

УКРАЇНСЬКА
АКАДЕМІЯ НАУК

ТВОРИ
ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА

ТОМ IV

Журнал

ДЕРЖАВНЕ
ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
КОМІСІЯ ДЛЯ ВИДАВАННЯ ПАМ'ЯТОК НОВІТНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

ПОВНЕ ЗІБРАННЯ
ТВОРІВ
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ
АКАД. СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1927

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

КОМІСІЯ ДЛЯ ВИДАВАННЯ ПАМ'ЯТОК НОВІТНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ЩОДЕННІ ЗАПИСКИ

(ЖУРНАЛ)

ТЕКСТ. ПЕРВІСТНІ ВАРІЯНТИ. КОМЕНТАРІЙ.

РЕДАКЦІЯ І ВСТУПНЕ СЛОВО
АКАД. СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1927

Дозволяється випустити в світ

Неодмінний Секретар Академії,

акад. *А. Кримськ*

Трест „Київ-Друк“, 8-ма друкарня

вул. Л. Толстого ч. 5.

Київський: Окрліт, № 232. 1056. 5.000.

Київ -- 1927.

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Відділ стародруку
Inv. № 65736

P-6906

ОД РЕДАКТОРА.

Розпочинаємо цим томом академічне видання творів Т. Шевченка. Підготовчу до цього роботу Комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства при Академії Наук бере на себе з перших днів свого існування. Вже 1919 р. була навіть умова складена з Державним Видавництвом України про виготовлення творів Шевченка, Франка, Антоновича і Драгоманова, але обставини того часу не сприяли виданням такого типу й не дозволили зараз же взятись до виконання розробленого плану. Тільки 1923 р. Державне Видавництво вдруге заявило охоту переняти на себе видання «академічного Шевченка». Р. 1924 здано було Видавництву два готові тоді томи — IV-й (журнал Шевченків) і VII (художні твори). Комісія, в порозумінні з Видавництвом, спинилася саме на цих томах тому, що вони мали містити матеріял найменш може нашій громаді відомий і тому найбільш для початку видання придатний. Але минує ще цілий рік, аж поки Видавництво змогло розпочати видання фактично, здавши цей IV том до друку. З причин ні від редакції, ні од Видавництва незалежних (оригінал журналу переховується в Чернігові і перевіряння тексту через усякі перешкоди одбирало занадто багато часу) друкування цього тому йшло дуже поволі, і тільки ось тепер Комісія може подати нашій громаді наслідок своєї більш ніж двоохрічної роботи.

Все видання творів Шевченка обчислено на 8—10 томів з таким розподілом: томи I і II — поезія, III — листування, IV — журнал, V і VI — повісті, VII — художні твори, VIII—X — матеріяли до біографії й творчості. Видання

мало б увінчатися біографією поета, як завершенням і синтезом усієї тієї праці, що має бути пророблена над студіюванням та коментуванням його творчості. В своїй роботі редакція виходить із основних вимог для всякого наукового видання будь-якого письменника: певний, перевірений і установлений текст творів, по змозі всі варіанти до основного тексту і широкий коментарій у формі матеріалів історично-літературного і громадського значіння. Так оброблене видання Шевченкових творів мало б скласти собою свого роду енциклопедію Шевченкознавства, що могла б давати відповідь на всі принаймні головніші з цієї сфери питання й бути за матеріял до дальшого студіювання життя і творчості поета та його доби (цьому саме й присвячені періодичні збірники Комісії—«Шевченко та його доба»).

Власне в такому плані й пророблено роботу над матеріялом, що увійшов до цього тому. Текст за Шевченковим оригіналом виготовував був первістно М. М. Новицький, але редактор особисто ще раз перевірів його слово за словом і ця перевірка дала змогу встановити дійсний Шевченків текст цієї багатоважкої пам'ятки. Друкуючи текст, редактор силкувався якомога менше відступати від первотвору навіть у дрібницях, аж до пунктуації, дуже своєрідної у Шевченка, намагаючись дати точну копію оригіналу. Ті невеличкі, чисто технічного характеру відбіги від первотвору, що довелося зробити, всі подано в додатку. Таким чином, наше видання подає текст Шевченкового журналу без тих не мотивованих і часто довільних переробок і виправок, на які багаті були всі попередні видання журналу, аж до останнього, що вже під час цієї роботи вийшло під редакцією І. Айзенштока (Харків, 1925). Правда, і в нашому виданні можливі де-які огріхи, що залежать од характеру самого оригіналу. Власноручний Шевченків рукопис—це, власне кажучи, брульон, писаний чепурно з вигляду, але подекуди не дуже читно й розбірно і з усіма властивостями Шевченкового письма. У Шевченка, напр., літери **и** та **а** звичайно нічим між собою не різняться; так само иноді дуже схожі бувають літери **с** і **е**, **щ** та **ц**. Отже можна різно читати деякі сумнівні місця. З другого боку, через своєрідний спосіб писання авторського, не всюди можна було його додержати. Не вважаючи

на велике число корект і пильнування за оригіналом, включилися й тут деякі помилки, на своїм місці згадані. Все ж, гадаю, таких випадків не багато і по-за ними наш текст можливо точно передає первотвір. Місця, у Шевченка підкреслені, у нас одзначено розбитим способом (розрядкою); очевидні пропуски взято в прості дужки [...]; кінець кожної сторінки рукопису позначено знаком ||; цифра проти цього знаку означає листок у рукопису, а додане до неї маленьке 2 — другий бік того ж таки листка.

Друга частина цього видання — то первістні варіанти й виправки в самому тексті оригіналу. Ми подаємо їх усі в додатку до тексту, маючи на увазі вагу їх для Шевченкового стилю та історії самого тексту журналу. Варіантів з друкованих досі текстів, а також з єдиної рукописної копії (небіжчика Є. Трегубова), що була в наших руках, тут не даємо, бо походження їх нічим не зв'язано з автором, а показує тільки, як розуміли і як поводитися з текстом Шевченка різні редактори та копіїсти. Це може бути темою окремого розсліду, що його певне й буде зроблено в наслідок нашого видання.

Нарешті, в коментарії ми пильнували, щоб жадного не лишити без пояснення місця в журналі, яке могло б у читача викликати те чи инше запитання. Особи, з якими стикався Шевченко; місця, по яких він бував чи згадував; події й речі так чи инакше з ним зв'язані, його погляди, творчість і т. и. — усе це давало привід до відповідного коментарія. Принципом було — всюди ставити в центрі особу Шевченка, з його становища оцінюючи людей і події, й давати по змозі більш фактичного матеріялу та бібліографії, що помагали б кожному дослідникові самому перевірити подавані відомості. Звичайно, без прогалин тут не обійтися. Серед калейдоскопу напр. людей, з якими стрівався Шевченко, знайдуться й такі, що жадних про них звісток не пощастило добути. Дещо довелось, за браком матеріялу, пояснити гіпотетично. Усе це може бути темою дальших дослідів та дискусій.

Коментарій — праця колективна. Кожна замітка позначена ініціялами автора. Подаю тут ключа до тих ініціялів.

А. Л. — акад. Лобода А. М.
В. М. — Міяковський В. В.
Дм. Р. — Ревуцький Д. М.
М. Н. — Новицький М. М.
Ол. Н. — акад. Новицький О. П.
П. Ф. — Филипович П. П.
Рл. — Рулін П. І.
С. Є. — акад. Єфремов С. О.

Техничної частини видання пильнував Ол. Гер. Показчика склав М. М. Новицький.

Вважаю, на закінчення, за милий обов'язок свій подякувати на сім місці всім, хто допомагав у роботі коло цього видання. Особливо маю тут згадати вдячно ймення М. Г. Вайштейна, директора Історичного Музею в Чернігові, та співробітника того ж таки Музею В. І. Зизи, що з занедбанням власного спокою улекшили мені можливість працювати над дорогоцінним рукописом, а також Г. А. Іванця, якого довелось мені часто обтяжати розшукуванням і постачанням потрібної для праці літератури.

6. II. 1927.

З М І С Т

Од редактора	V
С Єфремов—Передмова: «Літературний автопортрет Шевченка».	XI
Щоденні записки (журнал) Т. Шевченка	I
Додатки до тексту Шевченкового журналу	189
Коментарій до Шевченкового журналу	211
Пояснення до портретів	765
Показчик імен	769

ЛІТЕРАТУРНИЙ АВТОПОРТРЕТ ШЕВЧЕНКА

Форма щоденних записок здавна була відома на Україні і під назвою діярішів здобула собі геть таки широкого розповсюдження серед письменних людей у старовину, так з XVI—XVII віку починаючи. Безперечно, що зародилась вона не одразу. Старі часи, часи надзвичайно практичні й тверезі, зовсім, можна сказати, не цікавились людиною, як такою, і сфера інтимних переживаннів, перепускання подій крізь призму особистого вражіння, пригоди поодинокого індивідуума не здавались вартими такого пів-божественного знаряддя, яким було тодішнє письменство. Який-небудь Пимен, «монах трудолюбивый», у затишку своєї келії сидючи, в найбільшу собі ставив заслугу саме те, що в своїй безименній праці він

Спокойно зрит на правых и виновных,
 Добру и злу внимая равнодушно,
 Не ведая ни жалости, ни гнева, —

тих почуваннів, що окрасу становлять саме людської душі. Давня література, як знаємо, була здебільшого анонімна; отже особою автора вона не цікавилася навіть, та і взагалі поодинокі особа людська стояла тоді на задньому плані. Тим самим принципіально не могла цікавитись така анонімна література тим, що звичайно становить зміст щоденника. Особисте, інтимне життя однієї людини, не призначене до того ж ні на яку практичну потребу, не для читача, не для публіки списане, а тільки ніби для себе самого, як вилив безпосереднього почуття, як інтимна сповідь душі, як із самим собою розмова — таке життя не могло входити до сфери інтересів тодішнього письменства. Ця інтимна література мала зародитись аж тоді вже, як особа людська почала вибиватись з-під мертвої ферули державної, хоч трохи себе усвідомила й почула певний смак і зацікавлення до своїх власних пригод та переживаннів. Дужі, міцні особи навпроти загалу становлять самих себе і навіть загальне окрашують в особисті фарби, крізь призму власних переживаннів його перепускаючи.

Безперечно, що ця інтимна форма записок про щоденне життя однієї людини має зв'язок з літописанням старого часу, з літописною літературною формою. Адже й самі літописи, що, «не мудрствуя лукаво», подають події з року на рік — являють собою зразок найпростішої форми оповідання, зв'язаного в своїх окремих частинах тільки хронологічно. Цей виключно хронологічний зв'язок, послідовність чисто зовнішня —

в часі — так нагадує і щоденники, бо і в них оповідання провадиться день по дню, бо і в них зміст цілком у хронологичні рямці вкладається. Літописів під усякими назвами з тих часів, коли особа людська була вже збунтувалася проти надмірного нагніту державности, дуже багато знає наша історіографія. І от досить було авторові якоїсь «кронічки ковацької» чи монастирського літопису взятися до детальнішого запису подій, не втискуючи їх у рямці — скажу так — річного огляду, досить було себе зробити центром оповідання й розбавити його особистим елементом, більш на сферу інтимних переживаннів налягаючи — і готова була та нова форма оповідання про себе, що дістала й назву спеціальну — діяріуш. Сфера діяріуша обсягом своїм зовсім инша, ніж літопису, але форма та ж самісенька, тільки до нового матеріялу пристосована. Переступним етапом од «кроніки» чи літопису до інтимного діяріуша могли бути ті пом'яники, що з виходом на історичну арену широких мас здобули собі таке велике розповсюдження: брацтва, цехи, парафії, окремі нарешті родини звикали в них віддавати належне не самим верхам, а й собі, звикали бачити цікаве й прив'язувати його не до подій тільки державної ніби ваги, а й особистого життя. Писане слово обертається тут у чисто приватну справу однієї родини, а голий перелік її членів починає з'являтися в супроводі ширших про них відомостей та спогадів, обростає тим живим побутовим м'ясом, яке становить центр у всякого роду приватних записках. І знов же так натурально було од згадок про померших предків, од свого роду мемуарів, обернутися живій людині до власного переживання, власних вражіннів. Записи їх, більш-менш регулярно переведені, й обертаються в діяріуш, у щоденник у справжньому розумінні цього слова.

Діяріушів чимало доніс до нас через хвилі всепоглинущого часу шасливий випадок, хоча, треба думати, безмірно більше їх загинуло в пригодах неспокійного й непевного того часу¹⁾. Одним із перших, що збереглися, був діяріуш відомого Атанасія Филиповича, цього незломного «віри благочестивої» фанатика, якого могли викохати тільки ті баламутні часи, коли релігія була єдиною ідеологією і все під себе підбивала. Такі ж записи лишились од Петра Могили та Димитрія Туптала (Ростовського). Близче нам невідомий діяріуш Самійла Зірки, секретаря Б. Хмельницького, ліг в основу пізніших історичних творів Г. Гребінки (Грабянки), Величка та інших. З XVIII в. відомі діяріуші Мик. Ханенка (з 1722, 1727 — 1757 рр.), Борзаковського та Ладинського (1722 — 1723), «Дневныя записки» генерального підскарбія Я. Марковича (1717 — 1767) і ин. Що вже тоді вагу таких діяріушів у нас добре розуміли, видно з того, що їх брали навіть з чужих мов, — так у того ж таки Величка та в Лукомського знайдемо переклади записок польських письменників Титловського (з 1620 — 1621 р.) та Околь-

¹⁾ Лазаревский А. — Орывки изъ дневника гетманской канцелярии за 1722—23 годы. «Чтенія въ Ист. Общ. Нестора-Лѣтописца», кн. XII, стор. 90.

ського (з 1638 р.). Треба зауважити, що якийсь іще час діяріуші були не самою тільки приватною справою тієї чи іншої особи, а й певним службовим обов'язком. Маємо офіційні діяріуші, що їх мусіли вести при гетьманській канцелярії спеціально до того приставлені люди, як показують оці вірші з одного такого службового діяріуша:

Планет княжич небесних місяць март начася,
Когда сей діяріуш мні писать казася,
А іменно о всяких ділах общих знатних,
Монарших і військових, тайних і приватних¹⁾).

Вірш цей ясно, між іншим, свідчить, як перепліталися в старовину звичайні хроніки про справи державні з приватними записами якоїсь особи про власні свої переживання.

Не треба говорити, який величезний інтерес історичний можуть такі щоденні записки мати. Од хронік, од мемуарів, що звичайно їх писано буває геть-геть згодом після подій, про які трактують, діяріуші одріжняються тим, що ловлять події, мовляв, на гарячому вчинку, по свіжому зафіксують їх сліду і через те, дарма що звичайно бувають надто суб'єктивними, подають матеріял ваги неоціненної. З цього погляду діяріуші наближаються до листування, хоч переважають його своєю регулярністю, отже й ряснотою захоплених до них подій. Надто великої ціни набірають щоденні записки тоді, коли автором їх буває людина сама по собі чимсь одмітна, або коли автор свої особисті переживання, інтимні вражіння, свідчення про факти й події з поточного життя вміє подавати в аспекті загального, не обмежуючи себе на приватних справах та вузько інтимних подробицях. Надзвичайно цінні як матеріял біографічний, діяріуші визначних людей разом з тим одбивають тріпотіння часу, обличчя сучасности, і що цікавіший нам автор записок, то з більшим зацікавленням стежитимемо за його вражіннями, переживаннями, характеристиками подій та людей, з якими зводила його доля. В безпосередніх, часто необроблених і на-швидко накиданих, не вишлітованих і не причепурених записках одбивається частка духу самого автора далеко краще, бо безпосередніше, простіше й ширіше, аніж у творах, до друку призначених. Інтимне подає тут руку загальному і вкупі дають вони цілий образ автора-людини в такій безошадній наготі, якої не знайти ні в яких інших творах.

Всі риси такого високого інтересу являють щоденні записки або журнал Тараса Шевченка.

II.

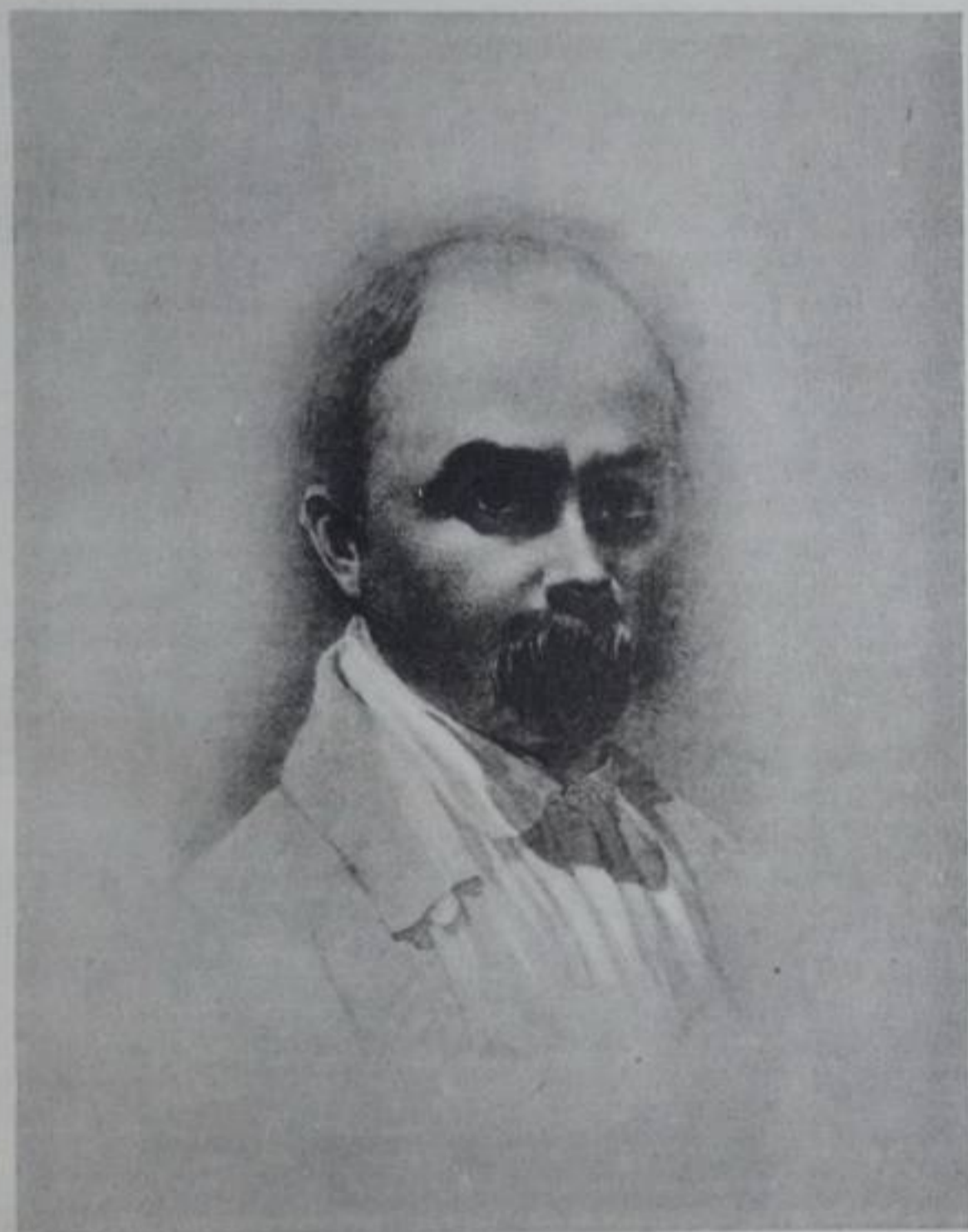
12 червня 1857 року Шевченко зламав цезорика, обрізуючи зошита на свої щоденні записки,—і з цього ніби маловартного епізода розпочинає свою «памятную книгу». Останній запис позначено 20-м травня 1858 р.,—а по йому ще окремо записано прегарну поезію «Сон» («На панщині пшеницю жала») з різким пророчим словом про скасування

¹⁾ Там само, стор. 119.

3a16

Національна бібліотека України
імені В.І Вернадського
Відділ стародруків та рідкісних видань
Інв. № 62736

панщини. Все життя поетове між тими двома датами, з усією його дрібненькою буденщиною і важливими подіями, з згадками про минуле і мріями про майбутнє, з творчими поривами і з хвилинами розпачу та занепаду, з цілою галереєю живих образів, портретів, з скарбницею думок і гидотністю середовища—встає перед нами у цих записках—день по дневі, «число за числом, стройно как солдатская шеренга», як іронізує сам поет (22 липня). Записки обіймають мало не рік—343 дні—життя Шевченкового, та ще за такий важливий його період, на переломі невільничого життя. За цей час проминуло всього тільки-но 43 дні¹⁾, та й то мало не всюди поет зазначає причину тому, подаючи запис проминутого в найближчий день або даючи слово іншим людям, як це було в Астрахані, коли земляки поетові «до того распростерли свое гостеприимство, что лишили меня свободы самому вести свой журнал и взяли эту обязанность на себя» (запис під 23 серпня 1857 р.).

З легкого почину редакції «Основи», що зараз по смерті Шевченка почала друкувати «уривки» з його записок²⁾, звичайно їх звать «дневником», «щоденником». Так названо їх навіть в останніх, солідно редактованих виданнях³⁾. Тим часом не можна не зазначити, що сам Шевченко в своїх записках жадного разу їх дневником не назвав. Уже на самому початку (12 червня) він каже: «мой записки», «моя памятная книга», «мой журнал»; другого дня (13 червня) говорить знов про «свой журнал», мабуть пригадавши корабельні («шканичные») журнали з колишньої експедиції на Аральське море. Іноді стрінемо назву — «хроника» (7 липня), але назва «журнал» переважає і ми бачимо її всюди, на всьому протязі записок: «я что-то черезчур усердно и аккуратно взялся за свой журнал» (14 червня); «первая вещь—это сей журнал» (2 липня), «кончился первый месяц моего журнала» (12 липня); «при-

¹⁾ Проминуто з 1857 року: 22, 23 і 24 червня (найзд батальйонного командира до Ново-петровського і „отвратительный смотр“), 30, 31 липня, 1, 2, 3, 4 серпня (дорога до Астрахані), 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 і 22 серпня (перебування в Астрахані з земляками), 24, 25 і 26 серпня (перші дні на пароплаві „Князь Пожарский“, коли писав Шевченко—„я не могу ни за что, ни даже за свой журнал, приняться аккуратно, как это было в Ново-петровском укреплении“), 11 вересня („глумление пьянственное“), 21 жовтня (гостювання „в очаровательном семействе madame Гильде“), 20, 21, 22, 23, 24 і 25 листопаду („я хотел было совсем оставить свой монотонный журнал...“), 5, 6 і 7 грудня (захопився пишучи „Неофитів“), 11, 22 і 23 грудня (причини невідомі), 25, 26, 27, 28 грудня (приїзд до Нижнього Шепкина), 31 грудня; з 1858 р.: 13 лютого, 8 і 9 березня (переїзд з Нижнього до Москви). Коли ми з проминутих днів виключимо ті, де записи зроблено чужою рукою, то число їх ще зменшиться.

²⁾ „Дневникъ Т. Гр. Шевченка Отрывокъ первый... і т. д. „Основа“ 1861 р., кн. V—IX XI і XII; 1862 р., кн. I VIII, з цікавою передмовою (кн. V за 1861 р.) та увагою од редакції при кінці (кн. VIII за 1862 р.). Власне слово „отрывок“, що ним у кожній книзі „Основи“ позначено частину з записок Шевченка, не зовсім точне, бо надруковано всенький журнал, хоч і багато проминувши. Звичайно проминуто все на той час цензурне та чимало з неприхильних уваг поета про живих ще тоді людей.

³⁾ „Повне видання творів Тараса Шевченка“, т. IV. Київ-Ляйпциг, sine anno, стор. 167. Порівн. Т. Шевченко—Дневник. Редакция, вступительная статья и примечания И. Я. Айзенштока, Харків, 1925.

нявся за свой чайник и потом за журнал» (17 липня) «я буду, не нарушаючи заведенного порядку..., вести свой журнал» (22 липня); «я не могу ни за что, ни даже за свой журнал, приняться аккуратно» (28 серпня); «я хотел было совсем оставить свой монотонный журнал» (26 листопада).

Свій журнал—цієї, нехай трохи й старомодної, назви будемо додержувати й ми—Шевченко почав тоді, коли над ним після десятилітньої неволі та цілої низки болючих розчарувань і одурених сподіванок, загорілася вже ясно надія на визволення. 15 квітня 1856 р. він одержав несподівано листа од невідомої йому тоді гр. Толстої, і цей лист став за першу ластівку близької волі. «Я ожил, я воскрес!»—одписує він своїй кореспондентці 22 квітня ¹⁾. Але ще з рік минуло в боротьбі між розпачем і надією, поки становище поета до речі вияснилось. 1 січня 1857 р. Шевченко вдруге дістав од гр. Толстої повідомлення про близьку волю ²⁾: «первого января текущего года, — записує поет 12 липня, — получил я первое радостное письмо из Петербурга от графини Толстой, и с того же дня начал готовиться в дорогу». 3 червня—див. запис 1 липня—прийшов лист од Мих. Лазаревського ³⁾, а в йому цей поетів ще з часів Оренбурзьких приятель «извещает меня—или, лучше, поздравляет с свободой», як зазначив Шевченко на самому початку свого журналу, 13 червня. Перші його рядки світяться тією ж радісною надією: «скоро, даст бог, вырвуся я из этой безграничной тюрьмы и тогда подобное происшествие не будет иметь места в моем журнале»,— записує поет, оповівши першого ж дня, 12 червня, «ничтожный» епізод з цезориком.

Як сам Шевченко дивився на свої щоденні записки, на віщо їх розпочав і як провадив—на ці питання знаходимо ясну й докладну відповідь у самому ж таки журналі.

Одержавши 3 червня звістку-привітання від Лазаревського, Шевченко «того ж дня упаковав свою мизерію, книги, то-що, купив полог од комарів волзьких, зшив із шести листов паперу тетрадь для подорожнього журналу і сів над морем ждати погоди»,— писав поет Лазаревському 1 липня. Дождити довелося довго, аж надто довго і—читаємо в цитованому допіру листі—«тетрадь, що приготував для дороги, всю до листочка списав местными впечатлениями» ⁴⁾. І не міг не списати. Настрій у поета—нетерпеливе дождання давно сподіваної волі. Думками він ширяв уже далеко від своєї «безмежної тюрми», вкупі з хорошими людьми, вірними приятелями, що не забули його і в нещасті, за любою серцю роботою. А дійсність була—та ж самісенька, з усією її мерзотою й гидотністю, що так одбилися і на перших сторінках журналу. Поет силкується увійти глибоко в себе: спомини

¹⁾ Шевченко Т. Г. Твори, т. II. СПб. 1911. стор. 393.

²⁾ Там само, стор. 400.

³⁾ Див. у «Кіевской Старині», 1901, кн. II, стор. 288: «Ну, поздравляю, наконец, тебя дорогой мой Тарас Григорьевич с великою милостью» і т. д.

⁴⁾ Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 411.

давно минулого й пережитого та мрії про близьку волю, перемішуючись з дійсністю, ще дужче одтіняють сучасне, ще гидшою роблять осоружну дійсність. І так натурально було в такому становищі і з таким настроєм узятись до записування своїх вражіннів—просто вже хоч на те, щоб душу полекшити, записуючи «что со мною и около меня случится» (запис під 12 червня). І подорожній журнал обертається в хроніку поточного життя. «Какой добрый гений,—записує поет 12 липня, закінчивши перший місяць своїх записок,—шепнул мне тогда эту мысль? Ну, что бы я делал в продолжение этого минувшего бесконечно-длинного месяца? Хотя и это занятие мимоходное, но все-таки оно отнимает у безотвязной скуки несколько часов дня. А это важная для меня теперь услуга»,—додає Шевченко, і надивичайна, безцінна послуга для світа—додамо ми, бо вона розкрила нам душу поета під надзвичайної ваги час у його житті.

Та не легко було Шевченкові свій журнал розпочинати. З одного боку—порожнеча околишнього життя, на яку скаржиться він із перших же рядків. «Утро прошло, как обыкновенно, без всякого замечательного происшествия... совершенно нечего записать... писать все-таки не о чем» (13 червня); «какое же казусное событие запишу я сегодня?» (14 червня); «что же я сегодня занесу в мой журнал?»—запитує поет 15 червня й відповідає: «совершенно нечего занести, а ни-ни ничего хоть сколько-нибудь выходящего из круга обыденной монотонной жизни». «О вечере совершенно нечего написать»—додає Шевченко при кінці того ж таки дня. Звичайно, що на тлі такого монотонного, одноманітного життя і «нікчемний» епізод з цезориком—вже подія, і придбаний чайник—щастя й стимул для натхнення. Це розхоложувало, одбирало охоту до писання. Але ставлючись, навіть невпевнено, на нове діло, Шевченко береться до його проте дуже ретельно. «Я что-то черезчур усердно и аккуратно взялся за свой журнал,—записує він 14 червня.—Не знаю, долго ли продлится этот писательский жар? Как бы не сглазить. Если правду сказать,—завважає він,—я не вижу большой надобности в этой пунктуальной аккуратности, а так—от нечего делать: на бездельи и это рукоделье». «В первые дни,—згадує Шевченко через місяць,—не нравилось мне это занятие, как не нравится всякое занятие, пока мы его себе не усвоим, не смешаем его с нашим насущным хлебом. Сначала я принимался за свой журнал, как за обязанность, как за пунктики, как за ружейные приемы; а теперь, и особенно с того счастливого дня, как завелся я медным чайником, журнал сделался для меня необходим, как хлеб с маслом для чая. И не случись этого несносного ожидания, этого тягостного бездействия, мне бы и в голову никогда не пришло обзавестись этой эластической мебелью, на которой я теперь каждое утро так безмятежно отдыхаю. Справедливо говорится: нет худа без добра» (12 липня).

Отже розпочато журналу з нудьги, од «несносного ожидания», з «тяжкого безділля». Ведено його для себе, хоча, як зараз побачимо

з найперших рядків не виключалась можливість і сторонніх читачів. «Если бы я,—пише Шевченко, признавшись що-до спокуси «врать, сколько душе угодно»,—свой журнал готовил для печати, то - чего доброго—пожалуй и искусил бы лукавый враг истины, но я, как сказал поэт наш:

Пишу не для мгновенной славы, —
Для развлеченья, для забавы,
Для милых искренних друзей,
Для памяти минувших дней».

І вже це, минаючи чисту вдачу поета, наложило на його безпретенсійні записки печатку надзвичайної, як побачимо згодом, широти й виключної може правдивості. Правдивості навіть там, де він, а надто в його тодішньому становищі, ризкував дуже багато. І ця ширість та правдивість надають і виключного інтересу Шевченковому журналові. І тим більше, що після деякого вагання на початку, нарікання на монотонність і брак подій, Шевченко хутко увіходить у смак щоденного записування і подає не тільки з біографічного погляду надзвичайно цікаві деталі, а й безцінної вартості літературний твір, зразок—можна сказати—такої «журнальної» літератури. Досить йому було побороти первістну неохоту—і талант заговорив, навіть у незвичній формі й мало звичною мовою. Початий випадково, журнал хутко зробивсь для поета необхідною річчю, як єдиний співрозмовник, якому він не боявся звіритися з своїми думками, згадками, надіями, випадковими увагами й глибокими переконаннями. І це оцінив сам автор незабаром. «Две случайно сделанные мною вещи так удачны, как редко удаются произведения, глубоко обдуманые. Первая вещь—это сей журнал, который в эти томительные дни ожиданий сделался для меня необходим, как страждущему врач. Вторая вещь—это медный чайник, который делается необходимым для моего журнала, как журнал для меня. Без чайника, или без чая, я как-то лениво, бывало, принимался за сие рукоделие. Теперь же едва успею налить в стакан чай, как перо само просится в руку» (2 липня). І як-раз останні дні перебування поета в неволі надто яскраво одбилися на сторінках тих зошитів, які так акуратно виготовляв Шевченко на свої записки.

У Шевченка виробився був навіть особливий спосіб писання журналу, своя, коли хочете, техніка цієї справи. Надто це треба сказати про першу його половину, коли виволений поет не рушив ще був у дорогу і серед монотонного життя в Новопетровському занадто багато мав вільного часу і не мав як-раз багато зустрічів та вражіннів, що потім одтягали його од писання, перебивали цю розмову з самим собою в своїй самотині. Звичайно Шевченко, раненько вдосвіта вставши, йшов на горід (17 червня, 3 липня і т. д.), а то й ночував на городі в комендантській альтанці, про яку пише, що це «моя теперешня резиденция» (4 липня). «Теперь, когда уже узнали о моем освобождении, — записує Шевченко 16 червня, — то ближайшие мои начальники, фельдфе-

бель и ротный командир, не увольняя меня от ученья и караула, позволили мне в свободные часы от службы проводить на огороде». Шевченко тепер впивається можливістю побути хоч вільним часом на самотині, в самим собою. «Милое уединение! — записує він 17 червня. — После десятилетней казарменной жизни, уединение мне кажется настоящим раем». Поет пересиджує ці години під «своею» вербою, що сам і посадив був колись, тішиться самотою й тишею, любує з природи і, поки нікого ще нема поблизу — пише свій журнал, Писав він його отими тихими ранками, за чайничком, називаючи свої записки «эластической мебелью, на которой я теперь каждое утро так безмятежно отдыхаю» (12 липня). Отже, виходить, що власне записи провадились на день пізніше, ніж це позначено, себто — вранці кожного дня записувано події з дня попереднього. Вказівок на це розкидано чимало по журналу. «Сегодня утром, — пише Шевченко 12 липня, — записавши счастливое одиннадцатое число, я вздумал»... «Пароход поутру вышел из гавани...», — читаємо під 17 липня. — Я проводил его глазами на горизонт, принялся за свой чайник и потом за журнал», — і зараз же під 18 липня маємо: «Кончивши сказание о вчерашнем событии, я начал мечтать»... «Записавши Роменские впечатления, я... пошел в укрепление», починає Шевченко 21 липня, а «роменські вражіння» у його стоять під 20 липня. Те ж саме виходить із записів 27 і 28 липня. «Я буду, — планує Шевченко, доставши вже офіційльне повідомлення про волю, — не нарушая заведенного порядка, по утрам нагревать свой чайник и число за числом, стройно как солдатская шеренга, вести свой журнал. От безделья и это рукоделье» — ще раз додає він. Потім, коли поет виїхав з Новопетровського, він не міг вже так «стройно», докладно й акуратно віддавати записуванню своє дозвілля, та й дозвілля того все менше ставало. Але звичай писати журнал ранками і, очевидно, за попередній день, у його лишився й на потім. «Вчера мнѣ ничто не удалось» — записує Шевченко 17 вересня і потім описує вражіння 16 вересня, закінчуючи їх так: «я сегодня проснулся рано и, как ни в чем не бывало, принялся за свой журнал». Те ж саме бачимо в записках 19 вересня («Вчера вечером...»), 6 жовтня («Вчера только я успел обмокнуть перо в чернила...») і т. и. Цей спосіб писання Шевченком записок треба мати на увазі, щоб не зробити помилки що-до хронології в тій чи іншій події з автором за той час, коли він писав свій журнал.

III.

Видимо, не вперше приходила Шевченкові думка про журнал. У листуванні поета знайдемо виразну на це вказівку: «Со дня прибытия моего в К(репость) О(рскую) я пишу дневник свой» — оповіщав він 25 лютого 1848 р. кн. Репкину¹⁾. Доля того щоденника відома з того ж таки листа: Шевченко його спалив, хоча й дуже потім жалкував.

¹⁾ Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 356.

Про цю давню спробу Шевченко й сам певне забув, починаючи свій журнал 1857 р. Зазначивши на початку його, що пише для себе та «для милых искренних друзей», він міркує далі: «Мне следовало бы начать свой журнал со времени посвящения моего в солдатский сан, сиречь с 1847 года. Теперь бы это была претолстая и прескучная тетрадь. Вспоминая эти прошедшие грустные десять лет, я сердечно радуюсь, что мне не пришла тогда благая мысль обзавестись записной тетрадью. Что бы я записал в ней?...» (13 червня). Ми, навпаки, можемо тільки пожалкувати, що, по-перше, не зберігся той щоденник з Орської Кріпости, якого мало бути списано аж декілька місяців і, по-друге, що нової спроби поет не зробив давніш, як тільки 1857 р. З тих цікавих і надзвичайно цінних згадок, що розкидано скрізь по записках поета, ми бачимо, що йому було що записати і, не вважаючи на одноманітність життя, Шевченко вмів вибрати з його те суще-цікаве, що становить не тільки дорогоцінний біографічний матеріал, але й має загально-психологічну вартість. «Впродолжение этих десяти лет,—завважає він,—я видел даром то, что не всякому и за деньги удастся видеть, — но как я смотрел на все это? Как арестант смотрит из тюремного решетчатого окна на веселый свадебный поезд» (13 червня). І коли б такий «арештант», як Шевченко, покинув був нам повне оповідання про «le mie prigioni — свої тюрми», то наша література може мала б і свого Сильвіо Пелліко.

Тепер пізно висловляти жалі, що не сталося так, як не сталося. Натомісць використаємо хоч те, що лишилося нам од Шевченка в його власноручних записках, які вперше оце приходять до нас такими, як вийшли з рук свого автора. Вага їх надзвичайна. Шевченко-художник чимало лишив нам своїх автопортретів, зафіксованих фарбами й олівцем. Але мабуть найкращий з-поміж їх — то оці сторінки Шевченка-письменника, рисані ніби невпевненою, тремтучою рукою, з силою граматичних, таких для Шевченка характерних помилок. Тут не тільки його зверхні риси зафіксовано на-віки, а дано внутрішній образ великого поета і — великої, мусимо додати, людини. Без того образу, такого простого, скромного, але надто величного в своїй простоті, людськість була б бідніша на все те, що характеризує одну з величніших у її історії постатей. Величність поета і величність людини — рідко еднаються в одній особі, і ми часто бачимо великих письменників, що були рабами у своєї дрібної натури, не могли стати по-над нею. Твори і життя ніби лежали в двох, цілком чужих і далеких площинах і не ставало між ними того моста, що еднав би данну людину в один суцільний образ. Байрон — великий поет у своїх творах, і Байрон — досить марна, часто через край дрібною пихою оповита постать у житті, в своїх записках може бути класичним зразком такої дисгармонійности великих людей. І з острахом берешся до записок Шевченкових: а ну як людина покажеться меншою за поета?... Але згортаєш їх з почуттям глибокого полекшення й поваги перед людиною. Великий поет стає на повен свій зріст і як велика людина. Літературний автопортрет

Шевченка зберіг усі притаманні риси, усі властивості свого великого творця.

Не підкрашуванням, не ретушованням дійсності і дійсного свого образу досягає цього Шевченко. Навпаки, перед нами твір, що йому рівного рідко знайти в літературі — саме через його правдивість, через ту ширість і безпосередність, що вже з перших сторінок вражають читача, а далі цілком його заповняють. Це справжній, не надуманий і навмисне не вигаданий, не підкрашений і не підроблений великої душі документ, одверта сповідь людини, що ні з чим не криється, нічого не таїть про себе й ні в чим не ховається — навіть з власними своїми вадами та негарними вчинками, аж до «глумлення п'янственного», або навіть з мало принагідними походеньками в «очаровательном семействе» якої-небудь т-ме Гильде... Видко, що людина ані трохи не позувала, не рисувалася, не спиналась на котурни, не драпувалася в якусь пишну тогу, не кокетувала й перед собою, як це частенько таки буває навіть у найінтимніших записках, і може в них найчастіше. Шевченко й сам розумів небезпеку, коли перед ним уперше стало було питання — про що ж писати в своїх записках? «А сатана так и шепчет на ухо — пиши, что ни попало, ври, сколько душе угодно: кто тебя станет поверять. И в шкапичных журналах врут, а в таком, в домашнем — и бог велел» (13 червня). Але Шевченко переміг свого сатану. Перевіряло його й контролювало притаманне йому почуття правдивості, що такого розмаху широкого набрало і в його творах. І через те журнал Шевченків не тільки одно з найцінніших до його життєпису джерел, а разом і ключ до його творчості, до того дивного секрету скоряти людські серця, викликати відповідні настрої, що високою мірою посідав наш поет. З дивовижною ширістю, без страху вводить нас Шевченко в своє «святая святых» і показує свою чисту дитячу душу, якої не держався життєвий бруд, — навіть серед оргій чисту і благородну навіть під час занепаду. І дійсно можемо подякувати долі, що навернула поета на таку спасенну думку — записати мало не з фотографічною докладністю хоч один рік із свого життя.

Такою самою правдивістю, ширістю, безбоязністю і — я б сказав — непідкупністю позначено і його громадські та політичні присуди. В становищі Шевченка, людини з політичним минулим злочинної, мовляв, натури як-раз із обсягу письменства («сочинение возмутительных стихов») надто треба було обережному бути з писаним словом. Він був салдат, він перебував під безупинним доглядом начальства. Кожного дня могла скоїтись історія на зразок тієї, що записана в журналі 27 — 28 червня (інцидент з п'яницею-офіцером Кампійоні), міг бути трус, записки могли потрапити до рук начальству, а це за диких норівів у Новопетровському загрожувало новою катастрофою. А проте з перших же сторінок журналу ми бачимо, що Шевченко не таїться й в своїми політичними та релігійними поглядами, називає речі *en toutes lettres*, повними йменнями. Історію його стосунків напр. до Миколи I-го можна прослідку-

вати на сторінках записок з вичерпливою повністю. Він не тільки подає факти, терпкі характеристики, епітети (як «неудобозабываемый тормоз» та інші), але переписує цілі твори, які так чи инакше стосуються об'єкта його зневаги й призирства. «Фельдфебель-царь» для Шевченка тільки найяскравіший виразник цілої системи душманства і в політичному, і в соціальному, і в духовому розумінні, і в записках завдано їй чимало влучних ударів. Всі попередні видання Шевченкових записок, що світять цензурними дірами, наочне свідкують не тільки про соціально-політичні погляди Шевченка, а й про його непереможну, непримиренну правдивість та ширість, що їх скинути з себе поет не міг навіть перед грізною небезпекою. До чого у Шевченка доходило оце нехтування видимою небезпекою, бачимо з промовистого епізода, що також одбився на сторінках його журналу. 20 вересня Шевченко приїхав до Нижнього. Тут стріли його звісткою, що поліціймейстер звелів зараз же його повідомити, скоро нога поетова ступить на Нижегородський берег. «Я хотя и тертый калач, — записує Шевченко, — но такая неожиданность меня сконфузила»: хто зна чим могла скінчитись оця цікавість пана поліціймейстера, — трус, конфіскація записок, розслід — і прощай знов такою тяжкою ціною здобута воля! Матися на обережності — так було б натурально в такому стані. І проте під тим самим днем маємо оцей запис: «В 8 часов вечера я отправился к Н. А. Брылкину, провел у него часа два времени в дружеской беседе, взял у него для прочтения «Голось изъ Россіи», лондонское издание, и отправился к П. А. Овсянникову, на мою временную квартиру». Поет не тільки не ховається з своїми «злочинними» думками, а ще усугубляє їх «злочинним» учинком і саме під той момент, коли кожної хвилини могла до його набігти поліція. Що було б, коли б у його знайдено в додачу до одвертого журналу ще й лондонське видання — говорити не доводиться. Довелося б йому не тільки «сидеть за решеткою и дожидать указа об отставке», а мабуть ще раз пережити огидну процедуру пародії на суд і, напевне, назад на схід помандрувати. І отже така навіть перспектива не могла вдержати Шевченка від широї сповіді... Видко, на цьому пункті був з його грішник до віку нерозкаянний.

IV.

Шевченків журнал, а надто в повному своєму вигляді, дає справді таки надзвичайно влучний автопортрет поета і людини, і пильна знайомість з ним багато чого повинна розвіяти з тієї ходячої репутації, якою пристрастна, часто нетямуща «слава» оповила була виразу нашого поета постать. І сама його манера писати, і зміст написаного такі характерні, що повз їх не пройде жаден дослідник життя поетового та його епохи. Це документ історичний не тільки тому, що особа поета історична, а й тому, що журнал його одбив на своїх сторінках характерні риси часу й дає чудові портрети сучасників, з якими зводила автора доля, характеристику подій, яких свідком дове-

лось йому бути. Спинимось хоч коротенько на цих рисах, одсилаючи читача по ілюстрації та деталі до тих промовистих сторінок самого документа.

Я вже згадував, що заведено журналу, коли неволі поетової минало вже десять літ, — «десять літ! друже мій єдиний! — писав сам Шевченко до одного з приятелів, — вимовить страшно... а витерпів?»¹⁾. І те, що витерпів він, виразні поклато ознаки на його істоту й одбилося на сторінках його записок. Перші сторінки перенято ніби якимсь несвідомим острахом, нерішучістю, ваганням — чи писати і що писати. Поет ніби одвик, розучився звірятися з своїми думками на папері, ніби спершу пробує з острахом своєї сили і тільки помалу, потроху захоплюється й сам, розгортаючи і широкі картини побутового змісту, і надзвичайно глибокі та влучні психологічні деталі. Я вже згадував, що починає він з «ничтожного и не заслуживающего внимания» факта, хоч убоге життя і поставило його саме на височинь «первого замечательного происшествия», що першим стоїть у журналі. І потім не раз вириваються у Шевченка гіркі нарікання на вбожество вражіннів, на абсолютний брак чогось справді одмітного в його житті, що варто було б зафіксувати для пам'яті. Одно слово — це надзвичайно вірний образ життєвої порожнечі «маленького гарнизона» в оцій незамкнутій тюрмі, в закинутій серед пісків по-над нікчемним морем стороні, де зламаний цезорик або придбаний чайник — уже події, де людський глас не заходить, де живого слова не вчуєш, справжньої людини не побачиш... Пустиня навкруги — і пустка в серці, що коли й живе, то самими відгуками колишнього, коли й знаходить утіху, то хіба тоді, як на крилах мрій лине на далеку Україну, до милих серцю людей. Але де далі — вагання минається, пропаде; пустка залюднюється образами, думки вільно лнуть за думками, спомини з пережитого і теперішня дійсність, переплітаючись, розгортаються в широку картину поруч надзвичайно дотепних, просто майстерних характеристик тій людській комашні, що ворушилася круг поета, — і ці характеристики тим влучніші, що автор і знаку не подає, який він великий і яка та комашня проти його маленька... І тільки яка-небудь надто вже обурлива подія, якийсь яскраво-виразний екземпляр з того «маленького гарнизону» вирве стогін болю за потоптання людської гідності, прокльон обставинам і промовистий акт обвинувачення системі, що так катує й калічить людей. Та ще непереможне бажання бути самому, — бажання знайоме кожному, хто з примусу вічно перебуває в товаристві чужих, далеких людей. Ця органічна потреба самотини вириває у Шевченка (17 червня) рядки варті другого великого страдника на людях — Достєвського: «Милое уединение! Ничего не может быть в жизни слаще, очаровательнее уединения... После десятилетней казарменной жизни уединение мне кажется настоя-

¹⁾ Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 405.

шим раєм»¹⁾. Це вже просто реакція надходила, психична й фізична реакція після отарного життя протягом цілого десятка років.

На таку реакцію був саме час, бо тоді Шевченкові стало трохи легше як-раз із цього боку. Вже сама чутка про близьке визволення поета з-під червоної шапки спонукала попустити до якоїсь міри казарменні шори, що в них десять безконечних років задихався автор записок. Лежучи тепер під улюбленою своєю вербою, або сидючи за своїм чайником у комендантській альтанці на городі за писанням журналу, поет думками лине в минуле, щоб одпочити, мріє про сподіване майбутнє. Темне воно ще, невідоме, але контури його виступають-позначаються в планах про те, як використати близьку вже волю. Пустка оживає. Потроху разом з автором і читач забуває про пустиню, що стелеться навкруги поета й цупко ще держить його на своєму неплодющому лоні, — і хіба якийсь Кампійоні, якась тварина в людському образі, якась «теляча пика», що промайне на сторінках журналу, знов нагадає, серед яких обставин десять отих літ довелося конати авторові.

Розпочалася і внутрішня робота думки. З таким саме острахом та ваганням, з якими починав Шевченко свої записки, зазирає він, пишучи їх, і в свою душу допитливим оком, щоб побачити, що з нею сталося за тих десять років тяжкої муки та знущання. То був аж надто відповідальний самоаналіз, саміспит, од якого може залежала вся прийдуща доля поетова. І от з невимовною радістю та з щирим дивуванням побачив він, що каварма та муштра таки не вбили в йому людини, не зробили з його «бездушного автомата», що він перейшов «этот мрачный тернистый путь, не уязвив себя и не унизив в себе человеческого достоинства» (28 липня). Спершу, як згадано, Шевченко ніби аж сам собі дивується. «Странно еще вот что, — записує він у журналі під 20 червня. — Все это неисповедимое горе, все роды унижения и поругания прошли как будто не касаясь меня. Малейшего следа не оставили по себе. Опыт, говорят, есть лучший наш учитель. Но горький опыт прошел мимо меня невидимкою. Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась. Хорошо-ли это? — запитує поет і впевнено відповідає: — хорошо. По крайней мере, мне так кажется». І од широго серця дякує він долі, що не дала «ужасному опыту коснуться своими железными когтями моих убеждений, моих младенчески светлых верований. Некоторые вещи просветлили, округлились, приняли более естественный раз-

¹⁾ Порівн. таке саме почуття в автора „Записок из Мертвого Дома“: „Я бы никак не мог представить себе: что страшного и мучительного в том, что я во все десять лет моей каторги ни разу, ни одной минуты, не буду один? На работе всегда под конвоем, дома с двумястами товарищей и ни разу, ни разу—один“... „Впоследствии я понял, что, кроме лишения свободы, кроме вынужденной работы, в каторжной жизни есть еще одна мука, чуть-ли не сильнейшая, чем все другие. Это вынужденное общее сожительство (Полное собрание сочинений Ф. М. Достоевского, т. II. СПб. 1894. стор. 11 і 24). У Шевченка воно едналося з казармою, так само примусовою роботою і муштрою.

мер и образ. Но это следствие невозмутимо летящего старика Сатурна, а никак не следствие горького опыта». Испит, на який поставив був себе поет з усією вибагливістю непідкупного судді, минув щасливо.

Оця свідомість того, що не зламало й не подужало пережите лихо, разом із надією на близьку вже волю, була найкращим бальзамом цілющим на пошарпану душу поетову. Це власне й додало йому бадьорости, надихнуло певністю й надією на свою силу, допомогло добути важку неволю, не схибнувшись перед самим собою і так само твердо стати перед перспективою нового життя, як стояв перед спокусами в минулому. Проносяться в думках давні-давні — принадні й такі близькі образи й події... Ось —

«Быстрый переход с чердака грубого мужика-маляра в великолепную мастерскую величайшего живописца нашего века. Самому теперь не верится, а действительно так было. Я из грязного чердака, я — ничтожный замарашка — на крыльях перелетел в волшебные залы Академии Художеств. Но чем же я хвалясь, чем я доказал, что я пользовался наставлениями и дружеской доверенностью величайшего художника в мире? Совершенно ничем. До его неуместной женитьбы и после уместного развода я жил у него на квартире или, лучше сказать, в его мастерской. И что же я делал? Чем занимался я в этом святилище? Странно подумать! Я занимался тогда сочинением малороссийских стихов, которые впоследствии упали такой страшной тяжестью на мою убогую душу. Перед его дивными произведениями я задумывался и лелеял в своем сердце своего слепого Кобзаря и своих кровожадных Гайдамаков. В тени его изящно-роскошной мастерской, как в знойной дикой степи Надднепровской передо мною мелькали мученические тени наших бедных гетманов. Передо мною расстилалась степь усеянная курганами. Передо мной красовалась моя прекрасная, моя бедная Украина во всей непорочной меланхолической красоте своей... И я задумывался, я не мог отвести своих духовных очей от этой родной, чарующей прелести. Призвание и ничего больше!

Странное, однако ж, это всемогущее призвание. Я хорошо знал, что живопись — моя будущая профессия, мой насущный хлеб, и вместо того, чтобы изучать ее глубокие таинства, и еще под руководством такого учителя, каков был бессмертный Брюллов, я сочинял стихи, за которые мне никто гроша не заплатил и которые, наконец, лишили меня свободы и которые, несмотря на всемогущее бесчеловечное запрещение, я все-таки втихомолку кропаю. И даже подумываю иногда о тиснении (разумеется, под другим именем) этих плаксивых тощих детей своих. Право, странное это неугомонное призвание» (1 липня).

Це — теплий усміх минулого. А ось зринає з скарбниці пам'яті й темна гримаса — це знов же на-віки незабутні хвилини арешту, що контрастом своїм ще дужче нагадують про сподівану волю. «Широкий, битий шлях із раю, а в рай — узенька стежечка, та й та колючим терном поросла», — по-українському серед російського тексту виривається у Шевченка (29 червня). «Как быстро и горячо исполняется приказание арестовать. Так, напротив, вяло и холодно исполняется приказание освободить» (18 червня) — ще раз спиняється на тому ж таки

Шевченко, але ніби навмисне обминає тяжкі*подробиці. А далі — брудна, смердюча казарма, муштра з неодмінною «пригонкою амуниции» й іншим знущанням, під'яремне животіння, од якого органічно вернуло поета.

«В детстве, сколько я помню, — записує Шевченко під 19 червня, — меня не занимали солдаты, как это обыкновенно бывает с детьми. Когда же я начал приходит в возраст разумения вещей, во мне зародилась неодолимая антипатія к христілюбивому воїнству. Антипатія усилювалась по мере столкновения моего с людьми сего христілюбивого звання..., возрасла до отвращения. И нужно же было коварной судьбе моей так ядовито-злобно посмеяться надо мною, толкнув меня в самый вонючий осадок этого христілюбивого сословия! Если бы я был изверг, кровопийца, то и тогда для меня удачнее казни нельзя было бы придумать, как сослав меня в Отдельный Оренбургский корпус солдатом. Вот где причина моих невыразимых страданий! И ко всему этому мне еще запрещено рисовать. Отнято благороднейшую часть моего бедного существования. Трибунал под председательством самого сатаны не мог бы произнести такого холодного, нечеловеческого приговора. А бездушные исполнители приговора исполнили его с возмутительной точностью».

Тим часом усі рафіновані знущання, усі муки, всі зусилля зламати цю людину — пішли ні на що. Бо тут же зараз Шевченко додає: «В незабвенный день об'явления мне подтверждения я сказал себе, что из меня не сделают солдата. Так и не сделали». Але чого це коштувало поета — можемо собі уявити! Адже ж не кожного разу була сила «себе шуточками спотішати», коли на серці туга невимовна, як розважав себе Шевченко 29 червня по черговій капості «п'яниці отця-командира». В журналі поетовому, дарма що його малий тільки час писано в Новопетровському, повно картин і прикладів дикого знущання над особою поета, до того ж знущання свідомого, з ясним заміром залізти з чобітьми в душу, найболючіше місце там настоптати. Я не буду переказувати занадто що-до цього промовисті сторінки журналу, одсилаючи цікавих до самого оригіналу. Нагадаю тільки одним-один такий штрих. 27 червня Шевченко записує, як він не схотів був пристати до компанії п'яних офіцерів і як один из них, Кампійоні на ймення, звелів за це його арештувати та ще й поскаржився рапортом — отже офіційально! — комендантові, що поет по-п'яну його образив, погано налаявши. Фінал цієї гидотної історії вартий того, щоб переказати його словами самого Шевченка (запис під 28 червня).

«Посоветуйте, что мне делать с этой гадиной?» — спросил я коменданта, придя в себя. — «Одно средство, — сказал он, — просите прощения, или, по смыслу дисциплины, вы — арестант. Вы имеете свидетелей, что вы были трезвы, а он имеет свидетелей, что вы его ругали». — «Я приму присягу, что это неправда», — сказал я. — «А он примет присягу, что правда. Он офицер, а вы все еще солдат». У, как страшно отозвалось во мне это почти забытое слово... Делать нечего, спрятал гордость в карман, напялил мундир и отправился просить прощения. Простоял я в передней у мерзавца битых два часа. Наконец, он допустил меня к своей опо-

хмелившейся особе. И после многих извинений, прошений, унижений даровано мне было прощение с условием сейчас же послать за четвертью водки. Я послал за водкой, а он пошел к коменданту за рапортом. Принесли водку. А он принес рапорт и привел своих благородных свидетелей. — «Что, батюшка, — сказал один из них, подавая мне пухлую, дрожащую с похмелья руку, — вам не угодно было познакомиться с нами добровольно, как следует с благородными людьми, так мы вас заставили». На эту краткую и поучительную речь уже пьяная компания захохотала, а я чуть-чуть не проговорил — «Мерзавцы! да еще и патентованные мерзавцы!».

Навіть тепер, через 70 років, і сторонній людині важко читати спокійно цю огидну сцену умисного знущання з поета, не приєднавшись до кінцевих його слів, — а яково ж то було самому бути дівою її особою! Яково то було роками гнити в цьому «вертепе мерзостей»!.. Не диво, що у поета не раз протягом записок мимоволі зриваються слова гніву, обурення й жовчі. «Господи, — мало не в плачем кінчає він оповідання про ще одну таку пригоду 7 липня — настанет-ли, наконец, для меня час искупления? Настанут-ли когда-нибудь для меня те блаженные дни, когда я буду читать отвратительные правдивые сказания, как ложный сон, как небывалую небылицу?» Та про таку правду і сон страшний. Коли вже згодом, на волі, навіть у-ві сні примариться було Шевченкові що-небудь з цього потворного життя, то й це виводило його з рівноваги. З вересня, вже на пароплаві, за сотні верстов од пам'ятної фортеці, Шевченко записує: «Во сне, видел Орскую крепость и корпусного ефрейтора Обручева; я так испугался этого гнусного ефрейтора, что от страха проснулся и долго не мог придти в себя от этого возмутительного сновидения». І потім ще не раз оці «возмутительные сновидения» не давали спокою бідолашному поетові. Отже не те дивно, що зриваються у його слова обурення та огиди, а те, що їх мало, що навіть серед цих двоногих звірів не тратить він своєї високої людяности. Мало того — навіть для них він не раз знайде слова опрощення й забуття. «Мимо, пройдем мимо минувшее мое, моя коварная память. — пише Шевченко на початку журналу, згадавши «мрачную, монотонную, десятилетнюю драму» свого життя. — Не возмутим сердца любящего друга недостойным воспоминанием, забудем и простим темных мучителей наших, как простил милосердный человеколюбец своих жестоких распинателей» (13 червня). Переказавши згадану вже історію з Кампійоні, Шевченко додає: «Записывая в журнал эту весьма обыкновенную в моем положении траги-шутку, я в глубине души прощаю моих гонителей и только молю всемогущего бога избавить скорее от этих получеловеков» (27 червня). Справді — «не торкнулись», «ні найменшого сліду по собі не лишили» в душі поетовій оті роки знущання й пониження, коли він може знайти в собі силу стати по-над мучителями-півлюдьми. І тут він, у житті своєму, виступає тим самим глашатаєм всепрощення, як і в своїй поезії, беручи за норму — «забвение прошедшему, мир и любовь настоящему» (запис під 14 квітня 1858 р.).

Зате тим дужче брентить у його ота нота нетерплячости, бажання вирватися швидче з неволі, тікати без вісти від тих півлюдьків. Цей настрій домінує в щоденних записках на початку і позначає собою весь їх зміст, переймає його наскрізь. Мало не що-дня знаходимо записи, який дме вітер, бо ж од вітру залежало, коли прийде поштовий човен і привезе так довго сподівану звістку про волю. А вітер, як навмисне, усе неначе дрочиться з нещасним засланцем. «Сегодня суббота, ветер все тот же», — записує Шевченко під 13 липня. «Сегодня воскресенье, ветер все тот же. Не пора-ли отойти к Норд-Осту. О, как бы он меня обрадовал, если бы хоть к завтраму отошел. Лучшее решительное удар обуха, нежели тупая деревянная пила ожидания» (14 липня). «Ветер все тот же—Норд. Хоть бы на одну четверть румба отошел к Осту, все бы мне легче было» (15 липня). «Ветер все тот же, как заколдованный» (17 липня). «О ветре я... старался не думать, — читаємо під 18 липня. — Он из меня душу вытянет, этот проклятый Зюйд-Вест. На одни сутки, на полсуток отойди он к Осту — и я свободен. Невыносимая пытка!». «Кончится-ли, наконец, это гнусное существование, это однообразное записывание однообразнейших бесконечных дней?» — з мукою в голосі кінчає той самий день Шевченко. І коли, нарешті, сподіване сталося, коли поштовий човен таки приніс давно ждану звістку, то, змучений «тупою деревяною пилою ожидания» до краю, не спрмігся вже поет на гімн волі, як колись, а тільки точно занотовує, хто та коли перший привітав його з волею. Сталось те — 21 липня 1857 року об 11-тій годині вдень. Удруге на-віку зазнав Шевченко, що таке воля, але цим разом не вигукував уже — «воля, воля!», як колись ¹⁾. Він ніби весь знітився, увійшов у себе, закам'янів під впливом пережитого отого «гнусного існування», ніби поняти віри боїться, що стався справді новий заворот у його терпенному житті... Фізичної сили вистарчило у його на коротенький запис аж другого вже дня, 22 липня: «Пойду в укрепление, достану свежих чернил..., новое перо и бумаги на третью тетрадь для сего журнала. Настала новая эпоха в моей старой жизни. Должно быть все новое». Коротко, скупо, бракує слів... Але яка сила почуття вилася у цим лаконичнім, скупім на слова — «должно быть все новое!» Яка радість прорвалася і в підпису: «художник Т. Шевченко», що ним уперше 26 липня поет анулював свій звичайний до того титул «рядового» в першому, написаному вже вільною рукою листі! Цей момент, коли словам тісно, бо почуття бере гору — з надзвичайною силою одбився на-віки в цих таких простих і безпретенційних записах.

V.

Переживання Шевченка під той час, коли з мукою дожидав-виглядав він волі, дні й години рахуючи, оте напружене тріпотіння усієї його

¹⁾ Кониський Ол. — Тарас Шевченко-Грушівський. Хроника його життя, т. I. Львів, 1898. стор. 73. Порівн. Чалий М. — Жизнь и произведения Тараса Шевченка Київ, 1882. стор. 31.

The first part of the report is devoted to a general description of the work done during the year. It is followed by a detailed account of the various projects undertaken, and the progress made in each. The report concludes with a summary of the results obtained, and a list of the publications issued during the year.

The work done during the year has been of a highly varied nature, and has included a wide range of subjects. The most important of these are the study of the properties of the various types of steel, and the investigation of the effect of heat treatment on the mechanical properties of these materials.

The results of these investigations have shown that the mechanical properties of steel are greatly affected by the manner in which it is heat treated. It has been found that the strength and ductility of steel can be increased by heating it to a certain temperature and then cooling it rapidly.

The work done during the year has also included a study of the effect of alloying elements on the properties of steel. It has been found that the addition of certain elements, such as nickel and chromium, can greatly improve the mechanical properties of steel.

The results of these investigations have been published in a number of papers, and have been of great value to the steel industry.

The following is a list of the publications issued during the year:

1. The effect of heat treatment on the mechanical properties of steel.

2. The effect of alloying elements on the properties of steel.

3. The effect of the rate of cooling on the mechanical properties of steel.

4. The effect of the composition of the steel on its mechanical properties.

їстоти назустріч золотим снам та мріям про майбутнє життя — це з психологічного погляду найцікавіші мабуть сторінки в Шевченкових записках. Вони хвилюють. Хвилюють навіть тепер, десятки років по написанні, хвилюють кожну сторонню людину, що їх читає. Психологічний їх інтерес, та навіть і художня вартість лежать по-за всякими сумнівами. Коли брати на увагу безбоязну ширість автора, сміливість і одвертість, повну відсутність позування, то в Шевченковому журналі маємо виключної ваги документ, якому рівних не багато знайдеться в світовому письменстві. Та цим, звичайно, не вичерпується величезний інтерес і інших сторін поетового журналу. В йому знаходимо найкращу автохарактеристику поета, його справжній автопортрет, що докидає стільки великих і дрібних рисочок до відомого з інших джерел образу. Скільки дотепних оцінок, виразних характеристик усяким людям, що стрівалися з Шевченком на життєвій дорозі, розсипано тут; скільки влучних думок про всякі цікаві поетові з'явища й події, надто в сфері мистецтва й політики; скільки глибоких психологічних уваг по-між рядками, скільки цікавих присудів про бачене й читане!.. Ці без найменшого напруження, по дорозі, для себе, мовляв, висловлені уваги, — особливо в сфері поетові найближчій: про літературу, малярство й архітектуру, музику й театр, — показують, якої надзвичайно тонкої духової організації була ця людина, як уміла вона почувати красу і правду життя і мистецтва та оцінювати літературні й громадські події. Думки Шевченка, напр., про естетику (з приводу читаної в Новопетровському книги Лібеля), про художників Іванова, Бруні й ин., про завдання мистецтва — вражають своєю проникливістю, як і його влучні уваги з приводу тих чи інших пам'яток мистецтва, або нарікання на гелертерів-естетиків, «етих хирургов прекрасного». Щиру правду сказав він про себе, почувши вперше після заслання увертюру з справжньої, хоч і покаліченої виконанням, опери: «Несмотря на отсутствие всякой гармонии, меня тронула, и до слез тронула, эта изуродованная красавица-мелодия. Значит, я давно уже не слушал ничего и похожего на музыку. Барабан и горн очерствил мой слух, но не очерствил сердца, воспринимающего прекрасное» (запис під 8 серпня).

Так само було і в сфері літератури, що на неї «по десятилітнім пошуванням» Шевченко накинувся був з невимовною жадобою. Діставши до рук уперше Герценового «Колокола», Шевченко «с благоговением облобызал его» (6 лютого 1858 р.). «Я благоговею перед Салтыковым, — записує він на іншому місці. — О Гоголь, наш бессмертный Гоголь! Какою радостью возрадовалася бы благородная душа твоя, увидя вокруг себя таких гениальных учеников своих! Други мои, искреннии мои! Пишите, подайте голос за эту бедную, грязную, опаскуженную чернь! За этого поруганного, бессловесного смерда!» (запис під 5 вересня). Але справжнього патосу набірають записки Шевченка там, де він торкається складних проблем соціального життя. Сила влучних уваг з цієї сфери показують, що Шевченко добре розбірався в тих складних з'яви-

шах і сприймав їх не тільки інтуїтивно, як поет, але й розважливо, тверезим розумом аналітика. Досить тільки пригадати міркування Шевченкові з приводу напр. повстання в Китаї, «кротких мер» проти сектантів (під 6 вересня), або думки перед Царевим курганом (7 вересня), чи то про православие, як «главный узел московской старой внутренней политики» (17 вересня), щоб допевнитись, як глибоко зазірала ця людина в істоту подій. На пароплаві, під вражінням од музики «крепостного Паганини», Шевченко записує отаку чудову діятрибу: «Под влиянием скорбных, вопиющих звуков этого бедного вольноотпущенника, пароход в ночном погребальном покое мне представляется как-ким-то огромным, глухо реющим чудовищем, с раскрытой огромной пастью, готовою поглотить помещиков-инквизиторов. Великий Фультон и великий Ватт! Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусит, побалуется, как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на всей нашей планете ваше колоссальное гениальное дитя» (запис під 27 серпня). «Мое пророчество несомненно», — ще й додає до цього поет, ніби бажаючи підкреслити й ствердити цю глибоку думку про зв'язок між революцією в техніці й революцією в політиці та соціальних стосунках, опертою до того ж на спадщинність історичну. Я певен, що для багатьох ці рядки великою будуть несподіванкою, хто згори звик був дивитись на «півписьменного» та «неосвіченого» Шевченка.

Взагалі його записки багато чого мають перекинути з традиційних поглядів на Шевченка, чимало порозвіювати вигаданих думок і, в першій лінії, оту легенду про його ніби-то «неосвіченість». Усякий, хто його журнал перечитає, мусить погодитись, що думки ці час би вже скласти до архиву, як наслідок незнання або доктринерської пихи: жадних бо фактичних підстав вони під собою не мають. Вже сама сила зачеплених у журналі питаннів показує широкий круг інтересів та ріжносторонність натури в його автора. Коментарій до журналу наочно про це свідчить, бо мусить охопити різноманітні сфери людського життя. Поет, яким він показується в своєму інтимному побуті, на самоті з собою, стоїть *au courant* інтелектуального життя свого часу й принаймні нічим не нижчий і що-до освіти од звичайного кругу своїх сучасників. Недостачу систематичної освіти, як видно, він добре надолужив пильним читанням та самоосвітою. На всякі справи й події він озивається просто, натурально, без тіні якогось напруження, вимушености. Видко, інтелектуальне життя — це звичайна його сфера, в якій він почуває себе як дома. Він цілком вільно орудує фактами й ідеями, поводитьсь зовсім упевнено з надбаннями сучасної науки й культури. З тих уваг, які долучає Шевченко до перечитанного, бачимо, що книги не тільки нове дають ему, але і в його особі стріваються з тонким, тямущим критиком, що не йде сліпо за прочитаною книгою, не звіряється на друковані рядки, ставляючи навпроти їх свою власну думку,

свій вироблений, не позичений погляд, обґрунтовані переконання. Сторінки записок, на яких Шевченко піддає напр. під невблаганну критику естетичне філософування такого-от Лібельта, належать до надзвичайно з цього погляду промовистих. Правда, вирвавшись з неволі, Шевченко сам ніби признається, що він «совершенно отстал от новой литературы» і що йому «теперь много нужно прочитать» (5 вересня). Це було б цілком натурально, вважаючи на той аж надто глухий кут, що з його допіру вирвався тоді Шевченко, але й цьому не зовсім таки правда: деякі принаймні новинки літературні, як видно з його згадок у журналі, він знав і на засланні з «Библиотеки для чтения», з «Петербургских Вѣдомостей» та «Русского Инвалида», а дещо мав і окремо. Цей список періодичних видань та книг, які читав Шевченко, одразу ж побільшився, скоро нога його ступила на європейський ґрунт, і в записках знайдемо згадки мало не про всі тодішні видання й літературні новинки («Русский Вѣстникъ», «Отечественныя Записки», «Русская Бесѣда», навіть «Колоколь» и «Полярная Звѣзда» та ин.). Так само ясно засіяні сторінки записок прізвищами тодішніх письменників, з влучними кожного разу характеристиками (див. напр. цікавий присуд про один з ранніх творів Л. Толстого під 30 вересня або про «Доходное место» Островського під 28 вересня). І коли б од Шевченка лишився був самий лишень його журнал, то й тоді автора його можна б поставити було серед визначних свого часу людей, — так зумів він яскраво й виразно відбити в своїх записках болі сучасності, показати обличчя її й ті інтереси, що ними вона жила. Але в світлі інших творів Шевченка, літературних і художніх, журнал набірає ще більшої ваги, як власний авторський до них коментарій, як літературний автопортрет геніального письменника. Інтерес до його все зростає, все глибшими робляться спроби зрозуміти і пояснити цю ріжносторонню натуру, — і в цих спробах завжди черпають зацікавлені матеріял з невмірущих поетових записок.

VI.

Але щоб скласти їм правдиву ціну, треба пам'ятати особливості цього твору, скоро він став уже громадським добром і робиться тепер об'єктом аналізу, студій, виучування, коментування. Попереду я вже спинився був на тому, як писав Шевченко свої записки і що, розуміючи самий тільки зміст, до них нотував. Треба ще, і не тільки за-для повноти картини, а й за-для деяких, може бути, не зайвих загальних висновків, розглянути і формальну сторону написаного в журналі. Це дасть нам змогу визначити місце журналу серед інших творів поета, а також дещо і для їх пояснення здобути.

Детальний і пильний розгляд самого рукопису записок показує, що в йому маємо власне типовий брульон, чорний рукопис. Автор, не для друку його пишучи, а призначаючи для самого себе та «для милых искренних друзей» — не тільки не обробляв написаного, не виглажував і не шліхтував стилю, а певнісенько — написавши, ніколи вже до напи-

самого не вертався, навіть не перечитував його вдруге. Доказ цьому маємо в тій безлічі огріхів та видимих помилок, які кидаються у вічі з першого ж погляду на рукопис і які автор безперечно мав би не полишити в тексті, коли б тільки перечитав був написане. І справді ж — ті нечисленні сторінки, про які знаємо, що він їх перечитував, носять на собі виразні сліди численних виправок. Під 26 червня в журналі записано подячного листа до гр. Толстого з такою увагою: «напишу сначала черновое письмо, а попростывши немного, напишу и беловое». В журналі саме й маємо оце «черновое письмо» і рукопис у цьому місці показує, що поет його читав і перечитував не раз, працював над стилем, силу поробивши великих і малих виправок стилістичних і граматичних; повиправляв він, певна річ, і ті недописки, огріхи, яких було чимало в первістному тексті. Отже цей щасливий виняток викриває нам наочно, як поет працював над брульоном. Та він же, самим контрастом своїм, свідчить, що там, де поет так не працював — маємо справжній брульон у своєму первістному, не виглаженому вигляді, — не тільки не виправленому, а навіть не перечитаному ніколи по написанні. І перше, що дослідник повинен одзначити — це те, що опріч зазначеного тут місця і, можливо, ще дуже-дуже не багатьох — увесь журнал уявляє з себе такий не скоректований навіть при побіжному, поверховому читанні чорний рукопис.

Але саме це й робить його дорогоцінним для нас джерелом для студювання творчости Шевченка. На цих невиправлених сторінках одбилося, стільки і так виразно безпосередніх рис, що роблять цей брульон аж надто цікавим не тільки для біографа поета, для історика письменства чи громадського життя, а й для психолога, для філолога, для теоретика поезії. На підставі цього брульону можемо говорити не тільки про зміст написаного, а й про те, якими шляхами думка автора до того змісту доходила. Те, що зникло б у виглаженому чи переписаному вигляді, те тепер, у цій безпосередній, безпретенсійній і безтенденційній передачі, виступає як найвиразніше і говорить про свого автора вимовніше, ніж це роблять оброблені і переписані його твори. В чистому й немішаному ні з чим вигляді відбивається тут інтелект і вдача автора.

Ось перед нами — день по дню рівно, густо, акуратно, мов по шнуру, простягаються рядки журналу, — мов «солдатская шеренга», як в одному місці говорить сам автор, беручи порівняння з дуже затямленої сфери. Перший рядок у кожній сторінці йде по зробленій умисне графіці, а до його припасовуються й інші, з боку, од широченького берега рукопису, так само одмежовані графкою. Художник, що звик мати дочинення з лінією, що мусів оглядатись на графічну сторону писаного, виявляється в оцій дрібній деталі. Густо ліпляться рядок до рядка, літера до літери — аж очам боляче, аж рябіє сторінка цими акуратно виписаними значками. Але це тільки в першій половині журналу, до виїзду з Новопетровського. Далі письмо потроху робиться більш розгонистим, менш економним, більш, я сказав би, волі дає руці своїй ав-

тор. Легко зрозуміти — чому. Адже в Новопетровському треба було економити на папері, залежачи в йому від якого-небудь Куліха чи кого там іншого; треба було стискатися й укладатися в можливо вузчі рядки, і тільки потроху, вже геть-геть згодом, коли «скудость паперная» перестала долягати — переходить автор до нормального свого розгону в письмі. Це аналогія до тих двох автографів Шевченкових поезій, що маємо в так званій «Малій» та «Більшій» книжечках, як їх охрестив небіжчик В. Доманицький. Мала — писана в неволі, на засланні — на мініатюрному форматі ліпить рядок на рядок і літеру на літеру: дрібніше написано — менше паперу; менше паперу — лекше сховати... Велика — писана вже на повороті і в Петербурзі — не знає цих утискливих умов поневільного існування і на обсяг не зважає. Неволья одбилася на самому способі писання, на письмі нашого поета.

І не тільки на йому. Характер письма носить на собі виразну печатку того чи іншого настрою поета, стан його духу одбивається тут мов у дзеркалі. Рівно, густо, акуратно, мов по шнуру, йдуть писані рядки. Але ось у якомусь місці рядки раптом ламаються, літери немов стрибають, рука тремтіла пишучи. То поет записує огидне насильство якого-небудь Кампійоні — і до акту обвинувачення в змісті нову додає деталь свого обуреного схвильованого духу — отим тремтінням руки, хвилястим і розхвильованим письмом. І будьте певні, стрівши десь нерівні, поламані рядки в журналі, що з Шевченком щось таке трапилось, що виходить з звичайної шеренги подій. Таким схвильованим, ламаним письмом записано напр. 21 липня — день, коли прийшла офіційна звістка про волю; те ж бачимо 10 і 11 вересня — дні «пьянственного глумления»; кінець січня й початок лютого — апогей у стосунках з Піуновою — носять так само виразні сліди хвилювання: видко, історія ця більш, далеко більш коштувала поета, ніж сказав він сам змістом свого журналу... Та й не тільки оцим зверхнім виглядом виказують себе дні хвилювання: зазирніть до додатку, де списано огріхи й помилки, і ви побачите, що в ці дні ряснішає й помилок, недописок, недоглядів. Звичайнісенькі слова, що їх стріваємо по інших місцях у належному написанні, тут стають перекрученими, недописаними, покаліченими. Далеко, видко, літала десь думка авторова, коли схвильована рука нервово бігала по папері... Ця вразлива, темпераментна, глибокого почуття повна натура не могла ховати своїх вражіннів, свого почування, що заповонило її в данну хвилину. Навіть коли він мовчав, або говорив про інше, або говорив, стримуючи себе — мимоволі це глибоке, внутрішнє, приховане і придушене почування голосно заявляло — кричало про себе другорядними, але виразними ознаками. По журналу скрізь без винятку напр. побачимо, що слова «декабрист» і «графиня» (коли Шевченко згадує про Н. І. Толстую) написано аж надто виразно, конче виписано немов одпечатувано літеру за літерою, конче каліграфічно і конче з великої літери. Вже в самій формі написання цих слів, для нас звичайних, виливалася величезна до них пошана того, хто писав.

Це старанне виписування служить немов за графічний додаток до того внутрішнього почуття, яким горів поет до своєї «святої заступниці», як він раз-у-раз титулує в журналі і в листах гр. Толстую, або до «первых благовестителей свободы» і «первозванных» наших апостолов», за яких він мав декабристів. Ще характерніше для Шевченка, що — певне з контрасту — він і слово «тормоз», пишучи про Миколу I, виписує так само каліграфічно і так само з великої літери. Почуття безмежної пошани і безмежного ж таки презирства, любови і зненависти, однаково одначені поетом. Риса з психологічного боку надто цінна. Вона пояснює вдачу поета — глибоку, щирі й нестримну в своїх проявах, та його поведження і в особистому побуті, і в громадському житті. Це немов графічна автоілюстрація до психіки поета і його біографії.

Надзвичайно виразно й повно одбилася в журналі українська фонетика автора. Пишучи по російському, він до дрібниць і уперто та систематично вимовляє по-українському. У його знайдемо—«дитей», «которих», «покрыт», «брихуны», «риба» і навіть прізвище «Рыбушкин» — Шевченко пише — Рибушкин чи Рибочкин, «Аксаковим» «собитіє», «бил» (= был) і т. и. Російське *ы* в певних сполученнях для його вуха не існує і він його заміняє регулярно на українське *и*. Тут ми вступаємо на сторінках журналу взагалі в таку сферу, яка вимагає великої роботи над фонетикою та стилістикою Шевченка і яка може дати аж надто цікаві, кінець-кінцем, результати.

Перше поверхове вражіння від цих густо записаних сторінок може укластися в слова — який неграмотний рукопис! Який хаос у передаванні графічними знаками тих чи інших звукових сполученнів! Яка вигадлива недбалість що-до написання найзвичайнісеньких слів, яке нехтування всіма приписами граматики, повне презирство до установленної пунктуації. Напр. на одній і тій самій сторінці маємо — «буггалтеръ», «бугхалтеръ» і «бухгалтеръ» (12—13 серпня), або «имениникъ», «именниникъ» і «имениникъ» (30 серпня), поруч стоять — «подлинникъ» і «подлинникъ» і навіть «возвотительный» і «возмутительный», і багато иншого на зразок поданих тут прикладів. Звичайно, багато дечого треба тут поставити на карб вже зазначеному характерові рукопису як не перечитаного брульону, що зберіг усі мимовільні помилки й недогляди. Коли чоловік пише нечуване «возвотительный», хоча знає і вживає загально відомого «возмутительный», то ясно, що це просто *lapsus calami*, несвідома якась покруч словесного виразу. Але ясно також і те, що Шевченко, пишучи, взагалі мало дбав про загально прийняті графічні звичаї, не давав собі труду замислитись над написанням данного слова й писав його як попадає. Це власне й кидалось у вічі всім, хто читав цей рукопис, насамперед редакторам і видавцям записок поетових. Вони дивились на них просто як на дивовижно-неграмотний рукопис, який треба виправити «по граматиці». І виправляли. Виправляли щедрою рукою, не церемонячись. Виправляли не тільки те, що можна і слід було виправити, але й те, чого вже ніяк не слід було торкатися.

Коли уважніше вчитатися в Шевченків рукопис, то в отому зовнішньому хаосі ясно прогляне певна система, свій власний, своєрідний стиль автора, його манера думати і думки свої викладати. Граматика тут може тільки попсувати справу, бо, причесавши і причепуривши ніби розчухрані рядки, вона позбавляє писання Шевченкового стилю, його власного аромату, збезбарвлює його, робить гладеньким, але не Шевченковим, граматично правильним, але принаймні на половину менш вимовним. Прилизуючи такого автора, вона зливає і те, чим він одмітний од інших. Таких прикладів збезбарвлення можна було б навести безліч у зроблених до цього часу виданнях Шевченкового журналу, — обмежусь не багатьома. «Как быстро и горячо исполняется приказание — арестовать, так, напротив, вяло и холодно исполняется приказание — освободить. А воля одного и того же лица, исполнители одни и те же» — так стоїть у Яковенківському виданні журналу («Твори», т. II, стор. 155). Замирнувши до рукопису, бачимо те, да не те: «Как быстро и горячо исполняется приказание арестовать. Так, напротив, вяло и холодно исполняется приказание освободить. А воля одного и того же лица. Исполнители одни и те же» (нашого видання стор. 12 — 13). Енергія і стислисть виразу, що їх маємо в коротких, немов обрубаних фразах перетвору, пропали в граматично закругленій, але тягучій і через те млявій фразі редактора. Другий приклад. Шевченко пише до гр. Толстого: «... уповаю на милость и помощь божию и на ваши советы и покровительство, надеюсь сделать что-нибудь достойное возлюбленного искусства. Распространять посредством гравюры (в рукопису — граверы) славу славных художников, распространять в обществе вкус и любовь к доброму и прекрасному — это чистейшая, угоднейшая молитва человеколюбцу-богу. И посильно безкорыстная услуга человеку. Это мое единственное непреложное стремление. На большее я не могу надеяться. И только буду просить не оставит меня вашим просвещенным содействием в этой моей милой лучезарной надежде (нашого видання стор. 65). І от у що це місце обернулось під руками редакторів, що і в цьому місці виправили Шевченка: «... уповаю на милость и помощь божию и на ваши советы и покровительство, надеюсь сделать что-нибудь достойное возлюбленного искусства, распространять посредством гравюры славу славных художников, распространять в обществе вкус и любовь к доброму и прекрасному. Это чистейшая, угоднейшая молитва человеколюбцу-богу и посильно-безкорыстная услуга человеку. Это мое единственное стремление. На большее не могу надеяться и только буду просить не оставит меня вашим просвещенным содействием в этой моей милой, лучезарной надежде (Яковенківське, стор. 218; І. Айзенштска, 56). Знов у довгих, причепурених періодах нема Шевченківської стислості і простоти, нема Шевченкового енергійно-потужного стилю, нема отже, — за відомим афоризмом — і самого Шевченка... От що зробили невеличкі ніби перестановки в пунктуації. Та буває й гірше. Шевченко, побачивши в Астрахані вивіску публічної бібліотеки, записує: «Браво, подумал я,

в Астрахани — в Астрахани публичная библиотека» (нашого видання стор. 79). Редактори, звикши виправляти Шевченка, догадалися, що друге «в Астрахани» зайве, і передали це так: «Браво, подумал я, в Астрахани публичная библиотека!» (Яковенківське, стор. 235; І. Айзенштока, 69) і цим стерли той відтінок здивування, що був у першотворі. Нарешті трапляється й ще гірше, коли від виправлення цілком супротивлений надається тямок: у Шевченка — «Одинадцатым нечетным, но счастливым для меня числом кончился первый месяц моего журнала» (нашого видання стор. 46), а у «виправленій» редакції раптом отало: «одинадцатым нечетным, несчастливым (!) для меня числом: ... (Яков., стор. 196; Айзеншт. 39). І так далі, можна сказати, без числа і краю.

Пильно, обережно і уважно треба перечитувати оці густо записані сторінки, додивляючись навіть до форми запису, до самого письма. Під 2 вересня Шевченко, описавши імпровізований літературний ранок на пароплаві, кидає таку фразу: «В заключение этой поэтической сходимки А. А. Сапожников вдохновился и написал двустишие грациозное и братски искреннее». Яке «двустишие»? де написав? У друкованих текстах ніяким «двустишием» і не пахне й наведена фраза здається якоюсь загадкою. Але досить глянути уважно в рукопис — і загадка зникає. Запис того дня справді починається автографом Сапожникова:

«Пятнадцать лет не изменили нас,

Я прежний Сашка всё, ты также все Тарас».

Це і є те «двустишие грациозное и братски-искреннее», що його спеціально одзначив поет, але надруковане в один рядок, як досі робилось, воно робить незрозумілою й увагу Шевченка. Під 15 квітня у Шевченка читаємо: «... познакомился с стариком Персидским. С декабристом». Знов загадка, і не мала, бо ж декабриста з таким прізвищем не було. Тільки приглянувшись до запису в самому рукопису, зможемо наблизитись до відгадки. «Съ декабристомъ» написано дрібнішим, ніж увесь запис, письмом — отже іншим часом, трохи згодом, а це саме й дає ключа до бодай гіпотетичного вирішення справи з загадковим декабристом (див. у Коментарії нашу примітку до стор. 172).

Оцих скілька прикладів показують, якої делікатности та обережности вимагає текст журналу, як пильно в його вчитуватись треба й обмежувати себе що-до «виправок» до minimum'a, дозволяючи робити це хіба з видимими ляпсусами, натуральними в чорному рукопису. Та навіть і ляпсуси вимагають великої до себе уваги. Самою своєю надзвичайністю вони ставлять питання про своє джерело, про причину, що їх породила. А ставлячи, подають до певної міри матеріал і на те, щоб спробувати на його відповісти, в самій хаотичності побачити певну закономірність, яка виникає з поетичної натури автора. Бо вже сама упертість Шевченка з деякими помилками, їх настирний характер підказати можуть не зайві висновки.

Справді, величезний процент сгріхів у Шевченка має якийсь своєрідний, унормований і навіть нормативний, характер. Тут бачимо всі

ознаки певного звукового привподоблення. У його раз-у-раз знайдете: «шорошо» (хорошо), «мазазинъ» (магазин), «старикокъ» (старичок), «Малолосіи» (Малороссии), «рукудѣлье», а також дуже часто подвоювання складів: «аристократократ» (аристократ), «милѣйшейшей» (милейшей), «хоророшею» (хорошею), «мѣдниднику» (меднику), «вѣчноїной» (вечной). У нашому додатку до тексту журналу прикладів такої аномалії в писанні знайде читач безліч, надто в переносах з одного рядка до другого. Але саме тому повстає питання — яка цьому може бути причина? Адже не штука написати як слід — «хорошо» або «возмутительный», і кожен старанний учень нижчої класи ніякої тут помилки не зробить. А поет робить, та ще й уперто, систематично, з якоюсь дивовижною безпорадністю. І це ще маємо простіші випадки цих характерних помилок, одразу помітні. Крім їх знайдемо ще й більш заплутані, складніші, незрозумілі вже цілком, коли брати слово одірвано від контексту. Поет пише: «моро» (замість «морю»), «не мого» (не мог), «у євреємъ» (у євреїв), «въ рули» (в роли) «друзей мойхъ» і т. н.

Зустрівши таку чудну помилку, спробуймо тільки оглянутись навкруги по тексту — і завжди, без винятків, знайдемо поблизу причину: той звук до якого привподобився написаний помилково. Отже маємо: «ло моро съ тѣх поръ», «не мого хорошо равсмотрѣть», «съ такимъ же почетомъ, как у євреємъ», въ рули Чупруна». Тут не можна сказати, що автор поспішається думкою, загониться в дальший текст і механічно бере ті звуки, що ще мають бути: «Малолоссія» і «у євреємъ» дають як раз приклади, навпаки, опізнення з цим характерним привподобленням. У системі самого зафіксування думки в поета є певна особливість. Звук, що для автора домінує в данному сполученні — справді таки домінує, домінує такою вже мірою, що немов аж зазирає, привподоблює до себе сусідні, зближає і підбиває їх під себе. Ось та «норма», що ясно прозирає в хаосу численних аномальностей у написанні, розкиданих по Шевченковому журналі.

Це — аномалія. Але коли межують геній і божевілля, то можуть і аномалія з гармонією збігтися. Зазначена норма й дає у Шевченка як раз найвищої краси вразки в його поетичних творах, одягає їх часто у вимовно-пластичні форми. Згадаймо хоч би з «Утопленої» класичну розмову вітра з осокою:

Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу — хто се?
Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі коси?
Хто се, хто се? — тихесенько
Слитає повіє...

Або ще — «Гармидер, галас, гам у гаї» («Княжна»), «Чума з лопатою ходила та гробовища рила, рила та трупом, трупом начиняла» («Чума») і багато-багато иншого. Стрінемо в Шевченка і такі звукові сполучення які просто вражають подобивною до тих потворно-дивовижних — «милѣй-

Передмова

шейшей», «хоророшею», немов подвоюючи, дублюючи окремі склади: «Козак безверхий упаде, розтрощить трон, порве порфиру, раздавить вашого кумира» («Бували війни...»), «І день — не день, і йде — не йде, а літа стрілою пролітають» («Три літа»). Іноді таке подвоювання на- бірає у Шевченка надзвичайно вигадливих форм, коли поет немов гра- еться багатством схожих комбінацій, пересипається ними, як от на по- чатку в «Наймичці»:

У неділю вранці рано
Поле крилося туманом;
У тумані на могилі,
Як тополя, похилилась
Молодиця молодая, —
Щось до лона пригортає
Та з туманом розмовляє:
— «Ой тумане, тумане,
Мій латаний талане!
Чому мене не сховаєш
Отут серед лану?»

Тут у довершеній формі — та ж таки упертість у комбінуванні пев- них звуків, настирність звукових комбінацій, що в своєму сполученні сягають вершків поетичної краси. Чому це?

Дослідник, що спеціально на цьому питанні спинявся, дає катего- ричну відповідь: «Шевченко розуміє силу звука й роль його в поезії. Певний вибір звуків, певне їх повторювання зміцняє вражіння, підкреслює думку. На цьому засновано принцип алітерації. Шевченко охоче й ми- стецьки вживає алітерації»¹⁾. Це правда... Але спробуйте лиш зробити притиск на інших словах, поширити зміст допіру наведеної формули: не тільки вживає, а не може не вживати; не тільки розуміє, а віддається підсвідомому потокові звуків, що затопили-заполонили його уяву — і ви матимете ширший і плідніший наслідок, що введе вас у творчу лабораторію поета, що — нехай гіпотетично — прояснить усю природу Шевченкової творчості.

Як наочно показує чорний рукопис Шевченкового журналу, згадана алітеративність думання була в нашого поета ніби органічною «ва- дою», — не біймось цього слова, пам'ятаючи парування божевілля з ге- нієм, — що такі дала блискучі наслідки в його поезії. Звуки таку мали для його силу, що, домінуючи в данному сполученні, іноді заповняли цілком і підбивали під себе навіть правильність вимови, до себе при- вподоблюючи наокожні звуки. Це те, що К. Чуковський, пишучи про Блока, влучно охрестив «інерцією звука», «перекличками внутрених звуков»: «каждый звук будил в его уме множество родственных отзвуков, которые словно жаждали возможно больше остаться в стихе, то

¹⁾ Якубський Б. Форма поезії Шевченка. Збірник „Тарас Шевченко“, Київ, 1921, стор. 67–68.

замирая, то возникая опять»¹⁾). З цього погляду навіть оте цілком по-творне «возвотительный» знайде певну рацію у фразі, де превалює в та о: «сочинение возвотительных стихов, В. Высокородие». Звук викликає в уяві другий такий самий або близько-схожий, силоміць тягне його за собою. Тільки що в Шевченка оця риса — анархична за звичайних обставин, аномалія, вада свого роду, — набуває вимовности, викінчености, краси під ті моменти, коли він увесь перебував під владою творчого натхнення. Алітерація володіла поетом, посіла його і він несвідомо йшов за нею. Але в творчій екстазі якимсь невідомим напруженням він нею зволодівав, сідав на неї верхи й приїздив до найдовершеніших зразків поезії. Тут не «прием», не обміркований спосіб, не умисне, наперед обдумане добірання звуків, а щось органічне, що глибоко заложене було в Шевченковій натурі. Коли хочете, це власть звуків, але в поетичній творчості вже дисциплінована, до певного творчого плану припасована. «Вада» обернулася в свою протилежність...

У помилках Шевченка, що з такою безпосередньою ряснотою панують по його журналі, я вбачаю ту ж таки алітерацію в її елементарно-зародковій, рудиментарній, треба думати — підсвідомій формі. Це свого роду закон евфонії для нашого поета. Часом рудимент розвивався і давав найкращі зразки достиглого твору; часом так і лишався в своїй зародковій формі, але й тоді він перекидає нам містка до тих довершених зразків. Коли б Шевченко перечитав був те, що на-швидку написав у журналі, нема сумніву — він би повиправляв оці характерні «недогляди», як часом і робив, у процесі писання помітивши помилку. Але зоставшись невиправленими, вони стають за свідків того, як глибоко-органічно в самій натурі поета лежали ті риси, що такою окрасою лягли на його поезії й прибрали її в одяг нетлінний.

Певна річ, поданими тут увагами не вичерпується увесь надзвичайно цікавий матеріял із Шевченкового журналу. Безперечно, він буде, та й не раз, та й не з одного якогось боку, служити для спеціальних дослідів, детальнішої обробки тієї чи іншої в йому сторони. Я хотів тут підкреслити тільки деякі риси з того літературного автопортрета, що визирає — в pendant до численних художніх автопортретів Шевченка — з сторінок його щоденних записок. Ці на-швидку нажидані, необроблені, в формі брульона перед нас виставлені сторінки як-раз найдужче своєю необробленістю, а через те й безпосередністю нам і цікаві. Саме цим вони стають за найкращих свідків великої душі, великого серця й великого розуму та хисту, що так щасливо війшлися й поєдналися в особі Шевченка.

Сергій Єфремов.

¹⁾ Чуковский К. Книга об Александре Блоке. Петербург, 1922. стор. 47.

42
ср 3/79 84.

ЩОДЕННІ ЗАПИСКИ

(ЖУРНАЛ)

ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

1857. *Юня 12.*

1 Первое замѣчательное произшествіе которое я вношу
въ мои записки суть слѣдующее. Обрѣзывая сію первую тетрадь
для помянутыхъ записокъ, я сломалъ перочинный ножъ. Про-
исшествіе повидимому ничтожное и незаслуживающее того
5 вниманія которое я ему оказываю внося его какъ что то не-
обыкновенное въ сію пеструю книгу. Случись этотъ казусъ
въ Столице или даже въ порядочномъ губерскомъ городѣ, то
натурально онъ не попалбы въ мою памятную книгу. Но
это случилось въ Киргизской степи т. е. въ Новопетровскомъ
10 укрѣпленіи, гдѣ подобная вещица для грамотного человѣка,
какъ на примѣръ я; дорогого стоитъ; а главное что не всегда
ее можно достать и даже за порядочные деньги. Естли вамъ
удастся ростолковать свою нужду Армянину Маркитанту кото-
рый имѣетъ сообщеніе съ Астраханью, то вы все таки
15 неближе какъ черезъ мѣсяць лѣтомъ, а зимою черезъ пять
мѣсяцевъ, получите прескверный перочинный ножикъ и разу-
мѣется недешевле Монета т. е. рубля серебромъ. А случается
и такъ, и весьма часто, что вмѣсто ожидаемой вами съ не-
терпѣніемъ вещи, онъ васъ попотчуетъ или московской бязью,
20 или кускомъ верблюжьего сукна, или наконецъ кислымъ, какъ
онъ говоритъ дамскимъ чихиремъ. А на вопросъ вашъ, почему
онъ вамъ не превезъ именно то что вамъ нужно, онъ вамъ
пренаивно отвѣтитъ.—что мы люди комерческіе, люди не гра-
мотные, всего неупомнишь. Что вы ему на такой резонный
25 доводъ. ругнете его, онъ усмѣхнется, а вы все таки безъ ножа
останетесь. Теперь понятно почему въ Новопетровскомъ укрѣп-
леніи утрата перочинного ножа событіе заслуживающее быто-
писанія. Но Богъ снимъ и съ Укрѣпленіемъ и съ ножомъ
и съ маркитантомъ, скоро дастъ Богъ вырвуся я изъ этой
30 безграничной тюрьмы. И тогда подобное произшествіе не бу-
детъ имѣть мѣста въ моемъ журналѣ.

13 *юня.* Сегодня уже второй день какъ сшилъ я себѣ и акуратно
обрѣзалъ тетрадь для того чтобы записывать что сомною и
около меня случится. Теперь еще только девятый часъ, утро
35 прошло какъ обыкновенно безъ всякого замѣчательного про-
изшествія, увидимъ чемъ кончится вечеръ? а пока совершенно
нѣчего записать. А писать охота страшная. И перья есть очи-

1 неные. Помилости ротного писаря я еще нечувствую своей
утраты. А писать все таки неочомъ. А сатана такъ и шепчетъ
на ухо—пиши что непопало, ври сколько душѣ угодно. Кто
тебя станетъ повѣрять. И въ шканичныхъ журналахъ врутъ
5 а въ такомъ въ домашнемъ и богъ велѣлъ. //

Естли бы я свой журналъ готовилъ для печати, то чего I
доброе пожалуй и искусилбы лукавый врагъ истинны, но я,
какъ сказалъ поэтъ нашъ

10 Пишу не для мгновенной славы,
Для развлеченія для забавы
Для милыхъ искренныхъ друзей
Для памяти минувшихъ дней.

Мнѣ слѣдовало бы начать свой журналъ со времени по-
священія моего въ солдатскій санъ сиричь съ 1847 года.
15 Теперь бы это была претолстая и прескучная тетрадь. Вспо-
миная эти прошедшіе грустные десять лѣтъ я сердечно ра-
дуюсь что мнѣ не пришла тогда благая мысль обзавестись
записной тетрадью. Что бы я записалъ въ ней? Правда впро-
долженіи этихъ десяти лѣтъ я видѣлъ даромъ то что не вся-
20 кому и за деньги удастся видѣть. Но какъ я смотрѣлъ на все
это? Какъ аристантъ смотреть изъ тюремного рѣшетчатого
окна на веселый свадебный поѣздъ. Одно воспоминаніе о про-
шедшемъ и видѣнномъ впродолженіи этого времени приводитъ
меня въ трепетъ, а что же былобы естли бы я записалъ эту
25 мрачную декорацію и бездушныхъ грубыхъ лицедѣевъ съ кото-
рими мнѣ привелось розигривать эту мрачную монотонную
десятилѣтнюю драму? Мимо, пройдемъ мимо минувшее мое моя
коварная память. Не возмутимъ сердца любящаго друга недо-
стойнымъ воспоминаніемъ, забудемъ и простимъ темныхъ му-
30 чителей нашихъ, какъ простилъ милосердый челоѣколюбецъ
своихъ жестокихъ распинателей. Обратимся къ свѣтлому и
тихому какъ нашъ украинскій осенний вечеръ и запишемъ все
видѣнное и слышанное и все что сердце продиктуетъ

Отъ второго маія получилъ я письмо изъ Петербурга Отъ
15 михайла лазаревского съ приложеніемъ 75. рублей Онъ извѣ-
щаетъ меня, или лучше поздравляетъ съ свободою. До сихъ
поръ однакожъ нѣтъ ничего изъ корпусного штаба, и я во-
ожиданіи распоряженій помянутого Штаба собираю свѣдѣнія
о Волжскомъ Пароходствѣ. Сюда приѣзжаютъ иногда Астра-
40 ханскіе флотскіе офицеры, (крейсера отъ рыбной экспедиціи.)
Но это такіе невѣжды и брихуны что я при всемъ моемъ
желаніи не могу до сихъ поръ составить ни какого понятія о
Волжскомъ Пароходствѣ, въ Статистическихъ свѣдѣніяхъ я не-
имѣю надобности, но мнѣ хочется знать какъ часто отходить
45 пароходъ изъ Астрахани въ Нижній Новгородъ, и какая цена

Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
Відділ стародруків та рідкоукладань
№ 65736

1 мѣстамъ для пассажировъ. Но Увы! при всемъ моемъ стараніи я узналъ только, что мѣста разные, и цена разная, а пароходы изъ Астрахани въ Нижній ходять очень часто. Не правда ли точные свѣдѣнія?

5 Несмотря однакожь на эти точные свѣдѣнія я уже успѣлъ (разумѣется въ воображеніи) устроить свое путешествіе по волгѣ уютно спокойно, и главное дешево. Пароходъ буксируетъ. (одно единственное вѣрное свѣденіе.) нѣсколько барокъ, или какъ ихъ называютъ, подчалками. до Нижнего Новгорода съ разнымъ
10 грузомъ. На одной изъ такихъ барокъ я думаю устроить свою временную квартиру и пролежать въ ней до Нижегородско[го] делижанса. Потомъ въ Москву. а изъ москвы помолившесь богу за Фультонову душу, черезъ 22. часа и въ питерьъ. Не правда ли яркая фантазія. Но на сегодня довольно. ||

15 Нынѣшний вечеръ ознаменованъ прибытіемъ парохода изъ Астра[ха]ни. Но какъ событіе сіе совершилось довольно поздно, въ девятомъ часу, то до слѣдующаго утра я неполучу отъ него никакихъ извѣстій. Важного ничего я и не ожидаю отъ Астраханской почты. Вся переписка моя идетъ черезъ Гурьевъ
20 Городокъ. А черезъ Астрахань я весьма рѣдко получаю письма. Слѣдовательно мнѣ отъ парохода ждать нечего. Не вздумаетъ[ли] Б а т ь к о К о ш о в ы й Кухаренко написать мнѣ. То то бы одолжилъ меня старый Чорноморець. Замѣчательное явленіе между людьми этотъ истинно благородный человекъ. Съ 1847. года по
25 распоряженію висшаго начальства всѣ друзья мои должны были прекратить сомною всякое сношеніе. Кухаренко не зналъ о такомъ распоряженіи. Но такъ[же] не зналъ и о моемъ мѣстопребываніи. И будучи въ Москвѣ во время Коронаціи депутатомъ отъ своего войска, познакомился со старикомъ Щепкинымъ и отъ него узналъ о мѣстѣ моего заключенія. И, благороднѣйшій другъ! Написалъ мнѣ самое искреннее самое задушевное письмо. Черезъ девять лѣтъ и забыть друга и еще въ несчастіи друга. Это рѣдкое явленіе между себялюбивыми
30 людьми. Съ этимже письмомъ, по случаю, какъ онъ пишетъ, по случаю полученія имъ Станислава Первой Степени, прислалъ онъ мнѣ на поздравку 25 рублей сер[е]бромъ. Для семейного и небогатаго человекъ большая жертва. И я незнаю чемъ и когда я ему воздамъ за эту искреннюю не лецемѣрную жертву?

По случаю этого дружеского неожиданнаго привѣтствія. я
40 расположилъ было мое путешествіе такимъ образомъ. Черезъ Кизляръ и Ставрополь проѣхать въ Екатиринодаръ прямо къ Кухаренку. Насмотрѣвшесь досыта на его благородное выразительное лицо, я думалъ проѣхать черезъ Кримъ, Харьковъ Полтаву Кіевъ въ Минскъ Несвижъ и наконецъ въ село Чирковичи,
45 и обнявъ своего друга и товарища позаклученію Бронислава

1 Залецкого, черезъ Вильно проѣхать въ Петербургъ. Планъ
 этотъ измѣнило письмо М. Лазаревского отъ 2 мая. Изъ
 письма этого я увидѣлъ что мнѣ нигдѣ не останавливаясь
 нужно поспѣшить въ Академію Художествъ и облобизать руки
 5 и ноги Графини Настасіи Ивановны Толстой и ея великодуш-
 наго Супруга Графа Федора Петровича. Онѣ единственные
 виновники моего избавленія имъ и первый поклонъ. Незави-
 симо отъ благодарности этого требуетъ простая вѣжливость.
 Вотъ главная причина почему я вмѣсто ухарской тройки, ви-
 10 бралъ тридцатидневное монотонное плаваніе по Матушкѣ по
 Волгѣ. Но состоится ли оно я этого еще навѣрное незнаю.
 Легко можетъ статся что я еще въ хламидѣ поруганія и съ
 ранцемъ за плечами попунтирую въ Уральскъ въ Штабъ ба-
 таліона N. 1. всего еще можно ожидать. И потому неслѣдуетъ
 15 давать слишкомъ много воли своему неугомонному воображе-
 нію. Но утро вечера мудренѣе. Посмот[римъ] что завтра будетъ?
 Или лучше сказать что привезетъ Гурьевская почта. ||

14 *Юня.* Я чтото черезчуръ усердно и акуратно взялся за свой 2
 журналъ, не знаю долго ли продлится этотъ писательскій
 20 жаръ? Какбы незглазить. Естли правду сказать, я не вижу
 большой надобности въ этой пунктуальной акуратности. А
 такъ отнѣчего дѣлать. На бездѣльи и это рукудѣлье. Запис-
 ному литератору или какому небудь поставщику фельетона
 тому необходима эта бездушная акуратность, какъ упражненіе
 25 какъ его насущный хлѣбъ. Какъ инструментъ виртуузу, какъ
 кисть живописцу. Такъ литератору необходимо ежедневное
 упражненіе пера. Такъ дѣлаютъ и гениальные писатели, такъ
 дѣлаютъ и пачкуны. Гениальные писатели потому что это ихъ
 призваніе. А пачкуны потому что онѣ иначе себя и не вообра-
 30 жаютъ какъ гениальными писателями. А то бы онѣ и пера
 въ руки небрали.

Какое же казусное событіе запишу я сегодня? а вотъ
 Какое. Вчерашній пароходъ разрѣшился порядочнымъ мѣшкомъ
 целковыхъ и арапчиковъ. Это третнее жалованья гарнизона.
 35 Офицеры сегодня же его и получили, и сегодня же отнесли
 его Попову (Маркитанту) и спиртомѣру. (цаловальнику.) а
 остальное тоже отослали къ спиртомору и начали кутить, или
 вѣрнѣе пьянство[ва]ть. Завтра выдадутъ жалованье солдатамъ,
 и солдаты тоже начнутъ кутить т. е. пьянствовать. И это
 40 продлится нѣсколько дней сряду. И кончится какъ солдатская,
 такъ и офицерская попойка дракой и наконецъ курятникомъ
 т. е. гаупвахтой.

Солдаты, самое бѣдное, самое жалкое сословіе въ нашемъ
 православномъ отечествѣ. У него отнято всё чемъ только

1 жизнь красна, семейство, родина, свобода. Однимъ словомъ все.
 Ему простиительно окунуть иногда свою сирую одинокую душу
 въ полштофъ сивухи. Но офицеры которимъ отдано всё всё
 человѣческіе права и превелегіи. Чемъ же онѣ разнятся отъ
 5 бѣдняка солдата? (я говорю о Новопетровскомъ Гарнизонѣ.)
 Ничемъ онѣ бѣдные, не разнятся кромѣ мундира. И добро бы
 еще были такъ называемые старые Бурбоны. А то видь
 юноши и воспитанники кадетскихъ корпусовъ. Хорошо должно
 быть воспитаніе? Безчеловѣчное воспитаніе. Зато дешевое. А
 10 главное скорое. Восемнадцатилѣтній юноша, ужъ онѣ офицеръ.
 Восторгъ и загляденье матери и опора дряхлого отца. Жалкая
 мать. и глупый отецъ.

Кажется Козакъ Луганскій написалъ книгу подъ заглавіемъ
 Солдацкіе досуги. Заглавіе ложное. У русского солдата до-
 15 суга не имѣется. А естли же солдатъ и встрѣчается съ нимъ
 иногда, то непременно въ кабацѣ. Какая же спрашивается была
 цель прославленнаго сочинителя писать подобные досуги. И что
 нравственного въ подобныхъ досугахъ. Естли онѣ написаны съ
 натуры, (я книги не читалъ.) А естли же это просто сочиненіе
 20 т. е. фантазія. То опять какая цель подобной фантазіи? А не
 лучше ли бы здѣлалъ почтеннѣйшій Авторъ сихъ ненужныхъ
 фантастическихъ досуговъ естли бы написалъ истинные досуги
 Линѣйныхъ, Армейскихъ, и даже Гвардейскихъ молодыхъ || Офи- 3
 церовъ. Этимъ онѣ оказалбы величайшую услугу чадолюбивимъ
 25 и эполетолубивимъ родителямъ.

15 [іюня]. Что же я сегодня занесу въ свой журналъ? Совершенно
 нѣчего занести. А ни ни ничего хоть сколько небудь выходя-
 щаго изъ круга обыдиной монотонной жизни. Сегодня поутру
 началъ я рисовать портретъ Г. Бажанова чорнымъ и бѣлымъ
 30 карандашомъ въ киргизкой кибиткѣ на огородѣ. Прекрасное
 освѣщеніе. И я съ охото[ю] принялся за работу. Чо[r]тъ принесъ
 приятельницу помѣшала.—Я закрилъ портфель и вышелъ изъ
 кибитки. Скромная приятельница не утерпѣла взглянула однимъ
 глазкомъ на мою работу и нашла рѣшительное сходство, естли
 35 бы ротъ и носъ поменше. И неудовольствовавшись собствен-
 нымъ замѣчаніемъ, спросила мнѣнія у горничной и у своего
 фаворита Молчалина А. это меня рѣшительно взбѣсило и я
 непростившись ушолъ въ укрѣпленіе. Въ укрѣпленіи видѣлъ
 пьяную офицію, и выслушалъ исторію отомъ какъ вчерашняго
 40 числа раскроилъ лобъ чубукомъ тестъ своему будущему зятю
 Ч. тоже по случаю жалованья. Солдатамъ выдавали жалованье.
 мнѣ тоже выдали, я передалъ его своему еще трезвому дядкѣ,
 и велѣлъ ему сшить изъ подкладочного холста торбу для до-
 роги. Потомъ зашелъ къ Мостовскому выслушалъ въ другой

1 разъ исторію (снѣкоторыми прибавленіями) о будущемъ тестѣ
и зятѣ, выпилъ рюмку водки и возвратился на огородъ. Обѣ-
далъ, послѣ обѣда подобному обычаю предковъ заснулъ часика
два и тѣмъ кончилось 15. число Іюня. О вечерѣ совершенно
5 нѣчего написать,

16 [іюня]. Сегодня воскресенье. Я ночевалъ на огородѣ. Поутру
былъ въ укрѣпленіи. Дождь (весьма рѣдкое явленіе.) помѣшалъ
мнѣ возвратится на огородъ, и я остался обѣдать у Мостов-
ского. Мостовскій одинъ единственный человѣкъ во всемъ
10 гарнизонѣ котораго я люблю и уважаю. Человѣкъ не сплетня,
не верхоглядъ, человѣкъ акуратный положительный и въ вы-
сокой степени благородный. Говоритъ плохо поруски, но ру-
скій языкъ знаетъ лучше воспитанниковъ Неплюевского Кор-
пуса. Во время востанія поляковъ въ 1830 году служилъ онъ
15 въ артилеріи бывшей Польской арміи, и изъ военноплѣнныхъ
зачисленъ былъ рядовымъ въ рускую службу. Я много отъ
него слышалъ чрезвычайно интересныхъ подробностей о рево-
люціи 1830. года. Достоинно замѣчанія то что полякъ рассказываетъ
о собственныхъ подвигахъ и неудачахъ безъ малѣйшихъ укра-
20 шеній. рѣдкая черта въ военномъ человѣкѣ, тѣмъ боліе
въ Полякѣ. Однимъ словомъ Мостовскій человѣкъ съ которымъ
можно жить несмотря на сухость и прозаичность его характера.

Сегодня же милѣйшая Миледи М. сообщила мнѣ, впрот-
чемъ не по секрету, со всѣми подробностями, исторію о по-
25 боищѣ происшедшемъ между будущимъ тестемъ и будущимъ ||
зятемъ. Изъ этой исторіи можнобы выкроить водевиль разу- 32
мѣется водевиль для здѣшней публики. Назвать его можно сва-
дебный подарокъ или недошитая кофта. Дѣло вотъ
въ чомъ. Женихъ въ прошедшемъ мѣсяцѣ отправился въ Астра-
30 хань, купить свадебные подарки для своей невѣсты. Для этой
милой необходимости взялъ онъ у своего будущаго тестя, та-
кого же голыша какъ и самъ, послѣдніе крохи, стѣмъ чтобы
приполученіи жалованья возвратить эти крохи. Хорошо, же-
нихъ возвращается изъ Астрахани, и отдаетъ унтерофицершѣ
35 Петровой сшить для своей невѣсты ситцевое платье и колен-
коровую кофту. Хорошо, унтеръофицерша шьетъ, а между
тѣмъ получается на гарнизонъ жалованья. Но увы! несчаст-
ному жениху выдаютъ на руки всего на все[го] два съ полтиной
а вс[е] остальное удержано въ Баталіонѣ, по егоже собствен-
40 нымъ распискамъ. Но герой какъ ни въ чомъ не бывало, по-
сылаетъ своего вѣрнаго раба григорія къ Спиртомѣру за чет-
вертью полугару, и съ торжествующей физіономіей, сопровож-
даемый Григоріемъ съ четвертью въ рукахъ, отправляется къ
будущему тестю. Начинается поздравка съ полученіемъ жало-

1 ванья. Но увы! И на старуху бывает проруха. Бѣдный же-
нихъ слишкомъ увлекся будущимъ щастіемъ. И въ жару меч-
таній проговорился что онъ получилъ жалованья всего на всего
только два съ полтиной. Разочарованный будущій тестъ тоже
3 въ жару негодованія хватилъ своего милого зятка чубукомъ
полбу, да такъ хватилъ ловко что кровь полилась съ благо-
роднаго чела. Но чтобы не показать сосѣдямъ что между ими
вышло контро, онѣ принялись вдвоемъ бить собаку. Бѣдная
собака! Но этимъ дѣло не кончилось. Догадливый раненный
10 герой бѣжитъ къ портнихѣ, но увы! платье уже отдано невѣстѣ
осталась только недошитая кофта, онъ отбираетъ у портнихи
этотъ неоконченный предметъ и закладываетъ жидку солдату
за двѣ чары водки. Премиленькій и назидательный могбы вы-
кроится водевильчикъ.

15 И это гнусное произшествіе не выходящее изъ круга
обыкновенныхъ произшествій въ Новопетровскомъ укрѣпленіи.
И я въ этомъ омутѣ среди этого нравственно[го] безобразія
седмой годъ уже кончаю. Страшно! Теперь когда уже узнали
о моемъ освобожденіи, то ближайшіе мои начальники фельдфебель
20 и ротный командиръ не увольняя меня отъ ученья и караула по-
зволили мнѣ свободные часы отъ службы проводить на огородѣ,
за что я имъ сердечно благодаренъ. На огородѣ, или въ саду.
лѣтняя резиденція нашей комендантши и все свободное время
теперь я провожу въ ея семействѣ, у нее двое милинькихъ
25 дитей Наташенька и Наденька и это единственный мой от-
дыхъ и рассѣяніе въ этомъ отвратительномъ захолустье.

17 [іюня]. Сегодня въ четвертомъ часу утра пришелъ я на Огородъ.
Утро было тихое прекрасное. Иволги и ласточки нарушали
изрѣдка только сонную и сладкую тишину утра. Съ нѣкоторого
30 времени, съ тѣхъ поръ какъ мнѣ позволено уѣдинятся, я чрез-
вичайно полюбилъ уединеніе. Милое уѣдиненіе! Ничего не мо-
жетъ быть въ жизнѣ слаще очаровательнѣе уѣдиненія. осо-
бенно|| передъ лицомъ улыбающей[ся] цвѣтущей красавицы Матери 4
Природы. Подъ ея сладкимъ волшебнымъ обаяніемъ человекъ
35 невольно погружается самъ въ себя и видитъ бога на землѣ
какъ говоритъ поэтъ. Я и прежде нелюбилъ шумной дѣятель-
ности, или лучше сказать шумного бездѣлья. Но послѣ десяти-
лѣтней казарменной жизни уединеніе мнѣ кажется настоящимъ
раемъ. А я все таки не могу ни за что приняться. Ни малѣй-
40 шей охоты къ труду. Сижу или лежу молча по целымъ часамъ
подъ моею любимую вербою, и хоть бы на смѣхъ что небудь
шевелинулося въ воображеніи. Таки соверше[н]но ничего. На-
стоящій застой. И это томительное состояніе началось у меня
съ 7. апреля, т. е. содня полученія письма отъ М. Лазаревского.

1 Свобода и дорога меня совершенно поглотили. Спасибо еще
Кулишу что догадался прислать книгъ, а то я не зналъ бы что
съ собою дѣлать. Въ особенноти благодаренъ я ему за
Записки о Южной Руси. Я эту книгу скоро наизусть
2 буду читать. Она мнѣ такъ живо такъ волшебнo живо напо-
нила мою прекрасную бѣдную Украину, что я какъ будто съ
живыми бесѣдую съ ея слипими Лирныками и Кобзарями. Пре-
краснѣйшій благороднѣйшій трудъ. Бриліантъ въ современной
исторической литературѣ. Пошли тебѣ господи, друже мой
10 искренній, силу любовь и терпѣніе, продолжать эту неоце-
ненную книгу. Прочитавше въ первый разъ эту алмазную книгу
я дерзнулъ было дѣлать замѣчанія, но когда прочиталъ въ
другой и въ третій разъ, то увидѣлъ, что замѣтки мои замѣтки
пьяного человѣка и ничего больше. Окромѣ Суботова, т. е.
15 нащеть мѣста бывшаго дома Богдана Хмельницкого. Но такое
ничтожное пятнышко не должно быть замѣчаемо на драгоценной
тканѣ. Я обѣщаль, начитавшесь до отвалу этой книги, послать
ее Кухаренку. и теперъ жалѣю что обѣщаль. Во первыхъ по-
тому что я и никогда не начитаюсь до отвалу. А ввоторихъ
20 потому что поля книги испачканы нелѣпими замѣчаніями. Дастъ
Богъ я ему изъ Петербурга вышлю чистинькій экземпляръ.

Вчерашній водевиль кончился какъ и слѣдовало ожидать
сегодня миромъ и гомерической попойкой съ пѣсельниками.
Интересно знать чемъ кончится свадьба. Вѣроятно дракой.

48 [іюнѣ] Сегодня я какъ и вчера точно также рано пришолъ на
огородъ. долго лежалъ подъ вербою слухалъ иволгу и наконецъ
заснулъ. видѣлъ воснѣ Межигорского Спаса Дзвонковую Кри-
ныцю, и потомъ Выдубецкій монастырь. А потомъ Петербургъ
и свою милую Академію. Съ недавняго времени мнѣ начали гре-
30 зится во снѣ знакомые давно не виданные предметы. Скоро ли
увиджу все это я на яву? Сновидѣніе имѣло на меня прекрасное
вліяніе впродолженіи всего дня. а тѣмъ боліе что сегодня
Гурьевскую т. е. оренбургскую почту ожидали. Къ вечеру дѣй-
ствительно почта пришла, но ни мнѣ, ни обо мнѣ ничего не
35 превезла. Опять я спустилъ носъ на квинту. Опять тоска и
безконечное ожиданіе. неужели отъ 16 апреля до сихъ поръ
не могли здѣлать въ Корпусномъ Штабѣ нащеть меня распо-
ряженія. Холодные, равнодушные Тираны! Вечеромъ возвра-
тился я въ укрѣпленіе, и получилъ приказаніе отъ фельдфебеля
40 готовится къ смотру. Это результатъ давно ожидаемой почты
и съ такимъ трепетомъ ожидаемой свободы. Тяжело, невыра-
зимо тяжело! Я одурѣю наконецъ отъ этого безконечнаго
ожиданія. ||

Какъ быстро и горячо исполняется приказаніе арестовать. 4s

1 Такъ напротивъ вяло и хо[ло]дно исполняется приказаніе освободить. А воля одного и того же лица. Исполнители однѣ и тѣ же. Отъ чего же эта разница? Въ 1847. году въ этомъ мѣсяцѣ меня на седмые сутки доставили изъ Петербурга въ
 5 Оренбургъ. А теперъ дай богъ на седмой мѣсяцъ получить отъ какого небудь Баталіоннаго командира приказаніе отобрать отъ меня казенные вещи и прекратить содержаніе. Форма. но я не возьму себѣ въ толкъ этой безчеловѣчной формы.

19 [іюня]. Вчера ушолъ пароходъ въ Гурьевъ, и привезетъ оттуда
 10 вторую роту и самого Баталіоннаго Командира. а по случаю прибытія сюда этой важной особы остающаяся здѣсь рота, къ которой принадлежу и я, готовится къ смотру. Для этого важнаго грядущаго событія мнѣ сегодня пригоняли амуницію. Какое гнусное грядущее важное событіе. Какая безконечная и отврати-
 15 тельная эта пригонка амуниціи. Неужели и это еще не въ послѣдній разъ меня выведутъ на площадь какъ безсловесное животное на показъ. Позоръ, и униженіе! Трудно, тяжело, невозможно заглушить въ себѣ всякое человѣческое достои[н]ство, стать на вытяжку слушать команды и двигаться какъ бездуш-
 20 ная машина. И это единственный опытомъ дознанный способъ убивать разомъ тысячу себѣ подобныхъ. Геніальное изобретеніе! Дѣлающее честь и христіанству, и просвѣщенію.

Странно что даже благоразумные люди, какъ, напримѣръ нашъ лѣкаръ Никольскій, любятъ посмотрѣть какъ вытягиваетъ
 25 носокъ посинѣвшій отъ напряженія человѣкъ. Не понимаю этого нечеловѣческаго наслажденія. А нашъ почтенный Гипократъ несмотря на зной и холодъ целые часы просиживаетъ у калитки и любитъ униженіемъ себѣ подобнаго. Палачъ ты какъ видно по призванію, и только по названію лѣкаръ.

30 Въ дѣтствѣ, сколько я помню, меня незанимали солдаты какъ это обыкновенно бывае[тъ] съ дѣтьми. Когда же я началъ приходить въ возрастъ разумнія вещей, во мнѣ зародилась неодолима антипатія къ христіолюбивому воинству. Антипатія усиливалась по мѣ[рѣ] столкновенія моего съ людьми сего хри-
 35 стіолюбиваго званія. Незнаю случай ли, или оно такъ есть въ самой вещи, только мнѣ не удалось, даже въ Гвардіи встрѣтить порядочнаго человѣка въ мундирѣ. Естли трезвый то непременно невѣжда и фастунишка. Е[с]тли же хоть съ малой искрою разума и свѣта, то такж[е] фастунишка и въ добавокъ
 40 пьяница мотъ и распутникъ. Естественно что антипатія моя возросла до отвращенія, И нужно же было коварной судьбѣ моей такъ ядовито злобно посміяты надомною толкнувъ меня въ самый вонючій осадокъ этого христіолюбиваго сословія. Естли бы я былъ извѣргъ кровопійца, то и тогда для меня

1 удачніе казни нельзя было бы придумать какъ сославъ меня
въ Отдѣльный Оренбургскій Корпусъ солдатомъ. Вотъ гдѣ
причина моихъ невыразимыхъ страданій. И ко всему этому
мнѣ еще запрещено рисовать. Отнять благороднѣй[шу]ю часть
5 моего бѣднаго существованія. Трибуналь подпре[д]сѣдатель-
ствомъ самого Сатаны не могъ бы произнести такого холодного
нечеловѣческаго приговора. А бездушные исполнители приго-
вора, исполнили его съ возмутительною точностію. ||

Августъ язычникъ, ссылая Назона къ Дикимъ Гетамъ не 5
10 запретилъ ему писать и рисовать. А христіанинъ N. запре-
тилъ мнѣ то и другое. Оба палачи. Но одинъ изъ нихъ палачъ
христіанинъ? и христіанинъ девятнадцатаго вѣка. въ глазахъ
котораго выросло огромнѣйшее государство въ мірѣ, выросло
на началахъ Христовой заповѣди. Флорентинская республика
15 полудикая иступленная средневѣковая христіанка, но все таки
какъ материальная христіанка она поступила съ своимъ строп-
тивимъ гражданиномъ Дантомъ Альгіери. Боже меня сохрани
отъ всякаго сравненія себя съ этими великомучениками и
свѣточами челоуѣчества. Я только сравниваю матеріального
20 грубого язычника, и полуозаренную средневѣковую Христіанку,
съ христіаниномъ девятнадцатаго вѣка.

Незнаю навѣрное чему я обязанъ что меня впродолженіи
десяти лѣтъ невозвели даже въ чинъ унтеръ-офицера, упорной
ли антипатіи которую я питаю къ сему привигилированному
25 сословію? или своему невозмутимому хахлацкому упрямству?
И тому и другому кажется. Въ незабвенный день объявленія
мнѣ комфирмаціи, я сказалъ себѣ что изъ меня нездѣлають
солдата. такъ и нездѣлали. Я не только глубоко, даже и по-
верхностно неизучилъ ни одного ружейного приема. И это
30 льститъ моему самолюбію. Ребячество и ничего больше. Майоръ
Мѣшковъ желая задѣть меня за живое, ска[за]лъ однажды мнѣ,
что я когда буду офицеромъ то не буду умѣть въ порядочную
Гостинную войти если не выучусь какъ слѣдуетъ бравому
солдату, вытягивать носка, меня однакожъ это незадѣло за
35 живое. И бравый солдатъ мнѣ казался меніе осла похожимъ
на челоуѣка. Почему я и мысли боялся быть похожимъ на
бравого солдата.

Вторая, и не меніе важная причина моего неповышенія.
Бездушному Сатрапу и наперстнику царя, пригрезилось что я
40 освобожденъ отъ крепостного состоянія и воспитанъ на щетъ
царя, и въ знакъ благодарности нарисовалъ карикотуру своего
благодѣтеля. Такъ пускай дискать казнится неблагодарный. От-
куда эта нелѣпая басня незнаю. Знаю только что она мнѣ не
дешево обошлась. Надо думать что басня эта сплелась на ком-
45 фермаціи гдѣ взаключеніи приговора сказано: С т р о ж а й ш е

1 запретить писать и рисовать. Писать запрещено
за возмутительные стихи на Малоросійскомъ языкѣ. А рисовать
и самъ верховный судія не знаетъ за что запрещено. А про-
свѣщенный блюститель царскихъ повелѣній непоясненное въ
5 приговорѣ самъ пояснилъ да и прихлопнулъ меня своимъ без-
душнымъ всемогуществомъ. Холодное развращенное сердце. И
этотъ гнилой старый развратникъ пользуется здѣсь славою
щедрого и великодушного благодѣтеля края. Какъ близоруки,
или лучше сказать какъ подлы эти гнусные славельщики
10 Сатрапъ грабитъ въ вѣренный ему Край и даритъ сво[и]мъ
распутнымъ прелестницамъ десятитысячные фермуары, а онѣ
прославляютъ его щедрость и благодіянія. Мерзавцы!

20 [іюня]. Сегодня рота придетъ въ Гурьевъ, а послучаю полно-
водія въ Уралѣ, она пройдетъ прямо на Стрелецкую Косу, и
15 сегодня же сядетъ на пароходъ. Завтра рано пароходъ поды-
метъ якорь, и послѣзавтра высадитъ роту въ Новопетровской
гавани. Держись наша офиція Гроза гроза ужасная близится.
Баталіонный Командиръ подобно тучегонителю Крониону, гря-
детъ || на тебя во облацѣ мрачнѣ, въ томъ числѣ и на насъ 52
20 безсловесныхъ. Въ ожиданіи сего грознаго судіи и карателя,
пропившіися до снаги блажать и умоляютъ Эскулапа выдумать
и форменно засвѣдѣтельствовать ихъ небывалые немощи ду-
шевные и тѣлесные, и паче душевные. И тѣмъ спасти ихъ
отъ праведного суда гро[мо]носнаго Крониона. Но мрачный Эску-
25 лапъ не умолимъ. И только нашего брата солдата также про-
пившагося до снаги и неимѣющаго въ чемъ явится предъ
лицо отца Командира, Никольскій кладетъ на койки и пропи-
сываетъ слабительное. Непопулярный Эскулапъ нашъ намѣренъ
сдѣлаться популярнымъ Коноваломъ. Сегодня не безъ видимого
30 удовольствія сказалъ Смотритель полугоспиталя что на его
попиченіе т. е. продовольствіе, прибыло семнадцать жильцовъ.
Слѣдовательно рубль семь гривенъ въ продолженіи сутокъ въ
карманѣ, не считая отопленія и освѣщенія. Не здѣсь ли скри-
вается и причина великодушія нашего искулапа? Шепнуть
35 развѣ Нагаеву и другимъ чающимъ и не могущимъ вымолить
защиты у жестокосердого эскулапа.

Къ добру ли это я такъ сегодня росфантазировался? Въ
прежніе годы, въ эти истинно критическіе дни сомноу этого
не было. Не было однакоже и того, не въ похвалу будь ска-
40 зано, чтобы я прятался подъ кровомъ стоновъ и воздыханій.
Въ этомъ случаи я никогда не искалъ медицинскаго пособія.
Съ трепетнымъ замѣраніемъ сердца я всегда фабрилъ усы,
облачался въ бронь и являлся предъ хмельнобагровое лицо
отца командира, здать экзамень въ пунктахъ ружейныхъ

1 приемахъ и въ заключеніи выслушать глупѣйшее и длиннѣй-
шее наставленіе отомъ какъ долженъ вести себя бравый солдатъ.
и за что онъ обязанъ любить Бога, царя, и своихъ ближайшихъ
начальниковъ, начиная съ дядьки и капрального ефрейтора.

5 Смѣшно. Потому смѣшно что я освоился съ этимъ отвратительнымъ спектаклемъ. Но каково было прежде когда я неумѣлъ, а долженъ былъ похоронить въ самомъ себѣ всякое
человѣческое чувство, здѣлается бездушнымъ автоматомъ, и слу-
шать молча не краснѣя и не блѣднѣя, слушать нравственное
10 назиданіе отъ грабителя и кровопійцы. Нѣтъ тогда это не было смѣшно. Гнусно! отвратительно! Дожду ли я тѣхъ блаженныхъ
дней когда изъ памяти моей испарится это нравственное безобразіе? Не думаю. потому что медленно и глубоко врѣзывалось
въ нее это безобразіе.

15 Странно еще вотъ что. Все это неисповѣдимое горе, всѣ
роды униженія и поруганія прошли какъ будто не касаясь
меня. Малѣйшаго слѣда не оставили посебѣ. Опытъ говорятъ
есть лучшій нашъ учитель. Но горькій опытъ прошолъ мимо
меня невидимкою. Мнѣ кажется что я точно тотъ же что былъ
20 и десять лѣтъ тому назадъ. Ни одна черта въ моемъ внут-
реннемъ образѣ не измѣнилась. Хорошо ли это? Хорошо. По
крайней мѣрѣ мнѣ такъ кажется. И я отъ глубины души благо-
годарю моего всемогущего создателя что онъ недопустилъ
ужасному опыту коснуться своими желѣзными когтями моихъ
25 убѣжденій, моихъ младенчески свѣтлыхъ вѣрованій. Нѣкоторые
вещи просвѣтлѣли, округлились, приняли боліе естественный
размѣръ и образъ. Но это слѣдствіе невозмутимо летущаго
старика Сатурна, а никакъ не слѣ[д]ствіе горькаго опыта.

Получивше отъ Кухаренка письмо съ приложеніемъ
30 25. рублей значитъ съ приложеніемъ весьма вещественнымъ.
Я отблагодарилъ его письмомъ же совложеніемъ собствен-
наго поличія. и вторимъ письмомъ совложеніемъ, еще меніе
вещественнымъ. Совложеніемъ небывалаго рассказа мнимого
Варнака подназваніемъ Москалева Криныця. Я написалъ
35 его вскорѣ по полученіи письма отъ батька отамана Кошового.
Стихи оказались почти одной доброты съ прежними моими
стихами. Немного упруже и отривистіе. Но это ничего, дастъ
Богъ вырвуся на свободу и онѣ у меня потекутъ плавнѣе
свободніе и проще и веселѣе. Дождусь ли я этой хромой вол-
40 шебницы свсбоды? ||

21 [іюня].

Въ передь впередь моя исторья,
Лицо насъ новое зоветъ.

6

У кого что болитъ тотъ о томъ и говоритъ. Сегодня ве-
черомъ возвращаясь изъ огорода въ укрѣпленіе вмѣстѣ съ ко-

1 мендантомъ онъ мнѣ въ сотый разъ повторилъ со всевозмож-
 ными подробностями, исторію о коварномъ другѣ своемъ нѣ-
 5 коемъ полковникѣ Кир[е]евскомъ. Полковникъ этотъ Кир[е]евскій
 какъ видно птица вышаго полета, а пословамъ Коменданта
 б настоящій аристократократъ. А что онъ птица высокого полета
 это я заключаю потому что онъ служилъ чиновникомъ особыхъ
 пороченій при Графѣ В. А. Перовскомъ. И былъ съ нимъ
 въ весьма близкихъ отношеніяхъ. Слѣдовательно это некая
 10 небудь шваль а челоуѣкъ съ достоинствомъ. Потому что такой
 и въ прихожую не допустить. А слѣдующе[е] дѣло показываетъ
 что Г. П. весьма неразборчивъ на своихъ приближенныхъ,
 и приближаетъ къ своей высокой персонѣ именно шваль. Да
 еще какую шваль? Самую грязную кабашную шваль. Прикрытую
 15 полковничьимъ мундиромъ и 600 стами крепостныхъ душъ.

Исторія такого содержанія. Ираклій Александровичъ Усковъ
 (нашъ комендантъ.) Будучи хорошо знакомъ въ Оренбургѣ
 съ помянутымъ полковникомъ и аристократомъ Киреевскимъ,
 просилъ его когда онъ выехалъ въ Петербургъ, просилъ онъ его
 20 и лично и письмомъ изъ Новопетровскаго укрѣпленія какъ
 въ нѣкоторомъ родѣ химикъ и знатока фотографическаго
 дѣла. Просилъ выслать ему изъ Петербурга Камеру совсѣмъ
 не обходимымъ для фотографіи. Киреевскій изъвилъ (тоже
 письмомъ) самую обязательную готовность услужить другу. И
 25 потребовалъ на эту услугу 350 рублей серебромъ. Деньги
 тотъ часъ же были посланы. (въ сентябрѣ прошлаго года.)
 Получено также весьма дружеское письмо о полученіи этой
 суммы, съ означеніемъ мѣсяца и даже числа въ которое непре-
 мѣнно получитъ помянутая камера съ приборомъ и со всѣми
 30 необходи[мы]ми химическими солями. Тѣмъ все и кончилось.
 Благородный обязательный другъ какъ въ воду кануль. Ираклій
 Александровичъ между безконечными предположеніями рѣшилъ
 что другъ его отправился на пароходъ Харона прогулялся
 въ Елисейскомъ паркѣ. Другой причины его молчанія и подо-
 35 зрѣвать нельзя. Но чтобы убѣдиться въ этой непреложной
 истинѣ, я написалъ, по прозѣбѣ Ираклія Александровича,
 въ Петербургъ приятелю своему Марковичу что бы онъ раз-
 вѣдалъ и сообщилъ мнѣ что случилось съ такимъ то полковни-
 комъ Кире[е]вскимъ. Отъ Марковича еще извѣстіе не получено.
 40 А изъ рускаго инвалида видно что обязательный другъ мая
 16 выѣхалъ изъ Петербурга въ Москву. А изъ Оренбурга увѣ-
 домляютъ коменданта что полковникъ Киреевскій принятъ но-
 вымъ Генералъ Губернаторомъ Катенинымъ, тоже въ чиновники
 по особымъ порученіямъ, но подомашнимъ обстоятельствамъ
 45 подаль въ отставку. Изъ всего этого оказывается что помѣ-

1 шикъ 600 согъ душъ крестьянъ аристократъ, наперсникъ
Г[рафа] П[еровскаго] наконецъ полковникъ Киреевскій падлецъ и
негоднѣйшая тряпка.

Ираклій Александровичъ даетъ мнѣ форменную довѣрен-
5 ность получить обратно отъ Киреевскаго эти деньги, я охотно
готовъ услужить ему естли не удастся добромъ и миромъ, то
дѣлать нѣчего безконечными стезями закона. во всякомъ слу-
чаѣ я буду очень радъ естли удастся мнѣ эта сомнительная
операція.

10 Сегодншнимъ же числомъ мнѣ хочется записать, или
какъ зоологи выражаются опредѣлить, еще одно отврати|тельное б₂
насъкомое. Но какъ бы нѣнапичкать мой журналъ этой не-
годной тварью до того что и порядочному животному въ немъ
мѣста не останется. А впротчемъ ничего это миниатюрное на-
15 сѣкомое мѣста немного требуетъ. Это двадцати лѣтній юноша.
Сынъ Статскаго совѣтника Порціенка. Слѣдовательно тоже
птица не низкого полета.

25 [іюня]. Тол[ь]ко что успѣлъ я написать—Слѣдовательно тоже
птица немѣлкаго полета.—Какъ раздалось во всѣхъ концахъ
20 огорода слово Пароходъ. Я разумѣется бросилъ свое писаніе
и побѣжалъ въ Крѣпость. Съ пароходомъ я ожидалъ Орен-
бургской почты, а съ почтой и свободы. Вышло однакожь со-
вершенно противное тому чего я ожидалъ. Пароходъ почты не
превезъ а слѣдовательно и волшебного очаровательного слова.
25 А вмѣсто онаго слова привезъ дѣло въ видѣ рыжей весьма
непре[в]ликательной персоны т. е. привезъ Баталіоннаго Коман-
дира. Первымъ дѣломъ котораго было обѣгать казарми на-
давать зубочистокъ фельдфебелямъ и протчимъ нижнимъ чи-
намъ даже до прахвоса. А ротнымъ командирамъ и протчей
30 офиціи, смотря по лицу и образу жизни приличное родитель-
ское наставленіе. И послѣ этого нѣжного, граціознаго вступле-
нія назначенъ былъ формальный смотръ той несчастной ротѣ
къ которой и я имѣю несчастіе принадлежать. Бѣдная рота всю
ночь готовилась къ этому истинно страшному суду, и въ пять
35 часовъ утра 23 іюня умытая, причосанная нафабриная выстро-
илась на полянкѣ точно игрушка вырѣзанная изъ картона. Отъ
5 ти и до 7 ми часовъ, воожиданіи судіи праведнаго рота
ровнялась. Въ 7 мѣ часовъ явился во всемъ своемъ грозномъ
величіи самъ судія. И испытывалъ, или лучше сказать пыталъ
40 ее несчастную ровно до 10 ти часовъ. Въ заключеніи спектакля
спросилъ претензію ругнулъ въ общихъ выраженіяхъ посулилъ
судъ и розги и даже зеленую ал[л]ею, т. е. шпицрутены. Для
всѣ[хъ] гроза прошла, а для меня она еще только собиралась.
Въ числѣ протчихъ комфирмованныхъ долженъ былъ и я пред-

1 стать послѣ обѣда въ 5ть часовъ на вторичное и еще горшее
испытаніе. Къ этому вторичному испытанію я готовился до-
вольно равнодушно какъ человѣкъ въ половину свободный. Но
когда предсталъ предъ неумолимого экзаменатора, куда что дѣ-
5 валось. Ниже малѣйшей тѣни, ничего похожего на человѣка
въ половину свободного во мнѣ не осталось, таже самая му-
чительная хо[ло]дная дрожь пробѣжала по моему существу. То-
же самое что и въ прежніи года чувство, нѣтъ не чувство
а мертвое безчувствіе охватило меня при взглядѣ на эту
10 деревянную выкрашенную фигуру. Однимъ словомъ я пре-
вратился въ ничто. Не знаю на всѣхъ ли такъ сильно дѣй-
ствуетъ антипатія какъ на меня? Экзаменъ повторился слово
въ слово какъ и десять лѣтъ тому назадъ четверти буквы не
прибавлено ни убавлено. Зато и я а ни на йотъ неподвинулся
15 на поприщѣ военного просвѣченія, упорство обоюдное и не-
возмутимое. Попримѣру прѣжнихъ годовъ, экзаменаторъ и
блюсти[те]ль нравственности спросилъ насъ по ра[н]жиру кто и
за что удостоился нести сладку[ю] сердцу обязанность солдата.

— Ты за что?—спросилъ онъ у первого.

20 — За утрату казенныхъ денегъ, Ваше Высокоблагородіе.—

— Да, знаю ты неосторожно загнулъ уголь. Надѣ[ю]сь
впередъ не будишь гнуть углы.—Сказалъ онъ насмѣшливо, и
оборотился къ слѣдующему.

— А ты за что?—

25 — По волѣ родительницы.—Ваше Высокоблагородіе.

— Хорошо. Надѣюсь впередъ не будишь и...—и обратился
къ слѣдующе[му].

— Ты за что?—

— За буйныи поступки. Ваше высокоблагородіе.

30 — Хорошо. Надѣюсь впередъ... и...

— Ты за что?—спросилъ онъ у сл[ѣ]дующаго.

— По волѣ родителя. Ваше высокоблагородіе.

— Надѣюсь... а ты за что спросилъ онъ обращаясь
ко мнѣ. ||

35 — За сочиненіе возвотительныхъ стиховъ В. Высоко- 7
благ[о]родіе.

— Надѣюсь впередъ не будешь...

— А ты за что за что? спросилъ онъ у послѣдняго. По-
слѣдній отвѣчалъ что таже по волѣ родительницы, и не
40 выслушавши послѣдняго онъ обрат[ил]ъ къ намъ сильную на-
зидательную рѣчь замкнувшуюся весьма новой истиной что
за богомъ молитва а за царемъ служба непропадаютъ.

Взаключеніи церемоніи спросилъ онъ у ротного коман-
дира почему Порціенко не явился на испытаніе. На что тотъ
45 отвѣчалъ что Порціенко боленъ, т. е. пьянъ и находится под-

1 сохраненіемъ у свинопаса. Всѣ эти комфирмованныи такъ на-
 зываемые господа дворянѣ, съ которыми я теперь предста-
 влялся предъ лицо отца командира, всѣ онѣ люди замѣчатель-
 ные по своимъ нравственнымъ качествамъ, но послѣдній
 5 субъектъ, подназваніемъ Порціенко всѣхъ ихъ перещеголялъ.
 Всѣ ихъ отвратительные пороки вмѣстилъ въ своей под-
 лой двадцатилѣтнѣй особѣ. Странное и непонятное для меня
 явленіе этотъ отвратительный юноша. Гдѣ и когда успѣлъ онъ
 такъ глубоко заразится всѣми гнусными нравственными болѣз-
 10 нями? Нѣтъ мерзости низости на которую бы онъ небылъ спо-
 собенъ. Романы Сю съ своими отвратительными героями по-
 шлые куклы передъ этимъ двадцатилѣтнимъ извѣргомъ. И это
 сынъ Статскаго совѣтника, слѣдовательно нельзя предполагать
 чтобы небыло средствъ дать ему не какое небудь а порядоч-
 15 ное воспитаніе. И что же? никакого. Хорошъ долженъ быть и
 статскій совѣтникъ. Да вообще должны быть хороши отцы и
 матери отдающіе дитей своихъ въ солдаты наисправленіе. И
 для чего наконецъ попечительное правительство наше беретъ
 на себя эту неудобоисполнимую обязанность. Оно своей не-
 20 умѣстной опекой растлѣваетъ нравственность простого хоро-
 шого солдата и ничего больше. Рабочій домъ, тюрьма, кан-
 далы кнутъ и неисходимая сибирь вотъ мѣсто для этихъ бе-
 зобразныхъ животныхъ, но никакъ не солдатскіе казарми въ ко-
 торихъ и безъ ихъ много всякой сволочи. А самое лучшее
 25 предоставить ихъ попеченію нѣжныхъ родителей пускай спотѣ-
 шаются на старости лѣтъ сво[и]мъ собственнымъ произведеніемъ.
 Разумѣется до первого криминального проступка, а потомъ
 отдавать прямо въ руки палача.

До прибытія моего въ Орскую Крѣпость я и невоображалъ
 30 о существованіи этихъ гнусныхъ исчадіи нашего православнаго
 общества. И первый это[го] разбора мерзавецъ меня поразилъ
 своимъ зловреднымъ существованіемъ. Особенно когда мнѣ
 сказали что онъ тоже несчастный такой же какъ и я разжа-
 лованный и слѣдовательно мой товарищъ позванію и по
 35 квартирѣ. т. е. показармамъ. Слово несчастный, имѣло для
 меня всегда трогательное значеніе пока я его не услыша[лъ]
 въ Орской Крѣпости. Тамъ оно для меня опошлѣло и я до сихъ
 поръ не могу возвратить ему прежняго значенія. Потому что я до
 сихъ поръ вижу только мерзавцевъ подъ фирмою несчастныхъ.

40 Пораспоряженію бывшаго Генераль Губернатора до[во]льно
 виднаго политика Обручева, я имѣлъ случай просидѣть подъ
 арестомъ въ одномъ казаматѣ съ колодниками и даже съ клей-
 меными каторжниками, и нашолъ что къ этимъ заклеяменымъ
 злодѣямъ слово несчастный боліе къ лицу нежели этимъ
 45 растлѣннымъ сыновьямъ безличныхъ эгоистовъ родителей.

26 [іюня]. Два дни уже прошло какъ выѣхалъ отнасъ отецъ командиръ нашъ но я все еще не могу освободиться отъ тяжолаго вліянія наведеннаго его короткимъ присут[ст]віемъ. Этотъ отвратительный смотръ такъ плотно притиснулъ мои блестящіе 5 розовые предположенія, такъ меня обезкуражилъ что естлибы не Лазаревского письмо у меня въ рукахъ то я бы совсѣмъ обезсилѣлъ подъ гнетомъ этого тяжолаго впечатлѣнія. Но слава Богу что у меня есть этотъ неоцѣненный документъ, значить у меня есть канва покотрой я могу выводить самыя 10 прихотливыя самыя затѣйливыя арабески. ||

Надеждою живутъ ничтожныя умы. Сказалъ покойникъ. 72
Гете. И покойный мудрецъ сказалъ истинну въ половину. Надежда свойственна и мѣлкимъ и крупнымъ и даже самымъ материальнымъ положительнымъ умамъ. Это наша самая 15 нѣжная постоянная до гробовой доски неизмѣнная нянька-любовница. Она прекрасная, и всемогущаго царя, и мірового мудреца, и бѣднаго пахаря и меня мизернаго, постоянно лилѣтъ довѣрчивое воображеніе, и убаюкиваетъ недовѣрчивый умъ своими волшебными сказками, въ которые всякій изъ насъ 20 такъ охотно вѣритъ. Я неговорю безотчетно. Тотъ дѣйствительно ничтожный умъ который вѣритъ что на вербѣ выростутъ груши. Но почему же не вѣритъ мнѣ что я хотя къ зимѣ но непременно буду въ Петербургѣ. Увижу милые моему сердцу лица, увижу мою прекрасную Академію, Эрмитажъ еще 25 мною невидѣнный, услышу волшебницу оперу. О какъ сладко, какъ невыразимо сладко вѣровать въ это прекрасное будущее. Я былъ бы равнодушный холодный атеистъ, естлибы ни вѣрилъ въ этого прекраснаго Бога въ эту очаровательную надежду.

Материальное свое существованіе я предполагаю устроить 30 такъ, разумѣется съ помощію друзей моихъ. О живописи мнѣ теперъ и думать нѣчего. Это было бы похоже на вѣру что на вербѣ выростутъ груши. Я и прежде не былъ даже и посредственнымъ живописцемъ. А теперъ и подавно. Десять лѣтъ неупражненія въ состояніи здѣлать и изъ великаго виртуоза 35 самаго обыкновеннаго кабашнаго балалаишника. Слѣдовательно о живописи мнѣ и думать нѣчего. А я думаю посвятить себя безраздѣльно гравюрѣ Аква-тента. Для этого я полагаю ограничить свое материальное существованіе до крайней возможности и упорно заняться этимъ искусствомъ. А впромежуткѣ 40 времени дѣлать рисунки сепі[е]ю съ знаменитыхъ произведеній живописи, рисунки для будущихъ эстамповъ. Для этого я думаю достаточно будетъ двухъ лѣтъ прилѣжнаго занятія. Потомъ уѣду на дешовый хлѣбъ въ мою милую Малоросію и пріймуся за исполне[н]іе эстамповъ, и первымъ эстампомъ 45 моимъ будетъ Казарма съ картины Теньера. Съ картины про

1 которую говорилъ незабвенный учитель мой великій Карлъ Брюловъ, что можно приѣхать изъ Америки что[бы] взглянуть на это дивное произведеніе. Словамъ великаго Брюлова въ этомъ дѣлѣ можно вѣрить.

5 Изъ всѣхъ изящныхъ искусствъ мнѣ теперь боліе всего нравится гравюра. И не безъ основанія. Быть хорошимъ граверомъ, значитъ быть распространителемъ прекраснаго и поучительнаго въ обществѣ. Значитъ быть распространителемъ свѣта истины. Значитъ быть полезнымъ людямъ и уго-
10 нымъ Богу. Прекраснѣйшее благороднѣйшее призваніе гравера. Сколько изящнѣйшихъ произведеній доступныхъ только богачамъ копилось бы въ мрачныхъ гал[л]ереяхъ безъ твоего чудотворнаго рѣзца? Божественное призваніе гравера!

Кромѣ копій съ мастерскихъ произведеній я думаю совре-
15 менемъ выпустить въ свѣтъ въ гравюрѣ Аква-тента и собственное чадо, Притчу облудномъ сынѣ приноровленную къ современнымъ нравамъ купеческаго сословія. Я раздѣлилъ эту поучительную притчу на двенадцать рисунковъ, онѣ уже почти всѣ здѣланы набумагѣ. Но надъ ними еще долго и прилѣжно
20 нужно работать что бы привести ихъ въ состояніе въ которомъ онѣ могутъ быть переданы мѣди. Общая мысль довольно удачно приноровлена къ грубому нашему купечеству. Но исполненіе ее оказалось для меня не по силѣ. Нужна ловкая мѣткая вѣрная, а главное не корикатурная, скорѣе драматическій
25 сарказмъ нежели насмѣшка. А для этого нужно прилѣжно по-работать. И съ людьми свѣдующими || посоветоватся. Жаль что
покойникъ Федотовъ не нат[к]нулся на эту богатую идею, онъ бы изъ нее выработалъ изящнѣйшую сатиру въ лицахъ для
нашего темнаго полутатарскаго купечества.

30 Мнѣ кажется что для нашего времени, и для нашего средняго полуграмотнаго сословія необходима сатира, только сатира умная благородная. Такая напимѣръ какъ Женихъ Федотова, или Свои люди сочтемся Островскаго и Ревизоръ Гоголя. Наше юное среднее общество подобно лѣнивому школь-
35 нику на складахъ остановилось, и безпонуканья учителя не хочетъ и не можетъ перешагнуть черезъ эту безтолковую тму, мну. На пороки и недос[та]тки нашего высшаго общества не стоитъ обращать вниманія. Впервыхъ помалочисленности этого общества, а во вторыхъ позастарѣлости нравствен-
40 ныхъ недуговъ, а застарѣлые болѣзни естли и излѣчиваются то только героическими средствами, кроткій способъ сатиры тутъ недѣйствителенъ. Да и имѣетъ ли какоенебудь значеніе наше маленькое высшее общество въ смыслѣ национальности? Кажется никакого. А средній класъ это огромная и къ неща-
46 стію полуграмотная маса. это половина народа, это сердце на-

1 шей национальности, ему то и необходима теперь не Суз-
дальская лубошная притча о блудномъ сынѣ а благородная
изящная и мѣткая сатира. Я считалбы себя счастливейшимъ
въ мѣрѣ человѣкомъ естлибы удался мнѣ такъ искренно чисто-
5 сердечно задуманный мой безсознательный негодяй мой блуд-
ный сынъ.

Свѣжо преданіе а вѣрится съ трудомъ. Мнѣ здѣсь года
два тому назадъ говорилъ Н. Данилевскій человѣкъ стоящій
вѣры, что будьтобы комедія Островского Свои люди сочтемся
запрещена на сценѣ попрозьбѣ московского купечества. Естли
10 это правда то сатира какъ нельзя боліе достигла своей цели.
Но я немогу понять что за ращотъ правительства покрови-
тельствовать невѣжество и мошенничество. Странная мѣра!

27 [іюня]. Отъ купечества перехожу къ офицерству. переходъ не-
рѣзкій, даже гармоническій. Эта привигилированная каста
15 т[а]къ же принадлежитъ среднему сословію. Съ тою только
разницею что купецъ вѣжливіе офицера. Онъ офицера назы-
ваетъ вы Ваше Благородіе. А офицеръ его называетъ эй
ты борода. Ихъ однакожь нисколько нероз[ъ]единяетъ это на-
ружное раз[ъ]единеніе, потому что онѣ по воспитанію родные
20 братья. Разница только та что офицеръ Волтерьянецъ, а ку-
пецъ старовѣръ. А въ сущности одно и тоже.

Сегодня къ вечеру появились комары на огородѣ, и я
чтобы избавится этихъ несносныхъ насѣксовыхъ ушолъ на ночь
въ укрѣпленіе. Но Увы! Неумолимзя Немезида преслѣдуетъ
25 меня накаждомъ шагу. Избѣгая комаровъ я наткнулся на
шмелей. Съ подобающимъ почтеніемъ проходя мимо офицер-
ского флигеля я услышалъ новую для меня пѣсню, начинаю-
щуюся такъ

80 Коврики наковрики,
И шатрики на шатрики.

Даліе я ничего не могъ слышать потому что пѣвецъ
слишкомъ густо забасилъ, и по тому что пьяный Кампійони,
инженерный офицеръ и отчаянный пьяница. Выбѣжалъ на пло-
щадь незнаю для какой надобности, и увидя меня, вздумалъ
35 оказать мнѣ небольшую услугу, покровительство, познакомивъ
меня съ вновь прибывшими офицерами, съ лихими ребятами,
поего выраженію. Для этого схватилъ онъ меня зарукавъ и
поташилъ въ коридоръ. Вновь прибывшіе лихие ребята сидѣли
и лижали въ однихъ красныхъ рубахахъ на разостланной
4 кошмѣ, и передними красовалась полуведерная бутылъ сивухи.
Живая || сцена изъ Двумужницы князя Шаховского. Я чтобы не 82
дополнить собою группы Волжскихъ разбойниковъ, вырвался изъ

1 объятій покровителя и выбѣжалъ на площадь. Покровитель
 выбѣжалъ за мною закричалъ дежурного унтеръ-офицера по
 ротѣ и велѣлъ взять меня на гаупвахту, за лично нанесенную
 дерзость офицеру. Приказаніе офицерское было исполнено въ
 5 точности. Послѣ пробитія зори, дежурный по карауламъ до-
 ложилъ коменданту о вновь прибывшемъ арестантѣ, и ко-
 мендантъ сказалъ—пускай проспится.—Итакъ я избѣгая кро-
 вопійщъ комаровъ, отданъ былъ на терзаніе клопамъ и бло-
 хамъ. Какъ послѣ этого не вѣрить въ предопределеніе?

10 Сегодня новый дежурный по карауламъ роз[ъ]яснилъ темное
 происшествіе коменданту и я милостиво освобожденъ отъ без-
 пощадныхъ инквезиторовъ. Записывая въ журналъ эту весьма
 обыкновенную въ моемъ положеніи траги-шутку, я въ глубинѣ
 души прощаю моихъ гонителей и—только молю всемогущаго
 15 Бога избавить скорѣе отъ этихъ получеловѣковъ.

Сегодня ожидаютъ пароходъ съ почтою изъ Гурьева. И
 никто его не ожида[е]тъ съ такимъ трепетнымъ нетерпѣніемъ
 какъ я. Что естли непривезетъ онъ мнѣ такъ долгожи-
 даемой свободы. Что я тогда буду дѣлать? Придется воизбѣ-
 20 жаніе га[у]пвахты съ блохами и клопами, знакомится со вновь
 прибывшими офицерами и въ ожиданіи будущихъ благъ пьян-
 ствовать съ ними. Мрачная отвратительная перс[п]ектива. А
 естли паче чаянія привезетъ эту лѣнливую колдунью свободу.
 О какая радостная какая свѣтлая перспектива! Иду въ укрѣп-
 25 леніе и на всякій случай упакую въ чувавъ (торба) мою ми-
 зерію, авось либо и совершится.

28 [іюня]. Совершилось только совершенно нето чего я ожидалъ.
 А совершилась мерзость которую нельзя было предполагать
 даже въ совершители ея мерзавце Кампіньони. Пошелъ я
 30 вчера въ укрѣпленіе, во ожиданіи парохода паковать свою ми-
 зерію, и какъ это обыкновенно бываетъ когда человѣкъ ожи-
 даетъ чего небудь хорошаго, то на этомъ хорошемъ и хоро-
 шіе строятъ планы. Такъ и я, во ожиданіи вѣстника благодат-
 ной свободы, развернулъ каверъ самолетъ и еще одна одна
 35 только минута и я очутился бы на седмомъ Магометовомъ
 небѣ. Но недоходя укрѣпленія [встрѣтился] мнѣ посланный
 за мною вѣстовой отъ Коменданта.—Не пришолъ ли пароходъ
 спрашиваю я у вѣстового.—Никакъ нѣтъ.—Отвѣчаетъ онъ.
 Какая же встрѣтилась во мнѣ надобность коменданту спросилъ
 40 я самъ себя и прибавилъ шагу. Прихожу. И комендантъ
 вмѣсто всякаго привѣтствія молча подаетъ мнѣ какую то бу-
 магу. Я вздрогнулъ принѣмая эту таинственную бумагу какъ
 несомнѣнную вѣстницу свободы. Читаю и глазамъ не вѣрю.
 Это рапортъ на имя коменданта отъ порутчика Кампіньони о

1 томъ что я въ нетрезвомъ видѣ надѣлалъ ему дерзости ма-
 терными словами. Вчомъ свидѣтельствуя и вновь прибывшіе
 офицеры. И въ заключеніи рапорта онъ проситъ и требуетъ
 поступить со мной по всей строгости закона, тое[с]тъ немед-
 5 ленно произвести слѣдствіе. Я остолбѣлъ прочитавши эту
 неожиданную мерзость.—Посоветуйте что мнѣ дѣлать съ этой
 гадиной? спросилъ я коменданта, прйдя въ себя.—Одно сред-
 ство. сказалъ онъ, просите прощенія, или по смыслу дисцип-
 лины вы арестантъ. Вы имѣете свидѣтелей что вы были
 10 трезвы, а онъ || имѣетъ свидѣтелей что вы его ругали.—Я
 прійму присягу что это неправда, сказалъ я.—А онъ прійметъ
 присягу что правда. Онъ офицеръ а вы все еще солдатъ.—
 У какъ страшно отозвалось во мнѣ это почти забытое слово.
 Дѣлать нѣчего спряталъ гордость въ карманъ, напялилъ мун-
 15 диръ и отправился просить прощенія. Простоялъ я въ перед-
 ней у мерзавца битыхъ два часа. Наконецъ онъ допустилъ
 меня къ своей опохмѣлившейся особѣ. И послѣ многихъ изве-
 неній прошеній униженій, даровано мнѣ было прощеніе съ
 условіемъ сей часъ же послать за четвертью водки. Я послалъ
 20 за водкой, а онъ пошолъ къ коменданту за рапортомъ. При-
 несли водку. А онъ принесъ рапортъ и привелъ своихъ благо-
 родныхъ свидѣтелей. — Что батюшка, — сказалъ одинъ изъ
 нихъ подавая мнѣ пухлую дрожащую съ похмѣлья руку.—
 Вамъ неугодно было познакомиться съ нами добровольно какъ
 25 слѣдуетъ съ благородными людьми, такъ мы васъ заставили.—
 На эту краткую и поучительную рѣчь уже пьяная компанія
 захохотала а я чуть чуть не проговорилъ—мерзавцы!—да еще
 и патентованные мерзавцы.

29 [іюня]

Широкій битый шляхъ изъ раю, а въ рай узенька сте-
 30 жечка та й та колючимъ терномъ поросла. Говори[ла] мнѣ еще
 ребенку одна замѣравшая старуха. И она говорила истинну.
 Истинну смыслъ которой я теперь только вполнѣ разгадалъ.

Пароходъ изъ Гурьева пришелъ сегодня, и не привезъ мнѣ
 совершенно ничего, ни даже письма. Писемъ впротчемъ я не-
 35 ожидаю потому что вѣрные друзья мои давно уже невообра-
 жають меня въ этой отвратительной конурѣ. О мои искрен-
 ные мои вѣрные друзья! Естли бы вы знали что сомною дѣ-
 лають на раставаньи десятилѣтніи палачи мои, вы бы непо-
 вѣрили, потому что я самъ едва вѣрю въ эти гнусности. Мнѣ
 40 самому это кажется продолженіемъ десятилѣтняго отвратитель-
 наго сна. И что значитъ эта остановка? Никакъ немогу
 себѣ ее растолковать. Мадамъ Эйгертъ отъ 15. маія изъ
 Оренбурга поздравля[е]тъ меня съ свободой. А свобода моя гдѣ
 небудъ съ дѣльцомъ писаремъ въ кабакѣ гуляетъ. И это вѣрно.

1 вѣрно потому что ближайшіе мои мучители смотрами, ученьями, картами и пьянствомъ проклажаются, а письменные дѣла вѣдаетъ какой небудь писарь Петровъ разжалованный въ солдаты за мошенничество. Такъ принято искони, и нарушить 5 священнѣйшій завѣтъ отцовъ изъ за какого то рядового Шевченка было бы противно и заповѣди отцовъ и правиламъ военной службы.

На сердцѣ страшная тоска, а я себя шуточками спотѣшаю. А все это дѣлаетъ со мною вѣтринница Надежда. Не вѣшатся 10 же и въ самомъ дѣлѣ изъ за какого небудь пьяницы отца командира и достойнаго секретаря его.

Сегодня празднуется память величайши[хъ] двухъ провоз- [вѣс]тниковъ любви и мира. Великій въ христіанскомъ мирѣ праздникъ. А у насъ колоссальнѣйшее пьянство послучаю хра- 15 мового праздника.

О святыя великіе верховныя апостолы естлибы вы знали какъ мы запачкали какъ изородова[ли] провозглашенную вами простую прекрасную свѣтлую истинну, вы предрекли лжеучителей и ваше пророчество збылось. Во имя святое имя ваше 20 такъ называемые учителя вселенскіе подрались какъ пьяные мужики на Никейскомъ вселенскомъ соборѣ. Во имя ваше папы римскіе ворочали земнымъ шаромъ и во имя ваше учредили инквизицію и ужасно[е] автодафе. Во имя же ваше мы поклоняемся безобразнымъ Суздальскимъ идоламъ, и совершаемъ въ честь вашу безобразнѣйшую Ба[к]ханалію. Истина стара и слѣдовательно должна быть по || нятна вразумительна, а вашей 25 истиннѣ которой вы были крестными отцами минаетъ уже 92 1857. годочекъ. Удивительно какъ тупо человѣчество.

30 [іюня]. Что бы предать боліе прелести моему уединенію я рѣшился завестись мѣднымъ чайничкомъ. И эту мысль привелъ я въ исполненіе только вчера вечеромъ и то случайно. Къ тихому прекрасному утру на огородѣ прибавить стаканъ чаю мнѣ казалось это роскошью позволительною. Съ самого начала весны меня преслѣдуетъ эта милая не пышная затѣя. 35 Но я ни какъ не могъ привести ее въ исполненіе по неимѣнію здѣсь въ продажѣ тако[й] затѣйливой вещицы. Только вчера вечеромъ пошолъ я къ Сигмонтовскимъ (повѣренный винной конторы и отставной чиновникъ 12 класа.) и проходя мимо кабака увидѣлъ я оборваннаго но трезвого деньщика 40 одного изъ вновь прибывшихъ офицеровъ съ мѣднымъ чайничкомъ въ рукѣ такой величены какой мнѣ нужно. — Не продаешь ли чайникъ спросилъ я его? — Продаю. — отвѣчаетъ онъ. — Не хапаный ли? — Никакъ нѣтъсь. Сами баринъ велѣли продать. Онѣ думаютъ самоваръ завести. — Хорошо я спрошу. А что

1 стоитъ?—рубль серебра.—Полтину серебра, сказалъ я сколько
могъ хладнокровнѣе и пошелъ своей дорогой. Едва успѣлъ я
здѣлать нѣсколько шаговъ какъ онъ догналъ меня и безъ
торгу вручилъ мнѣ давно желанную посуду, а деньщикъ полу-
5 чивше полтину серебра отправился прямо въ кабакъ и черезъ
минуту вышелъ изъ него со штофомъ въ рукѣ и направился
прямо къ офицерскимъ квартирамъ. Туда ѣ дорога, подумалъ
я. Проведя вечеръ въ сообществѣ Телемона и Бавкиды. (такъ
я въ шутку называю Зигмонтовскихъ.) по дорогѣ зашелъ я къ
10 маркитанту, взялъ у него полфунта чаю фунтъ сахару, и се-
годня въ 4ре часа утра сибаритствую себѣ на огородѣ и впи-
сываю въ свой журналъ произшествіе вчерашняго вечера,
благословляя судьбу пославшую мнѣ мѣдный чайникъ.

Собираясь путеplавать по Волгѣ отъ Астрахани до Ниж-
15 няго, я обзавелся чистой тетрадью для путевого журнала, и
пологомъ отъ комаровъ, которые неутомимо преслѣдуютъ пу-
тешественника отъ устьевъ Волги до самого Саратова. Запа-
саясь этими необходимыми вещами мнѣ и въ умъ не прихо-
дилъ мѣдный чайникъ. И вчера только спасибо старику Зиг-
20 монтовскому онъ объяснилъ мнѣ важность этой нехитрой
посуды во время плаванія на рѣчной водѣ гдѣ необходимъ
крѣпкій чай во избѣжаніи поноса, и просто для препровожд-
денія времени, какъ онъ выразился въ заключеніи, и многимъ
еще коечемъ совѣтовалъ онъ мнѣ заpastись въ Астрахани
25 на дорогу. Но это все лишнее. Я отпра[в]люсь да не на па-
роходѣ а на одной изъ барокъ буксируемыхъ пароходомъ
просто отставнымъ солдатомъ.

Странно что меня считаютъ здѣсь всѣ, въ томъ числѣ и
Зигмонтовскіе, темнымъ богачомъ. Это вѣроятно потому что
30 естли я дѣлаю долги, разумѣется ничтожные, то въ сказанный
строкъ акуратно ихъ выплачиваю не прибѣгая къ помощи
Израиля, и не закладываю послѣдней рубашки какъ это дѣлаютъ
многіе изъ офицеровъ. Когда я сказалъ Зигмонтовскимъ || что 10¹
весь мой капиталъ состоитъ изъ 100 рублей серебра на кото-
35 рый я, кромѣ дорожныхъ издержекъ, намѣренъ еще здѣлать
въ Москвѣ необходимое платье, то онѣ въ одинъ голосъ назвали
меня Плюшкинымъ. Я не нашелъ нужнымъ разочаровывать ихъ
своей нищетою, и растался съ ними какъ настоящій богачъ.

Странные старые люди эти Зигмунтовскіе! Бездѣтные, ста-
40 рые, одинокіе, имѣю[тъ] обезпечивающее даже прихотливую
старость состояніе, вздумали поселится въ этой безводной без-
плодной пустынѣ, и добробы на отдыхъ. Нѣтъ онъ взялъ обя-
занность почти цаловаль[ни]ка. Я думаю что это необходимая
потребность усвоинной въ юности физической дѣятельности.
43 или просто жажда къ приобрѣтенію, последнее можетъ быть

1 только вполонину. Потому что въ немъ незамѣтно скряжне-
 чиства нерѣдко сопровождающаго въ могилу одинокую безо-
 мщную старость. Она, т. е. [Зи]гмунтовская мнѣ очень нра-
 вится, это добродушно улыбающаяся гостепріимная кубическая
 5 старушка. бывшая нѣмка а теперь православная. Онъ тоже до-
 бродушный старикъ. но принаивный и самый безвредный лгу-
 нишка. Напримѣръ, онъ очень простодушно и каждый разъ
 съ новими варіаціями рассказываетъ какіе онъ прошолъ ми-
 тарства пока достигъ настоящаго званія. Происхожденіе свое
 10 ведетъ онъ отъ какого то короля польскаго, Сигизмонда,
 вѣроятно третьяго. О ближайшихъ предкахъ онъ не упоми-
 наетъ равно какъ и о виновникѣ собственнаго существованія.
 Дѣтство тоже покрыто мракомъ неизвѣстности. Первую
 ча[с]ть юности провелъ онъ въ званіи домашняго учителя въ
 15 извѣстнаго Табашника Онисима Головкина. въ Петербургѣ.
 И въ этотъ то періодъ его жизни случилось съ нимъ таин-
 ственное происшествіе которое разомъ поставило его на ноги.
 Происшествіе такого сорта. Однажды ночью на улицѣ, ему
 кажется что на литейной но за достовѣрность не ручается.
 20 Схватываютъ его два гайдука сажаютъ въ карету завязываютъ
 глаза везутъ, везутъ, и наконецъ привозятъ прямо въ роскош-
 нійшій будуаръ надо думать какой небудь графини или кня-
 гини. Является наконецъ и таинственная обитательница бу-
 дуара вся въ дезабилье (собственное выраженіе.) только лицо
 25 покрыто маской, По совершеніи таинства любви, завязыва[ю]тъ
 ему опять глаза сажаютъ въ карету привозятъ на то самое
 мѣсто гдѣ взяли и одинъ изъ гайдуковъ вручаетъ ему пачку
 асигнацій ни боліе ни меніе какъ 20 тысячъ. Долго онъ ду-
 малъ какую основать будущность на этомъ незыблимомъ фун-
 30 даментѣ, и хладнокровно отринувъ почести и злато вступилъ
 (внемя внутренему призванію.) въ скромный кружокъ поклон-
 никовъ мельпомены. гдѣ имѣлъ блестящій успѣхъ въ роляхъ
 Эдипа, Фингала, Димитрія Донскаго и въ Ябеди Капниста
 къ нещастію непомнить въ какой именно роли. Но по про-
 35 искамъ знаменитаго учителя Каратыгина, Яковлева, долженъ
 былъ оставить избранное поприще и вступить въ морскую
 службу, разумѣется лейтенантомъ. Здѣсь онъ совершилъ пла-
 ваніе (два раза.) вокругъ свѣта, и одинъ только разъ къ юж-
 ному полюсу вмѣстѣ съ Лазаревымъ. И что во время этихъ
 40 плаваній онъ узналъ досконально откуда добывается деревян-
 ное масло, неправильно называемое прованскимъ. Вотъ гдѣ его
 родникъ. Между Ливорно и Сингапуро. (удивительное знаніе
 географіи.) есть Островъ Провансъ. А на этомъ Островѣ Про-
 вансѣ || растеть огромное Масличное дерево изъ котораго и вы- 10
 45 пускаютъ масло какъ у насъ на примѣръ весной сокъ изъ

1 березы. Островомъ и деревомъ владѣеть англичанинъ французъ
и италіанецъ, а мы и нѣмцы уже отъ нихъ получаемъ этотъ
дорогой продуктъ. Изъ корабля переселился онъ въ земскій
Одескій судъ, неизвѣстно въ какомъ рангѣ. тутъ онъ велъ
5 жизнь отчаянно[го] кугилы, попалъ въ сонмище Декабристовъ,
и былъ сосланъ безсрочнымъ арестантомъ въ крѣпость
Измаилъ, гдѣ вскоромъ времени и здѣлался правой рукой ко-
менданта, и по стиченію удивительныхъ обстоятельствъ былъ
10 переведенъ въ городъ Астрахань въ званіи квартальнаго над-
зирателя. Но не всегда чистые обязанности по долгу этого зва-
нія, заставили его подать въ отставку и принять отъ питейной
конгоры званіе повѣреннаго въ Новопетровскомъ укрѣпленіи.
Гдѣ его окрестили именемъ спиртомора.

Кампінъони, мой покровитель, не меньшій враль но вред-
15 ный и безсовѣстный, заврался однажды до того что назваль
себя племенникомъ Графа Закревскаго московскаго Г[енераль]
Губернатора, и кандидатомъ Дерптско[го] университета. Что бы
разомъ озадачить и уничтожить дерскаго лгунишку. Зигмунтов-
скій разомъ махнулъ въ ротмистры лейбъ гусаръ и въ ближай-
2) шіе родственники фельдмаршалу Графу Гудовичу. Знай нашихъ!

Но несмотря на этотъ невинный недостатокъ, онъ все
таки добрый и наивный старикъ. А она также добрая кроткая
невинная говорунья и немножко сантиментальная старушка. И
я ихъ не иначе называю какъ Телемонъ и Бавкида. Онъ по-
2) лучають вмѣстѣ съ Никольскимъ, Петербурскіе вѣдомости.
И я частенько приношу имъ съ огорода укропъ, петрушку и
тому подобный злакъ. пью чай прочитываю фельетонъ и вы-
слушиваю волшебные похождения наивнаго Телемона. За что и
пользуюсь полной довѣренностью Бавкиды.

1 іюля. Сегодня послалъ я съ пароходомъ письмо М. Лазаревскому.
Быть можетъ послѣднее изъ душной тюрьмы—далбы Богъ.
Я много виноватъ передъ моимъ нелецемѣрнымъ другомъ. Мнѣ
бы слѣдовало отвѣчать ему на письмо его отъ 2 мая тотчасъ же
по полученіи т. е. 3 іюня. Но я въ ожиданіи радостной вѣсти
85 изъ Оренбурга, которую хотѣлось мнѣ сообщить ему первому.
прождалъ напрасно целый мѣсяць, и все таки долженъ былъ
ему написать что я не свободенъ, и до 20 іюля а можетъ быть
и августа тако[й] же точно солдатъ какъ и прежде былъ, съ
тою только разницею что мнѣ позволено нанимать за себя
40 въ карауль, и ночевать на огородѣ. Чемъ я и пользуюсь
съ благодарностью. До 20 іюля я удалилъ отъ себя всякіе
возмутительные помышленія. И наслаждаюсь теперь по утрамъ
роскошью совершеннаго уединенія, и даже стаканомъ, правда
неказистого, но все таки чая. Естли бы еще хорошую сигару

1 вот[к]нуть въ лицо, такую напримѣръ какъ прислалъ мнѣ 25.
штуку мой добрый другъ Лазаревскій. тогда бы я себя легко
могъ вообразить на петергофскомъ праздникѣ. Но это ужъ
слишкомъ. А сегодня дѣйствительно въ Петергофѣ праздникъ.
5 Великолѣпный царскій праздникъ! Когда то давно, въ 1836
году естли неошибаюсь, я до того былъ очарованъ рассказами
объ томъ волшебномъ праздникѣ, что не спросясь хозяина.
(я былъ || тогда въ ученьи у маляра или такъ называемаго 11
комнатного живописца нѣкоего Ширяева, человѣка грубого
и жестокаго.) и пренебрѣгая послѣдствіями самовольной отлучки.
10 (я зналъ навѣрное что онъ меня не отпуститъ.) съ кускомъ
черного хлѣба съ полтиною мѣди въ карманѣ и въ тиковомъ
халатѣ, какой обыкновенно носятъ ученики ремесленники, убѣ-
жалъ съ работы прямо въ Петергофъ на гулянье. Хорошъ должно
15 быть я былъ тогда. Странно однакожъ, мнѣ и въ поподину не
понравился то[г]да великолѣпный Самсонъ и прочіе фонтаны и
вообще праздникъ противъ того что мнѣ обнемъ наговорили.
Слишкомъ ли сильно было воспламенено воображеніе рассказами,
или я просто усталъ и былъ голоденъ. Послѣднее обстоятельство
20 кажется вирнѣе. Да ко всему этому я еще увидѣлъ въ толпѣ
своего грозного хозяина съ пышною своею хозяйкой. Это то по-
слѣднее обстоятельство въ конецъ помрачило блескъ и великолѣ-
пие праздника. И я не дождавшеся иллюминаціи возвратился въ
спять совершенно не дывся бывшему. Продѣлка эта сошла съ рукъ
25 благополучно. На другой день нашли меня спящимъ на чердакѣ,
и нѣкто и не подозрѣвалъ о моей самовольной отлучкѣ. Правду
сказать я и самъ ее считалъ чемто въ родѣ сновидѣнія.

Во второй разъ въ 1839. году посѣтилъ я петерговескій
празд[н]икъ совершенно при другихъ обстоятельствахъ, во вто-
30 рой разъ на Бердовскомъ пароходѣ сопровождалъ я въ числѣ
любимыхъ учениковъ, Петровского и Михайлова, сопровождалъ
я своего великого учителя Карла Павловича Брюлова. Быстрый
переходъ съ чердака грубого мужика маляра, въ великолѣпную
мастерскую величайшаго живописца нашего вѣка. Самому те-
35 перъ не вѣрится, а дѣйствительно такъ было. Я изъ грязного
чердака, я ничтожный замарашка на крильля[хъ] перелѣтѣлъ въ
волшебные залы Академіи Художествъ. Но чемъ же я хва-
люся? чемъ я доказалъ что я пол[ъ]зовался наставленіями и
дружеской довѣренностью Величайшаго художника въ мірѣ?
40 Совершенно ничемъ. До его неумѣстной женитьбы, и послѣ
умѣстнаго развода, я жилъ у него на квартирѣ, или лучше
сказать въ его мастерской. И что же я дѣлалъ? чемъ зани-
мался я въ этомъ святилищѣ? странно подумать, я занимался
тогда сочиненіемъ малоросійскихъ стиховъ, которые в послѣд-
45 ствіи упали такой страшной тяжестью на мою убогую душу.

1 Передъ его дивными произведеніями я задумывался и лѣлѣялъ
въ своемъ сердцѣ своего слѣпца Кобзаря, и своихъ кровожад-
ныхъ Гайдамаковъ. Въ тѣни его изящно роскошной мастерской,
какъ въ знойной дикой степи на Днѣпровской передомною
5 мелькали мученическіе тѣни нашихъ бѣдныхъ Гетмановъ.
Передомной растилалася степь усѣянная курганами. Передо-
мной красовалась моя прекрасная моя бѣдная Украина во всей
непорочной меланхолической красотѣ своей. И я задумывался,
я немогъ отвести своихъ духовныхъ очей отъ этой родной
10 чарующей прелести. Призваніе, и ничего больше. ||

Странное однакожъ это всемогущее призваніе. Я хорошо 112
зналъ что живопись моя будущая професія мой насушный
хлѣбъ. и вмѣсто того чтобы изучить ея глубокіе таинства, и
еще подруководствомъ такого учителя каковъ былъ безсмертный
15 Брюловъ. я сочинялъ стихи за которые мнѣ никто ни гроша
не заплатилъ. и которые наконецъ лишили меня свободы, и
которые несмотря на всемогущее безчеловѣчное заприщеніе я
все таки въ тихомолку кропаю. И даже подумываю иногда о ти-
сненіи (разумѣется подъ другимъ именемъ.) этихъ плаксивыхъ
20 тощихъ дитей своихъ. Право странное это неугомонное при-
званіе.

Не знаю, получу ли я отъ Кухаренка здѣсь его мнѣніе
нащеть моего послѣдняго чада (Москалева Крениця.) Я дорожу
его мнѣніемъ чувствующаго благородного человѣка, и какъ мнѣ-
25 ніемъ неподдѣльнаго самобытного земляка моего. Жаль мнѣ
что я не могу теперь посѣтить его на его раздольной Черно-
моріи. А какъ бы хотѣлось. Но что дѣлать. Сначала уплачи-
вается долгъ, потомъ удовлетворяется голодная нужда, а на
остатки покупается удовольствіе. Такъ по крайней мѣрѣ дѣ-
30 лаютъ порядочные люди. А я и тѣню боюсь быть похожимъ
[на] безолаберного разгильдяя. Кутнулъ и я на свой пай
когда то. Довольно.

Пора пора душой смирится,
Надъ жизнью нѣчего глумится
35 Отвѣдавъ горького плода.

Въ прошломъ году получалася здѣсь комендантомъ Библи-
отека для чтенія. бывало хоть переводъ Курочкина съ
Беранже прочитаешь все таки легче станеть. а нынче кромѣ
фельетона П. вѣдомостей совершенно ничего нѣтъ современно
40 литературнаго. Да и за эту тощую современность нужно пло-
тить петрушкою и укропомъ. Хоть бы рѣдка скорѣе выро-
стала, а то совѣстно уже стало потчивать стариковъ одиѣмъ
и тѣмъ же продуктомъ.

1 [юля]. Двѣ случайно сдѣланные мною вещи, такъ удачно какъ
 рѣдко удаются произведенія глубоко обдуманые. Первая вещь,
 это сей журналъ, который въ эти томительные дни ожиданій
 здѣлался для меня необходимъ какъ страждущему врачъ. Вто-
 5 рая вещь это мѣдный чайникъ который дѣлается необходимъ
 для моего журнала, какъ журналъ для меня. Безъ чайника, или
 безъ чая я какъ-то лѣнливо бывало принимался за сіе руко-
 дѣлье. Теперь же едва успѣю налить въ стаканъ чай какъ
 перо само просится въ руку. Самоваръ тотъ шипеніемъ своимъ
 10 возбуждаетъ къ дѣятельности это понятно. Правда я неимѣлъ
 случая испытать на себѣ это благодѣтельное вліяніе самовара.
 Но имѣлъ случай существенно убѣдиться въ этомъ волшебномъ
 вліяніи на другихъ. А именно. Былъ у меня во время оно
 приятель въ Малоросіи нѣкто, Г. Афанасьевъ или Чужбинскій.
 15 въ 1846. году Судьба столкнула насъ въ Цареградѣ не въ
 Отоманской столице а въ единственномъ трактирѣ въ
 городѣ Черниговѣ. Меня судьба забросила туда подѣламъ
 службы, а его понеопределимой любви къ рассѣянности или
 какъ онъ выражался, повлеченію сердца. Я зналъ его, какъ
 20 самого неистового и неистощимого стихо||творца, но не зналъ 12
 скритаго механизма котрымъ приводилось въ движеніе это
 неутомимое вдохновеніе. и тогда только когда поселилися мы,
 во избѣжаніе лишнихъ расходовъ во первыхъ, а вовторихъ
 чтобы, какъ товарищи по ремеслу, созерцать другъ друга во
 25 всѣ минуты дня и ночи. тогда только узналъ я тайную пружину
 двигавшую это истинно неутомимое вдохновеніе. Пружина
 эта была шипящій самоваръ. Сначала я не могъ взять въ
 толкъ почему мой товарищъ поремеслу неспросить когда ему
 вздумается стаканъ чая изъ буфета какъ я это дѣлаю, а не-
 30 премѣнно велить подать самоваръ. Но когда я разсмотрѣлъ
 приятеля поближе, то оказалось что онъ собственно не само-
 варъ велѣлъ подавать. а велѣлъ подавать вдохновеніе, или
 пружину приводящую въ движеніе эту таинственную силу. Я
 прежде удивлялся откуда изъ какого источника вытекають
 35 у него такіе громадныя стихотворенія, а оказалось что лар-
 чикъ просто отворялся.

Мы прожили съ нимъ вмѣстѣ весь великій постъ, и не
 оказалось въ городѣ не только баришни, дамы даже старухи
 которой бы онъ [не написалъ] въ альбомъ не четверехстишіе
 40 какое небудь (онъ мелочь презиралъ.) а полную увѣсистую
 идилію. Естли же альбома не обрѣталось у какой небудь оча-
 ровательницы, какъ на примѣръ у старушки Дороховой вдовы
 извѣстнаго генерала 1812 года. то онъ приподносилъ ей просто
 на шести и боліе листахъ самое сантиментальное посланіе.

45 Но это все ничего. Кто изъ насъ безслабостей? А главное

1 дѣло въ томъ, что когда пришлось намъ платить дань обла-
дателью Цареграда. То у товарища по ремеслу не оказалось
наличной дани. И я, долженъ былъ заплатить, нечитая другіе
потребленія, но собственно за локомотивъ приводившій въ
5 движеніе вдохновеніе, 23. рубля серебромъ. которые несмотря
на дружеское честное слово и до сихъ поръ не получилъ.
Вотъ почему я существенно узналъ дѣйствіе шипящаго само-
вара на нравственны[я] силы человѣка.

Въ моемъ положеніи естественно что я постоянно нуж-
10 дался въ копѣйкѣ. И я писалъ ему въ Кіевъ два раза о по-
мянутыхъ 23 р[уб.]б. но онъ даже стихами не отвѣтилъ. Я такъ
и подумалъ что увы! росія лишилась второго Тредьяковскаго.
Но я ошибся. Прошлой зимой въ фельетонѣ Р. инвалида вижу
на безконечныхъ столбцахъ безконечное малоросійское стихо-
15 твореніе, по случаю, не помню по какому именно случаю,
помню только что отвратительная и подлая лесть рускому
оружію. Ба думаю себѣ не мой ли это приятель такъ отли-
чается. Смотрю дѣйствительно онъ А. Чужбинскій. Такъ ты
мой милый живъ и здоровъ да еще и подличать научился.
20 Желая тебѣ успѣха на избранномъ поприщѣ, но встрѣтится
съ тобою не желаю.

Не помню кто именно, а какой то глубокой сердцевицѣ
сказалъ, что вѣрнѣйшій дружбомеръ есть деньги. и онъ ска-
залъ справедливо. Истинная настоящая дружба которая выска-
25 зывается только въ критическихъ трудныхъ случаяхъ, и она
даже требуетъ этого холодного мѣрила. Самый живой оду-
шевленный языкъ дружбы это деньги. и чѣмъ боліе нужда,
тѣмъ дружба искренніе прогоняющая эту голодную вѣдьму.
Я былъ такъ щастливъ въ своей, можно сказать коловратной
30 жизни что неоднократно вкушалъ отъ плода этого райскаго
дерева. И въ настоящее мнѣ кажется самое критическое время,
я получаю 75 руб. за что? за какое одолженіе Мы съ нимъ
видѣлись всего два раза. Первый разъ въ Орской крѣпости;
второй разъ въ оренбургѣ. Пошли Господи всѣмъ людямъ та-
85 кую дружбу и такого друга какъ лазаревскій. Но искорени
эти || плевелы возросшіе на нивѣ благороднѣйшаго чувства. 122
Искорени друзей подобныхъ Афанасьеву, Бархвицу, и Апре-
леву. Положимъ это дрянъ мелочъ и Бархвицъ и Афа-
насьевъ, но Апрельевъ это крупный видный человѣкъ. Это
40 не какой небудь Чугуевскій уланъ или забулдига линѣйный
порутчикъ, а ротмистръ Кавалергардскаго Ея Величества полка.
Сибаритъ и обжора извѣстный въ столицѣ. Это какъ гово-
рится видное лицо. Съ этимъ виднымъ лицомъ познакомился
я въ 1841. году у одного земляка моего у нѣкоего Соколов-
45 ского. Первое впечатлѣніе было въ его пользу. Молодой свѣ-

1 жій румяный толстякъ. (я незнаю почему, особенно вѣрую въ
доброкачественнос[т]ь подобного объема и колорита людей.)
И чтобы довершить свое очарованіе я вообразилъ его еще и
либераломъ. вотъ мы знакомимся, потомъ дружимся, переходимъ
5 на ты, и наконецъ входимъ въ финансовыя отношенія. Онъ
мнѣ заказываетъ свой портретъ. И я ему позволяю приѣзжать
комнѣ на с[e]ансы съ собственнымъ фриштикомъ, состоящимъ изъ
200 устриць, четверти холодной телятины, 6. бутылокъ портеру
и 1 бут. Джину. все это с[ъ]ѣдалось и выпивалось впродолже-
10 ній сеанса, самымъ дружескимъ образомъ. Третій сеансъ на-
чался у насъ на ты и кончился шампанскимъ. Я былъ въ во-
сторгѣ отъ друга аристократа. Кончились сеансы, отправился
я къ другу замзой, другъ занятъ никого непринимаетъ, дру-
гой разъ тоже самое третій, четвертый, и такъ до десяти разъ
15 все тоже самое, я плюнулъ другу на порогъ да и ходить пере-
сталъ. Такихъ друзей у меня было много и какъ на подборъ
все люди военные. Я увѣренъ, что естли бы Афанасьевъ не
былъ прежде уланомъ онъ могбы писать стихи безъ помощи
самовара и мы бы съ нимъ растались иначе.

20 Вѣра безъ дѣлъ мертва есть. Такъ и дружба безъ суще-
ственныхъ доказательствъ пустое лукавое слово. Блаженны,
стократъ блаженны друзья которыхъ жизнь была осѣнена ра-
дужнымъ сіяніемъ улыбающагося щастія, и голодная нужда
своимъ желѣзнымъ посохомъ испытанія ни разу не постучала
25 въ дверь ихъ безкорыстной дружбы. Блажены, онѣ и въ мо-
гилу сойдутъ благословляя другъ друга.

3 [іюля]. Сегодня воснѣ видѣлъ я Лазаревскою. Будто бы онъ
приѣхалъ за мною въ укрѣпленіе. и несмотря на мои доводы о
не возможности оставить мнѣ укрѣпленіе безъ пропуска увезъ
30 меня насильно, не позволивъ простится даже съ Мостовскимъ.
Вскорѣ очутились мы въ какомто руско татарско нѣмецкомъ
городѣ, въ родѣ Астрахани. И верблюды и [а]нглизированные
лошади по улицѣ ходятъ, и фонтаны бьютъ и кумызь про-
даютъ, и папиросная фабрика и театръ наконецъ вечеръ
35 ночь Лазаревскій скрился ищу его спрашиваю и просы-
паюся. Проснувшись, я обрадовался что это только сонъ
и что я славу Богу не дезертиръ. А иначе опять бы меня во-
оружили лѣтъ на десять за престоль и отечество. Нужно бу-
детъ зайти къ Сотнику Чеганову посмотрѣть въ сонникъ что
40 значить видѣть воснѣ самовольну[ю] отлучку?

Сегодня т. е. 4. іюля когда я по обыкновенію всталъ
въ три часа, согрѣлъ свой чайникъ, налилъ стаканъ чая и
взялся за перо начали собираться дождевые тучки. А черезъ
нѣсколько минутъ пошолъ тихій, меланхолическій дождикъ.

1 и я оставивъ всякое писаніе и мечтаніе, люблюся этимъ пре-
краснымъ и чрезвычайно рѣдкимъ здѣсь явленіемъ. Вѣтеръ изъ
Астрахани т. е. Нордъ Вестъ. Можно надѣяться что дождикъ
усилится и продлится за полдень. Какая была бы благодать
5 для этой безводной пустыни. ||

[іюля]. Ночеваль на огородѣ. Въ комендантской бесѣдкѣ. Это моя 13
теперешняя[я] резиденція. Вскорѣ по пробитіи вечерней зори, по-
шолъ тихій дождикъ, и поѣтому случаю я раніе обыкновенного
лѣгъ спать. Подъ тихій гармоническій шумъ падающихъ на
10 крышу бесѣдки капель дождя я сладко задремалъ. И видѣлъ
во снѣ покойника Карла Павловича Брюлова, и съ нимъ вмѣстѣ
товарища своего Михайлова. Сначала въ какой то огромной
гал[л]ереи. Въ которой кромѣ какого то эскиза Гвидо рени
ничего не было, и которы[й] Михайловъ собирался копировать.
15 Потомъ перешли мы въ Мастерскую, что въ портикѣ. вмѣстѣ
съ Карломъ Павловичемъ. Тутъ тоже ничего не было кромѣ
большого во всю залу натянутого и загрунтованного полотна,
какъ это дѣлается для декорацій. И къ стѣнѣ приклеенной
грубо раскрашенной литографіи Калама съ подписью Ріо-джа-
20 нейро. Потомъ Карлъ Павловичъ пригласилъ насъ на Лукья-
новскій ростбифъ, какъ это бывало во времена незабвенные.
Но ударилъ громъ и я проснулся. Пошолъ проливной дождь.
Затворивъ двери и окна бесѣдки я снова уснулъ. Вовторой
сеансъ увидѣлъ я въ Москвѣ Михайла Семеновича Щепкина,
25 такимъ же свѣжимъ и бодримъ какъ видѣлъ я его въ послѣдній
разъ въ 1845. году. Говорили о театрѣ о литературѣ. Я ему
замѣтилъ почему онъ не продолжаетъ свои Записки Артиста, на-
чало которыхъ напечатано въ первой книжкѣ Современника за
1847. годъ. На что онъ мнѣ сказалъ, что жизнь его протекла
30 такъ тихо счастливо что нѣчемъ и писать. Я хотѣлъ ему на
это возразить что то, но мы очутились въ Новопетровскомъ
укрѣпленіи, и встрѣтились съ П. А. Кулишемъ, собирающемъ
какіе то тощіе растенія. Я какъ хозяинъ захопоталъ о
обѣдѣ, и пошелъ искать полевой спаржи, которой здѣсь и въ
35 поминѣ нѣтъ. Но новый ударъ грома разбудилъ меня и я
ужъ не могъ заснуть.

Съ недавняго времени мнѣ начали представляться воснѣ
давно видѣнные мною милые сердцу предметы и лица. Это
вѣроятно отъ того что я обнихъ теперь постоянно думаю.
40 Ложась спать вчера я думалъ о Осадѣ Пскова, и о Гензерихѣ
Брюлова. И увидѣлъ во снѣ самого ихъ великого творца.
довольно[!] утро послѣ ночной грозы тихое свѣжее рѣдкое въ
здѣшной знойной пустыннѣ утро. И я буду большой руки те-
теря естли проведу его за своимъ журналомъ.

5 [іюля]. Голинській охъ, а за голенькимъ Богъ. Изъ моей библиотеки которую я знаю наизу[с]тъ всю и которую уже давно упаковалъ въ ящикъ, не нашлося книги достойной сопровождать мнѣ въ моемъ радостномъ одинокомъ путешествіи по
 5 волгѣ. Регельмана Исторія Донского войска показала мнѣ слишкомъ старою спутницей и я упаковалъ ее на самый спудъ. Чтоже дѣлать безъ книги въ такомъ медленно спокойномъ путе[ше]ствіи какъ плаваніе по Волгѣ, отъ Астрахани до Нижняго? Это меня безпокоило. И въ самомъ дѣлѣ что я буду
 10 дѣлать целый мѣсяць безъ хоть какой небудь книги? Но fortuna, эта гордая повелительница повелителей міра, эта безглазая царица царей, сегодня мой лакей. Хуже, Бердичевскій факторъ. ||

Насладившись прекраснымъ свѣжимъ утромъ на огородѣ. 139
 15 я въ девятомъ часу пошолъ въ укрепленіе. Мнѣ нужно было взять хлѣба у артельщика и отдать висушить на сухари для дороги. Прихожу въ ротную канцелярію, смотрю, на столѣ рядомъ съ образцовими сапогами лежитъ три довольно плотные книги въ сѣрой подержаной оберткѣ. Читаю заглавіе. И что же
 20 я прочиталъ. Estetyka czyli umnictwo piękne przez Karola Libelta. Въ казармахъ! эстетика! Чи это книги спрашиваю я писаря?— Каптенармуса унтеръ-офицера Кулиха.—Отыскалъ я вышереченого унтеръ-офицера Кулиха. И на вопросъ мой, не продасть ли онъ мнѣ Umnictwo piękne, онъ отвѣчалъ что оно
 25 принадлежитъ мнѣ. Что Пшевлоцкій уѣзжая изъ Уральска на родину передалъ ему Кулиху эти книги съ тѣмъ чтобы онъ были переданы мнѣ. И что онъ Кулихъ принесъ ихъ съ собою сюда, положилъ въ цехгаузъ, и забылъ проихъ сущес[т]вованіе, и что вчера только они попались ему на глаза и что онъ
 30 очень радъ что теперь можетъ ихъ препроводить по принадлежности. Для вящей радости я послалъ за водкой, а книги положилъ въ свою дорожную торбу.

Видимое осязательное дѣло услужливой факторши фортуны. И такъ по милости этой слѣпой царицы царей я имѣю
 35 въ дорогѣ чтеніе на которое вовс[е] неращитывалъ. Чтеніе правда несовсѣмъ по моему вкусу, но что дѣлать на безрыбьи и ракъ рыба. Я несмотря на мою искреннюю любовь къ прекрасному въ искусствѣ и въ природѣ, чувствую непреодолимую антипатію къ философіямъ и эстетикамъ. И этимъ
 40 чувствомъ я обязанъ сначала Галичу, и окончательнo почтеннѣйшему Василію Ивановичу Григоровичу. читавшему намъ когдато лекціи о теоріи изящныхъ искусствъ. Девизомъ которыхъ было. Побольше разсуждать, и поменьше критиковать. Чисто Платоновское изреченіе.

1 Съ Либельтомъ я немного знакомъ по его Дѣвѣ Орлеанской, и по его критикѣ и философіи. На первый взглядъ онъ мнѣ показался мистикомъ, и непрактикомъ въ искусствахъ. Посмотримъ что дал[ьш]е будетъ. Боюсь какбы вовс[е] неразнако-
5 мится.

6 [іюля]. Видѣлъ во снѣ Академію Художест[в]ъ. Михайловъ показывалъ мнѣ какую то неоконченную копію, и потомъ скрылся отменя вмѣстѣ съ копіею. Изъ Академіи я вышелъ на большой Проспектъ, и недоходя церкви Андрея Первозваннаго встрѣ-
10 тился съ семействомъ здѣшняго коменданта, и отъ радости проснулся.

Третьяго дня вечеромъ былъ я случайнымъ зрителемъ, кажется послѣдней сцены изъ водевиля подъ названіемъ Недо-
шита я Кофта. Я нехотѣлъ было вносить въ мой журналъ
15 эту балаганную сцену, но какъ она оказалась важною по своему неожиданному результату то я и заносу ее со всею пошлою точностію въ мою неизмѣнную хронику. ||

Сіе собитіе совершилось 5 числа текущаго мѣсяца. Въ от- 14.
сутс[т]віе родителя нареченной, Жениху пришла благая мысль
20 попотчивать свою будущую супругу серенадой со всѣми анерами. Для этого собралъ онъ изъ двухъ ротъ пѣсильниковъ, также со всѣми анерами. Съ бубномъ, тарелками, ложками, треуголь[ни]комъ и еще съ какимито погремушками. И когда
25 былъ пропѣтъ, разумѣется съ танцами, весь репертуаръ салдацкихъ пѣсень и даже, Послѣ батюшки остался сиротою молодецъ, съ небольшими измененіями. Восторженному, этой послѣдней пѣсней жениху, которая изображала внѣкоторомъ родѣ
его собственно[е] положеніе. Ему захотѣлося что бы ребята маненько его покачали. Почему же и нетакъ. Ребята приня-
30 лись за дѣло, и, о судьба злодѣйка. Когда вѣрные и усердные ребята затянули дес[я]тое ура! въ воротахъ показался комендантъ, протяжное громкое ура вдругъ оборвалось, и вѣрные неизмѣнные ребята бросили своего отца командира среди улицы
а сами скрылись гдѣ кто могъ. Положеніе жениха дѣйстви-
35 тельно критическое, и тѣмъ боліе критическое что онъ безъ нѣжного участія своей возлюбленной нареченной немогъ стать на ноги по случаю безъ хитростной радости, или проще онъ былъ мертвецки пьянъ.

На другой день рано является съ рапортомъ къ комен-
40 данту отецъ нареченной и проситъ на законномъ основаніи, избавить его опозоренную дочь, а равно и все его семейство отъ гнусного безобразнаго пьяницы жениха подпорутчика Чарца. На такое законное требованіе резолюція еще невоспослѣ-
довала.

1 Каково же быть порядочному и семейному челоѣку ко-
мендантомъ этого заграничнаго гнѣздилища безграничныхъ мер-
зостей. Быть судьей и разбирателемъ этихъ безконечныхъ еже-
дневныхъ гадостей? А онъ какъ начальникъ обязанъ пачкаться
5 въ этой вонючей грязи. Отвратительная обязанность.

7 [іюля]. Видѣлъ сегодня во снѣ Москву, не встрѣтилъ никого зна-
комыхъ, и храма спаса не видалъ. Былъ на красной пло-
щади и Василія блаженнаго не видалъ. Искалъ въ гостинномъ
дворѣ Ивановскаго полотна, для рубахъ и не нашелъ. Такъ и
10 проснулся. Проснувшись я пообыкновенію нагрѣлъ свой чай-
никъ положилъ чаю, и началъ вытереть стаканъ, какъ является
ко мнѣ мой дядька и объявляетъ мнѣ повелѣніе фельдфебеля
немедленно явится къ пригонкѣ амуниціи.—Да ее недавно при-
гоняли.—говорю я.—Не могу знатьсь, приказано.—отвѣчаетъ
15 онъ. И такъ для воскресенья не удалось мнѣ чайкомъ побала-
ловатьъ себя. Прихожу въ укрѣпленіе, и узнаю что вчера при-
шелъ какой то татаринъ изъ Астрахани съ казеннымъ прови-
антомъ, и распустилъ слухъ что въ концѣ августа мѣсяца въ
Астрахань дожидають великаго князя Константина Николаевича,
20 и что по этому случаю въ Астрахани дѣлаются большіе приго-
товленія для встрѣчи Августѣйшаго гостя. Капитанъ Косаревъ,
завѣдующій двумя ротами 1. Баталіона, тотчасъ смекнувъ дѣ-
ломъ, и чтобы не ударить въ грязь лицомъ, вчераже, съ по-
мощію Писаря Петрова, назначилъ почетный караулъ, въ число
25 котораго по протекціи писаря Петрова назначенъ и я. Голово-
ломная эта задача была кое какъ рѣшена къ рассвѣту, а съ вос-
ходомъ солнца (не смотря на воскресенье.) приказано пригнать
амуницию, и какъ будетъ готова вывести людей на смотръ пе-
редъ тилъчею лицомъ Капитана Косарева и вѣрнаго его сподвиж-
30 ника писаря Петрова.

Сказано здѣлано къ 7. часамъ все было готово, въ пол-
ной амуниции люди были выведены на полянку, въ томъ числѣ
и я, || въ 7. часовъ явился самъ Капитанъ Ко[с]аревъ во в[се]мъ 142
своемъ ослиномъ величіи, и послѣ горделиваго привѣтствія
35 подошелъ прямо ко мнѣ, благосклонно хлопнувъ меня поплечу
и сказалъ.—что братъ отставка? Нѣтъ мы еще изъ тебя здѣ-
лаемъ отличнаго правофла[н]говаго; а потомъ изъ Богомъ.—И
тутъ же отдалъ приказаніе капральному ефрейтору заняться со
мною маршировкой и ружейными приемами часика четыре въ
40 день. Я ужаснулся услышавъ это благосклонное приказаніе.
Вотъ тебѣ и безмятежное уединеніе на огородѣ.

Тотъ же самый татаринъ вмѣстѣ съ накладной привезъ
коменданту письмо изъ Астрахани, въ которомъ его увѣдомля-
ють, что адмиралъ Васильевъ получилъ извѣстіе изъ Петер-

1 бурга что бы Его Высочества въ Астрахань не ожидали, и слѣ-
 довательно нетрепетали. Комендантъ узнавши о распоряженіи
 предупредительного Капитана Косарева натянулъ ему носъ и
 даже погрозилъ ему га[у]пвахтой, естли онъ впередъ осмѣлится
 5 тревожить людей безъ его вѣдома. Тѣмъ все и кончилось.
 И я какъ нивчомъ не бывало всталъ сегодня пообыкновенію
 въ 3 часа утра нагрѣлъ свой чайникъ, оченилъ новое перо и
 занесъ сей невѣроятный казусъ въ мою вѣрную хронику. Гос-
 10 поди настанетъ ли наконецъ для меня часъ искупленія. На-
 станутъ ли когда небудь для меня тѣ блаженные дни когда я
 буду читать эти отв[р]атительные правдивые сказанія какъ
 ложный сонъ какъ небывалую небылицу.

8 [іюля]. Сегодня ушла почтовая лодка въ Гурьевъ. Вѣтеръ зюйдъ
 вестъ. Въ среду или въ четвергъ она должна быть на Стре-
 15 лецкой Косѣ, 15 вер[с]тъ отъ Гурьева. Въ субботу получить
 послѣднюю Оренбургскую почту. Воскресенье по праздниуетъ,
 и въ понедѣльникъ въ обратный путь. Какъ разъ черезъ не-
 дѣлю. При благополучномъ вѣтрѣ ее должно ожидать 17го или
 18г[о] числа. И никакъ не дальше 20. Неужели она для меня
 20 ничего не превезетъ? Не можетъ быть. Это былобы уже умы-
 шленное тиранство.

Сегодня же поутру пригласилъ я къ себѣ на огородъ ун-
 терь-офицера Кулиха, того самого что принесъ мнѣ изъ Ураль-
 ска Umnistwo pienkne Libelta. Разговоръ нашъ разумѣется вер-
 25 тѣлся на Баталіонѣ и въ особенности на 2й ротѣ, которая
 два года назадъ тому ушла отсюда и кото[рая] теперъ сюда
 возвратилась. И тогда и теперъ я имѣю нещастіе состоять въ
 этой ротѣ. Начиная съ бывшаго тогда ротного командира по-
 рутчика Обрядина, мы перебрали всю роту поодинокѣ и на-
 30 конецъ дошли до рядового Скобелева. Этотъ рядовой Скобе-
 левъ не смотря на свое прозваніе былъ мой землякъ родомъ
 херсонской губерніи. И въ особенности мнѣ памятенъ по мало-
 російскимъ пѣснямъ которые онъ пѣлъ своимъ молодымъ
 мягкимъ теноромъ удивительно просто и прекрасно. Съ осо-
 35 беннымъ же выраженіемъ онъ пѣлъ пѣсню

Тече ричка невеличка
 Зъ вышневого саду.

Я забывалъ что я въ казармахъ слушаю эту очаровательную
 пѣсню. Она меня переносила на берега Днѣпра на волю на мою
 40 милую родину. И я никогда не забуду этого смуглого полунагого
 бѣдняка штопающаго свою рубаху и уносившаго меня своимъ без-
 искусственнымъ [пѣ]ніемъ такъ далеко изъ душной казармы.

1 По сложенію своему и поманѣрамъ онъ небылъ похожъ
на бравого солдата, за что я его особенно уважалъ. Но онъ
пользовался въ ротѣ славою честного и смышленного солдата.
И не смотря на смуглое аляповатое и оспою изритое лицо,
5 въ его лицѣ свѣтилася отвага и благородство. И я любилъ
его какъ земляка и какъ честного человѣка независимо отъ
пѣсень. Онъ былъ, какъ онъ мнѣ говорилъ посекрыту, бѣглый
крепосной кристьянинъ. Попался въ бродяжничествѣ сказался
непомнящимъ родни и семейства и былъ зачисленъ въ
10 солдаты. Гдѣ и дали ему прозвище Скобелева, въ честь извѣст-
ного балагура руского инвалида Скобелева. Такъ обътомъ то
бѣднякъ скобелевъ Кулихъ мнѣ рассказалъ слѣдующу[ю] возму-
тительную повѣсть. ||

Вскорѣ поприбытіи 2 роты въ Г. Уральскъ, командиръ 15.
15 роты Порутчикъ Обрядинъ взялъ къ себѣ въ постоянные вѣ-
стовые рядового Скобелева, какъ трезвого и благонадежнаго,
но слабого по фронту солдата. А рядовой Скобелевъ неумы-
шленно здѣлался повѣреннымъ сердечныхъ тайнъ своего ко-
мандира и постояннымъ лакеемъ его любовницы. Не прошло
20 и полгода какъ неуклюжій лакей Скобелевъ также неумышлен-
но здѣлался любовникомъ любовницы своего повелителя. И од-
нажды въ минуты сердечныхъ изліяній, коварная измѣнница
открыла Скобелеву что два мѣсяца тому назадъ на его имя
получены Обрядинымъ изъ Москвы 10 рублей серебромъ, от-
25 какого то его бывшаго товарища (вѣроятно побродяжничеству.)
теперь лавочного сѣдельца. И въ доказательство истинни словъ
своихъ, показала ему конвертъ съ пятью печатями. Порутчикъ
же Обрядинъ будучи еще Баталіоннымъ адъютантомъ и каз-
начеемъ, не только подозрѣваемъ но даже былъ уличаемъ въ
30 кражѣ подобныхъ присылокъ. Но онъ какъ то умѣлъ концы
въ воду прятать, и слыть вообще порядочнымъ человѣкомъ.
Скобелевъ узнавше такую продѣлку отца командира, явился
къ нему съ пустымъ пакетомъ въ рукахъ требовать вынутыхъ
изъ него денегъ. Отецъ командиръ попотчивалъ его пощечи-
35 ной, а онъ отца командира оплеухой. будь это самъ на самъ
тѣмбы и кончилось. Но какъ эта сцена была представлена
приблагорожденныхъ зрителяхъ, при офицерахъ, то скон-
фуженный порутчикъ Обрядинъ, арестовавъ рядового Ско-
белева, подалъ Баталіонному Командиру рапортъ о случив-
40 шемся. Вслѣдствіи рапорта произведено слѣдствіе, а вслѣд-
ствіи слѣдствія порутчику Обрядину велино подать въ от-
ставку, а рядового Скобелева предали военному суду. А по
приговору военнаго Суда рядовой Скобелевъ прошолъ позеле-
ной а[л]леи, какъ выражаются солдаты, сквозь 2000 шпицруте-
45 новъ. и сосланъ въ Омскъ на семь лѣтъ въ арестанскіе роты.

1 Печальное, и кнещастію неединственное въ этомъ родѣ произшествіе.

Бѣдный Скобелевъ! родился ты и выросъ въ нивольничествѣ. Вздумалось тебѣ попробовать широкой сладкой вольной
5 воли, и ты залетѣлъ въ Эдикуль. (такъ обыкновенно называютъ солдаты Новопетровское укрѣпленіе.) залетѣлъ ты въ мою семилѣтнюю тюрьму пѣвуньей птицей изъ Украины, какъ будто для того только чтобы своими сладкими заунывными пѣснями
10 напомнить мнѣ мою милую мою бѣдную родину. Бѣдный несчастный скобелевъ ты честно, благородно возвратилъ пощечину благородному вору грабителю. и за это честное дѣло прошелъ ты сквозьстрой, и понесъ тяжелые кандалы на берега пустынно[го] Иртыша и Оми. Встрѣтишь ли въ своей новой неволѣ, такого внимательнаго и благодарнаго слушателя товарища твоихъ зау[ны]вныхъ сладкихъ пѣсенъ какъ я былъ,
15 встрѣтишь и не одного такого же какъ и ты невольника сирому, земляка Варнака заклеяменнаго который прольетъ слезу благодарности на твои тяжелые кайданы за отрадныя сердцу милые родные звуки. Бѣдный несчастный Скобелевъ.

9 [іюля]. Передъ закатомъ сонца заштило. А въ сумерки поднялся свѣжій вѣтеръ отъ Нордъ-Оста, прямо въ лобъ нашей почтовой лодкѣ. Она теперь въ от[к]рытомъ морѣ бросила якорь, а когда подыметъ богъ знаетъ. Нордъ-Остъ здѣсь господствующій вѣтеръ. Онъ можетъ простоять долго и продлить мою и безъ
25 того длин[н]ую неволю далеко || за предначертанную мною границу. т. е. за 20-е Іюля. Грустно, не выразиимо грустно. впродолженіи ночи я не могъ заснуть меня гризла и гоняла какъ на кордѣ вокругъ огорода самая свирѣпая тоска. На рассвѣтѣ я пошолъ къ морю выкупался, и тутъ же на пѣскѣ заснулъ.
30 Видѣлъ во снѣ покойника Аркадія Родзянку въ его веселомъ подолѣ, близъ Хорола. Показывалъ онъ мнѣ свой черезчуръ затѣйливый садъ. Толковалъ о возвышенной простотѣ и идиалѣ въ искусствахъ вообще и въ литературѣ въ особенности. Ругалъ наповалъ грязнаго цыника Гоголя, и въ особенности мертвые
35 души, казнилъ немилосердо. потомъ потчивалъ какими то герметическу [за]купоренными кильками, и своими грязнѣйшими малоросійскими виршами въ родѣ Баркова. Отвратительный старичишка. разбудилъ меня мѣлкій тихій дождикъ, и я прибѣжалъ на огородъ мокрой курицей.
40 Говорять о чемъ на яву думаешь то и во снѣ прегрези[т]ся. Это не всегда такъ. Я напимѣръ Аркадія Родзянку видѣлъ всего одинъ разъ и то случайно, въ 1845 году. въ его деревни веселый подолъ. и онъ мнѣ въ нѣсколько часовъ такъ надоѣлъ своею глупой эстетикой и малоросійскими грязнѣйшими

1 и глупѣйшими стихами, что я убѣждалъ къ его брату Платону
къ его ближайшему сосѣду и какъ водится злѣйшему врагу.
Я забылъ даже что я видѣлся когда то съ этимъ сальнымъ
5 Стихоплетомъ а онъ мнѣ сегодня во снѣ пригрѣзился. Какая
же связь между моими вчерашними грустными мечтами, и меж-
ду этимъ давно забытымъ мною человѣкомъ? Капризь нашей
нравственной природы, и совершенно никакой логической связи.
И оракуль Сотника Чеганова едвали объяснить загадку
подобныхъ сновѣдѣній. Пойду однакожь на всякій случай по-
10 смотрю въ это зеркало сокровенныхъ таинствъ природы.

10 (юль). Вѣтеръ все тотже. Тоска таже самая. Дождь продол-
жаетъ омыватъ новую луну. Такіе длинные любезности здѣсь
съ нимъ рѣдко случаются. Я недвижимо пролежалъ весь день
въ бесѣдкѣ и слушалъ однотонную тихую мелодію производи-
15 мую мелкими и частыми каплями дождя о деревянную кришу
бесѣдки. Принѣмался нѣсколь[ко] разъ дремать но неудачно.
Проклятые мухи совсего огорода слетѣлись въ бесѣдку и не
даютъ покоя. Принѣмался нѣсколько разъ строить воздушные
замки на своихъ будущихъ эстампахъ аква-тента также не-
20 удачно. Гензерихъ и осада Пскова Брюлова мнѣ особенно не
удавались. Нужно избѣгать на первый разъ наготы. Нуженъ
опытъ и опытъ, а иначе эта очаровательная Брюловская наго-
та выйдетъ въ эстампѣ безобразіе. Я не желалъ бы что бы
мои будущіе эстампы были похожи на Парижскій эстампъ аква-
25 тента, съ картины Послѣдній день Помпеи. Топорный безо-
бразный эстампъ. Поругано обезображено гениальное произве-
деніе. ||

Въ такомъ скверномъ настроеніи унивающей души, вспомнилъ 16.
я про Umnistwo ріенкне Либельта, принялся жевать жестко
30 кисло, приторно. Настоящій нѣмецкій супъ васеръ. Какъ на-
примѣръ человѣкъ такъ важно трактующій о вдохновенію,
простосердечно вѣрить что будьтобы Іосифъ вернетъ велѣлъ
себя вовремя бури привязывать на марсахъ къ мачтѣ для
полученія вдохновенія. Какое мужицкое понятіе объ этомъ
35 неизреченно божественномъ чув[с]твѣ. И этому вѣрить человѣкъ
пишущій эстетику, трактующій объ идиальномъ возвышено
прекрасномъ въ духовной природѣ человѣка. Нѣтъ и эстетика
сегодня мнѣ недалась. Либельтъ, онъ только пишетъ по поль-
ски а чувствуетъ (въ чемъ я сомнѣваюсь.) и думаетъ по нѣ-
40 мецки. Или по крайней мѣрѣ пропитанъ нѣмецкимъ эдеализ-
момъ. (бывшемъ, незнаю какъ теперъ?) Онъ смахиваетъ на
нашего В. А. Жуковского въ прозѣ. Онъ также вѣрить въ
безжизненную прелесть нѣмецкаго тощаго длиннаго идиала,
какъ и покойный В. А. Жуковскій.

1 Въ 1839. году. Жуковскіи возвратившисьъ изъ Германіи съ
огром[ною] портфелью, начиненою произведеніями Корнелиуса,
Гессе и другихъ свѣтилъ мюнхенской школы живописи; на-
шелъ Брюлова произведенія слишкомъ материальными придав-
5 ляющими къ грѣшной землѣ божественное выпреннее иску-
ство. И обращаясь комнѣ и покойному Штер[н]бергу, случивше-
муся въ мастерской Брюлова, предложилъ зайти къ нему по-
любоваться и поучиться отъ великихъ учителей Германіи. Мы
не проминули воспользоваться симъ щастливымъ случаемъ.
10 И на другой же день явились въ кабинетѣ германофила. Но
Боже! что мы увидѣли въ этой огромной розвернувшейся
переднами портфели. Длинныхъ безжизненныхъ мадонъ окру-
жонныхъ готическими тощими херувимами, и протчихъ на-
стоящихъ мучениковъ и мучениковъ живого улыбающагося
15 искусства. Увидѣли Гольбейна, Дюрера, но никакъ не предста-
вителей живописи девятнадцатого вѣка. До какой степени
однакожь помѣшались эти нѣмецкіе идеалисты живописцы. Онѣ
незамѣтили что въ архитектурѣ Кленца, для которой онѣ
творили свои готическіе безобразные творенія, и тѣни нѣтъ
20 напоминающаго готическую Архитектуру. Странное непонятное
затмѣніе.

Umnistwo pienkne Либельта спряталъ я въ дорожную торбу,
и снова привелъ свою фигуру въ горизонтальное положеніе.
что дальше будетъ незнаю.

25 Незабвенные золотые дни мелькнули въ свѣтлимъ радо-
стнымъ сновидѣніемъ передо мною оставивъ по себѣ неизгла-
димый слѣдъ чарующаго воспоминанья. Мы были тогда съ
Штер[н]бергомъ едва оперившіеся юноши, и рассматривая эту
единственную кол[л]екцію идиальнаго безобразія, высказывали
30 въ слухъ свое мнѣніе. и своимъ простодушіемъ довели до того
краткого деликатнаго Василія Андреевича что онѣ назвавъ
насъ испорченными учениками Карла Павловича и хотѣлъ
было уже закрыть портфель передъ нашими носами, какъ во-
шолъ въ кабинетъ князь Вяземскій и помѣшалъ благому на-
35 мѣренію Василія Андреевича. Мы продолжали съ невозмути-
[мы]мъ равнодушіемъ перелистывать портфель и были награж-
дены затерпѣніе первоначальнымъ эскизомъ Послѣдняго дня
Помпеи. ловко начерченнымъ перомъ и слегка попятнаннымъ
сепі[е]ю. За этимъ гениальнымъ очеркомъ, почти неизмѣненнымъ
40 въ картинѣ, слѣдовало нѣсколько топорныхъ чертежей Бруни
которые ужаснули насъ своимъ заучоннымъ однообразнымъ
безобразіемъ. И гдѣ и изъ какого тлетворнаго источника по-
черпнулъ и усвоилъ Г. Бруни эту ненатуральную манеру. Не-
ужели это одно желаніе быть оригинальнымъ такъ страшно
45 обезобразило произведенія неутомимаго Бруни. Жалкое жела-

1 ніе. Грустный результатъ. И этотъ человекъ мечталъ еще
равняться съ Карломъ Великимъ! (такъ обыкновенно называлъ
Брюлова В. А. Жуковскій. ||

Одинъ мой знакомый нехудожникъ, и даже незаписной, 16г.
5 а такъ просто любитель изящного. смотря на покровъ Божіей
матери, картину Бруни, въ Казанскомъ соборѣ, сказалъ, что
естлибы онъ былъ матерью этого безобразного ребенка что
валя[е]тся на первомъ планѣ картины, то онъ не только взять
на руки боялся бы подойти къ этому маленькому кретину.
10 Замѣчаніе чрезвычайно вѣрное и ловко высказано. А мѣдный
Змій его? Это толпа безобразныхъ и самихъ безталанныхъ
актрисъ и актеровъ. Я видѣлъ эту картину въ подмалевкѣ и
она меня ужаснула. Неприятное но все таки впечатлѣніе. Окон-
ченнаѣ же эта огромная картина не произвела на меня даже
15 и этого неприятного чувства. А видъ цель ея была уничтожить
Послѣдній день Помпеи. Колосальное, но увѣ неудачное на-
мѣреніе.

11 [іюля]. Въ полночь перемѣнился вѣтеръ. Отошолъ къ Нордъ-весту.

Я любовался прозрачными исчезающими облаками и легъ
20 спать. Проснулся до восхода солнца. Небо было чисто. Только
одна единственная звѣздочка какъ алмазь горѣла высоко на
востокѣ. Это должна быть Аврора. Солнце не успѣло выглянуть
изъ загоризонта и она, исчезла. Я весело принялся за свой
чайникъ. И когда все было готово для моего утренняго одно-
25 кого пиршества, я очинилъ внимательно перо развернулъ свой
журналъ, и что называется полбуквы не могъ написать, такъ
мнѣ вдругъ здѣлалось весело. И я напившись чаю, и наслу-
шавшись чириканья веселыхъ ласточекъ, отправился въ укрѣп-
леніе заказать торбу для сухарей, и взять второй томъ Ли-
30 бельта. Зашелъ къ Мостовскому, онъ мнѣ предложилъ стаканъ
чаю, откоторого я не имѣлъ силы отказаться потому что чай
былъ съ лимономъ, неслыханная роскошь въ этой пустынѣ.
За чаемъ сообщилъ онъ мнѣ о начавшемся слѣдствіи надъ
женихомъ и невѣстой. Слѣдствіе началось медицинскимъ осви-
35 дѣтельствованіемъ невѣсты какъ водится въ присутс[т]віи поня-
тыхъ. Причемъ лѣкаръ Никольскій сострилъ найдя невѣсту
нерастлѣнною. Что подало поводъ къ грубымъ насмѣшкамъ
надъ женихомъ. Мерзость!

Заказавше торбу для сухарей, я окончательно упа[ко]валъ
40 свою мизерію, взялъ второй томъ Либельта, и три оставшіися
сигары, изъ числа тѣхъ 25 сигаръ что прислалъ мнѣ Лазарев-
скій вмѣстѣ съ сепією. Отличны[е] сигары. настоящіе гаванскіи.
Возвратившись наогородъ я по обикновенію до обѣда лежалъ
подъ своею любимою вербою и читалъ Либельта. Сегодня и

1 Либельтъ мнѣ показался умѣреннымъ идеалистомъ и боліе похожимъ на челоуѣка съ тѣломъ нежели на безплотного нѣмца. въ одномъ мѣстѣ онъ (разумѣется, осторожно.) доказываетъ что воля и сила духа не можетъ проявиться безъ матеріи. Ли-
5 бельтъ рѣшительно похорошѣлъ въ моихъ глазахъ. Но онъ все-таки школяръ. Онъ пренаивно доказываетъ присутс[т]віе всемогущаго творца вселенной, во всемъ видимомъ и невидимомъ нами мірѣ. И такъ хлопочетъ объ этой старой какъ свѣтъ истинѣ, какъ будто это его собственное открытіе.

10 Заобѣдомъ было веселѣе обыкновенного. Комендантъ подтрунивалъ надъ моими зборами въ походъ, другіе ему вторили боліе или меніе любезно; но вообще вся компанія была какъ говорится въ своей тарелкѣ. Послѣ обѣда я, также по обыкновенію, заснулъ подъ своей фавориткою вербою. А передвѣ-
15 черомъ надѣлъ || чисты[й] китель, соломенную шляпу самодѣль- 17. щину и пошолъ на туркменскіе бакчи (баштаны) и несмотря на скудость зелени мнѣ и бакчи понравились. Я зашелъ къ хозяевамъ въ аулъ. около кибитокъ играли съ козлятами на-
20 гіе смуглые дѣти, визжали въ кибиткахъ женщины, должно быть ругались. А за ауломъ мужчины творили свой намазъ передъ закатомъ сонца. Вечеръ былъ тихій свѣтлый. На горизонтѣ чернѣла длинная полоса моря, а на берегу его горѣли въ красноватомъ свѣтѣ скалы. и на одной изъ скалъ блестяли бѣлые стѣны второй батареи и всего укрѣпленія. Я любовался
25 своею семилѣтнюю тюркою. Возвращаясь на огородъ набрелъ я на тропинку, на уже засохшей грязи которой видны были отпечатки миниатюрныхъ дѣтскихъ ножекъ. Я любовался и слѣдилъ этотъ крошечный дѣтскій слѣдъ пока онъ не исчезъ въ степной полынѣ вмѣстѣ съ тропинкою. На огородъ пришелъ
30 я къ вечернему чаю, и попотчивалъ Ираклія Александровича, (коменданта) и Николая Ефремовича (смотрителя полугоспиталя) своими завѣтными сигарами. И самъ закурилъ остальную. Всѣ, начиная съ Наташеньки не мало удивились увидѣвъ въ моемъ
35 лицѣ торчашую дымящуюся сигару. А нянька Авдотья, уральская козачка, та совершенно во мнѣ разочаровалась. Она до сихъ поръ думала что я покрайней мѣрѣ часовенный. а я такойже еретикъ шепотникъ какъ и другіе. Всѣже вообще находили что мнѣ сигара къ лицу, и что съ сигарой въ лице я похожъ на вояжера порядочного тона. Такому удачному
40 сравненію я и недумалъ противурѣчить. И мысленно переносился на палубу парохода Меркурія или Самолета. А о скромно[й] расшивѣ о бурлацкихъ пѣсняхъ, о преданіяхъ про Сеньку Разина забылъ и думать.

45 Ужъ сколько разъ твердили міру
Что лещъ гнусна, вредна. Но все не впрокъ.

1 Отуманенный лестію, я противъ обикновенія, и разумѣется
во вредъ желудку, не имѣлъ силы отказаться отъ пельменей.
Пельмени были мастерски приготовлены, и я оказалъ имъ
неложную честь. Послѣ ужина я долго гулялъ вокругъ огорода.
6 И мало по малу освобождаясь отъ вліянія самолюбія, привелъ
наконецъ свой гордый духъ въ нормальное состояніе, и тихо
запѣлъ гайдамацкую пѣсню.

Ой поѣзжає по Украини та козаченько Швачка.

Отъ этой любимой моей пѣсни, я незамѣтно перешелъ къ
10 другой не меніе любимой.

Ой изійди зійды ты зиронько та вечирняя...

Эта меланхолическая пѣсня напомнила мнѣ тотъ вечеръ
когда я и молодая жена Кулиша пѣли въ два голоса—эту очаровательную пѣсню. Это было на другой день послѣ ихъ свадь-
15 бы, въ роковомъ 1847. году. Увижу ли я эту прекрасную блондинку? запою ли съ нею эту задушевную пѣсню?

Воспоминанія меня убаюкали, я сладко заснулъ. И видѣлъ
во снѣ Новгородъ-Сѣверскій. (вѣроятно вслѣдствіи недавняго
чтенія Алексѣя Однорога.) По улицѣ ѣздили въ старосвѣтскомъ
20 огромномъ берлинѣ, огромные рыжіе пьяные монахи, и между
ними очутился мой трезвый другъ Семень Гулакъ-Артемовскій.
Это все пельмени такъ наметаморфозили.

12 [іюля]. Одинадцатымъ нечотнымъ но щастливымъ для меня чис-
ломъ, кончился первый мѣсяцъ моего журнала. Какой добрый
25 геній шепнулъ мнѣ тогда эту мысль? Ну что бы я дѣлалъ
впродолженіи этого минувшаго безконечно длиннаго мѣсяца.
Хотя и это занятіе мимоходное, но все таки оно отнимаетъ
у безотвязной скуки нѣсколько часовъ дня. А это—важная для
меня теперъ услуга. Въ первые дни не нравилось мнѣ это за-
30 нятіе, какъ не нравится всякое занятіе пока мы || его себѣ не- 172.
усвоимъ, несмѣшаемъ его съ нашимъ насущнымъ хлѣбомъ.
Сначала я принѣмался за свой журналъ какъ за обязанность, какъ
за пунктики, какъ за ружейные приемы. А теперъ, и особен-
но съ того щастливого дня какъ завелся я мѣднымъ чайни-
35 комъ, журналъ для меня здѣлался необходимъ какъ хлѣбъ
съ масломъ для чая. И не случись этого несносного ожиданія,
этого тягостного бездѣйствія мнѣ бы и въ голову никогда не
пришло обзавестись этой эластической мебелью некоторой
я теперъ каждое [утро] такъ безмятежно отдыхаю. Справедливо
40 говорится нѣтъ худа безъ добра.

Сегодня утромъ записавше щастливое одинадцатое число,
я вздумалъ попробовать витчины собственнаго приготовленія.

1 Для этого я выпилъ фундаментальную рю[м]ку водки закусилъ
 молодой редькой, потомъ уже приступилъ къ собственному
 произведенію. Ветчина оказалась превосходною свѣжею, несмотр-
 5 я на то что приготовлена еще въ генварѣ мѣсяцѣ. Первого
 генваря текущаго года получилъ я первое радостное письмо
 изъ Петербурга отъ Графини Толстой. И съ тогоже дня на-
 чалъ готовится въ дорогу. Такъ какъ путешествовать мнѣ
 предстояло, можетъ быть и теперь еще предстоитъ, по сереб-
 10 ренымъ берегамъ урала, гдѣ благочестивые уральцы, а особен-
 но уралки, нашему брату [не]раскольнику воды напиться не дадутъ.
 то я изаготовилъ для труднаго пути сей необходимый копче-
 ный продуктъ. Незнаю чѣмъ восхищается въ уральцахъ этотъ
 статистико-юмористикъ и въ добавокъ вралъ Небольсинъ? Грязнѣ
 15 грубѣ этихъ закоренѣлыхъ раскольниковъ я ничего незнаю.
 Сосѣди ихъ степные дикари Киргизы тысячу разъ общежи-
 тельнѣ этихъ прямыхъ потомковъ Стеньки Разина. А помяну-
 тый вралъ въ восторгѣ отъ ихъ общежитія и мнимаго госте-
 приимства. Вѣрно ему пьяному въ грязномъ погребкѣ дикто-
 валъ какой небудь Желѣзновъ статейку подназваніемъ
 20 Уральскіе Козаки, а онъ подвеселую руку записалъ
 да и посвятилъ еще В. И. Далю. Безсовѣстны вредны и подлы
 наконецъ такіе писатели.

Попробовавше дорожняго продукта и найдя оный боліе не-
 жели удовлетворительнымъ. я самодовольно успокоился подъ
 25 своей фавориткою вербою, и принялся за Либельта. Онъ сего-
 дня мнѣ рѣшительно нравится. Или онъ самомъ въ дѣлѣ хорошъ.
 Или онъ мнѣ только кажется такимъ потому, что мнѣ вотъ
 уже другой день даже вовсе непривлекательные предметы ка-
 жутся привлекательными. Блаженное состояніе. Либельтъ на-
 30 примѣръ весьма справедливо замѣчаетъ, и высказываетъ эту,
 правда несовсѣмъ моложавую истину, коротко изящно и ясно.
 Что религія и древнихъ и новыхъ народовъ всегда была источ-
 никомъ и двигателемъ изящныхъ искусствъ. Это вѣрно. А вотъ
 это такъ несовсѣмъ. Онъ напримѣръ челоѣка творца въ дѣлѣ
 35 изящныхъ искусствъ вообще въ томъ числѣ и въ живописи,
 ставитъ выше природы. Потому дискать, что природа дѣйствуетъ
 въ указанныхъ ей неизмѣнныхъ придѣлахъ. А челоѣкъ творецъ
 ничемъ не ограниченъ въ своемъ созданіи. Такъ ли это? Мнѣ
 кажется что свободный художникъ настолько же ограниченъ
 40 окружающею его природою; насколько природа ограничена
 своими вѣчными неизмѣнными законами. А попробуй этотъ
 свободный творецъ на волосъ отступить отъ вѣчной красавицы
 природы, онъ дѣлается богоотступникомъ нравственнымъ уро-
 домъ подобнымъ Корнелиусу и Бруни. Я не говорю о Дагеро-
 45 типномъ подражаніи природѣ. Тогда бы не было искусства. Не

1 было бы творчества, не было бы истинныхъ художниковъ.
А былибы только портретисты въ родѣ Зарянка. ||

Великій Брюлловъ черты одной не позволялъ себѣ прове- 18.
сти безъ модели. А ему какъ исполненному силою творчества
5 казалось бы это позволительнымъ. Но онъ какъ пламенный
поэтъ и глубокой мудрецъ серд[ц]евѣдецъ облакалъ свои вы-
спренные свѣтлые фантази, въ форми непорочной вѣчной истинны.
И потому то его идиалы полные красоты и жизни кажутся
намъ такими милыми, такими близкими родными.

10 Либельтъ сегодня мнѣ рѣшительно нравится. Впродол-
женіи десяти лѣтъ я кромѣ степи и казармы ничего не видѣлъ,
и кромѣ солдатской рабской рѣчи ничего не слышалъ. Страш-
ная убійственная проза. И теперь случайный собесѣдникъ
Либельтъ, самый очаровательный мой собесѣдникъ. Искренняя
15 сердечная моя благодарность унтеръ-офицеру Кулиху.

Какъ начался приятно, такъ и кончился этотъ второй для
меня день приятно. Вечеръ былъ тихій прекрасный. Для мо-
циону я обошелъ два раза укрѣпленіе. Началъ было и третіи
обходъ, только у второй батарее остановилъ меня уральскій
20 казакъ своею старинной пѣсней про Игнашу Степанова сына
Булавина. Первый стихъ пѣсни мнѣ чрезвычайно нравится

Возмутился нашъ батюшка
Славный тихій Донъ.
Отъ верховица
Вплоть до устьяца.

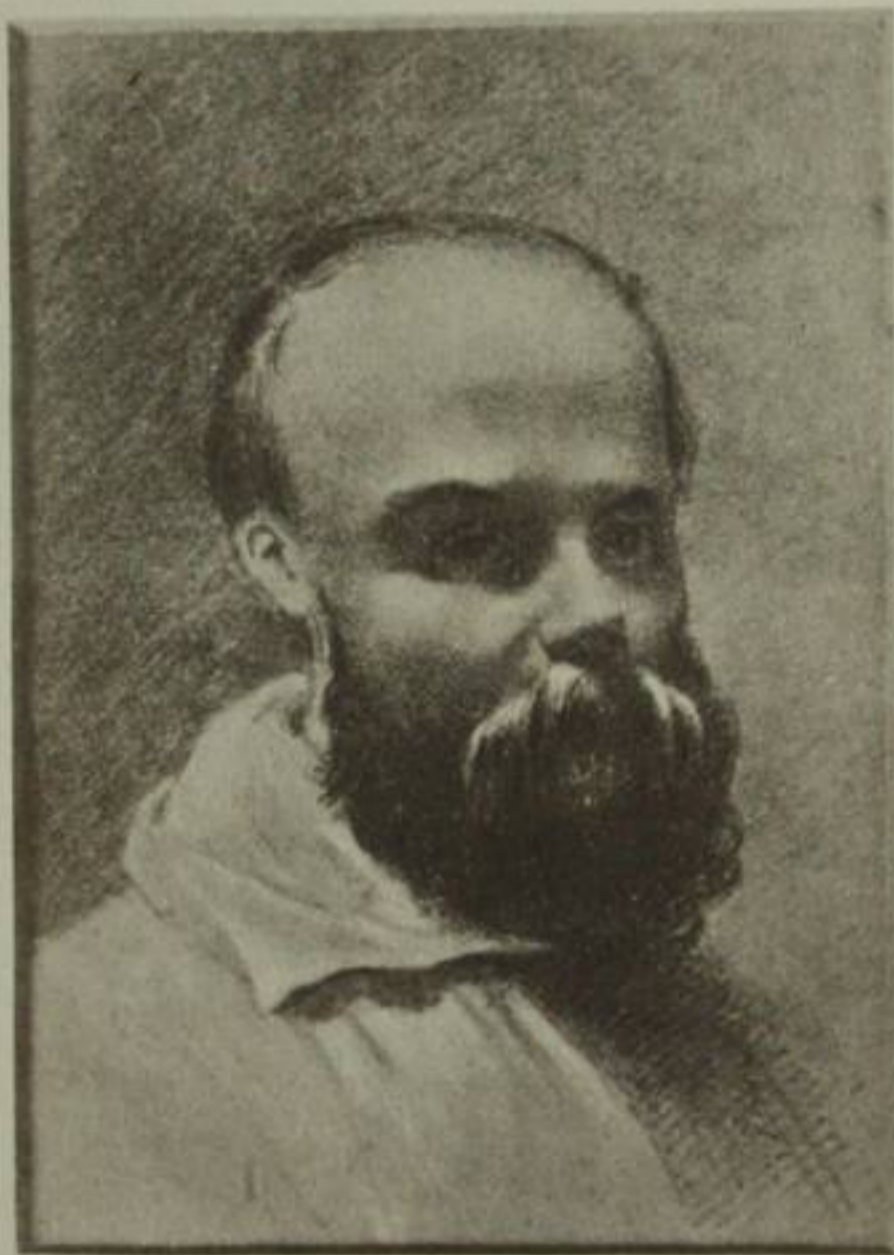
25 Эта пѣсня собственно донская, но она усвоина и ураль-
цами какъ братьями по происхожденію. Я немало удивился
услышавъ въ первый разъ здѣсь эту пѣсню. Потому что приходящіе
сюда на службу уральцы большею частію народъ бывалы[й]
30 въ Москвѣ и въ Петербургѣ, и поютъ все модные нѣжные ро-
мансы захваченные ими въ салонахъ на Козихѣ и въ мѣ-
щанскихъ и подъяческихъ улицахъ. Такъ я немало удивился
услышавъ этого отступника отъ закона моды.

Съ удовольствіемъ слушалъ я незримого пѣвца пока онъ
35 замолчалъ и вѣроятно заснулъ. чему и я благоразумно по-
слѣдовалъ. На рассвѣтѣ приснилось мнѣ, будтобы пріѣха[лъ]
въ Новопетровское укрѣпленіе фельдмаршалъ Сакенъ вмѣстѣ
съ другомъ своимъ Митрополитомъ Кіевскимъ Евгениемъ; и по-
требовалъ меня къ себѣ. Но такъ какъ у меня не оказалось
40 солдатского облаченія кромѣ шинели и то безъ эполетъ. то,
пока нашивали эполеты я проснулся И былъ сердечно радъ
этой неудачи.

13 [іюля]. Сегодня субота, вѣтеръ все тотже Нордъ-Вестъ. Это хоро-
шо, значитъ волею-неволею лодка должна дождаться оренбур-

Je 48 of

Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
Відділ стародруку та рукописних видань
Інв. 65736

1 ской почты. Чемъ ближе ко мнѣ это радостное событіе, тѣмъ
дѣлаюсь я нетерпѣливѣе и трусливѣе. Семь тяжолыхъ лѣтъ
въ этомъ безвыходномъ заточеніи мнѣ не казались такъ длин-
ными и страшными какъ эти послѣдніи дни испытанія. Но
5 все отъ Бога. Заглушивъ въ себѣ по мѣрѣ возможности это
ядовитое сомнѣніе, я принялся за моего неизмѣнного друга
Либельта, и съ наслажденіемъ пробесѣдовалъ съ нимъ до са-
мого вечера. Вечеромъ пошолъ я опять ко второй батарее
въ надеждѣ услышать вчерашняго Баяна. Но вчерашній Баянъ
10 обманулъ мои ожиданія. Я возвратился на огородъ легъ подъ
своей завѣтною вербою, и, самъ незнаю какъ это случилось
уснулъ и проснулся уже на расвѣтѣ. Рѣдкое необыкновенное
событіе! Такіе дни и такіе событія я долженъ въ носить въ мою
хронику, потому что я вообще мало спалъ, а въ послѣдніи дни
15 сонъ меня рѣшительно оставилъ.

14 [іюля]. Сегодня воскресенья, вѣтеръ все тотъ же. Не порали
отойти къ Норд-Осту. О какъ бы онъ меня обрадовалъ еслибы
хоть къ завтраму отошелъ. Лучше рѣшительный ударъ обуха
нежели тупая деревянная пила ожиданія. ||

20 Въ полдень вѣтеръ засвѣжелъ и отошелъ къ Норду. доб- 182
рый знакъ. Сегодня третьи сутки какъ я не посѣщаль вертепа
мерзостей т. е. укрѣпленія. И это теперь мое единственное
щастіе что я безнаказанно могу дѣлать такое укривательство.
И чтобы не видѣть еще сутки топорной декораціи вертепа и его
25 пьяныхъ розбойниковъ, я не побрился и не пошолъ къ обѣднѣ.
А передвечеромъ воизбѣжаніе встрѣчи съ тѣмиже розбойниками.
(онѣ по праздникамъ имѣють обыкновеніе нарушать спокойствіе
обитателей огорода.) я надѣвше чистый бѣлый чахолъ на фу-
ражку, и положивше въ карманъ огурецъ и редьку, отправился
30 къ Телемону и Бавкидѣ. Телемонъ вопреки своему постоянному
расположенію духа былъ не въ духѣ. И Бавкида вопреки своей
постоянной улыбкѣ была тоже не въ духѣ, и даже не показала
мнѣ своей новой соломенной шляпки, о которой я слышалъ
стороною. Я вспомнилъ пословицу, не во время гость
85 хуже татарина, и взялся зафуражку. Но Телемонъ остановилъ
меня, просилъ садитса, и также просилъ свою печальную Бав-
киду подать на пробу недавно полученного изъ Астрахани ва-
ренья, а самъ принесъ кружку холодной воды. И послѣ первой
апробаціи, повѣдалъ мнѣ свое горе. Не осторожный или жадный
40 лоцманъ взявшійся представить ему товаръ изъ Астрахани,
нагрузилъ свою утлую ладью такъ грузно, что при первомъ
свѣжомъ вѣтрѣ долженъ былъ половину груза выбросить
въ море. Къ несчастію Телемона и Бавкиды ихъ товары ле-
жали напалубѣ, состоящіи изъ двухъ ящиковъ горячихъ на-

1 питковъ и 30 мѣшковъ муки, и разумѣется первые полетѣли
за бортъ. Уцелѣли только ничтожные мѣлочи: какъ то варенья
лимоны соленые огурцы и соломенная шляпка. откровенная
бесѣда какъ исповѣдь умиляетъ наше тоскующее сердце. Ста-
6 рики рассказавше мнѣ про постигшее ихъ несчастіе, пришли
въ свое нормальное положеніе. Телемонъ простодушно началъ
врать о какой то стичкѣ съ французами въ 1812 году. А Бав-
кида показала мнѣ шляпу и даже мантилью, а на прощаньи
подарила мнѣ лимонъ съ которымъ я имѣю радость сегодня
10 т. е. въ понедѣльникъ пить чай записывая сей визитъ, и гру-
стное событіе совершившееся въ ущербъ торговлѣ моего Те-
лемона и Бавкиды.

Вчера, какъ я сегодня узналъ. Несмотря на воскресенье
и хорошую погоду ни одинъ изъ офицію имѣющихъ не поя-
15 влялся на огородѣ. Странная непонятная антипатія къ бла[го]-
ухающей зелени. Онѣ предпочитаютъ пыль и несносную воню-
чую духоту въ укрѣпленіи, прохладной тѣни цвѣтамъ и свѣ-
жей зелени на огородѣ. Непонятное затвердѣніе органовъ. На-
стоящіе суровые сыны Белоны. Одно чемъ я могу растолковать
20 себѣ это отсутс[т]віе обонянія и зрѣнія у суровыхъ дитей Белло-
ны. это всепокоряющая владычица водочка. На огородѣ из-
вольте видѣть, хотя и можна пропустить рюмочку другую, по-
тому что самъ комендантъ предлагаетъ. Но нел[ьз]я нализатся какъ
слѣдуетъ. Не потому чтобы это было непрелично, а потому
25 чтобы неочутится въ Калабріи т. е. на гаупвахтѣ. Такъ
что же и въ самомъ дѣлѣ за удовольствіе посѣщать огородъ.
Не лучше ли дома въ тихомолку нализатся такъ чтобы въ гла-
захъ позеленѣло. Вотъ тебѣ и огородъ съ цвѣтами и съ бла-
гоуханіемъ.

30 Независимо отъ этой глубокой политики. въ великоросій-
скомъ человѣкѣ есть врожденная антипатія къ зеленѣ, къ этой
живой блестящей ризѣ улыбающійся матери природы. Велико-
російская деревня это, какъ выразился Гоголь, наваленные ку-
чи сѣрыхъ бревенъ съ черными отверстиями вмѣсто оконъ.
35 вѣчная грязь вѣчная зима! Нигдѣ прутика зеленого не уви-
дишь, а постороннамъ непроходимые лѣса зеленѣютъ. А де-
ревня какъ будто нарочно вырубилась на большую дорогу
изъ || подѣ тѣни этого непроходимаго сада. Растанулась въ два 19.
ряда около большой дороги, выстроила постоянные дворы, а на
40 отлетѣ часовню и кабачокъ, и ей ничего больше не нужно.
Непонятная антипатія къ прелестамъ природы.

Въ Малоросіи совсѣмъ не то. Тамъ деревня и даже городъ
укрыли свои бѣлые привѣтливые хаты въ тѣни черешневыхъ
и вешневыхъ садовъ. Тамъ бѣдный неулыбающійся мужикъ
45 окуталъ себя великолѣпною вѣчноулыбающеюся природою, и

1 поетъ свою унылую, задушевную пѣснѣ въ надеждѣ на лучшее существованіе. О моя бѣдная, моя прекрасная, моя милая родина! Скоро ли я вздохну твоимъ живительнымъ сладкимъ воздухомъ? Милосердый Богъ моя нетлѣнная надежда.

15 [іюля].

Вѣтеръ все тотже Нордъ. Хоть бы на одну четверть румба отошелъ къ Осту всебы мнѣ легче было. Впродолженіи двухлѣтняго плаванія, по неислѣдованному еще Аральскому морю, я одного раза не взглянулъ на компасъ, а въ эти послѣдніе безконечнодлинные дни и ночи я изучилъ его во всѣхъ само-
10 малѣйшихъ направленіяхъ. О Вѣтеръ Вѣтеръ, естли бы ты могъ сочувствовать моему неусыпному горю ты бы еще третьяго дня отошелъ къ Нордъ-Осту. И сегодня я бы уже сидѣлъ съ карандашомъ въ рукѣ на палубѣ аргонафто[мъ] татарского Корабля идущаго къ берегамъ Колхиды т. е. къ Астрахани и въ
15 послѣдній разъ рисовалбы видъ своей тюрьмы. Хорошо естли бы такъ, а естли иначе, тогда что? Тогда я и самъ незнаю что.

Вчера вечеромъ обошелъ я два раза укрѣпленіе, и прыйдя на огородъ прилегъ усталый подъ своей завѣтною вербою съ крѣпкимъ намѣреніемъ вздремнуть хоть полчасика. Я уже
20 другіе сутки глазъ несмикаю. Но Морфій пообыкновенію измѣнилъ мнѣ, и я лежалъ себѣ подъ вербою и расѣянно слушалъ болтовню огородниковъ, недалеко отъ [меня] расположившихся на травкѣ. Между ними былъ уральскій козакъ, онъ то и владѣлъ разговоромъ или болтовнею. Послѣ разныхъ слу-
25 чаевъ случившихся съ рассказчикомъ въ разныхъ походахъ, свелъ онъ рѣчь на колдуновъ, мертвецовъ и наконецъ на самоубійць. Онъ рассказалъ исторію о какомто самоубійць которая меня совершенно не интересовала, но меня заинтересовало религиозное повѣрье уральскихъ козаковъ о душѣ само-
30 убійцы которое онъ приэтомъ случаи росказалъ. Самоубійцу хоронять безъ всякихъ церковныхъ обрядовъ, и нена общемъ кладьбищѣ а выносятъ далеко въ поле и закапиваютъ какъ падаль. Въ дни поминовенія усопшихъ, родственники несчастного, или просто добрые люди, выносятъ и посыпаютъ его мо-
35 гилку хлѣбнымъ зерномъ, житомъ пшеницею ячменемъ и прочая, для того чтобы птицы клевали это зерно и молили бога о отпущеніи грѣховъ несчастному. Какое поэтически христіанское повѣрье.

За моей памяти въ Малоросіи на могилахъ самоубійць
40 совершался обрядъ не меніе поэтической и истинно христіанскій, который наши высшіе, просвѣщенные пастыри, какъ обрядъ языческой, повелѣли уничтожить.

Въ Малоросіи самоубійць хоронили также въ полѣ, но непременно на перекрестной дорогѣ. впродолженіи года иду-

1 щій и ѣдущій мимо несчастнаго покойника долженъ былъ что
небудь бросить на его могилу. Хоть рукавъ рубашки оторвать
и бросить, естли не случилось чего другаго. По истеченіи года,
въ день его смерти, а боліе въ зеленую субботу. (наканунѣ
5 тройцына дня.) сжигаютъ накопившійся хламъ какъ очиститель-
ную жертву, служатъ панихиду, и ставятъ крестъ на могилѣ
несчастнаго.

Можетъ ли быть чище возвышен[н]іе, богуугодніе молитва
какъ молитва о душе нераскаявшагося грѣшника. Религія хри-
10 стіанская какъ нѣжная мать неотвергаетъ даже и преступ-
ныхъ дитей своихъ. За всѣхъ молится и всѣмъ прощаетъ.
А представители этой кроткой люблющей религіи, отвергаютъ 19a
именно тѣхъ за которыхъ должны бы молится. Гдѣже лю-
бовъ завѣщанная намъ на крестѣ нашимъ спасителемъ чело-
15 вѣколюбцемъ? И что языческое нашли вы лжеучители въ этомъ
христіанскомъ всепрощающемъ жертвоприношеніи?

Въ Требникѣ Петра Могилы есть молитва освящающая
нареченное или крестовое братство. Въ новѣйшемъ Требникѣ
эта истинно христіанская молитва замѣнена молитвою о изгна-
20 ніи нечистаго духа изъ одержимаго сей мнимой болѣзнію, и
осчищеніи посуды оскверненной мышью. Это даже и не язы-
ческіе молитвы. Богомудрые пастыри церкви къ девятнадцато-
му вѣку стараются привыть двенадцатый вѣкъ. Поз[д]ненько
спохватились.

25 Туркменцы и Киргизы святымъ своимъ (аулье) не ставятъ
подобно батырямъ великолѣпныхъ абу (гробницъ) на трупъ
святого наваливаютъ безобразную кучу камней набрасаютъ
верблюжьихъ, лошадиныхъ и бараньихъ костей. Остатки жертво-
приношеній. Ставятъ высокій деревянный шестъ иногда увѣн-
30 чанный копьемъ, увиваютъ этотъ шестъ разноцвѣтными тряпка-
ми, и на томъ оканчиваются замогильные почести святому.
Грѣшнику же, по мѣрѣ оставленнаго имъ богатства ставятъ
боліе или меніе великолѣпный памятникъ. И противъ памятника
на двухъ не большихъ изукрашенныхъ столбикахъ ставятъ
35 плоски въ одной поночамъ, ближніе родственники жгутъ по-
ночамъ бараній жиръ, а въ другую плоску днемъ наливаютъ
воду для птичекъ, чтобы птички напившеся воды помолились
богу о душѣ грѣшнаго и любимаго покойника. Безмолвная
поэтическая молитва дикаря: въ чистотѣ и возвышенности ко-
40 торой наши просвѣщенные архипастыри вѣроятно бы усомни-
лись. И запретили бы какъ языческое богохуленіе.

16 [іюля.] Послѣ заката сонца заштилѣло, и въ первомъ часу ночи
вѣтеръ поднялся отъ Зюйдъ-Оста, вѣтеръ тихій и ровный. Та-
кой самый какой нуженъ для нашей почтовой лодки. Дождав-

1 шисьь расвѣта я вскарабкался на самую высокую прибрежную
 скалу и просидѣлъ тамъ до тѣхъ поръ пока мнѣ захотѣлося
 ѣсть т. е. до полудня. Не увидѣвъше на горизонтѣ ни завѣт-
 ного никакого паруса я въ уныніи пришолъ на огородъ,
 5 и въ ожиданіи обѣда принялся за свою витчину подорожную.
 Копченый продуктъ мой съ каждымъ днемъ умалается. Еще
 нѣсколько дней ожиданія и отъ него останутся ни кчему
 годные руины. Хорошо естли я поѣду черезъ Астрахань. Тамъ
 есть лавки Сарептскихъ Колонистовъ, а между ими вѣроятно
 10 есть и колбасные. безъ колбасы нѣмецъ и дня не проживетъ.
 Слѣдовательно копчоный продуктъ можно пополнить. А естли
 прійдется прогуляться черезъ Гурьевъ и Уральскъ, по злачнымъ
 и серебрянымъ берегамъ благочестиваго Урала. Тогда что?
 Апетить въ торбу, а зубы на полку. Или во избѣжаніе голод-
 15 ной смерти прикинутся ворожейкой, а лучше всего мученикомъ
 за вѣру ростригою попомъ. Тогда, какъ по щучью велѣнью
 все явится передъ тобой, начиная съ каймака и джурмицы,
 и оканчивая свальнымъ грѣхомъ. Мать единственную дочь свою
 приложить святому мученику за вѣру для ночной забавы.
 20 Отвратительно! хуже всякихъ язычниковъ.

Въ 1848 году. Послѣ трехмѣсячнаго плаванія по Аральско-
 му морю, возвратились въ устье Сыръ-Дарью, гдѣ должны были
 провести зиму. У форта на островѣ Косъ-Аралѣ, гдѣ занимали
 гарнизонъ уральскіе козаки, вышли мы на берегъ. Уральцы
 25 увидѣвъ меня съ широкою какъ лопата бороною, тотъ часъ
 смекнули дѣломъ, что непременно мученикъ за вѣру. Донесли
 тотъ часъ же своему командиру || Есаулу Чарторогову. А тотъ 20.
 не будучи дуракъ, зазвалъ меня въ комышъ да баць передомною
 на колѣни.—Благословите говоритъ батюшка. Мы говоритъ уже
 30 все знаемъ.—Я тоже не будучи дуракъ, смекнулъ въ чемъ дѣло,
 да и хватилъ самимъ раскольничьимъ крестнымъ знаменіемъ.
 восхищенный Есаулъ облобызалъ мою руку, и вечеромъ задалъ
 намъ такую пирушку какая намъ и во снѣ не грѣзилась.

Вскорѣ послѣ этого казуса, уже обривше бороду. Отпра-
 35 вился я въ Раимъ, главное тогда укрѣпленіе на берегу Сыръ
 дарьи. Въ Раимѣ встрѣтили меня уральцы съ затаеннымъ во-
 сторгомъ. А отрядный начальникъ ихъ полковникъ Марковъ,
 тоже не будучи дуракъ испросивъ мое благословеніе, предло-
 жилъ мнѣ 25 рублей. Откоторихъ я неблагоразумно отказался.
 40 И этимъ, по ихъ понятіямъ, безпримѣрнымъ безкористіемъ,
 подвинулъ благочестивую душу старика отговѣтсся въ табунѣ
 въ кибиткѣ по секрету и естли возможность позволить, приоб-
 щится святыхъ таинъ отъ такого безпримѣрного пастыря какъ я.

Что бы не нажить себѣ хлопотъ съ этими сѣдими безпри-
 45 мѣрными дураками я поскорѣе оставилъ укрѣпленіе. и уже

1 акуратно каждую недѣлю два раза брею себѣ бороду. Случись
 это глупое смѣшное произшествіе, гдѣ нибудь на берегахъ
 Урала гдѣ были бы женщины, я не раздѣлался бы такъ легко
 съ этими изувѣрами. Весь фанатизмъ вся эта мерзость гнѣз-
 5 дится въ ихъ распутныхъ дочеряхъ и женахъ. Въ Уральскѣ
 постоянно набить острогъ бѣглыми солдатами, ихъ мнимыми
 пресвиторами. И несмотря на явные улики онѣ благоговѣютъ
 передъ этими разбойниками и бродягами. И это непростые
 а почетные чиновные козачки. Непонятная закоснѣлость.

10 Послѣ полудня отошелъ вѣтеръ къ Зюйдъ-весту. Прямо
 въ лобъ почтовой лодкѣ.

ля). Вѣтеръ все тотже какъ заколдованый. Передвече-
 ромъ по направленію Астрахани на горизонтѣ показался Па-
 роходъ. Въ укрѣпленіи засуетились увидя это неожиданное
 15 явленіе, а въ особенности Капитанъ Косеревъ съ своимъ по-
 чотнымъ карауломъ и съ ординарцами. Но кого несетъ Паро-
 ходъ? Никому положительно неизвѣстно. Но всѣ, даже самые
 умѣренные фантазеры, догадывались, что ежели не великого
 Князя Константина Николаевича, то непременно Адмирала
 20 Васильева, Губернатора астраханского. Послѣдней догадки, или
 предположенія, капитанъ Косеревъ сначала и слушать не хо-
 тѣлъ. Но внимая доводамъ ученаго друга своего лѣкаря Ни-
 кольского, о невозможности такого чисто историческаго событія
 въ такомъ темномъ уголкѣ Имперіи, какъ наше укрѣпленіе.
 25 И ученый мужъ подкрѣпивъ свое мнѣніе историческимъ фактомъ
 сказавше, что послѣ Петра великаго [никто] изъ членовъ цар-
 ской фамиліи не посѣтивъ не только полуострова мангишлака,
 даже знатнаго портоваго города Астрахани. Противъ этого
 аргумента сказать было нѣчего. Но сметливый Капитанъ Ко-
 30 серевъ нашолся, сказавше. Ну чтожъ естли и не великій
 князь. Такъ по крайней мѣрѣ губернаторъ, все же особа, въ
 генеральскомъ чинѣ, и почетный караулъ необходимъ.—На та-
 кое простое повидимому слово, даже ученый мужъ полѣзъ
 въ карманъ завозраженіемъ. Но увы, пока ученый эскулапъ
 35 рылся въ своемъ умственно[мъ] карманѣ, таинственная загадка
 разрѣшилась. Прискакалъ козакъ съ пристани, и донесъ Ко-
 менданту, что на пароходѣ кромѣ его командира лейтенанта
 Поскочина ни кого не имѣется. Гора мышъ родила. ||

Комендантъ послалъ тарантасъ за командиромъ парохода, 202.
 40 и велѣлъ его просить къ себѣ на огородъ. А я чтобы мой
 походъ въ укрѣпленіе не втунѣ совершился зашелъ въ казарми
 и побрился. Потомъ зашелъ къ мостовскому. Посмѣявшись надъ
 совершившемся, мы по поводу подобнаго же произшествія
 случившагося въ 1847. году въ Орской крѣпости. Перенесли

1 нашъ разговоръ въ Орскую крѣпость, какъ ему такъ и мнѣ
хорошо памятную. И Мостовскій своимъ неживописнымъ сло-
гомъ такъ живо описывалъ эту неживописную пустынную крѣ-
пость что я заслушался его. И первые темные дни моей неволѣ
5 просвѣтлѣли и улыбнулись въ моемъ воспоминаніи. Неужели
и для настоящаго моего положенія, прійдетъ, когда то свѣтлое
улыбающееся воспоминаніе? Фактъ передъ глазами, а все таки
не вѣрится.

Въ девятомъ часу вечера возвратился я на огородъ. И за-
10 сталъ еще моряковъ громко любезничавшихъ съ комендантшею.
Но мнѣ такъ опротивѣли эти пустые хвастунишки астрахан-
скіе моряки, что я издали заслышавъ ихъ громкіе голоса здѣ-
лалъ полоборота на право, и до пробитія зори обошелъ во-
кругъ укрѣпленія. Несвоевременная прогулка утомила меня
15 и прежде времени къ великому моему удовольствію уложила
спать. За что я въ душѣ поблагодарилъ любезныхъ астрахан-
скихъ мореходовъ.

Сонъ мой не былъ однакожъ такъ спокойный какъ я ожи-
далъ. въ продолженіи ночи я нѣсколько разъ просыпался и
20 наблюдалъ вѣтеръ. Передъ расвѣтомъ вѣтеръ затихъ и я въ
надѣждѣ на его непостоянство успокоился и заснулъ. Во снѣ
видѣлъ Кулѣша, Костомарова и Семена Артымовского, будто
бы я встрѣтилъ ихъ въ Лубнахъ во время успенской ярманки.
Кулѣша и Костомарова въ обыкновенныхъ а артемовского въ
25 какомто театральномъ костюмѣ. въ этомъ фантастическомъ
нарядѣ онъ представлялся на улицѣ Петру великому, а я тутъ
же для Кулѣша рисовалъ молодого слѣплого лирныка въ Ти-
рольскомъ костюмѣ. Продолженію этой безолаберщины помѣ-
шалъ мой услужливый дядька. Онъ принесъ мнѣ на огородъ
30 новый китель и разбудилъ меня, за что наградилъ я его боль-
шимъ огурцомъ и редькой.

Вѣтеръ не измѣнилъ моей надеждѣ. Къ утру отошелъ къ
Зюйдъ-Осту. Пароходъ по[у]тру вышелъ изъ гавани и направился
къ Кизляру. Я проводилъ его глазами на горизонтъ, принялся
35 за свой чайникъ и потомъ за журналъ.

18 [іюля]. Кончивше сказаніе о вчерашнемъ событіи, я [подумалъ?] о рюмкѣ водки и о умѣренномъ кускѣ ветчины. Какъ присилаетъ за мной Бажанова просить на чашку кофе. Нашъ Филать чему и радъ. Пошелъ я. Прихожу. Комендан[т]ша тутъ же.
40 Послѣ поздорованья рѣчь началась о вчерашнихъ гостяхъ. Я спросилъ о цели ихъ кратковременного прибыванія на нашихъ берегахъ? и на прямой мой вопросъ получилъ отвѣтъ довольно косвенный, и перепутанный какъ водится отступленіями никчему не выдушими. Однимъ словомъ я выслушалъ

1 изъ милыхъ устъ такую чепуху, какой иному не удастся вы-
слушать и въ модномъ салонѣ. Гостей оказалось не двое какъ
я полагалъ а пятеро. Кромѣ флотскихъ командира Парохода
и его штурмана, весьма образованного (по словамъ рассказщицъ.)
5 молодого человѣка, еще трое штацкихъ, два ученые а третій
докторъ. И что пароходъ ходитъ около нашихъ береговъ для
какихъ то наблюденій, и что штацкіе ученые, должны быть не
учоные, а просто политическіе шпіоны, потому || что гсворили 21.
все о вліяніи на здѣшнюю Туркменскую орду. Одинъ изъ нихъ
10 что помоложе блондинъ съ длинными волосами а la мужикъ,
можетъ быть и дѣйствительно ученый постому что вмѣстѣ съ
Данилевскимъ и другими участвовалъ въ экспедиціи Бера.
И что точно также, какъ и Беръ собираетъ степной полынь
и другіе травы. И что онъ спрашивалъ обо мнѣ. Но такъ дву-
15 смысленно, что милые собесѣдницы даже косвенно неумѣли
удовлетворить его любопытства. И, какъ я догадываюсь, ловко
отстранившѣ этотъ, по ихъ понятіямъ, щекотливый вопросъ, онѣ
какъ водится перенесли свою болтовню въ Астрахань прямо
въ персидскіе лавки съ канаусомъ и другими недорогими
20 матеріями.

Если это былъ сколько небудь порядочный человѣкъ, то
какое понятіе получилъ онъ о нашемъ бонтон[ѣ], о сливкахъ
здѣшняго дамского общества. Заплеснѣвшіе прокисшіе сливки.

Собравше такіе положительныя свѣдінія о вчерашнихъ
25 таинственныхъ посѣтителяхъ, я разумѣется пересталъ обнихъ
думать, и до самого обѣда лежалъ подъ вербою и читалъ
Либельта. О вѣтрѣ я также старался недумать. Онъ изъ меня
душу вытянетъ этотъ проклятый Зюйдъ вестъ. На однѣ сутки,
на полсутокъ отойди онъ къ осту и я свободенъ. Невыносимая
30 пытка!

За обѣдомъ опять завязался разговоръ о таинственныхъ
путешественникахъ, и благодаря коменданту онъ въ половину
пояснилъ это загадочное событіе. Въ числѣ вчерашнихъ гостей
не было главного двигателя всей этой суматохи, именно Астро-
35 нома, который остался на пароходѣ, и дѣлалъ вычисленія. Звѣз-
дочетъ сей присланъ Гидрографическимъ департаментомъ, по-
вѣрить астрономическіе пункты на берегахъ Каспійскаго моря,
опредѣленные въ прошломъ году какимъ то не совсѣмъ дош-
лымъ звѣздочетомъ. Вотъ настоящая цѣль неожиданнаго при-
40 бытія парохода къ нашему берегу. А два ученые мужи кот рые
здѣлали честь огороду и его милымъ обитательницамъ своимъ
посѣщеніемъ, [не кто иные] какъ одинъ чиновникъ, мнимый
политическій агентъ, отправляющійся на службу въ Гебрійскій
городъ Баку. А другой учитель словесности при Астраханской
45 Гимназіи, пользующійся свободнымъ каникулярнымъ временемъ,

1 и чуть ли еще не землякъ мой потому что передалъ мнѣ поклонъ
черезъ здѣшняго плацъ адъютанта. за что я ему сердечно бла-
годаренъ.

Таинственное произшествіе къ немалому удивленію на-
5 шихъ романическихъ дамъ, объяснилось очень просто и даже
прозаически. Но новость которую сообщилъ коменданту плы-
вущій въ Баку чиновникъ, мнѣ кажется просто сочиненіемъ
будущаго великаго Администратора. Онъ сообщилъ, и даже съ
подробностями, что образовалась комерческая компанія паро-
10 ходства на Каспійскомъ морѣ, на началахъ Триестской Лоиды.
И что уже вызываетъ морскихъ офицеровъ служить на ея па-
роходахъ съ правомъ чинопроизводства, и что уже назначены
три директора. и что онъ сей будущій великій администраторъ,
ѣдитъ въ Баку занять мѣсто помощника при директорѣ нѣ-
15 коемъ Баронѣ Врангели. Съ содержаніемъ 1500 рублей сереб.
въ годъ. Что будетъ делать эта Лойда [на] Каспійскомъ
Озерѣ? И какое довѣритъ порученіе этому помощнику директора,
выпущенному въ настоящемъ году, по его словамъ изъ петер-
бургскаго университета?

20 Съ закатомъ солнца вѣтеръ отошелъ къ Зюйдъ-осту, но
слабый безнадежный. Кончится ли наконецъ это гнусное су-
ществованіе? это однообразное записываніе одно[о]бразнѣйшихъ
безконечныхъ дней? ||

19 [іюля]. Съ закатомъ солнца вѣтеръ засвѣжелъ и отошелъ къ Норду. 21².

25 Обрадовавшись такому неожиданному явленію я принялся хо-
дить вокругъ укрѣпленія. И до пробитія зори обошелъ четыре
раза. Значитъ я здѣлалъ безприсѣсту 12 верстъ. Прогулка
порядочная, но я не почувствовалъ и тѣни усталости. Ночь
лунная прекрасная, и я не перенесъ своего лагеря въ бе-
30 сѣдку оставивъ его подъ вербою чтобы удобнѣе было наблю-
дать вѣтеръ по флюгеру вертящемуся на голубятни. Часы
въ укрѣпленіи пробили 12. вѣтеръ не перемѣнился и неосла-
бѣлъ. добрый знакъ. Въ надеждѣ на добрый знакъ я задре-
малъ, и на крыльяхъ волшебника Морфія [перелетѣлъ] въ Орскую
35 Крѣпость, и въ какойто татарской лачугѣ нашолъ М. Лазар-
ев[с]кого, Левицкого, и еще какихъ то земляковъ играющихъ
на скрипкахъ и поющихъ малоросійскіе пѣсни. Я присоеди[ни]лъ
свой теноръ къ капеліи, и мы пѣли стройно и согласно

У степу могила зъ витромъ говорила.

40 Не кончивше этой пѣсни мы начали другую, а именно
Петруся, и я такъ громко пропѣлъ стихи

Люблю Мамо Петруся
Поговору боюся.

1 что капелія замолчала а я на послѣдній нотѣ проснулся.
 Очнувшись отъ этого сладкого сновидѣнія, я посмотрѣлъ на
 флюгеръ. вѣтеръ слава богу все тотъ же не перемѣнился.
 Поворочался, прочиталъ сколько помню стиховъ изъ пѣсни
 5 про щастливого, бѣлолицого соперника Грыця, снова заснулъ
 моля [М]орфія продолжить прерванное милое сновѣденіе.

Морфій исполнилъ мою молитву только не совсѣмъ. Онъ
 перенесъ меня въ какой то восточный городъ утыканный какъ
 иглами, высокими минаретами, въ тѣсной улицѣ этого восточ-
 10 ного города встрѣчаю я, будьдо бы ренегата Николая Эвресто-
 вича Писарева въ зеленой чалмѣ и съ длинною бородою. А
 безрукій Бибиговъ и рядомъ съ нимъ Софья Гавриловна Пи-
 сарева сидятъ на балконѣ и тоже въ турецкомъ костюмѣ. Онѣ
 что то говорили о Кіевскомъ пашалыкѣ. Но мнѣ на лицо вско-
 15 чила холодная лягушка и я проснулся. Перенеся одръ свой
 въ бесѣдку, я снова было скорчился подъ шинелью, но при
 всемъ моемъ стараніи заснуть не могъ. У меня все вертѣлся
 передъ глазами ренегатъ Писаревъ съ своимъ всемогущимъ
 покровителемъ и съ своею бездушной красавицей супругой.
 20 Гдѣ онѣ? что теперь съ этимъ Гениальнымъ взяточникомъ и
 съ его цѣломудренной помощницей? Я слышалъ здѣсь уже, что
 онѣ изъ Кіева переведенъ былъ въ Вологду гражданскимъ
 губернаторомъ. и что въ Вологдѣ какой то подчиненный ему
 чиновникъ, публично въ церкви во время обѣдни далъ ему
 25 пощечину. И послѣ этой истинно торжественной сцены, неиз-
 вѣстно куда скрился, такъ громогласно уличенный взяточникъ.

Въ ожиданіи утра я на этомъ полномѣсномъ фундаментѣ
 построилъ каркасъ поэмы въ родѣ Анжело Пушкина. перенеся
 мѣсто дѣйствія на востокъ. И назвалъ ее Сатрапъ и Дер-
 30 вишъ. При лучшихъ обстоятельствахъ я непремѣ[н]но исполню
 этотъ удачно проэ[к]тированный планъ. Жаль что я плохо вла-
 дѣю рускимъ стихомъ. А эту оригинальную поэму нужно не-
 премѣнно написать поруски.

Есть еще у меня въ запасѣ одинъ планъ основанный на
 35 произшествіи въ Оренбургской Сатрапіи. Не присоединить ли
 его какъ яркій эпизодъ къ Сатрапу и Дервишу. Незнаю
 только какъ мнѣ быть съ женщинами. На востокѣ женщины
 безмолвніе рабыни. А въ моей поэмѣ онѣ должны играть пер-
 вые роли. Ихъ нужно провести, какъ онѣ и въ самомъ дѣлѣ были,
 40 нѣмыми бездушными ричагами позорнаго дѣйствія. ||

Естли бы я зналъ что эта общипанная ласточка (на- 22.
 званіе почтовой лодки.) не принесетъ мнѣ свободы. Я сегодня
 же приступилъ бы къ дѣлу, вопрекъ поговоркѣ тише ѣдишь
 дальше будешь.

45 Пока я записывалъ свои сновидѣнія, Вѣтеръ отошелъ къ

1 весту, и жаворонокъ (другая почтовая лодка) на всѣхъ парусахъ полетѣла въ Гурьевъ. Несносный вѣтеръ, мучительная неизвѣстность.

20 [іюля]. Ильинъ-день, Илія косматъ, такъ пишется онъ въ библии.
5 Должно быть этотъ библейскій циникъ былъ безграмотный потому что не оставилъ по себѣ подобно другимъ пророкамъ писанного пророчества. У палестинскихъ магометанъ (если вѣрить Норову.) онъ пользуется такимже почотомъ какъ у евреевъ и христіанъ.

10 Ильинъ день. Ильинская ярманка въ Ромни. Теперъ кажется въ Полтавѣ. въ 1845 году я случайно видѣлъ это знаменитое торжище. Три дня сряду глоталъ пыль, и валялся въ палаткѣ покойного Павла Викторовича Свички. самъ онъ себя называлъ только огаркомъ отъ большой свички и саль-
15 нымъ огаркомъ. Это былъ сынъ того самого полковника Свички что шутки ради, закупилъ во время конт[ра]ктовъ въ Кіевѣ все шампанское вино безъ всякой комерческой цели, а такъ чтобы подурочить польскихъ пановъ приѣхавшихъ въ Кіевъ съ единственною целью покутить. А въ своемъ мѣстечкѣ Городищѣ
20 (Пирятинского уѣзда) онъ учредилъ заставу чтобы не пропускать никого ни идущаго ниже въ берлинъ ѣдущаго, не накормивъ его до отвалу, и не напоивъ до положенія ризъ. Послѣ такихъ шутокъ натурально что послѣ большой Свѣчки едва остался маленькій огарокъ. да и тотъ скоро погасъ. Миръ
25 праху твоему мой благородный друже!

Тогда же я въ первый разъ видѣлъ гениального артиста Соленика въ ролѣ Чупруна. („Москаль чаривныкъ“.) Онъ казался мнѣ естествен[н]іе и изящніе не подражаемаго Щепкина. И московскихъ цыганъ тогда же я въ первый и въ послѣдній
30 разъ слышалъ и видѣлъ какъ онѣ отличались передъ ремонтерами и протчею пьяною, публикою. И какъ въ заключеніи своего дико грязного концерта онѣ хоромъ пропѣли

Не пылить дорога
Не дрожатъ листы,
85 Подожди немного
Отдохнешь и ты.

намекая этимъ сво[и]мъ пьянымъ покровителямъ что имъ тоже не мѣшало бы отдохнуть немного и съ силами собратся для завтрѣшняго пьянства.

40 Думалъ ли великій германскій поэтъ, а за нимъ и нашъ великій Лермонтовъ что ихъ глубоко поэтическіе стихи будутъ отвратительно дико пѣты пьяными цыганками передъ соборомъ пьянѣйшихъ ремонтеровъ? Имъ и во снѣ не снилась эта грязная пародія.

1   Что же я еще видѣлъ тогда замѣчательнаго на этомъ замѣчательномъ торжищѣ? Кажется ничего больше. Познакомился съ распутнымъ старикомъ Якубовичемъ (отцомъ декабриста.) и съ его меньшимъ сыномъ Квазимодо, которому далъ на 5 честное слово до завтра два полуимперіала, и которіе разумѣется пропали. Еще познакомился съ однимъ изъ безчисленныхъ членовъ фамил и Родзянки. И на третій день моего прибыванія въ Ромни купилъ на жилетъ какойто матеріи, фунтъ донского балыка, и съ не поименованнымъ родзянкою выѣхалъ 10 изъ этого омута на Ромодановскій Шляхъ.

Вотъ и все что я на досугъ припомнилъ о роменской ярма[н]кѣ по поводу ильина дня. ||

20-е Іюля день въ который я предполагалъ простится 22^а съ моею тюрмою, такъ написалъ и Лазаревскому и Кухаренку, а вѣтеръ, олицетворенная судьба, распорядилася иначе. 15 Что дѣлать посидимъ еще за моремъ да подождемъ погоды. Впродолженіи ильина дня и ночи вѣтеръ не шелохнулся. Мертвая тишина.

21 [іюля]. Записавше роменскіе воспоминанія, я послушаю воскресенья, пошолъ въ укрѣпленіе побриться и отъ первого, унтеръ-офицера Кулиха услышалъ что въ 9-мъ часу утра пришла почтовая лодка. Побрившись скрѣпя сердце я возвращался на огородъ, и выходя изъ укрѣпленія встрѣтилъ смотрителя полугоспиталя Бажанова, и онъ первый поздравилъ меня съ Свободой. 21. Іюля 1857. года въ 11 часовъ утра. 25

Въ первомъ часу получилъ Залецкого письмо отъ 30. маія.

Отъ трехъ часовъ по полудни до трехъ часовъ пополудни подъ вербою съ Фіалковскимъ пили чай, и лимоновку и на выдержку прочитали нѣсколько мѣстъ Либельта, и нашли 30 что подобные книги пишутся для арестантовъ которымъ даже библии не даютъ читать. Замѣчаніе довольно рѣзкое и почти вѣрное, но обэтомъ надосугъ.

22 [іюля]. По случаю сего радостнаго для меня событія, Можно бы и оставить небольшой пробѣлъ въ сей прозаической хроникѣ. 35 Но такъ какъ въ физической моей дѣятельности, или лучше сказать бездѣйствіи не послѣдовало рѣшительной перемѣны, и какъ кажется, раньше 8 дня августа не должно ожидать сицевой перѣмѣны, то во избѣжаніе рѣшительнаго бездѣйствія, а паче соблазнительной лимоновки, и буду, не нарушая заведеннаго порядка, поутрамъ нагрѣвать свой чайникъ, и число 40 за числомъ стройно какъ солдацкая ширинга вести свой журналъ. Отъ бездѣлья и это рукодѣлье.

Сегодня комендантъ сказалъ мнѣ, что онъ неможетъ дать

1 мнѣ пропускъ отъ Новопетровскаго укрѣпленія черезъ Астрахань до Петербурга, потому что онъ неимѣетъ приказа по корпусу о моемъ увольненіи. И, естли таковой приказъ не получитъ на слѣдующей почтѣ, то предполагаемое мною живописное, спокойное и дешевое путешествіе волгою несостоялось. Но это поправная бѣда. въ Оренбургѣ съ помощію друзей моихъ Бюрно и Герна, я воста[но]влю свои оскудѣвшіе фина[н]сы. Жаль только что ненужное удаленіе отъ прямого пути заставляетъ меня отказаться отъ желанія видѣть въ нонішнемъ году
10 художес[т]венную выставку въ академіи. опоздаю. а еще бол[ь]ше жаль что я долженъ отстрочить радостное свиданіе съ Лазаревскимъ и протчими моими земляками друзьями. А еще боліе жаль мнѣ что совершенно лишніе 1000 вер[с]тъ отдалять отъ меня минуту блаженнѣйшаго шастія. Минуту въ которую я сердечню слезою благодарности омочу руку моей благороднѣйшей заступницы Графини Настасіи Ивановны и ея великодушнаго
15 супруга Графа Федора Петровича. О мои незабвенные || благодѣтели! Безъ вашего человѣколюбиваго заступничества. Безъ вашего теплаго родственнаго участія къ моей печальной судьбѣ,
20 Меня бы задушилъ всемогущій Сатрапъ въ этомъ безотрадномъ заточеніи. Благодарю васъ мои заступники мои избавители. Вся радость все шастія, вся моя свѣтлая будущность суть ваше нетлѣнное добро, мои единые мои святые заступники!

Графу Федору Петровичу съ это[й] же почтою я напишу
25 письмо. О какъ бы мнѣ не хотѣлося писать этихъ бездушныхъ каракуль которыя выражаютъ только одну чопорную вѣ[ж]ли[во]сть и ничего больше. Графинѣ Настасіи Ивановнѣ я не могу теперь писать, все чтобы я не написалъ ей это и тѣни не выскажетъ того восторженно сладкаго чувства благодарности
30 котормъ переполненно мое сердце. И которое я могу излить только слезами при личномъ моемъ свиданіи съ нею.

Лазаревскому вмѣсто письма пошлю эти двѣ тетради моего журнала, пускай читаетъ съ Семеномъ во ожиданіи меня его искреннаго щастливаго друга.

35 На сегодня довольно. Пойду въ укрепление, достану свѣжихъ чернилъ отъ Кулиха, новое перо и бумаги на третью тетрадь для сего журнала. Настала новая эпоха въ моей старой жизни. Дол[ж]но быть все новое.

23 [іюля]. Кулихъ снабдивш[и] меня бумагою перомъ и черниломъ
40 предложилъ мнѣ съ собою пообѣдать, быть можетъ въ послѣднй разъ. На такой трогательный доводъ, сказать было нѣчего, и я согласился тѣмъ охотнѣе что и Фиялковскій, веселый и умный малый, случился тутъ же и тоже не отказывался отъ солдатской трапезы. Кулихъ какъ каптенармусъ

1 къ обыкновеннымъ шамъ и каши прибавилъ кусокъ жареной
баранины, я досталъ изъ кармана большой огурецъ, (безъ этого
лакомства я не являюсь въ укрѣпленіи.). А Фіялковскій, тоже
досталъ изъ кармана, и поставилъ на столъ бутылку съ водкой.
6 Непышно, но съ аппетитомъ, и такъ искренно весело мы по-
обѣдали. Какъ дай Богъ всѣмъ добримъ людямъ такъ каждый
день обѣдать. За обѣдомъ и послѣ обѣда, Фіялковскій забавно
подтруневалъ надъ Кулихомъ его чиномъ и въ особенности
надъ его тепленькимъ мѣстомъ. Кулихъ чтобы отдѣлаться отъ
10 неистощимаго Фіялковскаго, обратился ко мнѣ съ вопросомъ
какъ мнѣ нравится книга которую онъ принесъ для меня изъ
Уральска. Я разумѣется сказалъ что очень нравится. На что
Фіялковскій страшно захохоталъ, и громогласно назвалъ Ли-
бельта просто дурнемъ, за то что онъ написалъ такую книгу.
15 Пшевлоцкого зато что онъ купилъ эту книгу. А Кулиха ду-
бельтовимъ дурнемъ зато что онъ 500 верстъ несъ на плечахъ
своихъ эту пустую увѣсистую книгу. Кулихъ не на шутку
обидился такой нецеремонной критикой. И требовалъ ясныхъ
доказательствъ на такую грубую клевету. Чтобы утишить воз-
20 никавшую ссору, я пригласилъ пріятелей къ себѣ на огородъ
пить чай. Предложеніе было принято, и мы отправились подъ
мою вербу. Либельтъ лежалъ у меня подъ подушкой; и я во
ожиданіи чайника предложилъ Фіялковскому прочесть въ слухъ
страничку изъ сего великаго творенія. Онъ охотно это испол-
25 нилъ. Кулихъ не повѣрилъ слышанному. Онъ думалъ || что Фіял- 232.
ковскій импровезируетъ и продолжаетъ трунить надъ его тя-
жолою ношею. вырвалъ у него изъ рукъ книгу, и прочиталъ самъ
весь параграфъ О фантазіи.—Что?—спросилъ Фіялковскій
наивно изумленнаго Кулиха.—Пшевлоцкій,—отвѣчалъ—онъ ци-
30 вилизованный дурень вотъ и все.—Насмѣшки Фіялковскій возоб-
новилъ съ прежней силою. Пока неостановилъ его своимъ при-
ходомъ общій нашъ пріятель Кампінъиони. Этотъ безсовѣстный
пьяница, ради рюмки лимонки непостыдился подойти къ намъ
и поздравлять меня съ полученіемъ свободы. Мы встали и
35 разошлись въ разные стороны, предоставивъ въ полное распо-
ряженіе незваннаго гостя, чайникъ и бутылку съ лимонкой.
Вѣжливость за вѣжливость.

Ночь была лунная тихая очаровательная ночь. Я долго
гулялъ по огороду. А нѣжные наши дамы (комендантша и Ба-
40 женова) изъ опасенія простудится, сидѣли за сальнымъ огар-
комъ въ вонючей Киргизкой Кибиткѣ, и разумѣется сплѣот-
ничали. Имъ бы предложить эстетику Либельта, чтобы онѣ
изъ нее здѣлали? Навѣрное папильетки. И это естественно.
Для человѣка материалиста, которому Богъ отказалъ въ свя-
45 томъ радостномъ чувствѣ пониманія его благодати, его не-

1 тлѣнной красоты. Для такого получеловѣка, всякая теорія пре-
красного ничего больше какъ пустая болтовня. Для челоуѣка
же одаренного этимъ божественнымъ разумомъ—чувствомъ. по-
добная теорія также пустая болтовня, и еще хуже шарлатан-
5 ство. Если бы эти безжизненные учоные эстетики, эти хе-
рурги прекрасного, вмѣсто теоріи писали исторію изящныхъ
искуствъ, тутъ былабы очевидная польза. Вазари переживетъ
целые легионы Либельтовъ.

24 [іюля]. Передъ рассвѣтомъ прошелъ сильный дождь съ грозой, и
10 около огорода въ запружонную балку налилося съ каминныхъ
овраговъ столько воды что можно плавать порядочной лодкѣ.
Что мы и пробовали съ Ираклиемъ Александровичемъ послѣ
обѣда. Жаль что въ этой лощинѣ песчаный гру[н]тъ, и вода на по-
верхности его не можетъ удержатся долго. А какое бы было
15 украшеніе и польза этому безводному мѣсту.

Вечер[о]мъ капитанъ Косаревъ объявилъ мнѣ, съ претензіей
наблагодарность. что онъ, поприказанію коменданта, отдалъ
приказъ по полубаталіону о моемъ увол[ь]неніи. За что я ни-
жайше благодарилъ Господина Коменданта.

25 [іюля]. Весь день провелъ въ гостяхъ у Мостовского на ближней
пристяни. Онъ аре[с]тованъ нанедѣлю пораспоряженію окруж-
ного начальника артилеріи генерала Фреймана. Вс[л]ѣдствіи
кляузъ своего цейхва[х]тера отвратительнѣйшаго Надворнаго Со-
вѣтника Мѣшкова. Арестъ Мостовского ничего больше какъ
25 маска. А Надворному Совѣтнику велино подать въ отставку, и
передать свою подполковничью должность нижнему чину ка-
кому то феерверкеру михайлу иванову. Это въ своемъ родѣ
маска.

Передъ вечеромъ приѣхалъ на пристань комендантъ и
30 взялъ меня съ собою на огородъ. А въ вечеру еще разъ пока-
тались мы въ лодкѣ по дождевому ставу.

26 [іюня]. Сегодня вовесь день и дополовины ночи работалъ я
надъ письмомъ Графу Ѳедору Петровичу, и ничего немогъ сдѣ-
лать съ этимъ неудающимся письмомъ. Мнѣ хочется выска-
35 затся какъ можно проще и благородніе, а оно выходитъ или
высокопарно до смѣшного, или чувствительно до нелѣпного, или
наконецъ льстиво до подлого, но никакъ невыходитъ то чего-
бы мнѣ хотѣлось. Это вѣроятно оттого оно у меня не клеится
что я еще не пришолъ въ себя отъ радости нужно подождать,
40 еще время терпитъ. ранше || 8. августа почта не отправится изъ 24.
Укрѣпленія. время еще терпитъ. Записать развѣ черновое на
память, и изъ под[о]воль надосугѣ поправить во избѣжаніе

1 поговорки, поспѣшить людей насмѣшить. Какъ я это здѣлалъ
 моимъ отвѣтомъ написьмо Графини Настасіи Ивановны, отъ 12
 октября минувшаго года, которимъ она первая извѣстила меня
 о предстоящей свободѣ, и на которое я хватилъ ей такую во-
 5 сторженную чепуху (въ торопяхъ разумѣется) что она сочла
 меня или съ ума спятившимъ, или просто пьянымъ. А чтобы
 этого и теперь не случилось то напишу сначала черновое
 письмо а попростывш[и] немного напишу и бѣловое.

Ваше Сіятельство

10

Графъ Федоръ Петровичъ.

Вашему великодушному заступничеству, и святому человѣко-
 любивому участию Графини Настасіи Ивановны, обязанъ я моей но-
 вою жизнью моимъ радостнымъ обновленіемъ. Я теперь такъ щаст-
 ливъ; такъ невыразимо щастливъ, что не нахожу словъ достойно
 15 выразить вамъ мою сердечную мою безконечную благодарность.
 Безъ вашего человѣколюбиваго христіанскаго участія въ моей без-
 отрадной судьбѣ, меня задушилибы въ этой широкой тюрьмѣ, въ
 этой безконечной безлюдной пустынѣ. А теперь я свободенъ, те-
 перь независимо ниотчѣй воли я строю свое радужное будущее
 20 свое безмятежное грядущее. Какая радость какое полное щастіе
 наполняетъ мою душу при мыслѣ—что я снова увижу Академію,
 увижу васъ моего единаго спасителя, и слезами радости и
 благодарности омочу ваши чудотворящіе руки. Молю Милосер-
 дого Господа сократить путь и время къ этому безпридѣльному
 25 щастію. А теперь, Боже всемогущій услыши мою чистую
 искренню молитву, и надолго долго продли ваши драгоценные
 дни, для славы божественнаго искусства и для щастія людей
 близкихъ въшему любящему сердцу

21. іюля, получено здѣсь офиціальное извѣстіе о моемъ
 30 Освобожденіи. въ тотъ же день я просилъ коменданта дать мнѣ
 пропускъ черезъ Астрахань до Петербурга, но онъ безъ воли
 высшаго начальства не можетъ этого здѣлать. И я, для полу-
 ченія драгоценнаго этого паспорта долженъ побывать еще разъ
 въ Оренбургѣ, и здѣлать по этому случаю 1000 верстъ лиш-
 35 нихъ почти по пустынѣ. Но Господь милосердый помогавшій
 мнѣ исходить во всѣхъ направленіяхъ эту безлюдную пустыню,
 не оставитъ меня и на этомъ теперь короткомъ пути. Грустно
 только что эготъ ненужный путь отдалитъ по крайней мѣрѣ на
 мѣсяцъ радостную минуту свиданія съ вами, и съ Графиней
 40 Настасіей Ивановной главной виновницей моего щастія.

Всегогущій и премилосердый Господь не оставилъ меня
 здоровьемъ въ этомъ долголѣтнѣмъ и суровомъ испытаніи; и
 любовь которую я съ ранняго дѣтства безсознательно питалъ

1 къ прекрасным искусствамъ, теперь посылаетъ онъ мнѣ лю-
 бовъ сознателъную, и свѣтлую и крѣпкую какъ а(л)мазь. Живо-
 писцемъ-творцомъ я немогу быть, объ этомъ щастіи неразумно
 5 былобы и помышлять. Но я по приѣздѣ въ Академію съ Божію
 помощію, и съ помощію добрыхъ и просвѣщенныхъ людей буду
 граверомъ ala acwa-tenta, и уповаю на милость и помощь
 божію, и на ваши совѣты и покровительство; надѣюсь здѣлать
 что небутъ достойное возлюбленного искусства. Распространять
 посредствомъ граверы славу славныхъ художниковъ, распростра-
 10 нять въ обществѣ вкусъ и любовь къ доброму и прекрасному,
 это чистѣйшая угоднѣйшая молитва человѣколюбцу Богу. И по-
 сильно безкористная услуга человѣку. Это мое единственное
 неприложное стремление. На большее я не могу надѣяться.
 И только буду просить не оставить меня вашимъ просвѣщеннымъ
 15 содѣйствіемъ, въ этой моей милой-лучезарной надеждѣ.

Целую руки моей святой заступницы Г. Н. И. целую васъ
 ваше симерство целую все близкое вашему доброму сердцу, и
 остаюсь погробъ благодарный

Художникъ Т. Шевченко. ||

20 Я не могъ себѣ отказать в радости подписать подъ этимъ 24.
 черновимъ письмомъ Художникъ Т. Шевченко. В(п)родолженіи
 10 лѣтъ я писался и подписывался рядовой Т. Шевченко.
 И сегодня въ первый разъ написалъ я это душу радующее
 званіе.

27 [іюля]. Сегодня заобѣдомъ Ираклій Александровичъ сообщилъ мнѣ
 важную художественную новость, вычитанную имъ въ рускомъ
 Инвалидѣ. Новость эта для меня интересна своею не новостью.
 Инвалидъ извѣщаетъ, что наконецъ колосальное чудо живо-
 писи картина Иванова, Іоанъ Креститель, окончена! И бы-
 30 ла представлена римской Публикѣ, во время пребыванія
 въ Римѣ вдовствующей Императрицы Александры Федоровны.
 И по словамъ самого художника въ газетѣ сказано скром-
 ного, произвела фуроръ какого онъ не ожидалъ. Дай боже
 нашему теляти вовка зисти. Но мнѣ что то страшно за
 35 Автора Маріи Магдалины. Двадцатилѣтній трудъ сохранилъ
 ли сочность и свѣжесть жизни. Не увялъ ли онъ какъ Юж-
 ный роскошный цвѣтокъ отъ долгого и ненужного поли-
 ванія? не за плѣсневъ[лъ] ли онъ какъ хмельное пиво отъ дол-
 гого броженія? Боже сохрани всякого артиста отъ такого пе-
 40 чального и запоздалого урока.

Еще будучи въ академіи я много слышалъ объ этомъ ко-
 лос[с]альномъ тогда уже почти оконченомъ трудѣ. Художники
 нерѣшительно говорили обнем. Аматоры рѣшительно восхи-

1 щались, въ томъ числѣ и покойный Гоголь. Карлъ Павловичъ Брюловъ никогда нислова не говорилъ о картинѣ иванова, самого же Иванова въ шутку называлъ нѣмцемъ, т. е. кропуномъ. А кропанье, по словамъ великаго Брюлова, вѣрный
5 признакъ бездарности, съ чемъ я немогу согласиться въ отношеніи Иванова глядя на его Марію Магдалену.

Восторженное письмо Гоголя ничего не сказало художнику ни даже опытному знатоку объ этомъ произведеніи. Теоретики всѣ однимъ миромъ мазани. Графъ Де Кенси, написалъ отлич-
10 нѣйшій трактатъ о юпитерѣ олимпійскомъ, статуѣ Фидія. Издалъ его in folio великолѣпно, для своего времени (въ началѣ текущаго столѣтія.) и естли бы неприложилъ къ своему роскошному изданію рисунковъ, художники бы подумали что душа самого великаго Фидія говоритъ устами вдохновеннаго Графа.
15 Но неуклюжіе изобличители рисунки испортили все дело. Какъ послѣ этого вѣрить этимъ восторженнымъ теоретикамъ? Говорить какъ будь[то]бы и дѣло, а дѣлаеть чортъ знаетъ что. Почтенному Графу вѣроятно нравились эти рисунки-уроди естли онъ приложилъ ихъ къ своему учоному трактату.

20 Какъ бы я былъ радъ естлибы картина иванова опровергла мое предубѣжденіе. Къ колекціи моихъ будущихъ эстампов *ala acva tenta*. прибавился бы еще одинъ великолѣпный эстампъ.

О картинѣ Молера, Иванъ богословъ проповедуетъ на
25 островѣ Патмосѣ вовемя праздника Бакханалій, о которой я случайно прочиталъ въ рускомъ инвалидѣ, что она показывается въ Петербургѣ публично въ пользу раненыхъ въ Севастополѣ. незнаю почему я имѣю выгоднѣе понятіе о картинѣ Молера чемъ о многолѣтнемъ произведеніи Иванова.

28 [іюля]. Еще вчера т. е. въ субботу вечеромъ, уговорились мы съ Фіялковскимъ провести сегоднишній воскресный [день] гдѣ-небудь подалше отъ противнаго укрѣпленія, и для сей уеди-
[не]нной радости назвали мѣсто въ балкѣ, въ глубокомъ дикомъ оврагѣ, верстахъ въ пяти отъ укрѣпленія, гдѣ можно
35 найти и защиту отъ со[л]нца подъ скалами, и родниковую свѣжую воду. Уговорились мы итти туда рано и провести весь день въ ущельяхъ этого мрачнаго оврага. На щеть пров[ъ]янта положено было что бы онъ взялъ кусокъ сырой баранины фунтовъ 5ть для кебаба, хлѣба соразмѣрную долю, и бутылку
40 водки. А я, чайникъ чаю сахару стаканъ и 5ть огурцовъ. Все улажено какъ нельзя лучше, и дешево и забористо. И я уже по своему обыкновенію себаритствовалъ умственно въ объ- 25.
ятіяхъ мрачнаго оврага. Прошла ночь, настало утро и || солнышко взошло, а Фіялковскій неявляется на огородъ, какъ

1 мы условились. Я ждуть пождуть а его все нѣтъ какъ нетъ.
 Я нагрѣлъ чайникъ и принялся за чай не переставая смотрѣть
 на укрѣпленіе. Наконецъ ругнулъ я изменника хорошенько и
 принялся строчить новую тетрадь. А Андрей Обеременко. (ог-
 5 родникъ отъ подвижной команды и близкій мой землякъ.) ко-
 того я пригласилъ съ собою въ балку въ видѣ товарища и
 мѣхоноши, выпивше вмѣсто стакана чаю рюмку водки, при-
 нялся ругать проклятого нечестывого ляха.

Поусумнившесь достаточно в достоинствѣ многолѣтняго
 10 труда Иванова, я закрилъ тетрадь и пошолъ въ укрѣпленіе
 разрѣшать задачу заданную мнѣ паномъ Фіялковскимъ. При-
 хожу, а онъ сидитъ на крелечкѣ около казармъ и ругаетъ Дах-
 мищина солдата жида, зато что онъ не даетъ ему боліе 20 ко-
 пѣек за койку. — А что же ты, говорю я, про балку забылъ?
 15 Постой дай кончить гандель.—говорить онъ. Кончивше ган-
 дель, онъ признался мнѣ что отъ заката до восхода со[л]нца тя-
 нулъ штоса, и протянулся до снаги. Кулихъ даже подушку
 взялъ. Пособолѣзновавъ немного о его неудачѣ, я предложилъ
 снова путешествіе въ балку уже въ 3 часа послѣ обѣда.
 20 взявше на свой коштъ и хлѣбъ и мясо и водку. Онъ охотно
 согласился. и мы сказавше другъ другу непременно, раста-
 лись. Взялъ я у артельщика въ долгъ 5 фунтовъ баранины
 столькоже фунтов хлѣба, и возвратясь на огородъ послалъ
 Оберем[ен]ка въ кабакъ за водкою.

25 Послѣ обѣда я пообыкновенію вздремнулъ немного подъ
 вербою, и ровно къ тремъ часамъ собрались мы съ Оберемен-
 комъ въ дорогу. Собравшись усѣлись мы снова подъ вербою,
 пробило 4 часа нема нашего пана Фіялковского. Андрій молча
 посмотрѣлъ на меня и принялся снова за свою люльку бу-
 30 руньку. Пробило и пять часовъ. А пана Фіялковского не
 видать. Андрій снова посмотрѣлъ на меня, и уже невытерпѣлъ
 плюнулъ. Прошло еще полчаса, и Андрій началъ расташуву-
 вать торбу съ провьянтомъ, и вынимая баранину проговорилъ.—
 Понапрасну тилько добро знивычили. Сказано ляхъ — приба-
 35 вилъ онъ какъ бы про себя.—Невира. То такъ и пропаде, такъ
 и здохне невирую.—Я не нашель нужнымъ убѣждать Андрія
 въ противномъ, велѣлъ ему отдать баранину въ комендан[т]скую
 кухню и просить повара зажарить ее къ вечеру, а самъ по-
 шолъ на ближню пристань навѣститъ заключенного друга Мо-
 40 стовского.

Проходя мимо первой батареи или флак-штока я увидѣлъ
 внизу подъ скалою кучку солдатъ играющихъ в орлянку. Сна-
 чала я не обратилъ вниманія на эту весьма обыкновенную
 картину. Но мнѣ какъ будто шепнулъ кто то, не здѣсь ли
 45 Фіялковскій? Всмотриваюсь и глазамъ не вѣрю. Мой Фіялков-

1 скій спустилъ съ правого плеча шинель съ ловкостью знатока
дѣла бросилъ что то въ верхъ, кружокъ игроковъ быстро под-
нялъ головы и потомъ медлинно опустилъ крикнувшѣ.—
Орель!—Фіалковскій нагнулся очистить конь а я пожелавъ ему
5 успѣха пошелъ даліе.

Погостивше у Мостовского до восхода едва ущербленной
луны я собрался въ обратный путь. Прощаясь онъ благодарилъ
меня за навѣщеніе, и еще зато что два года тому назадъ я
не принялъ его благородного предложенія поселиться у него на
10 квартирѣ. Теперъ онъ только понялъ какую подлую клязу
могъ вывести Мѣшковъ изъ нашего сожительства. У него не-
дрогнулабы рука воспользоватся силою военныхъ уголовныхъ
законовъ, гдѣ сказано, что офицеръ позволившій себѣ фа-
миллярное обращеніе съ нижнимъ чиномъ, предается военному
15 суду. Теперъ только онъ увидѣлъ пропасть отъ которой я его
отвелъ, зная лучше отвратительнаго надворного совѣтника
мѣшкова.

Ночь лунная тихая волшебная ночь. Какъ прекрасно вѣрно
гармонировала эта очаровательная пустынная картина съ очаро-
20 вательными стихами Лермонтова которые я невольно про-
читалъ нѣсколько разъ какъ лучшую молитву создателю этой
невыразимой гармоніи въ своемъ || безконечномъ мирозданіи. Не 25
доходя укрѣпленія, на каменистомъ пригоркѣ я сѣлъ отдохнуть.
И глядя на освѣщенную луной тоже каменистую дорогу и еще
25 разъ прочиталъ

Выхожу одинъ я на дорогу.
Предомной кремнистый путь блеститъ.
Ночь тиха, пустыня внемлетъ богу,
Звѣзда съ звѣздою говоритъ.

30 Отдыхая на камнѣ я смотрѣлъ на мрачную батарею вы-
соко рисовавшуюся на скалѣ, и многое многое вспомнилъ изъ
моей прошлой невольнической жизни. Взаключеніи поблаго-
дарилъ всемогущаго человѣколюбца даровавшаго мнѣ силу души
и тѣла пройти этотъ мрачный тернистый путь неуязвивъ себя
35 и неунизивъ въ себѣ человѣческаго достоинства.

Успокоилъ себя святою молитвою, я побрелъ тихонько на
огородъ нарушивъ глубокою тишину очаровательной ночи пѣснею

Та нема въ свити гиршъ никому
Якъ сиромі молодому.

40 Не доходя сполверсты до огорода, (это уже было въ пер-
вомъ часу ночи) меня встрѣтилъ Андрій Обеременко вопро-
сомъ—Де це васъ богъ носыть до такой добы?—У гостях, кажу
бувъ.—Та я бачу що въ гостях, бо добри люде тилько йдучи
зъ гостей спивають.—Я какъ будь[то] не слышу его словъ запѣлъ

1   Иде багачъ иде дукачъ
                   Пьянъ шатаеця,
                   Надъ бидною Голотою
                   Насмихаеця.

5   — Та годи вже вамъ — перебиваеця меня ласково Андрій —
 идить лучче та покладится спать. — а я продолжаю

                  Одынъ зезде за чуприну,
                   Другій стыла бье;
 10   Нейды туда вражй сыну
                   Де Голота пье.

Андрій убѣдившесь что я совершенно пьяный, взялъ меня
 осторожно подъ руку привелъ къ вербѣ, разостлалъ свою ши-
 нель, нарвалъ и положи[лъ] подъ голову бурьяну, положилъ
 меня перекрестилъ и ушолъ. Мнѣ не приходилося разочаро-
 15 вивать старика въ его богоугодномъ подвигѣ, и тѣмъ боліе
 являть переднимъ свои лицедѣйскіе качества. Я отъ души
 молча поблагодарилъ его и недолго поворочавшесь заснулъ.

29 [іюля]. Видѣлъ воснѣ Семена Артемовского съ женою выходящаго
 отъ обѣдни изъ церкви Покрова. На сѣнной Площади будто-
 20 бы разведенъ паркъ, деревья еще молодые но огромные, въ осо-
 бенности поразилъ меня своею величеною папоротникъ. Насто-
 ящій китайскій ясень. Въ паркѣ встрѣтили Кулиша тоже съ же-
 ной и вмѣстѣ пошли въ гости къ Михайлу Лазаревскому.

Все что сердцу дорого сгруппировалось на этотъ разъ
 25 въ моемъ сновидѣніи. И естлибъ не проклятые курчата своимъ
 несноснымъ чокотаньемъ меня разбудили, я непременно бы
 увидѣлъ еще кого небудь изъ дорогихъ моихъ друзей. И мало
 того что бѣгають около тебя визжать кокочуть. Нѣтъ нужно
 еще тебѣ на лицо вскочить да за носъ ущипнуть. Щастливъ
 30 ты храбрый молодець что непопался мнѣ подруку, а то бы
 я оторвалъ смѣлую голову чтобы ты зналъ какъ клевать до-
 брого человѣка когда онъ спить и видитъ воснѣ такіе отрад-
 ные милые серд[ц]у лица.

Разбуженный такъ некстати чубатенькимъ нахаломъ, я
 35 всталъ и ушелъ въ бесѣдку съ твердимъ намѣреніемъ продол-
 жить прекрасное видѣніе. Но при всемъ моемъ желаніи этотъ
 проэктъ мнѣ не удался. Со[л]нце которое другой разъ такъ вяло
 медленно подымается изъ за горизонтоа, тутъ какъ на смѣхъ
 быстро выскочило, какъ бы желая поощрить безчеловѣчный
 40 поступокъ чубатого нахала, и поднять на ноги смиренно въ уг-
 лахъ дремавшихъ мух. Дѣлать нѣчего. Трудно противу рожна
 прати, дѣлать нѣчего я всталъ, уготовалъ себе трапезу т. е.
 чай, и пошелъ искать человѣколю||биваго Андрія, такъ любовно 26.

1 успокоившаго меня вчера подъ вербою, чтобы столь милосердый
подвигъ достойно оценить, я думалъ его попотчивать

Чаемъ шклянкою,
И горилки чаркою.

5 Но увы это доброе намѣреніе мнѣ не удалось. Андрій, (чого
я никакъ не ожидалъ) спалъ сномъ праведника въ своей тем-
ной землянкѣ. Зная изъ недавняго опыта какъ невѣжливо и
нехорошо нарушать чужой покой, я оставилъ Андрія въ покоѣ.
Вполнѣ увѣренный что старикъ позволилъ себѣ вчера лишнюю
10 чарку. Что съ нимъ естли и случается то весьма весьма рѣдко.
Артелерійскій огородникъ его другъ и товарищъ поземлянкѣ,
пріятно рассѣялъ мое не совсѣмъ выгодное предположеніе
въ отношеніи Андрія. Онъ сказалъ мнѣ что прошлой ночи
Андрій былъ очереднымъ ночнымъ сторожемъ огорода, и разу-
15 мѣется вовсю ночь не спалъ. Такъ теперь и пополняетъ
ущербъ.

Дѣлать нечего. Чаю шклянку, и горилки чарку, отложилъ до
другого разу, а теперь напишу нѣсколько строкъ въ моемъ
журналѣ на память о тебѣ мой настоящей простой благо-
20 родный землянкѣ.

Вскорѣ по прибытіи моемъ въ укрепленіе, я замѣтилъ
въ солдацкой публикѣ, (Другой публики въ укрѣпленіяхъ не-
имѣется.) въ этой однообразной жалкой публикѣ; совершенно
не салдацкую фигуру. Походка, фізіономія даже шапка ча-
25 банка, все въ немъ обличало моего земляка. Спрашиваю
что это за человѣкъ такой. Мнѣ отвѣчаютъ что это
Андрей Госпитальный служитель и хохоль. Этого то
мнѣ и нужно. Фізіономія его показалась мнѣ боліе суровою
нежели вообще у земляковъ моихъ. И потому то я началъ
30 съ нимъ зближаться ивдалека и осторожно. Удостоверившись
отъ его ближайшаго начальства, отъ унтеръ офицера Игнатьева
и капитана Балагурова, смотрителя полугоспиталя; что Андрій
Обеременко примѣрной честности и трезвой жизни человѣкъ,
я началъ искать случая поговорить съ нимъ наединѣ по сво-
35 ему. Но онъ какъ будто бы замѣтилъ мои маневры, и какъ
казалось старался отклонить отъ себя эту честь. Меня это
боліе подстрикало назближеніе.

Большую часть безсонныхъ ночей въ Новопетровскомъ
укрѣпленіи провелъ я сидя на крилечкѣ у офицерского фли-
40 геля. Однажды, это было зимой часу въ третьемъ ночи сижую я
по своему обыкновенію на крилечкѣ, смотрю изъ лазаретной
кухни выходитъ Андрій. Онъ тогда занималъ должность хлѣбо-
пека и квасника. Завидное мѣсто огородника я уже ему вы-
хлопоталъ.—А що, говорю я.—Андрію и тоби мабуть неспыця?—

1 Та неспыця матери його ковинька.—сказаль онъ. Я затрепеталь услыша его чистый неиспорченный родной выговор. Я попросиль его посидѣть трохи сомною, на что онъ неохотно согласился. Разговоръ началъ я какъ это обыкновенно водится
 5 между солдатами, спросомъ которой землякъ губерніи и т. д. На мой спросъ Андрій отвѣчалъ, что онъ губерніи Кіевской повита Звенигородского изъ села Ризаной,—тутъ коло Лысянки колы чувалы.—прибавиль онъ. а я прибавиль. что, нетилько чувавъ а самъ бувавъ, и въ Лысянці и въ Ризаній
 10 и въ Русаливці и всюды.—Однимъ словомъ оказалось что мы самые близкіе земляки.—Я самъ бачу—сказаль онъ.—Що мы свои, та незнаю як до васъ приступиты, бо вы все то зъ офицерами то зъ ляхами то що. Якъ тутъ думаю до його пидійты. Може воно й самъ якій небудь ляхъ, та такъ тилько
 15 ману пускае.—Я принялся снова увѣрять его что я настоящій его землякъ, искренно желалъ продолжать разговоръ, но пробило 3 часа и онъ ушолъ топить печъ для хлѣбовъ и для квасу. ||

Такъ началось наше личное знакомство съ Андріемъ Обеременкомъ. И чемъ даліе боліе узнавали мы другъ дру[га] и
 20 боліе привязывались другъ къ другу. Но наружные отношенія наши остались тѣже самые что и въ первое наше свиданіе. Онъ себѣ не позволялъ ни одного шагу наружного сближенія ни тѣни ласкательства, какъ это дѣлали другіе. Подозрѣвая во мнѣ, не знаю почему, богача земляка и даже родственника Коменданта, Андрій наравнѣ съ другими вѣрилъ во все это, но при
 25 другихъ онъ даже некланялся сомною, чтобы не подумали другіе что онъ навязывается комнѣ въ друзья. Мѣстомъ нашихъ постоянныхъ свиданій было помянутое крилечко, а время ночь когда все кромѣ перекликавшихся часовыхъ спало. Не-
 30 возмутимо холодная и даже суровая наружность его, обличала въ немъ человѣка жесткого равнодушного. Но это маска. Онъ страстно любитъ маленькихъ детей, а это вѣрный знакъ сердца кроткого незлобиваго. Я часто какъ живописецъ любовался его темно бронзовой усатой физиономіи когда она нѣжно
 35 льнула къ розовой щечкѣ младенца. Это была одна единственная радость въ его суровой одинокой жизни. Независимо отъ его простого благороднаго характера, я полюбилъ его зато что онъ впродолженіи двадцатилѣтней солдаткой пошлой
 40 гнусной жизни, не опошлилъ и не унизилъ своего національного и человѣческаго достоинства. Онъ оста[л]ся вѣрнымъ во всѣхъ отношеніяхъ своей прекрасной національности. А такая черта благородить и даже неблагородного человѣка. Естли мелькали свѣтлые минуты въ моемъ темномъ долголѣтнемъ
 45 заточеніи, то этими сладкими минутами я обязанъ ему моему простому благородному другу Андрію Обеременку.

262.

1 Пошли же тебѣ Господи, мой неизмѣнный друже! скорый
конецъ испытанію. И поможи тебѣ пресвятая Матерь всѣхъ
скорбящихъ, пройти эти безводные пустыни, напиться сладкой
Днѣпровой воды, и вдохнуть въ измученную грудь живительный
5 воздухъ нашей прекрасной, нашей милсй родины!

Впродолженіи дня я не видался съ Андріемъ. Передъ ве-
черомъ пошелъ я нарисовать видъ первой батареи съ того са-
мого мѣста съ котораго я ночью любовался ею возвращаясь
отъ мостовскаго. Когданебудь здѣлаю акварельный рисунокъ.
10 Уже стемнѣло когда я возвратился наогородъ. Подъ вербою
сидѣлъ Андрій и встрѣтилъ меня такимъ вопросомъ.—А що
мы будемъ робить зотымъ мясомъ?—Зъ якимъ.—А що на
лйоди другій день валяеця.—Собакамъ його викинуть. А якъ
не смердыть то повечеряемъ.—Я вже вечерявъ.—А я не-
15 хочу вечерять.—сказалъ я и уже хотѣлъ итти въ бесѣдку.—
А знаете що?—сказалъ Андрій останавлевая меня.— Не
знаю що.—Ходимо зотымъ мясомъ завтра раненько въ балку
та поснидаемъ до-ладу.—Добре ходимо.—Та не берить
съ собою отого цыгана отого проклятого ляха. Нехай винъ
20 сказыця.—Добре не возьмымо никого.—И мы растались.

5 [августа]. Въ 5ть часовъ вечера приплылъ я на самой утлой ри-
бачьей ладье въ городъ Астрахань. Все это такъ нечаянно и такъ
быстро совершилось, что я едва вѣрю совершившемуся. Я какъ
во снѣ видѣнную припоминаю теперъ прогулку мою въ балку
съ Андріемъ Обеременкомъ. Послѣ которой на другой день т. е.
25 31 іюля. Ираклій Александровичъ внезапно согласился дать мнѣ
пропускъ прямо въ Петербургъ. На другой же день онъ сдер-
жалъ свое слово а на третій т. е. 2 августа въ 9. часовъ
вечера оставилъ [я] Новопетровское укрѣпленіе. и послѣ треднев-
30 ного благополучнаго плаванія по морю, и по одному изъ много-
численныхъ рукавовъ волги прибылъ въ Астрахань. ||

6 [августа]. Астрахань: это островъ омываемый однимъ изъ протоковъ 27.
волги, перерѣзанный рядомъ вонючихъ болотъ называемыхъ
рѣкою Кутумомъ, и каналомъ нивчемъ неуступающимъ рѣкѣ
35 Кутуму. Полуостровъ этотъ окружонъ густымъ лѣсомъ мачтъ,
и уставленъ живописными бѣдными лачугами, и сѣрими весьма
не живописными деревянными домиками съ мизонинами, не по-
хожими на лачуги потому только что изъ нихъ выглядываютъ
флотскіе, и вообще офиціальныя фізіономіи. Всю эту огромную
40 безобразную сѣрую кучу мусору, вѣнчаютъ зубчатые бѣлые стѣны
Кремля, и стройный великолѣпный пятиглавый соборъ Москов-
ской архитектуры 17 столѣтія. Таковъ городъ Астрахань. Но не
такимъ онъ мнѣ представлялся когда я подхожда къ Бирючей

1 Косъ (главная застава въ устьяхъ волги,) увидѣлъ сотни, правда безобразныхъ кораблей, нагруженныхъ большею частію хлѣбомъ, мнѣ представлялась Венеція временъ Дожей, а оказалось гора мышъ родила. А протокъ Волги окружающій
 5 Астрахань и сообщающійся съ Каспійскимъ моремъ, глубиной и шириной Босфору не уступитъ. Но протокъ этотъ оmyваетъ не золотой рогъ а огромную кучу вонючаго навоза. Гдѣ же причина этой нищеты (наружной.) и отвратительной грязи (тоже наружной) и вѣроятно внутренней. Гдѣ эта причина? Въ Ар-
 10 мяно-татарско-калмыцкомъ народонаселеніи, или въ другой какой политическо эко[но]мической пружинѣ? Послѣднее вѣроятнѣе. По тому вѣроятнѣе, что и другіе наши губер[н]скіе города ничемъ не уступаютъ Астрахани, исключая Ригу.

Изъ множества частныхъ пароходовъ, теперъ ни одного
 15 нѣтъ въ Астраханѣ, попричинѣ макаръевской ярманки, Пароходъ Меркурій возвратится въ Астрахань не прежде 15 августа. а къ 20 августа нагрузится и пойдетъ въ Рибинскъ и меня довезетъ до Нижняго. А пока я волею неволею дѣлаюся соглядатаемъ сего нарочито грязного города.

7 [августа]. Ай да Астрахань! ай да портовый городъ! Ни одного трактира гдѣбы можно хоть какъ небудь пообѣдать а о квартирѣ въ гостинницѣ и говорить нѣчего. зашелъ я въ одну сегодня изъ такъ называем[ых] гостинницъ на Косѣ Герапѣ (на Астраханскомъ Золотомъ Рогѣ) спросилъ чего небудь поѣсть. И за-
 25 пачканный вертлявый половой отвѣчалъ мнѣ что все что прикажите все есть кромѣ чаю. А наповѣрку оказалось что ничего не имѣется кромѣ чая, даже обыкновенной ухи. Это въ Астраханѣ, въ городѣ который половину огромнаго рускаго царства кормитъ осетриной! И естли бы неприѣхалъ сюда, подѣламъ службы, двумя мѣсяцами прежде меня, Новопетровского укрѣпленія плацъ-адью[тан]тъ Бурцовъ. то мнѣ пришлось бы
 30 ночевать естли не на улицѣ такъ въ калмыцкой кибиткѣ. Онѣ здѣсь такъ же чисты какъ и грязные лачуги но гостепріимнѣе. Спасибо Бурцову онѣ приютилъ и накормилъ меня
 35 въ этомъ негостепріимномъ Улусѣ.

8 [августа]. На человѣка прозябавшаго какъ я сѣмъ лѣтъ въ нагой пустынь, всякій, даже богоспасаемый городъ Белебей, (самый ничтожный городишка Оренбургской Губерніи) долженъ бы былъ здѣлать пріятное впечатлѣніе. Со мной случилось нетакъ.
 40 Стало быть я несовсѣмъ еще одичалъ. Это хорошо. Сегодня поутру вышелъ я въ городъ съ намѣреніемъ отыскать колбасную лавку чтобы запасться прочной провизіей для дороги. И попристальнѣе всмотрѣтся въ наружность города. Проходя

1 по Московской улицѣ (Невскій проспек[т]ъ у меня начало
 зглаживаться первое неприятное впечатлѣніе. Улица хоть ||
 куда. Дома большею частію трехъ[э]этажные, украшенные снизу 27.
 какъ водится вывѣсками, преимущественно голубими съ
 5 золотомъ. Изъ лавокъ, преимущественно голантерейныхъ
 выглядываютъ вяло красивые армянскіе а изрѣдка и персид-
 скіе выразительные фізіономіи. Гостинный дворъ, несмотря
 на масу, зданіе легкое и даже граціозное, зданіе во вкусѣ
 Гваренги. Губернаторскій домъ тоже зданіе массивное, въ отно-
 10 шеніи къ частнымъ домамъ, бельэтажъ, ала ренесансъ смот-
 ритъ весело въ родѣ бонтонного отеля, поддерживаемый ма[с]-
 сивною га[л]лереею аркадъ, подкоторими помѣщаются лавки
 съ разными благородными товарами, въ томъ числѣ и съ Ку-
 мызомъ. Сначала меня это поразило своей дисгармоніей. въ
 15 жилищѣ представителя верховной власти лавки съ разными
 товарами въ томъ числѣ и съ Кумызомъ. Странно. Но какъ
 мирная промышленность не можетъ иначе процвѣтать какъ
 подъ эгидою власти, то я на этой мыслѣ помирился и пошелъ
 даліе. Обойдя вокругъ покрытый пылью скверъ, я вышелъ
 20 въ дру[гу]ю паралельную московской улицѣ уже меніе украшен-
 ную вывѣсками и армянами. Изъ этой ничемъ особенно не
 примѣчательной улицы, я взялъ налѣво, и перейдя деревянный
 мостъ очутился за Кутумомъ.

Пройдя шаговъ сто по улицѣ передъ домомъ наружностію
 25 своей напоминающій загородный трактиръ средней руки.
 деревянный одноэтажный съ бельведоромъ, и поширокой
 окружающей бельведеръ гал[л]ереи усатый кавалеръ въ сѣромъ
 пальто сак и съ серебрянымъ Георгіемъ, прохаживается, и съ
 достоинствомъ посматриваетъ на снующихся плебеевъ. Калми-
 30 ковъ и татаръ. Настоящій гернадеръ подъ фирмою Лон-лакея.
 Не дворянское ли это астраханское собрание? подумалъ я и
 хотѣлъ итти даліе, какъ мнѣ мелькнула въ глазахъ надъ во-
 ротами жолтая табличка съ надписью домъ Сапожник[ов]а.
 Не будь Александръ Александровичъ Сапожниковъ бри-
 35 ліантовою звѣздою Астраханскогo горизонта, и безмезднымъ
 Астраханскимъ Метръдотелемъ, я зашелъ бы кнему какъ
 старому знакомому, но эти великолѣпные его недостатки меня
 остановили.

За домомъ и садомъ Сапожникова видны вдали лачуги.
 40 Я какъ живописецъ люблю шлятся по этимъ грязнымъ жи-
 вописнымъ закоулкамъ, но какъ человѣкъ искренно любящій
 человѣка, я передъ домомъ миліонера здѣлалъ налѣво кругомъ
 и вскорѣ очутился въ центрѣ города.

Въ центрѣ города т. е. на Московской улицѣ зашелъ я
 45 въ гостинницу подъ фирмою Москва, спросилъ себѣ пару чаю,

1 и усѣлся в компани татаръ и армянъ. Машину накрутилъ
какой то молодець въ солдацкой шинели, и она задрезжала
увертюру роберта Діавола. Несмотря на отсутствіе всякой гар-
моніи меня тронула, и до слезъ тронула эта изуродованная
5 красавица мелодія. Значить я давно уже не слушалъ ничего и
похожего на музыку. Барабанъ и Горнъ очерствилъ мой слухъ
но не очерствилъ сердца воспринѣмающаго прекрасное.

Послѣ увертюры роберта машина зашипѣла,—Уш какъ
вѣетъ вѣтерок.—Я и это шипѣніе прослушалъ съ наслажде-
10 ніемъ, и почти примѣренный с Астраханью заплатилъ пяти-
алтыный за чай вышелъ на улицу.

Московская улица. Существуетъ ли хоть одинъ Губер[н]скі[й]
городъ в росіи безъ московской улицы? Кажется нѣтъ.
А безъ колбасной лавки существуютъ многіе губер[н]скіе города,
15 въ томъ числѣ и портовый городъ Астрахань. || Дрянъ никуда 28.
негодный портовый городъ Астрахань. Я обошелъ всѣ главные
и неглавные улицы. Прочиталъ всѣхъ цвѣтовъ большіе и
и малые вывѣски, говорящіе большею частію о продаже чихиря
и панскихъ товаровъ, но ниодна изъ нихъ не сказала опро-
20 дажѣ копчоныхъ колбасъ. Эхъ нѣмцы нѣмцы Сарептскіе и вы
оклематезировались, а я навѣрняка расчитывалъ на вашу стой-
кую колбасолюбивую натуру.

Послѣ обѣда, понаставленію Авдотьи кухарки Бурцова.
Пошелъ я отыскивать нѣмецкую булочную въ которой по ея
25 словамъ продаются и нѣмецкіе колбасы. Топографія города уже
мнѣ боліе или меніе извѣстна. И я поуказаніямъ тойже
Авдотьи безъ особенного труда нашелъ нѣмецкую булочную.
Добродушная круглая фізіономія нѣмца вытянулась и осто-
рожно улыбнулась, когда я вмѣсто булки спросилъ колбасу.
30 Но какъ я нешутя спраши[ва]лъ то нѣмецъ нешутя и
отвѣчалъ мнѣ что онъ булочный но не колбасный мастеръ.
и что колбасного мастера во всемъ городѣ нѣтъ ни одного.
И что естли в Сарептской лавкѣ я не найду этого товару
то до самого Саратова я не увижу ни одной колбасы. Но такъ
35 какъ Сарептская лавка, по сказаніямъ тогоже нѣмца, весьма
неблизка къ центру города то я и отложилъ мои поиски до
завтешняго дня.

Сегодня 8е августа. Сегодня выйдетъ почтовая лодка изъ
Новопетровского укрѣпленія в Гурьевъ Городокъ и возьметъ
40 съ собою Фиялковского и протчихъ освобожденныхъ вмѣстѣ
со мною. Желая тебѣ лучшей будущности Фіялковскій, ты
вполнѣ ее достоинъ. Нараставаньи онъ и Мостовскій дали
мнѣ свои будущіе адреса, но едвали у насъ завяжется когда
небудь переписка потому что я не принадлежу къ кастѣ пу-
45 стомелей, а онъ какъ люди боліе меня практическіе тоже не

1 будутъ переливать изъ пустого в порожнее. Но я всегда со-
храню воспоминаніе обвасъ мои благородные друзья.

9 [августа]. Въ 5. часовъ утра пошолъ я отнѣчего дѣлать на косу. (при-
стань) провѣдать моихъ Новопетровскихъ Аргонавтовъ, такъ
5 быстро переплывшихъ сомною Хвалынское море. Рыбу онѣ
свою продали, купили хлѣба, и съ этимъ золотомъ руномъ,
отпливуть завтра къ пустыннымъ берегамъ полуострова Ма[н]-
тишлака. Желая вамъ щастливаго плаванія безстрашные пла-
ватели. Поклонитесь отъ меня прибрежнымъ скаламъ некото-
10 рихъ я провелъ столько безсонныхъ ночей. Поклонитесь отъ
меня Коменданту, и благородному Мостовскому. И больше ни кому.

Простившись съ аргонавтами, я прошелъ на малые и сады.
(съѣстной базаръ.) Кромѣ фруктъ, огородной зелени, и хлѣба
печеного на этихъ исадахъ я ничего не замѣтилъ, мясо не-
15 продается послучаю поста, а рыба, продается на лодкахъ. Пуб-
лика рыночная какъ и вездѣ, перекупки повара и кухарки,
изрѣдка попадаетъ заплывшая жиромъ купчиха гастрономка,
да такожегоже содержанія особа духовного чина, сугубо рачаш-
чая о плоти грѣховной. У щоголя краснобородого кизылбаша
20 купилъ я за 5 копѣекъ серебра 5. головокъ чесноку, (это добро
доставляется сюда изъ персіи.) и отправился въ Кремль, по-
любоваться вблизи красавцемъ соборомъ. Онъ какъ щоголь
17. вѣка красуется въ кружевахъ передъ всѣмъ городомъ.

Послухамъ знаю я о существованіи книги подназва-
25 ніемъ, Описаніе города Астрахани. Но оприобрѣ-
теніи ее || здѣсь, на мѣстѣ, и помышлять нѣчего. Городъ не-
имѣющій книжной лавки, значить и читателей не имѣеть, а 282.
какъ бы кстати имѣть теперь въ рукахъ эту книгу. Тамъ
вѣрно помѣщены документальные свѣдѣнія о времени построе-
30 нія Кремля и Собора, какъ главные украшенія города.—Кто же
мнѣ замѣнитъ эту дорогую книгу? Къ кому обратится мнѣ съ
моимъ любопытствомъ? И какъ ранняя обѣдня еще не отошла,
то я пошолъ прямо в Соборъ, съ целію встрѣтить тамъ свя-
щенника и обратится къ нему съ моей антикварской любозна-
35 тельностью. Къ щастію моему я встрѣтилъ самого Ключара
Собора, Отца Гаврила Пальмова, такъ онъ мнѣ рекомендовался.
Но удовлетворить мое любопытство сегодня онъ немогъ по
недостатку времени. И назначилъ мнѣ свиданіе въ соборѣ въ
воскресенье послѣ поздней обѣдни. Подожду.

10 [августа]. Ходилъ въ контору Меркурія узнать скороли прилитить
этотъ сынъ Юпитера. И мнѣ сказали что его ожидать не-
ближе 15 августа, а къ 20 августа выйдетъ обратно въ Нижний.
Ожиданіе какъ всякое ожиданіе несносно. Но къ этому ожи-

данію лепятся еще издержки, которые я думал устранить прилѣпившись у Бурцова на квартирѣ. А он нагрехъ вздумал жениться (это общая слабость Новопетровского Гарнизона.) 17. августа у него Свадьба. и я разумѣется оказался совершенно лишнимъ человѣком. Съ целью отыскать себѣ уголь на нѣсколько дней пошелъ я шлятся по переулкамъ вокругъ Конторы Меркурія. Здѣсь все заперто кромѣ скворешницъ на высокихъ шестахъ, свидѣтельствующих о жилищахъ меломанов. Постучался я в нѣсколько запертыхъ воротъ наугадъ, потому что билетиковъ здѣсь над ворота не приклѣвают, какъ это водится въ порядочныхъ городах. Послѣ долгихъ поисковъ удалось мнѣ открыть наемный чуланъ съ миниатюрнымъ окномъ выходящимъ прямо на помойную яму. На безъ рыбы и ракъ рыба. На безлюдьи и Эзма человекъ. 15 вѣкъ. говоритъ пословица. Вслѣдствіи этой мудрой пословицы съ завтрашняго дня я кочую въ чуланѣ за 20 ко. серебра въ сутки. 6. рублей въ мѣсяцъ чуланъ съ помойною ямой! Да это хоть и въ Санъ-Франциско такъ впору.

Давше задатокъ я пришолъ къ Бурцову, и по случаю духоты и пыли на улицѣ, я пробылъ весь день въ комнатѣ, на писалъ радостные письма друзьямъ моимъ Лазаревскому и Герну, Кухаренку напишу завтра. Ожидаю отъ него отвѣта на Москалеву Криныцю. Незнаю что значить его молчаніе?

Передъ вечеромъ вышелъ я, какъ говорится и себя показать и на людей посмотрѣть. Вышелъ я нанабережную канала. Здѣсь это англійская набережная, в нравственномъ отношеніи, а в фи[зи]ческомъ деревянная досчатая. Каналь самъ посебѣ дрянъ. Но какъ дѣло частного лица, это произведение гиган[т]ское капитальное. Я не могъ добитца время его построения, узналъ только что онъ построенъ на коштъ нѣкоего богатого грека Варвараца. Честь и слава покойному э[л]лину. Такъ на этой то набережной по вечерамъ рисуется цвѣтъ здѣшняго общества. ||

Женщины здѣшніе, ненатурально бѣлы, и преимущественно 29. чахоточны. Мужчины вообще въ бѣлыхъ фуражкахъ съ кокардою. Не исключая и мужчинъ гражданскаго вѣдомства. Непонятная любовь къ ливреѣ. Нерѣдко попадаются львы и львицы, эти повсемѣстные плотоядные не климатизируются, онѣ и здѣсь такой же шерсти какъ и в Архангельски какъ и вездѣ. Плейбейская же физиономія калмыка и татарина здѣсь рѣдко покажется, ея мѣсто на исадахъ и въ грязныхъ переулкахъ. Всмотриваясь пристальнѣе въ господствующую здѣсь узкоглазую физиономію Калмыка я нахожу въ ней прямодушное кроткое выраженіе. И эта прекрасная черта благородитъ этотъ некрасивый типъ. Вѣрнѣйшіе слуги, и лучшіе работники здѣсь суть

1 Калмыки, Любимый цвѣтъ жолтый и синій, пища какая угодно, не исключая и падали. Мѣстожительства кибитки, а занятія рибная ловля и вообще тяжолая работа, Мнѣ понравились эти родоначальники монгольского племени.

11 [августа]. Послѣ поздней обѣзны въ Соборѣ, Обязательный отецъ Гавриилъ показалъ мнѣ ризницу Собора замѣчательную немногими но подостоинству работы и старины весьма рѣдкими вещами. Первое что онъ мнѣ показалъ это плащаница шитая шелками и золотомъ, временъ Ивана Грознаго, и попреданію
10 отбитая у Марины Мнишекъ. 2. Печатное плохо сохранившееся евангеліе 1606. года. 3. Сакось шелками и золотомъ шитый, Епископа Іосифа убіеннаго Разиномъ. 4. фелонъ шелками и золотомъ шитый того же Епископа. 5. архіерейскій посохъ удивительно тонкой работы, даръ Царя Бориса Годунова. 6. се-
15 ребренный ковшъ искусной работы даръ Царя Петра Перваго 1701 года. Огромный потиръ венеціанской работы, 1705. года. время заложенія Собора 1698. года—и освященія 1710. госа 14. августа. На вопросъ мой кто былъ архитекторомъ этого колос[с]ального и прекраснаго собора. Отецъ Гаврииль отвѣчалъ—
20 простой рускій мужичокъ. Немѣшало бы Константину Тону поучится строить соборы у этого рускаго мужичка. Я разумѣется не противурѣчилъ, и спросилъ его о времени построенія Кремля. Онъ отвѣчалъ Борисомъ Годуновимъ. А малый Троицкій Со-
боръ построилъ Царемъ Иваномъ Грознымъ, вскорѣ послѣ
25 взятія у татаръ Астрахани.—прибавилъ онъ замыкая ризницу. И натомъ спасибо.

12 [августа]. Въ 7. часовъ утра, пришелъ съ верху Пароходъ Князь Пожарскій принадлежащій компаніи Меркурія. Я пошолъ въ контору справится о его обратномъ рейсѣ. опредѣлительно
30 въ конторѣ мнѣ ничего не сказали. Хотѣлъ взять билетъ и его недали за отсут[ст]віемъ главнаго приказчика, въ надеждѣ на скорое отплытіе, и по случаю умѣренной духоты я пошолъ шлятся изъ улицы въ улицу не теряя надежды отыскать хоть какую небудь колбасную лавку. Но увы! Кроме пыли смраду
33 и вѣчной вывѣски—продажа чихиря я ничего не встрѣтилъ.

Чемъ дальше въ лѣсъ тѣмъ больше дровъ. Возвращаясь изъ Сарептскаго магазина в кото||ромъ все есть кромѣ коп-
чонной колбасы. и сареп[т]ской горчицы в банкахъ. Ругнулъ я
моихъ приятелей нѣмцевъ, разумѣется выйдя на улицу. По-
10 любовался вычурно-грубой старой архитектурой церкви рож-
дства Богородицы, Морскаго вѣдомства. И по наставленію отца Гавриила пошолъ отыскивать градскую библіотеку. Про-
тивъ губернаторскаго Сквера. прочиталъ я на блѣдно голубой

1 вывѣскѣ, — Публичная библіотека для чтенія. — Браво, подумалъ я,
въ Астраханѣ въ Астраханѣ Публичная библіотека. Стало быть и
чтецы имѣются. Замарашка мальчуганъ указалъ мнѣ входъ въ это
святилище, и я благоговѣйно поднялся во второй этажъ и
5 вступилъ въ единственную залу библіотеки. Библиотекарь, въ
сѣртукѣ съ краснымъ воротникомъ и съ гренадерскими усами,
которого я принялъ за полицейскаго чиновника, сказалъ мнѣ
что книги Рибушкина Описаніе города Астрахани, въ настоя-
щее время въ библіотекѣ неимѣется, а что она находится
10 у бухгалтера общественнаго призрѣнія васильева. Я об[ъ]яснилъ
ему что я нездѣшній, но онъ все таки послалъ меня въ при-
казъ общественнаго призрѣнія. Дѣлать нѣчего отправился я
къ помянутому бухгалтеру Васильеву. И отъ сего почтеннаго
старичка получилъ надежду прочесть книгу Рибочкина завтра
15 въ 9. часовъ утра.

13 (августа). Переночевалъ коекакъ въ новой квартирѣ или вѣрнее
въ чуланѣ. Поутру пошолъ отворить ставню и меня какой то
сытый бородачъ окатилъ помоями изъ полоскательной чашки.
и меня же выругалъ за то что меня чортъ носитъ спозаранку
20 подъ окнами. Я ругнулъ его бородачѣмъ старымъ осломъ, и
отправился къ Бурцову чай пить. Послѣ чая написалъ куха-
ренку письмо нарочито небольшое. И съ лоскутомъ бумаги
у кусочкомъ карандаша пошелъ въ Публичную библіотеку для
чтенія. Библиотекарь съ краснымъ воротникомъ и гренадер-
скими усами, об[ъ]явилъ мнѣ что бухгалтеръ Васильевъ не
25 со[о]бщилъ еще желаемой мною книги. Я остался ждать, потому
что бухгалтеръ Васильевъ вчера самъ мнѣ обѣщалъ предста-
вить книгу в библіотеку непременно к 9. часамъ.

Въ ожиданіи описанія города астрахани Рибушкина, я
30 спросилъ каталогъ публичной астраханской библіотеки, ката-
логъ тоже былъ на дому у какого то важнаго лица. (не у Са-
пожникова ли?) и такъ безъ каталога в рукахъ я увидѣлъ
на полкахъ запыленный Вѣстникъ Европы, длинную фалангу
Московского Телеграфа. Въ нѣсколькихъ экземплярахъ Графа
35 Хвостова, Державина, Карамзина, духъ Законовъ и сводъ за-
коновъ съ прибавленіями а остальные полки завалены творе-
ніями Дюма и Сю не вподлинникѣ. О манускриптахъ ка-
сающихся исторіи города и края, я незнаю отчего совѣстился
спросить.

40 Но что всего интереснѣе было для меня въ этой публичной
библіотекѣ, это рускій вѣстникъ, журналъ уже нѣсколько
лѣтъ издаваемый, а я его сегодня в первый разъ вижу.
Въ какой же я дикой пустынь прозябалъ до сихъ поръ.

Первая книжка рускаго вѣстника за 1856 годъ попалась

1 мнѣ въ руки, оглавленіе мнѣ понравилось. || Тамъ были выста- 30.
 влены имена Гоголя, Соловьева, Аксакова имена хорошо из-
 вѣстные въ нашей литературѣ. Я разверываю книгу и мнѣ
 5 попалась литературная лѣтопись читаю, и что же я читаю?
 Наша славная преславная Саворъ Могила раскопана. Нашли
 въ ней какіе то золотые и другіе мѣлочи не говорящіе даже
 дѣйствительно ли это была могила одного изъ Скифскихъ
 Царей.

Я люблю Археологію. Я уважаю людей посвятившихъ себя
 10 этой таинственной матери исторіи. Я вполнѣ сознаю пользу
 этихъ раскапываній. Но лучше бы нераскапывали нашей слав-
 ной Саворъ Могилы. Странная и даже глупая привязанность
 къ безмолвнымъ ничего не говорящимъ курганамъ. во весь
 день и вечеръ я все пѣлъ.

15 У степу могила
 Зъ витромъ говорила,
 Повій витре буйнесенкій
 Щобъ я не чорнила.

14 [августа]. Впродолженіи ночи шель проливной дождь. И изъ пыльной
 20 сѣрой Астрахани, поутру я увидѣлъ Астра[ха]нъ чорную грязную.
 Вооружившись туркменскимъ чапаномъ я пошолъ къ Бурцову
 пить чай. Потомъ отнесъ на почту письмо, и пошелъ въ би-
 блиотеку. Но сія публичная бібліотека, вѣроятно послучаю
 дождя и грязи была заперта. И я поклонившись дверямъ сего
 25 недоступного таинственного святилища, ушелъ восвояси съ
 миромъ, дывся бывшему.

И что мнѣ этотъ Рыбочкинъ такъ завязъ въ зубахъ. Инте-
 реснѣйшее в Астрахани и безъ его указаній я видѣлъ. (собор-
 ную ризницу.) а обостальномъ стоитъ ли хлопотать? не стоитъ.

15-го 30 Въ день Успѣнія Пр. Бр. встрѣтилъ я в Ас[тра]х[ан]и старзго мо-
 его бывшаго Профессора Кіевского университета дражайшаго и любимѣй-
 шаго нашего поэта и встрѣтилъ я его съ величайшею радостію въ такой
 и далекой сторонѣ, которого я встрѣтилъ какъ отца, какъ брата, какъ ве-
 личайшего друга и имѣлъ счастье прожить съ нимъ нѣсколько дней почти
 35 вмѣстѣ.

16-го Воспитанникъ Кіевского Университета Иванъ Клопотовскій.
 Въ тотъ же день и я былъ осчастливленъ встрѣчею съ любимымъ
 и уважаемымъ мною поэтомъ Тарасомъ Григоріевичемъ Шевченко, съ ко-
 торымъ я провожу эти дни, что оставитъ во мнѣ глубокое воспоминаніе
 10 навсегда.

Воспитанникъ Тогоже Университета
 Степан Незабитовскій.

Я запишу въ своемъ дневникѣ, что 16 Августа я провелъ день съ по-
 15 этымъ Малоросіи Шевченко

Евгеній Одинцев. ||

Августа 16. Съ душевнымъ восторгомъ я встрѣтилъ и провелъ нѣсколько ча- 30
 совъ съ Моимъ милымъ батькомъ, старымъ Козакомъ Тарасомъ Григоро-

1 вичемъ Шевченко, за что очень благодаренъ Богу, что онъ довелъ меня быть вмѣстѣ съ нимъ. Феодоръ Чельцовъ.

17 [августа]. Иванъ Рогожинъ изъ дружбы къ Перфилу, поступилъ за него на полгода въ Солдаты; но какъ нехитеръ и не изворотливъ былъ бѣсъ, но никакъ не могъ примѣниться къ порядку и Его биднаго драли якъ Сидорову Козу, такъ что когда прошло уже полгода, ему стыдно было показаться къ своему набольшему. Бѣдный бѣсъ нерасчиталъ, что какъ надѣнетъ ранцы, то выходитъ крестъ. и такъ Ему по истинѣ пришлось несть Крестъ Господень, а Перфиль, когда услышелъ отъ него рассказъ о службѣ, сказалъ ему: „въ чужіе сани—несадись. Съ тѣхъ поръ ни одинъ бѣсъ уже не хотѣлъ служить въ салдатахъ; а тыжъ то батьку десять лить пробувъ въ нихъ. Офицеры якъ почувы отъ Перфила о томъ что Рогожинъ за него пробылъ полгода. выразили свой восторгъ словами: Знатно, и бѣсъ побывалъ въ нашихъ рукахъ

15

Скрѣпилъ Иванъ Рогожинъ.

Фельдфебель Перфиль.

18 [августа] В. Кишкинъ. встрѣча со Со старымъ знакомымъ.

19 [августа] Lekarz Karol Nowicki

Paweł Radziejowski

20

Tytus Szalewicz

20 [август 1]. Krasomęstwo niewielu otrzymało w udziale, mnie zaś pozbawionemu tego boskiego daru pozostaje w milczeniu tylko podziwiać i hołdować twórczej twej potędze Święty narodowy wieszczu-męczeniku Małejrosii. Twoja dzisiejsza przytomność wśród nas zupełnie szczęśliwym mnie czyni i chwile obecne nigdy się w mej pamięci niezatrą. O, stokroć, stokroć błogosławię ten drogi dzień w którym niebo pozwoliło mi osobiście poznać się z tobą gorliwy i nieulekty opowiadaczu słowa prawdy. Niech że słów tych kilka przypominają ci poeta-malarzu głęboką czią poważającego ciebie Tomacza Zbrożka. ||

23 [августа] Съ 15. по 22. августа былъ у меня въ грязной и пыльной Астрахани, такой свѣтлый прекрасный праздникъ какого еще небыло въ моей жизни. Земляки мои, большею частію Кіяне, такъ искренно радосно братски привѣ[т]ствовали мою свободу, и до того распростерли свое гостепрімство что лишили меня свободы самому вести свой журналъ, и взяли

30

эту обязанность на себя. Благодарю васъ благородные безкористные друзья мои. Вы подарили меня такую радостію такимъ полнымъ щастіемъ которое едва вмѣщаю я въ моемъ благодарномъ сердцѣ. И память обѣтихъ щастливѣйшихъ дняхъ я вношу не въ прозаическій журналъ мой. я внесу въ сокровищницу моего сердца.

35

40

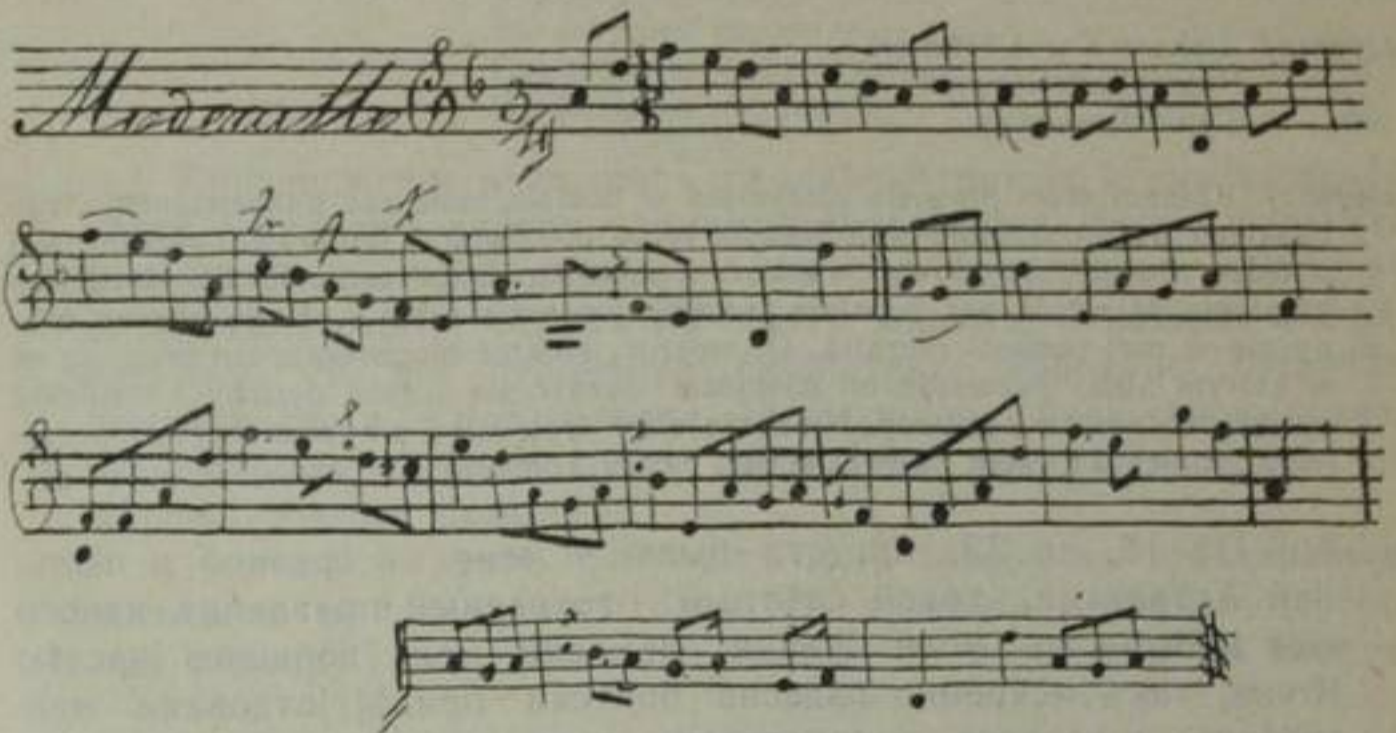
15. же августа вечеромъ Зброжекъ случайно у Сапожниковыхъ проговорился что я въ Астрахани. И 16 августа я возобновилъ старое знакомство съ Александромъ Александровичемъ. Это уже былъ не шалунъ школьникъ въ дѣтской курточкѣ котораго я видѣлъ послѣдній разъ въ 1842. году. Это уже былъ мужчина, мужъ и наконецъ отецъ прекрасного дитяти. А сверхъ всего этого я встрѣтилъ внемъ простого вы-

45

- 1 сокоблагороднѣйшаго добраго челоуѣка. Черта характеризующая семейство Сапожниковыхъ. Онъ, незнаю какъ надолго, оставляетъ Астрахань, и до Нижнего Новгорода предложилъ мнѣ каюту на абонированомъ имъ пароходѣ. Князь Пожарскій.
- 5 Пятирублевый билетъ взятый мною, я возвратилъ въ контору пароходной компаніи Меркурія; стѣмъ чтобы онъ былъ отданъ первому бѣдняку безденежно. Капитанъ парохода Князь Пожарскій, Владимиръ васильевичъ Кишкинъ, распорядился такъ что вмѣсто одного бѣдняка помѣстилъ на Баржѣ пять бѣдня-
- 10 ковъ, немогшихъ заплатить за мѣсто до Нижняго даже по цалковому. Черта практически благородная.

25 августа. Парохода Князь Пожарскій буфетчикъ Алексей Панфиловъ Пановъ, отъпущенникъ Г-на Крюкова.

- 27 [августа]. Ночи лунные, тихіе, очаровательно поэтическіе ночи! 312.
- 15 Волга какъ безконечное зеркало, подернутая прозрачнымъ туманомъ мягко отражаетъ въ себѣ очаровательную блѣдную красавицу ночи и сонный обривистый берегъ уставленный группами темныхъ деревьевъ. Восхитительная сладко успокоительная декорация! И вся эта прелесть, вся эта зримая нѣмая гар-
- 20 монія оглашается тихими задушевными звуками скрипки. Три ночи сряду этотъ вольноотпущенный чудотворецъ безмездно возноситъ мою душу къ творцу вѣчной [красоты?] плѣнительными звуками своей лубошной скрепицы. Онъ говоритъ что на пароходѣ нельзя держать хорошій инструментъ, но и изъ этого
- 25 не хорошаго онъ извлекъ етъ волшебные звуки вособенности въ мазуркахъ Шопена. Я ни когда не наслушаюсь этихъ обще

1 славянскихъ, сердечно глубоко унылыхъ пѣсень. Благодарю
тебя крепостной Паганини. Благодарю тебя мой случайный мой
благородный, изъ твоей бѣдной скрипки вылетаютъ стоны по-
руганной крепостной души, и сливаются въ одинъ протяжный
3 мрачный глубокий стонъ мил[л]іоновъ крепостныхъ душъ. Скоро-
ли долетятъ эти пронзительные вопли до твоего свинцового
уха нашъ праведный неумолимый неублажимый Боже.

Подъ вліяніемъ скорбныхъ вопіющихъ звуковъ, этого бѣд-
ного вольноотпущенника, пароходъ въ ночномъ погребальномъ
10 покои, мнѣ представляется какимъ то огромнымъ глухо реву-
щимъ чудовищемъ, съ раскрытой огромной пастью готовою
проглотить помѣщиковъ - инквезиторовъ. Великій Фультонъ! и
великій ватъ! Ваше молодое не поднимъ а почасамъ расту-
щее дитя, въ скоромъ времени пожретъ кнуты престолы и ко-
15 роны, а дипломатами и помѣщиками только закусить, поба-
луется какъ школьникъ леденцомъ. То что начали во Фран-
ціи энциклопедисты, то довершитъ на всей нашей планетѣ
ваше коло[с]сальное гениальное дитя. Мое пророчество несо-
мнѣнно. Молю только мно[го]терпѣливаго Господа умалить ма-
20 лую часть своего бездушнаго терпѣнія. Молю его коснутся
своимъ свинцовимъ ухомъ хоть одной полноты, этого душу раз-
дирающаго вопля, вопля своихъ искренныхъ простосерде[ч]ныхъ
молителей.

28 [августа]. Содня выхода парохода изъ Астрахани т. е. съ 22. ав-
25 густа, я не могу низачто, ни даже за свой журналъ, приняты
акуратно какъ это было въ новопетровскомъ укрѣпленіи. Я все
еще не могу, и не желаю освободатся изъ подъ вліянія
произведеннаго на меня въ Астрахани моими земляками.—И
повторившаго это чудное вліяніе Александромъ Александрови-
30 чемъ Сапожниковымъ, и всѣми сопут[с]твующими ему его род-
ственниками и друзьями. || всѣ онѣ начиная съ хозяйки, (Нины 32.
александровны) и хозяина, всѣ онѣ такъ дружески просты,
такъ внимательны, что я отъ избытка восторга незнаю что
съ собою дѣлать, и разумѣется только бѣгаю назадъ и впередъ
35 по палубѣ, какъ школьникъ вырвавшійся изъ школы. Теперъ
только я сознаю отвратительное вліяніе десятилѣтняго уни-
чиженія. Теперъ только я вполнѣ чувствую какъ глубоко
вомнѣ засѣла казарма со всѣми ея унизительными подроб-
ностями. И такой быстрый и неожиданный контрастъ мнѣ не
40 даетъ еще войти въ себя. Простое человѣческое обращеніе
сомною теперъ мнѣ кажется чемъ то сверх[ъ]естественнымъ не-
вѣроятнымъ.

Берега Волги отъ царицына и Дубовки, съ часу на часъ
дѣлаются выше живописніе, очаровательніе. И я нездѣлалъ

1 еще ни одного очерка. Недосугъ, всѣ книги всѣхъ русскихъ жур-
наловъ за текущій годъ, добрѣйшій Александръ александровичъ
предложилъ къ моимъ услугамъ, и я только сегодня на-
2 началъ читать Королеву Варвару Попова. И только на-
3 чалъ. А журналъ свой который въ эти дни долженъ бы былъ
наполняться такими очаровательными событіями, я совсѣмъ
оставилъ. Извиняя себя невозможностью писать послучаю
вздрагиванія палубы. О какъ бы я желалъ продлить это слад-
кое состояніе, это чувство животворного очаровательного без-
10 дѣйствія.

Я оставилъ знойную степь въ кителѣ, и туркменскомъ
верблюжемъ чапанѣ. въ Астраханѣ я думалъ только о по-
логѣ отъ комаровъ. А съверъ къ которому стремлю[ся] мнѣ
и въ голову не приходилъ. И сегодня я могъ бы быть поря-
15 дочно наказанъ за невниманіе къ бѣловласому Борею, естли
бы не выручилъ меня Александръ Александровичъ. Впродолже-
ніи ночи дулъ свѣжій Нордъ остъ, и къ утру здѣлалось по-
рядочно холодно, такъ порядочно что не прочъ бы былъ и отъ
тулупа. А у меня кромѣ кителя и помянутого чапана совер-
20 шенно ничего не оказалось. Александръ Александровичъ спа-
сибо ему предложилъ мнѣ свое теплое пальто, брюки и же-
летъ. Я съ благодарностію принялъ все это какъ даръ ни-
спосланный мнѣ свыше. И черезъ минуту явился на палубѣ
преображеннымъ въ настоящаго Денди. Богъ да наградитъ
25 тебя мой добрый Саша за это братски дружеское преобра-
женіе!

29 [августа]. Берега Волги съ каждымъ часомъ дѣлаются выше и
привлекательнѣе. Я попробовалъ здѣлать очеркъ одного мѣста
съ палубы парохода, но увы нѣтъ никакой возможности. Па-
30 луба дрожитъ и контуры береговъ быстро мѣняются. И я
съ своимъ давнишнимъ новопетровскимъ предположеніемъ
рисовать берега матушки Волги долженъ теперь проститься. 32
Сегодня съ полуночи и до восхода со[л]нца пароходъ грузился
дровами около Камышена, и я едва успѣлъ здѣлать легинькій
35 очеркъ камышенской пристани съ правимъ берегомъ волги
дровъ взято до Саратова, и значить я ближе Саратова ничего
нездѣлаю. Выше Камышена въ 60. верстахъ на правомъ бе-
регу волги Боцманъ парохода пока[за]лъ мнѣ бугоръ Сеньки
Разина. Это было нарасвѣтѣ, и я не могъ хорошо рассмотреть
40 этой замѣчательной но неживописной мѣстности. Историческій
бугоръ этотъ, я незнаю почему его называютъ бугромъ? онъ
и на вершокъ не выше окружающе[й] его мѣстности. И естли
бы лоцманъ мнѣ не указалъ его я незамѣтилъ бы этой ни-
чтожной твердыни славнаго лыцаря Сеньки Разина. Этого Волж-
45 ского Барона, и наконецъ пугала Московскаго Царя, и Пер-

1 сидского Шаха. Открытые большіе грабители испугались скрытого ночного воришки! Такъ бѣлоголового великана хищника Беркута пугаетъ иногда ничтожный нытопырь.

Самое плоское суздальское изображеніе прославленнаго
5 предмета также интересно какъ и самое изящное произведеніе живописи. Сознвая эту истинну мнѣ еще досѣдніе что я не могъ здѣлать ниже слабого очерка съ этого весьма прославленнаго бугра. Сонце еще невсходило, а бугоръ оставался за нами верстахъ въ десяти, и [я] долженъ былъ довольствоватся
10 небольшимъ фантастическимъ рассказомъ несловоохотливаго лощмана.

Волжскіе ловцы и вообще простой народъ вѣрять что Сенька Разинъ живетъ досихъ поръ въ одномъ изъ приволжскихъ ущелій близъ своего бугра. И что (по словамъ лощмана.)
15 прошедшимъ лѣтомъ какіе то матросы плывшіе изъ Казани останавливались у его бугра ходили въ ущелье, видѣли и разговаривали съ самимъ Семеномъ Степановичемъ Разинымъ. Весь онъ, сказывали матросы, обросъ волосами словно звѣрь какой, а говоритъ почеловѣчьи. Онъ уже началъ было рас-
20 казывать что то про свою судьбу, какъ насталь полдень, и изъ пещеры выползъ змій и началъ сосать его за сер[д]це, а онъ такъ страшно застоналъ что матросы отъ ужаса разбѣжались куда кто могъ. А зато его, приба[ви]лъ лощманъ, еже денно змій за сер[д]це сосеть что онъ проклятъ во всѣхъ соборахъ
25 а прокля[тъ] онъ зато что убилъ Астраханъскаго архіерея Іосифа. А убилъ онъ его зато, что тотъ его волшебству сопротивлялся.

По словамъ того же рассказчика Разинъ небылъ разбойникомъ а онъ только на волгѣ брандвахту держалъ, и собиралъ
30 пошлину съ Кораблей и роздавалъ ее неимущимъ людямъ[ъ.] Комунисть выходитъ.||

30 [августа]. Изъ уваженія къ именинику и принятому обычаю да- 33.
рять именниковъ, я сегодня подарилъ Александру Александровичу портретъ его Тещи Мте Козаченко. Портретъ здѣланъ
35 въ одинъ сеансъ бѣлымъ и чернымъ карандашами довольно оляповато но нелешенъ экспре[с]си. Именинникъ пообыкнове-
нію своему былъ веселъ и любезенъ а гости его, въ томъ числѣ и насъ Господи устрой, также охулки на руку не положили, и не церемонная милая гармонія царила на палубѣ
40 Князя Пожарскаго.

Въ вечеру отъ Саратовской пассажирки нѣкоей весьма любезной дами Татьяны Павловны Соколовской случайно узналъ я что Н. Н. Костомаровъ уѣхалъ за границу. А мать его живетъ въ Саратовѣ. Я просилъ у нее адресъ Костомаровой и

31 [августа] Едва пароходъ успѣлъ остановится у Саратовской набережной какъ я уже былъ въ городѣ и по указаніямъ обязательной Мте Соколовской я какъ по писаному безъ помощи дорого[го] извозщика нашель квартиру Татьяны Петровны Костомаровой. 5
Добрая старушка она узнала меня по голосу, но взглянувше на меня усумнилась въ своей догадкѣ. Убѣдившесь же что это дѣйствительно я а не кто иной она привитала—какъ родного сына радостнымъ поцѣлуемъ и искренними слезами.

10 Пароходъ простоялъ въ Саратовской пристани до слѣдующаго утра. И я съ полудня до часу по полуночи провелъ у Татьяны Петровны, И Боже мой чего мы съ ней не вспомнили, о чемъ мы съ ней не переговорили. Она мнѣ показывала письма своего Николаши изъ заграницы, и лепестки фіялокъ 15 присланные ей сыномъ въ одномъ изъ писемъ изъ Стокгольма отъ 30 мая. Это число напомнило намъ роковое 30 маія 1847. года и мы какъ дѣти заридали. Въ первомъ часу ночи я растался съ щастливѣйшею и благороднѣйшею матерью прекраснѣйшаго сына.

1. Сентября—Петръ Ульяновъ Чекмаревъ.

Новый мѣсяцъ начался новимъ приятнѣйшимъ знакомствомъ. За полчаса до поднятія якоря явился въ Капитанской Каютѣ, и въ моемъ временномъ обиталищѣ, человекъ не красивой, но превлекательно-симпатической || наружности. 332
Послѣ мотонно произнесенного Петръ Ульяновъ Чекмаревъ, онъ сказалъ съ одушевленіемъ.—Марья Григорьевна Солонина, незнаемая вами ваша милая землячка и поклонница, поручила мнѣ 25 передать вамъ ея сердечный сестринъ поцелуй и поздравить васъ съ вождельной свободой.—И тутъ напечатлѣлъ на 30 моей лысинѣ два полновѣсныхъ искренны[хъ] поцелуя одинъ за землячку а другой за себя и за Саратовскую братію. Долго я не могъ опомниться отъ этого нечаяннаго щастія, и прыйдя въ себя я вынулъ изъ моей бѣдной коморы какую то пѣсеньку и просилъ своего нового друга передать эту лепту моей 35 милой сердечной землячкѣ. Вскорѣ начали подымать якорь и мы растались. давше другъ другу слово увидѣтся будущею зимой въ Петербургѣ.

2 [сентября]

Пятнадцать лѣтъ не измѣнили насъ.

Я прежній Сашка все, ты также все Тарасъ.

Александръ Сапожниковъ.

40

Сегодня въ 7. часовъ утра случайно собрались мы въ Капитанской Каютѣ и слово за слово изъ обыденнаго разговора перешли къ современной литературѣ и поэзіи. Послѣ недолгихъ

1 пересудовъ, я предложилъ А. А. Сапожникову прочесть Собачій пиръ изъ Барбье Бенедиктова, и онъ мастерски его прочиталъ. Послѣ прочтенія перевода былъ прочитанъ подлинникъ, и общимъ голосомъ рѣшили что переводъ выше подлинника.
 5 Бенедиктовъ, пѣвецъ кудрей и протчаго тому подобнаго, не переводитъ а возсоздаетъ Барбье. Непостижимо! Неужели со смертію этого огромнаго нашего Тормоза, какъ выразился Искандеръ. Поэты воскресли, обновились? другой причины я не знаю. По поводу Собаczego пира, нашъ добрый милый Капитанъ
 10 Владимиръ васильевичъ Кишкинъ, досталъ изъ своей завѣтной портфели его же Бенедиктова Входъ Воспрещается. И съ чувствомъ поклонника родной обновленной поэзіи прочиталъ намъ внимательнымъ слушателямъ. Потомъ прочиталъ его же На Новый 1857 годъ Я дивился и ушамъ не вѣрилъ.
 15 Много еще кое чего упруго свѣжого живого было прочитано нашимъ милымъ Капитаномъ. Но я все свое вниманіе и удивленіе сосредоточилъ на Бенедиктовѣ А протчее едва слушалъ. ||

И такъ у насъ сегодня изъ обыкновенной болтовни вышло 34. необыкновенно эффектное литературное утро. Приятно было бы
 20 повторять подобную импровизацію. Взаключеніи этой поэтической сходки А. А. Сапожниковъ вдохновился и написалъ двустишіе граціозное и братски искреннее.

Ночью противъ города Волжска, (мѣсто центральной конторы дома Сапожниковыхъ.) пароходъ нанѣсколько часовъ
 25 остановился. А. А. сошелъ на берегъ и вскоромъ времени возвратился на пароходъ съ своимъ главнымъ управляющимъ Тихономъ Зинов[ь]евичемъ Эпифановимъ. Бѣлый съ черными бровями свѣжій удивительно красивый старикъ, съ прекрасными манѣрами, и тѣни ненапоминающими рускаго купца. Онъ мнѣ
 30 живо напомнилъ своей изящной наружностію моего дядю Шевченка-Грыня.

3 [сентября]. Незабывайте любящаго васъ И. Явленскаго.

Ѣлъ, пилъ, спалъ. Воснѣ видѣлъ Орскую Крѣпость и корпуснаго ефрейтора Обручева, я такъ испугался этого гнуснаго ефрейтора что отъ страха про снулся, и долго не могъ
 35 прійти въ себя отъ этого возмутительнаго сновидѣнія.

4 [сентября]. Впродолженіи ночи пароходъ грузился дровами противъ города Хвалынска, одно единственное мѣсто на берегахъ Волги напоминающее древнее названіе Каспійскаго моря. Поутру
 40 снявшесь съ якоря мы собрались въ Каютѣ нашего добраго Капитана, и послѣ недлиннаго прелюдія составилось у насъ опять литературно-поэтическое утро. Обязательный Владимиръ Васильевичъ прочиталъ намъ изъ своей завѣтной портфели,

нѣсколько животрепещущихъ стихотвореній неизвѣстныхъ авторовъ, и между прочимъ Кающуюся Россію Хомякова. Глубоко грустное это стихотвореніе я занесъ въ свой журналъ на память онашихъ утреннихъ бесѣдахъ на пароходѣ Князь Пожарскій.

Кающаяся Россія.

Неуклони сердце твое въ слова
лукавствія нещевати о грѣсахъ
твоихъ.

10 Тебя призвалъ на брань святую
Тебя Господь нашъ полюбилъ,
Тебѣ далъ силу роковую,
Да совершишь ти волю злую
Слѣпыхъ, безумныхъ, буйныхъ силъ.

15 Вставай страна моя родная
За братьевъ Богъ тебя зоветъ. ||
Черезъ волны гнѣвнаго Дуная
Туда гдѣ землю огибая
Шумятъ струи Эгейскихъ водъ.

342.

20 Но помни, быть орудьемъ Бога
Земнымъ созданьямъ тяжело;
Своихъ рабовъ онъ судить строго,
А на тебѣ увы какъ много
Грѣховъ ужасныхъ налегло.

25 Въ судахъ черна неправдой черной
И игомъ рабства клеймена,
Безбожной лести, лжи тлетворной
И лѣни мертвой и позорной
И всякой мерзости полна!

30 И недостойная избранья
Ты избрана; Скорѣй омой
Себя водсю покаянья,
Да громъ двойного наказанья
Негрязнетъ надъ твоей главой.

35 Съ душой колѣнопрекло[не]нкой
Съ главой лежащею въ пыли
Молись молитвою смиренной,
И раны Совѣсти растлѣнной
Елеемъ плача исцѣли.

40 И встань потомъ вѣрна призванью
И бросься въ пыль кровавихъ сѣчь
Борись за братьевъ крѣпкой бранью,
Держи сталь крѣпкой Божій дланью
Рази мечомъ, то Божій мечъ.

45

А. Хомяковъ

5 [сентября]. Берега Волги боліе и боліе измѣняются принимаютъ видъ
однообразныи и суровый. Плоскіе возвышенности правого бе-

1 рега покрыты лѣсомъ большею частію дубовимъ. Ксе гдѣ из-
рѣдка блестятъ бѣлые стволы березъ, и сѣрые матовые стволы
осины. древесный листъ замѣтно желтѣетъ. Температура возду-
5 ха измѣняется, холодѣетъ. Какъ бы она меня незахватила вра-
сплохъ. Сегодня былъ первый утренникъ. Ноги прозябли.
Нужно будетъ въ Самарѣ купить коты и дубленый полушу-
бокъ. Ничего нечитаю и нерисую. Рисовать недаетъ машина
своимъ неугомоннымъ шумомъ и трепетаніемъ, а читать не-
наглядные берега Волги. Во снѣ видѣлъ церковь святыя Анны
10 въ Виднѣ || и въ этой церкви молящуюся милую Дуню черно- 35.
бровую Гусиковскую. Это вѣрно вслѣдствіи чтенія Королевы
Варвары Радзивилъ. Г. Поповъ историкъ нового и прекрас-
ного стиля. Онъ кажется ученикъ Соловьева. Нужно будетъ
прочитать Его въ русскомъ вѣстникѣ Турецкую войну
15 при царѣ Ѳедорѣ Алексѣевичѣ. Мнѣ теперь много нужно про-
читать. Я совершенно отсталъ отъ новой литературы. Какъ хо-
роши Губер[н]скіе Очерки въ томъ числѣ и Мавра Кузь-
мовна Салтыкова, и какъ превосходно ихъ читаетъ Пан-
ченко (домашній медикъ Сапожникова,) безъ тѣни декламаціи.
20 Мнѣ кажется что подобные глубоко грустные произведенія
иначе и читать не должно. Монотонное однообразное чтеніе
сильнѣе рельефнѣе рисуетъ этихъ бездушныхъ, холодныхъ
этихъ отвратительныхъ Гарпій. Я благоговѣю передъ Салтыко-
вимъ. О Гоголь нашъ безсмертный Гоголь! Какою радостію
25 возрадоваласябы благородная душа твоя увидя вокругъ себя
такихъ гениальныхъ учениковъ своихъ. Други мои, искренніи
мои! Пишите, подайте голосъ за эту бѣдную грязную опаску-
женную чернь! за этого поруганного безсловесного смерда!

6 [сентября]. Въ 10. часовъ утра Князь Пожарскій бросилъ якорь
30 у набережной города Самары. издали эта первой гильдіи отро-
ковица весьма и даже весьма неживописна. Я вышелъ на бе-
регъ и пошелъ взглянуть поближе на эту чопорную юную куп-
чиху. и купить коты. На улицѣ попался мнѣ И. Явленскій, и
мы сопча пустилися созерцать городъ. Ровный, гладкій, набѣ-
35 леный, на фабриный, до тошноты однообразный городъ. Живой
представитель царствованія неудобозабываемого Николая Тор-
моза.

Какъ изъ любопитства, такъ и вслѣдствіи вопіющаго апе-
тита, это случилось часу около второго, и мы велѣли изво-
40 щнику ѣхать къ самому лучшему трактиру въ городѣ, онъ и
поѣхалъ, и привезъ насъ къ самому лучшему заведенію т. е.
трактиру. едва вступили мы на лестницу сего заведенія, какъ
оба въ одинъ голосъ проговорили, Здѣсь рускій духъ здѣсь
русью пахнетъ. т. е. саломъ, гарью, и всевозможной мерзостью.

1 У насъ однакожь хватило храбрости заказать себѣ котлѣты,
но увы не хватило терпѣнія || дождатся этихъ безконечныхъ 352
котлетъ. Явленскій бросилъ половому полтинникъ ругнулъ
манѣнька начто тотъ молча съ улыбкою поклонился, и мы
5 вышли изъ заведенія. Огромнѣйшая хлѣбная пристань на Волгѣ,
привол[ж]скій Новый Орлеанъ! и нѣтъ порядочного трактира.
О русь!

Послѣ мнимаго завтрака мы поѣхали въ лавки въ лав-
кахъ, даже въ лавочкахъ не оказалось такого товару какой
10 мнѣ былъ необходимъ (коты) и мы отправились на пароходъ.

Въ Капитанской каютѣ на полу увидѣлъ я измятый листокъ
старого знакомца руского инвалида, поднялъ его и отъ нѣ-
чего дѣлать принялся читать фельетонъ, тамъ говорилось о
китайскихъ инсургентахъ, и о томъ какую рѣчь произнесъ
15 Гонгъ, предводитель инсургентовъ, передъ штурмомъ Нанкина.
Рѣчь начинается такъ.—Богъ идетъ съ нами. Что же смогутъ
противъ насъ демоны? Мандарины эти—жирный убойный скоть,
годный только въ жертву нашему небесному отцу, высочай-
шему владыкѣ, единому истинному Богу.—Скороли, во всеу-
20 слышаніе, можно будетъ сказать про русскихъ бояръ тоже самое?

Въ Самарѣ живетъ богатый купецъ Свѣтовъ. Глава секты
Малакановъ. Правительство (кроткими мѣрами) заставляло его
принять православіе, но онъ, несмотря на кроткіе мѣры, рѣ-
шительно отказался отъ православія, и из[ъ]явилъ желаніе
25 принять кальвинизмъ. На что однакожь правительство не
из[ъ]явило своего желанія, и оставило его въ покои, запретивъ
ему и его сектѣ тор[г]овать. (одна изъ кроткихъ мѣръ.)

7 [сентября]. Въ 10. часовъ утра при свѣжемъ Нордѣ съ дождемъ и
снѣгомъ мы оставили Самару. Отъ Самары въ верхъ начинается
30 подниматся лѣвый берегъ Волги, это плоская возвышенность
Жегулевскихъ горъ. Черезъ два часа мы подошли къ воротамъ
Жигулевскихъ горъ. Это ущелье сузившее волгу до одной вер-
сты, за горами какъ за рамой открылась намъ новая досели
не виданная панорама изпятнанная темно синими полосами
35 это обитатель сѣвера сосновый лѣсъ. На первый планъ этой
[панорамы] изъ за ущелья поросшаго чернымъ лѣсомъ, высу-
нулась обнаженная отдѣльная гора. Это царевъ Курганъ, на-
родное преданіе говоритъ что петръ первый путешествуя по
волгѣ, останавливался на этомъ мѣстѣ и в[с]ходилъ на эту
40 гору, вслѣдствіи чего она и получила названіе царева Кур-
гана.

Гора эта своею формою и величеною напомнила мнѣ та-
кую же гору близъ Звенигородки Кіевской Губерніи въ селѣ
Гудзивци. И Гудзивскую гору быть можетъ какой небудь по-

1 мазанникъ пройдоха освятилъ своимъ возшествіемъ, но зем-
 ляки мои какъ то тупо сохраняють въ своей памяти подобные
 освященія. Онѣ (земляки мои.) чуть ли не догадываются, что
 естли царь взойдетъ на такую гору то вѣрно недаромъ, а упо-
 5 вательно для того чтобы насытымъ окомъ окинуть окрест-
 ность на которой (естли онъ полководецъ.) сколько въ одинъ
 приемъ можно убить || вѣрноподданныхъ. А естли онъ Боже со- 36.
 храни Агрономъ то это еще хуже, особенно естли окрестность
 окажется безплодною то онъ высочайше повелитъ ее здѣлать
 10 плодоною, и тогда потомъ и кровью крѣпостного утучнится
 безплодный солончакъ. Земляки мои вѣрно небезпричины
 не освещаютъ своей памятью подобныхъ урочищъ.

Не могъ я дознаться на какомъ народномъ приданіи осно-
 вываясь, покойный князь Воронцовъ назвалъ въ своихъ Мош-
 15 нахъ гору обыкновенную Святославою горою, съ которой
 будто бы этотъ пьяный Варягъ разбойникъ любовался на
 свою шайку пѣнившую святой Днѣпръ своими разбойничими
 ладьями. Я думаю это просто фантазія сіятельной башки и
 ничего больше. Сіятельному англomanу просто пожелалось укра-
 20 сить свой великолѣпный паркъ башнею въ родѣ маяка, вотъ
 онъ и сочинилъ народное преданіе, приноровивъ его къ мѣст-
 ности, и оляповатую свою башню назвалъ, башнею Святослава.
 А Михайло Грабовскій, (не въ осудъ будь сказано) чуть чуть
 было документально не доказалъ народного преданія о Свято-
 25 славовой горѣ.

Капитанъ нашъ спасибо ему догадался сегодня изъ своей
 каюты ажуръ. здѣлать, посредствомъ кошомъ каюту-темницу, и
 учредилъ вней чугунную печь, и я теперъ буквально нахожусь
 въ теплыхъ объятіяхъ друга.

30 Вотъ тебѣ и Волжскіе комары которыхъ я такъ боялся.

8 [сентября]. Утро ясное тихое съ морозцемъ. Лѣвый берегъ Волги
 отъ самого Царева кургана замѣтно понижается, и сегодня рано
 я его увидѣлъ такимъ точно какъ и до Самары. ровный, пло-
 скій, однообразный. Правый берегъ попрежнему угрюмо воз-
 35 вышенъ и покрытъ мѣлкимъ лѣсомъ. Естли бы и можно было
 рисовать, то совершенно рисовать нѣчего, кромѣ развѣ огром-
 ной расшивы стоящей на якорѣ посерединѣ волги какъ на-
 зеркаль.

Я расчитывалъ что казенные смотровые сапоги послу-
 40 жать мнѣ по крайней мѣрѣ до Москвы а они и до Симбир-
 ска недотянули измѣнили проклятые, то бишь, казенные. Иванъ
 Никифоровичъ Явленскій замѣтилъ этотъ ущербъ въ моемъ
 весьма нещегольскомъ кустюмѣ, и предложилъ мнѣ свои са-
 поги, изъ числа запасныхъ, за что я ему сердечно благодаренъ.

1 Сапоги его пришлись мнѣ по ногѣ и я теперь щиголяю почти въ новыхъ сапогахъ въ добавокъ на високихъ каблукахъ. Что мнѣ несовсѣмъ нравится, но дареному коню въ зубы не-
смо[тря]тъ.

9 [сентября].

Симбирскъ отъ видишь

А недѣлю идешь.

Бурлацкая поговорка.

Съ восходомъ со[л]нца далеко, на пологой возвышенности упирающейся въ Волгу показался Симбирскъ т. е. нѣсколько
10 бѣлыхъ пятнышекъ неопредѣленной формы. Матросъ вахтен-
ный указывая мнѣ на бѣлинькіе пятнушки проговорилъ бур-
лацкую поговорку, которую я тутъ же и записалъ. Отъ Сен-
гилея до Симбирска 50. верстъ и это пространство мы прошли
не въ продолженіи недели но въ продолженіи || битыхъ десяти 362.
15 часовъ. Князь Пожарскій сегодня какъ то особенно медлин-
но двигался впередъ. А можетъ бить мнѣ это такъ показа-
лось потому что Симбирскъ не сходилъ съ горизонта, въ кс-
торомъ мнѣ хотѣлось побывать за свѣтло взглянуть на мону-
ментъ Карамзина. Симбирскъ же вмѣсто того чтобы приблизит-
20 ся ко мнѣ, онъ увы! совершенно скрился за непроницаемой
завѣсой сотканой изъ дождя и снѣга. Мерзость эта усилива-
лась, вечеръ быстро близился, и я терялъ надежду видѣть на
мѣстѣ видѣть музу исторіи, которую я видѣлъ только въ [г]линѣ
въ мастерско[й] незабвенного Ставасера. Чего я боялся то и слу-
25 чилось. Едва къ пяти часамъ Князь положилъ свой якорь у
какой то досчатой пристани, протчая декорація была закрыта
дождемъ съ [с]нѣгомъ. Не смотря на все это я рѣшился выйти
на берегъ. Черноземная моя родна[я] грязь по колѣна, и ни
одного извощика. Промочивше въ лужи и грязи ноги я воз-
30 вратился, нильзя сказать, благополучно на пароходъ.

Другой разъ я произжаю мимо Симбирска, и другой разъ
не удается видѣть, мнѣ монументъ придворного исторіографа.
Первый разъ въ 1847. меня провезъ фельтьегеръ мимо Сим-
бирска тогда было не до мунумента Карамзина. Тогда я едва
35 успѣлъ пообѣдать въ какой то харчевни; или, вирнѣе сказать
въ кабаѣ. Во мнѣ была (какъ я послѣ узналъ) икстренная
надобность въ Оренбургѣ, и потомуто фельтьегеръ неудобоза-
бываемаго Тормоза недремалъ. Онъ меня изъ Питера на ось-
мые сутки поставилъ въ Оренбургъ, убивше только одну поч-
40 товую лошадь на всемъ пространствѣ. Теперь же въ 1857.
году, вмѣсто экстренности ночь и съ такими отвратитель-
ными вариациями что глупо бы и думать о монументѣ Ка-
рамзина.

Послучаю двадцатиоднолѣтней супружеской жизни Кате-

1 рины Никифоровны Козаченко, за завтракомъ побороли мы
двухъ великановъ, подъ именемъ пироги съ разными удиви-
тельными внутренностями, и поэтому то необыкновенному слу-
чаю обѣдали позд[н]о, ровно въ 7. часовъ и ровно в 7. часовъ
5 положилъ рядомъ съ Княземъ якорь пароходъ Сусанинъ.
Капитанъ Сусанина Яковъ Осиповичъ Возницынъ, былъ
приглашенъ самимъ хозяиномъ къ обѣду. По случаю неудачи
видѣть Симбирскъ и монументъ Карамзина, у меня родился
и быстро выросъ, великолѣпный проектъ. За обѣдомъ напился
10 пьянымъ. Но увы, этотъ великолѣпный проектъ удался только
въ половину.

Послѣ обѣда зашли мы въ капитанскую свѣтелку, (такъ
называютъ волжскіе плаватели (матрозы) напалубную капитан-
скую каюту.) и принялись за чай. Между прочими интерес-
15 ными разговорами за чаемъ, Возницынъ сказалъ что онъ послѣ
закритія Волжской навигаціи ѣдитъ въ свое помѣстье (Твер-
ской Губерніи). По случаю освобожденія крепостныхъ крестьянъ.
Онъ, хотя и либераль, но какъ самъ помѣщикъ, проговорилъ
эту великолѣпную новость весьма не судовольствиемъ. Замѣтя
20 сіе филантропическое чувство въ помѣщикѣ Тверской Губер-
ніи, я почелъ лишнимъ завести разговоръ съ помѣщикомъ о
столь шекотливомъ для него предметѣ. И не раздѣливъ вос-
торга пробужден[н]аго этой великой новостью я закутался въ
свой чапанъ и заснулъ сномъ праведника.

2. Въ 6. часовъ вечера приходилъ къ капитану нашему нѣ-
кій геръ Ренинкапфъ. агентъ Компаніи фирмы Меркурій.
Пошлая, лакейсконѣмецкая [физиономія]. И ничего больше! а
между прочимъ эта придворно лакейская физиономія принад-
лежитъ Статскому Совѣтнику и председателю какойто па-
30 латы, чуть ли не казенной!

10 [сентября]. Вчерашній мой великолѣпный вполнину удавшійся 37.
проектъ, сегодня, и то уже слава богу только вечеромъ удал-
ся, и удался съ мельчайшими подробностями, съ головной
35 болью и прочимъ тому подобнымъ.

11 [сентября]. Такъ какъ отъ глумленія пьянственнаго у Тараса колеблется
десница и просия шуйцу — но и она въ твердости своей поко-
лебася (тожъ отъ глум[л]енія тогожъ пагубнаго пьянства), вслѣдствіе чего
изъ состраданія и любви къ немощному приемя грудь описать день изче-
зающій изъ памяти ослабѣвающей, дабы оный былъ нѣкимъ предрѣче-
40 ніемъ таковыхъ же будущихъ и столпомъ яко бы мудрости (пропадающимъ
во иракъ для человечества—небывъ изречено литеррами) мудрости, говорю,
прошедшаго. Историкъ—вѣщаетъ одну истину и вотъ она сицевая:

„Борясь сострастьми обуревающимъ—и по совѣту великаго настав-
ника — „не иде на совѣтъ нечестивыхъ—и на пути грѣшныхъ не ста“ бла-
45 жень убо*—и совлекая вѣтхаго чловѣка—Тарасъ имкъ, вооружася ду- 372
хомъ смиренія, и удаливыйся во иракъ думы своея—режива бо есть за чело-

1 вѣчество—во единъ вечеръ,—былъ причастенъ уже крещенію духомъ по
 смыслу Св. Писанія „окрестивыйся водою и духомъ—спасенъ будетъ“ аку-
 сивъ по первому крещенію водою (въ зловоніи же и омерзеніи непотреб-
 наго челоуѣчества—водкою сугубо прозываемое).—былъ оный Тарасъ
 5 zelo подходящъ по духу Св. Еванг.—пропитанъ бѣ zelo; не остановился
 на полупути спасенія, глаголивый „Елицы во Христа креститися—во
 Христа облекостеся“. Не возможивый—по тлѣнію и немощи телѣснѣ—до-
 стичи сего крайняго предѣла идеже ангелы уподобляется.—Тарасъ зашелъ
 таки далеко уподобясь—тому богопріятному состоянію—коимъ не всѣ Сыны
 10 Божіи награждаются—иже на языкѣ—порока и лжи тлетворной—и у х о ю
 зовется. И бѣ свирѣпъ въ семъ положеніи—не давая сомкнуть || мнѣ зе- 38.
 ницы въ ночи—часа одного—и вѣщая неподобныя изреки—грѣховному міру
 сему—изрыгая ему проклятія—выступая съ постели своей босѣ и въ
 единомъ рубище—яко Моисей преображенный иже бѣ писанъ рукою Брюно,
 15 выступающимъ съ облакъ къ повер[г]шемуся во прахъ Изральтянину жертво-
 приносящему Тельцу злату. Въ той веси былъ челоуѣкъ нѣкій—сего изліянія
 убояхуся—шубкой закрыся—и тутъ же яко мельчайшійся инфузорій легкимъ
 сномъ забывся.—Тутъ слѣдуетъ пробѣлъ—ибо Тарасъ имѣлъ свидѣтелемъ
 своего величія и торжества немудраго нѣкоего мужа—мала, неразумна и на
 20 языкѣ тогожъ злорѣчія кочегаромъ зовамаго, кой бѣ тихъ и тупо-
 мысленъ на дифирамбы невозмутимаго Тараса.—В. Кишкинъ.

Р. S. Далѣе не жди тожъ отъ Тараса, о! бѣдное имъ любимое че-
 ловѣчество! никакого толку || и большаго величія, и мудраго слова ибо— 38.
 опохмѣлившійся яко нѣкій аристократъ (по писанію крестивыйся водкою);
 25 опохмѣленіе не малое и деликатности непослѣдней водка вишневая сче-
 томъ пять (а онъ говоритъ 4 нехай такъ буде) при оной цыбуль и соле-
 ныхъ огурцовъ веліе множество.

12 [сентября]. Погода отвратительная. Князь Пожарскій и Сусанинъ
 положилъ на ночь якорь въ Спаскомъ затонѣ. Это зимняя
 30 стоянка пароходовъ Меркуриевской Компаніи, Здѣсь устроены
 мастерскіе, квартиры для капитановъ помѣщеніе для мастеровъ,
 школа, и кабакъ. Мѣстность прекрасная окруженная мо-
 лодыми дубовими рощами, и не смотря на холодную погоду въ
 рощахъ сохранилася свѣжая зелень и нѣкоторые цвѣты, изъ
 35 которихъ я набралъ маленькій букетъ, и какъ истинный Тер-
 сисъ Посошковъ преподнесъ его милѣшей баронес[с]ѣ Медемъ,
 одной изъ пассажирокъ Князя Пожарского, и женѣ одного
 изъ капитановъ Меркуриевской Компаніи. Милая привлека-
 тельная женщина.

40 Утро ясное съ морозомъ до пяти градусовъ. Къ двѣнадцати
 часамъ дня погода по вчерашнему измѣнилася въ перемижающій
 дождь съ снѣгомъ. Князь Пожарскій благополучно перешолъ
 Красновидовскій перекалъ (мѣли.) и въ одинадцать часовъ
 вечера положилъ якорь въ десяти верстахъ отъ Казани.

13 [сентября].

Казань городокъ
 Москвы уголокъ.

Эту поговорку слышалъ я въ первый разъ въ 1847. году
 на почтовой станціи въ Симбирской Губерніи, когда препро-

1 вождася я на фельтьегерѣ въ Оренбургѣ. Какойто упитан-
 ный Симбирскій степнякъ описывая моему препроводителю ве-
 ликоколѣпнѣ города Казани замкнулъ свое описаніе этою ловкою
 5 слышанная поговорка сама собою вспомнилась и невольнo про-
 говорилась. Едва пароходъ успѣлъ положить якорь какъ я
 выс[к]очилъ на берегъ помѣстился за четвертакъ въ татарской
 телѣжкѣ и пустился въ городъ. Какъ издали такъ и вблизи
 такъ и внутри Казань чрезвычайно живо напоминаетъ собою
 10 уголокъ Москвы начиная съ церковей колоколенъ, до саякъ и
 калачей. вездѣ на каждомъ шагу видишь влияніе бѣлокамен-
 ной Москвы. Даже башня Сумбеки, несомнѣнный памятникъ 39.
 временъ татарскихъ, показалась мнѣ единоутробною сестрою
 Сухаревой башни. Большая улица, (конечно Московская.) веду-
 15 щая въ Кремль смахиваетъ на невскій проспектъ своею чо-
 порностью и торцовой мостовою. улица эта начинается вели-
 колѣпнымъ зданіемъ университета, украшенного грандиозными
 тремя іоническими портиками. Жаль что этому прекрасному
 зданію недостаетъ площади, оно бы много выиграло, и мону-
 20 ментъ пѣвца Екатерины не красовался бы надворѣ въ мини-
 атурномъ полисадникѣ меланхолически созерцаемый рудою
 корою.

Полюбовавшись, вмѣстѣ съ рудою корою статуею спле-
 тателя торжественныхъ одъ и иной гнусной лести, я проходя
 25 черезъ дворъ встрѣтилъ студента съ порядочно синимъ под-
 бородкомъ. почему и заключилъ что онъ не новичокъ въ
 здѣшной аудиторіи. На этомъ основаніи я обратился къ нему
 съ вопросомъ, не помнитъ ли онъ Посяду и Андрусского, переве-
 денныхъ въ 1847. году изъ Кіевскаго Университета въ Казанскій.
 30 Онъ сказалъ что не помнитъ и совѣтовалъ мнѣ обратится
 къ старому сторожу Игнатьеву. Я вѣжливо поблагодарилъ его
 за наставленіе, но не находя нужнымъ примѣнить къ дѣлу
 это милое наставленіе я вышелъ на улицу. Выйдя на улицу
 я услышалъ глугой шумъ барабана и увидѣлъ густую толпу
 35 народа провожавшаго на казнь преступника. Чтобы не встрѣ-
 тить эту гнусную процесію, я своротилъ въ переулокъ, и въ
 числѣ бѣгущихъ смотрѣть эту процесію я увидѣлъ молодую
 дѣвушку съ шарманкою за плечами, и ободраннаго мальчика
 съ тамбуриномъ врукахъ. Мнѣ сдѣлалось не грустно а какъ то
 40 особенно скверно, и я опять взялъ за четвертакъ татарскую
 тележку и возвратился на пароходъ.

Возвращаясь на пароходъ я увидѣлъ съ правой стороны
 отъ дороги памятникъ воздвигнутый надъ костями убитыхъ
 при взятіи Казани царемъ Иваномъ лютымъ. Это усѣченная
 45 пирамида съ портиками поставленная будто бы на томъ са-

1 момъ мѣстѣ гдѣ стоялъ шатеръ царя лютого. Печальный памятникъ.

14 [сентября]. По случаю принятія новаго груза, пароходъ нашъ просто[я]лъ до 11. часовъ утра у Казанскаго берега. Пользуясь этимъ рѣдкимъ случаемъ и хотя пасмурною, но не мокрою погодою я вышелъ на берегъ и здѣлалъ два абриса, общій видъ Казани, и видъ на Волгу противъ Казани и села Услонъ. Возвращаясь на пароходъ купилъ я у смазливой перекупки, соленого отварено[го] ляща. И прѣйдя на пароходъ задалъ себѣ 10 настоящій плибейскій пиръ. Кромѣ ляща и новопетровской ветчины, заключилъ я свой пиръ головкой чесноку || съ чорнымъ 39 хлѣбомъ, и провонялъ не только капитанскую свителку всего Князя Пожарскаго. Сопутни[ки] мои бѣгали отъ меня какъ чортъ отъ ладону. Одна только милая хозяйка, и добрѣйшая 15 ея мамаша Катерина Никифоровна Козаченко нашли что чеснокъ хотя и воняетъ но не такъ несносно чтобы при встрѣчѣ сомною необходимо было закривать носъ. и еще более. чтобы доказать имъ господамъ не любящимъ чесноку, что чеснокъ вещь не только не противная но даже приятная. обѣщались 20 заказать обѣдъ съ чеснокомъ, и обкормить хулителей. Милѣйшая Катерина Никифоровна.

Противъ города Свияжска прошли благополучно Васильевскій перекалъ (мѣль) и встрѣтили пароходъ Адашевъ Меркуриевской же компаніи. Онъ буксируетъ двѣ баржи съ дровами и одну изъ нихъ посадилъ на мѣль. Князь Пожарскій попытался было стащить ее съ мѣли но безуспѣшно. И пройдя нѣсколько верстъ впередъ положилъ якорь на ночь, изопасенія сѣсть на Вязовской перекалъ. Выше устья Камы Волга замѣтно сдѣлалась уже и мѣльче.

15 [сентября]. Проспалъ я ровно до девяти часовъ утра. Надо думать что это случилось сомною подъ глухой шумъ Князя Пожарскаго, потому что сомною этого прежде не случалось, ни даже подъ нетрезвую руку. Это надиво долгое спаніе заключилось отвратительнымъ сновѣденіемъ. Будто бы Дубельтъ съ своими 35 помощниками, Поповъ и Дестремъ. въ своемъ уютномъ кабинетѣ передъ пылающимъ каминомъ, меня тщетно навращалъ на путь истинный, грозилъ пыткой, и въ заключеніи плюнулъ и назвалъ меня извергомъ рода человѣческаго. Едва успѣлъ онъ произнести этотъ милый эпитетъ. какъ явился въ полномъ 40 мундирѣ капитанъ Косеревъ, и здѣлалъ мнѣ почти палочный выговоръ за то что я опоздалъ на ученье. Тѣмъ и кончилось это позорное сновидѣніе. Меня разбудилъ громъ падающаго якоря т. е. цѣпи передъ Ураковскимъ перекаломъ.

1 Пользуясь сей непродолжительной стоянкой, и продолжительнымъ тихимъ переходомъ черезъ сей Ураковскій перекасть, я нарисовалъ бѣлымъ и чорнымъ карандашомъ, довольно удачно портретъ Михайла Петровича Комаровскаго. Будущаго Капитана будущаго парохода А. Сапожникова. За то что онъ подарилъ мнѣ свои бархотные теплые сапоги.

Въ 10. часовъ вечера Князь Пожарскій положилъ якорь передъ Гремячевскимъ перекастомъ.

10 Заужиномъ Нина Александровна наивно рассказывала Со держаніе Донъ Жуана Байрона, который она прочитала на дняхъ въ французскомъ переводѣ. И еще милѣе и наивнее просила своего мужа учить ее англійскому языку.

16 [сентября].

Собачій пиръ.

(Изъ Барбье)

15 Когда взошла заря и страшный день багровый,
Народный день насталь;
Когда гудѣлъ набать и крупный дождь свинцовый
По улицамъ хлесталь,
20 Когда Парижъ взрѣвѣлъ, Когда народъ воспрянулъ
И Малый сталъ великъ, ||
Когда, въ отвѣтъ на гулъ старинныхъ пушекъ грянулъ
Свободы звучный кликъ! 40.
Конечно не было тамъ [видно] ловко сшитыхъ
Мундировъ нашихъ дней;
25 Тамъ дѣйствовалъ напоръ лохмотьями прикрытый
Запачканныхъ людей,
Чернь грязною рукой тамъ ружья заряжала
И закопченнымъ ртомъ
Въ пороховомъ дыму, тамъ сволочь восклицала
30 Е—на мзть умремъ!

А эти баловни въ натянутыхъ перчаткахъ
Съ батистовимъ бельемъ
Женоподобные, въ корсетахъ на подкладкахъ,
Тамъ былиль подружемъ?
35 Нѣтъ! ихъ тамъ не было, когда все низвергая,
И сквозь картечь етремясь;
Та чернь великая и сволочь та святая
Къ безсмертію неслась!
А тѣ господчики, боясь громовъ и блеску
40 И слыша грозный ревъ,
Дрожали гдѣнебудъ въ дали зазанавѣской
На корточки присѣвъ!

Ихъ не было въ виду ихъ не было въ поминѣ
При общей свалкѣ тамъ.
45 Затѣмъ что видите ль? свобода не графиня,
И не изъ модныхъ дамъ.
Которая нося на истощенномъ ликѣ
Румянъ карминныхъ слой,

1   Готова въ обморокъ при первомъ падать крикъ,
               Подъ первую пальбой.
 Свобода женщина съ упругой, мощной грудью;
               Съ загаромъ на шекъ,

17 [сентября]. Вчера мнѣ ничто не удалось. Поутру началъ рисовать портретъ Е. А. Панченка домашняго медика А. Сапожникова. Не успѣлъ здѣлать контуры, какъ позвали завтракать. Послѣ завтрака пошелъ я въ Капитанскую Свѣтелку съ твердымъ намѣреніемъ продолжать начатый портретъ, какъ началъ от-
 10 криваться изъ за горы городъ Чебоксары Ничтожный, но картинный городокъ. Естли не больше, такъ по крайней мѣрѣ на половину будетъ внемъ домовъ и церквей. И все старинно[й] Московской архитектуры. Для кого и для чего онѣ построены? Для Чувашей? Нѣтъ для православія. Главный узелъ
 15 московской старой внутренней политики, православіе. Неудобозабываемый Тормозъ поглупости своей хотѣлъ затянуть этотъ ослабѣвшій узелъ, и перетянулъ. онѣ теперь на одномъ волоскѣ держится.

Когда скрылися отъ насъ живописные грязные Чебоксары, 20 я снова принялся за портретъ. Но принялся вяло, неохотно. Принялся для того чтобы его кончить и кончилъ, разумѣется скверно.

Отъ этой первой неудачи я съ досады легъ спать, и проспалъ прекрасный видъ села Ильинского. Въ вечеру когда 25 Князь Пожарскій положилъ на ночь якорь, и все успокоилось, я чтобы хоть чемъ небудь вознаградить двѣ неудачи, принялся переписывать Собачій Пиръ, какъ вошелъ въ свѣтелку А. С. съ К. и П. и ни съ сего ни съ того составился у насъ литературный вечеръ. Капитанъ нашъ вытащилъ изъ
 30 подъ спуда Полярную Звѣзду 1824 года и прекрасно прочиталъ намъ отрывки изъ поэмы Наливайко. А Сапожниковъ отрывки изъ поэмы Войнаровскій. Потомъ А. А. пригласилъ насъ ужинать. И какъ это случилось въ 12 часовъ, то заужиномъ оказалась именинница а именно бабушка Любовь Григорьевна
 35 Явленская. Поздравили. И не одинъ, и недва, а три раза поздравили. Потомъ начали отсутствующихъ име[ни]нницъ поздравлять, и я таки порядкомъ напоздравлялся.

Несмотря на послѣднее вчерашнее событіе, я сегодня проснулся рано, и какъ нивчомъ не бывало принялся за свой
 40 журналъ, и пока братія еще въ об[ъ]ятіяхъ морфея буду продолжать Собачій Пиръ до новой перепоики.

Съ зажженнымъ фитилемъ, приложеннымъ къ орудью
 Въ дымящейся рукѣ!

Свобода—женщина съ широкимъ гордымъ шагомъ,
 Со взоромъ огневимъ,

- 1 Подъ гордо вьющимся по вѣтру краснымъ флагомъ,
Подъ дымомъ боевимъ;—
И голосъ у нее неженственный сопрано:
Ни жерль чугунный рядъ,
5 Ни мѣдь (звонъ) колоколовъ, ни палка барабана
Его не заглушить!
Свобода женщина, но въ сладострастьи щедромъ,
Избранникамъ своимъ вѣрна,
Могучихъ лишъ однихъ къ своимъ приемлетъ нѣдрамъ
10 Могучая жена.
Ей нравится плебей, окрѣпнувшій въ проклятьяхъ,
А не гнилая знать,
И, въ свѣжей кровию дымящихся объятыхъ
Ей любо трепетать.
-
- 15 Когда то ярая, какъ бѣшенная дѣва,
Явилась вдругъ она,
Готовая дать плодъ отъ дѣвственнаго чрева
Грядущая жена.
И гордо въ даль она, прикликахъ иступленья
20 Свой совершая ходъ,
И цѣлые пять лѣтъ горячкой вождельня
Сжигала свой народъ!
А послѣ кинулась вдругъ къ палкамъ, къ барабану,
И маркитанткой въ станъ,
25 Къ двадцатилѣтнему явилась капитану:
„Здорово Капитанъ!“ ||
Да,—это все она! она съ отрадной рѣчью
Являлась намъ въ стѣнахъ,
Избитыхъ ядрами, изпятнанныхъ картечью,
30 Съ улыбкой наустахъ;—
Она! огонь въ глазахъ, въ ланитахъ жизни краска,
Дыханье горячо,
Лохмотья; нищета, трехцвѣтная повязка
Черезъ голое плечо!
35 Она! Въ трехдневный срокъ французовъ жребій вынуть!
Она! Еѣнецъ долой!
Измята армія; тронъ скомканъ, опрокинуть
Кремнемъ изъ мостовой!
-
- 40 И что же? О позоръ! Парижъ столь благородный
Въ кипѣнни гнѣвныхъ силъ,
Парижъ, гдѣ нѣкогда великій выхрь народный
Власть львиную сломилъ,—
Парижъ, который весь гробницами уставленъ
Величій всѣхъ временъ!
45 Парижъ, гдѣ камень стѣнъ пальбою продырэвленъ,
Какъ рубище знаменъ!
Парижъ, от[ъ]явленный сынъ хартій, прокламацій,
Отъ головы до ногъ.
Обвитый лаврами, апостолъ въ дѣлѣ націй,
50 Народовъ полубогъ!
Парижъ, что нѣкогда какъ свѣтлый куполъ храма
Всемирного блесталъ,
Сталъ нынѣ скопищемъ нечистоты и срама,
Помойной ямой сталъ,

1 Вертепомъ подлыхъ душъ, мѣсть ищущихъ въ лакеи
 Паркетныхъ шаркуновъ,
 Просящихъ нищенски для рабской ихъ ливреи
 Мишурныхъ галуновъ;
 5 Бродягъ которые рвутъ францію на части,
 И сквозь плевки, толчки,
 Визжа, зубами рвутъ издохшей тронной власти
 Кровавые клочки!

---

10 Такъ вопрь израненный, сраженный смертнымъ боемъ,
 Чуть дышетъ въ злой тоскѣ,
 Покритый язвами, палимый со[л]нца зноемъ,
 Простертый на пѣскѣ;
 Кровавые глаза померкли; обезсиленъ
 Могучій звѣрь поникъ;
 15 Отверзтый зѣвъ его шепучей пѣной взмылинь
 И высунуть языкъ...
 Вдругъ рогъ охотничій пустыннаго простора
 Всю площадь огласилъ,
 И спущенныхъ собакъ неистовая свора
 20 Со всѣхъ рванулась силь!
 Завыли жадные! послѣдній песъ дворовый
 Оскапилъ острый зубъ,
 И съ визгомъ кинулся на пиръ ему готовый
 На неподвижный трупъ!
 25 Борзые, гончіе, лягавые, бульдоги;
 Пойдемъ! и всѣ пошли:
 „Нѣтъ велря короля! Возвеселитесь Боги!
 Собаки Короли! ||
 Пойдемъ! Свободны мы! изъсъ неударитъ сътью,
 30 „Веревкой нескрутятъ!
 „Суровый сторожъ насъ не приударитъ плетью,
 „Не крикнетъ: песъ, назадъ!
 „Затѣ шелчки, толчки хотъ мертвому отплатимъ!
 „Коль не въ кровавый сокъ
 35 „Запустимъ морду мы, такъ надали ухватимъ
 „Хотъ нищенскій кусокъ!
 „Пойдемъ!“ И начали изъ всей собачей злости,
 Трудится что есть силь;
 Тотъ песъ щитины клокъ, а тотъ кровавой кости
 40 Обгризокъ ухватилъ,
 И радъ бѣжить домой, вертя хвостомъ мохнатымъ
 Чадолубивый песъ
 Ревнивой сукѣ въ даръ и въ кормъ своимъ щинятамъ
 Хотъ чтонебудъ принесъ.
 45 И бросивъ изъ своей окровавленной пасти
 Добычу, говоритъ:
 „Вотъ, ѣште! эта кость—уривокъ царской власти!
 „Пируйте! Вепрь убить.

Бенедиктовъ.

18 [сентября]. Вчера праздновали именины милѣйшей бабушки Любовъ
 50 Григорьевны Явленской. Сегодня празднуемъ день рожденія
 ея милѣйшого внука А. А. Сапожникова. А пока еще не
 грозитъ завтракъ, то я по вчерашнему воспользуюся безмя-

1 тежнимъ утромъ и перепишу еще одно стихотвореніе изъ за-
вѣтной портфели нашего обязательнѣйшаго капитана.

Рускому народу.

1854. года.

- 5 — Меня поставилъ богъ надъ рускою землею—
Сказалъ намъ рускій царь,
— Воиня Божіе склонитесь предомною,
Мой тронъ его олтарь!
Для русскихъ ненужны заботы гражданина,
10 Я думаю за васъ!
Усните, Сторожитъ глазъ царскій властелина
Росію всякій часъ.
Мой умъ васъ сторожитъ отъ чуждыхъ нападеній,
Отъ внутренняго зла,
15 Пусть ваша жизнь течетъ вдали заботъ въ смиреньи,
Спокойна и свѣтла!
Совѣты не нужны помазаннику Бога,
Мнѣ Богъ даетъ совѣтъ.
Гордитесь рускіе быть царскими рабами,
20 Законъ вашъ—мысль моя!
Отечество вамъ—флагъ надъ гордыми дворцами
Росія—это я. —
Мы долго вѣрили въ грязи восточной лѣни,
И мѣлкой суеты,
25 Покорно цаловалъ, рядъ русскихъ поколѣній,
Прахъ царственной пяты;
Бездѣйствіе ума надъ нами тягстѣло
За грудями бумагъ,
За перепискою мы забывали дѣло
30 Въ присутственныхъ мѣстахъ. ¶
Въ азшиту воровства въ защиту нерадѣнья
Мы ставили законъ;
Подъ буквою скрывались преступленья
Но пунктъ былъ соблюденъ;
35 Своимъ директорамъ, министрамъ мы служили
Россію позабывъ,
Предъ ними ползали чиновъ у нихъ просили.
Крестовъ напереривъ.
И стало воровство намъ дѣломъ обыденнымъ,
40 Кто могъ схватить тотъ бралъ,
И тотъ межъ нами былъ всѣхъ боліе почтенный,
Кто боліе укралъ.
Разводъ опредѣлялъ познанье генерала—
Глупъ онъ естли уменъ,
45 Церемоніальный маршъ, и выправка рѣшала
Чего достоинъ онъ.
Бригадный командиръ былъ лучшій губернаторъ,
Отличный инженеръ, правдивійшій сенаторъ,
Честнѣйшій человекъ;
50 Начальникъ низшии права не признавая
Былъ деспотъ полубогъ;
Безсмысленный сатрапъ былъ царскій бичъ для края
Губилъ вредилъ гдѣ могъ;

42.

1   Сталь конюхъ цензоромъ—шутъ царскій адмираломъ
          Клейнмихель графомъ сталь!
          Росія отдана въ аренду обирапамъ..
          Чтожъ рускій? Рускій спаль..
 5   Крехтя несъ мужичокъ какъ прежде господину
          Прадѣдовскій оброкъ.
          Крехтя помѣщикъ несъ вторую половину
          Имѣнія въ залогъ.
          Крехтя попрежнему дань рускіе платили
 10   Подъячимъ и властямъ;
          Качали головой, шептались, говорили,
          Что это стыдъ и страхъ,
          Что правды нѣтъ въ судѣ, что тратятъ миліоны,
          —Росіи кровь и потъ,—
 15   На путешествъ я, кіоски, павильёны,
          Что плохо всё идётъ.
          Потомъ за ералашъ садились по полтинѣ,
          Косясь по сторонамъ;
          Рашели хлопали, бранили Фрецолини,
 20   Лорнировали дамъ,
          И низко кланялись продажному вельможѣ
          Отечества сыны!
          Иль удалялись въ глушь прадѣдовскихъ имѣній
          Въ бездѣйствіи жирѣтъ ||
 25   Мечтать о пирогахъ, бесѣдовать о сѣнѣ,
          Животнымъ умереть
          А если кто нибудь средь общей летаргіи
          Мечтою увлеченъ,
          Ихъ призывалъ на брань, за правду и Россію,
 30   Какъ былъ бѣднякъ смѣшонъ!
          Какъ ловко надъ его безумьемъ издѣвался
          Чиновный фарисей:
          Какъ быстро отъ него блѣднѣя отрекался
          Вчерашній кругъ друзей!
 35   И подъ анафемой общественнаго мнѣнія
          Средь смрада рудниковъ,
          Онъ узнавалъ, что грѣхъ прервать оцѣпененья
          Тяжелый сонъ рабовъ.
          И онъ былъ позабытъ; порой лишь о безумцѣ
 40   Шептали здѣсь и тамъ:
          „Быть можетъ онъ и правъ... да, жалко вольнодумца,
          Но что за дѣло намъ?“

422.

Спасибо Ивану Никифоровичу Явленскому за то, что онъ
 отказался отъ завтрака и помогъ мнѣ кончить превосходное
 45 прелюдіе къ превосходнѣйшему стихотворенію, которое я, естли
 Богъ поможетъ перепису завтра.

19 [сентября].

Нехвалися идучи на рать,
 А хвалися идучи съ рати.

Вчера вечеромъ путешественники и путешественницы си-
 50 грали по послѣдней пулкѣ преферанса въ каютъ-компаніи
 К. Пожарского, расчитались и расплатились до денежки за

¹ всѣ пульки сигран||ныя впродолженіи рейса. т. е. отъ 22 ав- 43.
густа. Покончивше эту статью, сѣли заужинъ, приготовлен-
ный изъ послѣдней провизии. Поужинали, разумѣется въ по-
слѣдній разъ въ каютъ-компани. Выпили послѣдній хересъ,
⁵ мадеру, и кажется шампанское. составили проэкть завтра-
шняго обѣда въ Нижнемъ Новѣградѣ и разошлись спать. Хо-
рошо. Съ расвѣтомъ К. Пожарскій поднялъ якорь свиснулъ,
фыркнулъ и весело захопалъ своими огромными колесами.
Хорошо. Берега быстро мѣняють свои контуры. Пролетаемъ
¹⁰ мы мимо красиваго помѣстоположенію села Зименки помѣ-
щика Дадьянова. И замѣчательнаго по слѣдующему произше-
ствію. Прошедшаго лѣта, когда поспѣло жито и пшеница, му-
жичковъ выгнали жать, а онѣ чтобы покончить барщину за
¹⁵ одинъ разъ зажгли его совсѣхъ концовъ при благополучномъ
вѣтрѣ. Жаль что яровое не поспѣло, а то и его бы за одинъ
разъ покончили бы. Отрадное произшествіе. Такъ вотъ ле-
тимъ мы во весь духъ мимо этого замѣчательнаго села. Какъ
вдругъ лѣвое колесо перестало вертѣтся и изъ К. Пожар-
скаго — Дельфина здѣлалась черепаха. Что случилось? раз-
²⁰ дался общій голосъ. Шатунъ лопнулъ! раздался въ отвѣтъ
одинокій голосъ машиниста. Я смикнулъ что прежде вечера
мы не будемъ въ Нижнемъ Новградѣ т. е. прежде вечера не-
будемъ обѣдать, смикнувшѣ дѣломъ я пошолъ въ капитанскую
свителку, выпилъ добрую чару лимоновки закусилъ остаткомъ
²⁵ Новопетровской витчины, взялъ какую то газету легъ да и
заснулъ себѣ съ Богомъ. Просыпаюсь, а нашъ К. Пожарскій
стоитъ себѣ, тоже съ Богомъ на Телячьемъ бродѣ. Собачій
бродъ кое какъ переползъ а Телячій не вмоготу стало. Что
дѣлать? Паузится. т. е. перегружатся. Пауза эта длится до
³⁰ сихъ поръ. т. е. до первого часу ночи. А путешественницы и
путешественники пробавляются натошахъ въ ералашъ въ ожи-
даніи Нижегородскаго обѣда.

²⁰ [сентября]. Пауза продолжалась за полночь. Съ расвѣтомъ К. По-
жарскій поднялъ якорь, и какъ подстреленный орелъ за-
³⁵ хлопалъ однимъ колесомъ своимъ. Взошло со[л]нце и освѣтило
очаровательные окрестности Нижнегo Новограда. Я хотѣлъ
было хоть что небудь начертить, но увы дрожаніе палубы при
одномъ колисѣ еще ошутительнѣе, а сѣрые сырые тучки неза-
медлили закрыть животворяще[е] свѣтило и задернуть прозрач-
⁴⁰ нымъ сѣрымъ туманомъ живую декорацію. Декорація о[т]ъ
тумана здѣлалась еще очаровательнѣе но рисовать ее рѣши-
тельно невозможно, тучки небесные, вѣчные странницы, пустили
изъ себя такую мерзость. что я укрился въ капитанскую свѣ-
телку и принялся за свои чувалы (торбы). ||

1 Въ одинадцать часовъ утра К. Пожарскій положилъ 432.
якорь противъ Нижняго-Новгорода. Тучки разошлись и сол-
нышко привѣтливо освѣтило городъ и его прекрасные окрест-
ности. Я вышелъ на берегъ, и безъ помощи извозчика, мимо
5 красавицы 17. столѣтія цер[к]ви С. Георгія, поднялся на гору.
Зашелъ въ Гимназію къ Боб[р]жицкому, бывшему студенту
Кіевскаго университета, ненашелъ его дома я пошолъ въ
Кремль. Новый Соборъ отвратительное зданіе. Это огромная
квадратная ступа съ пятью короткими толкачами. Неужели это
10 дѣло рукъ Ко[н]стантина Тона? невѣроятно. Скорѣе это произ-
веденіе самого неудобозабываемаго Тормоза. Даліе. Приношеніе
благодарнаго потомства Гражданину Минину и К. Пожарскому.
Копѣшное, позорящее неблагодарное потомство приношеніе!
утѣшительно что этотъ грошовыйobeliskъ уже переломился.
15 Изъ Кремля зашелъ я опять, къ Бобржицкому и опять не-
засталъ его дома. Изъ Гимназіи пошолъ я искать въ покров-
ской улицѣ домъ Сверчкова. Квартиру А. А. Сапожникова. На-
шелъ. И только что успѣлъ поздравить съ временнымъ ново-
сельемъ хозяйку хозяина и вообще сопутницъ и сопутниковъ,
20 какъ является Николай Александровичъ Брылкинъ (главный
управляющій Компаніи Пароходства Меркуріи.) и посекрету отъ
другихъ объявляетъ, сначала хозяину а потомъ мнѣ, что
онъ имѣетъ особенное придписаніе полицеймейст[е]ра дать
знать ему о моемъ прибытіи въ городъ. Я хотя и тертый ка-
25 лачъ но такая неожиданность меня сконфузила. Позавтра-
кавше кое какъ, я отправился на пароходъ, поблагодарилъ
моего добраго друга капитана за его обязательности. Взялъ
свой пачпортъ и передалъ его вмѣстѣ съ вещами Н. А. Брыл-
кину. Успокоившись немного я въ третій разъ пошолъ къ
30 Бобржицкомъ и на сей разъ наш[ел]ъ его домъ съ широко
распростертыми объятіями. въ 8. часовъ вечера я отправился
къ Н. А. Брылкину, провелъ у него часа два времени въ дру-
жеской бесѣдѣ, взялъ у него для прочтенія Голосъ изъ
Росіи. лондонское изданіе, и отправился къ Павлу Абра-
35 мовичу Овсянникову на мою временную квартиру.

21 [сентября] Добрые мои новые друзья Н. А. Брылкинъ, и П. А.
Овсянниковъ. посовѣтовали мнѣ прикинутся больнымъ, воиз-
бѣжаніе путешествія; пожа[лу]й по этапамъ, въ Оренбургъ, за-
полученіемъ указа оботставкѣ. Я рассудилъ что не грѣхъ
40 подлость отвратить лицемѣріемъ, и притворился больнымъ.
До перваго часу лежалъ, читалъ Голоса изъ Росіи.
И дожидалъ медика и полицеймейстера. А въ первомъ часу
махнулъ рукою, и отправился къ Сапожниковимъ. Послѣ обѣда
проводилъ моихъ добрыхъ милыхъ спутниковъ и спутницъ до

1 почтовой конторы, и простился съ ними. Онѣ въ почтовыхъ каретахъ отправились въ Москву. Когда увижу[сь] я съ вами прекраснѣйшіе люди? Просилъ Комаровского и Явленского цаловать въ Москвѣ моего старого друга М. С. Щепкина, а
5 Сапожникова просилъ || Въ Петербургѣ цаловать мою святую 44. заступницу Графиню Н. И. Толстую. Вотъ тебѣ и Москва! вотъ тебѣ и Петербургъ! и театръ и академія и эрмитажъ и сладкіе дружескіе объятія земляковъ друзей моихъ Лазаревского и Гулака-Артемовского! Проклятіе вамъ корпусные и
10 протчіе командири мои мучители безнаказанные! Гнусно! Безчеловѣчно! Отвратительно гнусно!

Въ 7. часовъ вечера зашелъ я къ Н. А. Брылкину встрѣтилъ у него овсянникова и Кишкина и дружеской от[к]ровой бесѣдой заглушилъ вопли такъ внезапно такъ гнусно подло
15 уязвленного сердца. Естли бы не эти добрые люди мнѣ бы при[ш]лось теперъ сидѣть зарिशоткой и дожидать указа обот[ст]авкѣ или просто бросится въ объятія красавицы Волги. Послѣднее кажется былобы легче.

22 [сентября]. Сегодня какъ и вчера погода дрянъ, слякоть и мер-
20 зость. На улицу выйти нѣтъ возможности. Изъ за стѣны кремля показываетъ соборъ свои безообразные толкачи съ рѣповидными верхушками, и ничего больше невидно изъ моей квартиры. Скучно. Медика и полиціймейст[е]ра по вчерашнему дожидаль и недождавшись пошолъ къ Н. А. Брылкину обѣдать.
25 Послѣ обѣда какъ и до обѣда лежалъ и читалъ Богдана Хмельницкого Костомарова. Прекрасная книга, вполнѣ изображающая этого гениального бунтовщика. Поучительная, назидательная книга! Историческая литература сильно двинулася впередъ впродолженіи послѣдняго десятилѣтія. Она освѣтила
30 подробности закопченные дымомъ фиміама усердно кадимого передъ порфирородными идолами.

23 [сентября]. Погода постоянно скверная, я постоянно лежу и читаю Зиновія Богдана. Прекрасная современная книга! Отнѣчего дѣлать нарисоваль сегодня портретъ В. В. Кишкина удоблетворительно. Обѣдалъ пообыкновенію у Н. А. Брылкина, и пообыкновенію послѣ обѣда читалъ и спалъ.

24 [сентября]. Н. А. Брылкинъ ѣздилъ въ Балахну съ мистеромъ Стремомъ, американскимъ инженеромъ посмотричь на строящійся тамъ пароходъ и Баржи для Компаніи Меркурій. Отнѣчего дѣ-
40 лать и я напросился имъ сопутствовать. Щегольской новенькой пароходъ Лоцманъ въ полдень поднялъ якорь и понесъ насъ въ верхъ по Волгѣ. Съ разными остановками въ

1 5ть часовъ вечера мы наконецъ остановились у Балахны. Едва успѣлъ вскарабкаться на кучу бревенъ и взглянуть на эту родительницу безчисленныхъ живописныхъ расшивъ, какъ инспекція кончилась и я пошолъ къ Лоцману. ||

5 Изъ рассказовъ я узналъ что Балахна одна изъ главныхъ 442. верхвей на берегахъ Волги, то же что на Окѣ Дѣдново, гдѣ строился гол[л]андскими мастерами первый рускій корабль Орелъ. Въ десятомъ часу возвратилися въ Нижний пообѣдали или поужинали и разошлись спать.

25 [сентября]. Утро было хотя и неясное, [но] покрайней мѣрѣ безъ вѣтру и дождя. Воспользовавшись сією безцвѣтною погодой я съ крилечка моей квартиры начертилъ верхушку церкви С. Георгія. Хоть что небудь да дѣлалъ.

26 [сентября]. Опять дождь, опять слякоть. Настоящее безвыходное 15 положеніе. Старинны[е] Нижегородскіе цер[к]ви меня просто очаровали. онѣ такъ милы такъ гармонически пестры, и отвратительная погода не даетъ мнѣ рисовать ихъ. Я однакожъ сегодня перехитрилъ упрямую погоду. Рано поутру пошелъ въ трактиръ спросилъ себѣ чаю и нарисовалъ изъ окна благовѣщенскій Соборъ. Древнѣйшая въ Нижнемъ церковь. Нужно 20 будетъ узнать время ея построенія. Но откого. Къ пьянымъ косматымъ жрецамъ нехочется мнѣ обращаться, а больше нѣкому. Нижний Новгородъ во многихъ отношеніяхъ интересный городъ и неимѣетъ печатного указателя. Дико! по татарски 25 дико!

27 [сентября]. Проходя мимо церкви святого Георгія, и видя что 30 двери цер[к]ви растворины, я вошелъ въ притворъ и въ ужасѣ остановился. Меня поразило какоето безобразное чудовище нарисованное на трехъ аршинной круглой доскѣ. Сначала я 45. подумалъ что это индѣйскій Ману или Вешну заблудилъ || въ христіанское капище полакомится ладономъ и деревяннымъ масломъ. Я хотѣлъ войти въ самую церковь, какъ двери растворилися и вышла пышно франтовски разодѣтая барыня уже не совсѣмъ свѣжая, и обратя[сь] къ нарисованному чудовищу 35 вищу три раза набожно и ко[ке]тливо перекре[с]тилась и вышла. Лицемѣрка! Идолопоклонница! И на вѣрное блядь. И она ли одна? Миліоны подобныхъ ей бессмысленныхъ извращенныхъ идолопоклонницъ. Гдѣ же христіанки? Гдѣ христіане? Гдѣ безплотная идея добра и чистоты? Скорѣе въ кабакѣ нежели въ 40 этихъ обезображенныхъ животныхъ капищахъ. у меня не хватило духу перекрестится и войти въ церковь, изъ притвора я вышелъ на улицу и глазамъ моимъ представилась по тем-

Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
Відділ стародруків та рідкісних видань
Інв. № 65736

1 ному фону широкого луга блестящая граціозно извивающаяся красавица Волга. Я вздохнуль свободно, невольню перекрестил-ся и пошелъ домой.

28 [сентября]. Нарисоваль портретъ мамзель Анхень Шауббе. Гувер-
5 нан[т]ка Брылкиныхъ, очень милая молодая нѣмочка, рѣзвая наивная, настоящій мальчикъ въ юбкѣ.

Прочиталь Комедію Островскаго, Доходное мѣсто. Не понравилось. Много лишняго ничего неговорящаго. И вообще оляповато, особенно женщины не натуральны. Вскоромъ вре-
10 мени ее будутъ давать наздѣшной сценѣ. Нужно будетъ по-смотрѣть.

Передъ вечеромъ требовала меня за чѣмто полиція, но я не пошолъ.

29 [сентября]. Со[л]нце сегодня взошло свѣтло весело. Я пошолъ въ
15 Кремль и началъ рисовать Соборную Колокольню, но руки такъ озябли окоченѣли что я едва могъ здѣлать общій абрисъ. Пользуясь улыбкою осенняго дня, я послѣ завтрака отправился къ печерскому монастырю съ намѣреніемъ нарисовать эту живописную обитель. Выбралъ точку. Прилежъ отдохнуть. И, ле-
20 лѣмый теплыми лучами со[л]нца задремалъ, и такъ плотно задремалъ что проснулся уже передъ закатомъ со[л]нца. Возвращаясь на квартиру мимо Георгіевскаго публичнаго сада, я зашелъ въ садъ, встрѣтилъ много гуляющей публики обоихъ половъ и всѣхъ возрастовъ. Между женщинами какъ на под-
25 боръ ниодной не только красавицы или хорошенькой, даже сносной не встрѣтилъ. Уроды, и какъ кажется большею частію старне дѣвы. Бѣдные старые дѣвы!

30 [сентября]. Въ ожиданіи незваннаго гостя Г. Полицеймейстера, я предложилъ сеансъ моему доброму хозяину Павлу Абрамичу
30 Овсянникову. Портретъ былъ оконченъ къ двумъ часамъ довольно удачно, а Г. Лапа (такъ прозывается || къ намъ не жало- 45 валь. Погода прекрасная. Я вышелъ на бульваръ. Между протчей публикой встрѣтилъ я на бульварѣ дитей, три дѣвочки и мальчикъ. Прехорошенькіе и рѣзвые дѣти. Кустюмъ ихъ по-
35 казался и страннымъ и жалкимъ. На дѣвочкахъ были какіе то коротенькіе легинькіе дырявые мантильки дворянско нѣмецкаго покроя, ручонки нагіе и почти босякомъ. На мальчикѣ поярковая сѣрая шляпа съ перомъ, мантилька такая же какъ и на дѣвочкахъ а башмаки еще хуже. Вообще показались мнѣ
40 онѣ похожими на трупы младенцевъ Комедіантовъ. Я дошелъ съ ними до кондитерской, купилъ имъ сладкихъ пирожковъ на полтину и познакомился. Зовутъ ихъ Катя, (самая бойкая)

1 Надя, и дуня, а мальчика Саней. дѣти онѣ нѣкоего Арбенцова театральнаго музыканта. Значить я немногимъ ошибся. На-
раставаньи онѣ просили меня къ себѣ въ гости, и я разу-
мѣется обѣщаль прійти.

5   Раставшесь зъ дѣтьми, вспомнилъ я Алексѣя Панфилыча
Панова. Крепостнаго паганини. на Князѣ Пожарскомъ. Онъ
зимуеть въ Нижнемъ, и квартируетъ гдѣто противъ архіерей-
скаго дома. Съ Георгіевской набережной пошелъ я къ архіе-
рейскому дому съ целію найти квартиру и навѣстить моего
10 возлюбленнаго виртуоза. Квартиры виртуоза я однакожъ не
нашелъ, а мимоходомъ зашелъ въ архіерейскій садъ. Это, пре-
имущественно липовая роша обнесенная деревяннымъ заборомъ,
посерединѣ которой красуется въ родѣ казармы, огромное
трехъ-этажное зданіе, (архіерейская келья.) Невдаликъ отъ зда-
15 нія между деревьями бесѣдка съ колоколами, и въ другой сто-
ронѣ также между деревьями четырь улья обдѣланы на по-
добіе надгробныхъ памятниковъ. Вездѣ пусто и уныло, физи-
ческая гниль и нравственный застой на всемъ отражается.
Скверно. Прийдя на квартиру я на сонъ грядущій прочиталь
20 рассказъ Маркера Граф. Толстого. Поддѣльная простота
этого рассказа слишкомъ очевидна.

1. октября. Грязь туманъ, слякоть и протчая атмосферическая га-
дость. Вслѣдствіи чего я предложилъ сеансъ Г. Грасу. зятю
Н. А. Брылкина. Сеансъ на половинѣ былъ прерванъ прихо-
25 домъ Г. Лапы, и Г. Гартвихъ. Первый бравый и любезный
гвардѣйскій полковникъ и полицеме[й]стеръ. Второй не бравый
но не меніе любезный полицейскій медикъ. Оба поляки или лит-
вины, и оба неговорятъ по польски. Гартвингъ спасибо ему
безъ малѣйшей формальности нашелъ меня больнымъ какой то
30 продолжительной болѣзнью, а обязательный Г. Лапа засвѣ-
дѣтельствовавалъ дѣйствительность этой мнимой болѣзни, и послѣ
взаимныхъ не (?) церемоній мы растались. Вслѣдствіи этого обяза-
тельнаго визита я представляю себѣ мое возвращеніе въ Орен-
бургъ сомнительнымъ.

35   Съ сегодняшняго дня начинаются здѣсь спектакли, и послѣ 46.
обѣда Н. А. Брылкинъ пригласилъ меня въ свою ложу. Давали
народную сантиментально патріотическую драму Потѣхина С у д ѣ
людской не Божій. Драма дрянъ съ подробностями. Г. Мо-
чалова, независимо отъ своей бѣдной натянутой роли, мнѣ
40 понравилась. у ней есть движенія настоящей артистки. Г. Кли-
мовскій какъ и роль его приторенъ. Водевиль, Коломен-
скій нахлѣбникъ. Водевиль балаганный, и исполненъ
былъ соотвѣтственно своему назначенію. Мален[ь]кій оркестръ
въ антрактахъ—игралъ нѣсколько Номеровъ изъ Донъ Жуана

1 Моцарта прекрасно, можетъ быть потому что это очаровательное созданіе трудно сыграть не прекрасно. Зала театра небольшая но отдѣлана просто и со вкусомъ. Публика, въ [о]собенности женская, замѣчательно неб[ле]стящая и немногочисленна.

2 [октября]. Утро ясное тихое съ морозомъ. Нужно было вчера начатый порт[рет]ъ Г. Граса сегодня кончить, и я принялся за работу съ тѣмъ чтобы скорѣе кончить и итти къ Печорскому монастырю съ целію нарисовать его. Но Увы монастырь этотъ мнѣ не дается. Кончивше портретъ я нечаянно но нелеце-
10 мѣрно позавтрикалъ прилежъ на минутку вз[д]охнуть и проспалъ рѣвно до двухъ часовъ. Непростительное свинство! Едва успѣлъ я проснуться какъ вошелъ Н. А. Брылкинъ и предложилъ мнѣ итти съ нимъ на бульваръ погулять передъ обѣдомъ. На бульварѣ встрѣтили мы нѣкоего господина Якоби. Н. А. отреко-
15 мендовалъ ме[н]я сему господину Якоби. Онъ просилъ насъ къ себѣ обѣдать и мы не отказались. Г. Якоби одинъ изъ нижегородскихъ аристократовъ, весьма любезный и довольно ѣдкій либераль, и вдобавокъ любитель живописи. Онъ показалъ мнѣ свой альбомъ ничемъ особенно незамѣчательный, и кар-
20 тину плохо освѣщенную, картину съ большими достоинствами изображающую молящагося какого то молодого святого. выраженіе лица прекрасно. Поувѣренію хозяина эта драгоценность принадлежитъ кисти Гверчино. а по моему она больше похожа на хорошую копію съ Доминикино Цампіери. Но я хозяину не
25 сказалъ моего мнѣнія, поопыту зная какъ трудно противурѣчить знатокамъ живописи. Нараставаньи онъ взялъ съ насъ слово быть завтра вечеромъ въ клубъ при выборѣ старшинъ гдѣ обѣщаль меня познакомить съ своими товарищами и угостить музыкой. Я не прочь и отъ музыки и отъ знакомства,
30 въ особенности отъ знакомства. Мнѣ необходима денежная работа, а иначе я долженъ буду обратится опять за святыми финансами къ моему искреннему М. Лазаревскому. Попробую не удастся ли устранить эту необходимость. ||

3 [октября]. Рускіе люди, въ томъ числѣ и нижегородцы, многимъ 46г.
35 одолжились отъ европейцевъ и между прочимъ словомъ клубъ. Но это слово совершенно не къ лицу рускому человѣку. Имъ бы лучше было одолжится подобнымъ словомъ, а оно вѣрно существуетъ въ китайскомъ языкѣ, одолжится бы у Китайцевъ и Японцевъ, естли онѣ отринули свое родное слово поси-
40 дѣлки, удивительно вѣрно изображающее рускіе дворянскіе зборища. У европейцевъ клубъ имѣетъ важное политическое значеніе, а у русскихъ дворянъ это даже и не мирская сходка, а просто посидѣлки, онѣ собираются посѣдѣть за ломберными

1 столами, помолчать, поѣсть, выпить, и естли случай поблаго-
пріятствуетъ то и по сусаламъ другъ друга смазать.

Послѣ выбора старшинъ любезнѣйшій Г. Якоби представилъ меня своимъ товарищамъ въ томъ числѣ генералу Веймарну, и Г. Кудлаю. (полицейме[й]стеръ № 2.) Генералъ Веймарнъ замѣчателенъ тѣмъ что онъ не похожъ на руского генерала, а похожъ вообще на прекрасного простого человѣка. а Г. Кудлай кромѣ того что не похожъ на полицеймей[с]т[е]ра, какъ и товарищъ его Лапа. Замѣчателенъ тѣмъ что онъ другъ
10 и дальній родственникъ моего незабвеннаго друга и товарища покойнаго Петра степановича Петровскаго. Многое и многое разбудилъ онъ въ моемъ сердцѣ своимъ живимъ воспомина-
ніемъ о прекрасныхъ минувшихъ дняхъ. Мы съ нимъ до того увлеклись минувшимъ что незамѣтили какъ настоящіе поси-
15 дѣлки кончились. въ заключеніи усовѣтовали мы писать къ брату покойнаго моего друга къ Павлу степановичу Петровскому, чтобы онъ отложя всякое попеченіе навѣстилбы насъ въ Ниж[н]емъ Новѣградѣ. И естли можно захватилбы съ собою и моего искренняго Михайла Лазаревскаго.

4 [октября]. додвенадцати часовъ велъ Себя хорошо Некончивше потреть
адилаиди Алексеевне брилкиной попросилъ я у николая Александровича
брылкина екапажа снамереньямъ зделать очайныя везита, пришлогсь дома
выридилса спомощію павла абрамовича овсяникова какъ первой статейной
франтъ начилъ свою визидацию Г. веймора Г. веймаръ напервой
25 разъ показалса мне вдомашнемъ виду человекомъ окуратномъ нонечо-
порномъ. вели мы речей о томъ что унасъ пути соопшенели вросии
болие нежели гнусны || напримеръ 1843 году въ Чернигови набазари 47.
продавали муку 20 ко серб пудъ. А вмстечко гомели туже самую му про-
давали. 1. серб пудъ. поговоривши апутей сообщеніи, мы. слегка коснулись
30 и воено сословья—однамъ словомъ совсемъ отвритительне что конечно
неподлежитъ немалеишемъ сомненію заключившимъ нашъ ва обоюднаго
любезничство такимъ мненіемъ овоеномъ. сословии я простилса Г. Ге-
нераломъ и поехалъ гдотору градвингу¹⁾).

¹⁾ Писано чужою рукою,—очевидно, рукою того самого Михайла, шо
35 про його згадано далі. Подаемо тут це надзвичайно нерозбірне і поплутане
писання звичайною людською мовою. *Ред.*

До двѣнадцати часовъ велъ себя хорошо. Не кончивши портретъ Аде-
лаиды Алексѣевны Брылкиной, попросилъ я у Николая Александровича
Брылкина экипажа съ намѣреніемъ слѣлать (—?) визиты. (—?) Дома
40 вырядилса съ помощью Павла Абрамовича Овсянникова, какъ первоста-
тейный франтъ, [и] началъ свою визитацію [съ] г. Веймарна. Г. Веймарнъ
на первый разъ показался мнѣ въ домашнемъ быту человекомъ аккурат-
нымъ, но не чопорнымъ. Вели мы рѣчь о томъ, что у насъ пути сообщенія
въ Россіи болѣе нежели гнусны. Напримѣръ, [въ] 1843 году въ Черн-говѣ
45 на базарѣ продавали муку 20 коп. серебромъ пудъ. А въ мѣстечкѣ Гомелѣ
ту же самую муку продавали 1 [рубль] серебромъ пудъ. Поговоривши о путяхъ
сообщенія, мы слегка коснулись и военнаго сословія однимъ словомъ—
совсѣмъ отвратительно, что, конечно, не подлежитъ ни малѣйшему сомнѣ-
нію. Заключивши наши обоюдныя любезности такимъ мнѣніемъ о военномъ
50 сословіи, я простился [съ] г. генераломъ и поѣхалъ къ доктору Гартвигу.

5 [октябрю]. Михайло хорошій слуга но въ секретари не годится, малограмотенъ. Я хотѣлъ по примѣру Юлія Цезаря и работать т. е. рисовать и диктовать но мнѣ нито ни другое не удалось. За двумя зайцами погонишься ниод[ного] не поймашь.

5 Пословица очень спра[ве]длива. Не знаю умѣлъ [ли] Юлій цезарь рисовать? а диктовать говорятъ онъ могъ разомъ пис[ь]ма о пяти совершен[н]о разныхъ предметахъ чему я почти не вѣрю. Но не отомъ рѣчь, а рѣчь о томъ что у меня и сегодня еще колеблется де[с]ница отъ позавчерашня[го] глумленія пьянстве[н]-

10 ного. и я вчера только видъ показывалъ что я будтобы рисую а гдѣ тамъ и фонъ не могъ конопатить. Такъ только абыто.

Остановились мы на томъ какъ я приѣхалъ къ доктору Гартвигу.

6 [октябрю]. Вчера только я успѣлъ об[мок]нуть перо въ чернило описать визитъ мой доктору Гартвигу и перейти къ нецеремонному визиту Г. Кудлаю, какъ дверь съ шумомъ растворилась и вошелъ въ комнату самъ Кудлай. Разумѣ[е]тся я положилъ омоченное въ чернило перо, встрѣтилъ дорого[го] свѣт-

20 ского гостя въ подштаникахъ и послѣ лобызаній вдарились сначала въ обыкновенный пустой разговоръ, а потомъ перешли къ воспоминаніямъ о Питерѣ о покойномъ Петровскомъ и о великомъ Брюлловѣ. Воспоминанія наши были прерваны приходомъ слуги отъ Н. А. Брылкина съ предложеніемъ обѣда.

25 Я проводилъ моего гостя, одѣлся и отправился къ Н. А. обѣдать. Послѣ обѣда рѣзвушка Мамзель || Анхенъ Шауббе [пред- 472. ложила] сопутс[т]вовать ей въ Театръ. Я съ удовольствіемъ принялъ ея предложеніе, и во вто[рой] разъ слушалъ музыку Моцарта изъ Донъ Жуана, и въ первый разъ видѣлъ драму Ко-

30 цебу сынъ Любви о существованіи которой я зналъ по слуху. Драма моей рѣзвой сопутницѣ очень понравилась какъ произведеніе Коцебу. а мнѣ къ ужасу моей дамы тоже понравилась только не совсѣмъ. За что я и получилъ изъ улыбающихся устъ восторженно[й] Нѣмки названіе грубого варвара

35 не способного сочувствовать ничему прекрасному и моральному. Роль Амаліи дочери барона исполняла артистка Московскаго Театра Госпожа Васильева, натурально и благородно. а прочіе кромѣ Г. Платонова (роль барона.) лубочно. За драмою послѣдовала Путаница поздѣш[н]ему хорошо. а помоему

40 тоже лубошно. Спектакль кончился въ первомъ часу къ удовольствію публики вообще и моей спутницы въ особенности.

7 [октябрю]. Морозъ закалилъ наконецъ непроходимую грязь, это хорошо. Нехорошо только то что е[с]тли онъ установится то

1 лишить меня возможности нарисовать здѣшніе старинные церк-
ви которые мнѣ такъ понравились. Вслѣдствіи уже не сля-
коти, а преждевременнаго гостя мороза, я сидѣлъ дома. На-
писалъ Михайлу Лазаревскому о притчѣ случившейся сомно[ю]
5 въ Нижнемъ Новѣгородѣ, и просилъ прислать мнѣ сколько
небудь денегъ потому что я на публику здѣшнюю плохо на-
дѣюся.

8 [октября]. Пользуясь хорошею погодою я позавтрикалъ сыто и
пошелъ гулять. Обогнувше два раза Кремль и полюбывавшесь
10 окрестными видами и коническими старинными колокольнями
какъ лисица виноградомъ зашелъ къ моему поставщику чтенія
къ милѣйшему Константину антоновичу Шрейдерсу. Бывшему
студенту Кіевскаго университета и въ нѣкоторомъ родѣ зем-
ляку моему. Встрѣтилъ у него нѣкоего барона Торнау, пол-
15 ковника Генеральнаго Штаба, человѣка либерала прекрасно
и неумоимо говорящаго. Во время послѣдней войны онъ былъ
при рускомъ посольствѣ въ Вѣнѣ военнымъ агентомъ. Слѣ-
довательно ему есть очомъ говорить. Жалѣю что разговоръ
его длился не боліе получаса, онъ здѣсь проѣздомъ и кромѣ
20 [того] торопился на обѣдъ къ Губернатору.

Баронъ Торнау между прочимъ рекомендовалъ мнѣ на
всякій случай своего близкаго друга извѣстнаго путеше-
ственника Петра Егоровича Ковалевскаго. Въ настоящее время
нача[ль]ника Азіятскаго департамента. По увѣренію барона, че-
25 ловѣка царемъ любимого, а слѣдовательно и многомогущаго. ||

9 [октября]. Сегодня поутру любезнѣйшій Н. А. Брылкинъ принесъ 48.
мнѣ давно жданное Краткое Историческое Описаніе Нижняго
Новогорода, составленное нѣкоимъ Н. Хранцовскимъ. Но такъ
какъ сегодня погода довольно сносная то я оставя сію инте-
30 ресную [книгу] до вечера, отправился къ Печерскому мона-
стырю. Коекакъ набросалъ видъ монастыря я съ окоченѣ-
лыми руками прибѣжалъ домой. Позавтрикалъ, поотогрѣлся и
принялся за книгу. Книга хорошая, и достаточно знакомить
съ исторіею края и города, Жаль что Г. Хранцовскій объ ар-
35 хитектурныхъ памятникахъ и вообще опамятникахъ старины
говорить слишкомъ экономно. Но и за то спасибо. Печерскій
монастырь что я сегодня рисовалъ, построенный при Царѣ
Федорѣ Ивановичѣ въ 1597. вмѣсто разрушившагося древняго
монастыря основаннаго архимандритомъ Діонисіемъ.

10 [октября]. Сегодня погода не поблагопріят[ст]вовала моему доброму
намѣренію рисовать архангельскій Соборъ въ Кримлѣ и я
предложилъ сеансъ Н. А. Брылкину и нарисовалъ его портретъ.

11 [октябрю]. А сьогодні съ горемъ пополамъ отправився поутру
 рисовать архангельскій Соборъ озябъ до слезъ и ничеґобы
 нездѣлалъ естлибы непопался мнѣ на глаза Генераль вей-
 марнъ Командиръ учебнаго Карабинернаго полка и разумѣется
 5 главный хозяинъ въ казармахъ подъ которими я располо-
 жился рисовать. Я росказалъ ему о своемъ горѣ и онъ обя-
 зательно позволилъ мнѣ помѣстится у любого окна въ казар-
 махъ чемъ я и воспользовался. съ благодарностью. Порабо-
 тавше отправився я обѣдать къ Н. К. Якоби. Вмѣсто десерта
 10 онъ угостилъ меня брошурой Искендера Лондонскаго втораго
 изданія. Крещеная собственность. Сердечное заду-
 шевное челоѳическое слово! Да осѣнитъ тебя Свѣтъ истинны
 и сила истиннаго Бога апостоль нашъ нашъ одинокій из-
 гнанникъ!

12 [октябрю]. Окончилъ вчера начатый рисунокъ архангельскаго Со-
 бора. Оригинальное красивое и самое древнее, прекрасно со-
 хранившееся зданіе въ || Нижнемъ Новѣгородѣ. Соборъ этотъ 482.
 построенъ во время великаго князя Нижегородскаго Юрія Все-
 володовича въ 1227 году.

13 [октябрю]. Рисовалъ карандашами портретъ Анны Николавны
 Поповой. Слывающей здѣсь красавицей первой стати. Дѣйстви-
 тельно она красивая и еще молодая женщина, но увы манѣнь-
 ко простовата. Можетъ быть и къ лучшему. Первый портретъ
 рисую за деньги. За 25. рублей посмотришь что дальше бу-
 25 деть. Не худо бѣ естлибѣ этакихъ тароватыхъ красавиць
 было погуще въ Нижнемъ. Хотѣбы на портнаго заработалъ.

Послѣ сеанса отправився обѣдать къ Н. К. Якоби. а по-
 слѣ обѣда отправився въ театръ. Спектакль былъ хоть
 куда. Васильева, въ особенности Пиунова была есте[с]твенна
 30 и граціозна. Легкая игривая роль ей къ лицу и полѣтамъ.
 Увертюра изъ Вильгельма Теля была и[с]полнена прекрасно.
 Словомъ спектакль былъ блестящій.

Каковы то теперъ спектакли въ Питери на большомъ
 Театрѣ? Хотѣбы однимъ глазомъ взглянуть, однимъ ухомъ
 35 послушать.

14 [октябрю] Къ величайшему удовольствію красавицы и ея благо-
 вѣрнаго сожителя, и въ особенности къ своему собственному
 удовольствію сегодня я портретъ окончилъ, отдалъ, и весело
 вечеръ провелъ съ моимъ милымъ Капитаномъ В. В. Кишки-
 40 нымъ. Надняхъ онъ ѣдетъ въ Петербургъ. Когдаже я поѣду
 въ петербургъ? Отвратительное положеніе. Немногимъ лучше
 чемъ въ Новопетровскомъ укрѣпленіи.

15 [октября]. При вѣтрѣ и морозѣ нарисовалъ видъ двухъ безименныхъ башень часть Кремлевской стѣны и видъ на за Очье. Въ целомъ вышелъ порядочный рисунокъ. Я тороплюся здѣ- [ла]ть побольше эскизовъ на случай естли прійдется мнѣ
5 здѣсь зазимовать такъ что бы была хоть какая небудь работа. Обѣдалъ у Н. К. Якоби. Первую часть вечера провелъ у Брылкиныхъ а вторую съ Овсянниковымъ въ Клубѣ за Пчелой и бутылкой Эля. Въ Клубѣ познакомился съ нѣкоимъ Г. Варенцовимъ. Это инспекторъ Инс[ти]тута благородного при здѣш-
10 ней Гимназіи, и товарищъ поуниверситету Н. Н. Костомарова. Отъ него я узналъ что Костомаровъ еще не возвратился изъ заграницы въ Саратовъ, и что Кулишъ издалъ второй томъ записокъ о Южной руси. ||

16 [октября]. Отнѣчего дѣлать зашелъ я сегодня къ Варенцову. За- 49.
15 говорили разумѣется о Костомаровѣ, и онъ сообщилъ мнѣ, (поизвѣстіямъ полученнымъ имъ изъ Москвы.) что будьто бы въ Москвѣ между молодежью ходить письмо Костомарова адресованное на имя Государя. Письмо исполненное всякой истинны и вообще пространніе и розумніе письма Герцена
20 адресованного тому же лицу. Письмо Костомарова якобы написано изъ лондона. Естли это правда, то навѣрное можна сказать что Н. И. Сопречтенъ къ собору нашихъ заграничныхъ апостоловъ. Благослови его Господи на семъ великомъ поприщѣ!

25 Отъ Варенцова зашелъ я къ новому знакомому нѣкому Петру Петровичу Голиховскому милому любезному челоуѣку. Онъ здѣсь мимоѣздомъ изъ Питера въ Екатеринбургъ. Онъ отрекомендовалъ меня своей эффектной красавицѣ женѣ. Она мужественная брюнетка, родомъ молдованка, и такой страстно-
30 чувственно электрезующей красоты какой я не встрѣчалъ еще на своемъ вѣку. удивительная огненная женщина. Пе. П. Голиховскій между прочимъ сообщилъ мнѣ что въ Парижѣ образовался рускій журналъ подъ названіемъ Посредникъ редакторъ Сазоновъ. Главная цель журнала быть посред-
35 никомъ между лондонскими періодическими изданіями Эскендера и рускимъ правительствомъ, и еще обнаруживать подлости Пчелы le Nord и вообще правительственіе гадости. Прекрасное намѣреніе. Жаль что это не въ Брюселѣ или не въ Жиневѣ. Въ Парижѣ какъ разъ Коронованный Кар-
40 тушъ по дружески прихлопнетъ это новорожденное дитя святой истинны.

Отъ красавицы Голиховской, зашелъ я къ красавицѣ Поповой и остался у нее обѣдать. Но это красавица не молдованкѣ чета, она показалась мнѣ сладкою, мягкою, роскошною,

1 но далеко не такою полною жизни красавицею какъ бурная
огненная молдованка.

Послѣ обѣда у Поповихъ зашелъ я къ Н. К. Якоби. И
познакомился у него съ нѣкимъ Симбирскимъ бариномъ Кин-
5 дяковимъ, родственникомъ Тимашева, теперишняго начальника
Штаба Корпуса Жандармовъ. Такъ какъ Киндяковъ ѣдитъ въ
Петербургъ то я и просилъ его узнать отъ своего родствен-
ника долго ли еще продлится мое изгнаніе, и могу ли я когда
небудь надѣяться на совершенную свободу? ||

10 У Якоби же встрѣтился я и благоговѣйно познакомился 492.
съ возвращающимся изъ Сибири Декабристомъ съ Иваномъ
Александровичемъ Аненковимъ. Сѣдой величественный кроткій
изгнанникъ въ рѣчахъ своихъ обнаружива[е]тъ и тѣни оже-
сточенія противъ своихъ жестокихъ судей, даже добродушно
15 подтруневаетъ надъ фаворитами Коронованнаго Фильфебеля
Чернышеvimъ и Левашовимъ председателями тогдашняго вер-
ховнаго суда. Благоговѣю передъ тобою одинъ изъ первозван-
ныхъ нашихъ Апостоловъ!

Говорили о возвратившемся изъ изгнанія Николаи Турге-
20 невѣ о его книгѣ, говорили о многомъ и о многихъ и въ пер-
вомъ часу ночи разошлись сказавше до свиданія.

17 [октября]. Сегодня получилъ письмо отъ М. Лазаревского и два
письма отъ милого моего неизмѣннаго Залецкого. Лазаревскій
пишетъ что онъ видѣлся съ графиней Настасіей Ивановной,
25 и что онѣ усовѣтовали, въ случаи восприщенія мнѣ в[ъ]ѣзда
въ столицу, просить письмомъ Графа Ѡ. П. чтобы онъ исхо-
датайствовалъ мнѣ это разрѣшеніе черезъ Призидента Нашого
М. Н. для академіи художествъ класы которой я буду съ лю-
бовію посѣщать какъ было во время оно. Добрые благород-
30 ные мои заступники и совѣтники.

Залецкій кромѣ обыкновеннаго своего сердечно искрен-
наго прелюдія, пишетъ что рисунки мои получилъ всѣ сполна,
что нѣкоторые изъ нихъ уже пристроилъ въ добрые руки, и
деньги 150. рублей переслалъ на имя Лазаревского. Неутомимый
35 другъ! Знакомить онъ меня еще съ какойто своей землячкой лит-
винкой, недавно возвратившейся изъ Италіи, съ огромнымъ
грузомъ изящныхъ произведеній. Для меня и за глаза подоб-
ные явленія очаровательны и я сердечно благодарю моего
друга за это письменное знакомство.

40 Что значить что Кухаренко мнѣ непишетъ? Неужели
онъ не получилъ моего поличія и мою Москалеву Кри-
ныцю? Это былобы ужасно досадно.

Упившесь чтеніемъ этихъ дружескихъ милыхъ посланій.
Вечеромъ, вмѣстѣ съ Овсянниковимъ отправились мы къ

1 огненной молдованкѣ. Страшная не виданная женщина! Намагнетизировавшея хорошенько, мы пожелали ей щастливой дороги до нелюбимаго ея Екатеринбургa, и растались быть можетъ навсегда. Чудная женщина! Неужели кровь древнихъ Сабинянокъ такъ всемогуще безконечно жива? Выходить что такъ. ||

18 [октября]. Написалъ и отослалъ письма моимъ милымъ друзьямъ М. Лазаревскому и Б. Залецкому. 50.

19 [октября]. Въ клубѣ великолѣпный обѣдъ съ музыкою, и повальная Гомерическая попойка...

20 [октября]. Ночь, и слѣдующіе сутки провелъ въ очаровательномъ семействѣ Madame Гильде.

22 [октября]. Вздумалось мнѣ просмотрѣть рукопись моего Матроза. Наудивленіе безграмотная рукопись, а писалъ ее никто иной какъ прапорщикъ Оренбургскаго Ордѣльнаго корпуса, Баталіона № 1-го Г. Нагаевъ, лучшій изъ воспитанниковъ Оренбургскаго Неплюевскаго Кадетскаго Корпуса. Чтоже посредственные и худшіе воспитанники естли лучшій изъ нихъ безграмотный и въ добавокъ пьяница? Проклятіе вамъ челоуѣкоубійцы Кадетскіе Корпуса!

23 [октября]. При свѣтѣ великолѣпнаго пожара вечеромъ часу въ 9.мъ встрѣтился я съ А. К. Шрейдерсомъ онъ сообщилъ мнѣ что обомнѣ получена форменная бумага на имя здѣшняго военного губернатора, отъ Командира Оренбургскаго Ордѣльнаго Корпуса. Для прочтенія сей бумаги, зашли мы въ губернаторскую Канцелярію, къ правителю Канцеляріи милѣйшему изъ людей андрею Кириловичу Кадинскому. Бумага гласить о томъ что мнѣ воспрещается въ ѣздѣ въ обѣ столицы, и что я обрѣтаюсь подъ секретнымъ надзоромъ полиціи. Хороша свобода. Собака на привязи. Это значитъ нестоитъ благодарности В[аше] В[еличество].

Что же я теперъ буду дѣлать безъ моей Академіи? Безъ моей возлюбленной акватента, о которой я такъ сладко и такъ долго мечталъ. Что я буду дѣлать? Обратится опять къ моей святой заступницѣ Графинѣ Настасьи Ивановнѣ Толстой? Совѣстно. Подожду до завтра. Посовѣтуюсь съ моими искренними друзьями съ П. А. Овсянниковимъ и съ Н. А. Брылкинымъ. Онѣ люди добрые сердечные и разумные. Онѣ научатъ меня что мнѣ предпринять въ этомъ безвыходномъ положеніи.

24 [октябрю]. Сегодня мы усовѣтовали такъ, нанеопредѣленное время
остатся мнѣ здѣсь по случаю мнимой болѣзни, а тѣмъ вре-
менемъ писать Графу Ѳ. П. Толстому и || просить его хода- 50г.
тайства о дозволеніи мнѣ жительства въ Петербургъ хотя на
5 два года. впродо[л]женіи двухъ лѣтъ я съ помощію Божіею
успѣю здѣлать первоначальные опыты въ моей возлюбленной
акватента.

25 [октябрю]. Продолжаю поскладамъ прочитывать и поправлять Ма-
троза, и ругать безграмотного перепищика пьяницу прапор-
10 щика Нагаева. Прочитывая по складамъ мое твореніе есте-
ственнo что я немогу слѣдить за складомъ рѣчи. Убѣдился
только въ одномъ, что названіе этого рассказа необходимо пе-
ремѣнить. Пока не придумаю моему Матрозу друго[го] боліе
приличного имени назову его такъ Прогулка съ пользою
15 и не безъ морали.

26 [октябрю]. Заходилъ къ Варенцову, и взялъ у него для прочтенія
два Номера 2. и 3. русской Бесѣды. Въ эпилогъ къ Чер-
ной радѣ П. А. Кулишъ говоря о Гоголѣ Квитки и о мнѣ
грѣшномъ указываетъ на меня какъ на великого самобытного
20 народного поэта. Не изъ дружбы ли это?—

Во 2. Номерѣ русской Бесѣды я съ наслажденіемъ про-
читалъ трехъ куплетное стихотвореніе Ѳ. Тютчева.

25
Эти бѣдные селенья,
Эта скудная природа—
Край родной долготерпѣнья,
Край ты рускаго народа!

30
Не пойметъ и незамѣтитъ
Гордый взоръ иноплеменный
Что скользитъ и тайно свѣтитъ
Въ наготѣ твоей смиренной.

Удрученный ношей крестной,
Всю тебя земля родная,
Въ рабскомъ видѣ Царь Небесный
Исходилъ благословляя.

27 [октябрю]. Нѣсколько дней сряду хорошая ясная погода, и я се-
годня не утерпѣлъ пошолъ на улицу рисовать. Нарисовалъ
церковь пророка Іліи съ частію Кремля, на второмъ планѣ.
Церковь пророка Іліи построена въ 1506. году. въ память
огненнаго стрѣлянія спасшаго Нижній отъ Татаръ и Ногаевъ. ||

28 [октябрю]. Сегодня погода тоже почти позволила мнѣ выйти ри- 51.
совать на улицу. Нарисовалъ я коекакъ церковь Николая

1 за Почайной, построенной въ 1372 году. Вѣроятно тоже въ
 ознаменованіе какого небудь кровопролитія. Подорогѣ зашелъ
 я къ моему любезному доктору Гартвингу, засталъ его дома,
 позавтрикалъ, выпилъ отличнѣйшей вишневки собственного
 5 приготовленія, и въ старомъ изорваномъ Нижегородскомъ
 адресѣ Календарѣ прочиталъ, что въ Княгининскомъ уѣздѣ
 N. губерніи въ Селѣ Вельдемановѣ, отъ крестьянина Мины, и
 жены его Марьяны, въ 1605мъ году въ Маіи мѣсяцѣ родился
 знаменитый патриархъ Никонъ.

29 [октября]. Ходилъ къ Трубецкому весьма милому Князю-человѣку
 и не засталъ его дома. Обѣдалъ у N. К. Якоби, а послѣ
 обѣда въ театрѣ слушалъ между прочимъ увертюру изъ Ро-
 берта Меербера въ антрактахъ какой то кровавой драми.
 Возможно ли двадцати инструментнымъ въ добавокъ нетрез-
 15 вимъ оркестромъ исполнять какую бы то нибыло увертюру?
 А тѣмъ боліе увертюру Роберта Меербера. Прости имъ, не
 вѣдятъ бо что творятъ. Къ концу кровавой драми поло-
 вина лампъ въ залѣ погасла, и тѣмъ кончился великолѣпный
 спектакль.

30 [октября]. Пользуясь погодой я совершилъ прогулку вокругъ го-
 рода съ удовольствіемъ и не безъ пользы. Въ заключеніи
 прогулки нарисовалъ Благовѣщенскій монастырь. Старое
 искаженное новими пристройками зданіе. Главная церковь,
 колокольня, несовсѣмъ уцѣлѣли отъ варварского возобновле-
 25 нія. Остались только двѣ башнѣ надъ трапезой неприкосно-
 венными. И какіе онѣ красавицы! Точно двѣ юные прекрасные
 чистые отроковицы граціозно подняли свои головки къ пода-
 телю добра и красоты, и какъ бы благодарятъ его что онъ
 заступилъ ихъ отъ руки новѣйшаго архитектора. Прекрасное
 30 ненаглядное созданіе!

Благовѣщенскій монастырь основанъ въ XIV столѣтіи Св.
 Алексѣемъ Митрополитомъ. Къ этому времени принадлежать
 и прекрасные башни. Соборная церковь монастыря построена
 въ 1649. году. Мѣстоположеніе монастыря очаровательное.

31 [октября]. Сегодня только наконецъ дочиталъ своего Матроза.
 Онъ показался мнѣ слишкомъ растянутымъ. Можетъ быть отъ
 того что я || по складамъ его читалъ. Прочитаю еще разъ въ 512
 новомъ экземплярѣ, и естли окажется сноснымъ то пошлю
 его къ М. С. Щепкину пускай гдѣ хочетъ тамъ его и при-
 40 ютитъ.

Вечеромъ И. П. Грасъ, познакомилъ меня съ Марьей Алек-
 сандровной Дороховой. Директриса здѣшняго Института. Воз-

1 вышенная симпатическая женщина! Несмотря на сво[ю] ари-
 стократическую гнилую породу, въ ней такъ много сохрани-
 лось простого независимаго человѣческаго чувства, и наружной
 5 Свободы Барбье. (въ Собачемъ пирѣ.) Она еще мнѣ живо напо-
 мнила своей отривистой прямою рѣчью, жестами, и вообще на-
 ружностію, моего незабвеннаго друга К[няжну] Варвару Нико-
 лаевну Репнину. О естлибы побольше подобныхъ женщинъ
 матерей, лакейско-боярское сословіе у насъ бы скоро пере-
 10 велось.

1. *Ноябрь* Рисоваль портретъ М. А. Дороховой, И послѣ удачнаго
 сеанса подорогѣ зашелъ къ Шрейдерсу, встрѣтилъ у него
 милѣйшаго М. И. Попова, и любезнѣйшаго П. В. Лапу.
 Выпилъ съ хорошими людьми рюмку водки, остался обѣдать
 15 съ хорошими людьми, и съ хорошими людьми за обѣдомъ чуть
 чуть не нализался какъ Селифанъ. Шрейдерсъ оставлялъ меня
 у себя отдохнуть послѣ обѣда но я отказался и пошолъ къ
 Madam[e] Гильде гдѣ и положилъ якорь на ночь.

2 [ноября]. Возвращаясь домой съ благополучнаго ночлега за-
 20 шель я простится къ Варенцову. онъ сегодня ѣдитъ въ Пе-
 тербургъ. У меня было намѣреніе послать съ нимъ въ Москву
 своего Матроза, но переписчикъ мой тоже съ добрыми людьми
 загулялъ и рукопись остановилась. Досадно. Придется подо-
 ждать Овсянникова. Когда я збуду съ рукъ этого несноснаго
 25 Матроза?

Прийдя домой и отнѣчего дѣлать раскрылъ Генварскую
 книжку О[течественныхъ] З[аписокъ] и какая прелесть слу-
 чайно попала на глаза. Это стихотвореніе безъ наз-
 ванія З. Туръ.

30 Во время сумерекъ, когда поля и лѣсъ
 Стоя[тъ] окутаны полупрозрачной дымкой, ||
 Съ воздушныхъ ступеней темнѣющихъ небесъ
 Спускается на землю невидимкой
 Богиня стройная съ задумчивимъ лицомъ.
 35 Для ней нѣтъ имени. Она пугливѣй грезы;
 Печальный взоръ горитъ привѣтливимъ огнемъ,
 А на щекахъ замѣтны слезы.
 Съ корзиною цвѣтовъ, съ улыбкой на губахъ,
 Она украдкою по улицамъ проходитъ,
 40 И озирается на шумныхъ площадяхъ,
 И около дворцовъ пугливо бродитъ.
 Но увидавъ подъ крышею окно,
 Гдѣ одинокая свѣча горитъ мерцая,
 Гдѣ юноша, себя и всѣхъ забивъ давно,
 45 Сидитъ, въ мечтахъ стихъ жаркій повторяя,

52.

1 Она порхнетъ туда и, просіявъ, войдетъ
 Въ жилище бѣдное, какъ мать къ родному сыну,
 И сядетъ близъ него, и счастье разольетъ.
 И высыплетъ надъ нимъ цвѣтовъ корзину.

3 [ноября]. Сегодня воскресенье, и я какъ порядочный человѣкъ причипурился и вышелъ изъ дому съ намѣреніемъ навѣстить моихъ добрыхъ знакомыхъ. Зашелъ я къ первому Мистеру Гранду. Англичанину отъ волоска до ногтя. И у него, у англичанина, я въ первый разъ увидѣлъ Сочиненія Гоголя изданные моимъ другомъ П. Кулишемъ. Другъ мой немного подгулялъ. Изданіе вышло немного мужиковато, особенно портретъ автора, до того плохъ что я удивляюсь какъ знаменитый Іорданъ позволилъ подписать подъ нимъ свое прославленное имя.

15 У него же у Гранда, и въ первой же разъ увидѣлъ я Полярную звѣзду Искендера за 1856. годъ, второй томъ. Обертка т. е. портреты первыхъ нашихъ апостоловъ-мучениковъ меня такъ тяжело грустно поразили, что я досихъ поръ еще немогу отдохнуть отъ этого мрачнаго впечатлѣнія. Какъ бы
 20 хорошо было естлибы выбить медаль въ память этого гнуснаго событія. Съ одной стороны портреты этихъ великомучениковъ, съ надписью, — Первые рускіе благовѣстители свободы. — 52г.
 А надругой сторонѣ медали, портретъ неудобозабываемаго Тормоса съ надписью. — Не первый рускій Коронованный Палачъ. —

4 [ноября]. Кончилъ сегодня портреты М. А. Дороховой и ея воспитанницы Нины, побочной дочери Пущина, одного изъ Декабристовъ. Удивительно милое и рѣзвое созданіе. Но мнѣ какъ то грустно дѣлается когда я смотрю на побочныхъ детей. Я ни кому, и тѣмъ боліе заступнику свободы, неизвеняю этой
 30 безнравственной независимости, такъ туго связывающей этихъ бѣдныхъ побочныхъ детей. Простительно какому небудь забубенному гусару, потому что онъ только гусаръ но никакъ не человѣкъ. Или какому небудь помѣщику собачнику, потому что онъ собашникъ и только. Но декабристу понесшему свой
 35 крестъ въ пустынную Сибирь во имя человѣческой Свободы, подобная независимость непростительна. Естли онъ немогъ стать выше обыкновеннаго человѣка, то не долженъ и унижать себя передъ обыкновеннымъ человѣкомъ.

5 [ноября]. Сегодня окончательно проводилъ Варенцова въ Петербургъ. и сегодня же черезъ него получилъ письмо отъ Костомарова изъ Саратова. Ученый чудакъ пишетъ что напрасно прождалъ меня двѣ недѣли въ петербургъ и не хотѣлъ здѣлать ста верстъ кругу чтобы посѣтить меня въ Нижнемъ. А сколько

1 бы радости привезъ своимъ внезапнымъ появленіемъ. Ничего не пишетъ мнѣ освоихъ глазахъ и во обще о своемъ здор-
ровьи. ||

6 [ноября]. Написалъ письмо Костомарову, и моимъ Астраханскимъ 53.

5 Землякамъ друзьямъ. Хотя погода и несовсѣмъ благопріят[ст]во-
вала но я все таки от[п]равился наулицу. Съ нѣкоторого вре-
мени мнѣ, чего прежде небывало, нравится уличная жизнь,
хотя Нижегородская публика ни даже въ воскресный ясный
[день] не показывается наулицѣ. и большая покровка, здѣш-
10 ный невскій проспектъ постоянно изображаетъ собою одно-
образный длинный Карантинъ. а я все таки люблю побродить
часъ другой вдоль этого пустынного Карантина. откуда же
эта нелѣпая любовь къ улицѣ? Послѣдесятилѣтняго поста я
разомъ бросился на книги об[ъ]ѣлся и теперъ страдаю не-
15 свареніемъ въ желудкѣ. Другой причины я незнаю этому то-
мительному нравственному бездѣйствію. рисовать ничего по-
рядочного немогу, непридумаю да и помѣщеніе мое не по-
зволя[е]тъ. Рисовалбы портреты, за деньги нѣского, а да-
ромъ работать совѣстно. Нужно что небудь придумать для
20 разнообразія. А что незнаю.

Погрузившись въ это мудрое размышленіе или сочиненіе,
я нечаянно нат[к]нулся на домъ Якоби. Зашель, пообѣдалъ, и
послѣ обѣда отправился въ гостиную на чай къ старушкамъ
т. е. къ Madam[e] Якобѣ и ея неумолимо говорливой сестрицѣ.
25 Въ числѣ разныхъ по ея мнѣнію чрезвычайно интересныхъ
приключеній ея быстроминувшей юности. Она рассказала мнѣ
о Лабзинѣ, отомъ самомъ конфере[н]сѣ секретарѣ Академіи
Художествъ, который предложилъ Илью Байкова царского
кучера выбрать въ почетные члены Академіи потому что онъ
30 ближе Аракчеева къ Государю. За эту остроту Аракче[е]въ
сослалъ его въ Симбирскъ гдѣ онъ и умеръ на рукахъ моей
почтенной собесѣдницы. Мнѣ пріятно было слышать что этотъ
замѣчательный мистикъ-масонъ до самой могилы сохранилъ
независимость мысли и христіанское незлобіе.

35 Послѣ Лабазина рѣчь перешла на И. А. Анненкова, и я
изъ рассказа моихъ собесѣдницъ || узналъ, что происшествіе такъ 53.
трогательно рассказанное Герценомъ въ своихъ воспоминаніяхъ,
про Ивашева, случилось съ супругою И. А. Ан[н]енкова бывшей
нѣкогда гувернан[т]кой Мадмуазе[л]ь Поль.

40 Она жива еще и теперъ. Меня обѣщали старушки познако-
мить съ этою достойнѣйшею женщиною. Незнаю скоро ли я удо-
стоюся щастія взглянуть на эту безпремѣрную святую героиню.

Дюма кажется написалъ сантиментальный романъ на эту
богатырскую тему.

1 По поводу портрета М. А. Дороховой и ея воспитанницы
 Ниночки, которые я надняхъ рисовалъ, старушки сообщили
 мнѣ, что мать Ниночки простая якутка и теперь еще жива
 въ Ялуторовскѣ. А что отецъ ея Г[осподинъ] Пушинъ служитъ гдѣ
 5 то на видномъ мѣстѣ въ Москвѣ, и что онъ женился на богатой
 вдовѣ нѣкоей Madam[e] Коцебу, собственно для того чтобы
 достойно и прилично воспитать свою Ниночку. Отвратитель-
 ный отецъ.

7 [ноября]. Надняхъ както проходилъ я черезъ Кр[е]мль и видѣлъ
 10 большую толпу мужиковъ съ открытыми головами передъ Гу-
 бернаторскимъ дворцомъ. Явленіе это показалось мнѣ чемто
 необыкновеннымъ, и до сегодняшняго дня я немогъ узнать
 его содержанія, а сегодня Овсяниковъ росска[за]лъ мнѣ въ чемъ
 было дѣло.

15 Крестьяне помѣщика Демидова, того самаго мерзавца Де-
 мидова котораго я зналъ въ Гатчинѣ Кирасирскимъ юнкеромъ
 въ 1837. году, и который тогда незаплатилъ мнѣ деньги за
 портретъ своей невѣсты. Теперь онъ промотавшійся до снаги,
 живетъ въ своей деревни и грабитъ крестьянъ. Кроткіе му-
 20 жички вмѣсто того чтобы просто повѣсить своего грабителя,
 пришли къ губернатору просить управы, а губернаторъ не
 будучи дуракъ велѣлъ ихъ посѣчь за то чтобы онѣ искали
 управы поначальству. т. е. начинали съ становаго.

Интересно знать что дальше будетъ. ||

8 [ноября]. Рисовалъ сегодня дообѣда портреты М. и М. Якоби, а 54.
 вечеромъ пошолъ къ Веймарну, у него сегодня полковой празд-
 никъ и слѣдовательно пиру[ш]ка. Войдя въ первую комнату я
 совершен[н]о растерялся, меня поразила [толпа] военныхъ лю-
 дей. Я этихъ почтенныхъ господъ давно уже слава Богу не
 30 встрѣчаю. Въ особенности одинъ между ними такъ живо на-
 помнилъ мнѣ своею толсто[ю] телячьею рожею Капитана Коса-
 рева что я чуть чуть невытянулъ руки по швамъ и невоз-
 гласилъ—Здравя желаю Ваше Благородіе!—Изъ этого отвра-
 тительного состоянія вывелъ меня самъ гостепріимный хозя-
 35 инъ, пригласивъ меня въ гостинную, между протчими гостями
 въ гостинной встрѣтилъ я И. А. Анненкова, и впродолженіи
 вечера я не раставался съ нимъ.

9 [ноября]. Окончилъ портреты Якоби.

10 [ноября]. Получилъ отъ Кулиша книги. Записки о Южной руси два
 40 тома, и Чорну раду. Какой милый оригиналъ долженъ быть этотъ
 Г[осподинъ] Жемчужниковъ. Какъ бы я шас[т]ливъ былъ уви-

1 дѣть чловѣка который такъ искренно нелецемѣрно полюбиль
мой милый родной языкъ и мою прекрасную бѣдную родину.

11 [ноября]. Сегодня у меня день великій, торжественный радост-
ный день, сегодня получилъ я письмо отъ моей святой за-
5 ступницы Гра. Н. И. Толстой, дружеское родственное письмо.
За что она меня удостоиваетъ этого неизреченного щастія? || И 512
чемъ я воздамъ ей за этотъ нечаянный свѣтлый сердечный
праздникъ? Слезы радости и чистая молитва твоя единая на-
града моя, благородная моя святая заступнице.

10 Она совѣтуетъ мнѣ написать графу Ѳ[едору] П[етровичу]
письмо, и просить его ходатайства о разрѣшеніи явится мнѣ
въ столицѣ. Это была моя первая мысль, но мнѣ совѣстно
было беспокоить старика. А теперь рѣшительно рѣшаюсь.
Еще просить она передать поклонъ В. И. Далю, отъ ее самой
15 и отъ какого то Г[осподина] Жадовского, съ Далемъ я здѣсь
не видѣлся хотя съ нимъ прежде и былъ знакомъ, и теперь
прійдется очима лупать. И подѣломъ.

12 [ноября]. Отвѣтивше на письмо моей святой заступницы, пре-
чепурился я и отправился къ В. И. Далю. Но почему то не-
20 знаю прошелъ мимо его квартиры и зашелъ къ адъютанту
здѣшняго военного Губернатора къ Владимиру Ѳедоровичу Князю
Голицыну, весьма милому молодому чловѣку раненному подъ
Севастополемъ. Вслѣдъ замной зашла къ нему сестра его,
чернобровое милое задумчивое созданіе. Очемъ груститъ, о-
25 чемъ задумывается эта едва развернувшаяся сантифолія?

Отъ князя зашолъ я къ его зятю Александру Петровичу
Варенцову, пообѣдалъ, послушалъ машинной музыки, и отпра-
вился въ театръ. Все было порядочно кромѣ Г[-жи] Васильевой.
Онѣ бѣдняжка думала очаровать зрителей своимъ фанданго и
30 совсѣмъ не надѣла панталонъ[.] Какое варваровское понятіе объ
искуствѣ. Г[-нѣ] Климовскій въ ролѣ Филипа IV былъ прекрасенъ,
одѣтъ изящно и || вѣрно портрету этого испанского Государя. А 55.
вообще драма Мать Испанка такъ себѣ дюженная драма.

13 [ноября]. Сегодня написалъ, а завтра отошлю, просительное
35 письмо Г[рафу] Ѳ. П. Толстому. Прошу его просить кого слѣдуетъ
о дозволеніи мнѣ жить въ Петербургѣ и посѣщать клас[с]ы
Академіи. Письмо кажется мнѣ удалось. Овсянниковъ гово-
рить что при нуждѣ я могъ бы занять видное мѣсто между
кропателями прозьбъ. Посмотримъ, пожнемъ ли желаемые
40 плоды отъ сего хитрого сочиненія.

Сегодня же написалъ письмо М. С. Щепкину. Прошу сви-
данія съ нимъ гдѣ небудь на хуторѣ въ окрестностяхъ Москвы.

1 Какъ бы ярадъ былъ [увидѣть] этого славного артиста ветерана.

14 [ноября]. Началъ портретъ М. Варенцовой. Плотная, кавалѣр-гардѣ мадамъ. Ничего женственного ни даже самого обыкновеннаго котества.

15 [ноября]. Получилъ письмо отъ моего милого Бронислава, жалуется что его отецъ захворалъ, и рекомендуетъ мнѣ какую то свою приятельницу Елену Скирмондъ, любительницу изящныхъ искусствъ мечтательницу, и вообще женщину эк[с]центри-
10 ческую. Это тоже не хорошо. Но всеже лучше нежели моя новая знакомая М. Варенцова, правда она тоже женщи[на] эк-
[с]центрическая. Только она сосредоточилась не на поэзи, не на изящныхъ искусствахъ, а на конюшнѣ и на псарнѣ, а можетъ быть и это своего рода поэзія. ||

16 [ноября]. Кончилъ портретъ своей отчаянной Амазонки, и на- 552
чалъ ея милое чадо. Мальчикъ лѣтъ пяти избалованный, будущій собашникъ камеръ юнкеръ и воо[б]ще человекъ дрянъ.

17 [ноября]. Здѣлалъ визитацію В. И. Далю. и хорошо здѣлалъ что я наконецъ рѣшился на эту визитацію. Онъ принялъ меня
20 весьма радушно, спрашивалъ освоихъ Оренбур[г]скихъ знакомыхъ, которыхъ я не видѣлъ съ 1850 года, и заключеніи просилъ заходить къ нему запросто какъ къ старому пріятелю. Не промину воспользоваться такимъ милымъ предложеніемъ, тѣмъ боліе что мои Нижегородскіе знакомые начали понемногу пошлѣть.

18 [ноября]. Послѣ неудачнаго вялого сеанса у М. Варенцовой. За-
шелъ я пососѣдству къ ея больному брату князю Голицыну.
и засталъ у него его меньшую милую задумчивую сестру.
Впечатлѣніе неудачнаго сеанса какъ вѣтромъ свѣяло. Полюбова-
вшесь на это кроткое созданіе, я во весь день былъ счастливъ.
30 Какое животворно чудное влияніе красоты надушу человека.

19 [ноября]. Къ общему великому удоволь[с]твію сегодня наконецъ
я окончилъ портретъ гусароподобной М. Варенцовой и ея бу-
дущаго собачника сына. Она чрезвычайно довольна портретомъ
потому что онъ похожъ на какую то || кокетливую нимфу въ 56.
35 амазонкѣ съ хлыстомъ, а я еще больше доволенъ что на-
конецъ розвязался съ этою неуклюжею Бобелиною.

26 [ноября]. Я хотѣлъ было совсѣмъ оставить свой монотонный журналъ, но сегодня совершилось со мною то чего прежде

1 никогда не совершалось. Шрейдерсъ. Кадинскій, и Фрейлихъ
 просили меня нарисовать ихъ портреты, и предложили деньги
 въ передъ. Я никогда небралъ денегъ въ передъ за работу а
 сегодня взялъ, и добре помогоричовавше, отправился я въ
 5 очаровательное сѣмейство М. Гильде и тамъ переночевалъ, и
 тамъ украли у меня деньги. 125 руб. И по дѣ[ло]мъ въ пе-
 редъ не бери не заработанныхъ денегъ. Поутру прихожу до-
 мой, другое горе: ночью проѣхалъ Федоръ Лазаревскій. Биль
 у Даля, посылалъ искать меня по всему городу и разумѣется
 10 меня не нашли. И теперъ его карточка лежитъ у меня на
 столѣ какъ страшный упрекъ на совѣсти.

27 [ноября]. Волей неволей сегодня я долженъ былъ обѣдать у Даля
 и сочинять необыкновенное происшествіе случившееся сомною
 прошедшей ночью. Но вмѣсто фигурной лжи, я сказалъ ложъ
 15 лаконическую, я сказалъ что ѣздилъ въ Балахну съ Брылки-
 нымъ такъ ради собственнаго удовольствія, и тѣмъ покончилъ
 дѣло. ||

28 [ноября]. Жаль мнѣ стало незаработанныхъ денегъ, въ такой 562.
 досадѣ отправился я къ Кудлаю, просить полицейскаго участія
 20 въ моемъ горѣ. Кудлай самъ нездоровъ неможетъ выйти
 изъ квартиры, но обѣщался мнѣ завтра прислать одного изъ
 своихъ сподручниковъ какого то от[ъ]явленнаго доку посмо-
 тримъ сотворить ли чудо вышереченный дока.

29 [ноября]. Сегодня поутру воожиданіи полицейскаго доки напи-
 25 салъ я М. Лазаревскому письмо, и нащеть роковой ночи
 повторилъ ему ту же самую ложъ что и В. И. Далю. Одна
 ложъ ведетъ за собою другую, это въ порядкѣ вещей.

Часу въ первомъ явился ко мнѣ дока я розказалъ ему
 въ чемъ дѣло и посулилъ за труды 25 рублей. Но увы при всемъ
 30 его стараніи результату никакого. Что съ воза упало то про-
 пало. Слѣдовательно объ этомъ скверномъ анекдотѣ и думать
 больше нѣчего. Я такъ и здѣлалъ. Пошелъ къ Шрейдерсу обѣ-
 дать, съ досады чуть опять не нализался. Послѣ обѣда за-
 шелъ къ той же коварной Мадамъ Гильде, (какое христианское
 35 незлобіе!) отдохнулъ немного въ ея очаровательномъ семей-
 ствѣ, и въ сѣмъ часовъ вечера пошелъ къ Князю Голицыну. У
 Голицына встрѣтилъ я львовъ здѣшной сцены, актеровъ Кли-
 мовскаго и Владимірова. Болтуны и можетъ быть славные ма-
 лые. ||

40 Князь прочиталъ намъ свое впечатлѣніе послѣ 57.
 бо я. Неважное впечатлѣніе. Послѣ впечатлѣнія зашла рѣчь о
 переводахъ Курочкина изъ Беранже. И я прочиталъ имъ на-

1 изустъ не переводъ а собственное произведеніе. А чтобы не-
забыть это прекрасное созданіе поэта, то я вношу его въ мой
журналъ.

5 Какъ въ наши лучшіе года,
Мы пролетаемъ безъ участя,
Помимо истинного счастья!
Мы молоды душа горда...
10 Какъ въ насъ заносчивости много!
Предъ нами свѣтлая дорога
Проходятъ лучшіе года.

15 Проходятъ лучшіе года,
Мы все идемъ дорогой ложной
Въ слѣдъ за мечтою не возможной,
Идемъ невѣдомо куда,
Но вотъ оврагъ,—вотъ мы споткнулись...
Крутомъ стемнѣло... оглянулись—
Нигдѣ ни звука ни слѣда.

20 Нигдѣ ни звука ни слѣда.
Ни свѣтлыхъ дней ни сожалѣнья,
На сердцѣ тяжесть оскорбленья
И одиночество стыда.
Для утомительной дороги
Нѣтъ силы подкосились ноги
Погасла дальная звѣзда. ||

25 Погасла дальная звѣзда!
Пора, пора душой смирится!
Надъ жизнью нѣчего глумится,
Отвѣдавъ горького плода;
30 Или съ безсильемъ старой дѣвы,
Твердить упорно гдѣ вы гдѣ вы
Вотще минувшіе года!

35 Вотще минувшіе года
Не лучше ль справить честной тризной!
Не осквернимъ же укоризной
Господній міръ—и никогда
Съ безсильной злобой оскорбленныхъ
Не осміемъ ч[e]ты влюбленныхъ
Влюбленныхъ въ лучшіе года.

Б. Курочкинъ.

[30 ноября.] Сегодня началъ портреты въ группѣ своихъ щедрыхъ
пріятелей. Незнаю будетъ ли толкъ изъ этой затѣи, пріятели
неакуратны въ сеансахъ, обстоятельство важное приработѣ.
Посмотрю что дальше будетъ, и естли сеансы затянутся, то
нарисую отдѣл[ь]но каждого карандашемъ и тѣмъ покончу мой
45 щетъ съ пріятелями. Чего бы мнѣ больно не хотѣлось, и тѣмъ
боліе что предполагаемый рисунокъ Сепі[e]ю очень удачно сгру-
пировался. И мнѣ бы хотѣлося достойно заплатить имъ свой
долгъ.

1 *Декабря*. Получилъ письмо отъ М. С. Шепкина въ которомъ онъ предлагаетъ мнѣ свиданіе || въ селѣ Никольскомъ (имѣніе его сына.) или же, е[с]тли я не имѣю лишнихъ денегъ на эту поѣздку, (125. рублей были у меня совершенно лишніи). То онъ обѣщаетъ 5 самъ приѣхать ко мнѣ въ Нижній. Какъ бы онъ возвеселилъ и меня, и своихъ Нижегородскихъ поклонниковъ[.] Напишу ему пускай ѣдитъ суда, и пускай на здѣшной бѣдной сценѣ. трянетъ стариною Теперь же кстатъ здѣсь дворянскіе выборы.

Послѣ сеанса у Шрейдерса, и послѣ обѣда у Фрейлиха, 10 случайно попалъ я на полупьяный музыкальный вечеръ къ путейскому офицеру Ультрамарку, и услышалъ тамъ вертуоза на фортепьяно какого я и неподозрѣвалъ услышать здѣсь въ захолустьи. вертуозъ этотъ нѣкто Господинъ Татариновъ. Между прочимъ онъ сыгралъ нѣсколько номеровъ изъ Про- 15 рока и изъ Гугенотовъ Меербера, и вознесъ меня на седмое небо.

2 *[декабря]*. Сегодня здѣлалъ я визитъ вдохновенному моему вертуозу Татаринову, и видѣлъ у него, чего я так же невоображалъ увидѣть въ Нижнемъ. Я увидѣлъ у него настоящаго великолѣпнѣйшаго Гюдена. Такіе двѣ прекраснѣйшіе нечаян- 20 ности разомъ, наслажденіе рѣдкое и высокое. И какіе же варвары Нижегородцы онѣ знаютъ Татаринова только какъ чиновника при компаніи строящей желѣзную дорогу. А о картинѣ Гюдена, и даже о са[мо]мъ Гюденѣ никто и неслыхивалъ кромѣ старика Улыбашева съ которымъ || я сегодня познако- 58₂ 25 мился въ театрѣ. Это извѣстный біографъ и критикъ Бетгоvena, и самый неизмѣнный посѣтитель здѣшняго Театра.

3 *[декабря]*. Три дня сряду нечаянности и самые пріятные нечаянности. Это великая рѣдкость въ здѣшной монотонной жизни. Сегодня посѣтилъ меня Густавъ васильевичъ Кеберъ. Гость 30 совершенно неожиданный. Онъ большой пріятель Ѡ. Лазаревского. И тотъ уѣзжая изъ нижняго, поручилъ ему увидѣться со мною и добрѣйшій Густавъ васильевичъ сегодня исполнилъ порученіе своего и моего друга. ЕСТЬЛИ бы больше подобныхъ нечаянностей, какъ бы прекрасно текли дни нашей жизни.

4 *[декабря]*. Написалъ письма Щепкину и Кулишу. Прошу их друзей моихъ великихъ отложить всякое житейское или служеб- ное попеченіе, и приѣхать ко мнѣ недѣли на двѣ, а еще со- вѣсть не зазритъ то и больше. Какъ бы я щастливъ былъ еСТЬЛИ бъ збылось мое желаніе. авось либо и збудется.

8 *[декабря]*. Впродолженіи этихъ четырехъ дней писалъ поэму названія которой еще не предумалъ. Кажется я назову ее

1 Неофиты или первые христіане. Хорошо естли бы не обма-
нулъ меня Щепкинъ, я ему посвящаю это произведеніе, и мнѣ бы
ужасно хотѣлося ему прочитатъ и услышатъ его вѣрные друже-
скіе замѣчанія. Незнаю когда я пріймусь за Дервиша и
5 Сатрапа, а поползновеніе большое чувствую къ [писанію], ||

9 [декабря]. Въ компаніи честныхъ артистовъ, Климовского, Влади- 59.
мирова и Платонова, праздновалъ именины общей, и въ осо-
бенности театральной красавицы, по имени Анны Дмитревны,
а по прозванію незнаю, и праздновалъ безъ хитрости, т. е.
10 съ приличнымъ случаю и мѣсту продолженіемъ - яснѣе, въ ущербъ
очаровательному сѣмейству Мадамъ Гульды.

10 [декабря]. Сегодня вечеромъ Варенцовъ возвратился изъ Петер-
бурга, и привезъ мнѣ отъ Кулиша письмо, и только что отпе-
чатанную его Граматку. Какъ прекрасно умно и благородно
15 составленъ этотъ совершенно новый букварь. Дай богъ чтобы
онъ привился въ нашемъ бѣдномъ народѣ. Это первый сво-
бодный лучъ свѣта могущій проникнуть въ здавленную попами
невольничью голову.

Изъ Москви Варенцовъ привезъ мѣкъ поклонъ отъ Щеп-
20 кина, а отъ Бодянского поклонъ и дорогой подарокъ его
книгу О времени происхожденія Славянскихъ
письменъ. съ образчиками древняго славянскаго шрифта.
Сердечно благодаренъ О[сипу] М[аксимовичу] за его безценный
подарокъ. Эта книга удивительно какъ пополнила современ-
25 ную нашу историческую литературу.

Еще привезъ онъ для Н. К. Якоби, свинцовимъ каранда-
шемъ нарисованный портретъ нашего изгнанника апостола Ис-
кендера. Портретъ долженъ битъ похожъ. потому что не по-
хожъ на рисунки въ этомъ родѣ. да естли бы и не похожъ
30 то я все таки скопирую для имени этого святого челоуѣка. ||

12 [декабря]. Сегодня видѣлъ я на сценѣ Станціоннаго Смотри- 59.
теля Пушкина. Я былъ всегда противъ передѣлокъ, и эту
передѣлку пошелъ смотрѣть отъ нѣчего дѣлать, и что же
передѣлка оказалась самою мастерскою передѣлкою, а испол-
35 неніе неподражаемо. въ особенности сцены второго акта, и
послѣдняя сцена третьяго, были такъ естественно трагически
исполнини что хотъ бы и самому гениальному артисту такъ
въ пору. Исполать тебѣ Господинъ Владимировъ. Исполать
тебѣ и тетинька Трусова, ты такъ естественно зло испол-
40 нила роль помѣщицы лепсшкиной, что сама Коробочка предто-
бой поблѣднѣла. Во обще ансамбль драмы былъ превосходенъ,
чего я никакъ не ожидалъ. И естли бы не усатые отставные

Передо мной видны в настоящее время
Самые прекрасные Музейные. И было бы
предельно, эту предельно пошлую смот-
реть отсюда можно было, и тогда предельно
оказались самым прекрасным предельно,
а и это также не предельно. В особенности
судя по виду акта, и пошлости суда пред-
ельно, были так же есть и в том предельно
и в том же и в том же и в том же предельно
и в том же и в том же и в том же предельно
и в том же и в том же и в том же предельно

Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
Відділ стародруку та рідкісних видань
Інв. № 62726

1 гусары помѣщики пьяные шумѣли въ ложѣ то я вышелъ бы изъ театра совер[шенно доволенъ]. ||

Кстати о помѣщикахъ. Ихъ теперъ нахлынуло въ Нижній 60. на выборы видимо и не видимо. И всѣ безисключенія съ бородами и усами, въ гусарскихъ уланскихъ и другихъ кавалерійскихъ мундирахъ. Пѣхотинцевъ и флотскихъ незамѣтно. Говорятъ между собою только по француз[с]ки. Пьянствуютъ и шумятъ въ театрѣ, и слышно составляютъ о[п]позицію противъ освобожденія крепостныхъ крестьянъ. Настоящіе французы!

13 [декабря]. Получилъ письма отъ Щепкина и отъ Лазаревского. Старый дружка пишетъ что онъ приѣдетъ ко мнѣ колядовать на праз[д]никъ. Добрый искренній другъ! Онъ намѣренъ подарить нѣсколько спектаклей Нижегородской публикѣ. Какой великолѣпный праздничный подарокъ!

15 Лазаревскій между прочемъ пишетъ, что онъ получилъ на мое имя 175. рублей черезъ Льва Жемчужникова, съ оговоркой не объявлять мнѣ своего имени. Жертва тайная великодушная! Чемже я заплачу вамъ добрые великодушные земляки мои за эту искренню[ю] жертву? Свободной искренней пѣснѣй, пѣсней благодарности и молитвы!

Сегодня же принимаюсь за Сатрапа и Дервиша, и естли богъ поможетъ окончить съ успѣхомъ то посвящу его честнымъ щедримъ и благороднымъ землякамъ моимъ. мнѣ хочется написать Сатрапа въ формѣ эпопеи. Эта форма для 25 меня совершенно новая. Незнаю какъ я съ нею слажу?

14 [декабря]. Вечеромъ, отправился къ старику Улыбашеву, съ благою целью послушать музыку. Старикъ прихву[р]нулъ и || не принималъ гостей. Возвращаясь домой попалась мнѣ на улицѣ 60. недавняя именинница, и не совершенно противъ желанія, заташила меня въ маскарадъ. Явленіе рѣдкое и оригинальное въ Нижнемъ. Это танць-класъ марцинкевича въ Петербургѣ со всѣми подробностями. Небольша[я] разница въ костюмахъ. Тамъ пьяные черкесы заключаютъ спектакль, а здѣсь просто офицеры съ помощію приѣзжихъ помѣщиковъ-французовъ. Однимъ 35 словомъ блестящій маскарадъ!

15 [декабря]. Черезъ В. И. Даля получилъ письмо отъ Федора Лазаревского. Пишетъ онъ что незабаромъ поѣдетъ опять куда то черезъ Нижній и проситъ меня не ѣздить въ Балахну. Не поѣду, Цуръ ій!

16 [декабря]. Въ вечеру отправился я къ В. И. Далю, засвидѣтельствовать ему глубокое почтеніе отъ Ф. Лазаревского. Послѣ

1 поздорованья, и передачи глубочайшаго почтенія, одна изъ до-
 черей его сѣла за фортепьяно и принялася угощать меня ма-
 лоросійскими пѣснями. Я разумѣется былъ въ восторгѣ, не
 отъ уродливыхъ пѣсень, а отъ ея наивной вѣжливости. Замѣ-
 5 тивъ что она довольно смѣло владѣеть и[н]струментомъ я по-
 просилъ ее сыграть что nebude изъ Шопена. Но такъ какъ
 моего любимца на лицо не оказалось, то она замѣнила его
 увертюрою изъ Гугенотовъ Меербера. И къ немалому уди-
 вленію моему исполнила это гениальное произведеніе лучше
 10 нежели я ожидалъ. Скромная артистка удалилась во внутрен-
 ніи || апартаменты, а мѣ съ В. И. между разговоромъ каснулись 61.
 какъ то нечаянно псалмовъ Давида и вообще Библии. Замѣтивъ
 что я равнодушенъ къ Библейской поэзіи, В. И. спросилъ
 у меня читалъ ли я Эпокалипсисъ. Я сказалъ что читалъ
 15 но увы ничего не понялъ, онъ принялся об[ъ]яснять смыслъ
 и поэзію этой Боговдохновенной галиматьи, и въ заключеніи
 предложилъ мнѣ прочитатъ собственный переводъ откровенія
 съ толкованіемъ. и по прочтеніи просилъ сказать свое мнѣ-
 ніе. Послѣднее мнѣ больно не подушѣ. безъ этого условія
 20 можно бы и не прочитавъ поблагодарить его за одолженіе а
 теперь необходимо читать. Посмотримъ что это за звѣрь въ
 переводѣ?

17 [декабря]. Получилъ письмо отъ П. Кулиша. Онъ отказывается
 отъ свиданія со мною здѣсь, не по недостатку времени и же-
 25 ланія, но воизбѣжаніе толковъ которые могутъ замедлить
 мое возвращеніе въ столицу. Я съ нимъ почти согласенъ. Отъ
 журнала о которомъ я ему писалъ онъ на отрѣзъ отказался.
 Готовитъ матеріалы для третьяго тома З[аписокъ] О Южной
 руси. И что то началъ писать серьезнаго, но что такое не
 30 говорить.

Вечеромъ былъ на бенефисѣ Г[-на] Климовского. И не-
 смотря на порядочное исполненіе, все таки до обѣденный сонъ
 Островского мнѣ не понравился. Повтореніе, и повтореніе вя-
 лое. Протчее такъ себѣ шло кромѣ Попури пропѣтого въ ан-
 35 трактѣ бенефициантомъ въ добавокъ собственнаго сочиненія ||

18 [декабря].

Читалъ и сер[д]цемъ сокрушился
 Зачемъ читать учился.

61г.

Читая подлинникъ т. е. славянскій переводъ Эпокалип-
 сиса, приходитъ въ голову что апостоль писалъ это открове-
 40 ніе для своихъ Неофитовъ извѣстными имъ иносказаніями, съ
 целію скрыть настоящій смыслъ проповѣди отъ своихъ при-
 ставовъ. А можетъ быть и [съ] целію боліе матеріальною.
 чтобы онѣ (пристава) подумали что старикъ рихнулся поретъ

1 дичь и скорѣе освободилибы его изъ заточенія. Послѣднее предложеніе мнѣ кажется правдоподобнѣе.

Съ какою же цілю такой умный человекъ какъ В. И. переводилъ и толковалъ эту аллегорическую чепуху? не понимаю. И съ какимъ намѣреніемъ онъ предложилъ мнѣ прочитать свое бѣдное твореніе? Не думаетъ ли онъ открыть въ Нижнемъ кафедрѣ Теологіи и здѣлать меня своимъ неофитомъ? едвали. Какое же мнѣніе я ему скажу на его безобразное твореніе. Приходится врать, и изъ за чего? Такъ, просто изъ
10 вѣжливости. Какая ложная вѣжливость.

Незнаю настоящей причины, а вѣроятно она есть. В[ладимир] И[вановичъ] не пользуется здѣсь доброй славою. почему все таки не знаю. Пронего даже какой то здѣшній острякъ и эпиграм[м]у смастерилъ. вотъ она.

15 У насъ были три артиста,
Двухъ не стало, это жаль.
Но пока здѣсь будетъ Даль
Все какъ будтобы нечисто. ||

19 [декабря]. Мо[nsieu]r Брасъ. (учитель французскаго языка въ гимназій,) 62.

20 рассказалъ мнѣ сегодня, недавно случившееся ужасное происшествіе въ Москвѣ. Трагедія такого содержанія.

Ловкій молодой гвардѣецъ, по желѣзной дорогѣ привезъ въ Москву дѣвушку, прекрасную какъ ангелъ. Привезъ ее въ какой то не слишкомъ публичный трактиръ. Погулялъ съ нею
25 нѣсколько дней что называется на славу, и скрылся, оставивъ ее расплатится съ трактирщикомъ, а у нее ни денегъ ни паспорта. Она убѣжала изъ дому съ своимъ обожате[ле]мъ. съ цѣлю въ Москвѣ обвѣнчатся, и концы въ воду. Трактирщи[к]ъ посмотрѣлъ на красавицу, и какъ человекъ бывалый,
30 смекнулъ дѣломъ, подослалъ къ ней сводню. Ловкая тетенька приласкала ее, приголубила, заплатила трактирщику долгъ, и взяла ее къ себѣ на квартиру. На другой или на третій день она убѣжала отъ обязательной старушки, и явилась къ частному приставу, а вслѣдъ за нею явилась и ея покровительница,
35 подмазала частного пристава, а тотъ несмотря на ее доводы что она благородная что она дочь генерала. Высѣкъ ее розгами и отправилъ въ рабочій домъ на исправленіе. Гдѣ она черезъ нѣсколько дней умерла. Ужасное происшествіе! И все это падаетъ на военное сословіе. Отвратительное сословіе!

20 [декабря]. Съ благотворительною целью составляется спектакль изъ благородныхъ суб[ъ]ектовъ подъ непосредственной дерекціей Г[-жи] Голынской, и Г[-на] Варенцова. Спектакль составят живые картины и концерт ||

Г. Варенцовъ, меня какъ живописца пригласилъ сегодня 62_±
 на рипитицію собственно для живих картинъ. т. е. для освѣ-
 щенія этихъ безтолковыхъ картинъ. Я попростотѣ души и
 попробовалъ освѣтить одну изъ нихъ такъ что главная фи-
 5 гура въ свѣту а прочіе въ полутонѣ. Освѣщеніе вышло до-
 вольно эффек[т]но. Но жалкіе маменьки подняли шумъ, почему
 одна такая то освѣщена, а наши дочки развѣ хуже ее что
 ихъ совсѣмъ не видно, что ихъ только по афиши будутъ знать.
 Я плюнулъ и хотѣлъ уйти, но меня остановила Марья Алек-
 16 сандровна Дорохова, и просила поставить и освѣтить ея Ни-
 ночку. Ниночка не красавица явилася въ картинѣ очарова-
 тельнсю. Чадолюбивые маменьки хотя и замѣтили въ чомъ
 дѣло но все таки не согласились оставить своихъ дочерей
 въ полутонѣ.
 15 Сегодня долженъ выѣхать изъ Москвы М. С. Щепкинъ,
 Ахъ какъ бы онъ хорошо здѣлалъ если бы выѣхалъ. Послѣ
 завтра я имѣлбы радость поцаловать моего старого моего еди-
 ного друга!

21 [декабря]. Сегодня получилъ письмо отъ М. С. Щепкина. Онъ
 20 сегодня выѣхалъ изъ Москвы, и послѣзавтра я обниму моего
 старого моего искренняго друга. Какъ я щастливъ этой не-
 лицемѣрной дружбой! Немногимъ изъ насъ Богъ посылаетъ
 таку[ю] полную радость. и весьма, весьма немногіе изъ людей
 доживъ до семидесяти лѣтъ сохранили такую поэтическую свѣ-
 25 жость сердца ка[къ] М. С. || Щастливый патріархъ артистъ! 63.

Сегодня же получилъ письмо отъ моей святой заступницы
 отъ графини Настасіи Ивановны Толстой. Она пишетъ что
 письмо мое адресованное графу Ѡ. П. на праздникахъ будетъ
 передано М. Н. И сообщаетъ мнѣ адресъ Н. О. Осипова. Боже
 30 мой! Скоро ли я увижу мою академію? скоро ли обниму мою
 святую заступницу?—

Спектакль съ благотворительной целью, сошелъ хорошо,
 кромѣ живыхъ картинъ и народного гимна. Ниночка Пущина
 была очаровательна.

24 [декабря]. Праздникамъ праздникъ и торжество есть изъ тор-
 жествъ? въ три часа ночи приѣхалъ Михайло Семеновичъ
 Щепкинъ.

29 [декабря]. Въ 12. часовъ ночи уѣхалъ отъ меня Миха[й]ло Семено-
 вичъ Щепкинъ. Я, Овсянниковъ, Брылкинъ и Олѣйниковъ
 40 проводили моего великого друга до первой станціи и ровно
 въ три часа возвратилися домой. Шестъ дней, Шестъ дней
 полной радостно торжественной жизни! И чемъ я заплачу тебѣ

1 мой старый, мой единый друже? Чемъ я заплачу тебѣ за это
 щастіе? за эти радостные сладкіе слезы? Любовью! но я люблю
 тебя давно, да и кто зная тебя не любитъ? Чемъ же? Кромѣ
 молитвы о тебѣ, самой искренней молитви я ничего неимѣю. ||

30 [декабря]. Я все еще не могу прійти въ нормальное состояніе отъ 63.
 волшебного очаровательного видѣнія. У меня все еще стоитъ
 передъ глазами Городничій, Матрозъ, Михайло Чупрунъ и Лю-
 бимъ Торцовъ. Но ярче и лучезарнѣе великаго артиста стоитъ
 великій человекъ кротко улыбающійся другъ мой единый. мой
 10 искренный мой незабвенный Михайло Семеновичъ Щепкинъ.

1. Января. Дружески весело встрѣтилъ Новый Годъ въ сѣмействѣ
 1858. Н. А. Брылкина.

Какъ невесело встрѣтили мы Новый Годъ а прійдя до-
 мой мнѣ скучно здѣлалось. Поскучавше немного отправился
 15 я въ очаровательное семейство Мадамъ Гульды. Но скука и
 тамъ меня нашла, Изъ храма Пріапа пошолъ я къ заутрени,
 еще хуже, дячки съ похмелья такъ раздирательно пѣли что я
 заткнулъ уши и вышелъ вонъ изъ церкви. Прійдя домой я
 нечаянно взялся за Библію, раскрылъ, и мнѣ попался ласку-
 20 токъ бумаги на которомъ Олѣйниковъ записалъ басню со
 словъ Михайла Семеновича. Эта находка такъ меня обрадовала
 что я сейчасъ же принялся ее переписывать. Вотъ она,

На улицѣ и длинной и широкой
 И на большомъ дворѣ стоитъ богатый домъ
 25 И со двора разносится далеко
 Зловоніе кругомъ. ||

А виноватъ хозяинъ въ томъ
 Хозяинъ нашъ прекрасный! но упрямый,
 Мнѣ дворникъ говоритъ
 30 Ра[с]капывать велитъ помойную онъ яму
 А чистить невелитъ.

Зачемъ раскапывать заглохшее дермо?
 И неказнить воровъ, не предавать ихъ страму.
 Не лучшель облетчить народное ярмо,
 35 Да вычистить велѣтъ помойную то яму.

Сочиненіе этой басни приписываютъ московскому актеру
 ленскому. Это не похоже на водевильный куплетъ. Басня эта
 такъ бла[го]дѣтельно на меня подѣ[й]ствовала что я дописывая
 послѣдній стихъ уже спалъ.

40 Сегодня же познакомилъ я въ сѣмействѣ Брылкина ми-
 лѣйшую Катерину Борисовну Піунову. (актрису.) Она въ во-
 сторгѣ отъ этого знакомства, и не знаетъ какъ меня бла-
 годарить.

1 Какъ благодѣтельно подѣ[ѣ]ствовалъ Михайло Семеновичъ
на это милое и даровитое созданіе. Она выросла, похорошела,
поумнѣла послѣ Москаля Чаривника. гдѣ она сыграла роль
Татьяны, и такъ очаровательнѣе сыграла что зрители ревѣли
5 отъ восторга. А М. С. сказалъ мнѣ что она первая артистка
съ которой онъ съ такимъ наслажденіемъ игралъ Михайла
Чупруна. И что знаменитая Самойлова передъ скромной Пиу-
новой салдатика.

2 [генваря]. Обязательнѣйшій Олѣйниковъ сегодня сообщилъ мнѣ сти-
10 хотвореніе Курочкина Насмерть Беранже, но такъ скверно
переписано что я едва могъ прочесть. Прочиталъ однакъ
и записалъ на память. Прекрасное сердечное стихотвореніе. ||

16. е. Юля 1857. года

642

Зачемъ Парижъ волнуется опять?
15 На площадяхъ и улицахъ солдаты,
Народныхъ массъ не можетъ взоръ обнять,
Кому хотятъ послѣдній долгъ воздать?
Чей это гробъ и катафалкъ богатый?
Тревожный слухъ въ Парижѣ пролетѣлъ,
20 Угасъ поэтъ—народъ осиротѣлъ.

Великая скатилася звѣзда,
Свѣтившая полвѣка кроткимъ свѣтомъ
Надъ олтаремъ страданья и труда!
Простой народъ простился на всегда
25 Съ своимъ роднымъ учителемъ поэтомъ
Воспѣвшимъ блескъ его великихъ дѣлъ
Угасъ поэтъ—наводъ осиротѣлъ.

Зачемъ[ъ] же блескъ и роскошь похоронъ?
Мундары войскъ и ризы духовенства?
30 Тому кто жить такъ искренно какъ онъ
Пѣвецъ любви, свободы, и равенства,
Нешастнымъ льстилъ, но съ сильными былъ смѣлъ,
Угасъ поэтъ народъ осиротѣлъ.

Зачемъ пѣвцу напрасный фиміанъ?
35 И почестей торжественныхъ забава?
Не быть ничѣмъ хотѣлъ онъ въ жизни самъ
И въ бѣдности нашла лѣбимца слава.
И слухъ о немъ далеко прогремѣлъ!
Угасъ поэтъ народъ осиротѣлъ.

Народъ всѣхъ странъ; страданье трудъ
40 И сладкихъ слезъ надъ звуками—отрада
И въ нихъ поэтъ тебѣ великій судъ!
Великому великая награда,
Когда свершивъ завидный свой удѣлъ,
45 Угасъ поэтъ народъ осиротѣлъ. ||

3 [генваря]. Получилъ отъ Кулиша письмо со вложеніемъ 250 руб- 65.
лей, деньги эти выручены имъ зарисунки которые я послалъ
изъ Новопетровского укрѣпленія Залецкому для продажи. За-
лецкій передапъ ихъ Сиряковскому, отъ Сиряковского я не
5 имѣлъ обнихъ никакого извѣстія и совершенно потерялъ
ихъ изъ виду. Незнаю какъ онѣ попали въ руки Кулиша, и
тотъ нашель имъ какого то щедрого земляка любители, и мнѣ
какъ будто подарилъ 250 рублей къ новому году. Спасибо
ему.

4 [генваря]. Весь день былъ посвященъ писанію писемъ. Обязанность
скучная но не избѣжная. Написалъ полдюжины посланій въ
томъ числѣ и автору Семейной Хроники, приславшему мнѣ
съ Михайломъ Семеновичемъ экземпляръ своей очаровательной
хроники. Кулишу при письмѣ послалъ свои Неофиты. Ин-
15 тересно мнѣ знать его мнѣніе о семъ новомъ моемъ произве-
деніи.

Въ 8мъ часовъ вечера проводилъ своего хозяина Овсянни-
кова въ Петербургъ, и отправился на балъ-ма[с]керадъ къ Ва-
ренцову, директору театра. И познакомился тамъ съ докторомъ
20 Рейковскимъ учонымъ и весьма и[н]тереснымъ человѣкомъ.

5 [генваря]. Возратился почталіонъ изъ Москвы, который сопрово-
ждалъ Михайла Семеновича. Привезъ мнѣ отъ него письмо,
и || четырѣ экземпляра своего портрета, для раздачи своимъ Ни- 65
жегоро[д]скимъ друзьямъ, письмо свое заключаетъ онъ печаль-
25 нымъ извѣстіе[мъ], полученнымъ на порогъ своего дома о
смерти сына Дмитрія умершаго заграницей.

6 [генваря]. Піунова сегодня въ роли Простушки (водевиль Лен-
ского) была такая милочка, что не только Московскимъ Пе-
тербур[г]скимъ Парижскимъ бы зрителямъ въ носъ бросилась.
30 Напрасно она румянится. Я ей скажу обэтомъ. Съ роли Ги-
тяны (въ Москали Чаривникѣ) она видимо совершенствуется,
и естли замужество ей непопрепятствуетъ изъ нее вырабо-
тается самостоятельная великая артис[т]ка.

7 [генваря]. Круликевичъ возвращаясь на родину изъ изгнания (съ
35 береговъ Сыръ-Дарьи, узналъ случайно о моемъ пребываніи
въ Нижнемъ и сегодня посѣтилъ меня. Между многими неин-
тересными степными новостями онъ сообщилъ отвратительно
интересную новость. Побочный сынъ гнилого Сатрапа Перов-
ского собственноручно зарѣзалъ своего деньщика за что былъ
40 только разжалованъ въ солдаты, но мѣлкая душонка [не вы-
несля] и этого всѣмилостивѣйшаго наказанія, онъ вскорѣ умеръ

1 или отравилъ себя. Туда й дорога. Выходить яблоко не далеко отъ яблони упало. Мать этого малолушного тигренка, 66. жена какого то паршивого барона Зальцъ, и купленная блядь растлѣннаго Сатрапа Перовского. Однажды собираясь къ обѣдн
5 расердилась за чтото на горнишную, да и хватила ее утюгомъ въ голову. Горнишную похоронили и тѣмъ дѣло покснчилъ всемогущій Сатрапъ. О Николай Николай! Какіе у тебя лихіе сподручники были. По сеньки шапка.

8 [генваря]. Съ сегодняшняго числа я занимаю двѣ квартиры. Преж-
10 нюю у Овсян[н]икова и новую у Шрейдерса. Остается надѣлать долговъ а спрятатся есть куда.

9 [генваря]. На новосельи у Шрейдерса нарисовалъ сегодня портретъ Олейникова съ услсввиемъ чтобы онъ написалъ фельетонную статейку для Московскихъ вѣдомостей, о прибываніи
15 М. С. Щепкина въ Нижнемъ. Хорошо естлибы несовралъ.

10 [генваря]. Нарисовалъ портретъ Шрейдерса, и довольно удачно. Часть долга значить уплачена. Нужно еще нарисовать Фрейлиха, Кадинского, и тогда квиты. Но когда это случится не знаю.

11 [генваря]. Сегодня субота. По суботамъ я и милѣйшая К. Б. Піунова обѣдаемъ у М. А. Дороховой. Но сегодня я долженъ о[т]казаться отъ этой радости, и моя милая компаньенка от-
правилась || самъ другъ съ портретомъ М. С. Щепкина прислан- 662.
ный имъ въ подарокъ Марьи Александровнѣ. А я поѣхалъ
25 провожать до первой станціи, по казанской дорогѣ. моего привлекательно благороднаго Капитана В. В. Кишкина.

Грустно раставатся съ такими добрими людьми какъ этотъ Симпатичный Кишкинъ. Я возвратившись домой чувствовалъ себя совершеннымъ сиротой. Но тягостное мое одиночество не-
30 долго длилось, я вскорѣ вспомнилъ что я одинъ изъ шастливцевъ міра сего. М. С. Щепкинъ уѣзжая изъ Нижняго просилъ меня полюбить его милую Тетясю т. е. Піунову. и я буквально исполнилъ его дружескую прозьбу. А сегодни прощая[съ] сомною Кишкинъ со слезами на глазахъ просилъ
35 меня полюбить его кроткую любимицу Вареньку Остафьеву. И послѣ такихъ милыхъ обязанностей я скучаю. дурень, дурень, а в школи вчився. Остаф[ь]ева выехала кудато изъ города, и я въ бть часовъ вечера отправился къ Піуновой, засталъ ее дома. Продиктовалъ ей стихи Курочкина.—Какъ въ наши луч-
40 шіе года,—а она прсчитала мнѣ нѣкоторые вещи Кольцова, и потомъ чуть чуть не всѣ басни Крылова. Я въ восторгѣ былъ

1 отъ этого импровизированного литературного вечера, и при-
шоль домой совершенно щастливъ. Она любитъ чтеніе зна-
читъ она далеко пойдеть въ сво[е]мъ искус[с]твѣ. Дай Богъ
чтобы збылось мое пророчество. ||

2 [генваря]. Неради воскресенья, и свѣтского пошлаго визита по- 67.
шоль я къ П. М. Галынской. (Племенница здѣшняго Губерна-
тора.) А попрозьбѣ моего искренняго Михайла Семеновича
пошелъ я передать ей его портретъ и пріятельскій поклонъ. Въ
огромной гостинной старушку Шаховскую и Голынскую окру-
10 жали [такіе] холодные официальные чопорные фигуры, что послѣ
привѣт[ст]вія и самого коротенького присѣста и на меня пах-
нуло холодомъ отъ этой честной компаніи. Вышелъ самъ Гу-
бернаторъ, я поздравилъ его съ полученіемъ черезъ плечо Анны
раскланялся и вышелъ вмѣстѣ съ Э. А. Бабкинымъ. Заѣхалъ къ
15 Бабину на квартиру взялъ у него Пушкина и Гоголя и повезъ
къ Піуновой. Прочиталъ ей Сцены изъ рицарскихъ временъ
и отогрѣлъ губернаторскимъ холодомъ обвѣянную душу. Она
прочитала мнѣ Каменного гостя и потомъ мы поѣхали къ
Брылкинымъ обѣдать, послѣ обѣда М. А. Грасъ повезла ее въ
20 театръ куда послѣдовалъ и я совершенно доволенъ такимъ
теплымъ прекраснымъ окончаніемъ холодно начавшагося дня.

3 [генваря]. Бабкинъ подарилъ мнѣ прекрасную акватинту изобража-
ющу[ю] смерть || Людовика XVI, а я сегодня, за это назидатель- 67г.
ное изображеніе, изобразилъ его собственну[ю] персону и до-
25 вольно удачно. Вечеръ провелъ у милѣйшаго юноши вертуоза
велеончелиста Весловского, и возвратясь домой нашолъ у себя
на столѣ письмо Сергѣя тимофеевича Аксакова. Самое любез-
ное, самое сердечное письмо.

Взаключеніи любезностей онъ пишетъ что Матрозъ мой
30 наконецъ пошолъ въ ходъ, онъ передалъ его Каткову, ре-
дактору руского Вѣстника, въ ожиданіи будущихъ благъ при-
нимаюсь переписывать вторую часть Матроза.

4 [генваря]. Сегодня случайно зашелъ я къ Піуновой, рѣчь зашла
о концѣ ея театральнаго года о возобновленіи контракта, ей
35 бѣдняжкѣ ужасно нехочется оставаться въ Нижнемъ, а не-
знаетъ куда дѣвать себя. Въ Казань ей и хотѣлось бы, но
она боится тамъ какойто Прокофьевой не соперницы но
ужасной интригантки. Въ такомъ ея горѣ я предложилъ ей
посильные услуги. Я напишу письмо директору Харьковско[го]
40 театра, и буду просить Михайла Семеновича Щепкина о ея за-
ступничествѣ. Какъ бы это хорошо было естлибъ удалось ей,
переселится въ Харьковъ.

- 15 [генваря]. Неоткладывая въ длинный мѣшокъ сегодня же я на-68. писалъ и директору харьковскаго театра и Моему великому другу. Каковъ то будетъ результатъ изъ моихъ нехитрыхъ затѣй.
- 16 [генваря]. Долько что хотѣлъ заключить письмо моему великому другу, да в[с]помнилъ что сегодня не почтовый день. Оставилъ посланіе, и принялся за Матроза. Несносная скучная работа. Литераторамъ должны платить не за писаніе а за переписываніе собственныхъ произведеній.
- 10 Вечеромъ возвратился я изъ театра и нашель у себя письмо моего гениальнаго друга, И хорошо что я своего письма не кончилъ. Между прочимъ онъ пишетъ мнѣ что рисунки мои онъ уж[е] пустилъ въ ходъ. Спасибо ему неугоми[мо]му.
- 17 [генваря]. Окончилъ неоконченное письмо, отправилъ на почту и 15 принялся за Матроза. Несносная работа, когда я ее кончу.
- 18 [генваря]. Къ немалому моему удивленію, сегодня встрѣтилъ я у Брилкина давнишняго и не лицемѣрнаго ссоего поклонника В. Н. Погожева. Онъ здѣсь по дѣламъ службы, и завтра ѣдитъ въ Москву.
- 19 [генваря] Сегодня повторилась моя люби[ми]ца въ роли Тетяны. 682. Очаровательна какъ и въ первый разъ. Но Клемовскій въ роли Чупруна и по выговору и по мимикѣ вандалъ. лапти плель варваръ и только мѣшалъ моей милой Тетяси.
- 20 [генваря] Проводилъ въ Петербургъ до[к]тора Кутерема, Кебера. 25 Шрейдерса Фрейлиха, и Н. А. Брылкина въ Казань, и на компанѣйскій заводъ близъ Казани. Сегодня у меня день проводъ.
- 21 [генваря] Бенефисъ милочки Піуновой, Полонъ театръ зрителей и очаровательная бенефициантка, прекрасная тема для газетной 30 статейки. Не попробовать ли? Попробуемъ наудалую.
- 22 [генваря] Проѣздомъ изъ Петербурга въ Вятку на службу, посѣтилъ меня сегодня Яковъ Лазаревскій. Онъ недавно изъ Малоросіи. рассказалъ о многихъ свѣжихъ гадостяхъ въ моемъ родномъ краю. въ томъ числѣ и о грустномъ Екатеринославскомъ 35 востаніи 1856. года. И про своего сосѣда и родственника Н. Д. Бѣлозерскаго. Этотъ филантропъ помѣщикъ такъ оголилъ сво[ихъ] крестьянъ что онѣ сложили пронега пѣсню которая кончается такъ. ||

1 А въ нашего билозера
Сивая кобила
Бодай же його побила
Лыхая година.
5 А в нашего билозера
Червоная хустка.
Ой неодна в сели хата
Осталася пустка.

Наивное невинное мщеніе!

3 [генваря]. Дочь второго полка. Глупѣйшее произведение Доницети. Либрет[т]о тоже нелѣпо и неестественно. Покойному нашему Тормозу надо думать очень нравилось это топорное произведение. Да не по его ли заказу оно и родилось на свѣтъ божій. Примемъ я помню когда то въ петербургѣ оперетка
15 эта исполнялась съ большей десцеплиной. Теперь она и это существенное сво[е] достоинство утратила. Что бы сказал на это Тормозъ. Онъ бы Гедионова на месяцъ на гапвахту упряталъ
Старуха Шмитгофъ въ роли маріи безобразна, а мой любимецъ Владимировъ въ роли старика дворецкого маркизы,
20 былъ тоже безобразень.

4 [генваря]. Получилъ письма отъ Кулиша и отъ М. лазеревского.

5 [генваря]. Получилъ письмо отъ Костомарова съ выговоромъ за молчаніе. Я дѣйствительно || виноватъ переднимъ на сей разъ. Но
что писать? о чомъ писать? Что я здѣсь скучаю и ничего не
25 дѣлаю. И не могу наконецъ ничего дѣлать. Лучше молчать нежели переливать изъ пустово въ порожнее. 69.

6 [генваря]. Встрѣтилъ масляницу катаньемъ загородъ. Я предложилъ это удовольствіе милейшей Піуновой съ семействомъ. Она согласилась. И мы поѣхали въ село Боръ, напилися чаю въ
30 какомто кабакѣ. И на обратномъ пути она все пѣла извѣстную свадебную или святошную пѣсню.

35 Меня миленькой онъ журилъ бранилъ
Онъ журилъ бранилъ добромъ говорилъ
Ай люли люли выговаривалъ.
Неходи дѣвка молода замужъ
Наберись дѣвка ума разума.
Ума разума да сундукъ добра
Да сундукъ добра коробокъ холста.

Жидовское начало въ рускомъ челоуѣкѣ. Онъ безпреданого
40 не можетъ даже полюбить.

7 [генваря]. Въ церкви Покрова отпѣли тѣло Д. А. улыбашева. Знаменитого критика и біографа Бетговена и Моцарта.

28 [генваря]. Николай Петрович Болтинъ, Губер[н]скій дворянскій предводитель из[ъ]явилъ желаніе познакомиться со мною. Я удовлетворилъ его любезному желанію и нера[с]каеваюсь. Онъ человѣкъ здраво и благородно мыслящій. Горячо сочувствующій вопросу о крепостныхъ крестьянахъ, и усердно хлопочетъ о составѣ Комитета когорый долженъ порѣшить это дѣло въ Нижегородской губерніи. ||

29 [генваря]. Оляповатий берефисъ Гжи-Васильевой, и сплетни.

70.

30 [генваря]. Любимая и Многоуважаемая Катерина Борисовна!

10 Я самъ принесъ вамъ книги и принесъ ихъ съ тѣмъ чтобы вы ихъ прочитали. Но вы не прочитавши ихъ прислали мнѣ назадъ. Какъ объяснить мнѣ Вашъ поступокъ? Онъ ставитъ меня рѣшительно въ тупикъ особенно если принять въ соображеніе нашъ сегодняшній разговоръ. Ужъ не отвѣтъ ли это на
15 мое предложеніе? Если это такъ то я прошу васъ высказать мнѣ его яснѣе. Дѣло слишкомъ для меня важно. Я васъ люблю и говорю это вамъ прямо, безъ всякихъ везгласовъ и восторговъ. Вы слишкомъ умны для того чтобы требовать отъ меня пылкихъ изъясненій въ любви, я слишкомъ люблю и уважаю
20 васъ чтобы употреблять въ дѣло пошлости такъ принятые въ свѣтѣ. Сдѣлаться вашимъ мужемъ, для меня вели || чайшее сча[с]тье. 70а
и отказаться отъ этой мысли будетъ трудно. Но если судьба рѣшила иначе, если я имѣлъ несчастіе не понравиться вамъ и если возвращенные мнѣ вами книги выражаютъ отказъ, то
25 нечего дѣлать, я долженъ покориться обстоятельствамъ. Но во всякомъ случаи ни чувства мои ни уваженіе къ вамъ не измѣнятся и если вы не можете или не хотите быть моей женою, то позвольте мнѣ оставить себѣ хоть одно утѣшеніе—
остаться вашимъ другомъ и постоянною преданностью и по
30 чтительностью заслужить ваше доброе расположеніе и уваженіе.

Въ ожиданіи отвѣта, который долженъ рѣшить мою участь остаюсь преданный Вамъ и глубоко любящій

Тарасъ Шевченко. ||

31 [генваря]. Я совершенно негодусь для роли любовника. Она въ- 71.
рояльно приняла меня за помѣшанного или просто за пьяного и въ добавокъ за мерзавца. Какъ растолковать ей что я ни то ни другое ни третье, и что не пошлый театраль-
ный любовникъ, а искренный глубоко сердечный ея другъ. Самъ
40 я ей этого не умѣю рассказать. Обращуся къ моему другу М. А. Дороховой. Естли и она не вразумитъ ее тогда я самый смѣшной и несчастный женихъ.

1. *февраля* Получилъ письмо отъ М. С. Щепкина, съ 200. стами рублей и съ самой сердечной готовностію переселить мою прекрасную невѣсту въ Харьковъ. Онъ желаетъ знать ея условія а она нежелаетъ свиданія сомной. Но такъ какъ это свиданіе нелюбовное а дѣловое, то оно и нео[б]ходимо. Дѣлать нѣчего принимаюсь опять за посланіе.

2 [*февраля*]. Дѣло мое нетакъ плохо какъ я думалъ. Она приняла мое внезапное предложеніе за театральную сцену. Настоящая актриса Она во всемъ видитъ свое любимое искусство, даже во мнѣ она открыла сценическаго артиста тогда когда я меніе всего былъ похожъ на актера. Я дѣйствительно тогда былъ похожъ на помѣшаннаго или скорѣе на пьяного а она бѣдняжка приняла меня за лицедѣя. Но перемелится мука будетъ.

Все это об[ъ]яснилъ мнѣ ея отецъ, который явился на мое приглашеніе по поводу письма Михайла Семеновича. Старикъ невысказалъ || прямо своего мнѣнія на щетъ моего сватовства, 71z. но согласился сомною что ей необходимо чтеніе, и взялъ у меня Губер[н]скіе очерки, и нѣсколько ливрезоновъ Гогарта. Добрый знакъ.

20 Въ заключеніи спектаклей дана была драма Парижскіе Нищіе. Роль Антуанеты исполнила она, и исполнила лучше нежели въ первый разъ, но я не аплодировалъ. А почему и самъ незнаю. Мнѣ казалась она выше всякихъ аплодисментовъ. Но я этого никому не сказалъ.

3 [*февраля*]. Ниночка Пущина именин[н]ица. Вчера я увѣдомилъ Піунову обэтомъ, съ намѣреніемъ увидится и поговорить съ нею, но политика мнѣ недалась. Возлюбленная моя явилась поздравила именинницу и черезъ полчаса уѣхала, и [я] успѣлъ, и тоуже въ передней пожать и поцаловать ее руку и непроговорить 30 ни слова. Лукавое созданіе! Теперъ я тебѣ не западню а капканъ поставлю. Посмотримъ кто кого перехитритъ?

Тутъ же при ней прочиталъ я въ слухъ уже напечатанную статейку собственнаго издѣлія о ея бенефисѣ. Быть можетъ ей не понравилось мое нельстивое рукодѣлье? И она поторо- 35 пилась уѣхать. Да не плюнуть ли мнѣ на эту сердечную затѣю? Неплюй въ колодезь придется воду пить.

4 [*февраля*]. Лучше хоть что nebude нежели ничего. Другой день нѣтъ спектаклей, бѣдныхъ Нижегородскихъ спектаклей. И будь-то чего то необходимаго недостаетъ. ||

5 [*февраля*]. Я видѣлъ ее воснѣ. Къ добру ли это? Будьтобы она 72. слѣпая нищая но такая молодая и хорошенькая. Стоитъ у

1 какой то ограды или заборы и протягиваетъ руку христа ради. Я хотѣлъ подойти съ какою то мѣлкою монетою, но она внезапно и[с]чезла. Это продолженіе роли Антуанеты. Ничего больше.

5 Вечеромъ былъ у Татарина. Бѣловъ и Татаринъ играли въ четыре руки увертюру изъ Вильгельма теля, и изъ Фрейшица, а потомъ нѣкоторыя вещи духовнаго содержанія Гайдена. Божественный Гайдень! Божественная музыка!

Послѣ музыки зашла рѣчь о театрѣ и о талантѣ моей
10 возлюбленной Піуновой. Сначала слушалъ я съ удовольствіемъ расточаемые ей похвалы. Но потомъ такъ мнѣ грус[т]но стало что я хотѣлъ уйти. Что бы это значило? Не ревность ли? Глупо нелѣпо ревновать актрису къ зрителямъ. ея истинный любовникъ должна быть публика, а мужъ другъ.

15 Взаключеніи вечера хозяинъ прочиталъ намъ пѣсню Беранже переведенную Ленскимъ подназваніемъ старый холостякъ. Мнѣ она очень понравилась потому можетъ быть что я, естли не одружуся съ моей возлюбленной артисткой, долженъ буду вступить въ эту непочтенную категорію.

20 Старый холостякъ.

(Беранже)

Десятый часъ, пора на боковую,
Маланьюшка, поди ко мнѣ душа;
Семъ я тебя разочекъ поцилую...
25 Кухарочка, а какъ видь хороша!
Мнѣ кажется ты видишь и по в[з]гляду,
Что сталъ бодрѣй я въ эти шесть недѣль...
Свари ка мнѣ съ ванилью шеколаду,
Да приготовь мою постель. ||

30 Маланьюшка, ты не дивись ни мало
Что я хочу служанкой быть любимъ:
Я въ старину ухаживалъ бывало
За личкомъ, дрянъ передъ твоимъ,
35 Что есть любовь пять лѣтъ не зналъ я сряду,
А прежнихъ чувствъ все непроходитъ хмель.
Свари ка мнѣ съ ванилью шеколаду,
Да приготовь мою постель.

40 Дружочекъ будь сомною безъ отлучки
Ты съ этихъ поръ на кухнѣ неслуга,
И можноли, чтобъ эти щочки, ручки
Коптились весь день у очага.
Я дамъ тебѣ хорошую награду.
Одѣну такъ какъ лучшую мамзель...
45 Сварика мнѣ съ ванилью шеколаду
Да приготовь мою постель.

1   Что слышу я? опять отвѣтъ всегдашній;
— Да полноте! какъ можно! стыдъ какой!—
Судариня я знаю ваши шашни
5   Съ Петрушкою, племянника слугой!...
Въ знакомствѣ съ нимъ ни складу нѣтъ ни ладу,
Того смотри что сядешь тутъ на мель,...
Свари ка мнѣ съ ванилью шеколаду
                    Да приготовъ мою постель.

10   Маланьюшка! ты на мое желанье
Безъ дальныхъ словъ должна бы отвѣчать.
Вотъ видишь ли; я скоро завѣщанье
Духовное намѣренъ написать.
Чемъ приводитъ хозяина въ досаду
15   Пойми мой другъ его благую цель...
Свари ка мнѣ съ ванилью шеколаду
                    Да приготовъ мою постель.

20   А! наконецъ мои пріятны ласки...
Но... Какъ я слабъ!... Проклятіе судьбѣ!..
Не плачь душа: я небоюсь огласки
И немощенъ женюся на тебѣ.
Пожалуйста въ крови моей прохладу
Хоть какъ небудь поразогрѣй мамзель...
Свари ка мнѣ съ ванилью шеколаду
                    Да приготовъ мою постель ||

6 [февраля]. М. А. Дорохова сегодня репетировала предстоящій актъ 73.

выпускнымъ своимъ юнымъ питомицамъ. Юные питомицы въ зеленыхъ платьєцахъ и бѣлыхъ перелинкахъ числомъ [—]чинно сѣдѣли на скамейкахъ въ родѣ театральныхъ зрителей, и благоговѣйно внимали какъ ихъ досужіе подруги исполняли на фортепяно
30 руколомные пьесы. Между прочимъ была исполнина на двухъ инструментахъ, весьма недурно, увертюра изъ вильгельма Теля. Потомъ прочитаны стихи по француз[с]ки по нѣмецки и въ заключеніи дѣвица Бѣляева прочитала рускіе стихи собственнаго сочиненія. на тему благодарность за воспитаніе. для ея
35 возраста стихи хараша. За что я ей обѣщался подарить сочиненія И. Козлова, естли найду въ Нижнемъ. Въ заключеніи пропѣтъ былъ хоромъ такъ называемый народный гимнъ. И репетиція тѣмъ кончилась.

Все это обыкновенно дурно, но вотъ что отвратительно.
40 Въ залахъ института, кромѣ скамеекъ и грозного лубочного изображенія самодержца, ни одной картины ни одной граверы. Чисто гладко какъ въ любомъ манѣже. Гдѣ же эстетическое воспитаніе женщины? А оно для нее какъ освѣжающій дыханіе воздухъ необходимо. Душегубцы.

45   Послѣ этой театральной репетици зашелъ къ М[арьѣ] А[лександровнѣ]. Встрѣтилъ у нее старого моего знакомаго нѣкоего Г[-на] Шумахера онъ недавно возвратился изъ загра-

1 ницы и превезъ съ собою 4. № Колокола. Я въ первый
разъ сегодни увидѣлъ газету и съ благоговѣніемъ облобызалъ.

7 [февраля]. Сегодня получилъ письмо да еще страховое, отъ дирек-
тора Харьковскаго театра, онъ весьма любезно просить меня
5 сообщить ему условія Піуновой и ее самой поторопить приѣз-
домъ. Сердечно радъ что || мнѣ удалось это дѣло. Вечеромъ 732.
пошелъ я обрадовать ее этимъ любезнымъ письмомъ, и пого-
ворить окончательно объ условіяхъ и о времени выѣзда въ
Харьковъ. Ее самой не засталъ дома. а глупая мамаша такъ
10 меня приняла что я едвали когда небудь рѣшуся переступить
порогъ моей милой протее. Не обходимо прибѣгнуть къ пись-
меннымъ объясненіямъ.

8 [февраля]. Она прислала за мной чтобы объясниться поповоду
харьковскаго предложенія. Я разумѣется охотно согласился на
15 это дѣловое свиданіе, имѣя въ виду и любовное. Но увы! Ста-
рая ворчунья Мамаша одного шагу не ступила изъ ком[на]ты и
я долженъ былъ ретироватся съ одними порученіями. Она
предпочитаетъ съ отцомъ ѣхать Въ Харьковъ. Это стѣснить
ея денежные средства. Потому что отецъ долженъ оставить
20 кснтору отъ которой онъ получаетъ 30 рублей въ мѣсяць. Но
вѣроятно мамаша и ей на вязла въ зубахъ.

9 [февраля]. Послѣ безпутно проведенной ночи я почувствовалъ стре-
мленіе къ стихословію, попробовалъ, и безмалѣйшого усилія
написалъ эту вещь. Не слѣдствіе ли это раздраженія нервъ?

25

Д о л я.

1.

30

Ты нелукавила зо мною,
Ты другомъ, братомъ, и сестрою
Сиромѣ стала. Ты взяла
Мене маленькаго заруку
И въ школу хлопця одвела
До пьянаго дѣка въ науку.
— Учися серденько, колысь
Знасъ будутъ люде.— Ты сказала.
35 А я й послухавъ и учивсь ||
И вывчився. А ты збрехала.
Яки зъ насъ люде? Та дарма,
Мы не лукавили съ тобою,
Мы просто йшли. у насъ нема
40 Зерна неправды за собою.

74.

1 Ходиможъ доленько моя
Мій друже ширый нелукавый!
Ходимо дальше, дальше слава
А слава заповідь моя.

5 II.
Муза.

И ты пречистая святая,
Ты сестро феба молодая!
Мене ты въ пелену взяла
10 И геть у поле однесла,
И на могили середъ поля
Якъ тую волю на роздольли
Туманомъ сивымъ сповила.
И колихала, и спивала,
15 И чары діяла... и я...
О чаривныченько моя!
Мени ты всюды помагала,
И всюды зоренько моя
Ты не марнила ты сіяла!
20 Въ степу безлюднимъ въ чужини
Въ далекій неволи.
Ты въ кайданахъ пышалася
Якъ квіточка въ поли.
Изъ казарми смердячої
25 Чистою святою
Вилетила якъ пташечка
И по надо мною
Полинула, заспивала
Моя сизокрила...
30 Мовъ живущою водою
Душу окропила. ||
И я живу, и надомною
Своею Божою красою
Витаешъ ты мій херувимъ
35 Золотокрилый серафимъ!
Моя порадонько святая!
Моя ты доле молодая!
Не покидай мене. въ ночи,
И въ день, и въ вечери, и рано
40 Витай зо мною... и учи,
Учи не ложними устами
Хвалиты правду. Поможи
Молитву діяты до краю.

74з.

1 А якъ умру; Моя святая!
 Моя ты маты. положи
 Свого ты сына въ домовину,...
 И хоть единую слезину
 5 Въ очахъ безсмертныхъ покажи.

III.

С л а в а.

А ты задрипанко, шинкарко,
 Перекупко пьяна.
 10 Де ты въ ката забарилась
 Съ своими лучами?
 У Версали надъ злодіемъ
 Наборъ распустила.
 Чи съ кимъ инымъ мизкаеся
 15 Зъ нудьги та зъ похмильля.
 Горнысь лишень ксло мене
 Та витнемо зъ лыха,
 Гарнесенько обіймемось,
 Та любо та тыхо
 20 Пожартуемъ чмокнемося
 Та й поберемося
 Моя крале малёвана.
 Бо я таки й доси
 Коло тебе мызкаюся.
 25 Ты хоча й пишалась
 И съ пьяными королями
 По шинкахъ шаталась, ||
 И курвила зъ Миколою
 У Севастополи...
 30 Та мени про те байдуже.
 Мени моя доле
 Дай на себе надивитысь
 Дай и пригорнутысь
 Пидъ криломъ твоимъ, и любо
 35 Дороги за снуты.

75.

10 [феврала]. Получилъ письмо отъ кошового батька Я. Кухаренка
 отъ 7. августа. Оно изъ Екатиринодара прогулялось черезъ
 Новопетровское укрѣпленіе и Оренбургъ. и только сегодня до-
 стигло своей цели. А все таки лучше позже нежели никогда.
 10 Кухаренко не зналъ о моей резиденціи. А я не зналъ какъ
 растолковать себѣ его молчаніе. А теперъ все объяснилось.

1 И. А. Усковъ изъ Новопетровскаго укрѣпленія пишетъ что у нихъ все обстоитъ благополучно. Незавидую вашему благополучію.

В. Н. Погожевъ пишетъ изъ Владимира что онъ на дняхъ 5 видѣлся въ Москвѣ съ М. С. Щепкинымъ, и что онъ ему читалъ наизусть какую то мою Пустку. Совершенно непомню этой вещи. А слышу объ ней уже не въ первый разъ.

11 [февраля]. М. С. Щепкинъ съ сокрушеніемъ сердца пишетъ мнѣ о моемъ безолаберномъ и нетрезвомъ существованіи. Интересно 10 бы знать изъ какого источника онъ почерпнулъ эти свѣдѣнія. Стало быть и у меня не безъ добрыхъ людей. Все же лучше нежели ничего.

Благодарю тебя мой старый мой добрый но чемъ тебя разувѣрить незнаю. ||

15 Даліе онъ пишетъ о перемѣщеніи Піуновой въ Харьковъ. 752. Онъ сомнѣвается чтобы ей дали тамъ требуемое ею содержаніе. Будетъ досадно естли несостоится это перемѣщеніе. Подождемъ что скажетъ Иванъ Александровичъ Щербина.

Боже мой какъ бы мнѣ хотѣлося вырвать ее изъ этой 20 тухлой грязи.

12 [февраля]. Сегодня нарисовалъ портретъ Кадинскаго. Остается нарисовать Фрейлиха и квиты.

14 [февраля] Кончилъ наконецъ вторую часть Матроза Переписыванье 25 это самая несносная работа какую я когда либо испытывалъ. она равняется салдацкому ученью. Нужно будетъ прочитать еще это рукодѣлье, что изъ него выйдетъ? Какъ прійметъ его С. Т. Аксаковъ? Мнѣ ужасно хочется ему нравиться, и только ему странное чувство!

15 [февраля]. Приглашалъ запиской свою мучительницу обѣдать у 30 М. А. Дороховой сказалась больной, несносная лгунья. Мнѣ нео[б]ходимо съ ней поговорить наединѣ до выѣзда изъ Нижняго, а какъ это устроить не придумаю. Писать не хочется а кажется прійдется писать. Опять видѣлъ ее воснѣ слѣпою нищею, только уже не у церковной ограды какъ въ первый 35 вый разъ а въ живой картинѣ, въ малоросійской бѣлой свиткѣ и въ красномъ очипкѣ.

16 [февраля]. Отправивше на почту письма Кухаренку и Аксакову. 40 зашелъ въ соборъ послушать архіерейскихъ пѣвчихъ. Странно или это съ непривички или оно такъ есть. Послѣднее виронѣе. Въ архіерейской службѣ съ ея обстановкою и || вообще 76.

1 въ ди[ко]раціи мнѣ показалось что то тибетское или японское. И при этой кукольной комедіи читается евангеліе. Самое под-
 лое противурѣчіе.

Нерукотворенный чудовищный образъ копія съ которого
 5 меня когда то испугала въ церкви Георгія. Подлинникъ этого
 индѣйского безобразія находится въ соборѣ и замѣчательнень
 какъ древность. Онъ перенесенъ изъ Суздаля Княземъ Кон-
 стантиномъ Васильевичемъ въ 1351. году. Очень можетъ быть
 что это оригинальное Византійское чудовище.

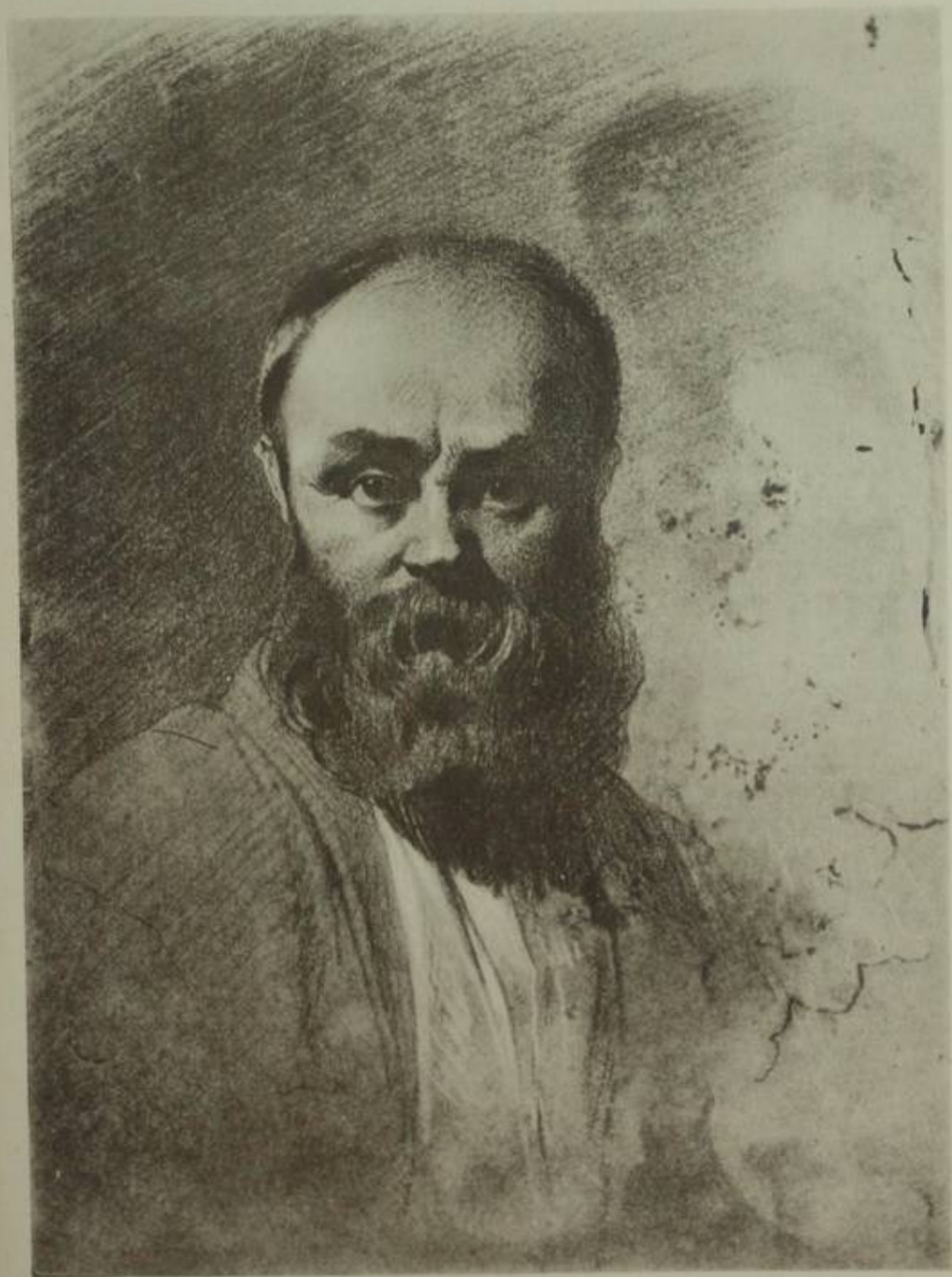
10 Вечеромъ были живые картины въ театрѣ которые я не
 пошолъ смотрѣть не смотря даже нато что въ нихъ участво-
 вала моя несравненная. Я боялся увидеть византійскій стиль
 въ этихъ картинахъ. Опасенія мои основательны Г[-нѣ] Майоровъ
 малѣйшаго понятія не имѣетъ въ этомъ простомъ дѣлѣ. Въ
 15 театральн[о] кафе, или какъ его здѣсь называютъ въ ка-
 бакѣ, встрѣтилъ старика Піунова которому, какъ онъ мнѣ
 сказалъ, очень бы хотѣлось чтобы его Катя что небудь про-
 читала въ слѣдующее воскресенье на сценѣ. Я обѣщаль по-
 рится в росѣйской поэзіи. Порылся. И выборъ мой палъ на
 20 послѣдню[ю] сцену изъ Фауста Гете переводъ Губера. Она про-
 читаетъ хорошо, только нужно будетъ одѣть ее сообразно съ
 мѣстомъ и временемъ. Жаль что нѣтъ подъ рукою Реча. Да
 достану ли еще и книгу Губера въ этомъ затхлому городѣ.

17 [февраля]. Небезъ труда однакоже досталъ Фавста Губера. по-
 25 слалъ книгу моей артисткѣ и часа черезъ три являюся къ
 ней въ полной увѣренности что она уже наизусть читаетъ
 роль Маргариты. Ничего небывало. Она нашла почему то не-
 удобной эту сцену для чтенія. На зовъ матери вышла изъ
 комнаты, а я съ полчаса поболталъ съ отцомъ, и ушолъ какъ
 30 несолоно хлебаль. Замѣчательная простота нравовъ.

18 [февраля]. Проѣздомъ изъ Кіева въ Иркутскъ, посѣтили меня 762.
 земляки мои Волконскій и Малюга, онѣ ѣдутъ въ званіи ме-
 диковъ заслуживать казнѣ за воспитаніе. Какая нелѣпость
 посылать молодыхъ медиковъ въ такую даль отъ центра про-
 35 свищенія. гдѣ средства на будущее развитіе? Варварство!

Молюга сообщилъ мнѣ что Марко Вовчокъ, псевдонимъ
 нѣкоей Марковичъ, и что адресъ ее можно достать отъ Да-
 нила Семеновича Каменецкого, повѣреннаго Кулиша въ Пе-
 тербургѣ. Какое возвышено прекрасное созданіе эта женщина.
 40 Не чета моей артистѣ. Необходимо будетъ ей написать письмо,
 и благодарить ее за доставленну[ю] радость чтеніемъ ея вдохно-
 венной книги.

Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
Відділ стародруків та рукописів
№ 11 65736

19 [февраля]. Въ шесть часовъ утра приѣхалъ Шрейдерсъ изъ Петербурга привезъ мнѣ письмо отъ Лазаревского, пѣсни Беранже Курочкина, и четыре экземпляра моего портрета фотографированного съ моего же рисунка.

5 Въ 12. часовъ въ залѣ дворянскаго собранія происходило торжественное от[к]рытіе комитета собраннаго для окончательнаго рѣшенія свободы крепостныхъ крестьянъ. Великое это начало благословлено Епископомъ и открыто рѣчью Военнаго губернатора Н. А. Муравьева. рѣчью не пошлою официальною,
10 а одушевленною христіанскою свободною рѣчью. Но банда своекористныхъ помѣщиковъ не отозвалася ниоднимъ звукомъ на человѣческое святое слово. Лакеи! Будетъ ли напечатана эта рѣчь? Попрошу М. А. Дорохову не можетъ ли она достать копію.

20 [февраля]. Одинъ экземпляръ моего нерукотвореннаго образа по-
15 дарилъ М. А. Дороховой, онъ ей не понравился, выраженіе находитъ слишкомъ жесткимъ. Просилъ достать копію рѣчи Муравьева, обѣщала.

21 [февраля]. Писалъ Лазаревскому чтобы онъ свои письма ком[н]ѣ адресовалъ на имя М. С. Щепкина въ Москву.

20 Началъ переписывать свою поэзію для печати, писанную съ 1847 года 1858 годъ. Незнаю много ли выберется изъ этой половины добраго зерна? ||

22 [февраля]. Третій разъ вижу ее воснѣ и все нищею. Это уже не 77.
вслѣдствіи роли Антуанеты. А вслѣдствіи какихъ данныхъ
25 неуразумѣю. Сегодня приставилась мнѣ она грязною, безобразною, оборванною, полунагою, и все таки въ малоросійской свиткѣ, но не въ бѣлой какъ прежде. А въ сѣрой разорванной и грязь[ю] запачканной. Со слезами просила у меня и милостыни и извиненія за свою невѣжливость послушаю Фауста
30 Губера. Я разумѣется простилъ ее и въ знакъ примеренія хотѣлъ поцаловать но она исчезла. Не предсказываютъ ли эти ночные грезы намъ дѣйствительную нищету?

23 [февраля]. Сонъ въ руку. Возвращаясь съ почты зашелъ я къ Владимирову и услышилъ что моя возлюбленная Піунова не-
35 дождавшея письма изъ Харькова заключила условіе съ здѣшнимъ новымъ директоромъ Театра съ Г[-номъ] Мирцовымъ. Если это правда то въ какіеже отношенія поставила она меня и Михайла Семеновича со Щербиною? Въ отвратительные!

Вотъ она гдѣ нравственная нищета. а я боялся матері-
40 альной. Дружба въ росъ и черти въ воду. Кто нарушилъ данное слово, для того клятва несуществуетъ.

24 [февраля]. Получилъ письмо отъ Кулиша съ дороги въ Бельгію, съ хутора Матроновки около Борзны. Онъ предлагаетъ мнѣ ри[с]овать сцены изъ малоросійской исторіи, изъ пѣсень и изъ современного народного быта. Рисунки которые бы можно было вырѣзать на дерѣвѣ печатать въ боль[шо]мъ количествѣ раскрашивать и продавать по самой дешевой ценѣ. Мысль его та чтобы замѣнить въ нашемъ народѣ суздальское издѣліе. Прекрасная благородная мысль. Но она можетъ осуществится только при большихъ деньгахъ, и принести даже матеріальную пользу. Теперь я немогу приняты за такую работу. Для этого нужно жить постоянно въ Малолосіи чтобы была разница между моими рисунками и суздальскими. И потому еще что я нетеряю надежды быть въ Академіи и заняться любимой акватинтой. ||

Я такъ много перенесъ испытаній и неудачъ въ своей 77с. жизни, казалось бы пора уже освоится съ этими мерзостями. Не могу. Случайно встрѣтилъ я Піунову, у меня нехватило духу поклонится ей. А давно ли я видѣлъ [въ ней] будущую жену свою, ангела хранителя своего за которого готовъ былъ положить душу свою? Отвратительный контрастъ. Удивительное лѣкарство отъ любви несамостоятельность. у меня все какъ рукой сняло. Я скорѣе простилбы ей самое бойкое кокетство нежели эту мѣлкую несамостоятельность которая меня, а главное моего старого знаменитого друга поставила въ самое неприличное положеніе. Дрянъ госпожа Піунова! отъ ноготка 25 до волоска дрянъ!

Завтра Кудлай ѣдитъ во Владимиръ попрошу его взять и меня съ собой. Изъ владимира какъ небудь доберусь до Никольского и въ объятіяхъ моего старого искренняго друга дастъ Богъ забуду и Піунову и всѣ мои горькіе утраты и не- 30 удачи. Отдохну и надосугъ займусь перепиской для печати моей не вольничей поэзіи. А сегодня перепису чужую не поэзію но довольно удачные стихи посвященные памяти неудобо-забываемаго фельдфебеля.

35 Когда онъ въ вѣчность преселился
Нашъ незабвенный Николай,
Къ петру апостолу явился
Чтобъ дверь ему онъ отперъ въ рай.
Ты кто? спросилъ его ключарь.
Какъ кто! Извѣстно рускій царь.
40 Ты царь? Такъ подожди не много;
Ты знаешь въ рай тѣсна дорога
И узки райскіе Врата
Смотри какая тѣснота!
Чтожъ это все зазбродъ?
45 Простой народъ!
Аль не узналъ своихъ? Видь это росіяне
Твои бездушные дворяне.

1   А это вольные крестьянѣ.
              Онѣ всѣ поміру пошли
              И нищими къ намъ въ рай пришли.
              Тогда подумавъ Николай
 5   Такъ вотъ какъ достается рай! ||
              И пишетъ сыну. Милый Саша!
              Плоха на небѣ участь наша.
              И естли подданныхъ своихъ ты любишь?
              То ихъ богатства поубавъ.
 10   А естли хочешь въ рай ввести
              То всѣхъ ихъ по миру пусти.

78.

25 [февраля]. Въ 7.мъ часовъ утра получилъ письмо Лазаревского, онѣ пишетъ что мнѣ дозволено приѣхать и жить въ Петербургѣ. Лучшаго поздравленія съ днемъ а[н]гела нельзя желать.

15   Въ три часа собрались къ обѣду Н. Брылкинъ, П. Брылкинъ, Грасъ, Лапа, Кудлай, Кадинскій, Фрейлихъ, Климовскій, Владимировъ, Поповъ, Товбичъ, за обѣдомъ было и шумно и весело и изящно, потому что компанія была единомушна проста и въ высокой степени благородна. Зашампанскимъ я сказалъ спичъ,
 20 сначала поблагодарилъ гостей моихъ за здѣланную мнѣ честь и въ заключеніи прибавилъ, что я небуду на Бога въ претензіи естли буду встрѣчать всюду такихъ добрихъ людей какъ онѣ теперъ сущіе сомною, и что память о нихъ навсегда сохраню я въ моемъ сердцѣ.

25   Праз[д]никъ мой совершился въ квартирѣ добрѣ[й]шаго К. Шрейдерса.

             Вечеромъ пошолъ я проводить отъѣзжающаго въ Петербургъ Климовского съ которымъ предполагалъ и самъ отправится въ гости къ М. С. Щепкину. но письмо Лазаревского
 30 меня вовремя остановило.

26 [февраля]. Товбичъ предложилъ мнѣ прогулку за 75. верстъ отъ Нижняго, я охотно принялъ его предложеніе съ целію сократить длинное ожиданіе официальнаго объявленія || о дозволеніи
 35 жить мнѣ въ Питери. Мы пригласили съ собою актера Владиминова и нѣкую дѣвицу Сашу Очеретникову. Отчаянную особу. Скверно пообѣдали на мой щетъ въ трактирѣ Бубнова и пустилися въ дорогу.

78.

27 [февраля]. Въ селѣ Мѣдновкѣ, цели поѣздки Товбича, пробили мы до 8 часовъ вечера. Тутъ встрѣтился я съ путейскимъ ка-
 40 питаномъ Петровичемъ, приѣхавшимъ туда поодному дѣлу съ Товбичемъ. Петровичъ по происхожденію сербъ, образованный прямой и сердечный человѣкъ. хорошо разумѣющій и глубоко сочувствующій всему современному. Мнѣ больно что я прожилъ столько времени въ Нижнемъ и только сегодня встрѣ-
 45 тился съ этимъ рѣдкимъ человѣкомъ.

28 [февраля]. Въ 7. часовъ утра возвратились мы благополучно въ Нижній. Поѣздка наша была веселая и несовсѣмъ пустая. Саша очеретникова была отвратительна, она немилосердо пьянствовала, и отчаянно на каждой станціи измѣняла, неразбирая потребителей. Жалкое безвозвратно потерянное, а прекрасное созданіе. Ужасная драма!

1. Марта. На имя здѣшняго губернатора, отъ министра внутреннихъ дѣлъ, получена бумага о дозволеніи проживать мнѣ въ Петербургѣ, но все [е]ще подъ надзоромъ полиціи. Это работа старика распутнаго Японца Адлерберга.

2 [марта]. Получилъ письмо отъ Графини Н. И. Толстой. Она пишетъ что ея сердечное желаніе наконецъ исполнилось, и что она съ нетерпѣніемъ ждетъ меня къ себѣ. || Доброе благородное созданіе! Чемъ я воздамъ тебѣ за добро которое ты для [меня] здѣлала? Молитвою безконечною молитвою!

Овсянниковъ проситъ чтобы [подождать] его здѣсь до 7. числа. Подожду. А естли онъ обманетъ проклянѹ и безъ денегъ уѣду.

3 [марта]. Давно ожидаемую книгу Дѣтство Багрова внука сегодня получилъ съ самою лестною надписью сочинителя. Книга была послана изъ Москвы 7. февраля, и пролежала до сегодня у сухого Даля, моглабы и на всегда остатся у него. естли бы я сегодня случайно незашелъ къ нему и неувидѣлъ ее. Онъ извиняется рассѣянность[ю] и дѣлами. Чемъ хочешь извиняйся, а всѣ-таки ты сухой нѣмецъ и большой руки дрянъ. И что вздумалось Сергѣю Тимофеевичу дѣлать моимъ комисіонеромъ Даля? Тогда какъ ему мой адресъ извѣстенъ. Не думалъ ли онъ черезъ это познакомить меня съ нимъ? Добрѣйшій Сергѣй Тимофеевичъ!

4 [марта]. Въ ожиданіи Овсянникова и полицейскаго пропуска въ Питеръ. принялся переписыват[ь] Видьму для печати. Нашелъ много длиннаго и недодѣланнаго. И слава Богу работа сократить длинныя дни ожиданія.

5 [марта]. Послалъ письмо Графини Н. И. Толстой. Писалъ ей что 7. числа въ 9. часовъ вечера оставлю Нижній Новгородъ. Збудится ли это? Это будетъ зависеть отъ Овсянникова а не отъ меня. Глупо. Продолжаю работатъ надъ Видьмою. ||

6 [марта]. Я слишкомъ плотно принялся за свою Видьму. Такъ плотно что сегодня кончилъ, а работы было порядочно. и кажется порядочно кончилъ. Переписалъ и слегка поправилъ

1 Лілею и Русалку. Какъ то приймутъ земляки мои мою невольническую Музу?

Часовъ въ 7. вечера явился комнѣ Жандармскій унтеръ-офицеръ и предложилъ до везти меня за 10. рублей до Москви.
5 Сердечно благодаренъ за предложеніе. Онъ отвозилъ въ Вятку какогого непокорного отцу своему Капитана Шлипенбаха. И на обратномъ пути искалъ себѣ попутчика и нашелъ меня Въ Нижнемъ. Еще разъ спасибо ему.

Условившись въ ценѣ и времени выѣзда, я пошолъ къ
10 Кудлаю поторопить его насчетъ полицейского пропуска. Кудлая не засталъ дома и подорогѣ зашелъ къ Вильде. Гдѣ встрѣтилъ Татаринова мамзелей Шмитгофъ, и брата ихъ молодого весьма талан[т]ливого скрипача и сценическаго артиста. Послѣ ужина хозяинъ прощаясь со мной подарилъ мнѣ на память
15 нѣсколько миниатюрныхъ медальоновъ, копіи съ извѣстныхъ скульптурныхъ произведеній древнихъ и новыхъ, здѣланныхъ разными художниками. Милый и умный подарокъ.

7 [марта]. Отъ часу пополудни до часу по полуночи прощался съ моими Нижегородскими друзьями. Заключилъ раставанье у
20 М. А. Дороховой ужиномъ и тостомъ за здоровье моей святой заступницы Графини А. И. Толстой. ||

10 [марта]. Въ три часа по полудни 8. марта оставилъ Нижній на саняхъ, а во Владимиръ приѣхалъ 9го ночью на телегѣ. Кромѣ этого весьма обыкновеннаго явленія въ настоящее время года,
25 ничего особеннаго не случилось. Кромѣ легкаго воспаленія въ лѣвомъ глазѣ и зудъ на лбу. Во Владимирѣ я взялъ розовой воды и думалъ все покончить этимъ ароматическимъ медикаментомъ. А вышло не такъ какъ я думалъ.

Во владимирѣ на почтовой станціи встрѣтилъ А. И. Бу-
30 такова подъ командою котораго плавалъ я два лѣта 1848 и 49. по Аральскому морю. Съ тѣхъ поръ мы съ нимъ не видались. Теперъ онъ ѣдитъ съ женою въ Оренбургъ а потомъ на берега Сыръ-Дарьи у меня при одномъ воспоминаніи объ этой пустынѣ сер[д]це холодѣетъ. А онъ кажется готовъ на
35 всегда тамъ поселится. Понравилась сатана лучше ясна сокола.

Въ 11. часовъ вечера приѣхалъ въ Москву. Взялъ № за рубль серебра въ сутки Въ какомто великолѣпномъ отелѣ. И едва могъ добитися чаю потому что уже было позд[н]о. О Москва! О Караванъ сарай! подъ громкою фирмою отель. Да
40 еще и со швейцаромъ.

11 [марта]. Въ 7. часовъ утра оставилъ я Караванъ сарай со швейцаромъ и пустился отыскивать своего друга М. С. Щеп-

1 кина. Нашелъ его у старого Пимена въ домѣ Щепотьевой и у него поселился и кажется на долго потому что глазъ мой распухъ и покраснѣлъ а налбу образовалось нѣсколько группъ прищей. Облобизавъ моего великого друга, отправился я къ доктору Ванъ Путерену, моему Нижегородскому знакомому. Онъ прописалъ мнѣ англійскую соль зеленый пластирь, діету и по крайней мѣрѣ недѣлю не выходить наулицу. Вотъ тебѣ и столица! Сиди да смотри въ окно на старого безобразного Пимена. ||

12 [марта]. Посѣтилъ меня докторъ Ван-Путеренъ прибавилъ еще 80г. два лѣкарства для внутренняго и наружного употребленія. и посулилъ мнѣ по крайней мѣрѣ недѣлю заточенія и поста. веселенькая перспектива!

Въ слѣдъ за докторомъ посѣтилъ меня почтеннѣйшій Михайло 15 Александровичъ Максимовичъ. Молодѣетъ старичина, женился, отпустилъ усы да и въ усъ себѣ недуетъ.

вечеромъ по настоянію моихъ гостепріимныхъ хозяевъ сошелъ я внизъ въ гостинную съ повязанной головой, гдѣ встрѣтилъ нѣсколько человѣкъ гостей, и между ними Кетчера Бабста 20 и Афонасьева. съ которыми тутъ и познакомилъ меня хозяинъ. Время быстро прошло до ужина. Подали ужинъ, гости сѣли за столъ а я удалился въ свою келію. Проклятая болѣзнь!

13 [марта]. Докторъ Ванъ-Путеренъ уѣхалъ сегодня въ Нижній, рекомендовалъ мнѣ своего пріятеля какого то нѣмца, котораго 25 я однакожь недождался и просилъ М. С. пригласить медика какого онъ лучше знаетъ потому что болѣзнь моя не шутя меня беспокоитъ. М. С. пригласилъ доктора Мина. Завтра я его дожидаю. Навѣстилъ меня Марковичъ, Сынъ Н. Марковича автора Исторіи Малоросіи. И М. А. Максимовичъ съ брошюрою, Ис- 30 слѣдованіе о Петрѣ Конашевичѣ Сагайдачномъ. Сердечно благодаренъ за визитъ и за брошюру.

14 [марта]. Отправилъ Лазаревскому два рисунка назначенные для преподнесенія М. Н.

Послѣ обѣда явились ко мнѣ два доктора хорошо еще 35 что не вдругъ. Пріятель Ванъ Путереня прописалъ какую то микстуру въ темной банкѣ, а Минъ пильнавскую воду и діету. Я рѣшился слѣдовать совѣту послѣдняго.

Дмитрій Егоровичъ Минъ ученый переводчикъ || Данта и 81. еще боліе учоный и опытный медикъ. Поэтъ и медикъ. Какая 40 прекрасная дисъ-гармонія.

У старого друга моего М. С. вездѣ и во всемъ поэзія, у у него и домашній медикъ поэтъ.

15 [марта]. Вчера было у меня два доктора а сегодня ни одного. Мнѣ слава Богу лучше скоро—можетъ быть онѣ для меня будутъ совсѣмъ ненужны. Какъ бы это хорошо было. Надоѣло смотрѣть въ окно на старого Пимена.

5 М. С. ухаживаетъ за мною какъ за капризнымъ больнымъ ребенкомъ. Добрѣйшее созданіе! Сегодня вечеромъ пригласилъ онѣ для меня какую то Г. Грекову мою полуземлячку съ тетрадью Малоросійскихъ пѣсень. Прекрасный свѣжій сильный голосъ. Но наши пѣсни ей не дались, особенно женскіе. Отри-
10 висто, рѣзко, національной экспресіи она не уловила. Скоро ли я услышу тебя моя родная задушевная пѣсьня?

Петръ Михайловичъ старшій сынъ моего великого друга подарилъ мнѣ два экземпляра фотографическіе портреты Апостола Александра Ивановича Герцена.

16 [марта]. Нарисовалъ портретъ несовсѣмъ удачно М. С. Причиной неудачи были сначала Максимовичъ а потомъ Марковичъ. Пренаивные посѣтители. Имъ и въ голову не пришла поговорка, что не во время гость хуже татарина. А кажется люди умные, а простой вещи не понимаютъ.

20 Послѣ обѣда посѣтилъ меня Д. Е. Минъ и кромѣ діэты и пилнавской воды ничего неприсовѣтовалъ. Дня черезъ три обѣщаетъ выпустить наулицу. Ахъ какъ бы было хорошо!

17 [марта]. Сегодня опять посѣтили меня оба медика, и слава богу кромѣ діэты || и сидѣнія въ комнатѣ ничего не прописали. Я 812.
25 однакожъ и этого немного не исполнилъ. Вечеромъ въ тихомолку навѣстилъ давно не виданного друга моего Княжну Варвару Николаевну Репнину. Она щастливо перемѣнилась потолстѣла и какъ будто помолодѣла. И вдарилася въ ханжество, чего я прежде незамѣчалъ. Невстрѣтила ли она въ москвѣ хорошого
30 исповѣдника?

18 [марта]. Кончилъ переписыванье или процеживанье своей поэзіи за 1847. годъ. Жаль что нѣскимъ толково прочитать. М. С. въ этомъ дѣлѣ мнѣ не судья. Онѣ слишкомъ увлекается. Максимовичъ тотъ просто благоговѣетъ передъ моимъ стихомъ.
35 Бодянской тоже. Нужно будетъ подождать Кулиша. Онѣ хотя и жестко но иногда скажетъ правду, за то ему неговори правды естли хочешъ сохранить съ нимъ добрые отношенія.

Въ первомъ часу поѣхали мы съ М. С. въ городъ. Заѣхали къ Максимовичу. Застали его въ хлопотахъ около русской бесѣды. Хозяйки его не застали дома. Она была въ церквѣ. Говѣетъ. Вскорѣ явилася она и мрачная обитель ученого просвѣтлѣла. Какое милое прек[ра]сное созданіе. Но что

1 въ ней очаровательнѣе всего, это чистый не тронутый типъ
моей землячки. Она проиграла для насъ на фортепьяно нѣ-
сколько нашихъ пѣсень. Такъ чисто безманѣрно какъ ни одна
великая артистка игр[а]тъ неумѣтъ. И гдѣ онъ старый ан-
5 тикварій выкопалъ такое свѣжее чистое добро? И грустно,
и завидно. Я написалъ ей на память свой весенній вечеръ. А
она подарила мнѣ для ношенія на шею Кіевскій образокъ.
Наивный и прекрасный подарокъ. ||

Раставшись съ милою очаровательною землячкою, заѣхали 82.
10 мы въ школу живописи къ моему старому пріятелю А. Н.
Мокрицкому. Старый пріятель не узналъ меня. Не мудрено
мы съ нимъ съ 1842 года не видались. Потомъ заѣхали въ
Книжный Магазинъ Н. Щепкина, гдѣ мнѣ Якушкинъ подарилъ
портретъ знаменитого Николая Новикова. Потомъ прыѣхали
15 домой и сѣли обѣдать.

Вечеромъ былъ у О. М. Бодянского. Наговорились до сыта
о славянахъ вообще и о землякахъ въ особенности. И тѣмъ
заклучилъ свой первый выходъ изъ квартиры.

19 [марта].* Въ 10. часовъ утра вышли мы съ Михайломъ Семе-
20 новичемъ изъ дому, и несмотря на воду и грязь подъ ногами
обходили пѣшкомъ покрайней мѣрѣ четверть Москвы. Я не
видалъ Кремля съ 1845 года. Казармовидный дворѣцъ его
много обезобразилъ но онъ все таки оригинально прекрасенъ.
Храмъ спаса вообще, а главный куполь въ особенности безо-
25 бразенъ. Крайне неудачное громадное произведеніе. Точно тол-
стая купчиха въ золотомъ повойникѣ остановилася напоказъ
среди бѣлокаменной. Изъ Кремля прошли мы на большую
Дмитровку, зашли къ Еленѣ Константиновни Станкевичъ моей
старой знакомой, напилися чаю, отдохнули и пошли въ Книж-
30 ный Магазинъ Н. М. Щепкина. Изъ Магазина возвратились
опять къ Станкевичъ, гдѣ я встрѣтилъ еще одну мою старую
знакомую Олимпіяду Ивановну Миницкую. Побѣдали у Стан-
кевичъ и въ 6.ть часовъ вечера благополучно пѣшкомъ же
возвратились во свояси дивяся бывшему. ||

20 [марта]. Мой неразлучный спутникъ и чечероне М. С. сегодня 82.
ставилъ себѣ банки и я одинъ отъ 10. до 4. часовъ мѣсилъ
московскую грязь. Поутру велѣлъ я кучеру вымазать себѣ са-
поги добримъ дегтемъ. Вооружился и по тверской отправился
въ Кремль полюбовавшись старимъ красавцемъ Кремлемъ.
10 прошелъ я къ юному некрасавцу Спасу съ цѣлю посмотрѣть
скульптурные работы. Но меня и на дворъ не пустили.—Не
приказано—сказалъ сторожъ. Я ему не противорѣчилъ и воз-
вратился въ Кремль. Полюбовавшись еще разъ старикомъ, вы-

1 шель я на Ильинку и потомъ на покровку. Зашель къ А. А.
Сапожникову моему спутнику изъ Астрахани до Нижняго.
болень никого не принимаетъ. И хорошо дѣлаетъ потому что
я весь облепленъ грязью. Распросилъ у будочника дорогу къ
5 почтамту поплелся тихонько къ Мокрицкому, отдохнулъ у
него, полюбовался эскизами незабвенного друга моего покой-
ного Штернберга, и пошолъ къ уральскому козачинѣ Савичу.
Взялъ у него Лѣтопись Велички, которую онъ получилъ отъ
О. М. Бодянского два года тому назадъ для пересылки [мнѣ]
10 и держалъ у себя самъ не знаетъ съ какимъ намѣреніемъ.
Отъ Савичева зашолъ въ харчевню напился чаю съ кренде-
лями, и страстнымъ бульваромъ вишелъ на Дмитровку. Потомъ
къ старому Пимену и ровно въ 4. часа пришелъ домой.

Вечеромъ М. С. былъ гото[въ] на новы[е] подвиги и мы
15 отправились къ Станкевичамъ, Весело нецеремонно побол-
тали о малоросіи о дняхъ минувшихъ и нараставаньи В. А.
Станкевичъ подарилъ мнѣ экземпляръ стихотвореній Тютчева. ||

21 [марта]. Въ 10. часовъ утра не пѣшкомъ а въ пролеткѣ пу. 83.
стились мы съ М. С. Москву созерцать. Подорогѣ заѣхали
20 къ сыну его Николаю. Выпили поставану чаю и потягли
даліе. Заѣхали также подорогѣ къ Кетчеру, встрѣтили тамъ
Бабста. Кетчеръ подарилъ мнѣ всѣ изданія своей Компаніи.
кромѣ своего перевода Шекспира онъ еще въ типографіи. А
Бабстъ подарилъ свою рѣчь о умноженіи народнаго Капи-
25 тала, изданіе той же компаніи. Выпили у Кетчера по рюмкѣ
слывянки, и поѣхали къ Якушкину. Хозяина не застали дома,
а милѣйшая хозяйка подарила намъ по экземпляру портретъ
К. Волконского Декабриста, и мы раскланялись и поѣхали къ
Краснымъ Воротамъ къ Забѣлину. Это молодой еще человекъ
30 самой симпатической кроткой фізіономіи обитающій не въ
квартирѣ а въ библіотекѣ. Онъ несовсѣмъ здоровъ, и я не-
рѣшился просить его показать мнѣ Оружейную палату. Гдѣ
онъ служитъ помощникомъ Вельтмана. Отъ Забѣлина поѣхали
мы въ книжный магазинъ Н. М. и тутъ растался я съ мо-
35 имъ путеводителемъ.

Грѣшно роптать мнѣ на судьбу что она за тормозила мой
поѣздъ въ Питеръ, Впродолженіи недѣли я здѣсь встрѣтился
и познакомился съ такими людьми съ какими впродолженіи
многихъ лѣтъ не удалось бы встрѣтится. И такъ нѣтъ худа безъ
40 добра.

Вечеръ провелъ у своей милой землячки М. В. Макси-
мовичъ. И несмотря на страстную пятницу она милая весь
вечеръ пѣла для меня наши родные за душевные пѣсни. И пѣла
такъ сердечно прекрасно что я вообразилъ себя на бере-

1 гахъ широкого Днѣпра. Восхитительные пѣсни! очаровательная пѣвица! ||

22 [марта]. Радостнѣйшій изъ радостныхъ дней. Сегодня я видѣлъ 832
человѣка котораго ненадѣялся увидѣть въ теперишнее мое
5 прибываніе въ Москвѣ. Человѣкъ этотъ Сергѣй Тимофѣевичъ
Аксаковъ. Какая прекрасная благородная старческая наруж-
ность! Онъ нездоровъ и никого не принимаетъ. Поѣхали мы
съ М. С. сегодня поклонится его семейству. Онъ узналъ о
нашемъ присутствіи въ своемъ домѣ, и вопреки заповѣди
10 доктора просилъ насъ къ себѣ. Свиданіе наше длилось нѣ-
сколько минутъ. Но эти нѣсколько минутъ здѣлали меня ща-
стливимъ на целый день и на всегда останутся въ кругу мо-
ихъ самихъ свѣтлыхъ воспоминаній.

Послѣ постного обѣда въ Троицкомъ Трактирѣ, отправился
15 я домой съ намѣреніемъ приготовится къ ночному Кремлев-
скому торжеству. Намѣреніе мнѣ не удалось. Прочитавъ статью
въ З. № Полярной Звѣзды, о запискахъ Дашковой, въ 11. часовъ
я отправился въ Кремль. Естлибы я ничего не слыхалъ прежде
объ этомъ Византійско-старовѣрскомъ торжествѣ то можетъ
20 быть оно бы на меня и произвело какое небудь впечатлѣніе
теперь же ровно никакого. Свѣту мало звону много крестный
ходъ точно Вяземскій пряникъ движется въ толпѣ. Отсутствіе
малѣйшей гармоніи, и ни тѣни изящного. И до которыхъ поръ
продлится эта японская комедія?

25 Въ 3. часа возвратился домой и до 9. т[и] часовъ утра спалъ
сномъ праведника.

23 [марта]. Христосъ воскресъ!

Въ Семействѣ М. С. торжественного обряда и уроч-
ного часа для разговѣнъ не уставлено. Кому когда угодно.
30 Республика. хуже, анархія! еще хуже Кошунство! Отвергнуть
вѣками освященный обычай обжиратся и опиватся || съ восхо- 84
домъ со[л]нца. Это просто поруганіе святыни!

Въ 10мъ часу пришолъ къ М. С. съ праздничнымъ покло-
номъ актеръ Самаринъ и сообщилъ ему очень миленькую эпи-
35 грам[м]у Щербины, которую при семъ и прилагаю.

Боже! Въ какомъ я теперь упоеньи
Съ Вѣстникомъ рускимъ въ рукахъ.
Что за прекрасные стихотворенія.
Ахъ!

40

Тутъ Данилевскій, Плещеевъ таинственный,
Майковъ нашъ флюгеръ поэтъ.
Лучше же всѣхъ несравненный. единственный
Феть!

1

Много нелѣпостей патетическихъ
 Множество фразъ посреди
 Много и рифмъ. Но красоть поэтическихъ
 Жди!

24 [марта]. Еще разъ видѣлся съ Сергѣемъ Тимофѣевичемъ Аксаковымъ и съ его симпатическимъ семействомъ и еще разъ счастливъ. Очаровательный старецъ! Онъ приглашаетъ меня къ себѣ въ деревню на лѣто, и я кажется неустою противъ такого искушенія. Развѣ попечительная полиція воспрепятствуетъ.

10 Отъ Аксаковыхъ заехали къ В. Н. Репниной. А отъ нее къ актору Шумскому. Вкусили священной пасхи съ фестфальской колбасой. И поѣхали къ Станкевичамъ. Незастали дома. Отправились въ Книжный Магазинъ Н. М. Щепкина и Ком. Гдѣ и остались обѣдать. Обѣдъ былъ званый. || Н. М. празд- 84г.
 15 новаль Новоселье своего Магазина и по этому случаю задалъ пиръ Московской учено-литературной знаменитости. И что это за очаровательная знаменитость! Молодая, живая, увлекающаяся, свободная! Здѣсь я встрѣтилъ Бабста, Чечерина, Кетчера, Мина, Кронеберга, Сына. Афанасьева, Станкевича, Корша,
 20 Крузе, и многихъ другихъ, я встрѣтился и познакомился съ ними к[ак]ъ съ давно знакомыми родными людьми. И за всю эту полную радость обязанъ я моему знаменитому другу М. С. Щепкину.

Въ 8. часовъ вечера отправились къ купцу Варенцову му-
 25 зыканту и любителю искусствъ. Тутъ встрѣтился я съ нѣкоторыми московскими художниками и музыкантами, и послушавше Моцарта Бетговена и другихъ великихъ представителей слышимой гармоніи, въ 11.ть часовъ удалились во свояси дивяся бывшему.

25 [марта]. Многоуважаемый М. А. Максимовичъ задалъ мнѣ обѣдъ на который пригласилъ между прочими и ветхихъ деньми товарищей своихъ Погодина и Шеверева. Погодинъ еще не такъ старъ какъ я его воображалъ себѣ. Шеверевъ старше и несмотря на сѣдинькую свою бла[го]пристойную физиономію,
 35 почтенія къ себѣ не внушаетъ. Сладкій до тошноты старичокъ. Въ конце обѣда Амфитріонъ прочелъ въ честь мою стихи собственного сочиненія. А послѣ обѣда милѣйшая хозяйка пропѣла нѣсколько малоросійскихъ пѣсень и восхищенные гости разошлись кто куда а я заѣхалъ къ Сергѣю Тимофеевичу Аксакову
 40 съ намѣреніемъ простится. Онъ спалъ, и я не[мѣ]лъ щастія облобизать его сѣдую прекрасную голову. До 9ти часовъ пробылъ || я у Аксаковыхъ и съ наслажденіемъ слушалъ мои род- 85.
 ные пѣсни пѣтые Надеждой Сергѣевной. Все семейство Аксаковыхъ непритворно сердечно сочувствуетъ Малоросіи и ея

1 пѣснямъ и вообще ея поэзіи. въ 9ть часовъ съ Иваномъ и
 Константиномъ Аксаковыми поѣхалъ я къ Кошелеву гдѣ встрѣ-
 тился и познакомился съ Хомяковымъ и со старикомъ Дека-
 бристомъ К. Волконскимъ. Кротко безъ малѣйшей жолчи рос-
 5 казалъ онъ мнѣ нѣкоторые эпизоды изъ своей 30-ти лѣтней
 ссылки и въ заключеніи прибавилъ, что тѣ изъ его товарищей
 которые были заточены поодиначкѣ всѣ перемерли, а тѣ кото-
 рые томились по нѣскольку въ мѣсти пережили свое испытаніе,
 въ томчислѣ и онъ

26 [марта]. Въ 9ть часовъ утра растался я съ Михайломъ Семено-
 вичемъ Щепкинымъ и съ его сѣмействомъ. Онъ уѣхалъ въ
 Ярославль, а я забравше свою мизерію поѣхалъ къ желѣзной
 дорогѣ. и въ 2ва часа закупоренный въ вагонѣ оставилъ я
 гостепріимную Москву. Въ Москвѣ боліе всего радовало меня
 15 то что я встрѣтилъ въ просвѣщенныхъ Москвичахъ самое теп-
 лое радушіе лично комнѣ и непритворное сочувствіе къ моей
 поэзіи. Особенно въ сѣмействѣ С. Т. Аксакова.

27 [марта]. Въ 8. часовъ вечера громоносный локомотивъ свиснулъ
 и остановился въ петербургѣ. въ 9ть часовъ я былъ уже въ
 20 квартирѣ моего искреннѣйшаго друга М. М. Лазаревского. ||

28 [марта]. По снѣгу и слякоти пѣшкомъ обѣгалъ я половину го- 852
 рода почти безъ надобности. На перепутьи зашелъ въ гостини-
 ницу Клея и нашолъ тамъ только что приѣхавшаго изъ Москвы
 Григорія Галагана. Онъ передалъ мнѣ письмо Максимовича съ
 25 его стихами читанными имъ за обѣдомъ 25. марта записку на
 полученіе русской Беѣды, и моего въ Москвѣ обрѣтшагося
 Еритика, т. е. Яна Гуса. Которого я щиталъ не возвратно
 погибшимъ. въ 3. часа возвратился я домой и обнялъ моего
 задушевного Семена Артимовского. А черезъ полчаса я былъ
 30 уже въ его домѣ какъ въ своей родной хатѣ. Много и многое
 мы вспомнили и переговорили а еще большаго не успѣли ни
 вспомнить ни переговорить. Два часа мелькнули быстрѣе од-
 ной минуты я растался съ моимъ милымъ Семеномъ и въ
 6ть часовъ вечера въ мѣстѣ съ Лазаревскимъ отправились мы
 35 къ Графинѣ Н. И. Толстой.

Сердечніе ирадостніе не встрѣчалъ меня никто, и я ни-
 кого, какъ встрѣтились мы съ моей святой заступницей и съ
 Графомъ Ѳедоромъ Петровичемъ. Эта встрѣча была задушевнѣе
 всякой родственной встрѣчи. Многое хотѣлось мнѣ переска-
 40 зать ей и я ничего не сказалъ. Въ другой разъ. Буылкой
 Шампанского освятили мы святое радостное свиданіе и въ 8.
 часовъ растались.

1 Зечерь провели мы у В. М. Бѣлозерского моего союзника и сосѣда по каземату въ 1847. году. У него встрѣтилъ я моихъ соизгнанниковъ Оренбур[г]скихъ || Сѣряковского, Станѣвича, и 86. Желяковского, (Сову.) Радостная веселая встрѣча. Послѣ сѣдечныхъ рѣчей и милыхъ родныхъ пѣсень мы растались.

29 [марта]. Въ 10. часовъ утра я казанскимъ сиротой къ правителю Канцеляріи Оберъ полицеймейстера, къ земляку моему И. Н. Мокрицкому. Онъ принялъ меня полу официально полу фамильярно. Старое знакомство сказалося въ скобкахъ. 10 Въ заключеніи онъ мнѣ посовѣтовалъ сбрить бороду чтобы непроизвести неприятнаго впечатлѣнія на его патрона Графа Шувалова къ которому я долженъ явится какъ главному моему на[д]зирателю.

Отъ Мокрицкого я опять пошолъ гранить уже высушенную 15 мостовую и упражнялся въ семь хитромъ ногодѣльи до 12.ти часовъ. а въ 12. часовъ съ М. Лазаревскимъ поѣхали къ Василию Лазаревскому. Наудивленіе симпатическіе люди эти прекрасные братья Лазаревскіе и всѣ ше[с]ть братьевъ какъ одинъ замѣчательная рѣдкость. Василь принялъ меня какъ давно 20 невиданного своего друга А мы съ нимъ въ первый разъ въ жизни встрѣчаемся. Отъ землякъ, такъ землякъ!

Вечеромъ отправились мы въ цыркъ театръ смотрѣть и слушать живописную лекцію геологіи професора Роде. Лекція мірозданія прекрасна. И астрономическіе картины почти не 25 лишни но || къ чему эти оляповатые Суздальскіе виды городовъ и зданій оскорбляющихъ искусство? И къ чему эти живые вертящіися ситцевіи узоры оскорбляющіе науку? Странно! а еще болѣе странно то что публика рукоплещеть этой балаганной пошлости. Толпа. Да еще столичная толпа! 862.

30 [марта]. Заказалъ фотографическій портретъ въ шапкѣ и тулупѣ для М. А. Дороховой. Искалъ квартиру Бабста и не нашель. Жаль. Несмотря на возмутительную погоду прошель на васильевскій островъ, зашолъ къ художнику Лаврову и отъ него узналъ о смерти Павла Петровского. Отвратительная новость. бѣдная 35 старуха мать она не переживеть этой страшной новости.

Вечеромъ Графина Н. И. представила меня своимъ знакомимъ собравшемся у нее въ этотъ вечеръ порядочной толпою. Онѣ привѣ[т]ствовали меня какъ давно ожидаемого и дорогого гостя. Спасибо имъ. Боюся какъ бы мнѣ не здѣ- 40 латся модной фигурой въ Питери. А на то похоже.

31 [марта]. Съ художникомъ Лукашевичемъ былъ въ Эрмитажѣ. Новое зданіе Эрмитажа показалось мнѣ нетакимъ какъ я его

1 воображалъ. Блескъ и роскошь, а изящества мало. И въ этомъ великолѣпномъ храмѣ искусствъ сильно напечаталась тяжелая казарменная лапа неудобозабываемаго тресированного медведя.

Въ три часа возвратился домой и подвліяніемъ видѣн-
5 ного привелъ себя въ горизонтальное положеніе какъ вошелъ ко мнѣ мой старый незабытый но изъ виду || потерянный зна- 87.
комый и щирый землякъ Л. Н. Дзюбинъ. Вспомнили старину и отправились въ отель Парижъ обѣдать. Послѣ обѣда про-
шлись по Невскому и на сегодняшній день растались.

10 Вечеръ про вель у Семена.

1. *апреля.* Обманываютъ и обманываются. Хорошо естли бы это слу-
чалось только первого апреля. Откуда взялъ свое начало этотъ
нелѣпный обычай?

Долго шлялся по Невскому проспекту безъ всякой цели.
15 Пото[мъ] прошолъ на Басейную нашолъ квартиру Кокарева
а самого хозяина не нашолъ дома. Обѣдалъ у Бѣлозерского.
Послѣ обѣда получилъ записку о[тъ] Графини Н. И. и вече-
ромъ отправился къ ней. Никакой эк[с]тренности. ей просто
хотѣлося меня видѣть. Доброе созданіе! Къ Графини заѣхалъ
20 Сошальскій и увезъ меня къ именинницѣ землячкѣ М. С.
[Кржисевичъ]. Мы съ нею не видалися съ 1845. года [она] едва
замѣтно постарѣла. Наудивленіе прочная землячка.

2 [апреля]. Въ первомъ часу Сошальскій повезъ меня къ землячки
Ю. В. Смирновой. Я зналъ ее наивной милой институткой въ
25 1845. году. А теперъ чортъ знаетъ что, прете[н]зія на бариню,
а въ самомъ дѣлѣ и на порядочную горничную непохожа.
Отъ Смирновой заѣхали къ Градовичу. тоже старый зна-
комый. Отъ градовича зашелъ я уже безъ Сошальского въ
Палкинъ трактиръ || пообѣдалъ и отправился домой. 87s

30 Вечеромъ въ цыркѣ театрѣ смотрѣлъ и слушалъ Бронзо-
ваго Коня. Великолѣпная постановка и больше ничего. Одинъ
старикъ Петровъ и Семень сославою поддержали Бронзового
Коня. А протчее чепуха.

3 [апреля].

Навуходоносоръ.

35

(Изъ Беранже В. Курочкина).

40

Въ давнопрошедшіе вѣка
До рождества еще Христова.
Жилъ царь подъ шкурою быка.
Оно для древнихъ это ново,
Но также точно льстилъ и встарь,
И также пѣлъ придворныхъ хоръ
Ура! Даздравствуетъ нашъ царь
Навуходоносоръ!

1 Нашъ царь бодается—такъ чтожь!
И мы топтать народъ здоровы;
Рѣшилъ совѣтъ сѣдыхъ вельможъ,
Да здравствуютъ рога царёвы!
5 Видь и въ Египтѣ Государь
Былъ божество съ давнишнихъ поръ.
Ура! Да здравствуетъ нашъ царь
Навуходоносоръ.

10 Державный быкъ кореня жрѣтъ,
Еода рѣчная ему пойло,
Какъ трезво царь себя ведетъ!
Поэтъ воспѣлъ бычачье стойло
И надъ поэмой Государь
15 Мыча оставилъ мутный взоръ.
Ура! Даздравствуетъ нашъ царь
Навуходоносоръ.

Въ тогдашней сѣверной Пчелѣ
Печатали неоднократно,
20 Что у монарха на челѣ
Слѣдъ видѣнъ думы необъятной. ||
Что изъ сердець ему оltарь
Воздвигъ народный приговоръ.
Ура! Даздравствуетъ нашъ царь
Навуходоносоръ.

25 Быкъ только ноздри раздувалъ,
Упитанъ сѣномъ и хвалами,
Но подъ ярмо жрецовъ попалъ...
И управляемый жрецами
Мычалъ рогатый Государь—
30 За приговоромъ приговоръ.
Ура! Даздравствуетъ нашъ царь
Навуходоносоръ.

35 Тогда не выдержалъ народъ
Въ цари избралъ себѣ другого,
Какъ православный нашъ причетъ
Жрецы любители мясного...
Какъ злы то были люди въ старь!
Придворнымъ то какой позоръ!
40 Былъ съѣденъ незабвенный царь
Навуходоносоръ.

Льстецы царей! Вотъ вамъ сюжетъ
Для оды самой возвышенной,
Да и Цензурный Комитетъ
Ее одобрить непременно.
45 А впротчемъ... слово государь
Не вдохновляетъ васъ съ тѣхъ поръ
Какъ въ Бозѣ сгнилъ послѣдній царь
Навуходоносоръ.

Только что успѣлъ я положить[ь] перо дописавше послѣд-
50 ній куплетъ этого прекрасного и мѣткого стихотворенія какъ
вошолъ ко мнѣ Каминецкій, за нимъ Сиряковскій а за нимъ

1 Кроневицъ, въ заключеніи Дзюбинъ. Который и пригласилъ меня
обѣдать. Вотъ тебѣ и письма. Нужно гдѣнибудь спрятаться. ||

Послѣ не совсѣмъ умѣренного обѣда вышли мы на- 88г.
улицу и пройдя нѣсколько шаговъ, встрѣтили мы вездѣ сущаго
5 вѣчнаго жида брехуна Элькана. Послѣ продолжительной про-
гулки мы съ нимъ растались, и по его указаніямъ пошли
искать квартиру актора Петрова, и разумѣется не нашли.
Ругнули всевѣдущаго Элькана, и подорогъ зашли къ Бене-
диктову. Встрѣтилъ онъ меня непритворно радостно, и послѣ
10 разнородныхъ разговоровъ онъ по моей проз[ь]бѣ прочиталъ
намъ нѣкоторые мѣста изъ Собачьяго Пира (Барбье) и теперь
только я увѣрился что этотъ великолѣпный переводъ принад-
лежитъ дѣйствительно Бенедиктову.

4 [апреля]. Каменецкій сообщилъ мнѣ всѣ мои сочиненія переписанные
15 Кулишемъ, кромѣ Еритика. Нужно будетъ здѣлать выборъ и
приступить къ изданію. Но какъ мнѣ приступить къ цензурѣ?

Въ 3. часа пообѣдалъ съ Дзюбинымъ тоже не совсѣмъ
умѣренно и вечеръ провелъ у Семена.

5 [апреля]. Приѣзжа[лъ] Смаковскій просить меня обѣдать съ нимъ и съ
20 Дзюбинымъ. Я спалъ меня спасибо неспудили. И я подпредло-
гомъ болѣзни не поѣхалъ на лукуловскій обѣдъ. Богъ съ ними.
Съ непривички можно сурьезно захворать. Вечеръ провелъ у
Галагана. ||

6 [апреля]. Имѣлъ великое нещастіе облачится во фракъ и явится къ 89.
25 своему главному надзирателю Графу Шувалову. Онъ принялъ
меня просто неформенно, а главное безъ приличныхъ случаю
назиданій чемъ здѣлалъ на меня выгодное для себя впечатлѣніе.

При этомъ удобномъ случаи познакомился съ женою пра-
вителя Канцеляріи Оберъ полицеймейстера И. Н. Мокрицкого.
30 Она врожденная Свичка и настоящая моя землячка. мы съ
нею встрѣтились какъ старые знакомые.

Раставшесь съ милѣйшей землячкою прошолъ я въ Ака-
демію художествъ на выставку. Пейзажи преимущественно
передъ другими родами живописи мнѣ бросились въ глаза.
35 Каламъ имѣетъ сильное влияніе на пейзажистовъ. Самого Ка-
лама двѣ вещи не первого достоинства.

Вечеръ провелъ у Графини Н. И. Слышилъ въ первый
разъ игру Антонія Кон[т]ского, и лично познакомился съ поэтомъ
Щербиною.

7 [апреля]. Было намѣреніе съѣздить въ Павловскъ къ старику Бюрно.
Но этому доброму намѣренію невинно поперечилъ художникъ

1 Соколовъ къ которому я зашелъ по дорогѣ пробылъ у него до 4хъ часовъ и опоздалъ на желѣзную дорогу. Непростительная рассѣянность.

Вечеромъ пошли съ Михайломъ до Семена и не застали 5 его дома. ||

8 [апреля]. Воспользовавшись хорошою погодою пустился я пѣшкомъ 892 въ Семеновскій полкъ искать квартиру Олейникова. Квартиру нашель а хозяина не нашель, и прошель въ Басейную къ Кокореву. И сего откупщика-литератора не нашель дома. По 10 дорогѣ зашелъ на литейную къ Василию Лазаревскому отдохнулъ немного и пустился пѣшкомъ же, въ большую Подъяческую къ Семену обѣдать. Послѣ обѣда вышли наулицу и случайно зашли къ бѣдному безталанному генералу Корбе. Плачетъ бѣдный не отомъ что изъ службы выгнали, а отомъ 15 что Станислава не дали. Бѣдный несчастный человекъ!

Вечеромъ зашелъ къ Кроневицу къ моему соизгнаннику, и между многими поляками встрѣтилъ у него и людей русскихъ между которыми и двѣ знаменитости, Графа Толстого. Автора солдатской севастопольской пѣсни. И защитника Севастополя Генерала Хрулева.

Послѣдняя знаменитость мнѣ показалась приборканою.

9 [апреля]. Квитался за неумѣренный ужинъ Кроникевича.

10 [апреля]. Посѣтилъ московского знакомого нѣкоего Безобразова. Потомъ Рамазанова и Михайлова хотѣлъ пройти на выставку 25 да неудалось Царь помѣшалъ. Смотрѣлъ въ цыркѣ театрѣ Москаля Чаривныка. Очаровательный Семень. А протчіе чушь. ||

11 [апреля]. Поручилъ Каминецкому хлопотать въ цензурномъ Комитетѣ о дозволеніи напечатать Кобзаря и Гайдамаки подъ фирмою Поэзія Т. Ш. Что изъ этого будетъ? 90.

30 Зашель попути къ пѣвцу-актеру Петрову. Онъ только потолстѣлъ, а она увы! изъ миленькой Анны Яковлевны здѣлалась почтенная но все таки милая старушка. Непрочный полъ! Забѣжалъ къ Семену выпилъ румку водки и пошоль къ Корбе обѣдать. Скучно и грязно какъ у старого холостяка и 35 въ добавокъ у военного. Вечеромъ у Бѣлозерского слушалъ новую драму Желяковскаго (Совы) и съ успѣхомъ доказалъ Сиряковскому, что Некрасовъ не только не поэтъ но даже стихотворецъ оляповатый.

12 [апреля]. Снѣгъ, слякоть, мерзость, не взирая на все это отправились мы т. е. я, Семень, и М. Лазаревскій въ Академію смо-

1 трѣть выставку. Во избѣжаніе простуды за вернули къ Сму-
 рову выпили порюмки джину и проглотили по десятку устриць.
 Съ виставки пошли мы на званый обѣдъ къ Графини Н. И.
 Данныи ею своимъ близкимъ многочисленнымъ пріятелямъ по
 5 случаю моего возвращенія. За обѣдомъ Графъ Ѳ. П. сказалъ коро-
 тенькое слово въ честь милостивого царя. А въ честь моего
 невольного долготерпѣнія сказалъ || почти либеральное слово 90
 Николай Дмитріевичъ Старовъ. Потомъ Щербина, и въ заклю-
 ченіи Сама Графиня Н. И. Мнѣ было и пріятно и въ мѣстѣ не
 10 ловко. Я нечаялъ себѣ такой великой чести. Для меня это
 было совершенно ново. Семень замѣтилъ что за столомъ всѣ
 были блѣдны, тощи, и зелены кромѣ несчастного изгнанника
 т. е. меня. Забавный контрастъ.

Послѣ обѣда повезъ меня Сошальскій къ землячкѣ М. С.
 15 Гжесевичъ, а часу въ первомъ къ Борелю. А отъ Бореля къ
 Адольфинѣ гдѣ я его и оставилъ.

13 [апреля]. Отъ Н. Д. Старова поѣхали мы съ Семеномъ къ М. В.
 Остроградскому. Великій математикъ принялъ меня съ распро-
 стертыми объятіями какъ земляка и какъ надолго отлучивша-
 20 гося куда то своего семьянина. Спасыби йому, Остроградскій
 съ семѣйствомъ ѣдитъ на лѣто въ Молоросію пригласилбы
 говорить и Семена съ собою но боится что въ Полтавской
 губерніи сала не хватитъ на його продовольствіе.

Обѣдалъ у Семена вечеръ провелъ у Графини Н. И. Слу-
 25 шаль стихотворенія Юліи Жадовской. Жалкая бѣдная дѣвушка!

14 [апреля]. Семень познакомилъ меня съ весьма приличнымъ юно-
 шею съ В. П. Энгельгар[д]томъ. Многое и многое пошевелилось
 въ душѣ моей при встрѣчи съ синомъ моего бывшего помѣ-
 щика. Забвеніе прошедшему. Миръ и любовь настоящему. ||

30 Вечеромъ Грицько Галаганъ познакомилъ меня съ черни- 91.
 говскими землячками съ Карташевскими. Нежиманные милые
 настоящіе землячки.

15 [апреля]. Пожеланію Графини Н. И. представлялся Шефу Жан-
 дармовъ К. Долгорукову. Выслушалъ приличное случаю но
 35 вѣжливое наставленіе и тѣмъ кончилась аудиенція.

Вечеръ провелъ у земляка Трохима Тупици, гдѣ встрѣ-
 тился съ Громекою авторомъ статьи о полиціи и о
 взяткахъ, и познакомился съ старикомъ Персидскимъ. Съ
 Декабристомъ.

16 [апреля]. Грицько Галаганъ прыѣ[ха]лъ просить записать ему
 мой Весенній вечеръ. Я охотно исполнилъ его желаніе,

1 а онъ чтобы неостатся у меня въ долгу записалъ прекрасное стихотвореніе Хомякова.

И. Н. Дзюбина познакомилъ я съ Семеномъ, а онъ чтобы тоже неостатся въ долгу, вздумалъ попотчивать меня 5 какимъ то молодымъ Генераломъ Криловимъ землякомъ изъ Харькова. Не смотря на молодость и любезность Генераль оказался далеко несемпатичнымъ. А обѣдъ его почти царскій тоже показался какъ то приторнымъ.

Вечеромъ Мей прислалъ мнѣ тотъ самый весенній вечеръ 10 который я поутру записалъ для Галагана, въ рускомъ переводѣ собственнаго издѣлія. Спасибо ему. ||

Стихотвореніе Хомякова.

91з.

15 Тебя избралъ на брань святую.
Тебя Господь нашъ полюбилъ.
Тебѣ далъ силу роковую,
Да сокрушишь ты волю злую
Слѣпыхъ, безумныхъ, буйныхъ силъ.

20 * * *
Вставай страна моя родная,
За братьевъ Богъ тебя зоветъ
Черезъ волны буйнаго Дуная,
Туда гдѣ землю сгибаея
Шумятъ струи Егейскихъ водъ!

25 * * *
Но помни: быть орудьемъ Бога,
Земнымъ созданьямъ тяжело,
Своихъ рабовъ онъ судить строго,
А на тебѣ, увы! какъ много
Грѣховъ ужасныхъ налегло!

30 * * *
Въ судахъ черна неправдой черной
И игомъ рабства клеймена,
Безбожной лести, лжи тлетворной,
И лѣни гнусной и позорной
И всякой мерзости полна.

35 * * *
О! недостойная избранья ты избрана,
Скорѣй омой себя водою покаянья,
Да грюкъ двойного наказанья
Не грянетъ надъ твоей главой. ||

40 * * *
Съ душой коленапреклоненной
Съ главой лежащею въ пыли,
Молись молитвою смиренной.
И раны совѣсти растлѣнной
Елеемъ плача изцѣли.

45 * * *
И встань потомъ вѣрна призванью
И бросься въ пыль кровавыхъ сѣчь,
Держи стягъ Божій крѣпкой дланью
Рази мечемъ, то Божій мечъ.

92.

17 [апреля]. Н. Д. Старовъ прислалъ М. Лазаревскому написанное слово сказанное имъ въ честь мою на обѣдѣ Графини Н. И. Толстой. Какъ вещь дорогую для меня за ношу его въ мой журналъ.

5 Признательное слово Т. Г. Шевченку.

Нешастіе Шевченка кончилось, а сътѣмъ вмѣстѣ уничтожилась одна изъ вопіющихъ несправедливостей. Мы не нарушимъ скромности тѣхъ, чье участіе способствовало этому добру и приобрѣло благодарность всѣхъ, сочувствующихъ достоинству блага... Мы скажемъ что намъ отраднo видѣть Шевченка, который среди ужасныхъ, убійственныхъ обстоятельствъ, въ мрачныхъ стѣнахъ—казарми смертячой—не ослабѣлъ духомъ, не отдался отчаянію, но сохранилъ любовь къ своей тяжелой долѣ, потому что она благородна. Здѣсь || великій примѣръ всѣмъ современнымъ нашимъ художникамъ и поэтамъ, и уже это достойно обезсмертитъ его!.. 92г.

15 Позвольте же приложить тостъ признательности за Шевченка, который своими страданіями поддержалъ то святое вѣрованіе, что истинно нравственную природу человѣка не въ силахъ подавить никакіе обстоятельства!..

20 12. апреля
1858.

Н. Старовъ.

В. М. Бѣлозерскій познакомилъ меня съ профессоромъ Кавелинымъ. Привлекательно сѣмпатическая натура.

Тотъ же Бѣлозерскій познакомилъ меня съ тремя братьями Жемчужниковими. Очаровательные братья!

25 Вечеромъ въ цыркѣ театрѣ слушалъ оперу Жизнь за царя. Геніальное произведеніе! Безсмертный М. И. Глинка. Петровъ въ роли Сусанина по прежнему хорошъ, и Леонова, въ роли вани хороша, но далеко не Петрова, которую я слышалъ въ 1845. году.

18 [апреля]. Получилъ милѣйшее письмо отъ милѣйшаго Сергѣя Тимофеевича Аксакова. На которое буду отвѣчать завтра сегодня я увлекся своею Лунатикою. Если бы не помѣшалъ обязательный Сошальскій то я кончилбы лунатику. Но увy нужно было оставить невещественное слово и приняты за вѣщественное дѣло т. е. за увѣсистый обѣдъ. || 35

Вечеромъ съ тѣмъ же обязательнымъ Сошальскимъ по- 93.
ѣхали мы къ милой и талан[т]ливо-голосистой пѣвицѣ Мадмуазель Грубнеръ. Тамъ встрѣтился я съ Бенедиктовимъ, Даргомыжскимъ, и съ Архитекторомъ Кузминымъ старимъ и хорошимъ знакомимъ. Музыкальное наслажденіе заключилось смѣшнымъ и приторнымъ мяуканьемъ Даргомыжского. Точно мышонокъ въ когтяхъ кота. А ему аплодируютъ. Странные люди эти меломаны. А еще страннѣе такіе пѣвцы какъ Драгомыжскій.

19 [апреля]. Вчора Сошальській пригласилъ меня съ Михайломъ на борщъ съ сушеными карасями и на вареники. А сегодня Графиня Н. И. просить запиской къ себѣ обѣдать и обѣщаетъ познакомить съ Декабристомъ барономъ Ш[т]ей[н]гельмъ. Мы 5 предпочли Декабриста борщу съ карасями, и заизмѣну были наказаны барономъ. Онъ не пришолъ къ обѣду. Одичалый баронъ.

Заобѣдомъ познакомился я съ адмираломъ Голенищевимъ. Адмиралъ товарищъ Графа Ө. П. Простой и кажется хорошій 10 человекъ.

Вечеръ провелъ у Галагана. Онъ прочиталъ описаніе своего будынка. Збудованного имъ въ старомъ малоросійскомъ вкусѣ въ Прилуцкомъ уѣздѣ. Барская, но хорошая, и достойная подражанія затѣя.

20 [апреля]. Обѣдалъ у Н. Д. Кавелина, и тамже познакомился съ Галаховимъ составителемъ русской христоматіи. ||

21 [апреля]. Безъ всякой цели до обѣда шлялся по городу. Вече- 93г.
ромъ пошелъ въ театр[.] Спектакль вообще былъ хорошъ а увертюра Вильгельма Теля очаровательна. Хваленыи теноръ 20 Сѣтовъ ниже всякой посредственности. Просто дрянъ. А ему аплодируютъ. Семень въ роли отца Линды де Шамуни очень хорошъ.

Изъ театра зашелъ къ Бѣлозерскому и засталъ у него К. Д. Кавелина. Съ разговора о минувшей и будущей судьбѣ 25 Славянъ. Мы перешли къ психологіи и философіи. И просидѣли до трехъ часовъ утра. Школьничество. Но очаровательное школьничество!

22 [апреля]. Тоже безъ всякой цели шлялся до обѣда, только уже не одинъ а съ Семеномъ. Вечеромъ съ Семеномъ же пошли 30 къ землячки М. Л. Мокрицкой и до второго часу съ удовольствіемъ переливали изъ пустого въ порожнее.

23 [апреля]. Вчора условились мы съ Семеномъ чтобы сегодня часу въ первомъ ѣхать посмотриѣть дачи. Ровно додвинадцати ча- совъ была погода хорошая потомъ пошолъ дождь затяжной 35 какъ его называютъ, мы просидѣли весь день дома, читали Гумбольд[т]а Космосъ, и глядя въ окно повторяли поговорку— Вотъ тѣ бабушка и Юрьевъ день.— ||

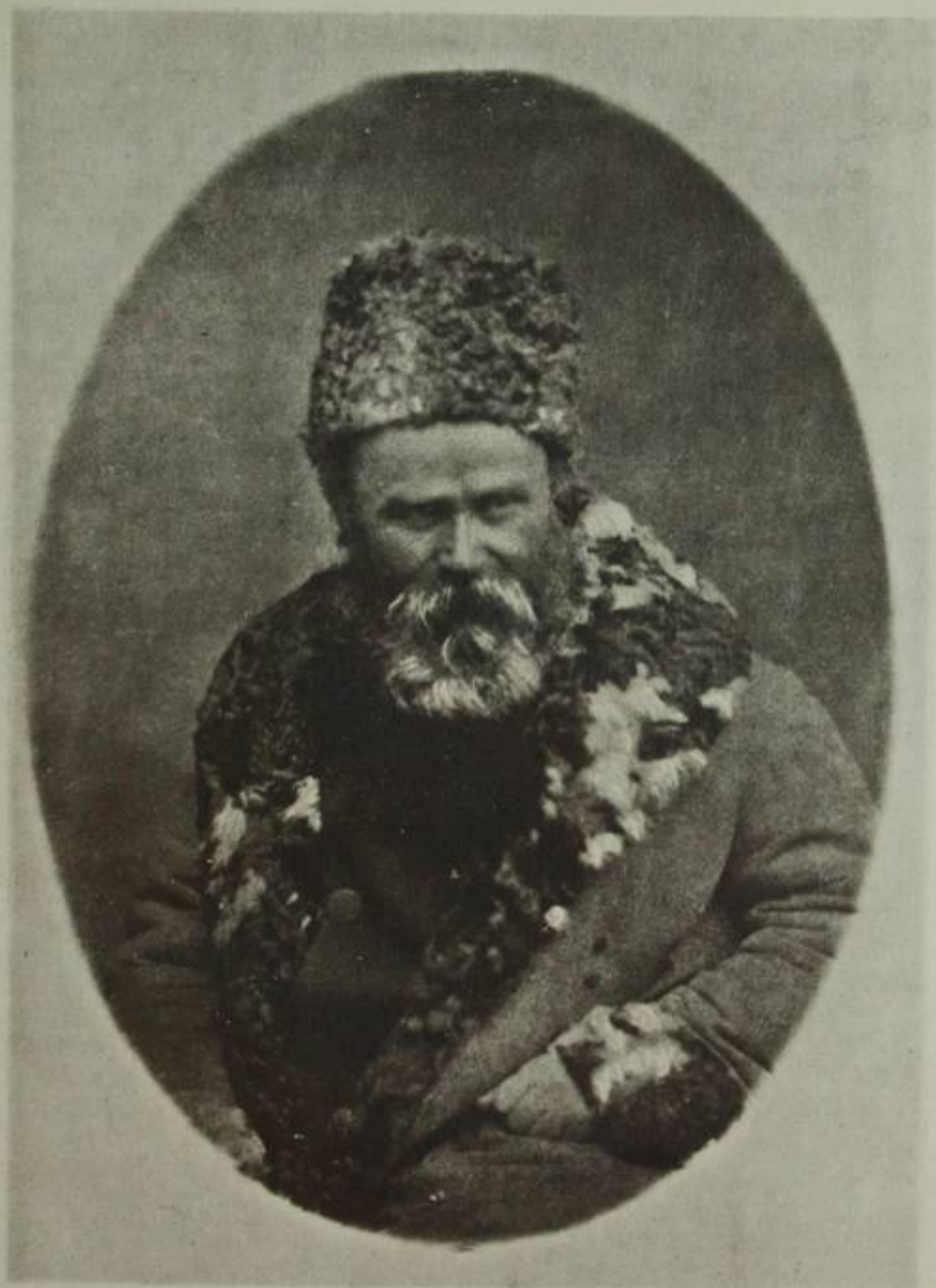
24 [апреля]. Предположенія мнѣ никогда не удаются, а немогу от- 94.
казать себѣ въ удовольствіи сочинять предположенія. Се- 40 годня напримѣръ. Выходя изъ дому я располагалъ провести

- 1 время до обѣда такъ. Сначала зайти въ Академію посмотрѣть выставку, потомъ зайти къ Іордану, своему будущему профессору, потомъ къ барону Клодту, и въ заключеніи къ Графинѣ Н. И. и у нее остатся обѣдать. Таковъ былъ про-
 5 эк[т]ъ. А случилось вотъ какъ. Въ первой залѣ въ Академіи встрѣтился мнѣ Зимбулатовъ и Бориспольць, мои старые и искренные друзья. Наскоро обошли мы виставку, отправились къ Зимбулатову и время до обѣда провели въ воспоминаніяхъ. Я совершенно доволенъ неудачею.
- 10 Вечеромъ собрались мы съ Михайломъ къ брату его Василию, да зашли къ Семену, и тамъ провели вечеръ. Тоже неудача.
- 25 [апреля]. Въ 10. часовъ утра пошолъ простится съ А. Н. Мокрицкимъ, от[ъ]ѣзжающимъ въ Москву. Подорогѣ зашелъ къ
 15 М. И. Сухомлинову, да подорогѣ же зашелъ къ барону Клодту полюбавался монументомъ неудобозабываемому и прошолъ въ Академію на выставку. Въ первой залѣ встрѣтился съ Жемчужниковимъ, а въ послѣдней съ Семеномъ. Изъ Академіи поѣхали съ Семеномъ на Петербур[г]скую || сторону искать дачу. 94г.
- 20 Дачу нашли, оставили задатокъ, и въ 6. часовъ вечера приѣхали домой. Вечеромъ съ Семеномъ же были у Н. И. Петрова слушали безконечные и бесплодные толки о эмансипациі.
- 26 [апреля]. На обѣдѣ у Сошальскаго лично познакомился съ по-
 25 этомъ Курочкинымъ, и съ братомъ его Николаемъ достойнымъ молодымъ человѣкомъ. Поэтъ Курочкинъ много обѣщаетъ въ будущемъ. Дай Богъ что бы сбылись мои надежды.
- 27 [апреля]. Обѣщался обѣдать у художника Лукашевича и порас-
 сѣянности совралъ.
- 28 [апреля]. Сошальскій подарилъ мнѣ часы стѣнные. А василь Лазаревскій термометръ. По милости добрыхъ людей главные и[н]струменты имѣю для опытовъ надъ акватинтой. Когда же я
 пріймусь за самые опыты?
- 29 [апреля]. Зашелъ къ Дзюбину. Незасталъ его дома, спросилъ
 35 завтрикъ и оставилъ ему за угощеніе случившуюся со мною рукопись, Посланіе къ мертвымъ живимъ и ненарожденнымъ землякамъ, надписавше на память 1. маія, тоже порессѣянности.
- 30 [апреля]. Пошли съ Семеномъ въ лѣтній садъ съ намѣреніемъ
 посмотрѣть монументъ Крылова. По дорогѣ зашли въ Казан-

30176

Національна бібліотека України
імені В. І. Верного
Відділ стародруків та рідкісних видань
№ 05736

1 скій соборъ посмотрѣть картину Брюлова. Но увы || она такъ 95.
умно удачно поставлена премудрими попами что и кошечьими
глазами видѣть ее не возможно. Отвратительно! Подорогѣ
зашли въ Пасажъ полубовались шляющимися красавицами и
5 Алеутскими болванчиками, и прошли въ лѣтній садъ. Мону-
ментъ Крилова прославленный Пчелой и протчими Газетами,
ничемъ не лучше Алеутскихъ болванчиковъ. Безсовѣстные Га-
зетчики! Жалкій Баронъ Кло[д]тъ! вмѣсто величественного стар-
ца онъ посадилъ лакея въ нанковомъ сѣртукѣ съ азбучкой и
10 указкою въ рукахъ. Баронъ безъ умысла достигъ цели вы-
лѣпивше эту жалкую статую и барельефи именно для дитей,
но никакъ не для взрослыхъ. Бѣдный баронъ! Оскорбилъ ты
великого поэта и тоже безъ умысла.

Оскорбленные барономъ мы взяли Яликъ и поплыли на
15 биржу. Полюбовались величественной биржевой залой, прошли
въ Скверъ посмотрѣли на обезьянъ и попугаевъ и зашли на
постоянную выставку художе[с]твенныхъ произведеній. Бѣдный
Тырановъ онъ и свое болѣзненное маранье тутъ же выста-
[ви]лъ. Грустное тяжелое впечатлѣніе!

20 Находившесь до упаду мы на яликѣ переплыли неву, про-
шли часть бульвара, въ окнахъ магазина Даціаро полюбова-
лись акватинтами взяли извощика и отправились домой обѣдать.
Вечеромъ былъ у Бѣлозерского и у Кроневица ||

1. маія. Рѣшили мы съ Семеномъ провести день какъ небудь 95г.

25 а вечеромъ отправится въ Екатерингофъ посмотрѣть празд-
ничную публику. Часу въ первомъ пошли мы въ Акаде-
мію на выставку, и зашли къ Графини Н. И. Не застали ее
дома, и прошли къ Остроградскому съ намѣреніемъ тамъ и
пообѣдать. Неудалось. М. В. и его благовѣрная В. Д. больны,
30 а дѣти гулять ушли. Мы послѣдовали ихъ примѣру, и пошляв-
шесь по набережной Невы возвратились домой.

Въ 8. часовъ вечера вмѣсто Екатерингофа зашли къ Бѣло-
зерскому и весело проболтали до первого часу.

2 [маія]. Были съ Семеномъ въ Эрмитажѣ въ отдѣленіи древ-
35 ней и новой Скульптуры. Я невоображалъ въ такомъ коли-
чествѣ остатковъ древней скульп[п]туры въ эрмитажѣ, вѣроятно
онъ собраны со всѣхъ дворцовъ. Прекрасная мысль. Въ отдѣ-
леніи новой скульп[п]туры меня очаровалъ Танерини своей уми-
рающей душенькой, и обидно разочаровалъ покойникъ Става-
40 серъ своей неуклюжей русалкой. Смотрѣли музей древностей
библіотеку и напервый разъ тѣмъ кончили. Вниманіе утоми-
лось. Залы музея отдѣланы съ большимъ вкусомъ нежели кар-
тинная гал[л]ерея.

Изъ эрмитажа прошли мы на выставку цвѣтовъ. Изумительная роскошь цвѣтовъ и растеній. Но густая толпа хорошенькихъ зрительницъ мѣшаетъ вполнѣ наслаждаться произведеніями флоры. Въ толпѣ посѣтителей встрѣтилъ старыхъ друзей моихъ Маслова и толстѣйшаго Серезу Уварова. Не Графа, а просто уварова. ||

3 [маія]. Былъ въ Эрмитажѣ одинъ безъ Семена. Его утомила 96.
вчера античная галл[и]рея и древности и онъ отказался мнѣ
сопутствовать. Ледащо! Въ Эрмитажѣ встрѣтился и познако-
10 мился съ знаменитымъ граверомъ Іорданомъ. Онъ слышалъ о
моемъ намѣреніи заняться акватинтой, и предложилъ мнѣ свои
услуги въ этомъ новомъ для меня дѣлѣ. Обрадованный его
милымъ искреннимъ предложеніемъ я обошелъ два раза всѣ
залы съ цілю выбрать картину для первой пробы избранного
15 мною искусства. Послѣ внимательнаго обозрѣнія остановился
я на эскизѣ Мурильо Святое Семейство. Наивное милое
сочиненіе. Я не видалъ картины этого содержанія, которой бы
такъ шло это названіе какъ геніальному эскизу Мурильо. И
такъ съ Божію и Іордановою помощію принимаюсь за опыты;
20 а потомъ и за Мурильо.

Въ 4. часа оставилъ я эрмитажъ и зашелъ на выставку
цвѣтовъ. Волшебный переходъ! Впродолженіи нѣсколькихъ ча-
совъ внимательнаго созерцанія произведеній великихъ масте-
ровъ я утомился отяжелѣлъ духомъ, и вдругъ живая свѣжая
25 прелесть природы и искусства благотворно охватываетъ меня и
обновляетъ. разнообразная зелень, мас[с]ы свѣжихъ роскошныхъ
цвѣтовъ, музыка, и въ довершеніе очарованія толпы прекрас-
ныхъ молодыхъ и свѣжихъ какъ цвѣты женщинъ. Я общался
въ 5. часовъ обѣдать у Уваровыхъ, и пробылъ въ этомъ раю
30 до 6. часовъ. О столица!

Вечеромъ передавалъ мои впечатлѣнія Семену и его милѣйшей александрѣ ивановнѣ. ||

4 [маія]. Былъ у Ѳ. И. Іордана. Какой обязательный милый че- 96.
ловѣкъ и художникъ, и въ добавокъ живой человекъ, что
35 между граверами большая рѣдкость. Онъ мнѣ [показалъ]
впродолженіи часа всѣ новѣйшіе приемы граверы акватенты.
Из[ъ]явилъ готовность помогать мнѣ всѣмъ что отъ него будетъ
зависеть. Я растался съ нимъ вполовину будущимъ граверомъ.
Отъ Іордана зашелъ ненадолго къ графинѣ N. И. а отъ
40 нее прошолъ къ граверу и печатнику Служинскому. Тоже за
свѣдѣніями засталъ его за обѣдомъ и о дѣли не было рѣчи.
Зашелъ къ старимъ друзьямъ къ Уваровимъ съ целью у нихъ
обѣдать. Старикъ Уваровъ сообщилъ мнѣ что Сопутникъ мой

1 отъ Астрахани до Нижняго, А. А. Сапожниковъ здѣсь и зав-
тра уѣзжаетъ въ Москву. Я пустился къ нему засталъ его
дома, но онъ меня не принялъ по случаю скорого обѣда. Это
меня немного сконфузило, я отряхнулъ прахъ отъ ногъ своихъ,
5 и подорогъ зашелъ къ Черниговскому земляку своему Н. И.
Петрову гдѣ и пообѣдалъ на роспашку.

Вечеромъ поѣхали съ Семеномъ къ графини Н. И. гдѣ
и пробыли до бѣла дня.

5 [маія]. Въ Эрмитажѣ встрѣтилъ товарища по академіи Михай-
10 лова, Бывшого фаворита К. П. Брюлова. Обойдя картинную и
античную гал[л]ерею, зашли мы въ Лондонъ позавтрикать. До
выѣзда своего изъ рима въ Мадритъ, Михайловъ часто видѣлся
съ К. П. Брюловимъ въ Римѣ. И розказалъ про его изуми-
тельное неслыханное || скаредничество. Великій Брюловъ, Вели- 97.
15 кого Рсмбранд[т]а перещиголялъ въ этомъ таинственномъ иску-
ствѣ. Раставшись съ Михайловимъ пошолъ я обѣдать къ Лу-
кашевичу. Тоже ученикъ и любимецъ великаго Брюлова. Лу-
кашевичъ повторилъ мнѣ слова Михайлова съ варіаціями. Кро-
мѣ нравственного безсилія нѣчимъ ростолковать подобное
20 явленіе.

Съ Служинскимъ зашелъ къ Н. И. Уткину и не засталъ
его дома. Вечеромъ съ М. Лазаревскимъ пошли къ Семену и
тоже не застали дома.

6 [маія]. Съ Семеномъ поѣхали мы къ Энгельгардту и не застали
25 дома. Зашли къ Курочкину тоже, зашли къ землячкѣ М. С.
Гресевичъ и она насъ встрѣтила рѣзвая веселая молодая
к[ак]ъ и десять лѣтъ назадъ. Чудная женщина ее и горе не беретъ.
А горя у нее не мало. Она надняхъ возвратилась изъ Москвы
и привезла мнѣ три короба поклоновъ отъ моихъ московскихъ
30 друзей. Гостепреимная землячка предложила намъ завтракъ
а мы не отказались. Плотно позавтрикавше и весело побол-
тавше мы взяли за шапки какъ вошелъ Громека и съ нимъ
еще какой то Кіевскій землякъ. Громека поправу кума вмѣсто
ручки поцеловалъ ножку у хозяйки. Эта нѣжность намъ не
35 понравилась, и мы вскорѣ ушли.

Семень за ка[ко]й то надобностію зашелъ къ Юзефовичу
оверъ секретарю Синода и меня потащилъ съ собою. || Новый 97г.
знакомый несмотря на привѣтливость мнѣ не понравился.
быть можетъ потому что онъ родной братъ предателя Кіев-
40 ского Юзефовича.

Раставшесь съ новимъ знакомимъ поѣхали мы обѣдать
тоже къ новимъ знакомимъ къ Степановимъ изъ Харькова.
Послѣ обѣда Семень пошолъ въ Театръ, а я къ Сухомлинову.

1 гдѣ и встрѣтилъ старого знакомого и земляка академика Никитенка. Изъ декламатора актера профессора Никитенко превратился въ простого любезного старика, въ разговорѣ неизбѣгающаго даже малоросійскихъ выраженій. Пріятное превращеніе!

7 [маія]. Отъ 10. до 12. часовъ Семень съ своимъ ученикомъ пѣлъ разные дуэты а А. И. имъ акомпанировала на фортепіано, а я слушалъ и по временамъ аплодировалъ. Съ какимъ трепетнымъ наслажденіемъ я воображалъ подобную сцену въ Новопетровскомъ укрѣпленіи. А теперь когда осуществилось
10 мое лихорадочное ожиданіе, я смотрю и слушаю какъ самую обыкновенную вещь. Станный человѣкъ вообще въ томъ числѣ и я. Послѣ дуэтовъ вышли мы съ Семеномъ на улицу безъ всякой цели. Зашли случайно въ музыкальный магазинъ Пеца поболтали, и потомъ зашли къ художнику Соколову, полюбо-
15 вались рисованными нашими земляками и землячками, и пошли къ Дзюбину, не застали дома, зашли къ М. Лазаревскому тоже не застали дома. Возвратились къ Семену и дождавшесь Юзефовича съ семействомъ принялись обѣдать. ||

8 [маія]. Написалъ письмо Н. А. Брылкину, отослалъ на почту, 98.
20 и собрался итти въ Эрмитажъ работать, какъ вошелъ Н. Курочкинъ и Вильбуа. Планъ мой внезапно измѣняется. Въмѣсто Эрмитажа пошли мы къ Семену потолковать начетъ постановки на сцену оперы Вильбуа. Семена не застали дома. Зашли къ Софьи Ѳедоровни тоже самое. Зашли въ трактиръ
25 пообѣдали и разошлись.

9 [маія]. Было намѣреніе вытащить Дзюбина въ Павловскъ, Онъ не согласился, и я пустился пѣшкомъ на Крестовскій къ Старову. Во ожиданіи обѣда обошелъ съ Ноздровскимъ половину Крестовского и петровского острова. Пообѣдалъ и пѣшкомъ
30 же возвратился домой.

Вечеромъ были съ Семеномъ у миленькой Гринбергъ. Она много и прекрасно пѣла. Досадно что она мала ростомъ, для сцены не годится а какая бы славная пламенная была актриса.

10 [маія]. Началъ работать въ Эрмитажѣ. Въ добрый часъ сказать въ худой помолчать. Во второмъ часу пошелъ на Англинскую набережную проводить Сухомлинова за границу. Простившесь съ Сухомлиновимъ зашелъ къ Н. И. Петрову у него случился билетъ для входа въ Исакіевскій Соборъ, и мы от-
40 правились, и насъ не пустили, потому что билетъ подписанъ Васильчековимъ, а не Гурьевимъ. Китайскій резонъ. ||

11 [маія]. Роботалъ въ Эрмитажѣ до трехъ часовъ. Обѣдалъ съ 982.
Желяковскимъ у Бѣлозерского, и зауспѣхъ будущаго поль-
скаго журнала Слово. Выпили бутылку Шампанского. Вечеромъ
съ Семеномъ отправились къ Графини Н. И. Толстой и воз-
вратились въ четыре часа утра. Къ великой радости хозяйки
послѣдній весенній вечеръ былъ ожевленъ какъ обыкновенно,
и необыкновенно веселъ. Семень и Мадмуазель Гринбергъ были
душою общей радости.

12 [маія]. Проводилъ Грицька Галагана въ Малоросію, и пошолъ
10 къ Графини Н. И. съ целью устроить себѣ постоянную квар-
тиру въ Академіи. Она обѣщаетъ, и я вѣрю ея обѣщанію.
Раставшись съ Н. И. зашелъ не надолго къ художнику Мике-
шену, и потомъ къ Глѣбовскому. Щастливые юноши и пока
щастливые художники!

15 По приглашенію Троцины и протчихъ земляковъ пришолъ
я къ Дюсо въ 5 часовъ обѣдать, и неожиданно встрѣтилъ
Нижегородскихъ моихъ пріятелей Лапу, и Бабкина. Послѣ
обѣда ѣздили съ Троциною и Макаровимъ кое куда неудачно.

13 [маія]. Заказалъ мѣдную доску. Подорогѣ зашелъ къ Куроч-
20 кину, и не засталъ дома. Зашелъ къ землячкѣ Гресевичъ
тоже самое. Зашолъ къ Градовичу, и въ дверяхъ встрѣтилъ
Сестру Троцины сегодня возвратившуюся изъ за границы. Свѣ-
жая и здоровая. Поѣздки за границу старихъ больныхъ дѣвъ
безъ прислуги должно принять за нормальное лѣкарство. ||

25

Do Brata Tarasa Szewczenki.

99.

Wieszczu ludu—ludu synu,
Tyś tem dumny, boś szlachetny,
Bo u skroń twych liść wawrzynu
Jak ton pień twych smutny, świetny.

30

Dwa masz wieńce męczenniku,
Oba piękne chociaż krwawe—
Boś pracował nie na sławę,
Lecz swe braci słuchał krzyku.

35

Im zamknięto w ustach jęki—
Ach! i jęk im liczon grzechem!
Tyś powtórzył głośnem echem
Zabronionych jęków dźwięki.

40

I nad każdym tyś przeboleł
I przeplakał nim urodził,—
Lecz duch z wyżyn Cię okolał
I duch pierś twą oswobodził.

1 Smutny wieszczu! patrz cud słowa!
 Jako słońca nikt nie schowa
 Gdy gdzie wszędzie—tak nie może
 Schować słowa nikt z tyranów;—
 5 Bo i słowo jest też Boże
 I ma wieszczów za kapłanów—
 Jak przed grotem słońca pryska
 Ciemnej nocy mrok i chłód,
 Tak zbawienia chwila bliska,
 10 Kiedy wieszczów rodzi lud!

Antoni Sowa. ||

Забілили сніги, заболіло тіло ще й головонька.
 Та ще й головонька.
 Ніхто не заплаче по білому тілу, по бурлацькому,
 15 Та й по бурлацькому:
 Ні отець, ні мати, ні братъ, ні сестриця, ні жона ёго
 Та й ні жона ёго;
 Ой тільки заплаче по білому тілу товаришъ ёго.
 Та й товаришъ ёго.
 20 „Прости мене брате, вірний товаришу, можетъ я умру;
 Та й можетъ я умру.
 Зроби міні брате, вірний товаришу, съ клень-древа труну
 Та съ клень-древа труну,
 Поховай мене брате, вірний товаришу, въ вишневімъ саду.
 25 Та въ вишневімъ саду;
 Въ вишневімъ садочку, на жовтімъ пісочку підъ рябиною
 Та й підъ рябиною.
 Рости, рости древо тонке, вищеє, кучерявее;
 Та й кучерявее;
 30 Та испусти гілля зверху до коріння, листъ додолоньку
 Та й листъ додолоньку;
 Покрий тее тіло бурлацькеє біле ще й головоньку
 Та ще й головоньку.
 А щобъ тее тіло бурлацькеє біле та й не чорніло
 35 Та й не чорніло,
 Одъ буйного вітру, одъ ясного сонця та й не марніло,
 Та й не марніло.— ||

99z.

Вечеромъ былъ у Желяковскаго, и онъ мнѣ записалъ свое 100
 прекрасное стихотвореніе. А Каминецкій записалъ малоросій-
 40 скую пѣсню. Первая пѣсня которую я знаю безъ рифми.

11 [маія]. Дни нечаянныхъ встрѣчъ. Третьяго дня съ Лапой,
 вчера съ Троциной, а сегодня прихожу къ Графини Н. И.
 обѣдать и встрѣчаюсь съ моимъ единымъ моимъ незабвеннымъ
 другомъ М. С. Щепкинымъ. Онъ приѣхалъ сюда послучаю
 45 Юбилея Гедионова. И незная моего адреса, искалъ меня въ
 Академіи, и зашелъ къ графини зная что я тамъ бываю. До-
 гадливый мой великій другъ.

Послѣ обѣда графиня со всѣмъ семействомъ и мы съ нею
 отправились къ Адмиралу А. В. Голенищеву. Старикъ былъ

1 въ восторгѣ отъ не ожидавшаго гостя. Тутъ же встрѣтилъ я и познакомился съ Декабристомъ Барономъ Ште[й]нгелемъ. Съ Тобольскимъ другомъ М. Лазаревскимъ.

15 [маіа]. Обѣщавшись быть у М. С. въ 7.мъ часовъ утра и проспавъ до 5 10.ти. Хорошъ пріятель. Ушолъ въ Эрмитажъ и работалъ до трехъ часовъ. Вечеромъ пошелъ до Семена и не засталъ дома.

16 [маіа]. Не умывшись поѣхалъ къ М. С. но онъ уже исчезъ—съ горя зашелъ къ Курочкину, спитъ. Зашелъ къ Энгельгар[д]ту, въ ваннѣ. Пошолъ къ || мѣднику взялъ доску, и на авось за- 1002. шелъ къ землячкѣ М. С. засталъ дома. Наболтавшесъ до сыта, провелъ ее къ Градовичамъ и пошолъ домой. Вечеромъ восхищался пѣніемъ милочки Гримбергъ, съ Сошальскимъ и Семеновъ въ восторгѣ заѣхали ужинать къ Борелю, и погасили свои восторги у Адольфины. Ценизмъ!

17 [маіа]. Изъ пріюта Адольфины въ 7. часовъ утра отправился къ М. С. засталъ еще въ халатѣ. Наговорились и уговорились обѣдать у К. Д. Кавелина. Что и исполнили въ 4. часа. Вечеромъ былъ у Семена и не засталъ дома. Гульвиса!

18 [маіа]. Очаровательная Александра Ивановна Артемовская сегоднѣ именинница М. Лазаревскій купилъ для нее роскошный букетъ цвѣтовъ, а я отнесъ ей и приподнесъ, и я въ баришахъ и она невправѣ сказать что я поздравилъ ее съ пустыми руками. И вѣжливо и дешево.

Отобѣдавъ у именинницы, я съ Лазаревскимъ вскорѣ от- 25 правились къ Графинѣ Н. И. И нашли тамъ М. С. Щепкина. Великій другъ мой попроз[ъ]бѣ графини прочиталъ монологъ скупого рыцаря Пушкина, Феерверокъ, и рассказъ охотника изъ комедіи Ильина. И прочиталъ такъ что слушатели видѣли передъ собою юношу пламенного а не 70.лѣтняго старика Щеп- 30 кина. Гениальный актеръ, и удивительный старикъ. Пообѣщанію и я съ горемъ пополамъ прочиталъ имъ свои Неофиты. Незнаю насколько онѣ меня поняли. По крайней мѣрѣ внимательно слушали. ||

19 [маіа]. Въ 12ть часовъ проводилъ моего великого друга 101. 35 М. С. Щепкина на Московскую желѣзную дорогу. На Михайловскомъ Театрѣ смотрѣлъ Садовского въ ролѣ расплюева. (Свадьба Кречинского.) Послѣ Щепкина я незнаю лучшаго комика. Самойловъ далеко уступаетъ Садовскому. Г. Снѣткова 2.[-ая] просто кукла. Какъ бы хороша была въ этой роли 40 моя незабвенная Піунова.

20 [main]. До трехъ часовъ работалъ въ Эрмитажѣ. Обѣдалъ у моихъ старихъ друзей Уваровыхъ. Сергѣй Уваровъ веселѣйшій толстякъ на свѣтѣ сказалъ слѣдующій экспромтъ разнощику апельсиновъ.

5 Напрасно разнощикъ въ окно ты глядишь
Подъ бременемъ тягостной ноши.
Напрасно ты голосомъ звонкимъ кричишь
Лимоны пельцыны хороши.

10 Необольшай меня мечтой
Плодовъ привозныхъ изъ чужбины,
Нѣтъ, душу полную какой то пустотой
Несоблазнять златые апельсины.

15 Я отжилъ жизнь свою давно,
И всѣ души моей желанья
Сосредоточивше въ одно
Разоблачно[e] отъ счастья ожиданье.

Напрасно разнощикъ въ окно ты глядишь.

Вечеромъ былъ у Семена, и мѣлѣйшая александра ивановна играла лучшіе мѣста изъ Трубадура. Очаровательно
20 играла. ||

Повернувся я зъ Сібірі,
Та не маю долі, —
Хоть, здається, не въ кайданахъ,
Та не маю волі.

1012.

25 Слідять мене злиі люди
День, часъ и годину,—
Прийде туга до серденька,
То ледві не згину.

30 Комисари, исправники
За мною ганяють;
Більше вони людей били,
Чимъ я грошей маю.

35 Зовуть мене розбойникомъ,
Кажуть, що вбиваю.—
Я нікого не вбивъ ище,
Бо самъ душу маю.

40 Возьму грошъ въ богатого,
Убогому даю,—
И такъ людей поділивши,
Самъ грѣха не маю.

Маю жінку, маю дітокъ,
Однакъ їхъ не бачу;
Як згадаю про їхъ долю,
То гірко заплачу.

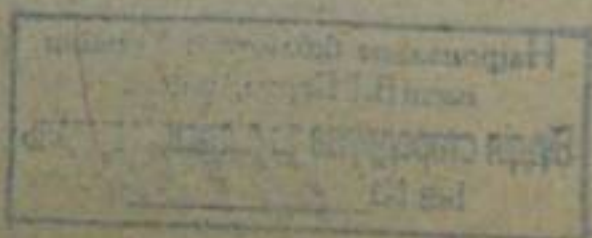

13
1852

СОНЪ.

Материни пещеру жила,
Вот ми мила; Носокъ вѣтъ
Пила въ сонѣ. Мотъкъ въ сонѣ
И вѣтъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ.
Вотъ мотъкъ вѣтъ вѣтъ
У хладу вѣтъ вѣтъ вѣтъ,
вѣтъ вѣтъ, вѣтъ вѣтъ
Мотъкъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ
Надъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ.
И вѣтъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ
И вѣтъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ,
вѣтъ вѣтъ, вѣтъ вѣтъ
На вѣтъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ
вѣтъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ. А вѣтъ
вѣтъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ
У вѣтъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ
А вѣтъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ
вѣтъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ
вѣтъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ.
На вѣтъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ
вѣтъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ
вѣтъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ
вѣтъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ...
вѣтъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ
вѣтъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ вѣтъ.

Остання сторінка з Шевченкового журналу.

185

Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
Відділ стародруків та рідкісних видань
Інв. № 65736

1 Треба мені въ лісі жити,
Треба стеретися,
Хоть, здається світъ широкий
Та нігде подітсья.—

5 Сочиненіе этой весьма немудрой пѣсни приписываютъ самому Кармелюку. Клеветаютъ на славного лицаря. Это рукодѣлье мизернаго Падурь. ||

13
[іюля].

СОНЪ.

102.

10 На панщини пшеницю жала,
Втомилася; Не спочивать
Пишла въ снопи, пошкандибала
Ивана Сына годувать.
Воно сповитее кричало
15 У холодочку за снопомъ;
Росповила, нагодувала,
Попестила; и нибы сномъ
Надъ сыномъ сядя задримала.
И сныця ій той сынъ Иванъ;
20 И уродливый, и багатый,
Не одинокій, а жонатый
На вольній бачиця: Бо й самъ
Уже не паньскій. А на воли
Та на своимъ веселимъ поли
25 У двохъ соби пшеницю жнуть,
А диточки обидъ несуть...
Та й усмихнулася небога.
Прокинулася нема ничего.
На Йнася глянула взяла
30 Його гарненько сповила:
Та шобъ дожать до ланового
Ще копу до жинать пишла...
Остатню може; Богъ поможе
Той сонъ твій справдыця,

ДОДАТКИ ДО ТЕКСТУ
ШЕВЧЕНКОВОГО ЖУРНАЛУ

(ПЕРВІСТНІ ВАРІАНТИ, ВИПРАВКИ, ТО-ЩО)

Стор.	Рядок.	
3	32	«тетрядь», — м'якшення після р у Шевченка буває дуже часто: «риба», «брихуны» і т. д.
..	33—34	Фразу «что сомною и около меня случится» прероблено з «чтобы сомною и около меня не случилось».
..	35	«обыкновеннс» в рукопису — «обыкно венно»
4	3	«сколько» написано було двічі; друге закреслено.
..	13	«Мнѣ слѣдовало», — було «Мнѣ <i>нужн</i> », останнє слово закреслено
..	20	«удається» — можно прочитати і «удастся».
..	23	«времени» — в рукопису «временини».
8	9	«ухарской» — було «ухаской», р дописано зверху.
..	9—15	«зибралъ» (выбралъ) — написано так: «зиббралъ».
..	15	«своему», — було написано і закреслено «нашему».
..	22	«рукудѣлье» = рукодѣлье.
..	25	«виртуузу» = виртуозу.
..	26	«литеротору» = литератору.
..	30	«А то бы онѣ» — закреслено: «а иначе онѣ бы».
9	2	«скунуть», — було і закреслено «утопиться».
..	7	«старые» дописано зверху над рядком.
..	10	«Восьмнадцатюлѣтній» = восемнадцатилѣтній.
..	20	«какая» — в рукопису: «какакая».
..	40	«лобъ» було написано двічі, перше закреслено.
..	43	«торбу» — в рукопису: «гурбу».
10	24	«исторію» — в рукопису: «исторію о побоищѣ».
..	27—28	«свадебный подарокъ» написано зверху замість закресленого «приданое».
11	19—20	«фельдфебель и ротный командиръ» надписано над рядком зверху.
..	26	«отвратительномъ» — було «отватительномъ», р дописано зверху.
12	25	«какъ и вчера» дописано зверху.
13	9—15	Ці рядки збоку обкреслено і олівцем рукою М. Лазаревського вповодж написано: «писать»
..	26	«почтенныи = почтенный».
..	33	«къ христолюбивому воинству» — закреслено «военному».

Стор.	Рядок.	
14	11	«одинъ» дописано зверху замість закресленого «кто».
„	24	«привигилированному» = привилегированному.
„	27	Шевченко пише: «комфирмація» і навіть «комфермація».
„	41	«карикотуру» = каррикатуру.
15	3	«запречено» = заперщено.
„	28	«Непопулярный Эскулапъ»,—закреслено: «Эскулапъ нашъ».
„	30	«Сегодня»,—закреслено «весьма» і ще друге нерозбірне слово.
16	3	«обязанъ» написано зверху замість закресленого «долженъ».
„	10	«это» дописано зверху.
„	24	«своими желѣзными»,—поміж цими словами закреслено «нечист».
„	39	«хромой» дописано зверху.
17	5	«аристократократъ»—може бути не помилка, а іроничне підсилення слова.
„	7	«пороченій» = порученій.
„	13	«и приближаетъ»—закреслено: «и допускаетъ къ себѣ».
„	15	«600 стами»—явна помилка: треба «6 стами»: так само й на стор. 18, рядок 1.
19	5	Після «ничего» закреслено «свобод».
„	15	«просвѣченія» = просвѣщенія.
„	35	«возвотительныхъ» = возмутительныхъ; порівн. стор. 15, ряд. 2-й, де це слово написано як слід.
20	9	Після «нравственными» закреслено «способностями».
„	31	«этого разбора» — в рукопису стоїть: «этора разбора».
21	17—18	Після «лилѣтъ» закреслено «наше».
„	22	Після «что я» закреслено «непремѣнно».
„	27	«быль бы»—дописано зверху; «естлибы» — над закресленим «который».
22	12	«богачамъ» — в рукопису «богачачамъ»; перед «безъ твоего» стоїть ще «безтвоего»(!),—очевидно зайве.
„	14—19	Ці рядки обкреслено і збоку рукою Лазаревського олівцем написано: «Эти рисунки у меня. Но ихъ всего 6 или 7».
„	34	«лѣнивому» — дописано зверху.

Стор.	Рядок.	
22	36	«перешагнуть» — дописано зверху.
„	41	«то» — дописано зверху.
„	45	Після «маса» закреслено: «Ей то и необход».
23	8	«стоющій» — в оригіналі: «стующій»; прізвище «Данилевскій» підкреслено і проти його збоку Лазаревський написав: «Бывшій въ Комиссіи Бэра?»
„	11	Слово «достигла» написано двічі.
„	18	Після «вы» закреслено: «офицеръ его ты».
„	22	«старовѣръ» надписано зверху замість закресленого «догматикъ».
„	40	Після «лижали» закреслено «на».
„	43	«вырвался» — в оригіналі; «вырвалася».
24	29	«въ совершители» — «въ» написано двічі.
„	42	В оригіналі — «таинственную бумаго».
„	44	Після «коменданта» закреслено «отомъ».
25	5—7	Проти цих рядків рукою Лазаревського з боку написано: «Отношенія къ Коменданту и 1 и 6 Іюня».
26	17	«Изородова» = изуродовали.
„	32	Після «на огородъ» закреслено «мнѣ каз».
27	6	«направился» — в рук. «нап-правился» (перенос).
29	27—28	Замість «выслушиваю» в оригіналі стоїть «выслошиваю».
30	16	Замість «тогда» в оригіналі — «тогда».
„	23—24	«въ спять» = вспять.
„	28	«петерговескій» або може «петерговсскій» написано замість петергофскій.
31	4	«на Днѣпровской» = надднѣпровской.
„	5	Після «мелькали» закреслено: «свирѣпые тѣни».
„	14	Після «каковъ былъ» закреслено: «покойникъ».
„	19	Після «плаксивыхъ» закреслено: «голодныхъ».
„	22	В оригіналі: «Незнаю получили»; після «Кухаренка» закреслено: «его мнѣн».
„	26	В оригіналі «наего».
32	1	Після «какъ» закреслено «будьто».
„	18	«понеопределимой» = по непреодолимой.
„	42	«Дороховой» надписано зверху замість закресленого «Дохтуровой».
33	7—10	Проти цих рядків Лазаревський дописав з боку олівцем: «Замѣчательно, что «Основа» засчитала три стихотворенія А. Чужб. до Шевченка (см. Осн. 1862 г. 7—10)».

Стор.	Рядок.	
33	13	«вижу» написано так ніби «виху».
"	15	«не помню» в рукопису—«не помно».
"	22	«глибокій» дописано зверху замість так закресленого слова, що його не вчитати.
"	40	Перед «не какой небудь» закреслено: «рот-мистръ кавалергар».
34	14	«третіи» = третій.
"	31	Після «очутились мы въ» закреслено: «руско та»
"	36	Після «Проснувшеся,я» закреслено: «былъ».
35	9	«Лѣгъ» = легъ.
"	31	«возразить»—було написано спершу «возрать», виправлено; після «но мы» закреслено: «перенеслися».
"	43—44	«тетеря» надписано зверху над закресленим «дуракъ».
6	1—2	«библіотеки» виправлено з «библіотети».
"	14	«на огородѣ» дописано зверху над рядком.
"	20	«umnictwo» написано так: umnictwo, с перероблено з s; зараз нижче так і лишилось невиправлене — «umn stwo». «Piękne» потім пишеться: piękne і pienkne.
"	23—24	«не продасть ли» виправлено з «не продажно».
37	20	«супругу»—в рукопису: «супруго».
"	31	«ура!» було написано «урара», друге «ра» закреслено.
"	35	В рукопису: «и тѣмъ боліе критическое».
"	43	«резолүція»—написано: «резолүціе».
38	2	«безграничныхъ» — написано: «безгнаничныхъ».
"	21	«Косаревъ»—написано: «Косеревъ».
"	42	«накладной»—написано: «надладной».
39	40	Після «смуглого» закреслено «бѣдняка».
"	41—42	«безискуственнымъ»—в рукопису: «безискоственнымъ»; «пѣніе» закреслено і в новому рядку написано знов саме «ніемъ».
40	22	В рукопису—«изліяній».
41	11	Після «вору» закреслено: «мерзавцу».
"	15	«какъ я былъ»—в рукопису: «билъ».
"	42	Після «въ 1845 году» закреслено: «и онъ мнѣ т».
42	8	Після «объяснить» закреслено: «причину по».
"	14	«слушалъ»—написано: «служалъ», а перед тим одне нерозбірне слово закреслено.
"	20	В рукопису—«Пкскова».
"	24	«похожи» написано: «пожожи».

Стор.	Рядок.	
42	26	Написано ніби «генаальное». У Шевченка це слово пишеться звичайно «гениальный»; а часто не одрізнити від н .
"	36	«возвышено» — було «возвышеномъ», «мъ» закреслено.
"	43	Після «нѣмецкаго» закреслено: «идиала».
"	44	В рукопису—«покойный».
43	1	«Въ 1839» — цифра 3 перероблена з іншої, здається—з 4 , і іншим, чорнішим, атраментом: мабуть згодом. Жуковскіи = Жуковскій.
"	17	Після «эти» закреслено: «эдеалисты».
44	21	«высоко на»—було: «высоко надъ», «дъ» закреслено.
45	3	«разумѣтся»—в рукопису: «разумѣется».
"	17	«на скудость»—перенесено: «нас кудость».
"	22	«на берегу»—перенесено: «на-берегу».
"	31	Після «Ефремовича» закреслено «своими завѣт».
"	35	Після «Она» закреслено «думала».
46	16	«запою ли»—написано: «за поюли».
"	25	В рукопису—«генію» або «геніи».
"	33	В рукопису—«заружейные».
47	2	В рукопису—«редькой», «потумъ».
"	31	«правда»—написано: «правду».
48	11	«и казармы» дописано зверху над рядком.
"	17	«третіи» = третій.
49	10	«ожиданія»—в рук. «одиданія».
"	21	«третьи» надписано вгорі над рядком, зам. закресленого «четвертые».
"	27	Після «обыкновеніе» закреслено «посѣщать».
"	28	«чахолъ» можна прочитати й «чихолъ».
"	31	«не въ духѣ»—в рук. «не въдухѣ».
50	2	«Уцелели»—в рук. «ущелѣли».
"	33	Перед «наваленные» закресл. «кучи сѣрыхъ».
"	35	Перед «грязь» закресл. «зима».
"	37	«какъ будто» поправлено з «какъ бутъто».
"	38	«Растанулись» = растянулись.
"	41	«прелестамъ» = прелестямъ.
51	1	«пѣснѣ» = пѣсню.
"	14	«идущаго» написано двічі.
"	31	«нена» = не на.
"	42	«повелѣли» — в рук. «повелѣли; е поправлено з ѣ.
"	43—44	«непремѣнно» в рук. перенесено так: «непремѣнно».

Стор.	Рядок.	
52	4	«боліе»—в рук. «болію».
„	17	Після «Могилы» закресл. «освящающая не».
„	18	«или крестовое» надписано вгорі над рядком.
„	33	Перед «противъ памятника» закреслено «рядомъ съ нимъ».
„	34	«двухъ» надписано над рядком угорі.
„	38	«о душѣ»—в рук. «одушѣ».
53	3—4	«ни завѣтного»—в рук. «низавѣтного».
„	34	«обривше бороду»—було спершу «обрившесь»; «сь» закреслено і приписано друге е: «обрившее».
54	25	Слово «мужъ» розділено («му жъ») чорнильною плямою, що простяглась аж на два рядки.
„	31	Після «особа» закреслено: «и почетный кара».
„	40	Після «А я» закреслено: «пользую».
55	6	Після «положенія» закреслено ніби «не только».
„	9—10	«Засталъ»—у рукопису перенесено: «зас-сталъ».
„	15	Після «прежде времени» закреслено: «уложила спать».
„	30	«его» написано ніби двічі: перше розвезене і тому переписано.
„	41	Після «вопросъ» закреслено: «отв».
„	43	Після «выслушалъ» закреслено нерозібране слово.
56	17	«этотъ, по» написано було двічі, перше закреслено.
„	22	Перед «сливкахъ» закреслено «нашихъ».
57	16	Після «эта Лойда» розмазано одне слово, мабуть «на».
58	10	«будьдо» = будьто.
„	22	«Вологду» підкреслено олівцем і збоку рукою М. Лазаревського написано: «Петрозаводскъ».
„	27	Перед «полновѣсномъ» закреслено: «увѣсистомъ»
59	9	«у евреевъ»—у рукопису «у евреемъ».
„	13	Після «Свички» закреслено «кото».
„	40	«а за нимъ и нашъ»—у рукопису: «а за нимъ и за нимъ и нашъ».
60	6	Перед «безчисленныхъ» закреслено «членовъ».
„	8	«жилеть»—у рук. «хилеть».
„	18	«тишина»—въ рук. «тинина».
„	34	«прозаической» було написано «прозаичей»; «ско» дописано зверху.
61	4	«мною»—в рук. «мнною».

Стор.	Рядок.	
61	22	Після «вся моя» закреслено «будушно».
"	37	Після «тетрадь» закреслено «сего».
62	2	Після «баранины» закреслено «пару огурцовъ».
"	18	Перед «требовалъ» закреслено «просилъ».
"	28	«Фіалковскій» — в рук. «Фіалковскіи».
63	21	«Пристяни» = пристани.
64	3	Після «первая» закреслено «меня».
"	16	Перед «безотрадной» закреслено початок якогось слова — ніби «почи».
"	19	«я строю» — я дописано зверху.
"	24	«безпридѣльному» написано вгорі замість закресленого «безграничному».
"	28	Перед «любящему» закреслено «воспріимчево».
"	33	Перед «драгоценного» закресл. «этого» і вставлено після,
"	34	«по этому случаю» надписано над рядком замість закресленого «для этого».
"	37	«теперь» надписано вгорі над рядком.
"	43	«съ раняго дѣтства» вставлено над рядком.
65	1	«теперь» — спершу написано було «теръ», «пе» дописано вгорі.
"	4	«былобы и помышлять» надписано над закресленим: «и думать».
"	5	<i>и съ помощію добрихъ и просвѣщенныхъ</i> — підкреслене дописано зверху над рядком.
"	7	<i>и на ваши совѣты и покровительство</i> — підкреслене дописано зверху; «ваши» — в рукопису «ваши».
"	9	«славныхъ» — в рукопису «славиныхъ».
"	25—32	Уповодж цих рядків збоку рукою М. Лазаревського олівцем написано: «Ивановъ».
"	27	«для меня» дописано зверху.
"	32—33	«въ газетѣ сказано скромного» — додано збоку, на берегах рукопису; місце, де вставити, означено зазначкою — х.
"	36	«Не увялъ ли» — ли дописано зверху.
"	41—42	Після «колосальномъ» закреслено «трудѣ».
66	5	«немогу» — в рукопису «немого».
"	10	«статуѣ» — в рукопису помилково «статую».
"	28—29	«о картинѣ Молера» дописано вгорі над рядком.
"	31	«провести» — спершу було «прости», «ве» надписано вгорі.
"	32—33	«уединенной радости» — в рукопису: «уединенной радос- (<i>перенос</i>) радости».

Стор.	Рядок.	
67	32—33	«росташувувать» — помилково замість «роста-шувувать».
68	11	«могъ» написано було двічі, друге закреслено.
„	23	В рукопису: «на кзме- (<i>перенос</i>) каменистомъ пригоркѣ».
„	24	В рукопису: «на освѣщен- (<i>перенос</i>) нную луной».
„	38	«гиршъ» — у рукопису «риршъ».
69	2	«шатаеця» написано замість закресленого «ва-ляеця» — мабуть згодом, бо іншим чорнилом і старанніше.
„	26	Після «чокотаньемъ» закреслено: «я непре-мѣнно уви».
„	43	Після «Андрія» закреслено: «что бы за столь».
70	1	Після «столь» закреслено «за».
„	18	Перед «напишу» закреслено «посвящу».
„	43	«Завидное» дописано зверху над рядком.
71	3	«Я попросилъ» — я дописано зверху.
„	24	Після «богача» закреслено: «и даже родстве».
„	30	В рукопису було спершу «наруружность»; друге «ру» закреслено.
72		«это островъ» — спершу було «полуостровъ»; «полу» закреслено і надписано зверху «это». Далі в тексті мова все ж про «полуостровъ».
„	35	Після «окружонъ» закреслено «темны».
„	39	«фізіономіи» надписано зверху замість закресленого «рожи».
„	43	«Бирючей» було написано двічі, перше закреслено.
73	5	Перед «сообщающійся» закреслено: «служащій ей».
„	7—8	«Гдѣ же причина» — було спершу «Но гдѣ»; «Но» закреслено, «же» надписано над рядком.
„	10	«татарско» — підкреслене дописано зверху.
„	11	Після «пружинѣ» закреслено: «Незнаю».
„	19	«соглядатаемъ» написано замість закресленого «наблюдателемъ».
„	22	«сегодня» дописано над рядком.
„	23	«Герапъ» (чи «Геранъ»?) дописано зверху і дуже нерозбірливо.
„	25	Перед «вертлявый» закреслено «половой».
74	3	«частію» — в рукопису «частіе»; замість «украшенные» в рукопису — «украженные».
„	5	«Изъ лавокъ» дописано зверху замість закресленого нерозібраного слова.

Стор.	Рядок.	
74	10	«ренесансъ» дописано зверху замість закресленого «рококо».
„	14	«меня» — спершу було «мня», е дописано зверху.
„	14—15	«въ жилищѣ» — «въ» дописано зверху.
„	23	Після «Кутумомъ» закреслено «Пройдя».
„	23	Перед «серебринымъ» закреслено «Георг».
„	45	«Москва» надписано зверху замість закресленого «Тарки»(?).
75	2	«задрезжала» — в рукопису «за дребезжала».
„	34—35	«Но такъ какъ» — в рукопису: «Но такъ кака».
76	3	Перед «Въ 5. часовъ» закреслено літеру Г.
„	14	«не замѣтилъ» поправлено з «не замѣтимъ».
„	16	«риночная» — було спершу «риноночная», друге «но» закреслено.
„	21	После «отправился» закреслено літеру в.
„	22	Перед «щоголь» закреслено нерозбірливе слово.
„	23	«17 вѣка» дописано над рядком.
„	30	«главные» дописано над рядком замість закресленого «интереснѣйшіе».
„	32	«ранняя» — було «раняя», и дописано зверху.
77	7	Після «заперто» закреслено «и это».
„	9	Після «постучался я» закреслено «наугадъ».
„	21	Перед «радостные» закреслено «письма».
„	22	Перед «Ожидаю» закреслено щось ніби «от».
„	26	«англинская» — в рукопису «англинская».
„	36—37	«Непонятная любовь къ ливреѣ» — дописано зверху.
78	11	Після «евангеліе» закреслено «време».
„	12	Перед 4 закреслено «фе».
„	15	Після «работы» закреслено «Ца».
„	20—21	Ціла фраза: «Немѣшало бы...» дописана збоку, на берегах рукопису. Місце, куди її вставити, в тексті позначено зазначкою—х.
„	22	«и спросилъ ego» — підкреслене дописано над рядком.
„	38	Перед «сарепской» закреслено «здѣланой».
„	40	Перед «старой» закреслено «архи».
„	42	Перед «отыскивать» закреслено «иска».
79	4	«этажъ» - в рукопису «этахъ»
„	30	Після «каталогъ» закреслено «который бу».
„	31	Перед «на дому» закреслено «въ рукахъ».
„	33	Перед «длинную» закреслено якесь нерозібане слово («длинный»?)

Стор.	Рядок.	
79	35—36	«и сводъ законовъ съ прибавленіями» дописано зверху.
„	37	«не вподлинникъ» дописано зверху.
80	2	«Аксакова»—в рукопису «Аскакова».
„	30—47	Записані не рукою Шевченка.
81	17	Запис В. Кишкина написано збоку, вповодж рукопису, на три рядки.
„	1—28	Записані не рукою Шевченка.
„	41	Перед «вечеромъ» закреслено «Зброжекъ».
82	4	Перед «каюту» закреслено «свою ко».
„	5	Перед «Пятирублевый» закреслено «билетъ».
„	7	Після «бѣдняку» закреслено «котори».
„	12—13	Ці рядки, а також ноти—не рукою Шевченка.
„	19	Перед «нѣмая» закреслено «гармоя».
„	22	«Вѣчной»—у рукопису «вѣчнойной».
83	9	«въ ночномъ»—було спершу «въ ночной», «ной» закреслено.
„	27	«изъ подъ»—у рукопису «изъ изъ подъ».
„	28	«произведеннаго»—в рукопису «произведенаннаго».
84	12	Після «въ Астраханѣ» закреслено якесь нерозбірливе слово.
„	13	«А сѣверъ»—у рукопису «А о сѣверъ», ь перероблено мабуть з ѣ.
„	39	«не могъ»—у рукопису «не мого».
„	43	«лоцманъ» дописано вгорі над закресленим «боцманъ» (у рядку 38-му це слово лишилось).
„	44	«Сеньки»—вставлено зверху.
„	44—45	Перед «Волжского» закреслено «прикам».
86	14	Перед «своего» закреслено «Нико».
„	20	Записано не рукою Шевченка.
„	23	Після «Каютъ» закреслено «гдѣ я».
„	39—40	Записані не рукою Шевченка.
87	9	Спершу було «Собачьего», —ь закреслено.
„	13	Після «Потомъ» закреслено «его же Бен».
„	15	Перед «упруго» закреслено «хоро»; після «упруго» закреслено «было».
„	32	Записано не рукою Шевченка.
88	3	Перед «Глубоко» закреслено «Грустно». Перед «занесьъ» закреслено «просиль на».
„	44	«мечъ»—у рукопису «мечечъ».
89	1	В рукопису; «часъ (перенос) тію».
„	15	«Федоръ Алексѣевичъ» дописано збоку, замість закресленого в тексті «Алексѣ Михайловичъ».

Стор.	Рядок.	
89	32	Перед «поближе» закреслено «на эту».
„	32—33	Після «купчиху» закреслено «На улицѣ».
„	36	«царствованія» написано так: «царс-(перенос) ствованія».
90	2	Після «но увы» закреслено якесь нерозбірливе слово.
„	9	В рукопису: «такого това- (перенос) товару».
„	28	В рукопису: «съ дождеме».
91	7	Після «убить» закреслено «людей».
„	10	Перед «тогда» закреслено «потомъ».
92	19	Після «Симбирскъ же» закреслено якесь слово.
„	20	Перед «совершенно» закреслено «скри».
„	26	Перед «досчатой» закреслено «прис».
„	36	«икстренная» = экстренная.
„	41	«змѣсто экстренности» дописано над рядком.
93	1	Після «за завтракомъ» закреслено «сѣли мы» (=сѣли?).
„	6	В рукопису «Осипов- (перенос) вичъ».
„	14	«Принялися»—було спершу «принялися», друге ня закреслено.
„	19	«великольпную» = великолѣпную.
„	20—24	Проти цих рядків М. Лазаревський збоку написав: «Кр. вопросъ».
„	22	«для него» дописано вгорі, над рядком.
„	25	Перед рядком 25-м збоку закреслено якусь цифру—10 чи 16.
„	36—46	Записані не рукою Шевченка.
„	45	«имкъ = имя рекъ; написано з титлою.
94	1—27	Записані не рукою Шевченка.
„	9—10	«Сыны Божіи» написано зверху замість закресленого «смертніи».
„	28	«Сусанинъ» дописано зверху над рядком.
„	31	Перед «помѣщеніе» закреслено и .
„	48	В рукопису—«Симбиреской».
95	34	«глугой» = глухой.
„	38	Перед «ободранного» закреслено «мальчи».
96	4	Після «утра» закреслено «пользуясь этъ».
„	5	Перед «рѣдкимъ» закреслено «слу».
„	18	Після «чесноку» закреслено «чтобъ»
„	28	«Вязовской» = Вязовскомъ; кінець цього слова («ой») винесено над рядок.
„	35	«Поповъ и Дестремъ» дописано збоку і місце, куди вставити, означено зазначкою—х.
„	39	«Милый» = милый.

Стор.	Рядок.	
97	23	«видно» вставлено олівцем чужою (мабуть Лазаревського) рукою.
„	30	«Е—на мать»—у рукопису ціле слово.
„	34	= Были ль подъ ружьемъ.
98	4	Перед «щекъ» закреслено «лицъ».
„	6	«Е. А. Панченка»,—можна прочитати і «С. А. Панченка».
„	9	«Продолжать»—можна прочитати і «продолжить».
„	26	Послѣ «вознаградить» закреслено «потерянный» і натомісць зверху вставлено «двѣ».
„	41	«Перепоики» = перепойки; написано невиразно, ніби—«перепонки».
99	26	Під словами «Здорово Капитанъ!» (в рукопису тут кінчається 40-й листок) догори ногами написано Шевченковою рукою й закреслено: «Отъ этой первой»,—ті самі слова, що ними починається цей листок. Видко, Шевченко взяв був зшиток догори ногами і, написавши перші слова, свою помилку помітив.
„	41	«выхрь» надписано зверху замісць закресленого «кличъ».
100	9	«боемъ»—дописано над рядком угорі.
101	3	Біля заголовка «Рускому народу» чужою рукою дописано олівцем—«(Лаврова)».
„	13	«чуждыхъ» — кінець слова («дыхъ») дописано вгорі.
„	42	«боліе» переправлено з «больше».
„	44	«естли» чужою рукою олівцем виправлено на «или».
„	45	«Церемоніальный»—в рукопису: «церимоніальный»; та сама рука виправила на «церимоньальный».
„	47	Після цього рядка один рядок, видимо, проминуто.
102	15—42	Писані чужою рукою (Ів. Явленського).
103	10	Після «Зименки» закреслено «и за».
„	23	Перед «смикнувше» закреслено «пошолъ».
„	31	«натощахъ»—в рук «на тощахъ»—дописано над рядком.
„	36	В рукопису невиразно: «Ново града» або «Нова града».
104	23	«особенное» дописано вгорі над рядком.
105	12	«зашелъ»—у рукопису ніби—зашилъ.
„	14	В рукопису—«бесѣдой».

Стор.	Рядок.	
105	20	Після «кремля» закреслено «выглядываетъ».
"	21	«соборъ» дописано в горі.
106	19	Після «нарисовалъ» закреслено «Благовѣ».
"	24	«по татарски»—спершу було «по тарски», друге «та» дописано над рядком. Після цієї фрази в рукопису мало не пів сторінки займає круглий рисунок пером «безобразного чудовища».
"	26	«церкви» в рукопису зовсім виразно «щеркви», хоча взагалі Шевченко часом ц пише схоже з щ.
"	30	«или Вешну» дописано над рядком угорі.
"	37	Після «безсмысленныхъ» закреслено «разво».
109	2	В рукопису «вздохнула».
"	24	Після «женщинами» закреслено «ни од».
110	7	Перед «зимуеть» закреслено «живеть въ».
"	19	Перед «Прыйдя» закреслено «всзвр».
"	25	«Гартвихъ»—спершу було написано «Гартви», «хъ» вписано між словами. Це прізвище Шевченко пише то Гартвигъ, то Гартвингъ, за винятком цього єдиного разу, коли написано Гартвихъ.
"	27	«полицейскій»—в рукопису ніби «полищейскій».
"	30	Спершу було «болѣзньню», њн закреслено.
"	32	«взаимныхъ»—в рукопису «взяимныхъ»; після цього слова закреслено «любезнос»; даліше «не»—невизначно написано: може бути це т, себто недописане закінчення закресленого слова («любезност»); «церемоній»—у рукопису «церемоніи».
"	39	Після «бѣдной» закреслено «ничтожно»
111	37	Після «словомъ» закреслено «если оно» і надписано над закресленим: «а оно вѣрно».
112	12	Перед «разбудилъ» закреслено «пробуд».
113	3	Перед «диктовать» закреслено «письма».
"	40	«въ первомъ часу» було закреслено, а потім підкреслено на знак того, що треба лишити.
"	41	«Публики» = публики.
114	4	В рукопису—«случившей ся».
"	8	«сыто»—в рукопису «суто».
"	24—25	В рукопису—«Человѣка».
"	27	«давно»—в рукопису «да вно».
116	2	«видъ на за Очье» = «видъ на Заочье».
"	14	Цифра 16 (октябрия) перероблена з 17.
117	1	В рукопису — «не не такою»: між двома «не» закреслено «огненной».

Стор.	Рядок.	
117	12	В рукопису було спершу «Александровиче». «мъ» дописано вгорі.
„	14	В рукопису—«жестокихъ».
„	16—17	В рукопису—«верховногого».
„	32	Після «пишетъ» закреслено «мнѣ».
118	20	Було «Кадескіе», т дописано вгорі.
„	22	Перед «встрѣтился» закреслено «въ Кр».
120	6	«адресъ» дописано над рядком.
„	12	«въ театрѣ» дописано над рядком.
„	17	«вѣдятъ»—можна прочитати і «видятъ».
„	29	В рукопису «Прекрасные».
121	5	Перед «Баръбье» закреслено «у».
„	43	Перед «мерцаая» закреслено «мелькая».
122	29	Після «ни кому» закреслено—«ни даже мученик».
123	10	Після «собою» закреслено недописане «зачу».
„	14	В рукопису—«обѣлся».
„	38	Перед «случилося» закреслено «прик».
124	2	Перед «Ниночки» закреслено «Анют».
125	8	«чистая»—можна прочитати і «частая»: літери и і а Шевченко пише здебільшого однакові-сінько.
„	17	«Очима» можна прочитати і «очами».
„	29	«своимъ фандаго» дописано зверху.
126	5	«котества» = кокетства.
„	34	В рукопису «похохъ» замість «похожъ».
„	38	В рукопису «совершилостьъ».
127	11	В рукопису—«на на совѣсти»; між двома «на» закреслено «сердцѣ».
„	32	«больше нѣчего»—було написано: «боль-(перенос) нѣчего»; остання слово закреслено і написано «ше нѣчего».
128	35	«міръ» перероблено з «миръ»
„	47	«заплатить»—можна читати й «заплотить».
129	5	«комнѣ,—«ко» закреслено в кінці попереднього рядка й дописано збоку.
„	7	«суда» = сюда.
„	11	Після «вертуоза» закреслено «какого».
„	41	«назуву» = назову.
130	5	[писанію]—взято з «Основи» (1862 р. кн. IV, стор. 36). В рукопису цеє слово зрізав палятурник,правляючи рукопис.
„	10	В рукопису—«въ въ ущербъ».
„	13	Після «мнѣ» закреслено «письмо».

Стор.	Рядок.	
130	28	«бить» = быть.
„	30	Після цього рядка в рукопису зроблений олівцем портрет Герцена (підпис «Искендеръ»), що займає в рукопису верхню половину стор. 59 ₂ .
133	2	[...шенно доволенъ]—взято з «Основы» (1862 р., кн. IV, стор. 37), бо відповідне місце в рукопису також зрізав палятурник.
„	4	«на выборы» дописано вгорі над рядком.
„	5	В рукопису—«уланескихъ».
„	8	«опозицію» — в рукопису ніби «апозицію».
„	12	Після «намѣренъ» закреслено «дать н».
„	16	«черезъ» надписано над закресленим невиразним словом (ніби «денегъ»).
„	19	«искренню[ю]»—кінець слова в рукопису невиразний.
„	26	Після «отправился» закреслено «я съ б».
„	32	«костумахъ» = костюмахъ.
134	9	«лучше» поправлено з «лючше».
„	11	«каснулися»—в рукопису «каснуулися».
„	16	Перед «Боговдохновенной» закресл. недописане «вдохнов».
„	17	«откровенія» дописано над рядком.
„	28	Перед «О Южной» закреслено неразбірне слово.
136	8	«афиши»—в рукопису «афищи».
„	30	«Скоро ли я увижу»—в рукоп. «Скороли ли».
137	13	«Какъ невесело» = какъ ни весело.
„	16	«заутрени»—в рук. «заутредни».
138	15	Було «на площахъ»; «дя» дописано над рядком.
„	23	«страданья и» дописано над закресленим «странн.».
139	26	«смерти»—в рукопису ніби «смирти».
„	28	Перед «не только» закреслено—и.
„	29	В рукопису «зрительялямъ».
140	23—24	«присланный» = присланнымъ.
141	13	Перед «передать» закресл. «къ не».
„	40	«о ея»—очевидна помилка: треба—«о его».
142	8	Перед «Литераторамъ» закреслено—а.
„	22	«въ рули» = въ роли.
„	25	«и на»—и перероблено з «или».
„	35	«и родственника»—закреслено олівцем, мабуть рукою М. Лазаревського.
143	18—19	«любимецъ»—у рукопису ніби «любимещъ».
„	32	«онъ» дописано над рядком.

Стор.	Рядок.	
143	36	«Наберись» надписано над закресл. «Припаси». Взагалі увесь вірш робить вражіння, ніби записано його нашвидку і потім виправлювано: другий рядок вписано увесь між рядками.
„	39	«безпреданого» = безъ приданного
144	2	«изявилъ» — було написано «изъявилъ», ь закреслено.
„	9—34	Ці рядки (в рукопису стор. 70—70 ₂) написано не Шевченковою рукою.
„	15	Після «предложеніе?» — закреслено: «Вы можетъ быть не хотѣли мнѣ прямо отказать».
„	16	Після «яснѣе» закреслено «Дѣло это для».
„	22	Після «мысли» закресл. «мнѣ».
„	24	Перед «возвращенные» закресл. недописане слово «присла».
„	25	Після «обстоятельствамъ» закреслено «Но если Тогда».
„	27	«измѣнятся» перероблено з «перемѣнятся», а після цього слова закреслено «и я съ той же преданностью».
„	30	Після «заслужить» закреслено «если не любовь въ которой».
145	1	«февраля» написано ніби «февралъ»; «съ 200. <i>стами</i> » — звичайний у Шевченка плеоназм.
„	8	«внезапное» дописано над рядком зверху.
„	32	«въ слухъ» дописано над рядком зверху.
146	9	Перед «Послѣ музыки» закреслено «За».
147	27	«перелинкахъ» = пелеринкахъ; після «числомъ» — порожнє місце: певне проминуто цифру «питомиць».
148	24	«написалъ» — в рук. «написилалъ»; після «вещъ» закреслено «До».
149	4	«заповидь» виправлено з «заповидъ».
„	19	«марнила ты» дописано зверху над закресленими словами; первістно цей рядок написано було такъ: «Ты не порочною сіяла».
„	20	«Въ степу безлюднимъ» — дописано зверху; спершу було: «Не помарнила въ чужини».
„	22	«Ты въ кайданахъ» — було: «у кайданахъ»; «Ты» дописано з боку.
„	29	«Моя сизокрила» надписано над закресленим рядком: «Та любо та мыло».
„	38	«Не покидай мене» надписано над закресле-

Стор.	Рядок.	
		ним: «ііе Витай зо мною»; «въ ночи» перероблено з «у ночи»
149	40	«Витай за мною» дописано над закресленим «Не покидай мене»; «и учи» — и вставлено зверху:
150	2	«Моя ты маты» надписано замість закресленого. «Не кидай марне».
„	13	«Наборъ» дописано збоку; закреслено: «Ма-буть» і над ним «Дрибно» також закреслено.
„	16	«Горнысь» — над рядком замість закресленого «Сидай».
„	20	«Пожартуемъ чмокнемося» — було спершу: «Почилюемось... Та й тее»... Увесь рядокъ, опріче двох літер на початку, надписано вгорі над закресленим первістним текстом.
„	24	Увесь рядок — «Коло тебе мызкаюся» надписано над закресленим: «Волочуся за тобою».
„	27	«шаталась» — замість закресленого «таскалась».
„	29	«У Севастополи» — перероблено з «Пидъ Севастополемъ»...
„	35	«Здороги» — було спершу: «Но съ похмильля», закреслено і надписано: «На вики» і також закреслено.
151	6	Перед «мою» закреслено ніби «мюо».
„	23	Дату 14 написано замість перекресленої 16.
152	1	«ди[ко]раціи» — в рукопису ніби «дироціи».
„	2	Перед «кукольной» закресл. «матері».
„	6	Перед «индѣйского» закресл. «безобразія».
„	32	«мои» — в рукопису «мой».
153	9	«N. A» — олівцем чужою рукою виправлено на «A. H.».
„	26	Після «оборванною» закресл. «и все таки в».
„	40	«въ рось» = врозь.
154	11	«Малолосіи» = Малороссіи.
„	30	«перепиской» — в рукопису «перепискою».
155	21	«небуду» — в рукопису «небуда».
„	24	«сердиѣ» — було спершу «серцѣ», д — дописано зверху над рядком.
„	41	«образованныи» = образованный.
„	44—45	«встрѣтился» — в рукопису «вст-трѣтился» (<i>перенос</i>).
156	23	Перед «Онъ» закреслено «Хо».
„	34	«Нижній» — у рукопису «Нижній».
157	31	«морю» — в рукопису «морю».
„	33	«у меня» дописано збоку.

Стор.	Рядок.	
158	17	«вечеромъ» дописано збоку.
„	35	«хорошо» перероблено з «шорошо».
159	8	Перед «тетрадью» закреслено недописане «ма».
160	11	«не видались» — у рукопису «не ви-видались» (<i>перенос</i>).
„	22	«обезобразилъ» — у рукопису «обезоб-бразилъ» (<i>перенос</i>).
„	31—32	«Станкевичъ» — написано: «Сетанкевичъ».
161	2	«Нижняго» можна прочитати і «Нижняво».
„	4	Після «Распросилъ» закресл. недописане «дор».
„	5	Після «почтамту» закресл. «и от».
„	12	«страстнымъ» — написано «страстрастнымъ».
„	26	Над «Якушкину» чужою рукою (Лазаревського) олівцем додано «Евгенію».
162	21	«мало» надписано вгорі замість закресленого «много».
163	1	Цей рядок первістно написано було так: «Множество есть тутъ мѣсть поэтическихъ»; закреслено і надписано зверху: «Много нелѣпостей патетическихъ».
„	3	«поэтическихъ» — кінець («ихъ») написано старовинним способом — із титлою.
163	13	«Н. М. Щепкина» — М. надписано над закресленим С.
„	15	«Магазина» — поправлено з «Мазазина».
„	20	Після «другихъ» — закреслено «и за все это».
„	35	«старичокъ» — поправлено з «старикокъ».
164	2	Після «Аксаковими» закреслено «къ».
„	8	Перед «томились» закреслено «бъ».
„	13	Передъ «закупоренный» закреслено «въ».
„	38	«Петровичемъ» — у рукопису «Петровивичемъ».
167	5	«рѣчей» — рѣчей.
„	6	29 (<i>дата</i>) — цифра 9 перероблена з 8.
„	18	Перед «ше[с]ть» закреслено цифру 6.
„	22	Після «отправились мы» закреслено початок якогось слова — ніби «смо».
„	25—26	В рукопису проти цих рядків збоку рисунок олівцем — профіль голови.
168	1	«Блескъ» — спершу було «Блеску»; виправлено останню літеру.
„	7	В рукопису слово «землякъ» і вище перетинає рисунок олівцем — профіль голови. Ініціали «Л. Н.» взято олівцем у кружок і збоку дописано чужою (Лазаревського) рукою «Н. Л.».

Стор.	Рядок.	
168	18	«отправился» — було «отравился», и дописано зверху.
„	21	[Кржисевичъ] — замість цього слова в рукопису покинуто порожнє місце — видимо, щоб вписати потім це важке для Шевченка прізвище (він його й потім пише різно: Гжисевичъ і Гресевичъ).
„	40	«льстиль» — л дописано вгорі.
169	25	Після «Быкъ» дописано вгорі «онъ» і закреслено.
170	32	«милѣйшей» — у рукопису «милѣйшейшей».
171	6	«хорошею» — в рукопису «хоророшею».
„	8	Після «хозяина» закреслено «нѣтъ».
„	22	«Кроникевича» = Кроневица.
„	28	«напечатать» — в рук. «напечататъ»; після «Кобзаря» и написано двічі.
172	4	«Данныи» = Данный.
„	6	Після «честь» закреслено літеру ц .
„	38—39	«Съ Декабристомъ» — написано дрібнішим письмомъ ніби дописано згодом.
„	40	«прыѣ[ха]лъ» написано невиразно, а тому це слово досі читали «пришелъ».
173	5—6	Проти «Генераломъ Криловимъ» збоку олівцем рукою Лазаревського дописано: «Извѣстная каналья».
„	35	«грюкъ» — написано неясно; перед ним закреслено щось.
174	19	Було написано: «Сетаровъ», е закреслено.
„	32	Проти рядків, де згадано про «Лунатику» збоку олівцем рукою Лазаревського поставлено знак запитання і написано: «какъ то, гдѣ то совсѣмъ пропала».
„	38	«Грубнеръ» = Гринбергъ. Це прізвище Шевченко ще пише: Гринбергъ і Гримбергъ.
175	4	Проти «Шейгельмъ» (або «Шейгелемъ») рукою Лазаревського олівцем дописано з боку «Штенгель».
„	5	«съ карасями» — в рукопису: «съ къ карасями».
176	7	Перед «отправились» закреслено «къ Зимбулатову и».
„	37	«порессѣянности» = по разсѣянности».
177	4	«полубовались» = полюбовались.
„	5	Після «садъ» закреслено: «Лучше бы мнѣ невидѣть».

Стор.	Рядок.	
177	9	«сѣртукѣ» — в рукопису «сѣртукъ».
"	18	«Тырановъ» можно прочитати і «Тыриновъ»
"	21	Перед «въ окнахъ» закресл. недописане слово ніби «по дош».
"	36	Було написано «остактковъ», и закреслено.
178	5	«мойхъ» — моихъ.
"	8	Перед «древности» закреслено початок якогось слова.
"	16	«Мурильго» можна прочитати і «Мурилью».
"	28	«какъ цвѣты» — «какъ» написано двічі: в кінці одного рядка і на початку другого.
179	5	«поправу» написано так: «поп-праву» (перенос).
180	1	Після «старого» закреслено «земляка».
"	40	Перед «и насъ» закреслено «на».
181	2	Над «Желяковскимъ» олівцем рукою Лазаревського дописано: «Сова».
"	33	Слово «swe» написано дуже нечитно; можливо — «serc».
182	11	Нижче від підпису «Antoni Sowa» було ще щось — можливо, дата, — але одрізав палятурник. Увесь вірш «До Brata Tarasa Szewczenki» написано чужою, А. Сови, рукою.
"	12—37	Пісню «Забіліли сніги» — написано чужою, Д. Каменецького, рукою.
"	38	«свое» було написано двічі, друге закреслено.
183	9	«къ мѣднику» · в рукопису «къ къ мѣднику».
"	12	«съ» написано вгорі замість закресленого и.
"	15	Перед «Изъ пріюта» закреслено — А.
"	20	Після «для нее» закреслено недописане «бук».
184	19	Після «играла» закреслено «но».
"	21	Пісню «Повернувся я зъ Сібірі» записано чужою рукою. Після пісні олівцем рукою М. Лазаревського дописано: «(Писалъ Ив. Матв. Лазаревскій)».
187	15	«за» написано зверху над рядком, замість закресленого «пидъ».
"	21	«одинокій» — надписано зверху замість закресленого «бурлакуе».

КОМЕНТАРІЙ
ДО
ШЕВЧЕНКОВОГО ЖУРНАЛУ

Шевченкові Щоденні записки або Журнал, як найчастіше зве їх сам автор—це рукопис форматом $\frac{1}{2}$ аркуша звичайного писального паперу, сірого, з фабричними клейнами у верхньому лівому кутику. Має рукопис 102 листки, не нумеровані. Нумеровано лиш зшитки («тетради») вгорі в правому кутику. Всіх таких зшитків у рукопису—дев'ять. Перший має 11 листків, з другого аж восьмим кінчаючи — по 12, і останній, дев'ятий—7. Початок нового зшитка зазначає іноді й сам Шевченко,—напр., записує 22 червня, що здобув паперу «на третью тетрадь для сего журнала». Рукопис оправлено у сап'ян, гарного жовтоватого кольору з тисканими рямцями, — очевидно, ще для першого власника, що йому доставсь був рукопис од автора, для Михайла Лазаревського, бо на спинці вибито золотом літери: *М. Л.* Посередині палятурок вибито золотом у два рядки напис: «Дневникъ Шевченка» і нижче, дрібнішим друком: «съ 12. іюня 1857 до 13. іюля 1858 года». Внизу дата: «12 іюля 1858 года»—день, коли Лазаревський зробився власником рукопису. На спинці, внизу, як згадано, ініціали Михайла Лазаревського.

Писано журнал здебільшого читним, старанним письмом, але надзвичайно щільно, тісно; тільки вже записи останнього періоду (у Москві та в Петербурзі) писано розгонистим письмом (порівн. у цьому виданні: перші сторінки журналу займають більш сторінки друкованого тексту кожна, а останні містяться по 2—3 на сторінку друковану). Виправок у тексті, порівнюючи, не багато: видно, автор здебільша написаного не перечитував зовсім, бо полишав невиправленими навіть очевидні недогляди, помилки, lapsus'и salami. Береги з лівого боку займають приблизно $\frac{1}{4}$ чи $\frac{1}{5}$ частину рукопису і одліновані олівцем; так само раз-у-раз зроблено олівцем лінію на перший рядок угорі. Взагалі рукопис робить вражіння чепурного, старанного писання, за винятком хіба дуже небагатьох сторінок.

На берегах рукопису маємо силу всяких зазначок олівцем: прості лінії, що ними обкреслювано ті чи інші уступи, хрестики, знаки запитання, NB та ин. Це, треба думати, умовні знаки для копіїста «Основи», що він мав переписувати. Зрідка трапляються на берегах уваги і виправки теж олівцем, зроблені рукою М. Лазаревського (їх усі подано при кінці тексту між варіантами). На останній (102 лист на звороті) сторінці маємо запис рукою М. Лазаревського: «Этотъ дневникъ подаренъ Т. Г. Шевченкомъ М. М. Лазаревскому 12 Іюля 1858 года, въ день именинъ Лазаревскаго».

Рукопис журналу зберігається в Чернігівському Музеї серед Шевчен-

ківського відділу, що подарований був м. Чернігову од Василя Тарновського. Зберігся рукопис загалом дуже добре. Тільки, заводячи його в палятурки, зрізано внизу на трьох листках занадто низько написаний текст. Зрізані місця можна поновити з тексту, надрукованого в «Основі»: копію для «Основі», може бути, роблено ще до опрацювання рукопису.

С. Є.

Стор 3, рядок 2. Про цю «первую тетрадь» для своїх Щоденних записок Шевченко згадує в листі до М. Лазаревського з 1 липня: «Прочитавши твоє письмо..., я того ж дня (себто 3 червня. С. Є.), упакував свою мизерію, книги то-що, купив полог од комарів волзьських, зшив із шести листов паперу тетрадь для подорожнього журналу і сів над морем ждати погоди, та й досі жду, мій друже єдиний. І бог його святий знає, коли я діждуся тієї доброї погоди? Полог вже у мене вкрали; тетрадь, що приготував для дороги, всю до листочка списав мѣстними впечатленнями, а із Оренбурга ні слуху, ні духу». (Шевченко Т. — Твори, вид. В. Яковенка т. II, стор. 411; порівн. запис у журналі під 30 червня: «собираюсь путешествовать по Волге от Астрахани до Нижнего, я обзавелся чистой тетрадью для путевого журнала»). Шевченко рвався в дорогу, та офіційна тяганина перебила поетові його плани й надії, і замість виключно подорожніх записок, призвела до звичайного журналу, щоденника, повного дорогоцінних вражіннів із перебування в Новопетровському.

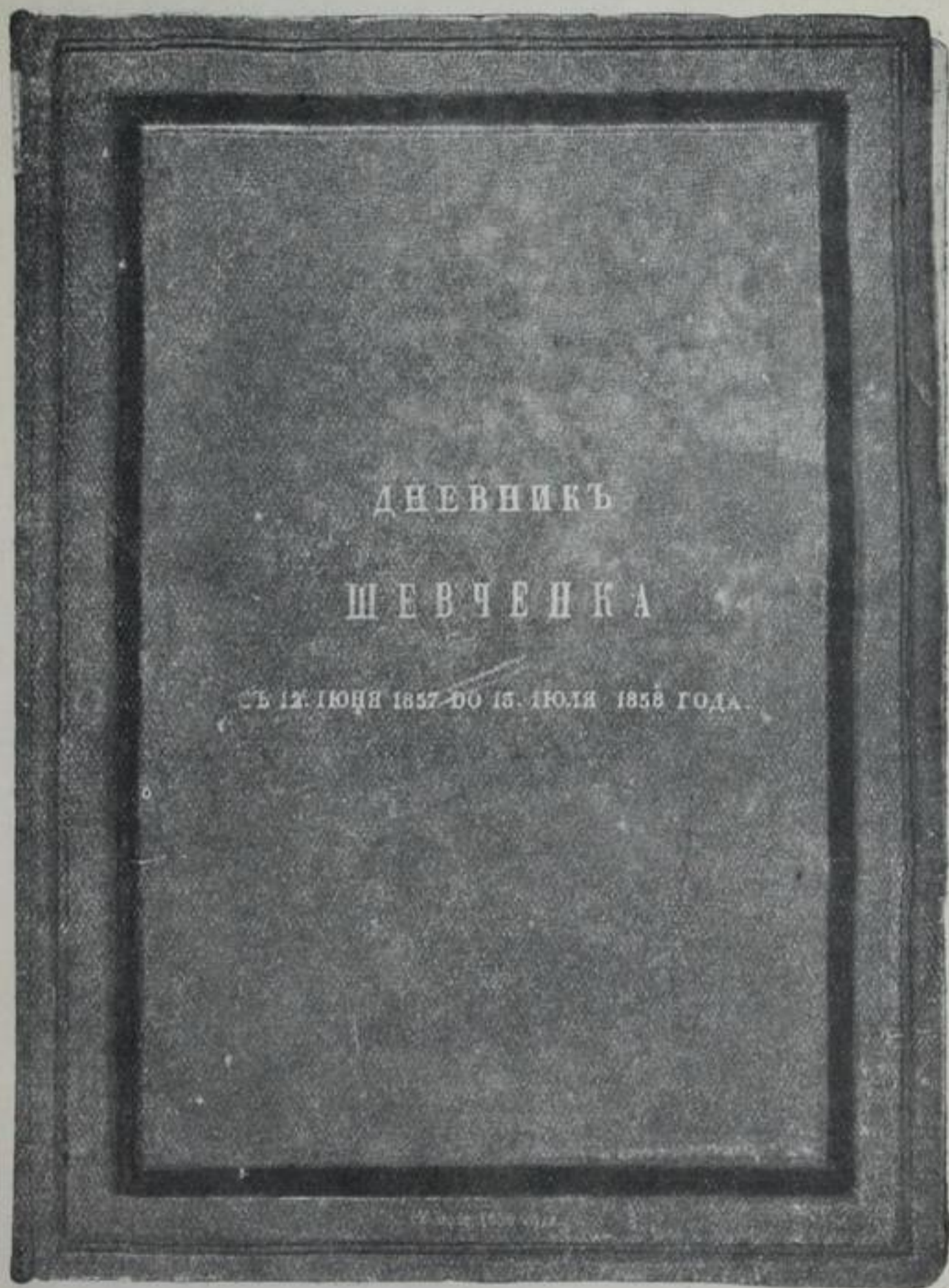
С. Є.

Стор. 3, рядок 9. «Новопетровское укрепление» або форт здибається вже в перших рядках Шевченкового журналу. Це натурально: тут Шевченко найдовшу одбував пайку призначеної йому кари — аж цілих шість років і десять з половиною місяців перебуваючи: з 17 жовтня 1850 р. (К о н и с ь к и й О л. — Т. Шевченко - Грушівський, т. II, стор. 68) аж по 2 серпня 1857 р. (див. журнал під 5 серпня). Тут минав його вік дозрілий, тут розпочато й самий цей журнал, і перші місяць і двадцять день його повно вражіннів та споминів саме з Новопетровського. Варто через це докладніше спинитись на цій «безмежній тюрмі» або «широкій хурдизі», як звав Новопетровське сам поет (див. журнал під 12 червня 1857 р. і лист до Кухаренка, — Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 404).

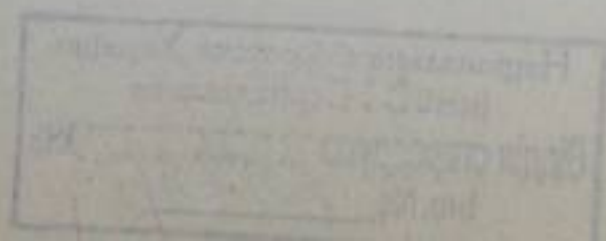
Новопетровське стояло на східньому березі Каспійського моря, верстов за три од його, на пів'острові Мангишлаку, побіля затоки Тюб-Караганської, на 44°31' північн. широти і 67°54' східн. довготи. Клімат цієї місцевости, нівроку, таки суворий: пересічна температура +10° за Цельсієм, душе посупливе літо й надто холодна зима з північними переважно вітрами. Історію заснування форту зв'язано з нестримною експанзією колишньої Російської держави на схід.

Східній беріг Каспійського — в старовину Гірканського, потім Хвалин-

Теперешній вигляд Шевченкового журналу.

115

6

Національна бібліотека України
імені Є.І. Борнадрського
Відділ стародруків та рукописів
Інв. № 62736

ського—моря вже здавна притягав увагу людей із заходу. Коли навіть не згадувати про східню політику Олександра Македонського, то вже за часів Київської держави, так мабуть з IX в., були інтенсивні зносини поміж нашою Наддніпряниною та Закаспійським сходом, переважно торговельні. Москва, що згодом переняла на себе державні традиції й завдання Київського князівства, маючи до того ж таку вигідну дорогу до моря, як Волга, ще запопадливіше тих зносин пильнувала. До Москви в XVI в. приїздили посланці з Ургенча, а з другого боку в так званій «Книгѣ Большого Чертежа» (XVI в.) знаходимо такі докладні, як на той час, відомості про надбережжя Каспійського моря. Через Московщину до цих країв добиралися й чужоземці: в XVI в. англієць Джениксон висадивсь був як-раз на Мангишлаку й потім зробив докладний своєї подорожі опис і навіть подав карту, на якій Мангишлак показано досить близько до його справжнього місця. Ціла низка спроб Москви, надто по звоюванні Астрахані (1557 р.), стати твердою ногою на східньому надбережжі Каспійського моря кінчається за Петра I-го нещасливою Хивинською експедицією кн. Бековича-Черкаського (1716 р.), коли поміж іншими фортами було осаджено на Мангишлаку біля Тюб-Караганського рогу форт св. Петра. Йдучи слідом за цією експедицією, російські вчені (Верден, Самойлов, Кожин та ін.) вперше докладно спізнали Закаспійські сторони й склали добру з них карту, р. 1720-го і надруковану; її Петро I послав до Паризької Академії Наук.

По невдалому поході Бековича-Черкаського форти на східньому надбережжі Каспійського моря, а між ними й форт св. Петра, покинуто і на яких сотню років російську експанзію сюди затамовано. Тільки року 1834-го з Оренбургу, до якого формально належав увесь степ на південь та схід, сюди знов було виряжено, під проводом відомого Г. Карелина, військову експедицію, що й осадила була на затоці Кайдацькій, в місцевості Мертвий Култук—форт Ново-Олександрівський. виявилось проте, що місцевість побіля форта, всенька на болотяному ґрунті, виправдала свою погрозливу назву і для життя була цілком непридатна. Року 1846-го форт перенесено далі на південь, на півострів Мангишлак, та й осаджено на вапнистій скелі поблизу того місця, де був колись форт св. Петра,—через те й назву дістав він—Новопетровське. А втім не на довго, бо р. 1858-го, по од'їзді вже Шевченка, його перейменовано в форт Олександрівський, як сповіщав Шевченка комендант Ір. Усков 20 серпня 1858 р. («Кіевская Старина», 1889, II, стор. 317). Тепер він має знов нову назву, а саме—«Форт Урицький».

Літератури про Новопетровське не гурт: Семенов-Тянь-Шанский й П. П.—Россія. Полное географическое описание нашего отечества, т. XIX. СПб. 1913, стор. 181, 305, 311—312, 575, 621; Латкин Н.—Закаспійская область. «Живописная Россія», т. X, стор. 19; А. Л (азаревскій)—Новопетровское укрѣпленіе. «Кіевская Старина», 1899, II. Поодинокі деталі знайдемо й по інших працях, далі зацитованих. Флору детально показано в акад. В. И. Липського—Ботаническія изслѣ-

дованія въ Закаспійской области 1912 года, Петроград, 1915, стор. 75—76.

Коли привезено Шевченка до Новопетровського (р. 1850-го), форт хоча й стояв серед незамиреної ще людности Киргизької й Туркменської, але вже перебував швидче на мирному становищі й воювати залові не доводилося, обмежуючись самою муштрою, роботами в форті та караулами. Залози було дві роті (зо дві сотні чоловіка) при десятку гармат; з двадцятіро офіцерів, лікарь, священник, кілька чоловіка цивільних чиновників та крамарів—усього упривилейованих мешканців чоловіка либонь на 50 (К о н и с ь к и й О.—Тарас Шевченко - Грушівський, т. II, стор. 76). Військові мешкали в казармах у самім форті, що мав кругом три версти (журнал під 19 липня: «Я принялся ходить вокруг укрепления и до пробития зари обошел четыре раза; значит, я сделал без присесту 12 верст»); цивільні сиділи в слобідці Миколаєвській, побудованій побіля форта. Будівлі в форті: невеличка мурована церква *), дім для коменданта, гауптвахта, шпиталь і казарми для салдатів та офіцерські флігеля—усе пофарбоване на жовто (З а р я н к о Н.—Воспоминанія Н. И. Усковой о Шевченкѣ,—«Кіевская Старина», 1889, II, стор. 299).

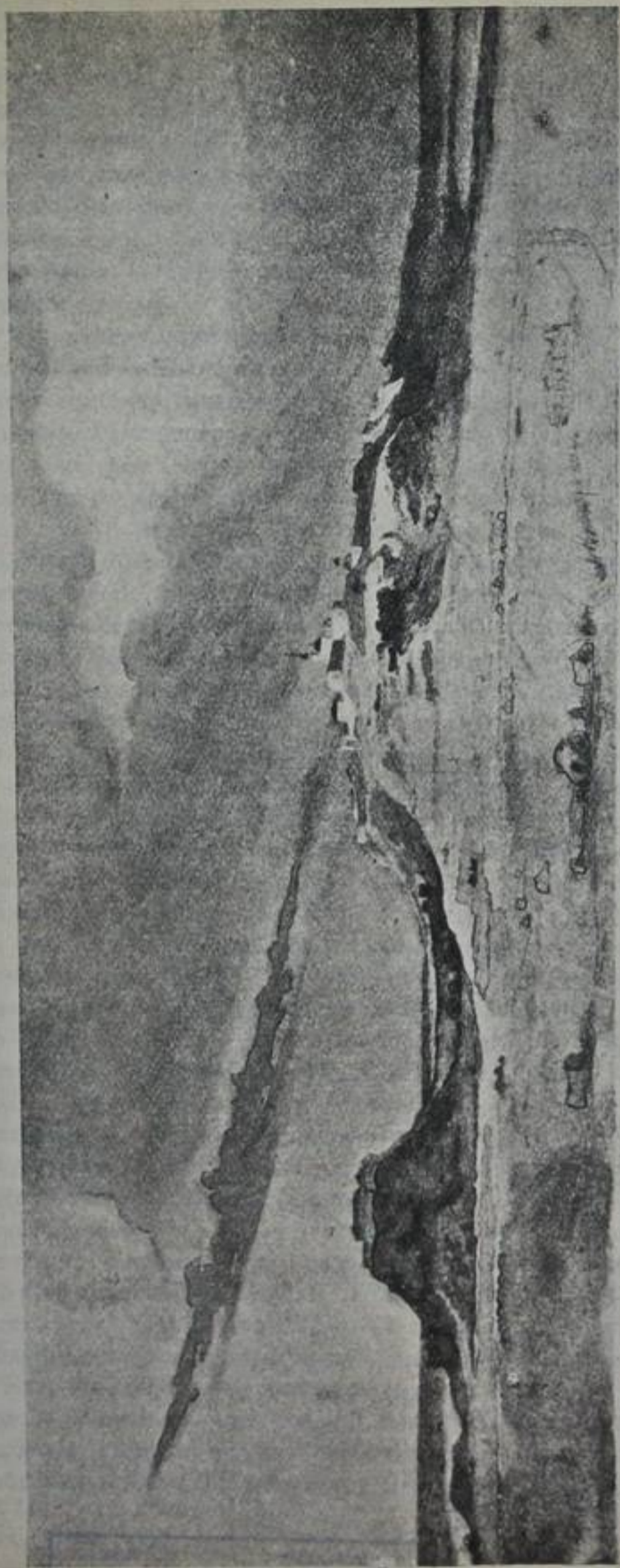
Місцевість навколо Новопетровського була надзвичайно сумна, одноманітна, навкруги—самий голий степ, нігде ні деревця, ані кущика; з одного боку непривітне море, з другого—неродючі піски без краю,—власне те, що й показав Шевченко на своїх малюнках Новопетровського**). «Пустыней веет от этого рисунка,—писав Ол. Лазаревський у своїй замітці про Новопетровське.—Да, пустыня, пустыня безжизненная—тут и была... Это была песчаная степь с характерною своею растительностью: полынь, саксаул, солянка, верблюжья колючка ***)—вот те травы, которые тут только и растут. Действительно, это была пустынейшая пустыня, как выражается о Новопетровском укреплении ротный ко-

*) «В форте Александровске,—писав один з пізніших дослідників,—достопримечательностей очень немного, разве только образ божией матери, писанный Шевченко с особого разрешения высшего начальства, и пара львов при входе в дом коменданта, того же мастера» (Г р и м м О. А.—Каспійское море и его фауна. «Труды Арзало-Каспійской экспедиции», вып. II, тетр. 2. СПб. 1877, стор. 19). Звістка ця вимагає, щоб її вивірити, бо з листування Шевченкового знаємо, що йому р. 1854 як-раз було заборонено змалювати образа («добрый Л. Ф. просил В. А. (Перовського), чтобы позволил мне написать образ для здешней церкви, и мне отказано!»—лист до Б. Залеського з 6 червня 1854 р., див. «Твори», т. II, стор. 381). Може бути, що він змалював неофіційно, бо ж відомо, що наперекір забороні Шевченко таки малював іноді потай од вищого начальства. Що-до скульптурної роботи, то це більш можливо: «Мені, ти знаєш,—писав поет до С. Артемовського 6 жовтня 1853 р.—рисовать запрещено, а лепить—ні, то я і леплю тепер» (там же, стор. 375; порівн. з споминами Е. К о с а р е в а,—«Кіевск. Старина», 1893, II, стор. 250). В усякому разі звістка О. Гримма—єдина, згається, в усенькій літературі про Шевченка.

**) Оригінал малюнків—у Музеї Тарновського в Чернігові (Г р и н ч е н к о Б. Д.—Каталогъ музея укр. древностей В. В. Тарновскаго, т. II, Чернигов, 1903, стор. 18⁷—181). Малюнок Новопетровського з пізнішого часу додано до книги Г а л к и н а—Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю, СПб. 1868. Один з поетових малюнків тут подаємо.

***) Автор тут помилился: саксаул та верблюжа колючка—не трави; саксаул—дерево, а верблюжа колючка—кущовата рослина.

Новометровская укр. п. ш. в. в. Шибинский дорож.

Власний малюнок Шевченка.

Українська Народна Республіка

220

Національна бібліотека України
імені Євгена Коцюбинського
Відділ стародруку та рукописів
Інв. № _____

мандир Т—са Гр—ча Косарев в своем рассказе о возникновении этого укрепления» (А. Л (азаревский)—Новопетровское укрѣпленіе, «Кіевская Старина», 1899, II, 282). «В этом заброшенном за Каспий и будто богом забытом укреплении... даже воды то колодезной, кроме как солонцоватой, не было другой»,—свідчить сам Косарев (Н. Д. Н.—На Сыр-Дарьѣ у ротнаго командира, «Кіевская Старина», 1889, II, 570). І тільки вітри палючі влітку, крижані взимку літали вільно, завиваючи, над цим мертвим місцем.

Як почував себе Шевченко в Новопетровському, на це хоч і скупу, але дає відповідь журнал та листування поета. Одсилаючи читача до тексту журналу, наведемо тут декілька уривків із листування. Вже в першому з Новопетровського листі до кн. Рєпниної, з 12 січня 1851 р., Шевченко, хоч і дуже стримано ще, скаржиться на те, що «чтеніе весьма ограничено, что и удваивает скуку однообразия» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 366). Сміливіше пише він до С. Артемовського в липні 1852 року: «...теперь сижу в Новопетровском укреплении та жду, что дальше будет; а это укрепление, да ведомо тебе будет, лежит на северо-восточном берегу Каспийского моря, в Киргизской пустыне. Настоящая пустыня! Песок да камень, хоть бы травка, хоть бы деревцо—ничего нет. Даже горы порядочной не увидишь—просто чорт знает что! Смотришь, смотришь, да такая тебе тоска возьмет—просто хоть давись, так и удавиться нечем... О новостях литературы, музыки и театра я не имею совершенно никакого понятия: кроме «Русского Инвалида» ничего у нас не имеется; «Сѣверную Пчелу», газету литературную, забыл уже как и зовут. Сначала было ужасно тяжело без всякого чтения. Потом стал привыкать и, кажется, совсем привыкну; когда бы поскорее! а то сидишь, сидишь, сложа руки, да и захочется прочитатъ что-нибудь новенькое, а его нет. Так больно станет, что не знаешь, куда деваться. Но самое мучительное для меня то, что мне рисовать не позволяют. А причины—не знаю, почему. Тяжело! больно тяжело! А делать нечего» (Там же, стор. 366—367). «До вас, я думаю, не дошло сведение, где именно это Новопетровское укрепление,—писав Шевченко до А. Лизогуба 16 липня 1852 р., жаліючись на свою самотину в «широкій пустині»,—то я вам расскажу. Это будет на северо-восточном берегу Каспийского моря, на полуострове Мангишлаке. Пустыня, совершенная пустыня, без всякой растительности,—песок да камень!.. Смотри на эту безжизненность, такая тоска одолеет, что сам не знаешь, что с собой делать, и если б можно мне было рисовать, то, право, ничего не нарисовал бы, так пусто» (Айзеншток І.—Замітки й матеріали про Шевченка. «Червоний Шлях», 1923, VIII, стор. 227—228). «Живу я, можно сказать, жизнью публичною, сиречь в казармах,—одписує поет 16 липня того же року А. Козачковському.—Муштруюсь ежедневно, хожу в караул и т. д., одно слово—солдат, да еще солдат какой! Просто пугало воронье! Усища огромные, лысина—что твой арбуз, точь-в-точь «салдацький патреть», что изобразил Кузьма Трохимович у Основьяненка. Шутки в сторону, а на-

писать о себе не могу ничего хорошего! в противном случае это была бы ложь. Живу, можно сказать, одним воспоминанием» (Шевченко Т.—Твори, т. II; стор. 368 порівн. К. Оберучев.—Къ біографіи Т. Г. Шевченка (Пребываніе его въ Новопетровскомъ укрѣпленіи), «Кіевская Старина», 1900, II). «Про себе як би я сказав, що мені тут добре, то тяжко збрехав би»,—читаємо лаконичне повідомлення в листі до Ф. Лазаревського з 2 серпня того ж року. «Кроме душевных мучений, которые я теперь терплю,—скаржитися Шевченко О. Бодянському 15 листопада того ж року,—я не имею, наконец, кроме солдатской порции, нічого лишнього, не имею, наконец, бедного рубля денег, чтобы хоть святцы выписать, не говорю уже о журнале... Со времени моего изгнания я ни одной буквы не прочитал о нашей бедной Малороссии, а что знал о ея минувшем прежде, то и малое быстро забываю... Во всем укреплении только один лекарь выписывает кой-что литературное, а прочие как будто и грамоты не знают; так у него, у лекаря, когда выпросишь что-нибудь, так только и прочитаешь, а то хоть сядь та й плач» Твори, II стор. 369—370). «Нашел я близъ укрепления хорошую глину и алебастр,—сповіщає про свої розваги Шевченко Артемовського 15 червня 1853 р.—И теперь тоски ради занимаюсь скульптурой. Но, боже, как жалко я занимаюсь этим новым для меня искусством: в казармах, где помещается целая рота солдат, а про модель и говорить нечего. Бедное занятие!» (Там же, стор. 373). «Ти, я думаю, запитує Шевченко Я. Кухаренка 10 квітня 1854 р.—бачив коли-небудь кавказькі укріпленія, то певне бачив, що там і поробляє люд хрещений? Отак достеменно і у нас, в Новопетровськiм укріпленіi, а найпаче—зимою: лежимо собі цілісеньку зиму та ждемо весни та пароходу із Астрахані. Цю весну щось довгенько його нема,—додає Шевченко,—чи не було там у вас зими лютої часом. У нас, благодарить бога, снігу й невидко було» (Там же, стор. 377). «Я очень рад,—писав Шевченко до художника Осипова 20 травня 1855 р.,—что случай привел вас увидеть хоть один экземпляр амфибий, между которыми я прозябаю столько лет. Но заметьте, что вы видели лучший экземпляр, экземпляр, одушевленный чем-то походящим на мысль и чувство... Но если бы вы увидели однородных с ним... Но нет, боже вас сохрани и во сне увидеть такое нравственное безобразие человека» (Там же, стор. 386). «Праздник прошел и из меня, теперь пятидесятилетнего старика, тянут жилы по осьми часов в сутки! Вот мои радости! вот мои новости!»—пише Шевченко до А. Плещеева р. 1856-го (Там же, стор. 391). «Однообразие и тоска» (стор. 392); «не было о чем писать, не было материала и ни малейших событий в нашем забытом захолустьи. Отвратительное бездействие и однообразие» (стор. 397)—ще і ще раз читаємо в листах до Б. Залеського. Не диво, що під кінець заслання починають у Шевченка пробиватись небезпечні нотки, які показують, що терпець уривається й міру кари досипано вже до краю. «Я начинаю одуревать в этом безотраднo-однообразном прозябаніи»,—писав Шевченко 25 вересня 1855 р. до Б. Залеського (Там же, стор. 389). «Мне здесь все,

начиная с людей, так омерзело, что я и не смотрел бы [ни] на что» (Там же, стор. 394). «Я—нищий в полном смысле этого слова, и не только материально—душею, сердцем обнищал. От що зробила з мене проклята неволя! Трохи-трохи не ідіота. Десятий год не пишу, не рисую і не читаю навіть нічого, а як би ти побачив, меж яким людом верчуся я оці десять літ! То не дай, господи, щоб і приснилися тобі коли-небудь такі недолюдки, а я у їх «в кулаке сижу»—давят, без всякого милосердия давят, а я повинен ще й кланяться, а то візьме разом та й роздавить, як ту вошу меж нігтями. До тяжкого горя привів мене господь на старість, а за чиї гріхи—ей же богу, не знаю» (з листа до Артемовського, 30 червня 1856 р.,—там же, стор. 395—396).

Цього—неповного—асортименту виписок буде досить, щоб зрозуміти, чим було в житті Шевченковому Новопетровське; вони пояснять і відповідні сторінки з журналу поетового, такі характеристики Новопетровського, як «вертеп мерзостей», а його пожилеців—як «пьяных разбойников» (запис під 14 липня). Цей загальний образ перебування там Шевченка показує, що поет справді вже був дійшов межі, за якою нема порятунку, і коли б не прийшло визволення—був би неминучий кінець у тій могилі, що звалася Новопетровським фортом. Жахливі деталі та ілюстрації спроквільного конання знайде читач у самому журналі за перших несповна два місяці та в цитованій вже праці О. Кониського (т. II, стр. 75—157).

Треба додати, що навіть новішого часу, власне перед війною, вже скасований форт з слобідкою та рибальським селищем Миколаєвським мав усього тисячі зо три людности—росіян і киргизів, що животіли переважно з рибальства. Хоча це й був центр величезного Мангишлакського повіту, але й досі він, як каже дослідник, «являє з себе один з найглухіших у Закаспійській області кутків, зимового часу мало не зовсім одрізаний од Астрахані та Красноводського. Слободка біля форту має одним одну вулицю з чотирма заулками, вигоном та садом, насадженим, як переказують, руками засланого сюди «рядовим» відомого українського письменника Шевченка» (Семенов-Тянь-Шанский П.—Россія..., т. XIX, стр. 621). Не так безнадійно-сумно описує це місце другий дослідник, що був тут 1912 р. «Форт Александровский состоит собственно из одной длинной улицы, вытянутой по направлению гористого берега, т. е. с севера на юг. При входе в него прежде всего бросается в глаза большое двух-этажное здание—училище. Далее, возле часовни, находится уездное управление. Справа аптека и мировой судья Мангишлякского уезда. Дома здесь вообще имеют очень приличный вид, благодаря присутствию прекрасного строительного материала, ноздреватого известняка, который тут вырезывается киргизами и распиливается. По улицам есть и деревья: карагач, джидда (*Elaeagnus*), немного акацій. Справа имеется большой сад... Везде масса киргиз. Много аулов кругом. Многие живут оседло. Наверху стоит дубовая церковь и возле нее какой-то памятник» (Липский В. И.—Ботаническія изслѣдованія въ Закаспій-

ської області, стор. 76). Останні, найсвіжіші, звістки з колишнього Новопетровського не додають чогось нового до цього знайомого вже образу, окрім хіба самої назви, ще раз зміненої. «Цей пустельний дикий край,— писав недавно Г. Бояренко на підставі найновіших звісток,—де тепер з одного вугла широкого моря пишається садок, насадовлений руками Шевченка, прозивається Адаєвським повітом Киргизької Республіки, а місце, де розкинувся садок і стоїть розруйнована хата, має зватися «Форт Урицьким». Це місце в 1852 році прозивали, як відомо, Новопетровським укріпленням. Цей проклятий закуток «Форт Урицький»,—«у чорта на куличках», і навіть добратись до його з Оренбургу тепер, коли маємо повітряний флот, то-що, треба не менше, чим десяток, а то й півтора днів їхати чавункою, кіньми і верблюдами» (Бояренко Гр.—Садок Шевченка. «Література, Наука, Мистецтво» (додаток до «Вістей ВУЦВК») 1924 р., ч. 10, стор. 5).

Варто ще спинитись на так званому «саді Шевченка» в Новопетровському. Коли Шевченко прибув до Новопетровського, там, як знаємо з його листа до Артемовського, були тільки «песок да камень, хоть бы травка, хоть бы деревцо—ничего нет» (Шевченко Т.—Твори, т. II стр. 366). Коли Шевченко покидав Новопетровське, там був справжній сад, що вже й садовини родив чимало: «сад нам нынешний год уродил; много абрикосов и персиков, но винограду мало»,—сповіщав Шевченка комендант Ір. Усков 20 серпня 1858 року—рік по від'їзді поета (Зарянко Н.—Воспоминанія Н. И. Усковой о Шевченкѣ,—«Кіевская Старина», 1889, II, стор. 312). Отже сад насаджено справді під час Шевченкового в Новопетровському перебування. Треба думати, що початок йому поклав таки Шевченко, випадком посадивши тую вербу, що пр часто згадує в журналі та в листах (див. далі), а вже потім Усков, допомогою напевне Шевченка, й насадив кругом верби і справжній садок. Місцева традиція завжди зв'язувала цей садок з ім'ям поета. «В заключение несколько слов о саде Шевченка,—писав напр. К. Оберучев, що звідав був колишнє Новопетровське р. 1899-го—Этот сад является единственным приютом отдохновения Форта-Александровска от жары и вида безотрадной природы. В саду показывают землянку Шевченка. Позволяю себе сомневаться, что это землянка его... Перед землянкой стоят две толстые старые вербы. Быть может, одна из них есть посаженная Шевченком палка? Сад этот являясь лучшим памятником пребывания здесь Шевченка, надо полагать, не погибнет: личный интерес служащих в форте заставит поддержать и сохранить его, и надо надеяться, что все будет сделано для того, чтобы он не погиб. Тепер сад расчищают, поливают, не дают ему погибнуть. К сожалению, не всегда это было так, и многие деревья несомненно погибли прежде времени от недостатка внимания к саду. Это оставляем на совести тех, кто в этом унылом месте не нашел в себе достаточно любви к природе, чтобы сохранить этот единственный живой уголок среди мертвой степи» (Оберучев К.—Къ біографіи Т. Г. Шевченка. «Кіевская Старина», 1900, II, стор. 161—

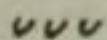

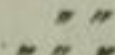

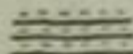
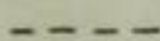

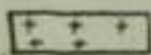
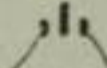
162). Ботаничні подробиці про сад подає акад. В. Липський: «Я посетил потом сад, который находится в противоположном конце города. Здесь в саду виднеются: очень крупный *Tamarix*, *Ulmus* (с плодами), *Ailanthus*; видно несколько груш» (Липский В. И.—Ботаническія изслѣдованія въ Закасп. обл., стор. 76). Про теперішній стан того саду згаданий вже Гр. Бояренко в цитованому листі з Оренбургу подає такі відомості, одібравши їх од делегатів-киргизів з Адаєвського повіту, що були на четвертому з'їзді Рад в Оренбурзі: «Садок в місті «Форті Урицького» дійсно є,—як помірять, то буде десятина зо три,—на думку делегатів, в Адаєвському повіті є і досі киргизи і туркмени, котрим по 100 років, котрі розказують, що цей садок насаджено давно якимсь великим чоловіком, присланим з Оренбургу начальством; там він у садку збудував і хату («ізба»), садовив баштан («бакча») і співав пісні. Далі, один із товаришів-залізничників т. Черняков, бувавший ще до війни в «Форті Урицькому», казав, що садок мав гарний вигляд, були у ньому рівчачки, «арики», добре за ним ходили і берегли дерева. В садочку була біленька, чепурненька хатка, в середині вбрата рушниками. Була чиясь рука, котра шанувала і садок, і хату. Киргизи-делегати кажуть, що в хаті хоронились книжки і багато писаних листів, але ж за час «горожанської війни» бандою генерала Толстого були пограбовані, а хата розруйнована. Коли пошукать у всіх селян і попитать у влади «Форта Урицького», то навіть і тепер можливо знайти дещо із того, що було в цій хаті» (Бояренко Гр.—Садок Шевченка. «Література, Наука, Мистецтво», 1924 р., ч. 10, стор. 5)... Звичайно—це легенда, бо наочний свідок, що бачив тую хатку перед самісінькою війною, р. 1914-го, писав згодом, що «ніяких слідів перебування в ній Тараса не видно зовсім» і самий тільки садок лишився пам'яттю про нашого Кобзаря (Опоків Ів.—Форт Шевченка. «Нова Рада», 1917 р., ч. 97)... Садок Шевченків, як бачимо, зробився вже темою для місцевих легенд, та й справді щось зворушливе і глибоко символічне є в тому, що український поет лишив по собі на місці свого катування «єдиний живий куточок серед мертвого степу»... Цим, а ще більше тими сотнями малюнків, що ними Шевченко на-віки зафіксував типи і побут киргизів, поет наш безперечно заслужив собі на вічну від них пам'ять. Як що колись розгорнеться місцева культура, то на перших в її історії сторінках напевне стоятиме ім'я великого нашого земляка.

Подаємо тут і план Новопетровського, що зробив був Н. С. Зарянка, як додаток-ілюстрацію до споминів Нати Ускової про Шевченка, опублікованих у «Кіевской Старинѣ» за 1889 рік, кн. II. Але редакція журналу з невідомих нам причин тоді його не надрукувала. Нині оригінал плану переховується в рукописному відділі Всенародньої Бібліотеки України в Києві (III № 2247). До плану в оригіналі додано пояснення, яке друкуємо тут цілком і буквально, як свого роду історичний документ до перебування поета нашого в Новопетровському.

Наглядное изображение расположения Ново-Петровскаго укрѣпленія въ послѣдній (1857) годъ пребыванія въ немъ Т. Г. Шевченка. Составлено Н. С. Зарянко по воспоминаніямъ Н. И. Усковой.

Условные знаки

	—разныя дѣрева
	—персики
	—роз. кусты
	—вербы
	—путь
	—качели
	—абрикосы
	—огородъ
	—тропа
	—дорога
	—мостъ
	—кладбище
	—бѣреть съ орудіемъ

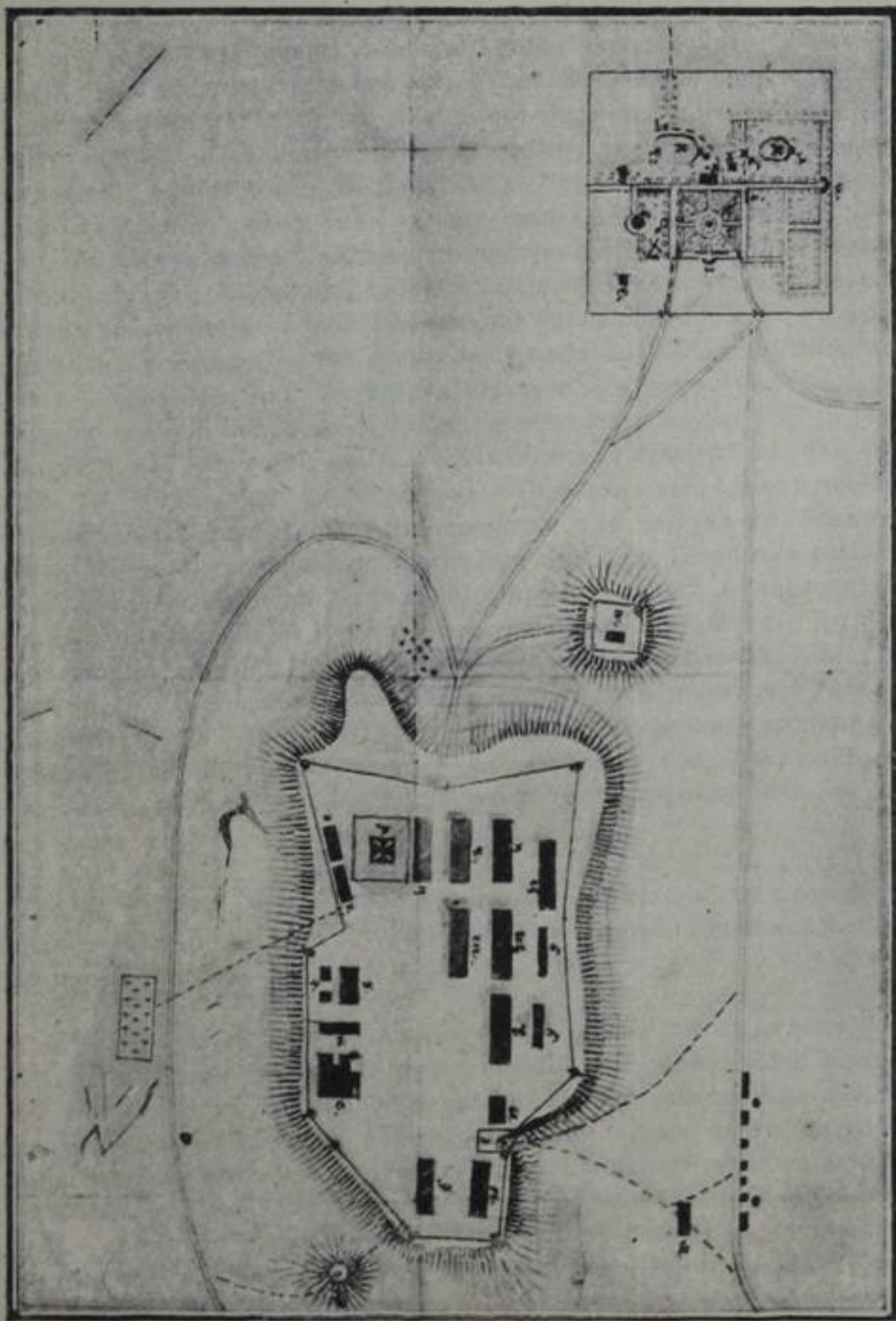
Тут мѣсто плана, у нас надрукованого на сторінці 227 ів.

Положеніе сѣвера приблизительно у верхняго края рамки. Длина каждаго бока сада=250 саж. Длина укрѣпленія около версты, ширина его около 300 саж. Разстояніе отъ воротъ крѣпости до воротъ сада около 700 сажень.—а) Комендантскій домъ; каменный, съ плоской крышей и каменной террасой, выходящей въ цвѣтникъ. Въ центрѣ цвѣтника большой ясень. б) Бесѣдка—мѣсто дневного отдыха Шевченка. в) Шестигранная бесѣдка, служившая Шевченку ночлегом NB. д) Качели. е) Землянка огородника. ж) Землянка—мѣсто послѣобѣденнаго отдохновенія коменданта Ускова. з) Виноградная бесѣдка. и) «Косырева бесѣдка». і) Качалка. NB₂) Верба. Любимое мѣсто Шевченка. Подъ этой вербой онъ часто лежалъ, читалъ и иногда рисовалъ. Неоднократно говоритъ онъ объ этой вербѣ въ своемъ дневникѣ и письмахъ Залѣсскому. к) Искусственные пруды. л) Чигири. Машины, подымавшія воду для орошенія сада.

м) Душъ. н) Комендантская кухня. о) Ледникъ. п) Батарея. Одно орудіе и одинъ домъ для помѣщенія офицера и нижнихъ чиновъ. р) Церковь. с) Комендантскій домъ. т) Надворныя постройки комендантскаго дома. у) Квартиры доктора Никольскаго и ветеринара Алексѣева. ф) Надворныя постройки. х) Провіантскіе магазины. ц) Казармы нижнихъ чиновъ. ч) Офицерскій флигель, гдѣ жилъ и адъютантъ Бурцевъ. ш) Офицерскій флигель. Жили казачьи офицеры. щ) Офицерскій флигель, гдѣ жилъ кромѣ офицеровъ священникъ отецъ Никаноръ. ъ) Госпиталь. ы) Гауптвахта. ь) Кухни и надворныя строенія. ъ) Офицерскій флигель. Квартиры майора Косырева и смотрителя госпиталя Бажанова. э) Офицерскій флигель. ю) Флагштокъ. я) Бани. е) Армянское поселеніе и лавки. в) Поселеніе киргизовъ. Торговцы мелочными товарами (шурумъ-бурумъ). Кругомъ укрѣпленія и сада солончаковая степь, мѣстами поросшая полянью.

С. Е.

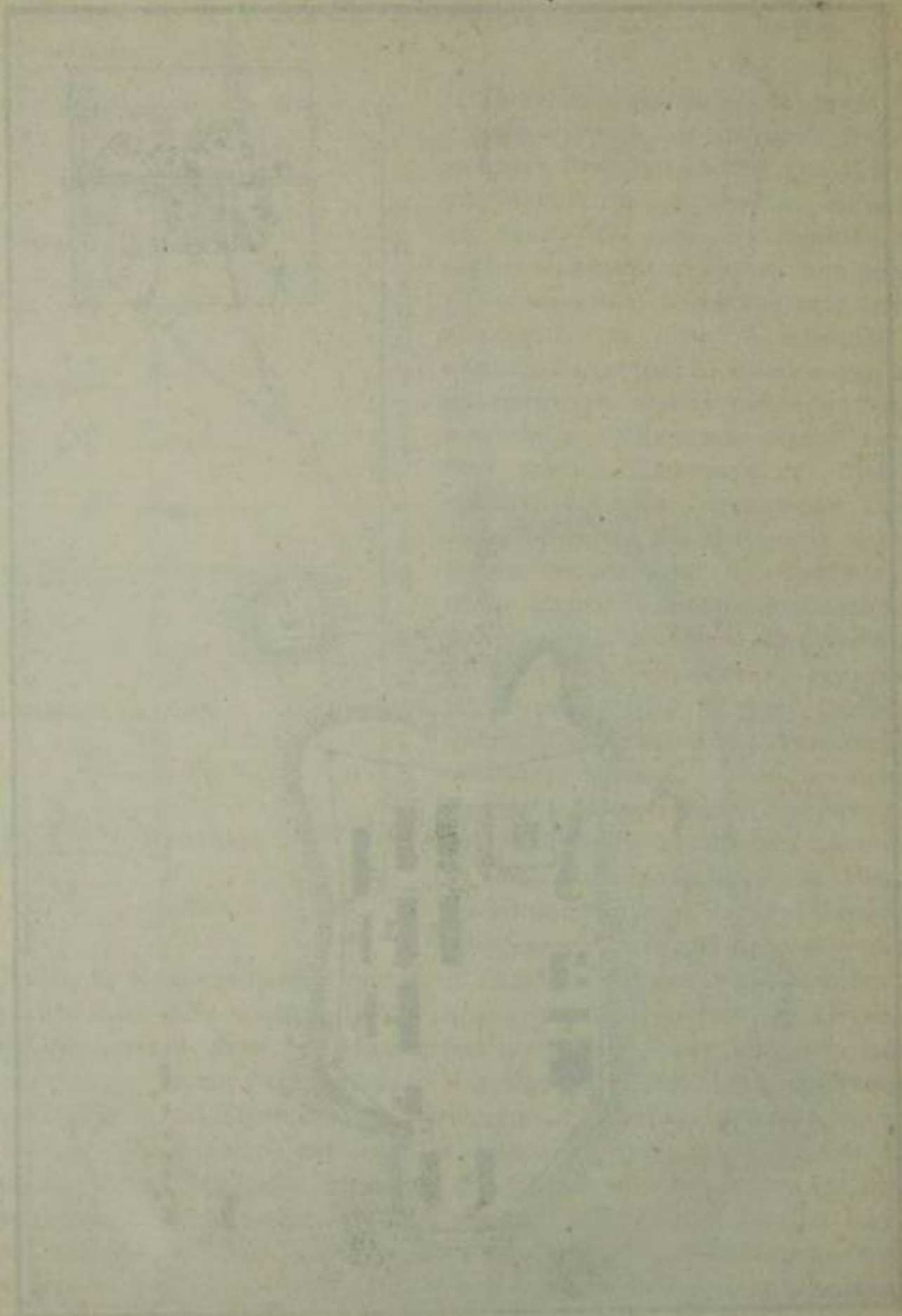

План Новопетровского р. 1857-го.

Инженерный корпус
Генерал-майор
Великий князь
1857

Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
Відділ стародруків та гравюр
Інв. № 65736 лань

Стор. 3, рядок 14. Астрахань, губерніяльне місто, стоїть на 46° 20' півн. широти й 48° 5' східн. довготи, на межиріччі Волги, верстов за 60 од Каспійського моря, поблизу руїн колишньої столиці Хазарського царства Ітиля. Стоючи немов у фокусі Волзького межиріччя, Астрахань здавна була центром торговельних зносин поміж сторонами, що тягнуться на захід од неї, та східними країнами—Персією, Хивою, Бухарою й навіть якийсь час із Індією. Сприяло цьому становище міста: з одного боку—весь район Волги та Дону, з другого—Каспійське море. Місто раз-у-раз мало до певної міри східній вигляд і, oprіч росіян, давало притулок заступникам азійської людности. Живуть мешканці переважно з рибальства. В Астрахані, повсюду перерізаній протоками Волги та великим каналом—не дурно Шевченкові уявлялась вона Венецією (див. журнал під 6 серпня)—єсть кремль, збудований 1582 р., та кілька стародавніх церков, про які теж згадує Шевченко в своєму журналі, оглянувши їх под час подорожи з Новопетровського в серпні 1857 р. (Таранов Н. И.—Городъ Астрахань. «Живописная Россія», т. VII, ч. II. СПб. 1899). Вражіння від Астрахані у Шевченка взагалі не дуже втішні. Розповідаючи в листі до С. Артемовського про свій намір завести для роботи невеличкого гальванопластичного апарата, Шевченко додає: «так что ж! в великом городе Астрахани, кроме кумысу и тарани, ничего достать нельзя, даже немуравленного горшка, который при этом деле необходим, а о медной проволоке и не слыхала Астрахань. Вот город, так город! Настоящий восточный или, лучше сказать, татарский» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 373). Шевченко посилав якось опраляти до Астрахані книги—«и вообрази себе, — скаржитесь Бр. Залеському,—губернский и еще портовый город переплетчика не имеет! Настоящие скифы!» (Там же, стор. 389). С. Є.

Стор. 3, рядок 21. Чихирь, слово татарське, означає місцеве дешеве вино. Воно не міцне, 6—8°, хутко псується й кисне; дуже розповсюджене по-над Каспійським морем. С. Є.

Стор. 3, рядок 29—30. «Скоро... вырвуся я из этой безграничной тюрьмы»—слова ці характерні для Шевченка не тільки що-до того часу, коли поет починав свої записки. Надією «вирватися», і тільки нею самою, жив Шевченко власне всі останні роки свого перебування в Новопетровському, по смерті його особистого ворога, царя Миколи I-го в 1855 р. Поет удався був до віце-президента Академії мистецств гр. Ф. Толстого з проханням полекшити йому долю, і на початку 1855 р. з доручення гр. Толстого пише до його незнайомий з ним особисто художник М. Осипов: «Гр. Ф. П. Толстой поручил мне уведомить вас, что он искренно соболезнует о вашем несчастии и душевно рад употребить все зависящие от него средства для облегчения вашей участи, если только степень вашего преступления не будет неодолимым препятствием. Начало уже сделано» (М. Чалый—Жизнь и произведения

Т. Шевченка. Київ, 1882, стор. 88). У відповідь на лист до Осипова Шевченко дістав повідомлення «от неизвестной мне особы», себто од гр. Н. Толстої, «что я не забыт, не покинут на волю меня карающей судьбы» (другий лист до Осипова з 20 травня 1855 р.,—див. Шевченко Т.—Твори, т. II, стр. 386). «Гороплюсь отвечать вам,—писала графиня,—чтобы... просить вас принять в душу отрадную гостью—надежду на милосердие божие и нашего государя, сердце которого преисполнено желанием счастья своим подданным... Веруйте же в лучшее будущее. Вам говорит это женщина с сознанием всего прекрасного, мать семейства, жена художника весьма любимого и уважаемого» (Чалый..., стор. 88-89) Це були перші, невиразні ще звістки, що закинули надію в серце поетове, але цілих ще два роки він мучиться поміж надією та розпачем і листування Шевченка за ці роки наочно показує, що довелося пережити йому, виглядаючи того сподіваного гостя—визволення. (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 385—410. Порівн. Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 131—147). Коли поет починав свої записки, він мав у руках певну вже звістку од Лазаревського, що справу його вирішено (див. запис під 13 червня), і цим пояснюється його певність, що «скоро, даст бог, вырвуся я из этой безграничной тюрьмы».

С. Є.

Стор. 4, рядок 1—2. «По милости ротного писаря, я еще не чувствую своей утраты»—в зв'язку з попередньою згадкою про «очиненные перья» треба думати, що мова й тут мовиться про зламаний цезорик, що ним нарізували («чинили»)—звідси назва «перочинный») гусячі пера для писання. Очевидно, Шевченко добув у писаря готових пер, або зазичався цезориком.

С. Є.

Стор. 4, рядок 4. «Шканичный журнал»,—власне шканечний або вахтенний—це щоденний на кораблі запис усіх подій, а також вітру, погоди і всяких пригод у дорозі. Такі записи лежать звичайно на обов'язку старшого на кораблі, капітана (шкіпера). Шканечним цей журнал зветься, бо місце його на «шканцях», себ-то на горішньому чардаку корабля поміж середньою («грот-щогла») та задньою («бізань-щогла») щоглами. Шканці—почесне на кораблі місце, де збираються командір і офіцери под час усяких урочистих церемоній. Шевченко навик був до морської термінології під час плавби шкуною «Константин» по Аральському морю, де він був з експедицією Бутакова 1848—1849 р. (Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 26—38).

С. Є.

Стор. 4, рядок 8. «Поэт наш», на ім'я тут не названий, що з його чотири рядки цитує на цьому місці Шевченко—це Олексій В. Кольцов, відомий співець селянської долі в російському письменстві. Народився він 1808 р. у Вороніжі в родині заможного міщанина-«прасола», дістав науки лиш стільки, щоб бути трохи письменним, але з дитячих

літ велику почув охоту до книжки і, під впливом книгаря Кашкина та семинариста Серебрянського, починає сам писати вірші. Перші твори Кольцова друком з'являються р. 1830-го, а р. 1835 виходять у Москві книжкою й звертають загальну увагу на талановитого поета-самоука. Літературні знайомости в Москві та Петербурзі (Белінський, Пушкин, Жуковський, кн. Вяземський та ин.) ще більше додали духу Кольцову, і він силкується цілком віддатися письменству... На жаль, обставини міщанського життя мало цьому сприяли й були джерелом повсякчасних мук для поета. Помер він у розцвіті свого таланту р. 1842-го. Між юнацькими спробами у Кольцова є три вірша українською мовою (див. Кома р М.—Українські вірші Кольцова. «Зоря», 1895, стор. 177—178).

Шевченка російська критика знезнавки часто любила порівнювати з Кольцовим. Проти цього обережненько висловився вже був Добролюбов, так оцінюючи Шевченка: «Он—поэт совершенно народный, такой, какого мы не можем указать у себя. Даже Кольцов нейдет с ним в сравнение, потому что складом своих мыслей и даже своими стремлениями иногда отделяется от народа. У Шевченка, напротив, весь круг его дум и сочувствий находится в совершенном соответствии со смыслом и строем народной жизни» (Добролюбов Н. А.—Сочинения, т. III, СПб. 1896, стор. 300—301). Виразніше поставив справу Герцен, підкресливши політичний бік у Шевченка: «Он тем велик, что он совершенно народный писатель, как наш Кольцов; но он имеет гораздо большее значение, чем Кольцов, так как Шевченко также политический деятель и явился борцом за свободу» (Юнге Е. Ф.—Воспоминания. Изд. «Сфинкс». Москва, стор. 355). Український поет знав і любив твори свого російського товариша і певне інтересувався його долею, напрямом та змістом його поезії. Принаймні наведена в журналі цитата з Кольцова—не єдина в творах Шевченка. В повісті «Княгиня» Шевченко, згадуючи невеселе своє парубоцтво, цитує, хоч і неточно, бо з пам'яті, оці два рядки:

Без любви, без радости
Юность пролетела (Поэмы, повѣсти и рассказы...
Кієвъ, 1888, стор. 665).

Це безперечно взято з віршу Кольцова «Горькая доля»:

Соловьѣм залетным
Юность пролетела.

.....
Без любви, без счастья
По миру скитаюсь.

На засланні будши, Шевченко шукав творів Кольцова: у листі його до Лизогуба з Орської фортеці (1848 р.), поміж иншими дорученнями читаємо: «Ще чи не найдете в Одесі сочиненій Лермонтова і Кольцова, пришліте поезії святої ради» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 355). В опису Шевченкової бібліотеки, що лишилася по смерті поета, під ч. 46-м знайдемо «Стихотворения Кольцова, 2 экз. СПб,

1846 і 1857, 8^о, 2 кн. Экв. 1846 г. с автографом» (? Див. І. Айзеншток—Замітки й матеріяли про Шевченка, «Червоний Шлях», 1923, кн. VIII, стор. 237).

Наведена у Шевченка в журналі строфа—то власне епіграф до неглибокої в цілому, але яскравої і життєвої поезії Кольцова («Полное собрание сочинений А. В. Кольцова», изд. Академии Наук, СПб. 1911, стор. 1). Шевченко твори Кольцова взагалі знав мабуть з другого видання, що вийшло в Петербурзі 1846 р. з відомою статтею В. Белінського, бо перше видання («Стихотворения Алексѣя Кольцова. Москва, 1835) розійшлося дуже швидко, так що вже р. 1836 мало бути, хоч і не вийшло, друге видання.

Може бути, літературним відгуком на цей вірш Кольцова був і власний Шевченків вірш:

Не для людей, тієї слави,
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я—
Для себе, братія моя!—

з дальшим бажанням поета, щоб ці «діти» летіли додому, до близьких, і розказали там, «як то тяжко було їм на світі» (Шевченко Т.—Кобзарь. СПб. 1908, стор. 418). Характерно, що цей вірш написав Шевченко 1848 р. на Кас-Аралі, себто під час згаданої експедиції по Аральському морю. Чи не маємо тут своєрідної асоціації ідей: «шка-нечні журнали» викликали згадку про експедицію та написаний тоді вірш, а цей викликав з пам'яті своїм змістом і наведений вірш Кольцова?

С. Є.

Стор. 4, ряд. 13—14 «Посвящение мое в солдатский сан» — так згадує Шевченко про знамениту конфірмацію 28 травня 1847 р., що повертала його на необмежений час під червону шапку:

«Художника Шевченку за сочинение возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений, как одаренного крепким телосложением, определить рядовым в Оренбургский Отдельный Корпус, с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него ни под каким видом не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений.

На подлинном собственною Его Величества рукою написано карандашем: «Под строжайший надзор с запрещением писать и рисовать». Вѣрно: ген.-лейт. Дубельт.»

(Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 122. Порівн. Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. I. Львів, 1898, стор. 240—246).

Посеред справ колишнього «III Отделения» є ще один документ, Шевченком не підписаний, що в'очевидьки фалшує обставини, за яких прийняв поет наведену конфірмацію. Ось він:

«Бывший художник Шевченко, при об'явлении ему Высочайшего решения об определении его рядовым в Отдельный Оренбургский Корпус, принял это об'явление с величайшею покорностью, выражал глубочайшую благодарность Государю Императору за дарование ему права выслуги и с искренним раскаянием, сквозь слезы, говорил, что он сам чувствует, сколь низки и преступны были его занятия.—По его словам, он не получил никакого воспитания и образования до самого того времени, когда был освобожден от крепостного состояния, а потом вдруг попал в круг студентов и других молодых людей, которые совратили его с прямой дороги. Он обещается употребить все старания вполне исправиться и заслужить оказанное к нему снисхождение. Май 1847 года». (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 126).

30 травня Шевченка жандарми з «III-го Отд.» віддали до рук військовому міністерству і 2 червня фельд'егер Відлер помчав з ним до Оренбургу. 9-го червня поет був уже в Оренбурзі, а 23 того ж таки місяця опинився в казармах Орської фортеці (Там же, стор. 126—127; Кониський—цит. праця, т. I, стор. 247—252). Це й було сущим «посвященням в солдатский сан». Як сам Шевченко до цього «посвящення» ставився—див. у журналі його запис під 19 червня: «В незабвенный день об'явления мне конфирмации я сказал себе, что из мене не сделают солдата. Так и не сделали. Я не только глубоко, даже и поверхностно не изучил ни одного ружейного приема. И это льстит моему самолюбию... Бравый солдат мне казался менее осла похожим на человека. Почему я и мысли боялся быть похожим на храброго солдата».

С. Є.

Стор. 4, ряд. 17—18. «Мне не пришла тогда благая мысль обзавестись записной тетрадью». Пишучи це, певне забув Шевченко, що принаймні один раз у його не тільки була така «благая мысль», а навіть і доведено її було до діла. В листі з м. лютого 1848 р. до кн. Репниної з Орської фортеці читаємо: «Со дня прибытия моего в К(репость) О(рск) я пишу дневник свой; сегодня развернул тетрадь и думал сообщить вам хоть одну страницу,—и что же! так однообразно-грустно, что сам испугался и сжег мой дневник на догорающей свече! Я дурно сделал, мне после жаль было моего дневника, как матери своего дитяти, хотя и уroda» (Т. Шевченко—Твори, т. II, стор. 356). До Орської прибув Шевченко 23 червня 1847 р., цитоване місце з листа до кн. Репниної датовано 27 лютого 1848 р., — отже між цими двома датами, себто 8 з гаком місяців, Шевченко писав свій діяріуш, що на превеликий—не тільки авторові—жаль загинув без сліду. С. Є.

Стор. 4, ряд. 29—30. «Забудем и простим темных мучителей наших». В журналі Шевченковому не раз прорветься оця нотка прощення за особисту кривду. Див. ще записи під 27 червня («я в глубине

души прошаю моих гонителей»), 25 березня 1858 р. (про декабриста, кн. Волконського), 14 квітня (з приводу знайомости з сином колишнього свого пана: «забвение прошедшему! мир и любовь настоящему!») і т. ин. Нотка ця дуже пасує до однієї з основних рис Шевченкового світогляду, що так повно виявилася в його поезії (див. Єфремов С.—Поезія всепрощення, в збірці «Шевченко», Київ, 1914, стор. 47—57). С. Є.

Стор. 4, ряд. 35. Лазаревський Михайло Матвієвич, один з найближчих і найщиріших приятелів Шевченка з періоду його заслання та по засланні. Самий журнал свій, що його Шевченко, як знаємо, писав «для милых искренних друзей», він подарував не кому, як тільки М. Лазаревському (12 червня 1857 р.), в день його іменин *). На сторінках журналу часто стрівається це ім'я, як і його братів. З приводу знайомости з Вас. Лазаревським у журналі під 29 березня Шевченко усій родині Лазаревських дає таку теплу характеристику: «На удивление симпатические люди эти прекрасные братья Лазаревские и все шесть братьев, как один. Замечательная редкость». Рука М. Лазаревського позначилася й на самому журналі — в тих увагах, примітках, зазначках, які бачимо на рукопису. Також він найбільш опікувався й спадщиною — матеріальною і літературною — по Шевченкові, як найближча до поета й довірена особа.

Народився М. Лазаревський 1818 р. на Чернігівщині, де батько його був за повітового суддю. Як підстарший син у великій та незаможній родині, М. Лазаревський мусів на себе прийняти, допомагаючи батькові, турботи про всенюку родину; своїх братів і особливо матір — цю «божественную старушку», як охарактеризував її Шевченко **) — Михайло дуже любив і справді братів усіх повиводив у люди.

Скінчивши лицей кн. Безбородка в Ніжині 1837 р., Михайло Лазаревський служив спершу в Тобольському, де спізнався був з декабристами («тобольський друг М. Лазаревського» зазначає Шевченко в журналі під 14 травня 1858 р., познайомившись з декабристом бар. Штейнгелем), потім, з 1846 р. займав посаду «попечителя прилинейных киргизов» у Троїцькому, 200 верстов од Оренбурга. З 1850 р. Лазаревський служить у Петербурзі старшим радником губерніяльного правління, і звідси допомагає Шевченкові на засланні, а потім приймає його до себе, коли поет р. 1858 переїздить до Петербургу. Вийшовши в одставку, останні роки свого життя М. Лазаревський був за управителя справ у гр. Уварова в Москві, де й помер р. 1867-го. Найкращою у його вдачі рисою була надзвичайна добрість і чулість до людей: він вічно комусь допомагав, за когось клопотався, когось підтримував, чиїсь справи влаштовував. Киргизи надовго зберегли про Лазаревського добру па-

*) Думка про це у Шевченка була давно. „Лазаревському.—записує він у журналі під 22 липня,—вместо письма, pošлю эти две тетради моего журнала, пускай читает с Семеном в ожидании меня, его искреннего, счастливого друга“.

**) Лазаревській-матері (Афанасії Олексіївні) присвятив Шевченко свій „Вечір“.

м'ять, а земляки широко використовували його гостинність. Останні роки свого життя М. Лазаревський діставав велику платню від гр. Уварова, але сам часто сидів без грошей, бо не тільки запомагав молодших братів та численних небожат (дітей од своєї сестри), але й ще численніших земляків, часто зовсім незнаних, що, буваючи в Москві, заїздили просто до його й іноді навіть надуживали його доброти. В клопотах про інших Лазаревський забував про себе і, маючи дуже міцне од природи здоров'я, все ж помирає од сухот і в повній самотності. «Есть люди,—писав у некролозі хтось, що його добре знав,—ничем особенным не отличившиеся на государственной службе, не заявившие себя истории ни трудами по науке, литературе и искусствам, ни даже заметными материальными пособиями последним, но между тем большое значение их в жизни общества неоспоримо. Это люди просвещенные, с простым здравым жизненным тактом, проникнутые искреннею любовью к добру и людям, умеющие безкорыстно, по братски помогать им деятельным участием и заботами. Они замечательны в истории общества не только как жертвовавшие в течение всей своей жизни трудом и капиталом для успеха духовного развития общества, но и как способствовавшие этому развитию собственным влиянием на деятелей, облегчая им трудный путь жизни простым искренним радушием и здравым смыслом. К таким лицам принадлежал и Лазаревский... Лазаревский всегда пользовался самою искреннею дружбою лучших людей литературного кружка и земляков. С первой встречи с народным малорусским поэтом Т. Шевченко в Орской крепости и до самой кончины его, он был для него все» («Крестный Календарь» А. Гатцука за 1868 р.). Ці промовисті рядки дуже добре визначають людяну вдачу М. Лазаревського.

Шевченко сам докладно означає час і місце своєї знайомости з М. Лазаревським. Згадавши в журналі під 2 липня про ознаки широї приязни, він зводить мову на Лазаревського, що перед тим прислав йому був 75 карб. «За что, за какое одолжение?—запитує поет і поясняє:—Мы с ним виделись всего два раза. Первый раз в Орской крепости, второй раз в Оренбурге». Отже знайомість між поетом та Лазаревським сталася вже на засланні, р. 1847. Листування між ними почалося трохи згодом, либонь р. 1856-го, коли Лазаревський прислав Шевченкові «коротеньке, невеличке та шире письмо» (вираз поета) і якусь суму грошей, що ніби-то винен був Шевченкові. «Спасибі тобі, друже мій єдиний,—одписує поет,—і за письмо твоє ласкавее, спасибі тобі і за гроші. У мене їх тепер так не багато, як у того Лазаря, що сліпці співають на ярмарках. Я сердечне рад, що ви познайомились з Семеном (мова про С. Артемовського. С. Є.): добрий, ширий чоловік. Не так давно і він мені прислав 15 карб. Та бреше собі, нівроку йому: пише, що хтось передав йому послать мені. Може це і була коли-небудь правда, та тепер така стара стала, що похожа на міфологію, сиріч на брехню. Це, бачиш, я до того веду слово, що познакомившись з Семеном, і ти трохи

вивчився в його тее... І справді, за що ти мені винен? Ні за що. Спасибі тобі, друже мій єдиний! Така неправда лучче всякої на світі правди. Тільки ось що: коли і чим я тобі заплачу за твою братську неправду?» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 396). Відтоді між обома приятелями провадилося увесь час разлуки інтенсивне листування. Шевченко повідомляє Лазаревського про всі новини і переміни в своєму житті, про свої муки й турботи, надії й розчарування; дає йому всякі доручення, які той ретельно виконує і взагалі дбає, щоб полекшити тяжку на засланні поетову долю. Користуючися з своїх зв'язків у Петербурзі, Лазаревський починає клопотатися, паралельно з родиною гр. Толстих, про визвіл Шевченка з неволі і перший сповіщає поета про радісну переміну в його житті. Власне лист Лазаревського з 2 травня, що про його згадує Шевченко на цьому місці в своєму журналі (стор. 4, рядок 34) і був першим, що документально подавав Шевченкові добру вістку про визволення. «Ну, поздравляю наконец тебя, дорогой мой Тарас Григорьевич, с великою милостью царя, — писав Лазаревський. — Дай бог, чтобы ты воспользовался ею счастливо и чтобы жизнь твоя с этого времени текла в покое и довольстве... Но без объяснений: я узнал только, что третьяго дня послана бумага командиру Оренбургского корпуса, что ты, согласно просьбе гр. Толстого и засвидетельствованию гр. Перовского, получаешь отставку с предостережением (предоставлением? С. Е.) избрать род и место жизни. Но так ли это—не убежден, потому что сам не видел бумаги и увижу ее только через несколько дней. Потерпи, дружище, немного и вероятно сам узнаешь все вернее, нежели я теперь пишу» («Письма М. М. Лазаревского къ Т. Г. Шевченку», — «Кіевская Старина», 1901, II, стор. 288). Про гроші в тому ж листі Лазаревський оповіщає, що гр. Толстой має для Шевченка «некоторую сумму денег», і додає: «я же посылаю теперь же в особом конверте на имя твоего начальника из числа переданных мне 75 руб. серебром для возможного пособия тебе к выезду» (там же). Шевченко цього листа одібрав 3 червня (див. у журналі запис під 1 липня, а також лист до М. Лазаревського— «Твори», т. II, стор. 411), але відписав тільки 1 липня: все дожидав офіційної звістки з Оренбургу про визволення, щоб першому подати її Лазаревському (журнал під 1 липня). У своїй відповіді Шевченко повідомляє Лазаревського про план своєї подорожі, про свої тривоги з дожиданням офіційної звістки і про надію «в половині августа... цілувать тебе, мій єдиний друже» («Твори», т. II, стор. 411). І ще один раз довелося Лазаревському потішити свого приятеля радісною новиною—це коли Шевченкові дозволено було, нарешті, виїхати з Нижнього Новгорода. «Графиня (Н. І. Толстая, С. Е.) прислала за мною,—писав Лазаревський 20 лютого 1858 р.,—чтобы объявить, что по просьбе графа Теодора Петровича тебе дозволено жить в Петербурге (под надзором полиции) и под руководством графа Э. П. для продолжения изучения живописи при Академии Художеств» («Кіевская Старина», 1901, II, 296). «В 7-мь часов утра,—записує Шевченко в журналі під 25 лютого 1858 р.,—

получил письмо Лазаревского, он пишет, что мне дозволено приехать и жить в Петербурге. Лучшего поздравления с днем ангела нельзя желать». «25 февраля, в 7 часов утра,—зараз же одписуе поет самому Лазаревському,—получив я твое письмо. Ніхто зроду не поздравляв мене з іменинами так весело, як ти мене сьогодні поздравив. Спасибі». (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 424). Приїхавши Шевченко до Петербургу, оселився також у М. Лазаревського (Мойка, будинок гр. Уварова), та й прожив у його кілька місяців, аж поки поетові дано було приміщення і майстерню в Академії Мистецтв. Але й тоді Шевченко, як знаємо з згадок Ол. Лазаревського, «столювався» у М. Лазаревського («Кіевская Старина», 1899, II, 293), отже бачилися вони щоденно. В серпні 1859 р., будучи на Україні, Шевченко навмисне заїхав у Гирявку, щоб познайомитися з матір'ю Лазаревських, і там змалював портрети з неї і М. Лазаревського. М. Лазаревський полекшав поетові його передсмертні муки в місяці лютому 1861 р., а по смерті Шевченка взяв на себе клопіт про його похорон, спадщину, бібліотеку, рукописи, які лишилися у його на руках, про перевіз тіла поетового на Україну (див. Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 381, 388). І за життя поетового, і по смерті М. Лазаревський справді ставився до Шевченка так, що цілком заслужив на титул «нелицемерного друга», який знаходимо в поетовому журналі (запис 1 липня 1857 р.) і на те бажання, що ним поет закінчує згадку про один із епізодів цієї приязни: «Пошли, Господи, всем людям такую дружбу и такого друга, как Лазаревский» (2 липня). С. Є.

Стор. 4. рядок 45. Нижній-Новгород Шевченко думав побачити тільки переїздом, але доля прикувала його там на довго—з 20 вересня 1857 р. аж до 8 березня 1858 р.—і судила багато там пережити.

Нижній Новгород, губерніяльне місто, стоїть на 56° 20' півн. шир. і 44° сх. д., на правому високому й дуже мальовничому березі Волги та Оки, саме там, де Ока вливається у Волгу. Осаджено це місто 1221 р., спершу як сторожевий Суздальського князівства пункт проти мордви і татар; згодом зробився він великим торговельним містом (знаменитий ярмарок) та центром плавби Волгою. Має стародавній кремль 1511 р. і кілька так само давніх церков, про які Шевченко згадує в своєму журналі згодом і які навіть був на дозволі позмальовував під час свого примусового в цьому місті перепочинку. Стоючи близько Москви та в центрі Волзької водної системи, Нижній-Новгород придбав собі чималого економічного й культурного значіння й був одним з найкращих у Великоросії губерніяльних міст. Надто такого значіння надав Нижньому знаменитий Макарієвський ярмарок, перенесений сюди 1817 р. Під час ярмарку, з 15 липня до 25 серпня, людність міста збільшується мало не вдвое і тут можна зустріти людей з найдальших країв, як китайці, персіяне і ин. (Див. Гациський А. С.—Нижній Новгородъ и его ярмарка. «Живописная Россія», т. VI, ч. II.

СПБ. 1899). Нижегородськими вражіннями, зустрічами, описами і т. и, далі заповнено багато сторінок у Шевченковому журналі. Про перебування Шевченка в Нижньому спеціально писав Оникс у газеті «Волгарь» 1901 р., ч. 52, 23 лютого: «Т. Г. Шевченко на Волгѣ». С. Є.

Стор. 7, рядок 12. Москва, колишня столиця Московського царства, а тепер Російської Фед. Радянської Республіки та Союзу Соц. Радянських Республік (на 55°45' півн. шир. і 37°34' східн. д., над р. Москвою),— в житті Шевченковому великої ваги не мала. Бував він у ній рідко, здебільшого переїздом, знав мало і згадував теж не часто. До заслання поет був у Москві либонь усього тричі. Вперше мабуть у лютому 1844 р., коли бачився з О. Бодянським, як це видно з листів до його (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 348 і 349). Вдруге в кінці березня 1845 р. переїздом на Україну,—як про це згадано в журналі під 4 липня: «увидел я (у-вісні) в Москве Михайла Семеновича Щепкина, таким же свежим и бодрым, как видел его в последний раз в 1845 году», а також в автобіографічній повісті «Капитанша»: «В 1845 году... в конце марта месяца выехал я из Москвы по тульскому, тогда только что открытому шоссе» (Шевченко Т. Г.—Поэмы, повѣсти и рассказы, писанные на русскомъ языкѣ. Київ, 1888, стор. 364). Нарешті втретє—коли поета мчали з фельд'єгерем з Петербургу на Оренбурзькі степи в 1847 р., на початку червня (див. Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 247). По засланні Шевченко перебув у Москві 10—26 березня 1858 р. (подробиці в журналі) та в 1859 р. був двічі переїздом на Україну і з України назад до Петербургу, як видно з листа до В. Тарновського з 28 вересня 1859 р.: «як би не трапилися ви або я до вас не заїхав, то довелось-б мені і в Москві захряснуть на безгрішші» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 431; порівн. Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 297). Московські вражіння свої Шевченко записав у журналі під 11—26 березня 1858 р. Цікавило поета в Москві не так саме місто, як люди, що з ними йому довелось тоді спізнатись (див. запис під 21 березня). С. Є.

Стор. 7, рядок 13. Помолившись... за Фультонову душу—натяк на переїзд із Москви до Петербургу Миколаєвською залізницею (закінчено її 1851 р.). Фультонову душу згадано тут надаремно, бо не Фультон (1765—1815) вигадав, як прикласти пару до руху по залізній колії, а Стефенсон. Шевченко тут, очевидно, переплутав паровіз із пароплавом,—див. запис у журналі під 27 серпня, де Фультона згадано вдруге і вже до речі. С. Є.

Стор. 7, рядок 13. Питер—народня назва Петербурга (Санкт-Петербурга), року 1914-го перейменованого на Петроград, а р. 1924-го—на Ленинград. Величезне місто, колишня столиця царської імперії, стоїть на 59°57' півн. ш. і 30°19' східн. д. на болотяній низині, по-над Фінською затокою та р. Невою з її численними рукавами та допливами.

В житті Шевченка Петербург позначився надто виразно. Можна сказати, що найбільшу частину свого свідомого життя наш поет перебував у Петербурзі. Привезений сюди перед польським повстанням на весні 1831 р. 17-літнім парубком (Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 56), він мабуть безвиїздно перебував тут аж до р. 1843-го, коли вперше на півроку звідав Україну по 14-літній розлуці (див. лист до Кухаренка з 26 листопада 1844 р.: «був я торік на Україні—був у Межигорського Спаса і на Хортиці, скрізь був і все плакав: сплюндрували нашу Україну». Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 349). З половини мабуть року 1844-го Шевченко так само прожив у Петербурзі, і тільки скінчивши академію, пише 23 березня 1845 р. до Кухаренка: «я сьогодні Петербург покидаю» (Там же, стор. 350). Покинув власне на довго, бо одсидівши 1½ місяці за ґратами р. 1847-го, повернувся наставши аж із заслання 27 березня 1858 р. (див. у журналі під цим днем). З цього часу Шевченко покидав Петербург тільки раз на три місяці (червень—вересень 1859 р.) під час останньої подорожі своєї на Україну («7 сентября вранці приїхав я до Петербургу»—з листа до В. Шевченка, див. «Твори», т. II, стор. 431),—значить по-над півтретя року знов перебував у Петербурзі. Отже всього перебування тут Шевченкового виходить кругло років з 18: 12 років у 1831—1843 р.р., 6 місяців р. 1843, 6 міс. р. 1844, зо 3 місяці р. 1845, 1½ місяці року 1847, 2 роки 8 місяців у р.р. 1858—1861. В Петербурзі пережив Шевченко і розпачливі муки кріпака, що духово виріс по-над своє становище, коли талант художника і поета владно вже потяг його геть з огидних обставин кріпацького життя; тут спізнав він і першу молоді волі роскіш, і юнацьке буяння серед товаришів у Академії, і молоді надії та славу художнього й поетичного натхнення, і мрії про майбутню долю та захоплення мистецькими скарбами північної столиці; тут же спобігло його й тяжке лихо—в'язниця, допити, непевна доля, присуд нелюдський і, нарешті, останнє доживання, коли потроху «холодним вітром од надії уже повіяло» (Шевченко Т.—Кобзарь, 1908, стор. 602). Усе це—і добре і лихе—зв'язано у Шевченка з тією, мовляв, «північною Пальмирою» (вираз із «Художника», — див. Шевченко Т. — Поэмы..., стор. 293).

Не диво, що Петербург таки не помалу одбився на творчості Шевченка і не раз зустрінемо у його сторінки, присвячені такому близькому для його місту. Що-ж до того, як ставився до його Шевченко, то тут зразу видко, що наш поет зроду не проказав би за Пушкіним: «Люблю тебя, Петра творенье». Думка про це «творенье» у нашого поета двоїлася. З одного боку він бачив тут справжній центр культури, повний скарбів мистецтва і по-своєму, не вважаючи на вбогу природу, навіть гарний (див. особливо повість «Художник»). З другого—він ніколи не міг забути, що коштував Петербург народові, спеціально Україні. Раз-у-раз стояла перед поетом думка, що з Петербурга також центр і політичної неволі, самодержавного гніту, кладовище надіям, що на всенюк державу розносить страшної деморалізації й темноти отрутне насіння.

Перед пам'ятником Петрові І—поетові тяжко-тяжко: «так мов я читаю історію України» («Сон»,—Шевченко—Кобзарь, 1908, стор. 181), і ці спомини не раз одвідують поета в столиці. Лаврами уквітчаний осадчий її «розпинав нашу Україну», він

Болота засипав
Благородними кістками!
Поставив столицю
На їх трупах катованих.

До його пам'ятника одна з тих закатованих душ обертається-голосить

Ти нас з України
Загнав голих і голодних
У сніг на чужину
Та й порізав, а з шкур наших
Собі багряницю
Пошив жилами твердими
І заклав столицю
В новій рясі. Подивися:
Церкви та палати!

Побувавши, по засланні вже, в новому будинку Ермітажа, Шевченко зазначає в журналі: «И в этом великолепном храме искусств сильно напечаталась тяжелая казарменная лапа неудобозабываемого дрессированного медведя», себто Миколи І (запис 31 березня). Оці спомини з історії та відбиток тупого деспотства й казарменности вражали й ображали у Шевченкові і людину, й художника і багато гнівних діятриб викликали у його проти Петербургу:

У долині, мов у ямі,
На багнищі город мріє;
Над ним хмарою чорніє
Туман тяжкий...

Див. «Сон» з чудовими ліричними відступами та картинами-сатирами бюрократичного Петербургу, містерію «Великий льох» (оповідання першої ворони), «Иржавець», «О люди, люди-небораки», «Якось-то йду я уночі по-над Невкою», «Юродивий». Цей «смітничок Миколи», як названо Петербург в останньому з перелічених допіру творів, під кінець життя Шевченкового просто над силу гнітив поета. «В Петербурзі я не всижу, він мене задушить»,—пише Тарас до Варф. Шевченка 2 листопада 1859 р. («Твори», II, стор. 432); «я одурію на чужині та на самоті» (там же, 441)—не раз ще й потім вириваються у його тужливі слова. Прикований до Петербургу і професією, й політичними обставиними, поет видимо чеврів, згасав і згасаючи протестував, проклинав—і все ж таки знайшов був хоч тимчасову могилу на Петербурзьких болотах, «благородними кістками» засипаних.

С. Є.

Стор. 7, рядок 19—20. «Гурьев городок» або просто Гурьев, колишній Яїцький городок (до 1708 р.)—повітове місто тепер Киргизької автоном.

ної Республіки (б. Уральська обл.), а за Шевченкових часів належав до Оренбурзької губернії. Стоїть на 47° 7' північ. шир., 51° 58' східн. довг. в гирлі р. Урала, за 16 верстов од Каспійського моря. Мале степове місто, що живе з рибальства на Уралі-ріці. Там стояв залогою батальйон, що до його належав Шевченко (див. записи під 19, 20 і 25 червня). Шевченко був у Гур'зві раз на віку—в жовтні 1850 р., коли його перепроваджувано з Орської фортеці до Новопетровського,—див. у листі до М. Осипова з 20 травня 1855 р. (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 387). С. Є.

Стор. 7, ряд. 22. Кухаренко Яків Герасимович, «батько кошовий», як звав його звичайно Шевченко, займав різні посади в Чорноморському війську, аж до наказного отамана; помер у черкеському полоні 1862 р.; працював на ниві українського письменства. З його небагатьох творів найбільш відома п'еса «Чорноморський побит» з життя на Кубані 1794—1796 р.р. (1836 р.), популярна на сцені в обробці М. Старицького з музикою М. Лисенка; інші твори: «Вороний кінь» (оповідання), «Пластуни» та «Чабани і вівці в Чорноморії» з чабанським словником (останні дві—етнограф. характеру)—друкувалися спершу в «Основі», а потім вийшли окремо в Києві 1880 р. («Збирник творив»).

Біографія Кухаренка зовсім не розроблена, і тому навіть не можна встановити напевне, коли саме познайомився він з Шевченком; можна одне сказати, що це було не пізніш, як у половині 1842 р., бо 30 вересня цього року Шевченко вже пише листа до Кухаренка з свіжими спогадами про недавнє його перебування в Петербурзі; з того ж листа видно також, що Кухаренко вже встиг тоді добре познайомитися не тільки з самим Шевченком, але й з його товаришами-українцями. Між ними склалися щирі, приятельські взаємні стосунки: в листі Шевченко звертається і на ви і на ти, часто вживає інтимного тону («спасибі тобі, мій сизий голубе... лихо, брате отамане...¹⁾ приїзжайте, голубчику...»), ділиться такими таємницями своєї душі, з якими він не зв'язався іншим (лист 30 вересня 1842 р.); тут же додано: «поклоніться своїй любій жінці; на сім тижні побачу ваших діточок, бо поїду в Ц(арське С(ело)» (Т. Шевченко—Твори, т. II, стор. 346). Родину Кухаренка згадує поет і згодом, у листі з 4 квітня 1854 р. (там же, стор. 378).

Зв'язки, що встановилися були між приятелями, в дальшому ростуть та міцніють, хоч листування йшло нерегулярно. «Брате, курінний товаришу, Тарасе Григоровичу! Де ти в бога взявся? Год цілий, як прошу письменно своїх чиновників, щоб дали мені звістку: де ти дівся, або де живеш? Але хоч би одно слово об тобі од їх получив» (Лист Кухаренка

¹⁾ Цікава ця назва; її з деякими варіаціями («батько кошовий» у журналі, «батьку, отамане кошовий», лист 22/IV—1857 і т. д.) додержується Шевченко не тільки з огляду на військову службу і літа Кухаренка, але й тому, що їхній товариський гурток ніби то нагадував Січ. Кухаренко з свого боку називає Шевченка «курінним товаришем» (листи 2/XI—1844 р. й 25/V—1845 р.).

з 2 листопаду 1844; «Кіевск. Стар.» 1897, III, 452). Шевченко визнавав свою провину: «хо(ч) і сором, та що маю робить—такий уже вдався» (24 березня 1844); за 1844 і 1845 р.р. відомі Шевченкові 4 листи до Кухаренка, де поет сповіщав про себе, про товаришів, що їх, очевидно, не забував Кухаренко, про долю Кухаренкового «Чорноморського побиту», бажав побачитися з ним («мені дуже треба побачитися з тобою» — лист 24/III 1845 р.), так що Кухаренко навіть зазначав своєму «кур'їному товаришеві» «двѣ дороги» до себе (лист 25/V 1845 р.); а разом з тим Шевченко теж докоряв, з свого боку, що Кухаренко не відповідає на листа (лист 24/III 1845 р.).

З арештом та засланням Шевченка на деякий час зовсім урвалося було їхнє листування («останній лист твій получив я року божого 1846 (7) в Миргороді» і тоді ж подав відповідь, зазначає згодом Шевченко). Шевченко був навіть здобув відомості, ніби то Кухаренко помер, і тільки повернувшись з Аральського моря до Оренбургу довідався, що це була помилка (лист 4, 10, 16 квітня 1854 р.). Кухаренко теж до 1851 р. не знав, де саме Шевченко (лист Кухаренка з 18/XII 1856 р.). Перший обізвався Шевченко листом у 1854 р. «Повернувшись торік¹⁾ із Аральського моря в Оренбург та сидячи ввечері у одного земляка свого..., перебираю старий Руський Инвалид. Коли—зирк—аж надруковано, що такий-то Яцько Кухаренко назначається в таке і таке військо кошовим... Прочитавши в тім Инвалиді..., я трохи не рік усе застругував перо, щоб написати до тебе лист, а тим часом мене із Оренбурга вислали в Новопетровське укріплення, а тут... думав я, думав, та й така м нудьги проклята думка напала: «Що я йому напишу? Може він тепер на своєму Коші забув, як мене й зовуть... Та ні, думаю, не такий він козак! хоч він тепер, думаю, і кошовий, а все-таки повинен остаться добрим козаком» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 377—378).

Лист писався трьома нападами—4, 10 та 16 квітня (ці дати зазначає й Кухаренко, тільки замість 4-го у нього 1: див. лист його 18/XII 1856 р.) і ввесь перенятий тим самим сердешним, ширим почуттям, як і попередні, але, звичайно, сумний надто своїм настроєм.

Через недокладну адресу, цей лист довго шукав Кухаренка, дійшов до нього під час Кримської вже війни, коли Кухаренко мав багато клопоту з повстанням черкесів, і тому тільки на прикінці 1856 року (18/XII) міг він подати відповідь — «дружнее ласкавее письмо» з 25 карб., що прийшло до Шевченка «як-раз на Великдень»: «зробив ти мені свято, друже мій єдиний. Таке свято, таке велике свято! що я і на тім світі не забуду... От що зробив ти мені своєю — не так писанкою (себто 25 карб.), як братнім ширим словом!» (Лист Шевченка 22 квітня 1857 р. Твори, т. II, стор. 404). Про те ж таки згадує Шевченко і в своєму

¹⁾ Це слово може навести на думку, ніби то листа було писано в 1851 р. (бо поворот до Оренбургу був 1 листоп. 1849, а все перебування в Оренбурзі до арешту було до кінця квітня 1850 р.). Отже адреса для відповіді через Ір. Ускова, що приїхав комендантом до Новопетровського тільки 1853 р., цьому суперечить.

журналі на перших його сторінках (13 червня 1857 р.), але з деякими неточностями. Кухаренко от що писав: «З того року, як тебе спіткало лихо, мені трапилось бути у Харкові; там я од Могили (Метлинського) взяв про твою гірку долю. Могила мені розказав, як знав, але ні од кого не можна було взнати, де ти дівся. Та вже аж в 1851 р. мене послано в Пітер... і там у Пітері я знайшов Елькана, то він розказав, що ти, мій друже, нагодишся в Оренбурзі... В . . . . 56 року мене послали у Москву од війська депутатом для присутствованія на коронації... В Москві Щепкин прочитав мені на пам'ять «Пустку», я зараз одгадав», що автор—Шевченко («Кіевск. Стар.» 1897, III, 453—454). Отже з Щепкиним дійсно бачився Кухаренко, розмовляв про Шевченка, але про місце заслання знав ще давніше, тим часом як Шевченко в журналі зазначає, ніби то Кухаренко «от него узнал о месте моего заключения». Такі недокладності трапилися тут напевно тому, що Шевченко згадував у журналі лист Кухаренків тільки з пам'яті, більш як через два місяці після того, як цього листа одержав (пошта з листом Кухаренка прийшла 7 квітня 1857 р.,—див. лист до М. Лазаревського з 22 квітня того ж року, Шевченко Т.—Твори, т. II, 406).

«По случаю этого дружеского неожиданного приветствия» Кухаренка наш поет і подорож свою після визволу «расположилъ-было» через Кизляр і Ставропіль до Катеринодару «прямо къ Кухаренку», як планував свою подорож Шевченко в журналі.

Плани подорожи Шевченко почав був складати, як тільки почув про близьку волю. В листі до Бр. Залеського з 10 лютого 1857 р. він мріє: «расставанье с пустыней, в которой я столько летъ терпел... потом пауза до Москвы, потом Москва, оставшиися друзья и школьные товарищи, потом... я выбираю простую почтовую дорогу—смоленскую или виленскую и проезжаю прямо в Рачкевичи» (де жила родина Залеського), і нарешті через Вільно в Петербург. У листі до Кухаренка, 22 квітня 1857 р., «пауза до Москвы» заповнюється: «думаю навпростець через Астрахань ушкварить на Чорноморію». Того-ж таки дня до М. Лазаревського він пише: «Я нікуди не поїду, друже мій єдиний, як пошле мені господь милосердый волю, хіба тільки по дорозі заїду в Чорноморію на який тиждень, а там прямо в столицю до вас, до вас, брати мої». Однак, і Литва його все-ж ще тягне: «Экспедиция по Вилии может быть чрезвычайно интересна. Как бы я желал поплавать по этой матери литовских рек» (До Бр. Залеського, 8 травня 1857 р.). В плані, що його бачимо в журналі, Москви вже зовсім нема, але докладно розроблено подорож по Чорноморії і далі до Литви. З листів і журналу видно, що ці плани подорожи виникали в Шевченка майже виключно під впливом його потягу до окремих осіб, яких уважав Шевченко за особливо дорогих, близьких,—і Кухаренко, очевидно, належав до них; без Кухаренка і Чорноморія позбавлялася принади: «напиши мені, чи будеш ти це літо на Коші, чи, може, знову підеш вражого черкеса, прескурвого сина, по кручах ганяти? Бо як дасть мені

бог вирваться літом, то до кого я приїду, як тебе не буде на Коші?» (Лист до Кухаренка 3 червня 1857). Цікаво до речі, що це датовано тим самим днем, коли прийшов лист од М. Лазаревського з 2 травня 1857 (одержав Шевченко 3 червня,—див. лист до М. Лазаревського з 1 липня того ж таки року): під впливом того листа поет знов «перелиціював свою дорогу в столицю: Чорноморію оставив до другого разу, а вдарив просто через Астрахань Волгою до Нижнього, а потім через Москву» і до Петербургу (зазнач. лист до М. Л—ого з 1 липня). Як що тільки тут немає помилки в датуванні, та доведеться погодитися, що Шевченко послав листа, не ознайомившись з тим, що тією-ж поштою одержав від Лазаревського. В усякому разі, значить, до останнього часу на думці в Шевченка була подорож до Чорноморії, і тільки з огляду на ті поважні мотиви, які зазначено в журналі слідом за тим планом та ще під 1 липня, цю подорож було відкинуто, але, як бачимо, не без тяжкого жалю. Про цю зміну сповіщає поет і Кухаренка—в такій неясній формі: «Мені велено одправитися прямо в столицю, лихий його знає—для чого?» (15. VIII. 1857 р.). В останніх словах, як і у виразі: «не так воно робиться, як нам хочеться» (ibid), відчувається таке ж незадоволення, як і в журналі, а разом видно бажання показати Кухаренкові, що зміна не залежала від доброї волі Шевченка.

Пріятелям так і не пощастило більш побачитися; отже листувалися вони деякий час навіть частіш, ніж за попередніх років: після листа з 22 квітня 1857 збереглося ще 6 листів Шевченка; останні датуються 1859 р., від Кухаренка відомо 5 листів з років 1856—60; чимало місця віддано Кухаренкові також у журналі.

Кухаренко ретельно, любовно збирав твори Шевченка, друковані до заслання і деякі рукописні, прохав його надсилати, «що найдеться опріч цього» (лист 18 грудня 1856 р.), і Шевченко спочатку дав був йому сумну відповідь: «Я ще не дуже зостарівся,—та знівечився, мій друже єдиний. А може, дасть господь милосердний, ще одпочину та на старість попробую писать прозу. О віршах уже нічого й думать» (Шевченко Т.—Твори, II, 405). Але надія Кухаренкова побачити од Шевченка щось нове, отой ніби заклик його до творчости, не пройшла марно: «Думав, що я вже зледащів,—признається потім Шевченко,—захолонув в неволі, аж бачу—ні! Нікому тільки було огню положить під моє горем недобите, старе серце, а ти, друже мій, догадався—взяв та й підкинув того святого огню. Спасибі тобі, друже мій єдиний! Довго я читав твій лист, разів з десять, чи не більше. Дочитався до того, що в мене не тільки очі—серце заплакало, мов та голодна дитина... Закачав рукава та й заходився коло оцієї Москалевої Криниці». Посилаючи її до Кухаренка, Шевченко «умисне приписав «Ченця» і «Вечір», щоб ти порівняв його з «Криницею», бо «Криниця», бач, сьоголітня, а «Чернець» і «Вечір»—богзна колишні. Чи помолодшав я через десять літ в неволі, чи постарішав серцем,—скажи мені, мій брате рідний» (Там же, стор. 410; порівн. у журналі під 20 червня). Не дивно, коли так нетерпляче ждав поет Куха-

ренкового присуду (див. у журналі під 1 липня, 10 серпня, 17 жовтня, пор. лист до Кухаренка з 15. VIII. 1857). Тільки аж у Нижньому, 10 лютого 1858 р., дістав Шевченко листа його (запис у журналі того дня) з такою порадою: «Не кидайся діла, сиречь, не оставляй писати. Погасило кляте лихо огнище твого талану, але добрий вітерок повіяв, позносив золу, знайшов искорку, що не погасла, та й почав роздувати огонь, отже і гляди, як покотить пожарами. Поплюй в колочки, та й строй кобзу, а далі грай, як грав еси» (лист 7 серпня 1857 р.). Шевченко зараз же відгукнувся: послав листа 16. II (див. у журналі), де писав: «нема в мене тепер нічого такого доброго послать тобі прочитать з товариством, хіба оці Долю, Музу та Славу; я оце недавно скомпонував їх; не знаю, як вони тобі подобаються. Доля I, Муза II, Слава III. Скомпонував ще я тут з нудьги одну штуку, поему «Неофити» ніби то із римської історії. Але вона ще не вироблена, тим і не посылаю. Як викончу, то пришлю». (Шевченко Т.—Твори, т. II, 425).

Звичайно, з усього цього ще не можна робити висновку, ніби то Кухаренкові мав завдячувати Шевченко поновленням своєї української творчості ¹⁾; творчі плани були і в Новопетровському; поряд з російськими повістями були мрії й про українські твори ще до одержання листа від Кухаренка; Шевченко р. 1854-го прохає, напр., Козачковського і Бодяньського надіслати «подлинник» Слова о полку Игоря: «бачиш, у мене давно вже думка заворушилась перевести його, те Слово, на наш милий, наш любий український язык». Лист Кухаренка просто впав на досить підготований ґрунт, хоч того не помічав і сам Шевченко і, як людина настрою, захоплення, перебільшив ролю свого «кошового батька» (нагадаємо до речі, що «Москалеву Криницю» й присвячено йому).

Взагалі в листах Кухаренка ми не знайдемо справжніх критичних вказівок; Шевченкові він дорогий був своєю безпосередністю, щирістю, чутливістю, позбавленими будь-якого менторства, на зразок, наприклад, Кулішевого; тоді, коли інші так чи інакше розцінювали Шевченка, Кухаренко попросту вірив у його, і це, як моральна підтримка, особливо в тяжкі часи сумнівів, набувало великої ваги для поета.

Звіряючись перед Кухаренком з власними літературними спробами, Шевченко не обминав і інших новинок: скоро тільки до його дійшли «Записки о Южной Руси», він радить виписати їх («випиши, не будеш каяться», 26. IV. 1857), навіть хоче послати свій примірник (журнал під 17 червня; пор. листи 22. IV і 3. VI. 1857 р.); повідомляє, що «Могила, кажуть, видає збірник наших пісень» (лист 3. VI. 1857); «чи ти читав, — запитує, — Оповідання Марка Вовчка? Як не читав, то я при-

1) Не віршовані повісті російською мовою навіть збільшилися за час перебування в Новопетровському: пор. листи до Бр. Залеського 20. V. 1853, 21. IV. 1856, 0. VI. 1856, Лазаревського—8. XII 1856, 22. VI. 1857, 20. V. 1857, П. Куліша—26. I. 1858; і в Стешенко—Російсько-українські паралелі в творчості Т. Г. Шевченка. („Укр. Науковий Збірник“, вид. Укр. Наук. Т-ва у Києві, вип. 2, Москва, 1916 р.); А. Лобода—Між двох стихій („Шевченківський Збірник“, вид. Сорабкопа, 1924 у Києві).

шлю тобі» (лист 17. I. 1859); цікавиться творами Кухаренка («як що ти надрукував свій «Чорноморський побит», то пришли мені один екземпляр ради святої поезії», лист 4. IV. 1854); закликає до спільної роботи, що починалася в Петербурзі (листи 17. I та 25. III. 1859 р.).

Але в загальних умовах останнього періоду життя Шевченкового його листи робляться все коротші; «не сердься на мене, мій друже єдиний, що я тобі пишу так небагато»,—зазначає він (17. I. 1859); «треба б багато дечого тобі написати, та ніколи, нехай другим разом, лучшим часом» (25. III. 1859). В 1859 р. листування Шевченка з Кухаренком і зовсім урвалося.

Коли взимку 1861—62 р. р. Кухаренкові довелося знову бути в Петербурзі, навіть тіло небіжчика, його «курінного товариша», було вже перевезено на Україну, а незабаром, 26-го вересня (старого ст.) того-ж таки 1862 р., помер у полоні й Кухаренко, і ось як петербурзька громада згадала його: «Вість о полоні і смерті кошового дуже уразила всіх, хто тільки знав його... Натура покійного Якова Герасимовича справді була щира, козацька; своєю любов'ю до України і до рідної мови він оставив по собі дорогу пам'ять... Поважали ми його й за те ще, що не було у нього тієї пихи панської, що він дивився на кожного, як на рівного, і обходився з кожним по-братерськи, як слід вірному потомкові козака-запорозця. Бачили ми його веселий сміх, бачили й його дорогі сльози; ніколи ми їх не забудемо, і дай-то боже, щоб у всіх у нас готові були такі теплі сльози. Одного вечора, виражаючи Я. Г. відсіля у Чорноморію, один з земляків наших читав йому де-що з Кобзаря; і як дійшов до того місця, де Шевченко промовляє:

О, друже мій добрий, друже незабутий,
Живою душею в Україні вітай...¹⁾—

у хороброго козака Кухаренка, що не раз йому й смерть у вічі заглядала, та він її не лякався, полились гарячі сльози, і він не зміг зупинити їх...» (Див. замітку в «Основі» 1862 р., кн. X, під заголовком: «Панихида по Я. Г. Кухаренкѣ въ С.-Петербургѣ», ст. 126-7; промовцем був З. Θ. Недоборовський, автор пізніших «Моих воспоминаній» у «Кіев. Старинѣ» 1893 р., кн. 2, де згадується й Кухаренко, ст. 193-4. В «Основі» ж, 1862 р., кн. IX, див. також «Плѣнъ и смерть Я. Г. Кухаренка»). Листування Кухаренка з Шевченком: «Изъ переписки Т. Шевченка съ разными лицами», у «Кіев. Стар.» 1897, кн. 3, «Україна», 1925 р., кн. 1—2, ст. 73—74. Загальний огляд стосунків між Кухаренком та Шевченком подав Л. Мельников: «Я. Г. Кухаренко и Т. Шевченко въ ихъ взаимныхъ отношеніяхъ», Екатеринодаръ, оттиск изъ VI вып. «Извѣстій Общества Любителей изученія Кубанской области»; також у

¹⁾ Тут, у закінченні „Кавказа“, Шевченко, власне кажучи, згадував про Якова де-Бальмена але це, звичайно, могло особливо захоплювати й Кухаренка, який теж служив на Кавказі й мав ім'я Яків, що під ним у поемі зазначається де-Бальмен:

І тебе загнули, мій друже єдиний,
Мій Якове любий!

О. Грушевського: «Шевченко й Кухаренко», в «Збірнику пам'яті Т. Шевченка», вид. Українського Наукового Товариства в Києві, Київ, 1915 р. Коротенький життєпис Кухаренка подав був М. Коцюбинський у «Зорі» 1892 р. (передруковано в т. V творів Коцюбинського, Київ, 1925).

А. Л.

Стор. 7, ряд. 29—30. Щепкин Михайло Семенович, знаменитий артист, народився року 1788-го в українській частині Курщини (Суджанський повіт), у кріпацькій родині. Покінчивши школи в Суджі та в Курському, молодий Щепкин захоплюється театром і з мандрованою трупю Штейна об'їздить більші міста на Україні й нарешті в Полтаві, виступаючи в ролях тодішнього українського репертуару, так захоплює публіку, що повстає думка про викуп Щепкина з кріпацтва. Зібрано було (виставами та підпискою, заходами особливо кн. М. Рєпнина) 10000 крб. і за них викуплено талановитого артиста. Потім ціле своє довге життя Щепкин грав у Москві, іноді виїзючи на гастролі до Петербургу та на провінцію. Щепкин головним чином захоплював глядача простотою й натуральністю—«правдою» своєї гри, особливо у п'єсах Мольєра, в «Горе от ума» Грибоедова, в «Ревизоре» Гоголя, потім у творах Островського, а з українських п'єс у «Наталці-Полтавці» та «Москалі-Чарівнику». «Таланта, подобиного Щепкину,—писав про його ще Квітка-Основ'яненко,—нельзя произвести, он сам родится и часто бывает неизвестен своему хозяину до времени. Мы все, не выдавшие далее провинциальных театров, в Щепкине начали понимать, что есть и каков должен быть актер» (Квітка Г. Ф.—Сочиненія, т. IV, Харьків, 1890, стор. 514). Опріч театра, де Щепкин створив цілу школу, його значіння було чимале і в тодішньому громадському житті через його чулість та відзивність і приятелювання з кращими людьми свого часу (тепла згадка про Щепкина у Герцена—Полное собрание сочиненій и писемъ, т. XVI. Петербургъ, 1920, стор. 504—510). Помер Щепкин року 1863. За життя Щепкина надруковані були його спогади—«Изъ записок артиста» в «Современнике» 1847, т. I (про них згадує Шевченко в журналі під 4 липня), а по смерті р. 1864 і 1914. Найновіша характеристика Щепкина належить Мик. Ефросові—М. С. Щепкин. Петербург, 1920.

Початок знайомости Шевченкової з Щепкиним не встановлюють певні дослідники їхніх взаємовідносин. На думку проф. Мик. Стороженка («Зоря» 1889, стор. 102), сталося воно р. 1843-го, і це цілком можливо. Щепкин декілька разів приїздив до Петербургу, але в-останнє за Шевченкових вже часів це було р. 1836-го (А. Вольфъ. Хроника петерб. театров. Спб. 1877, I, 68), коли ніхто ще майбутнього письменника не знав. Року ж 1843, переїзючи через Москву на Україну, або повертаючись з неї до Петербургу, міг завітати Шевченко до Щепкина, бо ж його простота, щирість та гостинність були всім відомі. Тут очевидячки, під час цього короткого перебування в Москві, і встановились у Шевченка теплі, приятельські стосунки з знаменитим актором. 19 лютого 1844 року, під

впливом вражіння од знайомости з Щепкиним, присвятив йому Шевченко свій вірш «Чигирин», а трохи згодом, 13 грудня того ж року, і «Пустку». Саме тоді вже мабуть зміцнилося приятелювання Шевченка з Щепкиним, бо в-осени 1844 р. гастролював Щепкин у Петербурзі мало не півтора місяці, особливого успіху добуваючи в ролі Москаля-Чарівника (П. Рулін.—Шевченко і театр. Збірник «Шевченко та його доба», К. 1925, I, 115—116). Далі, покинувши 23 березня 1845 року Петербург, знов таки переїздив Шевченко через Москву на Україну; тут побачився він із Щепкином, як про це згадує в журналі під 4 липня. Це й була вже напевне остання їх зустріч аж до самого Нижнього (див. у журналі записи під 24—30 грудня). Гадки Стороженка, Мочульського, Айзенштока, що зустрілися вони були десь на Україні під час гастрольних подорожів Щепкина, не виправдуються тим, що ми про виступи цього актора на Україні знаємо (про це докладніше в статті П. Руліна—Шевченко і Щепкин).

Отакі факти маємо ми про знайомість обох приятелів; як видно, доводилося їм зустрічатися не часто, і останніх 2 роки, коли захопився був Шевченко новими інтересами та ввійшов у гурт нових людей, трошки відійшли вони один од одного. Які саме були поміж ними стосунки?

Певних фактів для відповіді на таке запитання в нас бракує: листування Шевченка з Щепкиним стосується до пізніших тільки часів, і чи не найбільше матеріялу дає нам присвячена Щепкинові «Пустка». Говорить тут поет про ту протилежність, що її відчуває поміж собою та «другом сивоусим», що «вже серце запечатав». А слова—«заворожи мені, волхве»—досить яскраво свідчать про ту пораду й поміч, що їх шукав і—з певністю це стверджувати можна—знаходив у Щепкина поет. Значно старіший од Шевченка, з великим та різноманітним досвідом життєвим, дійсно таки чимало міг допомогти поетові Щепкин, заспокоюючи та потішаючи у бурхливій хвилині життя, коли кидався ще Шевченко в компанії всіляких «мочемордів». Поважний погляд на життя та обов'язки людини й художника був тоді далеко не зайвий Шевченкові.

Цей моральний вплив зазначали вже і Стороженко, і Ярцев. Отже звернув Мочульський увагу й на другий бік, тоб-то на вплив поета на Щепкина. На його думку, розвіяв «Кобзар» сумнів Щепкина що-до життєздатности українського слова і зробив з нього гарячого оборонця української мови. Але не все в таких гадках доведено і багато де-чого викликає великі сумніви. Ми знаємо, що був Щепкин походженням з української частини Курщини; згадуючи свої дитячі роки, наводять він балачки селян по-українському (М. С. Щепкинъ—Записки его, письма, рассказы, материалы для биографии и родословная. М. А. Щепкинъ. Спб. 1914, стор. 16, 18, 22, 26, 38 і далі); приївдючи вже знаменитим артистом до своїх суджанських родичів, уживав він у розмовах з ними так само української мови (А. Ярцев—Первый памятник русскому актеру. Открытие памятника М. С. Щепкину въ городѣ Суджѣ 9 мая 1895 года. Новые материалы для биографии М. С. Щепкина. Ежег.

Имп. Т. 1894/95, ч. 1, стор. 61). Листуючись із Шевченком, вставляв иноді Щепкин і де-які українські вирази (див. у згаданій книжці М. А. Щепкина, стор. 188—197). Але російське оточення в самому осередкові Великорущини очевидно брало таки своє. Хоч і зберегав Щепкин чисту українську мову, хоч і удавав він соковиті українські постаті на кону, але навряд чи помилимося ми, ствержуючи, що українцем почував себе Щепкин тільки з Шевченком, у якого національний темперамент виявлявся найяскравіше. Що-до інших українських приятелів Щепкина, то про те, оскільки виявляв він напр. з Бодянським та Максимовичем свої українські настрої—ми не знаємо; що ж до Гоголя, то писав йому Щепкин чисто по-російському.

Таким чином, збуджував Шевченко в Щепкинові згадки про його українське походження, але бракує нам фактів, щоб казати, ніби мав Шевченко на артиста якийсь тривкий та глибокий вплив, що перетворював би його національні симпатії в справжній ентузіазм, та робив з нього «гарячого оборонця української мови». Чимало збереглося в нас згадок про Щепкина, але жадна дрібниця з них такої думки Мочульського не ствержує. Так само за безпідставну вважати треба й іншу думку Мочульського, буцім то Шевченко революціонував Щепкина. 1844 року було славнозвісному акторові вже 56 років, світогляд його, широкий і одночасно з тим поступовий, хоч і не цілком може виразний, був вже давно сформований і даремно було б гадати, що знайомість із молодим, нехай і огневої вдачі, поетом ґрунтовно подіяла на його ідеологію. Щепкин умів знаходити цінні елементи в різних течіях громадської думки. Приєднуючись у головному до «западників», не цурався Щепкин і «слов'янофілів»: з широю симпатією ставлячись до Герцена, був він добрий і з такими далекими од будь-якого поступового світогляду особами, як Шевирьов та Погодин. Так само знаходили в його відгуки й радикальні думки Шевченкові—національні та політичні.

Чи листувався Щепкин із Шевченком під час його заслання—ми не знаємо: листів ніяких з того часу не збереглося. Зважаючи на те, що за часів перебування Шевченкового на Україні приятелі були трохи ніби одійшли один од одного, можна думати, що цього листування не було. Чимало приятелів поета не писало тоді до нього: де-хто «страха ради іудейська», де-хто,—занятий своїми справами (пор. лист Шевченка до С. Артемовського, 16 червня 1853 р. Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 372). Щепкин не належав очевидно до першої категорії—не побоювся ж він одвідувати в Лондоні Герцена. Захоплений був він певне своїм життям, у всякому разі не відчував поет на його образи і раз-у-раз згадував за його з теплою приязню й ширістю. «Із далекої Киргизької пустині, із тяжкої неволі,—починає поет свого першого листа до Щепкина з Нижнього,—вітав я тебе, мій голубе сизий, ширими сердечними поклонами. Не знаю тільки, чи доходили вони до тебе, до твого широго великого серця! Та що з того, хоч і доходили? Як би то нам хоч часиночку подивиться один на одного, хоть годиночку поговорить

з тобою, друже мій єдиний! Я ожив би, я напоїв би своє серце твоїми тихими речами, неначе живучою водою» (Там же, стор. 414). З цієї ніби мимохідь кинуті гадки народилася та подорож Щепкіна до Нижнього, що зробила «праздником праздник» для поета і дала йому «шесть дней полной, радостно-торжественной жизни» (записи під 24 і 25 грудня), напоїла його вражіннями від мистецької гри старого артиста й загрїла давню приязнь новим потягом обопільним двох великих сердець. Ентузіастичний, захоплений тон, яким говорить у своєму журналі поет про свого «великого друга», та їхнє з того часу листування занадто добре промовляють про те, що власне зробив був для поета тоді Щепкин, яким актом дружньої приязни і справді сцілющим бальзамом на Шевченкову душу був його приїзд до Нижнього «колядувать», як потім хвалився Шевченко в листах до приятелів (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 421). Гостювання Шевченка у Щепкіна в Москві, навпроти «старого безобразного Пимена» (див. у журналі записи під 11—26 березня), і нова зустріч вже в Петербурзі (записи під 14—19 травня) тільки нових докидають деталів до їхньої зворушливої і глибокої приязни.

Стосунки між Шевченком та Щепкиним мають вже свою літературу: Стороженко Н.—Щепкинъ и Шевченко. «Газета Гатцука», 1888 р. ч. 6, стор. 90—92, і в збірці «Изъ области литературы», Москва, 1903, стор. 444—452; в українському перекладі статтю цю надруковано двічі: в «Правді» 1888, жовтень, та в «Зорі» 1889, ч. 6; Ярцевъ А.—Шевченко и Щепкинъ. «Кіевская Старина», 1899, кн. II; Мочульський М.—Михайло Щепкин і Тарас Шевченко. «Л.-Н. Вістник», 1917, кн. II—III; Сушицький Т.—Щоденник Шевченка. Одеса, 1919 (розділ I). Стосункам цим присвячено також і розвідку П. Рупіна—Шевченко і Щепкин у збірнику «Шевченко та його доба», т. II. Рл.

Стор. 7, рядок 41. Кизляр — округне (повітове) місто Терської обл. Стоїть на лівому березі р. Терека на 43° 50' півн. шир. і 46° 42' східн. д. Навкруги багато садів та виноградників, з яких переважно й живе місцева людність. С. Є.

Стор. 7, рядок 41. Ставропіль — губерніяльне місто на передкавказькому степу між Чорним та Каспійським морями. Стоїть на 45° 3' півн. ш. і 41° 59' сх. д. Людність, великороси та вірмени, живе переважно з городництва. С. Є.

Стор. 7, рядок 41. Катеринодар — головне місто на Чорноморії; стоїть на 45° 3' півн. шир. і 38° 55' східн. довг. над р. Кубанню. Осадили його 1792 р. запорозці з А. Головатим на чолі, як осередок нового козацького коша. Про цю подію лишилися вірші самого Головатого («Ей, годі нам журитися, пора перестати»), так і чимало народних пісень (див. Грінченко Б.—Етнографіческіє матеріали, т. III. Чернігів, 1899, (стор. 602—605), а також згадка у самого Шевченка в поемі «Невольник»:

Тепер, кажуть, в Слободзеї
Останки збирає
Головатий та на Кубань
Хлопців підмовляє...

Т. Шевченко—Кобзарь. СПб. 1907, стор. 220).

С. Є.

Стор. 7, рядок 43. Харків, колись губерніяльне місто, тепер столиця УСРР, стоїть на 50° півн. ш. і $36^{\circ} 14'$ східн. д. понад річками Харковом, Лопанню та Нетечею. Осаджено його в 50-х роках XVII в., коли, після Хмельниччини, людність із-за Дніпра, з правобережної України, сунула масами на слободи, тікаючи від нового поневолення. Займаючи щасливе становище—в центрі поміж промисловими та хліборобськими сторонами, поблизу од Донецького вугільного басейна й родючого Чорноморського степу, Харків хутко пішов угору й зробився одним з найбільших міст на Україні, центром торгівлі (5 рокових ярмарок, найвизначніша Хрещенська), промисловости і культури (найстаріший на Україні університет з 1805 р., найстаріша преса і ин.). Який був Харків за Шевченкових часів—див. у Квітки—Основаніє Харькова і Городъ Харьковь («Сочинения Г. Ф. Квитки», т. IV. Харків, 1890); порівн. акад. М. Сумцов—Слобожанщина і Шевченко (при «Кобзарі» Шевченка, вид. «Руху», Харків, 1918), де зібрано матеріал про стосунки Шевченка до Харкова і харківців; його ж—Слобожане, Харків, 1918; акад. Багалій Д.—Історія Слобідської України. Харків, 1918; Абрамов Я.—Харьковь и города лѣвобережной Украины. «Живописная Россія», т. V, ч. I, СПб. 1897 і ин.

С. Є.

Стор. 7, рядок 43. Полтава—губерніяльне тоді місто над Ворсклою на $49^{\circ} 35'$ півн. шир. і $34^{\circ} 34'$ сх. д. Перші виразні звістки про неї маємо з 1430 р. і з того часу місто переживало всі перипетії бурхливої історії України аж до 1709 р., коли стало могилою останньої активної спроби Гетьманщини, щоб поновити свою самостійність. З Полтави при кінці XVIII віку пішли зародки українського національного відродження (діяльність Котляревського) і це значіння літературного осередку вона ділила з Харковом аж до 40-х років XIX віку, коли центр національного руху, з виходом на громадську арену Шевченка й Кирило-Методієвського Брацтва, пересовується до Київа. Шевченко багато бував на Полтавщині до 1847 р., знав і любив Полтаву (див. його повість «Близнецы» та ин.), тому й не диво, що подорож саме на Полтаву і Київ заняла було перше місце в його планах повороту з заслання (Лазаревский А.—Полтавщина въ XVII в. «Кіевская Старина», 1891, IX; Павловский И. Ф.—Полтава въ XIX столѣтіи, «Кіев. Стар.» 1905, XI—XII; Абрамов Я.—Харьковь и города лѣвобережной Украины. «Живописная Россія», т. V, ч. I. СПб. 1897).

С. Є.

Стор. 7, рядок 44. Київ, найдавніше і найславніше на Україні місто, стоїть на $50^{\circ} 20'$ півн. ш. і $30^{\circ} 30'$ східн. д., над Дніпром, розкинувшись на

високих наддніпрянських горах. Час його осади заходить десь у глибоку давнину й історія застає його вже центром політичного та культурного життя нашої батьківщини. З того часу історія Київа була немов персоніфікованою історією всієї України. Разом з нею пережив він часи розцвіту й буяння (до XII в.), занепаду (XIII—XVI), нового піднесення з виступом на історичну арену народних мас (XVII), аж поки був повернувся на звичайне губерніяльне місто, все ж сильне своїми традиціями та з'осередженням культурного життя. Має силу старовинних пам'яток, що наочно показують його бурхливе минуле, служачи немов би за неписаний літопис часів днедавніх. З заснуванням університету (1834 р.) робиться центром нового культурного й національного життя на Україні (40, 70-ті роки XIX в. й пізніше). В житті Шевченка Київ так само завважив дуже багато. Тут він серед тісного товариства однодумців зазнав був найвишого розцвіту свого поетичного генія¹⁾, бо, кажучи словами Куліша—«коли говорено коли-небудь по правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом у чоловіка засвітився полум'яний язик—то це було тоді в Київі» (Куліш П.—Хуторна поезія. Львів, 1882, стор. 8) Тут таки ж, у тому «Київі великому», мовляв Шевченковим виразом в «Невольника», й спіткала поета нова неволя, що стала за пролог до темної «десятилітньої драми» (арешт 5 квітня 1847 р.). Київ часто здибається в Шевченкових творах; Київу присвячено такі його поезії, як «Чернець», «Юродивий» і ин.; про Київ не раз він згадував на далекій чужині. «Далеко, очень далеко от моей милой, моей прекрасной, моей бедной родины,—писав на засланні Шевченко в повісті «Близнецы»,—я люблю иногда, глядя на широкую безлюдную степь, перенестись мыслью на берег широкого Днепра и сесть где-нибудь, хоть, например, в Трахтемирове... И много, много разных событий воскресает в памяти моей, когда я воображаю эту волшебную панораму. Но чаще всего я люблю мое старческое воображение картинами золотоголового, садами повитого и тополями увенчанного Киева. И после светлого непорочного восторга, навеянного созерцанием красоты твоей неувядающей, упадет на мое осиротевшее старое сердце тоска и я перенешусь в века давно прошедшие...» (Шевченко Т.—Позмы, повѣсти и рассказы, писанные на русскомъ языкѣ, стор. 247). В останнє був Шевченко в Київі під час своєї подорожи на Україну р. 1859-го: прожив тут кінець липня і половину серпня (Кониський О.—Тарас Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 289—295). Через Київ перевозили й труну Шевченка, везучи поета на вічний спокій до Канева.

Про Київ література дуже велика, починаючи з Берлинського—Краткое описание Киева. СПб. 1820. Див.: Фундуклей И.—Обозрѣніе Киева въ отношеніи къ древностямъ. Київ, 1847; Аскоченский В.—Кіевъ съ древнѣйшимъ его училищемъ—Академією. Київ, 1856; Макси-

¹⁾ Недавно худ. В. Кричевський одшукав будинок, у якому жив у Київі Шевченко р. 1846 (див. „Україна“, 1925, кн. 1—2, стор. 136—139). На будинку тепер прибито мармурову таблицю, а самий будинок реставровано й передано Укр. Академії Наук.

мович М.—Кієвъ и его окрестности (Собрание сочинений, т. II, Київ, 1877); Закревский Н.—Описание г. Киева. Москва, 1868; Захарченко М.—Кієвъ теперь и прежде. Київ, 1888; Антонович В.—Кієвъ, его судьба и значение. «Кіевская Старина», 1882, I (також у «Монографіях», т. I); Армашевский П. и Антонович В.—Публичныя лекціи по геологіи и исторіи Кіева. Київ, 1897; Шероцкий К.—Кієвъ. Київ, 1917, і багато ин. С. Є.

Стор. 7, ряд. 44. Мінск, адміністративний і культурний центр здавна і по сей день Білоруси, стоїть над р. Свіслочем, на $53^{\circ}54'$ півн. ш. $27^{\circ}33'$ східн. д. Істнував мабуть з часів перших осад у краю, бо вже в XI в. літописи згадують його, як велике місто; був довго, протягом усієї своєї давнішої історії, пунктом боротьби поміж Київськими князями, Польщею, Литвою, згодом Росією, аж поки р. 1796 зробився губерніяльним містом. Не вважаючи на те, що Мінск зазнавав часто плюндрування й грабунку, він увесь час був найкращим у Білорусі містом. Тепер столиця Білоруської Соц. Радянської Республіки (Киркор А.—Поселенія въ Бѣлорусскомъ Полѣсьѣ. «Живописная Россія», т. III. СПб., 1882, стор. 357—361). С. Є.

Стор. 7, ряд. 44. Несвіж, над р. Ушею, на $53^{\circ}18'$ півн. шир. і $26^{\circ}25'$ сх. д., тепер містечко Слуцького повіту на Білорусі, славне своїм минулим. Коли його засновано—невідомо, але вже з XIII в. маємо про його звістки в літопису. Надто блискучого становища досяг був Несвіж з XVI в., коли зробився маєтком і резиденцією князів Радивилів, що не жалували кошту й заходів на те, щоб поставити його на височинь культурного в краю центру: була тут величезна, як на ті часи, бібліотека (50000 томів), музей, картинна галерея, друкарня, навіть власна газета (в XVIII в.), майстерні тканих поясів, що конкурували з знаменитими «слуцькими» поясами, і т. и. Одного з Радивилів, Карла, на прізвище «Раніє Кошанкі», згадує й Шевченко в листі до Бр. Залеського з 10 лютого 1857 р. Згадавши про лист од гр. Толстої, що подавав надію на визволення, Шевченко запитує: «как ты думаешь, можно ли на этом фундаменте строить воздушные замки? Ты скажешь: можно, а я уже их и построил. И какие прекрасные, какие светлые замки! Без бойниц и амбразур, без золота и мрамора мои роскошные прекрасные замки, но им позавидовал бы и сам Несвижский «Раніє Кошанкі», если бы он мог теперь завидовать чему-нибудь» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 403). Після цього-то «Раніє Кошанкі» (1734—1790), відомого з свого розкішного життя, ексцентричних вигадок та лицарських планів—Несвіж хутко сходить ні на що: бібліотеку й музеї з його вивезено, скарби пограбовано (в-останне попрацював над цим один із «героїв 1812 р.», адмірал Чичагов) і бучна колись магнатська столиця обертається в підупалі містечко (Киркор А.—Поселенія въ Бѣлорусскомъ Полѣсьѣ. «Живописная Россія», т. III. СПб. 1882, стор. 367—371; цікаві подробиці

подає про Несвіж Костомаров у своїй «Автобіографії», — видання «Задруги», Москва, 1922, стор. 384—388). С. Є.

Стор. 7, ряд. 44. Чирковичи — певне Шевченко написав це помилкою замість Рачкевичи: так звався маєток, що належав батькам товариша й приятеля Шевченкового, Бр. Залеського, в Слуцькому повіті губернії Мінської (див. примітку Залеського до листа Шевченкового, «Кіевская Старина», 1883, IV, стор. 859). Сюди, в Рачкевичі, переїхав Залеський по своїй амністії 1856 р. з Оренбургу. В листах у Шевченка скрізь також Рачкевичі. Плануючи напр., свій поворот із заслання, Шевченко пише 10 лютого 1857 р. до Залеського: «Вместо петербургской железной дороги я выбираю простую почтовую дорогу—смоленскую или виленскую и проезжаю прямо в Рачкевичи. Здесь начинается вторая часть поэмы. Встречаюсь с тобой, плачу и целую руки твоей счастливой матери, целую твоего счастливого отца, сестер карооких и голубооких, siostrzeńców твоих и, в объятиях полного счастья, отдыхаю, повторяя стихи великого поэта: «Мало воздуха всей Аравии наполнить мою свободную грудь». Вместо Аравии я буду говорить—Литвы» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 403; див. також стор. 404, 408, 409). Отже «Чирковичи», що одним-одним раз стріваються в Шевченковому журналі—це просто lapsus memoriae: має бути, очевидно, «Рачкѣвичи». С. Є.

Стор. 8, рядок 1. Залеський Бронислав (Шевченко це прізвище пише звичайно: Залецкій) — політичний засланець, Шевченків товариш в Оренбурзі, згодом польський історик і емігрант.

Залеський народився р. 1820, походив з польської шляхетської родини, з Мінщини, Слуцького повіту. Вчився в Дорпатському університеті, але не скінчив його. В 1838 році належав до таємного товариства Дорпатських студентів. За зв'язки з арештованими у Віленській тюрмі поляками р. 1841-го влада вислала Залеського на службу до Чернігова під догляд поліції. Пізніше йому дозволено було закінчити вищу освіту в Харківському університеті. Року 1844-го, «по ходатайству и хорошему о нем отзыву генерал-адъютанта Кавелина», Залеського («Высочайше») помилувано. Того-ж таки року він зайняв посаду у Віленській Палаті Державного майна. Але на початку 1846-го року він знову був арештований за зв'язки з емісаром Яном Реєром, і за це Віленський військовий суд 12 січня 1848 р. й заслав Брон. Залеського на службу до Оренбурзького корпусу простим солдатом. Шевченко зустрівся з Залеським в-осени р. 1849 в Оренбурзі. Вони зблизились на ґрунті однаково безправного становища, на ґрунті моральної піддержки один одного та спільних інтересів і праці в сфері мистецтва (Залеський допомагав Шевченкові закінчувати для Бутакова краєвиди Аральського моря). В кінці 1850 року Шевченка переведено було до Новопетровського форту. Там він також стрівся був з Залеським, як видно з пізніших листів із спільними згадками, і розлучився з ним тільки р. 1853-го, —

з цього часу починається листування Шевченка з Залеським. Листи Шевченка надрукував у «Кіев. Стар.» (1883, кн. 1, 2, 4) М. Драгоманов (М. Т-овъ) з копії Крашевського, зробленої з того рукопису, який підготував був до друку сам Бр. Залеський (усього збереглося 16 листів за час 1853—1857 р.р.). Листи самого Залеського наведено дещо цілком, дещо в уривках у М. Чалого, в його біографії Шевченка («Жизнь и произведенія Тараса Шевченка», Київ, 1882, стор. 83—86), а всі вони з'явилися в «Кіев. Стар.» за 1897 р. у статті того ж таки Чалого: «Изъ переписки Т. Г. Шевченка съ разными лицами» (кн. III, стор. 458—475).

Влітку 1856 року Залеський повернувся з заслання додому, в с. Рачкевичі на Мінщині, де жили його батьки й дві сестри. Року 1859-го Залеський одружився, а року 1860-го емігрував за кордон. Р. 1863-го допомагав польському повстанню: через його пересилалися гроші (80000 крб.) на купівлю зброї для революціонерів-повстанців; р. 1865-го їздив з штабом Ружицького до Цареграду. По невдалому повстанні Залеський довгий час жив у Парижі, де й брав діяльну участь у працях Польського Історично-Літературного Товариства, у виданнях цього Товариства надрукував цілу низку розвідок і статей (між иншим свої згадки про перебування на Оренбуржчині), а також складав та проголошував на річних зборах звіт про діяльність того Товариства, починаючи з 1866 р. до 1879 р. Помер Залеський р. 1880.

Перу Залеського належить кілька десятків статей та книжок історичного змісту. Серед них інтересніші: книжка його про Бакунина (Париж, 1862), Листи литовського студента (Париж, 1861), Знищення кріпацтва на Литві (Париж, 1868) й кілька некрологів та біографій. Окрім того він опублікував листи Станіслава Августа (Познань, 1872) та листи й нотатки пані Скірмунтової (Познань 1876), про яку згадує Залеський у своїх листах до Шевченка («Кіев. Стар.», 1897, III, стор. 470, 471—472; порівн. записи в журналі Шевченка під 17 жовтня й 15 листопада). З спадщини Залеського особливої уваги заслуговує альбом малюнків Киргизьких степів (*La vie des steppes Kirghises. Descriptions, recits et contes.* 22 офорти, стор. IV+67, Париж, 1865), як наслідок малярської роботи Залеського на засланні (Література: М. Т-ов (Драгоманов)—Письма Т. Г. Шевченка къ Бр. Залескому. «Кіев. Стар.», 1882, I, 161—164; Франко Ів.—Листочки до вінка на могилу Шевченка. Львів, 1890; Гординський Я.—Т. Шевченко і Ж. Красинський. «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. СХІХ—СХХ, стор. 174—175; Щурат В.—Основи Шевченкових зв'язків з Поляками. Там же; Вг. Zaleski—Wygnańcy polscy w Orenburgu. Rocznik Towarzystwa hist.-literaturnego w Paryżu, Paris, 1867).

Листування Шевченка з Залеським показує, як міцно зв'язані були між собою два вигнанці й які інтереси глибокі єднали їх. Це зазначив ще Драгоманов, кажучи, що «эти отношения были прежде всего отношениями умных и образованных товарищей, которые поддерживали друг в друге нравственную энергию беседою и трудом над культурными инте-

ресами искусства, литературы» («Кіевск. Стар.» 1883, I, 163). Але це листування показує ще й інтимні зв'язки між Шевченком та його звичайним за останні роки заслання кореспондентом. Досить перечитати в листах поетових згадки про спільно прожиті хвилини, щоб побачити, чим був для Шевченка Залеський. «С того времени, как мы расстались с тобою, — читаємо в листі, писаному на початку 1854 р.,—я два раза был на Ханга-Бабе, пересмотрел и перещупал все деревья и веточки, которыми мы с тобою любовались и, признаюся тебе, друже мой, заплакал. Не было с кем посмотреть на творение руки божией—вот причина слез моих: ты был далеко» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 375). «Вчера был я на Ханга-Бабе,—вертається знов до любих згадок Шевченко в листі 25 вересня 1855 р.,—обошел все овраги, поклонился, как старым друзьям, деревьям, с которых мы когда-то рисовали, и в самом дальнем овраге—помнишь, где огромное дерево у самого колодца обнажило свои огромные старые корни?—под этим деревом я долго сидел... О, какие прекрасные, светлые, отрадные воспоминания в это время пролетели над моею головою!... Когда же воспоминания мои перенеслись на Ханга-Бабу, я так живо представил себе это время, что мне показалось, будто бы ты сидишь здесь за деревом и рисуешь; я тогда только опомнился, когда позвал тебя и ты не отозвался» (Там же, стор. 388—389). Шевченко хвалиться перед Залеським убогими Новопетровськими новинами, звіряється з своїми думами й надіями та розчаруваннями («в настоящее время я так встревожен, так нравственно убит, что не могу простой мысли связать в голове моей бедной», — стор. 392; порівн. стор. 382, 383, 384, 399 та ин.), дає йому доручення, напр., продавати його малюнки («куски шерстяной материи») або переслати до редакції рукописи («Варнака», «Княгини»); часом поміж приятелями листовно провадиться просто дружня бесіда на літературні або мистецькі теми. Перед Залеським Шевченко будував і свої «воздушные замки», коли вже дістав був звістку про визволення, і в цих замках чимало віддає місця своєму сердечному приятелю. Уявляючи себе в думках вже в Петербурзі Шевченко додає: «ожидаю тебя к себе, моего искреннего друга. Ты приехал, живем мы с тобою скромно, почти бедно в маленьких комнатах, неутомимо работаем, учимся и наслаждаемся своим учением» (Там же, стор. 403). В літературі не раз висловлювано непевність що-до широти отих Шевченкових стосунків з засланнями-поляками (М. Чалий, згодом у своїх згадках Ф. Лазаревський); запідозрювано, ніби поляки «обкрутили» поета й хотіли його тільки використати для своєї справи; а з другого боку ніби й сам Шевченко це бачив і тяготився такою неширою приязню. («Кіевск. Стар.», 1899, II, стор. 158—159). Стосунки саме з Бр. Залеським остаточно цю легенду розвіюють і дають яскравий образ дійсно інтимної близости й широї приязни між українським поетом та його союзником-поляком. Закінчення ж присвяченої Бр. Залеському поезії «Ляхам» —

Подай же руку козакові
 І серце чистее подай!
 І знову іменем Христовим
 Ми оновим наш тихий рай —

показує, що під цюю приязнь поет підводив і широкі принципіальні підвалини.

В. М.

Стор. 8, рядок 1. Вільно—місто, на яке претендують і білоруси, і литовці, й поляки,—стоїть по-над річками Вілією та Вілейкою, поміж височенькими й дуже гарними горами, на 54°41' півн. шир. і 25°17' схід. довг. Коли і хто його осадив—невідомо, але є звістки, що в XI в. воно вже було, а в XIV-м, за князя Гедимина, робиться столицею великого князівства Литовського, до якого належали, тодішнім терміном кажучи, і «руські», себто українські та білоруські землі. Через те, що «руська» культура тоді була підбила під себе литовську, Вільно, як і Київ на півдні, стає в XVI—XVII в. одним з великих центрів тоді спільної для українців і білорусів культури (друкарні, брацтво, школи). Польська експансія на схід тоді ж таки зробила Вільно одним із своїх форпостів і, сполонізувавши верхи людности, знищила ті зародки білоруської культури, що там були зав'язувалися, і від них зосталося лиш кілька пам'яток (замкові руїни, Остра Брама, катедро, то-що). З приєднанням Вільна до Росії почалася, замість колонізації, обрусительна оргія, що надто далася в знаки по невдалих повстаннях 1831 р. (скасування університету 1832 р.) та 1863 р. (діяльність відомого Муравйова, офіційально—Віленського, неофіційально—Вішателя). По великій європейській війні Вільно одійшло від Росії і р. 1821-го його захопила Польща (Киркор А.—Городъ Вильно. «Живописная Россія», т. III. СПб. 1882).

В спогадах Шевченкових Вільно не останнє займає місце. Сюди його привезено, од череди одірвавши, на покойового козачка в 1829 р. (див. Яворницький Д.—Матеріяли до біографії Т. Г. Шевченка. Катеринослав, 1909, стор. 8—9). Тут він уперше міське спізнав життя, вперше мабуть пережив і молодечий роман («во сне видел церковь святая Анны в Вильне и в этой церкви молящуюся милую Дуню, чернобровую Гусиковскую»—записує Шевченко в журналі під 5 вересня 1857 р.) і потім кортіло його одвідати це місто, любе із згадок молодого життя. Плануючи свою подорож з Новопетровського, Шевченко пише до Бр. Залеського 10 лютого 1857 р.: «Отдохнувши от этой полной радости (у Залеського. С. Е.), я почти силой беру тебя из объятий твоей счастливой матери, и в одно прекрасное утро мы с тобою помолимся перед образом Божией Матери Остробрамской. Вильно так же дорого по воспоминаниям моему сердцу, как и твоему» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 403). У відомому вірші «У Вільні городі преславнім» Шевченко згадує «Остру Браму», а також і руйнування університету («от як на те не вбгаю в віршу цього слова»):

Тоді здоровий-прездоровий
Зробили з його лазарет,
А бакалярів розігнали
За те, що шапки не ламали
У Острій Брамі...

Шевченко Т.—Кобзарь, 1907, стор. 446—447). Та й мабуть увесь епізод, про який мова в згаданому вірші, взяв поет із віленських своїх спогадів, розробивши їх р. 1848-го на Кос-Аралі. С. Є.

Стор. 8, рядок 1. П л а н подорожи з заслання у Шевченка не раз мінявся й мав кілька варіантів. Перший: на Москву, потім смоленським або віленським шляхом у Рачкевичі до Бр. Залеського, далі на Вільно до Петербургу (лист до Залеського з 10 лютого 1857 р., «Твори», т. II, стор. 403). Другий—на Москву просто до Петербургу (там-же). Третій: під впливом листа од Кухаренка—через Чорноморію та Крим на Харків, Київ знов же до Залеського в Рачкевичі, а звідти на Вільно до Петербургу (журнал під 13 червня, лист до Кухаренка з 22 квітня, «Твори», т. II, стор. 405). Четвертий: «прочитавши твоє письмо,—писав Шевченко до М. Лазаревського 1 липня 1857 р.—я перелицював свою дорогу в столицю: Чорноморію оставив до другого разу, а вдарив просто через Астрахань Волгою до Нижнього, а потім через Москву і до тебе, мій друже милий, мій єдиний» (Там же, стор. 411),—це власне збігається з другим варіантом, тільки докладніше розроблено. Нарешті п'ятий—офіційний, якого так боявся Шевченко: «в хламиде поругання и с ранцем за плечами» в Уральск і Оренбург (журнал під 13 червня). Що-до маршруту свого, то Шевченко вагався ввесь час: «Ще ти питаєш,—писав він до М. Лазаревського 20 травня,—чи багато мені буде треба грошей на дорогу? Я і сам не знаю, і не знаю ще, як я поїду — чи на Оренбург, чи Волгою до Нижнього і на Москву, чи на Чорноморію» (Шевченко—Твори т. II, стор. 409). Як відомо з журналу (запис під 22 липня) комендант Новопетровського Іраклій Усков спершу був одмовився дати Шевченкові перепустку через Астрахань до Петербургу, бо не мав офіційного наказу про одставку поета, але 31 липня раптом змінив свою постанову й дав тую перепустку (запис під 5 серпня). З цього мало не вийшло було великої халепи для обох, бо потім виявилось, що Шевченкові як-раз і заборонено було спершу їхати до столиць. С. Є.

Стор. 8, рядок 5*—6. Родина гр. Толстих вельми заважила в Шевченковому житті останніх років. Гр. Толстая, Анастасія Івановна, дочка незаможного армійського капітана Іванова, виросла-виховалась у родині Ахвердових. Вона добре володіла французькою, німецькою та італійською мовами, майстерно грала на роялі, багато читала й тим поповняла свою освіту. Року 1838 вона одружилася з графом Ф. П. Толстим. Людина з чулою, лагідною вдачею та мистецькими нахилами, надзвичайно гостинна і товариська, гр. Толстая цілком була здатна,

щоб разом з своїм чоловіком утворити те, що звалося тоді салоном,— об'єднати гурток представників із різних паростів мистецтва. Гостинна господа Толстих була тихим пристановищем для освічених людей: кожної неділі збиралися у них люди мистецтва, письменства і науки. «Неділі» у Толстих були дуже популярні і багато про них теплих спогадів лишилось у сучасників. Де-які деталі з тих «неділь» знайдемо й на останніх сторінках Шевченкового журналу (напр., під 12 квітня, 18 травня).

Граф Федір Петрович Толстой (1783—1873), відомий медальєр і віце-президент Академії Мистецтв, був людиною надзвичайно і різноманітно талановитою. В усьому, за що він брався, він доходив вершків уміння, нагадуючи цим знаменитого Леонарда да-Вінчі. Бувши ще хлопцем, Толстой міг вже укоськувати диких гірських коней; коли потім між гвардійцями увійшло в моду вольтижування, він випередив у тому всіх своїх товаришів; у фехтуванні він дійшов був до такої досконалости, що міг битися з найкращими бойцями на рапірах; коли він надумав вчитися у вславленого в Пушкіна балетника Дідло, то цей радив йому присвятити себе цій галузі мистецтва, велику пророкуючи будуччину. Наукову школу Толстой пройшов теж дуже добру. Спочатку його віддано було до Полоцького єзуїтського колегіуму, під руку відомого патера Грубера, людини всіма сторонами освіченої. Всі негативні риси і колегіуму, і самого патера Грубера на Толстому не відбилися, бо жив він у приватному помешканні, а в колегіумі тільки вчився. Грубер був і першим його вчителем у малярстві, до якого Толстой виявив надзвичайну кебету з раннього ще дитинства. На п'ятнадцятій весні віддано Толстого до Морського Кадетського корпусу, що мав на той час славу однієї з найкращих у Росії шкіл. Скінчивши там курс, Толстой не міг вийти на справжнього моряка через нахил до морської недуги й тому його випущено мичманом у весловий («гребной») флот, і це дало йому змогу жити в Петербурзі й задовольняти свою жадну до мистецтва й науки натуру. В науках Толстой виявляв такі здібності, що його охоче приймали під своє керування всі спеціалісти, з якими доводилося йому знайомитися: математики він вчився у Є. Н. Фуса, астрономії—в Ф. І. Шуберта, нумізматиків—в Ф. І. Круга; працював він і у Ф. П. Аделунга, Парота, Клапрота й інших учених; слухав прилюдних лекцій у проф. Германа, проф. Куторги та ін., зробився нарешті членом майже всіх літературних товариств, які тільки були тоді в Петербурзі.

Згаданий допіру Є. Н. Фус сприяв тому, що Толстой вийшов на художника. Побачивши раз, як він, орудуючи тільки ножиком та шпилькою, виліпив копію з камеї, математик порадив йому звернутися до Академії Мистецтв. Толстой послухав ради. Але чимало клопоту й прикрости довелося йому зазнати, таку кар'єру вибравши. Артистичний світ спершу поставився був до його вороже, як до аристократа, що хоче впертися до мистецтва; аристократична ж його родина бачила в тому

образу для свого роду, що Толстой, замість військової служби, зробився художником. Але все це він стерпів і переміг. Мистецькі твори Толстого незабаром завоювали собі славу не тільки в Росії, але й за кордоном. Пруська Академія Мистецтв обрала його на дійсного свого члена, а Австрійська й Флорентійська—на почесного члена; з 1826 р. він беззмінний віце-президент Петербурзької Академії Мистецтв. Треба тут зазначити, що нема такої ділянки мистецтва, де-б не працював Толстой. Не кажучи вже про головну його спеціальність—медальєрство, в якій він дав знамениті медальони на війну 1812 р. та барельєфи на Одисею, він працював і в різьбярстві, залишив безліч чудових малюнків аквареллю, малював і олійними фарбами, працював і в архітектурі, укладав навіть балети.

Взагалі була це така відголосна на всякий поступовий рух людина, що не тільки в мистецьких справах, але і в громадських він ішов на зустріч усякому доброму починанню. Поки він добачав у масонстві великі гуманні завдання—захоплювався цим рухом і був майстром у ложі «Избранного Михаила», першій російській ложі в Петербурзі. В цій саме ложі й виникла думка заснувати Товариство Ланкастерських шкіл у Росії, й дійсно «вільні каменярі» заснували зразково упорядковану таку школу. Приймав Толстой велику участь і в так званій «Зеленій Книзі»—таємному товаристві, заснованому на боротьбу громадськими заходами з усякими несправедливостями. Таким чулим на всяку громадську справу лишився Толстой до кінця свого віку. До всіх, хто стояв нижче за його, він завжди ставився просто, широко, допомагаючи чим тільки міг; перед вищими він, людина політично уміркована, не гнув своєї шиї, не боявся говорити правду в вічі хоча б і самому цареві. Коли амністія на початку нового царювання була обминула Шевченка та наближався час нових амністій з приводу коронування Олександра II, Толстой почав клопотатися за поета-засланця перед президентом на той час Академії Мистецтв, вел. княгинею Марією Николаєвною, що доводилась новому цареві сестрою. Вона не зважилася взятись за таку справу, одмагаючись тим, що сам царь ніби викреслив з списків Шевченкове ім'я того разу. «Ну, так я сам, от своего имени подам прошение!»—сказал разгоряченный отец (так переказує цю справу його дочка, К. Юнге).—«Что с вами?»—сказала великая княгиня,—я, сестра, не смею этого сделать, а вы...»—«А я подам».—«Да вы с ума сошли!»—воскликнула великая княгиня. Отец, несмотря ни на что, исполнил свое намерение» (Е. Ф. Юнге—Воспоминания, видання «Сфинкс», стор. 127—128). Про Ф. П. Толстого докладніше—див. у згаданих допіру «Воспоминаніях» Е. Юнге та ще власні його «Записки» в «Русской Старине» 1873 р.

Ол. Н.

Стор. 8, рядок 6—7. Родина гр. Толстих, що про їх тут Шевченко пише: «они единственные виновники моего избавления, им и первый поклон»—справді велико прислужилася своїми захо-

дами визволенню з неволі поета. Історія цих заходів уявляється нам тепер так.

Шевченко взагалі не набридав начальству своїми скаргами, каяттям та проханнями на волю. Після невдалої спроби р. 1850-го добути через ген. Дубельта дозвіл малювати, він замовк надовго і, засланий до Новопетровського, сціпивши зуби, мовчки ніс свою долю. Влітку р. 1854 до Новопетровського прибула відома експедиція акад. Бера, і це мабуть була для Шевченка перша продоховина з того іншого світу, до якого він так бажав повернутися. Принаймні про одного з учасників експедиції, Данилевського, Шевченко пише 9 жовтня до Бр. Залеського: «такое явление, как Д(анилевский) в нашей пустыне может вскружить и не мою голову. Он своим присутствием оживил во мне одиноком давно прожитые прекрасные дни» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 382). Очевидно, що при цих заїзжих інтелігентних людях і ставилися тоді та вироблялися плани, як визволити поета з неволі. Один з тих планів і був—клопотатися про визволення через Академію Мистецтв, власне через її віце-президента, відомого вже нам гр. Толстого, людину гуманну і на все добре чулу та відзивну. Треба думати, що Бер перший звернув увагу віце-президента Академії на жахливе становище на засланні талановитого художника. Розпочавши заходи про визволення Шевченка, Толстой доручив художникові Миколі Осипову сповістити про це поета: «начало уже сделано» (М. Чалый—Жизнь и произвед. Т. Шевченка, 88),—писав до Шевченка Осипов. Згодом ту ж таки звістку подала поетові і гр. Толстая, що відписала Шевченкові замість Осипова, якого не застав Шевченків лист у Петербурзі. Це й був початок безпосередніх зносин поета з родиною Толстих. Ось як Шевченко переказує свої вражіння од того початку в новому листі (20 травня 1855 р.) до того ж таки Осипова: «Я потерял было уже надежду получить от вас или об вас хоть какое-нибудь известие и, бог знает, чего уже я не передумал. Думал даже... (простите мне), что вы, и вы меня покинули на моей терновой дороге. Только, о радость неизреченная! на другой день праздника, т. е. 16 апреля, получаю страховое письмо от неизвестной мне особы. Пошли ей, господи, все блага и радости в жизни. Из письма узнал я о вашем превращении и, радость всем радостям, узнал я, что я не забыт, не покинут на волю меня карающей судьбы. Благороднейшее существо этот аноним. По милости его и у меня был праздник, как у людей. Нет, больше ни у кого такого светлого, прекрасного праздника не было, как у меня. Такие праздники даются только за долгие и тяжкие испытания» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 386). «Вам,—додає Шевченко на закінченні того ж таки листа,—известен благородный, великодушный аноним. Пишите ему, молитесь его не оставит моей просьбы... Прошу вас, пишите ей и благодарите за ее искреннее участие, за ее материнское теплое письмо» (Там же, стор. 388). Відомий, очевидно, був «аноним» і самому Шевченкові: «Я ожил, я воскрес!—одписує він самій гр. Толстій.—И остальные дни праздника я

провожу как бы в моем родном семействе между вас и Николая Осиповича, мои милые, мои добрые, мои великодушные друзья! Я так обрадован, так ошастливлен вашим ласковым приветом, что забываю гнетущее меня девятилетнее испытание... Прощайте, мой искренний, мой великодушный аноним. Не оставляйте меня и сделайте, что вам укажет ваше доброе сердце и что может сделать, а чего нельзя—предоставим всемогущему человеколюбию!» (Там же, стор. 393). Коло того ж часу (12 квітня 1855 р.) Шевченко обертається з листом і безпосередно до гр. Толстого, як художник до художника, й прохає клопотатися про його долю («Шевченковський Збірник», т. I, 1924, стор. 126—127). Шевченко, видно, не був знайомий з Толстим, хоча той був між професорами Академії Мистецтв ще з 1842 р., бо в цьому листі поет не просто нагадує Толстому про себе, а посилається на конференц-секретаря Академії, Василя Григоровича, що «меня знав лично, как художника и как человека, и он засвидетельствует перед вами обо мне» (Там же, стор. 127).

Справа Шевченкова опинилася з того часу в добрих, надійних руках. Толсті уживають усіх заходів, щоб поліпшити долю поета, а «благородный аноним» своїми листами, як «родная сестра ваша» (Чалый М., стор. 89), підтримує нещасного вигнання, додає йому надії, розважає словом потіхи, порадами. І що це не були самі слова, що Толсті не обмежилися формальною участю в клопотанні за долю засланого поета, а вложили в справу всю свою душу—показує, як зустріли в родині Толстих звістку про амністію для Шевченка. «Прошла коронація,—пише в своїх згадках дочка Толстих,—ответа не было. Волнение в нашем доме было большое,—все предсказывали самые ужасные последствия смелой выходки отца. Время тянулось, неизвестность все более томила, но я должна сказать к чести нашей семьи, что все внимание всех нас было обращено не на личные интересы, а только на то: будет или нет освобожден Шевченко? Наконец,—никогда не забуду я этого вечера,—ответ был получен! Бумага пришла часов в одиннадцать вечера; мы, дети, уже спали. Вдруг тетя будит нас. «Что такое?»—вскакиваем мы.—«Радость! радость! Одевайтесь скорее, идите в залу...» В одну минуту готовы, летим в залу, попадаем в объятия матери, в объятия Николая Осиповича, который подбрасывает нас на воздух... все в один голос кричат: «Освобожден! освобожден! Шевченко освобожден!» Суют нам какую-то бумагу... Отец притягивает нас к себе, лицо у него светлое и радостное... Раздается выстрел открываемой бутылки шампанского, и мы с сестрой, точно теперь только проснувшись, начинаем кричать от радости и кружиться по зале» (Е. Ф. Юнге—Воспоминання, стор. 131). Шевченко глибоко відчував і цинив спочуття незнайомих оцих людей, а надто своєї «святой заступниці», як він звичайно взивав гр. Толстую в своїх листах і в журналі. «Друже мой благородный, лично незнаемый!»—одписував він Толстій на її повідомлення про близьку волю.—Сестро моя, богу милая, никогда мною не виденная! Чем воздам тебе, чем заплачу тебе за радость, за счастье, которым ты об'яла, восхитила мою

бедную тоскующую душу? Слезы! Слезы беспредельной благодарности приношу в твое возвышенное, благородное сердце»—і далі цілий немов би акафист на честь «святої заступниці» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 401). Отже легко зрозуміти, чому з «первым поклоном» до Толстих так поспішався Шевченко. «Сначала уплачивается долг, потом удовлетворяется голодная нужда, а на остатки покупается удовольствие. Так, по крайней мере, делают порядочные люди»,—мотивує Шевченко в журналі під 1 липня, перемагаючи своє велике бажання й спокусу їхати на Чорноморію до Кухаренка. Найпершим подякувати Толстим уважав він за свого роду «борг чести».

С. Є.

Стор. 8, рядок 12 «Хламида поругання»—розуміє тут Шевченко солдатський одяг, що для його справді був ознакою ганьби й пониження.

С. Є.

Стор. 8, рядок 13. Уральськ—головне місто в колишній Уральській області на 71°12' півн. ш. і 51°22' східн. д., над р. Уралом; за часів Шевченка належав до Оренбурзького краю. Осаджено його десь на початку XVII під назвою Яїцького Городка, але по Пугачівському рухові перейменовано «для предання всего случившегося полному забвению». Мешканці, колишнє уральське козацтво, живуть переважно з рибальства на р. Уралі (Хорошин М. П.—Уральская община. «Живописная Россия», т. VII, ч. II. СПб. 1899). В Уральському стояв штаб «Оренбургского Линейного № 1 батальона», до якого й належав Шевченко (Косарев Е.—Извлечение изъ дѣлъ и памяти—в статті «Нѣсколько новыхъ матеріяловъ для біографіи Т. Г. Шевченка»,—«Кіевская Старина», 1893, II, стор. 249).

С. Є.

Стор. 8, рядок 34. Арапчики—видко, місцева назва якоїсь монети, мабуть дрібнішої за карбованця («целкового»), хоча в такому розумінні не знайдемо цього слова ні в Даля («Толковый Словарь живого великорусскаго языка»), ні в академічному «Словарѣ русскаго языка».

С. Є.

Стор. 9, рядок 1—12. Характеристика військового життя, вболівання до солдатів і огида до офіцерства—це звичайний мотив у щоденних записках Шевченка,—див. записи в червні 19, 20, 21, 27, 28 (історія з Кампіоні), в липні—8 (історія Скобелева), 29 (про Обеременка), в жовтні—4, в грудні—19 («отвратительное сословие!») і т. и. Те ж саме знайдемо і в Шевченкових листах, писаних із заслання. «Вчера,—пише поет до кн. Рєпниної 26 лютого 1848 р.,—я не мог кончить письма, потому что товарищи солдаты кончили ученье, начались рассказы, кого били, кого обещались бить; шум, крик, балалайка выгнали мене из казарм, я пошел на квартиру к офицеру (меня, спасибо им, все принимают как товарища); только расположился кончить письмо—и вообразите мою

муку: хуже казарм, а эти люди (да простит им бог) с большой претензией на образованность и знание приличий» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 356). «Боже вас сохрани,—писав Шевченко до Осипова 20 травня 1855 р., подавши характеристику «кращого» з офіцерів,—и во сне увидеть такое нравственное безобразие человека. Геты, между которыми на берегах Дуная влачил остаток дней своих Овидий Назон...—были дикие варвары, но не пьяницы, а окружающие меня и то, и другое» (Там же, стор. 386). С. Є.

Стор. 9, рядок 14. К а з а к Л у г а н с к и й—псевдонім Даля, Володимира Івановича (1801—1872), узятий від Луганського заводу на Катеринославщині, де Даль народився. Автор відомого словника російської мови («Толковый Словарь живого великорусского языка»), Даль свого часу користувався чималою популярністю і як белетрист-етнограф. Сучасна критика до Даля-белетриста ставилася різно. Критики слов'янофили вихвалювали його по-над усяку міру (див. напр. далі оцінку Мельникова-Печерського). Белинський вагався: для його Даль то «забавний балагур» (Полн. собр. сочинений, т. II, СПб. 1900, стор. 74), то «живая статистика живого русского населения», а його твори—«перлы современной русской литературы» (Полн. собр. соч. т. X, СПб 1914, стор. 466, 467). Для Герцена Даль був «одним из первых его (обличительного направления) бесстрашных застрельщиков» (Полн. собр. соч. и писем, т. IX, СПб. 1919, стор. 96). Чернишевський дотепно висміяв і псевдо-народню манеру Даля, і брак у його творах усякого сенсу (Полн. собр. соч., т. VIII, СПб. 1906, стор. 141—144). Та ж таки розбіжність була і в присудах про наукові праці Даля (див. Пыпин А.—История русской этнографии, т. I, СПб. 1890, стор. 347 і далі).

З Шевченкової повісті «Художник» та з інших даних (Шевченко ілюстрував напр. збірник «Наши списанные съ природы русскими» 1841 р., де брав участь і Даль) довідуємось, що Шевченко був з Далем знайомий ще до заслання, за часів Петербурзького життя. Шевченків приятель, художник Штернберг, разом з Далем виїздив до Оренбургу—це було на самому початку 40-х років. Шевченко називає Даля в згаданій повісті: «умный, добрый Даль». У листі до В. М. Лазаревського, з 20 грудня 1847 р., знаючи, що Даль близький до оренбурзького генерал-губернатора В. А. Перовського (він був секретарем у його брата, Л. А., товариша міністра «уделов») Шевченко прохає: «як побачитесь з В. І. Далем, то, поклонившись йому од мене, попросіть його, щоб він ублагав В. Перовського, щоб той визволив мене хоч із казарм (сиріч випросив мені позволення рисувать). Даль чоловік добрий, розумний і могутий; він добре знає, як тут ми пропадаємо, то тяжкий гріх йому буде (слово закреслено), як не схоче промовити за мене хоч одно слово» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 354). З 1849 р. до 1859 Даль був управителем удільної контори в Нижньому Новгороді. Шевченко, повертаючись з заслання й перебуваючи в

Нижньому, не раз бачився з Далем, але іншу вже думку мав про його. Виразно бачимо з Шевченкових записок (див. 12 листопаду, 16 та 18 грудня 1857 р. і 3 березня 1858 р.), що Даль і як письменник, і як людина чужий Шевченкові. Біограф Даля А. Черкас зазначає, що його твори спостережливі і не позбавлені гумору, а проте переняті духом народньо-романтичної сентиментальности, крізь яку іноді пробиваються симпатії кріпосника, прихильника суворої поміщицької влади «с исправительными мерами, необходимыми для блага глупого русского мужика». А коли пригадати ще антипатію Шевченкову до німців (див. П. Филипович—До студіювання Шевченка та його доби—в збірнику «Шевченко та його доба» т. I), то може й не здивує гострий вираз, подиктований почасти й особистим незадоволенням (Даль довго не передавав Шевченкові книги, надіслані від Аксакова): «сухой немец и большой руки дрянъ» (запис у журналі під 3 березня).

Про Даля див.: Мельников-Печерский П.—В. И. Даль. Критико-биографический очерк при Полн. собр. сочинений Даля, изд. Вольфа. СПб. 1897, т. I; Пыпин А.—История русской этнографии, т. I, СПб. 1890, стор. 340—355; Черкас А.—биография в «Русскомъ Биографическомъ Словарѣ», т. «Дабелов-Дядьковскій», СПб. 1905.

«Солдатские досуги», що про них згадує тут Шевченко, написав Даль ще в 30-х роках XIX в. «Возник,—пише Мельников-Печерский,—в тридцатых годах вопрос о том, что читать грамотному русскому человеку низших слоев общества. Даль написал «Солдатские досуги» (пятьдесят два рассказа и несколько загадок). Эти «Досуги» не были похожи на искусственные в высшей степени, на каждом слове звучавшие фальшивой нотою, тогдашние рассказы генерала Скобелева (див. далі), знавшего фронтового солдата, но не ведавшего русского человека, и притом не имевшего ни малейшего образования, чем однако не стыдился хвастаться до цинизма. «Солдатские досуги» даже не похожи были и на позднейшие книжки для народного чтения, которые писались и пишутся неумелыми руками либо из-за одних денег, либо с предвзятыми намерениями... Впоследствии, уже в пятидесятых годах,... великий князь генерал-адмирал Константин Николаевич обратился к Далю с приглашением написать книжку для чтения матросов. Бывший мичман Черноморского флота, в 1851 году, написал «Матросские досуги», состоящие из ста одиннадцати статей. И доселе нет в нашей литературе ничего лучшего, ничего пригоднее для народного чтения, как «Солдатские и матросские досуги»..., написанные первейшим знатоком русского простонародного быта, Казаком Луганским. А между тем о них и помину нет» (Мельников П.—В. И. Даль. Критико-биограф. очерк. Полн. собр. сочинений Даля, т. I, стор. XLV—XLVI). Оцінка явно перебільшена.

У Шевченка з «Солдатскими досугами» вийшло непорозуміння. Не читавши, як сам зазначає, цієї книги, Шевченко на підставі самого заголовку («заглавие ложное») думав, що Даль описує «фантастические

досуги» у солдат і іронично рекомендує «прославленному сочинителю» звернути краще увагу на «истинные досуги линейных, армейских и даже гвардейских офицеров». Тим часом у Даля маємо просто оповідання й популярні нариси для читання солдатам, не завжди навіть з військового побуту. П. Ф.

Стор. 9, рядок 29. Бажанов Микола Єфремович. Підпоручик. Плац-ад'ютант Новопетровського форта. З 25-го листопаду р. 1855-го наглядач Новопетровського військового «полугоспиталя». Приятель Шевченка. До нас дійшов один лист Бажанова до Шевченка,—писаний вже після заслання, він характеризує до певної міри обставини життя в Новопетровському та поетові стосунки з місцевими людьми. Подаємо його цілком, нічого не міняючи (оригінал у рукописному відділі Все-народньої Бібліотеки України).

Александровскій фортъ.

«8» Августа 1860 Года.

Здравствуйте

Много-уважаемой Тарасъ Григорьевичъ!

Я полагаю Вы помните еще некоего Бажанова, съ которымъ жили довольно-мирно, бродили вмѣстѣ отъ не чего дѣлать по саду или такъ наз: огороду; а иногда и спали послѣ сытнаго обѣда подъ не совсѣмъ тенистыми талниками. «Не правда-ли какъ было весело»? Да! Вить скоро сравняется 15 лѣтъ, какъ я провожу подобнаго рода жизнь, со всѣми ея прелестями и разнообразіемъ и, удивляюсь своему терпенію, что могъ столько время прожить въ такомъ захолустѣ, какъ вообще всѣ укр: въ Киргискихъ степяхъ. Но наконецъ и у меня не достаетъ болѣе твердости переносить такую однообразно-ленивую жизнь! А что прикажите дѣлать?... Выѣхать изъ укрѣп: на службу во внутреннія Губерніи, нѣтъ возможности! потому, что меня никто не знаетъ изъ лицъ, которыя-бы приняли къ себѣ на службу, безъ особенной рекомендаціи. Вотъ, если-бы Вы Тарасъ Григорьевичъ приняли на себя трудъ похлопотать чрезъ вашихъ знакомыхъ объ мѣстечкѣ, такъ себѣ незавиднымъ, какъ напр: въ военное училищѣ, или въ какой нибудь изъ губернскихъ Корпусовъ дожурнымъ Офицеромъ или куда нибудь лишь бы только имѣть средства содержать себя, болѣе или мѣніе прелично.

А что въ самомъ дѣлѣ Тарасъ Григорьевичъ! Если это возможно, и моя прозьба не будетъ обременительна—въ такомъ разѣ позвольте попросить Васъ, изаходатайствовать мнѣ переводъ въ одну изъ выше означенныхъ должностей?

Если Вамъ Господь поможетъ, и переводъ мой состоится, то мнѣ кажется я готовъ буду отъ радости прыгнуть съ флагъ-штану. Вотъ до чего надоѣло Тарасъ Григорьевичъ. Впрочемъ что вамъ говорить! Вы и такъ знаете хорошо все.—

Знакомыя Ваши по укр: всѣ здоровы, новостей никакихъ нѣтъ, да и что можетъ быть въ такомъ мѣстѣ, какъ нашъ фортъ.—

До свиданія Тарасъ Григорьевичъ! Будьте здоровы, желаю Вамъ всего лучшаго,

Остаюсь Вамъ преданный

Н. Бажановъ.

Доля портрета, що малював з Бажанова на городі Шевченко, нам невідома (Новицький О.—Тарас Шевченко як маляр. Львів—Москва, 1914, стор. 46).

М. Н.

Стор. 9, рядок 32. «Приятельница»—мабуть чи не А. Ускова, дружина коменданта в Новопетровському (див. далі). В запису 16 червня Шевченко згадує, що «на огороде или в саду летняя резиденция нашей комендантши, и все свободное время теперь я провожу в ея семействе». Роздратований тон («чорт принес приятельницу») пояснюється, видно, тим, що Шевченкові пребили працювати. Подібний тон у запису від 18 липня («выслушал из милых уст такую чепуху»..., «заплесневшие прокисшие сливки») безперечно стосується А. Ускової.

Згаданого в дальшому тексті (ряд. 37) «фаворита Молчалина А.» тепер розшифрувати неможливо.

С. Є.

Стор. 9, рядок 41. Особу, що її тут означив Шевченко літерою Ч.—названо повним ім'ям у запису під 6 липня: це підпоручик Ч а р ц. Історію, якої він зробився героєм і яку Шевченко зве водевілем «Свадебный подарок или недошитая кофта», докладно розказано в журналі,—див. записи під 16 і 17 червня, 6 і 11 липня. «Гнусное происшествие, не выходящее из круга обыкновенных происшествий в Новопетровском укреплении», «мерзость», як характеризує всеньку історію Шевченко.

С. Є.

Стор. 9, рядок 44. Мостовський—поляк, артилерійський капітан, що певне завідував у Новопетровському господарською частиною (див. запис у журналі під 25 липня). Приятель Шевченка ще з Орської фортеці, до якого поет ставився з великою прихильністю й шанобою; він навіть пропонував був Шевченкові р. 1855-го жити разом з ним на одному помешканні, але Шевченко того не схотів, щоб не підводити офіцера на небезпеку за «фамиллярное обращение с нижним чином» (запис під 28 липня). До прихильної характеристики Мостовського, яку знаходимо в журналі, можна додати ще оці рядки з листа Шевченкового до Бр. Залеського (1853 р.): «М(остовский) для меня теперь настоящий клад, это единственный человек, с которым я нараспашку, но о поэзии ни слова. Странно, человек тихий, добрый, благородный—безо всякого понятия о прекрасном! Неужели это доля всего военного сословия? Жалкая доля!» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 37; порівн. «Кіев. Ст.», 1889, II, 308).

Згадана трохи згодом «милейшая Миледи М.» (стор. 10, ряд. 23)—чи не дружина Мостовського.

С. Є.

Стор. 11, рядок 21. Не названа тут на ймення «наша комендантша»—це Агата Омеляновна Ускова, дружина коменданта в Новопетровському Іраклія Олександровича Ускова. Родина Ускових—це один з найясніших промінів у житті нашого поета на засланні в Новопетровському; постаті, що на них повинен кожен біограф поета з увагою зупинитися.

Усков на коменданта до Новопетровського вийшов з ад'ютантів генерал-губернатора оренбурзького, відомого гр. В. Перовського. Це сталося в квітні 1853 року. Був він комендантом до 1865 р., коли форт у Новопетровському зовсім знищено, тоді пішов у відставку, жив у Саратові і в Москві, де р. 1882-го й помер. Дружина його, Агата Омеляновна, була ще жива при кінці 90-х років і О. Кониський покористувався від неї багатьома відомостями про перебування Шевченка в Новопетровському, пишучи відому свою «хроніку» життя поетового. Одна з згаданих у журналі дочок Ускова, Наталя («Наташенька»), надрукувала (в обробці Н. Зарянка) свої згадки про «свого лучшего друга детства, дядю Тараса Горича», як вона своєю дитячою мовою вимовляла замість Григорьевича («Кіевская Старина» 1889, II).

Усков уперше спізнався з Шевченком тоді, коли той між іншими солдатами Новопетровської залоги ставився на огляд перед новим комендантом. Спершу Шевченко, як свідчить сама Ускова, поставився був до коменданта неймовірно, бо власне ніхто в Новопетровському не знав попервах, що за людина з Ускова, і його вважали за черствого формаліста. Засланий поет дуже добре з практики тямив дистанцію між комендантом та «рядовим», до того ж ще й з політичним минулим. Ба й сам обережний Усков спершу, не знаючи місцевих обставин, стерігся виявляти надто свою прихильність до засланця. Видимо, недавня оренбурзька історія, через яку прихильники Шевченкові багато зазнали прикрости, була ще свіжа в пам'яті. Ці натуральні цілком стосунки поміж комендантом та солдатом міняються потроху і згодом вирівнюються, як прибула до Новопетровського родина Ускова, дружина з двома малими дітьми.

Діти, мабуть, перші розтопили серце поета, бо він дуже любив дітей («я так люблю детей»—вираз у листі до Бр. Залеського; Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 371) і взагалі вважав це за ознаку «не зовсім лихого чоловіка». Ускова, що чула про засланця ще в Оренбурзі, також поставилася до його привітно й тепло і певне зуміла стопити лід обопільного напруження офіційних стосунків поміж своїм чоловіком та Шевченком. Тим більше, що Шевченко з першої знайомости зробив на молоду жінку гарне вражіння. «Його розумне високе чоло,—писала вона 40 літ по тому до Кониського,—велика лисина, добродушне чесне лице, ясний ласкавий погляд надавали йому поважання і надили до себе. Рухи його були поважні; голос м'який, симпатичний; говорив він виразно, плавно, чисто. Кожне слово його було продумане, тепле, віяло воно розумом» (Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 105—106). Ускови

запросили поета приходити до них обідати й вечеряти, і коли минулася перша хвиля обопільного розпізнавання, Шевченко зробивсь у господі в Ускових своєю людиною—бавився з дітьми, розмовляв і читав у голос з господарями, з Усковим разом працював у новому тоді ділі, фотографуванні. Усков, скільки міг, попільжив засланцеві його тяжку службу і взагалі трохи поліпшив його становище. Як щирий друг цілої родини, Шевченко глибоко переживав і всі родинні пригоди Ускових. Ось як озвався він на смерть свого улюбленця, сина Ускових, у листі до Козачковського, що сповіщив поета про свою родинну втрату,—до речі сказати, це й перша у Шевченка згадка про Ускових: «Недавно прибывший к нам комендант привез с собою жену и одно дитя по третьему году. Я полюбил это прекрасное дитя, а оно, бедное, так привязалось ко мне, что, бы(ва)ло, и во сне звало к себе лысого дядю. (Я теперь совершенно лысый и сивый). И что же? Оно, бедное, захворало, долго томилось и умерло. Мне жаль моего маленького друга; я тоскую; я иногда приношу цветы на его раннюю могилу и плачу; я—чужой ему... А что делает отец его и особенно мать? Бедная, горестная мать, утратившая своего первенца!» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 374).

Можливо, що це родинне горе ще більше злютувало жаждушого теплої родинної атмосфери поета-солдата з родиною його коменданта. Почуття його до Ускової пішло навіть далі від просто інтимної приязни. Шевченко, що давно не стрівав у цій пустині хорошої інтелігентної жінки, закохався. Натяк на це стріваємо вперше в листі до звичайного Шевченкового конфідента, Бр. Залеського. «Агата..., — писав поет 9 жовтня 1854 р.—эта прекраснейшая женщина для меня истинная благодать божия. Это одно, единственное существо, с которым я увлекаюсь иногда даже до поэзии. Следовательно, я более или менее счастлив; можно сказать, что я совершенно счастлив; да и можно ли быть иначе в присутствии высоко нравственной и физически прекрасной женщины?.. Не правда ли, ни одно письмо мое к тебе не оканчивалось так отрадно, как это?»—додає Шевченко (Там же, стор. 383). «Какое чудное, дивное создание непорочная женщина!—знов вертається, і вже отвертіше, долюбої теми Шевченко в листі, писаному до Залеського ж таки за кілька місяців.—Это самый блестящий перл в венце создания. Если бы не это одно единственное, родственное моему сердцу, я не знал бы что с собою делать. Я полюбил ее возвышенно, чисто, всем моим сердцем и всей благодарной моей любовью. Не допускай, друже мой, и тени чего-либо порочного в непорочной моей любви» (Там же, стор. 384).

Роман цей, певна річ, мусів кінчитися нещасливо: йому не було куди розгортатись. Почалися розчарування. Життя в «маленькому гарнизоні» з його брудом, плітками, підглядуванням постачало на це може занадто багато матеріялу, часами дрібного, але в своїй дрібязковості дуже дошкульного. Сповіщаючи 10 квітня 1856 р. Бр. Залеського про одну службову невдачу, що тяжко приголомшила була Шевченка, він додає з розпачем: «А моя нравственная, моя единственная опора—

и та в настоящее время пошатнулась и вдруг сделалась пустой и безжизненной; картежница, больше ничего! или это мне кажется так, или оно в самом деле так есть. Я так ошеломлен этою неудачею, что едва различаю черное от белого» (Там же, стор. 395). І це не було тільки хвилинные розчарування. Його Шевченко широко розгорнув і мотивував у одному епізоді з написаної того ж часу виразно автобіографічної повісти «Художник».

«Недавно со мною вот что случилось,—читаемо тут.—Далеко, очень далеко от порядочного или цивилизованного общества, в захолустьи, почти необитаемом, досталось мне прозябать довольно не короткое время, и в это самое захолустье залетела, только не случайно, светская красавица; такую, по крайней мере, она впоследствии сама себя называла. Вот я знакомлюсь; а я, нужно вам заметить, на знакомства не очень туг. Знакомлюсь, наблюдаю новую знакомку-красавицу и—о чудо из чудес!—Ни тени сходства с прежде виденными мною красавицами. Не одичал ли я в этой пустыне? думаю себе. Нет, во всех отношениях прекрасная женщина: и умная, и скромная, и даже начитанная и, что называется, ни тени кокетства. Мне совестно самому стало за свою наблюдательность, и я всякую недоверчивость в сторону и делаюсь не то, что поклонником,—это ремесло мне не далось,—а делаюсь добрым, искренним приятелем. Не знаю, за что, но и я ей понравился, и мы сделались почти друзьями. Я не навосхищаюсь моим открытием, так даже, что в старом сердце пошевелилось нечто большее обыкновенной простой привязанности, и чуть-чуть было не сыграл роль водевильного старого дурака. Случай спас, и самый обыкновенный случай. Однажды по утрам—я был принят ими в доме, как свой, так что они меня часто на утренний чай приглашали,—так однажды по утрам я заметил у нее над самым затылком в мелкие косички заплетенные волосы. Мне это открытие не понравилось. Я прежде думал, что у нее естественно завиваются волосы на затылке, а это вот что! И это-то самое открытие остановило меня в признании в любви. Я снова стал простым добрым приятелем. Почти ежедневно разговаривая о литературе, музыке и прочих искусствах с образованной женщиной, совестно же сплетничать. В этих разговорах я заметил, и то уже на другой год, что она весьма поверхностна и о прекрасном в искусстве или в природе говорит довольно равнодушно. Это немного поколебало мою веру. Далее, нет на свете на немецком и русском языке такой книги, которой бы она не читала, и ни одной не помнит. Я спросил причину. Она сослалась на какую-то женскую болезнь, которая отбила у нее память еще в девицах. Я простодушно поверил. Только замечаю, какие-нибудь пошленькие стишки, читанные ею еще в девицах, она и теперь читает наизусть. После этого мне стало совестно говорить с ней о литературе, а после этого вскоре я заметил, что у них ни одной книжки в доме, кроме памятной на текущий год. По вечерам зимою они играли в карты, если собиралась партия; но это, думал я, из приличия, а того и не замечал, что она была ужасно не

в духе, ежели ей не удавалось составить партию: у ней сейчас же начинала страшно голова болеть. Ежели партия собиралась у мужа, то она, как ни в чем не бывало, садилась около стола и смотрела в карты игроков, как бы в свои собственные, и это милое занятие продолжалось уже далеко за полночь. Я, как только начиналась эта бездушная сцена, сейчас же выходил на улицу. Отвратительно видеть молодую, прекрасную женщину за таким безчувственным занятием. Я тогда совершенно разочаровался, и она казалась мне просто полипом или, вернее, настоящей привилегированной красавицей» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы, писанные на русскомъ языкѣ, стор. 353—354).

Звичайно, не важко помітити, що дійсні причини розчарування були не тільки в цій фактично мабуть правдиво, хоч і не дуже майстерно, розказаній історії. Дрібниці, які почав помічати занадто пізно знервований закоханець, тільки підгодовували те незадоволення, роздрочення, яке неминуче мусіло прийти, як наслідок любови без будучности, без надії. Перебільшення тут очевидне, хоча й таке природне. Поет несправедливий тут до жінки, яку сам же ідеалізував був над міру, а потім—хай навіть у белетристичній спробі тільки—скинув з високостів, як «дерев'яную куклу, на которую я впоследствии не мог смотреть без отвращения». Гарнизонна дійсність була мабуть і простіша, і далеко тверезіша. Ось як поясняє причину деякої остуди в їхніх з Шевченком стосунках сама Ускова. «Я,—писала вона до Шевченкового біографа,—рада була ходити з Шевченком; він умів на могильних пам'ятниках Киргизів розбирати, що визначає та чи инша річ, зброя, чи струмент, який зроблений на пам'ятнику. З них Шевченко розумів, чим той чи инший померший займався за життя, коло чого працював. Та й взагалі під час прогульок у Шевченка, як у людини освіченої, ніколи не бракувало теми за-для цікавої бесіди. Завжди було він здійсмає бесіду геть далеко від дрібних інтересів щоденного, занадто дрібного життя новопетровської людности. Таким чином прогульки наші тяглися довгий час, аж доки я не довідалася, що про ті невинні прогульки наші починають клепати недобрі речі. Раз якось прийшов до нас лікар Никольський і розповів мені, ніби жартуючи, що Шевченко закоханий у мене, і коли я бажаю, дак він покаже мені те місце, де Шевченко або стоїть або ходить, дожидаючи, доки я не вийду на прогульку, і в яку сторону я піду, туди невідмінно піде і Шевченко. Мені зробилося з того так прикро, що я перестала ходити на прогульку з Шевченком. Він вельми тому дивувався, але я ніколи не висловила йому дійсної причини» (Кониський О.—Т. Шевченко - Грушівський, т. II, стор. 125—126). Дійсна причина отже лежала в иншій площині: поет не знайшов відгуку на своє почуття, хоча, звичайно, і дрібні вади також давалися в знаки і остуджували гаряче почуття Шевченкове. «А знаешь-ли,—писав він до Бр. ж таки Залеського десь при кінці 1856 р.,—что у нас вышла маленькая контра? А(гата) имела неосторожность попрекнуть меня своими благодеяниями,

и я отряхнул прах от ног моих и повторяю слова великого флорентинского изгнанника:

Горек хлеб подаяния

И жестоки ступени чужого крыльца¹⁾.

Происшествие неприятное, но я теперь себя чувствую гораздо спокійнее и свободнее, нежели под покровительством, в сушности, добрых людей» (Шевченко Т.—Твори, II, стор. 399). Роман, очевидно, вже минувся і оцінку людям і подіям поет робить спокійнішу і тому правдивішу, ніж ота, що в белетристичному одягу.

Проте, не вважаючи на звичайні в житті «маленькі контри», все ж стосунки у Шевченка з родиною Ускових лишилися добрі, сердечні і теплі до самого від'їзду поета з Новопетровського: «Іраклій Александрович (щоб його лихо не знало) великий мені приятель»—читаємо в Шевченковому листі до М. Лазаревського перед самісеньким від'їздом з Новопетровського (Там же, стор. 411). Та й потім добрі згадки не завмерли, як бачимо з листування поета з колишнім його комендантом. Шевченко поважав Іраклія Олександровича, шанував Агату Омельяновну, любив їхніх дітей, як своїх «великих друзей», и «все свободное время», як зазначено і в журналі, опроводжав у цьому родинному крузі, вважаючи його за «единственный мой отдых и рассеяние в этом отвратительном захолустье». На сторінках Шевченкового журналу знайдемо чимало тому ілюстрацій (див. записи під 21, 28 червня, 6 липня та ин.), аж поки, кажучи словами останнього листа поетового до все того ж Бр. Залеського, «добрый Ираклій дал мне от себя пропуск прямо в Петербург» і поет вирушив з того «отвратительного захолустья» на завжди. С. Є.

Стор. II, ряд. 35—36. «... И видит бога на земле, как говорит поэт». Шевченко, певно, цитує тут відомого Лермонтовського вірша «Когда волнуется желтеющая нива». Цитата не точна, з пам'яті, як це траплялось не раз у Шевченка,—у Лермонтова читаємо:

...И счастье я могу постигнуть на земле

И в небесах я вижу бога.

Настрій побожного споглядання за красою природи, переданий у Лермонтовської поезії, був близький Шевченкові—про це свідчить і наведений у журналі запис під 17 червня, і таке, наприклад, місце з повісти «Художник»: «бывают и в природе такие чудные явления, перед которыми поэт-художник падает ниц и только благодарит творца за сладкие, душу чарующие мгновения» (Шевченко Т. — Поэмы... стор. 261).

¹⁾ Цю саму цитату, в трохи іншій тільки редакції, і поруч з ім'ям Бр. Залеського бачимо у власноручному поетовому рукопису „Художника“ (власність тепер Української Академії Наук), саме на тій сторонці, де подано вже наведену історію з розвінчаною „светскою красавицею“ (див. С. Є ф р е м о в—Спадщина Кобзаря Дармограя. „Україна“ 1925 р. кн. 1—2, стор 21—22). Ця дрібненька, ніби випадкова деталь виразно підкреслює автобіографічний тієї історії зміст.

З Шевченка великий був прихильник поезії Лермонтова. 20 грудня 1847 р. він писав із заслання до В. М. Лазаревського: «Пришліть ради поезії святої Лермонтова хоч один том; велику-превелику радість пришлете з ним» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 354). 1-го лютого 1848 р. Шевченко пише до А. І. Лизогуба: «чи не найдете в Одесі сочинений Лермонтова і Кольцова, пришліть поезії святої ради» (Там же, стор. 355). 1850 року в Оренбурзі у Шевченка під час трусу було одібрано чимало книжок, серед них були й дві книжки творів Лермонтова. М. Микешин у спогадах про Шевченка зазначає, що в день смерті поета серед книжок на його столі лежали твори Лермонтова (Проф. Таранушенко—Лермонтовські мотиви в «Кобзарі» Шевченка. «Науковий Збірник», Харків, 1924, стор. 141).

У журналі поета зустрінемо ще скільки згадок про Лермонтова. 20 липня 1857 р. Шевченко цитує переклад Лермонтова з Гете «Горные вершины...»—«глубоко-поэтические стихи»; 28-го липня—описуючи місячну ніч, Шевченко зазначає, що вона гармоніювала з віршами Лермонтова, «которые я невольно прочитал несколько раз, как лучшую молитву Создателю этой невыразимой гармонии в своем безконечном мироздании». Далі наведено перші чотири рядки з поезії «Выхожу один я на дорогу». 20-го вересня Шевченко, жартома вживає Лермонтовського виразу: «Тучки небесные, вечные странницы» (у Лермонтова—«странники») пустили из себя такую мерзость, что я укрылся в капитанскую светелку». Всі оці данні свідчать, що серед улюблених у Шевченка поезій Лермонтова були як-раз не найтипівіші бунтарські, «демоничні» поезії автора «Мцирі», а твори, перейняті споглядальністю і спокоєм. Лермонтов, як до певної міри й Шевченко, мав дві вдачі, що про них слідом за біографами та дослідниками, писав Валерій Брюсов:

Ты нам казался сумрачным и властным
 Безумной вспышкой непреклонных сил;
 Но ты мечтал об ангельски прекрасном,
 Ты демонски-мятежное любил!
 Ты никогда не мог быть безучастным,
 От гимнов ты к проклятиям спешил.

Безперечно, Шевченко знав і цинив і громадянські та бунтарські поезії Лермонтова. З спогадів І. А. («Русское Богатство», 1901, кн. II, с. 64) дізнаємось, що Шевченко захоплювався поезією «Умирающий Гладнатор». Автор «Кобзаря» зазнав хоч і не дуже помітного, але безперечного впливу од Лермонтова—так окремих поезій («Пророк» та інші), як і де-яких характерних образів (напр., про героя «Тризна» Шевченко говорить: «он хохотал, как демон лютый»). Про Лермонтовські впливи на Шевченка писали ак. М. Петров, ак. М. Сумцов; переглянув це питання проф. С. Таранушенко в згаданій статті «Лермонтовські мотиви в «Кобзарі» Шевченка» («Науковий Збірник Харківської науково-дослідчої катедри Історії України», в. I, 1924), але не спинився на російських поемах Шевченкових, де помітний також лермонтовський вплив (див. П. Филли-

п о в и ч.—Шевченко і романтизм. «Записки Іст.-філ. Відділу УАН, кн. IV; А. В. Багрий—Шевченко в літературній обстановці. Баку, 1925).

П. Ф.

Стор. II, рядок 39. «Не могу ни за что приняться». Як цей настрій тоскного дождання глибоко був охопив Шевченка напередодні волі, найкраще показують його листи до приятелів із того часу. «А нудьга, нудьга!—писав він до М. Лазаревського 22 квітня 1857 року.—Я ще зроду такої нудоти не куштував. Ні до чого руки не лежать, а в голові така нехворощ, що й ради не дам. Читаю по одному листочку в день біографію Гоголя, читаю та й боюся: може й по листочку не стане, поки-то прийде той одпуск» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 407). «Чего я дожидал с судорожным замиранием сердца,—одписує Шевченко до Бр. Залеського 10 травня, діждавшись пошти,—того не привезла (почта)... Ожидание, как и всякое ожидание, самое несносное чувство. Не говоря уже о разумном каком занятии, я даже романа читать не могу» (Там же, стор. 408). «За що не візьмуся, із рук випадає,—читаємо в новому листі до М. Лазаревського з 20 травня.—Серце якось лихорадочно б'ється» (Там же, 409). «І чорт його знає, коли воно буде—те прокляте офіційальне» (повідомлення)?—виривається у його в листі до Я. Кухаренка з 3 червня (Там же, стор. 410). І так—у кожному листі з того часу.

С. Є.

Стор. II, рядок 41. «Под моею любимой вербою»—ця верба не раз нам стрінеться на сторінках журналу під усякими приголубливими назвами: «фаворитка-верба» (11 і 12 липня), «заветная верба» (13 і 15 липня) і ин. Історію цієї «фаворитки» розповів сам Шевченко в листі до М. Осипова з 20 травня 1855 р. «Вот вам один эпизод и, заметьте, отраднейший. В 1850 году, когда меня препровождали из Орской крепости в Ново-петровское укрепление (это было в октябре месяце), в Гурьеве-городке я на улице поднял свежую вербовую палку и привез ее в укрепление и на гарнизонном огороде воткнул ее в землю, да и позабыл про нее; весною уже огородник напомнил мне, сказавши, что моя палка растет. Она, действительно, ростки пустила; я ну ее поливать, а она расти, и в настоящее время она будет вершков шесть толщины в диаметре и, по крайней мере, сажени три вышины, молодая и роскошная; правда, я на нее и воды не мало вылил, зато теперь в свободное время и с позволения фельдфебеля жуирую себе в ее густой тени. Нынешнее лето думаю нарисовать ее, разумеется, втихомолку. Она уже так толста и высока, что под карандашом Калама мог бы выйти из нее прекраснейший этюд. Вот вам один единственный отрадней эпизод из моей монотонной, безотрадной жизни» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 387). Кругом цієї верби комендант Усков, за допомогою, як думають, Шевченка, насадив був спершу кілька верб (там же, стор. 381), а потім і цілий сад, що зберігся і по сей день. Р. 1899-го той сад бачив К. Оберучев і знайшов

у йому «две толстые старые вербы. Быть может, одна из них есть посаженная Шевченком палка» (Оберучев К.—Къ біографіи Т. Г. Шевченка. «Кіевская Старина», 1900, II, стор. 161). С. Є.

Стор. 11, рядок 44.—7 квітня Шевченко дістав листа од М. Лазаревського з 17 січня: «Як-раз 7 апреля,—одписував він,—прийшла до нас почта і привезла твою дорогую посылку і твоє радоснее письмо от 17 генваря» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 406). У тому листі Лазаревський, згадавши про повість «Матрос» та листи ніби від Дармограя, себто від самого ж таки Шевченка, пише, діждавшись «окончательного результата о Дармограе»: «Нехай молитесь богу і дякує царю і добрим людям: о увольнении его в отставку уже последовало разрешение царя и сообщено об этом воен. министру для исполнения; но відтіля чутки ще нема. Тепер, слава богу, не до «Матроса»; тепер нужно думать да гадать, как избратись відтіля. Уже толковали, что на выезд нужны деньги и, я думаю, хоть немного—скоро будет. Все думают, что гораздо лучше приехать сюда (себто, до Петербургу. С. Є.), а не додому (себто, на Україну. С. Є.), если только позволят это. Тут есть добрые знакомые, при помощи которых можно устроить фотографич. и дагеротипн. станок и иметь кусок хлеба на всю жизнь. Если это ему не понравится, то можно найти 20 других предметов к жизни. И там, в Малороссии, він не загине, да тут все-таки лучше. Так думают твои знакомые, которые тебе от души желают добра» (Письма М. М. Лазаревскаго къ Т. Г. Шевченку. «Кіевская Старина», 1901, II, 285). «Удався ж мені сьогоднішній (sic!) великодень!—одписує на це Шевченко 22 квітня,—такого святого, радісного великодня у мене ще й зроду не було... Я трохи не одурів, прочитавши його (листа); та ще як закурив твою сигару (я десять літ не курив сигари), то як закурив твою гаванну, то так мені, друже мій єдиний, запахло волею, що я заплакав, як тая дитина. От що ти наробив з моїми старими очима!» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 406). Легко зрозуміти, що зробив з поетом отой лист Лазаревського з першою цілкою реальною звісткою про визволення та з реальним таки ж і планом життя по визволенні. Справді—волею запахло... Звідси й те «томительное состояние», що про його згадує на цьому в журналі місці Шевченко. С. Є.

Стор. 12, рядок 2. Куліш Пантелеймон Олександрович (Панько Олелькович), знаменитий український письменник, народився 27 липня 1819 р. в м. Воронежі, на Чернігівщині, походив з старого козацького роду. Вчивсь у гімназії в Новгороді-Сіверському, в Київському університеті, де заприятелював був з Максимовичем і під впливом українського письменства захопився й сам українською ідеєю. 1840 р. в збірнику Максимовича «Кіевлянинъ» з'являються перші його друковані твори—пів-етнографічного змісту. Як перше гімназії, так і університету Куліш не скінчив, бо мусів заробляти на хліб учителюванням (у Луцькому, в Київі, в Рівно-

му, далі знов у Київ). Проживаючи в Києві, познайомився й здружився Куліш із Шевченком, Костомаровим та всім гуртком, відомим опісля з справи Кирило-Методієвського Брацтва; вже тоді він частіше почав виступати і в літературі (роман «Михайло Чарнышенко», поема «Україна» 1843 р. та ин.) та збирати етнографічний матеріал, що опісля подав у книзі «Записки о Южной Руси» (два томи, 1856—1857). 1845 р. Куліш дістав заходами свого великого приятеля, ректора Петербурзького університету Плетнева, в Петербурзі посаду навчителя гімназії та лектора в університеті й почав готуватись до професури. Ці плани на порозі наукової подорожі за кордон, по одруженні з Ол. Білозерською (Ганна Барвінок) в 1847 р., перебив арешт і процес Кирило-Методієвського Брацтва,—замість наукового командування за кордон опинився Куліш за ґратами, а потім у Тулі на засланні з заборною писати. Тут, серед тяжкої самотини, вибуло подружжя Кулішів аж три роки, і тільки 1850 р. дозволено Кулішеві повернутись до Петербургу, але заборону писати не знято, і він мусів свої твори по журналах друкувати анонімно або під криптонімами (найчастіше «Николай М.», — головніші твори: «Опытъ біографіи Н. В. Гоголя», СПб. 1854; «Записки о жизни Н. В. Гоголя», СПб. 1856; повісті в «Современнику» й ин.). Тільки 1856 р. вільно стало Кулішеві друкувати під своїм ім'ям, і він розгортає навдивовижу енергійну літературну та видавничу діяльність: згадані вже «Записки о Южной Руси», «Чорна Рада» (СПБ. 1857), а також твори Марка Вовчка, Квітки, Гречулевича, збірник «Хата», то-що. В «Основи», що виходила 1861 — 1862 р.р., Куліш займає, можна сказати, чільне місце, містячи тут поезії, оповідання, критичні й публіцистичні праці, історичні розвідки, рецензії. По упадку «Основи» й розгромі українства Куліш якийсь час перебуває у себе на хуторі під Борзною, посилаючи свої твори до галицьких виданнів, а з р. 1864-го їде на службу до Царства Польського, директором духовних справ у Варшаві. Доноси галицьких москвофілів, що бачили в йому свого непримиренного ворога, примусили його р. 1868-го податися в одставку. Куліш перебирається спершу за кордон, береться там до перекладу на українську мову біблії, а р. 1871-го повертається знов на хутір, де працює над «Історією возсоединенія Руси». Перші томи цієї праці, що вийшли р. 1874-го, зробили вражіння несподівано розірваної бомби своїми нападами на козацтво, а надто кількома грубіянськими вихватками на адресу покійних вже Шевченка й Максимовича та живих іще тоді Костомарова, Мордовця й інших. Куліш з того часу тратить своє становище духового привідці українства, і то стає цілком осторонь од громадського руху, то знов пробує виступити на громадську арену (побут його в Галичині р. 1881—1883 і «Крашанка Русинам і Полякам на великдень», 1882); так само вагається і в своїх літературних та історичних поглядах. Після 1883 р. Куліш жив анахоретом на хуторі, працюючи над новим перекладом біблії, творів Шекспіра, Байрона, а також власними творами. Помер 2 лютого 1897 р., лишивши величезну по собі літературну спадщину.

Загальна література про Куліша чималенька. Головніше: Маковей О.—Панько О. Куліш, «Л.-Н. Вістник», 1900 р. і окреме; Шенрок В.—П. А. Кулишъ. «Кіевская Старина», 1901, і окреме; Гринченко Б.—П. А. Кулишъ, Чернігів, 1899; Дорошенко Д.—П. О. Куліш, Київ, 1918; Дорошенко Д.—Пантелеймон Куліш, Київ-Ляйпціг, 1923; Єфремов С.—Без синтезу, «Записки Істор.-Філолог. Відділу Всеукр. Академії Наук», т. IV. Бібліографію писаннів Куліша подав А. Баліка,—див. «Дубове листя», альманах на згадку про Куліша (Київ, 1903), там же таки й реєстр його псевдонімів. Твори Куліша видала львівська «Просвіта» в 6-ох томах (1908—1910); київське видання «Сочиненій и писемъ П. А. Кулиша» під ред. Ів. Каманина (1908—1910) спинилось на 5-му томі, хоч мало обняти в 20-х томах мало не всеньку літературну спадщину Кулішеву (опріч перекладів).

Стосунки між Шевченком та Кулішем, цими двома найбільшими постатями українського руху часів свого роду Sturm-und-Drang-Period'у, займуть напевне найцікавіші сторінки в біографіях обох письменників. Тільки останніми часами з'являються починають спроби що-до перегляду фактичного до цих стосунків матеріялу (Грушевський Ол.—Шевченко і Куліш. «Шевченківський Збірник», т. I, Петербург, 1914; Петров В.—Куліш і Шевченко. Збірник «Шевченко та його доба», т. I; Петров В.—Шевченко, Куліш, В. Білозерський—їх перші стрічі. «Україна», 1925, кн. 1—2; Могилянський М.—Куліш і Шевченко «Кулішівський Збірник», Київ, 1926). До того ж тільки біографи обох письменників (з одного боку Чалий і Кониський, з другого—Маковей та Шенрок) спинялися епізодично на окремих моментах отих стосунків, маючи до того ж, як до Куліша, подекуди апологетичні завдання.

Про початок своєї знайомости обидва письменники не в одно говорять. Шевченко в своїх свідченнях у «III Отделении» помилково кладе його на р. 1842: «с Кулешем я познакомился в Кіеве, в 1842 г., весной, во время отлучки моей из Академии» («Збірник пам'яті Тараса Шевченка (1814—1914)». Київ, 1915, стор. 165); тим часом перша Шевченкова мандрівка з Академії на Україну була не 1842-го, а 1843-го р. Куліш же початок своєї знайомости з Шевченком означає взагалі невиразно, і це дало декому привід одсунути той момент до р. 1845-го, а попереду він ніби-то «ніколи не бачив його (Шевченка) і намальованого» (див. «Жизнь Куліша» в «Правді», 1868 р., стор. 285; порівн. «Воспоминанія о Костомаровѣ» в «Нови» 1885, т. IV, № 13, стор. 64). Це неоднакове свідчення можна погодити або тим, що перша зустріч обох письменників була занадто коротка й не лишила сліду в душі у Куліша (так гадає Кониський), або ж тим, що Куліш просто помилився, визначаючи ніби рік 1845 замість 1843-го, як помилився й Шевченко, згадуючи про р. 1842-й. В. Петров у своїй спеціальній праці досить аргументовано кладе зазнайомлення Шевченка з Кулішем на початок літа 1843 р. («Україна», 1925, кн. 1—2, стор. 44—46). Так чи інакше, а Шевченко і Куліш одразу один одним зацікавилися, бо ж інтереси в їх були спільні, хоча вдачі

Й нахили цілком різні. Дуже добре помітив був ту різницю, хоч і не зовсім об'єктивно схарактеризував її, сам Куліш. Списавши першу зустріч свою з Шевченком, він додає: «Тільки Куліш не зовсім уподобав Шевченка за його цинизм (sic!); зносив його норови ради його таланту. А Шевченкові знов не здалась до смаку та аристократичність Кулішева, що про неї ми вже натякнули» («Правда», 1868 р., стор. 285). Видимо, коректному, розважному, уміркованому й статечному, з мріями про аристократичну свою вдачу Кулішеві кипуча безпосередність та непоміркованість молодого Шевченка з його життям художника-богеми здалась тим «цинизмом», якого не міг ніколи стерпіти Куліш; обидва письменники, зійшовшись близько інтересами, разом з тим певне завжди почували між собою якусь дистанцію, якийсь холодок, що повівав між їми. Вічна це історія: геніальний «гуляка праздний»—Моцарт і тільки талановитий, хоч і статечний, Сальєрі... «Можна сказати,—пояснює свій про Шевченка присуд Куліш,—що це зійшовся низовий курінник, січовик, із городовим козаком-кармазинником. А були справді вони представителі двох половин козашчини. Шевченко репрезентував собою правобережну козашчину, що після Андрусівського договору зосталась без старшини і опинилась під Лядською кормигою, що втікала на Січ, а з Січі верталась в панські добра гайдамаками, що останніми часами вигубила вісімнадцять тисяч жидови і шляхти одним нападом в Умані і до посліду днів жадала одного—розтоптати панство панськими ж закаблуками. Куліш походить з того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило цареві Петру «Малоросійську колегію», помагало цариці Катерині писати «Наказ» і завести на Україні училища замість старих бурс. Один учивсь історії просто від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженого серця козацького, що рвалось і томилось у підданстві в козацького ворога Ляха; другий дорозумувавсь української бувальщини від такого коліна, що з предку-віку не знало панщини, що стояло колись на узгрянниччі поруч із лицарями Лянцкоронськими..., а потім волею пішло обороняти Московщину. Глибина чуття своєї народности була в обох їх однакова, тільки в Шевченка кров буяла без упину; Куліш уже й тоді шукав рівноваги серця і розуму, рівноваги хоч у і мушу» (Там же, стор. 286). Куліш хотів, очевидно, дати антитезу поміж поривчастею, трохи може анархичною, бунтарською вдачею Шевченка і власними «господарніми», як потім він любив казати, державницько-культурними нахилами—і зробив це наведеним порівнянням дуже влучно. Стосунки і листування їхні перед засланням, дуже нерівні й покручені, ствержують це. Потім Куліш не раз тільки поглиблював і вульгаризував зацитовану допіру характеристику свого друга-антагоніста, досягши мабуть апогея Шевченкоборства в епітеті «полупьяная муза Шевченка», вперше прикладеному до поета в «Історії возсоединенія Руси». «Никто не написал столько о Шевченке в похвальном смысле, сколько автор этой необработанной книги,—дописує Куліш на пояснення згаданого допіру епі-

тета,—но это не мешало ему видеть все недостатки распушенной музы Шевченка. Как необходимы были в свое время похвалы, так необходимо теперь показать медаль с обратной стороны. Если бы возможно было все произведения Шевченка пустить безразлично в дешевую распродажу по Украине, то само общество явилось бы на току критики с лопатою в руках: оно собрало бы небольшое, весьма небольшое количество стихов Шевченка в житницу свою; остальное было бы в его глазах не лучше сору, «егоже возметає вѣтр от лица земли». Отвержение многого, что написано Шевченком в его худшее время, было бы, со стороны общества, актом милосердия к тени поэта, скорбящей на берегах Ахерона о былом умоизступлении своем» (Куліш П. А.—Исторія возсоединенія Руси, т. II. СПб. 1874, стор. 24—25). До цих гордовитих слів, що пророче виправдались, тільки не на Шевченкові, а на самому Кулішеві, він не раз докидав був нових деталей у тому ж загонисто-несправедливому стилі, найпаче віршем,—див. Кулішеві поезії «Брату Тарасові на той світ» «До Шевченка», «До Тараса на небеса», «З Того Світу» («Я був собі п'яний, а баба Талалайка безкостим язиком своїм мене дрочила...»), «До Тараса за Річку Ахерон», «Покобзарщина» і ин. Характерно, що посилаючи на той світ Шевченкові свої гнівно-роздратовані ієреміяди, Куліш звичайно поруч з їми друкує гимни «єдиному цареві» та «єдиній цариці», себто Петрові I та Катерині II, про яких таке терпке слово сказав Шевченко в поемі «Сон». Це зроблено, видимо, не випадково: тут лежать політичні підстави до вище зазначеного антагонізму між Шевченком та Кулішем, і останній ставив його цілком свідомо, ба навіть силкувався його поглибити отим підкресленим вихвалюванням цих, на думку Шевченка, найлютіших ворогів українського народу.

Але цей гіперкритицизм що-до Шевченка повстав у Куліша вже по Шевченковій смерті, та й то, як побачимо, не одразу. За життя Шевченка, а надто на початку знайомости поміж обома письменниками, стосунки були зовсім инші. Куліш, з його глибоким розумом, не міг не тямити всієї сили Шевченкового таланту та ваги його для відродження України і в своїх надіях на його ладен був цей талант ще збільшувати, не спиняючись перед вихвалюванням може й переборщеним. «Серед цієї благодатньої молодіжці,—писав опісля Куліш, згадуючи про гурток 40-х років у Києві,—з'явився Шевченко, з голосним плачем своїм по нещасливій долі земляцькій і заспівав перед небожатами:

«Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?...»

Спів цей був для неї во-істину гуком воскресної труби архангела. Коли говорено коли-небудь по правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом у чоловіка засвітився полон'яний язик, то це було тоді в Києві» (Куліш П. А.—Хуторна поезія. Львів, 1882, стор. 8). Рівне між

собою,—каже далі Куліш,—«тільки на Шевченка взирало незв'язане нічим, опріч дружби, браття як на якийся небесний світильник, і це був погляд праведний. Озираючись назад, можемо сказати без кощунства про його великого, хоть і пригашеного дечим, духа: «Онъ бѣ свѣтильникъ горя и свѣтя». Шевченко з'явився посеред нас, яко видиме оправдання нашого натхнення звиш» (Там же, стор. 9). Мало того. Куліш бачив, як росте геній Шевченка з кожним роком, як він «саме розправляв проти сонця крила» і «упиваючись непечатаними творами Шевченковими» («Жизнь Куліша»,—«Правда», 1868, стор. 298), він ставить його ще вище. «Сам Шевченко,—каже Куліш про 1847 рік,—зробивсь не тим, яким я його покинув, їдучи з України. Це вже був не кобзарь, а національний пророк... Київська інтелігенція, лучче сказати—плодюща її частина обгортала українського барда глибоким почитанням. Для мене ж сяєво духа його було чимся надприроднім» (Куліш П. А.—Хуторна поезія, стор. 15). Звідси бажання зблизитися з Шевченком особисто й допомогти розвиткові творчого духу його. Шевченко бояринує в Куліша на весіллі, а молода дружина Кулішева ніби-то весь посаг свій потай дарувала, аби Шевченко міг поїхати за кордон, звідати вільного життя й набутків людської творчості набратись на довершення своєї освіти й художньо-поетичного хисту. Таке, принаймні, не раз оповідав Куліш.

Фатальний рік 1847-й розбив усе. «Дурна, вельми потужна лапа придавила нас обох на довго»,—згадував опісля Куліш («Досвіткы», вид. 1899, стор. 254). Шевченко й Куліш опинилися були спершу на короткий час у дуже близькому сусідстві, але поділені сажневими мурами царських казематів, а далі пішли в світ різно: один на степи оренбурзькі, другий до Тули. Зноситися засланцям було очевидно ніяк. Але Шевченко не раз напевне згадував на засланні свого приятеля,—принаймні між «милыми сердцу лицами» у снах поетових у Новопетровському конче фігурує і Куліш (див. напр. записи під 4 та 17 липня). Куліш перший вийшов на широку воду й згадав про бідолашного поета, що все ще конав у безводному степу, тоді вже за Каспієм. В II-му томі «Записок о Южной Руси» Куліш друкує Шевченкову поему «Наймичка», прикривши її автора неминучою на той час містифікацією про якусь ніби хуторську панночку, в якій в альбомі знайшов він був випадком це «творчество высшего разряда» невідомого наче б то автора. Того ж року Куліш у знаменитому епілозі до «Чорної Ради» вперше й прилюдно озвався про Шевченка, знов же не називаючи його на ім'я, як про «величайший талант южнорусской литературы», що «создал целый мир новой, никем до него несознанной поэзии» («Русская Бесѣда», 1857 р., IV, стор. 137—138). Варіяції тієї ж самої думки знайдемо по всіх оглядах літератури, які рясно писав тоді Куліш (див. передне слово до «Народних Оповіданнів» Марка Вовчка, 1858 р.), «Погляд на українську словесность» у «Хаті» 1860 р., «Чого стоїть Шевченко, яко поет народній», 1861, промови над труною Шевченка і т. и.). Як справді високо ставив Куліш Шевченка,

як поета, видно з того, що за життя Шевченкового після першої своєї віршованої поеми «Україна» (1843 р.) він зовсім замовк був як поет, мовчки визнавши Шевченкову над собою в цій сфері перевагу:

Ой мовчав я, браття,
Словом не озвався,
Поки Батько український
Піснею впивався,—

бо, мовляв, «боявся з ним різнити кобзою мою» («До братів на Вкраїну», 1862). І тільки по смерті Шевченка Куліш знов береться до своєї кобзи, та й то з скромною думкою—«твою роботу взяти докінчати» («Брату Тарасові на той світ»).

Але ставлячи так високо поетичний талант Шевченка, хоча й з деякими, як згодом побачимо, хитаннями, Куліш інакше ставився до особи поета. Ми вже знаємо признання Куліша, що він з першого разу «не зовсім уподобав Шевченка за його цинизм, зносив його нориви ради його таланту». Питання про «цинизм» Шевченка та його «нориви» ми обличимо на боці, бо специфічне витолковування у Куліша цих слів занадто вже б'є в вічі. Не в цьому бо «цинизмі» та й не в «норовах» сила, а в тому двоїстому погляді, що викохав сам Куліш на свого геніяльного сучасника, якого він узивав і другом, і братом, але ставився не завжди по-дружньому і вже менш усього по-братерському. Куліш—ледве чи справедливо—дивився на Шевченка згори, з високостів свого рафінованого аристократизму. Куліш бачив у йому людину нижчу за його, Куліша, своєю освітою і певне не хто, як він, найбільше й спричинився був до надто поширеної й живучої репутації Шевченка як неосвітнього неука. Куліш завжди пробував його «опікати», неприємний менторський тон часто вчувається в тих напучуваннях, з якими він звертається до свого без міри талановитішого товариша. Досить буде переглянути тільки листування між собою Шевченка й Куліша, щоб допевнитись, які власне далекі були ці люди між собою.

Відомо з Шевченкового журналу, з яким захопленням стрів був поет Кулішеві «Записки о Южной Руси» (див. далі). Багато йому ця книга нагадала з минулого, з українських вражіннів, і про неї поет з ентузіазмом, з захопленням пише до всіх своїх приятелів. А вже сидючи в Нижньому на волі—правда, «на такій волі, як собака на прив'язі», як писав Шевченко до старого Щепкина (Твори, т. II, стор. 414—415)—надумав був він побачитися з приятелями. «Старий Щепкин,—одписує Шевченко Кулішеві,—на тім тижні хоче до мене приїхати в гості; а що, як би й ти, молодий, забіг за ним в Москву, та вкупці і прилетіли б до мене. Дуже б, дуже б добре ви зробили, други мої іскренні! Тут би ми порадилися з старим майстром і на счет твоїх «Записок», і на счет мого нікчемного добра. Прилітай, мій голубе сизий, хоч на тиждень, хоч на один день... Я жду тебе, а ти стань мені за рідного брата: поцілуй свою любу жіночку за мене і за себе, та й гайда на залізний шлях» (Там же, стор. 419). Холодком віянуло від відповіді Куліша на

цей молодечо-ентузіастичний заклик. «Не подобає мені, друже мій Тарасе, їздити на розмову з тобою, бо про тебе побиваються, як би тебе залучить до столиці; як же піде слава, що вже й тепер до тебе збираються земляки, як жиди до рабина, то гляди—й поспується твоє діло в великих панів. Я ж, собі на лихо, чоловік у громаді замітний, то зараз усі й дізнаються, що поїхав за сім миль киселю їсти... Так не жди мене і не пеняй на мене. Мені цей з'їзд не зашкодив би, а тобі певне зашкодить» (Письма П. А. Кулиша къ Шевченку. «Кіевская Старина», 1898, II, стор. 227). Те ж саме слово та коли б інакше сказалося—і було б зовсім по іншому... Так само й на пораду Шевченка обернути «Записки о Южной Руси» в періодичне видання журнального типу Куліш розумно глаголе у відповідь: «Про журнал я й не помишляю. Не наше це діло, Тарасе. Утонеш у журналі без слави й без пам'яті. Нехай хто інший веде журнал, а ми помагатимем, то це так! Нам треба писати у тому роді, котрий єсть наше праведне достояннє і що вже нехай хто інший, хоть як потіє, а нічого такого не втне. Журнальна ж премудрість не велике диво і багато знайдеться до цього діла мистеців. Нехай собі мізкують на здоров'я!» (Там же, стор. 230). І знов холодком війнуло на ентузіаста-поета від цієї розумної відповіді. А Куліш усе навчає. «Слава твоя писательська,—пише він напр. 22 грудня 1857 р.—тепер у зениті, то вже треба оглашати себе голосним ділом, а не аби-яким. Послі 1847 року ждуть од тебе земляки річей великих. А послі вже й малими до їх обізвешся» (Там же, стор. 231). «Коли ж у тебе є гарні вірші і без Гуса, то пришли перше мені їх на прогляд, щоб пішло воно з моєї руки, як «Наймичка», котрої—сам бачиш—я не зопсував. Щиро кохаю твою музу і не пожалую часу переписати, що вона тобі внушила,—нехай не виходить між люди розхристана й простоволоса, циганкою,—нехай явиться мирові гарною дівчиною, отецькою дочкою, щоб знати було по дочці й батька» (Там же, стор. 232). «Так і всяке твоє писання,—ще раз звертає Куліш на те ж саме в листі з 1 лютого 1858 р.,—треба процідить на решето (sic!), щоб не осталось шкаралющі або що; а розхриставшись, далєбі, не годиться виходить між люди. Сього ж більше тобі ніхто не зробить, хоть до ста баб іди» (Там же, стор. 233). Так само холодною линує на Шевченка водою Куліш і діставши звістку про шлюбні його плани. «Засмутив ти мене, брате, сказавши, що хочеш одружитись. Не гарну ти пору вибрав; не вибивсь ти із своєї нужди, не вийшов на простий шлях. Треба б тобі з цим ділом подождати. Інше б ти навпослі його розміркував. Не багато б тобі й треба, щоб дійти до свого розуму і вчинитись великим поетом на всі вічні роки!» (Там же, стор. 234). Не диво, що бідному поетові доводиться перед суворим ментором виправдуватися за свої «легковажні» вчинки. Про твори: «Який там тобі нечистий казав, що я приготував свої «Неофити» для друку? І гадки, і думки не було» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 421). Про гроші: «Я їх не циндрю, бо думаю одружитись, обісіло вже молодикувати. Цур йому, і як що єсть там у вас які мої гроші, то шліть їх сюди. Я візьму

на їх акції Меркур'євського общества, то вони принесуть мені 10 процентів в год. Бачиш, який я господарь. А тобі якийсь дурень збрехав, що я й досі запорожець. Брехня! Не потурай» (Там же, стор. 422). Але так само не диво, що іноді у Шевченка зринала й досада на оце вічне приятельське менторство та напучування та опікування. Згадавши в журналі, що йому нема з ким порадитись під час перебування в Москві про свої поезії, Шевченко пише: «Нужно будет подождать Кулиша. Он хотя и жестко, но иногда скажет правду. Зато,—додає,—ему не говори правды, если хочешь сохранить с ним добрые отношения» (запис під 18 березня 1858 р.).

Не можна сказати, щоб це опікування тільки шкодило Шевченкові,—ні: воно іноді виходило дуже на добре. Такі були деякі Кулішеві виправки тексту в Шевченкових поезіях (напр., знаменитий рядок у поезії «До Основ'яненка»—«Наша дума, наша пісня—зам. «Наш завзятий Головатий»—не вмере, не загине»); таке було угрущання Кулішеве що-до російських повістей Шевченка (див. листи його, «Кіевская Старина», 1898, II, стор. 231, 234—235); така була і його більш ніж редакторська робота над відомим «Письмом Т. Г. Шевченка к редактору «Народного Чтенія», що вийшло власне твором Куліша з Шевченкового матеріялу (див. Яворницький Д.—Матеріяли до біографії Т. Г. Шевченка. Катеринослав, 1909). Але це менторське опікування, видимо, дратувало поета. Кулішеві не вистарчало стільки такту, щоб не напосідати занадто, не нагнічувати своїм впливом та своїми вимогами, іноді цілком слухними, іноді доктринерськими—і це викликало в Шевченковій психіці реакцію проти так підкреслених турбот за його. Ми не маємо фактів, що показували-б, яким шляхом ішли їхні приятельські ніби стосунки до свого натурального кінця—холодності, але самий кінець бачимо ясно. Дружне, інтимне «друзе Тарасе», «брате Тарасе» та близьке «ти» перших листів з 1857—58 рр. міняється на офіційне: «Високоповажний Добродію, Тарасе Григоровичу» та далеким «Ви» в останніх листах із 1860 р. Щось повинно було між їми статися за цей перемежок часу. Що саме—ми достотне не знаємо, хоч Куліш пробував був кількома наворотами одхилити завісу з своїх тодішніх стосунків до Шевченка. Вже зараз по смерті Шевченка, друкуючи своєю поему «Настуся» в «Основі» 1861 р., Куліш в епілозі до неї «Брату Тарасові на той світ»—не вдержався був од жалів на небіжчика, оцими неясними прохопившись натяканнями:

Розійшлись ми різно
Дітьми молодими,
Зустрілися пізно
Між людьми чужими.
Вкупі працювати
Брат із братом брався;
Що одна в нас мати,
Ти не догадався.

Братався з чужими,

Радився з чужими,

Гордував словами

Щирими моїми («Основа», 1861, XI—XII, стор. 12).

В посмертному виданні «Досвіток» (1899 р.). Куліш пробує це натякання розшифрувати: «вже тільки недогарок Шевченкового таланта вернувся з Азіячини і на недогарок накинудись люди, що тільки вміли потурати хибам поета. Хоч і вчашав Шевченко до нашого куреня, та не переважили ми шкодливої принади» (Куліш П. А.—Досвіткы, стор. 254; передруковано в «Сочиненіях и письмах», т. I, Київ, 1908. «Примѣчанія и поясненія», стор. 44). Неясне перше, лишилось темним і по такій несміливій розшифровці. Трохи ніби ясніше говорить Куліш у приватному листі до Петра З. р. 1885-го. «Як чоловік розумний,—каже він про Шевченка з приводу наведеної вже виправки в поезії «До Основ'яненка»,—він добре бачив, що так мусить напечатати, та були вже й тоді люди, що шепотіли против мене гадюками. Я й чув, що Тарас на мене ремствував: як я смію поправляти Марку Вовчкові його оповідання! «Він їх опрозить!»—гукав неборак пб-п'яну, а про те й забув, що я не опрозив «Наймички», «Навара Стодолі» і «Неофітів», доробляючи недороблене... Шевченка ж дурні прихвостні поти поїли та пестили, поки такі дурним гуртом уклали, та й моляться йому по-дурному, наче святому» (Яворницький Д.—Матеріяли..., стор. 13—14). Цим однобічним посвідченням, поки іншого немає матеріялу, мусимо й задовольнитись, вияснюючи фінал стосунків між обома письменниками нашими. Видко принаймні звідси одно: Шевченко так чи інакше протестував був проти диктаторства Кулішевого в письменстві; Шевченко, більш цінючи безпосередній порив натхнення, аніж холодне розумування, боявся і за свої, і за інших письменників твори, коли вони потрапляли до рук розважному Кулішеві. І це стерпіти самолюбному Кулішеві було над силу. Стосунки хололи, рвалися. Смерть Шевченка була наче трохи загріла Кулішеві спогади, але тільки на якийсь час, щоб з тим більшою потім різкістю вирвалось нерозважне слово осуду.

Та все ж навіть і тоді самий спогад про мучену тілько поета ставав Кулішеві за бальзам сцілющий під прикрі моменти його життя, коли він бував на роздоріжжі. Не дурно ж бо одну свою з такого моменту працю Куліш, «стоячи між Сциллою і Харибдою, благоговійно присвячує слободженим од нашої великої туги мученикам чоловіколюбства Тарасу Шевченкові і Адаму Міцкевичові» (П. Куліш—Крашанка Русинам і Полякам на великдень 1882 р. Львів, 1882): самою цією присвятою Куліш чимало виправив із своїх жовчних вихваток проти великого свого сучасника.

Не багато після сказаного, думаю, доведеться додавати власне про обопільний на себе вплив двох письменників. Був він, очевидно, дуже великий, хоч і не завжди може відчуйний для дієвих осіб і видний з усіма деталями тільки тепер, з далекого далека. До певної міри мав рацію Куліш,

коли в Шевченкові та в собі бачив заступників двох напрямків українського демосу; але більш вони діяли один на одного індивідуально, а не як виразники того чи сього типу національного. Шевченко з своїм даром високого піднесення поривав усіх за собою на високості геніяльного прозрівання дійсних потреб народних,—і Куліш з усією його розважністю й статечністю не міг опертись тому нестримному поривові генія, що стихійно захопив був і його й ніс туди, куди потрапити самому Кулішеві може й на думку не спадало. Той геніяльний порив прогорнув можливості безмежного національного досягання і безперечно підтяг до себе і за собою й Куліша, поміркованого й акуратного з самої вдачі своєї. Вплив цей недвозначно, хоч може й не хотячи, ствердив був сам Куліш, коли по смерті Шевченка свою роботу виставляє за «докінчення» тільки діла Шевченкового. З другого боку, так само безперечно, що й Куліш з його солідним науковим набутком у сфері історії й етнографії України та з притаманним йому критицизмом повинен був не мало спричинитись до розвитку поглядів Шевченка на минуле й сучасне рідної землі. Шевченко міг багато чого позичити, та й позичив таки, у свого молодшого товариша: еволюція його поглядів, напр., на історію України, явно це показує, як що не згадувати навіть про ту чисто редакційну роботу, що її зробив був Куліш над де-якими Шевченковими творами. Обом їм було що взяти одному в одного. І вони брали, обопільно себе доповнюючи. І сама протилежність у вдачах, що кінець-кінцем розвела їх особисто, сприяла тим інтелектуальним впливам і тісно спарувала цих двох найвизначніших заступників української свідомости. І цих зв'язків не розірвано навіть загонистими вихватками Куліша проти свого великого сучасника: навіть бунтуючись проти його, Куліш усе ж перебував під його впливом, який зростав, можна сказати, пропорційно до бажання його скинути.

С. Є.

Стор. 12, рядок 4. «Записки о Южной Руси», збірник П. Куліша; том перший, присвячений етнографії, вийшов у Петербурзі р. 1856, том другий, змісту вже іншого, історичного й літературного—р. 1857. В Новопетровському Шевченко мав тільки перший том (другий він дістав уже в Нижньому Новгороді,—див. запис під 15 жовтня і 10 листопаду), тому то й говорить про «ету книгу» й характеризує самі її етнографічні скарби. Шевченко був буквально захоплений «Записками», і не тільки на сторінках журналу це вилилося, але і в поетовому листуванні. Так таки жадного не знайдемо з того часу листа Шевченка, в якому він не згадував би з захопленням про ті «Записки». «Прислав мені із Пітера курінний, Панько Куліш, книгу своєї роботи, названу «Записки о Южной Руси», писану нашим язиком,—сповіщає поет Кухаренка 22 квітня 1857 р.—Не знаю, чи дійшла до Чорноморії ця дуже розумна і щира книжка? Як що не дійшла, то випиши: не будеш каятися. Такої доброї книги на нашому язичу ще не було друковано. Тут живо вилийтий і кобзарь, і гетьман, і запорожець, і гайдамака, і вся старожитна

наша Україна як на долоні показана. Куліш тут свого нічого не додав, а тільки записав те, що чув од самих кобзарів, а тим самим і книга його вийшла добра, шира і розумна. Послав би я тобі, друже мій єдиний, свій екземпляр, але я ще сам добре не начитався» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 405). «Куліша як побачиш,—писав Шевченко до А. Маркевича того ж таки дня,—то поцілуй його і скажи йому, що такої книги, як «Записки о Южной Руси», я ще зроду не читав, та й не було ще такого добра в руській (sic!) літературі. Спасибі йому! Він мене неначе на крилах переніс в нашу Україну і посадив між старими сліпими товаришами-кобзарями. Живо і просто вилита стареча мова. А може воно тим і живо, що просто. А як не буде він продовжати своїх «Записок», то його бог святий покарає. Так і скажи йому, друже мій, як його побачиш» (Там же, стор. 405—406). «Як побачиш Куліша,—ще раз того ж таки дня згадує Шевченко в листі до М. Лазаревського,—поцілуй його за книги, що він подарував, а особливо за «Записки о Южной Руси». Такої розумної книги, такого чистого нашого слова я ще не читав. Може він розсердиться на мене за те, що я його алмазний подарок «Записки о Южной Руси» послав (sic!) на Чорноморію Кухаренкові. Так що-ж: скажи—не втерпів. І як він, крий його мати господня, не видасть второго тома, то не тільки я, ти, всі земляки наші—і вся Слав'янщина прокляне його і назове брехуном. Так і скажи йому» (Там же, стор. 406—407). «За «Записки о Южной Руси»,—приписує ще раз поет у листі до М. Лазаревського 20 травня,—подякуй його (sic! Кулішеві С. Є.) ще раз од мене. Не тепер, а коли-небудь іноді я думаю удрати критику на сію во-істинно драгоцінну книгу. Але ще тільки думаю, а там бог його знає, як воно буде. Попроси Семена (Артемовського С. Є.), нехай він коли-небудь розкаже вам, як замиравши Явдоха була на тім світі і що вона там бачила. У Куліша записано тільки пекло, а раю нема, опріч тих двох діточок, що перед матір'ю божою золоті клубочки держать, а вона панчішечку плете» (Там же, стор. 410). «Думав я тобі послать свій екземпляр «Записок о Южной Руси»,—знаходимо ще раз у листі до Кухаренка з 3 червня,—але і сам ще добре не начитався тих «Записок». Дуже добра книга» (Там же). «Як побачиш Куліша,—знов стоїть у листі до М. Лазаревського з 30 червня,—то поцілуй його і скажи йому, що я його «Записки о Южной Руси» послав на Чорноморію¹⁾—що там скажуть» (Там же, стор. 411). «Кулішеві скажи,—дає Шевченко доручення М. Лазаревському вже з Нижнього 19 жовтня,—нехай мені пришле другий том «Записок о Южной Руси». Тут єсть одна книжная лавка, та в ній тільки букварі продаються. А як буде поси-

¹⁾ З даруванням „Записок о Южной Руси“ Кухаренкові у Шевченка вийшла якась плутанина. Як видно з попереднього, Кухаренкові поет пишє, що збирався йому послати свій примірник (те саме і в журналі), а до Куліша доводить, що так і послав, а потім сповіщає, що подарував землякам в Астрахані. Шевченко мабуть просто боявся розлучитись з „драгоцінною“ цією книгою і, збираючись послати її Кухаренкові, вагався отягався і таки, як видно, не послав.

лать вторий том, то нехай і первий прикине, бо я первий том «З. о Ю. Р.» подарував нашим київським землякам в Астрахані. Поцілуй же його та й попроси, нехай мені вишле свої любії «Записки о Ю. Р.» А я йому за те не пришлю, а—дасть бог—сам привезу гостинець із самого Киргизького степу» (Там же, стор. 414). 10 листопаду, як зазначено у журналі, Шевченко між іншими книгами від Куліша одібрав і «Записки», і в листі до М. Лазаревського з 18 листопаду прохає: «подякуй доброго і розумного Куліша за його «Чорну Раду» і за «Записки о Ю. Р.» (Там же, стор. 417). «Чи багато в тебе пренумерантів на «Записки о Южной Руси?»—запитує Шевченко нарешті й самого Куліша 5 грудня.—Боже мій, як би мені хотілося, щоб ти зробив свої «Записки о Южной Руси» постійним періодичеським изданієм на шталт журналу. Нам з тобою треба б добре поговорить о сім святім ділі» (Там же, стор. 419). Як поставився до цього Куліш—див. попереду, в замітці про стосунки Куліша до Шевченка.

Які книги прислав тоді Шевченкові Куліш—либонь не просто від себе, а через А. Маркевича—разом із «Записками о Ю. Р.» ще в Новопетровське, тепер це не легко встановити. Були то мабуть: Николая М.—Опытъ біографіи Н. В. Гоголя. СПб. 1854, та Николая М.—Записки о жизни Н. В. Гоголя. Т. I. СПб. 1856. Николай М.—Кулішів криптонім, так він підписувався, поки дістав дозвіл виступати в літературі під власним ім'ям. Згадані книги Шевченко справді мав у себе в Новопетровському і напевне знав, хто був їх автор. «Спасибі йому, тому Николаю М.»—писав поет до А. Маркевича 22 квітня 1857 р., хоча в тому ж листі додає: «Записки о жизни Н. В. Гоголя» прислав ти мені два тома і обидва перві» (Там же, стор. 406). «Читаю по одному листочку в день біографію Гоголя»—сповіщає Шевченко М. Лазаревського в листі з 22 квітня (Там же, стор. 407).

Можливо, що між присланими од Куліша книгами були й повісті, що він їх саме тоді й під тим самим криптонімом (Николай М.) видрукував у журналі «Современникъ» («Исторія Уляны Терентьевны», «Яковъ Яковлевичъ» та «Алексѣй Однорогъ»),—принаймні про «недавнее чтение Алексея Однорога» Шевченко згадує в своїх записках під 11 липня. Цьому неначе б то суперечить тільки звістка в листі до Кухаренка з 22 квітня 1857 р.: «мене, спасибі, люди добрі книгами не забувають. Нема-нема, та й пришле хто-небудь. А журналу уже десятий рік і в очі не бачив, і не знаю, що там і діється, в тій новій, чи сучасній, літературі» (Там же, стор. 405). Але це треба розуміти, очевидно, так, що систематично журнальної літератури Шевченко тоді не міг читати, а поодинокі книги журналів напевне йому таки потрапляли до рук.

Цих книг, опріч «Записокъ о Южной Руси»—очевидно, одержаних од Куліша вдруге—в бібліотеці Шевченка по його смерті не знайшлося (див. Айзеншток I.—Замітки й матеріяли про Шевченка. «Червоний Шлях», 1923 р., кн. VIII, стор. 236—240). Можливо, що вони лишилися

в Новопетровському, хоча запис у журналі під 5 липня ніби свідчить про те, що бібліотеку свою Шевченко забрав із собою. С. Є.

Стор. 12, рядок 14—15. Про Суботів і господу Хмельницького в «Записках о Южной Руси» читаємо: «В Суботово я пришел уже вечером, переночевал в доме диакона и только на другой день мог осмотреть место, где стоял дом Хмельницкого (от него не осталось уже никаких следов), построенную им церковь и самое село». І через кілька рядків: «...на горе виднелась озаренная солнцем церковь Богдана Хмельницкого и возвышенность, занятая некогда его домом, а теперь покрытая скирдами «экономического» хлеба» («Записки о Ю. Р.», т. I, стор. 269). Яка була саме ота увага Шевченка «на счет места бывшего дома Богдана Хмельницкого» — тепер невідомо, як невідомі й інші його уваги, понаписувані на примірникові «Записок». Пригадуємо, що того примірника подарував Шевченко землякам в Астрахані, і чи він зберігся — не знати. Можна тільки догадуватись, що Шевченко мабуть не згоджувався з тим, що з Богданового будинку ніяких слідів не лишилося, бо ж серед його малюнків збереглась акварель 1844 р. «Богданові руїни в Суботові» (див. Новицький Ол.—Т. Шевченко як маляр. Львів—Москва, 1914, стор. 32). Руїни ці на малюнку показані нижче від церкви, а не на «возвышенности», як сказано у Куліша. Певне це й зазначив був Шевченко у своїх увагах. С. Є.

Стор. 12, рядок 27. «Видел во сне»... Шевченко в журналі часто говорить про сні, записує їх, — див. напр. записи під 3 липня («во сне видел я Лазаревського»), 4 липня («видел во сне покойника... Брюлова»), 6 липня («видел во сне Академию Художеств»), 9 липня («видел во сне покойника Аркадия Родзянко»), 3 вересня («во сне видел Орскую крепость и корпусного ефрейтора Обручева... от страха проснулся»), 15 вересня («долгое спание заключилось отвратительным сновидением» — про Дубельта та Косарева) і т. и. В неволі поет снів про волю та вільних людей: «С недавнего времени мне начали грезиться во сне знакомые, давно невиданные предметы. Скоро-ли увижу все это я на-яву?» (запис під 18 червня). «С недавнего времени мне начали представляться во сне давно виденные мною милые сердцу предметы и лица. Это, вероятно, оттого, что я об них теперь постоянно думаю» (4 липня). «Все, что сердцу дорого, сгруппировалось на этот раз в моем сновидении» (29 липня). Зате по від'їзді вже з Новопетровського сні переважно торкались недавно одбутої неволі і, записуючи їх, поет конче додає епітетів — «возмутительное», «отвратительное», «позорное сновидение». Серед життєвої порожнечі в Новопетровському Шевченко, видимо, цікавився снами, хоча й ставився до них з отінком ніби легкої іронії. Коли йому приснилося, що з його став дезертир, він записує: «проснувшись, я обрадовался, что это только сон и что я, славу богу, не дезертир. А иначе опять бы меня вооружили лет на десять за престол и отечество. Нужно будет зайти к сотнику

Чеганову, посмотреть в сонник, что значить видеть во сне самовольную отлучку» (3 липня). Згадавшись якомсь над несподіваним сном—«капризом нашей нравственной природы», Шевченко додає: «и оракул сотника Чеганова едва ли об'яснит загадку подобных сновидений. Пойду, однако ж, на всякий случай посмотрю в это зеркало сокровенных таинств природы» (9 липня). Ще одне яскраве свідoctво того вбогого життя, на яке протягом цілого десятка років засуджено було Шевченка. С. Є.

Стор. 12, рядок 27. Межигорський Спас—монастир під Київом, верстов за двадцять угору Дніпром, у надзвичайно гарній, мальовничій місцевості, межи горами. Монастир тут був здавна, либонь з XII віку, пережив руйнування за татар, був поновлений заходами кн. Острозьких, а з 1672 р. став військовим Запорозьким і тим самим найзвичайно популярним серед козацтва. Чимало з старих запорозців одходило сюди на старість віку доживати, а останній кошовий Калнишевський збудував тут церкву. Р. 1787-го монастир призначено було на скасування, але він згорів (у Шевченка, в «Невольнику», спалила його цариця Катерина) і лежав якийсь час у руїках. Р. 1796-го в Межигір'ї знайдено парцелянову та фаянсову глину і незабаром на місці монастиря заведено фаянсову фабрику, з якої виходили знамениті межигірські вироби— посуд, статуетки, барельєфи і т. и. (між иншим в 60-х роках барельєфні погруддя Шевченка, Куліша й Костомарова). Проте фабрика, через недбальство адміністрації, все занепадала і 1884 р. знову поновлено там монастир, цим разом панянський. Тепер замість монастиря засновано в Межигір'ї художню та керамічну школу вже на нових основах. Біля монастиря в яру б'ють знамениті джерела—так звані «Дзвонки»—«Дзвонковая-Криниця» у Шевченка: «іде чернець Дзвонковую у яр воду пити» (Максимович М.—Сказаніє о Межигорскомъ монастырѣ. «Собраніє сочиненій», т. II, Київ, 1877; Похилевич Л.—Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевской губерніи. Київ, 1864, стор. 5—9). У Шевченкових творах «Межигірський Спас» згадується не раз. Поезія «Чернець» уся цілком побудована на Межигірському ґрунті; подібний і амір гетьмана Дорошенка («Заступила чорна хмара»):

А я, брати-Запорожці,
Возьму собі рясу
Та піду поклони бити
В Межигір' до Спаса.

Див. ще «Невольник», «Швачка» та ин.

С. Є.

Стор. 12, рядок 28. Видубецький монастир—нижче Києва на Дніпрі, на тому місці, де ніби «видибав» скинутий за кн. Володимира в Дніпро Перун. Монастир збудовано десь у XI віці і він дуже був у старовину популярний, стоячи в цьому поруч Печерського монастиря; не раз його руйновано, напр. за татар; з XVI в. поновлено (Максимович М.—Видубицкій монастырь. «Собр. сочиненій», т. II). Стоючи на дуже гар-

ному місці, монастир одмітний і своєю архітектурою та пам'ятками старовини (Ш е р о ц к і й К. В.—Київ. Київ, 1917, стор. 307—312). Видубецький монастир Шевченко був змалював ще за першої своєї подорожі на Україну (1843 р.), бо той малюнок видано вже в «Живописной Украинѣ» 1844 р.

С. Є.

Стор. 12, рядок 36. «16 апреля» — власне 17, — цю дату викомбінував був собі Шевченко, як день, коли мала бути підписана йому амністія. Думав він так мабуть на підставі листа від М. Лазаревського з 11 квітня 1857 р., де той боїться, щоб справи Шевченкової «не отложили опять до 17 ч(исла)» («Письма М. М. Лазаревскаго къ Шевченку»,—«Кіевская Старина», 1901, II, стор. 287). Листом з 2 травня Лазаревський повідомив Шевченка, що «третьяго дня—отже тільки 30 квітня—«послана бумага Командиру Оренбургского корпуса, что ты... получаешь отставку» (Там же, стор. 288). Видимо, в своїй нетерплячці вирватися з неволі Шевченко про це забув і взагалі переплутав був дні і події.

С. Є.

Стор. 12, рядок 44. «Как быстро и горячо исполняется приказание арестовать, так, напротив, вяло и холодно исполняется приказание—освободить». До цієї болючої теми Шевченко часто вертається і на сторінках свого журналу (див. напр. запис під 9 червня: «широкий битий шлях із раю, а в рай — узенька стежечка, та й та колючим терном поросла»), і в листуванні. «Они,— пише Шевченко про своє начальство до гр. Толстої ще 9 січня 1857 р.,—разумеется бессознательно, крадут из моей мученической жизни самые светлые, самые драгоценные четыре дня» (Ш е в ч е н к о — Твори, т. II, стор. 400). «Чорти їх батька знають, що це вони зо мною роблять! І досі ще нема нічого із корпусу. Добивають вони мене, недолюдки, не боючися бога!» (з листа до М. Лазаревського з 22 квітня,—там же, стор. 407). «Ще й досі нічого офіційального. І чорт його знає, коли воно буде — те прокляте офіційальне?» (з листа до Кухаренка з 3 червня,—там же, стор. 410). «Сів над морем ждуть погоди, та й досі жду, мій друже єдиний,—сповіщає Шевченко М. Лазаревського 1 липня.—... Із Оренбурга ні слуху, ні духу... Молю милосердного бога, щоб оце було посліднє письмо до тебе із цього проклятого укрєплення, і ти не пиши вже до мене сюди» (Там же, стор. 411). Визволення для Шевченка справді йшло дуже повільно. Аж у серпні, коли вже минули всі призначені й вимріяні в поета строки, міг він повідомити того ж таки приятеля: «2 августа я вирвался з своєї тюрми» (Там же, стор. 412). «Бесчеловечная форма», на яку гарікає далі Шевченко, свого не дарувала і справді викрала з мученицького життя його не мало місяців.

С. Є.

Стор. 13, рядок 4. «...На седьмые сутки доставили»... По відомій царській конфірмації, Шевченка 30 травня 1847 р. з «III-го Отделения» передано до військового міністерства, а звідти 2 червня виражено, під

доглядом фельд'єгера Відлера, до Оренбургу з таким папером до командира окремого Оренбурзького корпусу: «Государь император высочайше повелеть соизволил: бывшего художника Тараса Шевченка за сочинение возмутительных стихов определить в отдельный Оренбургский корпус рядовым с правом выслуги, под строжайший надзор, с з а п р е щ е н и е м писать и рисовать и чтобы от него ни под каким видом не могло исходить возмутительных и пасквильных сочинений». 11 червня начальник 23-ої піхотної дивізії ген. Толмачов рапортом сповіщає військового міністра, що рядовий Тарас Шевченко «прибыл в Оренбург 9-го іюня в 11 ч. пополудни и зачислен в Оренбургский Линейный № 5 баталион с учреждением за ним строжайшего надзора» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 126—127; порівн. Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 247—248). Отже, справді, Шевченкова примусова подорож із Петербургу до Оренбургу тяглася рівно 7 день. Стверджують це й інші свідки. «9 іюня 1847 года сидел я, — пише в своїх згадках Федір Лазаревський, — в своей Пограничной Комиссии и усердно занимался текущими делами. Вдруг, около двух часов пополудни, в комнату вбегает, запыхавшись, писец Галевинский и говорит: «ночью жандармы Шевченка привезли; я слышал от офицера, которому его сдали, и он находится тепер в пересылочной казарме» (Изъ воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченкѣ. «Кіевская Старина», 1899, II, 152). Лазаревський тільки в одному помилився: дізнався він про прибуття Шевченка, очевидно, другого вже дня, себто 10 червня.

Від Петербургу до Оренбургу 2110 верстов. Залізниць на цьому шляху тоді ще не було (перша, з Петербургу до Москви, почала функціонувати лиш згодом, р. 1851-го),—отже кіньми Шевченка мчали по 300 верстов на добу (Порівн. Кониський О. л.—Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 247).

Про ту свою блискавичну подорож згадує Шевченко ще в одному місці свого журналу: фельд'єгер «меня из Питера на о с ь м ы е сутки поставил в Оренбург, убивши только одну почтовую лошадь на всем пространстве» (див. запис під 9 вересня). Ширше описує Шевченко тую подорож у повісті «Близнецы» устами одного з героїв згаданої повісті, Ваті Сокири.

«...Я взялся за перо и думал описать вам мимолетное мое путешествие,—починає Ватя, списавши, як пристав він в Оренбурзі,—но как подумал хорошенько, то оказалось, что и писать нечего, что все пространство, промелькнувшее перед моими глазами, теперь также сгмо в памяти моей мелькает, ни одной черты не могу схватить хорошенько. Смутно только припоминаю то неприятное впечатление, которое произвели на меня заволжские степи.

Переpravясь через Волгу, я в Самаре только пообедал и сейчас же выехал; тут после волжских прекрасных берегов передо мною раскрылась степь, настоящая калмыцкая степь. Первая станция от Самары была для меня тяжела, вторая легче и глаза мои начали осваиваться с бесконечными равнинами.

В первые три переезда показывались кой-где вдали неправильными рядами темные кустарники в степи по берегам речки Самары. Наконец и те исчезли. Пусто, хоть шаром покати. В трех только местах я видел—над большой дорогой строятся новые переселенцы, а около них шляются в четырехугольных шапках красных, на подобие кучерских, безобразные калмычки с грудными детьми на плечах: совершенно цыганки, только что не ворожат. Проехавши город Бузулук, начинают на горизонте в тумане показываться плоские возвышенности Общего Сырта; любясь этим величественным горизонтом, я незаметно в'ехал в Татищеву крепость. Тут... я... остался на улице, и пока переменяли лошадей, я припоминал «Капитанскую дочку», и мне как живой представился грозный Пугачев, в черной бараньей шапке и в красной епанче, на белом коне, совершенно наш старинный палач. Солнце только что закатилось, когда я переправился через Сакмару, и первое, что я увидел вдали, это было розового цвета огромное здание с мечетью и прекрасным минаретом. Это здание называется «Караван-Сарай», недавно воздвигнутое по рисунку А. Брюлова. Проехавши Караван-Сарай, мне открылся город, т. е. земляной высокий вал, одетый красноватым камнем, и неуклюжие сакмарские ворота, через которые я и в'ехал в Оренбург» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы, писанные на русскомъ языкѣ, стор. 213—214). Це був тоді кінець поетової подорожи,—правда, на короткий тільки час, бо незабаром довелось мандрувати далі на схід.

С. Є.

Стор. 13, рядок 5. Оренбург, колись губерніяльне й областне місто, тепер столиця Киргизької Автономної Республіки, стоїть на 51°45' півн. шир. і 55°6' східн. дов. на правому березі р. Урала (колишній Яїк), серед рівного степу. Спершу, в XVIII ст., Оренбург увіходив до системи фортець, що мали забезпечити за Росією східній степ з його півдикими кочовиками. В своїй експансії на схід Росія насамперед дбала про те, щоб опертися на мережу таких висунутих далеко в степ форпостів, і вже ставши твердою ногою тут, ішла далі—в Середню Азію, ближче до Китаю, до Індії. Р. 1735-го начальник східньої експедиції Кирилов осадив був і місто Оренбург, спершу при гирлі р. Орї, де тепер стоїть Орська фортеця (див. далі), але вже за кілька років місто це перенесено було на Красну гору, нарешті р. 1142-го на теперішнє місце на р. Уралі. Як східній форпост Росії, Оренбург довго був військовим центром, бачив кілька разів повстання кочових степовників, киргизів та кимликів, пережив Пугачівщину і вже аж у XIX ст. коли замирено було степо-і народи, переходить більш на центр торговий (знаменитий «міновий двір») та адміністративно-культурний. (Див. Усов П. С. Степная окраина, «Живописная Россия», т. VIII, ч. II, СПб. 1901; Семенов-Тяньшанский П.—Россия, полное географическое описание нашего отечества, т. V. СПб, 1914, стор. 494—501).

За часів Шевченка військове значіння Оренбургу не зовсім ще було

минулося. «Оренбург,—пише біограф Шевченка,—був тоді містом невеличким, новим ще; «криницею», з якої культура російська військовими походами простувала на Схід в середню Азію. Властиво це був осередок військовий, так мовити, «двері» з Росії Європейської; тими «дверми» вилітали птахи «гнізда Петрова» на киргизів і інших перехожих, вільних тубільців степових. Разом з тим Оренбург був і містом заслання «державних злочинців». Більш за все закидали сюди поляків, але із великоросів не мало таких злочинців покутували в Оренбурзькому краю свої «гріхи», напр., Плещеев Олексій, Достоевській і інші» (К о н и с ь к и й Ол.—Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 248). Між такими «злочинцями» знайшов своє місце й Шевченко, і Оренбург став за перший етап на стражденній путі в його засланні.

«Во мне была, как я после узнал, экстренная надобность в Оренбурге»—іронічно згадував згодом Шевченко (журнал під 9 вересня). Коли він опинився тут, його стріли земляки, Ф. Лазаревський, С. Левицький та інші, що тут були на службі й знали добре українського Кобзаря з його творів. Вони подбали, щоб полекшити йому тяжку долю засланця, і якийсь час, поки Шевченка вирядили до 5 баталіону, що стояв аж в Орській фортеці, поет може не почув ще всього тягара заслання. Не тільки земляки, а під їх впливом і військові начальники засланого поета (полковник Матвієв, капітан Герн) ставились до «злочинця» з спочуттям і клопоталися навіть, щоб лишити його в Оренбурзі. Проте певне під тиском суворих наказів з Петербургу, з цим не пошастило і 18 червня Шевченко мусів покинути Оренбург та родинне коло земляків. Повернувся Шевченко до Оренбургу, одбувши тільки звичайну солдатську муштру в Орській фортеці та важку експедицію на Аральське море, аж при кінці 1849 р.,—отже більше двох років тяглося оте поневіряння по безводному степу, «в отій незамкнутій тюрмі, по-над отим нікчемним морем» («І небо невмите»...). Цим разом (кінець 1849 і початок 1850 р.) Шевченко знову трохи спочив був серед приятелів (до згаданих вже прилучився ще гурток засланих поляків), тим більше, що фактично умови його життя покращали: він жив не в казармі, а на приватному помешканні, ходив часто в цивільному одязі, міг навіть писати й малювати—звичайно, нишком. Але наслідком доносу од прапорщика Ісаєва, 22 квітня 1850 р. Шевченка потрушено, арештовано; виникла голосна справа, що відгукнулася далеко по-за Оренбургом на всіх кореспондентах поетових, а надто в Петербурзі (доля Головка), а для самого Шевченка скінчилась дуже трагічно. Пересидівши кілька місяців у Орському казематі, в жовтні 1850 р. поет помандрував через Уральск та Гур'єв до каторжного Новопетровського, в ту могилу, де живцем пробув не сповна цілих 7 років (Н о в и ц ь к и й М.—До історії арешту Шевченка 1850 р. (стаття і матеріяли). Збірник «Шевченко та його доба», I; див. ще:—Изъ воспоминаній Ф. М. Лазаревскаго о Т. Шевченкѣ, «Кіев. Стар.» 1899, кн. II; Л а з а р е в с к и й М. М.—Изъ воспоминаній о Т. Шевченкѣ. «Русскій Архивъ», 1899, кн. IV).

З часів оренбурзького життя збереглося кілька листів Шевченка до приятелів на Україні. Але тільки в одному з них (до кн. В. Рєпниної, з 7 березня 1850 р.) знайдемо кілька рядків, присвячених просто Оренбургові. Прохаючи княжну, щоб прислала йому Гоголеві «Мертвые души», Шевченко додає виправдуючись: «Я сделался настоящим попрошайкой. Что делать? Оренбург такой город, где и не говорят о литературе, а не то, чтобы можно было в нем достать хорошую книгу» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 364). Докладніший опис Оренбургу та оренбурзьких вражіннів знайдемо в згаданій вже повісті «Близнецы». «На мой взгляд,—пише той самий герой цієї повісти,—в физиономии Оренбурга есть что-то антипатичное; наружность иногда обманчива бывает, и я лучше сделаю, если не буду вам писать о нем, пока к нему не присмотрюсь. Я намерен вести здесь дневник и посылать к вам по листочку каждую неделю, вы и будете видеть меня как бы перед собою, прочитывая мои листочки» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 214). Почали ті листочки находити і хутряне на Україні, «прочитывая недельный отчет своего милого Вати, с любовью следили каждое его движение. Они видят его, как он идет по большой улице, а ему встречаются эполеты да каски, каски да эполеты, козаки да солдаты, солдаты да козаки, даже бабы ходят по улице в солдатских шинелях, чего он не видал даже на «крамници» в Киеве. Или видят его, как сидят он на горе и смотрит на Урал и на рошу за Уралом, а за рошей на меновой двор, а за двором степь и степь, хоть и не смотри, далее ничего не увидишь. И видят его, как он скучный возвращается к себе на квартиру. Наконец, до того дошло, что все дни недели были похожи точь-в-точь на понедельник; воскресенье только и отличалось от понедельника тем, что Ватя, если не был дежурным, бывал у обедни. Ватя дошел уже до того, что открыто начал жаловаться на скуку и однообразие. «Хотел бы на гауптвахте хоть раз посидеть для разнообразия, писал он, а то и того нет». На Оренбургское общество смотрел, он как-то неприязненно, а дам высшего полета называл просто безграмотными кокетками,—словом, он начинал хандрить... Один вид Оренбурга наводил на него сон» (Там же, стор. 219—220). Ці вражіння, накидані кілька літ опісля, все ж певне добре виявляють душевний стан поета в Оренбурзі, бо сходяться загалом у настрої з листами, писаними звідти (порівн. Шевченко Т.—Твори т. II, стор. 358—365). С. Є.

Стор. 13, рядок 10. За баталіонного командира у Шевченка був майор Львов, людина надто жорстока, суха, формаліст миколаївських часів, «рыжая, непривлекательная персона» з «хмельно-багровым лицом», як описує свого «отца-командира» сам Шевченко (під 25 червня, там таки ж і надзвичайно колоритна картина гарнизонного «смотру» та іспиту, що провадив Львов ніби на розпрощання з поетом). «Два дни уже прошло, как выехал от нас отец командир,—записує в журналі Шевченко під 26 червня,—но я все еще не могу освободиться от тяжелого

влияния, наведенного его коротким присутствием». Дійсно—«гроза», «ту-чегонитель-Кронион»...

Львов спеціально відзначився в тяжкій долі Шевченка тим, що за весь час служби поета обминали його чином. Ось як скаржитися на це Шевченко в листі до А. П(лещеева) 1856 р.: «Вот что случилось со мною. В прошлом году генерал Фрейман представил меня в унтер-офицеры. Я существовал этой бедной надеждой до конца марта текущего года, а перед самой Пасхой почта привезла приказ майора Л(ьво)ва, чтобы взять меня в руки и к его приезду непременно сделать меня образцовым фрунтови́ком, а не то я никогда не должен надеяться на облегчение моей участи. Хорошо я встретил праздник Пасхи. Праздник прошел, и из меня, теперь пятидесятилетнего (sic!) старика, тянут жилы по осьми часов в сутки!» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стр. 391). Сповідуючи про цю пригоду, «мое упорное несчастье», Бр. Залеського, Шевченко знов же кидає думкою на свого баталіонного командира: «Львов ли причиною его, или кто-нибудь выше его?» (Там же, стор. 392), а в одному з дальших листів до того ж таки адресата вже впевнено говорить на Львова, запитуючи тільки: «...если ты можешь, объясни мне, что все это значит? Каким родом могло быть предпочтено представлению генерала представление майора? Это для меня вопрос темнее безлунной ночи» (Там же, стор. 395). Пояснює це темне питання рапорт Львова до гр. В. Перовського з 18 листопаду 1854 р. «Хотя рядовой Т. Шевченко,—писав Львов,— в поведении и оказывает себя хорошим, но по фронтовому образованию слаб, в чем я лично убедился в бытность мою в сем году в Ново-Петровском укреплении для инспектирования двух рот, там расположенных, а потому и не признаю его заслуживающим ходатайства о производстве в унтер-офицеры» (І. А.—Матеріали къ біографіи Т. Г. Шевченка. «Русское Богатство», 1901, кн. II стор. 70). Такою оцінкою й було анульовано клопотання ген. Фреймана. Проте незабаром Львов одмінив свою думку і 7 липня 1855 р.,—тим часом як з Шевченка тягли таки жили по вісім годин на добу,—він рапортує до бригадного командира: «В бытность мою в настоящем году в Ново-Петровском укреплении для инспектирования рот, в оном расположенных, я вполне удовлетворился, что находящийся там на службе, отданный по Высочайшему повелению из С.-Петербургской Академии Художеств за сочинение возмутительных стихов, рядовой Т. Шевченко примерным своим поведением и усердием к службе заставляя обратит на себя внимание. Кроме того, свидетельствует заведующий ротами капитан Косарев и комендант Усков, что он, во все время нахождения в укреплении, поведением и усердием противу товарищей своих всегда отличается. Свидетельствуя об отлично-усердной службе рядового вверенного мне батальона Тараса Шевченка, я имею честь покорнейше просить ходатайства Вашего Превосходительства об облегчении его участи производством в унтер-офицеры» (Там же, ст. 70—71). Звичайно, ця нова оцінка службового поступу Шевченка була наслідком не так оригінального 8-годинного «робочого дня» поетового, як сторонні

на запеклого служаку впливів. Проте цим разом і його клопотання сили не мало.

Картинка приїзду Львова «на інспектацію» до Новопетровського та приготування до «смотру», а також і самого «смотру», подана в журналі під 25 червня, набирає в світлі цих офіційних даних просто документального значіння. Годиться зауважити, що в той час, коли Львов кидав Шевченкові своє стереотипне запитання: «а ты за что?»—поет юридично вже був ніби-то вільний і приказ про відзволнення Шевченка напевне лежав десь у канцелярії отця-командира.

Що-до прибуття з баталіонним командиром до Новопетровського і «второй роты», то це місце можна пояснити на підставі згадок Шевченкового ротного командира, кап. Косарева. Він розповідав, що «роты, занимавшие гарнизон в Ново-Петровске, сменялись поочередно, обыкновенно каждые два года» (Н. Д. Н.—На Сырь-Дарьѣ у ротного командира. «Кіевская Старина», 1889, кн. III, стор. 570). С. 6.

Стор. 13, рядок 15. «Пригонка амуниции»—подія надто визначна в житті невольників із старої армії, себто першої половини ХІХ в. Ось як мальовничо описує цю операцію відомий автор «Записок», Ол. М. Тургенев:

«По русскому обычаю, по приметам суеверия должно быть, что первый кафтан солдатский был скроен не в добрый час, ибо Александр в продолжении 25 лет царствования своего непрестанно занимался и благоденственно ныне царствующий император девять годов десятый (1835) продолжает заниматься кроением и перекроением солдатских кафтанов и превыспреннейшею премудростію—пригонкою амуниции! И слово «пригнать амуницию» есть выражение техническое, удобопонятное единственно посвященным в таинство пригонки амуниции. Познание это приобретается долговременною опытностью. Есть у нас в російском войске много вождей, отличных умом, познаниями, храбростію, которые были многократно в сражениях, одерживали славные победы, известны в Европе, а у нас никуда не годятся, потому что не умеют, не понимают премудрости пригонки амуниции! Немедленно по восшествии на всероссийский престол, молодой император учредил комиссию перекроения солдатских кафтанов, под начальство брата, олицетворенного разврата, великого князя Константина. Комиссия же о пересмотре и отыскании невинно, т. е. без суда сосланных в ссылку, каторгу, заключенных в крепости, была учреждена по прошествии целого года, если не более, царствования всемилостивейшего, человеколюбивейшего Александра!

Начали кроить; перекроили, сшили и одели воина так, что ему с большим трудом возможно было иметь движение! Один, без помощи товарища, не мог воин одеть себя, не мог удовлетворить естественному требованию! В случаях необходимости, один другому помогали растегнуть крючки, пряжки, португеею! Солдатская одежда при Павле была широка, спокойна и для движения телом весьма удобна; она имела вид

воинственный. Одежда же, скроенная при Александре, не только что безпокойна и не дает свободу движениям тела, но вредоносна и здравью солдата, и если не всем, то большому числу солдат причинила неизлечимые болезни и страдания до конца жизни. Тело солдата всовывали в панталоны, застегивавшиеся под самую грудь, на ребрах,—а портупья крепко стягивалась выше пояса, под ложечкой; такая форма была причиною большого числа грыж, преимущественно в коннице. В пехоте и коннице от высоких панталон произошли припадки каменной белезни.

Мне известно, по званию и должности, которую я занимаю, что медицинский департамент ежегодно подряжает от 12 до 15 тысяч бандажей для отправления в армию!

Сообразите, какое количество воинов, будучи изувечены от образа одягания, в течение 34 лет со дня воцарения Александра до настоящего 1835 года, принуждены скорбью оставить ряды войска и быть тунеядцами к отягощению народа! Положим, что из 15 тысяч бандажей, ежегодно отправляемых в войско, было действительно употреблено ежегодно менее половины, т. е. 7000 бандажей, то в 34 года изувечены и выбыли из строя 238000 солдат, единственно потому, что всепресветлейшее око любит гладко натянутыми штанами! И премудро, и милостиво!» («Записки А. М. Тургенева»,—«Былое», 1918, кн. 7(13), июль, стор. 160—161). Безглуздый одяг, як частина тодішнього безглузкого режиму в армії, доводив иноді до поважних вибухів. Таким була відома «Семенівська історія» 1820 в. «Героев 1812 года, — пише новітній автор, — били немилосердно и палками, и тесаками, и еще чем-то. Муштровка была бессмысленная и жестокая. Маршировать надо было так, чтобы султан не пошевелился. Тонкости фронта различали с хронометром в руках. Требовали от солдата, чтобы он, маршируя, мог на кивере пронести стакан с водою, не пролив ни капли» (Чулков Г. — Мятеежники 1825 года, Москва 1825, стор. 81). Мимоволі згадується й Шевченкове:

А в городі мов журавлі
Замуштрувались москалі:
Нагодовані, обуті
І койданами окуті
Муштруються... («Сон»).

Ті скупі рядки, що приділяє на «пригонку амуниции» в своєму журналі Шевченко, цілком сходяться з промовистою характеристикою Тургенева.

С. Є.

Стор. 13, рядок 24. Никольський Сергій Родіонович—надворний совітник, баталіонний лікар, що перебував у Новопетровському. Р. 1853 помагав експедиції Карла Бера робити тут метеорологічні спостереження. Н. Ускова рекомендувала Никольського за «большого поклонника поэзии Кобзаря» (Н. З а р я н к о—Воспоминания Н. И. Усковой о Шевченкѣ. «Кіевская Старина», 1889 р., кн. II, стор. 299). Але з того, як говорить про «нашего почтенного Гипократа» і «непопулярного» чи «жестокосердного

Эскулапа» Шевченко—приятельства між ними не видно. Поет тільки зазичався у Никольського книжками. «Во всем укреплении,—писав він до Бодяньського ще р. 1852-го,—только один лекарь выписывает кой-что литературное, а прочие как-будто и грамоты не знают; так у него, у лекаря, когда выпросишь что-нибудь, так только и прочитаешь, а то хоть сядь та й плач» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 370; порівн. запис у журналі під 30 червня). «Я здесь, по милости Н(икольского), читаю постоянно Новины русской литературы» (Там же, стор. 382), зазначено ще в листі до Бр. Залеського. Але по-за тим Никольський був людиною далекою для Шевченка (див. ще подробицю з листа А. Ускової до Кониського: Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 126). С. Є.

Стор. 14, рядок 5. Трибунал, що про його згадує тут поет—це слідчі і судді з «III Отделения», що провадило справу Кирило-Методієвського Брацтва в 1847 р. Акт обвинувачення над Шевченком подано в доповіді цареві од шефа жандармів, гр. Ол. Орлова, 26 травня 1847 р. «Шевченко, вместо того, чтобы вечно питать благоговейные чувства к особам Августейшей фамилии, удостоившим выкупить его из крепостного состояния, сочинял стихи на малороссийском языке, самого возмутительного содержания. В них он то выражал плач о мнимом порабощении и бедствиях Украины, то возглашал о славе гетманского правления и прежней вольнице казачества, то с невероятною дерзостью изливал клеветы и желчь на особ Императорского дома, забывая в них личных своих благодетелей. Сверх того, что все запрещенное увлекает людей с слабым характером, Шевченко приобрел между друзьями своими славу знаменитого малороссийского писателя, а потому стихи его вдвойне вредны и опасны. С любимыми стихами в Малороссии могли поселяться и впоследствии укорениться мысли о мнимом блаженстве времен гетманщины, о счастье возвратить эти времена и о возможности Украине существовать в виде отдельного государства. Судя по тому чрезмерному уважению, которое питали и лично к Шевченке, и к его стихотворениям все Украйно-Славянисты, сначала казалось, что он мог быть если не действующим лицом между ними, то орудием, которым они хотели воспользоваться в своих замыслах; но, с одной стороны, эти замыслы были не столь важны, как представлялось при первом взгляде, а с другой, и Шевченко начал писать свои возмутительные сочинения еще с 1837 г., когда Славянские идеи не занимали Киевских ученых; равно и все дело доказывает, что Шевченко не принадлежал к Украйно-Славянскому Обществу, а действовал отдельно, увлекаясь собственной испорченностью. Тем не менее, по возмутительному духу и дерзости, выходящей из всяких пределов, он должен быть признаваем одним из важных преступников» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 118—119; порівн. Новицький М.—Шевченко в процесі 1847 р. і Шевченкові папери. «Україна», 1925 р. кн. 1—2, стор. 60).

А ось і присуд того трибунала. «Художника Шевченку, за сочи-

нение возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений, как одаренного крепким телосложением, определить рядовым в Оренбургский отдельный корпус, с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него, ни под каким видом, не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений». Цар Микола рукою власною до цього дописав: «Под строжайший надзор с запрещением писать и рисовать» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 122).

Це офіційна версія Шевченкової провини, а також «холодный, нечеловеческий приговор», ота конфірмація, що прийшла на згадку поетові, коли він дожидав нової від «смотру» напасти. Як побачимо далі, Шевченко рішуче одкидає цю офіційну версію,—принаймні в тій частині, що торкається заборони малювати. С. Є.

ор. 14, рядок 9. Публіій Овідій Назон (народ. 43 р. до Р. Хр. помер 17 р. після Р. Хр.), один з найславніших римських поетів із доби імператора Августа (43 р. до Р. Хр.—14 р. після Р. Хр.), був засланий року 9-го після Р. Хр. в місто Томи, на березі Чорного моря, біля гирла Дунаю, поміж дике войовниче плем'я Гетів. Причину цього несподіваного заслання не з'ясовано, але дослідники сходяться на тій думці, що Овідій був свідком чогось такого в родинному житті Августа, чого йому бачити «не слід» було. За молодих років Овідій написав низку легковажних еротичних творів («Наука кохання» та инш.), згодом узявся за поважніші теми. На засланні Овідій дав остаточну обробку «Метаморфозам»—найкращому своєму творові, що подає величезний запас грецьких та римських мітів, з'єднаних в один майстерний ланцюг.

Шевченко знав біографію Назонову, мав і певні відомості про його творчість. Про перше свідчать, ще й крім цього запису в журналі, лист до художника Мик. О. Осипова, з 20 травня 1855 р., де знаходимо таку фразу: «Геты, между которыми на берегах Дуная влачил остаток дней своих Овидий Назон,—найсовершеннейшее создание Всемогущего Создателя вселенной,—были дикие варвары, но не пьяницы, а окружающие меня и то, и другое» (Шевченко Т.—Твори, т. II, ст. 386).

Про знайомість Шевченка з Овідієвою творчістю, власне з «Метаморфозами», маємо кілька вказівок. У повісті «Художник» читаємо: «Глядя на полы своего блестящего плаща, я думал: давно ли я в затрапезном, запачканном халате не смел и помышлять о подобном блестящем наряде, а теперь! Сто рублей бросаю за какой-нибудь плащ,—просто Овидиево превращение» (Шевченко Т.—Поэмы, повести и рассказы..., стор. 323). Далі, в журналі під 30 червня 1857 р. Шевченко називає добродушне старе подружжя Зигмунтовських—Телемоном і Бавкидою, вживаючи того ж таки виразу й що-до подружжя Прехтелів у повісті «Пригулка с удовольствием и не без морали» (Там же, стор. 551 і 535). В одному місці в журналі поет бере навіть за своєрідний термін слово, що показує його начитанність у «Метаморфозах»: «это все пельмени так и метаморфозили»—завважає він, записавши чудернацький сон

по добрій вечері (див. під 11 липня). Сно, що Шевченко знав «Метаморфози» Овідієві і з'окрема байку про Телемона й Бавкиду. Український переклад цього уривку з VIII-ої книги «Метаморфоз» (поминувши старий переклад Ів. Стешенка) див. у книзі М. К. Зерова «Камена» (вид. «Слово», 1924 р., ст. 49).

Слід ще зазначити, що доля Овідія та згаданого зараз же Данте, цих великих вигнанців деспотизму, певне раз-у-раз стояла перед очима у нашого поета, хоча з притаманною йому скромністю він і говорить у журналі: «Боже меня сохрани от всякого сравнения себя с этими великомучениками и светочами человечества». Отже все ж мимоволі порівняння це глибоко займало поета. Так, у листі до Кухаренка з 4 квітня 1854 р. Шевченко, згадавши, що от уже «сьомий рік оце пішов з априля, як я нужу світом в Киргизькім безводнім і безлюднім степу»—кидає загальну фразу: «Така, мабуть, уже у сім Кобзарям погана доля, як і мені недотепному випала» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 377). Видко, образи отих «великомучеників і світочів людськості» стояли перед поетом не тільки тоді, коли він їхні ймення згадував, а й коли взагалі думав про долю народних співців, як у наведених допіру словах.

П. Ф.

Стор. 14, рядок 10. «Християнин Н.—цар Микола I; далі в журналі Шевченко зве його іноді повним ім'ям (записи під 5 вересня, 7 січня, 9 і 24 лютого), але частіш усякими більш-менш прозорими прізвищами: «коронованный» або «неудобозабываемый фельдфебель» (16 жовтня, 24 лютого), «палач» і «коронованный палач» (3 жовтня), «трессированный медведь» (31 березня), «неудобозабываемый» (25 квітня). Найбільше любив Шевченко прикладати до Миколи I прізвище взяте од Герцена—«тормаз», з додатком усяких характерних епітетів: «огромный» (2 вересня), «неудобозабываемый» (5, 9, 17 і 20 вересня, 3 жовтня), «покойный наш» (23 січня) і т. и.

Микола I, третій син Павла I, народився 25 червня 1796 р., дістав звичайне двірське виховання та освіту, хоча—як сам признавався—вчився недбало й захоплювався хіба самим кресленням, військовими науками та інженерною справою. Можна гадати, що Миколі і в голові не було царювання, бо був старший за його брат Костянтин, законний спадкоємця російського престолу. Отже зречення Костянтина та повстання декабристів у Петербурзі й на Україні заскочили його несподівано, викликали були спершу вагання та нерішучість і—наложили на все царювання Миколи страх перед переворотами, революціями та бажання їм за всяку ціну запобігти. Французська революція 1830 р., польське повстання 1830—1831 р., бунт по так званих «военных поселениях» 1831 р., низка політичних справ 30—40 р. р., нарешті європейські події 1848 р.—тільки підживлювали той страх і те бажання. Микола поновляє «священный союз» і робиться суцхим жандармом у Європі, оборонцем захитаних тронів, посилаючи свої гроші і своє військо всюду, де тільки трон

хилився на бік під тиском народних повстантів (допомога султанові 1833 р., Австрії 1847 р., венгерська кампанія 1849 р., Шлезвігові 1849 р., зтяжна війна на Кавказі). В Європі Микола поводився як диктатор, як суцільний «помазанник божій», що має свою спеціальну місію, і слова з його маніфеста з приводу подій 1848 р. («с нами бог, розумейте языцы и покоряйтесь, яко с нами бог») були в його устах не порожньою фразою, а глибоким переконанням. В результаті Микола ізолював себе і Росію цілком, викликав загальну в Європі зненависть і розплатився за неї ганебною Кримською кампанією та передчасною смертю.

У внутрішніх справах за Миколи I панував дух тієї самої військово-диктатури, бюрократизму (знаменита його фраза, що «Россиєю праї вит столоначальник»), обскурантизму, пригнічення, казенного націоналізму (не менш знаменита триєдина формула його царювання: «православие, самодержавие и народность»). Самий тільки побіжний перегляд його законодавства й адміністративних заходів малює яскраву картину боротьби з державою во ім'я ніби державного ж таки принципу. Суд над декабристами, кирило-методієвцями, петрашевцями, заслання Герцена й Огарева, Достоевського і Плещеева, Салтикова і Тургенева боротьба з просвітою, що виявилася в закритті підозрених університетів (Вільно, Кременець) та в обмеженні науки по тих, що лишились чи заведені були, як у Києві, наново; цензурне божевілля та оргії знаменитого «III-го Отделения», що придушили врешті письменство, вбили Пушкіна, Лермонтова й Белінського, знищили морально Гоголя, а цілу метку визначних письменників позапакували по всяких ведмежих кутках; підтримування дворянства та кріпацтво—оце той «актив», що ним записав своє ім'я в історії Росії Микола I. Він у все втручався, все хотів робити по своєму, на всьому позначалась, як писав Шевченко в своєму журналі, «тяжелая казарменная лапа неудобозабываемого тресированного медведя» (запис під 31 березня). В своєму роді була це цільна постать з цільним також і світоглядом та простолінійністю. «Нет сложности в этом мировоззрении, нет колебаний в этой прямолинейности. Все сведено к немногим основным представлениям о власти и государстве, об их назначении и задачах, к представлениям, которые казались простыми и отчетливыми, как параграфы воинского устава, а скреплены были идеей долга, понятой, в духе воинской дисциплины, как выполнение принятого извне обязательства» (Пресняков). А в результаті—повний занепад державної ідеї, параліч влади, повсюдне здичавіння й одсталість та—ізоляція і в середині держави так само, як і по-за її межами. Це все вело до неминучої катастрофи не самої особи Миколи I, а й репрезентованого тією особою режиму—особистого, з ласки божої, самодержавія. Воно за Миколи досягло було свого зениту, але з ним же почало й хилитись до занепаду. Повна, усіма сторонами, ізоляція й параліч виявились особливо, коли вдарив грім нової війни проти мало не цілої Європи. Микола зрозумів, що справа всенького життя його луснула, що жити йому не варто і—сконав 18 лютого 1855 р. в умовах, що дають

підстави вгадувати самострату. Останні перед смертю слова його до сина-спадкоємця були: «Сдаю тебе команду не в добром порядку»,—найкраща самооцінка «коронованого фельдфебеля».

З великої про Миколу I літератури варто згадати: Ш и л ь д е р Н. К.—Имп. Николай Первый, его жизнь и царствование. СПб, 1903 (фактична праця); Л е м к е М.—Николаевские жандармы и литература. СПб, 1908; проф. П р е с н я к о в А. Е.—Апогей самодержавия. Николай I. Ленинград, 1925; Ш т а к е л ь б е р г Н. С.—Загадка смерти Николая I. «Русское Прошлое», 1923, кн. I.

В особі царя Миколи сконцентрувалося для Шевченка все те поневолення—соціяльне, політичне, національне—проти якого поет повстав на всеньку силу свого потужного таланту. Це був для Шевченка воістину символічний образ, вживлення всього державного лиха, неволі, кривди і разом з тим кат не тільки його особистий (десятилітня неволя), а і всього, що дороге було поетові. Початок стосунків між царем і поетом ніби зарисовувався був інакше—на ідилічну тему про доброго царя та визволеного талановитого кріпака. Царська родина й справді, як відомо, брала—хоч і не таку вже велику й чисто формальну—участь у викупі Шевченка з кріпацтва, і про це згодом нагадали йому слідчі «III Отделения», таке запитання поставивши: «какими случаями доведены вы были до такой наглости, что писали самые дерзкие стихи против Государя Императора, и до такой неблагодарности, что сверх великости священной Особы Монарха, забыли в нем и в Августейшем семействе Его лично ваших благодетелей, столь нежно поступивших при выкупе вас из крепостного состояния?» (Ш е в ч е н к о Т.—Твори, т. II, стор. 107; порівн. стор. 118). Були поголоски ще й про те, ніби поет «воспитан на счет царя»—поголоски, які Шевченко називає «неліпою баснею» і проти яких протестує в своєму журналі. В усякому разі та перша зустріч з Миколою I не сховала з-перед очей у поета дійсної природи цієї постати. Одповідаючи на наведене допіру питання в «III-м Отделении», поет писав: «Будучи еше в Петербурге, я слышал везде дерзости и порицания на Государя и Правительство. Возвратясь в Малороссию, я услышал еше более и хуже между молодыми и между степенными людьми; я увидел нищету и ужасное угнетение крестьян помещиками, посессорами и экономами шляхтичами, и все это делалось и делается именем Государя и Правительства» (Там же, стор. 107—108). Цей погляд на особу Миколи I й одбив Шевченко в своїх творах—однаково як до заслання, так і по засланні писаних. Вже «Сон», що найдужче заважив у долі автора, подає в сатиричних тонах портрет «самого»: «високий, сердитий»,—і розмовляє все

Об «отечестві», здається,
Та нових петлицях,
Та об муштрах ще новіших...

Микола для Шевченка насамперед деспот, усього живого гнобитель, во-

рог волі—і по-за межами отого «отечества» («Отам-то Милостиві Ми» в поемі «Кавказ»), і в йому самому:

. . . . Добра не жди,
Не жди сподіваної волі—
Вона заснула: цар Микола
Її приспав («Я не нездужаю»).

Ці рядки писано вже по смерті Миколи й показують вони, як глибоко вгадував поет отую деморалізацію, що посіяв серед громади отрутний режим нового Нерона («Неофити»). Сарданапала («Юродивий»). Шевченкові хочеться вірити, що хоч його смерть добром позначиться на житті держави, на творчості. Дивуючись, як Бенедиктов, «певец кудрей и прочого тому подобного», сильно і влучно переклав «Собачий пир» Барб'є, Шевченко додає: «Непостижимо! Неужели со смертю этого огромного нашего Тормоза, как выразился Искандер, поэты воскресли, обновились? Другой причины я не знаю» (журнал під 2 вересня). Але тяжка спадщина все ж пригнітала поета і він не жалувал темних фарб на неї.

О зоре ясная моя!
Ведеш мене з тюрми, з неволі,
Як-раз на смітничок Миколи
І світиш, і гориш над ним
Огнем невидимим святим,
Животворящим, а із гною
Встають стовпом передо мною
Його безбожнії діла...

І гнівно проривається обурення в цьому чудовому звороті:

Безбожний царю, творче зла,
Правди гонителю жестокий!
Чого накоїв на землі! («Юродивий»).

Ввижалося поетові, «як сотнями в кайданах гнали в Сибір невольників святих, як мордували, розпинали і вішали»... І всього того лиха не міг забути Шевченко ні тоді, коли катувався сам у далекій стороні, ні тоді, коли по смерті його лютого ворога блиснула йому була надія на визволення, ні навіть тоді, коли вже став він справді на волі. Дійсність нагадувала про гнилу спадщину щоденно ділами отих «сатрапів-унтерів», що виховав їх був цілу школу цар Микола. «О Николай, Николай! Какие у тебе лихие сподручники были»—записує в журналі Шевченко (7 січня), розповівши про одного з сатрапів свіжу новину. На сторінках журналу Шевченкового ім'я Миколи стрінемо часто; «неудобозабываемого Тормоза» згадує поет і в своїх власних увагах, і в тих сатиричних віршах на царя, що ходили по людях: їх поет збирає й дбайливо записує в журналі («Русскому народу», «Когда он в вечность переселился» та ин.). Ці згадки найкраще ілюструють стосунки поета до Миколи І,—стосунки, подживлювані огидою до всякого поневолення та

його на той час джерела — самодержавного режиму (Порівн. Е ф р е м о в С.—На нерівних позах. Шевченко і самодержавіє. «Шевченківський Збірник», т. I. Київ, 1924). С. Є.

Стор. 14, рядок 17. Життя і творчість великого італійського поета Середньовіччя Данте Аліг'єрі (1265—1321 р.; про нього українською мовою див. монографію І. Франка: «Середні віки та їх поет», надруковану в «Літературно-Науковому Віснику» 1907 кн. III—XII і окремо) Шевченкові були таки добре відомі. На це чимало маємо вказівок. У поезії «Іржавець» (1847 р., Орська кріпость) знаходимо згадку про ті пекельні муки та про грішників, що їх описав Данте в першій частині славнозвісної «Божественної Комедії»:

Мій краю прекрасний, розкішний, багатий!
Хто тебе не нищив? Як би розказать
Про якого-небудь одного магната
Історію правду, то перелякать
Саме-б пекло можна! А Данта старого
Полупанком нашим можна здивувать.

У листі Шевченковому до О. М. Бодяньського з 15 листопада 1852 р. читаємо: «покойный Данте говорит, что в нашей жизни нет горьшего горя, как в несчастьи вспоминать о прошлом счастья. Правду сказал покойный Флорентинец, я это на себе теперь каждый день испытываю» (Ш е в ч е н к о Т.—Твори, т. II, стор. 369). Цей відомий вираз із V пісні «Пекла» взяв за епіграф до поеми «Войнаровский» Рилев, і мабуть не без впливу «Войнаровского» врізались Дантові слова в Шевченкову пам'ять (див. П. Ф и л и п о в и ч—Шевченко і декабристи. Київ, 1926, ст. 89—90).

В листі до Бронислава Залеського (1855 р.) знов маємо цитату в Данте: «знаеш ли, что у нас вышла маленькая контра? А(гата) имела неосторожность попрекнуть меня своими благодеяниями, и я отряхнул прах от ног моих и повторю слова великого флорентинского изгнанника:

Горек хлеб подаянія
И жестоки ступени чужого крыльца».

(Ш е в ч е н к о Т.—Твори, т. II, стор. 399).

1857 року 9 січня в листі до гр. Толстої Шевченко протиставляє Данте Шатобріанові: «Шатобриан сказал в замогильных записках, что истинное счастье не дорого стоит, и что дорогое счастье плохое счастье. Что он разумел под этим простым словом? Счастье Лукулла, или Фамусова? Не думаю. Римскому и московскому барину не дешево обходилась трехчасовая еда, которая в продолжение трех суток в желудке не варилась. Следовательно, обжора не может похвалиться даже счастьем скота, и выходит, что знаменитый турист, эмигрант, дипломат и, наконец, автор Атталы не имел никакого понятия о настоящем счастье, а на такого счастливица, как, например, я теперь, гордый аристократ-педант и

взглянуть не хотел, не только завести речь о счастье со смердом. Бедный! Малодушный вы, Шевалье де-Шатобриан де Камбур. Флорентинский изгнанник выдрал бы вас за уши, как болтуна школьника, за такую чепуху. Данте Алигиери был только изгнан из отечества, но ему не запрещали писать свой Ад и свою Беатриче... А я... был несчастнее флорентинского изгнанника, зато теперь счастливейший из людей» (Там же, стор. 401), — кінчає свою паралелю Шевченко, маючи на увазі близьке своє визволення. Запис у журналі під 19 червня 1857 р. теж свідчить, що Шевченко з особливою охотою звертався думкою до тих поетів, у житті яких знаходив певну аналогію до своєї долі (заслання), хоч, згадуючи про Назона та Данте, він, завжди надзвичайно скромний, і не думає рівнятися «с этими великомучениками и светочами человечества».

Повернувшись з заслання, познайомився Шевченко в Москві з Д. Е. Міном і занотував про нього в журналі 14-го березня 1858 р.: «Дмитрий Евграфович Мин—ученый переводчик Данта»... Переклад Міна (перша частина Дантової «Божественної Комедії») з'явився р. 1855-го, окремі уривки друкувалися і до того часу в журналі «Москвитянин». Слід зазначити, що року 1843-го з'явився був прозовий переклад п'ятьох пісень Дантового «Пекла» («Божественная комедия. Данте Алигиери. Адъ. Съ очерками Флаксмана итальянскимъ текстомъ. Переводъ съ итальянскаго Ф. Фан-Дима. Введение и биография Данте Д. Струкова. СПб. 1843). Белінський в «Отечественных Записках» вітав цю книгу («вот труд и предприятие, которых нельзя не одобрить, особенно если выполняются хорошо») і зазначав, що «Данте особенно не посчастливилось на Руси: его никто не переводил и о нем всех меньше толковали у нас, тогда как это один из величайших поэтов мира» (Б ѣ л и н с к и й В.—Полное собр. соч., т. VIII, СПб. 1907, стор. 94). Белінському не сподобалась стаття Д. Струкова; відзначив він, що видання з мистецького боку заслуговує уваги: «известные очерки Флаксмана оттиснуты здесь хорошо». Шевченко, перебуваючи тоді в центрі літературно-художнього петербургського життя, безперечно повинен був бачити цю гарно видану книгу, оздоблену малюнками Флаксмана.

Доводилося йому зустрічатись і з людьми, що читали Данте в оригіналі. Про героя повісти «Варнак» Шевченко наводить такі відомості: «Я открывал в нем новые добродетели, новые достоинства; он был образован, как любой аристократ того времени, с тою разницею, что любил читать и в особенности итальянских поэтов—Боккаччио, Ариосто, Тасса, а Божественную Комедию он наизусть читал.—Давно уже я ничего не читаю, сказал он мне однажды, кроме этой Божественной Комедии» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы, писанные на русскомъ языкѣ, стор. 34—35).

Куліш, зустрічаючись з Шевченком в 40-х роках, помітив: «не було книжки живої й животворящої, що б йому в руки попала, та й лежала в його непрочитана», і далі—«чували ми його критичні розправи з його

уст і дивом не раз дивували, як він глибоко входив у саму суть літературного діла» («Основа», 1862, I, стор. 60). Ясно, що коли Куліш писав авторові «Кобзаря» (20 січня 1858 р.): «не хапайся, братіку, друкувати московських повістей. Ні грошей, ні слави за них не добудеш. Адже ж і Данте, і Петрарка думали, що прославляться латинськими своїми книгами» («Кіевск. Стар.», 1898, II, стор. 233)—то він знав, що це порівняння щось скаже Шевченкові, бо той, певно, міг орієнтуватися в цих явищах світового письменства.

Слід зазначити, що в харківському альманаху «Молодик» на 1844 р. вміщено переклад С. Д(уро)ва із Барб'є «Дант». Ця книжка була, як знаємо, в бібліотеці Шевченковій (див. «Опись книгам, принадлежавшим Т. Г. Шевченку»—«Червоний Шлях», 1923, кн. 8, ст. 236), ясно, що він не міг проминути, читаючи, надзвичайно сильної поезії Барб'є (поета, що й пізніше його зацікавить) про Данте—громадянина й політичного вигнанця.

П. Ф.

Стор. 14, рядок 30—31. Майор Мешков був командиром 5-го баталіона, до якого належав Шевченко, в Орській фортеці перебуваючи (з 23 червня 1847 р. до 11 травня 1848 р.). Можна думати, що Мешков поведився з поетом не надто суворо, може навіть людяно, принаймні Шевченко про його нігде не згадує як про лихого чоловіка, та й та порада, що її наведено в журналі, свідчить швидче про добрі стосунки. Несподівано Мешкову самому довелося зазнати прикрости за Шевченка,—це тоді, коли розпочалося над поетом Оренбурзьке слідство 1850 р. Шевченка вирядили тоді в тюрму до Орської, а Мешкова зробили винним і за те, що Шевченко (начальственный недогляд!) не присягав свого часу, і за те, що його виряжено в Аральську експедицію з Бутаковим, де він малював; і за те, що поет листувався з приятелями на Україні, і що ходив у цивільній одежі. Микола I розсудив, що «командир 5-го Оренбургского линейного баталиона и все ближайшие Начальники подлежат должны законному взысканию за допущение предосудительных послаблений относительно этого преступника, коего предшествовавшая вина была им известна» (Новицький М. — До історії арешту Шевченка 1850 р. «Шевченко та його доба», збірник I, стор. 144). Наслідком цього був наказ від корпусного командира, ген. Обручова: «...командующому баталіоном № 5 майору Мешкову... сделать строгий выговор», а в додаток ще з Мешкова ж таки звелено було стягнути судових витрат 23 карб. 67 коп., які витратив слідчий на подорож з Оренбургу до Орської фортеці (Васильев Н. — Къ біографіи Т. Г. Шевченка. «Кіевск. Стар.», 1896, II, стор. 148, 150).

С. Є.

Стор. 14, рядок 14. «Бездушным Сатрапом и наперсником царя», а за кілька рядків ще й «просвещенным блюстителем царских повелений» (стор. 15, ряд. 3—4) зве тут Шевченко гр. Перовського, Василя Олексієвича, що був тоді за генерал-губерна-

тора в Оренбурзі. Гр. Перовський народився р. 1794, скінчив Московський університет, брав участь у кампанії 1812 р., був у французькому полоні й лишив про це свої записки («Русскій Архивъ», 1865 р.). За Миколи I-го зробив адміністративну кар'єру, ставши з 1833 р. військовим губернатором та командиром окремого корпусу в Оренбурзі, потім (1851 р.) генерал-губернатором. На цій посаді правив Перовський до 1856 р. За його Росія просунулася й стала твердою ногою в Середній Азії (обслідування Аральського моря експедицією Бутакова, в якій брав участь і Шевченко, Коканський і Ак-мечетський походи й ин.). Помер р. 1857-го. (Юдин—Гр. В. А. Перовскій. «Русск. Старина», 1896, кн. 5 і 6).

В журналі Шевченковому знайдемо про Перовського кілька промовистих епізодів (див. записи під 21 червня та 7 січня), кожного разу з досить крепкими епітетами («гнилой сатрап», «растленный сатрап»). Видимо, поет не любив Перовського, бачив у йому одного з «лихих сподручників» царя Миколи. Перовський справді був типовим Николаєвського часу адміністратором, суворим формалістом, «гордым и недоступным вельможей»; він по-самодержавному повадився в підлеглому йому краю. Шевченко, видимо, знав чимало де-чого з особистого життя Перовського і це певне не підкупало поета на його користь. Опріч того, Шевченко вважав, що тільки сд Перовського, як головного в краю начальника, залежало по-пільжити йому, підвесити його на чині («без В. А. для меня никто ничего доброго сделать не может», — Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 392) і коли цього не сталося, то, виходить, той не схотів цього зробити («чем и как я могу уничтожить предубеждение В. А.?» — там же, стор. 397; про «личное предубеждение В. А.» говорить і Бр. Залеський у листі з 8 червня 1856 р. «Кіевск. Стар.» 1897, III, 459). На підставі цієї антипатії Шевченка до Перовського була навіть у літературі витворилась легенда про те, що Перовський власною рукою вдарив поета по лиці (П. М (артос)—Эпизоды изъ жизни Шевченка, «Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи», 1863, I; Лѣсковъ Н.—По поводу исключения Т. Шевченка изъ службы, «Историч. Вѣстникъ», 1882, кн. 4). Переказуючи оповідання Бартенева, що «Перовский, не терпевший писателей по принципу и допустивший дважды подвергнуть телесному наказанию покойного Достоевского, рассердившись ударил поэта по лицу» — Лесков додає, що на власні вуха чув це від самого Шевченка. Тим часом Кониський у своїй біографії на підставі листа А. Ускової, твердо встановив, що Шевченко ніколи з Перовським не стрівався і, значить, увесь цей епізод треба вважати за недотепну вигадку (Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 103; порівн. «Кіевск. Стар.», 1889, кн. II, стор. 301; Чалый М.—Къ характеристикѣ гр. Перовскаго. «Кіевск. Ст.» 1900, II, 70—73).

Кониський встановив навіть більше на підставі свідчення художника Л. Жемчужникова, — що перед Перовським обставали за Шевченка гр. Гудович та Ол. Толстой (там же, стор. 46—47) і наслідком того Перовський, буди р. 1850 в Петербурзі, звернувся й од себе до Дубельта

з пригадкою про засланого поета, хоча сам і не сподівався з того нічого доброго. «Можно ли что-нибудь, по вашему мнению, предпринять к облегчению участи Шевченка?»—запитував Перовський у Дубельта й подав разом офіційну записку про службу поета: «С тех пор (з часу заслання в солдати) рядовой Шевченко вел себя отлично хорошо; он два года сряду, в 1848 и 1849, участвовал и был весьма полезен в экспедиции, снаряженной для описания Аральского моря. В прошлом году по возвращении Шевченка из этой экспедиции командир отдельного Оренбургского корпуса, удостоверившись в его отличном поведении, службе и образе мыслей, испрашивал ему дозволения рисовать, но на это представление последовал отказ. В этом положении дела г. корпусный командир не может произвести Шевченка в унтер-офицеры, хотя он, Шевченко, служит с отличием уже несколько лет рядовым и не был приговорен в солдаты без выслуги. Рядовому Шевченку, — додає Перовський,—около 40 лет; он, весьма слабого и ненадежного сложения и в продолжение кампании на Аральском море неоднократно подвергался скорбуту». На це клопотання Дубельт 20 лютого відповів, що завчасу ще говорити про помилування Шевченка; що ж до його підвищення в чині, то це справа його безпосереднього начальника, генерала Обручова (Стороженко Н. — Новые материалы для биографии Шевченка, «Кіев. Стар.» 1898, кн. III, стор. 422 — 423). Та замість підвищення незабаром сталася відома Оренбурзька справа, і поет опинився на другому засланні, в Новопетровському. Виряжаючи на коменданта в Новопетровське р. 1853-го свого ад'ютанта Ір. Ускова, Перовський все ж «натякнув йому здалека, щоб він, чим спроможно буде, поліпшив Шевченків побут». «Без оцього натякання, — писала А. Ускова до Ол. Кониського, — і не можна було б Іраклію Олександровичу зрушати і нівечити той догляд за Шевченком і ті відносини до його, які позаводили попередники, відповідно наказу Обручова» (Кониський О. — Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 102). Та й саме визволення Шевченка не обійшлося мабуть без участі таки Перовського, як про це натякає в своєму листі до поета М. Лазаревський: «ты, согласно просьбе гр. Толстого и засвидетельствованию гр. Перовского, получаешь отставку» (Письма М. М. Лазаревского къ Т. Г. Шевченку. «Кіевск. Стар.» 1901, II, стор. 288; порівн. звістку і в листі Бр. Залеського. «Кіевск. Ст.» 1897, III, 461).

З цього бачимо, що Перовський власне до Шевченка не виявив ніякої особливої ворожнечі або жорстокості, ні навіть упередження (порівн. анекдотичний випадок, переказаний у згадках І. Тургенева, — «Кобзарь», т. I, Прага, 1876, стор. VII), і антипатія поета до «гнилого сатрапа» базувалася щод на непорозумінні, а щод на загальній репутації цього типового служакі Миколаєвських часів. С. Є.

Стор. 14, рядок 43. «Нелепая басня»—ніби Шевченка викуплено і виховано коштом царя, а він віддячивсь тим, що змалював із свого добродія карикатуру—видимо, дуже боліла поета. Не раз він протестував проти

неї. Не від того був, щоб навіть офіційним шляхом це зробити. В листі до Бр. Залеського з 8 листопаду 1856 р. він пише, запитуючи, «чем и как я могу уничтожить предубеждение В. А. (себто Перовського): «Есть у меня на это оправдание, но я не смею привести его в исполнение. Необходимо, чтобы В. А. спросил у графа Орлова, на чей счет я воспитывался в Академии и за что мне запрещено рисовать? Словом, чтобы граф Орлов пояснил мою темную конфирмацию. Но кто легко расстается с своими предубеждениями?» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 397). Прохаючи Дубельта, щоб той виведнав йому дозвіл малювати, Шевченко писав: «Я в жизнь мою ничего не рисовал преступного, свидетельствуюсь всемогущим богом!» (Там же таки, стор. 363). І це категоричне заперення знайдемо мало не в кожному листі Шевченковому з заслання, особливо перших часів, коли у поета була ще жива надія проломити крижані серця катів своїх. «При всем этом горе,—описував Шевченко своє життя на засланні в листі до кн. Рєпниної 24 жовтня 1847 р., з Орської фортеці,—мне строжайше запрещено рисовать что бы то ни было и писать (окромя писем), а здесь так много нового. Киргизы так живописны, так оригинальны и наивны, сами просятся под карандаш, и я одуреваю, когда смотрю на них... Смотреть и не рисовать—это такая мука, которую поймет один истинный художник» (Там же, стор. 352). «Як побачитеся з В. И. Далем,—звертається Шевченко до В. Лазаревського 20 грудня того ж року,—то, поклонившись йому од мене, попросить його, щоб ублагав В. Перовського, щоб той визволив мене хоч із казарм (сіріч випросив мені позволеніє рисувать)... Як би мені тільки рисувать було можна, то я і не журился б, ходив би собі в сірій шенелі» (Там же, стор. 354). «Нікому в світі я тепер так не завидую, як малярам»,—читаємо в листі до А. Лизогуба з 1 лютого 1848 р. (там же, стор. 355). «Подтверждено запрещение писать и рисовать» — знов скарга в листі до кн. Рєпниної з 1 січня 1850 р. (там же, 360). «Мне рисовать запрещено, — докучає поет В. Жуковському. — Это самое большое из всех моих несчастий! Сжальтесь надо мною! Исходатайствуйте (вы многое можете!) позволение мне только рисовать—больше ничего и надеяться не могу и не прошу больше ничего» (Там же, стор. 361). «Только рисовать!»—знов розпачливий крик у листі до невідомого адресата (може Дубельта?—там же, стор. 362). «Мене з Київа загнали аж сюди,—повідомляє Шевченко О. Бодянського,—і за що? За вірші! і заказали писать їх, а що найгірше—рисувать!... Не знаю, чи карався ще хто на сім світі так, як я тепер караюсь? і не знаю, за що» (Там же, стор. 362—363). «Но самое мучительное для меня то,—скаржитья поет С. Артемовському вже з Новопетровського 1 липня 1852 р.—что мне рисовать не позволяют. А причины—не знаю почему» (Там же, стор. 367). «Не жаль бы было, если бы терпел да знал за что,—знов одписує Шевченко Бодянському 15 листопаду 1852 р.,—а то, ей богу, не знаю; например, мне запрещено рисовать, а я всю жизнь мою одной черты не провел предосудительной; а не давать заниматься человеку тем искусством, для кото-

рого он всю жизнь свою посвятил—это ужаснейшая кара!» (Там же, стор. 369). «Мне запрещено писать... и рисовать—зот где истинное и страшное наказание. Шесть лет уже прошло, как я мучуся без карандаша и красок. Горе и еще горе!»—ще раз пише Шевченко до С. Артемовського, повідомляючи, що «тоски ради занимаюся скульптурой» (там же, стор. 372—373), бо «мені, ти знаєш, рисувать запрещено, а ліпить—ні, то я і ліплю тепер» (Там же, стор. 375). «Мне запрещено рисовать,—знов озивається Шевченко по деякій паузі про свою «страшную нравственную пытку» в листі до гр. Ф. Толстого 12 квітня 1855 р.,—и, клянусь богом, не знаю за что. Вот мое самое тяжкое испытание. Страшно, безчеловечно страшно мне связаны руки!» («Шевченківський Збірник», т. I, 1924, стор. 127). «Мне запрещено писать стихи, я знаю за что, и переносу наказание безропотно,—ще раз читаємо в листі до гр. Н. Толстої з 22 квітня 1856 р.,—но за что мне запрещено рисовать? Свидетельствуюсь сердцеведцем богом—не знаю. Да и судьи мои столько же знают, а наказание страшное... О, спасите меня, или еще один год—и я погиб» (Шевченко Т.—Твори, стор. 393). З цих виписок—а це ще не все—видно, чим була для Шевченка заборона малювати. Видко також, що заборону писати він розумів («за возмутительные стихи»). Але заборона малювати, як наслідок якоїсь «нелепой басни», надужче давалася в знаки своїм безглуздям і найбільш обурювала моральне почуття поета саме через те, що тут він вини за собою не почував жадної. Не вірити в цьому разі повсякчасним і неустанным запевненням поета, звичайно, немає підстав, і тим більше, що вину його і в офіційному присуді формуловано тільки як «сочинение возмутительных стихов». Отже то правда: дійсно ніже єдиної риси з-під його олівця та пензля не вийшло негожої, як що не рахувати таких звичайних у художньому світі фривольних ескизів у приватньому його альбомі (див. Новицький М.—Шевченко в процесі 1847 р. «Україна», 1925, кн. 1—2, стор. 65—66).

З чого ж, проте, виникла ота безглузда заборона малювати, що дійшла аж до того, що Шевченкові не дозволено було робити навіть образа до Новопетровської церкви? чим пояснити царський додаток у Шевченковій «темній» конфірмації? Кониський поясняє це так: «Перечитавши доклад, цар мабуть спитав: які і про що саме «баламутні і пашквільні вірші» написав Шевченко? Відповіли йому, що Тарас, маючи на думці «Сон», з самого царя і цариці «змалював карикатуру». Слово «змалював» цар взяв буквально і з серця додав абсолютної заборони малювати,—та й доки живий був, не спромігся забути про оте «змалював карикатуру» і не хотів скинути з Шевченка тяжкої заборони малювати. Нічим іншим не можна з'ясувати причину оцієї мстивої карі» (Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 48). Звичайно, розумні голови з «III-го Отделения» таки могли переплутати «пашквіль» і «карикатуру» й одно взяти замість другого. Можливо, що це був і просто профілактичний захід: уміє малювати—значить, може намалювати щось злочинне, отже краще вбити спокусу в зародку. Але

певніше те, що Шевченкові судді дійсно мали на увазі один із його рисунків. «Річ у тому,—доводилося вже мені раз про це писати,—що між Шевченковими ескізами, які зберегалися в архіві III-го Отд., маємо одну постать у профіль, що таки нагадує собою Миколу I. Може бути, що Шевченко ту постать у генеральському мундирі малював просто як типову для даного часу, бо відома ж риса своєрідної мімікрії, коли усі прислужники силкуються бути схожими на свого пана: за Миколи всі військові носили вуса й груди колесом, за Олександра II—придбали пишні бакени, як недавнім часом усе німецьке вояцтво мало вуса а la Вільгельм. Художник і схопив у своєму рисунку цю типову рису бюрократичного наслідування, а вірнопіддані слідчі, помітивши цю типову схожість, не завагалися поставити її виключно на карб «височайшому» оригіналові. Звідси, можливо, й був висновок про карикатуру з царя. Непорозуміння, але в наслідках своїх для поета воно стало фатальним» (Єфремов С.—На нерівних позвах. «Шевч. збірник», т. I, 1924, стор. 14). Справді, не дешево коштувало воно поета, як замах на те, щоб «отнять благороднейшую часть моего бедного существования», мовляв сам Шевченко в журналі.

С. Є.

Стор. 15, рядок 18. «Тучегонитель Кронион», а трохи далі: ескулап, старик Сатурн, Харон, то-що—це звичайний у Шевченка спосіб висловлюватися, беручи образи й паралелі з класичної давнини. Те ж саме стрінемо часто і в його віршах: «І не дощем, і не слова гладесенько Сатурн стирає» («Ми вкупочці колись росли»), «А сила Сатурнова іде та йде («Великомученице кумо!»); або

Ходімо просто-навпростець
До ескулапа на ралець:
Чи не одурить він Харона
І Парку-прялку?

І далі:

Через Лету бездонную
Та каламутную
Перепливем.
.....
... Над самим Флегетоном
Або над Стиксом у раю,
Неначе над Дніпром широким,
В гаю, предвічному гаю,
Поставлю хаточку («Чи не покинуть нам, небого»).

Ця у Шевченка звичка до класичних образів була наслідком його виховання в Академії Мистецтв, де того часу неподільно панував класичний напрямок, виховування учнів виключно на самих античних зразках. Шевченко, що не дурно починав свою мистецьку освіту з класичних статуй у Літньому Саду (див. автобіографію), тим ширіше всмоктав у себе ті академічні впливи й навіть лишив документальну їх

пам'ятку—в автобіографічній повісті «Художник», що яскраво одбиває ідейну атмосферу навкруги молодого Шевченка. Ось як описується там художнє виховання хлопця, викупленого допіру з кріпацтва, себто самого Шевченка: «Я начал думать, чем бы лучшим занять своего ученика... Я думал об античной галлерее; Андрей Григорьевич, смотритель галлерей, пожалуй, и согласился бы, да в галлерее статуи так освещены, что рисовать невозможно. После долгих размышлений я с двугривенным обратился к живому Антиною, натурщику Тарасу, чтобы он в неклассные часы пускал моего ученика в гипсовый класс. Так и сделано. В продолжении недели он и обедал в классе, нарисовав голову Люция Верра, распутного наперсника Марка Аврелия, и голову Гения—произведения Кановы. Потом перевел я его в фигурный класс и велел ему на первый раз нарисовать Антиною с четырех сторон. После Антиною мой приятель сделал рисунок Германика и танцующего фавна, и в одно прекрасное утро я его представил Карлу Великому» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 274, порівн. 280 і далі). Вплив Карла Великого, себто Брюлова, особливо зміцнив у Шевченкові ці початкові впливи од академічної науки та й од відповідного читання (напр. «Эдипъ въ Афинахъ», «Исторія древней Греції» та ин.). В тому ж таки «Художнику» Шевченко подає факт, як він показав був Брюлову ескиз на тему з середньої історії, і науку з того: «он (Брюлов) мне строжайше запретил брать сюжеты из чего бы то ни было, кроме библии, древней греческой и римской истории. Там, сказал он, все простота и изящество, а в средней истории безнравственность и уродство» (Там же, стр. 296—297). І в Шевченкові знайшов Брюлов, запальний прихильник класицизму в мистецтві, такого ж запального й учня, що засвоїв був цілком погляди свого вчителя на античну старовину й мистецтво. Готуючи конкурсну роботу, учень Брюлова вибирає відповідну тему. «Сюжет,—читамо в тій самій повісті,—я полюбил, он мне совершенно по душе и я весь ему предался; это сцена из Илиады: Андромаха над телом Патрокла. Теперь только я совершенно понял,—додає Шевченко,—как необходимо изучение антиков и вообще жизни и искусства древних греков» (Там же, стор. 322). Засвоєне в малюванні і для малювання переніс Шевченко і в свої літературні твори, відгуками з класичної старовини й їх оздоблюючи.

С. Є.

Стор. 15, рядок 35. Нагаєв Григорій Миколаєвич — прапорщик першого лінійного Оренбурзького баталіону (див. журнал під 22 жовтня). В 1853 році скінчив Оренбурзький Неплюєвський Кадетский Корпус, де був ніби «лучшим из воспитанников». Служив у Новопетровському і, видно, часто стикався з Шевченком, заслуживши од його рекомендації—«безграмотный и в добавок п'яница» (там же). Рукою Нагаєва переписана була повість Шевченкова «Матроз»—«на удивление безграмотная рукопись», на яку так нарікав згодом поет (див. ще запис під 25 жовтня). Мабуть чи не Нагаєва мав на увазі Шевченко, коли писав у журналі

(16 червня) про Мостовського, що він, поляк, «говорит плохо по-русски, но русский язык знает лучше воспитанников Неплюевского Корпуса».

М. Н.

Стор. 16, рядок 15—28. Подана в цих рядках надзвичайно своєю щирістю сильна самооцінка поетова та оцінка «горького опыта» від десятих років, на засланні вибутих—мають паралелі і в інших документах, що виходили з-під пера Шевченка. «Как золото из огня,—писав він до гр. Толстої 9 січня 1857 року,—как младенец из купели, выхожу теперь из мрачного чистилища, чтобы начать новый благороднейший путь жизни. И это я называю истинным, настоящим счастьем» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 401). Правда, такий висновок з пережитого не легко мабуть дався поетові; були напевне хвилини зневір'я, сумнівів у собі, в своїх силах, у можливості знов повернутися на стару путь. «Десять літ неволі, друже мій єдиний,—читаємо в листі до Кухаренка з 22 квітня 1857 р.,—знівечили мою віру і надію. А вони були колись чисті, непорочні, як те дитяточко, взяте од купелі,—чисті і кріпкі, як той самоцвіт-камінь ошліфований... Десять літ! Друже мій єдиний! вимовить страшно... а витерпіть?» (Там же, стор. 405; порівн. стор. 410). Але ці вагання й сумніви скінчилися тими чудовими, певними себе, продуманими рядками, що маємо в журналі на цьому місці і трохи згодом, під 28 липня. Згадавши тоді багато де-чого з свого минулого невільного життя, Шевченко кінчає вдячливою молитвою до бога, що подав «силу души и тела пройти этот мрачный, тернистый путь, не уязвив себя и не унижив в себе человеческого достоинства».

Стор. 16, рядок 34. «Москалева Криниця»—поема Шевченкова, присвячена «Я. Г. Кухаренкові на пам'ять 7 апреля 1857 року». Це був перший українською мовою і віршем написаний твір нашого Кобзаря по Оренбурзькій історії 1850 р. і перший же, під яким стоїть дата—«Новопетровське». Сім років пропали марно для Шевченка й світового письменства мабуть найбільше через ту психичну депресію, пригноблення, що охопили були поета під впливом нового заслання й тяжкого життя в Новопетровському. Тому то варто спинитися на цій поемі, як на свого роду поворотному в творчості великого поета пункті.

Характерно вже й те, що тему, розроблену в цій «Москалевій Криниці», Шевченко вже був раз використав попереду: ще 1847 р. в Орській фортеці написав він поему, що теж звалася «Москалевою Криницею» і має той самісінький сюжет. Але в обробці його—ріжниця величезна, як буває звичайно ріжниця між першим ескизом та цілком викінченим твором. Перша «Москалева Криниця»—то тільки кістяк поеми, натяк на дію, з прогалинами і фактичної, і психологічної натури. Друга дає вже не кістяк і не натяки, а справжню дію, яка логічно розвивається й психологічно умотивована, обставлена подробицями історичними та побутовими, дозріла й виношена. Оповідання варнака—то тільки рямці

для поеми, як це видно з слів у журналі, що «Москалева Криниця» — «небывалый рассказ мнимого варнака». Мабуть, перебуваючи на місцях колишнього заслання злочинців, поет використав це для сюжету, який чув десь давно, ще на Україні. Те, що Шевченко для першого свого по згаданій величезній паузі твору взяв тему не нову, а вже раз використану, для мене ще один доказ його вагання, його зневір'я що-до своєї поетичної сили по перебутих злигоднях. Слід того вагання й сумнівів позначився і в журналі: «Стихи,—зазначає з задоволенням автор,—оказались почти одной доброты с прежними моими стихами. Немного упруже и отрывистее» — і далі надія, що згодом, на волі, зрівняються вони з колишніми. Ще більше це виявлено в листі до Кухаренка з 3 червня, — в тому самому «второму» листі, що був одісланий адресатові «со вложением еще менее вещественным», себто разом з рукописом «Москалевої Криниці». «Постриг ти мене в брехуни своїм братерським листом і своєю щирою писанкою! — ніби дорікає приятелеві Шевченко. — Я писав тобі, друже мій єдиний, що вже не втну нічого віршами. Отже й збрехав, — збрехав і не схаменувся. Правда, і сам думав, що я вже зледашів, захолював в неволі; аж бачу — ні! Нікому тільки було огню положити під моє горем недобите, старе серце, а ти, друже мій, догадався — взяв та й підкинув того святого огню. Спасибі тобі, друже мій єдиний». Тим «святим огнем» був ширий, братерський лист од Кухаренка, одержаний у Новопетровському 7 квітня 1857 р., на самий великдень з «25-рублевою писанкою» (див. у журналі під 13 червня; самий лист — у «Кіевск. Стар.» 1897, III, 453—454). «Довго,—дописує далі Шевченко,—я читав твій лист, разів з десять, чи не більше. Дочитався до того, що в мене не тільки очі—серце заплакало, мов та голодна дитина. А серце, сказано, не дитина, його галушкою не нагодуєш.—Що тут на світі робить?—думаю собі,—та вставши раненько, помолвився богу, закачав рукава та й заходився коло оцієї Москалевої Криниці. Бог поміг,—то саяк, то так—кончив. Мені і полегшало трохи. Не знаю тільки, чи подобається вона тобі, друже мій єдиний?... Я умисне приписав Ченця і Вечір, щоб ти порівняв його з Криницею, бо Криниця, бач, сьоголітня, а Чернець і Вечір—бог-зна-колишні. Чи помолодшав я через десять літ в неволі, чи постарішав серцем—скажи мій брате рідний?» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 410). Останнє питання, як видно, надто турбувало Шевченка. Він як автор-дебютант хвилюється, дожидаючи відповіді від Кухаренка, бажаючи почути його думку про свою поновлену поетичну роботу. В журналі ми знайдемо аж тричі ще згадку про це дождання. «Не знаю, получу ли я от Кухаренка здесь его мнение на счет моего последнего чада (Москалева Криниця). Я дорожу его мнением чувствующего благородного человека и как мнением неподдельного, самобытного земляка моего» (під 1 липня). «Кухаренку напишу завтра. Ожидаю от него ответа на Москалеву Криницу. Не знаю, что значит его молчание» (під 10 серпня). «Что значит, что Кухаренко мне не пишет? Неужели он не получил моего поличья и мою Москалеву криницу? Это было бы

ужасно досадно» (під 17 жовтня). З Астрахани Шевченко ще раз написав Кухаренкові (див. запис під 13 серпня): «...просив я тебе пересилать мені письмо об Москалевій Криниці. Письма твого нема, і я тепер не знаю, що й думать, бо вона вже давно тобі послана... Може тебе дома нема, або що?... Напиши тільки, чи жив ти чи здоров і чи получив мою Москалеву Криницю. Вона мене турбує» (Шевченко Т.—Твори. т. II, стор. 413). Кухаренкова відповідь, по довгих митарствах, прийшла аж 10 лютого і Шевченко з полегкістю записує в журналі: «А все-таки лучше поздно, нежели никогда. Кухаренко не знал о моей резиденции. А я не знал, как растолковать себе его молчание. А теперь все об'яснилось» (під 10 лютого). В цьому довгожданному листі Кухаренко писав до свого приятеля: «Не кидайся діла, сіріч, не оставляй писати. Погасило кляте лихо огнище твого талану, але добрий вітерок повіяв, позносив золу, знайшов искорку, (що) ще не погасла, та й почав роздувати огонь, отже і гляди, як покотить пожарами. Поплюй в кілочки та й строй кобзу сміло, а далі грай, як грав еси!» (Изъ переписки Т. Г. Шевченка съ разными лицами. «Кіевск. Стар. 1897, кн. III, стор. 455—456).

Питання що - до часу написання «Москалевої Криниці», яке клопотало колись голову дослідникам (Доманицький В.—Критичний розслід над текстом «Кобзаря». Київ, 1907, стор. 295), вирішається на підставі запису в журналі: «я написал его (рассказ) вскоре по получении письма от батька отамана Кошового», себто після 7 квітня, точніше: скінчено її 16 травня; ця дата й стоїть під усіма відомими списками поеми. Зате клопіт в присвятою, бо тут маємо дві дати: в рукопису, посланому Кухаренкові, позначено—«на пам'ять 7 апреля 1857 року» (Кониський О.—Варіанти на декотрі Шевченкові твори. «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. XXXIII, стор. 5), у власному ж манускрипті поета (так звана книжка Б) вже інакше: «На пам'ять 7 маія 1857 року»,—з такою датою в присвяті поема й пішла до друку (надрукована вперше в «Основі» 1861 р., кн. II). Пояснити цю різницю можна або тим, що автор, надписавши в Кухаренковому примірнику 7 квітня (на пам'ять того радісного дня, коли дістав од його листа), згодом, переписуючи, просто помилився місяцем; або ж тим, що саму присвяту написано 7 травня, тоді як цілу поему закінчено вже 16 травня. Підставу так думати дає те, що в згаданому манускрипті присвяту («Не на Україні, а далеко») поставлено перед заголовком («Москалева Криниця») на окремому листочку, так що вона ніби становить незалежну, окрему від поеми цілість.

С. Є.

Стор. 16, рядок 41—42. Шевченків епіграф до запису під 21 червня 1857 р.

«Вперед, вперед, моя исторья,

Лицо нас новое зовет» —

узято з VI-го розділу Пушкинової поеми «Евгений Онегин». У журналі, в листах і в творах Шевченкових знайдемо чимало матеріялу, що

свідчить: Шевченко добре знав і любив поезію Пушкіна, зазнав і деякого од великого російського поета впливу. 19 липня 1857 він записує в журналі думку — написати поему «Сатрап и Дервиш» — в роде «Анджело» Пушкіна—і жалкує навіть, що погано ніби володіє російським віршем, бо — «эту оригинальную поему нужно непременно написать по-русски». 12 грудня 1857 р. Шевченкові сподобалась у театрі переробка «Станционного зрителя». 12 січня 1858 він прочитав Піуновій «Сцены из рыцарских времен»—«и отогрел губернаторским холодом обвеянную душу»; Піунова-ж прочитала Шевченкові «Каменного Гостя». 18 травня 1858 р. Шевченко слухав у графині Толстої, як Щепкин декламував монолог «Скупого рыцаря».

В повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» знаходимо такі цікаві місця: «Куда умчались эти светлые, эти золотые дни? Куда девалась прекрасная семья непорочных вдохновенных юношей!

Иных уж нет, а те далече,
Как Сади некогда сказал»

(Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 469). Цю ж таки цитату з Пушкіна використовує Шевченко і в листі до С. С. Артемовського 15 червня 1853 р.: «конца все-таки не вижу моей грустной перспективе, та без протекции, правда, его и видеть невозможно, а у меня какая протекция? Правда, были де-які люди, так что-ж?

Одних уж нет, а те далече,

как Пушкин некогда сказал» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 373). Далі, в повісті «Прогулка...» зустрінемо ще цитату з Пушкіна: «Глядя на этот невозмутимый мир природы, сладкие успокоительные грезы посетили мою тревожную душу:

Не для волненья, не для битв—
Мы рождены для вдохновенья,
Для звуков сладких и молитв.

Стихи Пушкіна не сходили у меня с языка, пока мы под'ехали к селу» (Шевченко Т.—Поэмы... стор. 540—541). В повісті «Близнецы» згадується Пушкінова проза: «...я незаметно в'ехал в Татищеву крепость. Тут отдал я подорожную смотрителю, а сам остался на улице, и пока переменяли лошадей, я припомнил «Капитанскую дочку» и мне как живой, представился грозный Пугачев, в черной бараньей шапке и в красной епанче на белом коне, совершенно как наш старинный палач» (Там же, стор. 214). В повісті «Художник» читаємо: «За чаем Карл Павлович прочитал «Анджело» Пушкіна и рассказал, как покойный Александр Сергеевич просил его написать с его жены портрет и как он безцеремонно отказал ему, потому что жена его косая. Он предлагал Пушкину с его самого написать портрет, но Пушкин оплатил ему тем-же. Вскоре после этого поэт умер и оставил нас без портрета. Кипренский изобразил его каким то денди, а не поэтом» (Там же, стор. 306). У тій таки ж повісті є згадка про картину Брюлова «Бахчисарайский фонтан», що являє собою ілюстрацію до Пушкінової поеми.

З Шевченкових приятелів Куліш був найпалкішим і найвірнішим прихильником поезії Пушкіна, — досить переглянути його вірші, листи, статті, замітки — з нечисленними цитатами з Пушкіна, думками про його і т. и., щоб упевнитися в цьому. Він при кожній нагоді радив Шевченкові вчитись у Пушкіна, беручи на себе іноді чисто менторські завдання. В надзвичайно цікавому листі (25 липня 1846 р.), що подає критичний розгляд Шевченкових творів, чотири рази згадує Куліш про Пушкіна. Він пише Шевченкові: «Вы слишком много полагались на врожденные ваши силы и мало старались согласить их с искусством, которое само по себе ничтожно, но в соединении с таким талантом, каким бог одарил вас, могло бы творить чудеса еще поразительнее тех, какие оно творило в соединении с талантом Пушкина». Куліш радить Шевченкові: «вспоминая великого Пушкина, не щадите стиха для целости создания», наводить приклади віршів, що «ослабляют то чувство, какое вложено в душу читателя предыдущими» і знов посилається на Пушкіна: «Пушкин в этом отношении должен служить всем нам образцом. Как только он тронул в душе читателя желанную струну, тотчас останавливает себя с удивительною властью над своею фантазиею; иногда он бросит только зерно в наше сердце и отходит к другим трудам, уверен будучи, что собственные наши силы его раскроют и возрастят в мысль или образ» («Україна», 1925 р. кн. I—II, ст. 80—81).

Куліш, мабуть, досягнув певних наслідків своїми порадами, хоч безперечно приблизував, коли писав зараз по смерті Шевченка, що «Пушкіна він знав на пам'ять, дарма що писав не його мовою, не його складом» («Основа» 1862, кн. I, стор. 60). Цікаві згадки знаходимо в примітці до поеми «Куліш у пеклі» (1891 р.): «Нарівні з рідним епосом любив Тарас—нехай у бога царствує—тільки Пушкіна. Розігрівши духа свого думами кобзарськими, почитує було на пам'ять Новоруського Гомера, Пиндара, Софокла, не знаючи, як і ціну йому зложити за його пишне слово. Еге! Він бо й сам виріс би таким поетом, коли б доросли ми, Староруси, до того, щоб такого поета викохати, — тим і розумів достоїнство Пушкіна глибиною духа свого. У цінуванню великого Пушкіна сходився Тарас із моїм тезком Паньком так само, як і в високому цінуванню недогібків нашого Староруського, побояновського епоса» (Сочиненія и письма П. А. Кулиша, під ред. И. Каманина, т. III, прим'чанія, ст. 66).

Але не вважаючи на великий ніби то інтерес і повагу Шевченка до Пушкіна (Микешин одначе свідчить, що Шевченко іноді «громил» Пушкіна, будши незадоволеним спеціально з образу Мазепи у російського поета), вплив Пушкіна на Шевченка не дуже позначається. Найважливіше, може, він виявився у двох напрямках. По-перше, що-до вживання типового для Пушкіна та його школи чотирохстопового ямба. Це ще Куліш був завважив: «не забуваймо, що Шевченко, цей воскреситель рідного слова, розпочав своє велике діло з віршування Новоруського,

з того віршування, що вже визволилось із-під схоластико-семинарського мертвячого смаку, — не то що розпочав, та й опісля йому присвчував геній Пушкіна в його невмирущій промові» (Про Шевченківські ямби див. статті Б. В. Якубського: «Форма поезій Шевченка» в збірнику «Тарас Шевченко» 1921 р. та «Із студій над Шевченковим стилем» у «Шевченківському Збірнику» 1924 р.). По-друге, можна помітити загальний вплив байронічної поеми, що й через Пушкіна (а також Мицкевича, Козлова, Лермонтова та ін.) впливала на Шевченка, але перебільшувати значіння цього впливу знов же не треба (див. книгу Ол. В. Багрія «Шевченко в літературній обстановці», Баку, 1925, і рецензію на цю книгу П. Филиповича в журналі «Життя й революція», 1925 р. ч. 9).

Що-ж до конкретнішої постановки питання про вплив Пушкіна на Шевченка (запозичення окремих мотивів, образів, виразів і т. ін.), то цього торкався С. Кулябка — Шевченко и Пушкинъ, «Научное Обозрѣніе», 1899, кн. 6, і акад. М. Сумцов—Пушкинъ и Шевченко «Укр. Жизнь», 1917, кн. 3—6. Див. ще: О. Колесса—Шевченко і Міцкевич «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. III; П. Филипович — Шевченко і Гребінка, «Україна», 1925, кн. 1—2; А. В. Багрий—Т. Г. Шевченко в літературній обстановці. Акад. Сумцов приходить до такого висновку в своїй статті «В общем нужно признать, что отраженный Пушкина в поэзии Шевченка мало, и все подражательное Пушкину у Шевченка вышло слабым и вялым» (згадана праця, стор. 87). До певної міри можна з цими словами погодитись. П. Ф.

Стор. 17, рядок 3. Киреевський, Ілля Олександрович—підполковник, ад'ютант для особливих дорученнів при В. О. Перовському. В липні 1856-го року залишив посаду з мундиром «по домашнім обставинам». Прізвище Киреевського, крім запису на цім місці в журналі, згадується у Шевченка також і в листуванні за 1857—1858. р.р. з Андрієм Маркевичем, Михайлом Лазаревським та Усковим.

У згаданому нижче (ряд. 37) листі до Маркевича (з 22 квітня 1857 р.) історію з Киреевським Шевченко доповняє деякими новими деталями. «Это Ираклия Александровича беспокоит,—пише Шевченко, переказавши справу,—то я прошу тебя, побывай ты у г. Киреевского, от имени Ираклия Александровича спроси у него о причине его безмолвия. Квартирует он в Большой Миллионной, в доме Славных. Если же, паче чаяния, ты не найдешь его по этому адресу, или он умер, или выехал из столицы, то ты, вместо прогулки, с'езди в Павловск и на даче г. Киреевского найдешь кого-нибудь из родственников г. полковника (sic!) Киреевского и узнай где он? и что с ним? и не поручил ли он этого дела, т. е. камер-обскуры, кому-нибудь из своих родственников или же знакомых, и проси, чтобы—кого ты найдешь из его родственников—чтобы написал Ираклию Александровичу и тем вывел из мучительного недоумения» (Шевченко Т.—Дневник. Редакция...

и примечания И. Я. Айзенштока. Харьков, 1925, стор. 173). А Лазаревського через кілька місяців Шевченко прохає вже переказати Маркевичеві — «нехай не турбується, не шукає того полковника Киреевського: я сам його найду, як приїду» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 411). Проте не пощастило Шевченкові навіть «бесконечными стезями закона» (стор. 18, рядок 7) виконати доручення Ускова. «Наконец я добрался до Петербурга и до заветного Павловска,—сповіщав поет опісля свого коменданта в Новопетровське.— Но Павловск, увы! не обещает ничего хорошего. Три раза, в продолжение одной недели, побывал я в Павловске и три раза стучался напрасно у дверей вашего честного и вдобавок высоблагородного коммиссионера. Онъ никого не принимает потому, что к нему, кроме заимодавцев, никто не заходит. О пребывании моем в Петербурге он узнал от генерала Бюрно, с которым я встретился в Павловске же и имел неосторожность рассказать ему о сделанном мне вами поручении. А Киреевский, ловкий шарлатан, смекнул делом и не велел меня принимать. А случайно где-то встретившись с Марковичем, уверял его, что он зимним путем еще выслал вам отличнейший фотографический аппарат со всеми принадлежностями; даже много лишнего выслал. Подлец! и вдобавок неловкий. Доверенность ваша не по форме написана, и Михайло Матвейч говорит, что она не может иметь никакой силы. Попробуйте написать его матери; она живет в Павловске, вместе с ним, в собственном доме. За успех ручаться нельзя, а попробовать можно» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 427).

М. Н.

Стор. 17, рядок 37. Маркович (власне — Маркевич) Андрій Миколаєвич, син відомого історика й автора популярних колись «Українських Мелодій» (1831 р.), народився 9 листопаду 1830 р. в с. Турівці під Прилукою (на Полтавщині), скінчив «Училище Правоведения» і з 1851 р. вступив на службу до Сенату й дослужився сенатора і статс-секретаря та товариша голови в «Человеколюбивом Обществе». Р. 1888-го йому з нащадками дозволено зватися не Маркевичами, а Марковичами. Коли засновано було в Петербурзі р. 1898-го «Общество имени Т. Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях С.-Петербурга», то Маркович став на чолі його, як голова, і на цій почесній посаді лишався до самої смерті, 11 березня 1907 р. (Модзалевский В. Л.—Малоросійській Родословникъ, т. III, Київ, 1912, стор. 421; там і портрет).

Бувши в Петербурзі в 50-х роках, Маркович певне стояв близько до української громади, що почала там формуватися з поворотом до Петербургу Куліша. «Маркевич,—писав про його Куліш до дружини,— ходит по Петербургу в жупане, в шароварах, в кучме и в кобеняку, возбуждая всеобщее любопытство франтов и франтих» (Петров В.—

Матеріали до історії приятелювання Куліша й Шевченка р. 1856—1857. Збірник «Шевченко та його доба», т. II, 1926 р.; там же таки й лист Гр. Галагана з приводу того убрання). 1857-го року Маркович, може з доручення Куліша або, принаймні, якоїсь громадки «товаришів і земляків», прислав був Шевченкові до Новопетровського книжок, листа і 16 крб. грошей. Лист цей прийшов 7 квітня, на самий великдень, разом з листами од Кухаренка та М. Лазаревського. «Та ж самая почта із Петербурга,—писав Шевченко М. Лазаревському 22 квітня,—привезла мені письмо і грошей 16 р. од А. Маркевича з товаришами. Це буде син того самого Миколая Маркевича, що написав Малоросійську історію. З батьком його ми були колись великі приятелі, а сина його, цього самого Андрія, то я, здається, що й не бачив, а може й бачив, та ще дитиною. Найди його там та поцілуй за мене, мій друже єдиний. Воно квартирує в Почтамтской, в домі Логинова» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 406; порівн. стор. 411). А самому Марковичеві того ж таки дня зворушений поет дякує за пам'ять окремим листом: «Спасибі тобі, друже мій незнаємий! Подякуй і поцілуй твоїх товаришів і земляків моїх щирих; спасибі їм, що не забувають безталанного старого кобзаря. Нехай не забуде їх господь милосердий своєю доброю долею. Спасибі вам, молоді брати мої, і за книги» (Там же, стор. 405). До своєї знайомости з Маркевичами Шевченко вертається і в цьому листі. «З батьком твоїм, друже мій, ми були колись великі приятелі і стрічалися з ним не в одній Качанівці. Чи здоровує він тепер? Цілуй його од мене. А матір твою тільки раз бачив у Качанівці. Може й тебе тоді з нею бачив, але ти ще тоді було мале, то я тепер і не згадаю: давно те діялось, молодий мій друже!» (Там же, стор. 406). В цьому же таки листі Шевченко дає Марковичеві й те делікатне доручення що-до підполковника Киреевського, про яке була вже попереду мова.

По повероті з заслання Шевченко, очевидно, познайомився особисто з «молодим другом»—можливо, ще в Москві, хоча згаданий у журналі під 13 березня «сын Н. Маркевича, автора истории Малороссии», міг бути котримсь із братів Андрія Марковича. І згадки про ту знайомість і на старості літ у цього вислуженого бюрократа викликали і тепле почуття, і навіть—що далеко більше важить—деяку громадянську мужність, яка не завжди личила його «високому в урядових і придворних сферах становищу». Вже згадано, що А. Маркович був першим і постійним головою першого в Росії,—правда, занадто невинного—товариства, що носило крамольне для тих сфер ім'я Шевченка. Але Маркович пішов і далі. Коли р. 1905-го виникла була думка про видання повного «Кобзаря»—«Маркович, син історика України, людина широких поглядів і з певними національними симпатіями... дуже прихильно поставився до цієї думки і взяв на себе вяснити, чи можна сподіватись на цензурні полегкості» (Стебницький П.—Повний «Кобзарь» в Росії. «Л. Н. Вістник», 1914, кн. II, стор. 277). Результатом рекогно-

сцировки Марковича у відповідних сферах і був той «Кобзарь» у редакції небіжчика Вас. Доманицького, що видержав та й аж по сей день видержує безліч виданнів, ставши основою до знайомости широкої публіки з безцензурним Шевченком. До 1911 р. цей «Кобзарь» розходився цілком вільно і тільки того ювілейного року відживлена цензура схаменулася й застукала нове, 3-тє, його видання (подробиці див. у статті П. Стебницького—«Кобзарь» під судом. «Записки Істор.-філ. Відділу Укр. Академії Наук, кн. IV, Київ, 1924). І ще одне діло, зв'язане з ім'ям Шевченка, треба поставити на актив А. Марковичеві. Шукаючи матеріялу для того видання, натрапили на думку використати Шевченківський матеріял у Департаменті поліції, до якого перейшла спадщина колишнього «III-го Отделения». Маркович знов же виклопотав на це дозвіл і таким способом поховані там рукописи поета воскресли в новому виданні. Його ж таки заходами ті використані і невикористані матеріяли (рукописи: «Три літа», «Єретик або Іван Гус» (повний текст), «Осика», альбоми та ин.) забрано з Департаменту поліції й передано—вже по смерті Марковича—до Чернігівського Музею ім. Вас. Тарновського (Забіла Я. П.—Автографи і нові твори Т. Г. Шевченка. «Україна», 1907, кн. VII—VIII, стор. 2—3). Цим А. Маркович твердо записав своє ім'я в історії Шевченкознавства, на добрий десяток літ прискоривши використання запечатаного руками царської поліції матеріялу.

С. Є.

Стор. 17, рядок 43. «Русскій Инвалидъ»—офіційна того часу військова газета (заснована 1813 р.), що подавала накази та инше для військового відомства, а в неофіційній частині, у фельетоні та в спеціальних літературних додатках і дещо з поточного письменства та мистецтва. Деякі новини з далекого культурного світу Шевченко дізнавався таки з «Русского Инвалида» (див. напр. записи в журналі під 2 і 27 липня, під 6 вересня, лист до Кухаренка з 4 квітня 1854 р. та ин.). Для поета ця газета була «старим знакомцем» (запис під 6 вересня), що набрид йому за довгі роки заслання, коли на книги була така в Шевченка посуха. «О новостях литературы, музыки и театра,—писав він до Артемовського р. 1852,—я не имею совершенно никакого понятия: кроме «Русского Инвалида», ничего у нас не имеется» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 367). «Все к лучшему,—філософує поет у листі до гр. Толстої в приводу затримки в Нижньому, —...мне необходим был промежуток между Северной Пальмирой и Киргизской пустыней, а иначе я явился бы к вам настоящим киргизом. А тепер, с помощью добрых людей, я понемногу делаюсь похожим на человека. Дело в том, что я впродолжение этих десяти лет, кроме «Русского Инвалида», ничего не читал. Так можете себе вообразить, каким бы я чудачком безграмотным явился в общество грамотных людей» (Там же, стор. 416). Звичайно, ми знаємо, що дещо й по-за офіційною військовою газетою долітало з літератури до Шевченка в його «широку хурдигу». Але все ж то були

тільки випадкові гості,—тим часом як «Русській Інвалидъ» серед військового світу панував неподільно, як обов'язковий інформатор, і з цього вбогого джерела поетові десять років довелося головним чином свою духову спрагу задовольняти.

Цікаво, що цей військовий офіціоз зламав теж свого роду офіційну що-до замовчування Шевченка традицію й надрукував р. 1861 промову М. Чалого над гробом поета (ч. 114), а р. 1901 досить теплу статтю, його пам'яті присвячену. Стаття, натурально, вийшла де в чому трохи однобічна, як відгук до певної міри військових сфер. Визнаю чи, що «десять лет, проведенные Шевченкой под красной шапкой»—найтяжчі в його стражденному житті, «Русській Інвалидъ» «в интересах справедливости» запитує: «все ли Шевченко взял от той солдатской среды, куда случайно и не вольно попал, все ли, что могла дать и что дала другим случайным гостям ее?» Відповідь: не все. «Ведь вот, например, Погосский. Он полюбил товарищей своих, этот мрачный, суровый народ, из которого некоторые по два, по три раза прошлись по зеленой улице... «Полюбили они и меня»,—сознавался Погосский... И эта взаимная привязанность облегчила ему восьмилетнюю солдатскую ляжку... У Шевченка, да и у другого солдата-поэта—Полежаева, мы не встречаем таких признаний, не было и такой близости (!) к солдатской среде, которая создавала бы новые интересы, новые привязанности, заполнявшие пропасть, вырытую судьбою в отношении старых друзей и прежних интересов. А между тем Шевченко—крестьянин по происхождению—мог быть ближе, роднее тогдашней солдатской массе, чем Погосский, бывший для нее все ж баричем». Газета поясняє це тим, що Шевченко опинився під червоною шапкою вже цілком дозрілою, з певними завичками й потребами людиною, і для його більшою мірою був непереносний отой «вечный, ежеминутный страх за возможность быть униженным и оскорбленным» («Рус. Инвалид», 1901, ч. 42). Пояснення може було б і справедливе, коли б справжній факт поясняло, а не вигадку. Авторіві-військовому, видимо, невідомий лишився журнал поета з зворушливими спогадами про таких членів тієї солдатської маси, як Скобелев, Обременко (див. під 8, 28 і 29 липня), або навіть сумарна характеристика всієї солдатської маси (під 14 червня). Бо тоді б не довелося авторіві вигадувати питання й до них пояснення добирати.

С. Є.

Стор. 17, рядок 43. Катенин Олександр Андрієвич (1803—1860)—один із тих миколаєвських генералів, що їм таку гостру й дотепну характеристику дав був Герцен у «Колоколі», і як-раз з приводу Катенина. «Из военной рассадницы, взлелеянной императором Николаем, вышла целая лейб-шеренга молодых генералов, играющих важные роли, назначенных к еще большему и потому имеющих полное право на перекличку в «Колоколе». Главная отличительная черта их состоит в том, что они не участвовали в Крымской войне или участвовали в ней по мирной части» («Киргиз-кайсацкое мѣстничество въ наукѣ и в Орен-

бургъ»,—див. Герцен А. И.—Полное собрание соч. и писемъ, т. IX, Петербург, 1919, стор. 250—251). Катенин почав свою кар'єру під час польського повстання 1830—31 р., був «дежурним» при Миколі I генералом, товаришем військового міністра (1854), а після В. Перовського дістав посаду самарського та оренбурзького генерал-губернатора (з квітня 1857 р.). Шевченко тоді добував останні вже місяці в неволі і Катенин нічим у його житті не відзначився. Тільки згодом, коли поета затримано в Нижньому, довелось йому згадати про Катенина. «Спасибі, найшлися здесь добрые люди,—читаємо в листі з Нижнього до Лазаревського з 8 жовтня 1857 р.,—которые приютили меня и через посредство которых написано в Оренбург обо мне Катенину, чтобы он объяснил мое отвратительное положение» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 413). Ще ясніше писав Шевченко до Ускова 12 листопаду: «написал в Оренбургъ и добрых людей просил написать о себе прямо Катенину, прося его развязать сей гордиев узел как-нибудь помягче» (Там же, стор. 415). Можливо, що ці листи таки подіяли на Катенина і він не вимагав, щоб поет вертався по одставку конче до Оренбургу.

С. Є.

Стор. 18, рядок 15—16. Порцієнкс—син Антона Івановича Порцієнка, «причисленного к министерству государственных имуществ» (див. Б. Модзалевский, рецензія в «Былом» 1925, кн. II, стор. 236),—був один з тих дворянських синків, яких самі батьки здавали в солдати «на исправление» (див. далі запис під 25 червня). Військова служба, як констатовано було офіційно під час розроблювання військової реформи в 70-х роках XIX в.—«почти пожизненная и сопряженная с лишениями всякого рода, считалась не столько почетным и естественным для каждого подданного служением отечеству, сколько наказанием за преступления или за развратную жизнь. Отдача в солдаты прямо определялась законом уголовным наравне с ссылкой в Сибирь и содержанием в арестантских ротах, а также разрешалась обществам и помещикам в виде окончательного средства избавиться от людей порочных, в отношении к которым другие меры исправления оказывались уже недействительными» («Журнал Особаго Присутствія Государственного Совѣта по воин. повинности», стор. 3). Так само й батьки могли віддавати в солдати непоправних синів. До таких, очевидно, й належав між іншими згаданий тут Порцієнко.

Видко, Шевченкові на засланні частенько доводилось стикатися з такого типу «несчастними»: в самому Новопетровському було їх, oprіч Порцієнка, принаймні ще кілька—«конфирмованных так называемых господ дворян», як це бачимо з допиту баталіонного командира, відданих у солдати «по воле родительницы», по «воле родителя», «за буйные поступки» і т. и. І цей тип дуже цікавив Шевченка. Oprіч промовистих рядків, присвячених «гнусным исчадиям нашего православного общества» в журналі, Шевченко торкається того ж таки питання в по-

вісті «Близнецы» (Зосим Сокирин) і пише навіть на цю тему спеціальну повість «Несчастный», а в ній, на особі Іполита Хлюпина, пробує вяснити, звідки ті «гнусные исчадия» беруться. «...Я на другой же день в баталионной канцелярии прочитал его грустную конфирмацию. Это был юноша, записанный в рядовые по просьбе родной матери» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти і рассказы..., стор. 692). Історію його й розгортає повість,—звичайну історію звироднілої панської родини з кріпацьких часів, з досить звичайним і фіналом у формі «прошення на Высочайшее имя о написании в рядовые сына вдовы помещицы Хлюпиной за неуважение к матери» (Там же, стор. 743). В світлі цієї повісти, як резюме її, надто суворим осудом брешуть слова Шевченка в журналі і про самих «несчастных», і про батьків їхніх, що віддають «дтей своих в солдаты на исправление», і про уряд, що бере на себе «эту неудобоисполнимую обязанность».

С. Є.

Стор. 18, рядок 29. «П р а х в о с»—власне профос (з нім. Profoss)—так у старій армії звалися солдати, що мусіли вичищати відхідні місця і взагалі усякий покид і нечисть по казармах і таборахх; вони були разом і за полкову поліцію та катів (див. у Даля — Толковый Словарь живого великорусскаго языка, т. III). Народ назву цієї не вельми почесної посади переробив на «прохвост» і означає цим словом взагалі мерзотну людину. У Шевченка про профоса знайдемо згадку ще в «Юродивому»:

А вас, моїх святих киян,
І ваших чепурних киянок
Оддав своїм прафосам п'яним
У наймички сатрап-капрал.

С. Є.

Стор. 18, рядок 42. «Зеленая аллея, т. е. шпицрутены». Так звалася кара, визначена в «Своде Законов» для каторжан-засланців та військових, — інакше звалося це «прогнать сквозь строй». Перейшла вона з Німеччини разом з німецьким військовим строем та військовими порядками, які так охоче переймали наші самодержці XVIII—XIX віків у своїх німецьких родичів. Знаменитий Аракчєєв вигадав свою власну систему шпицрутєнів, названу в честь його «аракчєєвською»: «сквозь тысячу двенадцать раз без медика». Ось як описує відомий Д. Ровинський цю нелюдську кару, яку досить раз побачити, щоб до віку вже не забути. «Выстраивается тысяча бравых русских солдат в две шпалеры, лицом к лицу; каждому дается в руки хлыст—шпицрутєн, — живая «зеленая улица», только без листьев, весело движется и помахивает в воздухе. Выводят преступника, обнаженного до пояса и привязанного за руки к двум ружейным прикладам; впереди двое солдат, которые позволяют ему подвигаться вперед только медленно, так чтобы шпицрутєн имел время оставить след свой на «солдатской шкуре»; сзади вывозится на дровнях гроб. Приговор прочтен; раздается зловещая трескотня барабанов, раз, два!.. и пошла хлестать

зеленая улица справа и слева. В несколько минут солдатское тело покрывается сзади и спереди широкими рубцами, краснеет, багровеет, летят кровяные брызги... «Братцы, пощадите!» — прорывается сквозь глухую трескотню барабана, но ведь щадить значит самому тут же быть пороту, — и еще усерднее хлещет березовая улица. Скоро бока и спина представляют одну сплошную рану; местами кожа сваливается клочьями, и медленно движется на прикладах живой мертвец, обвешанный мясными лоскутьями, безумно выкатив оловянные глаза свои... Вот он свалился, а бить осталось еще много, живой труп кладут на дровни и снова возят взад и вперед, промеж шпалер, с которых сыплются удары шпицрутенов, и рубят кровавую кашу. Смолкли стоны, слышно только какое то шлепанье, точно кто по грязи палкой шалит, да трещат зловещие барабаны» (Ровинский Д. — Русскія Народныя Картинки, т. V. СПб, 1881, стор. 323; порівн. Достоевский Ф. М. — Полн. собр. соч. («Записки из мертвого дома»), т. III, СПб, 1894, стор. 177—178, 188—198). «Прогнание преступников, по приговору военных судов, сквозь строй шпицрутенами, — писав у своєму меморіалі з приводу нелюдських кар кн. М. О. Орлов, — есть такая же квалифицированная смертная казнь, как четвертование и колесование. При вскрытии тел наказанных шпицрутенами постоянно оказываются продольные кровоизлияния в легких, соответствующие, если не всем, то большей части полученных ударов. Сердце содрагается при мысли, что по букве закона, если преступник лишится сил идти по фронту, то его должно вести вдоль одного, и если он испустил дух, то его тело должно еще получить определенное приговором число ударов (див. Джаншиев Гр. — Эпоха великихъ реформъ. Москва 1898, стор. 213).

Ще раз згадує Шевченко в журналі про «зеленую аллею» під 8 липня, розповівши історію бідолашного Скобелева, що був присуджений на 2000 шпіцрутенив, видержав їх і пішов потім в арештантські роти до Омського. З запису того не ясно проте, чи бачив сам на власні очі поет оте «печальное и к несчастью не единственное в этом роде происшествие», чи згадує про його тільки за чужими оповіданнями. В своїх творах поет, здається, нігде не подає опису тієї нелюдської карі. Проте серед малюнків його є один на цей сюжет, а саме — сьома сцена з серії про Блудного сина показує кару шпіцрутенами: на передньому плані півгола постать присудженого до карі з кайданами біля ніг, за ним видно проводирів, трохи далі постать офіцера, за нею відро, де намочують шпіцрутени, а в перспективі — витяглася готова вже «зелена вулиця» (див. Новицький О. — Т. Шевченко як маляр. Львів-Москва, 1914, стор. 60)... Знаючи, якої надавав Шевченко ваги «натурі», посилаючись на великого Брюлова, що «черты одной не позволял себе провести без модели» (журнал під 12 липня), можна гадати, що Шевченкові мабуть таки доводилося на власні очі бачити похмуру процедуру забивання людей шпіцрутенами.

С. Є.

Стор. 20 рядок 11. Эжен Сю (1804—1857), французький письменник, автор надзвичайно популярних якогось часу романів («Mystères de Paris», «Juif errant» та інш.), Шевченкові був добре відомий, але викликав критичне відношення. Найвиразніше зформулював свою про цього письменника думку Шевченко в листі до В. М. Рєпниної (з 7 березня 1850 р.): «Перед Гоголем должно благоговеть, как перед человеком одаренным самым глубоким умом и самою любовью к людям! Сю, по моему, похож на живописца, который, не изучив порядочно анатомии, принялся рисовать человеческое тело, и чтобы прекратить (прикрасить?) свое невежество, он его полуосвещает. Правда, подобное освещение эффектно, но впечатление его мгновенно! так и произведения Сю, пока читаем — нравятся и помним, а прочитал — и забыл. Эффект и больше ничего! Не таков наш Гоголь—истинный ведатель сердца человеческого» (Шевченко Т. — Твори, т. II, ст. 364). В повісті «Несчастный» знаходимо цікавий діалог: «Что это вы почитываете?» спрашиває он. — Мертвые души.—«А, это сочинение Эжена Сю?»—Так точно, отвечаю я» (Шевченко Т. — Поэмы..., стор. 692). Не можна не побачити тут певної іронії. В сорокових роках був період, коли популярність Сю в Росії заважала навіть розуміти Гоголеві твори, і Белінський з обуренням писав в «Отечественных Записках» 1844 року про російських критиків: «Многие из таких господ добродушно преклонились уже перед неслышанным величием «Парижских тайн» и, не будучи в силах вообразить что-либо выше этого пресловутого творения (как мышь в басне Крылова не в силах была вообразить зверя сильнее кошки), во всеуслышание объявили Эжена Сю гением, а его сказку бессмертным творением, не упустив при сей верной okazji разругать «Мертвые души» Гоголя, которых любая страница, на удачу развернутая, убьет тысячи таких бедных и жалких произведений, как «Парижския тайны» (Полное собр. соч. В. Г. Бѣлинского, під ред. С. А. Венгерова, т. VIII, стор. 491). Белінський не приймав мелодраматизму, штучности творів Сю, підкреслював, що той пише свої величезні романи за-для грошей, і навіть соціальні теми обираючи, робить «выгодную литературную спекуляцию на имя народа». «Изображая французский народ в своем романе, Эжен Сю смотрит на него, как истинный мещанин (bourgeois), смотрит на него очень просто — как на голодную, оборванную чернь, невежеством и нищетою осужденную на преступления. Он не знает ни истинных пороков, ни истинных добродетелей народа, не подозревает, что у него есть будущее, которого уже нет у торжествующей преобладающей партии, потому что в народе есть вера, есть энтузиазм, есть сила нравственности» (Ibid. стор. 473). Прихильніше поставився до Е. Сю, особливо до його ранніх морських романів, другий російський критик, досить відомий в 40 роках — Валеріян Майков. Він зазначав, що Сю в «Парижских тайнах» — «поставил себе задачей изобразить в широких рамках всю бездну несчастий, тяготеющих над классом неимущих, безответных перед законом, малолетних, лишенных воспитания, слабоумных, больных

и всей многочисленной страждущей братии», але — «не по силам пришились ему великие социальные темы» (Соч. В. Н. Майкова, вид. Б. Фукса, т. I, ст. 230). Шевченко в оцінці Сю був, таким чином, на рівні вимог, що висловлювали й кращі представники тогочасної критики.

П. Ф.

Стор. 20, рядок 29. «Орская крепость», нині повітове місто Орське, стоїть за 227 верстов на південний від Оренбурга схід, саме на тому місці, де р. Орь вливається до р. Уралу й де первістно осажений був Оренбург, потім на інше місце перенесений. В Орській фортеці стояв той «Оренбургский линейный батальон № 5», до якого призначено було відбувати службу «рядовому Шевченкові». «Орськ,—пише біограф Шевченка,—і тепер місто убоге, невеличке, менш 9000 людности; більшість її становлять москалі, татари, киргизи...; місто таке некультурне і в-осени таке в йому болото, що навіть 10 літ назад серед міста загруз і потонув верблюд. Місто степове, рослини майже зовсім нема; зима там люта; сніг часом засипає цілі аули. А що за місто був той Орськ 50 літ назад, про те, кажуть старожилі люди, трудно собі й виобразити! Було воно обведене земляним валом від гори, біля якої стоїть місто, аж до річки Уралу. В середині міста, опріч казарм, було кілька домиків офіцерських та може з 20 казачих халупин; а навкруги безлюдний степ, що й нині ще має вид сумної пустелі» (Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 3—4). Що за місто був той Орськ в 40-х роках минулого століття, про те добре таки можна дізнатися з листування й творів Шевченка. З них також можна воскресити й життя поетове у тому першому місці його заслання.

«Несколько часов подымался я извилюстою дорогою на Губерлинские горы,—починає Шевченко вже з опису самої подорожи до Орської фортеці в повісті «Близнецы».— ...Поднялся на гору, и тут открылась плоская однообразная пустыня, а среди пустыни торчит одинокая будочка, а около нее высокий шест, обернутый соломой. Это казачий пикет. Проехавши пикет, я начал спускаться по плоской наклонности к станции Подгорной и, переменяв здесь лошадей, подымался часа два на плоскую возвышенность, с которой открылась душу леденящая пустыня. Спустя минуту, после тягостного впечатления, я стал всматриваться в грустную панораму и заметил на середине ее беленькое пятнышко, обведенное краснобурою лентою.

— А вот и Орская белеет,—сказал ямщик как будто про себя.

— Так вот она, знаменитая Орская крепость!—почти в слух проговорил я, и мне сделалось грустно, невыносимо грустно, как будто меня, бог знает, какое несчастье ожидало в этой крепости, а страшная пустыня, ее окружающая, казалась мне разверстою могилою, готовою похоронить меня заживо... Под'езжая ближе к крепости, я думал (странные думы!), поют ли песни в этой крепости, и готов был бог знает что прозакладывать, что не поют. При такой декорации возможно

только мертвое молчание, прерываемое тяжелыми вздохами, а не звучными песнями. Подвигаясь ближе и ближе по широкому, едва зеленью подернутому лугу, я ясно уже мог различить крепость: белое пятнышко—это была небольшая каменная церковь на горе, а краснобурая лента—это были крыши казенных зданий, как-то: казарм, цейхгаузов и проч.» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы...., стор. 224—225). Вражіння ці й почування—безперечно автобіографічного характеру; вони показують, з якими думками під'їздив і сам автор до місця свого заслання. А ось і опис самої фортеці, що так нагадує знамениту Білогорську фортецю з Пушкинової «Капитанской дочки». «Крепость О(рская),—читаемо в повісті «Несчастный»,—местные киргизы называют Яман-Кала ¹⁾. И это название чрезвычайно верно определяет физиономию местности и самой крепости. Редко можно встретить подобную безхарактерную местность. Плоско и плоско. Для киргиза, конечно, это ничего не значит: он сроднился с таким пейзажем, но каково для человека приезжего, привыкшего в окружающей его природе видеть красоту и грацию, очутиться вдруг перед суровым однообразным горизонтом неисходимой безконечной степи. Удивительно, как неприятно такой пейзаж действует на одинокую душу новичка. Крепость О(рская) как нельзя более гармонирует с окружающей ее местностью: то же однообразие и та же плоскость; от общего колорита выделялась лишь небольшая каменная крепостная церковь на горе, и при том, заметьте, на Яшмовой горе. Под горою, с одной стороны, лепятся грязные татарские домики, а с другой—инженерный двор с казематами для каторжников; против инженерного двора длинное, низенькое бревенчатое строение с квадратными небольшими окошками,—это баталионные казармы; они примыкали одним концом к деревянному сараю, называемому экзерцис-гауз, а другим выходили на четырехугольную площадь, украшенную новою каменною церковью и обставленную дрянными деревянными домиками. Где же самая крепость, спросите вы? Я сам два дня делал такой же вопрос, пока на третий день, по указанию одного старожилы, не вышел в поле, по направлению к меновому двору и не увидел едва приподнятой насыпи и за ней канала. Канал и насыпь сравнительно не больше того рва, каким у нас добрый хозяин окапывает свое поле. Вот вам и второклассная крепость!» (Там же, стор. 690—691 ²⁾).

В цій «второкласній кріпості», серед «безхарактерної місцевості» судилося Шевченкові прожити перші часи свого заслання. Прибув він до

¹⁾ Яман-кала—паршиєє місто.

²⁾ Порівн. у Пушкіна: «Я глянул во все стороны, ожидая увидеть грозные бастионы, башни, вал, но ничего не видел, кроме деревушки, окруженной бревенчатым забором. С одной стороны стояли три или четыре скирды сена, полузанесенные снегом, с другой—скривившаяся мельница с лубочными крыльями, лениво опущенными.—«Где же крепость?»—спросил я с удивлением.—Да вот она,—отвечал ямщик, указывая на деревушку, и с этим словом мы в нее в'ехали» (Сочиненія А. С. Пушкіна, вид. Ф. Павленкова. СПб. 1907. стор. 97С)

Орської десь певне 23 червня 1847 р. і вибув аж до 11 травня 1848 р., коли вирушив разом з експедицією Бутакова на Аральське море. Вернувся знов до Орської вже під арештом, після відомої Оренбурзької історії, рівно за два роки, 12 травня 1850 р., і просидів тут у казематі либонь до половини вересня, коли виряжено його до Новопетровського. Отже всього перебування Шевченкового в Орській фортеці було 1 рік і 3 місяці. Як же почував себе тут поет,—звичайно за першого свого перебування, а не тоді, як «по распоряжению бывшего генерал-губернатора, довольно видного политика Обручева... имел случай просидеть под арестом в одном каземате с колодниками и даже с клейменными каторжниками», мовляв Шевченко трохи далі в своєму журналі?

Шевченка записано до 3-ої роти 5-го баталіону, одягнено в солдатське вбрання, приставлено до його дядьку і розпочато знамениту миколаєвських часів муштру. Жив він у казармах. «Тепер прозябаю в киргизской степи, в бедной Орской крепости,—писав поет до кн. Репниноу 24 жовтня 1847 р.—Местоположение здесь грустное, однообразное: тощая речка Урал и Орь, обнаженные серые горы и безконечная киргизская степь... Я иногда выхожу за крепость, к караван-сараю или меновому двору, где обыкновенно бухарцы разбивают свои разноцветные шатры» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 352). «Вчера не мог кончить письма,—описує своє життя Шевченко в листі до тієї ж таки кореспондентки 26 лютого 1848 р.,—потому что товарищи-солдаты кончили ученье, начались рассказы, кого били, кого обещались бить; шум, крики, балалайка выгнали меня из казарм, я пошел на квартиру к офицеру (меня, спасибо им, все принимают, как товарища); только расположился кончить письмо—и вообразите мою муку: хуже казарм, а эти люди... с большой претензией на образованность и знание приличий» (Там же, стор. 356). Додайте до обставин солдатського життя, муштри, непевного становища ще заборону писати й малювати, повну самотність, одірваність од культурного життя—і цілком зрозумілим стане отой крик: «Бодай і ворогові моему лютому не довелось так каратись, як я тепер караюсь!»,—що виривається у Шевченка в листі до А. Лизогуба (Там же, стор. 353). І разом з цим криком—благання до всіх адресатів: книжок, книжок!—бо поет тямить, що в цій могилі «одно спасение от одервенения—книги» (там же, стор. 357). І одна-єдина втіха—лист із того світа, од кого-небудь з давніх приятелів з України. На жаль, щоденника, що його протягом кількох місяців писав Шевченко в Орській фортеці, знищено (там же, стор. 356). Але досить переглянути «захлявну» поезію Шевченка за той час Орської сидні, щоб зрозуміти всю тугу поетову за світом та його злиденне в «смердючій казармі» життя. То, можна сказати, його поетичний щоденник, у якому виливав автор усе, чим боліла тоді його душа. «Не гріє сонце на чужині»... «Холоне серце, як згадаю, що не в Україні поховають»... «Не спалося,—а ніч як море (хоч діялось не в-осени, так у неволі)»... «Неначе злодій, по-за валами в неділю крадуся я в поле»... «Айда в казарми! Айда в неволю!»...

«Лічу в неволі дні і ночі і лік забуваю»... «В неволі, в самоті немає, нема з ким серця поєднать»... Бо ось—

Приходить ніч в смердячу хату,
Осядуть думи, розіб'ють
На стократ серце і надію,
І те, що вимовить не вмію...
І все на світі проженуть,
І спинять час: часи літами,
Віками глухо потечуть;
І я кровавими сльозами
Не раз постелю омочу...

«Неначе лютая змія, розтоптана, в степу здихає, захода сонця дожидає—оттак-то я тепер терплю та смерть із степу виглядаю»... І ось цей жахливий підсумок, зроблений першим рокам неволі:

Каламутними болотами
Між бур'янами, за годами
Три годи сумно протекли;
Багато дечого взяли
З моєї темної комори
І в море нишком однесли;
І нишком проковтнуло море
Мое не злато-серебро—
Мої літа, мое добро,
Мою нудьгу, мої печалі—
Тії незримії скрижалі,
Незримим писані пером...

Досить і цього було б на звичайну людську виносливість. Але на поета вже чигало нове лихо, ще гірше, ще страшніше—оті сім років порожнього нидіння в «широкій хурдизі» Новопетровського.

С. Є.

Стор. 20, рядок 41. Обручов Володимир Опанасович (1793—1866), відомий генерал-адміністратор за часів Миколи I-го, учасник подій 1812—1814 р.р., турецької війни 1828—1829 р. і польської кампанії 1830—31 р. З 1842 по 1851 р. Оренбурзький військовий губернатор і командир Оренбурзького Корпусу, «довольно видный политик», як рекомендує його й Шевченко. «По приезде своем в Оренбургскую губернію,—пише про Обручова його біограф Ястребцов,—он тотчас же принялся за тщательное изучение местных нужд. Он об'ехал весь вверенный ему край и наметил план будущих своих действий. Правда, многое из начинаний Перовского было оставлено новым генерал-губернатором без продолжения, но Обручов не мало сделал для края и по собственной инициативе. В особенности он много потрудился над водворением тишины и безопасности, столь часто нарушавшихся в этом беспокойном крае... Воспоминания, отмечая симпатичные черты в ха-

рактуре В. А. Обручева, его доброту, заступничество и честность, не замалчивают и его суровость в обращении с подчиненными, в особенности в бытность его Оренбургским генерал-губернатором» («Рус. Биогр. Словарь»—«Обезьянинов—Очкин». СПб. 1905).

З'окрема до Шевченка Обручов навіть ставився був спершу прихильно, принаймні поблажливо: так, р. 1848—49 поет з дозволу Обручова брав участь в Аральській експедиції, як художник; коли ж Шевченко повернувся з експедиції до Оренбургу, то Обручов клопався перед «III-м Отделением» про нагороду поета унтер-офіцерським чином, але Шевченків арешт 1850 року пошкодив цьому. Замість нагороди, поета, як відомо, з царського наказу заслано до Новопетровського. В цьому останньому процесі Шевченка Обручов грав непевну роль. Безперечно, він знав, що Шевченко брав участь в експедиції з Бутаковим, не виконує приписів солдатської дисципліни в Оренбурзі, ходить у цивільному й малює, бо, як свідчить Ф. Лазаревський, сам «принимал его у себя в доме не как рядового, а как талантливому художника, заказав ему написать портрет своей супруги» (Изъ воспоминаній Ф. М. Лазаревскаго о Шевченкѣ. «Кіев. Стар.» 1899, кн. II, стор. 165). Але коли почалася справа після доносу Ісаєва, Обручов поставився до Шевченка надзвичайно суворо. Після тусу у поета, що фактично не дав кримінальних результатів, Обручов все ж звелів держати його під суворим арештом і наказав, щоб до Шевченка «отнюдь не могли прямо доходить письма и от него другим лицам не пересылались, ибо все таковыя письма должны поступать на предварительное мое рассмотрение» (И. А.—Матеріали к біографіи Т. Г. Шевченка. «Русское Богатство», 1901, кн. II, стр. 66). Так само в наказі про заслання Шевченка до Новопетровського, що був фіналом усієї історії, знайдемо риси, які безперечно погіршували долю засланого: «...чтобы, независимо от наблюдения за поведением этого рядового со стороны самого ротного командира, ближайший за ним надзор был поручен благонадежному унтер-офицеру и ефрейтору, которые должны строжайше наблюдать за всеми его действиями и, если заметят что-либо предосудительное, или неповиновение, то доводили бы о том в тот же час до сведения ротного командира, который обязан немедленно доносить корпусному командиру (себто самому Обручову), надписывая на конверте: «секретно» и «в собственные руки», при чем подтвердить ротному командиру, что малейшее послабление в отношении надзора за Шевченко, подвергнет его строгой ответственности» (Там же, стор. 69; порівн Васильев Н.—Къ біографіи Т. Г. Шевченка. «Кіев. Стар.» 1896, кн. II, ствр. 148). Звичайно, годі Обручова винуватити за нове заслання Шевченка, як це робить напр. Кониський: то була воля Петербургу, проти якої, звісно, Обручов зробити нічого не міг. Але безперечно, що Обручов своїм полохливим поведінням, скидаючи відповідальність за «провини» Шевченка на інших (напр. на майора Мешкова, на Бутакова), обтяжив без потреби і так тяжку долю поетову. Старий служака не

міг, видимо, простити собі потурання засланцеві, і коли це виявилось, то не мав і мужности, щоб обстоювати за свої погляди, і з головою видав поета на нові муки, разом з тим власний «недогляд» силкуючись на інших перекинути. Отже не диво, що згадки поета про Обручова не були прхильні. «Во сне видел Орскую крепость,—записує Шевченко в журналі під 3 вересня,—и корпусного ефрейтора Обручева; я так испугался этого гнусного ефрейтора, что от страха проснулся и долго не мог притти в себя от этого возмутительного сновидения».

С. Є.

Стор. 21, рядок 12. «Сказал покойник Гете». Ім'я німецького поета (1749—1832) не раз стрівається на сторінках Шевченкових творів. Описуючи в журналі (20 липня 1857 р.), як цигани співали Лермонтовський переклад Гетевих «Горных вершин», Шевченко гірко запитував: «Думал ли великий германский поет, а за ним и наш великий Лермонтов, что их глубоко-поэтические стихи будут отвратительно-дико петы п'яными цыганками перед собором п'янейших ремонтеров?» Запис у журналі під 26 червня свідчить, що Шевченко знав, що з Гете був не тільки «великий поет», а й «мудрець». Шевченко так говорив тому, що добре був знайомий може й з іншими творами, але у всякому разі з головним, центральним Гетевим твором, що вславив його на весь світ і викликав величезну літературу з боку критиків та дослідників—з «Фаустом». 16 лютого 1858 року Шевченко записував у своєму журналі, як йому треба було щось вибрати для Піунової до читання на сцені: «выбор мой пал на последнюю сцену из «Фауста» Гете, перевод Губера. ...Да достану ли еще и книгу Губера в этом затхлом городе?» На другий день Шевченко зазначає, що «не без труда, однако ж достал Фауста Губера, послал книгу моей артистке и часа через три являюся к ней в полной уверенности, что она уже наизусть читает роль Маргариты». З цього запису можна зробити такі висновки: 1) Шевченко знав Гетев твір, мабуть, ще до заслання, бо на засланні великої лектури не мав; 2) знав у Губеровському перекладі; 3) знав досить добре, бо роблячи вибір серед тих творів, які приходили йому на пам'ять, свідомо спиняється на останній сцені з Фауста (у в'язниці). Наша думка знаходить підтвердження в тому, що переклад Губера (перша частина Фауста) вийшов у Петербурзі року 1838-го і був певною літературною подією (раніше його в першій редакції заборонила була цензура). Шевченко, як-раз тоді починаючи свою поетичну діяльність і жадібно поповнюючи свою літературну освіту, не міг проминути такої видатної літературної новини, а може перечитував її й пізніше, бо маємо данні, що переклад Губерів добре врізався в Шевченкову пам'ять.

«Надеждою живут ничтожные умы, сказал покойник Гете. И покойный мудрец сказал истину вполнину. Надежда свойственна и мелким, и крупным и даже самым материяльным и положительным умам»,—записує Шевченко в журналі 26 червня 1857 р. Цитату з Гете

наведено тут за перекладом Губера—у нього Фауст говорить Вагнерові в сцені за міською брамою:

Надеждами живут ничтожные умы!

(Видання бібліотеки «Гонга» (Київ), стор. 47).

Далі, в повісті «Близнецы» Шевченко пише «Жизнь коротка, а наука вечна, говорит великий Гете», не зовсім точно, бо з пам'яті, використавши Гетеву думку, перекладену в Губера так:

Жизнь коротка, искусство вечно (там же, стор. 64).

Це з сцени в кабінеті Фауста, слова Мефистофеля до Фауста. В першій сцені з «Фауста» знаходимо слова Вагнера—беремо з того ж таки перекладу:

Искусство времени не знает,

А наша жизнь так коротка (там же, стор. 34).

Ім'я Гете трапляється ще в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»: «Как то раз зашла речь (это было в деревне) о германской поэзии. Кроме Гете и Шиллера, она (кузина) с восторгом говорила о Кернере» (Шевченко Т.—Поэмы..., стр. 442—443). Характерно, що Шевченко вибрав Піуновій до читання сцену божевілля зведеної дівчини простого походження. Таких сцен чимало і в Шевченкових творах (у поемі «Слепая», «Марина» та ін.)—може до деякої міри на них вплинув і геніяльний твір німецького поета... П. Ф.

Стор. 21, рядки 14—20. Ці рядки про надію, «постоянную, до гробовой доски неизменную няньку-любовницу», що голубить «и всемогущего царя, и мирового мудреца, и бедного пахаря, и меня мизерного»—нагадують своїм контрастом Шевченків вірш, писаний за ґратами ще в Петербурзі—«По-над полем іде». Надто оці рядки:

Як бритвою старий голить

Усе, що даси:

Мужика й шинкаря,

Сироту-кобзаря;

Приспівує старий, косить,

Кладе горами покоси,

Не мина і царя.

І мене не мине,

На чужині зотне

За решоткою задавить...

Настрій з крайньої безнадії перетворився на міцну й певну надію під впливом звісток про близьке визволення, але образ фатальної неминучости лишився той самий. С. Є.

Стор. 21, ряд. 24—25. «Эрмитаж, еще мною не виденный»—ці слова ніби суперечать з іншими творами Шевченка. Так, у автобіографічній повісті «Художник» не раз згадується про навідування до Ер-

мітажу (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 271, 310 і ин.), та й не міг, справді, Шевченко, як художник, не бачити такої збірки творів найближчого йому мистецтва, як та, що була в Ермітажі. Мова тут тільки про новий будинок Ермітажа, що був одкритий р. 1852-го, себто, коли Шевченко перебував у Новопетровському. Вернувшись до Петербургу, Шевченко зараз же побував у Ермітажі й записав у журналі свої вражіння (див. під 31 березня). С. Є.

Стор. 21, рядок 27. «Я был бы равнодушный холодный атеист»... Релігійні погляди Шевченка—це один з найцікавіших, але і найскладніших може кутків його прекрасної душі. Різно освітлювано цей куток у поздніші часи. Одні, як галицьке уніятське духовенство (див. Драгоманов М.—Шевченко, українофили й соціалізм, «Громада», т. IV; Лозинський М.—Духовенство й національна культура, Львів, 1912; Єфремов С.—Клерикали проти Шевченка. Збірка «Шевченко», Київ, 1914), та православне чорносотенство в Росії (Лободовський М.—Перегляд поеми «Марія» Т. Г. Шевченка, Харьків, 1910; численні lamentації в газеті «Кієвъ» 1913—1914 р.р.)—гори вернули на поета за «богохульні ересі та нігілістичну гниль» у його творах, іменуючи його не інакше, тільки атеїстом. Другі, навпаки, силкувалися, так мовити б, уцерковити Шевченка, помирити його з офіційною релігією (Васильківський М.—Релігійність Шевченка на підставі його поетичних творів. Кам'янець, 1920). І з цих, і з тих заходів нічого власне не виходить, бо з Шевченка не був ні атеїст, як він сам не раз заявляв виразно, ні тим більш церковник, як і про це знаходимо не одне терпке слово в його журналі (див. напр. під 29 червня, 15 липня, 27 серпня, 27 вересня, 16 лютого, 22 березня та ин.). Формально Шевченко не порвав з церквою, не поривав навіть з церковною фразеологією, вживаючи дуже часто традиційних християнських виразів. Але Шевченків бог—зовсім не догматичний християнський бог, тим більш не «византійський Саваоф», грізний, формалістичний бог-местник і каратель за гріхи. Проти такого формалістичного бога Шевченко повставав усіма фібрами своєї душі. Досить згадати тільки його гнівні филипики проти «всевидящого ока» (в «Юродивому»), проти «свинцового уха», що має невблаганний бог (журнал під 27 серпня), і инше, щоб зрозуміти основу релігійних поглядів Шевченка. Він повставав насамперед проти формалізму релігійного, бачучи в йому щось тибетське або японське, в усякому разі якусь «кукольную комедію» (під 16 лютого, 22 березня; порівн. поезію «Світе ясний, світе тихий»); ще дужче обурював його елемент примусу, насильства, які нерозлучні бувають з владушою церквою: інквізиція, автодафе, ексцеси православія в Росії—ось що органічно вернуло від себе Шевченка в тій «церкві-домовині» (журнал під 29 червня, 17 вересня; порівн. поему «Іван Гус» та ин.). Але етичний бік християнської релігії був для поета близьким і зрозумілим, непорушним і незбитим авторитетом; його релігія була релі-

гією правди та любови і во ім'я цієї правди і любови поет часто зривав бунт проти свого бога, скоро здавалось йому, що бог той відступає від вимог любови й людяности. Його бог—це насамперед бог людяности. Свого бога Шевченко сотворив по своєму образу і подобію і підпорядкував, як і все підпорядковував—людським потребам та інтересам і з їх погляду судив його, ставив свої вимоги й гостро картав, як що тим вимогам не відповідали риси отого створеного і вимріяного бога. Він сміливо міг сказати: «А до того (як справдяться його надії) я не знаю бога», як сміливо ж міг викинути гасло: «ми не раби його, ми—люди» («Ликері»). До справ релігії Шевченко раціоналістично заходив, містики він взагалі органічно не терпів (порівн. у журналі під 16 і 18 грудня оцінку апокаліпсиса, як «боговдохновенной галиматьи», і чисто раціоналістичне, хоч і не дуже глибоке пояснення, звідки апокаліпсис походить), і тверезо ставився до традиційно-релігійних сюжетів, добачаючи в них самі художньо-психологічні або етичні мотиви, що під його пером набирали виразно соціального забарвлення. Біблію Шевченко знав добре («я читаю его (евангелие) ежедневно, ежечасно»—знайдемо в листі до ки. Рєпниної)—і використав її по своєму. Псалми Шевченкові—лиш мотив старозавітного псалтиря, але перекладений на політично-громадські самого Шевченка погляди. Книга царств так само вразила поета з погляду громадсько-етичних проявів і наслідків царського деспотизму («Царі»). Теж і боротьба папства з реформацією («Єретик») або й поганства з християнством, вилившись у поемі «Неофити», подає лиш «причту»—науку «розпинателям народнім, грядущим тиранам», а Христос «той Син єдиний богом ізбранної Марії», для Шевченка прообраз живої сучасности, коли «отакими злодіями тюрми начиняєм, як і Син оцей Марії». Та й сама історія Марії, втілена в тій дивній поемі, що стільки громів стягла на голову автора, здавна захоплювала Шевченка,—але як? «Прежде когда-то думал я анализировать сердце матери по жизни святой Марии, непорочной матери Христовой»,—писав він до ки. Рєпниної 1 січня 1850 р. (Шевченко Т.—Твори, т. II, стр. 360—361) і вдруге: «Вследствие этого чтения (евангелия) во мне родилась мысль описать сердце матери по жизни Пречистой Девы, матери Спасителя» (Там же, стор. 364). «Серце матери»—ось що притягало Шевченка. І з цим психологічним, цілком земним завданням підійшов Шевченко до євангельської історії й дав безпосередній протяг своїх звичайних історій про матір-покритку і апотеоз тих матерів, тих покриток, яких він з таким почуттям незмірним та любов'ю малював у попередніх своїх творах (див. К р—с ь к и й М.—«Марія» Т. Шевченка. «Україна» 1907, ки. IV). Раціоналістичне освітлення аж ні трохи не перебило Шевченкові дати високо зворушливий і по-своєму релігійний, чистий образ Матері-лілеї, цілком сучасної, хоча поет і тут ладен бити поклони перед ним із своєю вічною мрією-молитвою про визволення цілком реальних, закутих невольників:

Возри, Пречистая, на їх,
 Отих окрадених, сліпих
 Невольників; подай їм силу
 Твого мученика - Сина,
 Щоб хрест-кайдани донесли
 До самого, самого краю...

Той самий мотив сучасності бренть і у відомій апострофі до Христа:

Спаси ти нас,
 Младенче праведний, великий,
 Од п'яного царя - владики!
 Од гіршого ж Тебе спасла
 Твоя преправедная Мати («Во Іудеї»...).

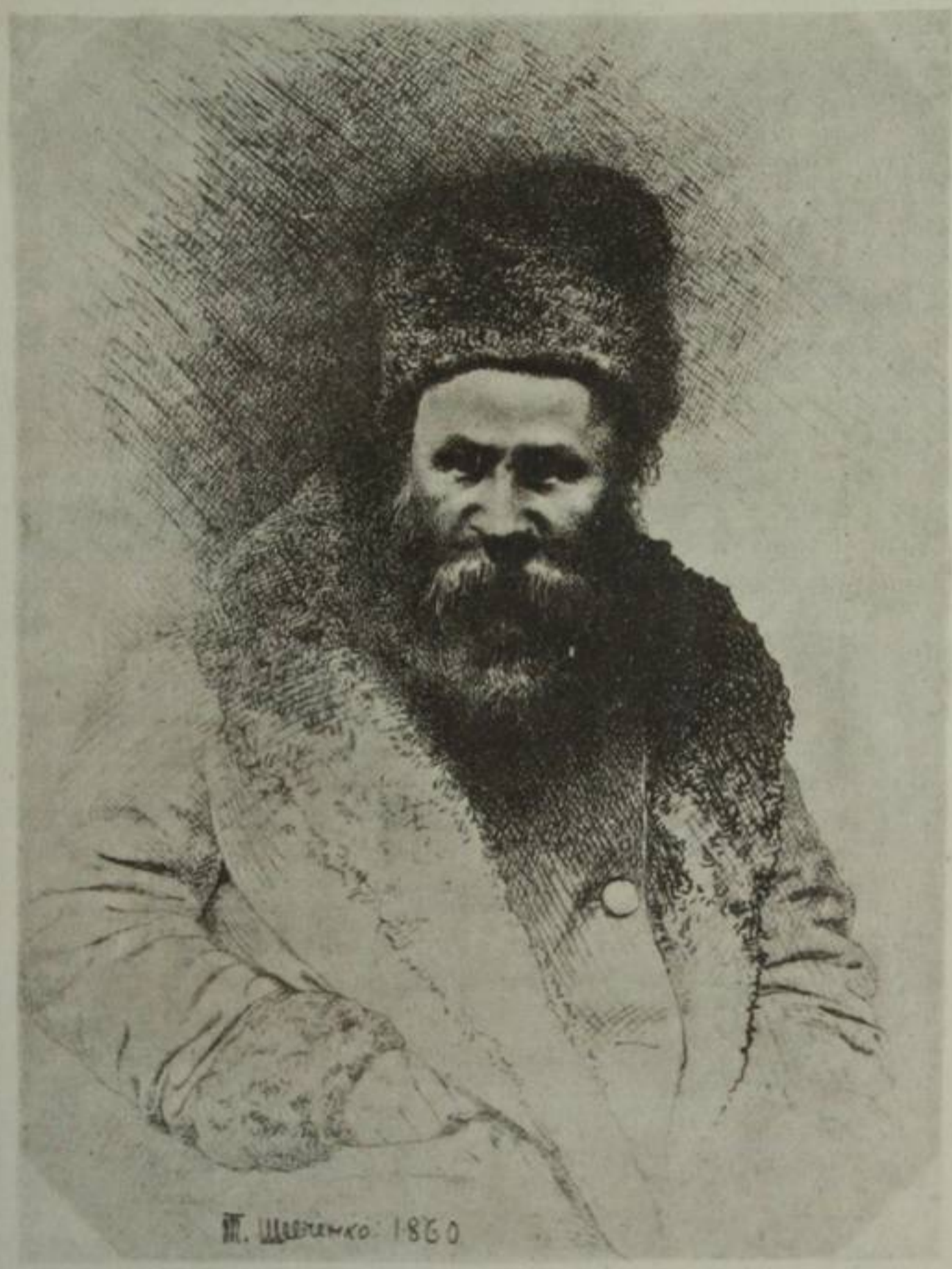
Деїст - Шевченко занадто пренятий був вимогами людяности і ті вимоги ставив і до свого бога. Коли це була релігія, то релігія людяности, якої єдиної примат був для його непорушний і непохитний. Отже даремні всі спроби «мирити» Шевченка чи то з релігією, чи з антирелігійністю: він займав тут свою власну позицію—людяного раціоналізму, опертого може не так на висновках науки, як на традиціях народнього світогляду та геніяльному прозиранні в суть справи.

С. Б.

Стор. 21, ряд. 30—33. «О живописи мне теперь и думать нечего... Я и прежде не был даже и посредственным живописцем»... Дослідники й художні критики складають проте инакшу оцінку Шевченкові, як художникові. Довгий час його, як поета, слава справді заступала його мистецькі з малярства твори, до того ж розкидані по всіх усюдах і тому трудні, а часом і зовсім неприступні для студіювання й досліду. І довелося десятки років чекати, поки нарешті зроблено буде перші підсумки заслуг Шевченка, як художника.

Ініціатива належить тут тонкому знавцеві в мистецтві й тамушому художньому критикові, Вас. Горленкові. Ще р. 1888 надрукував він був у «Кіевской Старинѣ» невеличку замітку про «Іллюстрації Шевченка» (кн. I—III, стор. 8—11), а потім р. 1898-го переробив і доповнив її для книги «Южно-руссіє очерки и портреты». Горленко оцінює ще Шевченка-художника стримано,—може почасти тому, що йому була відома лиш невеличка частина мистецької його спадщини, а найбільш тому, що для критика все ж поет одсовує художника на другий план і поезія побиває мистецькі його твори, «сделав (их) в общей сумме его творчества явлением дополнительным и случайным» (Горленко В.—Южно-руссіє очерки и портреты. Київ, 1898, стор. 92). Розглянувши відомі йому малюнки Шевченка, Горленко до таких приходив висновків: «В своих работах периода до ссылки Шевченко не подымается выше второстепенных представителей брюловской школы. Рисунки его на малороссійские темы имеют иногда интерес, как дополнение и ком-

M. ШИШЕНКО 1860

14

Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
Відділ стародруків та рідкісних видань
Інв. № 65736

ментарий к его поэзии, досказывая пробелы или намекая иногда на созданное уже или предположенное. Необычайные и сильные впечатления природы и людей, встреченных в ссылке, отражаются на его рисунках живыми образами и выражаются иногда эскизами, доходящими до трагизма. Художественная и техническая удача встречается его в последние годы жизни в области гравирования офортом, в которой ценители отводят ему одно из первых мест» (Там же стор. 109—110). На тій ж таки власне позиції в оцінці Шевченка - художника стоїть і Ол. Русов, добачаючи на підставі відомої йому колекції малюнків, що «в живописи он (Шевченко) был лишь фотографом окружающей природы, к которой и сердце его не лежало», дарма що «приходилось когда-то слышать мнения о Шевченке, как о живописце не последней пробы или, по крайней мере, подававшем надежды на роль первоклассного художника» (Русов А.—Коллекція рисунковъ Т. Г. Шевченка. «Кіевск. Стар.» 1894, кн. II, стор. 188—189).

Інакше ставить справу про Шевченка - художника наступне десятиліття. Є. Кузьмин у докладній статті, ілюстрованій копіями з малюнків Шевченка, перший загадався був над питанням—«кто именно преобладал в Шевченке—художник (в узком смысле художника - рисовальщика) или поэт?» Відповідаючи на це питання, автор знов же паралельно ставить художника і поета й формулує свою думку так: «Южно-русский народ приобрел поэта, Россия потеряла художника, который, судя по силе его дарования, мог с полным основанием рассчитывать занять далеко не последнее место в ряду лучших имен русского искусства» (Кузьмин Е.—Т. Г. Шевченко, какъ живописецъ и граверъ. «Искусство и художественная промышленность», 1900, ч. 3). Ще виразніше ту ж таки думку висловив незабаром Н. Лишин.—«Странное дело,—писав цей автор на 40-ві роковини смерті поета - художника,—Шевченко пользуется громадною популярностью, его стихотворения и думы заучиваются наизусть, фотографии его расходятся десятками тысяч, и в то же время очень немногие знают, что Тарас Григорьевич был художник, и на столько талантливый, что, право, трудно ответить на вопрос: кто в нем преобладал—поэт кисти или поэт слова? Думаю, что первый. К рисованию Шевченка тянуло с детских лет, писать же стихи он начал только в молодости,—только на двадцать пятом году признали его поэтом... Шевченко был прекрасный рисовальщик. Рисунки его приводили в восторг даже Брюллова. Был Тарас Григорьевич и тонкий и изящный акварелист»... І на останку: «Да, сорок лет назад, в лице Т. Г. Шевченка, Россия потеряла не только знаменитого поэта, но и выдающегося художника» (Лишин Н.—Т. Г. Шевченко, какъ художникъ. «Съверъ», 1901, ч. 9). Ювілейні роки (1911 і 1914), коли вперше улаштовано було кілька виставок з малюнків Шевченка і його мистецька спадщина стала більш відома, остаточно вже ствердили заслужену славу Шевченка, як художника.

Насамперед у сфері офорта. «Область, где живописный талант

Шевченка достиг, по моему, наилучших результатов,—писав той самый Е. Кузьмин,—несомненно офорт, которым он занимался еще в бытность в академии художеств, а в 1859 году за две гравюры попал даже в число «иззначенных». В академии Шевченку для гравирования была даже отведена особая комната и, добавлю от себя, вполне заслуженно, так как Шевченко с полным основанием может быть отнесен к числу лучших офортистов не только своего, но, пожалуй, и нашего времени» (Кузьмин Е.—Т. Г. Шевченко. «Искусство» 1911, ч. 3, стор. 107—108). Ширше обхопив значіння Шевченка-художника в своїй праці небіжчик К. Широцький. «Художественные заслуги его,—писав молодой дослідник про Шевченка,—не были по достоинству оценены; почитатели таланта Шевченка дорожили славой его, как поэта, оставив в стороне вторую половину его души—полную жизни и радости, которых у поэта было так мало... Без резких выступлений или теорий, подчиняясь внушениям своего таланта, Шевченко опередил искусство своего времени обращением к реализму; сначала последователь Брюллова и подражатель торжественного идеала—напыщенного величия своего учителя. Шевченко в ссылке пренебрег традициями... Громадные холсты своего учителя он заменил небольшими картинками, античным героям и слащавым итальянцам он предпочел забытых солдат, киргиз и своих земляков, богиням, скрывающимся за облаками—Днепровских русалок, а цветистой игре красок—меланхолическую сумрачность сепий и гравюр, сияющих улыбкой голландской живописи. Таким образом Шевченка должно считать представителем двух совершенно неодинаковых художественных школ; но вместе с тем нельзя отнять у него и значительной доли самостоятельности, проявившейся в том своеобразном стиле, которым произведения Шевченка выделяются среди массы чужих картин и рисунков. Если Шевченко действительно чем-либо был обязан своему происхождению, то именно тем, что стиль его отразил на себе грустную элегичность его родной обстановки. Восприняв в детстве жившие еще в то время эстетические принципы старого искусства Украины и соединив их с оттенками живописи своих учителей разных направлений, он из заимствованных элементов выработал собственную, близкую традиционному народному искусству, манеру» (Шероцкий К.—Шевченко-художникъ. Відбитка з «Русского Библиофила», стор. 19—20; порівн. Антонович Д.—Естетичне виховання Шевченка. «Дзвін», 1914, кн. II). Про пейзажі Шевченка ще перед засланням той самый дослідник пише: «От Брюллова здесь осталось очень немного—одна только игривая цветистая красочность с тремя основными тонами, соответствующими переднему, среднему и дальнему планам картины,—все остальное принадлежит самому Шевченку, предвещающая в нем будущего представителя нового, неведомого в России, реалистического направления, удивительно тонкого в наблюдениях над жизнью растений и животных» (Там же, стор. 9—10). «Преклоняясь перед «Великим Карлом»,—пише і Д. Дорошенко,—к таланту которого

он всегда относился с энтузиазмом, Шевченко, однако, умел эмансипироваться из-под его влияния в выборе тем и во всем направлении своего творчества с ранних пор обнаруживал тяготение в сторону здорового реализма». Що ж до сфорта, то «Шевченко не только дал прекрасные образцы этого благородного искусства, но и веел в области его техники приспособления, которые и по настоящее время употребляются такими мастерами, как проф. В. Матэ и И. Шишкин» (Дорошенко Д.—Шевченко, какъ живописецъ и граверъ. Изд. журнала «Искусство». Київ, 1914, стор. 13 і 16). «...Сознательность выдвигает вперед значение офортов Шевченка,—пише автор спеціальної про офорт статті.—Даже те офорты, где он копирует других художников, должны быть сочтены самостоятельными произведениями, тем более, что в некоторых случаях они превосходят самые оригиналы» (Широцкий К.—Гравюры Т. Шевченка. «Украинская Жизнь», 1914, кн. II, стор. 55).

Підсумки оцінкам Шевченка-художника зробив акад. Олексій П. Новицький. «Так мало це питання розроблено,—пише він у своїй спеціальній праці,—що висновки дослідувачів просто протилежні. Одні вважають, що Шевченко вродився малярем, а літературна слава згубила його; інші, навпаки, твердять, що в малярстві він був лише фотографом оточення та що твори його пензля або олівця цікаві тому тільки, що він великий поет. Одні докоряють йому за те, що рисунки й малюнки його не відповідають його поетичним ідеалам; інші, навпаки, бачать в цім позитивний бік, запевняючи, що поетичні його ідеали шкодили його малярській творчості» (Новицький Ол.—Тарас Шевченко як маляр, стор. 3). А тим часом,—каже акад. Новицький далі—«при розгляданні творів Шевченка, насамперед мимохіть вражає дивна різнородність його таланту: нема такої галузі малярства, в якій би він не працював,—тут бачимо і релігійні твори, і історичні; маємо чимало портретів і, нарешті, такі теми побутового малярства, де він... далеко випередив свій вік» (Там же, стор. 32). Перейшовши по черзі всі галузі малярства, в яких маємо сліди Шевченкової творчості—пейзаж, портрет, побут, історію,—автор досліду кінчає такими словами: «...Думаю, я не помилюся, коли скажу, що наш Тарас був сам один з усіх учнів Брюлова, що не піддався його впливові. Я певен, що прийде час, коли ще оцінять і малярські твори Шевченка і побачать, що і тут, як маляр, Шевченко був тим саме «апостолом правди», що він не ухилявся від тої високої ідеї—любви до людськості, яка червоною ниткою проходила крізь усі його твори; він завжди і в усім горяче повстає проти кожного гніту людського духа, кличе до любви до всіх слабих, чи то діти, чи то люди, яких доля пригнітила—всі вони однаково знаходять у нім свого горячого оборонця, який береться за перо, чи за пензель—що в ту хвилю в нього в руках. А жадні авторитети, які б вони ни були могутні, не зможуть примусити його творити инакше, ніж це склалося в його власній душі» (Там же, стор. 34—35).

Опріч зазначених тут праць, про Шевченка - художника писали ще: Левицький Ор.—Археологическія экскурсії Т. Г. Шевченка. «Кіевск. Старина», 1894, кн. II; Шугуров Н.—О рисункахъ Т. Г. Шевченка, исполненныхъ по порученію Кіевской Археографической Комиссіи,—там же; Сумцов Н. Ф.—Рисунки и картины Т. Г. Шевченка. «Труды Харьковской Комиссіи по устройству XIII Археологического съѣзда въ г. Харьковѣ. Харьков, 1905; Сластіон О.—Шевченко у мистецтві. «Малюнки Т. Шевченка». СПб. 1911; Новицький Ол.—Т. Шевченко як маляр. «Л. Н. Вістник», 1911, кн. IV і по-російському—в збірнику «На спомин 50-х роковин смерті Т. Шевченка». Москва, 1912; Широцький К.—«Сама собі в хаті господиня». «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові», т. 101; Ш(ироцький) К.—К. Брюллов и Шевченко. «Украинская Жизнь», 1913, кн. II; Щавинський В.—Шевченко як маляр. «Україна», 1925, кн. 1—2; Новицький О. а к а д.—Шевченко та Рембрандт. «Україна», 1925, кн. 1—2.

Власні думки про мистецтво - малярство у Шевченка тільки між иншим прориваються в повістях («Несчастный», особливо «Художник»), у журналі та в листах, хоча спеціально він на цю тему не розводиться. «Странное, однако ж, это всемогущее призвание,—записав він напр. під 1 липня.—Я хорошо знал, что живопись моя будущая профессія, мой насущный хлеб. И вместо того, чтобы изучать ее глубокія таинства, и еще под руководством такого учителя, каков был бессмертный Брюллов, я сочинял стихи, за которые мне никто ни гроша не заплатил и которые, наконец, меня лишили свободы и которые, несмстря на всемогущее безчеловечное запрещение, я все-таки втихомолку кропаю». Отже, виходить, ніби й сам Шевченко тягу до словесної поезії вважав у своїй душі за дужчу, ніж до малярства. Але й цьому він надавав величезного значіння в житті, розуміючи мистецтво не як просте копіювання натури, а як певну ідеалізацію її в свідомості художника. Висловивши якомсь думку про залежність художника від натури, Шевченко зарав же поясняє: «я не говорю о дагеротипном подражании природе. Тогда бы не было искусства. Не было бы творчества, не было бы истинных художников» (під 12 липня). І на иншому місці: «фотографія как ни обольстительна, а все-таки она не заключает возвышенного, прекрасного искусства» (в листі до Бр. Залеського,—Твори, т. II, стор. 394). Ось чому, на його думку, «истинно изящное произведение на художника и вообще на человека сильнее действует, нежели самая природа» (Там же, стор. 390). «Недостаточно видеть, любоваться прекрасным, умным, добрым челом человека, необходимо его нарисовать на бумаге и любоваться им, как созданием живого бога. Вот что нужно для полноты нашей радости, для полноты нашей жизни» (Там же, стор. 403). «Без разумного понимания красоты,—пише Шевченко знов же до Залеського,—человеку не увидет всемогущего бога в мелком листочке малейшего растения. Ботанике и зоологии необходим восторг, а иначе ботаника и зоология будет мертвый труп между людьми. А восторг этот приобре-

тається тільки глибоким розумінням краси, безконечності, симетрії і гармонії в природі» (Там же, стор. 404). Проте Шевченко не вважає, що цей «восторг», оце розуміння приходить само собою. В листуванні з Залеським мало не в кожному листі знайдемо поради чисто технічної натури, які зводяться до того, що художник мусить уперто працювати над собою, над здобуттям самої техніки мистецтва. З тих порад (напр. «первое условие живописи—рисунок и круглота, второе—колорит. Не утвердившись в рисунке, браться за краски—это все равно, что отыскивать дорогу ночью»,—там же, стор. 384; порівн. стор. 392, 395, 398),—видно, що сам Шевченко добре розумів техніку мистецтва й цінив шляхи, що ними ту техніку можна придбати. Тому то він так настирно й радив своєму приятелю—конче йти до Академії і там в обставинах великого міста добре спізнати техніку мистецького малярства. «Не могу не пожалеть,—писав він до Залеського,—что ты решительно отказался от моей милой Академии. Два года только—и ты артист, по крайней мере для себя, если не для публики. Мелкие города опасны, а столицы нечего бояться ни в каком отношении; а какое неизъяснимое блаженство увидеть волшебное искусство во всем его блеске, во всем его магическом очаровании! Рай, заповеданный только святым!» (Там же, стор. 408). Безпосередня натура художника і поета, якому мистецтво справді скрашувало життя, виявляється і в цих порадах, і в теоретичних поглядах Шевченка на мистецтво. Виховавшись на академічному переважно мистецтві, надто під впливом Брюлова, Шевченко проте «без резких выступлений или теорий», як справедливо зазначив Широцький, вийшов по-за ті впливи і зумів оцінити й прикладом ствердити залежність мистецтва від життя. Сила влучних, свіжих естетичних уваг, розкиданих по його журналі (напр. про естетику Лібеля) та листах, ствержує, як глибоко і тонко розумів поет мистецтво, як чуло вмів він одрізнати справжній талант от рабського підлягання схоластичним вимогам естетиків, цих «хірургів прекрасного», як влучно висловився він на одному місці в журналі. «В естетичних поглядах Шевченка,—характеризує його один з наших істориків мистецтва,—було для свого часу багато незвичайного, тонкого, що через півстоліття видається для нас близьким, майже сучасним» (Антонович Д.—Естетичні погляди Шевченка. «Л.-Н. Вістник», 1914, кн. II, стор. 265), хоча, звісно, де в чому й мусів він одбивати на собі естетику часу й тодішніх проводирів у мистецтві.

С. Є.

стор. 21, рядок 36—37. «Я думаю посвятить себя безраздельно гравюре аква-тинге». Питання про свою будучину, про свою роботу для мистецтва здавна й глибоко знімало Шевченка і наведені тут слова — результат продуманого й добре обміркованого плану. Шевченко боявся, що він дуже одстає від сучасної йому техніки мистецького малярства за «десять лет неупражнения» і тому вибирає для себе іншу дорогу. «Я до того дошел в своих предположениях, — планує він

свое життя в листі з 9 січня 1857 р. до гр. Толстої, — что вообразил себя на Васильевском острове в какой-нибудь отдаленной линии, в скромной художнической келье об одном окне, работающим над медною доскою (я исключительно намерен заняться гравированием аква-тинта: живописцем я себя уже и вообразить не могу). Далее воображаю себя искусным гравером, делаю несколько рисунков сепией с знаменитых произведений в Академии и в Эрмитаже, и с таким запасом отправляюсь в мою милую Малороссию и на хуторе у одного из друзей моих, скромных поклонников муз и граций, воспроизвожу в гравюре знаменитые произведения искусства. Какая сладкая, какая отрадная мечта! Какое полное безмятежное счастье! И я верю, я осязаю мое сладкое будущее» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 401—402). Те ж саме знайдемо і в одному з варіантів до тих «воздушних замков», які буде поет у листі до Бр. Залеського з 10 лютого 1857 р.: «Я в Петербурге, в скромной квартире о двух комнатах, изучаю искусство гравирования аква-тинта и ожидаю тебя к себе, моего искреннего друга. Ты приехал, живем мы с тобою скромно, почти бедно, в маленьких комнатках, неутомимо работаем, учимся и наслаждаемся своим учением. Два года пролетают незаметно над нами и мы ежели не полные, по крайней мере сознательные артисты» (Там же, стор. 403). «Живописцем-творцом, — писав Шевченко згодом до гр. Толстого, — я не могу быть, об этом счастья неразумно было бы и помышлять. Но я по приезде в Академию, с божьею помощью и с помощью добрых и просвещенных людей буду гравером a la aqua-tinta, и уповаю на милость и помощь божью и на ваши советы и покровительство, надеюсь сделать что-нибудь достойное возлюбленного искусства» (журнал під 26 липня). Так заздалегідь і твердо склалися плани, що їх потім Шевченко й справдив останніми роками свого життя. І думки про «божественное призвание гравера», що їх подає зараз же Шевченко в журналі, показують—скільки свідомости й обміркованости було в тих планах і як глибоко виносив їх поет протягом довгих літ заслання.

С. Є.

Стор. 21 рядок 45. Тенірс або Теньер Молодший, Давид, відомий флямандський маляр, син маляра, теж Давида, Тенірса Старшого, народився в Антверпені 15 грудня 1610 р., помер у Брюсселі, 25 квітня 1690 р.

Що до тієї «Казарми», про яку згадує Шевченко, то це безперечно картина Тенірса, яка переховується в Ермітажі (ч. 673). Це найліпша з праць цього майстра своїм смачним, різнобарвним кольором, силою всяких вояцьких річей, до яких цей маляр був дуже охочий. Саого часу він мав великий успіх, тому що все в нього було чепурненько пороблено та прикрашено; він рівно виписував усякі дрібниці, нарівні з людськими постатями. Через це він і міг сподобатися Карлові Брюлову, але не такому реалістові, яким був Шевченко. В повісті «Художник» він оповідає про свої одвідини Ермітажа вкупі з Брюловим. «Это были

блестящие лекции теории живописи; и каждый раз лекции заключались Теньером и в особенности его «Казармой». Перед этой картиной надолго, бывало, он останавливался и после восторженного, сердечного панегирика знаменитому фламандцу говорил: «для этой одной картины можно приехать из Америки» (Шевченко Т. — Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 271). Мабуть, під вражінням оцих згадок, а може й власного 10-літнього життя в казармі Шевченко й збирався «первым эстампом» своїм пустити працю Тенірса. Збирався — поки не побэчив її знов на власні очі, і тоді вибрав не її, а «после внимательного обозрения» спинився на ескизі Мурильо (див. у журналі під 3 травня 1858 р.). Безпосереднє чуття побороло в Шевченкові думки, навіяні блискучими панегириками Брюлова.

Ол. Н.

Стор. 22, ряд. 1—2. Брюлов Карл Павлович (1799—1852), «незабвенный учитель мой», як зве його часто Шевченко, був нащадком французьких виходців-артистів, пройшов добру, навіть сувору школу малярства — спочатку в батька, потім в Академії, а по тому поїхав до Італії пенсіонером «Общества Поощрения Художников». Того часу в Росії панував ще псевдокласицизм, і коли Брюлов прислав з Італії свою картину «Итальянский полдень», то йому було поставлено на увагу, що «у моделі його форми більш приемні, ніж класичні». На це Брюлов дав надзвичайну, як на той час, відповідь: «класичні форми, писав він, дуже подібні одні на одні, як це ми добре бачимо на різьбярстві, а маляр може більше наближатися до природи й має право часом зрікатися умовної краси форм і шукати потрібної йому різноманітності в натуральних формах, які зустрічаються частіш, а часом і подобаються нам більш, ніж сувора краса статуй». Згодом Брюлов завжди радив своїм учням, щоб вони нікого не наслідували, але були вірними собі та не робили ані найменшого кроку, не звіряючись з природою (порівн. у журналі в Шевченка під 12 липня: «Великий Брюллов черты одной не позволял себе провести без модели»). Правда, реалістом він не став, хіба тільки в портретах, але нахил до того мав безперечно. Не зробився він і романтиком, бо романтизм його був лиш зовнішнім. Це була дуже палка вдача, котра могла працювати тільки відразу, під впливом натхнення; що таким робом скінчити йому не щастило, до того він холонув і зовсім покидав. Найбільшої слави зажив Брюлов картиною «Последний день Помпеи». Тріумф його після цієї картини ще за кордоном був надзвичайний. Вальтер Скотт назвав її «епопеєю». В Росії Брюлов зробився по тому кумиром і оракулом для всього артистичного світу. Інші його картини, як «Осада Пскова», «Нашествие Гензерики на Римъ», а також дещо з церковного мистецтва, викликали свого часу так само велике зацікавлення.

Так от з таким артистом доля звела і з'єднала нашого Шевченка. Від селянських малярів та Ширяева він разом попадає до самого Брюлова. Брюлов його оцінив, він сприяв його визволенню з кріпацтва,

змалювавши портрета з Жуковського: ціною того портрета викуплено Шевченка; він — цей недосяжний кумир — поводить ся з колишнім кріпаком, а тоді дебютантом-учнем, зовсім просто, опікується ним, навіть пропонує йому оселитися в своєму помешканні. Цілком зрозуміло, що в душі у Шевченка злилися разом почуття артиста, захопленого талантом другого артиста, й почуття вдячної людини до людини, котра так багато для нього зробила. Це й виявилось на тому майже побожному почутті, що ним огорнуто постать Брюлова на сторінках журналу (див. напр. записи під 1, 4, 10, 12, 27 липня, 6 жовтня і ин.), а особливо автобіографічної повісти «Художник». «Карл Великий (так называл покойный Василий Андреевич Жуковский покойного же Карла Павловича Брюлова) безгранично любил все прекрасные искусства, в чем бы они ни проявлялись», — пише про його поет (Шевченко Т. — Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 269). «О живописи вообще скажу вам, что для одной картины Карла Павловича стоило приехать из Китая, а не только из Малороссии. Чудо-богатырь! За один присест и подмалевал, и кончил, и теперь угощает алчную публику своим дивным произведением. Велика его слава и необъятен его гений» (Там же, стор. 313). «С замиранием сердца, — описує Шевченко своє вражіння від Брюловської «Облоги Пскова», — прошел я за полотно, оглянулся и у меня дыхание захватило: предо мною стояла не картина, а со всем ужасом и величием живая «Осада Пскова»... Вот для чего он прошедшее лето делал прогулку в Псков! Я знал о его предположении, но никогда не мог вообразить себе, чтобы это так быстро исполнилось. Так быстро и так прекрасно!» (Там же, стор. 331). Так само теплі згадки у Шевченка про Брюлова, як і про людину. «Истинно необыкновенный человек», «истинный социалист», «бессмертный», «великий», якого «любви, кажется, достаточно для совершенного счастья» — «он часто заходит ко мне на квартиру, иногда даже и обедает у меня. Скажите, мог-ли я тогда думать о таком счастье, когда я в первый раз увидел его... Многие и весьма многие вельможи-царедворцы не удостоены такого великого счастья, каким я, неизвестный нищий, пользуюсь. Есть ли на свете человек, который не позавидовал бы мне в настоящее время?» (Там же, стор. 343—344). Взагалі, для біографії Брюлова «Художник» дає мало не стільки ж матеріялу, як і для біографії самого Шевченка; та й у журналі знайдемо багато матеріялу про Брюлова, аж до останніх записів про передсмертні дні великого художника (під 5 травня 1858 р.). І тільки двічі знайдемо у Шевченка згадки про хиби його кумира: в останньому записові в журналі, а надто в розпачливому листі до В. Жуковського з р. 1850. «Я писал еще в первый год моего изгнания К. П. Б(рюлову), и никакого результата; бедный он великий человек! При всей великости, самой малости не хочет сделать; говорю: не хочет, потому что он может; позволяю себе думать: и первое его добро (написание вашего портрета) было сделано случайно. Простите мне подобное нареkanie на великого человека. Печально, что с великим гением не соединена великая разумная добро-

детель» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 361). Можливо, що ці нарікання викликав розпачливий тоді стан Шевченка; принаймні, в написаному згодом «Художнику» нема, як знаймо, вже й тіні нарікання на Брюлова.

Як було сказано, Брюлов мав за того часу великий вплив на все артистичне життя в Росії: його ім'я було у всіх на устах, його тільки й слухалися, наслідували його у всьому. І Шевченко піддався був такому настрою; але не така була у його вдача, щоб довго міг він підпасти під чужий вплив до самозабуття, цілком безкритично. «Я просто благоговею перед ним, — писав він про Брюлова, — да и нельзя иначе!» — і тут же таки додає з приводу копії, що робив тоді Брюлов з картини Доменікіна «Йван Богослов»: «но что значит волшебное, магическое действие оригинала!.. но нет это грешная мысль: Доменикино никогда не мог быть выше нашего божественного Карла Павловича». (Шевченко Т. — Поэмы..., стор. 237. Це було ще за найбільшого впливу на нього Брюлова, і то він все ж добре почував і негативні свого вчителя риси, хоч і вважав це тоді за гріх. Те ж саме було і з порадами Брюлова, коли вони не відповідали вдачі нашого артиста. Та взагалі треба сказати, що вплив Брюлова на Шевченка, як на маляра, був зовсім не такий великий, як це думали колись, і в усякому разі не довговічний (Порівн. Ш(ероцький) К. — Брюловъ и Шевченко. «Укр. Жизнь», 1913, кн. II; М(атушев)ский Ф. — Брюлов и Шевченко. «Днепровская Молва», 1900, ч. 2—3). Ол. Н.

Стор. 22, ряд. 6—13. «Быть хорошим гравёром» — думки тут висловлені про гравюру мало не буквально Шевченко ще раз проказує трохи згодом у подячному до гр. Ф. Толстого листі, що наводить поет у своєму журналі. Списавши свої плани що-до праці над гравюрою, Шевченко пише: «распространять посредством гравюры славу славных художников, распространять в обществе вкус и любовь к доброму и прекрасному — это чистейшая, угоднейшая молитва человеколюбцу богу. И посылно безкорыстная услуга человеку. Это мое единственное непреложное стремление» (журнал під 26 липня). С. Є.

Стор. 22, ряд. 15—29. «Собственное чадо», малюнки на тему про Блудного сина, того часу дуже захоплювало Шевченка. В листі до Бр. Залеського в 8 листопаду 1856 р. він пише: «Недавно мне пришла мысль представить в лицах евангельскую притчу о Блудном сыне, в правах и обычаях современного сословия. Идея сама по себе глубоко поучительна, но какие душу раздирающие картины составил я в моем воображении на эту истинно нравственную тему. Картины с мельчайшими подробностями готовы (разумеется, в воображении), и дай мне теперь самые бѣдные средства, я оконченел бы над работой». В дальших рядках поет переказує свої страхи про те, що обставини засланицького життя не дадуть йому довести цю думку до пуття, обіцяє в ближчому листі описати декілька малюнків, «как они мне теперь представляются», а на весні таки

почати їх «хотя бы то в собачей конуре» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 398). Цю обіцянку написати «о Блудном сыне подробно в следующем письме» знайдемо і в листі з 10 травня 1857 р., але захоплений думками про визволення та планами життя на волі Шевченко слова не додержав. Все ж він подав тут деякі відомости про вже почату роботу: «... для Блудного сына мешал бистру стушью и вышел тон почти сепии. Готовых уже у меня 8 штук. Первых четырех сцен еще не начинал за неимением модели. Необходим русский типический купец, чего здесь не имеется. Я отложил это до Москвы или до Петербурга» (Там же, стор. 408). Отже, як бачимо з цього та з запису в журналі, на весні Шевченко таки взявся був до виконання свого плану що-до малюнків на євангельську тему. План той зацікавив був і Залеського. «Нет ничего интереснее для меня Блудного сына,—одписував він на перше вже повідомлення од Шевченка.—Как бы мне хотелось узнать как можно более подробностей!» (Чалый М.—Изъ переписки Т. Г. Шевченка съ разными лицами. «Кіевск. Стар.» 1897, III, стор. 465; див. ще стор. 468 і 473).

Як довідуємося з журналу, всіх малюнків на тему євангельської притчі мало бути дванадцять і вони ніби «почти все» на папері були вже зроблені. В оригіналі журналу проти наведеного місця рукою М. Лазаревського приписано: «Эти рисунки у меня. Но их всего 6 или 7». Навсправжки їх до нас дійшло 9 (останній у двох варіантах),—див. у акад. О. Новицького—Т. Шевченко як маляр, стор. 69 і 54—62; решту поет одіслав на потім, та так і не вернувся вже до цієї теми. Докінчення її в Новопетровському, як знаємо з наведеного вже повідомлення до Залеського, спинила неможливість знайти в убогому форті відповідну модель для перших чотирьох малюнків. Що ж до зроблених, то модель знайшлася в особі одного з товаришів поетових. Якийсь И. А., що надрукував деякі матеріяли до біографії поета, переказує в своїх згадках, що за таку модель був Шевченкові його брат, осаул уральського війська, тоді ще молодий юнкер, Л. С. А—в. Шевченко «рисовал и писал красками, а брат, по просьбе его, позировал пред ним в качестве натурщика. Между прочим, по словам брата, Шевченко писал одну картину в семи отдельных сценах, или моментах. Судя по рассказу брата, я догадывался, что Шевченко взял сюжет для этой картины из «Повести о горе-злосчастии», которая была только что напечатана в каком-то нашем журнале,—помнится мне, в «Современнике» (А. И.—Матеріалы къ біографіи Т. Гр. Шевченка. «Русское Богатство», 1901, II, стор. 64—65). Не вважаючи на деякі неточності, звістка ця все ж цікава, бо докидає кілька деталів до історії того, як створено серію найхарактерніших малюнків Шевченка.

Оцінку їх подає акад. Ол. Новицький. Порівнявши ці малюнки до утворів відомого англійського художника XVIII віку Гогарта, хоч його Шевченко ніби й не знав, акад. Новицький причину спільности в манері обох художників бачить у літературних впливах, тільки що Шевченко перевершив тут і Гогарта, як і свого російського сучасника Федотова. «Перш

за все він бере життя таким саме, як воно є, ні трошечки не причепує й не прикрашає своїх дієвих осіб. Він вміє знайти артистичну красу в тім вигляді, в яким вона в'являється мимо всієї гидоти його зовнішніх умов. Потім, сам переживши багато лихих годин і як кріпак, і як в'язень, і як жовнір у засланні, він гаразд розумів усі такі обставини. Як пізніше Достоевський після життя з каторжанами написав свої «Записки из Мертвого Дома» і познайомив нас із побутом цих каторжан і з їх типами, так ще раніше за нього наш Шевченко намалював чудову ілюстрацію до тих «Записок из Мертвого Дома»... «Таким родом,—кінчає свою думку, переказавши зміст серії про Блудного сина, акад. Новицький,—Шевченко в своїх малюнках попередив на цілі десятиліття російську літературу, тоді як взагалі, завжди та усюди, малярство йшло позад літератури, а в малярстві переважив англійського маляра Гогарта, тому що в останнього вся штука була зведена тільки на мораль, чого не можна сказати про Шевченка, який намалював багато річей без усякої тенденції» (Новицький О.—Т. Шевченко як маляр, стор. 29—30). С. Є.

Стор. 22, рядок 27. Федотов Павло Андрієвич, відомий російський художник-маляр, народився в Москві, 22 червня 1815 р., вмер у Петербурзі 14 листопаду 1852 р. Він вже був офіцером, коли почав ходити до вечерових класів Академії Мистецтв. Спочатку він малював батальні картини, котрі сподобалися великому князеві Михайлові Павловичу, і за його допомогою Федотова одзволено р. 1844-го від військової служби, щоб вільніше міг він віддатися мистецтву. Крім батальних малюнків, Федотов часом малював гумористичні сцени, і один з таких малюнків побачив відомий письменник Ів. А. Крилов. Він одразу вгадав справжній хист художника й просто порадив йому покинути ті батальні сцени, а взятися до побутових. Федотов так і зробив, і дійсно перша ж така його картина—«Утро чиновника, получившего первый орден», мала великий успіх, а за другу картину, «Сватовство майора», навіть Академія, що взагалі ставилася тоді негативно до всього, що виходило за межі античного світу, дала авторові звання академіка; публіка ж збиралася перед картиною цілими юрбами, а молоді артисти дивилися на Федотова з великою пошаною. На жаль, недовго міг він працювати,—недмірна робота та різні несприятливі умови життя довели художника до божевілля, а незабаром він і помер.

Не диво, що й Шевченко дививсь на Федотова, як на людину, що могла б краще за його змалювати таку серію малюнків, як його «Блудний син». Правда, Шевченко хотів конче зв'язати їх з крамарським побутом, а його ж то Федотов справді дуже добре знав і тому міг змалювати краще за Шевченка, бо ж наш художник до того побуту ніколи не зближався. Але таких сцен, які дав нам Шевченко, наприклад «Кара шпіцрутенами» або «Товариші», не тільки Федотов, але й пізніші його наслідувачі не спромоглися дати.

Сам Шевченко картину «Сватовство майора» або, як він її далі називає, «Жених», бачити тоді не міг, бо її намальовано 1848 р., коли Шевченко був уже на засланні. Отже він говорить про неї тільки за чужими переказами або статтями.

Ол. Н.

Стор. 22, рядок 33. Островський Олександр Миколаєвич, знаменитий драматург російський, народився р. 1823 в Москві в родині дрібного урядовця. Проживаючи в самому центрі тодішньої «старої» купецької Москви, на Замоскворіччі, Островський змалку надивився на ті колоритні постаті, що згодом дали йому багатющий побутовий матеріал на його драматичні твори. Університету Островський не скінчив, а вступив на службу до комерційного суду, і це також збагатило його дитячі спостереження з купецького побуту. Друкуватися почав Островський з 1847 р., але власне широку популярність здобула молодому авторові комедія, згадана і в Шевченка, «Свои люди—сочтемся» («Москвитянин», 1850). Ця і дальші його драми та комедії («Утро молодого человека», «Бедная невеста», «Не в свои сани не садись», «Доходное место», «Бедность не порок», «Гроза», «Лес», ціла низка п'єс на історичні сюжети) придбали Островському славу першого російського драматурга, і справді були свого часу новим словом, власне як галерея типів і вдач, та дали матеріал для театра й визначних того часу артистів. Критика (Добролюбов, надто А. Григор'єв) ставила твори Островського дуже високо. Та й справді, з Островського починається нова в російській драматургії школа,—та «натуральна» школа, що в реалістичних тонах одбивала дійсне життя. Помер Островський 1886 р. Столітні роковини народження Островського принесли низку матеріалів та нових про його праць,—див. Долгов Н.—А. Н. Островський. Петроград, 1923. Про відгуки впливів Островського на українському ґрунті подав розвідку Юноша В.—Островський і Карпенко-Карий. Збірник «Січ», кн. I, Січеслав (Катеринослав), 1919.

Комедія «Свои люди—сочтемся», на яку посилається тут Шевченко, написана р. 1849, але спершу заборонена була для сцени цензурою за яскраві негативні малюнки купецького побуту. Надрукована вона вперше в «Москвитянине» 1850 р., отже Шевченко читав її вже на засланні і, очевидно, в Новопетровському. Були вгадки про Шевченка звістки, хоч їм цілковитої віри дати не можна, що в Новопетровському відбувалися аматорські вистави, і Шевченко грав ролю Різположенського саме в комедії «Свои люди—сочтемся» (Про це див. у статті П. Рупліна—Шевченко і театр. Збірник «Шевченко та його доба», I. т. Київ, 1925, 120—122).

Року 1857-го, коли наш поет згадав про російського драматурга, був Островський вже в зеніті своєї слави, як один з найвідоміших у Росії драматургів, автор по-над десятків п'єс, що напевне були Шевченкові невідомі. Так само, не міг він знати і всієї тієї бурі захоплення, що йшла слідом за першими п'єсами Островського, полеміки між «западни-

ками» та «слов'янофилами», двома таборами російської громадської думки, що обидва змагалися зрозуміти Островського, як свого однодумця, та переконати в цьому і самого письменника. Російська критика тих часів поділилася що-до Островського на дві групи, і звичайно, кожна з них надавала більшої ваги тим його п'єсам, що її думки виправдували. Аполон Григор'єв уважав за найцінніші, за властиві вдачі Островського такі його п'єси, як «Бедная невеста» і особливо «Бедность не порок» (див. В. С. Спиридоновъ—Островскій въ оцѣнкѣ Ап. А. Григорьева. «Ежегодникъ Петрогр. Акад. Театровъ». Сезонъ 1918—1919. ПБГ. 1922. 162). Добролюбов бачив у всіх його творах «темное царство» (статті «Темное царство» і «Луч света в темном царстве»). Шевченко, далекий од усеї цієї полеміки, поставив «Свои люди—сочтемся» поруч з сатирою Гоголя, наблизившись, таким чином, до поглядів Добролюбова. Що ж до думки про потребу гарної сатири для «нашего юного среднего общества», що ніби краще за інші громадські верстви зберегло характерні національні риси—то наближається тут Шевченко до настроїв серед тодішніх молодших слов'янофілів російських, що як-раз за це особливо й цінували високо російське купецтво.

Про цензурні митарства комедії «Свои люди—сочтемся», про які подає далі чутки Шевченко (стор. 23, ряд. 7—12), говорить він правду. По надрукованні комедії в «Москвитянине» справді хтось із «именитого купечества» московського послав доноса-скаргу до Петербургу. Справу розглядав знаменитий Бутурлінський комітет, заснований ще р. 1848-го на пострах літературі, ота «цензура над цензурою», як звичайно вживають його дослідники (М. Лемке). Хоча в комедії нічого протицензурного не знайдено, все ж до вистави на кону її заборонено. Микола I ствердив цю постанову такою мудрою резолюцією: «Совершенно справедливо, напрасно напечатано, играть же запретить»... Наслідком цієї справи було те, що Островського виключено з служби в Московському комерційному суді, не вважаючи навіть на оборону потужного генерал-губернатора Закревського, та взято під догляд поліції (Долгов Н.—А. Н. Островскій, стор. 29—33). Під забороною комедія Островського перебула до 1861 р., коли вона з'явилась на кону в Петербурзі та в Москві з зміненним, «благополучным», закінченням (там же, стор. 107—108), а в первістній редакції аж р. 1881 (Островскій А. Н.—Полное собрание сочинений, подъ ред. М. И. Писарева, т. 1, стор. 498—499).

Рл.

Стор. 22, рядок 34. Гоголь Микола Васильович, знаменитий сучасник і земляк Шевченків, належав до найлюбіших нашому поетові письменників. Не випадково згадав його Шевченко на цьому місці в журналі, як автора «сатиры умной, благородной»,—такої, що на його думку як-раз і потрібна була громадянству, особливо на перших ступенях його внутрішнього розвитку. Не випадково, як побачимо далі, згадує свого геніяльного земляка Шевченко й по інших місцях у своїх творах.

завжди в таких комбінаціях, що показують, як високо ставив він Гоголя, якого йому значіння надавав саме з громадського погляду й як він зійшовся в своїй оцінці власне з тим, що надали Гоголеві пізніші покоління. Тема «Шевченко—Гоголь» одна з найцікавіших може в біографії й літературному крузі нашого поета.

Микола Гоголь народився 20 березня 1809 р. в м. Сорочинцях, на Полтавщині,—в тій саме околиці, що її опісля уславив у своїх «Вечерах на хуторі близ Диканьки». Батько письменника, Василь Гоголь, належав до того дрібного українського панства, яке ще не порвало було зв'язків з рідним краєм; талановитий оповідач, він пробував себе і в письменстві, написавши для Кибинецького театру, що заснував був український магнат Дмитро Трошинський, кілька побутових п'єс. З них до нас дійшла комедія «Простак або хитрощі жінки, перехитрені москалем» та переказ другої комедії «Собака-вівця». Треба думати, що батькові спроби не лишилися без впливу на його геніяльного сина,—принаймні, в своїх перших оповіданнях він не раз наводить із них уривки, як епіграфи; відомі молодому Гоголеві були й інші літературні спроби українською мовою, як от «Енеїда» Котляревського, твори Артемовського-Гулака й ин. Саме життя тогочасне, ще цілком старосвітське і на селі на Полтавщині, де опровадив свої дитячі роки Гоголь, і в такому малому місті як Ніжин, де Гоголь побирав науку («гимназия высших наук», р.р. 1821—1828)—звичайно могло ті впливи тільки зміцнити. Але разом починаються і впливи тодішнього російського письменства, ще романтичного в загальній масі своїй, але вже з такою першорядною зорею в зеніті, як Пушкін. Гоголь захоплюється письменством ще на шкільній лаві, і перші його шкільні спроби написано цілком в дусі романтичної школи. Він мріє про якусь широку й видну діяльність, відповідно до тодішніх звичаїв—службову, і скінчивши гімназію, р. 1828-го, подається до Петербургу, що притягав тоді багатьох українців своїми можливостями вийти в люди. В Петербурзі попервах він бував у гуртках земляків-українців і це загрило було знов його інтерес до українського життя, тим більше, що його дебют літературний романтичною ідилією «Ганц Кюхельгартен» (1829) був цілком невдатний, і це зрозумів зараз і сам автор. Вступивши на службу до департаменту уділів, він разом з тим шукає й літературних зв'язків. Знайомість його з гуртком Жуковського та Пушкіна остаточно визначає йому літературну долю; з 1830 р. починають друкуватися Гоголеві оповідання, що р. 1831—1832 вийшли окремим виданням («Вечера на хуторі близ Диканьки. Повѣсти, изданья пасичныкомъ Рудымъ Панькомъ», ч. 1 и 2) і зразу ж поставили молодого автора поміж найкращими письменниками того часу в Росії, зміцнили його літературні зв'язки, а разом прочистили перед ним і службові перспективи. Дальші збірники «Арабески» та «Миргородъ» (1835), остаточно ствердили письменницьку славу Гоголя, як першорядного письменника та надії російського письменства. Треба зазначити, що до цих самих років належить і найбільше захоп-

лення у Гоголя Україною, але в таких формах, які захоплення те по-збавляли надії на розвиток. То він мріє зайняти катедру історії в ново-заснованому Київському університеті й ентузіастично кличе й Максимовича—«туда, туди! в Киев, в древний, в прекрасный Киев! Он наш, он не их—неправда ли?.. Там можно обновиться всеми силами» (Шенрок В.—Письма Н. В. Гоголя, т. I, стор. 268). То захожується збирати українські пісні—цю «живую, говорящую, звучащую о прошедшем летопись» (Там же, стор. 264). То пориває його думка написати велику історію України. Звичайно, до такої роботи Гоголь не був підготований; це були тільки мрії, які могли здаватись реальними хіба Гоголеві, що мав здавна нахил до перебільшення, гіпероболізму. Але розбиваючись об гранит суворого життя, пропаші мрії ці остуджали разом з тим і українофільський ентузіазм Гоголя, доводили його до загального зневір'я. Тоді от виступала наперед та його «друга» душа, що про неї він писав у відомому листі до приятельки своєї О. Смирнової («я сам не знаю, какова у меня душа—хохлацкая или русская»), тим більше, що ця «русская» душа зазнавала все більших тріумфів од нових творів, а з них найдостигліші були: «Ревизор» (1836) та «Мертвые души» (1842). Гоголь досяг зеніту своєї слави і впливу. Проте внутрішнє розполовинення й невдоволення в письменникові зростають паралельно з його славою; він тікає од російської дійсності і проживає з 1836 р. здебільшого за кордоном, то вдаючись у містику, то будуючи грандіозні плани нових творів, які були вже не до снаги ослаблomu талантові. Душевна неврівноваженість Гоголя виявляється і в спаленні другого тому «Мертвых душ», і у виданні голосної свого часу книги «Выбранныя мѣста изъ переписки съ друзьями» (1847), що викликала надзвичайне обурення проти автора навіть серед таких ідеологічно близьких до його людей, як Аксакови, не кажучи вже про гуртки поступового напрямку (знаменитий лист В. Белінського до Гоголя); сам Гоголь у листі до Жуковського мусів признатися, що виступ його був невдалий: «я размахнулся в моей книге таким Хлестаковым, что не имею духу заглянуть в нее». Останні роки життя Гоголевого—це було власне болізне доживання, в якому борсався потужний колись талант, не знайшовши правдивої собі дороги: попередню діяльність свою він осудив, витягти ж щось живе з своїх безплідних містичних забобонів—не міг. Серед цих борсаннів згасло його життя, в Москві 21 лютого 1852 р.

Твори Гоголя, власне першої половини його діяльності, «Мертвими душами» кінчаючи, мали величезну вагу в історії російського письменства,—не дурно один з найвизначніших критиків цілу смугу в цьому письменстві охрестив був «Гоголівським періодом» (Чернишевський). Навіть у своїх перших, ще романтикою овіяних творах, дає він дещо з того реалізму, що вже твердо закорінився був тоді в українському письменстві,—цим він проложив дорогу тій «натуральній школі», що після його запанувала була надовго в російському письменстві. Багато дав

Гоголь і українському письменству, хоча й не писав українською мовою, і це вказували українці ще за життя Гоголя: «Гоголь в своїх високих созданиях,—писав напр. Костомаров р. 1844-го,—много выразил из малороссийского быта на прекрасном русском языке, но надобно сознаться: знатоки говорят, что многое то же самое, будь оно на природном языке, было бы лучше» (І. Галка—Обзоръ сочиненій, писанихъ на малоросійскомъ языкѣ. «Молодикъ» на 1844 г., стор. 161). Драгоманов просто ставить у безпосередній зв'язок літературну діяльність Гоголя з сучасними і пізнішими подіями в українському письменстві. «По часу, коли появились малоросійські повісті Гоголя і «Тарас Бульба», ми маємо повне право считать, що Гоголь породив і поетичні проби Метлинського, Костомарова і самого Шевченка, і коли не визвав, то йшов паралельно з етнографічними роботами Максимовича, Бодяньського, Срезневського і т. д. і був, таким робом, одним з батьків новішого українського народолюбія, тим більше що про Україну так багато і голосно говорив чоловік, ставший зразу рядом з Пушкином авторитетом у очах російської громади» (Українець—Література російська, великоруська, українська і галицька. Львів, 1873, стор. 42). Інтерес до Гоголя в українських колах завжди був великий. Доводять це і ті переклади його творів на українську мову, що почавшись з 50-х років ХІХ в. (Д. Мордовця в «Саратовскомъ Литературномъ Сборникѣ» 1859 р.), тягнуться аж до останніх майже часів, притягаючи до себе кращих знавців української мови (О. Пчілка, М. Комаров, М. Садовський та ин.). Художні твори Гоголя всі перекладено на українську мову, а новіші матеріали доводять, oprіч того, що в первісному тексті вони були мовою далеко ближчі до України, ніж тоді, коли перейшли вже через руки російських редакторів та видавців (див. академічний збірник «Памяти В. А. Жуковского и Н. В. Гоголя», в. 2 і 3, СПб. 1908 і 1909).

З великої літератури про Гоголя варто згадати: Котляревский Н.—Н. В. Гоголь. СПб. 1911; акад. Овсяннико-Куликовский Д.—Собрание сочиненій, т. I. Гоголь. СПб. 1912; Венгеров С. А.—Собрание сочиненій, т. 2. Писатель-Гражданинъ. СПб. 1913; Гиппиус В.—Гоголь. Ленинград, 1924; проф. Мандельштам І.—О характерѣ Гоголевскаго стиля. Гельсингфорс, 1902; Ефименко А. Я.—Украинский элементъ въ творчествѣ Гоголя. «Южная Русь», т. II. СПб. 1905; Грушевський М.—ювілей М. Гоголя. «Л.-Н. Вістник», 1909, кн. III; Єфремов С.—Між двома душами, Київ, 1909; Шелухин С.—Гоголь и малорусское общество. Одеса, 1909; Мельников Л.—Шевченко и Гоголь. «Украинская Жизнь», 1914, II. Гоголівську бібліографію розроблено в працях С. Венгерова, П. Заболотського, С. Бертенсона; по українському огляд її подав Ів. Стешенко—З ювілейної літератури про Гоголя, «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. 57—58.

Хоч як це може з першого погляду чудно, але ці два великі сучасники-українці, Шевченко й Гоголь, не були знайомі, ніколи не стріва-

лися в житті особисто, хоча в один час жили в Петербурзі та й багато мали спільних знайомих і приятелів, не кажучи вже про деякі спільні інтереси. «Лично его не знаю»,—писав Шевченко до кн. Репниної вже з заслання, р. 1850-го, а в другому листі говорить про це докладніше: «Я никогда не перестану жалеть, что мне не удалось познакомиться с Гоголем. Личное знакомство с подобным человеком, — додає поет,— неоцінено; в личном знакомстве случайно иногда открываются такие прелести сердца, что ни в силах никакое перо изобразить» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 360 і 364). Пояснити це можна тим, що Шевченко тільки з 1838 р., себто по викупі з кріпацтва, увіходить до літературних гуртків у столиці, а ми ж знаємо, що з 1836 р. Гоголь жив за кордоном і наїздив до Росії рідко й не на довго; а коли він з 1848 р. зовсім по своїх блуканнях оселився в Росії, то Шевченко вже був далеко, на засланні. Проте по-за очі вони знали один одного добре й один одним безперечно цікавилися. Шевченко не міг не знати Гоголя з його голосних творів ще в період свого кріпацького перебування в Петербурзі. Гоголь парубка-кріпака, певна річ, не знав, та й взагалі мабуть ледве чи чував про Шевченка аж до виходу «Кобзаря» р. 1840-го, хоча Г. Данилевський у своїх згадках про Гоголя переказує якусь загадкову його фразу: «мне удалось и самому кое-чем помочь в первом устройстве его (Шевченка) судьбы» (Данилевский Г. П.—Полное собрание сочинений, вид. А. Маркса, т. XIV, стор. 99). Чим ця допомога виявилася реальним—нам невідомо. Можна взагалі брати під великий сумнів факт її, вважаючи на те, що Гоголь не жив тоді в Петербурзі й у визволенні Шевченка участі брати не міг. Коли цю заяву покласти навіть на карб звичайного в Гоголя гіперболізму, все ж вона показує, що інтерес у Гоголя до Шевченка—нехай і пізніше—безперечно був, хоча б інтерес, як побачимо далі, заснований навіть на певного роду антагонізмі.

Деякий антогонизм що-до способів творчості завначає й сам Шевченко вже першим своїм публічним про Гоголя виступом. Р. 1844-го він пише відомий вірш, присвячений Гоголеві («За думою дума роєм вилітає»), і тут надзвичайно влучно характеризує тонко означену різницю поміж собою та тим другим письменником. Одзначивши поголовну байдужість поневоленого громадянства до своїх закликів, може навіть взагалі до письменства («Всі оглухли, похилились в кайданах—байдуже»), поет звертається до Гоголя:

Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже!

І нехай навіть той плач не пробиває байдужні серця, нехай самий бур'ян з його вродить і «за честь, славу, за братерство, за волю України» не встануть оспалії люде—все ж, кінчає Шевченко—

Нехай, брате! А ми будем
Сміятись та плакати.

З цього бачимо, що власне цинив Шевченко в Гоголеві: його «сміх», його сатиричний показ дійсності, його глибоке прозирання в життя і висміювання його вад. Вже й те характерно, що першою своєю згадкою про Гоголя в журналі Шевченко висуває саме «Ревизора» і в такому контексті, який не лишає сумнівів що-до думок автора: «для нашего времени... несбходима сатира, только сатира умная, благородная». Власне з цього тільки погляду й підходив до Гоголя Шевченко. Тут обидва вони сходилися. Більше—український поет цитованим допіру віршем подає ніби руку на спільну роботу своєму землякові в російському письменстві. Відповіді з того боку не було. Або може пролунала вона в тій книзі, якою Гоголь намірився був переробити морально своїх сучасників, наставити їх на праву путь—себто в «Переписке с друзьями». Тим часом Гоголь-містик, Гоголь-патріот російський, Гоголь «Переписки» не існував для Шевченка, та можливо, що «Переписки» він навіть і не знав довгий час, бо ж вона вийшла вже тоді, як Шевченко був на засланні; можливо, що до його не дійшли і ті змагання та обурення, які ця книга Гоголева серед громадянства викликала. Для Шевченка Гоголь на завжди лишився в помку автором «Вечерів», «Ревизора» та «Мертвых душ». Принаймні його екскурси в сферу потойбічного та оправдання лихої дійсності нічим не одбилися у Шевченка і про них, оскільки можемо говорити на підставі опублікованого матеріялу, він нігде не згадує, oprіч самого прохання до кн. Рєпниної з 24 жовтня 1847 р. щоб прислала йому в Орську фортецю «последнее сочинение Гоголя «Письма к друзьям» («sic!—Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 352),—ще один доказ на те, що «Переписка» не була поетові відома до заслання. Рєпнина «Переписку» послала (див. «Кіевская Старина», 1898, III, стор. 425) і це лишило тільки легенький слід у листуванні поетовім—у листі до Ливогуба, навіть не до самої Рєпниної: «як будеш писать до неї, подякуй за книжку Гоголя» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 358). Таким чином думка Л. Мельникова, ніби Шевченко приймав усього Гоголя, «признавал его целиком, включительно с «Перепиской с друзьями» (Мельников Лук.—Шевченко и Гоголь. «Украинская Жизнь», 1914, II, стор. 96)—жадних не має під собою підстав. Так само—це ми побачимо зараз—явно перебільшено і те, ніби Шевченко «боготворил его всего: не только как писателя, но и как личность» (там же). Жалі поета, що йому не пощастило з Гоголем познайомитись, певна річ, зовсім не з «боготворення» особи виникали.

В листі до кн. Рєпниної з Оренбургу, датованному 7 березня 1850 р., Шевченко, згадуючи про своє перебування в Яготині, в родині Рєпних, як про «ряд прекрасных воспоминаний», вирізняє з того ряду одним-одним тільки день, «легкой тенью» охмарений. Що то був за день? «Конечно, вы забыли,—нагадує своїй адресатці поет,—вспомните! Случайно как-то зашла речь у меня с вами о «Мертвых душах», и вы отозвались чрезвычайно сухо; меня это поразило неприятно, потому что я всегда читал Гоголя с наслаждением». Вітаючи те, що Рєпнина в листі до його

висловила вже іншу думку про Гоголя та його «бессмертное творение» — розумній: «Мертвые души», — Шевченко пише далі: «Перед Гоголем должно благоговеть, как перед человеком, одаренным самым глубоким умом и самою любовью к людям... Гоголь — истинный ведатель сердца человеческого. Самый мудрый философ и самый возвышенный поэт должен благоговеть перед ним, как перед человеколюбцем» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 363—364). І всю цю мову Шевченко провадить, як сам признаться, лиш до того, щоб Рєпнина прислала йому («найвсепокорнейше прошу») «Мертвые души». «Пришлите, В(арвара) Н(иколаевна), ради бога и ради всего высокого, заключенного в сердце человеческого... У меня давно было намерение просить у вас эту книгу, — додає поет, — но помня тот грустный вечер в Яготине, я не осмеливался. Пришлите, ради всего святого» (там же). Та певне цим разом поет не встиг одержати тієї дорогої для його книги, бо то було вже напередодні його Оренбурзького арешту й нового заслання, і тільки з Новопетровського дякує він, тим разом вже Бр. Залеському, за «Мертвые души» (там же, стор. 371).

Про цей твір Гоголя — видимо, центральний для Шевченка з усього літературного набутку російського письменника, — згадує він декілька разів і по інших місцях у своїх творах і з різних приводів (див. Шевченко Т. — Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 127, 194, 195, 692 — цікаве на останній сторінці протиставлення Гоголеві Еженя Сю, яке стріваемо і в наведеному листі до Рєпниної). Не тільки як покажчик оцінки у Шевченка «Мертвых душ» наведу тут оце місце з повісти «Близнецы». «...С шумом явились на свет «Мертвые души». «Библиотека для чтения», в том числе и солидные благомыслящие люди, разругали книгу и автора, называя книгу грязною и безнравственною, а автора просто сеятелем плевел на почве воспитания благородного юношества. Несмотря, однако же, на блюстителей нравственности и блюстительниц русского слова, «Мертвые души» разлетелись быстрее птиц небесных по широкому царству русскому. Прилетело несколько экземпляров и в древний Киев и дебютировали, разумеется, в университете. Инспектор с неудовольствием и даже страхом заметил, что студенты собираются в кружки и что-то с хохотом читают. Сначала он подумал: верно, какая-нибудь каналья сочинила на меня пасквиль; но заметивши, что студенты читают печатную книгу, почувствовал, что от сердца отлегло; и как человек, мало следивший за движением отечественной литературы, притом не принадлежащий к банде блюстителей нравственности, узнавши, что книга титулуется «Мертвые души» и «должно быть, страшная», махнувши рукою, сказал: «Пускай их себе читают, лишь бы не пьянствовали да на Кресты окон бить не ходили» (Там же, стор. 194).

Тут подає Шевченко в побутовому стилі обставини тієї боротьби між статечними старовірами літературними та ентузіастичними прихильниками Гоголя-сатирика, Гоголя «Ревизора» й «Мертвых душ», — боротьби, що супроводила появу його головніших творів. Нічого й згадувати після

сказаного, в якому таборі був сам Шевченко. Але ось логичний висновок з його позиції. Прочитавши вперше на пароплаві «Губернские очерки» Салтыкова-Щедрина, він записує в журналі під 5 вересня: «Я благоговею перед Салтыковым. О, Гоголь, наш бессмертный Гоголь! Какою радостью возрадовалась бы благородная душа твоя, увидя вокруг себя таких гениальных учеников своих. Други мои, искренные мои!—з аворушливим проханням обертається він до тих учнів,—пишите, подайте голос за эту бедную, грязную, опаскуженную чернь! за этого поруганного бессловесного смерда!» З цього цілком вже ясно, якого саме Гоголя цинив над усе Шевченко, як ясно і те, чому він у листі до О. Бодянського в Новопетровського не менш зворушливо прохав: «Як матимеш гулящий час, то піди в Симонів монастирь і за мене помолися богу на могилі Гоголя за його праведную душу» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 380). Та ясно ж і те, скільки є рації у відомій бутаді Тургенева, що «даже Гоголь был ему (Шевченкові) лишь поверхностно известен!» (Тургенев И. в.—Споминки про Шевченка. «Кобзарь», Прага, 1876, стр. VI): про мало відомих авторів таке і так не говорять.

І проте оці ніби категоричні й безапеляційні присуди Шевченка щодо Гоголя все ж стосуються Гоголя-письменника, до того ж сатирика переважно. Вони часто ніби переходять, як ми бачили, й на особу любленого письменника, але не завжди. То цілком річ натуральна, коли Шевченко жалкує, що йому не пощастило з Гоголем особисто спіткатися. Але все ж разом із тим поет наш ніби кладе між собою та Гоголем якусь дистанцію, не поводитьсь що-до його так натурально-просто, як звик поводитися з любленими й шанованими людьми. Він пам'ятає, коли мова за Гоголя, про життєві умовності й церемонії. Клопочучись ще першого періоду свого заслання про дозвіл малювати, Шевченко обертається по протекцію до різних людей, між иншим і до впливових письменників. Збирався він обернутися й до Гоголя. «Ежели будете писать ко мне,—прохає він Репнину,—то... сообщите адрес Гоголя, и я напишу ему по праву малороссийского виршоплета, а лично его не знаю. Я теперь, как падающий в бездну, готов за все ухватиться»,—немов виправдується з свого розпачливого заміру поет (Там ж, стор. 360). І все ж, пишучи про свій скрут і до Жуковського, і до В. Григоровича, і до гр. Ф. Толстого, Шевченко так таки й не зібрався і не наважився обернутися до свого улюбленого письменника і земляка в особистій справі навіть «по праву малороссийского виршоплета». Він все ж ніби чуває в йому щось наче чуже собі, не суголосне,—чуже не тільки способами художнього реагування на дійсність: мовляв, «ти смієшся, а я плачу, великий мій друже!»—але й у найзвичайнісенькому життєвому розумінні. Не дурно в повісті «Художник» ми знаходимо зовсім вже непоштиву згадку про Гоголя, переказану там ніби за листом з Риму близького товариша Шевченкового, художника Штернберга: «Еще встретил он в кафе Греко б е з м е р н о р а с ф р а н ч е н н о г о Гоголя, рассказывающего за обедом самые сальные малороссийские анекдоты» (Шевченко Т.—Поэмы..., стор. 324).

Особа Гоголя, видимо, не викликала в Шевченкові такого безмежного ентузіяму, такої повної й необмеженої втіхи, як його власне сатиричні твори, а навпаки—давала поживу і для обави, і для стриманости, й для критики. Звідси й та дистанція, сліди якої бачимо ясно в стосунках українського поета до його великого земляка, що зайняв чільну в сусідському письменстві постать.

Лишається ще кілька слів сказати, повернувши тему навпаки: як ставився до Шевченка Гоголь? Матеріалу що-до цього маємо надто небагато, та й то з других рук—власне сами за себе згадані на попередніх сторінках спомини Г. Данилевського,—але вже а ргіогі, на підставі загальної в українській справі позиції Гоголя, повинно б сказати, що тут великої прихильности ми не знайдемо. Гоголь, що сам для себе не міг визначити, «яка в його душа», в особі свого земляка з певно-визначеною й виразно-виявленою національною і політично-соціальною «душою» міг почувати, коли хочете, певний собі докір; можливо, що не раз навіть за тих часів доходили до його голоси, на зразок відомого вже нам од Костомарова, що «на природном языке было бы лучше»; можливо, що він, не вважаючи на всенюку свою, особливо останніми часами, ніби загартованість од таких докорів, дошкульно відчував їх, як це ми бачили за ближчих до нас часів напр. на Вол. Короленкові. В такому разі Гоголь не міг не почувати й того, що саме Шевченко з його репутацією безкомпромісовости на данному пункті був для його живим докором. Принаймні, в епізоді, переказаному в споминах Данилевського, можна вловити й нотку самооборони, те апологетичне завзяття, яке, обороняючи себе од угадуваних закидів, силою розгону, реакції перегинає палицю в другий бік.

Данилевський з О. Бодянським одвідали Гоголя в Москві р. 1851-го, за кілька місяців до смерти письменника. Зайшла мова про молодих, російських поетів, що саме виступали тоді на ниву письменства. Бодянський, великий прихильник української поезії й особисто зв'язаний широю приязнею з Шевченком, круто повернув розмову в інший бік, руба поставивши питання: «А Шевченко?»

Гоголь на этот вопрос с секунду промолчал,—пише Данилевський,—и захохотился. На нас из-за конторки снова посмотрел осторожный аист.

— Как вы его находите?—повторил Бодянский.

— Хорошо, что и говорит,—ответил Гоголь,—только... не обидьтесь, друг мой... вы—его поклонник, а его личная судьба достойна всякого участия и сожаления...

— Но зачем вы примешиваете сюда личную судьбу?—с неудовольствием возразил Бодянский,—это постороннее... Скажите о таланте, о его поэзии...

— Дегтю много,—негромко, но прямо проговорил Гоголь,—и даже, прибавлю, дегтю больше, чем самой поэзии. Нам то с вами,

как малороссам, это, пожалуй, и приятно, но не у всех носы, как наши. Да и язык...

Бодянский не выдержал, стал возражать и разгорячился. Гоголь ответил ему спокойно.

— Нам, Осип Максимович, надо писать по-русски,—сказал он,—надо стремиться к поддержке и упрочению одного владычного языка для всех родных нам племен. Доминантой для русских, чехов, украинцев и сербов должна быть единая святыня—язык Пушкина, какою является евангелие для всех христиан—католиков, лютеран и гернгутеров. А вы хотите провансальского поэта Жасмена поставить в уровень с Мольером и Шатобрианом!

— Да какой же это Жасмен?—крикнул Бодянский,—разве их можно равнять? Что вы? Вы же сами—малоросс.

— Нам, малороссам и русским, нужна одна поэзия, спокойная и сильная,—продолжал Гоголь, останавливаясь у конторки и опираясь о нее спиной,—нетленная поэзия правды, добра и красоты. Она не водевильная, сегодня только понятная, побрякушка и не раздражающий личными намеками и счетами рыночный памфлет. Поэзия — голос пророка... Ея стих должен врачевать наши сомнения, возвышать нас, поучая вечным истинам любви к ближним и прощения врагам. Это—труба пречистого архангела... Я знаю и люблю Шевченка, как земляка и даровитого художника; мне удалось и самому кое-чем помочь в первом устройстве его судьбы. Но его погубили наши умники, натолкнув его на произведения, чуждые истинному таланту. Они все еще дожевывают европейские, давно выкинутые жваки. Русский и малоросо—это души близнецов, пополняющие (?) одна другую, родные и одинаково сильные. Отдавать предпочтение одной, в ущерб другой, невозможно. Нет, Осип Максимович, не то нам нужно, не то. Всякий, пишущий теперь, должен думать не о розни; он должен прежде всего поставить себя перед лицом Того, кто дал нам вечное человеческое слово...

Долго еще Гоголь говорил в этом духе. Бодянский молчал, но, очевидно, далеко не соглашался с ним.—«Ну, мы вам мешаем, пора нам и по домам!»—сказал, наконец, Бодянский, вставая.

Мы раскланялись и вышли.

— Странный человек!—произнес Бодянский, когда мы снова очутились на бульваре,—на него как найдет! Отрицать значение Шевченка! вот уже, видно, не с той ноги сегодня встал (Данилевский Г. П.—Полн. собр. соч., т. XIV, стор. 98—100).

Тут наведено цілком прецікавий отой епізод, такий характерний більш для Гоголя, для його настроїв, ніж для характеристики нашого поета. Правда, можна б опорочити, скажу так, саму вірогідність переданого так детально оповідання: адже наведені згадки про Гоголя напнсано р. 1886-го, себто десятки років по розмові з ним. Данилев-

ський, очевидно, вгадував можливі що-до цього закиди і тому додав, що він зараз же по розмові подав її докладно в листі до близької людини і, пишучи свої спомини, використав писаного тоді листа. Отже доводиться на свідчення Данилевського дивитись, як на сучасний до певної міри документ. І тим більше, що він не суперечить ні з духовим обличчям Гоголя, відомим добре з інших джерел, ні з загальною його, після 30-х років, позицією в українській справі. Просто поставлене питання про Шевченка, а разом і про українське письменство, Гоголь пробує обминути манівцями, ухилитися власне од відповіді, одмахнутись од сумнівів. Він ховається за голосні загальники, за вимріяну абстракцію, захищаючись сумнівною теорією «дводушности», що нею потім ще довго побивала побіденно унітаристична публіцистика українські змагання. Не обійшлося навіть без цілком недоречного вже посилання на «предпочтение одной (треба розуміти—народности) в ущерб другой», бо і «предпочтение» і «ущерб» унітаристи й нівелятори мусіли б власне поміняти ролями... Все це накопичення загальників, абстракцій і фантазій кінцево-кінцем мало виправдати отой єдиний конкретний на адресу Шевченка закид—правда, такий звичайний ще й довго по тому—«дегтю много»... Убогий, мизерний і жалегідний закид!

Дві монументальні постаті великих, найвизначніших за весь XIX вік, українців не тільки індивідуальні нахили, а й об'єктивна дійсність того часу поставили навпроти себе, звели як антагонистів... І їх можна вважати за символічні взагалі в нашій недавній історії постаті. Одна знаменувала зусилля поміщицької класи, що одживала призначений їй вже історією вік; друга — змагання робучого люду, що саме прокидавсь потужним порухом до людського життя. Одна дивилася назад, у минуле; друга — вперед, у прийдуще. Одна була, беручи вираз Франка, епілогом, друга — прологом. Одна тривожно хапалась за традиційні привілеї в культурі; друга спокійно віддавала належне попередньому набуткові й брала з нього краще на свою потребу. Гоголь і Шевченко — обидва почали нову сторінку кожен в історії свого письменства, але на цьому схожість їх і кінчається. Далі шляхи розходяться, як непримиренних антагонистів у роботі, в способах її і в наслідках, хоча, звичайно, ця протилежність їм самим ще не була ясна цілком, швидче існувала в потенції, у відчутті, ніж у свідомості. Антагонизм цей історія на наших очах розв'язала вже либонь остаточно. Але ці дві великі постаті найвизначніших українців XIX ст. на віки лишаться, як пам'ятник тієї трагічної боротьби, що через неї український народ ішов до кращої будуччини. С. Є.

Стор. 23, рядок 8. Данилевський Микола Якович (1822—1885). Публіцист-філософ, природознавець і економіст. Автор голосної колись книги «Россія и Европа» (1871 р.), в якій виступає з особливою теорією панславизму та слов'янської федерації. За-молоду Данилевський одвідував гурток Петрашевців, де вважали його за найкращого знавця си-

стеми Фур'є. Р. 1849 його заарештовано і посаджено до Петропавлівської фортеці, але незабаром слідча комісія пустила його з-під арешту й вислала на службу до Вологди, в канцелярію губернатора. Цим розбито професорську кар'єру Данилевського, до якої він себе готував, і направлено на шлях вільного дослідю. Під проводом знаменитого натураліста Карла Бера¹⁾ в 1853 — 1856 роках Данилевський брав участь, як статистик, у науковій експедиції для дослідю рибальства на Волзі та Каспійському морі. Експедиція Бера не раз їздила на Мангишлак, у Новопетровське. Зокрема Данилевський прожив там більш місяця (р.р. 1853, 1854). За цей час він познайомився і дуже був зійшовся близько з Шевченком. Свої вражіння про несподівану зустріч у пустині з Данилевським поет з захопленням переказує в листах до Бронислава Залеського. «Почти вместе с твоим письмом, — пише Шевченко Залеському 9-го жовтня р. 1854, — прибыла к нам экспедиция Бэра, а в этой экспедиции (как я тебе и прошлый год писал) находится и твой знакомый Н. Данилевский (который помнит и кланяется тебе), а такое явление, как Д., в нашей пустыне может вскружить и не мою голову. Он своим присутствием оживил во мне одиноком давно прожитые прекрасные дни. Теперь, я думаю, ты простишь меня за молчание. Вообрази меня несколько дней сряду счастливым, и ты, как мой самый искренний друг, простишь меня и в сердце порадуешься моей мимолетной радости. Д. уехал теперь на короткое время в устье Эмбы, и я, пользуясь его отсутствием, пишу панегирик прекрасному уму и сердцу Н. Д., а впрочем все, что мне бы хотелось написать тебе о нем, то это не уместилось бы и на двух дестях бумаги, а не то, что на одном листе, а потому и ограничусь, сказав тебе, что он во всех отношениях прекрасный человек, жаль только, что он ученый, а то был бы настоящий поэт» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 382). В другому листі з 8-го листопаду Шевченко повідомляє того ж таки адресата: «Писал тебе о Данилевском, что он прогостил у нас около двух месяцев (Шевченко помиляється: Данилевський пробув у Новопетровському не більш, як 5 тижнів. *М. Н.*); в продолжение этого времени я с ним сблизился до самой искренней дружбы. Он недавно уехал в Астрахань, и я, проводивши его, чуть не одурел. В первый раз в жизни я испытываю такое страшное чувство. Никогда одиночество не казалось мне таким мрачным, как теперь... Ты говоришь, что сроднился в своем углу с безотрадным одиночеством; я сам то же думал, пока не показался в моей тюрьме широкой человек! Человек умный и благородный, в широком смысле этого слова; и показался для того только, чтобы встревожить мою дремавшую бедную душу, все-же я ему благодарен, и благодарен глубоко» (Там же, стор. 383—384). Захоплення Шевченка Данилевським легко пояснити не тільки тим, що на Новопетровський масштаб це була «людина»: сама особа його, з великими знаннями, з ріжносторонніми інте-

¹⁾ В оригіналі журналу проти прізвища Данилевського рукою М. Пазаревського написано: «Бывший въ Комисіи Бэра?»

ресами, з деякими ознаками самостійної думки й ширістю в поводженні безперечно могла притягти до себе нашого поета, надто зголоднілого на людей такої мірки в своїй «пустині». Навіть супротивники поглядів Данилевського (Вол. Соловійов та ин.) визнають за ним певні наукові заслуги і з симпатією говорять про його особисту вдачу. Таким чином, легко зрозуміти, що постать Данилевського запала була в душу нашому Кобзареві. Дивніше на перший погляд те, що у самого Данилевського та зустріч, видимо, не лишила жаднісіньких слідів: у величезній книзі, присвяченій національній справі на Слов'янщині, у його не знайшлося місця на хоч би побіжну згадку про одного з найбільших у Слов'янщині поетів. І лиш перечитуючи ту книгу, можемо зрозуміти, чому так сталося. Спільного з Данилевським у Шевченка було тільки захоплення федеративною та слов'янською справою, але в розумінні її вони заходили з різних, цілком супротивних, кінців. Для Данилевського «Юго-Западный край (1) — точно такая же Россия и на точно таких же основаниях (?), как и самая Москва» («Россия и Европа», СПб. 1871, стор. 28). «Народ, — розгортає свій погляд Данилевський далі, — говорящий языком, коего отдельные наречия и говоры так близки между собою, что в практической жизни, общественной, торговой, политической, не представляют затруднения к взаимному пониманию, должен составлять и одно политическое целое. Так народ русский, несмотря на различие в наречиях великорусском, малорусском и белорусском, или народ немецкий, несмотря на более сильное (sic!) различие в наречиях верхне-и-нижне-немецком должны составлять самостоятельные однородные политические целые, называемые государствами» (Там же, стор. 106). Ось чому до всеслов'янської «федерації» Данилевського, як одна одиниця, як єдине політичне тіло, входить «Русская империя с присоединением к ней Галиции и Угорской Руси» (стор. 413). Одно слово, в українському питанні Данилевський орієнтувався на Гоголя, що давав йому зразок «плодотворного взаимодействия» (стор. 540) і жадним чином не на Шевченка, що ту ідилічну фантастику міг тільки розбити. Згадувати про його було просто не на руку публіцистові, що Україну «на точно таких же основаниях» уважав за Росію, як і Москву; Шевченко радикально псував би йому оту «всеслов'янську гармонію», на обрусительній запарі замішану. Треба думати, що під час зустрічі Шевченка з Данилевським у Новопетровському оця радикальна суперека між їхніми поглядами ще себе не була виявила, і Данилевський, як людина, сподобався Шевченкові. Але характерно: між ними не зав'язалось ані листування, ані яких інших ознак сердечної приязни, як це бувало у Шевченка іноді з мало навіть знайомими людьми. Окрім згаданих вражіннів у листах до Бр. Залеського, ми взагалі не знайдемо в Шевченка нічого більш про Данилевського, ні тим більше спроби поновити потім так гарно розпочату знайомість. Видно, ґрунту для ближчої приязни не було, і вражіння по собі в Шевченкові Данилевський не лишив глибокого, і воно хутко вивітрилось до решти.

М. Н.

Стор. 23, ряд. 30—31. Не можна сказати напевне, про яку саме пісню згадує тут Шевченко. Серед відомих нам з друкованих збірок нема жадної, щоб починалася достеменно так, як наводить автор журналу. Може бути, що це зовсім не початок пісні, а просто вирази, що найбільше вразили, а через те й запам'яталися, з тієї «нової» для поета пісні. Як що це так, то можна припустити й другий здогад—чи не був то варіант козацької пісні про «чужу дальнюю сторонушку», досить розповсюдженої, як видно напр. з того, що у відомій збірці акад. О. І. Соболевського м'ємо її аж 5 варіантів. Наводимо один із них, цікавий саме тим, що записано його територіяльно близько від Новопетровського—в Уральській області.

В поле-поле чистым
 Стояло тут деревцо
 Тонко, высоко;
 Под этим деревцом
 Травонька росла,
 Травонька-муравонька,
 Листом широка.
На этой на травоньке
 Цветы расцвели;
На этих на цветиках
 Расставлен шатер;
 Во этом во шатерике
 Разостлан ковер;
На этом на коврике
 Столики стоят;
 А на тех на столиках
 Скатерти лежат;
На этих на скатертях
 Пойлице стоит.
 У того у столика
 Два стула стоят;
На этих на стуликах
 Два братца сидят,
 Два братца родные,
 Родимых родных.
 Большой то меньшому
 Ту речь говорит:
 «Братец ты мой, братец,
 Родимый-родной!
 Единая нас матушка,
 Братец, родила,
 Не научивши уму-разуму,
 В службу пустила.
 Чужа дальняя сторонушка

Без ветру сушит,
 Без ветру, без вихря,
 Без красного солнышка;
 Чужой отец с матерью
 Без вины журят!

(Соболевский А. И.—Великорусскія народныя пѣсни, т. VI. СПб. 1900, стор. 170—171).

Шевченко, як сам записує в журналі, «не мог расслышать» цілої пісні. Її перебив той огидний інцидент, та «весьма обыкновенная... трагическая», що до глибини душі схвилювала поета, і через те на підставі невиразного уривка можна тільки здогадуватись, яка то справді була пісня.

С. Є.

Стор. 23, рядок 33. Кампіоні, Андрій Анжелович. Підпоручик інженерної Оренбурзької команди. Керував Новопетровською артилерією й завідував у форті артилерійським майном. На думку Шевченка, це був «враль... вредный и бессовестный» (запис під 30 червня), а також «бессовестный пьяница» (під 23 липня). А втім розказана тут історія з арештом поета досить промовисто характеризує «покровителя», як іронічно зве підпоручика Кампіоні Шевченко.

М. Н.

Стор. 23, рядок 42. Шаховської князь, Олександр Олександрович (1777—1846), один з найпрацьовитіших російських драматургів першої половини ХІХ в. Перша його п'єса (одноактівка «Женская шутка») виставлена була на кону ще р. 1796-го; потім, коли Шаховської став до петербурзьких театрів ближче, як керувник репертуару, він написав із 60 п'єс, що мали великий успіх на кону, хоча не визначалися ні літературною ні сценічною вартістю: це були здебільшого переробки з німецьких драматургів. Старовір літературними поглядами, прихильник відомого адмірала Шишкова, Шаховської у своїх п'єсах дуже культивував той псевдо-народній та галушково-патріотичний жанр, що так взагалі пасував до офіційної літератури Миколаєвських часів. До такої патріотичної літератури належить і та п'єса Шаховського, що нею він ніби зблизився був і до українського письменства, а саме—знаменитий свого часу «Казак-стихотворец», написаний 1812 р. на тему з української історії й пересипаний покаліченими українськими словами та виразами. Як відомо, ця невдала підробка під українщину, де «співали московські пісні на наш голос, Климовський танцював з москалем, а що говорили, то трудно розібрати, бо цю штуку написав москаль по-нашому і дуже поперевертав слова»—натхнула Котляревського на думку самому писати для театру і таким чином сталася приводом до написання «Наталки-Полтавки» та «Москаля-Чарівника». Наведена допіру оцінка «Казака-Стихотворца» й належить Котляревському і вложена в уста Петрові в «Наталці-Полтавці», а інші дієві особи твір Шаховського оцінюють там ще гірше,—див. дія II, ява 7 (порівн. акад. Дашкевич Н. П. — Отзвъ о со-

чиненні г. Петрова: «Очерки истории украинской литературы XIX ст.» «Отчетъ о 29 присужд. Уваровскихъ премій», СПб, 1888, стор. 77—80). Згодом Шаховської написав ще й другий твір на українську тему—повість «Маруся—Малороссійская Сафо» (1839), але ця писанина жадного вже, навіть такого сумнівного, як «Казак-Стихотворецъ», успіху не мала й зараз же була цілком і по заслугі забута.

Шевченко знав твори Шаховського й по-за згадяною в журналі на цьому місці «Двумужницею», а докладніше спинився він саме на оцих із українського життя його писаннях. У повісті «Близнецы» викладено в уста одному з дієвих людей терпку оцінку «винигретных песен» Сковороди і між його наслідувачами названо кн. Шаховського (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 151). Трохи далі детальніше переказано вражіння персонажів повісти, що в Лубнях на ярмарку бачили виставу «Казака-стихотворца». «Заметить надо,—пише Шевченко,—что Никифору Федоровичу страшно не понравился знаменитый козак-стихотворец. Он обыкновенно говорил, что это чепуха на двух языках, и я вполне согласен с мнением Никифора Федоровича. Любопытно бы знать, что бы он сказал, если бы прочитал Малороссийскую Сафо. Я думаю, что он выдумал бы какое-нибудь новое слово, потому что слово «чепуха» для нее слишком слабо. Мне кажется, никто так внимательно не изучил бестолковых произведений философа Сковороды, как кн. Ш(аховской). В малороссийских произведениях почтеннейшего князя со всеми подробностями отразился идиот Сковорода, а почтеннейшая публика видит в этих калеках настоящих малороссиян. Бедные земляки мои!... Положим, публика человек темный; ей простительно, но великий грамматик наш Н. И. Греч в своей «Истории русской словесности» находит в них, кроме высоких эстетических достоинств, еще и исторический смысл. Он без всяких обиняков относит существование козака Климовского ко времени Петра I. Глубокое познание нашей истории!» (Там же, стор. 184—186). Цікава тут і оця занадто різка оцінка Сковороди, яку певне теж треба поставити на карб Шаховському: обурення проти його невдалих творів на українські теми перенесено й на Сковороду, що його Шевченко надаремне вважає за прототип для російського драматурга. С. Є.

Стор. 23, рядок 42. Повний заголовок згаданої тут п'єси кн. Шаховського такий: «Двумужница или зачѣмъ пойдешь, то и найдешь. Романтическая драма въ двухъ частяхъ въ пяти суткахъ, съ принадлежащими къ ней протяженными, плясовыми, хороводными, подблюдными и разбойничьими пѣснями, плясками, хороводными и святочными играми. Часть I. Сваха въ бѣдахъ. Народный бытъ. Въ двухъ суткахъ. Часть II. Волжскій разбойникъ. Русская быль. Въ трехъ суткахъ. (Литограф. видання «Театр. библ.». Разсохина; цитую за Н. П. Кашиним—Этюды объ Островскомъ. М. 1912, ст. 77; див. також стор. 74—104). Вже самий заголовок п'єси виказує її зміст та стиль. У перше «Двумужницу» ви-

ставлено в Александринському театрі в Петербурзі протягом сезону 1832—1833 рр. «Как драма,—пише А. Вольф,—«Двумужница», конечно не выдержит строгой критики, но если рассматривать это драматическое представление, как ряд картин быта приволжского народонаселения, перемешанных с пением и плясками, то оно могло не мало доставить удовольствия невзыскательному зрителю» (А. В о л ь ф ь—Хроника петербургских театровъ СПб. 1877, ч. I, 30—31). Під час перебування Шевченка в Петербурзі драму цю грали мало не що сезону, хоч і не дуже часто (Там же, ч. II, 25, 30, 43, 48, 60, 68, 80, 89). По деяких театрах не тільки на провінції, а навіть і в Москві виставляли цю драму ще в 90-их роках (А. Я р ц е в—кн. Ал. Ал. Шаховской. Опытъ біографіи. Ежегодникъ Импер. театровъ. 1894—1895, Прил. 3, стор. 4; про Шаховського див. Б. В а р н е к е. Исторія русскаго театра, вид. 2, 328—345; П. С м и р н о в с к и й. Исторія русской литературы 19-го вѣка. СПб., 1902. Вып. VI, стор. 158—208). Рл.

Стор. 25, рядок 28. «Патентованные мерзавцы»—різкий, але цілком оправданий фінал історії—«весьма обыкновенной в моем 'положении», мовляв Шевченко,—розказаної під 27—28 червня. Ця жахлива історія за найкращу може служити ілюстрацію і до становища поета на засланні, і до характеристики того середовища, яке ще попереду на сторінках журналу Шевченко назвав був «самым вонючим осадком... христолюбивого сословия» (див. під 19 червня). Не вважаючи на те, що листування поетове було одкрите для його доглядачів, навіть у йому, з великим для себе ризком, Шевченко зважувався подавати деталі до тієї яскравої характеристики фортвого офіцерства. «Я очень рад,—писав Шевченко до худ. Осипова 20 травня 1855 р.,—что случай привел вас увидеть хоть один экземпляр амфибий, между которыми я прозябаю столько лет. Но заметьте, что вы видели лучший экземпляр, экземпляр, одушевленный чем-то похожим на мысль и чувство. Доказательство—что он из линейного батальона переведен в армию. Это самая блестящая рекоммендация. Но, если бы вы увидели однородных с ним... Но нет, боже вас сохрани и во сне увидеть такое нравственное безобразие человека. Геты, между которыми на берегах Дуная влачил остаток дней своих Овидий Назон... были дикие варвары, но не пьяницы, а окружающие меня и то, и другое. Однажды я сказал Дармограю (себто самому собі. С. Б.) вот настоящие гомерические питухи. «Нет, отвечал он, если бы Гомер увидел этих богатырей, так он бы покрутил свой седой ус и принялся бы переделывать свою славную эпопею от начала до конца» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 386). «Як би ти побачив, меж яким людом верчуся я оці десять літ!—скаржився поет трохи згодом у листі до С. Артемовського.—Та не дай господи, щоб і приснилися тобі коли-небудь такі недолюдки, а я у їх «в кулаке сижу»,—давят, без всякого милосердія давят, а я повинен ще й кланяться, а то візьме разом та й роздавить, як ту вошу меж ногтями» (Там же, стор. 395—396). В

світлі епізода з Кампіоні та його «благородною» компанією такі скарги й характеристики не здадуться, звичайно, пребільшеними. Навпаки, можна тільки дивуватися, як поет мог здобутися на нотки прощення, говорячи про цих «получеловеков» (запис під 27 червня). С. Є.

Стор. 25, рядок 42. Madame Еггерт (у Шевченка помилково «Эйгерт») — дружина помічника ветеринарного лікаря, що служив у Новопетровському. В 1852 році Еггерт «за выслугу лѣтъ», одержав чин колежського регістратора й, залишивши посаду, оселився з дружиною в Оренбурзі. Згаданий тут лист Еггертової до нас не дійшов. М. Н.

Стор. 26, рядок 3. Писаря Петрова згадано ще раз на сторінках Шевченкового журналу, а саме — під 7 липня, в оповіданні про фалшиву тривогу з приводу сподіваного до Новопетровського приїзду великого князя з Астрахані. Мабуть це був той самий ротний писарь, що в його зазичався іноді поет писемним приладдям (див. запис під 13 червня).

Здогад Шевченка про бюрократичну тяганину з наказом про його одставку мав повну рацію. Саме тоді, коли баталіонний командир Львов у Новопетровському робив стереотипний допит поетові, наказ про його визволення вже лежав у баталіонній канцелярії в Гур'єві. Але минуло ще з місяць, поки наказ той дійшов до Новопетровського. А поет щодня рискував зустрічами з п'яною компанією Кампіоні, з службовою ретельністю Косарева та іншими щоденними прикростями, про які промовисто розповідає день по дню поетів журнал. С. Є.

Стор. 26, рядок 12—13. «Сегодня празднуется память величайших двух провозвестников любви и мира»... 29 червня — свято апостолів Петра і Павла, храм і, як згадує Шевченко, «колоссальнейшее пьянство» в Новопетровському.

Згадані далі (рядок 20) «учители вселенские» — це Микола єп. Мирлікійський та Арій, що стрілися ворогами на першому так званому вселенському соборі в Нікеї (року 325). Вже з перших віків християнства почалися суперечки про всякі догматичні й обрядові подробиці нової віри; без ліку плодяться «ересі», думки ніби суперечні з загальною вірою. На початку IV-го століття пресвітер з Олександрії Арій, розбираючи природу «Сина божого», логично доводив, що коли він син, то тим самим не існував до свого народження, отже не був вічним од початку, а значить і не рівний богові-отцеві. Справу цю й розглядав Нікейський собор з 300 єпископів та багатьох заступників од нижчого духовенства. Наслідком палких спірок та суперечок на соборі була перша половина християнського символу віри («Вірую во єдиного Бога»), де про сина божого після слів «от отца рожденного» спеціально підкреслено: «не сотворенного, єдиносущного отцю». Арія, таким чином, засуджено. В житті св. Миколи оповідається, що під час суперечок на соборі він не стерпів був «блюзнірства Арієвого» і «ревнуя о бозі» ударив його

в лице. Цей анекдотичний епізод і згадує тут Шевченко. Опис другого собору, Констанцького, а також свій погляд на релігійні спірки, папство, інквізицію, автодафе—подає він у поемі «Єретик або Іван Гус».

С. Є.

стор. 26, рядок 37. Подружжя Зигмунтовські, Костянтин Миколаєвич та Софія Самійлівна (перший раз у журналі Шевченко це прізвище написав був—Сигмонтовский, далі скрізь—Зигмонтовский), були представниками в Новопетровському нечисленної цивільної людности. Докладну характеристику й навіть біографію цих «Телемона й Бавкиди», з побутового боку цікаву, подає сам Шевченко на сторінках свого журналу (записи під 30 червня та 14 липня); деякі риси можна додати ще на підставі пізніших згадок ротного командира Шевченкового, Косарева.

Зигмунтовський—це той самий «спиртомор», що його згадував Шевченко вже на початку свого журналу, під 14 червня. Після досить бурхливого життя він опинився нарешті в Новопетровському, як акцизний урядовець та приватний крамарь. Солдати прозивали його «спиртомором», бо «при отпуске спирта в команды он показывал крепость его спиртометром Траллеса», як поясняє це Косарев («Шевченко по воспоминаніямъ полковника Косарева»,—«Кіевская Старина», 1898, кн. II, Документи, стор. 38). Шевченко характеризує його так: «пренаивный и самый безвредный лгунишка», але по-за тим «добрый и наивный старик»; дружина його—«добрая, кроткая, невинная говорунья и немножко сантиментальная старушка». Шевченко заходив до них погомоніти, послухати анекдотичних пригод господаря, почитати «С.-Петербургскія Вѣдомости», попити чаю, одплачуючись за це всяким немудрим «злаком» з города. «Зигмунтовский,—згадує Косарев,—ужасно любил тех людей, которые внимательно выслушивали его рассказы о походах, и готов был рассказывать днями и ночами, привирая при этом немилосердно» (там же). Вагагалі Шевченко до цього милого подружжя ставився добродушно й навіть з певною симпатією і на сторінках журналу дав цікаві його побутові портрети. Акад. О. Новицький здогадується, що датований роком 1857-м погрудний малюнок старих чоловіка з жінкою, який зберігся між малюнками Шевченка—це портрети цього подружжя (Новицький Ол.—Т. Шевченко як маляр, стор. 47 і 21).

Одна занотована в Шевченковому журналі риска з біографії Зигмунтовського, ніби він в Одесі «попал в сонмище декабристов», має й громадське значіння. Ця звістка вимагала б спеціального роз'яснення, яке тепер мабуть неможливо зробити. Чи це було звичайною у Зигмунтовського вигадкою, і в такому разі показувало, що фантазію цього «безвредного лгунишки» вразила була колись декабристська справа, так що він і її приточив до своїх фантастичних, у смаку тодішніх романів, пригод? Чи тут є й зерно правди? Адже тепер ми знаємо, що на початку 20-х років справді було в Одесі «Общество Независимыхъ», несподівано викрите в зв'язку з справою декабристів. Заснував його міщанин

В. Сухачов, одеський прикажчик, і набрав собі adeptів серед крамарчуків та дрібного чиновництва (Ю. Оксман—Письмо В. И. Сухачева к гр. М. С. Воронцову... Збірник «Декабристы. Неизданные материалы и статьи под редакцией В. Л. Модзалевского и Ю. Г. Оксмана. Москва, 1925, стор. 76),—отже як-раз із тієї громади, до якої належав і Зигмунтовський. Серед названих у Ю. Оксмана прізвищ Зигмунтовського немає, але не знати, чи подано там усіх учасників, чи лиш деяких. В усякому разі перед нами тепер не повбавлена деякого громадського інтересу загадка: чи був цей «безвредный лгунишка» справді вхожим до таємного товариства, чи тільки використав його як цікавий «сюжет» для своїх дійсних і вигаданих пригод?

Пам'яткою знайомости Шевченка з Зигмунтовським лишилися оце його листи, що знайшов М. Новицький у рукописному відділі Всенародньої Бібліотеки України (подаємо буквально).

Въ Магази́нъ Рускихъ и Иностранныхъ книгъ А: Д: Кожанчикова.

Прилагая при семъ Кредитными Билетами два рубля Серебромъ покорнѣйше Прошу выслать мнѣ Сочиненіе Тараса Григорича Шевченка подъ названіемъ К о б з а р ь. съ Его Партретомъ.

Причемъ прошу покорнѣйше какъ я незнаю къ нему Адреса передать ему прочесть на оборотѣ къ нему написанные строки.

Апреля 9 дня 1860 года.

К. Зигмунтовскій.

Прошу увѣдомить что будетъ стоить съ пересылкою Енеида на Малороссійскомъ языкѣ Сочин. Котляревскаго.

Адресъ. Его Благородію Милостивому Государю Константину Николаевичу Г. Зигмунтовскому. Отставному Чиновнику 12 класса при фортѣ Александровскомъ Оренбургской Губерніи чрезъ Городокъ Гурьевъ.

А в другого боку:

Милостивый Государь! Тарасъ Григоричь!

Имя случай васъ увѣдомить и пожелать добраго здоровья и всѣхъ Благъ, Смѣю вамъ напомнить, что вы не держитѣ своего обѣщанія, при отъздѣ вашемъ отъ Насъ, написать ко мнѣ хоть маленькую Записку; я выписываю Вашего К о б з а р я. и Надѣюсь что въ немъ найду соображеніе здѣшной мѣстности и людей; прошу васъ Покорнѣйше пишитѣ ко мнѣ и напишите вашъ Адресъ; я васъ увѣдомлю кое о чемъ; и даже интересномъ.—вашъ покорный слуга

Апрѣля 9 дня 1860 года.

К. Зигмунтовскій.

Листи ці влучно доповнюють поданий у Шевченковому журналі образ наївної людини (оте «Милостивому Государю» на адресі!), що разом цікавиться й книгою («Кобзарь», «Енеїда»).—правда, в спеціальною може думкою—знайти там «соображеніе (!) здѣшной мѣстности и людей». Невідомо, чи одписував на цього листа Шевченко.

С. Є.

Стор. 27, рядок 10—12. «Сьогодні в 4-ре часа утра сибаритствую себе на огороде и вписываю в свой журнал происшествие вчерашнего вечера» — слова ці показують, коли і де писав Шевченко свої записки. Робив він це звичайно вранці-рано на городі, де, як ми вже знаємо з запису під 16 червня, Шевченко в останні місяці своєї неволі ночував і пересижував кожную вільну од службових обов'язків хвилину під своєю улюбленою вербою або в альтанці. Порівн. ще записи під 12, 17, 21, 27, 28 липня. Ця звичка вставати раненько й починати день записами до журналу подій учорашнього дня зосталась у Шевченка й по від'їзді з Новопетровського, — див. записи під 17 і 19 вересня, 6 жовтня та ин. С. Є.

Стор. 27, ряд. 15—16. «...Я обзавелся чистой тетрадью для путевого журнала и пологом от комаров». Про ці свої приготування до далекої дороги з Новопетровського Шевченко от що 1 липня писав до М. Лазаревського, відповідаючи тому на його звістку про підписану вже і послану відставку поетову: «...я того ж дня (себто 3 червня С. Є.) упакував свою мизерію, книги, то-що, купив полог од комарів волзьких, зшив із шести листов паперу тетрадь для подорожнього журналу і сів над морем ждять погоди, — та й досі жду, мій друже єдиний. І бог його святий знає, коли я дождуся тієї доброї погоди? Полог вже у мене вкрали; тетрадь, що приготував для дороги, всю до листочка списав местними впечатленнями, а із Оренбургу ні слуху, ні духу» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 411). С. Є.

Стор. 27, ряд. 28—29. «...Меня считают здесь все... темным богачем», — порівн. запис під 29 липня: «подозревая во мне, не знаю — почему, богача-земляка и даже родственника коменданта, Андрий наравне с другими верил во все это». Тим часом усеньке на той час багатство Шевченка складалося, як знаємо, з сотні з чимось карбованців: 25 крб. прислав Я. Кухаренко на «могорич» за одержаний у Москві орден Станислава (див. лист Кухаренка з 18 грудня 1856 р., «Кіевск. Страница», 1897, III, 454; запис у журналі під 13 червня та лист Шевченка до Кухаренка з 22 квітня 1857 р., — Твори т. II, стор. 404); 75 карб. на дорогу вислав М. Лазаревський на адресу Ускова (лист Лазаревського з 2 травня. «Кіевск. Страница», 1901, II, стор. 288; запис у журналі під 2 липня), та 16 карб. одержав поет з Петербургу від А. Марковича (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 405 і 406). «Капітал» справді невеликий, тим більше що Шевченка дуже турбувала дорога та ліквідація свого солдатського стану. «Ще ти питаєш, — писав він 20 травня до М. Лазаревського, — чи багато мені треба буде грошей на дорогу? Я і сам не знаю, і не знаю ще, як я поїду — чи на Оренбург, чи Волгою до Нижнього і на Москву, чи на Чорноморію? Яким би шляхом не поїхав, то я думаю, що не обійдуся менше, як 200 рублями. Треба буде одежі, бо з мене як знімуть казенну, то я

остануся як той турецький святий—буквально голий. Получиш ти на своє ім'я од Б. Залеського із Мінської губернії 50 рублів, то і ті пришили до своїх та й пришли по прежнему адресу, з передачею. Я може не діждуся твоїх грошей, а позичу у Іраклія Александровича, то ти вже так і посилає на його ім'я» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 409).

Про великий матеріальний скрут, що терпів поет на засланні, чимало маємо згадок по його листах та і в журналі. Прохаючи кн. Рєпнину, щоб вислала йому книг, Шевченко додає: «Я мог бы выписать все это, но... пришлите, добрая Варвара Николаевна, это будет вернее и бог вам заплатит за доброе дело» (Там же, стор. 352). Докучаючи за «Мертвые души» Гоголя, в листі до тієї ж таки Рєпниної, Шевченко поясняє: «конечно, не надокучая вам, можно бы выписать эту книгу из Москвы, но увы! я не могу себе теперь позволить подобной роскоши» (Там же, стор. 364). «Друже мій єдиний,—дякує Шевченко А. Лизогубові також з Оренбургу,—я не знаю, що б зо мною сталося, як бы не ви! В великій пригоді стали мені оці 50 карб.» (Там же, стор. 365). «Послал бы я тебе денег на эту книгу,—писав він до Бодянського, прохаючи прислати йому Кониського або Величка,—так же, ей богу, нет» (Там же, стор. 370). «Я—нищий в полном смысле этого слова»,—характеризує своє становище поет у листі до С. Артемовського, діставши од його якоесь 15 крб. (Там же, стор. 395). «Спасибі тобі і за гроші,—дякує він М. Лазаревському 8 жовтня 1856 р.—У мене їх тепер так небагато, як у того Лазаря, що сліпці співають по ярмарках» (Там же, стор. 396). Та й не диво: адже опріч оцих випадкових субсидій від приятелів, Шеьченко, та й то хіба останніми часами на засланні в Новопетровському, міг заробляти на себе лиш своїм малярським пенвлем. Заробіток на місці, в такій дірі, як Новопетровське, був проблематичний. Косарев згадує, що офіцери охоче брали у Шевченка виліплені з глини фігури та групи й платили «по рублю, а некоторые и больше» («Кіевская Старина», 1898, II, Документы, ст. 37), та ледве чи могло бути там багато покупців на такий крам. Лишалося посилати до більш культурних місць. Але цей спосіб, легко зрозуміти, був надто непевний, діставався тяжко й наслідки його доходили тільки через довгий час, а не тоді, коли треба було задовольняти насущні потреби щоденного існування. В листах до звичайного в цих справах комісіонера поетового, Бр. Залеського, мало не в кожному знайдемо повідомлення про ті «куски материи», себто малюнки, що послав йому з оказіями Шевченко щб на дарунок приятелям, а що й на продаж. Вітаючи Залеського з визволенням та радіючи, що той нарешті вернеться в рідну сторону, Шевченко проте не може вдержатись од гірких дум та жалю. «...Без тебя все-таки я сирота круглый в Оренбургском безлюдном краю. К кому я в этой пустыне прильну полным сердцем без тебя? К кому я так братски - откровенно адресуюсь с моими нуждами и кто так искренно, как ты, возьмет на себя

тяжелый труд сбывать мою материю? Никто!... Я должен буду отправить материю к землякам моим, которые (чудаки, между прочим) непременно требуют моего штемпеля (себто підпису. С. Є.), на что я никогда не решаюсь, на каждом куске, а иначе в их глазах произведение никакой цены не имеет» (Там же, стор. 399). «Посылаю тебе 17 штук...,— читаємо в одному з дальших листів до того ж таки кореспондента.— Выбери из них, которые тебе покажутся лучшими и пригоднейшими к делу, и сам назначь им цену, какую найдешь приличною. Поторгуйся, мне теперь более, нежели когда, деньги необходимы. Кроме предстоящей дороги, я похож теперь на турецкого святого, а турецкие святые, как тебе известно, не разборчивы в отношении костюма: они шеголяют иногда *au naturel!* Если бы заплатили по 15 рублей, я был бы более, нежели доволен» (Там же, стор. 409).

Але й вибравшись із Новопетровського, поет не попросився з злиднями. Навпаки. Астраханські земляки, що перші зустріли його після виїзду з Новопетровського, вжахнулися, побачивши, в якому вигляді рушив у дорогу знаменитий поет. Ів. Клопотовський, що перший з астраханської інтелігенції привітав Шевченка, оповідав опісля, що «костюм на поете был ниже всякой критики: он явился в Астрахань в поношенном до последней степени солдатском форменном платье, рваных сапогах: белья у него почти не было; денег—ни гроша» (Кларк В.—Т. Г. Шевченко въ Астрахани. «Русская Старина», 1896, кн. III, стор. 656). Довелося організувати громадськими заходами першу допомогу одежею письменникові, якого ім'я широко було вже відоме навіть за межами його батьківщини. Але, річ певна, ця перша допомога не могла задовольнити всіх, навіть елементарних, потреб Шевченка. В журналі ми раз-у-раз стріваємо надто промовисті що-до цього факти. «Я оставил знойную степь,—читаємо під 28 серпня, коли поет пароплавом посовувався на північ,—в кителе и туркменском верблюжьем чапане. В Астрахани я думал только о пологе от комаров. А север, к которому стремлюся, мне и в голову не приходил. И сегодня я мог бы быть порядочно наказан за невнимание к беловласому Борею если бы не выручил меня Александр Александрович (Сапожников. С. Є.). Впродолжение ночи дул свежий норд-ост и к утру сделалось порядочно холодно,—так порядочно, что не прочь бы был и от тулупа. А у меня, кроме кителя и помянутого чапана, совершенно ничего не оказалось. Александр Александрович, спасибо ему, предложил мне свое теплое пальто, брюки и жилет. Я с благодарностью принял все это, как дар ниспосланный мне свыше. И через минуту явился на палубе преобразенным в настоящего денди». А ось другий запис, під 8 вересня, після нещасливих спроб купити в Самарі «коты»(!). «Я рассчитывал, что казенные смотровые сапоги послужат мне, по крайней мере, до Москвы, а они и до Симбирска не дотянули,—изменили проклятые, то биш, казенные! Иван Никифорович Явленский заметил этот ущерб в моем весьма нешегольском костюме и предложил мне свои сапоги из числа

запасных, за что я ему сердечно благодарен. Сапоги его пришлись мне по ноге и я теперь щеголяю почти в новых сапогах, вдобавок на высоких каблуках, что мне не совсем нравится, но дареному коню в зубы не смотрят». Денді в «котах»—досить цього, щоб зрозуміти той матеріальний стан, у якому опинився великий поет, рушаючи на зустріч невідомій будучині після свого темного минулого. Розцінювати наведені факти на теперішню мірку прикро і тяжко, але знати їх треба. Справді—крайне убожество, неукриті злидні виглядають із-за дорогої постати великого поета...

Ті ж таки злидні дожидали Шевченка і в Нижньому,—див. записи під 2, 7, 13 жовтня й ин., а в листі до М. Лазаревського з 8 жовтня читаємо: «Не знаю, как долго продлится мое сидение в Н.-Новгороде: думаю, что я не скоро вырвуся; пришли мне сколько-нибудь денег; я почти не одет, а, следовательно, не могу показаться в люди и начать работу за деньги» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 413). Правда, незабаром дещо дістав Шевченко од приятелів за старі малюнки свої (див. записи під 13 грудня 1857 р. й 3 січня 1858 р.), дещо підробляв на місці, в Нижньому (під 13 жовтня, 7, 8 листопаду і ин.), так що міг навіть похвалитися перед своїми Новопетровськими приятелями: «Мне здесь пока хорошо. Нижегородская аристократия принимает меня радушно и за работу платит, не торгуясь, 25 рублей серебром за портрет, нарисованный карандашом. Деньги у меня есть. Костюм себе построил первого сорта, начиная с голландского белья» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 415); і трохи згодом: «Деньжонок уже накопилось столько, что безбедно можно прожить года три за границею» (Там же, стор. 423). Держучи таку високу марку перед Новопетровським, що знав його в бідності й поневірянні, Шевченко в той же таки час, у листі до Куліша, робить підсумок одержаним капіталам і не дуже блискучих цифр доходить: «От і всі гроші. І я їх не циндрю,—виправдується поет перед статечним приятелем,—бо думаю одружитися, обісіло вже молодикувати. Цур йому; і як що есть там у вас які мої гроші, то шліть їх сюди. Я возьму на їх акції Меркурієвського общества, то вони принесуть мені 10 процентів в год. Бачиш, який я господарь. А тобі якийсь дурень збрехав, що я й досі запорожець. Брехня! не потурай» (Там же, стор. 422). Але, певна річ, ніяких акцій Шевченко не купив і вдачею так таки й лишився «запорожцем»—з тими звичками художника-богеми, яких набув ще замолоду в безжурному товаристві молодих художників. Грошей він не мав і вони не держались у його, не вважаючи на всю його репутацію в Новопетровському «темного богача».

Була там у його й друга репутація,—вона пробилася вже в кинутій мимохідь фразі, коли він свій капітал розгорнув перед Зигмунтовськими в пишними що-до його планами: «они в один голос назвали меня Плюшкиным» (запис під 30 червня). Про «скупість» Шевченка згадує й Косарев («Кіевск. Старина», 1898, II, Документы, стор. 37). Звичайно, для «гарнизонної офіції» од самої вже мінімальної акуратности та

чесности в грошових справах тхнуло скнарістю. Добре це пояснив і сам Шевченко на цьому ж таки місці в журналі: «Это, вероятно, потому, что если я делаю долги,—разумеется, ничтожные—то в сказанный срок аккуратно их выплачиваю, не прибегая к помощи Израиля, и не закладываю последней рубашки, как это делают многие из офицеров». Для Шевченка це було просто питання чести, бо, як пише він трохи згодом, «сначала уплачивается долг, потом удовлетворяется голодная нужда, а на остатки покупается удовольствие» (запис під 1 липня). А «голодної нужди» зазнав він за своє заслання досить і ледве чи могли за неї винагородити ті мізерні втіхи, що так скупко одважувала їх йому доля.

С. Є.

Стор. 28, рядок 33. Пойменовані тут ролі взято з популярних свого часу трагедій Озерова. Озеров Владислав Олександрович народився 1770 р., помер 1816 р., служив звичаєм тих часів у війську, та разом працював і в письменстві. Літературна слава Озерова починається з 1804 р., коли вперше виставлено було на кону його трагедію «Едип в Афинах» у звичайному тоді псевдокласичному стилі з помітним впливом французьких авторів. Дальші твори Озерова — «Фингал» (1805) та «Дмитрий Донской» (1807)—довершили славу автора, надто остання, в якій добавали патріотичну тенденцію, скеровану проти Наполеона (знаменитий вірш: «Рука Всевышнего отечество спасла»). Озерова аж до появи Пушкіна та його плеяди вважали (напр. кн. Вяземський) за великого письменника-трагика ролі з його трагедій справді давали матеріал для визначних тодішніх акторів, що їх згадує зараз же в журналі й Шевченко (Проф. Варнеке Б. В.—Исторія русскаго театра, изд. 2-е, стор. 347—356).

Шевченко познайомився з творами Озерова мабуть ще за молодих літ. Принаймні в автобіографічній повісті «Художник» маємо сцену, де талановитий хлопець-кріпак (певна річ, сам Шевченко) показує перші свої малюнки своєму меценатові-художникові. «Я недавно читал сочинения Озерова и мне понравился «Едип в Афинах», так я пробовал компоновать». Композиція подобалась художникові. «Это было—додає він од себе,—первое его сочинение, которое с таким трудом решился он показать мне. Мне понравилась его скромность или, лучше сказать, робость: это верный признак таланта. Мне понравилось также и самое сочинение его по своей несложности: Эдип, Антигона и вдали Полиник, только три фигуры. В первых опытах редко встречается подобный лаконизм; первоначальные опыты всегда многосложны... Я похвалил его за выбор сцены и посоветовал читать, кроме поэзии, историю больше всего» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 277). Мабуть молодий Шевченко взяв був для свого малюнку сцену з 2-го акту трагедії, де з'являється Едип з Антигоною.

С. Є.

Стор. 28, рядок 33. Капнист Василь Васильович, поет і відомий драматург російський, народився р. 1757 під Миргородом на Полтавщині, хлоп-

цем переїхав до Петербургу, де служив у гвардії й разом пристав до тодішнього літературного руху. Деякий час завідував потім театральною дирекцією в Петербурзі. Помер на посаді полтавського губерніяльного маршалка р. 1824.

Почав свою літературну діяльність Капнист модним того часу жанром—одами (знаменита «Ода на рабство» з деякими автономистичного українського характеру натяками, р. 1783; «Ода на истребление в России званія раба» 1786 та ин.). Року 1798-го написано згадану в Шевченковому журналі «Ябеду». В присвяті до цієї знаменитої комедії цареві Павлові I-му автор так говорить про мету, з якою написав він свій твір:

Я кистью Талии порок изобразил;
Мздоимства, ябеды всю гнусность обнажил
И отдаю теперь на посмеянье света.

Як на той час, дала комедія справді таки досить сміливий малюнок судових установ та їх хабарництва; це й відзначила цензура, що зняла була її на якийсь час після перших вистав. Комедію виставляли переважно протягом перших десятиліттів 19-го віку; грали й пізніш—під час перебування в Петербурзі Шевченка (Вольфъ, II, 25, 35, 54). Після того, як з'явився на сцені «Ревизор», п'єсу Капниста виставлювано вже рідко (Див. Е. Некрасова—В. В. Капнисть «Артистъ» № 43, стор. 39—44; проф. Варнеке В. Б.—Исторія русскаго театра, стор. 297—299).

Рл.

Стор. 28, рядок 35. Яковлев Олексій Семенович (1773—1817), славнозвісний трагичний актор петербурзького театру. Навроти акторів високої виучки, як Дмитревський або Шушерин, це був актор великого патосу, яскравого темпераменту, і цим захоплював глядачів надзвичайно. Його врода—благородне обличчя, велична постать—усе це підходило як найкраще до класичного репертуару, в якому він не мав собі рівні. Ролі в трагедіях Озерова «Эдип в Афинах», «Дмитрий Донской», «Фингал»—давали йому величезний успіх. Дякуючи йому та акторці Е. С. Семеновій, трагедія піднеслася була високо на петербурзькій сцені. Подібним до нього актором «нотра» був згодом відомий Мочалов (див. Горбунов И. Ф.—А. С. Яковлевъ. Сочиненія, изд. А. Маркса, Спб. 1901, II, 313—320; К—въ Д.—А. С. Яковлевъ, русскій трагическій актеръ. «Ежег. Имп. Театр.» 1893—1894, Прил. I, 1—51). Про Яковлева Шевченко міг чути ще в Петербурзі, або дізнатися з біографії його, що написав Р. Зотов («Репертуаръ», 1842 р., т. V), чи то з спогадів С. Жихарева («Отеч. Зап.» 1854, № 10). Про якусь здатність Яковлева до інтриг ми не маємо відомостів. Навпаки, за своє життя зазнав він сам багато прикрого й на пам'ятнику йому навіть був такий напис: «Завистниковъ имѣль, соперниковъ не зналь».

Рл.

Стор. 28, рядок 35. Каратигін Василь Андрієвич (1802—1853)—один з найвизначніших російських акторів старого часу. Велична постать, гучний голос, старанна обробка ролів дали йому спроможність завоювати мало не в перших своїх кроків на кону величезний успіх серед петербурзької публіки. Граючи по-над 30 років (з 1820 р.), він виступав і в старому класичному репертуарі, і в п'єсах Шекспіра, а також і в нових ще тоді французьких мелодрамах. «Всім складом свого таланта Каратыгин соответствовал тому общему характеру внешней отделки и парадной величавости, которой запечатлено искусство Николаевской эпохи» (Варнеке Б.—Исторія русскаго театра, стор. 426). Характерною в його вдачі рисою була невтомна й незвичайна за його часів серйозна праця над ролями. Все своє життя грав Каратигін у Петербурзі і північна столиця пишалася цим своїм трагиком, ставлячи його вище за Мочалова. Шевченко бачив Каратигіна під час найвищого розцвіту його таланту (див. П. Руплін—Шевченко і театр, «Шевченко та його доба», 36. I, 114). Яковлева він помилково називає вчителем Каратигіна; знаменитий актор вчивсь у Шаховського, а головним чином у Катенина, який і познайомив Каратигіна з класиками; до того ж Яковлев помер року 1817, коли Каратигін був ще службовцем департаменту. Проте де-що спільне з Яковлевим помічали в перших виступах Каратигіна (М. К—в—Семья Каратыгиныхъ. «ЕИТ» 1903—1904, Прил. стор. 7); частина ролів у Каратигіна була та сама, що в них визначився поперед його Яковлев (див. Арапов П.—Хроника русскаго театра, стр. 271 и 295; Вольфъ, I, 44, 51, 52, 60—61; Варнеке, 422—428). Р. А.

Стор. 28, рядок 39. Лазарев Михайло Петрович (1788—1851), відомий адмірал, що стояв у 1832—45 р.р. на чолі чорноморського флоту; в 1819—21 р.р. він брав участь у науковій експедиції Белінгсгаузена в південні полярні моря; р.р. 1822—24 відбув кругосвітню подорож кораблем; під час російсько-турецької війни 1828—1829 р. брав участь у морських баталіях, як старший у штабі російської ескадри на Середземному морі. Згадана експедиція до південного полюса одбулася на двох кораблях, одним («Мирным») командував Лазарев. Експедиція кілька разів перетинала полярний круг, дійшла до 70° півд. широти, відкрила й обслідувала кілька невідомих до того островів. Опис здобутків експедиції дав сам Белінгсгаузен у книзі «Двукратныя изысканія въ южно-полярномъ океанѣ и плаваніе вокругъ свѣта» (1831). А. П.

Стор. 29, рядок 16. Закревський Арсен Андрієвич, граф, народився р. 1786, освіту побирав у військовій школі, брав участь у всіх кампаніях за Олександра I, дослужившись р. 1815 до генеральського чина. Приміні царювання Олександра I-го пристав був до гуртка генералів-опозиціонерів (Єрмолов та ин.), але швидко проміняв фронт на запобігання ласки у нового царя. Був генерал-губернатором фінляндським.

міністром внутрішніх справ, а з 1848 р. дістав посаду генерал-губернатора в Москві з надзвичайними правами. Москвою правив Закревський як справжній сатрап, виявивши себе одним з найгірших адміністраторів Миколаєвського часу. Втручався він у все, що тільки впадало йому в око, широко практикував систему шпигунства, утисків, дрібного винишпорювання. Не тільки московська інтелігенція (гурток Грановського, слов'янофили), а навіть дворянство й купецтво відчуло на собі важку руку всепотужного «фельдфебеля», як охрестив його Герцен; сила оповіданнів про його самодурство розкидано по всіх згадках і мемуарах з того часу. За Олександра II-го Закревський провадив далі свою політику, ставлячи особливо перешкоди скасуванню кріпацтва, аж поки р. 1859 його одставлено від служби. Помер р. 1865. С. Є.

Стор. 29, рядок 20.—Гудович Іван Васильович, граф, фельдмаршал, один з прибічників цариці Катерини II, народився р. 1741, вчився по закордонних університетах, брав участь у війнах з Туреччиною та Польщею. За Павла I був якийсь час київським та подільським генерал-губернатором, потім головним начальником кавказької армії. Закінчив кар'єру на посаді московського генерал-губернатора (1812 р.), вийшов в одставку й р. 1820 помер. С. Є.

Стор. 29, рядок 25.—«С.-Петербурзькія Вѣдомости»—найстаріша в Росії газета: почала виходити з 2 січня 1728 р. при Академії Наук під редакцією відомого історика, акад. Г. Міллера; після Міллера газету редакували або академики (Тауберт, Штелін, Ломоносов) або люди від академії призначені (Іпол. Богданович). За Шевченкових часів редактором був А. Очкин. З 1863 р. взяв газету в аренду В. Корш і зробив з неї найкращий тоді (1863—1874) в Росії орган ліберального напрямку, забезпечений співробітництвом визначних літературних сил (між иншим цілу низку статтів на українські і взагалі національні теми надрукував у ній М. Драгоманов). Коли р. 1874 уряд одібрав арендування «С.-Петербурзьких Вѣдомостей» у Корша й передав до рук консерваторам, газета одразу занепала й позбулася всякого впливу. Спробу відродити її зробив був р. 1896 кн. Е. Ухтомський. За його редакування, буди консервативною загальним напрямком, газета все ж обороняла принципи релігійної й національної толеранції, зрідка містячи між иншим статті в оборону й українства (Д. Мордовцева та ин.). По першій революції 1905 р. значіння «С.-Петербурзьких Вѣдомостей» знов же таки помітно впало; їх забила нова преса і газета хиріла аж до жовтня 1917 р., коли скінчила своє існування. С. Є.

Стор. 29, рядок 30. Згаданий тут лист до М. Лазаревського, датований 1 липня, містить план подорожи з Новопетровського, відомости про приготування до дороги та нарікання поета з приводу того, що наказ про одставку так забарився, а також де-які дрібні доручення. Кінчється проханням не

писати вже більш до Новопетровського та обіцяючи сповістити про свій виїзд: «Як буду виїждати із цього поганого укріплення, то напишу тобі, куди я поїду: може ще потребують в Оренбург, сохрани боже» (див. Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 411—412). С. Є.

Стор. 29, рядок 44. З приводу мрій Шевченка про «хорошую сигару» до речі буде нагадати свідчення М. Чалого, що «Ш—ко был не из курящих» (див. «Кіевск. Старина», 1889, II, стор. 303, прим. 2). Це ствержує й запис під 11 липня, що «все, начиная с Наташеньки, не мало удивились, увидев в моем лице торчащую дымящуюся сигару. А нянька Авдотья, уральская козачка, та совершенно во мне разочаровалась. Она до сих пор думала, что я, по крайней мере, часовенный, а я такой-же еретик-щепотник, как и другие» (Порівн. Зарянко Н.—Воспоминания Н. И. Усковой о Шевченкѣ. «Кіевская Старина», 1889, II, стор. 303—304). Видко, ніхто до того не бачив, щоб Шевченко палив. Сигар тим разом прислав був поетові М. Лазаревський 22 квітня (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 406; порівн. у журналі записи під 1 та 11 липня), і Шевченко зрідка дозволяв собі ними пороскошувати. С. Є.

Стор. 30, рядок 4. Петергоф—місто поблизу Ленинграда на 59°53' півн. шир. і 29°57' східн. довг. над самою Фінською затокою, на височенькому з гарними краєвидами березі. Осадив місто Петро I р. 1711, маючи на меті створити тут свій Версаль. Цілий ряд палаців, водограїв, церков та інших будівель збудовано щод за Петра, а що за його наступників. Сучасний свій вигляд Петергоф здобув уже за Миколи I; тоді ж таки оброблено мармуром та гранитом і знамениті водограї, якими найбільш уславився Петергоф (згаданий у Шевченка «великолепный» Самсон, Нептун та ін.). 1 липня їх звичайно одкривали на літо і разом одбувалося «гулянье» з ілюмінацією, що на його з'їздився весь гулящий Петербург. Про це свято—«великолепный царский праздник»—і згадує тут Шевченко. С. Є.

Стор. 30, рядок 9. Ширяев—цеховий маляр, «комнатный живописец», до котрого в учні за контрактував був р. 1832-го на чотири роки Шевченка пан його Енгельгардт. Ширяев «был ретивее всякого дьячка-спартанца», як рекомендує його сам Шевченко (Яворницький Д.—Матеріали до біографії Шевченка, стор. 9). Була це людина темна, грубіянська скупа та занадто сувора, «в своем цеху не последний мастер и по искусству, и по капиталу» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы... стор. 268). Звичайно він держав трьох-чотирьох учнів, а коли було йому потрібно для роботи більше, то він наймав ще костромських селянських малярів і шклярів. З учнями він поводився так суворо, що вони його тіні боялись. Коли на Шевченка вже звернув був увагу Сошенко, то й тоді Ширяев усе ж дивився на малювання свого учня, як на дурницю, що ні до чого путнього не доведе, хоча й сам мав кілька гарних гра-

вюр на стінах. Коли Сошенко почав домагатися, щоб він пустив Шевченка хоч на місяць, щоб той міг попрацювати у класі товариства «Поощрения художеств», то цього міг досягти тільки тим, що дурно змалював портрета з Ширяєва. «...Люди материальные и неразвитые,—характеризує свого вчителя Шевченко,—прожившие свою скудную юность в грязи и испытаниях и кое-как вылозшие на свет божий, не веруют ни в какую теорию; для них не существует других путей к благосостоянию, кроме тех, которые они сами прошли, а часто к этим грубым убеждениям примешивается еще грубейшее чувство: меня, дескать, не гладили по головке, за что я буду гладить? Мастер живописного цеха, кажется, не чужд был этого античеловеческого чувства» (Там же 282-3). Епізод, що його подає на цьому в журналі місці Шевченко, дуже добре обмальовує Ширяєва як-раз із боку цього «античеловеческого чувства».

За часів перебування Шевченка у Ширяєва, той мав ряд у малярську роботу у Великому театрі, де провадився ремонт під керуванням відомого архитектора Кавоса. За рисунками його Шевченко й розмальовував тоді орнамент на плафоні.

Ол. Н.

Стор. 30, рядок 31. Петровський Петро Степанович, художник, народився в Оранієнбаумі 1814 р., вмер у Римі 1842 р. Він втратив батька, коли йому було тільки дванадцять років і повинен був іти на службу, щоб підпомагати родину. Тільки 1837 р. Петровському пощастило вступити до Академії Мистецтв, учнем до К. П. Брюлова; він добре скінчив курс, а по тому поїхав пенсіонером Академії до Італії. Але надсильна праця довела його до сухот, і він тільки доїхав до Риму, не встиг навіть побачити його пам'ятників і помер. Це був один із найліпших і найулюбленіших учнів Брюлова.

Петровський був дуже близьким товаришем і Шевченкові, бо і взагалі учні Брюлова жили дружно, складаючи немов одну сем'ю, що гуртувалась круг свого вчителя. Один із того дружнього гурту, худ. Пономарев, у своїх згадках розповідає цікавий епізод про те, як вони гуртом з Шевченком здобули гусака, потрібного Петровському як модель для його картини «Агарь в пустыне». «...Мы все трое,—згадує Пономарев,—тужили на пустоту наших желудков, так как сидели буквально без куска хлеба, не имея ни гроша наличных и ни на копейку кредита» («Т. Г. Шевченко», «Русская Старина», 1880, кн. II, стор. 590). Петровському пощастило здобути в матері карбованця і він радів, що зможе купити птицю, але товариші заграбували того карбованця й проїли. Треба було все ж допомогти і товаришеві. «Шевченка озарила счастливая мысль: у помощника полицеймейстера Академии Соколова на заднем дворе имелся небольшой табунок гусей, и мы с Шевченком отправились на охоту. Накрыв одного гуся шинелью и зажав ему клюв, мы потащили его в мастерскую Петровского. Крылья ангелу были живо написаны, а гуся солдат-истопник сварил для нас в самоваре на тризну» (Там же; 590—591. Чалый М.—Жизнь и произведения Т. Шевченка,

стор. 33—34; порівн. Кониський—Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 85—86). Шевченко дуже любив Петровського і його родину. Зустрівшись згодом вже у Нижньому з його приятелем та родичем, Шевченко захоплюється розмовою з ним про свого «неззбвенного друга и товарища П. С. Петровского. Многие и многие разбудил он в моем сердце своим живым воспоминанием о прекрасных минувших днях» (запис під 3 жовтня). «Бедная старуха мать, — записує Шевченко, дізнавшись про смерть брата Петровського, — она не перенесет этой страшной новости» (запис під 30 березня 1858 р.). П. С. Петровській (матері) присвятив Шевченко свою «Тополю»,

Ол. Н.

стор. 30, рядок 31. Михайлов Григорій Карпович, академик історичного малярства, народивсь у Можайську 1814 р., вмер в Естляндській губ. 1867 р., товариш Шевченків ще з Академії Мистецтв. Спершу він учився в О. Т. Венеціянова, а потім, коли вступив до Академії, то став, як і Шевченко, улюбленим учнем К. П. Брюлова. Від першого вчителя він переняв нахил до реалізму, від другого засвоїв поривання до ефектів та барвистість.

Під час перебування в Академії Мистецтв був дуже близький до поета, якийсь час вони навіть жили вкупі. «Он очень оригинальный, доброго сердца человек», «прекрасный художник, благороднейший человек и, увы, самый безалаберный», «прекрасный, благородный товарищ, но ничем не увлекается, никакая прелесть, кажется, его не чарует» — так рекомендує свого товариша сам Шевченко («Поэмы, повѣсти и рассказы»..., стор. 296, 316 і 297) в повісті «Художник», що дає дуже багато відомостей про Михайлова та епізодів із життя з ним. Ось один з тих епізодів: «Михайлов предложил нам завтрак у Александра. Мы переглянулись с Штернбергом и, разумеется, согласились. Я зайкнулся было на счет классов, но Михайлов так неистово захохотал, что я молча надел шляпу и взялся за ручку двери. «А еще хочешь быть художником! Разве в классах образуются истинные великие художники?» — торжественно произнес неугомонный Михайлов. Мы согласились, что лучшая школа для художника — таверна, и в добром согласии отправились к Александру» (Там же, стор. 321). Повернувшись до Петербургу з заслання, Шевченко стрівається знов з Михайловим і між іншим згадує з ним про К. Брюлова (запис під 5 травня), хоча давнього приятелювання між ними, здається, не склалося.

Ол. Н.

стор. 30, рядок 32—33. «Быстрый переход» від мізерного животіння під важкою рукою Ширяєва до блискучої майстерні Брюлова та товариства кращих людей свого часу був переступним моментом у всьому житті Шевченка. Згадує він його не раз потім. У своїй автобіографії Шевченко лиш коротко зазначає: «С того же дня (себто, коли дістав він вільну, 22 квітня 1838 р.) начал он посещать классы Акаде-

мии Художеств и вскоре сделался одним из любимых учеников-товарищей великого Карла Брюлова» (Яворницький Д.—Матеріали до біографії Шевченка, стор. 10). Всю історію визволення, а також стосунки до Брюлова й нового товариства детально описано, як знаємо, в повісті «Художник». «Не многим из людей,—читаемо там,—выпадает такая сладкая участь, как выпала на мою долю, и если бы не вы, пролетела бы мимо меня слепая богиня; но вы ее остановили над заброшенным бедным замарашкой. О, Боже мой, Боже мой! Я так счастлив, так безмерно счастлив, что мне кажется, я задохнусь от этой полноты счастья, задохнусь и умру. Мне непременно нужно хоть какое-нибудь горе, хоть ничтожное; а то сами посудите—что бы я ни задумал, чего бы я ни пожелал, все мне удается. Все меня любят, все меня ласкают, начиная с нашего великого маэстро, а его любви, кажется, достаточно для совершенного счастья» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 343; див. ще стор. 292—293; порівн. Ш(ироцкий) К.—К. Брюловъ и Т. Шевченко. «Украинская Жизнь», 1913, кн. II).

«Неуместную женитьбу и... уместный развод» Брюлова (ряд. 40—41) Шевченко теж докладно описав у тій ж таки повісті як самовидець. «В самый день свадьбы Карл Павлович оделся, как он обыкновенно одевается, взял шляпу и, проходя через мастерскую, остановился перед копией Доминикино, уже оконченной; долго стоял он молча, потом сел в кресло (кроме его и меня, в мастерской никого не было); молчание длилось еще несколько минут, потом он, обращаясь ко мне, сказал: «Цампиери как будто говорит мне: не женись—погибнешь!» Я не нашелся, что ему сказать, а он взял шляпу и пошел к своей невесте и во весь этот день не возвращался к себе на квартиру» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 305). Минуло щось місяця з півтора. «В этот роковой день жена Карла Павловича показала мне особенно очаровательною; за обедом она потчивала меня вином и была так любезна, что когда пробило пять часов, то я готов был забыть про класс; однако жъ она сама мне про него напомнила. Делать было нечего, я встал из-за стола и ушел не прощаясь, обещая зайти после класса и непременно обыграть ее в гальбе-цвельф. Классы кончились; захожу по обещанию к ним. Меня в дверях встречает Лукьян и говорит, что барин никого принимать не приказали. Я не мало удивился такому превращению и пошел к себе на квартиру... На другой день по утру из класса захожу я к Карлу Павловичу, вхожу в мастерскую, и он встречает меня весело такими словами: «Поздравьте меня, я холостой человек!» Сначала я его не понял, он повторил мне то же еще раз. Я еще не верил и он прибавил совсем не весело: «Жена моя вчера после обеда ушла к Заурвейдовой и не возвращалась»... Не пишу вам о слухах,—додає при кінці оповідання про цей епізод Шевченко,—какие ходят о Карле Павловиче в городе и в самой Академии. Слухи самые нелепые и возмутительные, и повторять их грешно... Пускай все это

немного постарееет и тогда я вам сообщу мои подозрения» (Там же, стор. 311—313). Все оповідання перенято щирим спочуттям до Брюлова.
С. Є.

стор. 30, ряд. 43—44. «Я занимался тогда сочинением малороссийских стихов». У своїх відповідях на допиті в «III-м Отделении» Шевченко писав: «Стихи любил с детства *) и начал писать с 1837 г. Первое мое стихотворение под названием «Катерина» посвятил Жуковскому, которое возбудило энтузиазм в Малороссиянах, и я хотел продолжать писать стихи, не оставляя живописи» («Матеріяли до історії Кирило-Мефодієвського брацтва», «Збірник пам'яті Тараса Шевченка», Київ, 1915, стор. 164; порівн. Новицький М.—Шевченко в процесі 1847 р. «Україна», 1925, I—II, стор. 92). Докладніші звістки про початок літературної діяльності Шевченка маємо в автобіографії поета (в Кулішевій редакції). «О первых литературных моих опытах,—читаемо там,—скажу только, что они начались в том же Летнем Саду, в светлые, безлунные ночи. Украинская строгая муза долго чуждалась моего вкуса, извращенного жизнью в школе, в помещичьей передней, на постоянных дворах и в городских квартирах; но когда дыхание свободы возвратило моим чувствам чистоту первых лет детства, проведенных под убогою батьковскою стрехою, она, спасибо ей, обняла и приласкала меня на чужой стороне. Из первых, слабых моих опытов, написанных в Летнем Саду, напечатана только одна баллада «Причинна». Как и когда писались последовавшие за нею стихотворения, об этом теперь я не чувствую охоты распространяться» (Яворницький Д.—Матеріяли до біографії Шевченка, стор. 21). Про літературні спроби Шевченка близькі люди довідалися зараз же таки, бо вже 18 листопаду 1838 р. Гребінка, словіщаючи Квітку-Основ'яненка про всякі літературні плани та заходи в Петербурзі, додає таку новину: «А ще тут є у мене один земляк Ш(евченк)о,—що то за завзятий писать вірші, то нехай йому сей та той! Як що напише, тільки цмокни та вдарь руками об поли! Він мені дав гарних стихів на Збірник» (Данилевский Г. П.—Украинская Старина. Харків, 1866, стор. 275). «У меня здесь есть чудесный помощник—Шевченко, человек удивительный»,—ще раз повідомляє Квітку той самий Гребінка (Айзеншток І.—Замітки про Г. Ф. Квітку. «Наше Минуте», 1918, кн. II, стор. 48). А тому доводиться скептично поставитися до відомого оповідання Мартоса в его «Эпизодахъ изъ жизни Шевченка» («Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи», 1863, I; порівн. Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 99—100), ніби він перший дізнався про спроби Шевченка писати вірші. Мартосову звістку хіба так можна прийняти, що зацікавившись творами молодого поета, він умовив його віддати їх до друку

*) Порівн. у поезії «А. О. Козачковському»: ще дитиною, зробивши книжечку,
Та й списую Сковороду*
Або «Три царіє со дари»...

книжкою, і наслідком цього було перше, 1840 р., видання «Кобзаря», що вийшло коштом того ж таки Мартоса.

Увесь цей прегарний і сильний уступ у журналі має й велике автобіографічне значіння, як власне посвідчення Шевченка про генезу своїх творів—у розкішній майстерні Брюлова перед його «дивними произведениями», та як свідомість поета про своє покликання: «призвание и ничего больше», мовляв словами Шевченка. С. Є.

Стор. 31, ряд. 12—13. «Живопись—моя будущая профессия, мой насущный хлеб». Це розумів Шевченко, та ще більше силкувались на це його напутити дехто з приятелів. Сошенко напр., що перший завважив талановитого юнака і по його визволенні з кріпацтва якийсь час жив разом з ним, часто угрушав свого молодшого товариша.

— Ей, Тарасе, схаменись,—чом ти діла не робиш? Чого тебе нечиста носить по тих гостях? Маєш таку протекцію, такого вчителя!

Куди тобі—і слухать не хоче... Закурив же мій Тарас, не буде з нього нічого путнього.

Правда, по временах мой сожитель сидел и дома, а все-таки настоящим делом не занимался: то співає, то пише собі щось та все до мене пристає:

— А послухай, Соха, чи воно так добре буде? Та й почне читати мені свої стихи.

— Та одчепись, кажу, ти з своїми нікчемними віршами. Чом ти настоящего діла не робиш? (Чалый М.—Жизнь и произведение Т. Шевченка, стор. 31).

Сумлінний працюючий Сошенко не міг зрозуміти справжнього покликання Шевченкового. Навіть опісля, коли йому дорікали за те, що він одтягав Шевченка від поезії, він виправдувався: «А хто ж його знав, що з його зробиться такий великий поет?... А все-таки я стою на своїм, що як би він покинув тоді свої вірші, то був би ще більшим живописцем» (Там же, стор. 32). На щастя, Шевченко не послухав розважливих голосів, а пішов єдине за голосом свого «всемогущего призвания». А. Чужбинський переказує в своїх споминах, що чув од Шевченка, ніби під час обмірковування якоїсь картини—«хто його зна відкіль несеться-несеться пісня, складаються стихи; дивись—уже й забув про що думав, а мерщій запишеш те, що навіялось» (Чужбинский А.—Воспоминания о Т. Г. Шевченкѣ. СПб. 1861, стор. 30). Це цілком сходиться з тим, що читаємо про співжиття в Шевченкові художника пензля й художника слова в його журналі. С. Є.

Стор. 31, рядок 18. «Втихомолку кропаю» (вірші). На підставі цих слів у журналі можна б подумати, що Шевченко взагалі за весь час свого побуту в Новопетровському писав нишком вірші. Тим часом відомо, що з самого прибуття свого до Новопетровського в 1850 р. аж до

1857 р., коли написано датовану 16 травня «Москалеву Криницю», Шевченко ані єдиного не написав рядка віршем. Отже наведені слова стосуються тільки до «Москалевої Криниці», і це ствержується ще й тим, що зараз же в журналі згадано й цю поему в зв'язку з бажанням Шевченка знати Кухаренкову про неї думку. С. Є.

стор. 31, ряд. 36—37. «Библиотека для чтения» — перший у Росії «тов. стий» журнал літератури, науки й мистецтва нового типу, організований на зразок французької «Bibliothèque Universelle». Почав виходити з 1834 р., під редакцією (номінальною) М. Греча та Ів. Крилова, але фактичним редактором з перших же таки книжок був О. Сенковський, який і дав славу новому журналові, створив йому своєрідну фізіономію й був справжньою душею видання. Сенковський, під псевдонімом «барон Брамбеус», заповняв журнал белегристичними та критичними творами свого пера й вони надавали «Библиотеці для чтения» особливого духу — веселої розваги, сплітки, жарту, глузування з поважних часом явищ у літературі. Промітний, хоч і не глибокий Сенковський, сам нетямущий обиватель у літературі, встиг привабити й такого ж читача-обивателя до свого журналу, і спершу він не мав собі рівних у російській журналістиці що-до популярності. Тільки з 1848 р., коли Сенковський потроху почав одходити від журналу, популярність його йде до низу, він помалу видихається, втрачає читачів, а коли до того ж появились ще й такі журнали, як «Отечественныя Записки» та «Современникъ», то вони зовсім забивають «Библиотеку для чтения». Особливо це стало помічатися з початком нового царювання, коли цензурні полегкості та потреби часу висунули на кін журналістики такі визначні таланти, як Чернишевський, Добролюбов, Писарев та ин. «Библиотека для чтения» кілька разів пробувала міняти фронт і редакторів (Старчевський, Дружинин, Писемський, Боборикин), силкувалась притягти нових співробітників, але давня несерйозна репутація журналу й бліда його фізіономія поруч таких яскравих органів, як «Современникъ», «Русское Слово», «Искра», то-що, заважали йому вернути колишню популярність. Р. 1865-го «Библиотека для чтения» припинилася зовсім.

Шевченка журнал цей, видимо, не задовольняв. Видно це не тільки з того, як він згадує про «Библиотеку для чтения» тут, у журналі («хоть перевод Курочкина из Беранже прочитаешь»), але й з того, що, посилаючи свої повісті до друку, він ніколи не згадує, що бажав би їх бачити надрукованими в «Библиотеці для чтения». В листуванні поетовім з 1856 р. ми стрінемо згадки тільки про «Современника» та «Отечественныя Записки» (див. «Твори», т. II, стор. 391, 194 та ин.) і жадного разу про «Библиотеку для чтения». Але маємо у Шевченка і навропростець висловлену про цей журнал думку. Коли, читаємо в повісті «Близнецы», вийшли в світ «Мертвые души» Гоголя, то — «Библиотека для чтения», в том числі і солидныя благомыслящие люди, разругали книгу и автора, называя книгу грязною и безнравственною, а автора просто сеятелем плевел на

почве виховання благородного юношества» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 194). Знаючи Шевченків погляд на невмирущу повість Гоголя, зможемо вгадати і його думку про журнал, що відбивав у літературі погляди отих статечних «блюстителів нравственности и блюстительниц русского слова». І ще характерно, що жаліючись перед Кухаренком р. 1857-го на книжну посуху в Новопетровському, Шевченко писав: «журнала уже десятый рік і в очі не бачив» («Твори», т. II, стор. 405),—очевидно, «Библиотеки для чтения», що її р. 1856-го передплачував Усков, поет у рахубу не брав, бо з неї не міг дізнатися, «що там і діється в тій новій чи сучасній літературі». С. Є.

Стор. 31, рядок 37. Курочкин Василь Степанович (1831—1875), поет-сатирик, вславився, як перекладчик Беранже й видавець журналу «Искра», що почав виходити з 1859 року і був, кажучи словами самого Курочкина, «органом живого и свободного слова».

Шевченко, як видно з журналу, ще на засланні зацікавився перекладами Курочкина з Беранже а також і оригінальними його поезіями («Как в наши лучшие года» записане в журналі під 29 листопада¹⁾ з рекомендацією—«прекрасное создание поэта»). Коли, вже в Нижньому-Новгороді Шевченко дізнався, що переклади з Беранже вийшли окремою книжкою, він пише 21 січня 1858 р. М. М. Лазаревському, щоб той її придбав і надіслав йому. 22 лютого Шевченко повідомляє Лазаревського, що книжку йому вже привезено. Курочкина найбільш приваблювали суспільно-політичні мотиви Беранже; де-які його переклади довго не могли з'явитися друком з цензурних причин і ширилися в списках, наприклад переклад «Царя Новуходоносора», що його так само переписав Шевченко в своєму журналі під 3 квітня. Переклади Курочкина з Беранже до певної міри «русифіковані», вірш його, легкий і звучний, засвоїв не тільки майстерні куплети французького поета, а й попередню «русско-французскую школу старо-дворянской шутки» (Д. Давидов, Пушкин, Соболевський і инш).

26-го квітня 1858 року в Петербурзі Шевченко познайомився з В. С. Курочкиним і з його братом Миколою й ось що записав тоді ж таки в журналі: «Поэт Курочкин много обещает в будущем. Дай бог, чтобы сбылись мои надежды».

Біографічний нарис і вибрані поезії Курочкина див. у книзі Ол. Амфитеатрова—Забутый смѣхъ. Поморная муза, зб. I. «Беранжеровцы» («Московское книгоиздательство»). П. Ф.

Стор. 31, рядок 38. Беранже П'єр-Жан (1780—1857), славнозвісний французький поет, народився в небагатій сім'ї—з батьківського боку—дво-

¹⁾ Перший куплет цієї поезії Шевченко цитує ще і в повісті „Прогулка съудовольствием и не без морали“ (див. „Поэмы, повѣсти и рассказы“..., стор. 359—360). Характерно, що і тут, і в журналі Шевченко підписує—«В. Курочкинъ», тим часом як російського поета звали—Василь.

рянин, мати ж була проста швачка. Про виховання Беранже дбав його дід—кравець. Він між иншим возив дев'ятилітнього хлопця на руїни Бастилії, що її здобув у революційному запалі народ. Таким чином майбутній поет бачив «пролог і перший акт революційної трагедії». Після цього шість років він прожив у провінції, коли-ж повернувся до Парижу, то тут була вже директорія. Природній республіканець, Беранже пережив і своєрідний бонапартизм—йому здавалося, що Наполеон, «син революції», здійснить ідеї волі та братерства. Потім він розчарувався в Наполеоні, але в добу реставрації не раз у своїх піснях згадував його, бажаючи протиставити його тогочасному непопулярному урядові, з симпатією писав про Наполеона й на старість. Та не дурно ж Коклен писав, що бонапартизм Беранже нагадує йому французькі монети 1804 р., де з одного боку напис: «Наполеон-імператор», з другого—«французька республіка». Вже 1813 року Беранже, що й раніш складав поезії та пісні на зразок народніх, виводить в одній пісеньці короля Івето (в перекладі В. Самійленка—«Царь Горох», у В. Курочкина—«Царь Додон») в юмористичному освітленні. З цього часу громадянські мотиви все частіше брешуть у Беранже, не заглушаючи також епікурейського, іноді граціозно-безсоромного оспівування фривольних радощів життя. Року 1815-го вийшла перша збірка Беранже, року 1821—друга. Ця книжка стягнула на поета обвинувачення в зневазі до релігії, моралі і влади. Беранже засуджено на три місяці до в'язниці, а в додату покарано ще й грошевою пенею,—правда, невеликою. Року 1828-го, по виході 4-ої книги Беранже, його знов викликає коронний суд, обвинувачуючи, що він ображає релігію та короля і збуджує зненависть до уряду. Присуд на цей раз був гірший—дев'ять місяців в'язниці та 10.000 франків пені,—цю суму довелося збирати прихильникам поета, бо сам він зроду таких грошей не мав.

Після липневої революції 1830 року, її керовники—друзі й прихильники Беранже—пропонували йому різні послуги, хотіли зробити його академиком. Але, над усе цінуючи свою незалежність, Беранже odmовився. Він бачив, що революцію використали заможні класи, і все більше розчаровувався що-до наслідків перевороту. Випустивши 1833 року перше повне зібрання своїх пісень, Беранже в передмові підкреслив значіння пісні, як самостійного літературного жанру, та свої демократичні симпатії: для його найбільша честь—«бути народнім поетом, пісні якого співають у тавернах робітники і солдати». Побачивши, що замість того, щоб здійснити ідеї 1789 року, після липневої революції тільки «пофарбовано почорнілий трон»,—Беранже прислухається до нових громадських прямувань, до перших теоретиків соціалізму—Сен-Симона, Фур'є, Прудона.

Після революції 1848 р. та проголошення другої республіки Беранже обрано проти його волі на депутата до Національного Зібрання, але 68-літній поет через кілька днів зложив із себе повноваження. На тодішню республіку він жадних надій не покладав і довелося йому незабаром поба-

чити, як 1852 р. знов запанувала монархія в особі Наполеона III-го. Спроби нового монарха повернути до себе популярного поета не мали успіху. Проте влада використала похорон Беранже, взявши церемонію в свої руки і на свій кошт та вживши усіх заходів, щоб не допустити грандіозної народньої демонстрації. 18 липня 1857 року (в день похорону) весь Париж був на ногах, але й уся військова сила так само: військом залито було вулиці, що ними мала йти урочисто-жалібна процесія. Народні маси не допущено до участі в процесії, а заразом пороблено й чимало арештів. Це було відомо Шевченкові, бо він же знав «прекрасное сердечное стихотворение» Курочкина «На смерть Беранже» і записав його з наведеною допіру характеристикою на пам'ять у своєму журналі (під 2 січня):

Зачем Париж волнуется опять?
 На площадях и улицах солдаты,
 Народных масс не может взор обнять,—
 Кому хотят последний долг воздать?
 Чей это гроб и катафалк богатый?..
 Тревожный слух в Париже пролетел:
 Угас поэт—народ осиротел... і т. д.

Популярність пісень Беранже вже в 20-х роках XIX ст. вийшла за межі Франції і хутко дійшла й до Росії. «Когда то их любили и знали у нас,—пише Ол-сій Веселовський,—гвардейцы, побывавшие в Париже, граф Нулин и Онегин, записные остроумцы в роде Вяземского, вечно юные эпикурейцы, вроде Вас. Львовича Пушкина, бойкие куплетисты, А. Писарев, Ленский, любители непечатной литературы. Потом серьезнее, в службе поняли того, в коем привыкли видеть лишь веселого chansonnier; его превосходно перелагал В. Курочкин, об'яснял Добролюбов» («Этюды и характеристики», вид. 4-те, стор. 339). Дійсно, громадський бік поезії Беранже не зразу захопив був російських письменників і читачів. Спочатку він був популярний переважно як автор легеньких пісеньок, як «співець Лізети». Шевченко знав, серед якого гурту найбільш поширено ці Беранжерові твори, що не подобались авторові «Кобзаря». В одній з повістей («Капитанша») Шевченко так говорить про свого героя—гвардійського капітана: «он хорошо говорил по французски, читал наизусть и даже пел некоторые такие песни Беранже, что порядочный француз постыдится петь их в холостой и пьяной компании» (Т. Шевченко, «Поэмы, повѣсти и рассказы...», ст. 400). Пушкин не цинив Беранже, казав, що він «не поэт», «не имеет ничего страстного, вдохновенного», і завжди висловлювався про його жартовливо. Смирнова подає дуже цікавий Пушкінський вислів про Беранже (П. Сакулін запідозрює правдивість цього спогаду Смирнової): «поэзия мелкой буржуазии». Аристократ Пушкин не приймав Беранже, та вже «різничинець» Белінський страшенно захоплювався й писав у червні 1841 р. В. П. Боткинові, «Я боготворю Беранже—это французский Шиллер, это апостол разума: в смысле французов, это бич предания. Это пророк свободы гражданской

и свободы мысли». Беранже був популярний серед петрашевців, вони особливо поважали мотиви первісного соціалізму в його творах. 7 квітня 1849 р. в день народження Фур'є російські фур'єристи справили урочистий обід. На цьому обіді сказано було кілька промов, а Кашкин читав вірш Беранже «Les foux» («Божевільні»), що його привіз Петрашевський. Цей вірш згодом у перекладі Курочкина зробився дуже популярним. Ось із його найхарактерніші місця:

Сен-Симон все свое достоянье
Сокровенной мечте посвятил:
Стариком, он поддержки просил,
Чтобы общества дряхлое зданье
На основах иных возвести...
...— Подыми свою голову смело!—
Звал к народу Фурье,—разделись
На фаланги и дружно трудись
В общем круге для общего дела...

Переклади В. Курочкина звернули на себе увагу Шевченкову, ще коли з'являлись на сторінках журналу «Бібліотека для читенія». Це був найблискупчий поміж усіма перекладчиками з французького поета (див. про його попередню примітку); він цікавився переважно сатиричними й суспільно-політичними мотивами Беранже, і це власне найбільше й відповідало інтересам «доби реформ». Перше окреме видання поезій Беранже у перекладі Курочкина вийшло в світ року 1857 (Шевченко мав його вже в Нижньому,—див. «Твори, т. II, стор. 424); року 1864 було вже п'яте, виправлене й доповнене, видання. Переклади Курочкина стрів докладною статтею Добролюбов, давши високу оцінку творчості Беранже (Сочиненія, т. II, СПб, 1896, стор. 347—363).

Підеумовуючи наведені дані (їх можна було б значно збільшити), можемо сказати, що захоплення у Шевченка поезією Беранже не випадкове. Воно впливає не тільки з духового складу самого Шевченка, поета-революціонера, а і з громадських настроїв та ідейних напрямків того часу. Шевченко був у курсі ідейних напрямків і літературних смаків своєї доби, і цим можна пояснити і його інтерес до таких письменників, як французький лірик-сатирик.

На українську мову де-які поезії Беранже дуже гарно переклав В. Самійленко. Слабші переклади Вілінської, Алчевської, зовсім недоладні переклади Грабини.

П. Ф.

Стор. 32, рядок 14. Афанасьєв Олександр Степанович, відомий ширше свого часу під псевдонімом А. Чужбинський,—російсько-український письменник та етнограф. Народився р. 1817 в с. Ісковцях під Лубнями, вчився в гімназії та ліцеї в Ніжині, де товаришував з старшим за його Є. Гребінкою. Р. 1835-го вступив на військову службу до уланського полку; р. 1843 кидає військо, але до того ще під впливом оживлення в українському письменстві, надто прочитавши Шевченкового «Ксбза-

ря», сам починає писати по-українському (в Гребінчиній «Ластівці» 1841 р.), а також, як згадував опісля, захоплюється «изучением украинской народности». До 1847 р. Чужбинський живе на Україні, одбуває кілька подорожів з Шевченком, подорожує на Кавказ; р. 1847 вступає на цивільну службу у Вороніжі, але незабаром переїздить до Петербургу й береться виключно до літератури (вірші, нариси, оповідання по російських журналах та анонімна книжечка по-українському—«Що було на серці», 1855 р.). Р. 1856-го Чужбинський бере участь у відомій експедиції для опису тодішньої Російської Держави,—наслідком цього була його праця «Поѣздка въ Южную Россію»,—частина I «Очерки Дніпра» і ч. II «Очерки Дністра» (1856). Літератором лишився Чужбинський і потому, пишучи в «Русском Слове», «Искре», «Новостях» та інших виданнях, а деякі з них і редактуючи. Помер р. 1875. Збірне видання творів Чужбинського вийшло р. 1890—1892 в Петербурзі («Собрание сочинений», видання Гоппе, дев'ять томів; томи VI—IX містять український матеріал); «Українські поезії» його видано також у Львові 1912 р. під редакцією і з передмовою Ів. Франка. Про Чужбинського див.: К(онись)кий О.—До історії нашого письменства. О. Афанасієв-Чужбинський. «Зоря», 1887; Франко Ів.—Передне слово до книжечки «Українські поезії», Львів, 1912; Быков П. В.—Афанасьевъ-Чужбинскій при I-му томі «Собрания сочинений»; Толбин В.—біографія в книзі «Гимназія высшихъ наукъ и Лицей князя Безбородко», СПб. 1881.

Чужбинський, що на вихід «Кобзаря» озвався був віршем «Гарно твоя кобза грає», сам подає точну дату свого першого спіткання з Шевченком: це було на Петра (29 червня) 1843 р. у Волховській в Мосівці, на Полтавщині, куди привіз Шевченка Гребінка (Чужбинський А.—Воспоминанія о Т. Г. Шевченкѣ. СПб. 1861, стор. 6—7). Зустрічі бували й потім,—про них докладно розповідає в своїх споминах Чужбинський; але ніби «тісніше» зійшлися вони аж 1846 р., саме під час тієї подорожи та перебування в Чернігові, що про них мова і в Шевченковому журналі. Чужбинський взагалі дуже широко розповідає про своє життя з Шевченком, переказує кілька цікавих епізодів з того часу,—легко зрозуміти, в іншому зовсім тоні й освітленні, ніж написано відповідні сторінки в Шевченковому журналі. У Шевченка ясно прозирає нехтування до такого «приятеля», за якого він уважав Чужбинського; він не високо ставить його і як поета, а ще нижче, як людину. У Чужбинського, навпаки, бачимо піетет до великого поета, цілком зрозуміливий, і бажання своє товаришування з ним у як найкращому виставити світлі. Порівняння згадок Чужбинського з згадками в журналі про його Шевченка давно вже примусило біографів поета (Кониський та ин.) поставитися скептично до того, що і як розповідав Чужбинський. Тим більше, що він і сам подає деякі подробиці, які можна зрозуміти тільки в світлі відповідних рядків із Шевченкового журналу. Зазначивши, що всі його сумнівні приятелі були «как на подбор все люди военные», Шевченко додає: «я уверен, что если бы Афанасьев не был прежде ула-

ном..., мы бы с ним расстались иначе», а з приводу одного патріотичного вірша Чужбинського поет завважає: «Так ты, мой милый, жив и здоров, да еще подличать научился! Желая тебе успеха на избранном поприще, но встретиться с тобою не желаю». А ось як сам Чужбинський описує першу свою з Шевченком зустріч по його повероті з заслання, в 1860 р. «Мы свиделись ровно через четырнадцать лет... Войдя в мастерскую Т. Г. в Академии, я застал его за работой: он гравировал. На вопрос мой, узнает-ли меня, Шевченко отвечал отрицательно, но сказал, что по голосу, кажется, не ошибся и назвал меня по имени. Я бросился было обнять его, но он заметил по русски: «Не подходите—здесь вредные кислоты. Садитесь». Минута эта была для меня чрезвычайно тягостная... Мы поговорили немного. Он был холоден и хоть несколько раз сам припоминал прошедшее, однако не так, как ожидалось мне от этого свидания. Я ушел домой взволнованный и унес в сердце то чувство скорби, какое человек может вылить или в жарких слезах или вдохновенными стихами. Подобное охлаждение с его стороны я приписывал долгим страданиям и решился затаить в сердце еще одну утраченную надежду, может быть лучшую и последнюю в жизни» (Чужбинский А.—Воспоминания..., стор. 36). Правда, зараз же Чужбинський додає, що найближча зустріч розвіяла цю хмару: «Он сам с обычной прежней откровенностью выразил мне причину своей холодности. ¹Разумеется, в двух словах я разъяснил, в чем дело, и с тех пор возвратились наши прежние отношения» (Там же, стор. 37). Чужбинський не називає тієї причини, зате називає її Шевченко, і можна дуже й дуже сумніватися, щоб справді вернулися колишні між їми стосунки...

Характеристика віршів Чужбинського у Шевченка різка, але близька до правди. Дійсно, знайдемо тут і силу «альбомних» віршів більш галантних, ніж ширих; і довжелезні, нудні, шаблонні виливи патріотичного почуття на славу «русскому оружию» (див. «Собрание сочинений», т. IX). Шевченко не один так дивився на Чужбинського, цього типового дилетанта в письменстві,—мабуть це був звичайний на його погляд в українському гурті. Рецензуючи «Поѣздки въ Южную Россію», «Основа» бачить в авторі цих живо написаних нарисів «петербургского праздношатающегося господина», що не розуміє місцевого життя; «официала, т.-е. человека, которого могли терпеть в своей среде украинцы или страха ради полицейска, или же по своей человечности» («Основа», 1862, кн. I, стор. 50). «При всей своей официальности и литературном ухарстве», завважає при кінці «Основа», Чужбинський зібрав і чимало цікавого матеріялу з українського життя, але виложив це так, що «пока это сочинение остается в настоящем своем виде—жаль места, которое оно займет на полке, и времени, которое надо убить, чтобы выжать из нее ее сущность» (Там же, стор. 51). Свої українські симпатії Чужбинський еднав з офіційною російщиною, з легковаженням основ українського світогляду, і тому завжди був ніби чужим серед

українського гурту, а надто в 60-ті роки, коли з цього погляду до людей ставлено вже певні, часом досить високі, вимоги.

Годиться означити ще один епізод, вже посмертний, у стосунках між Шевченком та Чужбинським. Проти характеристики віршів Чужбинського в рукопису журналу (у нашій виданні стор. 33, ряд. 7—17) рукою М. Лазаревського написано: «Замѣчательно, что «Основа» засчитала три стихотворения А. Чужб. до Шевченка (см. «Основа» 1862 г., 7—10)». Дивно, що Лазаревський міг так помилитися, пишучи слідом за подіями. «Основа» як-раз і зуміла одрізнити здогад од правди. Друкуючи вірші Невідомого (себто Чужбинського: «Безталання», «Дівочька правда» і «Думка»), редакція «Основи» таку додала увагу: «Стихи Невідомого прислано нам з догадкою, що мусять бути Шевченковими первими пробами. Не знаємо, що скаже громада, а нам здається, що ні. Не та хода і не та мова була в молодого Тараса. Ще ж і те вважимо, що в кожного поета є кохані слова, котрі він залюбки вимовляє. Тут ми не вбачаємо таких, що найлюбіші були молодому Шевченкові, а вбачаємо такі, що він опісля вже почав до свого стиха добирати. А проте стихи Невідомого ми вподобали і просимо його, коли жив, ще прислати в «Основу» («Основа», 1861, XI—XII, стор. 16). За підписом Невідомий ще два вірші («Думка» та «Осінь») було надруковано в VIII книзі «Основи» за 1862 р. Таким чином даремне Лазаревський погрішив на «Основу». Зате трохи згодом, у празькому виданні «Кобзаря» 1876 р., поміж іншими чужими, не-Шевченковими, віршами справді надруковано давній вірш Чужбинського, присвячений Шевченкові ж таки—«Гарно твоя кобза грає» (див. т. II, стор. 73—74).

С. Є.

Стор. 32, рядок 17. — Чернігів — стародавнє місто під 51°29' півн. шир. і 31°18' східн. довг. на правому високому березі р. Десни. Час його заснування невідомий, але ім'я його зустрічається вже на перших сторінках нашого літопису. За часів великокнязівської доби Чернігів був конкурентом Києву й змагався з ним за вплив та значіння на стародавній Русі-Україні. Татари сильно поруйнували це місто і значіння його впало. Потому Чернігів був під Литвою, під Москвою (1503—1618), за часів козацьких став був полковим містом, потім був центром Чернігівського намісництва, аж поки, р. 1796, став губерніяльним містом. Чернігів має кілька цікавих пам'яток з часів князівської (Спасо-Преображенський собор, монастирі—Єлецький та Іллінський, Борисо-Глібська церква) та козацької доби (вали, Параскевіївська церква, Мазепин будинок). Новішими часами Чернігів не останнє займав місце, як один із центрів українського руху: в 60-х роках тут Л. Глібов видавав газету «Черниговскій Листокъ» (1861—1863), що разом з «Основою» репрезентував тоді українську журналістику; в 90—900 р.р.—місце роботи Б. Грінченка, І. Шрага, М. Коцюбинського та ин. (Абрамов Я.—Харьковъ и города лѣвобережной Украины. «Живописная Россія», т. V, ч. I; Семенов-Тяньшанский В. П.—Россія, т. VII. СПб. 1905).

Шевченко був у Чернігові р. 1846-го, як і зазначено в журналі, либонь уперше і перебував там протягом усього великого посту. Йому довелося тоді бути в Чернігові «по делам службы», себто як співробітникові Київської Археографічної Комісії, що мав доручення змальовувати й описувати всякі цікаві пам'ятки старовини. Р. 1845-го Шевченко дістав був перше таке доручення, а саме—на Полтавщину «для некоторых разысканий» (Левицкий О.—Археологическія экскурсії Т. Г. Шевченка въ 1845—1846 г.г. «Кіевская Старина», 1894, кн. II, стор. 235). Після повороту його з Полтавщини, 10 грудня 1845 р. одбулася постановою Комісії—«просить г. генерал-губернатора о приглашении свободного художника академии Тараса Шевченка в звание сотрудника Комиссии для снимков с предметных памятников, с назначением ему жалованья по 150 руб. в год» (Там же, стор. 236). На початку 1846 р. Шевченко виїхав знов за Дніпро, якийсь час подорожував по Полтавщині, а перед масляною, як свідчить у своїх згадках Афанасьев-Чужбинський, заїхав до його в Ісковці і звідти разом з ним, через Лубні та Ніжин прибув до Чернігова. «Чернігів,—пише біограф Шевченка,—місто недавне, ровесник Київу. Його минувшина, його останки історичного життя були для Шевченка, яко робітника Археологічної (sic) Комісії, і ширшою і багатію нивою і працювати йому було коло чого. Одначе, хоч у його і був наказ генерал-губернатора Бибикова, а все ж на те, щоб оглянути і змалювати списки з історичної старовини по церквах та по монастирях, треба було згоди головного господаря останніх—єпархіального єпископа. Тим-то Шевченко перш за все вдався в Чернігові до архієпископа Павла в резиденцію його в Іллінсько-Троїцький монастирь. То були перші дні великого посту, через що монастирським звичаєм Шевченкові дано дозвіл оглянути монастирські церкви і ризниці і змалювати з них, що йому треба буде, тільки з четвертого дня посту» (Кониський О.—Тарас Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 178). Шевченко того разу бував на людях, поробив у Чернігові нові знайомості, працював над старовиною та намалював кілька портретів (Чужбинський А.—Воспоминанія о Т. Г. Шевченкѣ. СПб., 1861, стор. 21—25; порівн. Шевченкові записи про Чернігівську старовину в Новицького М.—Шевченко в процесі 1847 р. «Україна», 1925, кн. I—II, стор. 71—72). Приймали Шевченка в Чернігові і тоді, і через рік, коли він туди завітав був удруге, з великою шанобою та прихильністю, «широ, приявно: скрізь він був бажаним гостем», як завважає Кониський про побут поета в Чернігові («Тарас Шевченко-Грушівський», т. I, стор. 181—182).

С. Є.

Стор. 32, ряд. 43.—«Известный генерал 1812 года»—Дорохов, Иван Семенович, народився 1762 р., брав участь у приборканні Польщі (відомий штурм Варшавського передмістя Праги) 1794 р., в усіх кампаніях початку ХІХ в.; на початку війни 1812 р. пробився з своїм загоном крізь французьку армію й з'єднався з головними силами армії росій-

ської, бився під Смоленськом та Бородиним; під Малоюрославцем був ранений. Помер р. 1815. Вдова його, Авдотья Яковлевна Дорохова, жила в Чернігові, де й бачив її Шевченко; померла 1849 р. (Модзалевский Б.—рецензія в «Былом», 1925, кн. II, стор. 236). С. Є.

Стор. 33, рядок 12. — Тредьяковський Василь Кирилович, відомий російський учений та віршовник, народився 1703 р. в Астрахані, вчився по духовних школах і в московській академії, закінчив свою освіту за кордоном. Почав він літературну діяльність перекладом книги П. Тальмана «Взда въ островъ любви» (1730) з додатком власних віршів. 1733 р. вступає на службу до Академії Наук з обов'язком «вычищать язык русской, пишучи как стихами, так и не стихами». Складаючи усякі урочисті оди, повні підслесливости й пониження, Тредьяковський заслужив ранги придворного пііти, і його вживано на всякі рисковиті доручення, за які часто йому ж і доставалося (відомий інцидент з Волинським, що побив пііту за невдатне виконання замовленого на блазенське весілля вірша). З 1745 р. Тредьяковський став академиком разом з Ломоносовим. Помер р. 1769. Найбільші заслуги Тредьяковського полягають у сфері словесности: він перший висунув був вимагання фонетичного правопису для російської мови, перший завів до російського віршування тоничний метр, перший звернув увагу на цінність народньої пісні («Новый и краткій способъ къ сложенію російскихъ стиховъ» (1735), «О древнемъ, среднемъ и новомъ стихотвореніи российскомъ» (1755) та ин.). Йому ж таки належить і сила перекладів на російську мову: «Стихотворческая наука Буало», «Эпистолы о стихотворстве», «Телемахида» і багато іншого. Але забувши власну ж думку: «иное быть піитом, а иное стихи писать», Тредьяковський найбільше уваги віддавав віршуванню і дав справжні зразки потворної нездарности та несмаку, що стали притчею во язицїх та джерелом нечисленних анекдотів: за кару давали вчити на пам'ять його вірші, напр. кілька строф із «Телемахида». Невдаха-віршомаз перед нащадками покрив заслуги Тредьяковського, як ученого. (Див. Пекарський П.—Исторія Академії Наук, т. II, СПб. 1873; Пыпин А. Н.—Исторія русской литературы, т. III, СПб. 1899; Венгеров С.—Русская поэзія, т. I, СПб. 1897). Шевченко згадує про Тредьяковського саме в зв'язку з тією його ходячою репутацією, як непоправного маньяка віршованої форми. С. Є.

Стор. 33, ряд. 13—15. — «Прошлой зимой в фельетоне Р(усского) Инвалида вижу на безконечных столбцах безконечное малороссийское стихотворение...» Мова мовиться про один із віршів Афанасьєва-Чужбинського з патріотично-солдатським змістом; таких віршів чимало дав він ще в трьох випусках книги «Русскій солдатъ» (1851—1855; передруковано в VI та IX-му томах «Собранія сочиненій»). Який саме вірш вразив так прикро Шевченка, встановити

не можемо, не маючи під руками комплекта «Русского Инвалида» за 1856 р. В бібліографії творів Афанасьєва - Чужбинського, доданій до I-го тому «Сочиненій», віршів із «Русского Инвалида» не знаходимо зовсім.

С. Є.

Стор. 33, рядок 37. — Бархвиц, Станислав Августович—підпоручик Оренбургського лінійного №5-й баталіона. Зимою 1848 року Бархвиц позичив у поета 63 карб. 30 коп. на срібло, і не повернув назад грошей. Коли-ж Шевченко подав на Барховица скаргу, то цей не тільки відмовився від свого боргу, але ще й прохав начальство «поступить с рядовым Шевченкою по всей строгости законов, будто-бы за ложное представление претензии». Чим закінчилась ця справа—невідомо (Див. «Кіевская Старина», 1891, кн. II, стор. 334—335).

М. Н.

Стор. 33, ряд. 37—38.—Апрелев Василь Петрович (1805—1855), представник петербурзької «золотої молоді», кавалергардський полковник. Час і характер його знайомости з Шевченком докладно означені в журналі. Хто був той земляк Соколовський, що звів поета з Апрелевим, тепер визначити неможливо.

С. Є.

Стор. 34, ряд. 16—17.—«Таких друзей у меня было много и, как на подбор, все люди военные». Шевченко цими словами говорить чи не про ту компанію і в столиці, і на Україні, що сама себе прозвала «обществом мочемордия». Виразисту, хоч і безперечно ідеалізовану, характеристику цього гурту людей знайдемо у Афанасьєва-Чужбинського. «Тесный кружок умных и благородных людей, преимущественно гуманных и пользовавшихся всеобщим расположением, принадлежал к числу тех собутыльников, которые—не находя ли деятельности в тогдашней среде, не успев ли отрешиться от юной разгульной жизни, единственным наслаждением находили удовольствие похмелья и девизом своим избрали известную латинскую пословицу «in vino veritas». Слабость эта, извиняемая в дворянском быту, а в то время заслуживавшая даже особенную похвалу, не вредившая никому, не мешала однако же членам упомянутого кружка быть приятными собеседниками почти весь день, потому что они могли выпивать очень много и только уже вечером нализывались до того состояния, когда язык прилипает к гортани и в глазах двоются предметы. Кружок этот носил название «общества мочемордия» вследствие того, что на языке его не существовал глагол «пьянствовать», а заменялся фразой «мочить морду», и каждый удалой питух назывался «мочемордой» или, по крайней мере, имел право на это название... Члены, смотря по заслугам, носили титулы мочемордия, высокомочемордия, пьянейшества и высокопьянейшества. В награду усердия у них существовали отличия: сивалдай в петлицу, бокал на шею и большой штоф через плечо... Старейшиной был тогда В. А. З(акревск)ий, носивший титул высокопьянейшества и получивший большой штоф через

плечо» (Чубинський А.—Воспоминанія о Т. Г. Шевченкѣ, стр. 8—9). Гульба та піяцтво було того часу звичайним явищем, щоденною розвагою серед неробочого, хоч і «благородного», дворянства, еднаючись з усякими витівками, що ними тішили себе й розважали ці ні до якої роботи нездатні люди. На лівобережній Україні це були «мочеморди», на Правобережжі те ж саме з'явище прибрало форми так званої «балагульщини», в якій дослідники теж бачать «елементарну, мало свідому, а часто циничну реакцію проти усеї тої фальші шляхецько-панського життя, що виробилася віками, та особливо при кінці XVIII і в початку XIX в. дійшла до найвищого ступня під впливом французщини» (Франко І в.—Король Балагулів. «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. 57, стор. 19; див. ще Чорный М. (Рыльский)—Съ праваго берега Днѣпра. «Основа», 1861, кн. II; Рыльский Ф.—Нѣскольکو словъ о дворянахъ праваго берега Днѣпра. «Основа», 1861, кн. XI—XII; стаття про поляків у VII т. «Трудовъ» П. Чубинського; Познанский Б.—Воспоминанія. «Украинская Жизнь», 1913, кн. I—V; Михальчук К.—Изъ украинскаго былого. «Укр. Жизнь», 1914, кн. V—VI, VIII; Антонович В.—Автобіографичні записки. «Л.-Н. Вістник», 1908, кн. VII—IX та ин.).

В коло «таких друзей», як Закревський і його компанія, потрапляв часто Шевченко і в Петербурзі, й на Україні. Жива, товариська вдача тягла його до людей, а поміж тодішніми «феодалами» мочеморди, з їхнім примитивним і циничним протестом, часто бували ще не найгірші. Кн. Рєпнина, що взяла на себе, як вона писала поетові, «роль совести вашей» (Чалый М.—Изъ переписки Т. Г. Шевченка съ разными лицами. «Кіевская Старина», 1897, кн. II, стор. 161) не раз угрущала Шевченка за знайомість та товаришування з гуртком Закревського. «Ваше несчастье,—писала княжна до поета 22 жовтня 1844 р.,—что вы связались с этими пустыми людьми. Куда бы лучше для духовного вашего человека сблизиться с Капнистом и его женою, так богато одаренными и умом, и истинным просвещением, и душою. Нельзя ли понять изречение: «вино веселит сердце человека» в духовном смысле?... Не сердитесь на вечные мои проповеди: я вас слишком люблю, чтобы не говорить правды» (Там же, стор. 163). «Я надеялась, что вы уже не в переписке с ним,—знов пише поетові кн. Рєпнина, дізнавшись, що Закревський мав листа від Шевченка.—Я этого знакомства очень боялась для вас. Любите, сколько вам угодно, Капниста, Бурковского, Галагана, Вл. Лукашевича,—с ними все хорошее, благородное, находящееся в вас, разовьется более и более; вам будет хорошо и всем вашим искренним друзьям радостно» (Там же, стор. 166). Те ж саме, з доручення Рєпниної, писали Шевченкові й інші люди,—див. напр. лист Ол. Капниста (Там же, стор. 158). Та все лихо було в тому, що «проповіді» княжни Рєпниної, цілком резонні й доброзичливі самі по собі, часто потрапляли «не в те місце» в душі у Шевченка; її власне товариство, отой великопанський «рабовладельческий» гурт, до якого вона тягла поета, не завжди міг задовольнити Шевченка. «Такого чоловіка-українця,—пише з цього приводу

наочний свідок—що б вдовольнив Шевченків дух, як тоді, так і пізніш тяжко було знайти на Україні. Напр. з самого початку рр. 50-их лиха доля примусила була і мене вештатися по селах Лівобережжя і переважно по тих, де перебували і «сухоморди», і «мочеморди». Стривав я і Віктора Закревського, і Платона Лукашевича; знавав не згірше і Скоропадських, і Тарновських, і Родзянок, і Галагана, і Миколу Маркевича (історика, поета і музика). Та не тільки тоді, навіть і тепер, коли вже на минуле я дивлюся зовсім безстороннім оком, я не скажу, хто з них був ліпший. У кого з них було більш почуття українського громадянина? Хто з їх гидував кріпацтвом? Хто з них не неволив кріпака? Хто не був «російським дворянином» з кокардою на лобі і в кого була більша искорка почуття демократичного? В останньому разі я дав би перевагу Закревському та В. В. Тарновському! Закревський, правда, більш за всіх «мочив морду», хоча напр. і Маркевич не дурень був випити; але ж Закревський ні у вік би не написав такого доносу, який подав Маркевич на молодого ще студента, Костянтина Масальського» (Кониський О.—Тарас Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 141). Отже не все «хорошее и благородное» збиралося між вибраним і пристойним панством. Часто панство це виявляло себе навіть що-до знаменитого вже поета гіршим, ніж оті непристойні мочеморди,—згадаймо, напр. лист до Шевченка як-раз від одного з рекомендованих Рєпниною, Лукашевича, про «300 душ таких олухов, как Шевченко. Рассказывая, под свежим впечатлением, княжне Рєпниной про этот случай, Шевченко рыдал, как ребенок» (Чалый М.—Жизнь и произведения Тар. Шевченка, стор. 40). Або ще епізод у Родзянків, коли поет буквально втік з їхнього Веселого Подолу, побачивши, як там годують людей запотилишниками. Не диво, що колишній кріпак, який не порвав своїх живих зв'язків з поневоленою кріпацькою масою, був завжди на сторожі в тому вибраному товаристві. «Крепостной гнет, тяготевший тогда над народом,—поясняет це Чалый,—вот что отталкивало поэта и отравляло лучшие минуты его существования. Праздничная обстановка помещичьих домов не могла ослепить человека, подобного Тарасу, который по собственному опыту знал, какова должна быть закулисная жизнь этих гостеприимных хозяев и чего стоило богатое угощение сотен гостей их крепостным людям» (Там же, стор. 39). Не диво також, що Шевченкові лекше було з такими людьми, як мочеморди, що так само протестували—по своєму, часто безглуздо й дико—проти прилизаної порожнечі й специфічної пристойності поміщицьких дворів. З двох лих поет вибирав менше. От чому, не вважаючи на всі попередження таких ідеально-чистих особисто людей, як Рєпнина, Шевченко все ж не рвав навіть з тими «приятелями», за саму знайомість із якими доводилось опісля каятися.

С. Є.

Стор. 35, рядок 13. Рені Гвідо (Guido Reni), найвизначніший з болонської школи художників-малярів, народився в Кальвенцано, біля Болонії,

1575 р., вмер у Болонії 1642 р. Твори його становлять перехід од доби Відродження до барокко. Від першої він перейняв гарний рисунок, а другою його еднає граціозність і колорит. Найбільш відомі образи Гвідо Рені: «Ессе homo», «Розп'яття св. Петра», «Св. Родина в дорозі до Єгипту», «Побивання немовлят», «Геркулесові подвиги», «Клеопатра», «Беатриче Ченчі» та ин.

Ол. Н.

Стор. 35, ряд. 19. К а л а м Олександр (Alexandre Kalam), швейцарський художник і гравер, народився 1814 р., помер 1867 р. Він малював так звані «класичні» краєвиди, себто в своїх картинах давав поєднання різномірних частин від тих дійсних краєвидів, які бачив у природі. Калам зажив собі великої слави, між иншим, і в Росії, де 1845 р. Академія Мистецтв ушанувала його званням «почетного вольного общника» й де він мав і наслідувачів, як от А. І. Мещерський, що з ним і Шевченко зустрічався у графа Ф. П. Толстого.

Ол. Н.

Стор. 35, рядок 27. «З а п и с к и а р т и с т а» — мемуари Щепкина. Його приятелі, слухачі цікавих оповіданнів артиста з його життя, що дало йому змогу спізнати всю Росію «од льокайської кімнати до палацу», умовляли Щепкина, щоб він записав свої спогади. Пушкин навіть сам записав був перші рядки з них. Але, заклопотаний щоденною роботою, не мав Щепкин змоги поставитися до цього діла цілком уважно і через те друкував свої мемуари уривками по всяких часописах та збірках (див. Бібліографію о М. С. Щепкинѣ А. С. Полякова. Русск. Бібліофиль, 1914, № 7; А. Брянского — Русскія театральныя воспоминанія и записки. Петргрд. 1915. Приложение къ Ежегодн. Имп. Театр., стор. XXVI). Після смерти артиста старший син його зібрав їх в одну книгу, (Москва, 1864). Року 1914 передруковано їх у згаданому не раз вже виданні акторового внука, М. А. Щепкина. Спогади мають інтерес для історії раннього театру на Україні і в Росії, чимало дають вони й яскравого побутового матеріалу.

Рл.

Стор. 35, рядок 28. «С о в р е м е н н и к ъ» — один з найкращих та найвпливовіших російських журналів; заснував його ще Пушкин: перша книга вийшла 1836 р. під заголовком: «Современникъ. Литературный журналъ, издаваемый А. С. Пушкинымъ». Під редакцією Пушкина «Современникъ» виходив по чотирі книги на рік. По смерті Пушкина журнал перейшов до П. Плетнева, що редагував його до 1847 р., коли його перебрали на себе Панаєв та Некрасов, маючи на меті між иншим створити трибуну для В. Белінського, що розійшовся тоді був з «Отечествен. Записками». Хоча цей визначний критик незабаром помер, але нова редакція зуміла об'єднати коло «Современника» найкращі літературні сили і журнал швидко пішов угору. Надто впливу йому додало співробітництво таких корифеїв російського письменства, як Некрасов, Тургенев, Л. Толстой, та критиків — Чернишевського й Добролюбова. З українців досить ре-

гулярно писали в «Современнику»: П. Куліш (ціла низка повістей) та М. Костомаров (історичні монографії). Репутація радикального органу, що створили «Современнику» його чільні публіцисти, як Чернишевський та Добролюбов, звернула на журнал особливу увагу цензури, надто коли почалася реакція до реформ 60-х років та коли арештований був і сам Чернишевський. Р. 1862 журнал тимчасово припинено, а р. 1866 закрито й зовсім у зв'язку з відомою Каракозівською справою.

В історії російської журналістики «Современнику» належить виключно видатне місце. Переживши важку добу Миколаєвської реакції, «Современникъ», пише про його один з істориків російської літератури— «стал Современником своих дней в полном смысле этого слова, выразителем самых смелых и затаенных дум своей эпохи, самым отзывчивым ее органом. На его страницах вы найдете отражение всего, что волновало людей сорок лет тому назад, заставляло их любить, ненавидеть, надеяться или приходить в отчаяние. Здесь все шереховатости стиля, вся грубость и блеск полемики — так характерные для того времени, вся гамма общественного настроения от первых глухих и робких нот первых упований до полных самоуверенных аккордов людей, думавших, что они из глупой России сделали уже Россию умной, из России молчаливой — Россию говорящую. Здесь напечатаны лучшие стихи Некрасова, здесь прошла вся деятельность Добролюбова и почти вся Чернышевского — здесь, словом, главный умственный центр эпохи. Успех журнала был поразителен; его читали везде, где думали, а его редакторов, Некрасова и Чернышевского, почти боготворили» (Соловьев Евг. (Андреевич) — Очерки изъ истории русской литературы XIX в. Изд. 3-е. СПб. 1907, стр. 219).

«Современника» Шевченко читав, — до заслання мабуть регулярно, а на засланні те, що траплялось йому до рук; принаймні в його листуванні знаходимо декілька разів згадку про цей журнал. В листі до Ол. Плещеева з 1856 р. Шевченко прохає переслати його повість «Княжна» до редакції «Современника» («Твори», т. II, стор. 391); Бр. Залеському поет радить перечитати «прекрасную статью Хотинского и Писаревского о фотографии в «Современнике» за 1852 г., не помню какой №» (там-же, стор. 394). Вернувшись до Петербургу, Шевченко, як свідчить Д. Мордовець, через Костомарова близько став був до Чернышевського та інших співробітників «Современника» (Мордовець Д. — З минулого та пережитого. «Л.-Н. Вістник», 1902, кн. VI, стор. 248—251). В «Современнику» ж таки (за 1860 р. кн. III) була надрукована і відома стаття Добролюбова про Шевченка, в російській журналістиці перша, що змала давню традицію смішками говорити про українського поета. «Мы, великоруссы,—писав у «Современнику» Чернишевський з приводу першої книжки «Основи»,—не можем похвалиться, что всегда были справедливы в своих литературных сношениях с малороссами. Еще очень недавно русская литература смотрела на попытки придать литературное значение малорусскому языку иногда с надменной усмешкой, иногда

и прямо с враждой» А тим часом—«имея такого поэта, как Шевченко, малорусская литература ...не нуждается ни в чьей благосклонности» (Чернышевский Н. Г.—Полное собрание сочинений, т. VIII, стор. 48—49) і певна річ буде неминуче йти і розвиватися тим самим шляхом, як і всі інші на світі літератури. Взагалі «Современникъ» був першим і, коли не рахувати Герценового «Колокола», на довгий час єдиним журналом у Росії, що пробував ставити українське питання на належний ґрунт натурального розвитку українського народу з усіма в цієї тези логичними висновками. Тому-то «Современникъ» і став був що-до українського питання за свого роду школу для молодших працівників-журналістів, і його позиція згодом відродилася в діяльності Ол. Н. Пипіна, що велику віддавав українському письменству увагу в своїх наукових та й публіцистичних працях.

Про стосунки письменників із «Современника» до українства див.: Драгоманов М.—Историческая Польша и великорусская демократія, розд. VIII. «Собрание политических сочинений», т. I. Paris 1905, стор. 91—107; передруковано анонімно в «Киевской Старине» 1906 р. кн. III—IV, стор. 331—345, під заголовком: «М. Бакунинъ и русские прогрессисты 60-х годовъ въ вопросѣ о польско-украинскихъ отношеніяхъ»; Лозинський М.—Польский і великоруський революційний рух і Україна, Львів, 1908; Кривецький Ів.—М. Добролюбов і Україна. Л.-Н. Вістник», 1911, кн. X; Василько А. (Ніковський)—Російська критика і українське письменство. «Світло», 1911, кн. IV. С. 6.

Стор. 35, рядок 40—41. «...Я думало Осаде Пскова... Брюлова». В повісті «Художник» маємо в формі листа оповідання про те вражіння, що справила ця картина на Шевченка, як він уперше її побачив.

«...Мы пошли в портик.

Я не знаю, рассказывать ли вам, что я там увидел. Рассказать я вам должен, но как я расскажу нерассказываемое?!

Отворились двери в мастерскую, и мне представилось огромное темное полотно, натянутое на раму. На полотне черной краской написано: «нач. 17 июня», за полотном музыкальный ящик играл хор Нобилей из «Гугенотов». С замиранием сердца прошел я за полотно, оглянулся и у меня дыхание захватило: предо мною стояла не картина, а со всем ужасом и величием живая «Осада Пскова». Вот где смысл крошечных эскизов! Вот для чего он прошедшее лето делал прогулку в Псков! Я знал о его предположении, но никогда не мог вообразить себе, чтобы это так быстро исполнилось. Так быстро и так прекрасно! Пока я сделаю для вас небольшой контур с этого нового чуда, опишу вам его, разумеется, весьма ограниченно.

На правой стороне от зрителя, на третьем плане картины, взрыв башни; немного ближе пролом в стене и в проломе рукопашная схватка, да такая схватка, что смотреть страшно. Кажется, слышишь крики и

звон мечей о железные ливонские, польские, литовские и, бог знает, еще о какие железные шлемы. На левой стороне картины, на втором плане, крестный ход с хоругвями и с иконой Божией матери, торжественно спокойно предшествуемой епископом с мечем святого Михаила, князя псковского. Какой удивительный контраст! На первом плане, в середине картины, бледный монах с крестом в руке, верхом на гнедой лошади. По правую сторону монаха издыхающий белый конь Шуйского, а сам Шуйский бежит к пролomu с поднятыми вверх руками. По левую сторону монаха благочестивая старуха благословляет юношу или, лучше сказать, мальчика на супостата. Еще левее девушка поит водою из ведра утомленных воинов, а в самом углу картины полуобнаженный умирающий воин, поддерживаемый молодою женщиной, быть может будущей вдовой. Какие чудные разнообразные эпизоды! И я вам их и половины не описал: мое письмо было бы бесконечно и все-таки не полно, если бы я вздумал описывать все подробности этого совершенства искусства.

Удовольствуйтесь на первый раз хоть этим прозаическим очерком в высшей степени поэтического произведения. Со временем пришло вам контур с него, и вы тогда яснее увидите, что это за божественное произведение» (Шевченко Т. — Поэмы, повести и рассказы..., стор. 331—332).

Як що взяти на увагу, що над «Осадою Пскова» працював Брюлов 1840 р., себто коли Шевченко дійсно вже був при йому, то наведений уривок можна вважати за справжні поетові вражіння, відновлені в згадках на засланні, коли писано повість «Художник». С. Є.

Стор. 36, ряд 1—4. «Из моей библиотеки, которую я знаю наизусть всю и которую уже давно упаковал в ящик, не нашлось книги, достойной сопровождать мне»... Отже—навіть на засланні була в Шевченка бібліотека. Правда, бібліотека, яку можна було в один короб спакувати, себто дуже невеличка. Але вважаючи на те, що це було в Новопетровському, де, як ми вже знаємо, взагалі ніхто нічого не читав, де «только один лекарь выписывает кой-что литературное, а прочие как будто и грамоты не знают» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 370), та ще в тодішньому становищі Шевченка, як простого рядового, що жив у казармі—то ця невеличка бібліотека треба брати за річ вельми знаменну, за покажчика певної культурної височини. Шевченкова бібліотека свідчить, що поет любив книгу, збирав її, читав і перечитував, бо ж свою бібліотеку знає напам'ять і турбується, як бути без книги цілий місяць під час плавби Волгою до Нижнього: книга для його річ, без якої він обійтись не може. І це не перша бібліотека, яку зібрав був Шевченко на засланні. Під час тусу в його в Оренбурзі забрано чимало було книг усякого змісту (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 131), і проте в Новопетровському бачимо у його знов невеличку бібліотеку.

Питання про бібліотеку Шевченка не просто вже само по собі цікаве, бо має воно й величезне практичне значіння. Адже це один із найпевніших способів вирішити давнє змагання — хто саме був із Шевченка: чи малосвічений, хоч і геніяльний, неук, що більше вгадував, ніж розумів сучасність; чи звичайний інтелігент того часу, що розвитком своїм та інтересами йшов на-рівні з віком, розумів його запити й відповідав на них не тільки геніяльною інтуїцією, але й свідомо. Питання це можна вирішити в зв'язку з освітленням того, що саме читав Шевченко, а тут склад його бібліотеки грає, звичайно, першорядну роль.

В літературі різно освітлювано це питання, різно навіть од одних і тих самих людей. Куліш, напр., близький до поета чоловік, раз просто ставить Шевченка за зразок людини, що власними силами, самотужки дійшла вершків освіти й інтелігентности. «На Шевченка,—писав він незабаром по поетовій смерті,—часто чуеш—здаються: що ось, мовляв, мужик, з крепаків вийшов і в школах не бував, та які розумні речі проглаголав!... Ой, ой! коли б то всі знали, що то за головатий був чоловік, той Шевченко, і яку він школу пройшов, попомірявши того шляху, що бодай, каже, більш не міряти, і поживши в столиці з усякими людьми! Ми знали Шевченка тоді, як він написав що-найвищі свої недруковані думи. Не було книжки живої й животворящої, щоб йому в руки попала та й лежала в його непрочитана. Пушкіна він знав на-пам'ять, дарма що писав не його мовою, не його складом, а Шекспіра возив із собою, куди б ни їхав. Ще ж не забудемо, що Шевченко добре працював над малярством і розкидав розумом по всіх малярських школах: то мало хіба там було корму для його голови? Об'їздив Шевченко всю Україну, переговорив з тисячами всякого люду, то це хіба не наука, не бібліотека життя людського? Чували ми його критичні розправи з його уст і дивом не раз дивували, як він глибоко входив у саму суть літературного діла» (Куліш П.—Перегляд українських книжок. «Основа», 1862, кн. I, стор. 60). Здавалося б, у наведених рядках справу з освітою Шевченка поставлено і розв'язано категорично, а тим часом ніхто може, як автор цих рядків, не спричинився так до репутації Шевченка, як малописьменного, неосвіченого неука. Шевченко для Куліша пізніших часів «вузенько вчений» (Яворницький Д.—Матеріяли до біографії Т. Г. Шевченка, стор. 13), а то й просто «темний» чоловік (Куліш П.—Сочиненія и письма. Т. III. Київ, 1909, Примѣчанія и поясненія, стор. 35). Так само «темним» він був і для російського письменника Тургенева, що написав про українського поета в своїх згадках буквально оце: «Читал Шевченко, я полагаю, очень мало (даже Гоголь был ему лишь поверхностно известен), а знал еще меньше того» (Тургенев Ив.—Споминки про Шевченка. «Кобзарь». У Празі, 1876, стор. VI). Шевченко «не был ни учен, ни начитан»,—каже і другий російський письменник Я. Полонський (Там же, стор. X). Схожу до того думку знаходимо і в згадках художника Микешина: «Читать—он, кажется, никогда не читал при мне (!); книг, как и вообще ничего, не собирал. Валялись у него и по полу, и по

столу растерзанные книжки «Современника» да Мицкевича—на польском языке» (Микешин М.—Споминки про Шевченка. «Кобзарь», т. II, У Празі, 1876, стор. XXI). Думки, видима, річ, безпідставні, бо засновані виключно на таких хитких підвалинах, як «я полагаю», «кажется», «при мне»,—дарма, що самі вже твори Шевченка, його журнал та листування показують велику начитаність, а Шевченкові думки напр. про Гоголя вражають своєю влучністю та продуманністю. Він знав більше, ніж те могли помітити випадкові знайомі. А тим часом оці невідповідальні й явно пристрасні свідчення Куліша та людей, що мало знали Шевченка, лягли в основу присудів про його у таких навіть вдумливих учених, як Драгоманов (див. «Шевченко, українофили й соціалізм») та акад. Корш («Шевченко среди поетов славянства»).

Зате чимало маємо й протилежних свідчень од людей, що не один рік знали Шевченка. Костомаров, напр., свідчить, що «беседа с Шевченком никогда не могла навести скуки и была необыкновенно приятна» (Костомаров Н.—Споминки про Шевченка. «Кобзарь», у Празі, т. II, стор. VIII). Лікар Козачковський оповідає, що його гості, «слухаючи Шевченкову бесіду, дивувалися його широкому розвитку» (див. у Кониського О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 159, порівн. т. II, стор. 126). Афанасьєв-Чужбинський переказує, що Шевченко «перечитал... много сочинений» польською мовою, а також часто цілими днями читав запоем, не встаючи з ліжка «или новые журналы, или необходимые ему исторические сочинения» (Чужбинський А.—Воспоминания о Т. Г. Шевченкѣ, стр. 12 і 27). Отже й чимало дослідників, аналізуючи твори й життєві факти з біографії Шевченка, зовсім до інших доходять і висновків. Одзначивши «невсипушу працю Шевченка біля своєї освіти», Кониський писав: «Ми знаємо, що до визволення з кріпацтва Шевченко був людина майже темна. Це він і сам бачив і тямив. Викуплено його з кріпацтва тоді, коли йому йшов вже 25-й рік; це такий час, коли велика більшість людей кінчає вже свою шкільну освіту. Годі було гадати й Шевченкові про освіту систематичну. Та для неї і матеріяльних достатків у його не було. Отже, коли ми, пам'ятаючи усе оце, звернемо увагу на ту освіту, якої надбав собі Шевченко без шкільної допомоги, без системи, без керманича, так не можемо, за такими обставинами, не вважати освіти його доволі високою. Вже ж, щоб надбати її чоловікові хоч би з якою великою кебетою прирожденною, так треба на те перш за все часу. У Шевченка велика сила часу йшла на освіту і науку в малярстві» (Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 89—90). Але й по-за тим важко було б припустити, щоб темна, неосвічена людина мала якийсь вплив на сучасників і нащадків, а тим часом вплив же Шевченка був і єсть величезний. «Вже за-для цього,—справедливо завважає Кониський,—не досить було самої його кебети, яко художника й письменника. Хоч би яка велика була кебета, а до неї треба ще відповідного розвитку духового й морального на те, щоб художник мав вплив на публіку: треба, щоб твори худож-

ника чи письменника стояли коли не вище, то хоч в рівень з культурою людей, на яких він впливає» (Там же, стор. 211). До таких самих висновків прийшов і автор цих рядків, переглянувши щоденні записки поетові. «Думки про неосвіченість Шевченка час би вже закинути до архиву, як наслідок незнання або доктринерської пихи: жадних фактичних підстав вони бо під собою не мають. Поет, яким він показується в своєму щоденникові, нічим не нижчий що-до освіти од звичайного круга своїх сучасників; недостатку систематичної освіти, як видно, він добре надолужив пильним читанням та самоосвітою... І тільки патентоване неуцтво, горде з своїх дипломів, може не помічати того, що, як на свій час, Шевченко зовсім не був людиною неосвіченою, — і не помічаючи, може з призирством дивитись на цього «самоучку». Але так робило й робить раз-у-раз усяке дипломоване неуцтво» (Єфремов С. — Шевченко. Збірка. Київ, 1914, стор. 129—130). «Так падає легенда про неуцтво і неочитаність Шевченка» — завважає автор спеціальної статті про Шевченкову освіту, розглянувши відомі нам данні за і проти (Дорошенко В. — Шевченкова освіта. З приводу одної легенди. Львів—Київ, 1924, стор. 20).

Найдужче цю легенду розвіюють отакі довідки про бібліотеку Шевченка — і про ту реальну бібліотеку, яку він дійсно мав у себе і в Оренбурзі, і в Новопетровському, і в Петербурзі, і про ту, скажу так, «ідеальну» бібліотеку, що була у його в голові, себто про ним прочитані книги, як це одбилося на його творах і листуванні. «Уважне читання творів Шевченка, — пише один з дослідників такої бібліотеки Шевченкової, — знайомство з його біографією, з листами і щоденником повинно б давно збити дуже поширену думку, ніби це був геніяльний, але малописьменний виходець з народа, якому чудесна інтуїція підказала те високе розуміння сучасних йому відносин та пророцькі погляди в будучину, які так нас дивують в його віршах» (Ніковський А. — Бібліотека Т. Шевченка. «Книгарь», 1917, кн. III, стор. 108). На підставі самого-но лиш журналу поетового А. Ніковський нарахував близько 200 назв тих книжок, що були відомі Шевченкові, цілком справедливо додаючи, що від цього «ні трохи не програє його геніяльність, зате вона стає нам більш зрозумілою» (Там же, стор. 113). «Не треба думати, — пише другий дослідник, — що питання про ступінь Шевченкової освіти є лиш біографічним питанням. В наші часи утертим місцем зробилося твердження, що здавалося колись-то парадоксом, твердження про те, що освіченість поетова, той або инший обсяг і напрям його читання є в найтіснішому зв'язку з його творчістю» (Айзеншток І. — Книгозбірня Т. Шевченка. «Червоний Шлях», 1923, кн. VIII, стор. 234). І надрукована там же таки «Опись книгам, принадлежавшим Т. Г. Шевченко», себто каталог його бібліотеки, за останні тільки роки зібраної — документ надзвичайно промовистий. Він об'єктивно показує нам широкий круг інтересів поета, велику амплітуду його читання. Стаючи за свідка певних культурних звичок, він у пень нищить ту легенду про «малопись-

менність» поета, що з легкої руки Куліша, Тургенева й інших так довго і легко кружляла собі по світу. С. Є.

Стор. 36, рядок 5. — Ригельман Олександр Іванович (1720—1789 р.р.), інженер військовий, що довгі часи жив на Україні й робив тут мапи та плани українських міст; студіював історію, написав «Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи», 1788 р. (видана р. 1847), «Исторію о Донскихъ казакахъ», 1778 р. (видана р. 1846), «Изъясненіе о кизлярской крѣпости», 1758 р. Обидві видані праці Ригельманові були в бібліотеці Шевченка (див. Айзеншток І.—Книгозбірня Т. Шевченка. «Червоний Шлях», 1923, кн. VIII, стор. 236 і 237), «Исторія о Донскихъ казакахъ» позначена навіть «с автографом»,—треба думати з автографом видавця, О. Бодяньського. А. Л.

Стор. 36, рядок 20. — Лібельт Кароль—польський філософ, критик і літератор. Народився 8 квітня (н. с.) 1807 р. в Познані в родині бідного, литовського походження, ремісника Станіслава Лібельта (мати—Катерина Зелінська). Закінчивши міську школу й гімназіяльні студії в Познані, Лібельт р. 1826 вступив до берлінського університету, де слухав лекції у самого Гегеля й захопився гегелевською системою. За роботу про Спинозу р. 1828 він одержав золоту медаль, а р. 1830 обороняв дисертацію «De pantheismo in philosophia», за яку здобув ступінь доктора філософії. З науковою метою Лібельт подорожував по Німеччині, був у Парижі, де швидко по його приїзді вибухла революція, яка справила на нього велике вражіння. На самому початку польського повстання, в кінці 1830 р., він повернувся до Польщі, щоб узяти в ньому участь. Після замирення повстання Лібельт висидів 9 місяців у Магдебурзькій в'язниці і вже не міг повернутися до Познані, а жив у селі Олійному, в повіті середньому, чергуючи господарювання з літературними працями, які він надсилав до «Tygodnika Literackiego». Тоді Лібельт, з р. 1842, цілком перейшов на літературну роботу. В цей час він був сталим співробітником, а згодом бере участь і в редагуванні найбільш поступових і демократичних журналів, як той самий «Tygodnik Literacki», «Dziennik Domowy», а найбільше «Rok pod względem oświaty, przemysłu i wypadków czasowych», який виходив у Познані р. 1843—1846 під ред. Андрія Морачевського, Лібельтового ще з кампанії 1831 р. товариша. «Rok», між іншим, став виразником соціалістичної течії в статтях двадцятилітнього критика Едварда Дембовського, якого за «комуністичну пропаганду» вислано було з Прусії. Амністія р. 1840 дозволила Лібельтові вернутися до Познані, де він зайнявся педагогічною роботою, заснував приватний пансіон, виступав з публічними відчитами про естетику та німецьку літературу. Але знову з політичних причин йому заборонено було викладати в німецькій гімназії й тримати пансіон. Радикальна «пропаганда» молодих літераторів, як Лібельт, Морачевський, Каменський, Дембовський, мала широкий відгук у громадянстві саме через гостро поставлені про-

блеми «сучасности». «Rok», відповідаючи на закиди одного часопису, що він «не трудиться над минулим, але над сучасним», і «будує дім, починаючи з даху», відповідав, що в роботі над сучасністю вбачає всю суть журналістики («Rok, 1844», вып. III, стор. 70).

До цього часу стосується поява в першій і другій книжках «Rok'u» (1844 р.) знаменитої статті Лібельта «O miłości ojczyzny», яка зробила на читачів сильне вражіння своєю великою літературною вартістю, а також і своїм гарячим патріотизмом. Лімановський, історик польських революційних рухів, визнає за нею й поважне наукове значіння, бо вона дала глибокий аналіз самому розумінню народности (B. Limanowski, Stanisław Worcell. Kraków 1910, стор. 289—291. Тут Лімановський докладно переказує зміст статті Лібельта).

Основа народу, за Лібельтом, полягає в єдності роду; це не вимагає одноплеменности. До складу польського народу увійшла Литва і Русь, але «простий Литвин і селянин Русин» не змішалися з народом польським, бо «на нещастя давнє розуміння «народу» не поширювалося на простий люд, але тільки на шляхту» (B. Limanowski, Worcell, стор. 290) Лібельт встановлює, що життя народу і життя держави—це дві різні речі. І розглядаючи любов до батьківщини в державах, що мають різні форми урядування, він ілюструє це на всяких прикладах з різних часів і народів. Гостро висловлена зненависть до тих урядів, які спираються на неволю й темноту простого люду («Rok 1844», cz. I, стор. 23) разом з оспівуванням «narodowości», «якої ні надати, ні вирвати з серця ніхто не потрапить» (там же, стор. 40) викликалі особливий інтерес у сучасного читача. «Коли народ втрачає політичне буття, писав Лібельт, він ще тим самим не втрачає своєї народности; жевріє вона і до того часу буде в ньому вогнем непорочним, поки зіпсованість звичаїв і моральности не залле його водою байдужности й легковажности. Утиск народности, як утиск усього, що має в собі щось божественне й святе, тільки підносить і роздмухує народність».

Думки того часу, що появилися в творах Лібельта, доходили й до славянистів 40-х років у Києві; можливо, що й твори ці були їм відомі, бо ймення авторове було знайоме Шевченкові вже на засланні, — правда, познайомити його з Лібельтом могли поляки - товариші на Оренбурзькому засланні.

В час напруженої літературної роботи, яку виявляв Лібельт у першій половині 40-х р.р., він видав ще великого підручника математичних наук (Познань, 1844, в двох томах), а в 1845 році виступив з великим філософським твором «Filosofia i Krytyka», яка становила ніби вступ до естетики. Цю книжку знав Шевченко, як це він зазначає в журналі 5-го липня. Учень Гегеля, Лібельт був недовго під його цілковитим впливом і вже в цій новій книзі він пробує вийти з-під впливу «владаря дум» того часу. Лібельт був переконаний, що панування над думками світу перейде від німецької до слов'янської філософії. В книжці «Філософія й Критика» він накреслив «одкровення слов'янської філософії». Він скеро-

вує свій удар проти німецької філософії в бік того всевладного розуму, який у німецьких філософів дійшов був до повного зневажання всіх інших проявів у людині духової істоти. Все зведено було виключно до абстрактної думки, якій Лібельт протиставляє уявлення, образотворчу силу людського духу (*wyobraznia*), яка тільки й може допомогти зрозуміти дійсність, що складає собою єдину нерозривну цілість. Розум розкладає, аналізує, а нічого не творить і «немов кислотний розчин, роз'їдає індивідуальність і форму твердого тіла»,—тим часом як дійсний поступ життя полягає не в знищенні й руїні, а в будуванні, в пластичному відтворенні справжньої дійсності. Нова філософія, на думку Лібельта, може повстати тільки в інших умовах духового життя і тільки серед нового народу. Нова філософія образів та дії, в супереч філософії розуму й абстракції, може повстати тільки серед слов'янства, яке заховало в собі простоту, натуральність, пластичність поглядів на речі. Бажаючи належним чином зрозуміти основи тієї нової філософії, належить, як вимагає Лібельт, добре вдуматися в елементи слов'янського духу, зрозуміти спосіб мислення народу і розвиток його розуміннів у представників інтелігенції (Ł. Sowiński—Rys dziejów literatury polskiej. T. V. Wilno, 1878, стор. 20—39). Два дальших томи філософського твору Лібельта склали його «System umnictwa, czyli filozofii umysłowej». Але праці над виробленням філософської системи переривалися практичною діяльністю Лібельта в революційному рухові другої половини 40-х років.

Ще з року 1843 Лібельт бере видатну участь у революційних демократичних організаціях Познані. Саме в цьому році він стає членом познанського комітету Польського Демократичного Товариства; крім того, він увіходить і до фінансового комітету, який має завданням збирати кошти на загальне повстання: зібрані гроші пересилано до Парижу на адресу так званої Централізації, що керувала загальним польським рухом. У Познані відбуваються повстанчі наради, в яких беруть участь Лібельт, Наполеон Каменський, Вольневич та інші. Лібельт увіходить членом і до нового комітету, обраного в-осени 1844 року, який з провінціального вже став центральним комітетом. Метою повстанчої роботи було витворити самостійну демократичну Польщу і перевести соціальні та політичні реформи, як от визволення селян. Формою переведення повстання вибрано було революційну диктатуру, і таким диктатором мав стати Мерославський, який нахилився до соціалістичних поглядів і навіть був у опозиції до Демократичного Товариства. Мерославський прибув до Познані в кінці грудня 1845 р., а в початку січня 1846 р. організував у Кракові наради, на яких вибрано було Народовий Уряд, накреслено його функції й обсяг влади, а також визначено було час і спосіб повстання. Народовий Уряд мав складатися з представників од усіх земель давньої Речі Посполитої, і Познанський комітет одностайно обрав за представника од Великопольщі Кароля Лібельта. Вибух повстання мав одбутися разом по всіх місцях в один день і навіть в одну годину. Вироблено було точну інструкцію, як починати повстання

в гмінах. Час повстання визначено було на ніч з 21 на 22 лютого, але 12 лютого Мерославського було заарештовано і з цього почалися арешти керівників повстання. 14 лютого заарештовано Лібельта в Познані, якраз на від'їзді з революційною метою до Кракова. Вибух стався стихійно в Галичині й Кракові без належного керівництва. Після кількох місяців ув'язнення по різних в'язницях Познані й Берліна, де Лібельт написав студію з часів боротьби французів за свою незалежність під назвою «*Dzielnica Orleańska*» (Познань, 1847 р.).—твір також відомий Шевченкові,—у вересні 1847 року розпочався суд, який точився до жовтня. Присуд був дуже суворий: 8 підсудних було засуджено на смерть, між ними й Мерославського, двох—на 25 років в'язниці, Лібельта засуджено було на 20 років, інших—від 15 до 6 років. Але суворий присуд був актом влади, яка думала цим стримати власну революцію. Вибух її в березні 1848 р. на вулицях Берліна звільнив і польських в'язнів. Народ першого ж таки дня постановив випустити їх з в'язниці, і коли королівський прокурор, довідавшись про це, хотів звільнення поляків виставити, як акт королівської милости, й поспішив оголосити в'язням амністію за підписом короля, натовп народу ледве дав йому скінчити цю кумедію: виламали браму, Мерославського й Лібельта посадовили на візника й повезли до Берліну, а від Оранієнбурзької брами випрягли коней і везли вже сами. Мерославський французькою, а Лібельт німецькою мовою дякували революційному народові (H e n r y k S z u m a n. *Wspomnienia Berlińskie i Poznańskie z r. 1848.* Warszawa, 1899, стор. 28—29. Також *Wspomnienia Guttrego.* Wilno, 1913, стор. 162).

Лібельт повертається до Познані й бере участь у реорганізації Вел. Князівства Познанського. Іменням Лібельта підписано конвенцію 11 квітня 1848 р. між обивательською комісією та королівським комісаром, яку складено було в Ярославці під Сродами на Познані. Конвенція ця фіксувала вимоги, щоб на чолі адміністраційного, судового, фінансового й шкільного відділів адміністрації стояли поляки. Крім того було визнано за конче потрібну річ організувати народню армію (документи що-до цього надруковано в споминах Шумана, стор. 59—66). Проекти Сейму в Берліні що-до організації кн. Познанського несподівано пішли в бік повного злиття Познані з Німеччиною. Тому в травні 1848 р. польські громадські кола Познані склали «маніфеста», що його між іншими підписав і Лібельт, про відновлення Польщі, як держави. Певна ворожість громадської думки проти німців відбивалася на громадському житті Познані, але це не заважало Лібельтові під цей час брати участь у німецькому часопису «*Reform*», що його редагував А. Руге, а співробітником був між іншими Бакунін. Стан облоги, який проголосив при кінці 1848 року в Берліні генерал Врангель, припинив існування журналу. Лібельт потроху одходить од політичної роботи. По різних комітетах його заступили інші люди і він знову береться до літературної діяльності. Року 1848 він заложив разом з поетом Ришардом Бервінським політичний часопис «*Dziennik Polski*», видання якого

швидко було заборонено. В тому ж році Лібельт головував у польському відділі пражського слов'янського конгресу. Трохи згодом він був членом у пруській палаті депутатів і власне на цьому кінчається його політична діяльність. Ще п'ять років до 1854 він живе в надзвичайно напруженій науковій роботі. До цих саме років належить його нова двохтомова філософська праця «System umnictwa, czyli filozofii umysłowej (Познань 1849—1850) і перший том твору «Umnictwo piękne, czyli Estetyka» (Познань, 1849). Два дальших томи «Естетики» надруковано було польською мовою в Петербурзі (р. 1854) «System Umnictwa» був тісно зв'язаний з Естетикою Лібельта. Поставивши собі завданням доповнити однобічну філософію розуму широким поглядом на силу виображення, Лібельт цілком природньо прийшов до необхідности дати філософію мистецтва. Бо подібно до того, як філософія Гегеля спирається на логику, так філософія Лібельта ґрунтується на естетиці. Він переконаний, що логика нікого з непривичаєних до «роздивлення мислю в мислі» не захопить до філософії, тим часом як через естетику він як-раз цього наслідку й сподівався. Дуже поширене розуміння всесвіту, як вияву образотворчого духа божого й найвищого витвору мистецтва, надавали Лібельтові право думати, що наука про мистецтво може стати дорогою до широких і глибоких просторів філософії.

Мистецтво для Лібельта—«мисль божа», що переливається в слова, в тони, у фарби, в камінь, що перероблює мертвий матеріал у відповідні форми. Краса—це гармонія ознаки й значіння, це одність форми й змісту в зовнішньому матеріалі. А правдивий зміст становлять «мислі божі», або ідеї, що об'являються людині в формі ідеалів, божественної досконалости, і бувають для людини тим, чим для природи суть закони природи, тому краса—то єсть зовнішня проекція або вчуття ідеалу. Лібельт у першій ж частині своєї естетики дає систематичний розподіл окремих видів мистецтва. За основу систематики він бере з одного боку елементи форми, змісту та їх одности в житті, а з другого боку три голвних ідеали: краси, правди й добра. Перший принцип класифікації дає Лібельтові можливість поділити всі види мистецтва на три головні групи: мистецтва формальні або пластичні, змістові або ідеальні й публичні або життьові. З цих груп кожна поділяється вже на окремі види. За цією класифікацією до мистецтв формальних належать: Архитектура—що виробляє ідеал краси, Сніцарство (різбярство)—що виявляє ідеал правди і Малярство—що дає ідеал добра. Змістові мистецтва—Музика з ідеалом добра, Поезія—правди і Красномовство—добра. До мистецтв життьових належать: Ідеалізація природи, що відбиває ідеал краси (садівництво мистецьке, вбрання і оздоба), Естетичне виховання людини, що витворює ідеал правди (естетичне формування тіла—гімнастика й танок, впізнання краси або естетичне формування духа і драматургія чи естетичне формування життя), нарешті Ідеалізація загалу (społeczności), яка творить ідеал добра (культ релігійний, культ політичний, культ народу).

Ця система не була в деталях оброблена, проте надавала певної самостійності філософії Лібельта.

Найбільшою заслугою Лібельта була друга частина Естетики, яка мала за предмет викладу—красу природи, себто—естетику фізичну, що в його системі давала певну філософію природи. Заслуга Лібельта полягала тут у дальшій критиці Гегеля і взагалі ідеалістичної філософії, яка зводила всі вияви природи до сухої схеми абстрактної думки та її абстрактних категорій. Лібельт не став і на матеріалістичну стежку, яка приводить, на його думку, до розуміння природи як бездумної, механічної роботи атомів. Лібельт провадить у своїй естетиці до розуміння пластичної сили природи, що стає живим об'єднанням змісту й форми, думки й буття, духа й матерії, і тому саме може виявити собою незчисленне багатство різної форми істот. Без роботи такої пластичної сили, яка з'єднує численність розпорошених елементів в однolitні образи, без мистецької творчости в найсправжнісінькому розумінні цього слова, природа ніколи б не була тим, чим вона є, себто витвором мистецьким як у цілості своїй, так і в найменших її з'явишах.

Всі три томи Естетики випадково потрапили до рук Шевченкові на заслання і він їх читав. Ще на підставі раніш відомих творів Шевченко характеризував Лібельта як «містика й непрактика в мистецтві». Перші враження від Естетики були неприємні: «жестко, кисло, приторно—настоящий немецкий суп-вассер». З перших сторінок Шевченко не додавав був того нового, що вніс Лібельт у німецьку філософію. Йому здалося, що від книги тхне німецьким ідеалізмом. Але читав він далі й знаходив ці нові слова й думки Лібельта. «В одном месте, записує Шевченко в журналі, он (разумеется осторожно) доказывает, что воля и сила духа не может проявиться без материи. Либельт решительно похорошел в моих глазах, но он все таки школяр» (під 11 липня). Лібельт захоплює його, він пробує сперечатися з Лібельтом, з приводу де-яких думок він висловлює свої погляди на людську творчість. Нарешті Шевченко називає Лібельта своїм «очаровательным собеседником» і «неизменным другом». Звичайно впливові Естетики Лібельта Шевченко піддатися не міг. Може серед інших обставин він і не прочитав би цього великого трактата і в одному місці в журналі він визнає за слушну думку якогось знайомого, що такі книжки пишуться для арештантів, яким не дають читати навіть Біблії.

З часу виходу останнього тому Естетики (1854 р.), протягом дванадцяти років, аж до 1866 р., Лібельт не дав нічого з поля науки. Нова зміна розумових течій принесла поширення праць Дарвіна, Бокля, Конта, взагалі позитивістів. Доба реалізму в мистецтві, науці й житті одбилася й на творчості Лібельта. Не переходючи до табору цих нових течій, Лібельт визнає за ними силу нової науки, яка несе його краєві нові досягнення заходу. Він переходить на теми економічні й природничі; з-під його пера, замість спекулятивно-філософських творів, вихо-

дять такі його роботи, як «Człowiek przedhistoryczny», «O kometach i gwiazdach spadających», «O kanale Sueckim», «Koalicja kapitału i pracy» (Poznań, 1868). В цій останній роботі Лібельт розвиває думку про необхідність зменшити до певної кількості акцій усякого роду капітал, чи то рільничий чи промисловий, з наданням права робітникам ці акції набувати й користуватися тією додатковою вартістю, яка в наслідок посідання акцій утворюється. З ненадрукованого листа Гельтмана до одного з знайомих 1871 р. (В. Łimański. Szermierze wolności. W. Heltman, стор. 168) довідуємось, що ці думки свої Лібельт хотів перетворити в дійсність на своїй землі в Бродові організацією сільського господарства на підставі спілки капіталу й праці. Гельтман з великим задоволенням підкреслює цю згоду між думкою й ділом і ганьбить сучасній йому газети, які «раз пишуть за комуну, другий — проти комуні». Ще інтересніше, що спроба Лібельта заохотила одного поляка в Росії, Францішка Скоробогатого, завести таку ж організацію в костромській губернії (Там само, стор. 168).

В кінці життя Лібельт сам почав складати збірник своїх творів, розрахований на три серії. Першу серію з 6 томів (Filozofija i Estetyka) Лібельт цілком приготував був до видання. Все видання розраховано було на два десятки томів. Лібельт помер 9 червня 1875 року в Бродові і похований у Чечеві. В. М.

Стор. 36, ряд. 22.—Куліх—унтер-офіцер, каптенармус певне 2-ої роти того самого баталіона, до якого належав і Шевченко. Видимо, поляк національністю, бо читав по-польському (запис під 23 червня). З того, що він приніс Шевченкові книжки Лібельта з Уральська, треба думати, що Куліх належав до складу тих рот, що прибули до Новопетровського 21 червня разом з баталіонним командиром Львовим (див. записи під 19 і 25 червня). З Куліхом, як видно з журналу, Шевченко був на товариській нозі і, між иншим, зазичався од його писемним приладдям (див. записи під 8, 22 і 23 липня). С. Є.

Стор. 36, рядок 25.—Пшевлоцький Северин—поляк-засланець з дворян Люблинської губернії, солдат Оренбурзького лінейного № 1-й баталіона. «Имел тайные, неблагонамеренные связи с политическими преступниками, читал зловредные сочинения, в том числе «Слово Божие к польскому народу», декламировал по квартирам патриотические стихи и вел вредные разговоры о правительстве. За это в 1849 г. отдан в военную службу. В 1856 году уволен от службы, с возвращением на родину» (З матеріалів кол. «III Отделения»).

З Шевченком Пшевлоцький безперечно був знайомий. Як відомо, дві роти першого баталіона завжди стояли залогою в Новопетровському. Через два роки вони верталися до Уральська, а їх місце заступали солдати інших двох рот того-же таки першого баталіона. Видимо, в складі однієї з чергових рот, мабуть 1-ої, був і Пшевлоцький (порівн. запис під 8 липня про Куліха). М. Н.

Стор. 36, рядок 30. — Г а л и ч Олександр Іванович (1783—1848), учений письменник, один з найперших шеллінгіянців у Росії. Походив з духовної родини, першу освіту здобув у семінарії в Сівску (Орловської губ.), скінчив Педагогічний інститут у Петербурзі й був серед тих молодих учених, що їх уряд вирядив р. 1808 за кордон, як кандидатів на професорські катедри в майбутньому петербурзькому університеті. За кордоном Галич працював переважно над філософією й захопився системою Шеллінга. Вернувшись до Росії, Галич спершу викладав латину в Царськосельському ліцеї, а потім став першим професором філософії в заснованому тоді петербурзькому університеті, найбільше уваги віддаючи історії філософії («Исторія философскихъ системъ», 1818—1819). Незабаром куратор петербурзької округи, відомий обскурант Рунич, виставив проти Галича обвинувачення в безбожності та революційності за те, що він «Шеллінга ставив над Духа Святого». Галич мусів покинути професуру, хоча зв'язків з університетом не поривав до 1835 р., коли катедри філософії по університетах у Росії скасовано. Окрім згаданої історії філософських систем, Галич видав «Опытъ науки изящнаго» (1825), «Черты умозрительной философи» (1829), «Картина челоуѣка» (1834), «Лексиконъ философскихъ предметовъ» (1845, нескінчений); дві його головніші праці— «Всеобщее право» та «Философія історіи челоуѣчества»—зовсім закінчені, випадково згоріли і це мало фатальні наслідки для автора. Див. Никитенко А.—А. И. Галич. СПб. 1869.

Згадка про Галича у Шевченка надзвичайно цікава, бо показує між іншими джерела поетової освіти. На жаль, кинута побіжно, вона лишає широке поле на здогади. Чи має означати вона, що Шевченко слухав викладів Галича, як слухав Куторги (зоологія), Буяльського (фізіологія), Григоровича, Брюлова та інших тодішніх професорів (див. у повісті «Художник»,—«Поэмы»..., стор. 316), чи поет з системою Галича знайомий був тільки з його творів, а спеціально з праці «Опытъ науки изящнаго»? Вирішити це напевне тепер неможливо, не маючи докладніших даних; але беручи на увагу, що після 1838 р., коли Шевченко міг бувати в університеті, Галич уже не викладав, швидче можна спинитися на другій комбінації. Треба думати, що вплив Галича на Шевченка виявився переважно відворотним способом, зацепивши ту «непреодолимую антипатию к философиям и эстетикам», про яку згадує на цьому місці Шевченко.

Як представник суто-ідеалістичного напрямку, Галич будував свою естетику чисто метафізичним методом, а такий шлях, як показує Шевченкова полеміка з Лібельтом (див. записи під 10, 11, 23 липня), поетові був «не совсем по вкусу». Шевченко в своєму розумінні краси, не вважаючи на де-яку плівку ходячих тоді поглядів, все ж виходив з матеріалістичних підвалин; так, вичитавши у Лібельта, що «воля и сила духа не может проявиться без материи», Шевченко зараз же додає: «Либельт решительно похорошел в моих глазах» (під 11 липня). Більше того: Шевченко взагалі скептично ставиться до теоретизування в сфері

мистецтва, вважає його за нікому непотрібне. «Для человека-материалиста, — пише він на іншому місці в журналі, — которому бог отказал в святом радостном чувстве понимания его благодати, его нетленной красоты—для такого получеловека всякая теория прекрасного ничего больше, как пустая болтовня. Для человека же, одаренного этим божественным разумом — чувством, подобная теория также пустая болтовня, и еще хуже—шарлатанство. Если бы эти безжизненные ученые эстетики, эти хирурги прекрасного, вместо теории, писали историю изящных искусств, тут была бы очевидная польза. Вазари переживет целые легионы Либельтов» (запис під 23 липня). Тут виявив себе недвозначно реаліст, що звик оперувати в мистецтві з конкретним матеріалом, з натурою, з живими типами, бо «без этих путеводителей, як писав Шевченко Бр. Залеському, легко сбиться с дороги и наделать самых нелепых промахов» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 398). С. Є.

Стор. 36, рядок 41. — Григорович, Василь Іванович, народився 1786 р., помер 15 березня 1865 р. Починаючи з 1829 р. по 1859 р. він був «всесильним» конференц-секретарем в Академії Мистецтв і викладав там також теорію мистецтв (про ці його виклади й згадує Шевченко). 1823 та 1825 р.р. він видавав «Журналь изящныхъ искусствъ». Бувши родом з України (з Пирятина) й одружений з українкою, дочкою відомого скульптора Мартоса Софією Івановною, Григорович певне свідомо ставився й до української проблеми. Про це мала б свідчити та ж характеристика Григоровича, що зробив сам Шевченко в посвяті до «Гайдамаків»: «душа щира, козацького роду»,—він

Не одцуравсь того слова,
Що мати співала,
Як малого повивала,
З малим розмовляла;
Не одцуравсь того слова,
Що про Україну
Сліпий старець сумуючи
Співає під тинном.
Любить її, думу правди,
Козацькую славу.

В усякому разі займаючи високе в мистецькому світі становище, Григорович завжди підтримував земляків, збирав їх коло себе. Поміж іншими вхожий був до його й Сошенко, і він ото й звів з ним Шевченка, коли повстало питання про долю талановитого кріпака. В поетовій автобіографії про це написано коротенько: «В 1837 году И. М. Сошенко представил его (Шевченка) конфецн - секретарю А(кадемии) Художеств В. И. Григоровичу с целью освободить его от горестного состояния. В. И. Григорович просил о нем В. А. Жуковского» (Яворницький Д.—Матеріали до біографії Шевченка, стор. 10; порівн. стор. 21). Безпе-

речно, що Григорович зацікався талантовитим земляком і взявся широко йому допомагати і що-до визволення, і що-до освіти. В повісті «Художник» читаємо від імени Сошенка, що хотів дати своєму учневі елементи мистецької техніки («познание скелета»): «С такою то благою целью... сделал я визит бывшему тогда секретарю общества (поощрения художников) В. И. Григоровичу и испросил у него позволение моему ученику посещать пансионерские учебные залы: Обязательный Василий Иванович дал мне в виде билета на вход записку к художнику Головне, живущему вместе с пансионерами в виде старшины» (Шевченко Т.— Поэмы, повести и рассказы..., стор. 280). Так почав Шевченко свою мистецьку освіту—за протекцією Григоровича.

Хоч у нас і нема докладніших відомостей, яку саме відіграв ролю Григорович у справі визволу Шевченка з кріпацтва, але з попереднього вже видно, що роля ця була велика. Шевченко, як згадано, присвятив йому своїх «Гайдамаків», надписавши: «на пам'ять 22 апріля 1838 р.»,— пам'ятна в житті Шевченковому дата: день, коли вступає він у вільне життя. Таку посвяту поет зробив ще тільки В. А. Жуковському (поема «Катерина»). Це показує, ніби-то Григорович у справі визволу поета брав участь більшу навіть за К. П. Брюлова, О. Г. Венеціянова й графа М. Ю. Віельгорського, що про їх ми маємо далеко ширші відомості. І що ця присвята не була тільки актом формальної ввічливости, виразно показує самий зміст її, надзвичайно теплий тон тієї характеристики, що дано тут Григоровичеві. Шевченко обертається до його, як до «широкого батька», що мав йому заступити рідного, і шукає в його поради й захисту своїм віршам, такими словами закінчуючи:

Есть у мене ширій батько
 (Рідного немає)—
 Дасть він мені раду з вами,
 Бо сам, здоров, знає,
 Як то тяжко блукать в світі
 Сироті без роду...
 Як би не він спіткав мене
 При лихій годині,
 Давно б досі заховали
 В снігу на чужині...
 Коли мені на чужині
 Не дав погибати,
 То й вас прийме, привітає,
 Як свою дитину...
 Добрідень же, тату, в хату!
 На твоім порогу
 Благослови моїх діток
 В далеку дорогу.

Підкресленими словами натякає певне поет на невідомий нам ближче епізод із часів викупу свого з неволі та перших кроків в Академії.

Треба думати, що Григорович, конференц-секретар Академії, якого, певна річ, не можна було обминути, вступаючи до Академії, справді по-батьківському зустрів Шевченко й приголубив і цим прихилив до себе серце поетове на-віки. Таким самим теплим почуттям інтимної близьости передано і згадки про Григоровича в Шевченковому листуванні. 1842 р. Григорович їздив до Італії й привіз звідти Шевченкові листа од його приятеля Штернберга («Кіевская Старина», 1897, II, стор. 155),—про це ось що одписував поет Тарновському поміж іншими новинами: «Василій Іванович вернувся із Італії ще товщий, як був, і розумніший і добріший» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 346). Той самий тон бачимо і в єдинім надрукованім листі Шевченка до Григоровича, писанім з Яготина р. 1843-го: «Батьку мій рідний, порай мені, як синові, що мені робить: чи оставаться до якої пори, чи їхать до вас?» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 347). З його видко, що Шевченко листувався з Григоровичем, бував у його рідні в Пирятині і взагалі почував себе з ним тепло і легко, як з рідним. Зберігся в брульоні й ще один лист Шевченка мабуть до Григоровича (недрукований), написаний з Новопетровського 1855 р.; поет прохає тут поклопотатися про його долю (Єфремов С.—Спадщина Кобзаря Дармограя. «Україна», 1925, кн. 1—2 стор. 21). Також і в листі до гр. Толстого знайдемо посилання на Григоровича: «Василій Іванович Григорович мене знав лично, как художника и как человека, и он засвидетельствует перед вами обо мне» (М. Н.—Недруковані листи Т. Г. Шевченка. «Шевченківський Збірник». т. I. Київ, 1924, стор. 127).

Ол. Н.

Стор. 38, рядок 19.—Костянтин Миколаєвич (1827—1892)—другий син царя Миколи, вихований під впливом В. Жуковського. Змалку призначений на службу до флота, він з 1853 р. керував морськими справами, як міністр. Морське міністерство в Росії ступило за його на новий шлях не тільки з технічного боку (перехід од вітрильних кораблів до парових), але й що-до внутрішнього духу. Морське міністерство, хоч як це дивно, було тоді найпоступовішим з усіх російських міністерств. Костянтин перший скасував у себе кару на тілі, притяг до співробітництва ряд письменників (Гончаров, Григорович, Михайлов, Максимов, Писемський, Чужбинський-Афанасьєв та ин.) й організував знамениту експедицію для опису ріжних країв у Росії (Чужбинському доручено було скласти опис України,—в результаті повстала відома його праця—«Поѣздка въ Южную Россію»), широко одкрив їм сторінки офіційного органу морського міністерства «Морской Сборник», що не підлягав цензурі, а через те часто міг вільніше висловлюватися, ніж інші тогочасні видання: «газеты наши,—писав тоді «Современник»,—живут только перепечатками из Морского Сборника». На сторінках «Морского Сборника» й друковано твори згаданих письменників, а також і інших, напр. голосні свого часу «Вопросы жизни» Пирогова (Пыпин А. Н.—Исторія русской этнографіи, т. II, СПб. 1891, стор. 55—61). Свого

впливу Костянтин докладав і взагалі в справі реформ 60-х років. У комітеті визволення кріпаків він був якийсь час головою і стояв на чолі визвольної групи, завзяту провадячи боротьбу з кріпосниками. Так само обстоював він принципи нового суду та скасування взагалі кари на тілі. В другій половині царювання Олександра II-го, коли взяла гору реакція, надто після свого невдатного намісництва у Варшаві (1862—1863), Костянтин помалу відходить од внутрішньої політики й обертається до сприяння науці та мистецтву (в товариствах—географічному, археологічному та музичному). За Олександра III він і зовсім кидає політику й живе як приватна людина. Див. Джаншиев Г.—Епоха великих реформъ. Москва, 1898, стор. 660—668; Павлов-Сильванский Н. П.—Вел. кн. Константинъ Николаевичъ. 36. «Главные дѣятели освобожденія крестьянъ», під ред. С. А. Венгерова. СПб. 1903.

С. 6.

Стор. 38, рядок 21. — Косарев Юрій (Егор) Михайлович, капітан, що командував обома ротами Новопетровської застави, з дворян, народився р. 1818-го на Оренбуржчині, мав тільки домашню освіту. Р. 1835-го вступив до війська, р. 1839-го дістав перший офіцерський чин і до 1879 р. прослужив по степових фортах за Каспійським морем. Він брав участь у збудуванні Новопетровського (1846 р.), де й перебував до 1864 р., так що Шевченко всю свою службу в Новопетровському одбував на очах у Косарева, а з 1852 р. навіть під його безпосереднім начальником. Після Новопетровського протягом 15 років Косарев був комендантом форта Казалинського; 1879-го пішов у відставку полковником, помер 30 грудня 1891 р. в Новім Маргелані. Типовий фронтовик-службака, людина, як видно, невеликих здібностей, Косарев лишив проте добру про себе пам'ять серед людей, що з ним стрілися опісля (див. характеристику Косарева у Мик. Н (овицького) — На Сыръ-Дарьѣ у ротного командира, «Кіевская Старина», 1889, III, 561—566; «Отъ редакціи» при статті «Нѣсколько новыхъ матеріаловъ для біографіи Т. Г. Шевченка», «Кіевск. Стар.», 1893, II, 240—243; Оберучев К., там же, стор. 243—245).

Косарев (у журналі раз—Косарев, раз—Косерев) лишив про Шевченка згадки, як наслідок своєї особистої знайомости з українським поетом. Згадки ці друкують в різних редакціях і кількома нападами, в обробці знайомих з Косаревим людей, що цікавилися Шевченком, а по дорозі давали характеристику й самому авторові згадок. Перший опублікував ті згадки у власній обробці Мик. Новицький ще за життя Косарева («На Сыръ-Дарьѣ у ротного командира», «Кіевская Старина», 1889, III). За кілька років К. Оберучев подав скорочено і власні записки Косарева під заголовком «Извлеченіе изъ дѣлъ и памяти: нѣчто о Тарасѣ Григорьевичѣ Шевченко, съ 1846 по 1857 годъ включительно» («Кіевская Старина», 1893, II). Уривки з тих самих споминів надрукував Б. Тагеев у «Русскихъ Вѣдомостяхъ» 1897 р. (ч. 199, передруковано в «Кіевской Старине» 1898, II) і нарешті ще раз переказав їх Н. Кучинський у «Но-

вом Времени» 1898 (ч. 8200, передруковано в «Л.-Н. Вістнику» 1899, кн. III, хроника). Таким чином споминам Косарева надто пощастило,—над міру, можна сказати, їхньої справжньої вартости. Та й справді: як людина, що безпосередно під своєю рукою мала поета протягом цілих 5-тьох років (1852—1857), Косарев міг багато цікавого розповісти про життя Шевченка. На жаль обмежений службист-воєнка не міг зрозуміти поета, дивився на його крізь спеціально військові окуляри і тому не вирізняє важнішого, спиняється здебільшою на дрібницях, та й ті переплутує часто в своїй старечій пам'яті, присмачуючи їх дуже немудрими оцінками,—напр. про малюнки Шевченка. Все ж деякі побутові деталі про життя Шевченка в Новопетровському подає Косарев цікаві, хоча до них раз-у-раз треба ставитися критично й іншими даними перевіряти. (Між іншим, Шевченко змалював був портрета з Косарева). «Шевченка,—писав наївно Косарев на закінченні своїх згадок,—мне много раз приходилось исправлять гауптвахтным арестом или казарменным, не выпуская со двора, и он сознавал свою виновность, нисколько на это не роптал, а напротив меня любил и уважал» («Кіевская Старина», 1893, кн. II, стор. 257). Як знаємо з поетового журналу (див. записи ще під 17 і 24 липня, 15 вересня та 8 листопада), про любов та пошану Шевченка до свого ротного командира не може бути й мови. Очевидно, не дуже розумний, хоч може по-своєму й добрий, фронтовик допікав таки поетові своїм формалізмом, дрібними причепками, нерозумними сентенціями і, може, недоладними жартами, як напр. обіцянка зробити з поета «отличного правофлангового» напередодні визволення. «Телячье лицо», «ослиное величие», «претензия на благодарность» і інші такі вирази на адресу Косарева ясно показують, як до його ставився Шевченко. Навіть згодом самі згадки про Косарева вкидають поета в не дуже то добрий настрій. Під 15 вересня Шевченко записує в журналі кінець «позорного сновидения»: «явился в полном мундире капитан Косарев и сделал мне почти палочный выговор за то, что я опоздал на учение». Так само і в Нижньому один з офіцерів «так живо напомнил мне своею толстою телячьею рожею капитана Косарева, что я чуть-чуть не вытянул руки по швам и не возгласил: здравия желаю, ваше благородие!» (під 8 листопада). Цікаву ще одну деталь кидає в своїх згадках Косарев: «по выходе из службы Шевченко расписал в каком-то журнале батальонного командира подполковника Л., которого он не уважал» («Кіевск. Стар.», 1893, II, стор. 257). Мова певне про відому вже нам характеристику Львова в Шевченковому журналі (уривок той був надрукований в «Основі» 1861 р., кн. VI, стор. 5—9). Косарев, видимо, і в думках собі не клав, що він так само фігурує в «Основі», хоч і в трохи пом'якшеному вигляді. Ця деталь між іншими показує, що до закаспійської пустині доходили таки думки Шевченка про його там темне життя і ними там безперечно цікавились (порівн. наведений вже у нас лист Зигмунтовського).

С. Є.

Стор. 38, рядок 44. Васильєв—віце-адмірал, астраханський військовий генерал-губернатор. Влітку р. 1856-го вкупі з Бером тижнів зо три плавав по Каспійському морю. Мабуть чи не цей Васильєв уславився був тим, що одбуваючи подорож кругом світа, гостро заборонив своїм офіцерам подавати про це будь-які відомості до друку. «Все усилия редакции «Морского Сборника» найти в архиве какие-либо материалы об этом загадочном странствовании не увенчались никаким успехом» (Пыпин А. Н.—Исторія русской этнографіи, т. II. СПб, 1891, стор. 60).

М. Н.

Стор. 39, рядок 28—29. Обрядин Яков Максимович, поручик першого лінійного Оренбурзького баталіону. Був командиром другої роти, до якої солдатом належав і Шевченко. Докладну його характеристику в зв'язку з справою солдата Скобелева подано в постовому журналі.

М. Н.

Стор. 40, рядок 10—11. «Известный балагур Русский Инвалид Скобелев»—це генерал Іван Микитович Скобелев (1778—1849), дід відомого «білого генерала» Мих. Скобелева. Син однодворця, Ів. Скобелев почав службу простим солдатом, брав участь у всіх кампаніях першої четверти XIX в. й дослужився генеральського чина. Відомий був своїми доносами на Пушкіна р. 1824 і 1826. Р. 1831 вийшла збірка його нарисів із подій 1812 р.—«Подарок товарищам»; Скобелев увійшов у літературу і з 1834 р. на сторінках «Библиотеки для чтения» починає друкувати свої оповідання, підписуючись—«Русский Инвалидъ». Під цим псевдонімом з'являлися оповідання Скобелева й потім (р. 1838, 1843, 1844). Сучасникам подобались оповідання Скобелева «живостью слога, русско-солдатским юмором и этою оригинальностью во всем, которая дается только таланту и под которую невозможно подделаться» (Белинский В.—Полное собр. соч., ред. Венгерова, т. IX, стор. 147). За ці риси, очевидно, Шевченко й надав йому епітет «известного балагура». З 1839 р. Скобелев служив за коменданта в Петропавловській фортеці й лишив по собі пам'ять гуманної людини людським поводженням із в'язнями (Кубасов—И. Н. Скобелевъ. Опыт характеристики. СПб. 1900). Шевченко мабуть знав Скобелева особисто, бо в листі до В. Тарновського з 25 січня 1843 р. пише: «Намалював я се літо дві картини і сховав: думав, що ви приїдете, бо картини, бачте, наші, то я їх кацапам і не показував. Але Скобелев таки принішпорив і одну вимантачив» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 346). Виходить, що з Скобелева був ще й колекціонер на художні речі,—риси його біографам, здається, невідома.

С. Є.

Стор. 40, рядок 45. Омськ—місто в середній Азії, на правому березі р. Іртиша, саме там, де вливається до його річка Ом. Заснований р. 1716 як фортеця й місце для заслання, таким був ще й за Шевченкових часів. Згодом Омськ зробився областним містом та одним з адміністративних і торговельних центрів у середній Азії.

С. Є.

Стор. 41, рядок 5. Е д и к у л ь — семибаштовий замок у Царгороді; звичайно служив за тюрму, надто для великих злочинців. Характерну риску подає тут Шевченко, зазначивши, що цим ім'ям звали солдати Новопетровське. С. Є.

Стор. 41, рядок 30. Р о д з я н к о Аркадій Гаврилович, мало-відомий поет Пушкінської доби, народ. 1793 р. помер 1846 р. (цю дату визначив у газеті «Южный Край» син поета, і вона кладе край ваганням біографів). Син повітового маршалка, він виховувався в Московському «благородному пансіоні», з 1814 року почав служити в лейб-гвардії, 1821 р. кинув військову службу, маючи рангу капітана, і жив на Полтавщині, в Хорольському повіті, як заможний дідич. Поезії Родзянко почав писати з молодих літ, спочатку наслідуючи Державина—свого далекого родича. Пізніше був приятелем Пушкіна, хоч його ліберальним настроєм не спочував і написав був 1823 р. сатиру з нетактовими рядками про поета, який саме одбував заслання в Бесарабії. Пушкін назвав Родзянка «Пироном України» і «Наместником Феба иль Прчапа». Новітній дослідник, С. Браїловський гадав, що ці слова були не зовсім справедливі, бо «в том, что напечатано Родзянком, решительно нет ничего такого, чем бы он выделялся, в смысле цинизма, из среды других писателей того времени» («Русский Филологический Вѣстник», — 1914, кн. II, стор. 500). Але ж звичайно соромицькі твори й не з'являються друком, а що Родзянко їх складав, до того ж і українською мовою, видно з Шевченкового запису в журналі. Спізнався Шевченко з Родзянком р. 1845-го, можливо, що в Ромнах на ярмарку (див. запис у журналі під 20 липня), звідки поїхав був з Родзянком у його маєток Веселий Поділ. Про гостювання Шевченка в Аркадія Родзянка писав 1887 р. («Южный Край» 15 грудня) його син Гаврило Аркадієвич, подаючи з оповідання своєї матері цікаву деталь. Шевченко покинув дім Родзянків, ні з ким не попрощавшись, коли ще всі спали. Причиною цього «внезапного исчезновения» була «пощечина или подзатыльник», якого дав при Шевченкові дворецький якомусь двірському хлопчикові. Після цього Шевченко опинився в Миргороді, настрій у його був поганий, і він згадував про своє перебування в Родзянків з іншим почуттям,—це видно з листа 23 жовтня 1845 р., якого він їм написав: «Добрые мои Аркадий Гаврилович и Надежда Акимовна. Как я теперь рассказываюсь, что оставил ваши места. С того времени, как приехал я в Миргород, ни разу еще не выходил из комнаты, и ко всему этому еще нечего читать, если бы не библия, то можно бы с ума сойти. Я страшно простудился, едуци с Хорола, и верите ли, что знаменитый Миргород не имеет ни врача, ни аптеки...» і т. и. Далі Шевченко просить «вручить» людині, що принесе цього листа, вшиток, якого він забув «в той комнате, из которой я бежал». Оригінал цього листа зберігається в Харківській Центральній Науково-учбовій бібліотеці; лист надрукований був у зазначеному числі газети «Южный Край», з приміткою сина А. Родзянка, передруковано

його в «Нашому Минулому» (1918, кн. I). В цій книзі «Нашого Минулого» надруковано також і вірша А. Родзянка «На уничтоженне имени малороссіян»—зразок своєрідного «малоросійсько-дворянського» патріотизму... Бібліографію А. Родзянка див. у статті про його Б. Л. Модзалевського («Русскій біографическій Словарь», том—«Рейтери-Рельцберг», СПб. 1913).

П. Ф.

Стор. 41, рядок 30—31. В е с е л и й П о д о л — село колись Хорольського повіту масток панів Родзянків, що виводили свій рід од сотника Хорольського Василя Родзянка († 1736 р.). У Веселому Подолі народився р. 1827 український байкарь Леонид Глібов.

С. Б.

Стор. 41, рядок 31. Х о р о л — місто на Полтавщині, на 49°47' півн. шир. та 33°17' східн. довг. на річці Хоролі. Час його заснування невідомий, хоча в літопису згадано його вже під 1083 р. За козацьких часів був сотенним містом, а з 1789—повітовим. Шевченко одвідував Хорол, подорожуючи по Полтавщині 1845—1846 рр.

С. Б.

Стор. 41, рядок 37. Б а р к о в І. С. (1732—1768) російський поет і перекладчик. Його літературна спадщина поділяється на дві половини: друковану й недруковану. До першої належать—«Житіє кн. А. Д. Кантемира», переклади з Горация, Федра і т. и., до другої—соромницькі, порнографічні твори. Вони довгий час поширювалися рукописним способом і спричинились були до широкої, хоч і своєрідної, популярності автора.

П. Ф.

Стор. 42, рядок 1. Р о д з я н к о Платон Гаврилович, брат Арк. Родзянка, народився 1802 р., з 1818 р. одбував військову службу, з 1834 був урядовцем для особливих доручень у «малоросійського» військового губернатора, кн. М. Рєпнина; 1844—1847 і 1859—1862 років—повітовий маршалок («предводитель дворянства») в Хорольському повіті (М о д з а л е в с к и й В. Л. — Малоросійскій Родословникъ», т. IV, стор. 309).

* Пл. Родзянко був хрещеним батьком українського байкаря Леонид Глібова, що народився в маєтку Родзянків, Веселому Подолі (Т и ш и н с ь к и й О. л.—Леонид Глібов. Твори. Вид. «Вік», Київ, 1904, стор. II).

П. Ф.

Стор. 42, рядок 24—25. «П а р и ж с к и й э с т а м п» з картини Брюлова, згаданий тут, належить французькому граверові Ж и р а р д о в і (Alexis François Girard, 1789—1870). Потому, як «Останній день Помпей» викликав фурор в Італії, картину виставлено в Парижі, але там такого успіху вона не зазнала, бо Франція за той час значно випередила в мистецтві інші краї. Проте Жирард все ж випустив 1839 р. величезну з неї гравюру меццотинто з підправкою рильцем (сніцарським долотом). Оцінка цієї гравюри в Шевченка, не знаю чому, занадто гостра й сувора.

Ол. Н.

Стор. 42, рядок 32. Верне Клод-Жозеф (Claude-Joseph Vernet), французький художник-маляр, народився в Авіньоні 1712 р., помер 1789 р. В своїх картинах він подавав дику красу природи, грізні хвилі морські, ефектні місячні ночі й т. и. Картини його визначаються самими зовнішніми ефектами, а душі глядача не захоплюють; проте він дуже подобався російським академіцьким сферам Шевченкових часів.

Ол. Н.

Стор. 42, рядок 34—35. Переказавши за Лібельтом, ніби художник Верне велів прив'язувати себе під бурю до шогли, щоб натхнення накликати, Шевченко кидає прецікаву увагу: «К а к о е м у ж и ц к о е п о н я т и е о б ъ э т о м н е и з р е ч е н н о - б о ж е с т в е н о м ч у в с т в е». Думка тут певне така, що силоміць викликати натхнення неможливо, що навіть говорити про це—значить вульгаризувати саме розуміння прекрасного. В самого Шевченка є чудові образи того, як впливає природа на художника, викликаючи роботу його творчої сили. Шевченків Перебендя заховавсь

В степу на могилі, щоб ніхто не бачив,
Щоб вітер по полю слова розмахав,
Щоб люди не чули—бо то боже слово,
То серце по волі з богом розмсвля,
То серце щебече господню славу,
А думка край світа на хмарі гуля
Орлом сизокрилим літає, ширяє,
Аж небо блакитне широкими б'є;
Спочине на сонці, його запитає,
Де воно ночує? Як воно встає?
Послухає моря, що воно говорить;
Спита чорну гору—чого ти німа?
І знову на небо, бо на землі горе
Бо на їй, широкій, куточка нема
Тому, хто все знає, тому, хто все чує:
Що море говорить, де сонце ночує,—
Його на сім світі ніхто не прийма! («Перебендя»).

А вже згодом під впливом природи та журної пісні самотнього вартового Шевченко записує:

Ну, що б, здавалося, слова?
Слова та голос—більш нічого ..
А серце б'ється, ожива
Як їх почує. Знать, од бога
І голос той, і ті слова
Ідуть між люди («Ну, що б, здавалося»...).

«Боже слово», «од бога» і т. и.—це тільки *façon de parler*, поетичний спосіб вислову: поет хоче сказати, що з натхнення—стихійна сила, яка зароджується під впливом околицьних вражіннів незалежно від хотіння

художника; що силомиць його накликати, удати—не можливо, що ширість захоплення—то найперша для натхнення умова. Зате раз викликане, воно не має впину:

Неначе наш Дніпро широкий,
Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко
І ніби тим огнем пекли
Холодні душі («Пророк»).

От чому здається йому профанацією мистецтва або порожньою метафізикою «безжизненная прелесть немецкого тощего, длинного идеала», себто метафізичні системи мистецтва, естетичні теорії, засновані цілком на ідеалістичній філософії. Шевченко на собі зазнав, як сходить на справжнього художника натхнення, але теоретизування на цю тему вважав за «пустую болтовню», а учених естетиків за «хирургів прекрасного» (Запис під 23 липня). С. Є.

Стор. 42, рядок 12. Жуковський Василь Андрієвич (1783—1852 р.), відомий поет і перекладчик західних поетів та «Одисеї» на російську мову, чималу відіграв роль у визволенні Шевченка з кріпацтва. Людина чулої, м'якої вдачі, він не раз користувався з своїх зв'язків, як придворного навчителя, і клопотався за різних письменників, що потрапляли в біду, напр., за Пушкіна, Боратинського, декабриста М. Тургенева та инш.

В автобіографії (1860 р.) Шевченко так розповідає про участь Жуковського в його визволенні: «1837 году И. М. Сошенко представил его (Шевченка) конференц-секретарю А(кадемии) Художеств В. И. Григоровичу с целью освободить его от горестного состояния. В. И. Григорович просил о нем В. А. Жуковского, а В. А. Жуковский, предварительно узнавши цену от помещика, просил К. П. Брюлова написать его, В. А. Жуковского, портрет для императорской фамилии с целью разыграть его в лоторею в царском семействе. Великий Брюлов охотно согласился. Портрет написан. В. А. Жуковский с помощью графа М. Ю. Вельгорского устроили лоторею в 2500 р. ассигнациями и этою ценою была куплена свобода Т. Шевченка в 1838 году, апреля 22» (Яворницький Д. Матер'яли до біографії Т. Г. Шевченка, стор. 10). З повісти «Художник» видно, що крім Брюлова (одного з головних ініціаторів), Жуковського та Вельгорського, багато зробив також відомий художник Венеціанов — «старик Венецианов, как он сам выразился, разыграл в этом деле роль усердного и благородного маклера» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы)..., стор. 292).

Один з біографів Шевченка, М. Чалий, розповідає, ніби Шевченко, коли справа з викупом була затяглася, попав у такий пригнічений стан, що можна було всього сподіватися: «По свидетельству княжны Репниной, В. А. Жуковский, узнал о таком ужасном состоянии духа молодого человека, близком к самоубийству, написал к нему на ло-

скутке бумажки успокоительную записку. Эту записку Шевченко хранил у себя в кармане, как святыню, и показывал княжне в 1843 году. До получения этой записки, Шевченко, по его словам, не читал стихотворений Жуковского; он узнал его прежде как человека, а потом уже познакомился с его произведениями» (Ч а л ы й М.—Жизнь и произведения Тараса Шевченка, стор. 28).

Більше сумнівів викликають наведені в Шевченковій біографії О. Я. Кониського відомості, ніби після того, як Брюлов, вишукуючи способів щоб визволити Шевченка з кріпацтва, звернувся за порадою до В. Жуковського — цей «бажаючи ближче спізнати кебету Шевченка, загадав йому (певне зустрівши його в квартирі Брюлова) написати «Життя художника». Не відомо, який був той твір Шевченка, але певна річ—він задовольнив Жуковського; бо «Брюлов небавом, побалакавши з ним, сказав Сошенкові: «фундамент есть» (К о н и с ь к и й Ол.—Тарас Шевченко-Грушівський, т. I. стор 69). Ні в яких більш-менш певних джерелах не знаходимо ствердження цієї легенди про «першу спробу пера» Шевченкового. Цілком ясно, що Жуковський, як і Брюлов та інші, зацікавився малярськими здібностями Шевченка і не гадав бачити в йому майбутнього поета.

До мистецтва, особливо до малярства, Жуковський мав великий інтерес і переніс його через усе життя. Ще з дитинства він почав малювати, малював багато й потім, чималих досягнувши здобутків, хоча в сухих рисах його малюнків мало соковитости фарб. Автор найгрунтовнішої розвідки про Жуковського, акад. О. М. Веселовський, влучно зауважає, що Жуковського-поета не можна уявити без олівця: де тільки він бував, куди тільки з'являвся—всюди він брався за олівець та малював; щоденник його місцями теж ілюстрований. Мистецькі вподобання його відповідали «поезії чувства и сердечного воображения». Він був ідеаліст, захоплювався Мадонною Рафаеля («небесное видение») і не визнавав Рубенса: «его натура для меня отвратительна». Надзвичайно шануючи майстерність Брюлова, Жуковський бажав, щоб він далі йшов другим шляхом: «С чувством национальной гордости скажу однако, что между всеми живописцами, которых произведения мне удалось видеть, нет ни одного, который бы был выше нашего Брюлова и даже был бы наравне с Брюловым. У него решительно более творческого гения, нежели у всех их вместе, включая и Горация Вернета. Желал бы для Брюлова только одного, чтобы он к своему итальянскому мастерству присоединил и идеальность, и глубокое чувство религиозности живописцев германских. Тогда бы он, конечно, стал на ряду с первыми живописцами всех веков» (лист 1838 р. до вел. кн. Марії Миколаєвни—див. Н. В. С о л о в ь о в—Поэт-живописец В. А. Жуковский. «Русский Библиофиль», 1912, VII—VIII, стор. 69). Шевченко влучно помітив художні смаки Жуковського й критично до них поставився—його нотатки в журналі використав ак. Веселовський у згаданій праці. Але, відкидаючи «идеальное безобразие» «мучеников живого, улыбающегося искусства», Шевченко з симпатією ставився до самого колек-

ціонера Іх—«кроткого и деликатного Василя Андреевича», якому на пам'ять про день 22 квітня 1838 р. присвятив «Катерину», про якого згадував згодом як про «незабвенного Василя Андреевича» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 287).

Опинившись на засланні, Шевченко пробує через Жуковського добитись полекшення своєї долі. «Будьте ласкаві,—пише він до В. М. Лазаревського 20 грудня 1847 р.—розпитайте гарненько, де тепер живе Василій Андреевич Жуковський (він перше жов у Досельдорфі на Рейні, а тепер не знаю) та я пришліть мені його адрес, а коли надрукована його О д и с е я то я її пришліть» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 354). «Одисея» в перекладі Жуковського (2 тома), з'явилась тільки 1848—49 р.

Першого січня 1850 р., очевидно, вже дізнавшись, де перебуває Жуковський, Шевченко сповіщає В. М. Рєпніну: «Я сегодня же пишу Василию Андреевичу Жуковскому (я с ним лично знаком) и прошу его о исходатайствовании позволения мне только рисовать» (Там же, стор. 360). Збереглась чернетка постового листа до Жуковського, де Шевченко благає: «исходатайствуйте (вы много можете) позволение мне только рисовать... Бога ради и ради прекрасного искусства сделайте доброе дело, не дайте мне с тоски умереть! Я постараюсь, ежели мне будет позволено, нарисовать для вас все, что есть интересного в этом неинтересном, но пока таинственном крае» (Там же, стор. 361). Не відомо, чи дійшов цей лист до Жуковського і чи вживав колишній Шевченків добродійця взагалі будь-яких заходів, щоб полекшити долю засланцеві...

Творчість «тишайшого» в російських поетів (за влучним висловом Айхенвальда) Шевченкові була відома і він подає дотепну її характеристику в словах про Брюловський портрет Жуковського: «Взгляд должен быть мягче: его стихи такие мягкие, сладкие» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 286). З окремих творів Жуковського згадуються в Шевченка—«Овсяный кисель» (переклад з Гебеля) «Двенадцать спящих дев», переклад Байронового «Шильонского узника», якого так високо ставив Брюлов, сказавши якимось, що «в словесной поэзии он знает одну единственную копию, это «Шильонский узник» Жуковского, и тут же прочел его наизусть» (Там же, стор. 297). Дослідники (акад. Петров, Огоновський, Колесса, Багрій та інші) вбачали у тому, що Шевченко на початку літературної діяльності писав балади в романтичному дусі, вплив (поруч з іншими) Жуковського, з'окрема одзначали його в «Тополі», опісля в уривкові з драми «Никита Гайдай» (слова про «родину святую»). Але, як що вплив де-який і був, то дуже загальний і незначний — такі різні вдачами були Шевченко та Жуковський.

П. Ф.

Стор. 43, рядок 2. К о р н е л и у с Петер (Peter Cornelius), німецький маляр, народився у Дюсельдорфі 1787 р., помер 1867 р. Він був головою гуртка

німецьких художників, так званих «Назарейців», що ставили своїм завданням поворот мистецтва до стилю італійських «примитивів» XV-го століття. Це було суто-німецьке мистецтво й усе воно було цілком переняте філософією. Сам Корнеліус про себе казав, що він фарбами написав свою філософську дисертацію. Філософській ідеї вони жертвували навіть мистецькою технікою. Але все ж Корнеліус був найкращий з гуртка і де-які його твори варті уваги, як напр. його «Апокаліптичні верхівці». Чимало сприяв його славі баварський король Людовик I, сам захоплений таким напрямком у мистецтві.

Що-до уваги Шевченка в зв'язку з Корнеліусом (див. далі, запис під 12 липня) про відступ «от вечной красавицы-природы», то треба додати, що Назарейці принципіально гребували малюванням з натури й визнавали за можливе малювати тільки з пам'яті. *Ол. Н.*

Стор. 43, рядок 3. Петер Гесс, мюнхенський маляр, народився 1792 р., помер 1871 р.; малював військові та побутові сцени. *Ол. Н.*

Стор. 43, рядок 3. Мюнхенська школа малярства, що про неї тут мова, склалася під патронатом короля баварського Людовика I. Він виявляв велику прихильність до літератури й мистецтв, навіть і сам писав вірші й оточив був себе гуртком письменників та артистів; особливо близькі до його були—згаданий у Шевченка Корнеліус, Овербек і Торвальдсен, згодом Каульбах. Ощадний у своєму приватному житті, король не жалував великих коштів на художні колекції або на будівання пам'ятників мистецтва; з них найбільш відома «Валгала»—ця величезна мармурова будівля на березі Дунаю, біля Регенсбурга (збудована 1830—1842 р.р.), де немов у мітологічній Валгалі (палацу полеглих у бою), розставлено бюсти всіх славних німців, починаючи з мітологічних героїв Валгали. Збудовано це за планом Кленце (Leo von Klenze), що його Людовик перетяг до себе й зробив своїм дворським архітектором.

Цей Кленце (див. далі, рядок 18) народився біля Гільдесгейму 29 лютого 1784 р., помер у Мюнхені 27 січня 1864 р. Разом з університетською освітою він одержав і мистецьку, зробився архітектором і багато працював над античними пам'ятками. Один час (1839—1850) він працював і в Росії, де з його проекту й під його доглядом збудовано (1840—1849 р.р.) головну частину Ермітажу, замість знищеного так званого Шепелівського будинку, та приймав участь у будіванні Ісакієвського собору. В Мюнхені з його будівель треба зазначити ще: Гліптотеку (1816—1830), стару Пінакотеку (1826—1836), галерею Слави (1853 р.), Пропілеї (1863 р.) та інші. Всі його будівлі відзначаються або античними, або ренесансовими рисами і, як цілком справедливо завважив Шевченко, аж ні трохи не відповідають тому романтизмові, яким перенята була вся Мюнхенська школа малярства, хоча її твори й пішли на оздоблення цих будівель. *О. Н.*

Стор. 43, рядок 6. Штернберг Василь Іванович, маляр-художник, народився в Петербурзі 12 лютого 1818 р., помер у Римі 8 листопаду 1845 р. Спершу він кохався був у пейзажі. Як читаємо в «Художественной Газете» 1840 р. «до Академії він вчився по Лебедеву та у Лебедева», в Академії був учнем М. Н. Воробйова й своїми талановитими малюнками звернув на себе увагу всього мистецького світа в столиці, між иншим і могутнього тоді конференц-секретаря Академії Мистецтв, В. І. Григоровича. Цей познайомив його з своїм земляком, борзенським дідичем, Г. С. Тарновським, що закликав його на літо до себе. Опилившись на Україні, Штернберг так захопився красою й оригінальністю українського побуту, що привіз з України не стільки краєвидів, як побутових сцен. Те ж саме було й на друге літо.

Талановиті етюди Штернберга мали величезний успіх, і сучасники визнали його за знаменитого артиста, надаючи йому, тодішнім звичаєм, прізвищ: «русского Теньера» або «русского Остада». Йому пророкували блискучу долю. Але вмер він дуже молодим і незабаром про його зовсім забули. Та й не можна за те нікого й обвинувачувати, бо дійсно Штернберг не мав такого хисту, щоб залишити після себе незатертий слід у мистецтві. Як і сам він казав, «воображение (мое) лениво,—с ним не расходишься». Штернберг мав зовнішню спостережливість, уміння схопити, та й то поверхово, типи та вдачі; внутрішнього ж життя людини він не торкався, бо це було вже йому над силу. Тому й давав він цікаві етюди, але по-над те піднятися і дати щось більше—не міг. Цілком зрозуміло, що прихильні стосунки Штернберга до України багато сприяли зближенню його з Шевченком, а до того ж і сама удача Штернберга, людини м'якої, симпатичної, ще більш приваблювала до себе чулу душу нашого Кобзаря. Сприятелювалися вони в осени 1838 р., коли Штернберг повернувся з України, і товариші навіть і оселилися були вкупі, на 5-ій лінії Васильєвського острова, в будинку Аренса. Ще перед тим Шевченко так багато доброго чув про його від Сошенка, що нетерпляче чекав його. От як сам Шевченко в повісті «Художник» оповідає про свою першу з Штернбергом зустріч: «Я в восторге! Давно и так нетерпеливо ожидаемый мною Штернберг наконец приехал. И как внезапно, нечаянно! Я испугался и долго не верил своим глазам, думая, не видение-ли? Я же в то время компоновал эскиз «Иезекииль на поле, усеянном костями». Это было ночью, часу во втором. Я углубился в «Иезекииля» и двери забыл запереть на ключ. Вдруг двери растворяются и является в шубе и теплой шапке человеческая фигура. Я сначала испугался и, сам не знаю как, проговорил: «Штернберг!»—«Штернберг», отвечал он мне, и я, не дав ему шубу снять, принялся целовать его, а он отвечал мне тем-же. Долго мы молча любовались друг другом, наконец он вспомнил, что ямщик у ворот дожидается, и пошел к ямщику, а я—к дворнику, просить принести вещи в квартиру. Когда все это было сделано, мы вздохнули свободно. И странно,—додає він,—мне казалось, что я встретил старого

знакомого... Мы тогда только рассвет заметили, когда увидели упавшую от подсвечника ярко голубую тень» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 297—298).

Живучи, таким чином, укупі, вони часом і малювали портрети один з одного. Таких малюнків Штернберга з Шевченка є декілька в історичному музеї ім. Шевченка в Києві репродуковані у виданні «Малюнки Шевченка» СПб. 1914: «Вместо чаю мы побрились» та ін.), а про свій такий малюнок Шевченко сам оповідає: «Походивши немного по набережной, я пошел на квартиру. Штернберг еще спал, я тихонько сел на стул против его постели и любовался его детским непорочным лицом; потом взял карандаш и бумагу и принялся рисовать спящего... друга» (Там же, стор. 299). Жилося їм тоді добре: «Вот как мы проводили дни и ночи,—згадував опісля Шевченко,—по утру, в девять часов, я ухожу в живописный класс, Штернберг остается дома и делает из своих эскизов или рисунки акварелью, или небольшие картины масляными красками. В одиннадцать часов я или захожу к Карлу Павловичу (Брюлову), или прихожу домой и завтракаем с Штернбергом, чем бог послал; потом я опять ухожу в класс и остаюсь там до трех часов. В три часа мы идем обедать к мадам Юргенс (де звичайно обідали учні Академії. Ол. Н.), иногда и Карл Павлович с нами... После обеда я отправляюсь в классы, а к семи часам в классы приходит Штернберг, и мы или идем в театр, или, немного погулявши по набережной, возвращаемся домой, и я читаю что-нибудь вслух, а он работает, или я работаю, а он читает» (Там само, стор. 301).

Через Штернберга Шевченко поробив був де-які знайомості, що мали добрий вплив на його духовний і моральний розвиток. Взагалі приятелі були такі неразлучні, що їх прозвали — «Кастор і Полукс». Порізнила була на якийсь час приятелів тільки нова подорож Штернберга: р. 1840-го він разом з Вол. Далем рушив до Оренбургу, лишивши «скуку и пустоту» в серці Шевченковім. З Оренбургу мав Штернберг їхати ще до Хиви, але, як пише Шевченко, «заболел в Хивинском походе... и совершенно неожиданно явился передо мною» (Там же, стор. 316). По тому вони знов жили разом, поки, нарешті, Штернберг виїхав за-кордон, звідкіля вже й не повернувся. «Скучно мне без моего милого Штернберга,—писав Шевченко, випровадивши приятеля,— так скучно, что я не только от квартиры, где мне все его напоминает, но даже от резвой соседки своей готов бегать» (Там само, стор. 326). Повість «Художник» взагалі багато подає подробиць із спільного життя товаришів-художників, а також яскраву характеристику симпатичної постати Штернберга. Шевченко дуже захоплювався малюнками Штернберга. «На другой (після першої зустрічі) день по утру Штернберг взял свой толстый портфель, и мы отправились к Карлу Павловичу. Тот был в восторге от вашей однообразно-разнообразной, как он выразился, родины и от задумчивых земляков ваших, так прекрасно-вѣрно преданных Штернбергом. И какое множество рисунков и как все прекрасно!

На маленьком лоскутці серенької оберточної папи проведена горизонтально лінія; на першому плані ветряна мельниця, пара волів коло телеги, наваленної мішками; все це не намальовано, а тільки намальовано (sic), але яка краса! очей не відведеш. Или під тінь розвесистої верби у самого берега біленька, солом'яною крита хатка,—вона відбилася в воді, як в дзеркалі. Під хаткою старушка, а на воді утки плавають,—вот і вся картина, а яка повна, жива картина! І таких картин или, краще сказати, животрепещущих очерків повна портфель Штернберга. Чудний, безподобний Штернберг! Не даром його поцілував Карл Павлович», бо «в одному ескізі Штернберга... бачить всю Малоросію» (Там же, стор. 300). З картин Штернберга відомі «Ярмарок у м. Ічні», «Посвячення пасок на Україні», «Гра в піжмурки», «Вітряк на степу», «Видубецький монастир», «Краєвид у Києві», а також кілька картин з італійського побуту (див. Стасов В.—Живописець Штернбергъ. «Вѣстникъ изящныхъ искусствъ», 1887).

В повісті «Художник» Шевченко згадує і про своє листування з Штернбергом («Поэмы...», стор. 324), але до нас дійшов один тільки Штернбергів лист до Шевченка з Риму, що привіз поетові В. Григорович 1842 р. (див. «Кіевская Старина», 1897, II, стор. 154—155). Як данину широго приятелювання, присвятив Шевченко-Штернбергові поему «Іван Підкова».

Ол. Н.

Стор. 43, рядок 15. Г о л ь б е й н Ганс (Hans Holbein), німецький маляр, народився в Аугсбурзі 1497 р., помер у Лондоні 1543 р. Не тільки батько його, теж Ганс Гольбейн, був відомий маляр, але й брат його, Амброзій, і дядько по батькові, Зігфрід, теж були не аби-які малярі; але він узяв гору над усіма ними: з ним на одну ступінь можна поставити з німецьких малярів хіба одного Дюрера. Гольбейн мав небезпечно надзвичайно влучно спостережати і це з його зробило найкращого портретиста й великого сатирика. Він до того ж мав ще багатющу фантазію декоратора,—через те йому так добре вдавалося оформлення стін і через те лишив по собі чудові праці в художній промисловості. В усіх своїх творах Гольбейн завжди виявляє вічно втішний настрій і дуже легко розв'язує найважчі з художнього погляду технічні завдання. Навіть у його «Танку смерті» не відчуваєш нічого демонічного і глядач тільки дивується з чудової техніки великого майстра.

Ол. Н.

Стор. 43, рядок 15. Д ю р е р Альберт (Alberpt Dürer), славнозвісний німецький маляр, народився в Нюрнберзі 1471 р., помер 1528 р. Син золотаря, він спочатку студіював золотарство, а вже потім узявся до малярства. Дюрер багато подорожував, багато студіював, цікавився філософією й був у приятелі з гуманістами,—це дуже відбивається на його творах. Глибока розважність так захоплювала Дюрера, що він часом через неї забував зовсім про красу форм. У портретах він головним чином стає перед нами психологом, і найкращі з його портретів—то портрети

мислителів; тому ж він і давав звичайно або саме погруддя, або трошки більше за погруддя, але ніколи на цілий зріст: його бо цікавили самі голови. Так само і в ілюстраціях він ніколи не буває залежний цілком од тексту,—й тут він вкладає свої власні ідеї. Але головна сила Дюрера була не в картинах, а в гравюрах—на міді й особливо на дереві.

Ол. Н.

Стор. 43, рядок 34. Вяземський Петро Андрієвич, князь (1792—1878), відомий свого часу, пізніш забутий і майже недосліджений поет і критик Пушкінської доби, великий приятель Пушкіна й Жуковського, один із помітних учасників у перших боях між російськими романтиками та класиками. Мав де-який вплив на творчість Пушкіна (див. цікаву статтю І. Н. Розанова «Кн. Вяземській и Пушкинъ» у збірнику «Бесѣды», М. 1915 р. і окремо). Про Вяземського-критика незакінчена стаття Н. Кульмана в «Изв. II-го Отд. русск. языка и словестности Акад. Наукъ», 1904 р. кн. I. Повне зібрання творів Вяземського вийшло 1878—1886 р. в 11-ти томах (вид. С. Шереметьєва). П. Ф.

Стор. 43, рядок 40. Бруні Федір Антонович, ректор історичного малярства Російської Академії Мистецтв, народився в Москві 1799 р., вмер у Петербурзі 1875 р. Сучасник К. П. Брюлова, він приїхав до Італії пенсіонером Академії саме тоді, коли там у великій славі був німецький художник Корнеліус. Бруні почав його наслідувати, хоч у його працях більше простоти й делікатности, ніж у Корнеліуса. Він об'єднав заповіти італійських майстрів з часів Ренесансу з романтичним ліризмом. Найвидатніша його праця—це «Мідяний змії», про яку його прихильники думали, що вона буде краща за «Останній день Помпеї» Брюлова. Це певне й одбилосся в словах Шевченка, що мета «Мідяного змія»—«уничтожить Последний день Помпеи; колоссальное, но увы! неудачное намерение»,—цікава деталь із позалаштункових стосунків між тогочасними художниками. Але взагалі суд Шевченка про Бруні занадто вже суворий і мабуть він виник саме через таку конкуренцію Бруні з Брюловим, якого так високо ставив Шевченко. Треба ще згадати, що повернувшись до Петербургу, між іншими своїми офортами Шевченко дав і портрет Бруні.

Ол. Н.

Стор. 45, рядок 36. «Часовенныя»—місцева назва великоросійських розкольників, власне тих із них, що «приймають священство» («поповцы»). Виникла вона певне з того, що розкольницькі церкви офіційно звалися «часовнями».

С. Э.

Стор. 45, рядок 40—41. «Мысленно переносился на палубу парохода Меркурия или Самолета»—це назви двох пароплавних на Волзі компаній: «Меркурій» засновано 1849 р., «Самолет»—1853. Перші пароплави на Волзі з'явилися ще 1818 р., але до 40-х років па-

роплаводство ледве животіло і тільки з 1846 р. починається справжнє обслуговування транспорту пароплавами. Проте й тоді ще пасажирського руху справжнього не було, а випадкових пасажирів брали або на баржі, які тяг за собою пароплав, або ж на чардак на самому пароплаві. Пасажирські пароплави починають ходити тільки з 1859 р. Отже Шевченкові мрії про подорож пароплавом як на той час досить були скромні, хоча він і протиставляє пароплав «скромной расшиве». Випадковістю пасажирського руху на Волзі можна пояснити й запис у журналі під 13 червня: «...я при всем моем желании не могу до сих пор составить никакого понятия о Волжском пароходстве. В статистических сведениях я не имею надобности, но мне хочется знать, как часто отходит пароход из Астрахани в Нижний Новгород и какая цена местам для пассажиров. Но увь! при всем моем старании я узнал только, что места разные и цена разная, а пароходы из Астрахани в Нижний ходят очень часто. Не правда-ли, точные сведения?» Краших, як видно, тоді й не можна було здобути.

С. 9.

Стор. 45, рядок 42—43. Р а з и н Степан Тимофієвич, у народній традиції йменованій здебільшого Стенька (у Шевченка помилкою — Сенька, а на іншому місці Семен Степанович), був козак з Дону; на чолі козацької «понизовой вольниці», себто незадоволеної утисками заможних та московського уряду голоти, хотів був, шукаючи волі, простору й козацької слави, знайти цеє в поході чайками на побережжя Чорного моря. Коли уряд не пропустив його туди, Разин подався вгору Доном, а потім перебрався на Волгу, на р. Яік (теперешній Урал), грабуючи й забиваючи представників влади та заможних людей; кинувся морем на Кавказ, Персію й добре пошарпав їх; знов повернувся на Дін і зняв там справжнє повстання проти Москви з її порядками. Повстання охопило Донщину, Надволжя аж до самого Нижнього Новгорода, Яік. В умовах тодішнього життя й стихійного руху чимало тут було насильства, жертв; серед інших був забитий і астраханський митрополит Іосиф, тільки забив його не Разин, як читаємо у Шевченка (див. запис під 11 серпня), а Васька Ус, що атаманував в Астрахані під час відсутности Разина. Кінець-кінцем після чотирьохлітньої (1667—1671 р.р.) війни, перемогла влада й страшенно покарала повстанців, а Разина четвертувала.

Пам'ять про цього ватажка на довгі часи лишилася серед великоруського народу—в багатьох піснях, оповіданнях, легендах, що з його йменням зв'язували різні місцевості. Тому й Шевченко так часто згадує його під час своєї подорожи по Волзі, де ще свіжі були в пам'яті оті пісні та перекази, й навіть де-які з них подає в своєму журналі (див. під 9 серпня). Сваюля й насильства, яких так багато було за Разинівщини, дають привід Шевченкові називати Разина «Волжским Бироном»; але вже ніяких підстав немає, щоб уважати його за «скритого ночного воришку», «ничтожного нетопыря» (дивись запис під 29 серпня). Повстання Разинове було широким народнім рухом і в самому Разині без-

перечно почувалася стихійна сила, дика, невстримана, недисциплінована, але в усякому разі не буденна. Виразів, що принижують Разина, Шевченко вжив мабуть на те тільки, щоб дужче підкреслити боязкість «открытых больших грабителей», що налякалися були повстання. Можливо, тут одбився й поворот Шевченка від колишнього ідеалізування минулого до його повного розвінчання. Як він «ясновельможних гетьманів», усіх гуртом, обізвав «рабами, підніжками, грязю Москви, Варшавським сміттям» («До мертвих і живих і ненароджених земляків моїх», 1845 р.), а Богдана Хмельницького привітав віршем: «Як би то ти, Богдане п'яний»... (1859 р.), так зробив те ж саме і з Разином. Мало певне значіння й те, що людність Волги та Урала часто називають «потомками С[т]еньки Разина» (порівн. запис під 12 липня), а вона ж лишила після себе у Шевченка найгірше вражіння. А проте не міг Шевченко не бачити і позитивних сторін Разинівщини, як народнього руху, скерованого проти пригноблення вищими класами народніх мас. От чому приділяє він Разинові епітет «славного лицаря» зовсім так, як і Кармелюкові (запис під 20 травня), вбачаючи певну аналогію Разинівщини з українським козацтвом, з його морськими походами, повстаннями проти поляків, гайдамаччиною. Переказавши почуте на пароплаві оповідання, що Разин не розбивав, а тільки рівняв людей: «собирал пошину с кораблей и раздавал ее неимущим людям», Шевченко зовсім серйозно додає: «коммунист, выходит»,—принаймні, з народнього погляду. (Костомаров Н. Бунтъ Стеньки Разина. Собрание сочинений, кн. I, СПб. 1903; Фирсов Н.—Разиновщина, как социологическое и психологическое явление народной жизни, 3-те вид. Москва, 1920; Тхоржевский С. И.—Стенька Разин. Петербург, 1923). А. Л.

Стор. 45, рядок 44—45. «Уж сколько раз твердили миру»...—наведені в журналі два рядки—це цитата з творів знаменитого байкаря Івана Андрієвича Крилова (1768—1844), а саме—початок байки «Ворона и Лисица». Звичайно, Шевченко цитував з пам'яті, тому й проминув одне слово,—у Крилова читаємо:

Уж сколько раз твердили миру,
Что лещь гнусна, вредна; но только все не впрок.

Ще одну цитату з Крилова зустрінемо в листі Шевченка до Бр. Залеського з 6 червня 1854 р. («Твори», т. II, стор. 380) «Слона то, как говорит Крылов, я и не заметил» (у байці «Любопытный»—«Слона то я и не приметил»).

11-го січня 1858 р. Шевченко був у Піунової; «она прочитала мне некоторые вещи Кольцова и потом чуть-чуть не все басни Крылова. Я в восторге был от этого импровизированного литературного вечера»—заногував поет у журналі. З цього бачимо, що байки Крылова давали йому високу мистецьку втіху. Про велику пошану до славнозвісного байкаря свідчить і запис у журналі під 30 квітня 1858 р., де мова мо-

висься про відомий «монумент» Крилову, роботи барона Клодта. Пам'ятник цей, на думку Шевченка, був образою для «великого поета».

П. Ф.

Стор. 46, рядок 1—4. «Я... не имел силы отказаться от пельменей. Пельмени были мастерски приготовлены, и я оказал им не ложную честь. Анекдотичный випадок з пельменями (страва в Сибіру, щось ніби вареники з м'ясом) переказано в згадках Н. Ускової про Шевченка. «Не бегал Т. Гр. и дамского общества, которое также иногда не прочь было подтрунить над ним. Так, однажды было решено сделать пельмени—любимое блюдо поэта,—так как он заспорил, уверяя дам, что съест их целую сотню. Барыни, сговорясь между собою, изготовили пельмени по возможности покрупнее и, чтобы затруднить едоку выиграть пари, несколько из них начинили одной горчицей или одним перцем. Но Шевченко, к удивлению многолюдного участвовавшего в завтраке общества, не поморщившись, один за другим уничтожил целое блюдо» (Заряико Н.—Воспоминания Н. И. Усковой о Т. Г. Шевченке. «Киевская Старина», 1889, II, стор. 302),. С. Э.

Стор. 46, рядок 8. Швачка Микита—відомий ватажок гайдамацький («отаман Канівського куреня») під час Коліївщини (1768 року); мабуть з міщан, народився десь у 30-х роках XVIII в., бо під час слідства мав 40 років. Ходив із своїм загоном по Київщині (під Васильковом та Білою Церквою, головна резиденція у Хвастові). Був дуже жорстокий: на слідстві «винився во многих грабительствах и смертных убивствах», а народня пісня про його каже:

Та ходить Швачка по Хвастові

Та у жовтих чоботях—

Ой, вивішав жидів, ой, вивішав ляхів

Та на панських воротях.

Зловлених євреїв та поляків приводили до резиденції Шваччиної Хвастова, там їх судили й убивали. Слідча комісія нарахувала потім таких убитих до семисот чоловіка. Арештований при ліквідації гайдамаччини, дістав Швачка присуд: «бить кнутом, дасть сто пятьдесят ударов, и вырезав ему ноздри и поставя на лбу и на щеках указные знаки, сослать в Нерчинск в каторжную работу вечно». Присуд виконано 28 вересня 1768 р. у Василькові (Гермайзе О.—Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів. «Україна», 1924, кн. 1—2, стор. 78, 80; порівн. ст. 28—29, 64—65; пісні про Швачку див. у М. Драгоманова—Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. Ч. I, Женева, 1883, стор. 43—62). Швачці присвятив Шевченко ще й одного свого вірша («Швачка», 1848 р.), де за народньою традицією з видимим спочуттям говорить про цього гайдамацького ватажка.

Дм. Р.

Стор. 46, ряд. 9—10. Згадка в журналі про «любимые песни» його автора розгортає перед нами ще одну, надзвичайно цікаву сторону його широкої вдачі.

Високо-талановиту натуру Шевченка так було обдаровано музичними здібностями, що вже знаючи тільки про це, можна було-б передбачати надзвичайно широке коло для його музичних інтересів. Отже ж в умовах його життя доводиться говорити хіба про о д и н м о г у т н і й і н е о с л а б н и й музичний вплив на його, це—вплив народньої музичної творчости. Народня українська пісня не покидала його, можна сказати, протягом усього життя,—навіть у смердючій казармі новопетровській, де, здавалося, все покинуло було нещасного страдника.

Ще за дитячих років захоплювався Шевченко г а й д а м а ц ь к и м и піснями, що бреніли на всю округу, де пройшло дитинство поетове. Можна гадати, що й від діда свого доводилося йому чути їх, коли

Столітнії очі як зорі сіяли,

А слово за словом сміялось, лилось:

Як ляхи конали, як Сміла горіла («Гайдамаки»—епілог).

Бувши хлопцем 13—15 років за козачка в Енгельгардта, любив Шевченко співати гайдамацьких пісень («По врожденной мне продерзости характера, я нарушал барский наказ, напевая чуть слышным голосом гайдамацкие унылые песни»,—див. Я в о р н и ц ь к и й Д.—Матеріяли..., стор. 19). Отже, переглядаючи матеріяли, ми знаходимо дуже небагато гайдамацьких пісень, тісно зв'язаних із Шевченком,— може через те, що їх і взагалі не дуже багато ходило. Так, сам Шевченко в «Перебенді» згадує популярну пісню «про Саву Чалого»:

Заспіває про «Чалого»,

На «Горлицю» зверне».

Другу пісню—«про Швачку» Шевченко в своєму журналі просто зве «любимою». Після вечері з «пельменями» (11 липня 1857), щоб привести свій «гордый дух» до нормального стану, Шевченко «тихо запел гайдамацкую песню: «Ой поїжає по Україні та козаченко Швачка». Із пісні про Швачку ж таки взяв Шевченко й епіграф до XI розділу «Гайдамаків»:

Хвалилися Гайдамаки,

На Умань ідучи:

«Будем драти, пане-брате,

З китайки онучі!»

Порівн. варіант у збірці II-гій пісень для одн. голосу М. Л и с е н к а (1868 р.):

Гей, хвалився та козак Швачка,

Під Білу Церкву ідучи:

«Гей, будем, брати, та китайку драти,

Та в онучах топтати!» (пісня № 2, стор. 7).

Ще є гайдамацька пісня «про Бондаренка» в записній книжці Шевченковій, записана в Межигір'ї 1843 р., а видрукував її В. Горленко вже з Шевченкового зшитку («К. Стар.» 1886, II, 405).

На ч у м а ц ь к і пісні значно більше відгуків у Шевченка. Як відомо, батько Шевченка сам чумакував (К о н и с ь к и й О.—Т. Шевчен-

ко-Грушівський, т. I, стор. 14), та й без того доводилося Шевченкові мати стосунки з чумаками, як, наприклад, тоді, коли він стрівся з ними, шукаючи «стовпів залізних, що підпирають небо» (Там само, стор. 17—18). Поезія чумакування, пісня чумацька глибоко полонили душу Шевченкову, і всі чумацькі пісні, що так або инакше зв'язано їх із Шевченком, належать до найкращих з тієї категорії зразків. Пробирав він і збирати ці пісні: як знаємо, І. Я. Рудченко мав у себе Шевченкову збірку пісень, записаних на Сквирщині (Рудченко І. Я.—Чумацькі народні пісні. Київ, 1874, стор. VII). З цієї збірки Рудченко взяв пісні—про здачу сироти-чумака в рекрути—«Зажурився бідний сірома» (стор. 85); про гульбу чумацьку—«А в городі в Самарі пили чумаки гуляли» (стор. 114); про загибель чумака в степу—«Ой, сидить пугач та на могилоньці» (стор. 143) та «Чи я ж тобі не казала, мое серденько (серденятко?): не їдь, не їдь у дорогу, нехай їде батько?» (стор. 212). Значить, усі ці пісні можна вважати за відомі Шевченкові; що ж до пісні «Ой, сидить пугач», то маємо ще й інші вказівки (див. також у «Катерині»: «Ідуть шляхом чумаченьки, «Пугача» співають»).

Гостюючи на Різдво 1845 р. у «мочеморди» Закревського у В'юнищах, поїхав Шевченко з Закревським та Афанасьєвим-Чужбинським до родичів Закревських, і по дорозі застукала їх хуртовина. Шляхи замело і подорожні зблудили. Підбадьоруючи жіноцтво, почав співати Шевченко «юй, не шуми, луже»..., а всі підтягували за ним. Коли ж метелиця вдарила ще більше, коні стали і на жінок напав переляк. Спільними силами витягнуто сані, і Шевченко повів усіх далі, співаючи:

Ой, которі поспішали,
Ті у Січі зимували,
А которі zostавали,
У степу пропадали.

Немало зусилля, як згадує Чужбинський, довелося покласти Шевченкові, щоб заспокоїти жінок, аж поки нарешті прибилися до заїзда на київському шляху (Чужбинський А.—Воспоминання о Т. Г. Шевченкѣ, стор. 16—17). Згадане місце із пісні «про пугача» в збірці Рудченка (Шевченків варіант) читається справді так:

Ой, котрі та й поспішали,
В Лузі зимували,
А которі пили та гуляли.
То ті в степу пропали (стор. 143).

У згаданій вже записній книжці Шевченковій (1845 р.) є ще пісня чумацька «Все луги, все береги, ніде води да напитися» з відомим закінченням:

Не всі тії сади цвітуть,
Що весною розвиваються,
Не всі тії вінчаються,
Що любляться та кохаються.

Порівн. з цією піснею у Рудченка «Горе мені на чужині» (вар. А—стор. 214, рядки 33 і далі, вар. Б—стор. 215, рядки 17—18).

В оповіданні «Близнецы» (Шевченко Т.—Поэмы..., стор. 171) згадується пісня «Ой, ішов чумак з Дону»—теж одна з дуже поширених (в досить давнього часу традиція співати її в «Наталці-Полтавці»,—див. Лисенків клавір 1890 р.). Ще раз бачимо її в листі Шевченка до С. С. Артемовського з 15 липня 1853 года: ...«И мнѣ осталось одно—ходить отут, по степу, долго еще ходитъ да мурлыкать:

Доле моя, доле, чом ти не такая,

Як инша чужая!» (Твори», т. II, ст. 374; вар. у Максимовича—Укр. нар. пѣсни, 1827 р., стор. 140; 1834 р., стор. 170).

В своїй статті «Т. Г. Шевченко и простолюдины, его знакомцы» В. Беренштам переказує спогади подружжя Татарчуків про Шевченкове життя в с. Мар'їнському (Шимкові) під Миргородом у Лук'яновича. Шевченко дуже любив гуляти з простими людьми, дивитися, як вони танцювали, і слухати, як співали. Особливо він любив чумацьку пісню:

Ой, хто лиха не знає,
Да нехай мене спитає,

і «почти всегда предлагал пропеть и повторить ему песню» («Кіевская Старина», 1900, II, стор. 253). Пісня сама по собі прегарна і певне Шевченко дуже любив її, бо і в оповіданні «Наймичка» вклав Якимові в уста три строфи з неї (Шевченко Т.—Поэмы..., стор. 85; вар. у Рудченка, стор. 111).

Про чумацьку пісню «Та забіліли сніги» та про знайомість Шевченка з нею, згадується вперше в зв'язку з 1847 роком, коли Шевченко опинився в Оренбурзі (9—18 червня). Шевченко' завітав до Ф. М. Лазаревського, що жив тоді з С. Левицьким, чернігівським земляком своїм. Залишившись ночувати, згадує Лазаревський, Шевченко «прочел нам наизусть свою поэму «Кавказ», «Сон» и др., пропел несколько любимых своих песен: неизменную «Зіроньку», «Тяжко-важко в світі жити»; но с особенным чувством была исполнена им песня:

Забіліли сніги,
Заболіло тіло
Ще й головонька,
Ніхто не заплаче
По білому тілу
По бурлацькому... и проч.

Мы все пели. Левицкий обладал замечательно приятным тенором и пел с большим чувством. Были минуты, когда слезы сами собой катились из глаз, а гость наш просто рыдал... («Кіевская Старина», 1899, II, стор. 153—154). Про той спів Левицького з Шевченком згадує й К. І. Герн у листі своєму до М. М. Лазаревського: Шевченка «довольно часто навещал Левицкий, с которым они в два голоса пели малороссийские песни. Кажется, брат ваш Федор тоже принимал иногда участие

в этих импровизированных концертах; но я не слышал ничего восхитительнее этого пения» (Там же, —Докум., 68—69; порівн. у журналі запис під 19 липня). Ту ж таки пісню маємо і в журналі, де текст її записав Каменецький (під 13 травня 1858 р.). Шевченко додає тут свою увагу: «первая песня, которую я знаю без рифмы». Проте, і в цій пісні є звичайні асонанції, що їх спостерегаємо й по інших піснях народніх: труну—умру, тіло—біле, чорніло—марніло.

Ще є одна пісня з чумацьких, яку дуже любив Шевченко—«У Києві на ринку». М. Білозерський у своїх спогадах зве її однією з найулюбленіших (у 40-х р.р.) пісень його («К. Стар.» 1882 р. X, стор. 71). Гостюючи в Києві, бував Шевченко в старого педагога Ів. Дан. Краковського, і дружина його Лизавета Іванівна «очаровала поэта пением малорусских песен» (Чалый М.—Жизнь и произведения Т. Шевченка, стор. 151). Між иншим вона перейняла од Шевченка згадану допіру пісню, а вже від неї записав текст і мелодію М. В. Лисенко, зазначивши й у примітці, що пісню перейняла вона від Шевченка (Лисенко М.—Збірник II, стор. 39, № 181). Костомаров у своїх спогадах наводить факт, зв'язаний з цією-ж таки піснею. «Узнавши, что Костомаров избран (професором Київського університета, 1846 р.), Шевченко радостно поздравлял его и, идучи с ним по городу, запел песню о козаке, который повенчался с девушкой, не зная, что она его сестра. Он пел, не обращая никакого внимания на проходящую мимо их публику. Это был параксизм чудачества» («Русск. Старина», 1880, III, стор. 599).

Шевченко взагалі так засвоїв стиль та образи чумацької пісні, що сам міг писати пісні зовсім подібні до народніх. Найкращий зразок такої переробленої пісні це його вірш «Ой не п'ються пива, меди». Кожен рядок тут—цілком народній, і тільки художня стислість та драматичність твору виявляють у йому індивідуальну роботу великого майстра.

Поряд із чумацькими піснями можна в Шевченковому репертуарі поставити дві славні бурлацькі пісні—«Та немає в світі гірш нікому» та «про голоту», а також відому пісню про розбійника Кармелюка. В журналі (під 28 липня) Шевченко розповідає, як він, идучи «додому» (на город), «нарушил глубокую тишину очаровательной ночи песнею:

Та нема в світі гірш нікому,
Як сіромі молодому...»

Цю пісню він давно вже любив. Чужбинський, згадуючи про свою з Шевченком зустріч 1843 року, каже так: «Донесся звучный его (Шевченка) голос, напевавший любимую тогда им песню «Та нема в світі гірш нікому, як сироті молодому» (Чужбинский А.—«Воспоминания о Т. Г. Шевченкѣ», стор. 11). Захоплення будила в Шевченка ця пісня й потім, зливаючись у його думках із незбутніми спогадами. Так, у листі до Козачковського (з 16 липня 1852 р.) згадує Шевченко своє перебування в Переяслові в таких виразах: «Живу, можно сказать, од-

ним воспоминанием... Помните ли нашу с вами прогулку в Монастырище, на гору? Вспомните тот чудный вечер, ту широку панораму и посередине її длинну, широку фіолетову ленту, а за лентою фіолетовою як із золота кований переяславський собор. Кака-то чудна торжественна тишина. Помните, ми долго не могли промовити слова, — пока наконец белое, едва заметное пятнышко не запело: «Та яром, яром за товаром...» Чудный вечер! Чудный край! и песни дивные!» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 368; порівн. у повісті «Близнецы» — «Поэмы»..., стор. 169). Пісня «про голоту» («Ой, наступила та чорна хмара») трапляється в Шевченка майже поряд із допіру зазначеною (див. журнал під 28 липня та «Близнецы», стор. 193). Що ж до пісні про Кармелюка, то Шевченко хоч і гадав, що вона не твір самого «славного лицаря» Кармелюка, а «издѣліе мизернаго Падуря», проте все ж нею цікавився; це бачимо хоча б із того, що текст її записано в журналі (під 20 травня).

Із пісень козацьких Мик. Білозерський називає пісню про Морозенка «принадлежащей к числу любимейших песен Шевченка» («Кіевская Старина», 1882, X, стр. 71). Ще любив Шевченко співати «У степу могила з вітром говорила» (див. у журналі записи під 19 липня та 13 серпня). Та й взагалі Шевченко любив згадувати про «високіі ті могили, де лягло спочити козацьке біле тіло, в китайку повите», як читаємо в поемі «Іван Підкова».

Розійшовшись Шевченко з Лекерою, пише Н. М. Кибальчич, «бывал у нас чуть не каждый день, но всегда мрачный, молчаливый, неразговорчивый... Ходил все по комнате и тихо сам себе напевал «Явор зелененький» («Кіев. Стар.», 1890, II, стор. 183). Очевидно, мова тут про відому пісню «Стояв явір над водою», де розповідається про смерть козака на чужині (Ревуцький Д.—Українські думи та пісні історичні. Київ, 1918, стор. 140; пор. поеми: «Причинна», «Невольник»).

Ще з козацьких пісень бачимо дві — «про Палія та Мазепу» та «про Гната Голоту» в рукописній самого Шевченка збірці, що про неї вже тут згадувано (див. «Кіев. Стар.», 1886, II, 405). Та й взагалі немало, видно, знав пісень козацьких Шевченко, бо частенько можна бачити в його з них вирази. Напр., у листі до Я. Г. Кухаренка читаємо: «Чи будеш ти це літо на Коші, чи, може, знову підеш вражого черкеса, прескурвого сина, по кручах ганяти?» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 410). Тут Шевченко цитує пісню «Ой, тисяча сімсот...» (М. Лисенко—одинадцятий десяток, № 2) порівн. також Максимовича «Укр. нар. п. 1834 р., стор. 133). Або ще в листі до Кухаренка: «Мабуть ти давно в землях християнських не бував і доброї мови християнської не чував» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 428; порівн. слова з думи «про козака Голоту» — Антонович В. и Драгоманов М.—«Истор. пѣсни малорусскаго народа, т. I, стор. 170; або з думи «про Матяша Старого» — Житецкий П.—Мысли о народныхъ малорусских думяхъ. Київ, 1893, стор. 239).

Ще з козацьких пісень згадується в Шевченка пісня «про руйнування Січі:»

Або щоб те знали,
Тяжко-важко заспіває,
Як Січ руйнували («Перебендя»).

А в «Тарасовій ночі» цю пісню просто цитує поет:

Встає хмара з-за Лиману,
А другая—з поля:
Зажурилась Україна—
Така її доля!

Так само добре був знайомий Шевченко з народними думами: йому доводилося й самому чимало чути кобзарів, і записувати від них. Бувши на храму в Керелівці (26 вересня 1845 р.), Шевченко теж прохав кобзаря, що був там, співати дум та «кобзар не хотів чи не вмів їх співати», і Шевченко тоді прохав його співати «простих пісень» («Правда», 1876, стр. 25). Думи він ставив надзвичайно високо. «Недавно хто-то печатно порівнював,—пише він у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»,—наши, т. е. малороссийские исторические думы с рапсодиями хиосского слепца, праотца эпической поэзии. Я смеялся такому высокомерному сравнению, а теперь как разобрал да разжевал, так и чувствую, что сравнитель прав, и с своей стороны я готов даже увеличить его сравнения. Я читал, разумеется, в переводе Гнедича и вычитал, что у Гомера ничего нет похожего на наши исторические думы-эпопеи, как например дума «Иван Коновченко», «Сава Чалый», «Алексій попович пирятинский», или «Побег трех братьев из Азова», или «Самойло Кишка», или, или,—да их и не перечтешь! И все они так возвышенно просты и прекрасны, что если бы воскрес слепец хиосский да прослушал хоть одну из них от такого-же, как и сам он, слепца кобзаря или лирника, то разбил бы вдребезги свое лукошко, называемое лирой, и поступил бы в «міхоноші» к самому бедному нашему лирнику, называющему себя публично старым дурнем» (Шевченко Т.—Поэмы..., стор. 465), Спів кобзаря заохотив був самого Шевченка писати поему. Думки його «витали в минувшей бурной жизни, в уныло-сладких песнях задумчивых земляков моих. Мне было весело, приятно: меня сладко волновали эти задушевные унылые думы. Я был околдован ими, был настроен на их заунывный тон, и несмотря на то, что близился вечер, самый восхитительный весенний вечер, пошел в свою комнату, достал чистую бумагу, перо, чернила и написал эпиграф к первой части своей будущей поэмы: «На морі синьому, на камені білому» и проч.» (Там же, стор. 468). «Дума про Олексія Поповича» велике вражіння робила на Шевченка. В тій самій повісті він описує, як він переживав був якимось «удивительно приятную середину между сном и бдением», якимось дивне маріння. «... Буря, как миллионы невидимых чудовищ, ревела на просторе. На фоне темных туч блестящими белыми картинами, а на белых скалах длинными вереницами уселись, как любопытные зрители, черные бакланы. Рев бури спустился

как будто бы тоном ниже и стал ослабевать, как усердный бас в конце обедни. В густой и тихой октаве бури мне послышалась грустно-заунывная мелодия нашей народной думы, думы об Алексее пирятинском поповиче. Мелодия сделалась слышнее, слова внятнее и так наконец внятны, что я мог вторить поющему и голосом и словами. И я вторил следующие стихи:

На морі синьому, на камені білому
Ясний сокіл квилить-проквиляє,
На синее море пильно поглядає,
З моря добичі вижидає, виглядає...» (Там же, стор. 463).

Напевне і свою власну думу з поеми «Невольник» написав Шевченко під впливом думи «про бурю на Чорному морі» (Олексій Попович). З цієї підробки під народню думу бачимо, як майстерно орудував Шевченко стилем народніх дум і як глибоко їх вирозумів.

Знав Шевченко думи й не тільки од самих кобзарів. Коли він у журналі записує (під 29 липня), що хотів вітати Андрія Обеременка

Чаем шклянкою
І горілки чаркою,

то тут він уживає пародійного образа на слова з думи «про Ганжу Андибера:

«Тоді дуки-срібляники, як стали в його червінці зоглядати,
Тоді стали його вітати
Медом шклянкою
І горілки чаркою».

(Куліш—Записки о Южной Руси» 1856, I, ст. 206).

Третій лірник у поемі «Великий льох» (1845) на запитання, чи він співа про Богдана, відповідає:

Я співаю і про Ясси,
І про Жовті води,
І містечко Берестечко...

З цього місця ми бачимо, що Шевченко був знайомий із збірником Максимовича («Українські народні пісні», 1834 р.), бо тут безперечний вплив цієї збірки (про Ясси—стор. 42, про Жовті води—стор. 96). Потверджує цю думку й свідчення Мик. Білозерського («Кіевск. Стар. 1882, X, 74), коли той розповідає, що Кочубей замовив Шевченкові картину на сюжет «Самка-Мушкета» (згаданий збірник Максимовича, стор. 27). Взагалі иноді мимоволі напрошується думка про можливість впливу цитування народніх пісень по творах Шевченкових не тільки безпосередно з народніх уст, а й із книжки, із тих збірок пісень, що вийшли ще до заслання Шевченкового (Цертелева 1819 р., Лукашевича 1836 р., Максимовича 1827 р., 1834 р. та інші).

Дуже мало можна зазначити в Шевченка згадок про колядки. Маємо уривок із колядки «Бачить же бог, бачить творець (перший акт «Назар Стодолі» та згадку про «Шедше тріє царіє» («А. О. Козачковському»).

Коли згадати ще дві духовні псалми—«про Лазаря» («Перебендя») та «Ісуса» («Катерина»), то решта залишиться на пісні побутові—згадок за них у Шевченка найбільше. Ці згадки розкидано по всіх творах Шевченка і найбільш по його російською мовою писаних повістях. Так, у повісті «Наймичка» подибуємо цитування пісень: «Вийди, Грицю, на улицю» («Поэмы, повѣсти и рассказы», ст. 69); «Е... е, люлі, чужим дітям дулі»—колискова (ст. 77); «Ой, жила вдова та й на край села» (ст. 81; порівн. вар. у Максимовича—36. 1827 р., ст. 6, 1834 р., 117); «Воли мої половії, чому не орете» (ст. 86; порівн. у Максимовича, 36. 1827 р., ст. 146 та 1834 р., ст. 169); «Ой, гоп по вечері, затуляйте, діти, двері» (ст. 89); «Упилася я, не за ваші я»—п'яницька (стор. 111, 175 («Близнецы»), 514 (Прогулка), 647, («Музыкант»),—дуже розповсюджена пісня—див. вар. у Чубинського, т. V, ст. 1095, 1135). В повісті «Близнецы»—«Чи така я уродилась» (стор. 102 та 239, це—вар. відомої пісні «Шумить, гуде дібрівонька», порівн. збірник Максимовича 1827, ст. 156); «Не ходи, Грицю»... (ст. 148; порівн. теж кілька разів і в «Кобзарі»); «Ой, хто до кого, а я до Параски» (ст. 153); «Одна гора високая» (ст. 153); «У неділю рано вранці» (ст. 171); «Летить орел через море» (ст. 203); «Зійшла зоря із вечора» (ст. 205 та 554); «Зажурилась попадя своєю бідою» (ст. 241—дуже поширена пісня); «Жито, мати, жито, не полова» (ст. 241); «Ой ти козаче, ти зелений барвіночку» (ст. 256); «Ой, ходила дівчина бережком» (ст. 175, також див. лист до Куліша з 26 січня 1858 р.). У повісті «Капитанша»: «Ой у полі верба, під вербою корчма» (ст. 369). У повісті «Музыкант»: «Гоп-чук, гречаники, гоп-чук, печеники» (ст. 614).

Із пісень побутових, персонально зв'язаних із Шевченком, згадуються, як його улюблені: «Ой, горе, горе, який я удався», «Де ж ти, доню, барилася?» «Этим песням он (Шевченко) научал и моих сестер,—згадує М. Білозерський,—и мать, бывало, сердится на него за последнюю, считаая ее неприличною» («К. Ст.» 1882, X, 71). М. Чалий згадує «Ой, крикнули сірі гуси», як улюблену пісню Шевченкову («Жизнь и произв. Ш-ка», ст. 147; також див. Кониського, т. I, ст. 214). Художник О. Ф. Сенчило-Стефанович розповідає, що їздячи з ним човном по Дніпру, Шевченко любив співати пісню:

Та по тім боці та на толоці
Цвіте горошина,
А в дівчини та чорнії брови,
Як у Волошина («К. Ст.» 1882, X, 69).

Ол. Лазаревський, пригадуючи життя своє з братами в Петербурзі 1860 року, розповідає («Кіев. Ст.», 1899, II, 294), як приходив до обіду Шевченко: «Входил он в комнаты, обыкновенно распевая какую-нибудь песню. Чаше всего пел он в то время:

По-над морем Дунаем вітер явор хитає,
Вітер явор хитає, мати сина питає:
Ой, сину мій Іване, дитя моє кохане!
Як я тебе родила, світом тяжко нудила и т. д.»

Сам Шевченко згадує в «Кобзарі» пісні: «Ой не шуми луже», «Горлицю», «про Сербина», «Шинкарку», «Ой, гаю мій, гаю», «Ой високо сонце сходить»; в журналі: «Люблю, мамо, Петруся», особливо сердечно-улюблену пісню співака, нещасного Скобелева «Тече річка невеличка» (під 8 липня). Про цю пісню ще пише Шевченко і в листі до Кухаренка: «А я й досі співаю та може й довго ще співатиму, згадуючи дочку твою невеличку:

Тече річка невеличка з вишневого саду,

Кличе козак дівчиноньку собі на пораду...

Поцілуй її за мене, друже мій» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 378). Пісня «про Білозера» (запис під 22 січня)—один із глузливих новотворів, тип частушок, що складаються при роботі завжди за готовими формулами. Найбільше ж можна сказати про найулюбленішу пісню Шевченкову «Ой, зійди, зійди, ти зіронько та вечірняя». Маємо силу вказівок на неї (Чалый, ст. 122, 178; «К.Ст.» 1897, II, 32 та 1899, II, 153 та ин.). Співав її він і на весіллі в Куліша 22 січня 1847 р., як про те сам згадує в журналі. «Такого або рівного йому співу,—писав опісля Куліш,—не чув я ні в Україні, ні по столицях... Походились з усіх світлиць гості до залі, мов до церкви. Пісню за піснею співав наш соловей... і скоро вмовкав, зараз його благали ще заспівати... Душа поета, об'явившись посеред чужого щастя своїм щастям, обернула весілля поклонниці його великого таланта в національну оперу» (Куліш П.—Хуторна поезія, стор. 25—26). Сестра Ганни Мих. Кулішевої, Надія Мих. Кибальчич, згадувала згодом: на весіллі «Шевченко отзывал мать мою и сестру (молоду) от танцев, отводил их в дальній уголок и учил песне «Ой, зійди, зійди»... Мать смущалась и отказывалась петь, но сестра ее училась у него и потом пела хорошо, Несколько песен в «Зап. о Южн. Руси» переложены Маркевичем с ее голоса» («Кіев. Ст.» 1890, II, 175: між тими піснями є й «Ой, ізійди...»). Подобалася ця пісня, очевидно, Шевченкові своїм змістом (протягом усього життя мріяв він про таку «дівчину»), а також, мабуть, і тим, що голос її, надзвичайно простий, дуже надається для виразу почуття й дає широкі можливості для мелізмування під час співу.

Так, переглянувши всі пісні, що так або інакше зв'язані з Шевченком, ми бачимо, яку силу він їх знав. Сумцов справедливо каже, що Шевченко вмів й користуватися ними «с большим мастерством, вводит их в тесную связь со всем личным его творчеством, до такой степени тесную, что местами трудно определить, где кончается заимствование и где начинается личное творчество» (Сумцов Н. Ф.—Любимья народныя пѣсни Т. Шевченка. «Укр. Жизнь», 1914, II, 23). І справді, ці народньо-пісенні елементи розкидано по всіх творах Шевченкових надзвичайно щедро і рясно. Особливо багато їх у «Гайдамаках», де можна бачити й просто вказівки на народні пісні, і надзвичайно влучні переробки цих пісень, де майже неможливо відділити Шевченкове від народнього. Можна зазначити такі місця: розмова з гайдамаками (вступ), «Гайдая», «Перед паном Хведором», «Ой, гоп, таки-такі», «Ой, гоп, того дива», «Як би таки або так, або сяк», «Од села до села», «Не дивуйтеся, дівчата», «Оттак

чини, як я чиню», «На вгороді постернак», «Ой, гоп-гопака», «Як була я молодою», «Заганяйте квочку в бочку», «Ой, сип сирівець», «Загрібай, мамо, жар», «А мій батько орандарь», «Ой, гоп по вечері». Більшість цих пісень узято з весільних соромицьких (перезвянських) співів. Подібні ж явища маємо в «Тарасовій ночі» (Нехай буде отакечки), в «Невольнику» («Як би мені лиха та лиха») в «Москалевій криниці» («Шелесть, шелесть по дубині»), в «Сотнику» («У горох вчотирьох»). В «Сотнику» ж під народню пісню написано: «Як би мені крила» та «Ой піду я ж берегом-лугом». У «Гамалії—У Туркені по тім боці», в «Сові—під народню колискову «Е, е...люлі», в «Чернеці—По дорозі рак, рак», у «Відьмі—Через яр ходила» і т. ин.

Тісний зв'язок Шевченкової творчості з народньою піснею спричинивсь до того, що форма його поезій і до цього часу не перейдена й не перестаріла. Дослідувачі вже давно зазначали той факт, що Шевченко в своїм віршуванні виходив не з європейських канонів, а з ритмики народньої пісні, надзвичайно багатой (Х. Корш—«Шевченко среди поэтов славянства», збірник «На спомин 50-х роковин смерті Шевченка», Москва 1912; Б. Якубський—Форма поезій Ш-ка, збірник «Т. Шевченко», Київ, 1921; С. Смаль-Стоцький—Ритмика Шевченкової поезії, Прага, 1925 та ин.). Акад. Смаль-Стоцький, наприклад, ладен усі ритми в Шевченкових поезіях вивести тільки з коломийкового, козачкового (шумкового) та колядкового ритмів.

Ще доводиться, нарешті, сказати про Шевченка, як співака, як виконавця.

Всі джерела зазначають, що за молодих літ Шевченко мав дуже доброго голоса. Косарев каже, що в Шевченка був «чистый и звонкий тенор» («К. Ст.» 1893, II, 253). Чужбинський, говорячи про голос Шевченків чи то в співі, чи в розмові, завжди додає епітет «звучный» («Воспоминания», стор. II і 14—стосуються до 1843 р.). Сам Шевченко зве свій голос тенором: «Я присоединил и свой тенор» (запис під 19 липня). Кн. В. М. Репнина, згадуючи про спів Шевченків, казала, що він вразив її «своей глубокой задушевностью, что мягкий, дышащий грустью голос нашего Кобзаря (баритон с высокими теноровыми нотами) невольно проникал в душу» (Стороженко Н.—Первые четыре года ссылки Шевченка. «Кіевск. Стар.» 1888, X. стор. 3). Тільки Тургенев голос Шевченків (у розмові) характеризує, як «несколько хриплый» («Кобзарь», Прага, 1876, стор. IV). Правда, це було вже в останні роки життя Шевченкового.

Вражіння спів Шевченків робив надзвичайне. М. Білозерський згадує: «Мою мать († 1857 г.) в особенности очаровывал Шевченко своим пением: ходит, бывало, по зале, заложивши руки назад, опустивши вниз думную голову; шея завязана шарфом; выражение лица грустное, голос тихий и тонкий; мать, бывало, плачет от его песен... Н. А. Власенко припоминает, какое сильное впечатление Шевченко производил своим пением. Шевченко гостил у Сребдольских и в будуаре одной из девиц Сребдольских, в при

сутствии Н. Д. Белозерского, человека очень сурового, запел и этот невозмутимый старик заплакал» («Кіев. Ст. 1882, X, 71). Про спів Шевченків згадує й В. П. Маслов («Т. Г. Шевченко». М. 1877, ст. 49, 54).

Співав Шевченко, звичайно, по-народньому, не для естрады, особливо того часу. А. В. Побратим каже: «Гр. Н. Честоховский чуе песню не одним ухом, но и сердцем... но его голос не для концертной залы... Так некогда пел Шевченко» («Основа» 1861, VI, 156). Іноді також шкодив акомпанімент. Микашин, що знав Шевченка в останні роки його життя, так говорить про спів його: «Музыку любил он страстно, особенно пение. С восторгом слушал Изаб. Льв. Гринберг и г. Зубинскую. Глубоко почитал Даргомыжского; познакомился с ним случайно у меня и потом часто встречался в семействе Гринберг. Глинку боготворил. Любил и сам петь, где «траплялась» гитара. Пел неважно, хотя и с большим чувством: голосу не хватало, да и аккомпанимент все как-то не нанаживался» («Кобзарь» Прага, т. II, стор. XXI).

В. Аскоченський так описує своє знайомство з Шевченком 1846 р. на квартирі А—вих, на Старому місті: «Тарас (я еще не знал его тогда) в нанковом полупальто, застегнутый до горла, уселся на траву, взял гитару и брэнча на ней «не до ладу», запел «Ой, не шуми, луже». Я перестал болтать с одной из дочерей хозяйских и обратился весь в слух и внимание. Тарас пел неверно, даже дурно, чему, много способствовал плохой аккомпанимент, но в каждом звуке слышалось что-то поющее, что то ноющее, что-то задевающее за душу... Вероятно, заметив мое внимание, Ш. вдруг ударил всей пятерней по струнам и запел визгливым голосом: «Чорний цвіт, мрачний цвіт». Все захохотали, но мне стало грустно» (Аскоченський В.—И мои воспоминанія о Т. Г. Шевченкѣ «Домашняя бесѣда» 1861 г., вып. 33, стор. 645).

Шевченкова натура була така, що він просто не міг жити, щоб не співати: так, він співає навіть у панській прихожій (див. у нас попереду); співає, коли його везуть до кріпости (Кониський, т. I, 233); співає, там сидячи («Шевченко был одет в белый костюм, стоял грустный и чуть напевал какую-то грустную украинскую песню»—«К. Ст.» 1882, X, 73); співає, живучи в Седневі під акомпанімент І. І. Лизогуба (Кониський, т. I, 221) і т. д. і т. д. Бувши в сім'ї С. Т. Аксакова (25 березня 1858 р.), «Т. Г. спел несколько великорусских песен и когда он пропел волжскую бурлацкую песню, то все присутствующие пришли в неописанный восторг, а Константин Сергеевич даже прослезился от умиления»... (Чалый М.—Жизнь и произв. Т. Шевченка, стор. 126).

Цілком до речі буде закінчити словами М. Максимовича: «Заслушаєшься его (Гоголя), как иногда заслушивались мы поющего Шевченка—этой художественной природы, так багато виражавшейся в живописи, стихотворстве, а всего сильнее й краше—в пении украинских народных песен» (Максимович М.—Сочиненія, т. I. Київ, 1874, стор. 529).

Дм. Р.

Стор. 46, ряд. 13. «Молодая жена Кулиша» — Олександра Михайловна Кулішева з роду Білозерських, народилась 23 квітня 1828 р. на хут. Мотронівці під Борзною. Вчилася, звичаєм тих часів, удома та в сільському пансіоні однієї з сусідок. Р. 1843-го спізналася з Кулішем, опісля товаришем цілого її довгого життя. Весілля відбулося 22 січня 1847 р. в с. Оленівці, і бояринував на йому Шевченко. Ще поперед, дізнавшись од Куліша про Шевченкові вірші, так ними була захопилася, що «недовго думавши, вона тут же предложила до послуги Кобзареві-перебенді усе, що мала, усю свою худобу, увесь свій скарб..., щоб Шевченко прожив за границею три годи» (Куліш П.—Хуторна поезія, стор. 17). Події 1847 р., як відомо, розбили всі плани Кулішів; Олександра Мих. опинилася з чоловіком на засланні в Тулі, а й потім ділила з ним його хуторську самотину. Р. 1860-го в альманаху «Хата» з'являються перші її оповідання; пише вона потім в «Основі», що виходила під редакцією її брата, В. Білозерського (псевдоніми Ганна Барвінок та А. Нечуй-вітер), у деяких галицьких виданнях і в «Кіевській Старині» та ин. «Оповідання з народніх уст» Ганни Барвінок видано з передмовою Б. Грінченка р. 1902 в Києві. По смерті Куліша вона утворила була справжній його культ і заходила видавати його твори (вийшло 5 томів, 1908—1910), але не встигла це видання докінчити. Померла Ганна Барвінок 23 червня 1911 року. Її оповідання, в манері Марка Вовчка, дають майже фотографічні образки народнього життя на Україні, малюючи переважно жіночу долю,—ними заслужила собі письменниця титул «поета жіночого горя» (Грінченко Б.—Поет жіночого горя. «Л.-Н. Вістник», 1900, кн. IX, а також передмова до «Оповіданнів з народніх уст», Київ, 1902; Старицька-Черняхівська Л.—Ганна Барвінок. «Л.-Н. Вістник», 1911, кн. IX; Шаповал М. Ганна Барвінок. «Українська Хата», 1911, кн. V—VI і VII—VIII; згадки Г. Барвінок, недокінчені, надруковано в журналі «Будучність» (Львів) 1909 р. та в «Українській Хаті» 1911 р.).

Про епізод з співами на весіллі в Кулішів читаємо в згадках самої Кулішевої: «Перед весіллям за три дні приїхав і Шевченко. Ці три дні ми дуже приємно пробавилися. Він маму нашу дуже полюбив. Вона навдивовижу знала добре народні пісні. Це йому як маслом по серцю. Ще під'їхала й моя подруга, моїх літ і моя тезка, друг мій і близька сусідка. Співали ми з ними вкупі: «Ой зійди, зійди ти, зіронько та вечірняя». Здається, це його любима пісня» (Куліш А. М.—Спомини. «Українська Хата», 1911, кн. V—VI стор. 309). Ширше про те ж таки розповів Куліш. Коли познайомив він Шевченка з «молодою княгинею» своєю, почав той «з нею розмовляти по нашому і, на велику собі радість, побачив, що в своїй розмові не шпетила вона рідного слова. Тоді Шевченко заходивсь екзаменувати її з рідних пісень. Репертуар «молодої княгині» виявився значним і звеселив «старшого боярина» ще більше, а як показала вона йому голос і самий текст пісень, котрих він у не допитувавсь, він похвалив чи подякував її по-своєму: сам почав їй спі-

вати... Позакладавши назад руки, почав ходити по залі, мов по гаю, й заспівав:

Ой ізійди, зійди,
 Ти віронько та вечірняя:
 Ой вийди, вийди,
 Дівчинонько моя вірная...

Доволі було тоді гостей у тім поважнім здавна домі. Гули вони по всіх кутках, мов ті джмелі; щебетали, мов горобці. Як же почули Шевченкове співання, ушухли всі так, наче зостався він один, під вечернім небом, викликаючи дівчиноньку свою вірную. Як у ту пору своєї жини співав Шевченко, а й надто як він співав у той вечір—такого або рівного йому співу не чув я ні в Україні, ні по столицях. Порвались разом усі розмови і між старими і між молодими. Посходились і з усіх світлиць гості до залі, мов до якої церкви. Пісню за піснею співав наш соловей, справді мов у темному лузі, серед червоної калини, а не в зимньому захисті серед народу. І скоро вмовкав, зараз його благали ще заспівати, а він співав і співав—людям на втіху, а собі самому ще й на більшу... Душа поета, об'явившись посеред чужого щастя своїм щастям, обернула весілля поклонниці його великого таланта в національну оперу, яку люди ще не скоро чутимуть на Україні. І всіх більш розкошувала нею щаслива своїм таємничим подвигом «молода княгиня» (Куліш П.—Хуторна поезія, стор. 25—26). Ця згадка з «рокового» 1847 року й завітала до поета, коли він у неволі заспівав був своєї улюбленої—«очаровательної», мовляв—пісні. С. Є.

Стор. 46, рядок 18. Новгород-Сіверський, колишній Новгородок, місто на Чернігівщині під 42°1' півн. шир. і 33°16' схід. дов., на правому глянному березі Десни. Осаджено його десь певне в XI в. і за часів князівських він стає центром Сіверщини; по татарському лихолітті відходить до Брянського князівства, в XIV в. до Литви і потім аж до козацьких часів робиться пограниччям між Польщею та Москвою й переходить від однієї до другої. В Новгороді-Сіверському об'явився Дмитро Самозванець р. 1600, звідси він і на Москву рушив. За гетьманщини—сотенне місто, з р. 1781—головне місто Новгород-Сіверського намісництва. З 1799 р.—повітове місто (Семенов В. П.—Россія, т. VII, стор. 449—452). Чи бував Шевченко в Новгороді-Сіверському—напевне не знати; з неясного натяку в журналі можна гадати, що це місто таки було йому по знаку. С. Є.

Стор. 46, рядок 19. «Алексей Однорог»—заголовок повісти П. Куліша, що не за довго перед тим саме була надрукована («Современник», 1852—53 р., кн. XII, I—II, під криптонімом Никол ай М.). Сюжет цієї повісти взято з часів боротьби московського царя Бориса Годунова з претендентом на московський трон, відомим під назвою Дмитра Самозванця. Дія відбувається на Сіверщині, а спеціально описано облогу

Самозванцем Новгород-Сіверського р. 1604-го. Можливо, що ця повість досталася до рук Шевченкові серед тих книг, які він на великдень 1857 р. одержав з Петербургу від Маркевича (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 405). С. 6.

Стор. 46, рядок 21. Гулак-Артемівський Семен Степанович (1813—1873)—один із найкращих співаків у державному петербургському оперовому театрі сорокових—п'ятидесятих років минулого століття. Народився в м. Городищі Черкаського повіту на Київщині, в сім'ї священика Степана Петровича Артемівського й доводився небожем відомому українському письменникові Петрові Петровичу Артемівському-Гулакові. 1824 р. вступив Семен до Київської духовної школи й одразу ж попав до хору митрополита, відомого Євгенія, бо мав чудесний голос. Спершу вчився непогано, отже незабаром, як це звичайно бувало з учнями-співаками по архиерейських хорах, обставини хорового життя подіяли на хлопця так, що він майже зовсім перестав учитись і в шкільній відомості 1826 року атестовано його так: «поведенія честнаго, способностей хорошихъ, лѣнивъ и прелѣнивъ, успѣховъ малыхъ».

Року 1829 помер батько Семенів і хлопець, залишившись на руках у матері, покладає всю свою надію на службу в митрополитанському хорі, звідки й попадає до Петербургу. Року 1838 М. І. Глінка, приїхавши на Україну по хористів для співочої царської капели, забрав із собою й Семена. Отже до капели хлопець не попав за браком місця, зате Глінка вирядив його вчитися співу за кордон улітку 1839 року («Записки М. И. Глинки»—«Руск. Стар.» 1870 р. т. II, ст. 277—286). Спершу побував Артемівський у Парижі, науку співу одбув в Італії, де й дебютував через два роки з успіхом у Флорентинському театрі («Театр. афиши и антрактъ», М. 1864, № 137). Року 1842, повернувшись до Петербургу, вступив на перші (баритонові партії до великого оперового театру, де й прослужив до 1864 року, виступаючи здебільшого в Петербурзі на сценах великого оперового театру та «театра-цирка», а іноді переїзжаючи до Москви, де виступати доводилось також у великому оперовому театрі. За двадцять два роки своєї служби Артемівський виступав у 32 оперових ролях, виконуючи крім того часто ролі і в водевилях. Найкращі його ролі були, як зазначають сучасники—Руслан (в оп. Глинки «Руслан и Людмила»), Дон-Жуан (в оп. Моцарта «Дон-Жуан»), Ричард Форд («Пуритане»), де-кілька ролів із італійських опер, Чупрун («Москаль-Чарівник») та Карась («Запорожець за Дунаєм»). Ролю Руслана Артемівський співав по черзі з знаменитим О. Петровим, проте сучасники «пальму первенства» оддавали Артемівському. Сучасні рецензенти майже інакше не висловлюються про голос та спів Артемівського, як «надзвичайно», «восхитительно», «безподобно» і т. и., а М. І. Глінка вважав голос Артемівського за найкращий з чоловічих голосів, які тільки доводилось йому чувати. Отже доба для національної опери була ще надзвичайно глуха. «То был период слепой итальянской

мономахии», каже В. Стасов («Ежегодн. Имп. Театровъ», СПб. 1893, стор. 343), і не вважаючи на героїчні зусилля А. Я. Петрової, О. О. Петрова, С. С. Артемовського та П. П. Булахова російська опера хиріла й не робила зборів аж до шестидесятих років, коли почався переворот у поглядах публіки. О. О. Петров, буди надзвичайно енергійною, ініціативною індивідуальністю, весь свій вік невпинно працював над поширенням свого обрію, над художньою розробкою все нових і нових ролів (на жаль, часто зовсім невисокої художньої вартости, хоч спричинявся цьому не власний смак Петрова, а дирекції та публіки)—він виконав до 130 ролів і тим залишив по собі великий слід в історії вокального мистецтва. Артемовський же, мавши баритон, більш страждав без художнього російського репертуару, та й натуру мав млявішу й флегматичнішу, і тому пасивно співав ту невелику кількість ролів, що давала йому їх дирекція. А все ж увесь час ми можемо спостережати в його надзвичайне тяжіння до всього національного, а особливо українського: так, він прегарно виконує роль Чупруна (див. про це статтю П. Куліша в «Рус. Вѣстн». 1857, XII, кн. 2), утворює роль Карася у своїй власній опері «Запорожець за Дунаєм» (1863) *). Артемовський навіть складав російські водевилі, де сам завжди виконував якусь українську роль й співав українську пісню: так, в «Украинской свадьбе» він виконує роль «старого запорожца» (18. VII. 1851), а у власній своїй п'єсі «Ночь накануне Иванова дня» роль «старосты» (26. V. 1852). Самий сюжет «Запорожця за Дунаєм» одбиває ту любов до своєї України, тугу за нею, що так ріднила Артемовського з Шевченком. Останні роки свого життя, вийшовши 1864 року в одставку, доживав С. Артемовський у Москві, де були родичі його жінки, і там же таки й помер року 1873. Маємо звістки, що було в нього дві доньки—Варвара та Олександра (лист Шевченка до Артемовського з 15 червня 1853 г.; Олександра померла 1856 р., як згадує Шевченко ж у листі 30 червня) та син Василь, що народився 1 січня 1864 р. (метр. виписка в «Дѣлѣ»), отже в «Аттестате» з 17 лютого 1865 року написано: «детей не имеет» (там же).

В листі своєму до Гр. Ст. Тарновського Шевченко так пише про «Руслана и Людмилу» Глинки: «А ось шкода, що ви сю зиму не приїхали. У нас була виставка в Академії, і дуже добра, а тепер через день дають «Руслана и Людмилу». Та що то за опера, так ну! А надто, як Артемовський співа Руслана, то так, що аж потилицю почухаєш—далебі, правда! Добрий співака, нічого сказать». (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 346). Про ці саме спектаклі так пише «Репертуаръ русскаго и пантеонъ всѣхъ европейских театровъ на 1842 годъ»: «Мы уже сказали, что роль Руслана попеременно поют г.г. Петров и Артемовский, и что при исполнении г-м Артемовским она более понравив-

*) Маємо вказівку, що С. Артемовський виконував і роль Виборного в «Наталці-Полтаві» (Д. Антонович Триста років українського театру.—Прага, 1925, стор. 11).

лась публице. Для Руслана более всего пения во втором действии; тут у него большая ария в пустыне:

О, поле, поле, кто тебя
Усеял мертвыми костями?

в которой голосъ г. Артемовского поражает и пленяет гораздо более г. Петрова, которому, однако, принадлежит та честь, что он первый выдержал перед строгою публикою, наполнявшею залу в первое представление, первый выдержал, говорим мы, испытание главной роли в утомительной опере. Для г-на Артемовского уже был проложен путь, и он пел Руслана, когда публика уже знала о судьбе и значении оперы» (стор. 19—20). Далі рецензент, хвалючи Глинку, як композитора, ганить лібретто опери й зазначає, що він не міг на другій виставі «Руслана» висидіти без перерви до кінця і «моментами тікав із залі театру». Як бачимо, Шевченко був «виносливіший».

Таким чином, у Гулакові-Артемовським ми бачимо одного з найосвіченіших технічно оперових співаків свого часу. Маючи прекрасні артистичні дані, він усе ж не зажив такої голосної слави, на яку міг би сподіватися. Причин цьому досить багато: глуха доба, італоманія, відсутність високохудожнього репертуару, пасивність вдачі Артемовського, а також неможливість виявити себе вповні в тій сфері, до якої найбільш тягнуло артиста — а саме в сфері української національної творчости. Маємо відомості, що Артемовський добре знав мови французьку та італійську (Недоборовський), отже протягом усього життя не міг звільнитися від впливу своєї рідної мови, а це особливо одбивалося на його акценті. Ще Глінка казав, що «выговор Гулака был несказанно жесток». Рецензія «Репертуару» теж зазначає в однім місці «дурное произношение», про те саме говорить і Серов, взагалі великий прихильник Артемовського (Соч. II, 782).

Як автор популярної п'єси «Запорожець за Дунаєм», Артемовський дожив і до наших днів, отже говорити докладно про цю п'єсу і його авторство не вважаємо тут за потрібне.

Була з Артемовського людина надзвичайно м'яркої, добродушної вдачі, любив він у компанії пошуткувати, добре випити, а ще краще з'їсти. Освіти був він досить різнобічної, хоч і поверхової. Людина громадська, бував він усюди, «начиная от убогой квартирки какого-нибудь из своих земляков, до раззолоченных палат вельможи, от извеотного богача, лейб-гусара Яковлева..., до знаменитого нашего математика М. В. Остроградского» (З. Недоборовский — Мои воспоминания. «Киевская Старина» 1893, II, 190). Усюди його дуже любили, як веселу, живу людину та прекрасного товариша. Ще М. І. Глінка розповідав: «Оставя набранных (у літку 1838 р.) певчих в Переяславе, мы отправились в Киев, откуда вывезли Гулака-Артемовского; он был очень любим товарищами; когда он выезжал из Киева, они провожали его с плачем» («Записки» — «Рус. Стар.» 1870, т. II, стор. 276—277). Любив Артемовського й Т. Шевченко. Крім журналу, досить перечитати листи Шевченка

до Кухаренка, М. Лазаревського та й до самого Артемовського, щоб побачити, з якою любов'ю він говорить про Артемовського в кожному листі.

Невідомо, коли саме зазнайомився Шевченко з Артемовським, отже можна гадати, що ще до 1842 року ¹⁾, коли Артемовський зайняв посаду співака в державній опері, бо Шевченко був добре знайомий з Варварою Арсеновною, матір'ю Артемовського, і взагалі бував у Городищі. Та й у листі до Кухаренка з 30 вересня 1842 р. знаходимо ім'я Гулака серед тієї компанії, в якій тоді обертався Шевченко («Твори», т. II, стор. 345). В усякому разі вже до заслання Шевченкового між ними були гарні приятельські стосунки, і Артемовський ствердив це ділом. Взагалі кажучи, він на посаді співака одержував порівнюючи не так уже й мало, як на той час: наприклад, в 1852 році він по контракту мав 1140 карб. сріблом на рік та ще 10 крб. з кожного спектакля; але, як видно з його справ, він частенько бував у критичному що-до грошей стані. Проте він не пожалував для приятеля грошової допомоги і перший одгукнувся, коли Шевченко здобув дозвіл на листування з Новопетровського (див. листи Шевченкові, — «Твори», т. II, стор. 366, 372, 375, 395). В «Дѣлѣ» Артемовського збереглося листування з приводу однієї такої посилки. Наводимо цього документа цілком.

Министерство военное	В Контору Императорскаго Санктпетербурскаго Театра.
Казанская Коммисаріатская Коммисія	Имѣю честь покорнѣйше просить Контору выдать состоящему при Императорскомъ Санктпетербургскомъ Театрѣ Артисту С. Артемовскому прилагаемую у сего
6 сент. 1852 г. № 10739	росписку рядового линейнаго Оренбургскаго баталіо- на № 1-го Тараса Шевченки въ полученіи имъ денегъ девятнадцати рублей 40 копѣекъ серебромъ, за сдѣлан- ный для Г. Артемовскаго акварельный портретъ; о полученіи же Г. Артемовскимъ росписки не оставитъ меня увѣдомленіемъ.

Управляющій Коммисією ген.-майоръ Корбе».

На цьому рукою Артемовського: «Росписку рядового Тараса Шевченки получилъ артистъ Артемовскій 19 сентября 1852 года». Нижче надпис: № 5015/20 сент. (про те, що Казанську комісію повідомлено «о врученіи Артемовскому росписки»).

Шевченкові листи до Артемовського (їх маємо всього чотирі: з 1 липня 1852 р., 15 червня і 6 жовтня 1853 р. та 30 червня 1856 р.) переняті щирим, справді дружнім тоном. Поета зворушували і спомини про давно пережиті спільні пригоди, і тая готовність допомогти йому, яку він бачив од Артемовського. Йому Шевченко пише одверто про своє життя, дає йому всякі доручення і часом звіряється з такими признаннями, яких

¹⁾ В листі з 1 липня 1852 р. Шевченко, згадуючи своє минуле з Артемовським життя, додає: „Счастлиное время! Кажется, недавно, а вот уже 12 год тому назад!“ («Твори», т. II, стор. 366). Отже ніби доведеться початок знайомости між ними відсунути на 1840 р.

певне не всякому з знайомих зважився б уділити. «...Я от природы вышел какой-то неоконченный,—читаемо напр. в листі з 15 червня 1853 р.,—учился живописи и не доучился, пробовал писать—вышел из меня солдат» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 373). З літами приязнь між поетом та співаком зростала. Коли Шевченко повернувся до Петербургу, то зараз же другого дня «обнял моего задушевного Семена Артемовского, а через полчаса я был уже в его доме, как в своей родной хате. Много и многое мы вспомнили и переговорили, а еще большего не успели ни вспомнить, ни переговорить. Два часа мелькнули быстрее одной минуты» (запис під 28 березня 1858 р.). З того часу ім'я Артемовського стріваємо на кожній сторінці в журналі; приятелі сходяться мало не щодня і в записах Шевченкових чувається справжня близькість, коли він згадує про «гульвісу Семена» (Подані тут відомості, крім зазначених джерел, узято з архивних матеріалів Київського Центр. Істор. Архива та з Ленінградського архива кол. царського двора). Дм. Р.

Стор. 47, рядок 5—6.—«Первое радостное письмо из Петербурга от графини Толстой». Це був не перший лист од гр. Толстої, але перший, у якому вона вже зовсім певно й виразно пише про близьке визволення. «Все, что можно было сделать, сделано,—писала графиня.—Надеюсь в скором времени дать вам весть, а может быть, увидеться с вами лично, а до тех пор да не возмущается душа ваша безнадежностью. Смело обращайтесь ко мне..., как к родной сестре вашей» (Чалый М.—Жизнь и произведения Т. Шевченка, стор. 89). Цей лист, датований 8 жовтня 1856 р. і підписаний вже повним ім'ям Толстої (попередній був анонімний), Шевченко одібрав 1 січня 1857 р. й відповів на його 9 січня. «Драгоценное письмо ваше от 8 октября минувшего года,—одписує поет,—получено в укреплении 26 декабря, а мне передано распечатанное 1 января, как подарок на новый год»... Виливши свої почування в бурхливих словах безмежної подяки, Шевченко вертається до листа. «Пока я мог взяться за перо, чтобы написать вам хоть что-нибудь непохожее на настоящую чепуху—я бродил несколько дней вокруг укрепления, и не с одним письмом вашим неоцененным, а с вами самими, сестра моя! богу милая! И о чем я не говорил с вами! чего не пересказал, чего не поверил душе вашей восприимчивой! Все—и мрачное минувшее, и светлое будущее—все с сама́лешими подробностями. И если, как вы питаете надежду на личное свидание наше, если повторится эта сердечная исповедь, то боюсь, что это будет повторение слабое и бесцветное» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 401). З журналу бачимо, що день 1 січня, коли Шевченко дістав згаданого листа, був поворотним у його засланицькому житті, і поет одразу ж почав лагодитися в дорогу.

С. Є.

Стор. 47, рядок 13. Небольсин Павло Іванович (1817—1893), статистико-економіст, історик, етнограф; видав книгу «Покореніє Сибіри»

(1849 р.), «Очерки торговли Россіи съ средней Азіей» (1855 р., премійована від Рос. Академії Наук), нариси з побуту калмиків, башкирців, а також уральських козаків; частину цих нарисів видано 1854 р. окремо під заголовком: «Разсказы проѣзжаго» (СПБ). А. Л.

Стор. 47, рядок 19. Железнов Юсаф Ігнатович, талановитий дослідник побуту уральських козаків, народ. 1824 р., помер 1863 р.; твори його почали виходити з 1854 р. Року 1858 надруковано окремим виданням його книгу: «Уральцы. Очерки быта уральскихъ козаковъ», що звернула на себе загальну увагу. Повне видання творів Ж-ва вийшло 1888 р.

На Железнові, як і на Небольсині, позначилося тодішне захоплення місцевими дослідженнями й місцевим побутом, а це почасти відбивалося й на самому характері цих дослідів: вони не завжди були позбавлені де-якої ідеалізації того побуту. Шевченкові довелося мати справу с уральцями за інших умов, простим солдатом, інше він і доглянув у їхньому побуті, а тому з такою зневагою й ставиться до Небольсина та Железнова (див. ще запис під 16 липня). А. Л.

Стор. 48, рядок 2. Зарянка Сергій Костянтинович (1818—1870), академик малярства, народився в Могилевській губ. Був якийсь час за навчителя в Московській школі малярства та різьбярства. Спочатку Зарянка хотів був присвятити себе перспективному малярству, але потім зробився портрётником і тут уживав до краю всіх перспективних засобів; головним завданням його було: математично-точно копіюючи натуру, досягти цим способом передачі й духового вигляду людини, її вдачі. Він, дійсно, з фотографічною точністю віддавав на портретах усяку дрібненьку рисочку, якийсь незначний аксесуар або випадково на якійсь блискучій річі положений промінь сонця; однаково старанно і пильно вимальовував він найнезначнішу дрібницю, як і саме обличчя. Така нова манера звернула була на його увагу й він де-який час мав багато прихильників. Напр. художник Осипов у листі до Шевченка поміж іншими новинами подає: «Из произведений наиболее оригинальных—портреты Зарянки; он пишет их необыкновенно медленно, зато с поразительным совершенством, с невиданным до него пониманием силы красок» (Чалый М.—Жизнь и произведения Т. Шевченка, стор. 91). Але Шевченко, у творах якого природа оживала, ставився, річ зрозумілива, до Зарянка з його «дагеротипною» манерою негативно. Ол. Н.

Стор. 48, ряд. 20—21. Булавин—один з етаманів Донського війська козацького. За його проводом сталося було на Донщині 1707-8 р.р. повстання голоти, що виникло через московські утиски, а почасти і впливи Мазепи в Запоріжжям. Повстанці мали спершу чималий успіх, але після упертої, хоч і недовгої, боротьби їх усе ж таки перемогла царська військова сила; Булавин 7 липня 1708 р. застрелився. Він був на ім'я Кіндрат, а по батькові—Опанасович, і коли Шевченко його згадує як

«Игнашу Степанова сына», то напевно тому тільки, що під такою назвою відбився донський отаман у пісні, яку чув тоді Шевченко. Ймення в піснях часто змінюються і легко те могло статися і з Булавиним; цікаво, що наведена у Шевченка пісенна форма його наймення як-раз подає ім'я його товариша Некрасова («Игнатка», «Игнатьюшка Иваныч»), а початок пісні майже цілком відповідає тому, що нам відомо з пісень про Некрасова:

Возмутился славный наш
тихий Дон,

Возмутился и совершился

до славного до устьяца. (Пісні, зібрання П. В. Кир'євскимъ, вып. 8, СПб. 1870, стор. 71; порівн. ще стор. 73—74).

Гнат Некрасов, або Некраса, був за ватажка в тих козаків-старовірів, які після Булавинського повстання покинули Донщину й оселилися були спочатку на Кубані, по-за тодішнім російським кордоном, а потім, за часів цариці Ганни Івановни, перебралися за Дунай. (Про «некрасовців» див. нариси В. Короленка: «Над лиманом», «Наши на Дунае», «Турчин и мы»,—Полное собр. сочинений, т. VI, СПб, 1914).

А. Л.

Стор. 48, рядок 37. Сакен Фабіян Вільгельмович (1752—1837), фельдмаршал, один з популярних генералів кінця XVIII і початку XIX в. Брав участь у всіх тодішніх кампаніях; р. 1813—1814, під час окупації Парижу союзними арміями, був там за губернатора; потім командував I-ю армією, що розташована була на Україні, конфірмавав 1826 р. присуд над декабристами, що зняли були повстання під Києвом, а р. 1831-го приборкав польське повстання і за це од Миколи I одержав князівський титул. Жив Сакен у Києві і цим певне й пояснюється те, що Шевченко зв'язав його з Київським на той час митрополитом, відомим Євгенієм Болховитиновим.

С. Є.

Стор. 48, рядок 38, Євгеній (Єфимій Олексієвич) Болховитинов, Київський митрополит, знаменитий учений, народився на Вороніжщині, 18 грудня 1767 р., помер 23 лютого 1837 р. Людина широкого розуму й великої освіти, з певними науковими інтересами—крім духовної академії Євгеній слухав лекцій і в Московському університеті, брав участь у відомому гуртку М. І. Новикова; під впливом відомого історика Бантиша-Каменського захопився він історією й не покидав історичних та археологічних студій до кінця свого віку. З багатьох його на цьому полі праць досить буде нагадати «Исторію російської ієрархії», «Описание Киево-Софійскаго собора» (1825) і «Описание Киево-Печерской лавры» (1826), а також «Словарь историческій о бывшихъ въ Россіи писателяхъ духовнаго чина» (1818) та «Словарь російскихъ писателей» (1845); ці «Словарі», як результат великої роботи й обробки пильно зібраного

матеріалу, не втратили і по сей день свого наукового значіння. Ставши в 1822 р. Київським митрополитом, Євгеній звернув увагу на місцеві архиви й пам'ятки старовини і перший розпочав тут археологічні розкопки* (фундаменти Десятинної церкви та Золотих Воріт, то-що). Він був членом багатьох наукових товариств і залишив по собі дуже цікаве листування з найвидатнішими вченими та письменниками свого часу (Шм у р л о Є.—Митрополить Євгеній, какъ ученый. СПб. 1888). *Ол. Н.*

Стор. 50, рядок 32—36. «Великороссийская деревня это, как выразился Гоголь, наваленные кучи бревен с черными отверстиями вместо окон... Нигде прутика зеленого не увидишь»... Цю характеристику великоруського села взято напевне з «Мертвых душ». Село Манилова описано там так: «У подошвы этого возвышения, и частью по самому скату, темнели вдоль и поперек серенькие бревенчатые избы... Нигде между ними растущего деревца или какой-нибудь зелени; везде глядело только одно бревно» (Сочиненія Н. В. Гоголя, Ред. Н. С. Тихонравова, т. V. СПб. 1900, стор. 21). На іншому місці Гоголь згадує про казенний будинок, «один-одинешенек торчавший среди бревенчатой тесаной кучи одноэтажных мещанских обывательских домиков» (Там само, стор. 109). В селі Плюшкиновому Чичикова вразило, що «бревно на избах было темно и старо; многие крыши сквозили, как решето; на иных оставался только конек вверху да жерди по сторонам в виде ребер» (Там само, стор. 110). Як бачимо, Шевченко, дає, скажу так, збірну цитату, загальне вражіння з Гоголевого опису, преказуючи його напевне з пам'яті. *С. Є.*

Стор. 51, рядок 6—7. «Двухлетнее плавание по неисследованному еще Аральскому морю»—це участь Шевченка в експедиції Бутакова. 25 липня 1848 р. експедиція рушила в море двома шкунами; Шевченко йшов на шкуні «Костянтин». Два місяці точилася плавба і під час її провадилися досліди моря та його берегів. 23 вересня експедиція прийшла до острова Кос-Арала, в гирлі Сир-Дар'ї, на зимівлю.

Ми довго в морі пропадали;

Прийшли в Дарью, на якор стали,

писав тоді Шевченко у вірші «Добро, у кого є господа». Зимівля була тяжка—не так лютими морозами та хуртовинами, як цілковитою одірванністю від світу: почта проходила туди лиш двічі на рік, та й вона нічого не приносила Шевченкові:

З ватаги письма принесли

І всі тихенько зачитали.

А ми з колегою лягли

Та щось таке розмовляли.

Я думав: де б того добра,

Письмо чи матір, взять на світі?

Поет тяжко нудьгував, хворів скорбутом; але разом і працював завзято. Окрім художнього оброблення матеріялів, здобутих експедицією, Шевченко багато малював, писав. Величезна більшість його віршів, написаних на засланні, позначена Кос-Аралом і всі вони переняті тугою та мукою самотности.

І небо невмите, і заспані хвилі,
І по-над берегом геть-геть
Неначе п'яний, очерет
Без вітру гнеться... Боже милий!
Чи довго буде ще мені
В оцій незамкнутій тюрмі,
По-над оцим нікчемним морем,
Нудити світом?

На весні 1849 р. знов почалась плавба по морю, що затяглась до осені і лиш у вересні покинув Шевченко непривітні береги «нікчемного» моря.

Прощай, убогий Кос-Арал!
Нудьгу заклятую мою
Ти розважав таки два літа.
Спасибі, друже!..

... . Ні хвали,
Ані ганьби я не сплітаю

Твоїй пустині («Готово! Парус розпустили») —

писав Шевченко на розпрощання. Згадки у його тяжкі лишила та плавба по Аральському морю. «По прибутті моем в здешний край, — писав Шевченко лікареві Козачковському 16 липня 1852 р., — я два года сряду страдал скорбутом и головою болью. Дальний поход (от Орской крепости до Аральского моря) и продолжительное купанье в море были причиною того, что показались у меня на всем теле, особенно на ногах, золотушные нарывы» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 368). «Лето проходило в море, — описує поет своє тодішнє життя в листі до кн. Рєпниної, — зима в степи, в занесенной снегом джоломейке, в роде шалаша, где я, бедный художник, рисовал киргизов» (Там само, стор. 359). «Послав би вам вид Аральського моря, — читаємо в листі до А. Лизогуба, — так таке погане, що крий боже! нудьгу ще наведе прокляте» (Там само, стор. 358). «Тяжко мені, друже! дуже тяжко! — знов скарга в листі до О. Бодянського, — та що маю робить? Перейшов я пішком двічі всю Киргизькую степ аждо Оральського моря, плавав по йому два літа. Господи, яке погане! аж бридко згадувать, не те що розказувать добрим людям» (Там само, стор. 362). Навіть час та ще гірше сидіння в Новопетровському не затерли тих прикрих спогадів, бо вже вертаючись із заслання та стрівшись у Володимирі з Бутаковим, Шевченко записує в журналі: «Теперь он (Бутаков) едет с женою в Оренбург, а потом на берега Сыр-Дарьи. У меня при одном воспоминании об этой пустыне сердце холодеет» (під 10 березня).

С. Є.

Стор. 51, рядок 39—40. «... На могилах самоубийц совершался обряд не менее поэтический». Про це у Чубинського читаємо: «Самоубийц погребают на перекрестных дорогах и вблизи кладбищ... Всякий проезжающий и проходящий считает непременною долгом бросить на могилу самоубийцы хотя что-нибудь, что попадется под руку: клочок сена, ветку дерева, горсть земли и т. п., для чего это так делается—народ не знает и отвечает только: «так треба» (Чубинский П.—Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный Край, т. IV, СПб. 1877, стор. 712). Варіант, що подає на цьому місці в журналі Шевченко, добре поясняє оте «так треба». С. Є.

Стор. 52, рядок 17. Петро Могила (1596—1647), знаменитий митрополит Київський, син молдавського господаря, людина великої на той час освіти й виразних культурних змаганнів. Закінчивши освіту свою по закордонних університетах, Петро Могила якийсь час служив у війську, але вже р. 1627-го його обрано на печерського архимандрита, а р. 1633—на київську митрополію. Ставши митрополитом, Петро Могила енергійно заходився біля друкування книг, відновлення півзруйнованих тоді церков у Києві (св. Софія, Спас на Бересті, Видубицький монастир, Десятинна й Василівська церква, то-що) та заснування шкіл. Зреформована його заходами братська школа, під назвою Могилянської колегії, а з 1701 р. академії, на довгий час стала була розсадником наук і учених на цілу Слов'янщину, виробивши на основі звичайної тоді схоластики свої методи, систему навчання, традиції й навіть мову («словено-руський язик»). Відомий Петро Могила і в історії українського письменства своїми працями, як «Учительное евангеліє» (1637), «Анфологіонъ» (1637), кілька казаннів та надто цікавих передмов до тодішніх виданів (Голубев С. Т.—Київській митрополитъ Петръ Могила, т. I—II. Київ, 1883—1898; Терновский Ф.—Київській митр. П. Могила, «Київская Стар.» 1882, IV; Костомаров Н. И.—біографія в «Русской исторіи въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей», т. II. СПб. 1905 та ин.).

Згаданий у Шевченка «Евхологіонъ альбо Молитвословъ, или Требникъ», відомий більше під назвою просто «Могилянського Требника», першим виданням вийшов був р. 1646-го і потім кілька разів був передруковуваний цілком або в деякими виправками та одмінами. Це була на той час свого роду церковна енциклопедія, що подавала молитви й поради на всякі випадки не тільки з церковної, а й просто життєвої практики, і тому ця книга була досить популярна серед давніх книжників. Хоча синодальна церква Могилянського Требника й не прийняла цілком, але і не забороняла «благорозумного употреблення» його і тому на Україні старі примірники цієї книги, старанно переховувані, були в церковній обихідці аж до останніх літ. Шевченко міг з нею познайомитися або принаймні про неї чути ще під час своєї початкової науки чи у дяка Богорського, чи в лисянського диякона Єфрема, чи в керелівського священника Кошиця. Що-до самого змісту Треб-

ника, то поет мабуть дещо переплутав,—принаймні молитва «о вигнання нечистого духа», так звана «еквордія» була як-раз тільки в давніх виданнях Требника і викинута з новіших. Щоб «вчитати еквордію», на це треба було саме Могилянського Требника. С. Є.

Стор. 52, рядок 33. Про зацікавлення Шевченка до місцевих надгробків свідчить і А. Ускова. «Я,—писала вона до О. Кониського,—рада була ходити з Шевченком; він умів на могильних пам'ятниках киргизів розбирати, що визначає та чи інша річ, зброя чи струмент, зроблений на пам'ятнику. З них Шевченко розумів, чим той чи інший померший займався за життя, коло чого працював» (Кониський О.—Т. Шевченко. Грушівський, т. II, стор. 125—126). Серед малюнків Шевченка було два, що подавали киргизькі надгробки в описаному тут вигляді (Новицький О.—Т. Шевченко як маляр, стор. 70—71; де вони тепер—невідомо). Ось що про них писав Шевченко в листі до Бр. Залеського: «...я прибавляю еще две штуки; я назвал их молитвою по умершим. Это религиозное поверье киргизов. Они по ночам жгут бараний жир над покойниками, а днем наливают воду в ту самую плошку, где ночью жир горел, для того, чтобы птичка напилася и помолилась богу за душу любимого покойника. Не правда-ли поэтическое поверье?» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 409). У своїй на цей лист відповіді Залеський сповіщає, що ці малюнки разом з третім («Хиосский горшечник») продав він за 75 крб. і гроші пересилає Шевченкові (Чалый М.—Изъ переписки Т. Г. Шевченка съ разными лицами. «Кіевская Старина», 1897, кн. III, стор. 468—469). С. Є.

Стор. 53, рядок 17. К а й м а к слово тюркського кореня, вживається на Донщині, в Казанській та Оренбурзькій губерніях. Означає сметанку, густу, добре уварену. «Парное молоко кипятится исподоволь в плоском котелке и толстая пенка снимается блином» (Даль В. И.—Толковый словарь живого великорусского языка, т. II, стор. 163). Джурмица—певне від тюркського слова джурга, що у казанських татар та в киргизів визначає кисле молоко. Можливо, що західно-український «джур» (проквашена страва з овсяного борошна) походить теж від того самого кореня. С. Є.

Стор. 53, рядок 24—43. Розказаний тут епізод знайдемо в другій, видимо утрированій, редакції в повісті «Близнецы» од імени Ваті Сокири. «В одном из листков своих описывает Ватя... земляка своего, находившегося при описанной экспедиции на Аральском море и возвратившегося в укрепление с широчайшей бородой. Уральские козаки (не исключая и офицеров) приняли его за своего расстригу - попа, за веру пострадавшего; земляк-то, видите, был из числа несчастных и, знай, благословляет их большим крестом да собирает посильное подаяние натурою, т. е. спиртом, и эта комедия продолжалась до тех пор, пока ротный

командир не приказал ему сбрить бороду. С бородой, разумеется, и поклонение и приношения прекратились» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 236). Цікава тут ще автохарактеристика, що її устами того ж таки Сокири робить собі Шевченко: «Это человек не глупый», «словоохотливый и образованный», мав «о берегах и островах Аральского моря такие дельные геологические сведения, что за них сам Мурчисон сказал бы спасибо»; не виказував «в самой откровенной беседе ни малейшего ропота на судьбу свою». С. Є.

Стор. 53, рядок 35. Раїм—перший форт, що осадила Росія р. 1847 на Сир-Дар'ї, за 60 верстов од її гирла. Заснований випадково (через помилку офіцера, що на молодий комиш подумав, що то трава), він проіснував недовго, бо вже р. 1854-го форт у Раїмі скасовано й перенесено до Казалинська. Шевченко після тяжкого переходу киргизьким степом з експедицією Бутакова, прибув до Раїму 19 червня 1848 р. (Кониський О.—Т. Шевченко. Грушівський, т. II, стор. 27). Ось як описує Шевченко в повісті «Близнецы» той день і свої вражіння. «Последний переход мы прошли ночью. С восходом солнца мы близко уже подошли к Раимскому укреплению. Вид со степи на укрепление грустнее еще, нежели на Калу-иргиз. На ровной горизонтальной линии едва возвышается над валом длинная, камышем крытая казарма—вот и все... На встречу нам вышел почти весь гарнизон. Бледные, безотрадные, точно у арестантов, лица! Мне сделалось страшно... Подъезжая к самому укреплению, открывается зеленая широкая полоса камыша и кой-где из темной зелени выглядывает серебристая Сыр-Дарья. Итак, я на Раиме... Между двумя широкими озерами высовывается высокий мыс, на котором построено укрепление, называемое Раим, от Абы, воздвигнутой здесь за сто лет над прахом батыра Раима, остатки которой вошли в черту укрепления» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 234—235). Перебування в Раїмі, «в сей безотрадной пустыне», було дуже тяжке. В тій же таки повісті згадує Шевченко про «обитателей самого укрепления, сравнивая их с разнохарактерной толпой, выброшенной на необитаемый остров»: оселя була там схожа «с хижинной, которая не защищает ни от солнца, ни от дождя, ни от холода и рождает в несметном количестве блох и клопов; в этих помещениях... от скорпионов и тарантулов расстилают на земляном полу войлок, которого они, по сказаниям киргиз, страшно боятся, потому что от войлока пахнет бараном, а баран, как известно, лакомится ими, как мы (не в осуд будь сказано) устрицами» (Там само, стор. 235). Тим разом пробув Шевченко в Раїмі до 25 липня (Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 31), але, як бачимо з журналу, бував там і потім, зимуючи на Кос-Аралі. С. Є.

Стор. 54, рядок 26. До царя Петра Великого (1672—1725) Шевченко ставився цілком виразно—з величезною нехиттю, навіть зненавистю. Для його це був насамперед гнобитель України («Це той Первий, що роз-

пинав нашу Україну»), кат над її вільною колись людністю («Веселися, лютий кате, проклятий, проклятий!»). Стоючи перед пам'ятником Петрові 1-му, поет почуває себе так тяжко, «мов я читаю історію України». Душа закатованого Полуботка у Шевченка звертається до Петрової з прокльонами й скаргами;

І в темній темниці
Мене, вольного гетьмана,
Голодом замучив
У кайданах!.. Царю, царю!
І бог не розсудить
Нас з тобою: кайданами
Скований зо мною
На вік-віки... («Сон»).

Два факти в найбільшу вину ставить Петрові Шевченко, обидва тісно з собою зв'язані. Перший—це пригнічення України після бою під Полтавою, помста за бажання її визволитися з-під тяжкої московської руки; другий—оті «каналаські роботи», що і в народній поезії українській знайшли такий голосний собі відгомін. Згадуючи за кобзарями тяжке минуле України, Шевченко особливо раз-у-раз на Петрових часах спиняється:

Що ж діялось по Шведчині—
То й ляхи б злякались,
Онімили б з переляку
П'яні небораки!
Отак її воеводи,
Петрові собаки,
Рвали, гризли («Иржавець»).

Лихий геній України, перша ворона в містерії «Великий Льох»— виростає, як згадає, що тоді творилось:

Батурин спалила,
Сулу з Ромні загатила
Тільки старшинами
Козацькими, а такими,
Просто козаками,
Фінляндію засіяла,
Насипала бурти
На Орелі; на Ладогу
Так гурти за гуртом
Виганяла та цареві
Болота гатила
І славного Полуботка
В тюрмі задушила.
Оттоді-то було свято,—
Аж пекло злякалось!.. (Великий Льох); порівн.
ще «Иржавець»).

Не диво, що помершу дівчину не пускають до раю за те,
 Що цареві московському
 Коня напоїла
 В Батурині, як він їхав
 В Москву із Полтави («Великий Льох»).

І тільки тоді попільжило Україні, коли бог
 Побив Петра, побив ката
 На наглій дорозі («Иржавець»),—
 але й по смерті, втілений у міді, цар Петро
 . . . . руку простягає,
 Мов світ увесь хоче
 Загарбати («Сон»).

Художник Микешин, що працював над пам'ятником тисячоліття Росії, до мала бути колосальна статуя Петра I-го, переказує — як реагував на цю царську витівку Шевченко: «Гигантская статуя императора Петра I,—пише Микешин,—как привидение просто давила его, так что впадая в пафос, он оканчивал часто поэтической декламацией, обращенною к глиняной статуе императора. Много было в его речах преувеличений и жолчи; но возражать ему в такие минуты было невозможно, и я молча любовался им, слушая его, как талантливый бред раздраженного горяченого больного» (Микешин М.—Споминки про Шевченка. «Козбарь», т. II, Прага, 1876, стор. XX). Знаючи, як ставився Шевченко до Петра, самому фактові з наведеного оповідання повірити можна, одкидаючи, певна річ, наївно-патріотичні пояснення та розумування Микешина. В оцінці Петра I Шевченко пішов наперекір офіційній історії і тій російській літературній традиції, якої найблискучішим заступником був Пушкин («Полтава», «Медный всадник», «Кто он?» та ин.). З другого боку не зблизився Шевченко й до сучасних йому слов'янофілів, що негативно оцінювали Петра виключно з застаріло-московського погляду. Шевченко йшов тут власним шляхом, засвоївши з народньої поезії та літературної традиції української («Історія Русовъ») погляд на царя Петра, як на централізатора, ворога України й нищителя її старожитних волюностей.

Так само негативно ставивсь Шевченко й до «Петрового створіння»—Петербургу: заснована «на трупах катованих» столиця просто душила поета і тими тяжкими споминами, і сучасним поетові значінням, як центра насильницького режиму (див. примітку до стор. 7). С. Є.

Стор. 55, рядок 22. Костомаров Микола Іванович, славний історик і письменник, народився в Острогожському повіті на Вороніжщині, у слоб. Юрасівці, 4 травня 1817 р., помер у Петербурзі 7 квітня 1885 р. Батько його був дідич, що одружився з своєю кріпачкою вже після того, як народився Микола. Хоча він увесь час хотів його всиновити, але не встиг, бо помер наглою смертю, забитий своїми кріпаками. Таким чи-

ном хлопець залишився ніби безбатченком. Ділячи спадщину по старому Костомарову, один із спадкоємців хотів був узяти Миколу до себе за «ковачка», і тільки тим мати визволила його з кріпацтва, що відреклась за це мало не всенької своєї «удовиної» частки, одержавши тільки малу дешицю грішми. Скінчивши курса в Харківському університеті, Костомаров пішов був на військову службу, але пробув на ній недовго. Захопившись українством, Костомаров видає кілька книжок українською мовою: «Сава Чалий» (1838), «Українскія баллади» (1839), «Вѣтка» (1840), під псевдонімом Ієремія Галка. Разом працює він і науково. Р. 1842 Костомаров подав до університету магістерську дисертацію: «О причинахъ и характерѣ уніи въ Западной Россіи»; до оборони дисертації не дійшло, бо на неї звернула увагу цензура, одібрала мало не всі примірники книги й спалила. Року 1844 Костомаров подав другу дисертацію: «Объ историческомъ значеніи народной поэзіи», одержав за неї ступінь магістра й через два роки почав викладати російську історію в Київському університеті. Треба сказати, що виклади Костомарова взагалі мали великий успіх, бо був з його не тільки вчений, але й промовця добрий.

Тим часом у Києві склався гурток, з якого потім, р. 1846-го, виросло відоме «Кирило-Методієвське Брацтво», що ставило за мету собі об'єднати всіх слов'ян федеративним союзом, де рівним членом мала бути й Україна. Костомаров був душею Брацтва, його ідеологом і організатором. Як відомо, при жандармській ліквідації Брацтва Костомарова було заарештовано 28 березня 1847 р., напередодні його весілля з Аліною Крагельською, що стала такою його дружиною, але через 28 років Костомарова повезено до Петербургу й посажено у в'язницю; особисто для його процес скінчився засланням до Саратова, звідкіля він міг вернутися до столиці тільки 1859 р., обраний на професора Петербурзького університету. Вже й до того відомий з численних своїх наукових праць (монографія «Богдан Хмельницький», 1857 р., та інші), Костомаров одразу завоював симпатії слухачів і зробився одним з найпопулярніших професорів, виступаючи крім університету ще й з публічними відчитами для широкої громади. 1862 р., після голосної студентської історії, Костомаров змушений був покинути професорування і вже до самої смерти був «вільним» ученим, виступаючи з своїми науковими й літературними працями тільки друком («Основа», «Отечественныя Записки», «Современникъ», «Вѣстникъ Европы», «Кіевская Старина», «Русская Старина», «Голось», «С.-Петербургскія Вѣдомости» та інш.). «Историческія монографіи» Костомарова видано в 21 томі (останнє видання «Литературного фонда» 1903—1906); крім того вийшла «Русская исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей» в 3 книгах (останнє видання (1903—1907), «Литературное наслѣдіе» (1890); повісті: «Черниговка» (1881), «Кудеяр» (1882). Українські твори Костомарова видано 1875 року в Одесі під заголовком: «Збірник творів Ієремії Галки». Останнє, повне, видання надзвичайно цінної автобіографії Костомарова вийшло заходом «Задруги» і під редакцією В. Котельникова лиш 1922 р. в Москві. Література: Пыпин А. Н.

Исторія русской этнографіи, т. III. Спб. 1891; Драгоманов М.—М. І. Костомаров. Львів, 1902; Дорошенко Д.—М. І. Костомаров, його громадська і літературно-наукова діяльність. Київ, 1920; Грушевський М., акад.—Костомаров і новітня Україна. «Україна», 1925, кн. III, Гермайзе О.—М. Костомаров в світлі автобіографії, *ibid.* Бібліографію творів Костомарова див. у «Літературномъ наслѣдіи».

Коли саме познайомився з Шевченком Костомаров, історик у своїх споминах каже не в одно; критично розглянувши його різні свідчення, Ол. Кониський довів, що «перша очевиста знайомість» сталася з початку осені 1845 р., певніш у вересні; «не можна не признати певним і того, що познайомив їх Куліш», а близько спізналися вони та сприятелиувалися на весні 1846 р., коли до Костомарова приїхала мати й вони оселились в будинку Сухоставської, на Хрещатику, а Шевченко—в отелі на другому боці вулиці, навпроти їх (Кониський Ол.—Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 184—187). Одразу здружившись з Шевченком, «я с ним видался часто,—оповідає Костомаров,—восхищался его произведениями, из которых многие, еще неизданные, он дал мне в рукописях. Нередко мы просиживали с ним длинные вечера до глубокой ночи, а с наступлением весны часто сходились в небольшом садике Сухоставских, имевшем чисто малорусский характер: он был насажен преимущественно вишнями; было там и несколько колод пчел, утешавших нас своим жужжанием» («Автобіографія Н. И. Костомарова. Москва», 1922, стор. 189). Тоді ж таки Костомаров допоміг Шевченкові одержати посаду в Київській Археографічній Комісії, а Шевченко з Перепетихи привіз йому в дарунок людського черепа.

Коли заснувалося Кирило-Методієвське Брацтво, Шевченко брав участь у зібраннях, але, як каже Костомаров (автобіографія, надрукована в «Русской Мысли»), «отнесся к его (Брацтва) идеям с большим зазором и крайнею нетерпимостью, что послужило поводом,—додає він,—ко многим спорам между мною и Шевченком». Проте стосунки між ними були широко-дружні. Шевченка заарештовано саме тоді, коли він поспішався на весілля до Костомарова. Як-раз це й дало привід губернаторові Фундуклееві по арешті поета пустити жартом: «де жених, туди треба й бояринові» (Кониський, т. I, стор. 233). Костомаров и Шевченко разом сиділи в казематі при «III-м Отделении» і стрілися були там раз перед допитом. «Из всех привлеченных по этому делу и в этот день сведенных вместе в комнате перед дверью той, куда нас вызвали для очных ставок,—каже Костомаров,—Шевченко отличался беззаботною веселостью и шутливостью». Він багато розповідав товаришам про всякі комічні пригоди під час арешту, а прощаючись з Костомаровим, як їх розводили по камерах, мовив: «Не журись, Миколо, ще колись будем укупі добре жити». Эти последние слова,—додає Костомаров,—действительно через много лет оказались пророческими, когда последние годы своей жизни освобожденный поэт проводил в Петербурге и часто виделся со мною» («Автобіографія Н. И. Костомарова», стор. 203). Але тоді

прийшов незабаром час, коли доля розвела приятелів на довго. «30 мая утром,—згадує Костомаров,—глядя из окна, я увидал, как выводили Шевченка, сильно обросшего бородой, и сажали в наемную карету вместе с вооруженными жандармами. Увидя меня в окне, он приветливо и с улыбкой поклонился мне, на что я также отвечал знаком приветствия» (Там само). Це було останнє їх побачення перед засланням; десять років по тому вони не листувалися, та мабуть мало й чували один про одного. На спомин про спільну тюрму присвятив поет Костомарову зворушливу поезію: «Веселе сонечко ховалось».

Але довга розлука не вбила приятни. Вертаючись із заслання, Шевченко, скоро пароплав пристав до Саратова, миттю подався до Костомарова; він так поспішався, що не докінчив навіть запису в журналі 30 серпня, урвавши посередині фрази. Костомарова він тим разом не бачив, бо той був саме за кордоном, зате наговорився з його ненею, що зустріла поета мов рідного сина. «С полудня до часу по полуночи,—записує зараз же в журналі Шевченко,—провел у Татьяны Петровны,—и, боже мой, чего мы с ней не вспомнили, о чем мы с ней не переговори́ли! Она мне показывала письма своего Николаши из-за границы и лепестки фиалок, присланные ей сыном в одном из писем из Стокгольма от 30 мая. Это число напомнило нам роковое 30 мая 1847 года, и мы как дети зарыдали. В первом часу ночи я расстался с счастливейшею и благороднейшею матерью прекраснейшего сына» (запис під 31 серпня; порівн. «Автобіографію Н. И. Костомарова», стор. 248; також «Русская Старина», 1880, III, стор. 601—602).

Повернувшись з-за кордону до Саратова, Костомаров писав Шевченкові: «Брату любому, друзьяці щирому, співаці славному, вірному товаришові незапам'ятної пригоди 1847 року, Тарасові Григоровичу, од брата і друга чолом і вірне слово... Найкраща радість була для мене почути, що бог тебе наслідок вертає з чорної неволі. Брати і приятелі наші в Петербурзі казали, що мусів ти приїхати к 1 октября одначе ти не явивсь, і я поїхав, а у Варшаві (?) узнав, що був еси у моєї матери, за що тобі велике спасибі. Швидче пиши та старайся, щоб тебе пропустили до Петербурга. Та пиши, пиши, тільки по нашому пиши. Час змінився..., тепер процвіте рідне слово, багато охочих до його, тебе тільки не достає, голови нашого милого, любого. Дай бог тобі, перетерпівши велике горе, зняти з себе наслідок терновий вінець і в чесній, поважній старості дожити віку, веселячи і навчаючи на все добре кобзою твоєю голосною земляків твоїх та одбіраючи після смерти вічну славу!» (Ч а л ы й М.—Жизнь и произведения Т. Шевченка, стор. 105—106). Цього листа Шевченко одержав 5 листопаду в Нижньому і під тим днем записав у журналі: «ученый чудак пишет, что напрасно прождал меня две недели в Петербурге, и не хотел сделать ста верст круга, чтобы посетить меня в Нижнем. А сколько бы радости привез своим внезапным появлением». Костомаров потім ще двічі писав до Шевченка, ділючись з ним новинами літературними та

своїми планами, а також похваляючи його намір одружитися з Піуною (Там само, стор. 115—117). Видко, поет тим разом не дуже квапився відповідати, бо під 25 січня записує в журналі: «Получил письмо от Костомарова с выговором за молчание. Я действительно виноват перед ним на сей раз. Но что писать? О чем писать? Что я здесь скучаю и ничего не делаю. И не могу, наконец, ничего делать. Лучше молчать, нежели переливать из пустого в порожнее».

Нарешті прийшов таки час, коли давні приятелі побачилися. Р. 1858-го і Костомаров перебув літо в Петербурзі, де вже був Шевченко, діставши помешкання в Академії Мистецтв. Костомаров пішов до його. «Здание Академии,—оповідає він,—было мне в то время еще незнакомо, и я долго путался по его корридорам, пока достиг цели. Мастерская Шевченка находилась рядом с академической церковью, была просторная, светлая комната, выходившая окнами в сад. «Здрастуй, Тарас», сказал я ему, увидевши его за работой, в белой блузе, с карандашем в руках. Шевченко выпучил на меня глаза и не мог узнать меня. Напрасно я, всё еще не называя себя по имени, припомнил ему обстоятельство, которое, повидимому, должно было навести его на догадку о том, кто пред ним. «Вот же говорил ты, что свидимся и будем еще жить вместе в Петербурге—так и случилось!» Это были слова его, произнесенные в III Отделении, в то время, как после очных ставок, на которые нас сводили, мы возвращались в свои камеры. Но Шевченко и после того не мог догадаться: раздумывая и разводя пальцами, сказал решительно, что не узнает и не может вспомнить—кого перед собою видит. Должно быть, я значительно изменился за одиннадцать лет разлуки с ним. Я, наконец, назвал себя. Шевченко сильно взволновался, заплакал и принялся обнимать меня и целовать. Через несколько времени, посидевши и поговоривши о нашей судьбе в долгие годы ссылки и о том, как я отыскивал его в Нижнем, где и узнал о его переселении в Петербург, мы отправились пешком в ресторан завтракать и с тех пор несколько раз сходились то у него, то у меня, а чаще всего в ресторане «Старо-Палкина» («Автобіографія Н. И. Костомарова», стор. 256; порівн. «Русск. Старина», 1880, III, стор. 602—603). Ще ближче зійшлися поет з істориком, коли й цей, р. 1859-го, остаточно перебрався до Петербургу. Характер їх стосунків, простих і нецеремонних, але безперечно глибоких, добре обмальовує факт, що переказує за Шевченком К. Юнге. «Прихожу я вчера к Костомарову,—оповідав Шевченко,—он мне сам отворяет:—«Чорт, говорит, тебя принес мне мешать заниматься!»—«Да мне, отвечаю, пожалуй, тебя и не надо. Я и не к тебе пришел совсем: к твоему Хоме пришел, хочу поклон твоей матери послать, мне до тебя и дела нет». И что-же? После такой встречи мы с ним просидели до ночи: я уходить хочу, а он не пускает». (Юнге Е. Ф.—Воспоминанія, стор. 245). І таке їх приятелювання точилося аж до самої смерті Шевченка. Костомаров був серед тих приятелів поета, що навідувались до його під час смертельної недуги й розва-

жали його тугу передсмертну: над гробом Шевченка він мав невеличку промову по-українському (в «Основі» її надруковано по-російському,—1861, кн. III, стор. 8; порівн.: «Автобіографія Н. И. Костомарова», стор. 277—278, Юнге Е. Ф.—Воспоминания, стор. 310—312).

По смерті Шевченка Костомаров аж тричі надрукував був свої про його згадки: «Воспоминанія о двухъ малярахъ» в «Основі» 1861 р., кн. IV, «Споминки про Шевченка» в II-му томі Празького видання «Кобзаря» 1876 р. і «Письмо... къ изд.-редактору «Русской Старины» М. И. Семевскому» в «Русской Старинѣ» 1880 р., кн. III. «Вообще тот ошибся бы,—починає Костомаров свого листа до Семевського,—кто бы стал думать, что я был особенно с ним (Шевченком) близок и дружен; напротив, моя дружба с ним обнимала незначительное время в нашей жизни и, как оказалось впоследствии, многое из случавшегося с ним оставалось для меня неизвестным, и я узнавал о том от других его друзей: со мной он гораздо менее был дружен и откровенен, чем со многими иными. Близость моя с ним была почти исключительно литературная, тогда как некоторые были к нему близки не как к малорусскому поэту, а просто как к человеку» («Русск. Старина», 1880, III, стор. 597; порівн. «Споминки» в Празькому «Кобзарі», стор. VI). Це, певна річ, не зовсім так. У своїх згадках Костомаров переказує багато подій та епізодів, що свідчать про справжню приязнь між двома цими видатними людьми: вони добре один одного знали, цінили і братерськи любилися, хоча цілком можливо, що Шевченко особисто був ближчий напр. з М. Лазаревським або з «гульвісою» С. Артемовським, ніж з вічно занятим Костомаровим. Тому-то може й справді Костомаров у своїх працях про Шевченка більш спиняється на його літературному портреті, ніж на особі поета. Зараз по смерті Шевченка Костомаров дав у «Основі» нехай трохи й однобічну, але безперечно блискучу його характеристику як поета, ширше розроблену потім у книзі Гербеля «Поэзія славянъ» (СПБ. 1871). З побожним острахом згадує Костомаров ненадруковані, очевидно тоді нелегальні, поезії Шевченка. «Я увидел, что муза Шевченка раздирала завесу народной жизни. И страшно, и сладко, и больно, и упоительно было заглянуть туда! Поэзія всегда идет вперед, всегда решается на смелое дело; по ея следам идут исторія, наука и практический труд»,—писав Костомаров, перший взагалі підкреслюючи прометеїзм Шевченкової поезії («Основа», 1861, IV, 49). Одзначивши спроби порівнювати Шевченка з Кольцовим, Костомаров таке порівняння рішуче відкидає. «Не таков был Шевченко и не такова была его задача. Шевченко не подражал народным песням; Шевченко не имел целию ни описывать своего народа, ни подделываться к народному тону: ему не зачем было подделываться, когда он по природе своей иначе не говорил. Шевченко, как поэт—это был сам народ, продолжавший свое поэтическое творчество. Песня Шевченка была сама по себе народная песня, только новая—песня, какую мог бы запеть теперь целый народ, какая должна была вылиться из народной души

в положенні народної сучасної історії. С цієї сторони Шевченко був обраник народу в прямому значенні цього слова; народ як би вибрав його петь замість себе» (Там само, стор. 51). Ось чому Шевченко стоїть ніби осторонь од інших поетів-сучасників, ось чому ніхто з них не йде з ним у парю, не видержить порівняння. «Поэзия Шевченка есть непосредственное продолжение народной поэзии; и не даром явилась она тогда, когда прежние народные песни стали забываться. Поэзия Шевченка—законная, милая дочь старой украинской поэзии, организованной в XVI и XVII веке—так, как эта последняя была точно также дочерью древней южнорусской поэзии, той далекой от нас поэзии, о которой гадательно можем мы судить по произведениям Игорева певца» (Там само, стор. 52). Так, уже Костомаров уставив Шевченка, а з ним і все нове українське письменство, в неперерваний ланцюг історичного розвитку, — як безпосередній протяг поетичних традицій попереднього часу.

Шануючи надзвичайно високо Шевченка, як поета, Костомаров не менш цинив його і як людину. Резюме своїх згадок подає він у таких словах: «Как в человеке могу сказать, что знаю его как личность безупречно-честную, глубоко любившую свой народ и его язык, но без фанатической неприязни ко всему чужому» («Споминки» в Празькому «Кобзарі», стор. XII),—свідчення надзвичайно цінне в устах такого авторитетного свідка, яким у цьому разі був Костомаров.

Ол. Н.

Стор. 55, рядок 23. Лубні — місто на Полтавщині, під 50°1' півн. шир. та 33°16' східн. довг. на правому, високому й надзвичайно мальовничому, березі р. Сули. Лубні засновано ще за велико-князівської доби (вперше згадано «Лубьно» в духовниці Володимира Мономаха) і місто грало тоді ролю передового стратегічного проти степових здобичників пункту. Переживши занепад під час татарської навали, Лубні відроджуються в XVI ст., ставши маєтністю ки. Вишневецьких. За Хмельщини Лубні належали до Миргородського полку, а згодом стали полковим містом. З 1783 р.—повітове місто спершу Київського намісництва, потім Малоросійської і нарешті (з 1802 р.) Полтавської губ. (Семенов В. П.—Россія, т. VII. СПб. 1903, стор. 382—383). С. Є.

Стор. 56, рядок 12. Бер Карл-Ернест (1792—1876), славнозвісний вчений, природник-ембріолог, стояв на чолі наукової експедиції, що за неї не раз Шевченко згадує в журналі та листуванні.

На весні року 1852-го почесний громадянин Голиков подарував Російському Географічному Товариству 3000 карбованців на дослідження рибальства на Каспійському морі.

Щоб виконати зазначене завдання, Географічне Товариство зв'язалося з Міністерством Державного Майна і вкупі з ним розпочало підготовчу для того роботу. Згодом, у порозуміння міністра з Географіч-

ним Товариством, вирішено було наукову експедицію вирядити на Волгу та Каспійське море. На підставі міркувань ак. Бера спеціальна комісія виробила для тієї експедиції план, покладений в основу подорожи. Головною її метою було з'ясувати обставини рибальської справи на Волзі та Каспійському морі взагалі: з технічного, статистичного й природничо-історичного погляду. Термін на роботу для експедиції визначено трьохлітній, і керівництво над нею доручено Берові. Окрім його в цій експедиції брали участь: Данилевський М. Я. (див. попереду, примітку до стор. 23), Семенов та інші. На протязі 1853—1856 років експедиція Бера де-кілька разів одвідала Новопетровський форт, і Шевченко встиг, таким чином, познайомитися з Карлом Бером. Особистого приятелювання у Шевченка з Бером не було. Але відомо, що Бер робив для поета дрібні послуги (між иншим через Берового камердинера Петра Шевченко переслав був Артемовському свої скульптурні роботи) й допомагав Шевченкові у справі визволення з Новопетровського. На думку Кониського, «ще влітку 1854 р., коли до Новопетровського приїздила учена експедиція академіка Бера, Усков, познайомивши останнього з Шевченком і з його гіркою долею, прохав його поклопотати в столиці—де тільки можна, щоб попільжити Шевченкові. Певна річ, — веде мову далі Кониський, — що про це прохав, і сам Шевченко і Данилевський; але під той сумний час годі було сподіватися якої пільги від царя, зовсім не по правді упередженного проти Шевченка. Усе, що можна було Берові зробити — це вдатися до віце-президента академії художеств, до графа Федора Толстого, щоб він по спроможности заступився за колишнього ученика Академії і друга Брюлова. Він мабуть порадив Тарасові написати лист від себе до графа Толстого» (Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 131; про дальшу історію визволу Шевченкового див. примітки до стор. 8). Цікаву характеристику Бера маємо в одному з листів Шевченка до Бр. Залеського. Поетові під час перебування експедиції в Новопетровському хотілося в Данилевським зробити експедицію по околицях форта, але—скаржитьься Шевченко—«фон-Бер такой аккуратный немец, какого и в сердце Германии редко встретить можно: три дня, говорит, буду на Мангишлаке, т. е. в Новопетровском укреплении. Сказал, как отрезал,—просто хуже всякого немца» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 375). *М. Н.*

Стор. 56, рядок 44. Баку — місто на південному березі Апшеронського півострова над Каспійським морем, під 42°21' півн. шир. і 49°40' східн. довг. Відоме воно від початку мусульманської ери; було спершу під арабами, потім належало до Персії. Р. 1723-го Баку захопила була Росія, але не на довго, і тільки 1805 р. переходить він до Росії, як повітове, а згодом і губерніяльне місто. Тепер столиця Азербейджанської Республіки. Навкруги Баку надзвичайно багаті нафтові джерела (так зване Чорне і Біле місто) і через це Баку зробилось одним з найбільших на Кавказі промислових центрів, великим торговим пунктом та першим, поруч Ас-

трахані, портом на Каспійському морі (Семенов П. П.—Живописная Россия, т. IX. СПб. 1883). Отже скептицизм Шевченка що-до пароплавання на Каспійському морі не виправдався. С. Є.

Стор. 57, рядок 36. Левицький Сергій Петрович—чиновник Оренбурзької Прикордонної комісії, товариш М. К. Чалого з Київського університету; хороша, шира людина з певним українофільськими симпатіями. Разом з Федором Лазаревським, Бутаковим, Поспеловим, Герном та іншими належав до найближчих Оренбурзьких друзів Шевченка.

Перша зустріч Левицького з поетом сталася в червні 1847 р. до від'їзду Шевченка з Оренбургу до фортеці Орської; ближче зійшовся Левицький з Тарасом Григоровичем вже в-осени 1849 р. На початку року 1850-го Левицький прибув до Петербургу «с намерением продолжать здесь службу... в Департаменте внешней торговли», але несподівано 15-го червня був з наказу «III-го Отделения» заарештований. Приводом до цього став власний лист Левицького до Шевченка, взятий під час трусу у поета в Оренбурзі. «Письмо это,—писав граф Орлов Миколі I,—выражая столь живое сочувствие к Шевченке, изобличенному в преступных против правительства намерениях, и вообще к людям, разделяющим его мнения, дает повод к сильному подозрению в неблагонамеренном образе мыслей, как коллежского секретаря Левицкого, так и магистра Головку». «III-е Отделение» притягло Левицького до відповідальності, судило й визнало винним «в том, что (онъ) доставил письмо от Шевченка к княжне Репниной, и потом в своем письме к Шевченке принял на себя роль передатчика новостей; сообщал ему суждения свои о разных лицах, с котсыми виделся в Москве и С.-Петербурге; одних хвалил, других осуждал, и описывая знакомство свое с Головкой, передал Шевченке преступные слова, сказанные Головкой: «Хотя вас (себя Шевченка) не стало, но на ваше место есть 1000 человек, готовых стоять за все то, что вы говорили и что говорят люди, для которых правда важна». В этом же письме Левицкого сказано: «Много есть в Петербурге наших»—и это возраздало сомнение, не существует-ли прежнее Украино-Славянское Общество...».

Але пояснення Левицького та свідчення сторонніх людей виявили, що з Левицького людина цілком лояльна, «неукоризненною нравственности», і зовсім неадатна до злочинних політичних намірів. Через десять днів після арешту Левицького випустили на волю, але з огляду на те, що він слідчим здавався «человеком слабого характера», «III-е Отделение» вирішило «учредить за ним секретный надзор, сообщив однако же начальству его, чтобы случай этот не составлял ему препятствия в дальнейших успехах по службе».

В травні 1852 року, Левицькому пощастило знайти у начальника Скуляндської митної округи посаду чиновника особливих дорученнів. Але служити Левицькому довелося недовго: 2-го лютого р. 1855 він помер. (Докладніше про Левицького див. збірник: «Шевченко та його доба», т. I.

під редакцією С. О. Єфремова, М. М. Новицького та П. П. Филиповича.
«До історії арешту Шевченка 1850 р.», стор. 141—193).

М. Н

Стор. 58, ряд. 10—11. Писарев Микола Еварестович, надзвичайно цікава на ті часи в бюрократичному світі постать—всесильний управитель канцелярії Київського генерал-губернатора Бибикова та його права рука у всіх тодішніх адміністративно-політичних заходах. Дядько відомого російського критика, Дмитра Писарева, Микола Писарев, народився року 1806-го (Казанович Е.—Д. И. Писарев. Петроград, 1922, стор. 35 і 45), вчився в «благородному пансіоні» при Московському університеті і р. 1825 вступив на службу до Департаменту зовнішнього торгу. Але справжня його кар'єра службова починається з 1834 р., коли він перейшов спершу секретарем, а потім управителем до канцелярії Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора. Вже 1835 р. за якісь, ближче нам невідомі, «заслуги» під час перебування царя в Білій Церкві Писарев дістав відзнаку—самоцвітного перстня, і з того часу нагороди—чинами, грішми, орденами—посипалися на вдалого чиновника. «Не в пример другим»—він р. 1841 вже «статский советник», р. 1843—«действительный статский советник и камергер двора Его Императорского Величества». Така запаморочлива кар'єра не дурно дісталась Писареву,—він дійсно заслужив її. Р. 1838-го ген.-губернатор Бибилов доручив Писареву «производство секретных и политических дел» і на першій ж такій справі, як голова «Киевской секретной комиссии для открытия тайных обществ» 1838 р., виказав свої здатності повною мірою. Офіційний формуляр Писарева підкреслює, що «по званию председателя секретной комиссии о тайных обществах, кроме лежащих на нем обязанностей по другим должностям, занимаясь с неутомимой деятельностью более полугодом, всех лиц, прикосновенных к делу о тайных обществах, сам лично допросил, убедил их к полному и откровенному сознанию и тем открыл существование тайных обществ во всех почти уездах Волынской и Подольской губ., в университете св. Владимира, между Луцким духовенством, в Виленской Медико-хирургической Академии, обнаружил пребывание в Волынской губ. мятежника Юшкевича, который по его указанию задержан и, наконец, важное поручение это исполнил с отличною распорядительностью, деятельностью и произвел по комиссии более 200 дел о государственных преступниках в примерном порядке и отчетливости». За цією першою справою (це так звана «Конарщизна») пішли й інші так само делікатні справи: Писареву доручено «следствие над злоумышленными действиями в Одессе» (1838 р.), греко-уніятські справи (1840 р.), «введение в крае Российских гражданских законов» (1841 р.), «передача духовных имений в ведение министерства госуд. имуществ» (1842 р.), «продовольствие военного поселения» (1842 р.), слідство «о пойманном в Каменце-Подольском эмиссаре Петровском» (1844 р.) і т. н. Всі ці справи горять у спритних руках Писарева й при-

носять йому все нові та нові відзнаки. «За склонение многих униатских священников,—читаемо, напр., у тому ж таки службовому формулярі Писарева,—оказавшихся особенно упорными к принятию православия—за направление их к успешным действиям (!) и вообще всего униатского дела к удовлетворительному окончанию, а равно за особенную отличную и полезную службу, прилежные труды и деятельность по производству важнейших и труднейших дел—орден Станислава 2-ой степени» (формуляр Писарева, складений у 1844 р., див. у Київському Центр. Іст. Архиві), Писарев протє розумів, що для повноти й успіху кар'єри не можна скажу так, спеціалізуватися хоча б і на «важнейших и труднейших» справах, що треба бувати всюди і братись за все, зробитись людиною, без якої жадна голосна справа не обходиться,—і от ми бачимо його і управителем канцелярії панянського Інституту, що його саме тоді в Києві будовано, і голоєю Київської «Комиссии для разбора древних актов» (з 1845 р.), де він так само «принимал самое живое участие» (Левіцький Ор. И.—Пятидесятилетіе Киевской Комиссии для разбора древнихъ актовъ (1843—1893). Київ, 1893, стор. 32), бо знав, що це подобається його патрону Бібікову. І йшов усе вгору та вгору.

Ретельно, чисто жіночими ресурсами, допомагала йому і його дружина, згадана поруч з Бібіковим у Шевченка «бездушная красавица» Софія Гавриловна. «Жена его (Бибикова) правителя канцелярії Писарева,—пише один з мемуаристів того часу,—сама являлась к нему по ночам по его востребованию. Это была молоденькая красавица-брюнетка, весьма грациозная, с оживленным и симпатичным лицом. Муж ее за то пользовался безграничным доверием Бибикова и безграничною властью». Виключне своє становище і безмежну владу використовував Писарев так широко і сміливо, з такою віртуозністю, що незабаром слава його прогрімала далеко за межами Бібіковського, мовляв Шевченко, пашалика. «Он,—пише далі цитований допіру мемуарист,—продавал все важнейшие места в генерал-губернаторстве по таксам; выжимал из помещиков, состоявших под надзором полиции (а они чуть не все были под надзором) все, что можно было выжать; налагал руку и на разные суммы, состоявшие в распоряжении генерал-губернатора, и все дела вершил по своему усмотрению. Бибикову на него нельзя было жаловаться. Жаловались в Петербург. Бибиков его отстаивал. На требование государя унять Писарева, Бибиков принимался делать ему замечания. Писарев отвечал обыкновенно, что это сплетни и клеветы его врагов, направленные столько же против него, Писарева, сколько и против генерал-губернатора; верить им не следует. Разве не клеветают, будто Его Высокопревосходительство состоит в интимных отношениях с его женою, будто его жена по приглашению по ночам посещает Дмитрия Гавриловича? Но Писарев, как здравомыслящий человек, не дает веры всем этим злонамеренным сплетням, вредящим впрочем доброму имени его жены. Бибиков прекращал после такого объяснения внушения и продолжал отстаивать делового чиновника, мужа своей любовницы» (Солтановський А.—

Оповідання про Київське життя 1840-х р. р. «Україна», 1924, кн. III, стор. 95; порівн. його ж таки—Отривки изъ записокъ. «Кіевская Старица», 1892, кн. VI, стор. 420—422; див. ще Rawita-Gawroński—Rok 1863 na Rusi. Lwów, 1903). Всі мемуари повні пікантних подробиць про подвиги цього «геніяльного хабарника», вельможного разбишаки з великого шляху, і знаменитий афоризм Миколи I-го, що «Россией правит столоначальник»—він блискуче і повною мірою виправдав.

Р. 1848-го Писарев дістав високе призначення на посаду самостійного сатрапа—губернатором у Петрозаводське (у Шевченка помилково—у Вологду; цю помилку в рукопису виправив М. Лазаревський, надписавши з боку: «Петрозаводскъ»). Видимо, і на новому місці тактика Писарева лишилась стара, але тут спіткала його та прикрість, що про неї донеслась чутка аж до Новопетровського: «какой-то подчиненный ему чиновник, — пише Шевченко в журналі, — публично в церкви во время обедни дал ему пощечину. И после этой истинно торжественной сцены неизвестно куда скрылся так громогласно уличенный взяточник». Скандал цей, видно, перевершив навіть міру одвертих звичаїв Миколаєвського часу...

Проживаючи в Києві, де так пишно розцвілася була діяльність Писарева, Шевченко, звісно, не міг не знати і самого всесильного «столоначальника», і того фону громадського, що на йому красувалась ця зоря блискуча. До того ж поетові, як співробітникові Археографічної Комісії, довелося служити якийсь час під безпосереднім началькуванням Писарева, що був головою згаданої Комісії. Це й одбилося на відповідній характеристиці Писарева в поетовому журналі. Можливо, що Писарев взагалі чимало заважив і в поетовій долі: адже ліквідація Кирило-Методієвського Брацтва сталася ще за цього спеціаліста, як ми знаємо, в «открытии тайных обществ», і є звістки, що Писарев перший допитував Костомарова після його арешту (Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 230). Справа Кирило-Методієвців попервах видалася була такою важливою, що її не зважилися провадити в Києві, а перенесли до столиці, але, як пише Кониський, «царь велів, щоб при опитах був і секретарь Бибикова — Писарев» (Там само, стор. 234),—видно, його специфічні заслуги і здібності в Петербурзі знали й цінили. Може в зв'язку з цією справою стоїть і загадковий взагалі щодо виразної постати Писарева епітет «ренегата», двічі приділений йому в поетовому журналі.

С. Є.

Стор. 58, рядок 12. Биби́ков Дмитро Гаврилович, типовий адміністратор Миколаєвських часів, народився 1792 р., почав був з військової служби, беручи участь у кампанії 1812 р. В бородинському бою йому одірвало ліву руку, і він мусів перейти на цивільну службу. Переходючи різні ступені бюрократичної кар'єри, Биби́ков р. 1837-го дістав під свою, мовляв словами Шевченка, руку «київський пашалик», себ-то був призначений на посаду Київського військового губернатора та генерал-гу-

бернатора Правобережної України, так званого тоді «Юго-Западного края». Тут Биби́ков цілком розгорнув свої адміністративні «таланти», поставивши на чергу «слияние западного края с древним отечеством природных его жителей». Розшифрувати цю темну фразу треба так, що власне Биби́ков розпочав ту обрусительну оргію, що тяглася на Україні аж до революції 1917 р. Через те, що український елемент був ще репрезентований самим селянством, а культурні верхи на Правобережжі були тоді польські, то обрусительний геній Биби́кова обернувся головним чином проти поляків,—тим більше, що саме перед тим вони зробили спробу збройного проти Росії повстання. Боротьба з польщиною у Биби́кова прибрала тих форм самодурства, на яке взагалі такими були митцями миколаєвські адміністратори. Герцен переказує характерний випадок, ніби Биби́ков, побачивши польського пана на четверні коней, гнівно промовив: «А, еще паны у нас раз'езжают на четырех лошадях; их надобно довести до того, чтобы четверо тащились на одной лошади» (Герцен А. И.—Полное собрание сочинений, т. XIV, Петербург, 1920, стор. 799). Цей анекдот ствержують і документальні данні. «Жаль, что стар Дмитрий Гаврилович Биби́ков,—напередодні польського повстання 1863 р. писав до Погодина Кошелев,—а то бы его в Варшаву. Он бы положил Польшу под чугунный пресс, а иначе и поступать теперь нельзя» (Барсуков Н.—Жизнь и труды М. П. Погодина, кн. XX, СПб. 1906, стор. 109). Це погляд на Биби́кова прихильних до його людей... Власне зненавистю до поляків подиктовані були й ті заходи на користь селянства, напр., так звані інвентарі, що перевів на Правобережжі Биби́ков 1847 р. для урегулювання панщизняних повинностей селян до дідичів. Але виступаючи ніби оборонцем селянства, аби тільки нашкодити полякам, у всьому іншому Биби́ков виявляв таку тверду руку, що гніт її почували всі стани української людности (крайне пригнічення університету, безмежна адміністративна сваволя, непотизм, продажність, крута обрусительна політика, що дала Герценові привід російську мову на Україні назвати «языком николаевским, которого Кирил и Мефодий — Биби́ков и Семашко», — Полн. собр. соч., т. XI, стор. 365). Не чим, тільки обрусительними тенденціями, треба пояснити і протегування Биби́кова таким культурним заходам, як заснування Археографічної Комісії («Временная Комиссия для разбора древних актов») та Центрального Архива в Києві. Року 1848-го Биби́кова призначено членом державної ради, а 1852-го — міністром внутрішніх справ. Як міністр, він провадив ту ж таки крайню обрусительно-реакційну політику, що нею перенято було всі заходи Миколаєвського режиму. З смертю Миколи I зайшла й зоря Биби́кова: р. 1855 він мусів піти в одставку і вже не мав до самої смерти своєї (р. 1870) ніякого впливу на державні справи. Найяскравіше він себе виявив був на посаді Київського генерал-губернатора; тогочасні мемуари повні анекдотів про його круту вдачу, самодурство, деспотизм, нетерпимість, сваволю (див. напр. відомі записки Солтановського — «Киевская Старина», 1892,

кн. IV, «Україна», 1924, кн. III). Герцез дає таку загальну характеристику цьому типовому тих часів адміністраторові: «Это—Цицерон николаевской эпохи, каждое слово—палка, сосновая, сухая, сучковатая палка. Нахальство, кровь в глазах, желчь в крови, безопасная (?) злоба, дерзость без границ, раболепие без стыда—все, что мы ненавидим в офицере и писаре, возведенное в генерал-ад'ютантскую степень, — как же было не сделать министром этого заплечного генерал-губернатора?» (Герцез А. И.—Полное собрание соч., т. IX, стор. 540; охарактеризована тут промова Бибикова надрукована в «К. Старина», 1882 р., кн. IV, стор. 530—535).

Шевченко, перебравшись на Україну, надто в Києві перебуваючи, мусів стикатися з Бибикивим. Офіційно це виявилось в співробітництві поета при Археографічній Комісії та бажанні його взяти посаду вчителя малювання в Київському університеті, бо Бибиков був і найвищим шефом першої, і куратором другого й призначення залежали від його (див. Шевченко — Твори, т. II, стор. 350—351; Левицький О. И.—Археологическія экскурсії Т. Г. Шевченка. «Кіевская Старина», 1894, кн. II). А неофіційно—одбилосся на тих рядках, що присвятив Шевченко Бибикову в своїх творах—на цьому місці в журналі та в уривку «Юродивий». Поет, видимо, багато чого знав з приватного життя Бибикова (напр. згадані тут його стосунки до Писаревої), але все ж у «Юродивому» переважає оцінка громадсько-політичної сторони в діяльності «всемогушого сатрапа».

Во дні фельдфебеля-царя
Капрал Гаврилович Безрукий
Та унтер п'яний Долгорукий
Україну правили,—

так починає Шевченко «Юродивого» и далі подає блискучу характеристику самовластя Бибикового, закінчуючи її оцими вимовними рядками:

Не сотні вас, а мільйони
Полян, Дулебів і Древлян
Гаврилич гнув во время оно;
А вас, моїх святих киян,
І ваших чепурних киянок
Оддав своїм прафосам п'яним
У наймички сатрап-капрал...

Характеристика—цілком відповідає тому, що зберегли про Бибикова сучасні мемуари та документи. С. Є.

Стор. 58, ряд. 29—30. Поеми «Сатрап и Дервиш» між Шевченковими творами немає. Проте все ж є багато даних за те, що «удачно проектированный план», який зародився під вражінням переказного в журналі сна в Новопетровському, не лишився самою порожньою думкою, що поет бодай пробував був її перевести в життя.

Про поему під таким заголовком у журналі згадку маємо ще двічі.

Скінчивши «Неофітів», Шевченко 8 грудня занотовує в журналі: «Не знаю, когда я примусь за «Дервиша и Сатрапа», а поползновение большее чувствую к писанию». За кілька день, 13 грудня, одержавши добрі звістки від приятелів, записує: «Сегодня же принимаюсь за «Сатрапа и Дервиша» и если бог поможет окончить с успехом, то посвящу его честным, щедрым и благородным землякам моим. Мне хочется,—додає поет,—написать «Сатрапа» в форме эпопеи. Эта форма для меня совершенно новая. Не знаю, как я с нею слажу». І далі всякі звістки про задуману поему вриваються, більше про неї Шевченко не згадує.

Який мав бути зміст задуманої поеми? Шевченкові на тлі якогось східнього міста приснилися—Бибиков, управитель його канцелярії Писарев та його жінка-красуня, що її стоуста поголоска називала підложницею Бибикова,—річ, яку використовував для своєї кар'єри її потульний чоловік. Отже—сатрап, «гениальный взяточник» та його «целомудренная помощница»—ці епітети для дієвих осіб ясно визначають, що поголоска та Шевченкові була відома. Далі йде пригаданий епізод з кар'єри Писарева—поличник, публічно одержаний ним од якогось підлеглого чиновника. «В ожидании утра,—записує Шевченко в журналі,—я на этом полновесном фундаменте построил каркас поэмы в роде «Анжело» Пушкина, перенеся место действия на восток. И назвал ее «Сатрап и Дервиш». Коли пригадати зміст Пушкінової поеми—кривосуддя та нечестиве зальотництво правителя, а також відоме Шевченкові аналогічне «происшествие в Оренбургской сатрапии», то дієві особи поеми й її зміст перед нами стають цілком виразно. Це мав бути твір на тему начальницької самовправности та самоволі, ускладненої зальотництвом до жінок («в моей поэме оне должны играть первые роли») з епізодом публічного ляпаса самодурові-начальникові.

Такий твір у Шевченка єсть: це «Юродивий»,—на жаль, самий початок або пролог до поеми. Всі зазначені деталі—звісно, не розвинені—маються вже в уривкові з «Юродивого»; більше навіть, тут просто введено й самого Бибикова («капрал Гаврилович Безрукий»), що подав своєю особою думку написати поему «Сатрап і Дервиш». Правда, єсть у «Юродивому» й такі елементи, що ніби не входили до первісного плану «Сатрапа і Дервиша»: це згадка про декабристів («невольників святих») і бажання центр дії перенести—

в гори,
В вертепи темнії і в нори
Без дна глибокії,

де катувалися в кайданах «споборники святої волі», декабристи. Але це легко пояснити обставинами того моменту, коли написано «Юродивого». Як що прийняти, що «Юродивий»—це і єсть «Сатрап і Дервиш», то взявся поет до його 13 грудня 1857 р. в Нижньому Новгороді. Тут Шевченко багато чував і читав про декабристів (див. записи напр. під 3, 4 та 6 листопаду), а з де-якими з них, напр. з Анненковим, то й особисто познайомився (під 16 жовтня) і ця знайомість велике на поета справила

вражіння. Видимо, під цим вражінням Шевченко й завів до первісного плану поеми новий момент, зробивши героя її декабристом. Обережний здогад про ідентичність «Сатрапа і Дервиша» та «Юродивого» висловив був уже О. Кониський, що знайшов у Л. Жемчужникова й опублікував відомий нам тепер уривок з «Юродивого» (див. «Недруковані вірші Т. Шевченка»,—«Записки Наук Т-ва ім. Шевченка», т. XXXIX), але тепер ми можемо про це говорити вже з більшою певністю.

Таким чином, поему «Сатрап і Дервиш» («Юродивий») Шевченко почав був писати в Нижньому Новгороді 13 грудня 1857 р. Як видно з наведених записів, узявся не без певного вагання, бо чомусь йому здавалося, що «эту оригинальную поэму нужно непременно написать по-русски» бо форму епопеї він уважав для себе за «совершенно новую». Чому, не вважаючи блискучий початок, робота далі за початок не пішла—відповісти на це трудно. Може тут спричинилися згадані вагання і труднощі; може обставини життя поетового в Нижньому взагалі мало сприяли роботі. Як знаємо з журналу, незабаром після того, як почато «Юродивого», приїхав до Нижнього Щепкин і Шевченко був з ним нерозлучно; потім почалось нещасливе сватання до Піунової з надіями, турботами й розчаруваннями... Це певне й відтягало Шевченка від роботи, розбивало творчу увагу, не давало сили скупчитися коло почато поеми. А там виїзд з Нижнього, нові зустрічі, вражіння, турботи—і «Юродивий» лишився не скінченим на превелику для нашого письменства втрату.

С. Б.

Стор. 59, рядок 8. Н о р о в Аврам Сергієвич (1795—1869)—громадський діяч, службовець (з 1850 р. товариш міністра освіти, 1854—58 р. р. — міністр освіти), письменник, найбільш відомий свого часу як автор «Путешествій» до Палестини й деяких інших східних країв (див. видання цього твору в 5-тьох томах, СПб., 1853—4 р. р., а також статтю Ол. Чехова в «Истор. Вѣстникъ» 1895 р., кн. VIII). Як видно з згадки в журналі, Шевченко безперечно знав «Путешествія» Норова.

А. Л.

Стор. 59, рядок 10. Р о м е н—місто на Полтавщині під 50°45' півн. шир. і 32°29' східн. довг., на річках Сулі та Ромні. Осаджено його, як один із стратегічних проти степового хижацтва пунктів, ще за князівської доби (вперше згадано в духовниці Володимира Мономаха: «ко Ромну идохъ»). Під час татарського лихоліття місто зруйновано і знов поновлено аж у XV в., коли почалась була нова хвиля української колонізації на схід; до XVII в. належало кн. Корибутам-Вишневецьким. За Хмельщини Ромен приписано до Миргородського, потім до Лубенського полку; з 1781 р.—повітове місто Чернігівського намісництва, Малоросійської і нарешті (з 1802 р.) Полтавської губ. (Семенов В. П. — Россія, т. VII, стор. 430—431).

Вже з кінця XVII в. Ромен був відомий як значний торговий пункт: головніші ярмарки—Вознесенський та згаданий у Шевченка Іллін-

ський. «Роменские ярмарки, — писав автор відомого опису Чернігівського намісництва при кінці XVIII в., — особливо Вознесенская и Ильинская, во всей Малой России первейшими почитаются. Вознесенская и Ильинская продолжаются по две и до трех недель, и на оные с'езжаются многие помещики, все малороссийские и многие великороссийские купцы..., армяне из Астрахани, турки и татары, и навозят всякие красные лучшие товары, яко-то: сукна, шелковые, бумажные, серебряную посуду, золотые и алмазные вещи. Нежинские греки привозят много шелковых италянских и турецких разных товаров... И во всех заводах и из Донских станиц наводят табунами великое число лошадей, а из околичных мест рогатого скота; в сие время можно лучших лошадей цугами купить. Словом, в Ромне купцы большие по торгу отправляют дела, продавая и меняя товары и переписывая векселя» (Ш а ф о н с к и й А.—Черниговскаго Намѣстничества топографическое описаніе... Київ, 1851, стор. 575). Ось чому сюди наїздило й багато всякої гулящої публіки, військових ремонтерів, то-що, щоб розважитися та забавитися на людях. Про таку публіку й про такі розваги і згадує в журналі Шевченко, що бачив «знаменитое торжище» в 1845 році. Р. 1852-го Іллінський ярмарок, як це відомо було вже й Шевченкові, перенесено до Полтави, щоб, як каже автор спеціальної про ярмарки на Україні праці, «поднять значение бедного доходами губернского города Полтавы» (А к с а к о в И.—Изслѣдованіе о торговлѣ на украинскихъ ярмаркахъ. СПб. 1858, стор. 17).

С. Є.

Стор 59; рядок 13. Свічка Лев Миколаєвич (у Шевченка помилково тут названо його—Павло Вікторович), один з випадкових знайомих нашого поета, народ. 1800 р., служив якийсь час на військовій службі, 1823 р. вийшов в одставку поручиком і жив у своєму маєтку, в Городищі Пирятинського повіту. Помер незабаром після зустрічі з Шевченком, 25 серпня 1845 р. Батько його, теж згаданий у поетовому журналі, полковник Свічка Микола Петрович (народився коло 1776 р.), багатий спершу нащадок відомого Леонтія Свічки, мав 6500 десятин землі, але за марнотратність попав під опіку (Модзалевский В. Л.—Малоросійській Родословникъ, т. IV, Київ, 1914, стор. 581 і 582). Докладніше про контрактну витівку Свічки-батька розповідає Шевченко в повісті «Близнець». Один з героїв повісти, ідучи од Переяслава до Полтави, «не доезжая Яготина, оставил пирятинскую дорогу влево и поехал гетманским шляхом через Ковалевку в Свечкино урочище, чтобы навестить при таком удобном случае своего друга и сына своего благодетеля, полковника Свечки, Льва Николаевича Свечку, или, как он называл себя, огарок, потому что свечка сгорела на киевских контрактах. Об этих замечательных контрактах я слышал от самого Льва Николаевича вот что: покойному отцу его (думать надо, с великого перепоя) пришла мудрая мысль выкинуть такую штуку, какой не выкидывал и знаменитый пьяница К. Радзивилль. Вот он, начинивши вализы ассигнациями, поехал

в Киев и перед с'ездом на контракти скупил в Києве все шампанское вино, так что, когда начались балы во время контрактов, хватъ—ни одной бутылки шампанского в погребах.—«Где девалось?»—спрашивают.—«У полковника Свечки, говорят. К Свечке, а он не продает. «Пийте так,—говорит,—хоть купайтесь у йому, а на продаж нема». Нашлися люди добрые—и так выпили. После этой штуки Свечкино Городище и прочее добро вокруг Пирятина начало таять, аки воск от лица огня. Поэтому-то наследник его справедливо называл себя огарком» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 166—167). Всю ту округу, де було Городище, Шевченко знав добре, бо часто і по довго проживав у Пирятинському повіті (Яготин, Мосівка, то-що). С. 6.

Стор. 59, рядок 27. Соленик Карпо Трохимович—знаменитий український артист, цілком оригінальний що-до свого театрального виховання й самої манери гри. Вся його сценична діяльність минала на Україні, по більших та менших сценах.

Народився Соленик у травні 1811 року в м. Лепля, на Могилевщині. 18 років вступив був до Віленського університету, але так і не скінчив його. На початку 1830 року грає він у трупі Штейна в Харкові й Курському, в другій половині 30-х років з його вже досить відомий актор. Року 1837 Соленик грав у Вознесенському під час великих маневрів, на яких був і Микола I; гра Соленикова зацікавила придворних і йому запропоновано було перейти до столичних театрів, але він на це не погодився. Дальші роки сценичної його праці проходили в Кишеневі, Одесі, а найбільш у Харкові, де він і скінчив своє життя 7 жовтня 1851 р. На його надгробку був такий напис віршем («Основа», 1861, II, стор. 176; передруковано в «Л.-Н. Вістнику», 1902 р., кн. I, хроніка, стор. 11—12):

Дивися з неба, Солениче,
Як криво серце чоловіче:
Як ти колись на світі жив
Та щиро публіці служив,
Так публіка тобі живому
Квіти кидала, як солону;
А вмер, артисте-небораче,
То й байдуже—ніхто не баче,
Що прах лежить твій без хреста...
Пора, бач, гулькнула не та:
Тепер вже стала Україна
Холодна буцім домовина.

Матеріяли до життєпису Соленика див. у статті Римова—К. Т. Соленикъ, замѣчательный провинціальныи актеръ. «Пантеонъ», 1852, № 2; мало не всю її передрукував Мизко—Воспоминанія о Соленикѣ. «Основа», 1861, кн. II, стор. 176—184; найдокладніші відомості згодом подав Н. Черняев)—К. Т. Соленикъ. «Южный Край», 1888, № 2749).

Слава цього оригінального артиста й справді була надзвичайно гучна. Гоголь, що чув од Данилевського про його гру, збираючись ставити «Ревизора», прохав М. Д. Білозерського, щоб той умовив Соленика приїхати до Петербургу й виступити на столичній сцені (Письма Н. В. Гоголя; ред. В. И. Шенрока, т. I, СПб. 1902, стор. 364—265). Соленика любила вся публіка «от райка до кресел», як пише один із сучасників: «Как бы ни была скучна пьеса, но, если в ней участвовал Соленик, она проходила весело. Как бы ни была мала и пошла роль, она делалась у него замечательной. Бывало, в зале театра тихо и сонно, зрители дремлют, но вот за кулисами раздаётся бойкий говор Соленика, — и все поднимают головы, улыбка удовольствия озаряет все лица, и руки всех готовы апплодировать. При столкновениях на сцене с столичными знаменитостями, причем другие, очень недурные харьковские актеры, как то уходили в тѣнь—Соленик всегда стоял на самом видном месте» («Южный Край»). Актор переважно комичний, Соленик добре грав і в трагічних ролях; такої різноманітності вимагали від його умови провінціальної роботи. Часто доводилось йому виступати в аби-яких п'єсах, але кожному з своїх ролів умів він значно підносити майстерним своїм виконанням. З більш поважних ролів його можна назвати Фамусова та Репетилова («Горе от ума» Грибоедова), Хлестакова та Бобчинського («Ревизор»), Кочкарьова («Женитьба»).

Який був сценичний стиль Соленика? «Простота, непринужденность, естественность, веселость, чуждая фарсов, полное увлечение ролью и особенно молодой какой-то жар и глубокое чувство»,—читаємо в одному з його некрологів (див. «Южный Край»). Як і більшість тогочасних акторів, що рідко проходили справжню школу, справляв він враження на публіку не так виробленою технікою, як своїм захопленням ролею. Гра по провінціальних сценах прищепила йому й де-які негативні звички: «беганье по сцене, повторение одного и того же слова несколько раз, маханье рукою», але це не псувало в очах глядачів його гри: «нельзя забыть его тому, кто раз его видел»,—читаємо в сучасному допису до петербурзького журналу («Южн. Край»).

В історії сценичного мистецтва українського належить Соленикові безперечно помітне місце. Разом із Щепкиним та Мартиновим перейшов він до натуральної манери гри, і цілком можна погодитися з згаданим попереду Мізком, який пише: «Соленик почти одновременно с Мартыновым, но независимо от него, попал на ту стезю сценического искусства, по которой шел Мартынов. В обоих актер является не какой-нибудь искусственной моделью оригинальных личностей, но подлинным человеком в его естественном виде... И у Соленика, как у Мартынова, каждая выполняемая роль не была только олицетворением типа мужика, лакея, купца, немца или чиновника; но каждый тип представляет зрителям то лицо, которое избрано автором пьесы для изображения того или другого типа... Достигнуть подобного исполнения ролей есть уже доказательство необыкновенной артистической природы, не довольствующейся

рутинной манерой, усвояемой на практике даже талантливими актерами» («Основа», 1861, кн. II, стор. 177).

Окрім усього зазначеного, має Соленик в історії української сцени особливе значіння. Білорус, а може й поляк родом (Щепкин зазначав, що Соленикові «отчасти вредил на русской сцене его польский акцент»,— М. Щепкин—згад. праця, ст. 342), усе своє життя грав він майже виключно на Україні і це звичайно допомогло йому знайти відповідні побутові фарби на українські ролі. З захопленням пише про ці його виступи Мізко: «...истинно неподражаемым, несравненным, незабвенным был и пребудет Соленик, как актер украинский, в украинских пьесах Котляревского и Квитки,—кто из нас, жителей Украины, мог равнодушно видеть Соленика в ролях Макогоненка («Наталка-Полтавка»), Чупруна («Москаль-Чарівник»), Стецька («Сватання на Гончарівці»), Шельменка (в обоих пьесах этого названия)? Надо заметить здесь, — и, конечно, согласятся все, видевшие в этих ролях не одного, а нескольких малороссийских актеров,—что каждый из них исполнял эти роли по своему: в игре каждого из них более или менее выражались отдельные черты национального характера, но в игре Соленика все эти черты соединялись, как в фокусе, и образовали полный законченный тип истинного украинца... Резко отличался он от других тем, что личность украинца по его игре выходила не простацкою, вялою, наивною до глупости, а полною внутренней жизни и смысла, хотя иногда и скрывающею ум под маской простоты. Такое воззрение доказывает наблюдательность и верное чутье Соленика. В этом отношении он точно первый украинский актер» (Там само, стор. 182—183). І в інших джерелах знаходимо ту-ж саму оцінку. «Кто не знает, как невероятно хорош Соленик в роли Чарівника и как мило и забавно поет он песню «Ой чук» («Харьк. Губ. Вѣд.», 1844, № 3; див. «Южн. Край»). І дійсно, що-до цієї ролі, то не знав, здається, Соленик виступів, що давали-б йому такий самий успіх: «неимоверно хорош», «неподражаем», «прекрасно» — оттакі оцінки дають рецензенти його гри в ролі Чупруна («Южн. Край»). І порівнюючи гру Соленкову до Щепкинової, не був і тут Шевченко самотнім. «У нас найдутся люди и знатоки, которые Соленика поставят выше Щепкина в этой забавной роли»,—писав один з харківських театралів («Репертуаръ и Пантеонъ», 1845, № 9, с. 63, 68). Та навіть і сам Щепкин ставив Соленика надзвичайно високо: «Это был человек с громадным дарованием»,—говорив він; як переказує його дочка, він мав досить безсторонності, щоб визнати, що Соленик грав українські ролі краще за його (М. А. Щепкин, стор. 348, 378).

Не перебільшував таким чином Шевченко мистецької вартости Соленикової гри, був він однієї про неї думки із своїми сучасниками. Що ж до обставин, у яких він бачив Соленика на ярмарковій сцені, то вони для тих часів характерні (порівн. у «Близнецах»,— Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 184—185; Гребінка Е.—Провинциальные театры. «Сочиненія», т. II, Київ, 1903, стор. 706—710). Рл.

Стор. 60, ряд. 3—4. Якубович Іван Олександрович, батько декабриста Олександра Івановича Якубовича, — роменський поміщик та повітовий маршалок. Менший син його, Іван, був калікою — це певне й має на увазі Шевченко, називаючи його Квазимодо.

Олександр Якубович, декабрист, про якого Шевченко безперечно мав відомості (про це свідчить і сама вже згадка в журналі), народився 1792 року, освіту здобув у Московському університетському пансіоні, потім служив у війську, переважно на Кавказі, куди його було переведено за те, що брав участь секундантом на герці поміж гр. Завадовським і Шереметьєвим. Людина великої особистої відваги («бреттер»), Якубович уславився своїм бурхливим життям: поранив на герці секунданта Завадовського Грибоедова, автора «Горе от ума», воював з горцями. До таємного товариства (північного) Якубович не був прийнятий, проте брав велику участь у змові та і в самому повстанні, хоча взагалі поводження його 14-го грудня було якесь подвійне, незрозуміле, ніби в йому змагались суперечливі почуття. Присуд одержав Якубович першої категорії («умышлял на царубийство с вызовом на лишение жизни покойного государя, и сверх сего предложил бросить жребий на убиение ныне царствующего императора», — так починалося обвинувачення). На засланні Якубович жив забутий своєю ріднею, що до його не писала й не допомагала йому — таким чином, це стверджує до певної міри Шевченкові вражіння від несимпатичних найблизчих родичів Якубовича. Відбувши каторгу, Якубович 1831 р. вийшов «на поселення». Умер 3-го вересня 1845 р. у Енисейську, — як раз перед цим, улітку 1845 р., познайомився Шевченко у Ромні з його батьком та братом.

Про О. І. Якубовича див.: Декабристы. 86 портретовъ. Пояснительный біографическій текстъ П. М. Головачева. М. 1906; П. Устимович — Письма и рисунки А. И. Якубовича («Декабристы». Неизд. материалы и статьи. Под ред. Б. Л. Модзалевского и Ю. Г. Оксмана. М. 1926); Алфавит декабристов (Центрархив. Восстание декабристов. Материялы, т. VIII, ст. 430—431). П. Ф.

Стор. 60, рядок 10. — Ромоданівський шлях — один із шляхів, що пролягали Харківщиною й Полтавщиною з півночі на південь, до Криму. «...Приметнейшие здесь, — читаємо в одному давньому, початку XIX в. рукопису, — старинные дороги, лежащие в уездах Сумском, Лебединском, Богодуховском и Харьковском, из которых первая называется Ромодановский шлях, вторая — Сагайдашный, а третья — Муравский шлях. Они простираются от реки Днепра во внутренность Великороссии и излучинами пролегают между вершинами речек и оврагов везде по ровным и возвышенным кряжам, исключая самые уже необходимые места, которых за отделением вершин или за уклонением их в леса обвести не можно; обозы с тяжелыми фурами и в нынешнее время большею частью проезжают по сим дорогам в разсуждении ровного и негористого их местоположения» (Русов А. — Русские тракты въ концѣ XVII и началѣ XVIII

вѣковъ. Київ, 1876, стор. 73). «Шлях Ромодан починається от города Конотопа и идет к г. Ромнам, а оттуда, повернув на юг-зпад, идет почти прямою линією на г.г. Лохвицу, Лубны, на сел. Рублевку—до Кременчуга. По местному преданию, этою дорогою в 1670-х годах двигались русские войска под начальством князя Ромодановского против гетмана Дорошенка» («Старинные тракты или дороги в Южной России», — «Києв. Стар.» 1882, кн. VI, стор. 544; порівн. Литвинова П.—Еще о старинныхъ трактахъ... «Києвск. Стар.» 1883, кн. III, стор. 682). Широким описом цього шляху починає Шевченко свою повість «Наймичка», оповідаючи тут і одну чумацьку билицю. «Примечательна эта дорога тем, — каже Шевченко, — что начиная от Ромна и до Кременчуга, не касается она, на расстоянии 300 верст, ни одного города, ни местечка, ни села, ни даже хутора, а лежит себе чистым ровным знач. ным полем» (Шевченко Т. — Поэмы, повѣсти и рассказы, — стор. 65). Про Ромоданівський шлях маємо згадку і по інших повістях: напр. Степан Мартинович з повісти «Близнецы» мандрує цим шляхом з Переяслова на Полтаву (Там само, стор. 166).

С. Є.

Стор. 60, ряд. 14—15. В згаданих тут листах Шевченко так визначає час свого від'їзду з Новопетровського: М. Лазаревському 1 липня—«Почта із Уральська получиться тут не раньше 15 іюля, і як що принесе мені свободу, то на другий же день покину оце смердяче укрєпленіє» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 411); Кухаренкові 22 квітня—«може дасть бог, що це літо побачимося» та 3 червня: «як дасть мені бог вирваться літом, то до кого я приїду, як тебе не буде на коші?» (Там само, стор. 405 і 410). Отже в листах до приятелів поет писав про час свого від'їзду не так категорично, як у журналі.

С. Є.

Стор. 60, ряд. 19—32. Увесь запис 21 липня зроблено ніби схвильованою рукою: нерівне, нервовє письмо і більше, ніж звичайно буває в Шевченковому журналі, вставок поміж рядками. Радість поета виявилася проте лиш у точному зазначенні—од кого першого і коли дістав звістку про волю. Але цей лаконизм сам по собі промовляє багато про те, що робилося тоді в душі у Шевченка. І тільки на другий день несказанна радість прорвалася—в планах подорожи, в подячливих згадках про людей, що про його визволення дбали і, особливо, в знаменно-здержливих рядках: «Пойду в укрєпленіє, достану свежих чернил от Кулиха, новсе перо и бумаги на третью тетрадь для сего журнала. Настала новая эпоха в моей старой жизни. Должно быть все новое» (запис під 22 липня). Трудно сильніше і глибше висловити безмежну радість перед новим життям, як у цьому стримано-спокійному: «должно быть все новое». Це ясний промінь, що раптом осяяв десятилітньої неволі пільму й кинув сніп світла на будуччину, що всміхалася тепер поетові.

С. Є.

Стор. 60, рядок 26. Згаданий тут лист од Бр. Залеського — це відповідь на Шевченкового листа з 10 лютого. Залеський пише з приводу планів і надій поета що-до близької зустрічі, подає свої плани і нарешті, на підставі свіжої звістки від Сераковського, вітає Шевченка з визволенням: «Поздравляю тебя, друже мой дорогой, обнимаю, целую, обливаю слезами радости... Ты возвращаешься ко всем прежним правам, ты художник, ты можешь ехать в Петербург, окончить «Блудного сына»! Ты можешь иметь еще дни счастья. Да ниспошлет тебе бог все доброе и лучшее» («Изъ переписки Т. Г. Шевченка съ разными лицами». «Киевская Старина», 1897, кн. III, стор. 468). С. Є.

Стор. 60, рядок 28. Фіялковський Фелікс — поляк-засланець із дворян Радомської губернії; солдат Оренбурзького лінійного № 1-й баталіона. «За побег за границу, с намерением присоединиться к Венгерским мятежникам, отдан в 1848 году в военную службу» (з матеріялів «III-го Отделения»). В 1856 році Фіялковський дослуживсь унтер-офіцерського чина, а в 1857 році, згідно з коронаційним маніфестом, військова влада одзволила його зовсім од служби. М. Н.

Стор. 61, рядок 7. Бюрно Карл Іванович, генерал-майор, інженер, що будував знамениті батареї в Севастополі (з листа Бр. Залеського, «Киевская Старина», 1897, кн. III, стор. 460). На початку 1856 року з царського наказу призначений був на службу до Інженерного Корпусу, до послуг В. О. Перовському. Коли познайомився з ним Шевченко — напевне не знаємо; мабуть звів їх Бр. Залеський, що був знайомий з Бюрно і охарактеризував його Шевченкові, як людину «благородства редкого, артиста и поэта» (Там само). В службових справах генерал Бюрно бував у Новопетровському і тут р. 1856 певне й одбулась ця оригінальна знайомість засланця-солдата з генералом. Спершу Шевченко не смів обернутись по-просту до генерала; сповіщаючи Бр. Залеського, що Бюрно дожидають у Новопетровському, поет прохав рекомендаційного до його листа, мотивуючи це тим, що «тогда я смело мог-бы явиться к нему, а то я так одичал здесь, что едва-ли безо всего осмелюсь явиться к военному генералу; ты не поверишь,—додає,—какие для меня теперь это страшилища» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 399). Але зустріч між такими далекими що-до соціального стану людьми таки одбулась і ось як описує її поет у листі до того ж таки адресата: «15 сентября посетил нас Бюрно, но так не на долго (на пять часов), что я потерял надежду увидеться с ним. Он, однако ж, вспомнил обо мне перед самым выездом своим. Принял меня, как давно и хорошо знакомый человек. Свидание наше длилось несколько [минут], и в эти короткие минуты я успел полюбить этого счастливого человека... Он мне не обещал много, чем я особенно доволен: много обещать—значит ничего не сделать... И встретились, и простились мы с ним, как старые и добрые приятели. На долго останется в моем сердце это кратко-длинное свидание, эта сим-

патичная благородная физиономия, издающая тихие кроткие звуки» (Там само, стор. 397). Генерал, видимо, причарував солдата-поета. Згадуючи й опісля про тую зустріч «с сердечным старым Бюрно», Шевченко прохає Залеського: «пиши ему, целуй его седую-молодую голову, целуй его чистое живое сердце, целуй его божественную христианскую душу. Целуй его, как артиста, как брата, как человека. Я ничего теперь не могу больше сказать,—додає поет.—Сердце мое переполняется любовью и изнемогает при воспоминании о нем» (Там само, стор. 404). Коротенька згадка про Бюрно в журналі ще раз стверджує цей погляд на його Шевченка.

С. Є.

Стор. 61, рядок 7. Герн Карл Іванович -- до 1850 року штабс-капітан, з 1851-го—капітан, з 1853-го—майор, з 1854-го—підполковник, з 1857-го—полковник. Герн служив за дивізіонного квартирмейстера в генеральному штабі при 23-й пішій дивізії Окремого Оренбурзького Корпуса. На початку року 1853-го призначений був до В. О. Перовського, як чиновник для особливих доручень. Керував також господарчим відділом корпусного штабу.

Один з найближчих в Оренбурзі прихильників та приятелів поета, Герн завжди допомагав Шевченкові, чим тільки міг: клопотавсь за його перед начальством, дав поетові на приватне листування з приятелями свою адресу, переховував у себе автографи Шевченкових віршів, а під час перебування поета в Оренбурзі (з осені 1849 до весни р. 1850), Герн не побоявся навіть узяти Шевченка до себе на квартиру. Це була дійсно щира, хороша людина, один з тих небагатьох Оренбурзьких друзів, що про них зберіг Шевченко пам'ять на завжди. Не дурно в листах поетових епітет «д о б р и й» так часто сполучується з прізвищем Герна: «Аж гульк! входить в хатину добрый Герн і подає мені ваш лист...» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 358); «Кланяйся добром у К. П. Герну» (Там само, стор. 369) і т. и... Кожен лист Шевченків з Новопетровського до Оренбургу незмінно має в собі згадування про Карла, себто Герна.

Герн лишив по собі дуже цікаві згадки про Шевченка, написані в формі листа до М. Лазаревського незабаром по смерті поета («Русский Архивъ», 1898, кн. XII; передруковано в «Кіев. Стар.» 1899, кн. II, документи). «Общее горе сближает людей»,—починає ці згадки Герн, подаючи далі цінні відомості про перебування «нашого дорогого покойника» в Оренбурзі. Гернові мусимо дякувати й за збереження в чернетках листів Шевченкових до Жуковського та, мабуть, Дубельта (див. Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 361—362).

М. Н.

Стор. 61, рядок 24—34. З планів подяки близьким людям, що клопоталися за поета, справдився один—лист до гр. Ф. Толстого: чернетку його читач знайде в журналі під 26 липня. Журнала свого Шевченко Лазаревському цим разом не послав, а подарував геть пізніше, вже в Петербурзі.

С. Є.

Стор. 63, рядок 7. В а з а р і (Vasari) Джорджіо (1512—1574)—художник, архітектор та історик мистецтва, учень великого Мікель Анджело. В малярстві він був не дуже вдалим наслідувачем свого «божественного вчителя», зате в архітектурі лишив капітальні праці (Уффічі, коридор між палаццо Веккіо й палаццо Пітті у Флоренції і т. и.). Ще більші заслуги Вазарі в історіографії мистецтва: він був першим істориком мистецтва до свого часу і в своїх «Життєписах» («Le vite de più eccelenti pittori, scultori ed architettori», 1550) подає силу матеріялу про своїх попередників—художників, скульпторів та архітекторів XIII—XVI в.в. Усім, що ми про них знаємо, завдячуємо Вазарі, і тому не дивно, що його праця великий мала вплив на художнє життя дальших часів і виходила все новими виданнями (останнє року 1911 в Мюнхені). Як-раз цю сторону його діяльності найвище ставив і Шевченко. С. Б.

Сторінка 63, рядок 22. Ф р е й м а н, Густав Антонович—генерал-майор, був начальником артилерійських залог в Оренбурзькій окрузі. В 1854 році Фрейман клопотався перед гр. Перовським за надання Шевченкові унтер-офіцерського чина, але з листування поета видно, що заходи Фреймана звелись ні на що. «Поздравляя меня с Новым годом, — пише Шевченко в 1855 р. до Ол. Плещеева,—вы желаете мне, как брат, всего лучшего, и особенно, чтобы вырваться из этой пустыни. Благодарю вас! Прекрасное, человеколюбивое желание! Но увы! Вашему доброму желанию и моей единой надежде не суждено осуществиться. Вот, что случилось со мною. В прошлом году генерал Фрейман представил меня в унтер-офицеры. Я существовал этой бедной надеждой до конца марта текущего года, а перед самой Пасхой почта привезла приказ майора Л(ьво)ва, чтобы взять меня в руки и к его приезду непременно сделать меня образцовым фрунтови́ком, а не то я никогда не должен надеяться на облегчение моей участи» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 391). Поет і потім ніяк не міг у тямки взяти, «каким родом могло быть предпочтено представлению генерала представление майора? Это для меня вопрос темнее безлунной ночи» (Там само, стор. 395). Під час перебування Фреймана в Новопетровському (1854 р.) Шевченко подарував йому власний малюнок-акварель «Ночь» (Там само, стор. 385).

М. Н.

Стор. 63, рядок 24—25. Про арешт Мостовського подає докладніше О. Кониський на підставі відомостей, одержаних від А. Ускової. «Мешков був чоловік підтоптаний, а жінка у його була молода, він страшенно її ревнував. П-ні Ускова пише, що у форті ходила думка, що до доносу спричинилася якась родинна історія» (К о н и с ь к и й—Тарас Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 108). Історія, певна річ, звичайна в житті «маленького гарнізона»... Натяки на неї маємо ніби і в запису Шевченка, де двічі стріваємо невиразне слово «маска». Характеристику зга-

даного тут «отвратительнейшего надворного советника» Машкова подає Шевченко ще в запису під 28 липня. С. Є.

Стор. 64, ряд. 2—6. Мова тут мовиться про відповідь Шевченка на лист гр. Толстої з 8 (а не 12, як у журналі) жовтня, яким графиня обнадєжувала поета й прохала його обертатись до неї в потребі, «как к родной сестре вашей» (Ч а л ь й М.—Жизнь и произведения Т. Шевченка, стор. 89). Поет одержав цього листа 1 січня 1857 р., а відписав 9 січня. «Пока я мог взяться за перо, чтобы написать вам хоть что-нибудь непохожее на настоящую чепуху,—писав там Шевченко,—я бродил несколько дней вокруг укрепления, и не с одним письмом вашим неоцененным, а с вами самими, сестро моя, богу милая! И о чем я не говорил с вами!» (Ш е в ч е н к о Т.—Твори, т. II, стор. 401). Як видно з запису в журналі, сам Шевченко був незадоволений з тієї своєї відповіді («хватил ей такую восторженную чепуху—второпях, разумеется,—что она сочла меня или с ума спятившим или просто пьяным»). В родині Толстих цей лист Шевченка справді зробив вражіння «безумно-радостного письма, с обрывками мыслей, надежд и планов» (Ю н г е Е. Ф.—Воспоминания, стор. 131; порівн. примітку до стор. 47). С. Є.

Стор. 64, ряд. 7—8. «...Напишу сначала черновое письмо». Лист до гр. Толстого, записаний на цьому місці в журналі справді був не раз читаний і перечитуваний, як це показують численні виправки тексту (див. у рубриці «Додатки до тексту», на стор. 197 цього видання). Видко, поет справді попосидів над цим «неудаючимся письмом», і кінець-кінцем добивсь того, щоб лист вийшов «как можно проще и благороднее». Поетове зворушення відбилось на йому високою мірою.

Плани своєї прийдущої діяльності, виложені в цьому листі, поет записав був уже раз, і мало не тими самими словами, на сторінках журналу,—див. під 26 червня (порівн. примітку до стор. 21). С. Є.

Стор. 65, рядок 29. І в а н о в Олександр Андрієвич, знаменитий художник російський, народився 1806, помер 1858 р. Син професора малярства в Академії Мистецтв, він що спадщиною, а що й відповідним вихованням призначений був до артистичної діяльності. Скінчивши курса в Академії Мистецтв, поїхав Іванов до Італії, де ще більшої вправності досяг у малярській техніці. В Римі тоді панували німці Корнеліус і Овербек; були там і великі твори італійських майстрів з часів ренесансу. Іванов опинився на роздоріжжі між сими й тими і сам признавався, що не знав що йому робити. Якийсь час він вагався що-до вибору теми для своєї картини, а нарешті таки зупинився на темі, якій далі і присвятив ціле, можна сказати, своє життя: «Поява Христа народові», на слова евангелії від Іоана: «Се агнець божий, що бере гріх світа». Над цією картиною Іванов працював більше, ніж двадцять років, чимало за цей час витерпів труднощів, хвилювання, навіть матеріальних нестат-

ків, але ніщо не здолало його завзяття і він усе обробляв та й обробляв твір свого життя, аж поки нарешті випадком примушений був припинити цю безконечну роботу й виставити свою картину. Нема чого й говорити, що така вперта, така довга робота давно вже цікавила весь артистичний Рим,—тим більше, що Іванов довгий час майже нікого не пускав до своєї майстерні і це ще більше збуджувало цікавість. Та от, нарешті, двері майстерні відчинилися. Першого ж таки дня всі художники та аматори кинулися до майстерні Іванова. Картина зробила велике вражіння. Овербек, що мав діло ще з неспіливим учнем, яким приїхав до Риму Іванов, кілька годин вистоює перед картиною й може тільки промовити: «Хто б це думав, — Іванов одурив нас!». Корнеліус стискає руку Іванову й каже: «З вас — великий майстер!», а молодим німцям, що хотіли були зробити йому приемність, гостро критикуючи картину Іванова, суворо нагадує, що їм самим треба ще вчитись. Другого дня цілий Рим вже знав про картину й натовп народу заповнив майстерню, що кілька років не бачила одвідувачів. Слава полетіла далеко по світу. За Івановим почали упадати: закликали його до Петербургу, обіцяли йому великі гроші за картину й славу на батьківщині. Але все склалось инакше. Коли художник приїхав до Петербургу, то він зараз же побачив, що картина його надій не виправдала. «Безмовний свідок поголосок, що їх зродила виставка моєї картини, — пише сам Іванов у одному листі, — я міг дізнатися, що її шанують більш артистично ніж громадянство». Та й справді, за декількома винятками, картину зустріли холодно. Це чимало прикрости завдало авторові, а незабаром він і помер, занедужавши на холеру, що під той час лютувала в Петербурзі.

Чому ж картина, що таке захоплення викликала в Римі, не справила такого вражіння на батьківщині художника? Річ у тому, що художник так довго не був у Росії, що перестав її розуміти, одірвався від ґрунту. Хоч він і далеко був випередив своїх сучасників, але не знав того, що без його в Росії встигло вирости нове покоління художників, народилися нові запити що-до мистецтва і в мистецтві, на які його картина відповіді не давала. Широкі кола громадянства не помітили того нового, що дав Іванов у своїй картині, а чого вони шукали в ній, того вона не давала. Між художником та публікою не стало спільної мови. Ось чому справжню вартість картини могли зрозуміти тільки артисти, а дати їй справедливую оцінку — пізніший суд історії.

Треба сказати, що не ця картина була головною заслугою Іванова перед мистецтвом. Більшу вагу мають його біблійні ілюстрації, яких багато по йому зосталося в ескизах; головніші з них видав німецький Археологічний Інститут («Darstellungen aus der hinterlassene Entwürfe von Alexander Iwanoff». Berlin, 1879—1887. Folio. 209 аркушів). Іванов сам казав, що в цих ескизах він хоче «новий шлях прокласти своєму мистецтву», відповідно до нових запитів життя. І справді, тут він рішуче пориває зв'язки з академічним мистецтвом і утворює небувалі ще типи,

в дусі старовинного сходу, повні містицизму, величності, яскравої вимовності, до того ж і чудово виконані.

Отже ми бачимо, що мав рацію Шевченко в своїх побоюваннях за картину Іванова й задалегідь угадав долю, яка її потім спіткала. Ще попереду, в повісті «Художник», поет наш виявив був скептичну думку що-до мистецьких шуканнів Іванова, вложивши її в уста Штернбергові: «Пишет (Штернберг), что у Лепри видел он великий собор художников; в том числе и Иванова, автора будущей картины: «Иоани Предтеча проповедует в пустыне». Русские художники подтрунивают над ним изподтишка, говорят, что он совсем завяз в Понтийских болотах и все таки не нашел такого живописного сухого пня с открытыми корнями, который ему нужен для третьего плана его картины, а немцы в восторге от Иванова» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 342). Безперечно, маємо тут відгуки тих розмов, що в мистецьких колах викликала робота Іванова. «Автором Марии Магдалины» називає Іванова Шевченко тому, що перед тим, як узятися до своєї великої картини, Іванов намалював був «Появу Христа Магдалині», де особливо добре вийшла раптовна радість Магдалини, що пробивається крізь сльози, які вона допіру проливала по вмерлому Христі. Що ж до наведеної далі думки Брюлова про Іванова, то це пояснюється тими взагалі неприязними стосунками, що склалися були між двома визначними художниками свого часу. Шевченко, як видно з журналу, не поділяв думки свого вчителя про «бездарність» Іванова. Ол. П.

Стор. 65, рядок 31. «Вдовствующая императрица Александра Федоровна», дружина, вдова вже тоді, царя Миколи I, народилася р. 1798, померла — 1860. Дочка короля Пруського Фридриха-Вільгельма III-го, Фридерика-Луїза-Шарлотта-Вільгельміна, перемінивши ім'я на Олександру Федоровну, вийшла заміж за вел. князя Миколу Павловича в 1817 р.; російської мови вчилася у В. Жуковського. До 1825 р. жила тихим, хатнім життям; повстання декабристів перевернуло її долю—не тільки тим, що вона вперше почула себе тоді царицею (Герцен переказує, що коли Микола I переможцем вступив до палацу, «императрица встретила его за нового человека»,—«Полное собрание сочинений и писем», т. IX, стор. 539), але й фізично знівечило її; з нервового напруження у неї почала з того дня трястись голова аж до кінця її віку,—риси, яку згодом одзначив і Шевченко. Політично цариця ніякої ролі не грала, бавлючись у звичайну в царській сем'ї філантропію. «Александра Федоровна,—так характеризує її Герцен,—воспитанная в благочестивых правилах евангелически-потсдамского абсолютизма и расцветшая в догматах православно-петербургского самовластия, не могла тотчас притти в себя и найтиться после высочайшей потери (Миколи I) Ей было больно видеть либеральное направление нового императора, ее смущал злой умысл амнистии, возмутительная мысль об освобождении крестьян. Она с ужасом видела, как эти величавые свани, на которых

держалась николаевская плотина (эти немецкие и русские Клейнмихели) покачнулась. Призрак, мучивший ее тридцать лет, снова восставал из ровов Петропавловской крепости, из-под снегов Сибири и грозил пальцем во фригийской шапке» (Герцен А. И.—Полное собрание соч., т. VIII, стор. 543, стаття «Августѣйшіе путешественники. I. Вдовствующая императрица»; тут знайдемо і саркастичний опис перебування цариці в Римі саме тоді, коли вперше виставлено було там картину Іванова,—див. стор. 546).

На царицю Шевченко переніс те зневажливе почування, що мав до деспотства взагалі, а до найяскравішого його заступника, Миколи І, зокрема. Давши у «Сні» портрет «самого», Шевченко доповнює малюнок ще й образом цариці:

Обік його

Жіночка-небога,
Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще й на лихо сердешна
Хита головою.
— «Так сче то та богиня?!
Лишенько з тобою!
А я, дурний, не бачивши
Тебе, цяцю, й разу,
Та й повірив тупорилим
Твоїм віршомазам!»

І далі:

Царь цвенькае,

А диво-цариця,
Мов та чапля між птахами,
Скаче, бадьориться.

В. Белінський, не читавши Шевченкового «Сну», догадувався, що там мала бути якась порнографічна вихватка на адресу цариці, як жінки, і тому оправдував навіть кару на Шевченка, взявши на увагу «в чем выражается славянское остроумие, когда оно обращено на женщину» («Анненковъ и его друзья». 1835—1885. СПб. 1892, стор. 604). Белінський, звичайно, помилився: приписувана Шевченкові вихватка—плід його власної фантазії. Зате з більшою певністю можна догадуватись, що датований 3-м листопада 1860 р. вірш «О люди, люди-неборакі!», в гострих виразах проти царизму, викликаний був вражінням од похорону вдови-цариці (померла 19 жовтня), надто оця строфа:

Ненагодованих і голих
Дівчаточок, як ту отару
Женуть («последний долг отдать»)
Женуть до матері байстрят,—

бо під опікою цариці були жіночі інститути та притулки. Треба ще додати, що є в літературі думка, ніби Олександра Федоровна подбала,

щоб Шевченка не внесено до списку амнестованих 1856 р., бо не могла забути тієї образи, яку їй заподіяв поет у поемі «Сон» (Кониський Ол.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 138; порівн. Юнге Е. Ф.—Воспоминанія, стор. 127),—думка, яку фактично підперти нічим і яку можна брати хіба як здогад. С. Є.

Стор. 66, рядок 7. «Восторженное письмо Гоголя»—це лист знаменитого письменника до відомого мецената, гр. М. Ю. Віельгорського, з закликом допомогти матеріально Іванову, щоб він міг скінчити свою картину. Надруковано того листа (під заголовком «Исторический живописец Иванов») у відомій Шевченкові книзі Гоголя «Выбранные места из переписки с друзьями» (Шевченко мав цю книгу від ки. Репниної,—див. Твори, т. II, стор. 352 і 358). Гоголь говорить про картину Іванова, як про «явление небывалое», «колоссальное дело, какого не затевал доселе никто»: «подобного явления еще не показывалось от времени Рафаэля и Леонарда-да-Винчи» (Сочинения Н. В. Гоголя, ред. Н. С. Тихонравова, т. VII, СПб. 1900, стор. 123 і 130). Але по-за голосними епітетами, лист Гоголя не дає нічого фактичного про роботу Іванова,—отже цілком резонно завважає Шевченко, що «восторженное письмо Гоголя ничего не сказало художнику, ни даже опытному знатоку об этом произведении». С. Є.

Стор. 66, рядок 9. Катрмерде Кенси (Quatremère de Quincy), відомий французький археолог, народився 1755, вмер 1849 р. 1816 року вийшла його праця про Юпитера Олімпійського, де він уперше довів, що грецькі статуї зовсім не були просто з натурального мармуру, як потім практикували їхні наслідувачі з часу Відродження та пізніші, але були всі пофарбовані. Тепер це вже стверджено пізнішими дослідями й прийнято в науці, але тоді це була нова думка, яка підняла проти себе і вчених, і художників, і всіх аматорів мистецтва. Це відбилося й на записаній тут оцінці Шевченка. Ол. Н.

Стор. 66, рядок 10. Фідій—найславніший різбяр античної Греції, V-го віку до Р. Х., друг Перикла. Найголовнішими його творами були величезні статуї Атени-Партенос і Зевса Олімпійського, обидві зроблені з слонової кости та золота. Були в його праці й з мармуру та з бронзи, але треба додати, що взагалі оригінальних його праць до нас не дійшло, а лишилися тільки пізніші копії з них та описи. Вмер Фідій у в'язниці, посажений за те, що ніби не все золото, видане йому на роботу, як матеріял, дійсно витрачено було на статуї,—обвинувачення не доведене. Йому першому з різбярів пощастило відтворити в скульптурі духову істоту грецьких богів. Ол. Н.

Стор. 66, рядок 24. Моллер Федір Антонович, маляр-художник, син адмірала, колишнього морського міністра, народився в Кронштадті 1812-го,

вмер 1875 року. Він спочатку служив у війську, але покинув службу, щоб цілком віддатися мистецтву й став учнем Брюлова, під якого впливом і лишивсь назавжди. Найбільш відома його картина «Поцілунок»,— за неї він одержав звання академіка (1840 р.). Картина, що про неї згадує тут Шевченко—«Іван Богослов проповідує на о. Патмосі під час вакханалій»,—принесла Моллерові звання професора, і це справді таки найліпша з його картин: є тут фігура вакханки, в якій художник виказав де-які риси самостійности. *Ол. Н.*

Стор. 66, рядок 39. Кебаб (кебав або кабав)—«баранина в ломтях, изжаренная на вертелочке, шешлык» (Даль В. И.—Толковый словарь живого великорусского языка, 3-е вид., т. II, стор. 259 і 165). Порівн. у Котляревського:

Везли з собою лагомини,
Оливу, мило, риж, маслини
І кепама, кебаб калос («Енеїда», ч. IV, строфа 125).
С. Є.

Стор. 68, рядок 13—15. «Офицер, позволивший себе фамильярное обращение с нижним чином, предается военному суду»... Такі випадки дійсно траплялися і в тому ж таки Оренбурзькому Корпусі. Ось, напр., «приказ по Корпусу» графа В. Перовського з 10 січня 1852 року:

«Прапорщики Линеяного Оренбургского баталиона № 5-го Гурьев и Невельский быв преданными военному суду арестованными, за фамильярное обращение с нижними чинами из политических преступников, из них первый Гурьев изобличался в этом поступке и в несоблюдении должной формы во время бытности его в карауле; за что я конфирмациею определил: Прапорщика Гурьева выдержать под арестом на гауптвахте две недели, а Невельского по неизобличению освободить. Таковая конфирмация моя, в 27 день минувшего декабря, удостоена Высочайшего Государя Императора утверждения». *М. Н.*

Стор. 69, рядок 18. Згадана тут жінка Гулака-Артемовського, Олександра Івановна Гулак-Артемовська, була донькою декоратора Московських імператорських театрів Івана Миколаевича Іванова. Познайомився з нею Гулак-Артемовський 1846 року, граючи в Москві, і через неї загаявся тут, ризкуючи навіть службовими неприємностями. 8-го листопаду 1848 року вони побралися. З Гулак-Артемовської була прекрасна піяністка («очаровательно играла» записує Шевченко під 20 травня 1858 р.), а також грала й на арфі (див. лист Шевченка до С. С. Артемовського з 1 липня 1852 р.,—«Твори», т. II, стор. 367). По смерті чоловіка (1873 р.), клопоталася про пенсію і їй призначено було із «Кабінета Его Величества» виплачувати половину пенсії, що мав її чоловік, а саме—570 карбованців на рік. Пенсію переведено було на Москву,

де й доживала віку свого Гулак-Артемівська (Див. «Дѣло» С. С. Артемівського в архіві бувшого Двора). Поет познайомився з нею вже тоді, як повернувся з заслання і, буваючи часто у С. Гулак-Артемівського, добре ставився й до його дружини: в журналі він уживав її не инакше, як «милейшая», або «очаровательная Александра Ивановна» (записи під 3, 18 і 20 травня). Дм. Р.

Стор. 70, рядки 3—4. Наведений тут двовірш—перифраз із відомої думи про Ганджу Андибера, власне з того місця, де цей герой думи починає виявляти своє інкогніто:

«Тоді дуки-срібляники, як стали в його червінці зоглядати,
Тоді стали його вітати,

Медом шклянкою
І горілки чаркою».

Книгою, де ця дума надрукована (Куліш П. — Записки о Южной Руси, т. I, стор. 206), саме тоді, як знаємо, зачитувався Шевченко і жартома приклав підкреслений вираз до свого частування з Андрієм Обеременком, близьким земляком і симпатичною поетові людиною. В журналі подає Шевченко яскравий портрет Обеременка, закінчуючи зворушливими словами; «если мелькали светлые минуты в моем темном долголетнем заключении, то этими сладкими минутами я обязан ему, моему простому, благородному другу Андрею Обеременку». С. Б.

Стор. 70, рядок 32. Балагуров Олександр Васильович, капітан, з травня р. 1854-го—майор. До осені 1854 року був наглядачем Ново-Петровського військового полугоспітала. Після його цю посаду обійняв Микола Ефремович Бажанов, за якого Шевченко згадує в журналі та в листуванні. М. Н.

Стор. 71, рядок 7—10. Різана, Лисянка, Русалівка—назви селищ в околицях рідного села Шевченкового, Керелівки.

Лисянка найбільш з них пам'ятна була Шевченкові, бо тут він пробував був знайти свою долю ще хлопцем, ставши в науку до лисянського диякона-маляра, названого потім в одній з автобіографічних повістей отцем Ефремом (імення в повісті переіменовано,—див. Кониський—Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 32—33). «Лысянка передо мною как на ладони красовалась,—читаємо там про цей епізод пізнішу згадку.—Все жидовские лачуги можно было пересчитать, а христианские нельзя, потому что они закрыты темными, еще обнаженными садами. Долго я искал глазами в этом лесу груш и яблонь давно и хорошо знакомый мне домик отца диакона Ефрема, у которого я давно когда-то брал первые уроки не рисования, а прямо живописи. Отец Ефрем, чтобы испытать, есть ли у меня способность к этому хитрому делу, заставил меня на листе железа тереть какую-то черную краску. Я не выдержал испытания и на другой же день показал пяты

отцу диакону. Многое переиспытал я после этого первого урока,—додає поет,—но ничто так не врезалось в моей памяти, как это первое наивное испытание» (Шевченко Т. — Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 448—449). Згодом Шевченко надто відзначив Лисянку, зробивши її центральним що-до розвитку романтичної дії в поемі «Гайдамаки» місцем: тут присвячено їй цілий IX-й розділ—«Бенькет у Лисянці» (Ярема знаходить викрадену конфедератами Оксану). До цього розділу Шевченко таку додав примітку: «Лисянка—містечко Звенигородського повіту над річкою Гнилим Тікичем. Тут війшлися Гонта з Залізняком і розруйнували старосвітський будинок, Богданом ніби-то будований» (Шевченко Т.—Кобзарь. СПб. 1908, стор. 108). Ще одну згадку маємо про Лисянку—в листі до М. Лазаревського з 8 грудня 1856 р., де Шевченко, од імени Дармограя, прохав виправити помилку в посланій перед тим Лазаревському, цитованій допіру повісті. «Он (Дармограй)» написав, что местечко Лысянка замечательно месторождением знаменитого Богдана Хмельницкого. Неправда: в Лысянке родился не знаменитый гетман, а отец его, Чигиринский сотник Михаил Хмельник или Хмельницкий, и не по словам летописи Самовидца, как он написал, а по словам профессора Соловьева, который ссылается на Киевские акты» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 400; в друкованому тексті повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» цю помилку виправлено,—див.: «Поэмы, повѣсти и рассказы»..., стор. 449. Подробиці про Лисянку—у Л. Похилевича—Сказаніе о населенныхъ мѣстностяхъ Киевской губерніи. Київ, 1864, стор. 396—399).

Різана і Русалівка—села верстов за 30 од Лисянки (Там само, стор. 361 і 362), відомі певне Шевченкові («сам бував», як зазначено в журналі) ще з часів його дитячого мандрювання світами за долею. «У меня эта местность,—пише він на іншому місці,—крепко засела в памяти. Я изучил ее еще тогда, когда ходил искать себе маляра-учителя и нашел его в персоне отца диакона Ефрема, у которого я, как уже известно читателям, не выдержал первого искуса» Шевченко—Т. Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 473). Шевченко помилився тільки в одному: обидва ці села не Звенигородського, а були Уманського повіту, хоча й близько до Звенигородщини. С. Є.

Стор. 71, рядок 1²—13. «Ви все то з офіцерами, то з ляхами, то-що Як тут, думаю, до його підійти?»—ці слова Обеременкові одхилляють трохи завісу з зовнішнього життя Шевченкового на засланні. Як художник, людина інтелігентна, бувала, до того ж здана в солдати не за якийсь ганебний учинок, Шевченко мав доступ до офіцерської компанії, але ближчі стосунки мав з такими ж, як і сам, засланцями, з яких більшість були тоді поляки. Жив поет, правда, в казармі, одмовившись, як знаємо з журналу (запис під 28 липня), від спокусливої пропозиції офіцера Мостовського оселитися з ним разом; але все ж особиста пошана до поета вирізняла його, бодай по-за службовими стосунками, в сі-

рої маси звичайних солдатів. Про близькі стосунки Шевченка з родиною коменданта Ускова вже була мова (див. примітку до стор. 11). Але й по-за тим маємо чимало вказівок на особливе становище Шевченка навіть у «смердючій казармі». Вже в листі до кн. Рєпниної з Орської фортеці (26 лютого 1848 р.) Шевченко, сповіщаючи, що пішов був з казарми на квартиру до офіцера, додає: «меня, спасибо им, все принимают, как товарища» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 356). В Оренбурзі, після експедиції на Аральське море, Шевченко, як знаємо від К. Герна, жив у офіцерів Бутакова та самого ж таки Герна («Кіевская Старина», 1899, кн. II, документи, стор. 68). Тяжче було в Новопетровському форті, а надто попервах, коли ще свіжа була в пам'яті Оренбурзька історія 1850 р., але з приїздом до Новопетровського комендантом Ускова, становище засланого поета й тут повернуло на краще. «Мало-помалу,—свідчить ротний командир Шевченків, Косарев,—общество офицеров приблизило к себе штрафованого художника-поэта, и вскоре Шевченко был уже полноправным членом нашего небольшого общества» («Кіевская Старина», 1898, кн. II, документи, стор. 37). «Разузнали мы мало-по-малу,—розповідає той самий Косарев,—и что за человек был Тарас, и за какие такие грехи попал под красную шапку... А как разузнали, то все его полюбили и стали везде его принимать, как своего, и в холостых, и в семейных домах... Да и трудно, знаете, было его не полюбить, потому что он умел и держать то себя хорошо, да и был то мало того, что очень-очень разумный, но и совсем хороший, как говорится, душевный человек, с которым даже и не в Ново-Петровске, и не нашему брату, простому офицеру, было бы не только приятно, но, можно сказать, и пользительно побеседовать» (Н. Д. Н.—На Сыръ-Дарьѣ у ротного командира. «Кіевская Старина», 1889, кн. III, стор. 573—574). «Шевченко,—казав ще Косарев,—стал все больше и больше вхож в наше маленькое общество, которое так, наконец, полюбило его, что без него не устраивало, бывало, уже ничего,—были(ли) то обед или ужин по какому-либо случаю, любительский спектакль, поездка на охоту, простое какое-либо сборище холостяков, или певческий хор» (Там само, стор. 576). «В Новопетровском укреплении,—згадувала опісля одна з молодих Ускових,—Тарас Григорьевич был душою общества. Редкий пикник, редкая прогулка совершалась без его участия и в часы хорошего расположения духа не было конца его шуткам и остротам» (Зарянко Н.—Воспоминанія Н. И. Усковой о Шевченкѣ. «Кіевская Старина», 1889, кн. II, стор. 301). Звичайно, всі ці ідилічні звістки треба брати з дуже великою обережністю, бо одно те, що вони походять із пізнішого вже часу, коли прикrostі минулого згладилися і затерлися як-раз гострі ріжки в стосунках, а друге—Шевченко сам з гіркого досвіду знав, чим можуть скінчитися для його близькі з офіцерами стосунки,—згадаймо тільки відому Оренбурзьку історію 1850 р., або переказаний у журналі під 27—28 червня епізод з підпоручиком Кампіоні. Поет здавав собі цілком ясно справу з свого становища і тому був обе-

режний навіть з симпатичними йому людьми, як Мостовський, щоб їх не підводити під напад за «фамільярное обращение с нижним чином»; а з другого боку оцінював він справедливо й військову тую громаду, називаючи напр. форт «вертепом мерзостей», а його упривілейованих мешканців «п'яними разбойниками» (запис у журналі під 14 липня; порівн. характеристику офіцерства в листі до художника Осипова, — «Твори», т. II, стор. 386). Це між иншим підкреслює і А. Ускова. «Офіцери в форті, — писала вона до Шевченкового біографа, — не любили Тараса, бо відали, що він зневажливої про їх думки, уважав їх дурнями і п'яницями. Шевченко дійсно був такої думки про велику більшість офіцерів, і така думка його відповідала сумній дійсності. Він не любив товариства офіцерів і уникав їх» (Кониський Ол.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 119).

Отже зводючи в одно ці суперечливі звістки, прийдемо до висновку, що Шевченко—по-за поодинокими симпатичними йому з-межи офіцерства людьми, як Бутаков, Гери, Усков, ген. Бюрно, Мостовський—бував в офіцерській компанії більше з нудьги та примусу: остільки, оскільки того вимагали обставини його, як інтелігентної людини, одмітного серед солдатів становища. Згаданий вже епізод в Кампіоні показує, що офіцери іноді навіть сами шукали його знайомости, пускаючись за-для цього на огидне знущання («Вам неугодно было познакомиться с нами добровольно, как следует с благородными людьми, так мы вас заставили»,—запис під 28 червня). Інша річ солдати-засланці з поляків. Як показують стосунки Шевченка найбільш з Бр. Залеським, а також з Фіялковським, Пшевлоцьким та ин., поет з ними справді приятелював, як з людьми інтелігентними, що були до того ж у такому самому, як і він, становищі серед злигоднів заслання та примусової служби у війську.

Записані в журналі слова Обеременка цікаві тим, що показують, як на ті стосунки дивилась і як їх розцінювала солдатська маса. Бачучи поета в иншому, ніж вони сами, становищі до офіцерства та інтелігентних поляків, товариші-солдати поясняли це по-своєму досить наївно: вони уважали Шевченка за багату людину, за родича комендантові, навіть за «ляха», що «тільки ману пускає», мовляв Обеременко. Історія знайомости і товаришування Шевченка з Обеременком розкриває цей погляд солдатів на поета, а також і ті заходи, якими він збивав у товаришів з казарми думку про своє ніби упривілейоване через достатки чи родовитість становище.

С. Є.

Стор. 72, ряд. 25—27. «Ираклий Александрович внезапно согласился дать мне пропуск прямо в Петербург». Історія виїзду поета з Новопетровського подає кілька характерних рисок і для життєпису його, і для бюрократичного механізму тих часів.

Як знаємо з запису в журналі під 22 липня та з листа до гр. Толстого, комендант Новопетровського, Іраклій Ол. Усков, спершу був од-

мовився дати Шевченкові перепустку просто до Петербургу, мотивуючи це тим, що «не имеет приказа по корпусу о моем увольнении», як записав зараз же в журалі поет. Так справа стояла аж до 31 липня, коли комендант змінив свою постанову. Мабуть офіційальним до цього приводом був рапорт від ротного командира Шевченкового, кап. Косарева, з 29 липня, що Шевченко і кілька його товаришів-поляків «уволены от службы, которых... отправитъ к Баталионному Штабу в город Уральск с выключкой из списочного состоянія» (Яворницький Д. — Матеріяли до біографії Т. Г. Шевченка, стор. 34). Бачучи, як нудьгує поет, дожидаючи виправи з Новопетровського, та як жахається того, що муситиме величезного кошту надати, подорожуючи до Петербургу через Уральск та Оренбург—Усков рискнув на власну відповідальність видати йому білета просто до Петербургу, не передбачаючи, що це для його кінчиться не зовсім добре з службового погляду. Ось цей історичний документ:

«Б и л е т ь. Предъявитель сего служившій въ Новопетровскомъ укрѣпленіи Линейнаго Оренбургскаго баталіона № 1-го, рядовой изъ бывшихъ художниковъ с.-петербургской академіи художествъ, Тарасъ Григорьевъ Шевченко, согласно предписанія командира означеннаго баталіона отъ 26-го іюня за № 1651, послѣдовавшаго къ завѣдывающему сдесь двумя ротами того же баталіона и мнѣ сообщеннаго въ его рапортѣ отъ 29-го іюля за № 535, по Высочайшему повѣленію уволенъ отъ службы и нынѣ по желанію его отправленъ на мѣсто жительства свое въ г. С.-Петербургъ. Въ слѣдствіе чего прошу покорнѣйше г. г. начальствующихъ по тракту чинить Шевченки свободный пропускъ, а также и на мѣстѣ въ С.-Петербургѣ въ предъ до высылки ему откуда слѣдуетъ надлежащаго паспорта на свободное проживаніе; въ удостовѣреніе чего данъ сей билетъ, за надлежащимъ подписомъ съ приложеніемъ казенной печати. Укрѣпленіе Новопетровское, августа 1 дня 1857 года. Новопетровскій комендантъ, состоящій по армейской пѣхотѣ маіоръ Усковъ. За плацъ-адъютанта прапорщикъ Хитринъ» (Родзевич А. И.—Т. Шевченко въ Закаспійскомъ краѣ. «Русская Старина», 1891, кн. V, стор. 442).

Видаючи Шевченкові одзвольного білета, Усков того ж дня, 1 серпня, так поясняв це в офіційальному папері до баталіонного командира: «Рядовой Тарасъ Шевченко обратился ко мнѣ съ убѣдительною просьбою о выдаче ему билѣта отъ мѣня на увольненіе» — «дабы он, Шевченко, мог воспользоваться без излишнихъ издержекъ и потери времени проехать на место жительства свое в город С.-Петербургъ ближайшею дорогою чрез город Астрахань. Принимая с своей стороны во внимание, что отправленіе Шевченки к баталіонному штабу в город Уральскъ сделаетъ ему разницу более тысячи верстъ лишнихъ, к тому же если бы требованіе его в Уральскъ для отправленія на родину было с тою целию, чтобы снабдить его кормовыми и прогонными на одну лошадь деньгами, от которыхъ он, Шевченко, также отказался» — Усков і зважився видати поетові білета під ч. 1403 просто до Петербургу (Яворницький, стор. 36—37).

Але 23 серпня, коли Шевченко вже «Кн. Пожарським» плив з Астрахані, в Новопетровському счинилася тривога: того дня в форті одержано наказ, що Шевченкові заборонено їхати до столиці і звелено жити в Оренбурзі... Можна собі уявити, яке вражіння цей наказ справив на коменданта, що зробивсь таким чином через послугу поетові злочинцем перед військовою дисципліною!... З Новопетровського зараз же, 29 серпня, полетіли папери—до Астрахані плац-ад'ютантові Бурцеву, а також у «градские полиции» в Петербурзі, в Москві та Нижньому Новгороді, нарешті до Академії Мистецтв—з проханням негайно завернути Шевченка до Оренбургу, «где он должен иметь местожительство впредь до окончательного увольнения его оттуда на родину» (Там само, стор. 38). 4 вересня Бурцев одповів Ускову, що Шевченко вирушив з Астрахані ще 22 серпня. Отже направити недогляд не пощастило, до самого Нижнього затримати Шевченка не було змоги і довелось Ускову широко розписувати пояснення та виправдання свого, з погляду військової дисципліни, незвичайного вчинку. Виложивши мотиви, через які він дав білета Шевченкові, а також додавши, що він з вини підполк. Михальського не знав про заборону поетові їхати до столиць, Усков у своєму «докладі» ген. Фрейманові з 27 серпня просить «изложенное здесь обстоятельство повергнуть на милостивое благоусмотрение Его Превосходительства Господина Корпусного Командира, так как распоряжение мое о Шевченке было без всякого умысла сделать что-либо против воли Правительства, а единственно только от несообщения капитану Косареву вполне о настоящем распоряжении высшего начальства в первом предписании подполковника Михальского за № 1651, что и подало повод к такому недоразумению, ибо если бы в предписании Михальского упомянуто было хотя только о том, что вышепрописанные здесь чины по увольнении должны собраться в Оренбург, то и тогда бы я не осмелился отправить кого-либо из них на место жительства» (Там само, стор. 41—42). Корпусний командир, ген. Катенин, розглянувши справу 18 вересня, «усмотрел, что Ваше Высокоблагородие, выдав рядовому Шевченке билет на свободный проезд в С.-Петербург, без достаточных к тому оснований и вопреки распоряжения ближайшего Начальства сего рядового, требовавшего отправления его в г. Уральск, поступили весьма опрометчиво, и только в уважение долговременной, усердной и полезной службы Вашей, я ограничиваюсь на сей раз об'явлением Вам за это строгого замечания, предписывая на будущее время быть осмотрительнее в подобных случаях» (Там само, стор. 42). Ця історія, видимо, довго ще непокоїла Ускова, бо відповідаючи Шевченкові вже в січні 1858 р., він писав: «Этот скотина Михальский, заведывающий в отсутствие Львова баталионом, написал галематьи (sic!) на счет вашего увольнения и через это подверг меня большим неприятностям: корпусный командир, получивши от меня донесение на счет увольнения вашего в Петербург, вопреки сделанного им распоряжения, прислал мне строгий выговор и написал от себя в обе столицы, чтобы вам об'

явить о Высочайшей воле» (Заряико Н.—Воспоминанія Н. И. Усковой о Шевченкѣ. «Кіевская Старина», 1889, кн. II, стор. 308 ;див. також у листуванні Шевченка,—«Твори», т. II, стр. 413, «Кіевская Старина», 1897, III, стр. 471).

Поки провадилось оте метушливе в офіціальних колах листування й одшукування «рядового Тараса Шевченка»—він спокійно, в доброму гуморі й з великими надіями плив угору Волгою. Прикра звістка спобігла його вже в Нижньому Новгороді, 20 вересня,—але про це буде мова на своєму місці.

С. Є.

Стор. 73, ряд. 13, 17 і 37. В згаданих тут містах—Рига, Рибинськ та Белебей—Шевченко певне ніколи не був і знав їх тільки з чужого голосу. Де-який сумнів може бути хіба що-до останнього («самый ничтожный городишка» тоді Оренбурзької, згодом Уфимської губернії). На заслання везено Шевченка через Симбирськ, до Оренбургу звідти шлях, можливо, йшов на Белебей, хоча таким способом мусіли подорожні надати чималого кругу. А це єдина була okazія на віку, коли Шевченко міг на власні очі бачити Белебей,—більше він у тих краях не бував, хоча й тоді, певніше, держався західньої дороги, на Бузулук (порівн. подорож Ваті Сокири в повісті «Близнецы», — «Поэмы, повѣсти и рассказы...», стор. 213—214).

С. Є.

Стор. 73, рядок 31. Бурцев Лев Олександрович — прапорщик першого лінійного Оренбурзького баталіона, з осени 1855-го року був плацад'ютантом у Новопетровському. Приятель Шевченка, у якого поет знайшов був притулок, опинившись в Астрахані (запис під 7 серпня). Крім журналу, про Бурцева знаходимо невеличкі згадки в листуванні поета з І. О. Усковим: «Кланяюсь я Жуйковым, Бурцевым и моему старому, незабвенному другу Мостовскому», — пише Шевченко Ускову 12-го листопаду р. 1857-го; у лютому р. 1858 поет знову згадує про родину Бурцевих: «Целую Жуйкова с благоверною и Бурцева с благоверною же, старого палыводу Мостовского без благоверной три раза целую» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 416 і 424).

М. Н.

Стор. 74, рядок 9. Гваренги або Кваренги (Giacomo Quarenghi), архитектор і маляр, народився у Бергамо 8 вересня 1744 р., вмер у Петербурзі 18 лютого 1817 р. Син і унук італійських малярів, спочатку він учився малярства в Римі, під керовництвом відомого майстра Рафаеля Менгса, а потім перейшов на архитектуру. Він багато студіював пам'яток старовинного будівництва не тільки в Італії, але й у Франції та Англії, дуже захопився був Палладієм і чимало його наслідував. Катерина II через барона Гримма викликала його 1779 р. до Петербургу, де він і працював до кінця свого життя. Праця його була надзвичайно продуктивна. Досить нагадати, що він збудував у Петербурзі: будинок Академії Наук, Ермітажний театр, Смольний Інститут та будинок Дер-

жавного банку, а також багато будівель у Петергофі, в Павловську та в Царському Селі. Єсть його будівлі й на Україні: це палац графа П. В. Завадовського в Ляличах, на Чернігівщині. У своїх будованнях Гваренги почав з бароко і прийшов до empir'у. *Ол. Н.*

стор. 74, рядок 34. Сапожников Олександр Олександрович—астраханський великий рибнопромисловець, один з учасників фірми «Бр. Сапожникови». Року 1796-го вольський купець Петро Сапожников розпочав рибні промисли в Астрахані, на острові Житньому, а р. 1819-го заснувалася вже й згадана фірма. В її посіданні було 26390 десятин землі та води, працювали на її промислах тисячі робітників, переважно калмиків (це одзначив і Шевченко,—див. запис під 10 серпня), що виловлювали й заготовляли риби на мільйони карбованців (Семенов В. П.—Россія, т. VI, стор. 548). Ол. Сапожников, як видно з журналу, був «старый знакомый» Шевченкові, але попервах поет не думав був до його заходити, як до «бриллиантовой звезды астраханского горизонта и безмездного астраханского метрдотеля», інакше кажучи—не хтів напрохуватися до мільйонера. Тільки коли Сапожников, довідавшись про перебування Шевченка в Астрахані, сам його запросив, поет «возобновил старое знакомство с Александром Александровичем». «Это был—не шалун, школьник в детской куртке, которого я видел последний раз в 1842 году,»—додає Шевченко (запис під 23 серпня), датуючи цим час своєї в Сапожниковим знайомости. Ту ж таки дату визначає і запис-автограф віршем самого Сапожникова в поетовому журналі (під 2 вересня):

«Пятнадцать лет не изменили нас:

Я прежний Сашка все, ты также все Тарас».

Отже знайомість ця належить ще до петербурзької доби Шевченкового життя; де-хто думає, що Шевченко вчив тоді молодого Сапожникова малювати (Кларк В.—Т. Г. Шевченко в Астрахані. «Русская Старина», 1896,¹ кн. III, стор. 657). Дізнавшись, як зазначає поет, від Зброжека, що Шевченко в Астрахані, Сапожников послав за ним і давні знайомі стрілися за нових обставин; зустріч була, як читаємо у Кларка, «трогательна и поучительна. Сапожников обласкал Шевченка и не выпустил его из своего дома вплоть до отъезда поэта в Нижний Новгород», обставляючи його перебування як найбільшими вигодами (Там само). З Сапожниковим та його родиною на зафрахтованому ним пароплаві «Князь Пожарский» поет і вирушив з Астрахані 22 серпня, записавши в журналі зворушливу подяку астраханським землякам за «светлый прекрасный праздник», який вони йому від широкого серця зробили (запис під 23 серпня). Мало не місяць тяглася ця подорож Волгою до Нижнього, і багато згадок у журналі присвятив Шевченко своїм товаришам у дорозі; в Нижньому 21 вересня він ще раз зайшов до Сапожникових і «проводил моих добрых, милых спутников и спутниц до почтовой конторы и простился с ними». На цьому вриваються зносини

Шевченка з Сапожниковим і вриваються якимсь чудним, несподіваним способом. Принаймні коли згодом у Москві Шевченко зайшов був до Сапожникова, то дістав відповідь: «болен, никого не принимает» (запис під 20 березня). В Петербурзі вийшло ще чудніше: довідавшись, що Сапожников приїхав до Петербургу, поет «пустился к нему, застал его дома, но он меня не принял по случаю скорого обеда (1). Это меня,—додає Шевченко,—немного сконфузило, я отряхнул прах от ног своих» (запис під 4 травня). З поводження поета не видно, щоб між ними сталася була якась розрада,—отже цю переміну треба мабуть поставити на карб просто купецькому самодурству та примхам зарозумілого мільйонера.

С. Є.

Стор. 75, рядок 3. «Роберт Диявол»—опера Меєрбера. Меєрбер Жак (1791—1864), власне—Жак Лібман Бер, бо першу частину свого прізвища він перебрав на себе, як спадщину від родича Меєра, разом з його майном,—знаменитий оперовий композитор, народився в Берліні. Товариш у науці знаменитого Вебера, він почав з німецького характеру гармонії; під впливом Россіні розгорнув у себе співучість та мелодійність італійської опери і, нарешті, живучи й працюючи в Парижі, виявив себе, як справжній француз у ритмиці своїх останніх опер, що й здобули славу, як найкращі («Роберт-Диявол», 1831 р., «Гугеноты», 1836 р., «Африканка», 1838 р. та «Пророк», 1848 р.). Меєрбер занадто захоплювався в своїй творчості зовнішніми ефектами та іноді не досить старанно оброблював сюжети, а проте виявив у своїх операх велику здібність до мелодики, чудесну техніку і могутній драматичний темперамент. Увертюру напр. до «Гугенотів», що вся головним чином збудована на темі гугенотського хоралу, зроблено прегарно, хоч захоплення Шевченка, що зве її «геніяльною», безперечно перебільшене.

Дм. Р.

Стор. 75, ряд. 4.—5. «...Меня тронула, и до слез тронула, эта изуродованная красавица-мелодія». До речі тут буде сказати про роль музики в житті Шевченковому. Коли з народньою піснею поет наш ніколи не розлучався і вона підтримувала його в найтяжчі його існування моменти, то зовсім не тим була для його європейська музика взагалі. Цієї музики йому доводилося чувати, розмірно, не багато, і можна хіба дивуватись, як добре й тонко відчував та оцінював Шевченко ті музичні з'явища, що з ними зводила його доля.

Та й справді—де й скільки йому доводилося слухати тієї музики, особливо за молодих літ, коли складається світогляд людини, набирається й формується духовий багаж її? Бувши за козачка, видно, не дуже то траплялося йому багато чути тієї музики, бо нігде й словечком не згадав він про це, так само, як і про якісь музичні впливи з часів варшавського життя. Тільки опинившись у Петербурзі, почав він уперше знайомитися з принадами культурного життя, спочатку дуже помалу. І аж тоді вже, як здобув собі волю та став учнем Академії,

він із запалом віддається чарівному впливу музики, як це ми бачимо з його спогадів та з автобіографічних оповіданнів. Де-кілька років такого повного життя в Петербурзі й Києві, страшна перерва—заслання, де поет жив самими згадками, і нарешті—останні роки життя в Петербурзі, де недужий тілом та вічно молодий душею поет знову з головою поринає в чарівне коло музичне. Можна все-ж напевне сказати, що Шевченкові були відомі всі найвидатніші з'явища сучасного йому музичного життя петербурзького.

Найбільш був він знайомий, як і слід сподіватися, з музикою німецькою, а з німецьких музиків найбільш шанував Бетховена та Моцарта. В родині інспектора університету Фіцтума Шевченко разом з Штернбергом «насладились... квінтетом Бетховена и сонатою Моцарта» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 303). В повісті «Музыкант» він просто висловлюється: «одна из божественных сонат божественного Бетховена» (Там само, стор. 615), а також згадує про «две сонаты Моцарта» и «некоторые места из знаменитого Реквиема» (Там само); в журналі розповідає, як слухав «Моцарта, Бетховена и других великих представителей слышимой гармонии» (запис під 24 березня), і як оркестр у Нижегородському театрі «в антрактах играл несколько номеров из «Дон-Жуана» Моцарта прекрасно, может быть, потому, что это очаровательное создание трудно сыграть непрекрасно» (під 1 жовтня). Був знайомий Шевченко з Вебером, бо згадує в «Музыканте» увертюру з «Прециози» (драма з музикою) та арію з тієї ж драми («Поэмы, повѣсти и рассказы»..., стор. 600 і 633). В тій ж таки повісті згадує Шевченко Шубертову «Серенаду» (Там само, стор. 646), Мендельсонову «Бурю» (стор. 599) та «Сон в Ивановскую ночь» (очевидно—увертюра «Сон літньої ночі»—стор. 651). Трохи іронично змальовує, як у Великому театрі «давали ораторию Гайдна «Сотворение Мира». Это истинное сотворение мира. Только для Большого театра слишком громко: трудно слушать. Тут нужно по крайней мере Михайловский манеж» (стор. 636). Славнозвісного Ліста Шевченко не вхвалив: він називає його етюдів «сухими» (стор. 632). Ліст—це як-раз місток між новішими музиками глибокого внутрішнього змісту й такими сухими віртуозами, як Калькбреннер та інші його попередники, і де-які з лістовських етюдів і справді сухуваті, бо переважає в них віртуозність.

Із італійських композиторів на перше місце слід поставити улюбленця Шевченкового Россіні з його «Вільгельмом Телем». Ця опера дуже захоплювала Шевченка (див. примітку про Россіні до стор. 115). В журналі він часто згадує про неї (записи під 13 жовтня, 5 і 6 лютого, 21 квітня); в «Музыканте» теж говорить про «знаменитый марш из Вильгельма Теля» («Поэмы»..., стор. 595). Знав Шевченко й Верді. О. І. Гулак-Артемівська грала йому найкращі місця з «Трубадура» (запис під 20 травня). Костомаров у своїх згадках розповідає про курйозний факт із останніх років життя Шевченкового, коли Костомаров, бажаючи жити поруч з Публічною бібліотекою, найняв собі таке помешкання,

де за стінкою був ресторан із органом. Одного разу він мав необережність не прийняти Шевченка, коли той зайшов був до його, сказавши, що він, Костомаров, має нагальну роботу. Тоді Шевченко пішов до ресторану й попросив грати йому безперестану арії з опер Верді. Костомаров не витерпів, прибіг до ресторану й благав Шевченка, щоб припинив музику. Та Шевченко не здавався й вигукував: «Нет, нет! Валяйте из «Трубадура», «Риголетто» и «Травиаты»; я это очень люблю!» (Рус. Стар. 1880 р., кн. III, стор. 604). В повісті «Музыкант» Шевченко згадує «знаменитую каватину» з опери Белліні «Норма» («Поэмы»..., стор. 601); знав він безперечно й «Пуритан» Белліні, бо в цій опері його приятелі, Гулак-Артемовський та Петров, мали свої найкращі партії. Шевченко доладу цінував позшивану на-швидку музику Доніцетті (див. у журналі згадки про Линду-ди-Шамуни під 21 квітня, та «Дочь второго полка» під 23 січня) і виявив добрий смак, не захоплюючись так цією музикою, як його сучасники, що часто ставили музику Доніцетті над Глинчину.

Маємо відомості, що Шевченка захоплювала з французьких композиторів найбільш музика Меєрбера, повна драматизму й ефектної мелодичності. Шевченко дає музиці Меєрбера епітети—«красавица», «гениальная», а в листі до М. С. Щепкина пише: «Будь ласкав, вирви ти з того К—ева як-небудь оті 100 карб. та пришли мені. «Гугеноти»—ні на що послухать, таке лихо!» («Твори», т. II, стор. 427). Піяніст Татаринов у Нижньому «сыграл несколько номеров из «Пророка» и «Гугенотов» и вознес меня на седьмое небо» (запис під 1 грудня). Добре розцінював Шевченко музику «Бронзового коня» Обероного (запис під 2 квітня).

З російських композиторів можна серйозно говорити тільки про знайомість Шевченка з Глинкою, бо про «Уж как веет ветерок» Верстовського тільки згадується в журналі (під 8 серпня), а про Даргомижського теж нема нічого, крім глузливої характеристики його співу, який Шевченко називає «смешным и приторным мяуканьем» (запис під 18 квітня; докладніше про це дивись у примітці до стор. 174, про Даргомижського). Правда, Микешин у своїх згадках каже, що «Шевченко глубоко почитал Даргомыжского; познакомился с ним случайно у меня и потом часто встречался в семействе Гринберг» («Кобзарь», Прага, 1876, ст. XXI). Отже, крім зазначеного вище, не маємо більше матеріалів що-до знайомості Шевченка з Даргомижським. Більше рації має Микешин, коли каже, що «Шевченко Глинку боготворил» (Там само), бо з усього видно, що Шевченко, наперекір своїм сучасникам, дуже високо ставив музичну творчість Глинки. Про «Жизнь за царя» він висловлюється так: «Гениальное произведение! Бессмертный М. И. Глинка!» (запис у журналі під 17 квітня). Доцінював він і «Руслана і Людмилу». Ця опера не здавалася йому занадто розтягнутою, як його сучасникам. Він пише (25, I, 1843) до Г. С. Тарновського про неї: «Та що то за опера, так ну! А надто, як Артемовський співа Руслана, то так,

що аж потилицю почухаєш—далебі, правда!» («Твори», т. II, стор. 346). В повісті «Музыкант» теж дуже тепло, та й не раз, згадується про Глинку («Поэмы»..., стор. 602, 626 та 633).

Ще добре знав із європейських композиторів Шевченко польського славного музику Шопена, хоч, здається, головним чином його мазурки: в «Музыканте» він згадує про «одну из задушевных мазурок вдохновенного Шопена» (Там само, стор. 601), а в журналі розповідає, як не міг наслухатися мазурок, «этих общеславянских, сердечно, глубоко унылых песен», що їх грав йому під час подорожи на пароплаві скрипник «вольноотпущенник г. Крюкова» (запис під 27 серпня). У Нижньому Шевченко просить доньку Вол. Даля заграти йому «что-нибудь из Шопена... моего любимца» (під 16 грудня).

Коли обминуті частенько згадуваного в Шевченка «Москаля-Чарівника», музика якого більше належить до обсягу народної пісні, то ось і все, що знаємо про стосунки Шевченка до музики. Можемо ми зазначити ще, що Шевченко знав добре знаменитих віртуозів свого часу. На першому місці ставить він славного челиста Серве (1807—1866). Франсуа Серве, творець віолончельної техніки, приїхавши 1839 року до Петербургу, мав там величезний успіх і потім наїздив ще р.р. 1841, 1843-го та в шестидесятих роках, вже по смерті Шевченковій. Шевченко дуже шанував Серве, як виконавця, і устами свого героя, кріпака-музики, дав такий йому присуд: «Лист перед Серве—фанфарон, простой механик, ремесленник перед художником, больше ничего!» («Поэмы»..., стор. 636). Це—очевидне перебільшення. Знав Шевченко про скрипачів: Паганіні (1784—1840; в Росії не бував), Шпора (1784—1859); втішався «квнтетом Бетховена и сонатой Моцарта, где солировал знаменитый Бём» («Поэмы...», стор. 303; Осип Бём (Böhm)—скрипник, 1795—1876), чував віолончелістів Ромберга, Віельгорського, соліста імпер. театрів (1845—52) скрипника В'етана, обдарованого піяніста К. Контського, часто бував у музичному колі талановитої сім'ї Гринбергів (див. примітку до стор. 174), у сім'ї С. Гулака-Артемовського, О. Петрова та инш. Взагалі останніми роками свого життя поет чимало міг чути доброї музики.

Пощастило Шевченкові з цього боку і в тому, що повертаючись із заслання, мусів він затриматися на півроку не в якомось іншому місці, а в Нижньому,—місті на той час, як свідчать сучасники, особливо музикальному. На доказ цьому наводимо характеристику Нижегородського музичного життя з «Neue Berliner Muzik Zeitung, herausgegeben von Gustav Vock 1850». «Уже несколько лет тому назад и между жителями этого города (Нижнего—Д. Р.), которых число превышает 30,000, постепенно распространяющаяся в образованном классе наклонность к музыкальным наслаждениям нашла сочувствие, и музыка насчитывает теперь уже значительное число образованных почитателей, которые с ревностью и любовью следуют своему музыкальному призванию. Во многих домашних кругах города, как благодетельныя последствия этого направления,

образовались маленькие музыкальные собрания, в которых нашли бы наслаждение и радость воспитанные друзья музыки. Сочинения знаменитейших творцов, незабвенных в области музыки, каковы Гайди, Бетховен, Моцарт, так же как и новейших, каковы Мендельсон-Бартольди, Шпор, Феска, Рейсигер, исполняются в квартетах и трио, на фортепиано с акомпаниментом струнных инструментов, и на одном фортепиано с возможною отчетливостью, вкусом и чувством... Это музыкальное настроение Нижнего продолжалось лет пять...» (Цитую з праці П. Гациського—Нижегородській театр (1798—1867). Н. Новгород, 1867, стор. 46—50). Шевченко ще застав його і використав повною мірою, бо, його прегарними словами кажучи, хоч «барабан и горн очерствил мой слух, но не очерствил сердца, воспринимающего прекрасное».

Дм. Р.

Стор. 75. рядок 8—9. «Уж как веет ветерок»—пісня з опери «Аскольдова Могила» Верстовського, Олексія Миколаєвича (1799—1862); цей композитор був одним із товаришів М. І. Глинки в справі утворення російської опери. Багато працював над музичними творами, проте серйозних і ґрунтовних знаннів у музиці не мав і може бути залічений до гурту музик-дилетантів (Аляб'єв, Варламов, Гурилев та ин.). Написав шість опер, з них саме «Аскольдова Могила» (1835 р. на сюжет Загоскіна) її прославила його ім'я. Власне «Аскольдова Могила»—не опера, а оперета з розмовами межі номерами співу, здебільшого куплетної форми. Драматизм не вдається Верстовському, інструментовка—елементарна. Все викупається тільки ясністю й свіжістю мелодій та бажанням автора наблизитися до народньої пісні, але досягав цього він хіба деякою мірою, як це видно й з пісні Торопа «Уж как веет ветерок», згаданої у Шевченка.

Дм. Р.

Стор. 75. рядок 40. Разом із Шевченком наказом вик. об. баталіонного командира, підполковника Михальського, з 26 червня 1857 р., одзволені були од військової служби—унтер-офіцери: Олександр Храбчинський, Еразм Ольшевський і Фелікс Фіялковський та рядовий Станіслав Домарацький (Яворницький Д.—Матеріяли до біографії Т. Г. Шевченка, стор. 34). Як видно з цього місця в журналі, всі вони з Новопетровського иншим вирушили шляхом—офіційним, через Гур'єв, Уральск та Оренбург. Фіялковського (як і Мостовського) поет спеціально вирізнив з усього товариства й провів на дорогу теплою згадкою в своєму журналі.

С. Є.

Стор. 76. рядок 25. Згадане тут «Описание города Астрахани»—це праця Рибушкіна, Михайла Самсоновича (1792—1849 р.р.), що був за ад'юнкта в Казанському університеті, потім за директора народніх шкіл в Астраханській та Пензенській губерніях. Серед різних статей історичного, статистичного та географічного змісту видав Ри-

бушкин (Шевченко зве його також і Рибочкин) «Записки обь Астрахани» (1841 р.), що так зацікавили нашого поета. А. Л.

Стор. 77. рядок 21. «Радостные письма» насправжки датовані—до М. Лазаревського 14-м, а до Кухаренка 15-м серпня. Лист до Герна до нас не дійшов. Зате 10-м серпня позначено не згаданий у журналі лист до Бр. Залеського. Мотив усіх цих коротеньких листів—«я свободен», разом з описом своєї виправи з Новопетровського та планами на ближчий час (див. Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 412—413).

10 серпня Шевченко написав був також до Ір. Ускова, не зазначивши цього в журналі, але той лист затратився (Зарянко Н.—Воспоминанія Н. И. Усковой о Шевченкѣ, «Кіевская Старина», 1889, кн. II, стор. 306). Взагалі з датами й адресатами астраханських листів у Шевченка зайшла де-яка плутанина. Мабуть поет серед нових обставин не все міг виконати з того, що думав і занотував навіть у журналі, або виконував пізніше. Можливо навіть, що лист до Ускова у поспіху поет записав як лист до Герна. С. Є.

Стор. 77. рядок 31. Варваці (у Шевченка помилково Варвараці)—Іван Андрієвич грецький купець, народ. 1750 р., на острові Інсарі, помер 1825 р. в Астрахані. Під час російсько-турецької війни 1769—1770 р. справив собі фрегата й пристав до російського флоту, брав участь у Чесменському бої, а по замиренні перебрався до Росії й оселився в Астрахані. Варваці (чи Варвакис) був одним з перших рибнопромисловців у гирлі Волги (з 1796 р.). Його ім'ям названо згаданий у Шевченка канал, розпочатий ще 1744 р., але потім закинутий і докінчений коштом Варваці аж 1817 р. С. Є.

Стор. 78. ряд. 6—18. Опис різниці в астраханському соборі, «замечательной немногими, но по достоинству работы и старины весьма редкими вещами» викриває давній і глибокий інтерес Шевченка до художньої старовини. Працюючи співробітником у Київській ще Археографічній Комісії, він поробив був, oprіч цілої низки відомих малюнків, також описи старовини, що траплялася йому в його наукових екскурсіях (див. у М. Новицького—Шевченко в процесі 1847 р. і Шевченкові папери. «Україна», 1925, кн. I—II, стор. 69—72). Це, як справедливо завважає М. Новицький, «надзвичайно цінний матеріал до біографії й творчості як самого Шевченка, так і його друзів», бо «вводить нас в інтимне життя їх, в обстанову Шевченкової творчості і думки як ні одно інше джерело. Напр. Шевченкові археологічні записи на Чернігівщині та Полтавщині, котрі поет робив з доручення Київської Археографічної Комісії. Це зовсім новий матеріал; він не тільки поширює наші відомості про характер діяльності Шевченка в Археографічній Комісії, але й дає часом цінний коментар до російських повістей («Наймичка», «Близнецы», «Музыкант») і деяких віршів поета» (Там само, стор. 66). До такого ж матеріалу, що хара-

ктеризує Шевченка з нової сторони, власне що-до його наукових інтересів, належать і означені тут рядки з журналу, повні відомостей і дат про історичних осіб та події (порівн. запис під 13 серпня: «Я люблю археологію» і т. и. С. Є.

Стор. 78, рядок 20. Тон Костянтин Андрієвич (1794—1881), ректор архітектури в Академії Мистецтв, бувши ще пенсіонером Академії, одержав титул професора Флорентійської Академії. Вперше визначився Тон, збудувавши церкву св. Катерини в Петербурзі 1830 р.,—проект його дуже сподобався цареві Миколі I, що мав думку відродити старовинну руську архітектуру й повірив, ніби Тон справді зробив цеє. Так само сподобався цареві й проект храма Христа Спасителя у Москві; з цього проекту його і збудовано: як сказано в офіційній історії того собору, він «нагадує старовинні руські церкви, збудовані на взір грецько-візантійських, але відрізняється від візантійського стилю більшою поправністю в рисунку, легкістю та красою форм» (закінчено собор знадвору в 1854 р.). Нема чого й казати про чудернацьку думку—виправляти візантійський стиль; а крім того, тут немає зовсім ані візантійського, ані руського стилю, як і взагалі в усіх будованнях Тона. Ще сучасник його, відомий французький візантолог Дідрон, у своїх *Annales Archéologiques*, радив йому простудіювати спершу візантійські та руські церкви. Проте царь такий був задоволений з свого будівничого, що навіть звелів був не інакше нові церкви будувати, як тільки з проектів Тона, що були на цей випадок видані,—отже всю колишню Росію вкрито виплодами казенного натхнення Тонового. Не обмежився Тон самими церквами,—в такому ж псевдо-руському стилі збудував він і так званий Великий Кремлівський палац у Москві, де нема не тільки характерних для стародавньої великоруської будови великих ганків, але й звичайнісінькі двері якось так замасковано, що один знавець руського мистецтва висловився був дуже влучно: «що це за дім, куди не можна увійти, хіба тільки вікном?!» У своїх численних будованнях Тон як не можна краще одбив казарменні смаки самого «фельдфебеля-царя» та його офіційної доби.

Як видно з цього запису в журналі («не мешало бы Константину Тону поучиться строить соборы у этого русского мужичка»), Шевченко ставився до Миколиного лейб-архитектора іронічно. Згодом, спізнавши ближче Тона на конкретному матеріалі, він знаходить гостріше слово. «Новий собор—отвратительное здание,—записує поет першого ж дня в Нижньому.—Это огромная квадратная ступа с пятью квадратными толкачами. Неужели это дело рук Константина Тона?—дивуючись запитує Шевченко і відповідає:—невероятно. Скорее это произведение самого неудобозабываемого Тормоза» (запис під 20 вересня). Ще різче висловився поет, побачивши в Москві головні будівлі Тонові. «Я не видал Кремля с 1845 года,—записує він у журналі 19 березня.—Казармовидный дворец его много обезобразил... Храм Спаса во-

обще, а главный купол в особенности—безобразен. Крайне неудачное громадное произведение. Точно толстая купчиха в золотом повойнике остановилася напоказ среди Белокаменной». «Полюбовавшись старым красавцем Кремлем,—ще раз вертається до невіддалого собору Шевченко,—прошел я к юному некрасавцу Спасу» (запис під 20 березня). Инакше й не міг таке офіційальне будівництво оцінити Шевченко з його тонким художнім чуттям. Ол. Н.

Стор. 79, ряд. 21—22. «Написал Кухаренку письмо нарочито небольшое». Це той лист, що друкується звичайно з датою 15 серпня. В йому поет сповіщає про те, що вже вирвався з Новопетровського, запитує про послану Кухаренкові ще з Новопетровського «Москалеву Криницю» та накреслює свій маршрут до столиці, збираючись другого дня пливати «вверх по матушке по Волге» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 412—413). Але вирушити в призначений день, як знаємо з журналу, Шевченкові не пощастило. С. Є.

Стор. 79, рядок 33. «Вѣстникъ Европы» — журнал, що виходив у Москві у 1802—1830 роках. Заснував його Карамзін, і ім'я популярного історіографа одразу притягло до журналу і співробітників (Державин, Дмитрієв, Жуковський та ін.), і симпатії читачів. Цією популярністю жив журнал ще й довго по тому, коли вже за редактора став відомий голова «скептичної школи» в російській історіографії, проф. М. Каченовський. За його з російських письменників у журналі писали: Батюшков, кн. Вяземський, Давидов, митр. Євгеній, Надеждин, Погдин, Ол. Тургенев та ін. «Вѣстникъ Европы» тоді обстоював за старі форми письменства проти романтиків та школи Пушкіна. Останній зло висміював за це Каченовського в цілій низці гострих та ушіпливих епіграм («Жив, жив еще курилка-журналист», «Недавно я стихами как-то свиснул», «Бессмертною рукой раздавленный зоил», «Хаврониос! ругатель закоснелый» і багато інших), а в своєму «Собрании насекомых» присвятив йому рядок: «Вот Каченовский—злой паук». Треба особливо одзначити, що в старому «Вѣстнику Европы» було чимало й українського матеріялу: пісні, історичні праці і навіть українською мовою писані твори тодішніх наших письменників. Тут містили свої твори: Артемовський-Гулак («Твардовський», «Пліточка», відомі оди «До Пархома», «Рибалка», то-що), Боровиковський («Маруся», «Два ворона», «Фарис»), Шпигоцький та ін. (див. Каллаш В.—Изъ истории мало-русской литературы 20 и 30-хъ годовъ XIX вѣка. «Кіевская Старина», 1900, кн. XI, стор. 251—282). Каченовський безперечно симпатизував початкам українського письменства і залюбки давав для їх місце в своєму виданні, і сам виступаючи разом в оборону спроб розробляти українську мову літературно. Друкуючи твори українською мовою, до багатьох із їх подавав Каченовський свої передмови, а в них раз-у-раз доводив не тільки право таланта говорити мовою, якою йому способні-

ше, а й потребу, навіть бажанність цього: «желательно,—писав він в одній з таких передмов,—чтобы малороссияне говорили нам действительно своим языком» («Вѣстникъ Европы», 1822, т. VI, стор. 61).

С. Є.

Стор. 79, рядок 34. «Московский Телеграфъ»—журнал, що його видавав у 1825—1834 роках Микола Полевой. Журнал, поставлений широко і цікаво, з участю кращих наукових (Кеппен, Максимович, Сахаров, то-що) і літературних (кн. Вяземський, кн. Одоєвський, Пушкин) сил того часу, мав великий успіх. Це було передове видання темної миколаєвської епохи (особливо визначався відділ критики) і воно неминуче мусіло впасти її жертвою: «М. Телеграфъ заборонено за гостру критику на патріотичну драму Н. Кукольника «Рука Всевышнего отечество спасла».

В додатку до «М. Телеграфа», що виходив під назвою «Новый живописецъ общества и литературы» містилися, тодішнім звичаєм, трідка твори й українською мовою (див. К а л л а ш В.—Изъ исторіи малорусской литературы 20 и 30-хъ годовъ XIX вѣка. «Кіевская Старина», 1900, кн. IX, стр. 363—372).

С. Є.

Стор. 79, рядок 34—36. Граф Хвостов, Дмитро Іванович (1757—1835), академик і обер-прокурор св. синода, в письменстві набув собі слави графоманією, хоробливим потягом до віршування, в якому виявив повну бездарність. Твори свої видав у 7 томах і сам їх скуповував і розсилав дурно направо й наліво, іноді сотнями примірників. Ім'я гр. Хвостова стало було синонімом пійти-нездари й метою за-для ущіпливих епіграм.

Державин Гаврило Романович (1743—1816)—знаменитий російський поет допушкинської доби. Про його див. примітку до стор. 95.

Твори Карамзина Миколи Михайловича (1766—1826), першого «історіографа російського», що притягли до себе Шевченкову увагу—це напевно його «Исторія Государства Россійскаго», якої 12 томів вийшло р.р. 1816—1826. Про Карамзина див. примітку до стор. 92.

«Дух Законов»—класичний твір знаменитого французького письменника Монтескье Шарля-Луї (1689—1755), закінчений 1748 року. На підставі широко зібраного і надзвичайно дотепно обробленого історично-соціологічного матеріалу, Монтескье у своїй книзі дає синтез політично-громадської науки свого часу, що на довго зробився був ніби законом громадського життя. Особливого значіння набула політична частина його праці, де він дав характеристику держави, як такої, та спробу конструювати кращу форму державного життя (знаменита теорія поділу влади—на законодавчу, виконавчу та судову). В основу своєї теорії поклав Монтескье англійську парламентарну практику і цим завдав сильного удару режимові тодішньої Франції, ще цілком феодальному, зробившись одним із перших провісників упаду абсолютизму й близької вже Великої революції.

Російською мовою «Дух Законів» («De l'esprit des lois») видано р. 1769, 1770 та 1801. Одно з цих виданнів і впало в око Шевченкові в астраханській бібліотеці.

Сводъ Законовъ — монументальна на свій час кодифікаційна спроба в старому російському законодавстві. Душею її й головним керувником був знаменитий Сперанський. Праця почалася р. 1826-го, а р. 1832 вже було зроблено перше видання «Свода Законовъ», що набув сили дієвого закону в 1835 р. Спершу малося на думці видавати «Сводъ Законовъ» через кожні десять років, і справді р. 1842-го вийшло друге його видання, але вже третє запізнилося на п'ять років і вийшло тільки 1857 р. Складається цей законодатний пам'ятник царської Росії з шістнадцятьох томів. «Продолженія (у Шевченка: прибавленія) Свода Законовъ» містили додатки й виправки до старих законів, а також нові, що вийшли поміж двома виданнями «Свода». Між иншим треба зазначити, що «Сводъ Законовъ» для України був ще одним—з державно-правового погляду останнім—ступенем уперед на шляху національної нівеляції та русифікації. Заведений на Україні р. 1842-го, він скасував недобитки національного права і тільки для Чернігівщини та Полтавщини лишив був де-які уривки місцевих законів у сфері цивільного права.

С. Є.

Стор 79, рядок 37. Дюма Олександр (1803—1870)—дуже популярний свого часу французький романист і драматург, автор численних творів (близько 1200 томів), хоча здебільшого їх писали співробітники Дюма. В цих творах переважає авантюрний елемент; улюблений герой Дюма—красива й смілива постать, що шукає ріжних пригод, любить вино й жінок, з найменшого приводу викликає суперечників на герць і т. и. Шевченко, як видно з одного місця в повісті «Близнецы», ставився критично до популярного тоді в Росії серед широких читальницьких кол письменника (правда, Белінський вже в огляді російської літератури за 1840 рік констатував зменшення інтересу до романтичної французької школи, куди входили й «кровоавые нелепости Александра Дюма»). Шевченко писав: «Чтобы избежать оригинальности, которою так любят шегольнуть юные повествователи наших дней, которые возлюбили всем сердцем и всем помышлением французские уродливые повествования, наперерыв подражают им и в простоте юного и уже отчасти растерзанного сердца верят, что они оригинальнее самого полубога А. Дюма (блаженны верующие!)—я, неверующий Фома, начну старыми словесы повествование мое тако: сначала опишу со тщанием место, т. е. пейзаж; потом опишу действующих лиц, их домашний быт, характеры, привычки, недостатки и добродетель; а потом уже по мере сил приступлю к драме, т. е. к самому действию» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 140).

П. Ф.

Стор. 79, рядок 41.—«Русскій Вѣстникъ»—журнал літературний і політичний, що його заснував у Москві відомий М. Н. Катков

р. 1856-го,—отже помилково Шевченко додає до його назви: «журнал, уже несколько лет издаваемый, а я его сегодня первый раз вижу»: в його руках була як-раз перша книжка цілком нового видання. Спершу, в 50-х роках, «Русскій Вѣстникъ» був одним з передових виданнів уміркованого типу, органом російського лібералізму, відбиваючи агломанські погляди тодішнього Каткова. В журналі брали тоді близьку участь не тільки письменники старшого покоління, як С. Аксаков, але й тодішня, яскрава вже, літературна молодь: Тургенев, Толстой Л., Толстой Ол., Салтиков-Щедрин, Островський і багато інших; наука й публіцистика так само заступлена була видатними силами: опріч самого Каткова—Громека, Бунге, Зарудний, Лохвицький, Унковський, Утин та ин. З українців містили тут свої твори,—правда, не часто—Куліш і Марко Вовчок. Особливу популярність «Русскому Вѣстнику» зробив публіцистичний додаток до журналу під назвою «Современная лѣтопись», де вперше розгортає Катков свій не абиякий публіцистичний хист. У «Современной лѣтописи», між иншим, р. 1862-го був надрукований відомий «Отзывъ изъ Кіева»,—історичний свого часу документ, «звісний тоді, мовляв Драгоманов, у наших краях під назвою «українофильського маніфеста» (Драгоманов М.—Австро-руські спомини, част. 3—4, Львів, 1890, стор. 302). Але це вже було на переломі в напрямі журналу. Того ж таки 1862 р. «Русскій Вѣстникъ» різко виступив був проти Герцена, а незабаром, під час польського повстання 1863—1864 р.р., разом з «Московскими Вѣдомостями» того ж таки Каткова зробився пристановищем усякої реакції,—найперше, певна річ, у національній справі з виразно реакційним обличчям виходив «Русскій Вѣстникъ» до смерти Каткова (1887 р.) в Москві, рр. 1888—1896 в Петербурзі, з р. 1897-го знов у Москві, з кожним роком усе більш занепадаючи з громадського і навіть з чисто літературного погляду. Час після першої революції в Росії 1905 р. зробив неможливим видання такого журналу, і року либонь 1906-го «Русскій Вѣстникъ» перестав виходити, як орган нікому вже непотрібний.

Ось зміст тієї першої за 1856 р., і взагалі першої, книги «Русского Вѣстника», що про неї Шевченко завважає в журналі—«оглавление мне понравилось»:

- I. Отрывокъ изъ Мертвыхъ Душъ . . . . . Гоголя.
- II. Древняя Русь . . . . . С. М. Соловьева.
- III. Старушка. Повѣсть.—I—II . . . . . Евгений Туръ.
- IV. Отрывокъ изъ воспоминаній . . . . . С. Т. Аксакова.
- V. Карль V.—I . . . . . П. Н. Кудряцева.
- VI. Пушкинь,—I . . . . . М. Н. Каткова.
- VII. Современная лѣтопись (с м. н а о б о р о т ъ).
- VIII. Невѣстка. Романъ, пер. съ англійскаго. Гл. I—V (въ приложеніи).

Рівняючи цей оглав, узятий з обгортки журналу, з тим списком мен, що занотовує у себе Шевченко, можемо визначити читальницьке

обличчя нашого поета: що саме його зацікавило найперше і що, таким чином, увіходило до круга його звичайних літературних інтересів і читальницьких звичок. Гоголь, Соловйов, Аксаков—ось ті три наймення, що спинили були на собі увагу Шевченка. Але почав він читання журналу таки в «Современной лѣтописи», себто з публіцистики, що становить нерв кожного журналу. Деталь, на мій погляд, вельми характерна, бо рекомендує в Шевченкові звичного читача журнальної літератури.

С. Є

Стор. 80, рядок 2. Соловйов Сергій Михайлович (1820—1879) знаменитий історик російський, професор Московського університету. Поміж численними його науковими працями вирізняється капітальна «Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ» (том перший вийшов 1851 р., останній, 29-й, 1879 р.; останнє видання—т-ва «Общественной Пользы» 1897 р.)—праця, що багатством матеріялу й пильною його обробкою перевершила все, що було до того часу в російській історіографії, та й по сей день не втратила свого значіння. Соловйов у своїй історії виходить з «премства форм» державного життя і кожне історичне з'явище намагається розглядати в зв'язку з внутрішніми причинами розвитку (Див. Герье В.—С. М. Соловьевъ. «Историческій Вѣстникъ» 1880, кн. I; Бестужев-Рюмин К.—Біографіи и характеристики. СПб. 1882; Безобразов П. В.—С. М. Соловьевъ, его жизнь и учено-литературная дѣятельность. СПб. 1894). Праці Соловйова, видно, були добре відомі Шевченкові, бо не дурно ж він одзначив його серед «имен хорошо известных в нашей литературе», поставивши поміж Гоголем та С. Аксаковим. Між иншим поет посилається на Соловйова, визначаючи місце народження батька Б. Хмельницького—див.: Шевченко Т.—Твори. т. II, стор. 400. В бібліотеці Шевченка знайшлась, по його смерті, праця Соловйова: «Очеркъ исторіи Малороссіи до подчиненія ея царю Алексѣю Михайловичу»—певне, витинка з «Отечественныхъ Записокъ», 1848—1849 р. (Айзеншток І.—Замітки й матеріяли про Шевченка. «Червоний Шлях», 1923, кн. VIII, стор. 236). С. Є.

Стор. 80, рядок 2. Аксаков Сергій Тимофієвич, популярний російський письменник першої половини XIX в., був однією з найсимпатичніших Шевченкові постатів у російській літературі. Ще до особистої з ним знайомості поета щось тягло до симпатичного дідуся, а коротка знайомість з ним дала поетові хвилини високої моральної втіхи.

С. Аксаков народився 20 вересня 1791 р. в Уфі. Дитячі роки, що потім ожили так вимовно в його найкращому творі, прожив у свого діда на селі серед Оренбурзького степу, що змалку виховав у йому надзвичайну любов до природи та гостру на її з'явища спостережливість. Дальші роки, наука в гімназії та університеті в Казані, додали до цього ще захоплення театром та літературою,—правда, в тих старомодних формах псевдокласичного напрямку, що вже останніх доживали

хвилини під ударами спершу сентиментальної повісти Карамзіна, а потім і новонародженого романтизму. Переїхавши р. 1808 до Петербургу, молодий Аксаков пристає до гуртка слав'яністів відомого адм. Шишкова і під його впливом розпочинає свою літературну діяльність перекладами Софоклового «Філоктета» (1816), десятої сатири Буало (1821), старомодними віршами, театральними рецензіями й іншими цілком невідповідними до його справжнього хисту творами, що становили немов додаток до його службових обов'язків (цензора в Москві в 1826 р., директора межевої школи, то-що). Як і наш Квітка,—а з ним Аксаков багато спільного мав і вдачею своєю,—знайшов він себе тільки на п'ятому десятку свого життя, надрукувавши р. 1834-го нарис «Бурани», що розпочав серію його нарисів, які потім увійшли до знаменитої «Семейной хроніки». Пушкин та Гоголь, а також родинна атмосфера, в якій тон задавали молоді ентузіясти-слов'янофили, сини Аксакова з товариством, розбуркали дрімотні в Аксакові сили і один по одному виходять такі його твори, як «Записки об уженьи рыбы» (1847), «Записки ружейного охотника» (1852), «Семейная хроника» (1856), «Детские годы Багрова внука» (1858), що такої здобули величезної популярності, яка не мало і самого автора здивувала. «Успех моей жизни,—писав він до М. Максимовича незадовго перед смертю,—удивил меня. Вы знаете, что мое самолюбие не заносчиво, и оно остается таким, несмотря на все печатные, письменные и словесные похвалы, которые иногда доходят до нелепостей. Я всегда знал, что у меня есть дарование, и говаривал, что я потому не пишу, что некому меня заставить писать; и меня заставили писать полуслепота и деревня. Я прожил жизнь, сохранил теплоту и живость воображения, и вот отчего обыкновенный талант производит необыкновенное действие» (Собрание сочинений С. Т. Аксакова, изд. Карцева, т. III, Москва, 1895, стор. 441). «Обыкновенный талант» цей посідав гостру спостережливість, велике знання та любов до природи, вміння оповідати і разом ту теплоту відчування, що, поєднуючись з простотою й безпосередністю оповідання, виносить його на вершки містецького досягання. Останні свої твори дописував Аксаков уже серед старечих недуг і помер 30 квітня р. 1859 в Москві. З чималої літератури про Аксакова варто згадати: Добролюбов Н.—Деревенская жизнь помещика в старые годы. «Собр. соч.», т. I; Хомяков А. і Лонгинов М.—передмови при I томі «Собр. соч. Аксакова» 1886 р.; Смирнов В.—Аксаковы. СПб., 1895,—Милюков П.—Изъ истории русской интеллигенции. СПб., 1902; Горнфельд А.—С. Т. Аксаковъ. «Русское Богатство», 1909, кн. IV.

Коли почалося обопільне, між Шевченком та Аксаковим, зацікавлення,—спершу по-за очі й на далекій дистанції—ми даних не маємо. Але вже з редакції згаданого тут запису в журналі видно, що ім'я Аксакова було Шевченкові добре відоме ще на засланні. З другого боку, з Аксаковим близько приятелювали такі й до Шевченка близькі люде, як Бодянський, Куліш, Максимович, Щепкин—і вони могли зацікавити

старого письменника особою і долею його українського товариша за довго до особистого спіткання. Здається, Аксаков перший зробив ступінь до зближення, приславши, як довідуємося з запису в журналі під 4 січня, Шевченкові в Щепкиним ще до Нижнього авторський примірник «своей очаровательной хроники» (цей примірник «Семейной хроники» з авторським написом зберігся в бібліотеці Шевченка,—див. Айзеншток І.—Замітки й матер'яли про Шевченка. «Червоний Шлях», 1923 р. VIII, стор. 237). Шевченко віддарив Аксакова своїм портретом, пересланим так само через Щепкіна, а разом послав на перегляд і першу частину своєї повісти «Матроз» («Прогулка с удовольствием и не без морали»). Відповідь прийшла 13 січня в формі «самого любезного, самого сердечного письма», як занотує в журналі поет. Цей лист до нас не дійшов, але зміст його,—власне, що «Матроза» віддав Аксаков Каткову для «Русского Вѣстника»—переказано в журналі, і «в ожидании будущих благ» Шевченко взявся переписувати й обробляти другу частину повісти. Посилаючи її Аксакову, під 14 лютого поет записує в журналі: «Как примет его («Матроза») С. Т. Аксаков? Мне ужасно хочется ему нравиться, и только ему. Странное чувство». Можливо, що в лютому ще прийшла відповідь од Аксакова з подякою за портрет та з звісткою, що перша частина «Матроза» вже у Максимовича, а другу читає потроху сам Аксаков; у листі між иншим маємо рядки: «Пришлите, пожалуйста, ваш адрес. Я так вас любил, что, вероятно, буду чувствовать иногда потребность поговорить с вами хоть на бумаге» (Чалий М.—Жизнь и произведения Т. Шевченка, стор. 119). Треба думати, що як-раз після цього листа Шевченко виїхав з Нижнього, забарився через несподівану слабкість у Москві, де й познайомився з Аксаковим особисто. «Радостнейший из радостных дней,—занотує в журналі поет 22 березня.—Сегодня я видел человека, которого не надеялся увидеть в теперешнее мое пребывание в Москве. Человек этот—Сергей Тимофеевич Аксаков. Какая прекрасная, благородная старческая наружность!» Згадавши, що Аксаков був хворий і через те бачились вони всього кілька хвилин, Шевченко додає: «но эти несколько минут сделали меня счастливым на целый день и навсегда останутся в кругу моих самых светлых воспоминаний». Бачилися Шевченко з Аксаковим і вдруге; з приводу цього поет 24 березня записує, що він «еще раз счастлив. Очаровательный старец!» і потім ще двічі зазначає, що в родині Аксакова було йому хороше, бо там знайшов «непритворное сочувствие» до України та української поезії взагалі і своєї зокрема (записи під 25 і 26 березня). Видимо, обидва письменники один на одного зробили як найкраще вражіння, і між ними зносини не порвалися. Під 18 квітня в журналі читаємо: «Получил милейшее письмо от милейшего Сергея Тимофеевича Аксакова, на которое буду отвечать завтра». Ця відповідь, як і попередні листи Шевченкові до Аксакова, нам невідома; зате відомий лист Аксакова: це той самий лист, що його Чалий без жадних, на мою думку, підстав датує березнем, хоча зміст його ясно свідчить, що

Його писано пізніше, коли Максимович вже «заторопился на свою Михайлову гору», а сам автор листа «не попав в свою подмосковную деревню», куди він запрохував був на літо й Шевченка, бачившись з ним у Москві (запис під 24 березня). Центральна частина цього надзвичайно цікавого листа—це думка Аксакова про перечитану нарешті повість «Матроз». Сповідуючи, що й Максимович не зважається «в настоящем ее виде» друкувати її в своєму журналі, Аксаков пише: «Я не советую вам печатать эту повесть: она несравненно ниже вашего огромного стихотворного таланта, особенно вторая половина. Вы лирик, элегист; ваш юмор не весел, а шутка не всегда забавна. Правда, где вы касаетесь природы, где только доходит дело до живописи—там все у вас прекрасно, но это не выкупает недостатков целого рассказа. Я без всякого опасения говорю вам голую правду. Я думаю, что такому таланту, как вы, можно смело сказать ее, не опасаясь оскорбить самолюбия человеческого. Богатому человеку не стыдно надеть сапог с дырой. Имея пред собой блистательное поприще, на котором вы полный хозяин, вы не можете оскорбиться, если вам скажут, что вы не умеете пройти по какой-нибудь степной тропинке» (Чалый М. — Жизнь и произведения Т. Шевченка, стор. 119—120). І як видно з згаданого запису в журналі, Шевченко не образився на симпатичного йому дідуся за цю щирим спочуттям подиктовану, з великим тактом висловлену й справедливу в цілому оцінку. Цілком можливо, що думка Аксакова остаточно переважила в Шевченкові вагання що-до виступу перед громаду з російськими повістями.

С. Є.

Стор. 80, рядок 5. «Наша славная-преславная Савор-могила раскопана». Цю новину виміркував собі Шевченко на підставі археологічного повідомлення в «Учено-литературномъ обозрѣніи» (стор. 31—32) «Р. Вѣстника», підписанім: П. Леонтьев. Згадавши, що війна 1854—1855 р.р. припинила археологічні дослідження в Криму біля Керчі, автор огляду розповідає, що на весні 1855 р. їх все ж з ініціативи міністра уділів гр. Л. Перовського відновлено на Катеринославщині, де під дослід узято «один из громаднейших курганов, находящихся на юге России. Он имел 8 сажень в вышину по отвесу и 143 сажени в окружности» («Русскій Вѣстникъ», 1856 р., кн. I, «Уч.-лит. обозрѣніе, стор. 31). Розповівши історію розкопів та перелічивши знахідки з застереженням, що це лиш рештки скарбу, бо могила, видимо, була пограбована, Леонтьев запитує: «Какие же богатства должны были находиться в этой гробнице до ее расхищения? и какая другая гробница могла заключать в себе такие сокровища, кроме гробницы одного из скифских царей?» (Там само, стор. 32),—висновок, до якого Шевченко поставивсь скептично. В кінці замітки автор дає топографічні відомості про розкопану могилу: «Прибавим, что курган, о котором мы говорим, находится на правом берегу Днепра, в 70 верстах от этой реки и в 30 верстах от р. Базулука» (Там само).

Більше вказівок про могилу, а так само й назви її в статті Леонтьєва ми не знайдемо. Отже Шевченко сам догадався, ніби мова тут мовиться про ту Савур-могили, що за неї він знав певне з відомої думи про трьох братів озовських; два брати старшії кіньми—

Бігли не день, не два,
Не три й не чотири,
І до Савур-могили добігали,

На Савур-могилі три дні, три ночі спочивали,

Свого найменшого брата, пішу пішаницю, піджидали,— як читаем в одному з варіантів цієї думи (Антонович В. и Драгоманов М. — Историческія пѣсни малорусскаго народа, т. I, Київ. 1874, стор. 169) Де саме ця могила—про те в учених дослідників було спершу вагання; редактори допіру згаданої збірки напр. лиш коротенько й дуже невиразно завважають: «Савур-могила, часто упоминаемая в песнях, была где-то около р. Самары» (Там само, стор. 134). Дальші досліди дали можливість докладніше означити топографію загадкової могили. Савур-могила,—писав пізніший дослідник «не есть что-либо вымышленное. Она существует под тем же именем и в настоящее время в миусском округе Донской области, между Миусом и Крынкой, при истоке реки Камышевахи, левого притока речки Саустьяновки, впадающей с левой стороны, в Крынку. Это отдельный природный холм, или, точнее сказать, гора конической формы, одна из возвышенностей Донецкого края; она достигает 50 футов. По народному рассказу, Савур-могила высока потому, что «на могиле стоит еще могила». Кобзарь Остап Вересай заметил о Савур-могиле: «говорят те, что ходят в Ростов или Марнополь (Мариуполь), что за два дня или за три ее видать, пока дойдешь к ней» (Андриевский М. А.—Козацкая дума о трехъ Азовскихъ братьяхъ. Одесса, 1884, стор. 11—12). Але через те, що ця Савур-могила була добре відома вже запорожцям и чумакам, то назва її зробилась надзвичайно популярна на Україні: «имя ее приурочено к разным другим курганам в разных местах Южной России (так напр. в каневском уезде киевской губ. есть Савур-могила в полутора верстах от села Медвина...) и столь распространилось в южно-русских песнях, что обратилось как бы в украшающий эпитет, сделалось именем песенного кургана вообще, как бы кургана типического, являющегося представителем тех многочисленных курганов, которыми в изобилии усеяны степи Южной России» (Там само, стор. 71).

Цим мабуть до певної міри й можна пояснити помилку Шевченкову. Прочитавши про розкопування не названої у Леонтьєва могили, думка поетова зразу повернула до відомої йому з пісень та дум Савур-могили. Він не взяв на увагу тих—нехай і скупих—топографичних відомостей, що подано в перечитаній статті,—напр., що розкопана могила на правому боці Дніпра, за 70 од його верстов, тим часом як справжня Савур-могила—на лівому і то дуже далеко... Навсправжки ж мова в статті була про так звану Лугову могилу («Олександропільський

курган»), поблизу с. Олександрополя, в Катеринославському повіті. Ї почав був розкопувати, як згадано і в статті Леонтьєва, автор відомої праці «Быть русскаго народа» Олександр Терещенко року 1852—1854, (див. його статтю «Насыпи могильныя въ Южной Россіи», в «Журналі Мин. Нар. Просв.» 1853, кн. VII), але зробив це був так невдало й по-дилетантському, що довелося справу починати на-ново. Це й зробив з доручення гр. Л. Перовського р. 1855-го Люценко, директор Керченського музею (див. «Древности Геродотовой Скифій», вып. I, СПб, 1866),—про наслідки його роботи й вичитав ото Шевченко в 1-й книзі «Русского Вѣстника».

С. Є.

Стр. 80, рядок 30 і далі. Останній тиждень перебування Шевченкового в Астрахані, з 15 до 22 серпня, дуже відрізнявся від попереднього часу з дня приїзду. 15 серпня він зустрівся, нарешті, з людьми, які розуміли, кого доля послала їм у «грязную и пыльную Астрахань», і які зробили поетові, його ж таки словами кажучи, «такой светлый прекрасный праздник, какого еще не было в моей жизни». Більше того: ці земляки поетові на далекій чужині «так искренно, радостно-братски приветствовали мою свободу и до того распростерли свое гостеприимство, что лишили меня свободы самому вести свой журнал и взяли эту обязанность на себя», як записує зворушений поет 23 серпня, вирушивши вже пароплавом «Князь Пожарский» з Астрахані. І справді, з 15 серпня і кінчаючи 20 серпня, бачимо в журналі записи, зроблені не рукою поета; його земляки і нові приятелі лишили йому на спомин свої автографи. 15 і 16 серпня маємо записи: Ів. Клопотовського, Ст. Незабитовського, Євг. Одинцева та Ф. Чельцова; 17-го—загадковий запис, підписаний ім'ям Ів. Рогожина; 18-го стоїть ім'я В. Кишкина (запис з боку журналу); 19-го — три польські прізвища: Karol Nowicki, Paweł Radziejowski і Tytus Szalewicz; 20-го — Tomasz Zbrożek... Астраханська інтелігенція в особі земляків поета та польської колонії могла, нарешті, привітати посеред себе шанованого і любленого поета-засланця.

І можна тільки дивуватися з того, що це сталося так пізно, ще цілих 10 день ходив Шевченко по вулицях Астрахані інкогніто, не пізнаний і не привітаний. Астраханські українці пам'ятали про свого Кобзаря,— доказ тому маємо в листі до Шевченка від відомого письменника Писемського, що бачив нашого поета р. 1856-го в Новопетровському, а потім писав йому з Астрахані: «Я видел на одном вечере человек 20 ваших земляков, которые, читая ваши стихотворения, плакали от восторга и произносили ваше имя с благоговением. Я, — додає Писемський, — сам писатель и больше этой заочной чести не желал бы другой славы и известности» (Чалый М.—Жизнь и произведения Т. Шевченка, стор. 93). І знаючи це, Шевченко протягом цілих десятих днів не потикається ні до кого з тих, хто ім'я його вимовляв «с благоговением»! Це здається чудним і незрозумілим хоча б навіть через те, що Шевченко від тих земляків своїх міг довідатися багато новин з культурного світу,

до яких такий охочий був по семилітній неволі в Новопетровському і яких жадібно шукає і в якогось незнаного соборного пан-отця, і в убогій астраханській бібліотеці. І отже навіть це не спокусило поета відшукати когось із живих людей в Астрахані і, як побачимо, тільки випадком довідались астраханці про перебування серед них великого і любленого поета.

Єдине, яке можу до цього добрати, пояснення—це те, що Шевченко не хотів показуватися перед незнайомими людьми в своєму не дуже-то показному вигляді після Новопетровської пустині, не хотів набиватись своєю особою чужим людям, не хотів приймати того часто важкого спочуття й жалощів, що людям делікатної вдачі бувають іноді від образи гіркішими. Адже, набрівши 8 серпня на дім давнього свого знайомого, Сапожникова, Шевченко спинився перед його дверима й не постукав у них: «великолепные недостатки» цього давнього знайомого, себто як-раз його достатки, здержали поета від того, щоб зробити перший крок до відновлення колишньої знайомости. То щб вже говорити про людей незнайомих? От чому, здається мені, Шевченко попервах водиться в Астрахані тільки з Новопетровськими знайомими: з плац-ад'ютантом Бурцовим, з його куховаркою, з тими «аргонавтами», що разом з ним перпливли Хвалинське оте море від Новопетровського до Астрахані. І коли навіть стала перед ним, через шлюб Бурцева, перспектива збутись покрівлі над головою, то він воліє навгад шукати якогось притулку, аби нікого своєю особою не обтяжати. І тільки випадок виявив поетове інкогніто; комірчина, що найняв він був собі за 20 коп. на добу, була в тому самому будинку, де жив якийсь лікар Моравський, що певне чував про Шевченка. Моравський поділився цією новинкою з Клопотовським і той поспішивсь привітати поета (Кларк В.—Т. Г. Шевченко в Астрахані. «Русская Старина», 1896, кн. III, стор. 656). Так почався останній тиждень перебування Шевченкового в Астрахані,—ті шасливі дні, пам'ять про які записав поет «не в прозаический журнал», а «в сокровищницу... сердца», згадуючи їх і потім з подякою (записи під 23 і 28 серпня). На спомин про себе Шевченко подарував, як писав М. Лазаревському, «київським землякам в Астрахані» перший том «Записокъ о Южной Руси» Куліша (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 414). А собі зарисував олівцем «Въ Астрахани. Видъ города», — рисунок тепер у Чернігівському Історичному Музеї В. Тарновського (Новицький О.—Т. Шевченко як маляр, стор. 64).

Про тих земляків астраханських знаємо не багато.

Клопотовський Іван Петрович вчився за часів Шевченка в університеті в Києві, де певне й назвав був його поет. З 1850 р. вчителював по астраханських середніх школах (гімназія, дівочий інститут, школа канцелярських службовців), викладаючи історію та географію. В кінці 80-х років був уже в одставці й надиктував 1892 р. В. Кларкові цікаві згадки про перебування Шевченка в Астрахані, надруковані 1896 р. в «Русской Старине». В цих згадках є чимало неточного, а то й

просто недоладнього, — очевидно, стара пам'ять не все вдержала, як було (до таких неточностей належать: відомості про роботу і платню Шевченка, як співробітника Археографічної Комісії в Києві; про якогось попутчика Шевченкового, молодого офіцера — мабуть, тут розуміє Клопотовський Бурцова, але той приїхав до Астрахані попереду, ніж Шевченко; про допомогу Шевченкові грошми та одежею, про обставини виїзду поетового з Астрахані і т. и. Деякі з цих помилок зазначив уже О. Кониський, — див. «Русская Старина», 1896, кн. VIII, стор. 449—450). Проте побутовий фон оповідання Клопотовського все ж загальномабуть правдивий. Шевченко з 15 серпня бував у Клопотовського господі щоденним гостем, читав там деякі свої вірші. Як свідчить Клопотовський, «во все время пребывания в Астрахани Шевченко вел трезвую жизнь, не пил водки, был довольно сдержан в разговорах и не любил говорить о своем прошлом» (Кларк В.—Т. Г. Шевченко в Астрахани. «Русск. Старина», 1896, III, стор. 658). Особливу увагу в записі Клопотовського в поетовому журналі звертають оці слова: «встретил... старого моего бывшего профессора Киевского университета». Як відомо, в літературі переважає погляд, що Шевченко не був профессором в університеті; в кінці 1846 р. він дійсно «по случаю открытия вакансии учителя живописи в Киевском университете... вступил с прошением к г. попечителю Киев. учебн. округа об определении меня на эту должность», як писав сам Шевченко до Бибікова 10 грудня 1846 р. (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 350). 1 лютого 1847 р. поет прохає в листі до Костомарова: «коли б то ви були такі трудящі і добрі, щоб розпитали в університеті..., чи я утверджений при університеті, чи ні, та й напишіть до мене у славний город Борзну» (Там само, стор. 351). Не діставши цього листа, Костомаров десь у кінці лютого чи на початку березня писав Шевченкові до Чернігова, підганяючи його, щоб швидче вертався до Київа: «я запевне дознався, що тебе вже настановлено учителем малярського іскуства в університеті у «виде опыта», як кажуть» (Кониський О. л.—Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 221). Ї підстави думати, що й Шевченко цього листа не одержав і, вертаючись 5 квітня до Київа, де його на перевозі через Дніпро спіткала лиха година—міг навіть про це призначення не знати. Виходило б, що справу з Шевченковим професоруванням в університеті на самому початку перебив арешт і заслання поета. Що ж тоді має означати категоричне свідчення Клопотовського про Шевченка як про «старого моего бывшего профессора»? Якось трудно вбачати тут тільки lapsus memoriae, тим більш, що й не сам Клопотовський такої помилки допустився. У відомих «Записках» Солтановського також читаємо, що до київського гуртка українців «примыкал вышедший из народа профессор живописи Киевского университета Шевченко» («Україна», 1924, кн. III, стор. 85). Чи не показує це, що Шевченко міг ще до офіційального затвердження на посаді—«в виде опыта», мовляв Костомаров, хоч і не дуже довго—таки працювати в університеті, де й спізнав його був Клопотовський?..

Незабитовський Степан, теж вихованець Київського університету, був лікарем в Астрахані, а згодом 1892 р.—в Баку (Кларк В., стор. 656).

Чельцов Федір, морський лікар родом з Київщини, можливо ще попереду був знайомий з Шевченком. Загадкове оповідання (мабуть салдатський ходячий анекдот) про чорта в салдатах, за підписом «Иванъ Рогожинъ», писано тією самою рукою, що й запис Чельцова. Отже з цього вже можна гадати, що Іван Рогожин—це приbrane ім'я Чельцова. Стверджують цей здогад власноручні написи Шевченка (власність Гр. К. Голоскевича у Києві). Один напис на автографі «І поживе Давид на світі» (уривок з «Царів»), що подарував поет Чельцову в Астрахані: «Федору Чельцову (и. рогожину) на память 16. августа 1857»; другий—на примірнику «Кобзаря» 1860 р.: «Федорові Чельцову (онъ же и Иванъ рогожинъ) отъ автора 12 лютого 1860 року». Останній напис показує, що Шевченко не поривав знайомости з Чельцовим і опісля.

Кишкин Володимир Васильович—капітан на пароплаві «Князь Пожарский», що ним їхав Шевченко з Астрахані до Нижнього. Як видно з запису Кишкина в поетовім журналі 18 серпня, він був давно знайомий з Шевченком. Під час подорожи пароплавом і перебування в Нижньому Шевченко не раз згадує в журналі про Кишкина, мало не кожного разу з епітетами: «мой друг», «милый капитан», «привлекательный благородный капитан». Найбільше маємо згадок у зв'язку з «заветною портфелью» Кишкина, в якій той держав усякі заборонені твори и ділився ними з пасажирами,—цікава рисочка для характеристики тодішніх читальницьких настроїв та звичаїв. Цілу низку витворив тієї потаємної музи (напр. «Кающаяся Россия» Хомякова й ин.) списав у своєму журналі Шевченко з тієї «заветної портфели». Про близькі стосунки поета з Кишкиним свідчить цілий запис про «глумление пьянственное», зроблений рукою Кишкина під 11 вересня, та прощання його з поетом 4 січня. В Нижньому Шевченко намалював був «удовлетворительно» портрет цього свого приятеля (запис під 23 вересня).

Зброжек Томаш, теж вихованець Київського університету, поляк, лікарював тоді в Астрахані. Версія Кониського («Т. Шевченко - Грушівський», т. II, стор. 165), ніби саме Зброжек звів Шевченка з астраханськими земляками, неймовірна, бо Фіялковський та інші поляки з Новопетровського, що одзволені були разом з Шевченком, в Астрахані з ним не були, а як знаємо з поетового журналу (запис під 8 серпня), муіли вибратися через Гурьев до Оренбургу. Одно певне, що Зброжек 15 серпня «случайно у Сапожникова проговорился», що Шевченко в Астрахані, і тим сприяв поновленню давньої знайомости поета з астраханським мільонером.

Про інших людей, яких підписи маємо в журналі (Євген Одинцев, К. Новицький, П. Радзейовський та Т. Шалевич), відомостей не маємо.

С. 6.

Стор. 82, рядок 12—13. П а н о в Олексій Панфілович, якого рукою записані ці рядки та певне й дальші чотири рядки нот, вельми зацікавив був Шевченка. Буфетчик на пароплаві і музикант з кріпаків, «вольноотпущенник», «крепостной Паганини»—він не тільки давав поетові високу втіху своєю грою на скрипці, але ще раз поставив і загальне питання про долю талановитих і неталановитих кріпаків, «этих миллионов крепостных душ», яке завжди і невідступно стояло перед Шевченком. Під вражінням «скорбных вопіющих звуков этого бедного вольноотпущенника» поет записує в журналі чудову діятрибу проти «неумолимого, неублажимого бога» з його «бездушним терпінням», а також дивне своєю проникливістю пророкування про загибель неволі й примусової праці натуральним шляхом розросту й поширення техніки,—рядки, найкращі може в журналі своїм громадським патосом. Панов жив у Нижньому і згодом Шевченко навіть розшукував був помешкання свого «возлюбленого виртуоза (запис під 30 вересня). Заінтересування до його було в Шевченка тим більше, що цей музикант-кріпак нагадав був певне йому і його власну долю, і долю того талановитого музиканта—«ученика знаменитого Шора», що його правдиву історію дав поет у повісті «Музыкант». Ось чому випадкова знайомість з одним із «крепостной интеллигенции» (див. Коц Е. С.—Крепостная интеллигенция. Ленинград, 1926) надихнула Шевченкові кращі його рядки в оборону «миллионов крепостных душ».

Дехто (акад. О. Новицький—Т. Шевченко як маляр, стор. 47 і 16) здогадується, чи не портрет Панова подає Шевченків рисунок олівцем з невідомої особи, що грає на скрипці (переховується в Чернігівському Історичному Музеї В. Тарновського)? С. Є.

Стор. 82, ноти між рядками 13 та 14. Це записана очевидно рукою Панова мелодія в сучасному Шевченкові італійському стилі, культивованому тоді по польських, українських та російських родинях (наприклад, у Віельгорських та ін.). Стиль цей відбився на таких піснях, як «Не брани меня, родная» (з якою він має схожі звороти), та на цілому ряді таких званих «циганських» пісень. Згодом стиль цей спустився в кола міщанські, де утворив пісні, подібні до «Рече та стогне Дніпр широкий» (переробка «Не брани меня, родная»), що їх і досі залюбки виспівують невибагливі аматори. Народнього в мелодії Панова ми не відчуваємо, так само, як і чого-небудь схожого на мазурки Шопена, якими так зачаровував «вольноотпущенный чудотворец» Шевченка. Швидче тут можна говорити про наближення до Венявського або ще більш до стилю Огінського та інших дилетантів. Дм. Р.

Стор. 82, рядок 26. Ш о п е н Фридрих Францишек (1809—1849)—славнозвісний польський фортепіяновий композитор, син француза-емігранта. Був сам чудовий піяніст, приятелював із Берліозом, Лістом, Мейєрбером, Шуманом. Писав переважно для фортепіяно і в своїй музиці утворив над-

звичайно оригінальний музичний стиль, що лишився без дальшої розробки. Був великий патріот польський і тяжко болів душею за поневолення польського народу. В мелодиці Шопена переважає слов'янська стихія. Обставини життя та кволе здоров'я наклали печатку меланхолії на його творчості, хоча взагалі можна констатувати, що вдача в Шопена була життєрадісна. Особливо вславився він своїми полонезами (12), прелюдіями (25), ноктюрнами (19), вальсами (15) та мазуркамми (56). Сухоти звели Шопена в могилу саме під час розцвіту його творчості.

Дм. Р.

Стор. 83, рядок 2. Паганіні Ніколо (1784—1840)—знаменитий по всьому світу італійський скрипник, родом з Генуї. Почав нову еру свого мистецтва тим, що широко ввів незнані ще до його часу технічні засоби та ефекти гри на скрипці. Під час свого артистичного турне по Європі мав усюди успіх надзвичайний. Шевченко вживає його прізвища просто як синонім високої майстерности в гри на скрипці.

Дм. Р.

Стор. 83, рядок 13. Ватт (Watt) Джеймс (1736—1819)—знаменитий механік, що удосконалив парову машину й надав їй того вигляду, який вона в головному зберегла й досі. Ваттів винахід надзвичайно подівав на розвиток техніки й промисловости,—це й зазначає тут Шевченко приклавши до винаходів Ватта (і Фультона) епітет «ваше не по дням, а по часам ратущее дитя» та сподіваючись од нової техніки й нового соціального ладу.

С. Є.

Стор. 83, ряд. 17. Назву енциклопедистів здобули не самі співробітники величезної «Енциклопедії» (La grande Encyclopedie), що вийшла у XVIII-му віці у Франції (1751—1772, додаткові томи—1777), а і взагалі письменники та філософи, які наближаються своїм світоглядом до цього колективного витвору французької визвольної думки, що проклала шлях революції 1789 року. На чолі видання стояли—Дідро й д'Аламбер; серед співробітників були: Вольтер, Монтеस्कьє, Гельвецій, Гольбах, Кондильяк і багато інших визначних людей, що, звичайно, мали свої відмінні риси, але в цілому однаково негативно ставились до феодального ладу та церкви, підносили значіння розуму (раціоналізм) і часто були справжніми матеріялістами.

Вплив «Енциклопедії» та енциклопедистів на європейське громадське життя й літературу був дуже великий. У Росії твори французьких матеріялістів XVIII віку зберегли свою популярність ще в 40-х роках XIX віку. З бібліотеки Петрашевського разом з новітньою соціалістичною фур'єристською літературою члени його гуртка брали читати твори Дідро, Вольтера, Гельвеція, Гольбаха й инш. Кирило-методієвець Савич, Шевченків знайомий, так захоплювався французькою філософією XVIII віку, що його прозвали «останнім вольтеріянем».

Шевченко, як видно з запису на цьому місці в журналі, розумів історичне значіння французьких енциклопедистів у розвитку політичної

й соціально-економічної боротьби та визволення трудящих. Зв'язування нових технічних винаходів Фультона й Ватта з тим, що почали енциклопедисти у Франції, свідчить, що Шевченко знав, як багато уваги надавали енциклопедисти питанням практичної техніки. Дідро, син ремесника, вбачав у підвищенні техніки найкращий спосіб здобути кращу долю для робітничого люду і дав у «Енциклопедії» багато статтів і малюнків з усіх сфер людської праці. До речі, і в іншому місці Шевченко висловив думку, що поступ у тому лежить, щоб перекласти роботу з людини на машину,—в повісті «Наймичка» є така фраза: «О, агрономы-филантропы! Выдумайте вы, вместо серпа, какую-нибудь другую машину: вы этим окажете величайшую услугу обреченному на тяжкий труд человечеству» (Шевченко Т.—«Поэмы, повести и рассказы...», стор. 67).

Слід зазначити, що Шевченко не високо ставив те поверхове вільнодумство—«вольтеріянство», що від дворянських верхів перейшло у першій чверті ХІХ віку до середніх верств, особливо після того, як повернулося з-за кордону після наполеоновських війн офіцерство,—див. запис у журналі під 27 червня про «офіцера-вольтеріянца». З повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» («Поэмы»..., стор. 452—453) видно, що не дуже поважав Шевченко і самого Вольтера, оскільки він був представником вищої класи та листувався з Катериною ІІ, яку Шевченко так ненавидів. Варто ще згадати, що в оповіданні «Близнецы» зазначено, ніби між книжками, які одписав Гр. Гречка Сокирі, була й «Французская энциклопедия» (Так само, стор. 146). П. Ф.

Стор. 83, ряд. 43. Ц а р и ц и н (нині Сталінград)—повітове місто Саратовської губ., на правому березі Волги, під 48° 42' півн. шир. і 44° 31' схід. довг.; один з найбільших торгових і промислових на Волзі пунктів. Дубовка—посад верстов на 50 вгору Волгою від Царицина, колонізований українцями і знаменитий динями-дубівками (Семенов В. П.—Россія, т. VI, стор. 515—523). Трохи нижче від Царицина Волга міняє напрям, завертаючи круто на схід і сходючи на низинний рівний степ, отже тільки від цього місця вгору починається високий правий беріг, як це й зазначає Шевченко: «берега Волги от Царицына и Дубовки с часу на час делаются выше, живописнее, очаровательнее».

С. Є.

Стор. 84, рядок 4. «К о р о л е в а В а р в а р а»—це відома Варвара Радивилівна, по чоловікові гр. Гаштольд (народ. коло 1520-го, померла 1551 р.), що стала за дружину польському королеві Зигмунтові ІІ Августові (1547 р.). Цей шлюб короля з підданою, спершу таємний, потяг був за собою завзяту боротьбу короля з соймом та матір'ю-королевою, славнозвісною Боною, з роду італійських Сфорців. Король переміг усі напади з приводу мезальянсу й зумів одборонити своє родинне щастя, але не надовго: королева Варвара, жінка взагалі хоровета, помирає незабаром після

коронації від рака. Смерть її народня поголоска поставила на карб пишній королеві Боні, що ніби-то отруїла нелюбу невістку. Романтичне кохання Варвари та її трагічна смерть притягали увагу і сучасників, і пізніших істориків та поетів. В одній з сучасних «кроник» читаємо: «Король Августъ кгда поховаль тѣло королевое, малжонки своее, будучи панъ молодой, не могучи здержати прирожоное хтивости своее ку бѣлымъ головою, почать миловати паню Барбару Радивиловну, которая остала вдовою по панѣ Станиславу Олбрыхтовичу Кгастолтѣ... и мешкала на той часъ при матцѣ своей... И король почаль до неи ходити ночею, куди собѣ хожденіе учинилъ з палацу ажъ до дому ее, и там у нее бываль часто, и было то слышати по всей земли полской и литовской. И братія ее просили короля, абы того пересталь а до сестры ихъ не ходилъ и тое неславы дому ихъ не чинилъ» і т. д. («Сборникъ П. А. Муханова», Москва 1837; порівн. у відомій хроніці польській Ст. Оржеховського). Історії Варвари присвятив спеціальну працю М. Балінський («Pamiętniki o krolewej Barbarze, żonie Zygmunta Augusta», Warszawa, 1843), а з польських поетів на її долі спинялись: Фелінський, Венжик, Магнушевський, Брониковський та ин. В Шевченковому журналі мова мовиться про працю відомого історика Н. О. Попова «Королева Варвара», надруковану в «Русскомъ Вѣстникѣ» 1857 р. (січень, кн. I, стор. 81—128) і написану головним чином на підставі згаданих «Pamiętnik'iv» Балінського.

С. Є.

Стор. 84, рядок 4. П о п о в Нил Олександрович (1833—1891), відомий історик і славист, член-кореспондент Рос. Академії Наук, був учеником С. Соловйова з Московського університету, потім сам професорував у Казанському та Московському університетах. Окрім журнальних праць, як згадана у Шевченка «Королева Варвара», видав дисертації—«В. Н. Татищевъ и его время» (1861), «Россія и Сербія» (1869) і цілу низку праць історичного та історично-літературного і публіцистичного змісту, переважно з обсягу новіших слов'янських взаємин: «Поляки въ Пруссіи» (1864), «Варшавское герцогство» (1866), «Познанскіе сеймы» (1867), «Вольный городъ Краковъ» (1875), «Біографія Палацкого» (1865), «Фр. Ригеръ» (1867), «І. Юнгманъ» (1873), «Сербія после Парижского мира» (1871), «Письма Погдину изъ славянскихъ земель» (1879—1880) і багато инших. Прихильючись близько до слов'янофильського напрямку, Попов брав живу участь у «Славянскомъ благотворительномъ Комитетѣ», у виданні «Славянскаго Ежегодника» та в організації відомої етнографічної виставки в Москві (1867), про яку й видав потім широку працю «Все-россійская этнографическая виставка й славянскій съѣздъ въ маѣ 1867 г.»). По-за тим редагував «Акты Московскаго государства» та «Описание Московскаго Архива мин. юстиціи» (Б е с т у ж е в - Р ю м и н К.—Н. А. Поповъ, «Журналъ Мин. Нар. Просв.» 1892, кн. I). Шевченко зазначає згодом в журналі про Н. Попова, що це «историк нового и прекрасного стиля» і певне «ученик Соловьева» (запис під 5 вересня); для останнього

твердження матеріалом поетові була мабуть посвята «С. М. Соловьеву», що стоїть на праці про Королеву Варвару, яка так була захопила Шевченка своїм справді легким стилем та майстерним викладом. Треба ще одзначити, що поет помилкою надав Нилові Попову статтю «Турешкая война» (запис під 5 вересня),—вона належить иншому Попову (див. примітку до стор. 89). С. Є.

Стор. 84, рядок 34. Кам и ш и н—повітове місто Саратовської губ., стоїть на правому березі Волги під 50° 4' півн. шир. і 45° 24' східн. довг. Зроблений у Камишині Шевченком «легенький очерк камышинской пристани с правым берегом Волги»—тепер у Чернігівському Історичному Музеї, кол. В. Тарновського (Н о в и ц ь к и й О л.—Т. Шевченко, як маляр, стор. 64).

Шевченко, починаючи свою подорож Волгою, збирався багато малювати, але незабаром побачив, що з пароплава робити це неможливо: «рисовать не дает машина своим трепетанием» (запис під 5 вересня), не кажучи вже про те, що контури берега мінялися швидко. Отже малював Шевченко тільки на зупинках. Окрім Камишина зробив він тоді олівцем ще такі краєвиди: Саратов, Під Саратовим, Баликово, Царів Курган, Казань і Проти Казані,—всі ці рисунки в Чернігівському Музеї В. Тарновського (Там само). С. Є.

Стор. 84, рядок 36. С а р а т і в—одно з найбільших і найкращих на середній Волзі міст, під 51° 32' півн. шир. і 46° 4' схід. довг.; засноване при кінці XVI віку, потерпіло кілька разів під час розрухів (за Разина та Пугачова); увійшло в силу завдяки найбільш німецьким колоністам. Центр громадського і розумового життя на середньому Надволжі, зв'язаний з біографіями багатьох визначних людей: Костомарова, Чернишевського, Пипіна, Мордовцева та ин. (С е м е н о в В. П.—Россія, т. VI, стор. 474—481). Шевченкові Саратов був цікавий, як місце перебування на той час його колишнього приятеля й союзника Мик. Костомарова. Як згадано в журналі, поет зробив із Саратова два рисунки олівцем,—обидва тепер у Чернігівському Історичному Музеї, В. Тарновського (Н о в и ц ь к и й О л.—Шевченко, як маляр, стор. 64). С. Є.

Стор. 84, ряд. 38—39. «Б у г о р С [т] е н ь к и Р а з и н а», оспіваний у дуже колись популярному вірші Ол. Навроцького: «Есть на Волге утес», був, як розповідають численні легенди, оселею знаменитому отаманові. В одній із печер, багато убраній, жив він, а з вершечка свого кургана виглядав кораблів, що бігли Волгою. Недалечко в яру була ніби «Стенькина тюрьма», куди Разин сажав своїх полоняників.

И поныне стоит тот утес и хранит
 Все заветные думы Степана
 И лишь с Волгой одной вспоминает порой
 Удалое житье Атамана (Навроцкий).

З цим місцем зв'язано багато переказів,—один з них маємо і в Шевченковому журналі (див. ще Семенов В.—Россія, т. VI, стор. 501—502).

С. Є.

Стор. 85, рядок 26. Іосиф, митрополит астраханський і терський, народ. 1597 р. в Астрахані, пішов у ченці ще замолоду, з 1659 р. був уже архиєреєм, а 1667 р. одержав сан митрополита в Астрахані. 1671 р. Разин здобув Астрахань і рушив Волгою вгору, а в Астрахані лишивсь його загін під проводом Васьки Уса. Митрополит одверто виступив проти здобичників, умовляв астраханців, щоб додержували вірності цареві московському, публічно вчитував у церкві царські грамоти і цим так був роздратував разинівців, що вони витягли його з церкви, мучили і скинули з високої давіниці («с раската»). Це сталося 11 травня 1671 р., себто тоді, коли сам Разин вже попавсь у неволю й сидів, дожидаючи смерті, в Московській тюрмі. (Костомаров Н. И.—Бунть Стеньки Разина, «Собр. соч.», кн. I, СПб. 1903, стор. 458—466 і 484—494; Барсуков Н. П.—Источники русской агиографии. СПб. 1882, стор. 275—279). Отже безпосередно в смерті Іосифа Разин невинен,—але Шевченко в своїх про цю подію записах відбивав ті місцеві перекази та легенди, яких так багато сплелось було навкруги популярного ватажка.

С. Є.

Стор. 85, рядок 34. Опріч портрета з Козаченкової, Катерини Никифоровни, Сапожникова тещі, на пароплаві Шевченко зробив ще портрети—з Комаровського Михайла Петровича, «будущего капитана будущего парохода А. Сапожникова» (15 вересня), та з лікаря Е. А. Панченка (17 вересня). Доля цих портретів невідома. Акад. Новицький подає ще звістку про портрет Сапожникова (Новицький О.—Т. Шевченко як маляр, стор. 47), але це непорозуміння: мова в тому місці, на яке він посилається, тільки про самого Комаровського, капітана у Сапожникова.

С. Є.

Стор. 85, ряд. 43—44. Костомарова Тетяна Петровна († 1875 р.), мати Миколи Івановича Костомарова, була роду кріпацького: батько її, Петро Мильник, був кріпаком у Івана Петровича Костомарова, історикового батька. Ще підлітком пан узяв Тетяну Петровну до свого двору в покоївки. Дівчина була красуня, розумна й так сподобалася панові, що він одвіз її в науку до Москви. Потім він покохав її, й вона породила йому сина Миколу. Батьки Костомарова не згожувалися поблагословити сина на шлюб з кріпачкою, але він пішов супроти їхньої волі й таки одружився з нею. Жінку й малого сина він дуже любив; що-ж до кріпаків взагалі, то поводився з ними суворо і, можливо, це й спричинилось до того, що він прийняв смерть од своїх кріпаків. Сталося це р. 1828. По йому лишилася велика спадщина, але не пішла вона на користь жінці й синові; сина він усе тільки збирався всиновити, та так і

не зібрався, і той не тільки не мав права на спадщину, але формально, як син кріпачки, і сам опинився в кріпаках. Тетяні Петровні довелося дуже й дуже попомучитись, поки, нарешті, відступившись мало не всієї своєї удовиної частки з спадщини, цією ціною добивася вона того, що сина записали кріпаком на неї й вона могла вже тоді дати йому вольну.

З Тетяни Петровни була добра, щира людина, сина свого дуже любила і присвятила йому все своє життя, прихилиючись до всіх тих, хто любив його. Вдача у неї проте була важка, бо, як каже М. І. Костомаров, «она не была счастлива в молодости; напротив, много перенесла горького, — оттого она недоверчива и скрытна» («Автобіографія Н. И. Костомарова», Москва, 1922, стор. 39). «Всего хуже, — додає він, — что на нее безпричинно налетает какое-то дурное расположение духа: она, ни с того, ни с сего, вставши от сна, с раннего утра, вдруг смотрит волком, изподлобья». З сином у неї було багато спільних рис. «У обоих, — каже в своїх споминах Н. О. Білозерська, що близько знала їх обидвох, — была та же безыскусственная простота в сношениях с людьми, одинаковая, иногда ничем не мотивированная раздражительность, быть может, обусловленная чрезмерною природною впечатлительностью обоих, та же стойкость в привычках и установленном раз навсегда порядке жизни. Если между ними была разница, то она заключалась в том, что Татьяна Петровна была сдержаннее и хладнокровнее, вообще трезвее смотрела на жизнь и не раз говорила, что Николай Иванович горячностью весь в отца».

Коли Миколу Івановича було заарештовано, то мати помандрувала за ним до Петербургу, а потім і на місце заслання його, до Саратова. Отут і одвідав її Шевченко, повертаючись з заслання.

Між Шевченком і Тетяною Петровною склалися були як найкращі стосунки ще 1846 р., коли вони жили сусідами в Києві. Памяткою цих стосунків лишивсь чудовий вірш «Весінне сонечко ховалось», написаний у казематі, коли Шевченко побачив з вікна, як стара Костомарова «чорніша чорної землі», «з хреста неначе знята» йшла на побачення з сином-в'язнем. Не диво, що Шевченко використав зупинку пароплава в Саратові, щоб побачитися з матір'ю свого сердечного приятеля, і так поспішавсь до неї, що на півслові урвав навіть запис у своєму журналі 30 серпня. Зворушливу цю зустріч описав поет у журналі під 31 серпня та в деяких листах (див. напр. лист до М. Лазаревського, — «Твори», т. II, стор. 414). Коротко про цю подію згадує й Костомаров. Повернувшись до Саратова, пише він, «от матушки я узнал, что в мое отсутствие проезжал через Саратов и заезжал ко мне освобожденный из ссылки Шевченко («Автобіографія Н. И. Костомарова», стор. 248). «Здесь он передал ей, — додає Костомаров на іншому місці, — обращенное к моему имени стихотворение, написанное им во время нахождения под следствием по тому случаю, что он неожиданно увидел из окна комнаты, в которой сидел арестованным, мою мать, проходившую мимо» (Костомаров Н. И. — Письмо... къ изд.-редактору... «Русская Старина»,

1880, кн. III, стор. 602). Мова тут про згадану вже поезію «Весінне сонечко ховалось».

Ол. Н.

Стор. 86, ряд. 16—17. «Р о к о в о е 30 м а я 1847 г о д а»—день, коли Шевченка по конфірмації передали жандарми до рук військового начальству — «посвящение мое в солдатский сан», «незабвенный день объявления мне конфирмации», як писав поет у журналі попереду (див. примітку до стор. 4).

С. Є.

Стор. 86, рядок 20. Записаний чужою рукою,—очевидно самого Чекмарьова. Відомостей про його у нас нема.

С. Є.

Стор. 86, рядок 26, С о л о н и н а Марія Григоровна (з роду Гамалія) народилась 16 серпня 1829 р. в с. Безсалах Лохвицького повіту; р. 1854 пішла заміж за майора Захара Костянтиновича Солонину, що служив з 1851 р. чиновником провіантської комісії в Саратові. Року 1913-го М. Г. Солонина була ще жива і жила в Києві при дочці (М о д з а л е в с ь к и й В. Л. — Малоросійській Родословникъ, т. I, стор. 260; т. IV, стор. 726).

Певне чутка про перебування Шевченка напередодні у старій Ксстомарової рознеслася була по місту, і «саратовська братія», а між ними Солонина, вирядила П. Чекмарьова на пароплав з привітанням поетові. На жаль, тепер неможливо встановити, яка то була «пісенька», що її Шевченко дістав із своєї «бідної комори» й переслав Чекмарьовим Солонині. Певне, то був автограф якоїсь поезії, бо Шевченко мав звичай дарувати людям на спомин свої автографи.

С. Є.

Стор. 86, ряд. 38—40. Записані рукою Сапожнікова. Це і є те «двустигше грациозное и братски искреннее», як зазначив далі поет, що замкнуло собою імпровізований літературний ранок на пароплаві 2 вересня.

С. Є.

Стор. 87, рядок 2. Б а р б ь е Огюст (1805 — 1882) французький поет. Син дрібного урядовця, звичайний канцелярський службовець, О. Барбье, як і інші його сучасники, спочатку віддав данину романтичному напрямкові, захоплюючись поетизацією національної старовини. Липнева революція звела його на інший шлях. Він не брав безпосередньої участі в перевороті, бо не був на той час у Парижі, але повернувшись до столиці, живо відчув вражіння недавньої бурі і в атмосфері політичного розворушення складає перші свої ямби, повні бентежного гніву і сатиричних вихваток проти тих, що використовують момент і ділять здобич, хоч у боротьбі за неї жадної не брали участі. Цей вірш звернув увагу на двадцяти-п'ятилітнього поета; під впливом його намалював Делакруа відому свою композицію: воля в образі могутньої жінки веде народ на барикади. Зазначена поезія разом з іншими, повними великого захвату і сили, входить у книгу «Ямби» (1831), що приносить поетові голосну

славу. Але в дальших своїх творах Барбье хилиться до занепаду; після виходу 1837 року «Лазаря» популярності його прийшов кінець. Помер Барбье старим, забутий і занедбаний. В Росії «Ямби» були заборонені ще 1832 року, але це не заважало визначним письменникам (Пушкін, Лермонтов, Боратинський, Киреевський), то-що зацікавитись творами Барбье. Особливо він був популярний серед Петрашівців. С. Дуров і Плещеев переклали низку поезій Барбье. В «Молодику на 1844 р.» надруковано два переклади Дурова: «Дант» і «Как больно видеть повсюду свою горесть». Найбільший інтерес до поезії Барбье виявився в Росії трохи згодом, при кінці 50-х та на початку 60 років. Його перекладають Курочкин, Вейнберг та інші. Низку російських перекладів з Барбье дано разом з вступною статтею і бібліографічними примітками М. П. Алексеєва в книжці «Огюст Барбье. Ямбы и поемы» (Держ. в-во. Одеса, 1922). Але ця користна книжка має огріхи й помилки (див. рецензію П. Ф. в «Пролетарській Правді» 1922 р. ч. 272).

Наведений цілком у Шевченковому журналі (див. під 16—17 вересня) переклад з Барбье з'явився з деякими одмінами спочатку, в Герценовому виданні «Полярная Звезда», без наймення перекладчика, потім його так само анонімно передруковано в збірнику заборонених віршів «Лютня, ч. II. Потаенная литература XIX столѣтія» (Вид е. Каспровича, Лейпциг, 1874). Про цей переклад згадує М. П. Алексеєв, але як про роботу «неизвестного автора». П. Я(кубович) у відомому виданні «Русская Муза» (СПБ 1904) наводить частину «Собачьего Пира» серед перекладів В. Курочкина (стор. 259—260). Записи в Шевченковому журналі під 2, 16—17 вересня 1857 і особливо 3 квітня 1858 р. дозволяють установити справжнього перекладчика: це не хто інший, тільки Бенедиктов: «он по моей просьбе,—записує Шевченко з приводу зустрічі з Бенедиктовим,—прочитал нам некоторые мѣста из «Собачьего Пира» (Барбье) и теперь только я уверился, что этот великолепный перевод принадлежит действительно Бенедиктову» (3 квітня). До речі, він переклав був з Барбье й ще одну поезію—«Дант» (див. «Сочиненія Бенедиктова, вид. 1856 р.).

Кілька поезій Барбье на українську мову переклав Вол. Самійленко
П. Ф.

Стор. 87, рядок 2. Б е н е д и к т о в Володимир Григорович (1807—1873), російський поет, що якийсь час — в 30-х роках XIX ст.—надзвичайний мав успіх, а потім був забутий, і коли й зберігся в пам'яті істориків письменства та любителів поезії, то хіба як зразок ефектного, але зовсім позбавленого поетичного смаку ритора (а втім на початку XX віку були спроби почасти «реабілітувати» Бенедиктова, напр., у Бальмонта). Року 1835 з'явилась перша книжка поезій Бенедиктова і захопила невибагливу «середню» публіку, що, мовляв Гербель, «поринала в морі звуків». Друга книга (1838) здобула ще більшу популярність авторові. Правда, були й голоси, що різнили в тому одностайному хорі загального вихвалювання. Пушкін, коли прочитав першу книжку Бенедик-

това, поставився був до неї дуже стримано й на запитання, якої він про нового поета думки, відповів тільки, що «у него есть превосходное сравнение неба с опрокинутой чашей». К. Полевий, а особливо Белінський у докладних критичних статтях довели невисоку вартість поезії Бенедиктова. «Риторическую шумиху, набор общих мест» побачив Белінський у першій книзі Бенедиктова (1835 р.), а після виходу її другим виданням (1842 р.) міг уже констатувати: «О достоинстве и значении поэзии г. Бенедиктова спор уже кончен; самые почитатели его согласятся, что он то же самое в стихах, что Марлинский в прозе». Твори таких письменників, на думку Белінського, корисні для естетичного розвитку громади тому, що естетичне почуття розвивається шляхом порівняння і вимагає зразків навіть збочення з справдешньої дороги, зразків «ложного вкуса» в штучних, неприродних творах. Для таких поетів, як Бенедиктов, з їх надуманими метафорами (напр. «мох забвения на развалинах любви», «ущелья сердец»), «недостижима целомудренная и возвышенная простота». Що до змісту, то поезія Бенедиктова—«поезія середних кружков бюрократического народонаселения Петербурга. Она вполне выразила их, с их любовью и любезностью, с их балами и светскостью, с их чувствами и понятиями» (Белинский В.—Полное собр. соч., ред. Венгерова, т. VII, стор. 500). Шевченко, не поділяючи захоплення повістями Марлинського, не високо ставив і подібну до його в поезії постать Бенедиктова, що був для автора «Кобзаря», як свідчить запис у журналі, співцем «кудрей и прочего, тому подобного». Шевченко добре схопив характерну рису беззмістовної поезії Бенедиктова: вже Белінський енергійно сперечався з тими, що вважали Бенедиктова за «поэта мысли», а новітній дослідник (Б. Садовської в книзі «Русская Камена» 1910 р.) теж говорить, що справжній Бенедиктов цілком виявив свою істоту в куплетах, на зразок—

Кудри девы-чародейки,
Кудри блеск и аромат,
Кудри—кольца, струйки, змейки,
Кудри—шелковый каскад!
Вейтесь, лейтесь, сыпьтесь дружно,
Пышно, искристо, жемчужно!

Після того, як на літературному обрії засяла зоря Лермонтова і публіка проходила до риторичних прикрас Бенедиктова, він на довгий час (1845—1855) замовкає і в другому періоді своєї діяльності дає вже нові мотиви—громадянського характеру, що відповідали «добі реформ». Правда, можна висловлювати сумнів, як це й робить Б. Садовський, чи дійсно типовий бюрократ, отставний штатський генерал, перейнявся широкими ліберальними ідеями. Шевченкові, як видно з його записів, теж здавалось дивним «Бенедиктівське переродження», але це тільки збільшило його увагу до ліберального віршу на новий 1857 рік, де осміяно «мраколюбців-патріотів» і восхвалено тих, хто «умом вельможа, сердцем генерал»; до сатиричної поезії «Вход воспрещается», скерованої проти вищих кругів, що скрізь намагаються не дати дороги людям іншого походження:

И мертвым нам кричат. Куда вы? Тут ограда;
Здесь место мертвецам большим отведено;
Вам дальше есть места четвертого разряда,
А тут—воспрещено!

Нові поезії Бенедиктова друкували тоді такі поступові журнали, як «Современникъ», «Отечественныя Записки», «Искра».

Повернувшись до Петербургу, Шевченко одвідав Бенедиктова та й потім бачився з ним. Характер запису під 3 квітня 1858 р. про зустріч з Бенедиктовим свідчить, що Шевченко був ще до заслання знайомий з «певцом кудрей». Обидва вони жили в 40-х роках у Петербурзі і, як люде причетні до письменницько-мистецького світу, безперечно мали не одну нагоду зустрічатись (Твори Бенедиктова видало в 2-х томах видавництво Вольфа; у 1-му томі надруковано біографічний нарис пера Я. Полонського; див. ще Лернер Н.—«Бенедиктовъ» у новому виданні енциклопедичного словника Брокгауза-Ефрона; Брандт Р. Ф.—«Нѣсколько слов о Бенедиктовѣ» «Русскій филолог. Вѣстник 1917, № 3—4).

П. Ф.

Стор. 87, ряд. 7—8. И с к а н д е р (Олександр у арабо-перській вимові) псевдонім Герцена, Олександра Івановича. Знаменитий письменник, публіцист переважно, та батько російського народництва, народився р. 1812 в Москві, де й опровадив був свої дитячі та юнацькі літа, скінчив університета й упивався розкошами «розумового бенькету» в дружньому товаристві так само ідеалістично настроєної молоді (Огарьов, Кетчер та ин.). Повстання декабристів, наука Сен-Симона, згодом Гегеля (ліве гегеліянство в особі Файербаха) та Прудона наставили молодого Герцена на шлях боротьби за політичну волю, за визволення народних мас економічно-соціально та визволення народів з централістичних лабет—той шлях, на якому належить Герценові своє власне місце й на якому він стільки положив заслуг. Року 1834-го Герцена Миколаєвські жандарми вирядили на заслання (Пермь, Вятка, Володимир, Новгород); р. 1847-го він сам своєю волею пішов на еміграцію, проживав у Парижі, в Ницці, в Лондоні, в Швейцарії. Європейська реакція, що настала по революції 1848 р., внесла чимало поправок до його попередніх концепцій, і з 1853 р. Герцен, що ще в Росії увійшов був як помітна постать у письменство, ставить у Лондоні «первый станок вольной русской прессы», видаючи листки й брошури («Крещеная собственность», 1853 р. та ин.), журнал «Полярная Звѣзда» (з 1855 р.), нарешті газету,—той самий «Колокол», що дійсне бив на гвалт проти деспотизму, кликав усе живе до роботи та на похорон мертвущих форм життя. «Мы,—пояснював сам Герцен завдання своєї газети,—хотели быть протестом России, ея криком освобождения и криком боли»—і таким дійсно зробився «Колокол» в руках великого публіциста. Надзвичайно сильної діяльної вдачі людина, великого розуму й освіти, незрівняної д'ялектики й остроти слова—Герцен був справді першорядним публіцистом, до того ж саме таким, якого вима-

гали тодішні часи. Миколаєвська реакція знайшла у йому такого потужного і невблаганного ворога, якого досі не мала: бичем глуму й обурення завдавав їй Герцен таких ударів, шрами од яких не загоювались ніколи. Його влучні, злі характеристики як самого державного «Тормоза» (цей епітет Миколи I узяв у Герцена й Шевченко), так і його прибічників на-віки лишаються неперейденими зразками політично-памфлетної літератури. «Как политический публицист,—писав про його Плеханов,—он до сих пор не имеет у нас себе равного. В истории русской общественной мысли он всегда будет занимать одно из самых первых мест. И не только русской» (Плеханов Г. В.—Герценъ-эмигрантъ. «Исторія рус. лит. XIX в., изд. т-ва «Мір», т. III, стор. 159). «В крепостной России 40-х годов 19 века,—так характеризував Герцена Ленин,—он сумел подняться на такую высоту, что встал в уровень с величайшими мыслителями своего времени» (Ленин Н. — А. И. Герценъ. «Соціал-Демократъ», 1912, № 26). Нове царювання, Олександра II, Герцен стрів був примиреними нотами (стаття «Ты побѣдил, Галилеянин» та ін.) за його заходи коло визволення селян з кріпацтва; але в міру того, як з-поза ліберального обличчя усе виразніше проступала реакційна душа «епохи великих реформ», Герцен вертається на свої попередні позиції—безощадного осуду та картання. Апогею вплив Герцена дійшов був 1863 р., але потім у зв'язку з невдалим польським повстанням та зростом внутрішньої, громадської, реакції в Росії почав занепадати. 1867 р. Герцен припинив видання «Колокола» і до самої смерті своєї, 1870 р., провадив уже спокійну роботу, працюючи між иншим над закінченням своїх ще давніше розпочатих мемуарів «Былое и думы». Це був період деякої ізоляції та осамітнення великого публіциста: для свого покоління, зневіреного й розчарованого, він занадто став радикальним; для молодшого, чисто революційного, але без практичного досвіду, був занадто уміркованим. Проте пізніша історія революційного руху в Росії виправдала багато дечого з прогнозу Герценового і поставила його на дійсне заслужене місце—великого борця за всестороннє визволення людини. Треба ще зазначити, що Герцен, як ніхто з його покоління, розумів українське питання і доріс до справедливого та логічного його розв'язання на федеративних основах. Що буде,—запитує він у своїх знаменитих статтях «Россия и Польша», коли «Украина, помнящая все притеснения москалей и крепостное состояние, и наборы, и безправие, и грабеж, и кнут с одной стороны, и не забывая, с другой, каково ей было и за Речью Посполитой с жолнерами, панами и коронными чиновниками, не захочет быть ни польской, ни русской? По моему,—відповідає він,—вопрос разрешается очень просто. Украину следует в таком случае признать свободной и независимой страной. У нас, людей изгнания, печальных свидетелей стольких неудачных сочетаний и распадений, не может, не должно быть и речи о том, кому должна принадлежать та или другая часть населенной земли. В Малороссии живут люди,—люди, подавленные рабством, но не настолько сломанные

правительством и помещиками, что потеряли всякое чувство народности,— совсем напротив, родовое сознание у них очень развито... Развяжемте им руки, развяжемте им язык, пусть речь их будет совершенно свободна, и тогда пусть они скажут свое слово, перешагнут через кнут к нам, через папуж—к вам или, если они умны, протянут нам обоим руки на братский союз и на независимость от обоих» (Полн. Собр. соч., т. IX, стр. 466). Це резюме з своїх поглядів на українську справу Герцен мотивував у цілій низці статтів, як «Ответ на письмо из Польши», «Русским офицерам в Польше», «По поводу письма из Волыни» та ин., приєднавшись цілком до позиції М. Костомарова, виявленій в його знаменитому листі до видавця «Колокола» (див. «Украина» в ч. 61-м «Колокола»; передруковано в «Полн. собр.» Герцена, т. IX, стор. 474—484).

«Полное собрание сочинений и писем» Герцена в 22 томах (досить, правда, хаотичне) вийшло під редакцією М. Лемке 1915—1925 р.р. Про Герцена див.: насамперед його власні мемуари «Былое и думы» (т.т. XII—XIV «Полного собрания соч.»); Смирнов В. Д.—А. И. Герценъ, его жизнь и литературная дѣятельность. СПб. 1898; Батуринский В. П.—А. И. Герценъ, его друзья и знакомые. СПб. 1904; Ветринский Ч.—Герценъ. СПб. 1908; Богучарский В. Я.—А. И. Герценъ. СПб. 1912; Драгоманов М.—Историческая Польша и великорусская демократія, розд. IV—VI, «Собр. Полит. Соч.» т. I. Paris, 1905, Грушевский М.—В столітні роковини Герцена. «Л.-Н. Вістник», 1912, кн. IV; Єфремов С.—Герцен і українство, в збірці «За рік 1912-й». Київ, 1913; Хатченко А. (Б. Кістяковський)—Герценъ и Украина. «Украинская Жизнь», 1912, кн. IV.

Наведена в журналі згадка про Герцена — це взагалі перша про його згадка у Шевченка. Вже вона показує, що особа і характер діяльності Герцена були нашому поетові добре знайомі і що він їх розцінював цілком свідомо. Безперечно, він читав ті його твори, що понадруковані були легально в російських журналах 40-х років, бо ми-ж знаємо, що з Шевченка був пильний читач журнальної літератури, і «Отечественныя Записки», цей найкращий тоді журнал, були йому безперечно відомі. Але так само безперечно й те, що знав Шевченко і дещо принаймні з закордонної публіцистики Герцена. Під 11 жовтня Шевченко занотовує в своєму журналі, що один з його нижегородських знайомих «вместо десерта... угостил меня брошюрой Искандера, лондонского второго издания, «Крещеная собственность»; під 6 листопада згадано про Герценові «мемуары», тобто, очевидно, «Былое и думы», які Шевченко читав з «Полярной Звѣзды» (порівн. запис під 3 листопада). І ставився до Герцена Шевченко з свого роду побожністю за його, головним чином, сміливе, незалежне слово. Прочитавши «Крещеную собственность», Шевченко характеризує цей твір, як «сердечное, задушевное, человеческое слово» і додає своєрідне побажання авторові: «да осенит тебя свет истины и сила истинного бога, апостол наш, наш одинокий изгнанник!» (запис під 11 жовтня). «Я в первый раз сегодня,—занотовує поет під

6 лютого, діставши чотирі числа «Колокола» — увидел газету и с благоговением облобызал». Портрет «нашого изгнанника-апостола Искандера» Шевченко копіює у себе в журналі «для имени этого святого человека» (див. під 10 грудня), — честь, якої один тільки Герцен і сподобився на сторінках журналу. Були в Шевченка спроби зав'язати навіть безпосередні стосунки з Герценом: зберігся лист поета з 1860 р. до невідомої особи, де він пише, що посилає примірник «Кобзаря», прохаючи передати Герценові «с моим благоговейным поклоном» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 443).

З свого боку й Герцен знав Шевченка, як письменника, безперечно відав про його долю і ставився до його з великою пошаною та спочуттям. Хоча Кирило-Методієвська справа одбувалася вже тоді, як Герцен виїхав за кордон (в січні 1847 р.), але можна думати, що відомості про неї дійшли і туди. Згодом, вже 1859 р., Герцен містить у ч. 61-м «Колокола» знаменитого листа від М. Костомарова, де, як на той час, коли ще живі були всі учасники Кирило-Методієвської справи, досить докладно все ж було про неї розказано (Герцен А. И. — Полное собр. соч. и писемъ, т. IX, стор. 480–481). Як письменника, ставив Герцен Шевченка надзвичайно високо. Торкаючись у статті «1831–1863» ознак того, що «другая сила шла на смену, другая шеренга становилась на место истощившихся вождей и борцов», Герцен поміж Чадаєвим та Белінським ставить Шевченка: «уже светлые звуки малороссийского напева неслись издали вместе с жартами и смехом, если и не добродушным, то смехом здоровой груди» (Полное собр. соч., т. XVI, стор. 185). Відомий художник Ге в своїх згадках оповідає, як він давав Герценові Шевченка в перекладі Гербеля. «Возвращая он сказал:» Боже, что за прелесть, — так и повеяло чистой нетронутой степью; это — ширь, это свобода» (Полн. собр. соч., т. XIX, стор. 207). Ще виразнішу оцінку дав Шевченкові Герцен у розмові з родиною Толстих, як про те свідчить К. Юнге: «Он тем велик — сказал Герцен — что он совершенно народный писатель, как наш Кольцов; но он имеет гораздо большее значение, чем Кольцов, так как Шевченко также политический деятель и явился борцом за свободу» (Юнге Е. — Воспоминания, стор. 355). Коли до Герцена дійшла — мабуть од Тургенева — звістка про смерть Шевченка, то в «Колоколі» (ч. 95), oprіч замітки українською мовою Агапія (Андрія) Гончаренка (поредрукована в «Кіевск. Стар.» 1836, кн. II, Документы, стор. 52), сам Герцен оцими озвався рядками: «26 февраля (10 марта) угас в Петербурге малороссийский певец Т. Шевченко. Жаль, что бедный страдалец закрыл глаза так близко к обетованному освобождению. Кому было больше по праву петь этот день, как не ему. Но хорошо и то, что утренняя заря этого дня занялась при его жизни и осветила последние дни его» (Полное собр. соч., т. XI, стор. 61). В цих словах Герцен чи не перший торкнувся історичної заслуги українського поета — його боротьби проти кріпацтва, зв'язавши ім'я Шевченка з визволенням селянства.

С. Є.

Стор. 87, рядок 23. Волжськ або Вольськ—повітове місто Саратовської губ. під 52°2' півн. шир. і 47°25' східн. довг. на правому березі Волги, серед дуже гарної горяної місцевости. Досить помітний торговий та промисловий пункт на середньому Надволжі. С. Є.

Стор. 87, рядок 32. Рядок записано чужою рукою, — очевидно, того самого Івана Никифоровича Явленського, що допоміг Шевченкові переписати під 18 вересня вірш «Русскому народу», починаючи з рядка: «На путешествия, киоски, павильоны». На сторінках журналу ім'я Явленського стрівається кілька разів під час подорожування Волгою (під 6, 8 вересня, то-що). Мабуть це був чоловік тієї Л. Г. Явленської, що під 18 вересня названа бабунею Ол. Сапожникова. С. Є.

Стор. 87, ряд. 38. Хвалинськ — повітове місто Саратовської губ. під 52°30' півн. шир. та 48°5' східн. довг. на правому березі Волги. Торговий пункт, що закупає хліб для Рибинська. С. Є.

Стор. 88, рядок 2. Хомяков Олексій Степанович, найвидатніший представник слов'янофільської школи, письменник—публіцист і поет, народився р. 1804 в Москві. Початкову освіту побірав Хомяков під керівництвом матері, що до віку заложила синові в душу основи православія та великоруського націоналізму; р. 1822 скінчив Московський університет, якийсь час служив у війську, але р. 1825-го пішов в одставку і жив то в Москві, то в своїх маєтностях, ділячи час між господарством та письменством. Помер р. 1860 від холери. З друкованими працями Хомяков виступив ще на початку 20-х років і вже його перші віршовані спроби звернули на себе увагу й дали авторові право на причислення до Пушкінської плеяди. Видані р. 1844-го, поезії Хомякова зустріли досить гостру оцінку в тодішнього «власителя дум»: визнавши у віршах Хомякова «полный и блестящий талант, только отнюдь не поэтический», Белінський бачить у йому тільки версифікатора, що часто гучним віршем закриває брак смаку та внутрішній холод. «Имея способность изобретать и придумывать звучные стихи, он решился употребить ее в пользу себе, приобрести ею себе славу не только поэта, но и прорицателя» (Белінський В. — Полное собр. соч., под ред. Венгерова, т. IX, стор. 110). Більше значіння мали свого часу публіцистичні праці Хомякова, як і його особа, в розвитку слов'янофільського напрямку. Талановитий, блискучий (діалектик, Хомяков був одним з найвиразніших теоретиків слов'янофільства, що положив підвалини під його теорію. Блискучу характеристику Хомякова знайдемо у Герцена («Былое и думы», розділ «Не наши»): «Ильей Муромцем, разившим всех со стороны православия и славянизма был... Хомяков... Ум сильный, подвижной, богатый средствами и неразборчивый на них, богатый памятью и быстрым соображением, он горячо и неутомимо проспорил всю свою жизнь. Боец без усталости и отдыха, он бил

и колал, нападав и преследовал, осыпал остротами и цитатами, пугал и заводил в лес, откуда без молитвы выйти нельзя,—словом, кого за убеждение—убеждение прочь, кого за логику—логика прочь» (Герцен А. И.—Полн. собр. соч., т. XIII, стор. 142). Особливістю цього «старого бреттера диалектики» було те, що він усі питання сучасности виводив з теологічної бази і на ній єдино засновував і свою віру в майбутність Росії, конче православної, як і свій скепсис що-до «гнилого Заходу». Консерватор з погляду політичного, він усе-ж був ворогом того крайнього застою та обскурантності, що найповніше виявили себе були в практиці Миколаєвських часів, і гостро картав громадські її вади. Цікаво ще означити, що, як і всі старші слов'янофіли, Хомяков не був ворожий спеціально українству і вітав напр. Гречулевичеві казанія,—правда, з специфічно-православного погляду (див. Хомяков А.—Полное собр. соч., т. I, Москва, 1861, стор. 604—606).

Вірш «Россіи», переписаний у журналі «на память о наших утренних беседах на пароходе» під заголовком «Кающаяся Россія» та з епітетом «глубоко грустное... стихотвореніе», був мабуть найпопулярнішим з усіх віршів Хомякова. Написаний р. 1854, він одразу широко розійшовсь у рукописах і жадібно його читали всюду, бачучи правдиву й гостру характеристику Миколаєвської Росії, надто в знаменитій строфі: «В судах черна неправдой черной и игом рабства клеймена...» За цю строфу прощали авторові і його специфічно-православну окраску, і слов'янофильський месіянизм, і роблений патос. Доказом популярности вірша може бути між иншим те, що в Шевченковому журналі його списано аж двічі: на цьому місці переписав сам Шевченко, а під 16 квітня Гр. Галаган за автограф «Весіннього вечера», «чтобы неостаться у меня в долгу записал прекрасное стихотворение Хомякова». Обидва записи де в чому різняться між собою, як різняться і з справжнім текстом (див. Хомяков—Полн. собр. соч., т. V),—річ звичайна з тими творами, що оберталися в рукописах і псувалися під час переписування. С. Є.

Стор. 89, ряд. 10—11. Дуня Гусиковська, що її називає тут Шевченко «милою», «чернобровою», тільки оцей один-єдиний раз стрівається в Шевченкових творах. Хто вона була? Кониський кидає здогад, що це була та уродлива швачка-полячка, що її спізнав був поет 16-літнім хлопцем у Вільні й закохавсь у неї,—тільки Кониський, не знати чому, зве її Гашовською або Гашковською. Про те кохання своє Шевченко розповідав опісля Сошенкові, що воно збудило в йому свідомість своєї людської гідности: «Я в первый раз пришел тогда к мысли..., отчего и нам, крепачкам, не быть такими же людьми, как другие свободные сословия?» (Чалый М.—Жизнь и произведения Т. Шевченка, стор. 21). Од неї навчився Тарас і польської мови, а це потім стало у великій пригоді поетові, бо розгорнуло перед ним скарби польського письменства. Отже Кониський і гадає, що «не буде великою помилкою уважати, що ота «полька», про яку говорить Чалый, була—Дуня Гашовська» (sic!),—див.

Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 54. Цьому суперечило-б хіба те, що ім'я Дуня у поляків, здається, не стривається зовсім.

С. Є.

Стор. 89, ряд. 14—15. Згадана тут праця «Турецкая война въ царствование Федора Алексѣевича», надрукована в «Русскомъ Вѣстникѣ» 1857 р. т. VIII (березень, кн. 2, квітень, кн. 1)—належить не Нилові, що про його тут мова, а іншому Попову, Олександрові Миколаевичу (1821—1877). Це так само відомий історик, член-кореспондент Рос. Академії Наук, автор численних праць, як «Шлецер» (1847), «Русское посольство въ Польшѣ въ 1673—1676 г.» (1864), «Матеріали для історії возмушення Стеньки Разина» (1857), «Послѣдняя судьба папской политики въ Россіи» (1868), низка статтів з історії приєднання уніятів і особливо з історії війни 1812 р. на підставі архивного матеріалу.

С. Є.

Стор. 89, рядок 18. Салтиков Михайло Евграфович, великий російський сатирик, народився 1826 р., освіту здобував у Царськосельському лицей, де його вважали за спадкоємця Пушкінові, бо свої вірші він почав друкувати ще з 1841 р. Ширшу увагу звернуло на себе оповідання Салтикова «Запутанное дело» (1848 р.); за неї молодого автора заслано до Вятки. Служба в провінціальному місті дала вдумливому та спостережливому письменникові багатющий матеріал, і з 1856 р. починає він у «Русскомъ Вѣстникѣ», за підписом Н. Щедрин, друкувати свої знамениті «Губернские очерки», що викликали таку ентузіастичну оцінку в Шевченковому журналі. Не кидаючи поки що служби (вице-губернатор, голова казенної палати), Салтиков усе більше часу віддає літературі (найбільш друкується в журналі «Современник»), аж поки р. 1868-го вступає в поновлені «Отечественныя Записки» Некрасова, в яких працює як близький співробітник, а з 1878 р і як редактор, аж до закриття журналу 1884 р. «Отечественныя Записки» Некрасова і Салтикова це одна з найскравіших сторінок в історії російської журналістики; в журналі зібрався цвіт тодішньої літератури, а все ж серед його тон задавала і перед вела сатира Щедрина («Помпадуры и помпадурши» «Благонамеренные речи», «История одного города», «Дневник провинциала в Петербурге», «Господа ташкентцы», «Круглый год», «Письма к тетеньке», «В среде умеренности и аккуратности» й ин.). Коли царський уряд зважився нарешті знищити крамольний журнал, Салтиков далі містить свої сатири в «Вѣстнику Европы» та «Русских Вѣдомостях» (знамениті «Сказки», «Пошехонская старина»). Смерть популярного сатирика, 1889 р., викликала величезні і щирі жалі серед того «читателя-друга», якого Салтиков безперечно мав, бо сам же таки його й виховав. Заправившись на Гоголі та на французькому письменстві першої половини ХІХ в. (особливо на творах соціалістів та Жорж-Занд), Салтиков шаливо поєднав у собі величезний художній талант з гострим пером пу-

бліщиста і це надало його сатирам неминущого значіння, зробило їх свого роду «критической энциклопедией русской жизни», кажучи словами близького до його Мик. Михайловського. Гостра зненависть проти політичного гніту, економічної експлуатації, бюрократичного ладу і велика любов до «человека питающегося лебедею» і «повинного работе» виносять сатиру Салтикова на вершок громадянської літератури. Образи з таких його творів, як «Господа Головлевы», «Пошехонская старина», «История одного города»,— всі оті кріпостники, помпадурі, ташкентці, Разуваєви та Колупаєви поробились типовими фігурами, а їхні ймення стали за прізвища для героїв та діловиків тієї епохи. Царська Росія від Миколаєвських часів аж до лютої реакції Олександра III одбилась, мов у дзеркалі, в творах цього найвизначнішого з російських сатириків.

«Собрание сочинений» Салтикова в 12 томах друкують не раз по його смерті. Найкраща характеристика сатирика належить Мик. Михайловському—Щедрин (в «Сочиненияхъ» Михайловського, т. V і окремо); див. ще С. Кривенко—М. Е. Салтыковъ, его жизнь и литературная деятельность, СПб. 1891. Нарис «Матушка Мавра Кузьмовна», що його спеціально одзначає Шевченко, надрукований був у «Русском Вѣстникѣ» 1857 р., т. VIII (квітень, кн. 2), за підписом Н. Щедрин.

Не диво, що Шевченка так захопили «Губернские очерки» Салтикова. Він, що ціле життя боровсь проти кріпацтва, проти панів і чиновників, зачув у Щедрині не тільки великого художника, але й суголосну, рідну душу, що ту ж саму любов має і тією самою палає зненавистю, що й він, виводючи на глум «этих бездушных, холодных, этих отвратительных гарпій». Не диво також, що це захоплення прорвалося чудовою тирадою, що так нагадує прекрасну, сильну апострофу в журналі ж таки з приводу діла Фультонового й Ватового. «Я благоговеею перед Салтыковым, — у захваті пише поет.—О, Гоголь, наш бессмертный Гоголь! Какою радостью возрадовалася бы благородная душа твоя, увидя ьокруг себя таких гениальных учеников своих. Други мои, искренние мои! Пишите, подайте голос за эту бедную, грязную, опаскуженную чернь! За этого поруганного, бессловесного смерда!»... Власне не знати, чи зрадив би Гоголь від напряду творчості в своїх учнів, але що Шевченко зрадив — це так натурально і характерно для українського поета. Кількома оцими рядками він надзвичайно влучно схарактеризував та освітив і літературну манеру, і зміст творів Салтикова. На жаль, не знаємо, чи відомі були Шевченкові статті Чернишевського, що під заголовком «Очерки гоголевского периода русской литературы» друкувалися в «Современнику» протягом 1855—1856 р.р. Як що невідомі,—а це припустити можемо—то наведеною тирадою Шевченко виявив сам истинно гениальне розуміння тодішнього літературного розвитку. Справді, вийшовши з літературної школи Гоголя, — бо «мы все, как признался Достоевский, вышли з Шинели Гоголя», — Салтыков усю силу свого величезного таланту поклав на те, щоб, з одного боку, показати «этих бездушных, холодных, этих отвратительных гарпій» кріпацтва, бюрократизму й ташкентства, а з другого — по-

дати голос за «поруганного бессловесного смерда». Те, що критика сформулувала, пояснила, звела до певної системи — це поет охопив одним натхненним поривом під впливом захвату. Характерна ще й оця дрібничка: Шевченко знає, хто саме заховавсь під ім'ям Щедрина, і зве письменника не псевдонімом, а справжнім його ім'ям: це показує, що інтерес у його до автора «Губернских очерков» був не скороминуший, а глибокий, який охоплює цілого письменника — і творчість його, і особу. Шевченкова тирада про Салтикова ще раз свідчить, що поет наш стояв нарівні з віком, навіть вертаючись з такої діри, як Новопетровське, навіть буди сам свідомим того, що «мне теперь много нужно прочитать», що «я совершенно отстал от новой литературы». Йому треба було тільки опанувати факти й події, які сталися без його, а вже оцінка їх — оцінка сама собою формувалася в міру ознайомлення з фактичною стороною тієї нової літератури. До неї поет був приготований і своїм загальним розвитком та попереднім читанням, і власною літературною творчістю, що випередила була російську літературу 40-х років і ближче стояла як-раз до наряду того нового покоління, якого яскравим виразником був Салтиков-Щедрин. С. Є.

Стор. 89, рядок 37. Самара — губерніяльне місто на лівому боці Волги та на р. Самарі, під 53°11' півн. шир. та 50°5' східн. довг. Засновано місто при кінці XVI в., як один з фортів у системі стратегічного шляху на схід; у XVII в. Самара була якийсь час під Разиним, у XVIII — під Пугачовим. Губерніяльним містом стала вона аж у 1851 р. і з того часу маленьке містечко одразу росте й розвивається чисто американським темпом завдяки своєму торговельному значінню (Семенов В. П.—Россія, т. VI, СПб. 1901). Мабуть саме це й мав на увазі Шевченко, дотепно йменує в своєму журналі Самару «первой гильдии отроковицей», «юною купчихою» та «приволжским Новым Орлеаном», підкреслюючи разом контраст поміж зовнішнім ростом міста та його малою на той час культурністю. Кілька рядків Самарі присвятив був Шевченко і в повісті «Близнецы» (див. «Поэмы, повѣсти и рассказы»..., стор. 213), хоча до своєї подорожі Волгою він Самари не бачив, бо на заслання везено його на Симбирськ (див. запис під 9 вересня). С. Є.

Стор. 90, ряд. II — 19. «...На полу увидел я измятый листок старого знакома «Русского Инвалида», поднял его и от нечего делать принялся читать фельетон...» Шевченко читав статтю «Новѣйшія свѣдѣнія о дѣйствіяхъ китайскихъ инсургентовъ», надруковану в «Русском Инвалидѣ» 1857 р., ч. 163, середа, 31 липня. Інсуренти — це так звані «Тайпинги», що під приводом Гонга зняли повстання проти маньчжурської династії. Майже 15 років точилася ця громадянська війна (1850—1864) і тільки втручання чужих держав (американці, французи, англійці) зліквідувало повстання й допомогло владі подолати Гонга та його однодумців. (Докладніші відомо-

сті про інсургентів дає книжка Венюкова: «Очерки современного Китая» СПб. 1874).

Подаючи уривки з цієї статті, що так зацікавила була Шевченка й викликала у його ремінісценції й порівняння з тодішньої російської дійсності, зазначимо одну маленьку неточність у Шевченка: виписані у його слова Гонга сказано не перед штурмом Нанкина, а після його.

«21-го марта исполнилось четыре года от вступления последователей Гон-Сиутсиуна в бывший главный город последней туземной китайской династии Мингов. В этот день 1853 года — Страстную Пятницу — «преданные Богу» на основании Ветхого и Нового Завета ввели в Нанкине новую религиозную и правительственную реформу. Действительно, эти последователи бедного школьного учителя Гонга из Куангса, — почему в пекинской придворной газете они все еще называются куангскими людьми, — в короткое время совершили вещи необыкновенные. Из бесплодных, гористых отлогостей провинции, где, осенью 1851 года, они впервые об'явили свою покорность владетельному манчжурскому дому, люди эти, в четырнадцать, 16 месяцев, несмотря на всевозможное противодействие, прошли войною через самые населенные страны, полосу более чем во сто немецких миль, справа и слева захватывая и удерживая за собою города... Богдыханцы напрягли величайшие усилия, чтобы удержать инсургентов, но все было напрасно: Гонг и соправители его были непобедимы. «Великий Бог шел перед ними, сокрушая преграды... Путь к Нанкину был открыт стопам верующих»...

Вскоре по взятии Нанкина глаза Гонга и его соправителей блистали надеждой: «Бог идет с нами, — говорил Гонг, — что же смогут против нас демоны? Мандарины эти — жирный убойный скот, годный только в жертву нашему небесному отцу, высочайшему владыке, единому истинному Богу». Раздраженные до бешенства, Тайпинги показывали «чужим братьям» Американцам и Англичанам, на свои, едва зажившие раны, полученные в борьбе со злыми мятежными духами Манчжу, и горели желанием еще раз сразиться со врагами Бога. Порядок и дисциплина не допускали неукротимой жажды деятельности. Верующие были хорошо одеты, сыты и обильно снабжены всеми потребностями; но табак, опиум и спиртуозные напитки им строго запрещались. Вход в главную крепость Тайпингов — Чинкианг и поныне еще запрещен женщинам и детям; в домах живут одни солдаты. Предместия скрыты и лишние здания опечатаны. Никто не смеет ни входить в крепость, ни выходить из нее без законного пропуска; каждому в точности определены его место и обязанности. Войско продовольствуется на счет государственной казны и из общественных запасных магазинов; частная собственность, даже всякое свободное движение — не существует. В «небесном царстве» все движется в воинственном машинальном порядке по безусловному велению старших. Братство королей создало даже новую литературу, ввело новый порядок в преподавание и экзамены. Все классические сочинения,

тысячи романов и историй Срединного Царства уничтожены; в книжных лавках уцелело лишь несколько народных песен. Книги, заменившие собою Конгтсе и Менигтсе, запечатлены характером нового верования, и только эта литература распространяется и одобрена к чтению. В Кианге верующие встретились с двумя свежими богдыханскими войсками: с одним из 70.000 Манчжур и Китайцев — при Гианг-Ионге, с другим, состоящим из контингентов округов Чензи, Печили и Манчжурии — при Кигене. Короли противопоставили этим корпусам достаточную армию и пошли далее на север, к Пекину...

Если все сообщенные здесь известия, полученные нами с двух разных сторон, основательны, то Тайпингу суждено играть значительную роль во всемирно-исторической драме, которая от Лондона и Вашингтона, от Парижа и С.-Петербурга раскидывается до Кантона и Пекина, до Манчжурии и Монголии.

Обновление обветшалого китайского человечества и введение его в круг, соответствующий призванию и потребностям нынешних цивилизованных наций, с ходом мировых событий сдѣлалось неотклонимою необходимостью, — и цѣль эта всего скорее и вернее достигается евангельскою истиной, согласно с нашими нуждами и нашим духомъ.

М. Н.

Стор. 90, ряд. 21—22. «Светов, глава секты молоканов.» Про того, мабуть, Светова маємо лиш випадкову згадку в історика раціоналістичних сект, Ливанова. «Когда в 1820 г., — пише він, — начались понудительные меры против сектантов, стесненные они удалились на хутора и пчельники, соделавшиися гнездилищем всех оттенков ересей. Собственно-же молоканство особенно усилилось в городе Самаре со времени причисления к нему из Владимирской губернии купца Грачева и мещанина Светова из Аткарска» (Ливанов Ф. В. — Раскольники и острожники, т. IV, СПб. 1873, стор. 419). На жаль, праця Ливанова, заснована на офіційальних документах з міністерства внутрішніх справ, кінчається на царюванні Олександра I, і тому ми не маємо змоги дізнатися про ті «кроткие меры», що їх згадує на цьому місці в журналі Шевченко. Правда, одна з них — заборона торгувати — має аналогії в минулому. Згаданий вже Грачев обернувся був до відомого шефа жандармів Бенкердорфа з цікавим проханням, де між иншим благав: «воззрите оком Всемогущего на малого члена отечества, имеющего семейство в 11 душ мужского пола и затрудняемого в промышленности от стеснений полиции, и из списка Жидов-Субботников, как насильно записанного с семейством, прикажите меня исключить и как выполняющему христианскую религию по преданиям предков и Святому Евангелию дозволить мне именоваться свойственным названием христианина евангелического исповедания» (Там само, стор. 422; порівн. «Автобіографію Н. И. Костомарова», вид. «Задруги», стор. 249—251). Бенкендорф, певна річ, на це прохання не зглянувся. С. Є.

Стор. 90, рядок 31. Жегулевські гори або просто Жегулі, «краса Волги» — це високий горяний берег Волги, що поміж Ставрополем та Самарою закручується так званою Самарською лукою, обриваючись у Жегулевських воротях біля Самари. Жегулі — на правому березі Волги, а не на лівому, як зазначено у Шевченка. Жегулевськими горами поет помилково назвав Соколові гори, що справді висяться на лівому боці проти Жегулів і закінчуються згаданим у журналі Царевим курганом (Семенов В. П. — Россія, т. VI, стор. 28—32). Опріч своєї краси, Жегулі були в старовину відомі, як місце, де засідали на подорожників волзькі пірати й кидали своє грізне «сарынь на кичку» стрічним торговим суднам. Розбійницька пісня, оспівуючи подорож славних здобичників Волгою, згадує Жегулі як місце спочинку чи може й довшої осілості:

В Жегулевских горах остановимся,
Колышки вколотим кленовые,
А причалами причалимся шелковыми...

Пристановищем розбійників Жегулевські гори були довго — аж до XIX в., до того часу, коли їх таки подолило й вивело пароплавство (Засодимский П. — Поволжье отъ Симбирска до Царицына. «Живописная Россія», т. VIII, ч. I, СПб. 1901, стор. 194—195). С. Є.

Стор. 90, рядок 37. Царів Курган — високий, на 37 саж., самотній горб на лівому березі Волги, рікою одрізаний од загального масива Жегулевських гір. Ця гора, що стоїть нарізно від інших високостей, своєю оригінальною формою притягає до себе народню увагу і стоїть у центрі місцевого фольклору, давши теми для багатьох легенд, що мають пояснити його назву. Одну з них, зв'язану з ім'ям царя Петра I, й переказує Шевченко. Про інші див. у Семенова В. П. — Россія, т. VI, стор. 32, та у В. Обреимова в «Живописной Россії», т. VIII, ч. I, стор. 22. Найбільше з них популярна оповідає, ніби цар якийсь, ідучи на війну, звелів, щоб кожен з його вояків висипав на рівному місці одну шапку землі — і стався з того величезний Царів Курган.

Шевченко зробив з Царєвого Кургану два рисунки олівцем, вони тепер у Чернігівському Історичному Музеї кол. В. Тарновського (Новицький Ол. — Шевченко як маляр, стор. 64—65). С. Є.

Стор. 90, рядок 43. Звенигородка (у місцевій вимові — Звинагородка), до недавна повітове місце на Київщині, під 49°5' півн. шир. і 30°58' схід. довг. на р. Гнилому Тікичі. Коли це місто засновано — невідомо; можливо, що це один з літописних Звенигородів, зруйнованих під час татарської навали. Поновлено його в половині XVI в. і з того часу Звенигородка була маєтністю цілої метки польських магнатів (останній був Потоцький); з 1799 р. — повітове місто, одно з невеличких на Київщині (Похилевич Л. — Сказанія о населенных мѣстностяхъ Киевской губ., стор. 377—379).

Звенигородку Шевченко певне знав добре ще з дитячих літ, бо ж Керелівка, рідне село поетове, стоїть за 25 верстов од міста. Доводить це між иншим і згадка про Гудзівську гору під Звенигородкою. Кілька разів згадано Звенигородку і в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» (див.—«Поэмы, повѣсти и рассказы»..., стор. 448, 483, 548).

С. Є.

Стор. 90, рядок 44. Гудзівка — маленьке сельце під Звенигородкою, верстов за три. Про згадану в Шевченка гору читаємо у Похилевича: «В 3-х верстах от города близ деревни Гудзовки есть конусообразная гора, называемая Звенигорою, высотой до 65 саженой и в окружности до 130. Говорят, что эта гора насыпана руками человеческими. С трех сторон она окружена болотом, а вдоль скатов сделан искусственный на нее в'езд. Вершина ее покрыта кирпичным мусором, между коим попадаются обломки каменных плит. Говорят, что древний Звенигород был расположен около описанной горы, а на самой вершине ее стоял замок. На одной из его башен висел колокол (звон по малороссийски), которым жители города созывались в нужных случаях, почему и город назван Звенигородом» (Похилевич Л. — Сказанія..., стор. 377).

Цікава ця паралель, що її робить поет між Царевим Курганом та Гудзівською горою, щоб схарактеризувати різницю поміж великоросійською людністю та своїми земляками в поглядах на «помазанників-пройдох». Вираз «несите око» часто стріваємо у Шевченка, іноді навіть буквально:

Той неситим оком
За край світа зазирає (поема «Сон»);
І неситий не виоре
На дні моря поля («Кавказ»).

Характерна ще оця у Шевченка риса — вражіння з ландшафту опоживляти міркуваннями на соціально-політичні теми. Так, згадавши в одній з повістей про руїни замків на Волині та на Поділлі і про степові могили на Київщині та Полтавщині, Шевченко зараз же додає питання; «Что же говорят пытливому потомку эти частые темные могилы на берегах Днепра и грандиозные руины дворцов и замков на берегах Днестра? Они говорят о рабстве и свободе. Бедные, малосильные Волянь и Подолия — они охраняли своих распинателей в неприступных замках и роскошных палатах. А моя прекрасная, могучая, вольнолюбивая Украина туго начинала своим вольным и вражьем трупом неисчислимые огромные курганы. Она своей славы на «поталу» не давала, ворога-деспота под ноги топтала и свободная, нерастленная умирала. Вот что значат могилы и руины. Не напрасно грустны и унылы ваши песни, задумчивые земляки мои! Их сложила свобода, а пела тяжкая одинокая неволя» (Шевченко Т. — Поэмы, повѣсти и рассказы... стор. 493).

С. Є.

Стор. 91, рядок 14. Воронцов, князь, Михайло Семенович (1782—1856) народився й освіту pobірав у Лондоні, де його батько був за посла, брав участь офіцером у всіх військових виправах на початку XIX в.; настановлений 1823 р. за генерал-губернатора на Степову Україну («Новороссийского»), він чимало зробив для поширення торговельного значіння Одеси й розвитку сільського (звісно, поміщицького) господарства на Степовій Україні та в Криму. При йому був на засланні в Одесі Пушкин р. 1823—1824, але з ним не вжився і наслідком того було нове заслання поета на Псковщину й кілька різких його проти Воронцова вихваток, як знаменита епіграма: «Полу-герой, полу-невежда». 1844 р. Воронцова призначено намістником на Кавказ, де йому довелося кінчати ту війну з кавказькими верховинцями, яку оспівав і Шевченко в поемі «Кавказ» (див. Щербинин—Біографія князя М. С. Воронцова. СПб, 1859; Карнович—Замѣчательныя богатства частныхъ лицъ въ Россіи. СПб, 1874; «Дневникъ А. С. Пушкина», Москва, 1923, стор. 379—390). Серед відомих адміністраторів Миколаєвського часу Воронцов був до певної міри винятком, і навіть у Герцена, що не мав жалю до адміністраторів типу Закревського, про Воронцова записано чиюсь думку, що з його «человек другого режима» (Герцен А. И.—Полное собрание сочинений и писемъ, т. XIII, стор. 64). «Во всех своих начинаниях—пише новітній дослідник,—Воронцов проявлял широкий государственный ум, трезвость взгляда, энергию и настойчивость, благодаря чему эпоха его управления Новороссией и Кавказом отмечена несомненным подъемом благосостояния этих окраин империи, а население на местах сохранило о нем добрую память, как о просвещенном и благожелательном начальнике» («Дневник А. С. Пушкина», стор. 380—381). В тому виявилось, певне, його англійське виховання, зазначене і в Шевченковому журналі епітетом «сиятельный англоман».

С. Є.

Стор. 91, ряд. 14—15. Мошни — містечко Черкаського повіту на Київщині, недалечко Дніпра, розкинуте на рівні луці під горами, що в цьому місці від Дніпра відходять. Вперше згадується воно в документах з кінця XV в. і потім переживало звичайну для селищ по тих околицях долю: під час козацьких війн визволилося було з-під панської неволі, а потім знов стало маєтністю князів Вишневецьких. При кінці XVIII в. Мошни належали Потемкинові, а по смерті його перейшли до його небоги Браницької, що віддала містечко в посяг за дочкою, як та виходила заміж за кн. М. Воронцова. «Сиятельный англоман», мовляв Шевченко, хоча й бував у Мошнах рідко і тільки наїздами, все ж лишив по собі низку пам'яток, звичайних тоді для вельможного панства, що вирізнили Мошни з-посеред околичних селищ. «Досужий посетитель Мошен, — читаємо в опису цього містечка,—считает своим долгом посетить прославленную усадьбу владельца. Достопримечательности ее составляют: огромный парк, разбросанный по горам, для обозрения коего путешественникам назначено владельцем несколько легких кабриолеток и лошадей, при-

ученных и езде по горам; зверинец, дворцы в оригинальном сельском вкусе построенные, картинная галерея и Святославова Башня на оконечности горы, построенная в 1841 г., с 158 ступенями и в 27 саж. высоты до стеклянного фонаря, где по ночам горит огонь во времена редкого пребывания владельцев в имении и откуда днем открывается превосходный вид на окрестности» (Похилевич Л. — Сказания о населенных мѣстностяхъ Киевской губ., стор. 622; див. також далі — уривки з статті М. Грабовського). Звичайно, ця «Святославова Башня» — просто панська витівка коштом кріпацької праці, як справедливо зауважає і Шевченко, назвавши здогад, ніби Святослав бував на Мошенських горах, «фантазиею сиятельной башки». С. Є.

Стор. 91. рядок 23. Грабовський Михал, польський письменник і поет, літературний критик та історик, народився р. 1805 на Україні (докладніше місця народження в біографіях його не зазначено). Року 1818 він вступив до базиліянської школи в Умані, що під той час була одною з найвидатніших польських шкіл на Україні. Бувши під впливом Вільна та Кременця, уманська школа зробилась огнищем тодішнього культурного життя на широкі простори. Вона набула переважно літературного напрямку і з її класів виходили один по одному діячі на ниві письменства. В один з Грабовським час в уманській школі виховувалися — Богдан Залеський, Северин Гощинський, С. Голенцовський, Ян Креховецький та інші. Літературний смак молоді вироблявся на віленських та варшавських часописах, особливо на творах так званих «шубравців» з їх сатирично-полемичним органом «Wiadomości brukowe». Великий вплив зробили твори Бродзинського, Міцкевича, які особливо прищепили уманській молоді романтизм і втягли її в літературну боротьбу проти класицизму. Як-раз на таку боротьбу й закладається тріумвірат із Залеського, Гощинського й Грабовського під скороченою назвою «За-Го-Гра»; тріумвірат мріє не тільки про боротьбу на ґрунті літературному, але й про реформаторство взагалі старого напрямку думок і почуття, і прагне до нового відродження. Тут зароджується план свого періодичного видання, призначеного на пропаганду народности та історизму в літературі. В такій от атмосфері й склалися наукові та літературні інтереси Грабовського. Шкільної науки ні один з членів тріумвірату не закінчив, бо шкільні рямці були їм занадто тісні. Разом з Гощинським Грабовський поїхав кінчати освіту до Варшави, де ввійшов до літературних кол і згодом виступив з статтями «Думки про польську літературу» і «Про українські мелодії» (в «Dzienniku Warszawskim»). Разом з Гощинським р. 1828 він їздив за кордон, до Відня, і з того ж року цілком оддався літературі. Перший поетичний твір його «Wawrzyniec z Powoda» являв собою переказ польським віршем української народньої легенди. Грабовський вже в перших творах виступив як романтик української школи, а критичні спроби його скеровані були проти класичної школи в літературі. Поступовість у літературі не заважала проте Грабовському

мати консервативні політичні погляди. Він не взяв участі в підготовці польського повстання 1831 р.; напередодні його переїхав до свого маєтку в Чигринському повіті, де й віддавав свій час переважно літературі й на якийсь час зробивсь був керовником літературного руху. Теоретичні погляди Грабовського не були оригінальні, він узяв їх у західноєвропейських письменників (Вільмен — *Cours de littérature française* та Гізо — *Histoire générale de la civilisation en France*), але для польської літератури своє вони зробили. Оцінюючи сучасних йому польських письменників у своїх критичних розправах, Грабовський давав поради авторам ще й у листах до них, керував їх літературною працею безпосередно. Критичні твори Грабовського зібрані в чотирьох томах — *Literatura i Krytyka* (Вільно 1837—1840). Найбільше улюбив Грабовський історичну повість у Вальтер-Скотовому дусі. Прекрасний знавець польської й української історії, він сам дав кілька спроб такої повісти: «*Koliszczyzna i stepu*», «*Stannica Hulajpolska*», «*Zamięć w stepach Tajkury*», «*Pan starosta Kaniowski*». Вважаючи, що для таких історичних творів треба великої підготовчої роботи, Грабовський багацько сили поклав на збирання й відшукування історичних джерел, заохочував старих людей записувати свої спомини, видавав їх, утворюючи тим великий фонд «мемуарів домових», як матеріал для прийдущого польського Вальтер-Скота.

В 40-х і в 50-х роках Грабовський живе в Києві і тут українофільство його набуває найбільшої сили. Захопившись панславистичними ідеями в 40-х р.р., Грабовський мав намір видавати в Києві часопис «*Slowianin*». Р. 1843 Грабовський зазнайомився з далеко за його молодшим Кулішем, що саме працював тоді над «Чорною Радою». Своєю захоплення Бальтер-Скотом Грабовський уділив і Кулішеві. Гарячий в українстві Куліш, з його ентузіастичними замірами й заходами, впадовався дуже польському романтикові і вони зблизилися й полюбили один одного. Грабовський багацько допоміг Кулішеві, додавав йому духу й охоти до праці, зазнайомив з польськими джерелами до української історії, звів його з польським археографом Свидзинським, що у великій став був пригоді Кулішеві своєю добірною бібліотекою з рідкими рукописами та стародруками (про це маємо самого Куліша згадки). Грабовський мав на Куліша згодом вплив і що-до історичних концепцій (див. статті Грабовського і Куліша «О причинахъ взаимнаго ожесточенія поляковъ и малороссіянь въ XVII в.» в II-му томі «Записокъ о Южной Руси»). Думки Куліша, що найбільш різко і в довершеній формі були вкладені в «Історію возсоединенія Руси» теж мали вихідні точки з позиції Грабовського, ніби-то українці самі винні в жорстокостях козацьких війн, а гайдамаччина й взагалі селянські рухи кінця XVIII в.—не що як розбишацькі виступи, з якими польський уряд мусів боротися,—позиції, що проти неї з такою силою обурення виступив був Шевченко в поезії «Холодний Яр». В кінці життя Грабовського, р. 1862, викликано до Варшави на посаду директора відділу просвіти в «Комісії на-

родньої просвіти та ісповідань» у Королівстві Польському, а р. 1863 посів він був після Юзефа Корженевського місце головного директора Комісії, але через кілька місяців того-ж таки року помер у Варшаві.

В. М.

Стор. 91, ряд. 23—25. «...Михайло Грабовский (не в осуд будь сказано) чуть-чуть было документально не доказал народного предания о Святославовой горе»... Шевченко має тут на увазі статтю Михайла Грабовського «Паркъ князя М. С. Воронцова въ Кіевской губерніи», надруковану в «Современнику» 1853 р., ч. IV, т. 38, стор. 242—257. З огляду на те, що поет сам не раз бував у Воронцовському гаю (паркові) і під час свого останнього арешту (1859 р.) перебуваючи в Мошнах, розважав там свою нудьгу, ми подаємо з статті Мих. Грабовського великі уривки, що дають широкий коментарій до Шевченкових уваг у журналі про так звану «Святославову гору» і докладний опис Воронцовського гаю взагалі.

«Князь Михаил Семенович Воронцов, нынешній наместник Закавказского края, вступив в брак с графиней Браницкою, сделался владельцем двух так называемых ключей (несколько сел или деревень, принадлежащих одному помещику и состоящих под одним центральным управлением, называются в Киевской губернии, по имени главного села, ключом таким-то) в Киевской губернии: Городицкого (sic!) и Мошенского, в котором считается восемь тысяч народонаселения. Ключ Мошенский почти весь лежит в лесах. На старинных картах означены границы этого пространства, окаймленного двумя реками: Тясмином и Росью. На нем показаны леса, рукава рек, топи, речка Мошны, при ней местечко Мошны и памятное в истории казацких войн с поляками село Кумейки. Физиономия этой страны донныне все та же.

Новый помещик, осматривая эту часть своих владений, был поражен видом гор, идущих цепью у Мошен, между двумя болотистыми низменностями. Может быть, по этим низменностям некогда разливался Днепр, теперь несколько изменивший свое течение. К этому предположению приводит самое название болот: Ирдынь, сохранившееся у окрестных жителей. Горы, о которых мы упомянули, поднимаются одна над другою довольно высоко. Они покрыты лесом, большею частию дубовым. С вершин их открываются обширные виды на дикую, лесистую, но живописную окрестность. Князь Воронцов, долго живший в Англии и страстный любитель садов, пленился этим местоположением и предназначил его для зверинца. На покатоги, в виду местечка Мошен и Днепра, по его распоряжению, отстроен уютный деревенский дом. Ниже появился целый ряд домиков для помещения управителей имения. Места недоступной глуши превратились в прекрасное поселение, известное под именем «Мошенских гор». Самый парк простирается почти на восемь верст. В нем пятьдесят пять дорог. Пятьсот человек из окрестных сел назначены для обработки и хранения в чистоте зверинца. В урочное время

они же обрабатывают и поля, принадлежащие к помещичьему дому. Владелец сада приезжает от времени до времени на Мошенские горы вместе с кем-нибудь из родных или знакомых. Тогда дом и зверинец на горах оживляются. Но пройдет несколько веселых дней, и потом часто по целому году он остается в глубоком уединении.

...Относительно украшений, парк князя Воронцова уступит многим, но по своему местоположению и обширности, он может похвастаться первым, может быть, на всем пространстве Европы. Кто не бывал в Англии и хочет иметь понятие о настоящем английском парке, пусть съездит в Мошны.

Путь к парку со всех сторон лежит лесами. Из Черкас, откуда я приезжаю, дорога идет несколько миль сосновым бором, а потом черным лесом. В такой глуши трудно было бы заметить под'езд к горам. Но время от времени начинает показываться из-за вершин деревьев высокое белое здание. Это так называемая «Святославова Башня». Она построена на последней возвышенности лесистого края гор.

...На холме, заключающем собою цепь Мошенских гор, возвышается Святославова Башня. Это высокий столб в готическом вкусе. На верху его пьедесталом ему служит трех-угольное здание, в два этажа, с навесами, входами и лестницами. Среди трех маленьких башен подымается самый столб. Внутри его сто слишком ступеней ведут на вершину а оттуда—еще несколько к фонарю.

На самом месте памятника я не имел возможности положительно узнать причину его наименования и помещения на этом пункте. Поэтому надобно оставаться при одних предположениях. Между князьями киевскими было несколько Святославов. Ознаменовано ли это место геройским подвигом и даже присутствием которого-нибудь из них, на это в истории нет положительного указания. Неизвестно, во имя которого именно из Святославов построена эта башня,—вероятно, во имя сына Ольги, героя болгарского. Только и этот Святослав пал не здесь на возвратном пути в Киев, а за порогами.

Впрочем, выбор места для памятника без всяких исторических соображений ни чуть не уменьшает ни его живописного достоинства, ни поэтического значения. Ночью в фонаре на вершине Святославовой Башни горит огонь. Это символ поэзии, озаряющий сумрачную историю Киева, и основатель сада сделал прекрасно, озарив ею свои романтические леса и горы.

Самая башня со всех сторон чрезвычайно живописна. Когда под'езжаешь к парку от Мошен, в первый раз показывается она на холме с левой стороны. Вид ее отсюда похож на тот, который поражает путешественника, когда он, под'езжая к Киеву, увидит издали величественную колокольню Лаврскую. С перил от фонаря вид очаровательный. Он обширнее всех, которые открываются с других пунктов зверинца. Высота, впрочем, здесь не так значительна, как бы можно было предположить, судя по высоте башни. Памятник стоит не на самой высшей точке

цепи гор. Та гора, по которой мы переезжали между перил, высокою равняється с полом фонаря, и потому в ту сторону не открывается никакого вида. С прочих трех сторон виды окаймляются отдаленными горами. Высокие дубы внизу представляются отсюда маленькими кустарниками.

В необозримых лесах виднеются села, церкви, монастыри. Самое положение гор отсюда обозначается резче. Очень заметно, что они тянутся краем, совершенно отделяясь от равнин, расстилающихся у подошвы. По правую сторону в долине извиається речка Мошна. С левой стороны тянутся низменные болота Ирдыня. На них во многих местах между зеленью блестит вода. Можно вообразить, какими великолепными зеркалами сияют все эти едва приметные воды среди лесов во время весенних разливов. Тогда-то впечатление грандиозности всегда должно действовать вполне на душу, и нет сомнения, что в ту пору здешняя местность представляет одну из очаровательнейших картин в мире».

Як бачимо, поет занадто категорично вкладає Грабовському думку, якої той не висловлював. Видимо, читана давно—стаття Грабовського задержалася в пам'яті тільки загальним своїм захопленням тоном і через те певне й помилився Шевченко що-до документальних доказів «народного предання о Святославовой горе».

М. Н.

Стор. 91, ряд. 40—41. Симбирск—губерніальне місто на правому, високому, березі Волги, під 54°19' півн. шир. і 48°44' східн. довг. Збудовано його 1648 р. як граничну проти татар і своїх «воров» фортецу (спершу вона звалася—Синбирск). Під час повстання Стеньки Разина Симбирську довелось кілька разів зазнати облоги, а по тому він став центром великоруської колонізації серед мордовської людности. З 1798 р. головне місто Симбирського намісництва, а потім і губерніальне місто (Семенов В. П.—Россія, т. VI, стор. 387—398). Як видно з запису в журналі під 9 вересня, Шевченко переїздом був у Симбирську вдруге.

С. Є.

Стор. 92, ряд. 12—13. Сенгилей—повітове місто Симбирської губ., на правому боці Волги, під 53°58' півн. шир. і 48°48' східн. довг. Засновано його в XVIII в. як фортецу та місце заслання (сюди заслано між иншим стрільців після відомого стрілецького бунту). Тепер чимала торгова пристань (Семенов В. П.—Россія, т. VI, стор. 406).

С. Є.

Стор. 92, ряд. 19. Карамзин, Микола Михайлович (1766—1826), відомий російський письменник сентиментального напрямку та автор високоофіційальної «Истории Государства Российского» *), народився в селі Преображенськiм-Карамзині, Бузулукського повіту, Симбирської губ.

*) Карамзинову „Историю“—може не без іронії—згадує Шевченко в містерії „Великий льох“. Перша ворона вичитує там своїм товаришкам:

Дивись які! Карамзина,

Бачиш, прочитали.

Та й думають, що ось-то ми!

Цитьте, недоріки!

В колодочки ще не вбились,

Безпері каліки!

Думка про збудування в Симбірську пам'ятника Карамзинові виникла серед місцевого дворянства ще 1833 р. Згодом в Академії Мистецтв відбувся конкурс проектів; ухвалено було проект С. І. Гальберга, але він 1839 р. помер, лишивши тільки недороблені первісні ескизи, — розгорнути й вилити ідею в бронзі випало на долю кращих учнів Гальберга — Іванова, Ставасера, Рамазанова та Климченка. В середині 1845 р. пам'ятника закінчено й поставлено на головній площі в Симбірську. Головну постать пам'ятника — музу історії Клію вилипили Іванов і Ставасер, одлив з бронзи П. Клодт. У лівій руці вона держить свою емблематичну ознаку — сурму, правицею кладе на жертovníк вічності «Историю Государства Российского». Чотирьохкутний гранитовий п'єдестал з переднього боку прикрашено бюстом Карамзина, з інших — барельєфами в стилі класичної школи, що тоді панувала в різьбярстві. (Детальніший опис пам'ятника та гравюри з його К. Афанасьєва див. у книзі: «Торжественное собрание Императорской Академии Наукъ 1 декабря 1866 г. въ память 100-лѣтней годовщины рождения Н. М. Карамзина». СПб. 1867, стор. 99—100). Характерну увагу про цей «монумент придворного историографа» знайдемо в одному з новіших описів. «Пам'ятник составляет одно из лучших украшений города, но, к сожалению, аллегорический характер, приданный ему, значительно уменьшает производимое им впечатление. Постановка статуи Клио и изображение лиц на барельефах в ненатуральном положении и полуобнаженными представляется совершенно непонятным, в особенности простому народу, в котором памятник слывет под названием «чугунной бабы» (Семенов В. П. — Россія, т. VI, стор. 395). П. Ф.

Стор. 92, рядок 24. Ставасер Петро Андрієвич, російський різьбяр, син доглядача на Петербурзькій митниці, народився 1816 р., вмер у Римі 1850 р. З року 1827 він учився в Академії Мистецтв у проф. С. І. Гальберга й був посланий державним коштом до Італії (1841 р.), де й помер від сухот. Шевченко велико цинив «незабвенного» Ставасера. В повісті «Художник», описуючи одну з академіцьких виставок, він пише: «Зато скульпторы отличились: Рамазанов и Ставасер, особенно Ставасер. Он исполнил круглую статую молодого рыбака и как исполнил! просто прелесть, особенно выражение лица: затаивши дыхание, живое лицо следит за движением поплавок. Я помню, когда статуя была еще в глине, Карл Павлович (Брюлов) нечаянно зашел в кабинет Ставасера и, любуясь его статуею, посоветовал ему вдавить немного нижнюю губу рыбака. Он это сделал и выражение изменилось. Ставасер готов был молиться на великого Брюлова» (Шевченко Т. — Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 313). Те-ж таки прихильне почуття до Ставасера помітно і в неприхильній навіть оцінці його пізнішої статуї: «обидно разочаровал покойник Ставасер своей неуклюжей русалкой» (запис у журналі під 2 травня), Цю «Русалку» скульптор скінчив р. 1844; мармурова копія з неї тепер є в Руському Музеї в Ленінграді, Ол. Н.

Стор. 93, ряд. 29 — 43. Про першу подорож Шевченка через Симбирск р. 1847-го — див. примітку до стор. 4, ряд. 13—14). С. Є.

Стор. 93 ряд. 17—24. «По случаю освобождения крепостных крестьян»... Це перша у Шевченка згадка про проекти визволення селянства з кріпацтва, що саме починаються з 1857 р., і відгук тих розмов, які безперечно тоді всюду лунали про цю «великолепную новость». Як бачимо з запису в журналі, і цим разом, і пізніше поет поставився до цієї звістки стриманно-холодно, навіть іронічно. Причина тому ясна. Під 23 квітня поет записує, що він з Артемовським-Гулаком були в Петрова і «слушали бесконечные и бесплодные толки о эмансипации». Шевченкові, що так криво зв'язаний був із селянством і на власній шкурі знав, ще то кріпацьке право — огидні були і «бесконечные и бесплодные толки», і «филантропические чувства в помещике», і всі тії розмови й тяганина словесна й фактична, що огорнула таке ясне й безперечне для його питання. На панові-лібералі з Тверської губернії він одразу ж побачив, що спільної мови з власниками кріпацьких душ у його не буде, і тому, «не разделив восторга (очевидно робленого), пробужденного этой великой новостью», волів пережити її мовчки в самотині. С. Є.

Стор. 93, рядок 36 і далі. Увесь запис під 11 вересня зроблено рукою В. Кишкина, що й підписався в кінці, перед postscriptum'ом. Запис проваджено в жартовливому тоні, стилем сотенного писаря Прокопа Ригоревича Пістряка з Квітчиної «Конотопської відьми». Початкові слова запису: «так как от глумления пьянственного у Тараса колеблется десница и просяй шуйцу, но и она в твердости своей поколебася» мало не буквально взято з промов Пістряка «з писання»: «за... трепетанием десницы і купно шуїці», «мимошедшую седмицу глумляхся з молодицями по шиночкам здешної Палестини», «не возмогах списати за дрижанием десницы моея, від глумлення пьянственного з више із'ясненними молодицями» і т. и. (див. Квітка-Основ'яненко Гр. — Твори, т. I, Львів 1904, стор. 231, 233 і ин.). Вираз «глумление пьянственное» знайдемо и по інших місцях у журналі,—напр. під 5 жовтня: «...у меня и сегодня еще колеблется десница от позавчерашнего глумления пьянственного»... С. Є.

Стор. 94, ряд. 44. Казань—«краса сходу» й «столиця Надволжя» — губерніяльне місто над р. Казанкою, недалеко Волги, під 55^{046'} півн. шир. 49^{07'} схід. довг. Засновано Казань в XII в.; пізніше, з XIV в., вона потроху вибивається на столицю татарського Казанського царства і центральний торговельний пункт на східно-європейській рівнині, хоча експансія Москви на схід довго заважає її розквіту та кінець-кінцем доводить і до упадку, як самостійної держави. Остаточо здобув Казань

царь Іван Лютий р. 1552-го і хоча не раз потому зривалися тут повстання татарської людности, але Москва вже цупко держить місто і край у своїх руках і старанно його колонізує. Казань потроху робиться ніби копією Москви над Волгою (порівн. наведена в Шевченка приказку: «Казань-городок — Москвы уголок»*) та загальне вражіння поетове). За Пугачова місто й кремль дуже були побиті й сплюндровані; останній тільки частинно відбудовано потім. З 1708 року Казань стає губерніяльним містом, а також культурним центром на всьєнєке Надволжя (університет з 1804 р., описаний у «Воспоминаниях» С. Аксакова, духовна академія, чимало наукових товариств, музеїв і т. и.). З пам'яток старовини деякі згадано у Шевченка, як вежа цариці Сумбеки, єдина будівля з татарських часів; як «печальный памятник» Івана Лютого, збудований на кістках людей, полеглих під час штурму Казани; як «монумент певца Екатерины» Державина проти університету і т. и. (Семенов В. П. — Россия, т. VI, стор. 315—337). С. Є.

Стор. 95, ряд. 20. «Певец Екатерины» — Державин Гаврило Романович (1743—1816), найвидатніший з російських поетів XVIII-го віку, своєрідна постать двірського поета, що поєднав підлещування з громадським патосом і навіть сатирою (від його «Вельможи» вже протягнуто нитку до Некрасовських «Размышлений у парадного под'езда»). Був час, коли громадсько-патріотичну сторону Державинської музи підкреслювали, ідеалізуючи, навіть такі люде, як поет-декабрист Рилєєв, що вбачав у Державині «ревнителя общественного блага». Сам Державин визнавав, що можна робити закиди його хвальним одам і вище ставив свою службову діяльність (він дійшов до високих посад — міністра юстиції і т. и.): «за слова меня пусть гложет, за дела сатирик чтит». З приводу цього Пушкин висловився: «Державин не совсем прав — слова поэта суть уже дела его».

Художній бік Державинської поезії, яскраво-пишної, надзвичайно образної і разом перейнятої першими подувами народности, захоплював не самих тільки Державинових сучасників. Саме в останні десятиліття навіть помічається відновлення інтересу до Державина заходами не тільки дослідників (Б. М. Ейхенбаум, Б. Грифцов, Б. Садовської та инш.), а до певної міри й сучасних літературних напрямків у Росії.

Повне зібрання творів Державина з цінними примітками й біографічним нарисом Я. Грота видала в 9-ох томах Російська Академія Наук.

Державин народився і вчивсь у Казані — тут йому й збудовано 1847 р. пам'ятника: за проектом К. Тона його зробив проф. С. І. Гальберг (1788—1839). Пам'ятник спочатку стояв посередині університетського двору, проти анатомичного театру. На думку П. Дульського, автора спеціальної про пам'ятник статті, «указанное место как нельзя лучше

*) А втім цю приказку тулять иноді й до інших великоросійських міст, що всі намагалися копіювати свою столицю; а в Каткова знайдемо навіть: «Берлин-городок — Москвы уголок!» (Неведенский С. — Катковъ и его время. СПб, 1888, стор. 83).

підходило і по своєму виду, і по плану для установки монумента, род- ственного і по стилю с теми новими університетськими збудованими, кото- рые должны были быть для него фоном». Але на початку 1867 року Казанське губерніяльне земство почало клопотатися, щоб перенести пам'ятника на театральну площу, бо він, «будучи со всех сторон окру- жен стінами і високими збудованими, мало доступен для публіки, при том пам'ятник не может способствовать ни украшению города, ни поддержанию в обществе воспоминания о трудах покойного поэта и получает от местопо- ложения своего значение какого-то частного монумента, почти излиш- него». 1870 року пам'ятника й було перенесено на театральну площу (П. Дульський—Пам'ятникъ Г. Р. Державину въ Казани. Казань. 1916, стор. 12, — відбитка з журналу «Вѣстникъ Образованія и Воспитанія», 1916, травень—червень). Таким чином справдилась Шевченкова думка, що пам'ятник багато виграє, як що перенести його з тісного універси- тетського двору на інше, більш відповідне місце.

На думку автора зазначеної статті, пам'ятник — «безумовно худо- жественное произведение, выполненное в классическом стиле». В статті дано фотографії й опис пам'ятника: «на довольно высоком постаменте, украшенном с трех сторон барельефами, а с лицевой стороны надписью: «Г. Р. Державину. 1846», поет, сидя на камне, очевидно в экстазе творческого вдохновения, смотрит вдаль небес; левой рукой он берет лиру, чтобы ударить в струны, а правая приподнята и как бы поддер- живает главу поэта, полную дум и мечтаний. Поэт одет в красивую тогу». Барельефи мають алегоричний характер. З запису в журналі («Полюбовашись»...) видно, що з художнього боку пам'ятник спо- добався й Шевченкові.

П. Ф.

Стор. 95, рядок 20. Катерина II (1729 — 1796), цариця російська, у Шевченка поділяє долю свого знаменитого попередника, Петра I; іноді поет навіть ставить їх у парі. Коли Петро для Шевченка — «той Пер- вий, що розпинав нашу Україну», то «Вторая доканала вдову-сиро- тину», як пише Шевченко в поемі «Сон», пародіюючи напис на пам'ят- нику Петрові: «Первому Вторая». «Кати, кати, людоїди!» — коментує поет цей напис:

Наїлись обоє,
Накралися! А що взяли
На той світ з собою? («Сон»).

Причина такого погляду поета на знамениту царицю лежить не тільки в його загальній про самодержавіє думці, а і в тій політиці, яку провадила Катерина що-до України. Відомо, що з цього погляду Кате- рина II дійсно йшла шляхом Петра I і без жалю нищила та руйнувала усі старожитні вольності України, намагаючись зробити і дійсно зро- бивши з неї ряд звичайних російських губерній. Починаючи від скасу- вання всяких ознак автономности України, знищення гетьманства і зруйнування Січі Запорозької й кінчаючи роздаровуванням своїм чис-

ленным фаворитам земель українських разом з кріпацькими душами— усього спробувала цариця на те, щоб розбити оту, мовляв, «внутреннюю против (народа) Великороссийского ненависть» на Україні та викоринити «самопроизвольное (sic!) некоторых мнимых привилегий и вольностей узаконение», як писала цариця настановленому від неї на Україну са-трапові гр. Рум'янцеву (Соловьев С. М. — История России съ древнѣйшихъ временъ. 2-е изд., кн. VI, стор. 35). Під цю нівеляторську практику Катерина пробує підвести й принципіальні підвалини, від яких дуже відгонить іезуїтизмом. «Малая Россия, Лифляндия и Финляндия, — писала вона в інструкції генерал-прокуророві, кн. Вяземському, — суть провинции, которые правятся подтвержденными им привилегиями; нарушить оные отрешением всех вдруг весьма непристойно б было, однакожь и называть их чужестранными и обходиться с ними на таком же основании — есть больше нежели ошибка, а можно назвать с достоверностью — глупостию. Сии провинции, так же Смоленскую, надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб они обрусели и перестали бы глядеть, как волки в лесу. К тому приступ весьма легкий, если разумные люди будут начальниками в тех провинциях; когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться, чтоб век и имя гетманов исчезло, не токмо б персона какая была произведена в оное достоинство» (Там само, стор. 29—30). Шевченко, що знав добре історію України, до ладу міг оцінити оцю нівеляційну Катеринину політику. Він згадує про покріпачення простого люду на Україні, де «байстрюки Єкатерины сараною сіли» («Суботів»); згадує про руйнування Січі, про подорож цариці на Україну, про роздаровування землі і людей, про підлизування до цариці козацької старшини, що «в цариці, мов собаки, патинки лизали» («Невольник»). Епізод з подорожі Катерини Дніпром навіть спеціально розробив Шевченко в містерії «Великий льох». Одна з засуджених душ розповідає, що

Як їхала Катерина

В Канів на Дніпрові —

вона, ще немовляткою на руках у матері, глянула на галеру золотую і всміхнулась.

От за що, мої сестриці,

Я тепер караюсь,

За що мене на митарства

Й досі не пускають!

Чи я знала ще сповита,

Що тая цариця —

Лютый ворог України,

Голодна вовчиця? («Великий льох»).

У поглядах на Катерину, як і на Петра, пішов Шевченко всупереч з утертими думками, що панували тоді в російській історіографії та поезії. Тому то і в «певце Єкатерины» Державині він бачив тільки «сплетателя торжественных од и иной гнусной лести». С. Є.

Стор. 95, рядок 28. Посяда (Посяденко) Іван Яковлевич, син міщанина, народився р. 1823, вчився в полтавській гімназії, р. 1843 вступив до Київського університету. 28 березня 1847 р. його арештовано в справі Кирило-Методієвського Брацтва; під час трусу знайдено було у його «разныя бумаги, которыя и забраны» («Збірник пам'яті Т. Шевченка», Київ, 1915, стор. 113). Серед тих паперів особливу увагу слідчих звернули на себе брульони листів до царя та до міністра фінансів з приводу тяжкого становища кріпаків. На допитах у Києві і в «III Отделении» Посяда давав плутані й суперечливі пояснення, одмагаючись здебільшого незнанням справи та своїм хоробливим станом, а коли на кого й виказував, то потім зрікався того, заявивши напр. у своєму останньому поясненні: «Я хочу теперь с искренним раскаянием стереть то пятно, какое я мог им (себто товаришам у процесі) сделать без всякого умысла. И Гулак, и Навроцкий правы, с ожесточением отвечая на мои нелепые показания: «не знаю», ибо в самом деле ни тот, ни другой не говорили мне ничего о славянском обществе» (Там само, стор. 252; див. ще: стор. 119—123, 161—162, 219—225, 244—252; характеристику Посяди зробив у своїх свідченнях Андрузський,—див. стор. 139—140). У доповіді гр. Орлова цареві провину Посяди кваліфіковано так: «Посяда, по всей видимости, вовсе не принадлежал к Украино-Славянскому Обществу, и хотя прежде показывал, что от Гулака, Костомарова и Навроцкого слышал о составлявшемся обществе, но после очных ставок, подобно Андрузскому, пояснил, что и он ничего не слышал об обществе, а прежде говорил об этом ошибочно, потому что писал свое показание в смущении и в болезненном состоянии. Если можно считать Посяду виновным, то в том только, что он в найденных у него записках, которых впрочем никому не показывал, выражал плач о бедственном, будто бы, положении Малороссии и в грубых словах описывал обращение недостойных помещиков с крестьянами» («Матеріали по политическому дѣлу Т. Г. Шевченка», — див. Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 118). Відповідно до такої кваліфікації Посяда одержав присуд: «Студенту Посяде, писавшему в преувеличенном виде о бедствии Малороссийских крестьян, вменить в наказание содержание под арестом, отправить в Казанский университет для окончания курса наук, а потом определить на службу в Великороссийской губернии (Там само, стор. 124). По тому Посяду направлено до Казани, давши йому «на обмундирование» 200 карб. (Там само, стор. 126). Студентом Казанського університету записано Посяду 9 червня 1847 р., закінчив курс 2 червня 1848 р., з правом на кандидатський ступінь, як що напише дисертацію; 15 грудня того ж таки року його за тверджено кандидатом і з наказу міністра внутрішніх справ послано на службу до Рязанської губернії. С. Є.

Стор. 95, рядок 28. Андрузський Юрій Львович, син пирятинського поміщика, народився р. 1827, вчився в київській гімназії; бувши студентом університету, стояв близько до членів Кирило-Методієвського Брацтва.

28 березня 1847 р. у його в Києві зроблено трус, але не знайдено ні його самого, ні його річей, бо він саме був виїхав до батьків у Пирятин і забрав речі з собою («Збірник пам'яті Т. Шевченка», Київ, 1915, стор. 114). Арештовано його 30 березня коло Дніпрового перевозу, як він вертався до Київа, й незабаром виправлено до Петербургу. Обвинувачувано Андрузського за участь у таємному товаристві, складання «малороссийских вольных стихов» і проектів на знищення кріпацтва. На допитах у «III Отделении» він давав надзвичайно широкі свідчення з характеристиками своїх товаришів, з претензіями на синтетичний огляд усього руху, переказуючи все, що ніби говорено було в товариському гурті, і хоча ці свідчення були дуже плутані й неясні, все-ж вони пошкодили іншим братчикам і стали «III-му Отделению» за головний матеріал до їх обвинувачення. «Этот студент, — пише про Андрузського Костомаров, — молодой, низенького роста и с большими глазами, написал в своем обо мне показании множество самых ужасных и до крайности нелепых вещей; между прочим, обвинял меня в намерении восстановить Запорожскую Сечь» («Автобіографія Н. И. Костомарова», вид. «Задруги», стор. 202). Потім Андрузський зрікся своїх свідчень: «Желая открыть всю истину, я написал мои ложные обвинения, преувеличив все виденное и читанное мною до нельзя... Торжественно раскаиваюсь в моих показаниях, как ложных, вымышленных мною и не имеющих никакого основания. Со слезами прошу прощения у правительства, обманутого мною, и у лиц, оговоренных мной» (Там само, стор. 253 і 254). «Я, худший из студентов, — писав Андрузський до київського куратора вже з Казани, — оклеветал людей, мне почти неизвестных, но достойных уважения. Оклеветал из-за самосохранения и по глупости. Тем более это теперь тяготит меня, что мои неосновательные, детские показания, сколько я вижу, имеют сильный вес... Не зная вовсе образа мыслей Шевченка, я его поставил едва не первым злодеем в целом мире единственно из-за того, что он написал вольные стихи, которые сам же хотел после уничтожить» (Там само, стор. 255). Провину, а разом і характеристику Андрузського в своїй доповіді цареві гр. Орлов переказує так: «Андрузский, имеющий от роду 19 лет, показываает по уму и характеру все признаки детства. Он сочинил стихи возмутительного содержания и проекты о государственном преобразовании в России; в этих проектах переходил от мысли к мысли: то допускал императорскую власть в настоящей ее силе, то ограничивал, то предполагал вовсе ее уничтожить. Точно таким же Андрузский является и в своих показаниях. В первых словесных и письменных ответах он многих назвал членами Украино-Славянского Общества, иных даже представителями и большею частию говорил о них, как личный свидетель; на очных же ставках смягчил и ограничивал свои показания, иные вовсе отвергал или прямо сознавался, что ошибся и что не видел того, о чем прежде об'являл как очевидец. Мучимый раскаянием, Андрузский, после очных ставок, подал об'яснение, искренно сознаваясь, что он в преж-

них показаннях выводил заключения свои из одних слухов, из разговоров студентов и из собственных соображений, считал всякого занимающегося древними изысканиями и каждого Малороссиянина, любящего свою родину, принадлежащим к Украйно-Славянскому Обществу, тогда как сам не знал ни о том, существует-ли это общество, ни о преступлениях тех лиц, которых оговаривал» («Матеріали по политическому дѣлу Т. Г. Шевченка», — Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 117—118). Царський вирок був: «Студента Андрузского, который сочинял возмутительные стихи и проэктаы о государственном преобразовании, доходя в них до республиканских мыслей, и сделал сначала многие ложные показания, в уважение того, что слишком молод и летами, и душою, искренно повинился в своих преступлениях, хотя является пылким Украйнофилом, говоря, что он никогда не отступится ни от Малороссийского языка, ни от любви к своей родине — отправить для окончания курса в Казанский университет, а потом определить на службу в Великороссийския губернии, с учреждением за ним и во время учения, и потом на службе строгого надзора и не увольнять в Малоросию» (Там само, стор. 123), Виконуючи, цей вирок, Андрузського виражено до Казани, давши йому, як і Посяді, 200 крб. «на обмундирование» (Там само, стор. 126); як знаємо, вже 8 червня він писав з Казани до київського куратора покаянного листа, прохаючи разом вислати туди його документи й папери. Проте вчився Андрузський не довго: того ж таки року він подав прохання, щоб його звільнили з університету через хворобу на очі, і р. 1848-го його заслано до Петрозаводеька на службу. Р. 1850-го в Андрузського знов зроблено трус і оленецький губернатор сповістив «III Отделение», що у його знайдено папери з «конституцией республики» та щоденника, з якого видко, що ніби-то він «остался при прежних преступных мыслях». За цеє царським наказом з 5 квітня 1850 р. Андрузського заслано до Соловецького монастиря «впредь до приказания» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 123). С. Є.

Стор. 96, ряд. 6—7. «Два абриса», про які тут мова, себто рисунки олівцем Казани та с. Услона проти Казани, — тепер у Чернігівському Історичному Музеї кол. В. Тарновського (Новицький Ол.—Т. Шевченко як маляр, стор. 65).

Услон (Верхній або Великий Услон) — село навпроти Казани, на високих Услонських горах, одно з найдавніших тут селищ (засноване в XVI в.), відоме своїми гарними краєвидами місце літнього відпочинку для казанців (Семенов В. — Россія, т. VI, стор. 314—315). С. Є.

Стор. 96, рядок 22. Свіяжськ (колись Івангород) — повітове місто Казанської губ. на р. Свіязі недалечко Волги, під 55°46' півн. шир. і 48°40' східн. довг. Заснований він був за царя Івана Лютого під час воєнних операцій проти Казани, щоб «нову учинить тесноту» столиці ворожого царства. І справді, спершу нове місто мало величезне стратегичне значення.

як ключ до здобуття Казанського царства і замирення місцевої людности; опісля ж воно потроху занепадає і тепер відоме тільки своєю старовиною (Семенов В. П. — Россія, т. VI, стр. 310—312). С. Є.

Стор. 96, рядок 34. Дубельт Леонтій Васильович—особа надто помітна в життєпису нашого поета. Народився Дубельт р. 1792 го, вчився в гірничому корпусі, в офіцерських чинах брав участь у війнах початку ХІХ в. Разом з своїми товаришами-офіцерами Дубельт захоплювався тоді ліберальними настроями і р. 1820-1822 був «намістним майстром» у відомій київській масонській ложі «Соединенных Славян», стояв близько до Раєвських і був своїм у товаристві декабриста Волконського; відомий Греч характеризував Дубельта як «одного из первых крикунов и либералов в южной армии». Під час слідства над декабристами ці зв'язки впали були в око слідчим властям, ба гірше навіть—«в Києві кілька разів ходила чутка, що Леонтія заарештовано», як писала близька до його людина його дружині (Ганцова-Берникова В.—Листи до полк. Л. В. Дубельта та його дружини... Збірник «Декабристи на Україні», Київ, 1926, стор. 141). Проте арешта він щасливо тоді unikнув, служив у війську до 1828 р., пішов у одставку, а р. 1830 сам зробивсь тим, що арештовує, вступивши до корпусу жандармів, якого головою став у 1835 р., а ще за чотирі роки ще й начальником страшного «III-го Отделения». Очевидно, ця жандармська кар'єра на початку таки трохи ніби муляла ліберального колись генерала. Зберігся його лист до жінки, що благала його не йти в жандарми. «Ежели, например, я,—виправдувався Дубельт,—не мешаясь в дела, относящиеся до внутренней полиции, буду опорой бедных, защитой несчастных; ежели я, действуя открыто, буду заставлять отдавать справедливость угнетенным, буду наблюдать, чтобы в местах судебных давали тяжёлым делам прямое и справедливое направление — тогда чем назовешь ты меня?... Не буду ли я тогда достоин уважения, не будет ли место мое самым отличным, самым благородным?» (Мельгунов С.—Передмова до «Замѣтокъ г.-л. Л. В. Дубельта», — «Голосъ Минувшаго», 1913, кн. III, стор. 129). Нова варіація на тему про хусточку, що нею мали жандарми утирати сльози нещасним... Цей жандармський сентименталізм довелось незабаром, певна річ, занехаяти цілком, і Дубельт, як начальник «III-го Отделения», провадив виключно «дела, относящиеся до внутренней полиции», через його руки пройшли усі політичні процеси 40-х років, а також і цензурні справи (див. Лемке М.—Николаевские жандармы и цензура, СПб, 1908). «Дубельт,—так характеризує його Герцен,—лицо оригинальное, он наверное умнее всего Третьего и всех трех отделений Собственной канцелярии. Исхудалое лицо его, оттененное светлыми усами, усталый взгляд, особенно рытвины на щеках и на лбу, ясно свидетельствовали, что много страстей боролось в этой груди, прежде чем голубой мундир победил или, лучше, накрыл все, что там было. Черты его имели что-то волчье и даже лисье, т.-е. выражали тонкую смышлен-

ность хищных зверей, вместе уклончивость и заносчивость. Он был всегда учтив» (Герцен А. И.—Полное собрание сочинений и писемъ, т. XIII, стор. 48, порівн. ще стор. 201). На іншому місці Герцен ще зазначає Дубельтову «кошачью манеру обращения с арестованными» (Там само, т. XVI, стор. 410), — цим іноді він привертав свої жертви до себе й добував од них більше, ніж чого б міг досягти суворістю. В усякому разі за Миколаєвських часів Дубельт був найстрашнішим заступником самодержавного режиму і своє катівське діло справляв без непотрібних сентиментів. З Миколаєвськими часами скінчилась і його кар'єра. Р. 1856-го він мусів вийти в одставку і, фрондуючи проти нових ліберальних настроїв, помер 1862 року (Дубельт Е.—Письма Л. В. Дубельта къ женѣ, «Русская Старина», 1888, кн. II; «Замѣтки г.-л. Л. В. Дубельта» з передмовою С. П. Мельгунова в «Голосѣ Минувшаго», 1913, кн. III).

Нам тепер найбільш цікаво придивитись до поведження Дубельта в справі Кирило-Методієвських братчиків, коли мусів був стрінутися з ним і Шевченко. Кониський так резюмує різні звістки про це: «І Куліш, і Костомаров в одно слово запевняють, що Дубельт на опитах поведився занадто неввічливо, по-грубіянськи, гукав, лаявся паскудними «площадными» словами, тупотів ногами, загрожував карою на горло. Костомаров додає, що з Шевченком Дубельт поведився геть зневажно і на одному опиті мовив до Костомарова: «Та й гарне було б те товариство, до якого б належав і Шевченко». Куліш в своїх споминях характеризує Дубельта і Орлова «хлоп'ятами під сивим вусом, тільки що лиха доля московська звеліла їм правити дорослими. Та ще як правити,—без всякого закону». Костомаров називає Дубельта «старою лисицею» (Кониський Ол.—Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 235). «Дубельт,—описує Костомаров страшного генерала,—человек лет пятидесяти, с седыми бакенбардами и усами, с кругловатым лицом и с бегающими глазами, возбуждавшими с первого раза неприятное впечатление» («Автобіографія Н. И. Костомарова», вид. «Задруги», стор. 200; порівн. стор. 225). Схарактеризоване тут поведження всепотужного жандарма стверджує ніби й запис поета в журналі («грозил пыткой» і т. д.); певне «учтивый» Дубельт і справді не вважав за потрібне стримуватись перед обвинуваченим із колишніх кріпаків... «Учтивости» не видно і в дальших стосунках його до засланого поета. Він не відповів навіть на двічі послане до його прохання Шевченка—дозволити йому тільки малювати (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 363); він цілком формально відписався на клопотання за Шевченка навіть такого магната, як гр. В. Перовський (Стороженко Н.—Новые матеріали для біографіи Шевченка, «Кіевская Старина», 1898, кн. III, стор. 423). Ще менше учтивости щодо Шевченка виявив Дубельт у своїх записках. Згадавши проєкт, щоб на пам'ятнику тисячоліття Росії поставити на барельєфі поміж іншими письменниками й Шевченків образ, криве ображений цим жандарм гостро критикує літературний набуток поета («литературное достоинство этого

ничтожного человека состоит в нескольких малороссийских песнях и повестях на старинном малороссийском наречии, которого теперь почти никто не понимает»), а потім торкається і його особи: «Шевченку я знав лично, но не имел с ним никогда никаких сношений (!), следовательно смею думать, что мое об нем суждение безпристрастно... Надо было видеть Шевченку, вообразите человека среднего роста, довольно дородного, с лицом опухшим от пьянства, вся отвратительная его наружность самая грубая, необтесанная, речь мужицкая, в порядочном доме стыдно было бы иметь его дворником, и вот этого-то человека успели украинофилы выказать славою, честью и украшением Малороссии, и под личиною общественного мнения оскорбить, замарать его ликом памятник тысячелетия России!» («Замѣтки г.-л. Л. В. Дубельта», — Голосъ Минувшаго», 1913, кн. III, стор. 170—171; порівн. Є ф р е м о в С.—Поет і жандарм. Збірка «Шевченко», Київ, 1914, стор. 170—178). Цей голос із льоху про великого поета цілком вичерпує ту зненависть, що до Шевченка кохали реакційні круги в Росії. С. Є.

Стор. 96, рядок 35. Попов Михайло Максимович, тайний совітник (помер 1872 р.), вчився в Казанському університеті й був за навчителя у пензенській гімназії за тих часів, коли вчився там знаменитий критик Белінський. Рівень навчательського персоналу був тоді занадто низький, але, як зазначає біограф Белінського, «в гимназии нашелся, однако, человек, непохожий на этих педагогов. Это был учитель естественной истории, М. М. Попов, одно время преподававший и словесность в высшем классе, «клад для гимназии», по словам Лажечникова, человек—с любовью к науке, особенно к литературе, с светлым умом и основательным образованием соединявший теплое сердце и поэтическую душу» (Пыпин А. Н.—Бѣлинскій, его жизнь и переписка. СПб. 1908, стор. 15). Учитель і учень справді були близькі своїми інтересами. «Не помню,—згадував сам Попов про Белінського,—чтобы в Пензе с кем-нибудь другим я так душевно разговаривал, как с ним, о науках и литературе» (Там само, стор. 16 і далі). Проте на початку 30-х років це «тепле сердце», це «лучезарное явление», кажучи словами його знаменитого ученика, опинилося на службі в «III-м Отделении»... Дехто думає, що, виконуючи таку одіозну службу, Попов «сравнительно... был добр и обязателен, в особенности к писателям и журналистам» («Русская Старина», 1882, кн. XI, стор. 435), але з справи Кирило-Методієвців і цього не видно. Як оповідав Костомаров, Попов «часто приходив в келіи до узників і всякими заходами влещував і спокушав їх, щоб на опитах говорили те, чого бажав Дубельт» (Кониський Ол.—Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 235). На цю роль Попова ніби натякає й Шевченко, що в своїм запису в журналі нічим не одрізняє цього освіченого і доброго чоловіка від Дубельта. Попов лишив свої згадки про літераторів, бо де з ким із них стикався не тільки «по долгу службы» (див. «Русская Старина» 1896, кн. III і VI).

С. Є.

Стор. 96, рядок 35. Д е с т р е м—особи з таким прізвищем не знайдемо в Кирило-Методієвській справі. Очевидно, це lapsus memoriae або calami і під цим перекрученим прізвищем треба розуміти надворного совітника Н о р д с т р е м а, що служив на той час у «III-м Отделении» (його підпис є на деяких паперах справи,—див. Н о в и ц ь к и й М.—Шевченко в процесі 1847 р. і Шевченкові папери. «Україна», 1925, кн. I—II, стор. 87, 88). Нордстрем мав репутацію «добродушної» людини (Г е р ц е н А. И.—Полное собрание сочинений и писемъ, т. VIII, стор. 553) і певне був близький до Куліша. Біограф Куліша, оповідаючи про знайомість його в Тулі з жандармом Гусевим, так поясняє цю подію: «незнакомец (Гусев) оказывается близким родственником одного из братьев Нордштремов, служившего в третьем отделении и просившего его зайти навестить своих приятелей-изгнанников» (Ш е н р о к В. — П. А. Кулишъ. «Кіевская Старина», 1901, кн. IV, стор. 139). С. Є.

Стор. 97, рядок 10. Б а й р о н лорд, Джордж Гордон (1788—1824), великий англійський поет-індивідуаліст, один з найяскравіших представників так званої «світової туги» в письменстві, Шевченкові був відомий у російських та польських перекладах. Ол. Чужбинський («Воспоминанія о Т. Г. Шевченкѣ», стор. 12) свідчить, що Шевченкові у 1843 році особливо подобався Міцкевичів переклад з Байронової «Чайльд-Гарольдової мандрівки», і він часто проказував строфу, що пасувала й до його життя:

Teraz po świecie błądzą szerokim
I pędzą życie tułacze;
Czegoż mam płakać? za kim? i po kim?
Kiedy po mnie nikt nie płacze?

В одній з повістей Шевченко згадує «Шильонського в'язня» в перекладі Жуковського, в другій («Прогулка»...) пише: «говорят и даже пишут, будто бы знаменитый лорд Байрон изобразил где-то в Греции на скале свою прославленную фамилию. Неужели и этот крупный человек не чужд был мелкого, ничтожного тщеславия?» (Там само, стор. 428). В автобіографічній поемі «Безталанний («Тризна») читаємо:

И тьму различных сновидений
И Байронический туман
Он не пускал (Там само, стор. 581).

Все ж таки де-які відгуки «світової туги» Байрона та його наслідувачів помітні і в згаданій «Тризні» та і в інших творах Шевченкових. Байронова ліроепічна поема відбилася й на Шевченкові (див. П. Ф и л и п о в и ч—Шевченко і романтизм. «Записки Історично-філологічного Відділу ВУАН» кн. IV, 1924) О. В. Багрій у книзі «Шевченко в літературній обстановці» (Баку, 1925) присвятив багато уваги впливові російської байронічної поеми (Пушкина, Лермонтова, Козлова та інш.), але прибільшив цей вплив (див. рецензію П. Ф и л и п о в и ч а в «Житті і революції», 1925 р., ч. 9). Короткий нарис Байронового життя і творчості

та бібліографічні вказівки на переклади Байрона на українську мову див. у передмові П. Филіповича до перекладу «Каїна» (вид. «Слово», 1925).

П. Ф.

Стор. 97, рядок 13 і далі. Вірш Барб'є «Собачий пир», що притяг увагу Шевченка певне своїми картинами повстання та різкими вихватками проти королів і монархії, які подекуди нагадують фразеологію самого Шевченка (порівн. «Царі» та ін.) — списано в журналі з деякими одмінами проти друкованого тексту, — див. збірку «Лютня», II. Потаенная література XIX стол'ття», 3-е вид. Берлін, стор. 162—165. Звірівши ці тексти, бачимо такі одміни:

Рядк.	21—22	на стор. 97	нашого видання в «Лютні»	бракує зовсім.
„	25	зам.	прикрытый	прикрытыхъ
„	41	„	заянавѣской	за заянавѣску
„	1	на стор. 98	зам. при першому падають крикъ—	упасть при пер- вому крикъ
„	44	„ „	гордымъ шагомъ	твердымъ шагомъ
„	1	„ 99	вьющимся	вѣющим
„	5	„ „	(звон)	нема зовсім
„	„	„ „	палка	шкура
„	6	„ „	не заглушить	не заглушать
„	8	„ „	своимъ	нема зовсім
„	20	„ „	совершая	простирала
„	22	„ „	свой	весь
„	31	„ „	въ глазахъ	въ зрачкахъ
„	33	„ „	нищета	нагота
„	6	„ 100	плевки	щелчки
„	14	„ „	Могучій	Свирѣпый
„	15	„ „	Отверзтый	Раскрытый
„	23	„ „	съ визгомъ кинулся	съ лаемъ ринулся
„	31	„ „	сторожъ	старецъ
„	39	„ „	а тотъ кровавой	другой обглодокъ
„	40	„ „	Обгризокъ ухватилъ	Клыками захватилъ
„	41	„ „	бѣжить	бѣжать

Як видно з цих варіантів, у руках у Шевченка був досить добрий текст, де в чому навіть кращий за друкований, бо повніший. С. Є.

Стор. 98, рядок 10. Чебоксари, на правому березі Волги, під, 56°9' півн. шир. і 47°14' схід довг., повітове місто Казанської губ., йменоване колись «столицею чувашського царства». Згадується вперше в пам'ятках XIV ст., за Івана Лютого—фортеця, потім місце заслання й один із центрів русифікації краю. Останнім і пояснюється власне та сила церков, що вразила Шевченка й одзначена в журналі, як познака «главного узла московської старої внутрішньої політики». «Чебоксары,—пише новітній дослідник,—как старинный город, бывший прежде очень бога-

тым, невольно останавливает на себе внимание путешественника обилием церквей, их архитектурным різнообразиєм, звоном численних церковних колоколів і цінними пам'ятниками древності, збереженими в церквах» (Семенов В. П.—Росія т. VI, стор. 303). Справді, на 4700 чоловіка людності в бідному, брудному містечку—12 церков, 1 монастир та 11 каплиць!.. Цей контраст і викликав гнівну репліку поета в журналі.

С. Є.

Стор. 98, рядок 24. Іллінське—село на правому березі Волги між Чебоксарами й Козьмодем'янським, розкинуте на дуже гарній місцевості—під горами серед розкішної діброви. Шевченко видимо досадує, що проспав цей прегарний ландшафт.

С. Є.

Стор. 98, рядок 28. «А. С. съ К. и П.»—ці ініціали означають—«Александр Сапожников с Кишкиным и Панченком».

С. Є.

Стор. 98, рядок 30. «Полярная Звезда»—альманах, «карманная книжка для любителей русской словесности», що видавали популярний колись письменник-романист О. Бестужев-Марлінський та поет К. Рилєєв, обидва декабристи. Вийшло три книги—на 1823, 1824 і 1825 рр.; четверта книга, на 1826 р., вже надрукована, не вийшла в світ через грудневі події 1825 р. Альманах зібрав був до себе кращих того часу російських письменників (Гнедич, Дельвіг, Жуковський, Крилов, Пушкін та ін.) і гостро виступав проти класицизму, обстоюючи за нову тоді течію в письменстві—романтизм. У «Полярной Звезді» за 1824 і 1825 рр. надруковано й уривки з згаданих у Шевченка поем «Наливайко» та «Войнаровский», — отже мабуть обидві ці книги й були тоді на очах у Шевченка.

С. Є.

Стор. 98, ряд. 31—32. Згадані тут поеми «Наливайко» та «Войнаровский» належать Рилєєву, Кондратові Федоровичу (1795—1826), поетові-декабристові, що трагічно загинув у запері після невдалого повстання. З «заветной портфели» капітана Кишкина й з інших джерел Шевченко переписував до свого журналу твори, які вперше чув і які подобались йому (напр. «Собачий пир» Барб'є та інш.)—Рилєєвських поем він не переписав, бо, безперечно, вони були йому раніш відомі. Маємо низку даних (їх зібрано в книжці П. Филиповича—Шевченко і декабристи» Київ, 1926), які свідчать про давній інтерес і пошану Шевченка до декабристів, до Рилєєва з'окрема. В містерії «Великий льох» (1845 р.) згадується «жовч декабриста», а в поезії «Сон» (1844) дано образ борця за волю, «царя волі», засланого на Сибір. Що тут Шевченко мав на увазі переважно декабристів, зразу кидається в вічі. Вже студент Петров, той, що доніс на Кирило-Методієвців, у своїй відповіді на запитання попечителя Траскіна і його помічника Юзефовича, переказав зміст поезії «Сон», давши тлумачення, яке було тоді,

очевидно, досить природне: «Содержание я мог запомнить только двух стихотворений «Сон», «Послание к родичам»; в первом стихотворении Шевченко представляет себя заснувшим и во сне совѣ переносит его в Сибирь, где он встречается с Рылеевым и другими заговорщиками 1825 года... і т. и. («Збірник пам'яті Т. Шевченка», вид. Наук Т-ва у Києві, стор. 112).

«Великий льох» і «Сон» свідчать, що Шевченко в середині 40-х років не тільки чув про декабристів, а й бачив у них справжніх революціонерів, які були живим для його зразком. Безперечно, декабристи разом з іншими чинниками подіяли за тих років на формування політичного світогляду в Шевченка. Цей вплив міг іти також через Кирило-Методієвців, у яких був, певне, якийсь зв'язок з традиціями декабристів (виразне свідомство 100—102 розділи Костомарівської «Книги битія українського народу»). Інтерес Шевченків до декабристів та відомості про окремих провідників могли поширитись під час перебування поета на Україні в 40-х роках, коли поет зустрічався з людьми, що мали родинний або інший безпосередній зв'язок з покараними (особливе значіння мало перебування в маєткові кн. Рєпнина, брата засланоного на Сибір декабриста Волконського).

На свідомість наступних поколінь особливо сильне вражіння справив трагічний образ повішеного поета-декабриста Рилєєва та його вільнолюбні твори. Рилєєв вплинув і на Шевченка—це ясно позначилось тієї переступної доби, коли Шевченко від баладної фантастики та історичної романтики перейшов до інших мотивів, коли «пролетіли... не великі три літа» і поет «прозрівати став потроху». З Рилєєва був перш за все поет-громадянин: «Я не поет, а громадянин», заявляє він сам у присвяті поеми «Войнаровский». До того ж Рилєєв був автором поем, в яких оспівував історичних діячів українських, що боролися за волю проти «самовластѣя», і Шевченко повинен був знати й цінити ці твори, які і в російському і в українському масштабі мали поступове значіння навіть геть-геть пізніше. «Думи й поеми великоруса Рилєєва,—свідчить Драгоманов,—сіяли не тільки в усій Росії з Україною ліберальні думки, а безспорно й піднімали спеціально на Україні національну свідомість. Ще в 50-ті роки, я пам'ятаю, «Войнаровский» і «Исповедь Наливайки», переписувались в наших потайних тетрадьках поряд з творами Шевченка і читались з однаковим запалом» (Драгоманов М.—Листи на Наддніпрянську Україну. Київ, 1917, стор. 13). Як впливали на українське суспільство поеми Рилєєва показує ще цікавий лист (1825 р.) історика М. Маркевича (того, що йому Шевченко писав: «Бандуристе, орле сизий»...) до автора «Войнаровского»: «Позвольте мне вам писать, как истинный гражданин своего любезного отечества, как добрый малороссиянин. Итак, могу ли я хладнокровно читать «Войнаровского» и «Наливайку?» Примите мою и всех знакомых мне моих соотечественников благодарность. Будьте уверены, что благодарность наша искренняя, что мы от души чувствуем цену трудов ваших, которые вас и предков на-

ших прославляють... «Исповедь Наливайки» врезана в сердца наших и моем также» («Русская Старина», 1888 р., грудень, стор. 599).

Шевченко добре знав «Войнаровского» ще до заслання — про це свідчать фактичні данні. 24 жовтня 1847 року в Орській фортеці Шевченко пише кн. Репніній («Твори», т. II, стор. 369): «30 мая мне прочитали конфирмацию, и я был уже не учитель Киевского университета, а рядовой солдат Оренбургского линейного гарнизона!

О как неверны наши блага,
Как мы подвержены судьбе».

Це цитата з «Войнаровского»,—у Рилєєва Мазепа говорить Войнаровському, втікаючи після Полтавської поразки:

«О, как неверны наши блага!
О, как подвластны мы судьбе».

Звичайно, не міг Шевченко мати на засланні забороненого твору, він цитував—трохи вільно, бо з пам'яті—улюблену ще раніш поему, що відбилась і на власних його творах, головним чином на російській поемі «Тризна» (1843 р.). «Тризна» була написана першого з «трьох літ» і, як зазначав П. І. Зайцев («Русские поэмы Т. Г. Шевченка». Харків, 1913, стор. 15), ще в загальній виявляла формі ті тенденції, що при кінці цього періоду вилились у яскравий протест проти соціальної й політичної неправди («Сон», «Кавказ» та инш). В основі поеми «Тризна»—переживання людини, яка виросла в убогій сем'ї і сиротою мандрує за межами рідної країни:

Страдал несчастный сирота
Вдали от родины счастливой,
И ждал конца нетерпеливо.
Его любимая мечта
Полезным быть родному краю.

Останній рядок цілком запозичено з поеми Рилєєва «Войнаровський», герой якої говорить:

...вдали страны родной
Могу ль всегда быть равнодушен?
Рожденный с пылкою душой,
Полезным быть родному краю.

Герой «Тризны»—«пришлец неславленный, чудесный» (Войнаровский теж «пришелец» на Сибіру) —

Говорил, что обще благо
Должно любовью купить
И с благородною отвагой
Стать за добро и зло казнить.
Он говорил, что праздник жизни,
Великий праздник, божий дар,
Должно пожертвовать отчизне,
Должно поставить под удар.

Так само в поемі Рилєєва Мазепа промовляє до Войнаровського:

Как должно юному герою,
Любя страну своих отцов,
Женой, детьми и собою
Ты ей пожертвовать готов.

Про себе Войнаровський так висловлюється: «друг отчизны, друг добра». «Любов к общественному благу», «общее благо»—ці вирази зустрічаємо в багатьох поезіях Рилєєва. Багато схожості лексичної і навіть ритмічної й по інших місцях «Тризна» та «Войнаровского» (див. докладніше: П. Ф и л и п о в и ч—Шевченко і декабристи, стор. 87 і далі). Рилєєва вплив помітно й ще в деяких Шевченкових творах (наприклад «Никита Гайдай», «Ляхам», то-що). Нарешті, слід згадати Шевченків малюнок 1858-9 р. «Мазепа і Войнаровський». Зміст цього малюнку в запису Г. Честахівського з слів самого Шевченка (див. «Наше Минуте», 1919, кн. 1-2) свідчить, що це не що інше, як ілюстрація до того місця з «Войнаровского», де описано розмову Мазепи з полоненими козаками.

В сучасній історіографії помітно певну переоцінку постати Рилєєва та інших діячів Північного Товариства і надавання більшого значіння трагічно-героїчній сторінці історії, що мала дійсно революційний характер, — повстанню Чернігівського полку на Україні, коло Василькова, через два тижні після подій на Сенатській площі. Для Шевченка та його сучасників, особливо Герцена, історія декабристів, військових змовників 14 грудня, була ще в напів-романтичному тумані революційної легенди. Вона захоплювала драматизмом і благородним патосом, і Шевченко віддав їй данину також у поемах «Юродивий» і «Неофити».

Б і б л і о г р а ф і я про Рилєєва: В. И. М а с л о в—«Литературная дѣятельность К. Ф. Рылеева. Київ, 1912; Н. К о т л я р е в с к и й—Рылеев. П. 1908; А. Ц е й т л и н—Творческий путь Рылеева («Бунт декабристов. Ленинград, 1926). Про декабристів на Україні—див. збірник «Декабристи на Україні» (вид. УАН, 1926) та «Україна» 1926 р., кн. V.
П. Ф.

Стор. 101, рядок 3. Вірш «Русскому народу», переписаний у журналі під 18 вересня, належить, як зазначено в рукопису чужою, певне М. Лазаревського, рукою — Л а в р о в у Петрові Лавровичу (1823—1900), що був тоді професором математики у Військовій академії й полковником. Арештований 1866 р. в зв'язку з замахом Каракозова на царя, Лавров був віданий під суд, що визнав його винним, між іншим, у написанні кількох революційних віршів, і присуд до заслання в м. Кадников Вологодської губ. Р. 1870-го Лавров утік за кордон, оселився в Парижі, де перетерпів знамениту облогу і бачив знищення паризької комуни; потім жив у Лондоні, Цюриху, знов у Парижі, займаючи чільне серед російської еміграції місце. В 70-х роках видавав «Вперед», був основоположником революційної фракції, що йменувала себе «лавристами», але разом з тим заповідливо працював над філософично-соціологічними

працями, що здобули йому великий авторитет і в наукових колах. Головніші твори Лаврова—«Историческія письма» (1868—1869), «Задачи пониманія исторіи» (1898), «Современныя ученія о нравственности», «Опыт исторіи мысли» (1894), «Народники-пропагандисты» та ин. Разом з Мик. Михайловським Лавров був творцем так званого суб'єктивного методу в соціології й теоретиком російського народництва; йому ж належить і популярна колись філософія «критически мыслящей личности» (Твори Лаврова видає в-во «Колос» у Ленінграді. Про його див. Р у с а н о в Н.—Соціалісти Запада и Россіи, СПб. 1908; його ж—П. Л. Лавровъ. «Былое». 1907, кн. II; «Материалы для биографии П. Л. Лаврова», Петербург, 1921).

Як видно з кінцевих під 18 вересня рядків, Шевченко за допомогою Явленського переписав тільки «прелюдію» до віршу, а самого вірша не встиг переписати, бо подорож пароплавом урвалася в Нижньому Новгороді.

С. Є.

Стор. 102, рядок 2. Клейнмихель Петро Андрієвич (1793—1869) один з близьких прибічників Миколи І. Почав свою кар'єру ад'ютантом у Аракчєєва, де добру здобув школу жорстокости; був начальником штаба військових «поселеній», 1839 р. дістав графської ранги з девизом на гербі «усердне все превозмогает», виконував деякі цареві доручення, особливо амурні, і р. 1842 став за міністра шляхів за те, що заважав, як приткнув йому Герцен, їх будувати. Р. 1855 мусів вийти в одставку, як жертва нових ліберальних настроїв. Обмежений, жорстокий, угодливий Клейнмихель був постійною метою для ущипливого глузування Герцена, що ім'я його вживав як типового («Клейнмихели под разными названіями»). Про ганебну допомогу Клейнмихеля Миколі в його амурних походеньках («высочайшие пути сообщения») див. Герцен А. И.—Полное собр. соч. и писемъ, т. X, стор. 307 і 312.

С. Є.

Стор. 102, рядок 19. Рашель—славнозвісна французька трагічна актриса, що силою свого надзвичайного таланту відживила була на кону класичну трагедію. Простота, натуральність її гри, те, що не декламувала вона, а говорила на сцені—усе це справляло велике вражіння на сучасників. Року 1853 грала вона в Петербурзі, р. 1854 в Москві і, не зважаючи на війну з Францією, мала надзвичайний успіх: «Рашель исподволь привела публику къ сумашсествію»,—писав П. В. Анненков Тургеневу; дуже захоплювався її грою й Щепкин (М а й к о в Л. Н.—Щепкинъ о Рашели. «Ежегод. Имп. театровъ», 1894—1895 № 2, стор. 6, 13). Цікаво зазначити, що в Петербурзі успіх вона мала більший, ніж у Москві (И г н а т о в П.—Театръ и зрители. «Голосъ Минувшаго 1916, кн. X, стор. 100—102; А р с е н ь е в К.—Изъ театральныхъ впечатлѣній. Там само, 1917, кн. II, 235—238).

Рл.

Стор. 102, рядок 19. Фрецолині—примадона італійської опери, співала в Петербурзі в сезон 1847/8 рр. Виступи її були спершу невдалі; згодом

завоювала вона симпатії аристократичної публіки. Решта глядачів не зрадила попередньої примадони: «верхніе ярусы ложи галереи,—згадує А. Вольф,—где засѣдали истинные, но неблестящие меломаны, об'явили себя врагами Фреццолини» («Хроника петерб. театровъ», I, стор. 128). Очевидячки, відбиває вірш Лаврова петербурзькі вражіння. *Рл.*

Стор. 103, рядок, 10—16. Здається, про «отрадное происшествие» в с. Зименці у поміщика Дадьянова нема надрукованих відомостей; принаймні ми їх не знайшли у відомій нам літературі про селянські перед скасуванням кріпацтва рухи,—навіть у присвяченій спеціально Нижегородській губернії праці В. Снежневського «Крепостные крестьяне и помещики Нижегородской губ. накануне реформы 19 февраля и первые годы послѣ нея» («Дѣйствія Нижегородской Губ. Ученой Архивной Комиссии». Сборник..., т. III, Н.-Новгород, 1898). В такому разі поетів журнал служить за єдине джерело про цей цікавий факт, а дізнався про його Шевченко певне з оповіданнів місцевих людей, що були разом з ним на пароплаві. *С. Є.*

Стор. 104, рядок 6. Б о б р ж е ц ь к и й Олексій (у Шевченка Бобржицький) скінчив 1848 р. 1-й відділ філософичного факультету в Київському університеті (див.: «Академическіе Списки Имп. Университета св. Владимира», 1834—1884. Київ, 1884). Отже знайомість його з Шевченком могла бути ще з Києва, а відомості про перебування Бобржецького в Нижньому та адресу його поет міг одержати від астраханських земляків. *В. М.*

Стор. 104, ряд. 11—14. Пам'ятника в Нижньому К. Мінінові та кн. Пожарському, двом ініціаторам патріотичної боротьби проти польського королевича, що захопив був р. 1611-го Москву—задумано було на 200-ті роковини цієї події. Справу доручено відомому професорові різьбярства І. Мартосові. Але потім з його проекту пам'ятника поставлено в Москві, на Красній площі, а в Нижньому, замість його, поставлено 1826 р. в так званому Мінінському саду тільки високий обеліск із бронзовим барельєфом. Можливо, що на цю-от історію з пам'ятником і натякав Шевченко своїми словами: «копеечное, позорящее неблагодарное потомство приношение». Цікава також ота деталь, що цей «грошовый обелиск уже переломился». *Ол. Н.*

Стор. 104, рядок 20. Б р и л к и н Микола Олександрович, головний управитель пароплавної компанії «Меркурій», був одним з тих інтелігентних нижегородців, що дали притулок і приголубили поета під час його примусового перебування в Нижньому. На сторінках журналу ім'я Брилкина та його родини (жінка Аделаїда Олексієвна, зять Грас і ин.) стрінемо таки частенько. Поет часто бував у Брилкиних, «по обыкновению» там обідав (запис під 23 вересня), брав у Брилкина книги (під 20 вересня

та 9 жовтня), знайомився через його з иншими людьми (під 2 жовтня), стрівав новий рік (під 1 січня 1858 р.) і т. и. Одно слово, Брилкин був серед тих «искренних друзей» (запис під 23 жовтня; порівн. у листі до Щепкина,—«Твори», т. II, стор. 422), що пригріли поета в Нижньому й опікувались ним. З Брилкина та його дружини, Аделаїди Олексіївни. й зятя Граса й навіть гувернантки Шаубе Шевченко змалював портрети (запис під 28 вересня, 1, 2, 4 та 10 жовтня), яких доля невідома. Виїхавши в Нижнього, Шевченко не занехав своїх зносин з Брилкиним: у журналі маємо запис (під 8 квітня) про написаний до його лист (порівн. ще «Письма М. М. Лазаревскаго къ Шевченку», «Кіевская Старина», 1901, кн. II, стор. 299—300). С. Ё.

Стор. 104, ряд. 33—34. «Голоса изъ Россіи»—не періодичні збірники, що почав видавати в Лондоні Герцен з половини 1856 р. «Рукописи, составляющие «Голоса изъ Россіи»,—писав у передмові до I-ої книги Герцен,—доставлены мне в том виде, в котором они печатаются; я не позволил себе никаких перемен, кроме ничтожных и совершенно внешних поправок» (Герцен А. И.—«Полное собрание сочинений и писемъ» т. VIII, стор. 320—321; порівн. Ветринский Ч.—Герцен, СПб. 1908. стор. 294). Друкуючи прислані йому рукописи, Герцен мав на увазі показати громадську думку Росії, хоча вже в III-й книзі він гостро спиняє декого з своїх занадто уміркованих кореспондентів: «Нет, господа, делайте, как знаете, а мы не пойдем по вашей дороге; по ней, пожалуй, дойдешь до чина тайного советника, а нам хочется оставаться явными советниками, говорят открыто и смело истину» (Герцен А. И.—Полное собран. соч. т. VIII, стор. 521). Шевченко міг мати в Нижньому одну з перших трьох книжок «Голосовъ изъ Россіи»: третя вийшла в половині червня 1857 р. (Там само, т. XXII, стор. 286) і у вересні могла вже бути в Нижньому. С. Ё.

Стор. 104, ряд. 34—35. Овсянников Павло Абрамович, архитектор у Нижньому, чимсь причетний і до пароплавства «Меркурій», був так само, як і Брилкин, серед тих «искренних друзей» (запис у журналі під 23 жовтня), що дали пристановище поетові у Нижньому. Ми не маємо звісток, чи був Шевченко з ним знайомий попереду; треба думати, що подорож пароплавом дала йому кілька нових знайомостей з службовцями у пароплаванні і через них він познайомився в Нижньому і з Овсянниковим і навіть оселився у його, дивлячись на це помешкання, як на «временную квартиру», на якій проте прожив мало не півроку. В журналі і в листуванні того часу Шевченко не раз згадував свого господаря, з яким, видно, у його були хороші, приятельські стосунки. Приятелям він подає для своїх листів адресу Овсянникова («Твори», т. II, стор. 413, 415, 420), рекомендуючи його так: «добрий і розумний чоловік, а до всього того ще й земляк: коботопський. Мені тут добре з ним» (Там само, стор. 414). Вирядивши Овсянникова на якийсь час до Петер-

бургу, Шевченко сповіщає Щепкіна: «я тепер у його хазяїною» (Там само, стор. 422), а в Петербург дає йому доручення до приятелів і знайомих. «На днях явиться к вам П. А. Овсянников — пише поет до гр. Толстої,—мой здешний добрый приятель и товарищ по квартире. Он вам сообщит все подробности о мне»... (Там само, стор. 420, порівн. стор. 421). Ради Овсянникова Шевченко відкладає час свого од'їзду з Нижнього (див. записи під 2 і 5 березня, а також «Твори», т. II, стор. 424, 426). Знаком приязни поетової до Овсянникова був списаний з його портрет (запис під 30 вересня), якого доля нам невідома. С. 6.

Стор. 105, ряд. 25 — 26. Монографія Костомарова «Богданъ Хмельницькій и возвращеніе Южной Руси къ Россіи» друкувалася 1857 р. в журналі «Отечественныя Записки», нк. I—VIII. Шевченко читав «Богдана Хмельницького» саме з «Отечественных Записок», бо окремо, у двох томах, монографія вийшла аж 1859 р. у виданні Кожанчикова, а згодом увійшла в зібрання «Историческихъ монографій» Костомарова, як IX, X та XI томи. «Богдан Хмельницкий», початий ще в Києві, а докінчений у Саратові завдяки допомозі книгами від гр. Свидзинського, був першою працею Костомарова, надрукованою по засланні, і через те мабуть чимало потерпів од цензури. «Верный наставлению Дубельта,—згадував опісля Костомаров,—цензор был действительно ко мне очень строг: вымарал множество мест, не представлявших ничего подозрительного, если не прилагать особого желанія толковать их с натяжкою в дурном смысле» (К о с т о м а р о в Н. И.—Автобіографія, изд. «Задруги», стор. 225). Шевченкові праця його приятеля про Хмельницького дуже подобалась: це проступає не тільки в журналі. «Читать у мене тепер, слава богу, є що,—сповіщав поет М. Лазаревського,—але свого рідного нічогосінько нема, опріч Богдана Хмельницького Костомарова. Отцей вчистив книгу, так-так!» (Ш е в ч е н к о Т. — «Твори», т. II, стор. 414).

Знаменитого гетьмана, Богдана-Зиновія Хмельницького († 1657 р.) Шевченко згадує в своєму журналі тільки між иншим: на цьому місці з приводу монографії Костомарова, а під 17 червня з приводу Кулішевих «Записокъ о Южной Руси». Проте особа славного гетьмана, цього «геніяльного бунтовщика», видко, здавна цікавила Шевченка, як центральна цілого періоду в українській історії постать, і йому поет багато присвятив уваги в своїх поетичних творах. Цілу низку їх, як не рахувати окремих згадок у повістях («Прогулка с удовольствием и без морали»,—див. «Поэмы»..., стор. 449) та листах («Твори», т. II, стор. 400)—присвячено Хмельницькому та зв'язаним із ним подіям: «Розрита Могила», «Чигирин», «Великий льох», «Суботів», «Ой чого ти почорніло, зеленее поле», «Як би то ти, Богдане п'яний»... Погляди Шевченка на Хмельницького двояться. З одного боку для поета це безперечно визначна постать, печаткою геніяльності позначена; з другого—справа, з якою він зв'язав своє ім'я, оте поєднання України з Москвою,

викликала таке обурення в Шевченка, що він не раз «купав у калюжі» прославленого «козачого батька». В «Розритій могилі» і в «Суботіві» поет обертається до гетьмана од України й показує перед ним наслідки його діла: «Степи мої запродані... Сини мої на чужині, на чужій роботі» («Розрита могила»); «Занапастив єси вбогу сироту-Україну» («Суботів»). Кляне-проклинає тяжким материним прокльоном персоніфікована Україна свого «нерозумного сина»:

Ой Богдане, Богданочку
Як би була знала —
У колищі б придушила,
Під серцем приспала («Розрита могила»).

В містерії «Великий льох» перша душа карається за те, що вповні перейшла дорогу гетьманові, як їхав він до Переяслова «Москві присягати». Там само маємо оповідання, як, розкопавши «великий льох» Богданів, знаходять його «добро»: «черепок, гниле корито й кістяки в кайданах» — ніби символ того, що дало Україні його діло. Ще тяжчі думки навіває на поета Переяслав, де сталося знамените прилучення 1654 р. Написана р. 1859 в Переяслові поезія «Як би то ти, Богдане п'яний» — підводить підсумки поглядам поета:

Аміль тобі, великий муже, —
Великий, славний, та не дуже ...
Як би ти на світ не родивсь,
Або в колищі ще упивсь,
То не купав би я в калюжі
Тебе, преславногo... Аміль!

Шевченко, видимо, переживав що-до Хмельницького сам тяжку боротьбу і вагання. Читаючи з захопленням «поучительную, назидательную», «прекрасную современную» книгу Костомарова, що разом з іншими проясняла подробиці минулого, «закопченные дымом фимиама, усердно кадимого перед порфирородными идолами» — все ж не міг поет одірватись од сучасності й забути дальші наслідки від роботи «геніяльного бунтівника» проти тих «порфирородних ідолів». С. Є.

Стор. 105, рядок 37. Б а л а х н а — повітове місто Нижегородської губ., стоїть на правому боці Волги, під $56^{\circ} 29'$ півн. шир. і $43^{\circ} 36'$ східн. довг. Засноване в 1479 р., як селище засланих новгородців, здобуло собі потім популярність солеварнями та верфями для будування суден, — останнє відзначає й Шевченко, назвавши Балахну «родительницею безчисленних живописных расшив». Тут збудований був, між іншим, р. 1636 корабель «Фридрих», що мав іти до Персії. С. Я.

Стор. 106, рядок 6. Д е д н о в о — село Зарайського повіту Рязанської губ. на р. Оці, відоме своїми верфями. Р. 1667—1668 в Деднові збудовано корабель «Орел», що мав іти до Персії, а заразом і ловити волзьких злобишників; його потім захопив на Волзі й спалив Ст. Разин. Є гадка, що

в тому ж таки Деднові Петро I-й збудував з Брандтом і той бот, який дістав потім назву—«дідусь російського флота». С. Є.

Стор. 106, ряд. 12—13, 19—20. Рисунок «Верхушка церкви св. Георгія» невідомо де подівся. Рисунок з Благовіщенського собору тепер у Чернігівському Історичному Музеї, кол. В. Тарнавського, куди перейшов од В. Лазаревського (Новицький О.—Швченко як маляр стор. 65). С. Є.

Стор. 106, ряд. 23—25. «...Интересный город и не имеет печатного указателя. Дико по татарски дико» Обурення поетове було несправедливе. Вже під 9 жовтня в журналі маємо запис, що один з приятелів приніс «давно жданне «Краткое историческое описание Нижнего Новгорода», составленное неким Н. Хранцовским». Книга, не вважаючи на свою «економність», задовольнила Шевченка. С. Є.

Стор. 106, рядок 28. «Безобразное чудовище» (репродукцію його з Шевченкового журналу див. на стор. 107) ще раз потім притягло поетову увагу. Під 16 лютого маємо історичні про його відомості із здогадом, що може бути це—«оригинальное византийское чудовище». С. Є.

Стор. 109, рядок 4. Доля портрета мамзель Анхен Шауббе, що була за гувернантку у Брилкиних і потім ходила з Шевченком до театру (див. запис під 6 жовтня), нам невідома. С. Є.

Стор. 109, рядок 7. «Доходное место»—комедія Островського; надрукована була в «Русской Бесѣдѣ», кн. I за 1857 рік; того ж року забронено її до вистави за різке огудження чиновницького побуту. Закиди Шевченкові цій комедії зводяться власне до двох: 1) багато зайвого, такого, що нічого не каже; 2) взагалі-ж «аляповато», жіночі особливо типи ненатуральні. Придивляючися до тих думок, що зустріли цей знаменитий твір Островського, бачимо іноді подібні до висловлених у Шевченка присуди. От що писав Островському близький йому Писемський: «В комедии самая картина исполнена жизни и бойких типов и, наконец, нравственной глубины, но все это вставлено в рамку, то-есть в 1-ое и 5-ое действия, совершенно мозговую, сделанную, а не созданную, и потому именно, что в них играет роль пара Вишневских; оба эти лица по драматичности их положения—совершенные гробы»... До того завважає Писемський, що дієві особи балакають занадто, і що розмови їх треба скоротити (П. О. Морозовъ—А. Н. Островскій въ его письмахъ. «Вѣстникъ Евр.», 1916, кн. X, стор. 52). Лев Толстой теж завважив у листі, що в п'есі єсть деякі фальшиві місця—інтрига Вишневських, то-що. (Там само). А критика, високо загалом ставлячи комедію, завсіди зазначала якусь неопрацьованність постати Жадова — «жидкая фигура»

(А. Григорьев, — див. «Ежег. Пет. Гос. Театр.» Спб. 1922, стр. 103) «фальшивый тон», «громкие фразы» (Добролюбов Н. — Темное царство. Сочинения. Спб. 1912, т. I, стор. 318; пор. стор. 437). Те-ж саме завважали і дальші критики (В Зелинский — Критические комментарии къ сочинениямъ А. Н. Островскаго, т. III, стор. 99, т. V, 211—212). Отже ясно нам, що деякі з тих негативних рис, що кинулися в очі Шевченкові, впали в око й иншим видатним сучасникам — критикам та письменникам. Не зазначив, проте, Шевченко жадної позитивної риси в цій комедії. І як що однести його уваги про жіночі типи до Вишневської, то те ж саме говорили й инші; що ж до инших жіночих типів, то визнавали їх дуже типовими для того часу, і ще Добролюбов підкреслював, що змалювання родинних стосунків та їх впливу на громадську роботу, можна вважати за найкращу сторону комедії (Соч. т. III, стор. 434). Але по суті це тільки дрібниці; не звернув Шевченко уваги на громадський патос комедії, що виявлявся він не тільки в тирадах Жадова, але й у тій згущеній сатирі, якою перейнято увесь малюнок чиновницького життя. Можливо, що заважав цьому резонерський тон Жадова: Шевченко погоджувався з відхиленням од натуральности в романтизмі, але усяке резонерство вражало його ширу, темпераментну натуру. *Рл.*

Стор. 109, рядок 18. Печерський монастирь у Нижньому займає мальовниче місце на передмісті, над Волгою. Засновано його р. 1219-го на зразок Печерського монастиря в Київі. Ідучи слідом за київськими ченцями, преп. Діонисій уже в XIV ст. викопав був собі печеру в крутому березі Волги, і з того часу монастирь здобуває собі популярность і ймення Печерського. З постриженців цього монастиря найбільшої зажив слави знаменитий патріярх Никон, що в XVII ст. мав величезний вплив не тільки на церковні справи, а й на загально-політичні стосунки в Москві. Р. 1596-го осунулася гора і зруйнувала була монастирь, але царь московський Федір Іванович зараз же його відбудував на-ново (Семенов В. П. — Россія, т. I, стор. 385—386). Це й зазначає Шевченко в запису під 9 жовтня. Рисунок, що зробив з монастиря Шевченко того ж дня, переховується тепер у Чернігівському Історичному музеї кол. В. Тарновського (Новицький Ол. — Шевченко як маляр, стор. 65). *С. Б.*

Стор. 109, рядок 31. Про нижегородського поліціймейстра П. В. Лапу (інакше Лаппо-Старженецький) згадує відомий потім автор А. П. Ленський, що здібався з ним на весні 1865 р.: «Полицеймейстер Лапа — известный взяточник и дантист, сворачивавший скулы и правому и виноватому. Впоследствии, встречаясь с ним, я всегда выносил тяжелое впечатление от этих безцветных, холодных глаз с желтоватыми белками; от этих словно лязгающих при разговоре, крупных желтых зубов из-под желтых же усов с подусниками и сильнодвигающегося четырехугольного подбородка. Что-то холодное и

жестокое чудилось в этом человеке. Впоследствии, читая Щедринское описание градоначальников города Глухова, таким я представлял себе Угрюм-Бурчеева» (А. Ленский—Пережитое. «Русская Мысль», 1909, кн. IV, стор. 15). Шевченкові, як знаємо, Лапа здавався «непохожим на полицеймейстера» (запис під 3 жовтня) і взагалі услужним і приятним чоловіком. З ним поет стрівався іноді в товаристві, перебуваючи в Нижньому, і бачився навіть раз у Петербурзі (запис під 12 травня). Цілком можливо, що «бравый и любезный» та певне й розумний гвардійський полковник тямив, хто такий Шевченко, і при йому, сказати б, підтягувався й не виявляв суто поліцейських рис, зазначених у споминах Ленського. До того ж поет певне почував до поліцеймейстера і вдячність за неформальне відношення під час медичного огляду від якого так багато залежало Шевченкові. *Рл.*

Стор. 109, ряд. 33—34. «...Встретил я на бульваре детей,—три девочки и мальчик». Епізод з дітьми взагалі надзвичайно характерний для Шевченка. Поет, як знаємо, любив дуже дітей, був їм незмінним другом і заступником (діти Ускових, епізоди з життя Шевченкового на передмісті Київ і ин.). Отже до його самого треба прикласти слова його ж таки, сказані про Обеременка: «Он страстно любил маленьких детей, а это верный знак сердца кроткого, незлобивого» (запис під 29 липня). *С. Є.*

Стор. 110, рядок 20. Оповідання знаменитого російського письменника Л. Толстого (1828—1910) «Записки (а не «Рассказ», як помилково у Шевченка) маркера» було надруковане в журналі «Современник», 1855 р. кн. I. Воно написане саме тоді, коли, як зазначає в своїй книзі Б. Ейхенбаум почався після «Детства» період етюдів і спроб, період болючих сумнівів та боротьби. В цей час успіх Толстого підупадає і «к 60-м годам он считается почти забытым писателем» (Эйхенбаум Б.—Молодой Толстой. СПб. стор. 59). «Записки маркера» не звернули великої на себе уваги в критиці. Правда, «Современник», де друкувався тоді Толстой, гадав, що в «Записках маркера» та «Двух гусарах» письменник «снова сделал шаг вперед» (Зелинский В.—Русская критическая литература о произведениях Л. Н. Толстого, ч. I, изд. второе. Москва, 1898, стор. 83), але ця оцінка мала характер не естетичний, а етичний: «Относительно «Детства» и «Отрочества» очевидно каждому, что без непорочности нравственного чувства невозможно было бы не только исполнить эти повести, но и задумать их. Укажем другой пример—в «Записках маркера»: историю падения души, созданной с благородным направлением, мог так поразительно и верно задумать и исполнить только талант, сохранивший первобытную чистоту» (Там само, стор. 92). Аналогічно підійшов до оповідання критик Дружинин: «Записки маркера» показали в нем человека, хорошо понимающего многие грустные стороны современной жизни». Дальше зауваження, зовсім не розвинуте, свідчить все-ж, що

Дружининові «Записки маркера» естетично сподобались менше, ніж «Набег», і що художня манера Толстого в цей час ще не виробилась, перебуваючи в в періоді шукання: «По «Детству» и «Отрочеству», взятым отдельно, никак не угадаешь сочинителя «Омерков Севастополя», Грустный реализм «Маркера» совершенно не сходен с тонкой прелестью «Набега», «Метель» не имеет почти ничего общего с «Двумя гусарами» (Там само, стор. 60). К. Аксаков, розглядаючи в журналі «Русская Бесѣда» (1857 р., кн. I) ранні твори Толстого, зазначав, що «слабее прочих «Записки маркера» и «Два гусара» (Зелинский В.— стор. 117). Навпаки, «Отечественным Запискам» оповідання дуже сподобалось: «Тонкая наблюдательность, художническое умение видны из построения рассказа, в том взгляде, с каким маркер смотрит на постепенное развращение и разорение юноши, явившегося в бильярдную комнату ресторана столь благородным и прекрасным. Характеры Нехлюдова (погибающего юноши) и его приятелей, героев бильярдной, очерчены прекрасно. И как превосходно все это рассказано» (Там само, стор. 23). Захоплювалась оповіданням і «Библиотека для чтения» (це—«лучшая страница «Современника»), зазначивши, між іншим, невідповідність назви: «В «Записках маркера» нас остановило на минуту заглавие:—и действительно, из самого рассказа видно, что маркер едва-ли мог вести записки. Впрочем, дело не в заглавии, может быть, даже случайном» (Там само, стор. 22). Дійсно, писати «Записки» не могла неосвічена людина хоча все оповідання стилізовано під простовату її розмову (напр. «Амбиционный был—то-есть Нехлюдов-то. А уже что касается чего прочего, так вовсе не смыслил»; або: «Оно, известно, наше дело такое, что народу всякого видим: и самого что ни есть важного, и дряни то много бывает» і т. и.). Певну штучність такого невластивого Толстому простацького «сказа» (в інших творах Толстого цієї художньої манери не знайдемо) виразно помітив Шевченко («поддельная простота этого рассказа слишком очевидна»), а це свідчить про його критичну спостережливість та увагу до проблем оформлення художнього матеріалу.

П. Ф.

Стор. 110, ряд. 24—34. Сценою медичного огляду через поліцію закінчилося те важке становище, в якому опинивсь був поет з прибуттям до Нижнього Новгорода. Як було вже згадано (див. примітку до стор. 72), коли Шевченко їхав пароплавом з Астрахани до Нижнього, про його дуже жваво переводилося бюрократичне листування, щоб завернути його до Уральська чи до Оренбургу, де він мав чекати вирішення своєї долі. Тільки в Нижньому догнало поета це грізне для його листування. Несподіванка зустріла його відразу, скоро ступив він на берег у Нижньому. 20 вересня в журналі маємо запис: «Только что успел поздравить с временным новосельем хозяинку, хозяина (себто Сапожникових С. Э.) и вообще сопутниц и сопутников, как является Николай Александрович Брылкин (главный управляющий компании пароходства «Меркурий») и по секрету от других

об'являє сперва хазяину, а потом мне, что он имеет особенное предписание полицеймейстера дать ему знать о моем прибытии в город. Я хотя и тертый калач,—додає Шевченко,—но такая неожиданность меня сконфузила». Нижегородська поліція вже чекала Шевченка і своїх заходів ужила, удавшись до пароплавання, що перше повинно було знати, коли прибуде поет. Діставши неприємну звістку, Шевченко передав до поліції через Брилкина свій «пачпорт», себто одзвольний білет з Новопетровського, і почав з тривою дождитись закінчення «проклятого непорозуміння». Очевидно, він вже знав, мабуть через нових знайомих-нижегородців, у чім справа, бо вже другого дня в журналі згадує про можливе «путешествие, пожалуй по этапам, в Оренбург за получением указа об отставке». Була зроблена ніби нарада з приводу такої перспективи і нові приятелі нараяли поетові дипломатично захворіти,—«я рассудил,—пише Шевченко в журналі,—что не грех подлость отвратить лицемерием, и притворился больным» (запис під 21 вересня). Почалося прикре вичікування мєдичного огляду і поет кілька разів у журналі згадує, що сподівався «медика й полицеймейстера», або що його викликали до поліції. Тим часом нижегородці з свого боку поробили певне потрібні заходи про те, щоб адміністрація не чіпала поета. Згадавши, як його заспокоїла розмова з Брилкиним, Овсянниковим та Кишкиним, Шевченко додає: «если бы не эти добрые люди, мне бы пришлось теперь сидеть за решеткой и дожидать указа об отставке или просто броситься в объятия красавицы Волги. Последнее, кажется, было бы легче». Губернатором у Нижньому був тоді Ол. Муравйов (див. примітку до стор. 114), декабрист, людина інтелігентна й чула, що не забув ще про власні митарства на засланні й розумів, що перед ним не звичайний собі «злочинець» чи «нижний чин»,—і, натурально, він був тією останньою інстанцією, од якої залежала тоді доля Шевченка. Комедію з хворобою—хоч і не дуже пильно—довелося поетові грати цілих десять день, бо тільки 1 жовтня відбувся мєдичний огляд, наслідком якого був папір до коменданта в Новопетровському Ускова, датований 17 жовтня, в Новопетровському ж одержаний 11 грудня:

Господину Коменданту Новопетровскаго Укрепленія Маіору и Кавалеру. Въ слѣдствіе отношенія Вашего Высокоблагородія отъ 29 августа сего года за № 1674 имѣю честь при семъ препроводить выданный Вами билет за № 1403, отобранный отъ служившаго въ укрѣпленіи рядовымъ изъ бывшихъ художниковъ Тараса Шевченко и увѣдомить, что онъ прибылъ въ Н.-Новгородъ 20 Сентября въ разстроенномъ состояніи здоровья, который былъ мною освидѣтельствованъ вмѣстѣ съ Городовымъ Врачемъ и по освидѣтельствованіи онъ оказался немогущимъ слѣдовать въ обратный путь, впредь до совершенного выздоровленія. Актъ медицинскаго свидѣтельствованія мною представленъ г. Нижегородскому Военному Губернатору. Старшій Полицейстеръ Полковникъ Лапа» (Я в о р н и ц ь к и й Д.—Матеріяли до біографії Т. Г. Шевченка,

стор. 43; порівн. Родзевич А.—Т. Г. Шевченко въ Закаспійскомъ Краѣ. «Русская Старина», 1891, кн. V, стор. 446; Демьянов Г.—Т. Г. Шевченко въ Нижнемъ Новгородѣ. «Историческій Вѣстникъ», 1893, кн. V, стор. 338).

Діставши таке посвідчення, міг поет лекше зітхнути й записати 1 жовтня в журналі: «Вследствие этого обязательного визита я представляю себе мое возвращение в Оренбург сомнительным».

Проте перше ніж дійти до такого пів-утішного висновку, Шевченко пережив багато недобрих хвилин. Журнал і листи його за ці і найближчі дні повні того гіркого почуття й обурення, яких завдала йому несподівана халепа: це справді—«вопли так внезапно, так гнусно, подло уязвленного сердца». «Вот тебе и Москва,—писав Шевченко під свіжим вражінням.—Вот тебе и Петербург и театр, и академия, и эрмитаж, и сладкие дружеские об'яття земляков друзей моих Лазаревского и Гулака-Артемовского! Проклятие вам, корпусные и прочие командиры, мои мучители безнаказанные! Гнусно! безчеловечно! Отвратительно гнусно» (запис під 21 вересня). «Никто больше, как чорт, враг добрых наших помышлений, перешел мне дорогу в Питер»—сповіщав 8 жовтня Шевченко М. Лазаревського і, списавши свою пригоду, додає: «Я занедужав. Спасибі, нашлись здесь добрые люди, которые приютили меня и через посредство которых написано в Оренбург обо мне Катенину, чтобы он об'яснил мое отвратительное положение» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 413). «...Полицеймейстер об'явил мне,—описує Шевченко своє становище Ускову,—что я за настоящим указом об отставке должен отправиться обратно в Оренбург. Такое милое предложение меня не мало озадачило, но я вскоре оправился, т. е., заболел и сам написал в Оренбург, и добрых людей просил написать о себе прямо Катенину, прося его развязать сей гордиев узел как-нибудь помягче. Пока этот таинственный узел развязывался, я хворал, бродил по грязным нижегородским улицам и скучал до ипохондрии» (Там само, стор. 415). «По прибытии в Нижний Новгород неутомимая полиция разрушила мое блаженство»,—писав Шевченко вже згодом і трохи заспокоївшись до гр. Толстої, потішаючи себе думкою, що це може навіть на краще, бо в Нижньому він «отчитывается» найновішою літературою й робиться «похожим на человека» (Там само, стор. 416).

Починається для Шевченка довге сидіння в Нижньому—на волі і не на волі,—день за днем списане в журналі. «Собака на прив'язі»—характеризував не раз своє становище в Нижньому сам Шевченко (запис під 23 жовтня; лист до Щепкина,—«Твори», т. II, стор. 414—415). Це сидіння з формально-юридичного боку поділяється такими датами: до 23 жовтня—повна невідомість і невиясненність становища; 23 жовтня—звістка про заборону їхати до столиць; 1 березня 1858 р. дозвіл жити в Петербурзі, але під доглядом поліції. Про самопочуття поета див. відповідні записи в журналі, а також із того часу листування.

Стор. 110, рядок 25. Гартвінг (Шевченко ще пише — Гартвих і Гартвіг)—міський лікар у Нижньому, з яким Шевченко підтримував знайомість і потім (див. записи під 4, 5, 6 і 28 жовтня). С. Э.

Стор. 110, рядок 35. «С сьогоднішнього дня починаються здесь спектакли». Театр у Нижнім-Новгороді—один з найстаріших на всю Росію провінціальних театрів. Повстав він з кріпацької трупи кн. Шаховського, року 1798 стає приступним для всього суспільства, і з того часу існував з невеличкими перервами вже увесь час. З 20-х років, після смерті фундатора театру, переходить він до приватних рук, з 40-х—це один з найсолідніших на всю Росію (А. С. Гацицкий—Нижегородский театр. 1798—1867. Н.-Новгор. 1867). Помешкання театру, як і зазначено у Шевченка, було невелике: у партері вміщалося тільки 60 стільців; далі—2 яруси лож, у третьому—галерея (П. Морозов—«Воспоминанія о нижегородскомъ театрѣ 60-хъ годовъ. «Ежег. Имп. Театр. 1910. т. III, стор. 13). Історик рос. театру П. О. Морозов згадує за одвідувачів цього театру років 8—10 по від'їзді з Нижнього Шевченка; за цей час зміни були, звичайно, невеликі. «Публика партера была, большею частью, все одна и та же: у оркестра неизменно можно было видеть завзятых театралов Сапожниковых, красивую фигуру стройного, высокого старика с седыми курчавыми волосами,—декабриста Ивана Александровича Анненкова..., всегда гладко выбритого и тщательно одетого Константина Антоновича Шрейдерса, который в 1857 г. приютил у себя случайно попавшего в нижний Шевченко и близко сошелся с злополучным изгнанником-поетом; его друзей—архитектора Н. О. Фрелиха и молодого аптекаря Н. В. Эвениуса и еще нескольких других лиц... Приезжали в театр и представители нижегородского купечества, занимавшие обыкновенно ложи со всеми своими чадами и домочадцами, с естными припасами и напитками, чтобы было чем заняться в антрактах; некоторые из купцов, в огромных лисьих шубах и валеных калошах, прямо шли в первый ряд, где шубу подстилали под себя, а калоши ставили под кресла» (Там само, стор. 15). Театром володіли різні особи, але фактичним господарем його був К. Ф. Смольков (з 1847 і до 80 рр. антрепренер взагалі меткий і вмілий (Там само, стор. 12—13). Відомий актор А. П. Ленский, що за молодечих років грав і в Нижньому (1865), досить яскравими фарбами малює цього типового експлоататора. Актори залежали од його цілком; жили вони всі разом у театральному флігелі, на актрис дивився він тільки як на жінок, що мусять у його ласки запобігати. «Большинству актеров Смольков говорил «ты» и не только не подавал руки, но, случалось даже, делал своею рукою «отеческое внушение», в виде 2—3 пощечин, на которые забытые люди отвечали извинениями перед тем же Смольковым». Коли ж хто з акторів ставився до такого «внушения» инакше, то «в этих случаях как из под земли выростали около него жившие у него издавна трое братьев плотников, здоровенные детины, преданные ему, как псы, и готовые

вступитися при малейшем сопротивлении» (А. Ленский—Пережитое. «Русская Мысль», 1909, кн. V, стор. 34, 36). Як що було так під час «реформ», то за Шевченкових часів було напевно не инакше.

Про одвідування Шевченком театра в Нижньому див. у П. Руліна—Шевченко і театр. Збірник «Шевченко та його доба, т. I.

Рл.

Стор. 110, рядок 37. Потехин Олексій Антипович (1829—1908), відомий письменник, виховувався в Демидівському Ліцеї в Ярославлі, служив якийсь час у війську, брав участь у відомій експедиції письменників 1856 р., описавши Надволжя. В 80-х роках керував репертуарною частиною імператорських театрів; р. 1901 обраний був на почесного академіка. Літературна діяльність Потехина починається 1852 р. нарисами з провінціального побуту; оповідання й повісті, переважно з народнього життя, здобули йому чималу популярність у 60—70 рр. («Около денег», «Бедные дворяне», «Крушинский» та ин.). Йому також належить низка драм: згадана у Шевченка «Суд людской—не божий», виставлена вперше на петербурзькій сцені 1854 р.; «Мишура», «Отрезанный ломоть», «Вакантное место», «Чужое добро в прок не идет», «Около денег» (переробка романа) та ин. Потехин був одним із наслідувачів Островського; тому й мали його п'єси успіх у перші роки захоплення «народньою», суто-великоруською драматургією. Але в жадній з своїх п'єс не підіймався він до рівня навіть найслабших творів Островського. Солодкий сентименталізм, невміння опанувати драматичну форму, невитриманність психології і одна може позитивна риса—знання зовнішньої сторони народнього побуту—отакими рисами визначалися його п'єси. Що-ж до драми «Суд людской», то належить вона як-раз до найслабших його творів. Аполон Григор'єв, що так радо вітав усе народне, все ж мусів зазначити, що ця п'єса—невміле наслідування «Не в свои сани не садись» Островського. На його думку, Потехин «тип Русакова перевел в жанр, судьбу дочери в печальную мелодраму, общедоступное патетическое в отвратительный вой кликуш (Григорьев А.—Собрание сочинений под ред. В. Садовника. Москва, 1915. Вып. II, стор. 81). Згодом А. Скабичевський зарахував цю п'єсу до «нравственно-сентиментальных въздыханій» (Сочинения А. Скабичевского. СПб. 1903, т. I, стор. 814). Сюжет драми надзвичайно немудрий. Закохані не мають змоги одружитись; наслідок—божевілля дівчини (вже в другому акті); далі вона одужує, але, побачивши батька, надумує йти в черниці; що-ж до її милого, то закінчує він в одчаї п'єсу словами: «Один у меня отец—царь-батюшка, ему пойду служить, за него да за матушку Россию сложу свою голову победную» (Порівн. И. Игнатов—Театр и зрители. «Голосъ Минувшаго», 1916, кн. XII, стор. 213—215).

Однієї цієї фрази, що нагадувала про напружено-патріотичний стиль Полевого та Кукольника, було вже досить, щоб викликати різку характеристику в Шевченка: «драма—дрянь с подробностями». *Рл.*

Стор. 110, ряд. 38—39. Мочалова Марія Васильовна—небога славнозвісного трагика. Піунова, згадуючи за Щепкинів виступ у ролі «Матроса», пише, що Мочалова «такъ была увлечена игрою своею с М. С. Щепкинымъ, что по окончанни спектакля долго не могла прийти в себя и горько плакала; плакал и сам Михаил Семенович... плакал потрясенный и игрою, и приемом публики, и слезами Мочаловой и моими. И как же он целовал нас и уговаривал не плакать» («Артист», кн. VII, стор. 177). Яка з Мочалової була актриса, цього ми власне не знаємо: російський провінціяльний театр мав не одну актрису з таким прізвищем. Р.

Стор. 110, ряд. 40—41. Климовський (дійсне прізвище—Євген Оглоблін) народився р. 1824, помер десь у 70 рр.; вчився спочатку в Військово-медичній академії, потім у Московському університеті, але курсу не скінчив. З 1846 р. почав учитись співу при Московському театрі (у Тамброні). Року 1854 перейшов на короткий час до Петербурзького театру; далі, одружившись, працював у Костромі, а з літа 1857 року в Нижньому («Дѣло Архива Дирекціи Императорскихъ театровъ о службѣ... артиста русской оперной труппы Евгенія Оглоблина, по театру Климовскаго—1846 р. № 10734»). При кінці 40-х років це був відомий на всю Москву співака (Максимов С. В.—А. Н. Островскій по моимъ воспоминаніямъ. «Полн. собр. соч. Островскаго», т. XI. изд. «Просвѣщеніе», стор. 15), автор усій Росії відомого романса «Хуторок» та інших вокальних творів (Гацисскій—Нижегородскій театр, стор. 61). У Нижньому він стрів дуже добру оцінку як-раз за той сезон, коли бачив його Шевченко: «драгоценный артист для всякого провинциального театра: он равно хорош и в легкой опере, и в драме, и в большой комедии, и живом водевиле. В продолжение прошлого зимнего сезона (то-б то за Шевченкових часів) он являлся в 64 ролях, самых разнородных, и выполнял их с большим тактом, — добросовестно. Также доставлял г. Климовский публике большое удовольствие своим пением в водевилях»,—так характеризує його нижегородський рецензент («Нижегор. Губери. Вѣдомости», 1858. № 41). Історик тамтешнього ж театру зазначає просту манеру гри у Климовського. «Если он и не всегда глубоко понимает свои роли, зато играет их всегда сознательно; если не всецело в них входит, не скрывает за ними своей личности, зато умеет по крайней мере дать понять смысл и значение своей роли, а не исказить ее. Оттого-то речь его не отзывается фразерством, а игра всегда солидна, благородна, приятна и запечатлена порядочностью тона, если можно так выразиться. Гримасничанья и неистовых ухваток за ним вовсе не водится. Умеренная сдержанность и благородство—девиз его игры» (Гацисскій, стор. 62).

У своїй рецензії зазначає й Шевченко за цього актора: «Кажется, целью его поступления на сцену было испытание себя и окончательный выбор тех ролей, которые больше подойдут к свойству его таланта. Нам он в особенности понравился в пьесе «Судь людской, не божій» и в

п'єсах Островского» («Нижег. Губ. Вѣд.», 1858, № 5). В п'єсі «Судь людской» довелося Климовському очевидячки грати Михайлу, в «Бѣдность не порокъ»—Митю, а може і Яшу (в цій ролі доводиться співати). Між записом у журналі та рецензією є певна суперечливість. Мабуть, придивившись краще до Климовського та ще й особисто з ним спізнавшись (див. запис під 29 листопада і 9 грудня), Шевченко одмінив про його свою попередню думку.

Рл.

Стор. 110, ряд. 41—42. «Коломенский хлебник»—водевіль, переклад з французької мови П. Федорова. Грала його в Петербурзі в сезоні 1847/8 рр.; але в репертуарі далі ми його вже не зустрічаємо (Вольф—Хроника, II, стор. 133).

Рл.

Стор. 111, рядок 1. Моцарт Вольфганг Амедей (1756—1791)—родом із Зальцбурга в Німеччині—один із найгеніяльніших музик усього світу. Вже на сьомім році життя з успіхом зробив був концертне турне по Європі, виступаючи як піяніст, імпровізатор і автор. Людина надзвичайно доброї та щирої душі, не вмів і не хотів підроблятися, щоб здобути собі тепле місце, і тому помер на 36 році свого життя в злиднях. Навіть поховано його в «братерській» домовині. Моцарт володів усіма засобами музичного виразу, всіма музичними формами. Він написав близько шестисот музичних творів—між ними месси, ораторії, опери, симфонії, арії, концерти, романси, п'єси для різних інструментів і т. и. Всі його твори носять на собі риси чарівної ясности, сердечности, вся творчість його геніяльно проста, легка і разом глибока, контрапунктична розробка надзвичайно художня. Впливом своїм на музик усього світу Моцарт виказав універсальний музичний геній. З опер його найкращі «Дон-Жуан» та «Чарівна флейта».

З Шевченка був великий прихильник Моцартів, як це ми бачимо й з інших його, крім журналу, творів. Так, у повісті «Музыкант» він згадує про сонати Моцарта та «некоторые места из знаменитого «Реквиема» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 615, 650). Дм. Р.

Стор. 111, рядок 14. Якобі Н. К.—один з нижегородських знайомих Шевченка, цікавий власне тією атмосферою інтелігентности й опозиційности («довольно едкий либерал»), яку зустрічав, у його буваючи, поет. У Якобі Шевченко познайомився з декабристом Анненковим (запис під 16 жовтня) й чув деякі подробиці взагалі з життя декабристів, а також інших визначних людей (під 16 жовтня, 6 листопада); у Якобі брав читати нелегальну літературу («Крещеная собственность» Герцена,—під 11 жовтня), від його ж пішов і той портрет Герцена, що Шевченко скопіював у своєму журналі «для имени этого святого человека» (під 10 грудня). Шевченко змалював був портрети подружжя. Якобі «під 8—9 листопада»), але доля цих портретів нам невідома.

С. Є.

Стор. III, рядок 23. Гверчино—Доменіко Франческо Барбієрі (Domenico Francesco Barbieri), прозваний Гверчино, себто косоокий, італійський маляр Болонської школи, народився в Ченто 1591 р., вмер у Болоньї 1666 р. Він молодший з тих п'ятьох майстрів (Гвідо Рені, Альбано, Доменікіно, Гверчино і Лонфранко), що кохалися в традиціях школи Каррачей, яка поставила за мету собі студіювати не тільки природу, але й старовинних майстрів, щоб вибрати у кожного з них найкращі риси,—тому-то вони й відомі під назвою «еклектиків». Перші твори Гверчино визначаються чорними тінями, прорізними яскравим світлом. У двадцятих роках XVII століття він уживає дуже яскравих фарб. Взявши на себе (1641 р.) керівництво болонською школою, Гверчино пішов слідом за попередником своїм Гвідо Рені. Як і Доменікіно та Гвідо Рені, Гверчино являє собою перехід од школи Каррачей до Караваджіо. *Ол. Н.*

Стор. III, рядок 24. Цампієрі Доменіко (Domenico Zamperii), прозваний Доменікіно, італійський маляр Болонської школи, народився у Болоньї 1581 р., вмер у Неаполі 1641 р. Це найліпший з учнів Карраччі, що після свого вчителя хотіли об'єднати найкращі досягнення попередніх майстрів з різних шкіл, а через те вони вкинулися були в умовність та безживність. Доменікіно не мав ані буйної уяви, ані оригінальності (про неї, як сказано, всі вони й не дбали навіть), ані глибокодумности; але він мав реальне знання свого діла і добре почував красу композиції й тим далеко був випередив своїх товаришів.

К. П. Брюлов копіював один із найкращих творів цього артиста, «Св. євангеліст Іоан» (див. у повісті «Художник», Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 290, 297, 305). У початку минулого століття картину цю придбав Д. О. Нарішкин, а потім її купив царь Микола I, щоб подарувати своїй дружині, а по її заповіту, 1881 р. картина перейшла до Ермітажу. Згадана в Шевченка дуже гарна копія Брюлова тепер у музеї Академії Мистецтв. *Ол. Н.*

Стор. III, ряд. 30—33. Мне необходима денежная работа, а иначе я должен буду обратиться опять за святыми финансами к моему искреннему М. Лазаревскому. Попробую, не удастся ли устранить эту необходимость». Шукати заробітку довелося Шевченкові з найперших днів перебування його в Нижньому. Але перше замовлення на портрет дістав він тільки 13 жовтня. Зазначивши про сеанс у місцевої красуні Попової, Шевченко додає: «Первый портрет рисую за деньги, за 25 руб., посмотрим, что дальше будет. Не худо б, если бы таких тароватых красавиц было погуще в Нижнем. Хоть бы на портного заработал» (під 13 жовтня). Потім ще він малював за гроші портрет Дорохової та її вихованки (1—4 листопаду), Варенцової та її сина (під 14—19 листопаду), почав групу з Шрейдерса, Кадинського і Фрейлиха (під 26 і 30 листопада), але змалював кожного окремо (10 січня, 12 лютого). На цьому, здається,

й кінчилися заробітки Шевченкові в Нижньому, оправдавши побоювання поета («Я на публику здешнюю плохо надеюся», — запис під 7 жовтня). Розчарування що-до можливості прожити в Нижньому з пензля прийшло дуже хутко. Вже 8 жовтня Шевченко пише до М. Лазаревського: «Не знаю, как долго продлится мое сидение в Н.-Новгороде: думаю, что я скоро не вырвуся; пришли мне сколько-нибудь денег; я почти не одет, а следовательно не могу показаться в люди и начать работу за деньги» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 413). Під 6 листопаду в журналі читаємо: «Рисовать ничего порядочного не могу, не придумаю, да и помещение мое не позволяет. Рисовал бы портреты—за деньги не с кого, а даром работать совестно». З листування поетового ми знаємо, що в Нижньому він справді сидів часто без грошей, і радісно вітав кожную допомогу від приятелів. «Препоганий Нижній Новгород. Копійки нема де заробить», — напр. писав він Кулішеві 4 січня 1858 р., дякуючи за прислані гроші («Твори», т. II, стор. 421). «Питаєш ти, чи багато у мене грошей,—одписує поет Щепкинові 5 грудня.—Дуже, дуже небагато, мій друже єдиний: нема де взять. Заходився рисувать карандашем портрети, так що ж? нарисував три портрети та й сижу, склавши руки. Без столиці художник—риба без води. Погано, дуже мені погано у цім Нижнім» (Там само, стор. 418). І тільки в листах до Ускова знаходимо ніби інше: «Мне здесь пока хорошо,—читаємо в першому листі з 12 листопаду.—Нижегородская аристократия принимает меня радушно и за работу платит не торгуясь 25 рублей серебром за портрет, нарисованный карандашем. Деньги у меня есть. Костюм себе построил первого сорта, начиная с голландского белья» (Там само, стор. 415). «Деньжонок уже накопилось столько,—оповіщає Шевченко Ускова 17 лютого,—что безбедно можно прожить года три за границею, а там—что бог даст» (Там само, стор. 423). Треба завважити, що перший до Ускова лист припадає на листопад,—єдиний місяць, коли Шевченко справді мав досить платної роботи. До того ж отими наївними хвастощами він може хотів ще й підкреслити перед Усковим різницю між його прикрим становищем у Новопетровському та кращею долею по виїзді звідти. С. Є.

Стор. 112, ряд. 4—5. Генерал Веймарн—командир карабинерського полку в Нижньому; робив Шевченкові деякі дрібні послуги (див. під 11 жовтня) і належав мабуть до ліберальної частини нижегородського громадянства (розмова з ним 4 жовтня, зустріч у його з декабристом Анненковим 8 листопаду і т. и.). Цим можна пояснити його характеристику в журналі: «Генерал Веймарн замечателен тем, что он не похож на русского генерала, а похож вообще на прекрасного простого человека». С. Є.

Стор. 112, рядок 5. Кудлай—молодший поліціймейстер у Нижньому, на думку Шевченка цікавий тим, що не схожий був на поліціймейстера. Звернув на себе увагу поета ще й тим, що був родичем і приятелем

товариша Шевченкового з Академії, художника Петровського, тоді вже небіжчика. З Кудлаєм Шевченко згадав багато дечого з хорошого минулого— «о Питере, о покойном Петровском и о великом Брюллове» (запис під 6 жовтня). С. Є.

Стор. 112, рядок 11. Петровський Павло Степанович—рідний брат близького приятеля і товариша Шевченкового з Академії, худ. Петра Петровського (про його див. примітку до стор. 30). Павло Петровський знайомий був Шевченкові ще з петербурзьких часів. Про смерть його поет записав під 30 березня: «Отвратительная новость! Бедная старуха-мать, она не перенесет этой страшной новости». С. Є.

Стор. 112, рядок 28. Гомель—повітове місто на Білорусі, на р. Сожі, під 52°25' півн. шир. і 31°1' схід. довг. Місто дуже давнє, засноване ще за князівських часів, належало до Чернігівського князівства, потім Литві; за Хмельнищини приєдналося до України; з 1665 р. одійшло до Польщі і було під нею до 1772 р., коли забрала його Росія. З 1852 р. повітове місто, чималий торговельний (між иншого хлібом) та промисловий пункт. С. Є.

Стор. 113, рядок 2 і далі. «...По примеру Юлія Цезаря»... Дуже характерна тут згадка про знаменитого римлянина (100—44 р. до Р. Х.), власне про його здатність «диктовать... разом письма о пяти совершенно разных предметах, чему,—додає Шевченко,—я почти не верю». Цю здатність і зазначають саме біографи Юлія Цезаря. «В галльском походе,—писав ще Плутарх,—он приучил себя диктовать, во время езды, письма, при чем мог одновременно диктовать двум писцам, а, по словам Оппія, и больше. Говорят даже, что обычай переписываться с друзьями в городе ввел Цезарь,—за недостатком времени он не мог видется с ними лично для переговоров о важных делах вследствие множества занятий и огромного пространства столицы» (Плутарх—Сравнительная жизнеописанія, т. VI, вип. 2-й, изд. А. Суворина. СПб, 1893, стор. 330). Шевченко й тут показує себе людиною, в класичній старовині начитансю. С. Є.

Стор. 113, рядок 30. «Сын любви»—драма надзвичайно популярного колись німецького драматурга А. Ф. Коцебу (1761—1819). Сучасник Шіллера і Гете, був він таки далеко більш за них знаний перед широкою театральною публікою. Як у Німеччині, так само й по инших країнах були його п'єси найрепертуарнішими (Max Martésteig—Das deutsche Theater im neunzehnten Jahrhundert Leipzig, 1924, стор. 131—132). Безперечно обізнання з сценою, патос, дешева мораль, оптимістична ідеологія, яка запевняла, що все в світі йде гаразд, що все благородне завсіди знайде собі нагороду, що слуги неподільно віддані бувають своїм панам—от чим захоплював Коцебу тогочасну публіку. В Росії він теж був дуже

популярний. Більшість його п'єс перекладено на російську мову, і «Коцебятина», як її охрестив Пушкин, посіла була сцену протягом 1800—1870 років (див. Варнеке Б.—Исторія русскаго театра, стор. 323—327; Игнатов И.—Театръ и зрители. Москва, 1916 т. I стор. 78—94). Поміж іншими п'єсами Коцебу «Сын любви» менш була відома. Уперше виставили її в Петербурзі р. 1803 (Вольф А.—Хроника, т. II, стор. XXIX), а далі з'являлася вона на кону дуже рідко. Року 1856 її поновлено на сцені Александринського театру, але, як зазначали «Отечественныя Записки» (1856 р., т. 115, Совр. Хрон., стор. 47), нічим виправдати цього не можна було. Що ж до Шевченкового присуду, то, висловлюючи його в такій надто делікатній, хоч і безперечно негативній формі, не хотів поет сказати щось прикре своїй захопленій п'єсою со-путниці.

Рл.

Стор. 113, рядок 37. Васильєва, названа у Шевченка артисткою Московського театру,—це Катерина Миколаєвна Васильєва, дружина досить відомого в Москві в 50-х роках актора Сергія Васильєва (див. згадки її дочки арт. Н. С. Васильєвої, «Ежегод. Имп. Театровъ», 1909, I, —8); перші свої виступи на сцені, можливо, К. Васильєва зробила в Нижньому. Публіка завсіди добре приймала її. «В этой артистке, всегда занимающей и в драме, и в комедии, и в водевиле первые роли, талант неоспоримый: в ней есть и чувство, и разнообразие, и добросовестность в исполнении. Впрочем, нужно сказать также во имя справедливости, что г-жа Васильева въ большой комедии выше, чем в драме, а в водевиле еще выше, чем в комедии. Жаль только, что голос г-жи Васильевой слаб в пении; это очень вредит ей при исполнении куплетов». Далі завважував нижегородський рецензент, що на жаль рідко танцює Васильєва: публіка дуже любить характерні її танки («Нижегор. Губ. Вѣд.» 1858. № 43). Таку-ж думку висловлював у своїй рецензії і Шевченко, хоча під 12 листопаду як-раз з приводу танків Васильєвої обурено записує: «Какое варварское понятие об искусстве!» Залишалася Васильєва у Нижньому ще два, здається, сезони і завжди мала гарний успіх («Музык. и Театр. Вѣстн.» 1858 р., № 21, стор. 246; 1859 р., № 45, стор. 443).

Рл.

Стор. 113, рядок 38. Платонов—грав у Нижньому з року 1855-го (Гацинский А.—Нижегородский театр, стор. 58).

Рл.

Стор. 113, рядок 39. «Путаница»—водевіль, переклад з французької мови П. Федорова; досить популярна з р. 1841 у Петербурзі п'єса. Відомий актор Мартинов утворив із своєї ролі такий суцільний та живий тип, що п'єса, яку мало що й помітили були на французьких сценах у Парижі та в Петербурзі, держалася на російській сцені в тому ж таки Петербурзі років з 2 (А. Вольф—Хроника, т. I, стор. 83; т. II, стор. VI, XXVII). Провінціяльне виконання, річ зрозумілива, Шевченкові не одобалося—«лубочно».

Рл.

Стор. 114, ряд. 3—7. Лист до М. Лазаревського, датований 8-м жовтня, описує пригоду з одставкою поета й затримання його в Нижньому; опріч того, Шевченко прохає ще Лазаревського сповістити гр. Толстому «о моем гнусном положении» й подякувати подружжю Толстим за попереднє клопотання, а також прислати «скільки-нибудь денег». Кінчається обіцячкою: «В другой раз буду тобі писать більше, а тепер нездужаю» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 413). С. Є.

Стор. 114, рядок 12. Шрейдерс Костянтин Антонович (†1894)—один з Нижегородських приятелів Шевченка. Зв'язували з ним поета деякі спільні згадки з Київа, бо Шрейдерс учився в Київському університеті й був, як зазначено в журналі, «в некотором роде» земляком Шевченкові; та певне мала тут вагу й спільність інтелектуальних інтересів,—принаймні, Шевченко називає Шрейдерса своїм «поставщиком чтения». Шрейдерс служив за чиновника особливих дорученнів при Нижегородському губернаторі, Ол. Муравйові, і через його Шевченко мав відомості про стан своєї справи в офіційальних кругах: Шрейдерс напр. перший подає поетові звістку про папери від військового начальства з Оренбургу, що забороняли Шевченкові їхати до столиць (див. запис під 23 жовтня). Не без того либонь, щоб Шрейдерс, користуючись з свого становища, таки і не впливав на свого патрона-губернатора, щоб поліпшити поетову долю в Нижньому. Єсть у літературі навіть звістка—правда, дуже сумнівна—що сама знайомість Шевченка з Шрейдерсом одбулася в Муравйова (Демянов Г. П.—Т. Г. Шевченко въ Нижнемъ Новгородѣ. «Историческій Вѣстникъ», 1893, кн. V, стор. 339). В усякому разі в журналі та листуванні Шевченковим з Нижегородського періоду ім'я Шрейдерса стрінемо дуже часто і кожного разу з такими епітетами, як «милейший», «добрейший» і ин. Шевченко бував у його часто, а з 8-го січня у його навіть був оселився, зазначивши жартома в журналі: «с сегодняшнего числа я занимаю две квартиры. Прежнюю у Овсянникова и новую у Шрейдерса. Остается наделать долгов, а спрятаться есть куда». У Шрейдерса поет справляв і свої йменини «шумно, весело и изяшно» (запис під 25 лютого). Ця кватира, що стала за пристановище для Шевченка, була на Варварці, в будинку міністерства фінансів, де згодом містилося управління державних маєтків (Семенов В. П.—Россія, т. I, стор. 38; порівн. «Истор. Вѣстникъ», 1893, кн. V, стор. 339). Виряжаючи Шрейдерса в січні 1858 р. до Петербургу, Шевченко дає йому рекомендації до своїх столичних приятелів (див. «Твори», т. II, стор. 421; порівн. «Истор. Вѣстникъ», 1893, кн. V, стор. 343), а також усякі доручення, які той ретельно виконав (запис під 19 лютого). 30 листопаду Шевченко почав був малювати групу з своїх приятелів, серед яких був і Шрейдерс; «предполагаемый рисунок сепиею, завважае Шевченко, очень удачно сгруппировался», але все ж його не довелось скінчити, бо приятелі були «неакуратны в сеансах—обстоятельство важное при работе» (запис під 30 листопаду), і згодом, 10 січня, Шевченко списав пор-

трета з самого Шрейдерса «довольно удачно» Цей портрет з підписом: «1858 года. Т. Шевченко» («нарисован карандашем и исполнен необыкновенно художественно»,—«Истор. Вѣстникъ», 1893, кн. V, стор. 340), Шрейдерс зберегав до своєї смерті, як дорогу реліквію; по його смерті портрет перейшов був до близького «приятеля Шрейдерсового, відомого історика театру П. О. Морозова, а від його до акад. Ол. П. Новицького (Новицький Ол.—Шевченко як маляр, стор. 48).

Ще за життя Шрейдерса, 1893 р., якийсь Г. Дем'янов надрукував з його оповіданнів згадану вже тут статтю про перебування поета в Нижньому («Историческій Вѣстникъ», кн. V). На жаль—чи пам'ять зрадила самого Шрейдерса, чи не уважно слухав його Дем'янов—у статті повно недоречностей і неточностей, зате багато анекдотичного матеріялу, характерного може з побутового погляду, але непевного, коли брати його за біографічні звістки. С. Є.

Стор. 114, рядок 14. «Некий барон Торнау»—це Федір Федорович Торнау (1810—1890), з 1850 р. військовий агент у Відні, згодом генерал-лейтенант і письменник. Бравши участь у військових кампаніях 1828 та 1831 рр., а також у війні з кавказькими гірськими племенами, Торнау потім списав свої вражіння. Між іншим Торнау два роки перебував у полоні в кабардинців і його згадки про це—«Воспоминанія кавказскаго офицера» («Русскій Вѣстникъ» 1864 р. і окремо, в Москві, 1865 р.)—були такі популярні, що діждались перекладу на кілька європейських мов. С. Є.

Стор. 114, рядок 20. За губернатора в Нижньому Новгороді був тоді Муравйов Олександр Миколаєвич, людина безперечно визначна, складної психики й сильної вдачі, та надзвичайно химерної долі особистої. Народився Муравйов 1792 р. в родині, що дала кількох талановитих діячів; проробивши кампанію 1812—1815 р.р., він р. 1818 в чині полковника генерального штаба подався в відставку, захопившись політикою: його ім'я знаходимо серед фундаторів «Союза Спасенія» та членів «Союза Благоденствія». Нове захоплення релігійними питаннями відтягло Муравйова од таємного товариства і в грудневому повстанні участі він не бере. А проте до справи декабристів його все ж притягнуто, суджено і засуджено в шостій категорії (каторга на 6 років) за те, що «участвовав в умысле царубийства согласием, в 1817 г. из'явленным, равно как участвовав и в учреждении Тайного общества, хотя потом от оногo совершенно удалился, но о цели его правительству не донес» (Оксман Ю.—Декабристы, изд. Центрархива, стор. 453—454). «По уваженію совершенного и искреннего раскаяния», кару Муравйову замінено засланням на життя до Сибіру, навіть без позбавлення чинів та дворянства («Восстание декабристов». Материалы. Изд. Центрархива, т. VIII, Алфавит декабристов, стор. 129). Незабаром Муравйову дозволено вступити на державну службу—спершу городничим в Іркутську, далі губернатором у Тобольську, головою уголовної палати у Вятці та Симфе-

рополі, губернатором в Архангельську—і всюду, згинаючись перед центральним урядом, він держав себе незалежно перед місцевими нотаблями, воював з розбещенністю чиновництва, хабарництвом і т. и., обстоюючи за інтереси людности. Р. 1853-го, коли почалася кримська війна, Муравйов знову вступає на військову службу в тому самому чині полковника, в якому скінчив був свою військову кар'єру р. 1818. 1856 р. його призначено на військового губернатора до Нижнього, де він пробув до 1861 р., винісши на своїх плечах усю роботу селянської реформи та уперту й завзяту провадячи боротьбу з місцевими кріпостниками. Помер 1863 р. в Москві сенатором (Див. Короленко В. Г.—Легенда о царѣ и декабристѣ. Полн. собр. соч., т. IX, СПб. 1914; «Муравіада», сатирическіє стихи. «Русская Старина», 1897, кн. IX; Савельев А. А.—Нѣскольکو словъ о бывшемъ Нижегородскомъ губернаторѣ А. Н. Муравьевѣ. «Русская Старина», 1898, кн. VI і VII; Штрайх С.—Провокация среди декабристов. Москва, 1925; Штрайх С.—Кающийся декабрист. «Красная Новь», 1925, кн. XII). «Революционер и мечтатель в юности,—так характеризує Муравйова Короленко,—прошедший долгую школу дореформенного режима—сам он стоял на грани двух периодов русской жизни. Свободолюбец мечтой, всеми привычками и приемами—он принадлежал к старому типу самовластного дореформенного чиновничества. Необыкновенно даровитая натура, он в совершенстве овладел этими приемами и направил их, как новый Валленрод, на разрушение основ этого строя... Чрез все человеческие недостатки, тоже, может быть, крупные в этой богатой, сложной и независимой натуре, светится все-таки редкая красота ранней мечты и борьбы за нее на закате жизни» («Полн. собр. соч.», т. IX, стор. 166—167). «Муравьев—личность сложная и любопытная»,—пише про його навіть неприхильний до його новітній дослідник (Штрайх С.—Кающийся декабрист. «Кр. Новь», 1925, кн. VII, стор. 169), показавши довгу й карколомну адміністративну кар'єру цього фундатора першого таємного в Росії товариства, що один з усіх декабристів дістав таки змогу, нехай частково, але практично боротись за мрії своїх «юних днів, днів весни».

Щастя Шевченкове, що потрапив він у своїй непевній мандрівці під опіку цієї «сложной и любопытной личности», а не якого-небудь звичайного тоді бурбона-губернатора з щедринських помпадурів. Безперечно, доля поетова цілком була в руках у губернатора, і будь ним не «старий бунтівник», а один з таких розповсюджених тоді і потім помпадурів, Шевченкові напевне довелося б мандрувати за одставкою до Оренбургу, і—хто зна, як тоді склалося б далше його життя. Треба думати, хоч ми й не маємо документальних даних, що коли Муравйову доведено було про прибуття амністованого, але не зовсім, поета до Нижнього, то він дав тон, як з ним поводитися, і це й одбилося на офіційальному становищі поета та на поводженні з ним губерніяльного начальства. Є навіть звістка, — правда, як зараз побачимо, легендарна,—ніби Муравйов сам заопікувався поетом першого ж дня його прибуття до Нижнього. Шрей-

дерс, якого викликано до губернатора, ніби застав там чоловіка, «одетого в какую-то рваную шубейку и длинные сапоги». «После обычного приветствия, Муравйов сказал, обращаясь к Шр(ейдер)су с приветливой улыбкой: «Вот, Константин Антонович,—при этом он указал на сидевшего мужчину,—рекомендую вам нашего знаменитого поэта Тараса Григорьевича Шевченку...». Затем губернатор начал рассказывать о том, что при увольнении Шевченка из службы произошла ошибка, которую, вероятно, допустил «пьяный писарь»... «Словом,—продолжал Муравьев,—в билете ему написали вместо «в Оренбург»—«в Петербург», и эта ошибка была открыта только теперь, когда Тарас Григорьевич приехал в Нижний Новгород. Во всяком случае, сделаем в пользу его все, что в силах сделать... А теперь, Константин Антонович, я убедительно прошу вас приютить у себя Тараса Григорьевича, которому я говорил так много о вас хорошего (Демянов Г. П.—Т. Г. Шевченко въ Нижнемъ Новгороде. «Истор. Вѣстникъ», 1893, кн. V, стор. 339). Ясно, що це оповідання—вігадка од першого й до останнього слова, зворушлива і гарна—але легенда. Шевченко, що записував кожен свій крок у Нижньому, жадним способом не міг оминати такої надто цікавої пригоди з губернатором. Тим часом вона ніже натяком єдиним не одбилася ні в журналі, ні в листуванні того часу. Проте, легендарна і фактично цілком непевна, звістка ця психологічно дуже цінна: вона стверджує, що Муравйов справді заважив чимало, до того ж у добрий бік, у тодішньому вирішенні долі Шевченка. Я думаю навіть, що на Муравйова натякає фраза в поетовому листі до Ускова з 12 листопаду, що «я... сам написав в Оренбург и добрых людей просил написать о себе прямо Катенину, прося его развязать сей гордиев узел (справу Шевченка. С. Є.) как-нибудь помягче» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 415; порівн. лист до М. Лазаревського на стор. 413). До командира корпусу, генерала Катенина, безпосередно з таким делікатним проханням могла удатися тільки рівна йому особа, а такою в Нижньому був чи не сам тільки генерал-майор Муравйов.

За легендарний я вважаю і той портрет ніби Муравйова (власність Архівної Комісії в Нижньому), про який звістку і навіть репродукцію подано в книзі акад. О. П. Новицького («Шевченко як маляр», стор. 48 і 22). Коли ми порівнюємо цей ніби Муравйова портрет з справжнім портретом Нижегородського губернатора (див. «Русская Старина», 1898, кн. VI), то побачимо двох людей абсолютно різних, що й рисочки не мають схо... Вже одно те, що Муравйову було тоді 64 роки і всі його взивали «стариком», а тим часом як на Шевченковому портреті маємо зовсім не стару людину—ясно говорить, що це не може бути Муравйов. І знов же в журналі поетовім не знайдемо й натякання на те, ніби Шевченко малював портрет з губернатора, хоча він акуратно нотує, кого, коли й за яких обставин малював. Шевченко раз тільки зустрівся з Муравйовим у його ж таки домі,—це тоді, коли він «не ради... светского пошлого визита», а з доручення Щапкіна зайшов був до небоги

Муравйова Галинської, щоб занести їй портрет артиста: «вышел сам губернатор, я поздравил его с получением через плечо Анны, раскланялся и вышел...» (запис під 12 січня). Ця візита і ця зустріч, видно, навіть тяжкі були для поета: «на меня пахнуло холодом от этой честной компании»,—завважає він і зараз таки додає, що читаючи у Піунової Пушкіна, він «отогрел губернаторским холодом обвеянную душу». Це було б абсолютно неможливо, коли б поет зустрівся був з губернатором за таких обставин, про які оповідає легенда.

І взагалі у Шевченка до Муравйова—стримане, холодне сказав би: навіть мало не вороже почуття. Він, що з таким піететом згадує скрізь у журналі про декабристів, що саме слово «декабрист» пише раз-у-раз з великої літери й надзвичайно старанно-каліграфічно—він ні разу не додав до наймення Муравйова цього в його устах такого значущого епітета. Більше навіть. Під 7 листопаду Шевченко записує про Муравйова явно неможливе і несправедливе оповідання, ніби той «велел посечь» селян за якусь дрібницю, тим часом як документально відомо, що Муравйов як-раз тягнув руку за кріпаків, обороняв їх, вивів у себе в губернії різки і видержав на цьому як-раз ґрунті завзяту боротьбу з сікуторами з місцевого панства (див. примітку до стор. 124). Один тільки раз прорвалось було у Шевченка слово спочуття до Муравйова, — саме там, де він згадує про його промову до комітету, скликаного з приводу скасування кріпацтва; зібрання, записує Шевченко, «открыто речью военного губернатора Н. А. (sic!) Муравьева, — речью не пошлою, официальною, а одушевленною, христианскою свободною речью» (запис під 19 лютого; див. примітку до стор. 53). Ця промова так була зацікавила Шевченка, що він навіть прохав одну з своїх впливових знайомих — «достать копию речи Муравьева» (запис під 20 лютого).

Так фактично стоять перед нами стосунки двох визначних, оригінальних людей свого часу, обох колишніх засланив—губернатора і поета. Поглиблення та пояснення цих стосунків вимагало б спеціального дослідю.

С. .

Стор. 114, рядок 23. Ковалевський Егор Петрович (а не навпаки, як помилково у Шевченка) народився р. 1811-го на Харківщині, скінчив Харківський університет і служив спершу в гірському департаменті, багато подорожував (хивинська експедиція гр. Перовського, подорож до Африки, Китая, Черногоріі і т. и.). З 1856 р. був, як це зазначено й у Шевченка, начальником Азіятського департаменту; з 1861 р. сенатором і разом товаришем голови Географічного Товариства. Помер р. 1868-го. Свою літературну діяльність почав віршованими творами 1832 р., але згодом перейшов на прозу (низка белетристичних творів і, особливо, описів свого подорожування по світу та історичних праць: «Четыре мѣсяца въ Черногоріи» (1841), «Странствователь по сушѣ и морямъ» (1843—1845), «Путешествіе во внутреннюю Африку» (1849), «Путешествіе в Китай» (1853), «Графъ Блудовъ и его время» (1866) і багато інших). Але

найглибшу по собі на довгі часи пам'ять лишив був Ковалевський, виступивши ініціатором заснування 1859 р. «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым» (так званий «Литературный Фонд»), якого й був першим головою (див.: Корнилов А. — Пятидесятилетие Литературного Фонда, 1859—1909, в «Юбилейном Сборникъ» Литературного Фонда, СПб. 1909; Пантелеев Л.—Е. П. Ковалевский, первый председатель Литературного Фонда,—там само). З Ковалевським Шевченко незабаром стрівся в Петербурзі; як голова Літературного Фонду Ковалевський клопотався 1860 р. про визволення з кріпацтва Шевченкових родичів (подробиці цієї справи див. у С. Єфремова—Поет і плантатор. Збірник «Шевченко та його доба», т. I). Один, що маємо, лист поета до Ковалевського показує приятні між ними стосунки (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 437). С. Є.

Стор. 114, ряд. 27—28. У Шевченка не точно тут подано заголовок і навіть прізвище автора цікавої йому праці. Навсправжки це була книга Н. Храмцовського—«Краткій очеркъ истории и описание Нижняго Новгорода въ двухъ частяхъ, составленный Н. Храмцовскимъ. Издание В. К. Мичурина. Съ 28 видами и 2-мя планами, снятыми съ натуры Быстрицкимъ, гравированными на камнѣ. Часть первая: Очеркъ истории. Стр. VI нenum. + 127 + 31 + 3 + IV нenum. in 8°. Нижній Новгородъ. Въ губернской типографіи. 1857». Зміст книги: «Гл. I: Событія, предшествовавшія основанію Н.-Новгорода. Съ 1171 по 1222 г. Гл. II: Новгородъ-Нижній—пригородокъ Суздальскій. Съ 1222 по 1350 г. Гл. III: Нижній-Новгородъ—столица Великого Княжества Нижегородскаго. Съ 1350 по 1392 г. Гл. IV: Нижній подъ властью Москвы. Съ 1392 по 1605 г. Гл. V: Нижній въ смутное время. Съ 1605 по 1613 г. Гл. VI: Нижній отъ восшествія на престоль Михаила Феодоровича до открытія намѣстничества. Съ 1613 по 1779 г. Гл. VII: Отъ открытія намѣстничества до настоящего времени. Съ 1779 по 1856 г.». Слідом за основним текстом містяться примітки (усіх 309) з великим бібліографічним апаратом, далі опис плану з покажчиком вулиць у місті, нарешті оглав і друкарські помилки. Шевченко мав у руках тільки цю першу частину праці Храмцовського, бо друга («Описание города») вийшла аж 1859 р. Була то, як видно, та сама книга, що збереглася в Шевченковій бібліотеці й без імени автора та з неточним заголовком означена ч. 67-им в «Описи книгам, принадлежавшим Т. Г. Шевченку» (див. Айзеншток І.—Замітки й матеріяли про Шевченка. «Червоний Шлях», 1923, кн. VIII, стор. 238). З книги Храмцовського, що довгий час мала репутацію найкращої з місцевого минулого праці, Шевченко й бере наведені під 9 жовтня і далі в багатьох місцях журналу історичні відомості про нижегородські пам'ятки старовини та мистецтва.

Храмцовський Микола Іванович (1818—1890) народився у Вологді, в родині міщанина, шкільної освіти не мав, з 10 років переїхав з батьками до Нижнього, служив до кінця 70-х років на всяких дріб-

них посадах (прикажчиком соляних операцій, помішником капітана, писарем, секретарем у земстві і т. н.). Почавши р. 1846 свою літературну діяльність белетристичними нарисами «И русское сердце не камень», Храмцовський потім переходить до історичних студій над нижегородською старовиною. Окрім зазначених попереду книг, цей «отец истории Нижегородского края» містить чимало нарисів у місцевих та столичних виданнях, що їх високо оцінили пізніші дослідники місцевої історії: «Николай Иванович не оставил, кажется, ни одного более или менее достопримечательного уголка в Н.-Новгороде, который-бы не был им описан и раз'яснен на основании собранных им исторических материалов» («Памяти Н. И. Храмцовскаго, историка Нижняго-Новгорода». Изд. Нижегородской Губ. Ученой Архивной Комиссии. Н.-Новгород, 1899).

С. Є.

Стор. 115, рядок 11. «Крещеная собственность» — стаття Ол. Герцена, що вийшла 1853 р. в Лондоні окремою брошюрою, а р. 1857-го мала вже друге видання, що й потрапило до рук Шевченкові од гостинного Якобі. З передмови до першого видання брошюри виходить, що це власне був уривок з першої частини того «странного труда» Герценового, що згодом прибрав форму мемуарів «Былое и думы» (див. Герцен А. И.—Полное собр. соч. и писемъ, т. VII, стор. 263). Зрозуміливі річ, чому цей гострий та дотепний протест проти кріпацтва Шевченко визначає тут, як «сердечное, задушевное человеческое слово».

С. Є.

Стор. 115, ряд. 15—16. Рисунок Архангельського собора в Нижньому був до 1883 р. власністю В. Лазаревського, а від його перейшов до В. Тарновського. Тепер у Чернігівському Історичному Музеї кол. В. Тарновського (Новицький Ол. — Т. Шевченко як маляр, стор. 65).

С. Є.

Стор. 115, ряд. 20—21. Доля портрета з красуні Г. М. Попової, першого зробленого в Нижньому за гроші, нам невідома.

С. Є.

Стор. 115, рядок 29. Піунова Катерина Борисівна (1843—1909), артистка на той час у Нижегородському театрі, героїня нещасливого роману поетового, якій чимало присвячено місця на сторінках журналу. Піуновій, під час першої її з Шевченком зустрічі, було всього 14 років (порівн. «Артистъ», 1890, кн. VII, стор. 16). Зв'язки з театром були традиційні в родині Піунових; сама Катерина Піунова з'явилася вперше в театрі ще двоохрічною дівчинкою, часто виступала й потім. Тут же таки в Нижньому помітив її відомий московський актор Живокіні, забрав з собою до Москви, де Піунова всього один рік училася в театральній школі. Повернувшись до Нижнього, вона стала таким потрібним членом театральної трупі, що після пожежі, яка знищила театр, вона разом з бабкою і всією трупою переїхала до Костроми, а згодом і до Пензи. Року

1855 опинилася вона знов у Нижньому (А. Гациський — Нижегородській театр, стор. 59—0).

Майже нічого ми не знаємо про ці дитячі роки в театральній праці Піунової і перші більш певні відомості про її гру припадають на часи знайомости з Шевченком. Молодість та грація Піунової, безсумнівний акторський темперамент, були надзвичайно придатні на те, щоб передавати головні ролі репертуару тих часів — водевільних «простушек», для яких не треба було драматичного таланту: найголовніше тут було, щоб весело і жваво провести ролю, вдало проспівати куплети та щось не дуже хитре протанцювати. Цілком зрозумілою стає й ця перша оцінка гри Піунової у Шевченковому журналі: «естественна и грациозна». Все ж, одвідуючи далі театр і в жовтні і в листопаді, Шевченко нічого не пише про Піунову, хоч і згадує про Трусову, Васильєву, Климовського і Владимірова — акторів того ж таки театру. Беручи до уваги, що по провінціальних театрах майже всі актори грали що-дня, можна думати, що Піунова нічим особливим не звертала тоді на себе уваги поетової, не вирізнялася з-поміж інших акторів. Либонь тільки перед приїздом Щепкина Шевченко ближче спізнався з Піуною. Насамперед мусів він був узяти на себе деяку підготовчу до вистави «Москаля-Чарівника» роботу; далі ж, зустрічаючись з Піуною що-дня на Щепкинових гастроях, поет і захопився молоденькою актрисою. Під впливом цього раптового кохання до неї й був Шевченко мало що не до кінця свого перебування в Нижньому. Проте не збудив він у молоденької актриси, що була тоді захоплена першим гучним успіхом на сцені, ніякого серйозного почуття. І вона сама, та й її родина, дивилися на Шевченка тільки як на впливову людину, що її можна позискати для прискорення сценичної кар'єри. Сама Піунова, правда, згадувала опісля за ті часи в іншому зовсім тоні. Року 1889, коли по всій Росії стало добре вже видно велике значіння українського поета, згадує вона про свої до Шевченка стосунки так: «Тогда, 15-летняя девчонка, я, конечно, не могла оценить этого великого человека, но зато всю жизнь потом гордилась и горжусь, что обратила на себя его внимание. Тарас Григорьевич бывал у нас каждый день, и все его ужасно любили... Мои братья и сестры положительно, бывало, его облепят, и он с ними по целым часам забавляется, поет им малороссийские песни. В одно из таких обыденных посещений, — вдруг Тарас Григорьевич заявляет, что ему нужно что-то сообщить важное. «Слушайте, батько и матко» (он очень часто так называл, любя, моих отца и мать, и, говоря, обыкновенно мешал русские слова с малороссийскими) «и ты, Катруся» (так он всегда звал меня), — прислухай. Вы давно меня знаете, видите: вот я какой есть — такой и буду. У вас, батько и матко, есть товар, а я купец — отдайте мне Катрусю!... Как ни любили мы все Тараса Григорьевича, но тут вся семья свету божьего не взвидела — ведь товару-то 15—16 лет еще полных не было, а купцу-то под 50!... Да и вообще, что в нем было жениховского? — Сапоги смазные, дегтярные, тулуп чуть не нагольный, шапка самая

простая барашковая, да такая страшная и, в патетические минуты Тараса Григорьевича, хлопающаяся на пол в день по сотне раз. После долгих, жарких разговоров решили — ждать год, а то и два... Уехал Тарас Григорьевич вскоре в Питер, и кто же не помнит, что творилось во время его приезда туда!... Много писем было получено моим отцом от Тараса Григорьевича, — а прямого отказа все не было, но... приехал из Екатеринбурга Максимилян Карлович Шмидгоф и произвел на Катрью сильное впечатление... Так что как-то на пасхе послали Тарасу Григорьевичу ответ с окончательным отказом» («Артист», 1890, кн. VII, стор. 178—179).

Цілком зрозуміло, як дуже брентить тут бажання виправдати себе за те, що погорджувала коханням поета. Але з дальшого тягу роману, що цілком змістився од початку і до кінця на сторінках журналу, видно, що справа не була такою ідилічно-простенькою, якою намагається через багато літ показати її Піунова; що вона знайшла свій фінал, і фінал недвозначний, ще в Нижньому («дрянь госпожа Пиунова, от ноготка до волоска дрянь», — запис під 24 лютого). Переживши і чари захоплення, і муки розчарування; спробувавши вирвати свою наречену з міщанського оточення й надихнути її вищими інтересами (див. записи під 1, 11, 14, 30 і 31 січня, 1, 2, 3, 5, 7, 8, 15, 16, 17 і 22 лютого), поет мусів визнати повну свою невдачу, і наведений присуд був розпачливим її виразом. З журналу видно, що виїхав Шевченко з Нижнього, ліквідувавши свою сердечну справу зовсім, і потім тільки раз зітхнув був у журналі, побачивши в Петербурзі «Свадьбу Кречинского»: «Как бы хороша была в этой роли моя незабвенная Пиунова» (запис під 19 травня). Згодом у листі до Щепкина 13 листопаду 1858 р. маємо ще один, але вже цілком одвертий відгук: «Скажи мені, будь ласкав, щоб з мене тепер було, як би я був оженився на моїй любій Тетясі? Пропавший чоловік та й більш нічого» (Ярцев А. — Шевченко и Щепкинъ. «Кіевская Старина», 1898, кн. II стор. 208). Отже версія Піунової про якісь надії, подані поетові перед виїздом з Нижнього, про численні ніби листи від Шевченка з Петербургу, навіть про початок знайомости з її майбутнім чоловіком Шмідгофом — не що інше, як її власна вигадка. Виїздив з Нижнього Шевченко з розбитим серцем і з єдиною думкою — забути «в об'ятях моего старого искреннего друга (Щепкина)... и Пиунову, и все мои горькие утраты и неудачи» (запис під 24 лютого). Трудно, певна річ, винуватити Піунову за те, що вона була сама собою, але фактичне спростування до її оповідання зробити треба.

Звичайно, що не міг тоді Шевченко об'єктивно до гри Піунової поставитися і тому й малює він собі такими рожевими фарбами майбутню акторську кар'єру Піунової. Проте не виправдалися його рожеві прогнози. Пишучи Шевченко з захопленням про її виступи в своєму журналі, вже в рецензії своїй (про неї див. примітку до ст. 142) зробив він дуже обережні застереження. Раючи Піуновій поширити свій репертуар, одноманітність і легкість якого вадила її талантові, бо при звичаювала несерйоз-

но, невдумливо ставитися до своїх ролів, зазначав Шевченко й невміння її охопити ролю, що від цього жанру відрізнялася, і де-які дефекти в дикції. Стежучи за дальшими шляхами її сценичного життя (скільки це можна зробити, зважаючи на обмеженість матеріалів до історії провінціального театру), спостерегаємо, що виправдалися по суті деякі побоювання Шевченкові. Граючи в перші роки своєї сценичної кар'єри легенькі водевільні ролі, звикла Піунова недбайливо ставитися до своїх ролів; дефекти в дикції повернулися згодом у фальшиві ноти; вона іноді «кричала, порядком визжала»; голос її «отзывается різкою визгливостью» (Рулін П.—Шевченко і Піунова. «Україна, 1925, кн. I—II, стор. 132 і 134). Але, поруч з тим, виходила Піунова потроху на інший сценичний шлях, на побутові ролі. Року 1865 грав із нею у Володимирі відомий згодом актор А. П. Ленський, що й характеризує її у своїх згадках так: «Піунова-Шмитгофъ была очень хорошая актриса, преимущественно на бытовые роли, к которым очень шел ее довольно вульгарный тембр голоса и который значительно вредил ей в других ролях. В роли Василисы вся комическая, бытовая стороны русского быта были у нея безподобны. Роль Евгении в комедии «На бойком месте» играла она удивительно». (А. Ленский—Пережитое. «Русская Мысль», 1909, кн. IV, стор. 11). Такою побутовою актрисою й увійшла вона в історію російського провінціального театру. Проте, в останні роки своєї театральної діяльності особливо підкреслювала вона найгрубіші риси людської вдачі (Докладніше див. у згаданій статті П. Рупіна—Шевченко і К. Б. Піунова. «Україна», 1925, кн. I—II). Рл.

Стор. 115, рядок 31. «Вільгельм Телль»—опера знаменитого італійського композитора Россіні Джоакино (1792—1868). Спочатку він писав у стилі опери-буф, з таких творів його й до цього часу не сходить по всьому світі з репертуару опера «Севільський цилюрник» (1816 р.), що захоплює свіжістю своїх мелодій та бадьорістю музики. Переїхавши до Парижу на посаду директора придворної музики та генерального інспектора співу, Россіні під німецькими та французькими впливами змінює віртуозний напрямок своєї творчості на драматичний, одсовує колоратуру на другий план. Із творів цього характеру найкращий—опера «Вільгельм Телль»—музична драма. Увертюра цієї опери особливо велику здобула популярність у нас в половині XIX віку. Та це видно і з Шевченкового журналу, де поет чотири рази зазначає, що слухав цю увертюру (13 жовтня, 5 і 6 лютого, 21 квітня). Тоді був звичай такі популярні увертюри грати перед початком драматичних спектаклів, як те бачимо і в цьому спектаклі з Піуновою, ба навіть і перед іншими операми, як це теж бачимо з того місця в журналі, де увертюру з «Вільгельма Телля» грали, очевидно, перед оперою Доніцетті «Лінда ди Шамуні» (запис під 21 квітня). З інших опер Россіні уславились: «Отелло», «Мойсей», «Облога Коринта», «Семирамида», «Сорока-злодійка», «Танкред» та «Ченерентола». Шевченко дуже захоплювався музикою Россіні, надто

«Вильгельмом Теллем», як це видно не тільки з журналу його. Костомаров напр. пригадує, як він в-осени 1860 р. стрівся з Шевченком на опері «Вильгельм Телль»: «Онъ (Шевченко) чрезвычайно любилъ эту оперу и приходил в детский восторг от пения Тамберлика и де-Бассини, имея привычку при этом восклицать по-малорусски: «матері його сто конанок чортів, як же славно!» (Костомаров Н. И.—Письмо... къ издателю-редактору... «Русская Старина», 1880, кн. III, стор. 605).

Дм. Р.

Стор. 115, ряд. 33—35. «Каковы то теперь спектакли в Питере на Большом Театрѣ?» «Большой Театр»—теперішня консерваторія, проти кол. Маріїнського оперового театру; перебудовано його 1826—1836 рр. Вже Шевченкова повість «Художник» давала підстави думати, що, працюючи в Ширяєва, брав поет участь у роботах коло оздоблення того театру (Рулін П.—Шевченко і театр. Збірник «Шевченко то його доба», т. I. стор. 110—111). І дійсно таки збереглася в архіві Дирекції імператорських театрів умова господарчої частини Дирекції з Ширяєвим. Праця провадилася тільки в 1836 році, за короткий до відкриття вистав час (порівн. згадку в повісті «Художник»,—«Поэмы, повѣсти и рассказы...», стор. 272). Грала тоді в цьому театрі драматична трупа, що визначними своїми талантами дуже захоплювала публіку. Згадуючи це, і скоротило Шевченкові «хоть бы одним глазком взглянуть, одним ухом послушать».

Рл.

Стор. 116, ряд. 1—2. «...Нарисовал вид двух безыменных башен, часть Кремлевской стены и вид на Заочье». Хоча акад. О. Новицький («Шевченко як маляр», стор. 65) уважає це за два рисунки, але сам поет далі пише: «в целом вышел порядочный рисунок»,—отже ніби мова тільки про один. Такий рисунок з написом «Вид на Заочье» В. Горленко р. 1888 зазначив, як власність В. Лазаревського («Кіевская Старина» 1888, кв. VI, Документы..., стор. 83). Дальша його доля нам невідома.

С. Є.

Стор. 116, рядок 7. Згадана тут і під 16 жовтня «Пчела»—це «Сѣверная Пчела», газета політична й літературна, що виходила в Петербурзі рр. 1825—1864,—орган двох Аяксів російської реакції та сервілізму—Тадея Булгарина та Миколи Греча. Порожня, безграмотна, бездарно редактована, газета ця надолужувала доносами та саморекламою, маючи сталу й ганебну репутацію офіціоза при російському уряді. Публіка мало її читала, не вважаючи навіть на те, що до кінця 5.-х років «С. Пчела» мала монополію на закордонну політику. По смерті Булгарина (1859 р.), газета пробувала змінити напрям і один час (1861—1864 р.) навіть заняла була постать у лавах ліберальної журналістики, але ганебне минула занадто тяжіло над нею: газета с тавром «Сѣверной Пчелы» вже не могла мати успіху й мусіла р. 1864-го припинитися. (Див. Лемке М.—

Булгаринъ. «Русское Богатство», 1903, кн. XII). Вираз «подлости Пчелы» (запис під 16 жовтня) показує, як до цього Булгаринового родіння ставився Шевченко. С. Є.

Стор. 116, ряд. 8—9 Варенцов Віктор Гаврилович (1825—1867), педагог та етнограф, скінчивши 1845 р. Казанський університет кандидатом російської словесности, вчителював у Пермі, Пензі, Саратові, а 16 березня 1857 р. був призначений на посаду інспектора дворянського інституту в Нижньому Новгороді; та вже 21-го листопаду того ж таки року одержав призначення виконувати обов'язки ад'юнкта в Казанському університеті при кафедрі російської словесности. 1860-го року через хворобу перейшов на посаду директора народніх шкіл у Самарській губ., з осені 1863 р.—директор Керченської гімназії, з 1864 р.—окружний інспектор Одеської шкільної округи; на початку 1867 р. кинув службу, поїхав лікуватися за кордон і там помер 1-го квітня 1867 р. Надрукував: «Сборникъ русскихъ духовныхъ стиховъ», СПб., 1860 р., «Сборникъ пѣсенъ Самарскаго края», СПб., 1862 р., кілька педагогічних статей у «Журналі Мин. Нар. Просвѣщенія» й перекладів з різних слов'янських мов у «Русской Бесѣдѣ» (Загоскин Н. П.—За столѣтъ. Біографическій словарь профессоровъ и преподавателей И. Казанскаго Университета (1804—1904), ч. I. Казань 1904 г., ст. 52—53).

Але крім цього Варенцова Шевченко в Нижньому назвав був ще Олександра Петровича Варенцова (запис під 12 листопаду) та його жінку «гусароподобную» М. Варенцову, сестру князя Голицына, що був за ад'ютанта в місцевого губернатора. З неї та з її сінка («мальчик лет пяти, избалованный, будущий собачник, камер-юнкер и вообще человек-дрянь»,—запис під 16 листопаду) Шевченко змалював за гроші портрети, яких доля нам невідома.

Згадуючи про Віктора Гавриловича та Олександра Петровича Варенцових, Шевченко здебільшого зазначає самі їхні прізвища, не подаючи імен. Не вважаючи на це, досить ясно, що під 15, 16 та 26 жовтня мова мовиться про першого з них; так само з певністю можемо сказати те ж саме і з приводу вказівок під 2 і 5 листопаду та 12 грудня, бо ж з Ол. Варенцовим Шевченко познайомився 12 листопаду, тим часом коли другий Варенцов, себ-то Віктор, між 5 листопаду та 10 грудня був у Петербурзі, та й рисам його цілком відповідає те, що тут (і в листах до Лазаревського та Куліша,—див. «Твори», т. II, стор. 47 і 48) зазначив Шевченко. Вказівка ж під 20 грудня напевно вже торкається Олександра Варенцова, бо це й умовам життя останнього більш відповідає та й навряд, щоб 20 грудня брав участь у концерті Віктор Гаврилович, коли його було вже призначено 21 листопаду до Казани.

Та бачимо, що серед Шевченкових знайомих у Нижньому був іще й третій Варенцов, що його атестовано як «директора театра» (запис під 4 січня, порівн. у листі до Щепкина: «я бачився з директором Нижегородського театра, з г. Варенцовим, питав його на счет условій, і він

сказав мені, що «согласится на условие, какое ты ему предложишь», — «Твори», т. II, стор. 417—418); або: «На Вар(енцо)ва нема надії. Дерево та ще й дубове» (Там само, 423). Про його ближче ми нічого не знаємо.

Ще одного Варенцова—купця назвав Шевченко потім у Москві (запис під 24 березня), рекомендуючи його за «музыканта и любителя искусств».

А. Л.

Стор. 116, ряд. 12—13. Другий том «Записокъ о Южной Руси» Куліша вийшов 1857 р.: цензурна дата—25 лютого 1857 р. Дізнавшись од Варенцова про цю книгу, Шевченко 19 жовтня в листі до М. Лазаревського просить переказати Кулішеві: «Нехай мені пришле другий том «Записокъ о Южной Руси»... та «нехай і первий прикине» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 414). Під 10 листопаду Шевченко занотує в журналі, що дістав од Куліша книги, а між ними «Записки о Южной Руси» обидва томи. Другий том «Записокъ» сподобався Шевченкові так само, як і перший. «Чи багато в тебе преномерантів на «Записки о Южной Руси»?—запитує Шевченко Куліша в листі 5 грудня.—Боже мій, як би мені хотілося, щоб ти зробив свої «Записки о Южной Руси» постійним періодическим изданієм на шталт журналу. Нам з тобою треба добре поговорить о сім святім ділі» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 419). Ця ентузіастична пропозиція, як відомо, прихильності у Куліша не знайшла і він одписав: «Про журнал я й не помишляю. Не наше се діло, Тарасе. Утонеш у журналі без слави й без пам'яті. Нехай хто инший веде журнал, а ми помагатимем—то се так! Нам треба писать у тому роді, который есть наше праведне достояніе і що вже нехай хто инший хоть як потіє, а нічого такого не втне. Журнальна ж премудрість не велике диво і багато знайдеться до цього діла мистеців. Нехай собі мізкують на здоров'я!» («Письма П. А. Кулиша къ Шевченку»,—«Кіевская Старина», 1898, кн. II, стор. 230). Дальша історія нашої журналістики показала, що мав певне рацію таки ентузіастичний Шевченко, а не розважний Куліш.

Другий том «Записокъ о Южной Руси» притяг особливу увагу Шевченка ще й тим, що Куліш надрукував тут його поему «Наймичку»,— правда, без імени автора, закрившись тим, що він ніби знайшов цей анонімний твір в альбомі у якоїсь панночки-хуторянки на Україні. Це подало Шевченкові надію, що так знайдеться і поема його «Іван Гус», і він пише до Куліша: «Спасибі тобі за «Наймичку». Чи не найдеш там у панночки-хуторяночки в альбомі мого «Івана Гуса»? Добре було б, як би найшов, а то шкода буде, як пропаде» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 418—419).

С. Є.

Стор. 116, ряд. 14—16. «...Будто бы в Москве между молодежью ходит письмо Костомарова, адресованное на имя Государя». Такого листа Костомарова, писаного з Лондона, ми не знаємо, та його напевне й не було, і Костомаров не був «сопричтен

к собору наших заграничних апостолов», а саме тоді вернувся до Саратова з закордонної, подорожі («Автобіографія Н. И. Костомарова», вид. «Задруги», стор. 248; порівн. запис під 5 листопаду). Мабуть оця подорож і дала привід до чутки, що записав Шевченко,—однієї з тих чуток, що кружляли того взагалі на чутки багатого часу. С. Є.

Стор. 116, рядок 34. Мабуть мова тут про Сазонова Миколу Івановича (1815—1862), одного з найближчих друзів Герценових за університетських часів, «талантливого неудачника», мовляв один з його біографів. Скінчивши Московський університет, Сазонов р. 1839 їде за кордон—спершу як службовець російського посольства, але незабаром кидає службу, сходиться з радикальними елементами й переходить на становище емігранта, беручи якийсь час участь у газеті Прудона «La Voix du Peuple», потім у радикальній «Reforme»; за співробітництво в останній французький уряд р. 1850 вислав був Сазонова з Франції—саме під той час, коли й російський уряд звелів йому негайно вертатися до Росії. Сазонов, перебравшись до Швейцарії, вернутися відмовивсь; сенат судив його поза очі й ухвалив: «лишить всех прав состояння, считать изгнанным навсегда из пределов государства». Під час кримської війни Сазонов надрукував у друкарні Герцена брошуру «Родной голосъ на чужбинѣ. Русскимъ плѣннымъ во Франціи» (1855), в якій закликав бранців—скинути «яго немецкого правительства», а тоді дбати про «вольность и землю» для селян та про «устройство славянского мира». Тоді ж таки писав Сазонов і в легальній російській журналістиці, містячи в «Отечественныхъ Запискахъ» та інших виданнях дописи й статті під псевдонімом—Карл Штахель. Це був час, коли він цілком вже розійшовся з Герценом, і р. 1857-го, саме коли Шевченко подає в журналі чутку про нове нелегальне видання Сазонова—цей, навпаки, удається в Парижі до вел. кн. Костянтина з проханням простити його «заблуждения» й дозволити йому вернутись до Росії. Дозвіл він дістав 1858 р., але з поворотом до Росії зволікався, почав видавати в Парижі ліберальну «La Gazette du Nord», яка успіху не мала й р. 1860 припинилась. Разом Сазонов посилав дописи до реакційного «Нашего Времени». Герцен присвятив своєму колишньому приятелеві яскравий розділ серед своїх «Русскихъ тѣней» у «Былом и думахъ» (Герцен А. И.—Полное собрание сочинений и писемъ», т. XIII, стор. 572—589; фактичні відомості про Сазонова подає М. Лемке в примітках до творів Герцена,—т. XIV, стор. 128—149, т. X, стор. 155—157; пор. Рязанов Н.—Карл Марксъ и рускіе люди сороковыхъ годовъ. «Современный Міръ», 19 2, кн. VIII—IX).

Вже з поданих тут відомостей видно, що записань Шевченковому журналі чутка про те, ніби Сазонов почав видавати нелегальний російський журнал у Парижі, не мала під собою ніяких фактичних підстав. Навпаки, саме тоді, як згадано, Сазонов круто міняє свій курс і шукає ласки у російського уряду. Та й взагалі закордонного журналу з назвою «Посредникъ» і з таким плутано-неможливим завданням (бути по-

середником між Герценом та російським урядом і разом викривати «правительственные гадости») ми не знаємо: це також певне одна з тих численних чуток, які оплодив переступний час. С. Є.

Стор. 116, рядок 37. «Le Nord» (повний титул: «Le Nord, Journal quotidien. Edition de la poste») — орган російського уряду, що почав виходити з 20 червня 1855 р. в Брюсселі під редакцією якогось Поггенполя — «интригана, русского немца, который уверяет, что ненавидит немцев», як характеризував його Ів. Тургенев. Газета виходила спершу не регулярно, а потім щодня, на кошти, що одержувала вона через відомого одкупщика Кокорева. Співробітниками «Le Nord» були — Греч, гр. Д. Толстой і сила всяких анонімів, а з відомих письменників тільки — Тютчев, Ап. Майков та Погодин. Не вважаючи на те, що газета дуже таїлася з своєю залежністю від російського уряду й навіть містила іноді, про людське око, опозиційні статті, що на кордоні потрапляли під цензурні ножиці, — характер і призначення офіційного видання не були секретом. Тим більше, що уряд наганяв до свого органу співробітників із підлеглих службовців та обов'язкових передплатників так ретельно, що подекуди навіть сільські розправи примушувано передплачувати французьку газету (див.: примітку М. Лемке при виданні Герцена А. И. — Полное собрание сочинений и писемъ, т. VIII, стор. 362—371). Як видно з Шевченкової характеристики цієї газети («подлости Пчелы [и] le Nord и вообще правительственные гадости»), поет добре знав, що то було за видання й чого воно варте. С. Є.

Стор. 116, ряд. 39—40. Картуш, або Луї-Домінік Бургіньон (1693—172 р.), завзятий ватажок зграї грабіжників, скараний у Парижі на смерть через колесування; за свої химерні пригоди перейшов він навіть у легенду. Грабіжницьке прізвище його (Картуш) зробилося ознакою нахабного злодія, і в цьому розумінні прикладає його Шевченко до тодішнього імператора французів Наполеона III («коронованный Картуш»), — очевидно за його відомий державний переворот 2 грудня 1851 р. та може й за розбишацьке поведіння з пресою. Наполеона III-го (1808—1873) Шевченко в журналі ще раз згадує під схожим епітетом, обертаючись до слави з докором, що вона

У Версалі над злодієм

Набор розпустила («Слава», запис під 9 лютого).

В українському письменстві ім'я Картуша згадує ще Котляревський у своїй «Енеїді» (ч. IV, строфа 41), так упорядковуючи картинну галерею у царя Латина:

Потрет був француза Картуша,

Против його стояв Гаркуша,

А Ванька-Кайн впереді.

А. Л.

Стор. 117, рядок 5. Тимашев Олександр Егорович (1808—1893), генерал-ад'ютант, з 1856 р. начальник штабу корпусу жандармів та керуючий «III Отделением»; pp. 1862—1877 був міністром внутрішніх справ і, як такий між иншим брав участь у тій комісії, що виробила знаменитий акт 18/30 травня 1876 р. («Lex Josephoviana»). Герцен дуже дотепно висміював Тимашева за його бажання вислужитись доносами й узивав його за це графом *in spe*. Цікава між иншим подробиця: сам Тимашев був талановитим скульптором та карикатуристом і містив свої карикатури в «Искрѣ» ще в 1859 р. (Герцен А. И.—Полн. собр. соч. и писемъ, т. X, стор. 366). С. Є.

Стор. 117, ряд. 11—12. Анненков Іван Олександрович (1802—1873), декабрист, брав помітну участь у Північному товаристві. Його обвинувачено в тому, що він «участвовал в умысле царубийства согласием и принадлежал к тайному обществу с знанием сокровенной цели» (Оксман Ю.—Декабристы. Изд. Центрархива. Москва, 1926, стор. 450). Присудом поставлено Анненкова в другу категорію і засуджено на «політичну смерть» («положить голову на плаху, а потом сослать вечно в каторжную работу»—там само, стор. 449). Потім цю кару було зменшено на 20 років каторжної роботи; 14 грудня 1835 р. Анненкова було одзвонено від каторги й пущено на поселення в Сибіру. На початку царювання Олександра II Анненков зміг повернутися до Росії, оселився у Нижньому-Новгороді, де й познайомився з ним Шевченко. Біограф Анненкова відзначає його високі моральні риси, незалежні погляди і тиху м'яку вдачу (див. «Декабристы». 86 портретовъ. Пояснит. біографическій текстъ П. М. Головачева. Москва, 1906 р. стор. 7—9).,—з цим сходиться цілком і характеристика його в Шевченковому журналі. П. Ф.

Стор. 117, рядок 16. Чернишев Олександр Іванович (1780—1857), генерал Олександровських і Миколаєвських часів, брав участь у всіх кампаніях початку XIX ст., особливо вславився своєю партизанською боротьбою з французами 1812—1813 р. Р. 1826 був членом (а не головою, як у Шевченка) слідчої комісії та верховного суда над декабристами і за це дістав титул графа. З 1832 до 1852 р.—військовий міністр; 1841 р. одержав титул князя. Шевченко повинен був добре знати Чернишева, як головного свого начальника, що не мало заважив і в його власній долі (див. Новицький М.—До історії арешту Шевченка 1850 р.), збірник «Шевченко та його доба», 1). Жорстокість Чернишева під час процесу декабристів ствержують численні посвідчення. «Из членов тайной-следственной комиссии, —писав напр. М. Фэн-Визин,—всех пристрастнее и недобросовестнее поступал бывший после военным министром князь Чернышев: допрашивая подсудимых, он приходил в яростное исступление, осыпал их самыми пошлыми ругательствами, — словом, действовал как известный английский судья Жэфрис в политических процессах при Карле II и Якове II, которого так драматически представил

Вальтер-Скотт в одном из своих романов» («Общественное движение в России в перв. полов. XIX в.», т. I, стор. 198). С. Є.

Стор. 117, рядок 16. Левашев Василь Васильович (1783—1848) зробив звичайну за тих часів кар'єру, дістав титул графа 1833 р., скінчив головою державної ради й комітета міністрів. В процесі декабристів був членом (а не головою, як помилково зазначено у Шевченка) слідчої комісії та верховного суду. Як член слідчої комісії, він першим допитував арештованих і робив про те доповіді Миколі I («Обществ. движение в России в перв. пол. XIX в.», т. I, стор. 449). Між иншим один з підсудних переказує таку фразу Левашева за допитом: «Я приступаю к обязанности судьи и скажу вам, что в России есть пытка» («Записки И. Д. Якушкина. Москва, 1926, стор. 76). С. Є.

Стор. 117, ряд. 19—20. Тургенев Микола Іванович (1787—1871) відомий російський публіцист і громадський діяч. Довершивши свою московську освіту в Геттингенському університеті, а потім попрацювавши ще під керуванням знаменитого пруського реформатора бар. Штейна, Тургенев найбільш зацікавився політичною економією та фінансовими питаннями. Вернувшись до Росії, Тургенев р. 1818 видав книгу «Опытъ теоріи налоговь», що зажила величезного успіху. Незабаром після того Тургенев уперше сформулював (у меморіалі для царя) свою улюблену думку про скасування кріпацтва. Р. 181-го Тургенев стає членом «Союза Благородствія» і потім переживає всі метаморфози, через які перейшли таємні товариства в Росії, лишаючись увесь час на ґрунті республіканських своїх поглядів. В грудневому повстанні Тургенев участі не брав бо ще р. 1824 вибув за кордон для лікування. Проте до справи декабристів його все ж притягнуто, і Микола I звелів йому вернутись до Росії й стати на суд. Тургенев одмовився, приславши тільки записку на пояснення своєї участі в таємних товариствах. Обвинувачення проти Тургенева сформульовано так: «действительный статский советник Тургенев, по показаниям 24-х соучастников, был деятельным членом Тайного общества, участвовал в учреждении, восстановлении, совещаниях и распространении оного привлечением других; равно участвовал в умысле ввести республиканское правление; удалясь за границу, он по призыву правительства к оправданию не явился, чем и подтвердил сделанные на него показания». Присуд був — прилучити до I категорії засуджених, себто — «к смертисй казни отсечением головы» (Оксман Ю. — Декабристы, изд. Центрархива, стор. 449 і 443); конфірмацією опісля кару зменшено, замінивши каторжними роботами вічно. З цим присудом Тургенев жив за кордоном, в Англії й Франції, аж до початку нового царювання, коли амністією 26 серпня 1856 р. йому повернено всі права й дозволено повернутись до Росії. Р. 1857-го, як зазначено і в Шевченка, Тургенев дійсно прибув на якийсь час до Росії, але незабаром знов виїхав за кордон і бував на батьківщині тільки наїздами, працюючи го-

ловним чином над теоретичним розв'язанням селянської реформи. «Вместе с твердостью и неизменяемостью убеждений,—так характеризует старого декабриста його небіж, Ів. Тургенев,—в душе Николая Ивановича жила несокрушимая любовь к правосудию, к справедливости, к разумной свободе — и такая же ненависть к угнетению и кривосудию. Человек с сердцем мягким и нежным, он презирал слабость, дряблость, страх перед ответственностью... На все великое—великодушное сердце его откликалось с той силой чувства, с тем порывом и пылом, которых в нашу эпоху как-то уже не встречаешь! Подобно многим своим сверстникам этот старик остался юноша душою, и трогательна и изумительна... была свежесть и яркость впечатлений этого неутомимого борца!» (Тургенев И. С.—Полное собрание сочинений, т. XII. СПб. 1898, стор. 349—350; там зібрано й бібліографію творів М. Тургенєва. Див. ще Семевский В. И.—Крестьянский вопросъ в Россіи, т. I і II).

Книга Тургенєва, про яку згадує тут Шевченко, це запевне голосна його праця «La Russie et les Russes», що вийшла в Парижі р. 1847 в трьох томах,—найкращий може вираз російського лібералізму з часів лютої реакції. Головна думка цієї праці — скасування кріпацтва та політичні реформи на основі демократичних засад. «Книга г. Тургенєва (1847), — писав про неї свого часу Герцен, — имеет для нас большой интерес, как верная картина мнений, надежд и стремлений в эпоху Александра, как автобиография автора, который много видел в свое время, но не знал той России, которая развилась после 1825 г.» (Герцен А. И.—Полное собр. соч. и писемъ, т. V, стор. 528). С. Є.

Стор. 117, ряд. 22 — 23. Згадані тут листи—від М. Лазарєвського (дата—12 жовтня) та від Бр. Залєського (дати: 12 серпня та 15 вересня) — надруковані в «Кієвской Старинѣ»: перший — 1901 р., кн. II, стор. 289—290; два другі — 1897 р., кн. III, стор. 469—470). Про рисунки, послані ще з Новопетровського, див. листи Шевченка до Залєського («Твори», т. II, стор. 408—409 і 412). «Землячка-литвинка», про яку згадано далі на підставі листа Залєського — це Єлена Скірмунт (див. запис під 15 листопаду), якої характеристику подає Залєський у дальшому листі, з 5 листопаду, очевидно на запитання самого Шевченка (див. «Кієвская Старина», 8/7, кн. III, стор. 471—472). С. Є.

Стор. 117, ряд. 27 — 28. «Через президента нашего М. Н.», — розуміється тут велика княгиня Марія Миколаєвна (1819—1876), дочка царя Миколи I й жінка герцога Максиміліана Лейхтенбергського, що був президентом Академії Мистецтв з 1843 р. По смерті чоловіка (р. 1852) Микола I призначив її за президента і ним вона була до своєї смерті, а також і головою «Общества поощрения художествъ». Шевченко вперше про вел. кн. Марію Миколаєвну згадує в листі до гр. Толстого 13 квітня 1855 р.: «как великий художник и как представитель Академіи Художеств, ходатайствуйте обо мне у нашей Высокой Покровительницы»

(«Шевченківський Збірник», т. I, 1924, стор. 127). Толстой дійсно обернувся був до неї, прохаючи клопотатись про амністію засланому поетові, але, як оповідає дочка його, вел. княгиня «отказалась просить за человека, которого Государь сам вычеркнул» і взагалі на думку Толстого, щоб потурбувати цією справою царя ще раз, глянула як на божевілья (Юнге Е. Ф. — Воспоминанія, стор. 127). Проте, певне, вона сама нічого проти поета не мала, бо — як видно з зацитованого тут у журналіста М. Лазаревського — самі Толсті раjali Шевченкові знову згадати в листі до них про вел. княгиню, щоб Толстой міг на цій підставі прохати в неї заступництва для Шевченка; те ж саме писав Лазаревський і вдруге, 9 грудня, повідомляючи Шевченка, що «при первом удобном случае граф будет просить президента о дозволеннии тебе продолжать занятия при Академии» (Письма М. М. Лазаревського къ Т. Г. Шевченку», — «Кіевская Старина», 90, кн. II, стор. 29). Цим разом Марія Миколаевна вже не відмовилась і справді таки прохала за поета й навіть хотіла з ним познайомитись, як це видно з дальшого листа М. Лазаревського з 20 лютого: «Граф Ф. П. просил Ее Высочество, и она докладывала, о чем Ф. П. третьего дня получил письмо от Адлерберга... Графиня тебя просит не медлить, чтобы застать выставку и скорее явиться к президенту, чего будто она хочет» (Там само, стор. 297). В подяку Марії Миколаєвні за клопотання Шевченко вже з Москви вислав М. Лазаревському «два рисунка, назначенные для поднесения М. Н.»: (запис під 14 березня); в листі ж до Лазаревського, датованому 2 березня, поет так поясняє цю посилку: «З завтрашньою почтою посылаю тобі два рисунка. Закажи снять фотографу дві копії в половину менше — одну для себе, а другу для мене, а потім передай рисунки графу Ф. П. і попроси його, щоб він, при случаї, передав їх Марії Николаєвні для альбома, коли вони будуть варті того. Я сам думав передать їх лично, та бач що зо мною зробилось (натяк на затримку в Москві через хворобу. С. Є. Див. Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 426). Лазаревський клопотався, щоб учинити волю Шевченка. «Рисунки если и получу на днях, — одписував він вже 16 березня, — то едва ли фотограф успеет снять с них копии к празднику; впрочем, посмотрим тогда» («Кіевская Старина», 1901, кн. II, стор. 29с). «И третьего дня, и вчера я был у фотографа, — писав ще раз Лазаревський, вже одержавши рисунки, — он говорит, что чрезвычайно трудно снять копии с твоих картин, что все черные места не выходят, но обещался постараться и на днях возвратить. Я ему говорил, что если фот(о)графировать трудно, то пусть и не делает, но он непременно хочет сделать» (Там само, стор. 299). Які то були рисунки — ми відомостей не маємо. Варто було б пошукати в альбомах, що напевне лишилися після вел. княгині. С. Є.

Стор. 118, ряд. 7—8. Лист до М. Лазаревського, з датою 19 жовтня, див. «Твори», т. II, стор. 43—414. Про найбільш цікаву поетові справу виволу з нижегородської халепи, він пише так: «Письма тепер до графа

(Толстого. С. .) писати не буду: треба дождатися, що там мені напишуть із Оренбурга. Я просив Герна написати мені; а ти, як получиш моє письмо, то піди до графа Ф. П. і подякуй його од мене за його доброе человеколюбивое участие, которым я радостно воспользуюсь, як прийдеться мені до скруту».

Лист до Залеського до нас не дійшов. З відповіді на його Залеського видно, що Шевченко писав там про своє становище в Нижньому, ділився вражіннями од Костомарового «Богдана Хмельницького» та запитував про «землячку-литвинку» (Є. Скирмунт), згадану в попередньому листі Залеського (див. «Кіевская Старина», 18.7, кн. III, стор. 471—473).

С. Є.

Стор. 118. ряд. 13—14. «Матрос или старая погудка на новый лад»—так звалася по-російському писана повість Шевченка. Опісля він перемінив заголовок на «Прогулка с пользою и не без морали» (запис під 25 жовтня), а в остаточній редакції—«Прогулка с удовольствием и не без морали»; під таким заголовком її надруковано в збірці, що видала згодом, р. 1888-го, редакція «Кіевской Старины» («Поэмы повѣсти и рассказы»..., стор. 425—562). Вперше згадує про цю повість Шевченко в листі до М. Лазаревського з 8 грудня 1856 р.: «Вместе с последними пятью главами сего произведения получил я и письмо от Дармограя *), в котором он просит меня, а я тебя прошу сделать его этуду такое заглавие: «Матрос или старая погудка на новый лад». Рассказ (а не этюд). Часть первая. Первая часть рассказа включает в себе десять глав, а как будет велика вторая, этого он не пишет; может быть, и сам еще не знает». Попрохавши виправити деякі помилки в посланій частині, Шевченко додає, знов же таки іменем Дармограя, «что если и будет вторая часть этого рассказа, то не весьма скоро. Поэтому я и думаю, что лучше не писать: часть первая» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 400). Шевченко сподівався тоді, що повість ту можна буде в котромусь із російських журналів надрукувати. На того листа Шевченкового про «Матроса» ось що відписав Лазаревський 17 січня 1857 р.: «Получивши твое первое письмо с Матросом, я отдал его переписать; многие жалеют, что не на малорусском языке пишет Дармограй. Сию минуту воротился (12 ч. ночи) из театра и получил от Дармограя [письмо] от 8 декабря» («Письма М. М. Лазаревскаго къ Т. Г. Шевченку»,—«Кіевская Старина», 1901, кн. II, стор. 285). Трохи згодом Лазаревський повідомляє, що і другу пайку оповідання він дав переписати, «а уж твой подлинник в переплете и никому не уступится» (Там само, стор. 287). Дальших звісток про долю того примірника ми не маємо. Через те певне, що в петербурзьких журналах «Матроса» не надруковано, Шевченко в Нижньому на дозвіллі заходився знов переглядати повість, безграмотно переписану, як

*) Псевдонім самого Шевченка. Цим він, видимо, хотів перед сторонніми читачами листів замаскувати своє авторство.

згадано на цьому місці в журналі, рукою прапорщика Нагаєва (записи під 22, 25 і 31 жовтня), дав переписати першу її частину й через Щепкіна послав її С. Аксакову; сам переписав другу (записи під 13, 16 та 17 січня, і 14 лютого), змінивши й заголовок, і переслав теж С. Аксакову, зазначивши в журналі: «Как примет его («Матроса») С.Т. Аксаков? Мне ужасно хочется ему нравиться, и только ему. Странное чувство!» (запис під 14 лютого). Як знаємо, Аксаков не вхвалив повісти (Чалый М.—Жизнь и произведения Т. Шевченка, стор. 119,—тільки там помилково названо «Княгиню» замість «Матроса»), як не вхвалив її попереду й Куліш (див. у листах його до Шевченка—«Кієвская Старина», 1898, кн. II, стор. 233, 234—235); повість та і не була тоді надрукована, хоч і побувала в руках і в Каткова, редактора «Русского Вѣстника», і у Максимовича, що мав оддати її до «Русской Бесѣды» (див. запис у журналі під 13 січня, також—Чалый М.—Жизнь и произв. Т. Шевченка, стор. 119). Цей переписаний у Нижньому примірник тепер переховується в Українській Академії Наук, діставшись сюди з Костомарівського архива через В. Котельникова. Опис його зроблено в статті С. Єфремова—Спадщина Кобзаря Дармограя, «Україна», 1925, кн. I—II, стор. 18, 22—23).

С. Є.

Стор. 118, рядок 21. Подаємо за сучасним джерелом опис «великопного пожара», як характерну з тодішнього життя картинку.

«23 октября въ 7 ч. вечера жители Нижнего-Новгорода были встревожены ярким заревом, которое в несколько минут приняло огромные размеры. То был пожар в деревянных необитаемых в настоящее время года помещениях Нижегородской ярмарки. Он возник в мелочной лавке мещанина Табелева, находящейся на Театральной улице меж гауптвахтой и конторою акцизно-откупного Комиссионерства. Не более как в полчаса огонь, покровительствуемый сильным ветром и теснотою строений, охватил всю местность меж мыльными рядами, обводным каналом и татарскою мечетью. Все усилия малочисленной, состоящей только из 26 вольнонаемных служителей, ярмарочной пожарной команды были безуспѣшны... Пожаром сим истреблены здания: театр, цирк, 8 балаганов, в которых помещались различные комедианты, 1 кондитерская, 8 трактиров, 2 фотографических заведения, 1 аптека, 12 харчевень, 7 постоянных дворов, 7 маклерских контор, контора акцизно-откупного Комиссионерства, 2 портерных, 21 мелочные лавки, 3 питейных выставки, 7 хомутных балаганов, 1 пикет, 1 гауптвахта и ряды сырейный и экипажный. Разломано для прекращения пожара 12 мелочных лавочек, балаган где помещались во время ярмарки портные, хомутный балаган и часть моста через обводный канал. Все эти строения были построены, как все временныя ярмарочныя помещения, из теса и досок и большею частью были ветхи, кроме цирка, построенного после бывшего в 1852 г. пожара» (Нижегородскія Губернскія Вѣдомости» 1857 г. № 45, частина неофіціальна, стаття «Нижній-Новгородъ»).

М. Н.

Стор. 118, ряд. 26—27. Кадинський Андрій Кирилович, «милейший из людей», як атестує його поет, був управителем губернаторської канцелярії в Нижньому. Шевченко малював з його портрета—спершу в групі трьох «щедрых приятелей», з якої нічого не вийшло (запис під 26 і 30 листопаду), а потім окремо (під 12 лютого). Доля цього портрета нам невідома. Кадинський був серед тієї «в высокой степени благородной» компанії, що шанувала поета обідом на його йменини (запис під 25 лютого).
С. Є.

Стор. 119, рядок 17. «Русская Бесѣда»—слов'янофильський орган у Москві, що виходив 1856—186 рр. під редакцією А. Кошелева та Т. Филипова й за діяльною участю Аксакових. З українців досить близько до журналу стояли—П. Куліш та особливо М. Максимович.
С. Є.

Стор. 119, ряд. 17—18. Кулішів «Эпилогъ къ Черной Радѣ» надруковано слідом за докінченням цього роману в «Русской Бесѣдѣ» (1857 р. т. III, стор. 123—145). Куліш мав на меті пояснити російському читачеві основи українського письменства, а зосібна—чому він свій роман написав був попереду мовою українською і лиш згодом переклав на російську. Після широких і, нігде правди діти, досить таки плутаних загальних пояснень, Куліш спиняється докладніше на творчості Гоголя й Квітки, згадує по дорозі Гулака-Артемовського та Гребінку й обертається, не називаючи на ім'я, до «величайшого таланта южно-русской литературы, певца людских неправд и собственных горячих слез», в якому легко впізнати Шевченка. «...В языке малороссийском,—пише Куліш,—он образовал, или, лучше сказать, отыскал формы, которых до него никто и не предчувствовал, а из местных явлений жизни создал целый мир новой, никем до него не сознанной поэзии. В его стихах язык наш сделал тот великий шаг, который делается только совокупными усилиями целого народа в течение долгого времени, или волшебным могуществом гения, заключающего в своей единице всю врожденную художественность родного племени. Они, как песня, пронеслись из конца в конец по всей южной Руси; они пришли по душе каждому званию, возрасту и полу, и издание их в свет сделалось почти ненужным. Нет человека в Малороссии, сколько-нибудь грамотного и расположенного к поэзии, который бы не повторял их наизусть и не хранил в душе, как драгоценное достояние» (стор. 138). Далі Куліш спиняється на мові Шевченкової поезії та на її універсальності й національній безсторонності і кінчає об'єдінительною—в дусі пізнішого Куліша—тирадою: «Но какова бы ни была оценка нашему поэту от современников, как бы ни мало было людей, способных восстонать его стонами и понять высший, безотносительный смысл его творений, а придет время, когда северная и южная Русь включат его в число благодетельных гениев, положивших конец племенному отчуждению, которого ничто не в силах уничтожить, кроме взаимного стремления к тому, что для одной и другой стороны

равно драгоценно» (стор. 140). Опортунистично-об'єдинительна тенденція цілого «епілога» одбивається й на характеристиці Шевченка, в цілому однобічній і парадоксальній, хоча й перенятій високим захопленням критика поезією Шевченка. Після статті Костомарова в «Молодику» на 1844 рік (Іеремія Галка—Обзоръ сочиненій, писанных на малоросійском языкѣ), це все ж була перша позитивна оцінка, яку міг прочитати про себе Шевченко, і вона неначе аж приголомшила поета, викликавши у його запитання «не из дружбы ли это?» Сміливіше ту ж таки думку висловлює він у листі до Куліша з 5 грудня: «Розумний, дуже розумний і сердечний епілог вийшов, тільки ти дуже вже, аж надто дуже, підпустив мені пахуного курева; так дуже, що я трохи не вчадів» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 418). С. Є.

Стор. 119, рядок 18. Перший і єдиний раз у журналі згадує тут Шевченко Григорія Федоровича Квітку-Основ'яненка (1778—1843), письменника дуже до його—принаймні, якийсь час—близького, любленого й шанованого. Захід життя у старенького повістяра збігся з сходом на українському обрії нової поетичної сили,—і старий Квітка, що тихо доживав тоді віку в Харькові, коли почали з'являться поезії Шевченка, привітав їх з молодечим ентузіазмом: бачив старий письменник доброго по собі наступника в талановитому новакові.

Квітка чув про Шевченка ще перед тим, як це нове ім'я прогреміло в українському світі. 18 листопаду 1838 р. Гребінка, поміж іншими столичними новинками, повідомляє Квітку: «А ще тут є у мене один земляк Ш(евченк)о,—що-то за завзятий писать вірші, то нехай йому сей та той! Як що напише, тільки цмокни та вдарь руками об поли! Він мені дав гарних стихів на Збірник» (Данилевский Г. П.—Украинская старина. Харків, 1866, стор. 275). Згодом, р. 1839-го, той самий Гребінка писав Квітці, що Шевченко помагає йому в роботі коло редагування українського збірника: «У меня здесь есть чудесный помощник—Ш(евченк)о, человек удивительный» (Айзеншток І.—Замітки про Г. Ф. Квітку. «Наше Минуте», 1918, кн. II, стор. 48). Таким чином, як почалися між двома письменниками зносини, то Квітці було вже по знаку Шевченкове прізвище. Зносини тії почав мабуть таки Шевченко, як і годилося—молодшому піти до старшого. Р. 1839-го він написав свою знамениту поезію «До Основ'яненка», в якій висловив усе своє велике тоді захоплення Квітчиними творами. Давши чудову картину минулого, поет обертається до старшого письменника, «батька-атамана», прохаючи його оспівати те минуле в своїх творах:

А ти, батьку,	На весь світ почули,
Як сам здоров знаеш,	Що діялось в Україні,
Тебе люде поважають,	За що погибала,
Добрий голос маеш.	За що слава козацькая
Співай же їм, мій голубе...	На всім світі стала!..
Утни, батьку! щоб нехотя	Утни, батьку, орле сизий!

Треба думати, що поезію тую, з перебільшеною занадто оцінкою Квітки, ще перед друком Шевченко послав йому в рукопису разом з листом, підписавшись Перебендею. В листі, датованому 23 жовтня 1840 року Квітка детально розповідає, як він дістав був того листа з поезією, як розшукував Перебендю і як нарешті встановив тожсамість Перебенді і Шевченка. З історично-літературного погляду ще цікавіше тут вражіння Квітчине від Шевченкових поезій. Коли Квітка з жінкою перечитали адресовану до його поезію, то—пише він—«волосся в мене на голові, що його вже не багацько, та і те навстопужилося, а біля серця так щось і щемить, у вочах зеленіє... Дивлюсь—жіночка моя хусточкою счиці втира» («Основа», 18 1, кн. VII, стор. 4–5). Таке ж саме вражіння зробив на Квітку й цілий «Кобзарь», посланий од автора зараз по виході і з листом, але Квітці переданий геть-геть згодом і без листа: «я його притулив до серця,—одписує Квітка,—бо дуже шаную вас, і ваші думки кріпко лягають на серце» (Там само, стор. 6). Оця позаочна знайомість і хороша приязнь між двома письменниками точилася до самої смерті Квітки. Вони листуються між собою, цікавляться творами один одного, дають один одному доручення літературного й навіть особистого характеру (напр. прохання Шевченкове—добути йому українську жіночу сорочку за-для моделі і дбайливе виконання цього доручення),—і в кожному листі обох кореспондентів пробивається не тільки пошана до письменника, а й особиста симпатія велика. «Тільки й рідні, що ви одні,—пише напр. Шевченко 19 лютого 1841 р.—Не цурайтеся ж, любіть мене так, як я вас люблю, не бачивши вас зроду. Вас не бачив, а вашу душу, ваше серце так бачу, як може ніхто на всім світі. Ваша Маруся так мені вас розказала, що я вас навиліт знаю. Далєбі правда. Частенько сижу собі один в чужій хаті та й думаю: гора з горою не сходиться, а чоловік з чоловіком спіткнеться. Що то як би благословив милосердний бог нам з вами зострінуться. Ото б побалакали! Ух, аж пушно!» (А й зеншто к I.—Замітки про Г. Ф. Квітку. «Наше Минувле», 1918, кн. II, стор. 45). Квітка відповідав Шевченкові тим самим почуттям: «Вас я кріпко улюбив, знайшовши таке м'якесеньке серденько і душу чисту, мов хрусталь»,—писав він, ще навіть не знаючи до ладу нічого про свого кореспондента, єдино лиш на підставі його поезії («Основа», 1861, кн. VII, стор. 4). «Як такого добра не хвалить?—заохочує Квітка, перечитавши «Гайдамаків».—Пишіть же, паничу, у усю руку. Напишіть нам ще таке, дайте віддохнути від московських брехень, що читаєш-читаєш, та збо заснеш гарненько, або на живіт за-тошнить, а на зуби паде оскома, що три дні не хочеться дивиться на книжку» (Стороженко Н.—Новые матеріали для біографії Шевченка. «Кієвская Старина», 1900, кн. IX, стор. 300). Шевченко не тільки шанував Квітчині твори, як читач, а навіть був зацікавився ними, як художник. З листа його з 8 грудня 1841 р. знаємо, що він малював картину на сюжет Квітчиної «Панни Сотниковны» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 345).—доля її невідома; «Знахарь» же, теж на Квітчин сю-

жет, навіть з'явився друком у виданні «Наши, списанные съ натуры русскими» (1841),—див. Новицький О.—Шевченко як маляр, стор. 74 і 71 (оригінал у Чернігівському Історичному Музеї кол. В. Тарновського). Ще раз тепло, але вже й з певним критицизмом, згадав був Шевченко Квітку геть-геть по його смерті, лагодячи до видання нові свої поезії в 1847 р.: «Покійний Основ'яненко, — писав тоді Шевченко, — дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, бо може його не чув у колісці од матері» (Шевченко Т.—Кобзарь. СПб. 1907, стор. 620). На жаль, не довелось цієї позаочної приязни й обопільного інтересу скріпити обом письменникам особистою знайомістю; все ж із самого контексту цього місця, де згадано Квітку в журналі, видно, що Квітка лишивсь для Шевченка назавжди цікавим і заслуженим письменником. (Про стосунки між обома письменниками див. де-що у акад. М. Сумцова—Слобожанщина і Шевченко, стаття при «Кобзарі» вид. «Руху», Харків, 1918, стор. LIX—LXIV). С. Є.

Стор. 119, рядок 22. Тютчев Федір Іванович (1803—1875), один з найбільших російських ліриків, представник філософської, з космічним ухилом поезії, автор також творів патріотично-слов'янофильського напрямку—на протязі тридцятирічної поетичної діяльності, коли надруковано вже було кращі його твори, був майже зовсім непомічений критикою. Після виходу окремою книжкою збірки його поезій 1854 р., ім'я Тютчева також не здобуло широкої популярності, але критики, а особливо найвидатніші письменники тогочасні (Некрасов, Тургенев, Л. Толстой, Фет та инш.) надзвичайно високо цінили його творчість. Фет, напр., уважав Тютчева за «величайшого лирика на землі». Потім Тютчева майже забувають протягом 60—80 років; знову він воскресає і здобуває великого впливу на російську поезію за доби символізму при кінці ХІХ та на початку ХХ віку (Д. Благой—Тютчев, его критики и читатели. «Тютчевский сборник», изд. «Былое», Петроград, 1923).

Поезія «Эти бедные селенья» була дуже популярна. Редактор його творів, В. П. Биков, каже, що це—«одно из замечательнейших по задушевности и силе стихотворений Тютчева» («Полное собрание сочинений Ф. И. Тютчева», изд. т-ва А. Ф. Маркс, СПб. 1913, стор. 393). І. С. Аксаков у біографії Тютчева, цитуючи вірш «Эти бедные селенья», писав: «западники», даже и демократы, с презрением и глумлением относились к русскому простому народу; а Тютчев,—сам, несомненно, питомец гордого і красивого запада, вот что способен был говорить про этот русский народ» (И. С. Аксаков—Ф. И. Тютчевъ. Москва, 1874, стор. 83). Мабуть і Шевченкові найбільше сподобалося в Тютчевській поезії це натхненне співчуття поета до долі бідного сільського люду, бо ідея «смиреної наготы» не могла його привабити. Сам Тютчев далекий був, до речі, від того «хожденія в народ», що тоді вже починалося, здебільшого з метою ще етнографічною, естетично-романтичною і т. и.. «Аристократ, придворний и бюрократ по своей прежней жизненной карьере,

он виработал в себе привычки, слишком далекие от привычек профессионального хождения в народ. Ему, с его барской высоты, просто смешным и диким было бы исхаживать Русь в том «рабском виде», который, по его словам, принял на себя «царь небесный», ходя по Руси с благословением. А главное, самое главное, тому мешали привычки и вкусы и потребности суб'єктивно-приподнятой индивидуальности, какою был Тютчев» (Т. Райнов—Духовный путь Тютчева. Петроград, 1923).

20 березня 1858 р. А. В. Станкевич—у Москві—подарував Шевченкові примірник творів Тютчева (вид. 1854 р.)—це занотовано в поетовому журналі. П. Ф.

Стор. 119, рядок 37 і далі. Рисунок, зроблений завдяки гарній погоді 27—30 жовтня, а саме церква Ілії-пророка з частиною Кремля, св. Миколая за Почайною та Благовіщенський монастир—усі тепер у Чернігівському Історичному Музеї кол. В. Тарновського (Новицький Ол.—Шевченко як маляр, стор. 65). С. Є.

Стор. 120, рядок 9. Патріярх Никон (Никита Минич, народ. 1615 р., помер 1681 р.), один з найвидатніших ієрархів московських, з 1652 р. патріярх,—здобув собі популярність знаменитою церковною реформою та боротьбою з царем за незалежність церковної влади. Справлювання церковних книг та рясні переміни в церковних обрядах, розпочаті 1653 р., викликали до життя так званий «раскол» або «старообрядчество»; в боротьбі з царем Никон також зазнав поразки і, не вважаючи на свій величезний вплив на державне життя (його навіть в офіційних документах титуловано «великим государем»), р. 1666-го на церковному соборі був позбавлений патріяршого сану й засланий до одного з далеких монастирів. 1681 р. Никона реабілітовано і викликано до Москви, але він вже не мав сили туди доїхати й помер у дорозі.

Шевченка зацікавило мабуть походження п. Никона, а саме—те, що він народився в селянській с.; це й одзначено в журналі на підставі випадкової звістки з старого календаря. С. Є.

Стор. 120, рядок 32. Олексій, митрополит «кіївській и всея Руси» († 1373 р.) був власне ієрархом московським, одним з перших претендентів з півночі на українську територію хоча б з церковного становища. Боротьба його за київську митрополію з другим митрополитом, Ромзном, кінчилась юридично перемогою, але фактично юрисдикція Олексієва обмежувалася самим титулом митрополита Київського і перебував він здебільшого на Москві. Україна тоді вже увійшла до складу великого князівства Литовського, і церковна справа набрала великого політичного значіння: церковна підлеглість московському митрополитові тягла б за собою й політичну залежність України від московського князя. Тому-то в Києві 1376 р., ще за життя Олексія, настановлено свого митрополита (Кипріяна) і з того часу почалося різне церковне життя на Москві й на Україні. С. Є.

Стор. 120, ряд. 41—42. Дорохова Марія Олександрівна, дочка камергера Олександра Олексієвича Плещеева, приятеля поета В. Жуковського. Її чоловік, Руфин Іванович Дорохов, син відомого генерала «отечественной войны» І. С. Дорохова, вславився був своїм бурхливим життям, дуелями і т. и., двічі був знижений на салдата, виявив велику відвагу на війні й був забитий 1852 р. в бою з горцями на Кавказі. Після його смерті М. О. здобула через рік посаду начальниці «Девичього інститута» в Иркутському. Там хотів одружитися з нею декабрист П. О. Муханов, але нагло помер, майже напередодні шлюбу. 1856 р. М. О. Дорохову було переведено до Нижнього,—там вона служила начальницею Маріїнського Інституту до 1864, потім вийшла в одставку й померла 1867 року («Архивъ Раевскихъ», т. II. Редакція и примѣчанія Б. Л. Модзалевскаго. СПб, 1903, стор. 241—242, 42—414).

З листування декабриста І. І. Пушина видно, чому Дорохова взяла до себе його позашлюбну дочку Аннушку (у Шевченковому журналі вона зветься Ніною, про неї дивись ще примітку до стор. 122). Ничего нет мудреного,—писав він 1855 р. братові М. І. Пушину,—что Марья Николаевна повезет Аннушку к Дороховой, которая, сделавшись директрисой института в Нижнем, с необыкновенною любовью просит, чтобы я ей прислал ее для воспитания—принимает ее как дочь к себе и говорит, что это для нее благо, что этим я ей возвращу то, что она потеряла, лишившись единственной своей дочери» (Декабрист И. И. Пушкин—Записки о Пушкине и письма из Сибири. Редакция и биографич. очерк С. Я. Штрайха. Москва, 1925, стор. 233). Одвідавши дочку 1858 р., І. І. Пушин писав тому-ж кореспондентові: «Здесь я нашел все лучше, нежели ожидал, по некоторым рассказам. Разумеется, приходится и поворчать, но это об мелких подробностях. Все уладится. Директриса грешит излишнею добротою—этот недостаток не из числа опасных для такой натуры, как Аннушка. Она от нее, т. е. от М. А., учится благоволению ко всем, любит всех. А это наука не лишняя для жизни» (Там само, стор. 21). Симпатичний образ Дорохової проступає також із листа Жуковського до генерала Раєвського, в якому він клопочеться про зниженого солдата Р. І. Дорохова: «Я Дорохова лично мало знаю, но знаю коротко милую, добрую жену его; примите к сердцу ее несчастье» («Архивъ Раевскихъ», т. II, стор. 413).

Шевченко змалював портрети з Дорохової та Ніни (записи під 1 і 4 листопада), але доля їх невідома. П. Ф.

Стор. 121, ряд. 7—8. Княжна Репнина, Варвара Миколаївна, займає в житті Шевченковому визначне місце, схарактеризоване й на цьому місці в журналі вимовним епітетом «незабвенный друг». Стосунки між княжною та поетом ще чекають свого остаточного роз'яснення, хоча матеріялу на це тепер є вже цілком досить.

Репнина народилася 1808 р. в сем'ї відомого кн. Мик. Гр. Репнина (Волконського), жонатого з онукою останнього гетьмана Кирила

Розумовського; він був генерал-губернатором Саксонії під час окупації 1813—1814 рр., а 1816—1834 рр., генерал-губернатором «малоросійським»; посаду цю мусів покинути через те, що його м'який, гуманний спосіб урядування не пасував до лютих миколаєвських часів, як і він сам був білим круком серед бравих миколаєвських адміністраторів. Відомі напр. його близькі стосунки з Котляревським та українським гуртком у Полтаві; його опікування українським театром, ініціатива викупу з кріпацтва М. Щепкина і навіть автономистичні погляди. А як він був причетний по жінці до роду Розумовських, то все це в очах Миколи I набірало вже зовсім сепаратистичного вигляду. Варвара Миколаєвна, освічена й здібна дівчина, часто була в гурті письменників і взагалі визначних людей (у Полтаві гурток українців, за кордоном Гоголь, про якого вона згодом надрукувала свої згадки, Ш. Ейнар, з яким листувалася, й ин.). Р. 1842 р. Репнини після довго перебування за кордоном оселяються на життя в своєму маєткові на Полтавщині, м. Яготині. Тут і сталася знайомість Шевченка з цією цікавою родиною: 1843 р. молодого художника привіз до Яготина Ол. Капніст, щоб зробити копію з портрета кн. Репнина для Гр. Тарновського. Перебуваючи в Яготині потім довгий час, Шевченко змалював кілька портретів (старого князя, Варвари Миколаєвни, дітей—небожат княжни і т. и.), та разом близько зійшовся з князем і особливо з кн. Варварою Миколаєвною. Як показує листування між ними (на жаль Шевченкових листів до заслання не маємо), княжна дбайливо, по-сестринському, ставилася до поета, підбадьорювала його в усяких тодішніх злигоднях, радила йому добірати по собі товариство, вимовляла за приятелювання з «мочемордами» (Закревський та ин.).—одно слово, взяла на себе «роль совести вашей», як писала сама княжна 3 липня 1844 р. (Чалый М.—Изъ переписки Т. Г. Шевченка съ разными лицами. «Кіевская Старина», 1897, кн. II, стор. 161). «Не сердитесь на вечные мои проповеди,—так закінчує вона один із дальших листів,—я вас слишком искренно люблю, чтобы не говорить правды. Но простите!» (Там само, стор. 163). І Шевченко велико цинив таку дружню увагу до себе. «Читая и перечитывая ваше письмо,—одписував він р. 1848 з Орської Фортеці,—я только сегодня заметил слова—вы меня вспомнили в далекой стороне. Не вспомнил, добрая, благородная Варвара Николаевна, а помнил... и буду помнить вас, пока угодно будет богу оставить во мне хоть искру чувства доброго» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 357). «Да сохранит вас господь подумать, чтобы я мог забыть вас, добрая моя Варвара Николаевна,—знов вертається до того ж таки поет у листі з Оренбургу після своєї Аральської експедиції, коли не писав ні до кого на Україну.—Я очень, очень часто в моем уединении вспоминал Яготин и наши кроткие и тихие беседы» (Там само, стор. 359). Листи Шевченка справді повні тих пів-інтимних згадок про Яготин, розмови й зустрічі там і т. и., що часто з'єднують дружні серця глибше й міцніше, ніж саме проживання вкупі. До княжни обертається засланий поет і з

своїми потребами, прохаючи то вислати цікаву йому книжку, то поклопотатися, через свої зв'язки, про поліпшення його долі. «Хотелось бы долго, вечно беседовать с вами, единая сестра моя»,—кидає Шевченко на закінченні одного, особливо інтимного, листа (Там само, стор. 365). На жаль, незабаром довелось тую жадану розмову урвати на довго, власне на завжди. 1850-й рік, що раптом приніс велике погіршення поетової долі, завдавши Шевченка на нове, ще тяжче, заслання, відбився й на стосунках між княжною та поетом. Як відомо, під час Оренбурзького слідства виявилось, що кн. Рєпнина листується з засланим поетом, ба й не тільки листується, а й клопочеться за його. І от миколаєвські юристи не завагалися припинити це непристойне, на їхню думку, для княжни поводження. В проекті постанови у новій Шевченківській справі маємо пункт, що торкається просто кн. Рєпниної й особливо грубо, по-салдатському, формує невдоволення царських посіпак: «Княжну Рєпнину, которая принимает участие в Шевченке, не приличное по его порочным и развратным свойствам, предупредить как о не уместности такового ее участия, так и о том, что вообще полезно было бы ей менее вмешиваться в дела Малороссии, и что, в противном случае, она сама будет виновницею, может быть, неприятных для нее последствий» (Новицький М.—До історії арешту Шевченка 1850 р. Збірник «Шевченко та його доба», т. I, стор. 190). І грубіянським способом, чисто по-салдатському, цей пункт і виконано: з царського наказу «Ея Сіятельству княжнѣ В. Н. Рѣпниной» так і одписано, тими ж таки словами, що запропонував теж «сіятельный» і в салонах певне аж надто ввічливий граф Орлов (Там само, стор. 190—191). «Вмешиваться в дела Малороссии»—мабуть ущипливий натяк на автономистичні змагання старого кн. Рєпнина—княжна більш не могла,—«не могла продолжать утешать его (Шевченка) письмами во все время его десятилетнего изгнания, потому что получила грозное предостережение от гр. А. Ф. Орлова», як писала згодом сама Рєпнина («Русский Архивъ», 1887, кн. VI, стор. 258). Поміж нею та стражденним поетом на засланні в безводному степу Закаспійському покладали непереможний мур свій темнота, мстивість і насильство... Ще двічі подав був розпачливий голос із своєї широкої тюрми поет (див. його листи 1851 р.,—«Твори», т. II, стор. 365—366), але не маючи відповіді, замовк і він. Скінчився, власне урвався недокінчений роман княжни та поета...

Так, роман. Вже коротко переказані тут документи давали право вгадувати те, що не сказано було прилюдно, але відчувалося в стосунках між Рєпниною та Шевченком. Спробу сформулювати ці стосунки словами «немая любовь» зроблено було дуже давно, ще за життя Рєпниної (див. Каминский Ф.—Еще шепотка на могилу Шевченка. «Кіевская Старина», 1885, кн. III, стор. 522—526), спираючись головним чином на ніби Шевченкові поезії «До сестри»:

Нам з тобою, моя сестро,
Не ходити в парі...

І тут була помилка. Легко було на підставі формальної помилки Каминського написати кн. Репніній: «Стихи «До сестры» вовсе не посвящены мне и написаны не Шевченком, а одной мсей знакомой к ее младшей сестре. Вот и рухнулся весь роман г-на Э. Каминского... Мы не играли в брата и сестру, как выражается г-н Каминский. Я проста и люблю простых. Шевченко был у нас всеми любим» і т. д. (див. згад. «Русский Архивъ», стор. 258). «Роман Каминського» дійсно розвалювався, як хатка з карт, але, як зараз побачимо, не була тут щира до краю й сама княжна: роман її з Шевченком, правда небуденний і не шаблонний, це не плід занадто далеко протягнутої догадливості, а дійсний і нестемений факт. І свідком тому виступає—сама княжна Репніна.

В II-му томі «Русскихъ Пропилеевъ» (Москва, 1916) небіжчик М. Гершензон опублікував сенсаційний матеріал, який кидає ясне світло на стосунки між княжною та Шевченком у її власному освітленні—в її листах та спробі художнього роману. Тут не місце аналізувати цей виключно цікавий матеріал, що в своїй безпосередньо-інтимній широті одвертої сповіді незабутніми рисами малює два образи. Досить буде лиш кількох цитат. «Шевченко занял место в моем сердце .. Я втайне, и не сознавая того, чувствовала ревность из-за предпочтения, которое он оказывал Глафире» («Русские Пропилеи», стор. 206)... «Мое влечение к нему обнаруживалось все более и более; он мне отвечал иногда теплым чувством, но страстным никогда» (стор. 216–217)... «Если бы я видела с его стороны любовь, я, может быть, ответила бы ему страстью... (чувство) слишком захватило меня, так что я забыла мою библию» (стор. 217)... Ще виразніше пробивається це гаряче почуття в спробі писаного роману кн. Репніної, героєм якого вона зробила Шевченка під найменням Березовського, — роману принаймні в частині знайомого й поетові (див. Чалый М.—Изъ переписки... «Кіевская Старина», 1897, кн. II, стор. 162; порівн. Чалый М.—Жизнь и произведения Т. Шевченка, стор. 42). Шевченко відповів на це почуття прекрасною посвятою своєї «Тризны» («Безталанный») — на спомин про день 9 листопаду 1843 р. в Яготині:

Для вас я радостно сложил
Свои житейские оковы,
Священнодействовал я снова
И слезы в звуки перелил.
Ваш добрый ангел осенил
Меня бессмертными крылами
И тихострунными речами
Мечты о рае пробудил...

Отже з одного боку—безперечно кохання. З другого—можливо складніше почуття, що дрімотно таїлося в серці, але готове було пробургатися, вирватись і запалати вогнем захоплення. Та обое обмежили себе. Обое стиснули свої почуття й закували їх у рямці світсько-

пристойних стосунків. На дорозі—стали станові забобони, звички, ріжниця інтересів, люде. А потім прийшла розлука. Запашний роман уривається в самому зародку.

Шевченко конав у далекому засланні, але напевне образ «мого незабвенного друга», як він назвав у журналі кн. Репнину, увесь той час носив глибоко в серці. Княжна тоді вже втратила батька, жила якийсь час в Одесі і нарешті з матір'ю оселилася в Москві. Туди ж доля привела на повороті з заслання й Шевченка. І от, хворий, наперекір забороні лікарів, він «втихомолку» викрався з дому, щоб одвідати «давно невиданного друга мого княжну Варвару Николаевну Репнину». Перший візит у Москві був—їй, може з хвилюванням, згадками про минуле незабутнє. Але час і ріжні інтереси вже простяглися між тим минулим і цією давно сподіваною хвилиною й одбилися—розчаруванням. У журналі з приводу цього побачення знайдемо тільки сухо-іроничні рядки: «Она счастливо переменялась, потолстела и как будто помолодела. И вдарилась в ханжество, чего я прежде не замечал. Не встретила ли она в Москве хорошего исповедника?» (запис під 17 березня). Ще раз побачилися вони 24 березня і це було певне останнім їхнім спітканням. «Я видела Шевченка два раза в проезд его через Москву в Петербург, и к сожалению моему переписка наша не возобновилась»,—ствердила це опісля в «Русскомъ Архивѣ» сама Репнина.

Після смерти Шевченка Репнина прожила ще тридцять років і померла дуже старенькою в Москві 1891 р. За цей час вона дещо надрукувала, переважно з своїх згадок (в «Русскомъ Архивѣ») й одгукнулася радо на заклик М. Чалого, щоб дати йому для нового життєпису поетового приховані у неї матеріяли про Шевченка; дбає вона також про могилу «незабвенного Тараса», цікавиться літературою про його (Ч а л о г и М.—И е ъ переписки... «К. Старина», 1897, кн. II, стор. 171—175. Опріч згаданих тут праць див. ще: Н. С.—Памяти кн. В. Н. Репниной. «Кіевская Старина», 1892, кн. II; «Рускій Біографическій Словарь», т. Рейтернъ—Рольцбергъ; Б о г а ц ь к и й П.—Т. Г. Шевченко і кн. В. М. Репнина. «Книгарь», 1917, ч. 2; В о з н я к М.—Шевченко й княжна Репнина. Епізод з першої подорожі на Україну. Львів, 1925). С. 6.

Стор. 121, рядок 27. «Отечественныя Записки», місячний журнал, розпочатий 1820 р. під редакцією П. Свиньина; р. 1839 право видання перейшло до відомого Краєвського, і коли слідом за тим у журналі почав працювати знаменитий критик В. Белінський, видання набуло великої популярности й зробилось найкращим тоді російським журналом. Р. 1846 Белінський перейшов до «Современника» і замість його став на чолі журналу В. Майков, але не на довго; після смерти Майкова (1847 р.) та через люту цензуру журнал занепадає і ледве животіє аж до 1866 р. Блискуча друга смуга в історії журналу починається з 1866 р., коли «От. Записки» переходять до Некрасова та Салтикова-Щедрина і, ставши органом народницького напрямку, збирають побіля

себе все, що було тоді найкращого і найживішого в російській літературі (Щедрин, Некрасов, Михайловський, Гл. Успенський, Гаршин та ин.). Р. 1884-го «От. Записки» заборонено за «направление, которое породило неисчислимый вред и связь коего с преступными учениями, излагаемыми в подпольных изданиях, не подлежит сомнению», як було оповіщено в ч. 87 «Правительственнаго Вѣстника» за 1884 р.

Безперечно Шевченко був пильним читачем цього журналу до свого заслання, як найбільш популярного в тодішніх російських журналів. Згадує він його й на засланні, призначаючи напр. до його свої російські повісті (див. у листуванні поета, «Твори», т. II, стор. 391, 394 та ин.). Перша книжка «От. Записокъ» за 1857 р., яку читав Шевченко, містила, oprіч виписаної поезії З. Тура, ще поезії А. Майкова, Фета та Курочкина, початок праці Костомарова про Богдана Хмельницького, частину Диккенсового роману «Крошка Доррит», «Картины русского быта» В. Даля та ин. С. Є.

Стор. 121, рядок 29. «Стихотворение без названия З. Тура». Шевченко не зовсім точно, проминаючи окремі слова, переписав цю поезію З. Тура. В тексті «Отечественныхъ Записокъ» (1857 р., кн 1. стор. 90) 8-ий рядок так надруковано:

«А на щеках слегка заметны слезы».

13-ий рядок: «Но увидав вверху под крышею окно».

Мабуть Шевченко думав, що автор цієї поезії—жінка (можлива асоціація з відомою тоді повістяркою Євгенією Тур, про яку Шевченко міг чути), бо пише, що йому сподобалось «стихотворение без названия З. Тура». В оглавах книжок «Отечественныхъ Записокъ» завжди знаходимо: «Стихотворения... З. В. Тура» (род. відмінок), під самими ж поезіями підпис «З. Туръ». Цього давно забутого, непомітного поета «Отечественныя Записки» друкували тоді охоче—в дальшому напр. томі «От. Записокъ» за 1857 р. надруковано аж сім поезій З. Тура, оригінальних (почасти в дусі Фета) і перекладних (з Г. Гейне). П. Ф.

Стор. 122, рядок 9. Згадані тут «Сочинения Гоголя»—це видання П. Кулиша—«Сочинения и письма Н. В. Гоголя», що вийшли 6-ма томами в Петербурзі 1857 р. Про це видання пізніший редактор творів Гоголя, Тихонравов, писав: «В упомянутом издании Кулиша впервые сделана была попытка осуществить, хотя в некоторой степени, проект... о внесении в полное собрание сочинений Гоголя «всех изменений и переделок, которые так часто у него встречаются»... Два последние тома этого издания, заключающие в себе письма Гоголя к разным лицам, обогатили русскую литературу драгоценным материалом для изучения жизни и сочинений поэта» (Тихонравов Н.—Предувѣдомление къ 11-му изданію при I т. Сочинений Н. В. Гоголя. СПб. 1900, стор. 6). Шевченко в своїй критиці цього видання мав, правда, на увазі більше зовнішній його вигляд, особливо відомий портрет Гоголя роботи худ.

Моллера, що вирізьбив Ф. Іордан. Характерно, що як-раз цей портрет сам Гоголь уважає за найкращий і в своєму заповіті прохав своїх читачів, що мають якийсь інший його портрет, «уничтожить его тут же, по прочтении сих строк, тем более что он сделан дурно и без сходства, и покупать только тот, на котором будет выставлено: Гравироваль Іордановъ» (Сочиненія Н. В. Гоголя, т. VII, СПб. 1900, стор. 13). Треба додати, що Гоголь у рекомендації Іорданової праці виходив зовсім не з мистецьких мотивів, як у своєму запису Шевченко.

С. Є.

Стор. 122, ряд. 13—14. Іордан Федір Іванович (1800—1883), вже на дев'ятому році вступив до Академії Мистецтв, а через десять років призначений був до класи гравірування проф. Уткина. Добувши курса, поїхав він державним коштом за кордон і там узявся до величезної гравюри з картини Рафаеля «Преображення» й працював над нею п'ятнадцять років. Річ зрозумілива, що така довга робота не могла не відбитися на добротності дошки, бо вона дуже загладилася від багатьох відбитків, які довелося Іорданові зробити з різних її частин на пробу, так ще гравюра ця зовсім не має тієї вартости, якою визначається його ж таки копія з тієї картини, що він зробив був для гравірування: тут він показав себе чудовим майстром рисунку,—цим тоді взагалі вславилася була Російська Академія Мистецтв. З другою гравюрою Іордана—«Катування Христа», з картини Соколова, теж не пощастило. Далеко кращі були його гравюри: «Навмирущий Авель», з картини Лосенка, «Pietà» з Чиголі, «Свята Родина» та де-які дрібні гравюри. З портретів найкращі—отця Дамаскина та маленький у профіль портрет Язикова. Взагалі треба сказати, що з Іордана був занадто сухий гравер, і Шевченко може даремно й дивувався, побачивши його прізвище під невдалим портретом Гоголя. З 1855 р. Іордан став за професора гравірування, а згодом ще й за ректора в Академії Мистецтв. Як з професором і Шевченкові довелося мати з ним діло: під 4 травня, згадавши про свій візит до Іордана, поет додає: «Какой обязательный, милый человек и художник, а в добавок живой человек, что между граверами большая редкость. Он мне [показал] в продолжении часа все новейшие приемы гравюры акватинта. Изъявил готовность помогать мне всем, что от него будет зависеть. Я расстался с ним вполонину будущим гравером». Таким чином, свою мрію останніх літ про роботу гравера Шевченко справдив під керівництвом Іордана.

Ол. Н.

Стор. 122, рядок 26. Пушин Іван Іванович (1798—1859), найлюбленіший лицейський товариш Пушкіна («Мой первый друг, мой друг бесценный»), видатний декабрист. В обвинуваченні його приділено до першої категорії: «участвовал в умысле на царубійство одобрением выбора лица, к тому предназначенного; участвовал в управлении общества, принимал членов и давал поручения; лично действовал в мятеже и возбуждал

нижних чинов» (Оксман Ю.—Декабристы, изд. Центрархива, стор. 447); кару на смерть перемінено потім на довічну каторгу (там само, стор. 458). Жива, щира натура, Пушин користувався загальними серед декабристів симпатіями і, як вказує біограф його (С. Штрайх), через десятиліття каторги й заслання «проніс своє палке серце, що не охолело і було повне любови до громадської вольности».

Не можна сказати, щоб дійсно об'єктивні та справедливі були відомості і присуд Шевченків що-до особистого життя Пушина. Перебуваючи на засланні, Пушин не одружився, хоча жіноцтво, особливо вдови, закохувались у його. Він не міг позбутися епікуреїзму («хороший язычник», мовляв декабрист Лунин) та аристократичних звичок («красавица без отпечатка хорошего общества теряла для него всякую прелесть», зазначала А. П. Сазонович), і маючи позашлюбних дітей, відібрав їх від матірок — простого походження — й виховував сам. Видане в книзі Штрайха листування Пушина свідчить, як він дбав про виховання своєї Аннушки—Ніночки (народ. 1842 р.) і розлучився з нею при кінці 1855 р. тому, що в пропозиції Дорохової, директриси інституту в Нижньому-Новгороді, взяти до себе Аннушку за дочку, вбачав «благоволение свыше» («этим я ей возвращу то, что она потеряла, лишившись единственной своей дочери»). Пушин увесь час листувався з Аннушкою, їздив до неї 1858 р. у Нижній-Новгород. Тому-то Шевченків осуд (тут і під 6 листопаду: «отвратительный отец») не мав під собою підстав. Що-до одружіння Пушиного, то Шевченко або мав не точні відомості в формі провінціяльних пліток, або сам наплутав записуючи. Пушин одружився не з «багатою вдовой, некоей madame Коцебу», а з удовою свого товариша і приятеля, декабриста фон-Визина, Наталею Дмитровною, одною з найвизначніших жінок декабристів (П. Е. Щоголів, автор «Исторических этюдов» про декабристів, ставить її за складну і тонку душевну організацію — поруч з М. Волконською). Фон-Визина давно була в Пушина закохана, і вони були великими приятелями ще на засланні. З приводу одружіння Пушина декабрист барон Штейнгель писав до Д. І. Завалішина 4 червня 1857 року: «Ив. Ив. Пушин женился на вдове фон-Визина; это брак взаимного вспомоществования: ей необходим голос мужчины для содержания в порядке большого имения, ему — нежный уход в его болезненном состоянии». Ніякого «видного места» Пушин у Москві також не мав. Навпаки, там йому заборонено було жити, і навіть коли він їздив улітку 1858 року до дочки в Нижній, за ним невідступно стежило око «III-го Отделения»... Можливо, що до зазначених тут Шевченкових помилок і сама Дорохова була причетна. Пушин вінчався, не сповістивши про це рідню та знайомих. Де-хто був з цього не задоволений. «Дорохова, — писав Пушин до М. Н. Пушиної 10 червня 1857 р., — тоже бранит нас нещадно за таинственность с нею. На-днях был ее ответ на наше объявление. Она вдобавок воображает, что я тотчас отниму у нее мою Аннушку, а ее Нину. Я ее успокоил и просил, чтоб она лучшее имела обо мне мнение, что я никакого изме-

нения покаместь ни в чем не делаю (это было бы верх неблагодарности во мне); что при свидании поговорим о том, что нужно и полезно для Аннушки, и что она, т. е. Дорохова, будет иметь претендентский голос в этом» (Декабрист И. И. Пущин. Записки о Пущине и письма из Сибири. Редакция и биографический очерк С. Я. Штрайха. Москва, 1925, стор. 256).

Не вважаючи на помилки, а може й через них, записи в Шевченковому журналі набувають нового інтересу, характеризуючи самого Шевченка. Вони, по-перше, цілком відповідають тому болю, з яким завжди писав Шевченко про покриток і байстрят (основний мотив Шевченкової поезії, бо й тут маємо: «простая якутка» та «барин», хоч і декабрист); по-друге, свідчать, які високі вимоги ставив він тим, що боролись і страждали «во имя человеческой свободы». Декабрист в уяві поета—вища людина і не повинна ніяких мати плям; саме слово це він усюди в журналі пише з великої літери і особливо старанно. Що Шевченко побожно ставився до керівників та учасників першого збройного виступу проти самодержавія—про це свідчать і дальші нотатки в журналі. Перебуваючи в Нижньому-Новгороді, Шевченко написав поему «Неофити» й почав «Юродивого», де виводив «споборників святої волі»—декабристів, але вперше ці мотиви з'явилися ще в поезіях: «Сон», «Великий льох», «Тризна» (див. П. П. Филипович — «Шевченко і декабристи», Київ, 1926).

П. Ф.

Стор. 122, ряд. 40—41. Згаданий тут лист од Костомарова, як і позначені в запису 6 листопаду листи самого Шевченка до Костомарова та до астраханських земляків, досі невідомі.

С. Є.

Стор. 123, ряд. 13—15. «Десятилетним постом» зве тут Шевченко неможливість регулярно слідкувати за літературою під час заслання. Наслідки цього «посту» відчував він так сильно, що навіть у тяжкій для себе зупинці в Нижньому ладен був убачати де-що й добре. «Мне необходим был промежуток,—писав він незабаром до гр. Толстої,—между Северной Пальмирой и Киргизской пустыней, а иначе я явился бы к вам настоящим киргизом. А теперь, с помощью добрых людей, я понемногу делаюсь похожим на человека. Дело в том,—пояснює Шевченко,— что я в продолжение этих десяти лет, кроме «Русского Инвалида», ничего не читал. Теперь можете себе вообразить, каким бы я чудачком безграмотным явился в общество грамотных людей. Теперь же я, благодаря моих здешних друзей, завален книгами и запоем читаю или, правильнее, отчитываюсь, а осенняя грязь мне удивительно как много помогла в этом сладком деле. Я прочитал уже все, что появилось замечательного в нашей литературе в продолжение этого времени. Теперь остались мне одни журналы за нынешний год, и я наслаждаюсь ими, как самым утонченным лакомством,—и выходит, что все к лучшему, что нет худа без добра» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 416). З цього ж запису в

журналі виходить, що й «уточенное лакомство» часами набридало («несварение, мовляв, в желудке») і поет ішов самотою блукати по порожніх улицах тихого тоді міста. Тим більше, що—як завважає Шевченко під 17 листопаду—«мои нижегородские знакомые начали понемногу пошлеть».

С. Є.

Стор. 123, рядок 27. Лабзин Олександр Федорович, відомий містик, народився р. 1766 в Москві, помер р. 1825, на засланні в Симбірську. Він дуже рано, 14-ти років, розпочав літературну працю, та разом захопився й масонством і надрукував чимало книжок про його, а 1806 р. видавав навіть журнал «Сіонській Вѣстникъ». З 1799 р. він був конференц-секретарем, а 1818—1822 р.р. віце-президентом Академії Мистецтв.

Що-до його заслання, то справа ця була не зовсім так, як оповідали Шевченкові. Містичні писання Лабзина спочатку мали великий успіх, про них із спочуттям розмовляли по великопанських салонах, бо це був час, коли й сам Олександр I захоплювався містицизмом; міністром народньої освіти був тоді князь О. М. Голицин, особистий приятель Лабзина; він одзволив був навіть «Сіонській Вѣстникъ» од звичайної цензури і взявся сам його цензурувати. Але почав забірати силу відомий архимандрит Фотій, що пішов походом взагалі на міст. зокрема на «Сіонській Вѣстникъ». Князь Голицин довго обороняв свого приятеля, але нарешті й він мусів поступитись перед клерикалами й передав часопис до духовної цензури. Лабзин у своїх думках був непохитний і довелось йому припинити «С. Вѣстникъ». Інтриги Фотієві довели Лабзина й до заслання, а приводом до його був той епізод, що переказує Шевченко в журналі, хоч і не зовсім точно. Навсправжки було так: на зборах Ради Академії Мистецтв знято питання про обрання на почесного члена Академії міністра фінансів, графа Д. О. Гурьєва, як людину близьку до царя; на це Лабзин і відповів, що тоді треба обрати царського фурмана Іллю, бо він до царя ще ближчий. Про це було доведено до Олександра I-го і Лабзина заслано в Сенгілей, а звідти переведено до Симбірська. (Про Лабзина та його часи див. відомі праці Ол. Пипина—«Общественное движеніе въ Россіи при Александрѣ I (СПБ. 1900), «Религіозныя движенія при Александрѣ I» (Петроград, 1916), «Русское масонство» (Петроград, 1916); Дубровин Н. «Наши мистики-сектанты». «Русская Старина», 1894 — 1895; Лабзина А. — Воспоминанія. СПБ. 1914).

Епізод з Байковим у Герцена («Былое и думы») розказано так, як і в Шевченка. «Президент Академии предложил в почетные члены Аракчеева. Лабзин спросил, в чем состоят заслуги графа в отношении к искусствам? Президент не нашелся и отвечал, что Аракчеев — самый близкий человек к государю.—«Если эта причина достаточна, то я предлагаю кучера Илью Байкова, — заметил секретарь, — он не только близок к государю, но сидит перед ним» (Герцен А. И. — «Полное собраніе сочиненій и писемъ», т. XII, стор. 50). Маючи на увазі, що

саме перед тим (3 листопаду) Шевченко мав у руках «Полярную Звѣзду», де друковано «Былое и думы» — можна гадати, що в журналі одбилась версія Герцена. Далі, в епізоді з Івашовою, Шевченко просто на Герцена і посилається.

Ол. Н.

Стор. 123, рядок 30. Аракчєєв Олексій Андрієвич, граф, народ. 1769 р., помер 1834 р., відомий фаворит спершу Павла I, а потім, після війни 1812 р., прибічник, «всесильный временщик» при Олександрі I-му. Несвічений, тупий фронтвик, поклонник букви і форми, Аракчєєв добивався царських милостей не своїми здібностями, а тільки безоглядним послухом та угодництвом перед примхами самодержців. Так було напр. у справі військових поселеннів, до яких Аракчєєв був спершу сам неприхильний, але коли його призначено р. 1817-го за головного їх начальника, то повів справу так, що тепер ім'я його не віддерти від тієї самодержавної витівки. Як зразковий царський служака («без лести предан»), Аракчєєв зробився метою глуму для всіх, хто боровся з самодержавієм (порівн. напр. Пушкінові на його епіграми: «Всей России притеснитель», «Составлен он из подлой смеси» й ин.), героєм безлічі анекдотів, що висміювали цю колоритну постать за її крайню обмеженність та підлизництво. Самі висміювані висміювачі його «без лести предан» жартома перероблено на «б е с лести предан». Епізод з Байковим належить до таких популярних анекдотів. (Про Аракчєєва, oprіч коротких життєписів—див. «Русский Биографический Словарь», т. II, стор. 260—270 та ин.—нема, на жаль, спеціальної монографії, хоча ім'я його стрінеться скрізь по сучасних мемуарах та працях, що торкаються царювання Павла I, Олександра I та Миколая I).

С. Є.

Стор. 123, ряд. 35 — 44. Шевченко мав неточні відомости про Анненкових та Івашових. Герцен розповів у III-му розділі «Былого и дум» історію Каміли Ледантю-Івашової, дуже схожу, правда, з історією Поліни Гебль: під час арешту Анненкова вона була його нареченою й після заслання Анненкова на каторгу, не вважаючи на всі перепони, добилася таки, що їй дано було дозвіл їхати до Сибіру, де вона й одружилася з засланцем.

Олександр Дюма (батько) дійсно написав роман із життя декабристів «Le maitre d'armes»; царська цензура не дозволяла перекладати цього роману і вперше він з'явився рос. мовою 1925 року (А. Дюма—«Учитель фехтования». Изд. «Время»). В своїх «Записках» Анненкова-Гебль зазначила, що в романі Дюма «больше вымысла, чем истины» («Записки жены декабриста П. Е. Анненковой. Кн-во «Прометей», стор. 3).

Так само багато вигадки, фантазії і в Герценовому оповіданні про Івашову. І тут нема нічого дивного. Жадних матеріалів документального характеру Герцен не міг використати—їх тоді ще не було. Він ішов за «преданиєм», устними переказами, а в них завжди є певний елемент вигадки. Ось що читаємо в його записках про Івашову: «Как только

страшная вестъ дошла до молодой девушки в Париж, она отправилась в Петербург и попросила позволения ехать в Иркутскую губернію к своему жениху Ивашеву. Бенкендорф попытался отклонить ее от такого преступного намерения; ему не удалось, и он доложил Николаю. Николай велел ей об'яснить положение жен, не изменивших мужьям, сосланным в каторжную работу, присовокупляя, что он ее не держит; но что она должна знать, что если жены идущие из верности с своими мужьями, заслуживают некоторого снисхождения, то она не имеет на это ни малейшего права, сознательно вступая в брак с преступником. В крепости ничего не знали о позволении, и бедная девушка, добравшись туда, должна была ждать, пока начальство спишется с Петербургом, в каком то местечке, населенном всякого рода бывшими преступниками, без всякого средства узнать что-нибудь об Ивашеве и дать ему вестъ о себе. Мало-по-малу, она познакомилась с своими новыми товарищами. Между ними был сосланный разбойник; он работал в крепости, она рассказала ему свою исторію. На другой день разбойник принес ей записочку от Ивашева. Через день он предложил ей носить от Ивашева весты и брать ее записки. С утра он должен был работать в крепости до вечера; когда наступала ночь, он брал письмо Ивашева и отправлялся, несмотря ни на бураны, ни на свою усталъ, и возвращался к рассвету на свою работу. Наконец, пришло позволение, их обвенчали» (Герцен А. И. — Полное собрание сочинений и писемъ, т. XII, стор. 52—54).

Для Шевченка тема про дружину декабриста — «богатырская тема» так само, як для Герцена, головного творця революційної легенди про декабристів: вони для його «какие то богатыри, кованные из чистой стали». І в наведеному Герценовому оповіданні про Івашову теж маємо чимало елементів «богатырских», власне романтично-авантюрних: пригода відважної дівчини, що шукає свого нареченого, допомога від зворушеного розбійника і т. и. Навсправжки було простіше, але й складніше психологічно, — про це довідуємося з цікавих, на підставі родинних архивів, розвідок: М. А. Веневитинова («Роман декабриста» — «Русская Мысль», 1885, X) і О. К. Буланової («Декабрист Ивашев и его семья» — «Былое», 1922, кн. XIX, і окрема книжка на ту-ж тему — «Роман декабриста», Москва, 1925). Каміла Ледантю не поспішала з Парижу, бо жила в Росії і нареченого не мала. Правда, вона стрівалася з Івашовим і покохала його, але той нічого про це не знав. Декабриста арештовано й заслано, а Каміла починає марніти, хворіти, доходить до такого внутрішнього стану, що життя її в небезпеці. Мати бачить єдиний порятунок, розповідає все батькам Івашова, а тоді сповіщено й засланця. Він, після короткого вагання, згоджується на те, щоб Каміла приїхала до Сибіру й стала його дружиною. Камілу виражають у дорогу, — до Казані її проважає мати, далі — попутчиця й двоє слуг. В Ялutorовську вона відпочиває в Ентальцевих, в Иркутську її гарно приймає місцеве громадянство і навіть сам губернатор. Нарешті Каміла приїздить до Петровського заводу і

спиняється в кн. Волконської, бо Івашов не закінчив ще будувати власну хату. Через п'ять день їх повінчано. Не спиняючись на деталях, можемо тепер відзначити, що Герценове й Шевченкове сприймання історії дружини декабриста Івашова відрізняється від нашого. Вони емоційно, безпосередньо відчували героїчну авантюрну повість, ми читаємо поглиблений психологічний роман.

Можна гадати, що наведеному уривкові з Герценового оповідання, а також взагалі тому, що чув Шевченко про жінок декабристів, відповідають де-які місця з написаних у Нижньому-Новгороді «Неофітів» — поеми про Миколу I та декабристів (див. П. Ф и л и п о в и ч—Шевченко і декабристи, стор. 41—44). П. Ф.

Стор. 124, рядок 15 і далі. Не можна вгадати, якого саме Демидова має тут на увазі Шевченко: тоді було в Нижньому кілька осіб з таким прізвищем. Був Денис Васильович Демидов, якому приписувано один із численних пасквилів проти губернатора Муравйова; був А. В. Демидов, поміщик, член «крест'янського комітета»; був, нарешті, якийсь Демидов, що служив тоді становим. Усі ці Демидови належали до супротивників Муравйова в справі визволення селян,—отже кожен з них міг бути героєм того епізода, про який розповідає тут Шевченко.

Але треба завважити, що самий епізод викликає величезні сумніви, власне найбільше в тій частині, що стосується губернатора Муравйова. Вже попереду зазначено (див. примітку до стор. 114), що Муравйов був прихильником селян і тяг за їх руку проти поміщиків-кріпостників, що аж пінилися від злости на губернатора й одверто обвинувачували його в тому, ніби він сам підбиває кріпаків на бунт. Вже це одно примушує скептично поставитись до записаної в журналі версії, ніби «губернатор, не будучи дурак, велел их (селян) посець за то, чтобы они искали управы по начальству, т. е. начинали с станового». Але маємо багато фактів і надто категоричних вказівок, що показують, «наскільки тщательно вникал Муравьев в положение дела в каждом отдельном случае и как зорко следил за соблюдением интересов крестьян, за что впоследствии его сильно упрекали» (Савельев А.—Нѣсколько словъ о бывшемъ нижегородскомъ губернаторе А. Н. Муравьевѣ. «Русская Старина», 1898, кн. VI, стор. 83). Він не раз нагадував дворянським маршалкам про їхню повинність «оградить крестьян... от дальнейших притеснений, которые при настоящем преобразовании быта помещичьих крестьян могут иметь опасные последствия» (Там само, стор. 81). Полемізуючи з поміщицьким комітетом з приводу його постанови про безземельне визволення кріпаків, Муравйов писав: «страшно может выразиться приговор и пробуждение народа, признавшего себя по одному произволу дворян лишенным права и надежды выкупом приобрести то, что ему всенародно обещано словом монаршим» (Снежневский В.—Крѣпостные крестьяне и помещики Нижегородской губ. накануне реформы 19 февраля. «Дѣйствія Нижегород. Губ. Уч. Арх. Комиссіи», т. III,

стор. 79). Муравйов з обуренням зазначав факти, коли напр. один маршалок «подвергал крестьян телесному наказанию за то только, что они обращаются с жалобами к начальнику губернии» (Там само, стор. 73). Отже не тільки не міг Муравйов веліти «посечь» селян за те, що вони удалися до його з скаргою, а, навпаки, він був для селян раз-у-раз приступним і сами селяне «считали Муравьева не только защитником их прав, но и сторонником их, лицом, которое симпатизировало им больше, чѣм помещикам» (Савельев А., стор. 83). Нарешті, він перший і єдиний тоді з губернаторів догадався приборкати сікуторські апетити поліції, видавши спеціального наказу, в якому писав, що поліція «необходимое для нее нравственное влияние на крестьян... приобретает не палками и розгами, которые так без разбора привыкла употреблять при всяком случае, а только тогда, когда крестьяне увидят в ней строго добросовестную исполнительницу лежащих на ней обязанностей» (Там само, стор. 85). І ця нечувана тоді політика була одзначена з обох боків. На обіді в честь Муравйова, коли він од'їздив з Нижнього в 1861 р., були й селяне—невиданий до того в Росії факт,—і при них говорено, що Муравйов—єдиний з губернаторів, який обходився без військової сили, коли виникали розрухи; а з другого боку, не дурно ж кріпостники нарікали на його, що він постановив: «палки, розги—все де прочь», і навіть у газетах («Московскія Вѣдомости») звали його губернаторство в Нижньому «золотым веком лени, гульбы и праздности», «поблажки и потворства народу» (Снежневский В., стор. 75). В одній з сатир на Муравйова автор-кріпостник, зазначивши, що губернатор серед селянства тільки-тільки «не успел бунт возжечь кровавый»—такий присуд про його робить:

Что ты губернии злой дух,
 Что всю ее ты взволновал,
 Всем мужикам потачку дал
 Не работать и не платить,
 А все, что вздумают, творить,—

і тим довів губернію до такого стану, що «где ни затронь, под пеплом кроется огонь» (Савельев А., стор. 87—88). Вже одна оця запекла зненависть «благородного сословія» показує, що Шевченко в данному разі просто став жертвою якоїсь злісної проти Муравйова вигадки. І самому поетові трохи згодом довелось дати губернаторові де-яку сатисфакцію, одзначивши в своєму журналі промову Муравйова в оборону кріпаків і охарактеризувавши її «не пошлою, офіційною, а одушевленою християнскою свободною речью» (запис під 19 лютого). С. Є.

Стор. 124, ряд. 39 — 40. «Получил от Кулиша книги: «Записки о Южной Руси», два тома, и «Чорну Раду». «Чорна Рада, хроніка 1663 року. Написавъ П. Кулішъ. Санктпетербургъ, 1857». Це певне ті самі примірники обох виданнів з автографами Куліша, що лишилися по смерті Шевченка в його бібліотечі (Айзеншток І. — За-

мітки про Шевченка. «Червоний Шлях», 1923, кн. VIII, стор. 236). Про цю посилку так одписував Шевченко Кулішеві 5 грудня 1857 р.: «Спасибі тобі, богу милий друже мій великий, за твої дуже добрі подарунки, а особливо спасибі тобі за «Чорну Раду». Я вже її двічі прочитав, прочитаю і третій раз, і все-таки не скажу більш нічого, як спасибі. Добре, дуже добре ти зробив, що надрукував «Чорну Раду» по нашому. Я її прочитав і в «Руській Беседі», і там вона добра, але по нашому лучче» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 418). С. Є.

Стор. 124. рядок 41. Жемчужников Лев Михайлович народився 2 листопаду 1828 р., на селі в Єлецькому повіті Орловської губ., в аристократичній родині (родичі—Перовські, гр. Толсті та ин.). Скінчивши курс у Пажеському корпусі р. 1848, на другий рік він вступив був до Академії Мистецтв, але пробув там недовго, бо не знайшов у тодішній Академії того, чого шукав од мистецтва. Потім він багато бував за кордоном: вчився там він у різних художників і студіював пам'ятки мистецтва. Потрапивши 1852 р. на Україну, він так захопився своєю рідною її красою, що більшість його творів має українські сюжети («Кобзарь з поварем», «Українка», «Чумаки», «Отара» та ин. Зацікавившись офортами Рембрандта, Жемчужников узявсь до офорту, навчився гравюрувати і друкувати естампи й зробився гарним офортисом. Крім гравюр, що виходили додатком до «Основи», він окремо видав 48 картин під заголовком «Живописная Украина» (зустрінути тепер повні примірники її надзвичайно рідко) та де-кілька окремих гравюр. Свого віку доживав Жемчужников на Чернігівщині, де й помер 1912 року.

Жемчужникова згадав тут Шевченко напевне тому, що почав читати з присланих од Куліша книжок першою—II-й том «Записокъ о Южной Руси» (I-й том і «Чорну Раду» він вже читав давніше) і з перших рядків натрапив там на прізвище Жемчужникова. Куліш, подаючи в II-му томі «Записокъ» казки з запису Жемчужникова, попередив їх, своїм звичаєм, відомостями про збірача їх. «Уже несколько лет, — писав там Куліш,—знаком я в Малороссии с молодым русским художником Л. М. Жемчужниковым. Он проводит у нас на юге сплошь лето и зиму, изучая нашу природу и нашу жизнь во всех их проявлениях. Не довольствуясь тем, что видит глаз, он изучает нравственный образ малороссийского народа в произведениях его духа. Он убежден, что малороссиянина не поймешь, не зная языка его и не ознакомься на месте с его настоящим и прошедшим. Это убеждение, покамест мало применяемое к делу и между нами, людьми пишущими, тем замечательнее в г. Жемчужникове, что он родился в глубине (sic!) Северной России, воспитывался в С.-Петербурге (в Пажском корпусе) и до приезда в Малороссию не слышал малороссийской речи. Не знаю, в какой мере будут полезны для его искусства приобретенные им между нами сведения; но этнография Южно-русская имеет в нем несравненного деятеля». Перелічивши далі етнографічні здобутки Жемчужникова на Україні, Куліш завважає:

«Какая противоположность с большинством наших панов, которые живут посреди народа, пренебрегая его словесностью и не придавая никакой важности тому, что составляет цвет его жизни!» («Записки о Ю. Р.», т. II, стор. 3—4; далі до стор. 103 йдуть записи Жемчужникова — казки з увагами про тих, од кого їх записано). Під час спільно з Кулішем одбутих подорожів не раз] розмови у них із Жемчужниковим оберталися на Шевченка: «Дорогой,—як згадує Жемчужников у листі до В. Шенрока,—мы много говорили и соболезновали о сосланном Шевченке, которого он лично знал и в одно время с ним пострадал, а я знал только его произведения, которыми упивался» (Шенрок В.—П. А. Кулишъ. «Кіевская Старина», 1901, кн. VI, стор. 355). Відомо також, що Жемчужников використовував свої великопанські зв'язки, щоб клопотатись за засланого поета (Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 137). Цілком натурально, що й Шевченка зацікавила постань Жемчужникова, як «человека, который так искренно-нелицемерно полюбил мой милый родной язык и мою прекрасную бедную родину». Адже ще попереду таку саму цікавість збудив був Жемчужников і в Куліша: «Цей хлопець,—писав він в 1854 р. до Бодянського,—і геть-то у мене загаявся і хоч дуже мені де-що поперебивав, ну да вже ж хоч не дурно: там таке втішне та цікаве враже москальча, що й роботу усяку забудеш» («Письма П. А. Кулиша къ О. М. Бодянскому». «Кіевская Старина», 1898, кн. II, стор. 307). Захоплення особою Жемчужникова у Шевченка виявилось тоді ж припискою в листі до Куліша: «Що це за дивний, чудний чолов'яга Л. Жемчужников! Поцілуй його за мене, як побачиш» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 419). Незабаром він дістав од Жемчужникова через М. Лазаревського допомогу грішми і зворушений записує в журналі, що віддячить за цю допомогу «свободной искренней песней» (запис під 13 грудня), а в листі до Лазаревського запитує: «Чи не знаєш ти, де живе отой Жемчужников? Як знаєш, то напиши мені» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 421). Відповідь Лазаревського була така: «Мне передал деньги Алексей Мих. Жемчужников, живущий здесь, но об этой передаче просил его брат Лев Мих. Жемчужников (родом кацап, а душою чистый малоросс). Он теперь за границею» («Письма М. М. Лазаревского къ Т. Г. Шевченку». «Кіевская Старина», 1901, кн. II, стор. 293). Розповідаючи про свій поворот із-за кордону 1858 р., сам Жемчужников згадує: «В Петербурге я тотчас же увидался с Т. Г. Шевченком, в то время уже вернувшимся из ссылки. Мы знали,—додає Жемчужников,—друг друга по разным обстоятельствам. Я ознакомил его с гравировальным лаком французским, так как он сильно занимался гравированием а l'eau-forte и прекрасно работал, показал ему свои начатки, о которых он чрезвычайно хорошо отзывался, назвал даже мою «Покинутую» произведением Шекспировским» (Ровинский Д. А.—Подробный словарь русских гравировъ. СПб. 1895). Це була, очевидно, та зустріч, яку лаконично, але виразно занотував Шевченко в журналі 17 квітня: «Белозерский познакомил меня с

тремя братьями Жемчужниковыми. Очаровательные братья!» Жемчужников про те ж саме говорить докладніше: «За мою заочную любовь к нему Шевченко встретил меня, при первом знакомстве, братскими объятиями, не отходил от меня, ласкал детей, приходил ко мне ночью и без церемонии будил, желая насмотреться. «Как я рад, что вижу вас и ваше семейство», — говаривал он. Дети мои, которых он прежде никогда не видал, трогали его до слез, называя по имени с первого свидания: они знали его по портрету. Не время сближает человека, а сочувствие. Мы с первых слов были одна семья» (Жемчужников в Л.—Воспоминание о Шевченкѣ; его смерть и погребение. «Основа», 1861, кн. III, стор. 2). І що згадає «сочувствие» дійсно було поміж цими двома художниками, показує усенька—допіру згадана—стаття Жемчужникова про Шевченка з першою і досить правдивою оцінкою художніх творів Шевченка, з надзвичайним пієтетом до його поетичної діяльності, з ширим захопленням його особою. «Жизнь Шевченка,—писав Жемчужников над свіжою могилою,—вся вместе взятая, есть песнь. Это—печальное, высоко-художественное произведение. Вырванный из народа, он представляет собою самый поэтический его образчик. Добрый до наивности, теплый и любящий, он был тверд, силен духом—как идеал его народа. Самые предсмертные муки не вызвали у него ни единого стона из груди» (Там само, стор. 20). «Мы дорожили каждым словом поэта при жизни; теперь это святой долг каждого»,—такими значущими словами закінчив свою статтю Жемчужников. І він виконав те, що мав за святу повинність: саме йому ми повинні дякувати, що збереглися такі твори Шевченка, як «Юродивий», «Подражаніє Іезекиїлю», «О думи мої, о слава злая» та ін., що їх знайшов у Жемчужникова Ол. Кониський 1899 р. (див. Кониський О.—Варіанти на декотрі Шевченкові твори. «Записки Н. Т. ім. Шевченка», т. XXXIII, стор. 2 і далі). Сам Кониський у листі до мене з захватом писав тоді про Жемчужникових, як про «людей просто ідеальних,—не дурно ж Шевченко так хвалив їх»; як про «аристократів ума і культури» (недрукований лист О. Кониського з 24 червня 1899 р.). Опріч «Воспоминаній» самого Жемчужникова («Вѣстникъ Европы» 1892, кн. XI), цікавий на його характеристику матеріял подають опубліковані недавно заходом С. Глушка Кулішеві листи до Жемчужникова (див. «Україна», 1926, кн. II—III, стор. 163—180).

С. Є.

Стор. 125, рядок 5. «Дружеское родственное письмо» від гр. Н. Толстої нам не відоме. В зазначеній під 12 листопада відповіді Шевченко дякує за «дружески-родственное участие в моем безвыходном положении. Вы,—пише Шевченко,—так искренно, с такою теплою любовью указываете путь, которым я могу достигнуть моей возлюбленной Академии» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 416).

12-м листопаду датовано і не зазначеного в журналі листа до І. Ускова (Там само, стор. 415—416).

С. Є.

Стор. 125, рядок 29. «Она, бедняжка, думала очаровать зрителей своим фанданго». «Фанданго — испанский танец мавританского происхождения, выражает, как известно, страсти любви со всеми переходами и оттенками их. Желание, надежда, нежность, отказ, счастье — все это передается музыкою и движением танцующих» («Репертуаръ и Пантеонъ» 1843, № 12. Смесь, стор. 18).

Танки Васильєвої, як ми знаємо (див. примітку до ст. 113), публіка приймала завжди добре; Шевченкові не подобалася тут, можна думати, певна пересада в виконанні.

Рл.

Стор. 125, рядок 33. «Мать-испанка» — «драматическое представление въ 3-хъ актахъ» популярного за часів Миколи I драматурга — Н. А. Полевого (1796 — 1844). Вихований на мелодрамі, дбав він найбільше про ефектовність п'єси й особливо перших її ролів. Драматургом зробився Полевой випадково; найбільшого успіху досяг у своїх патріотичних п'єсах — «Дедушка русского флота», «Параша Сибирячка» та ін. (див. Боцяновский В. — Н. А. Полевой, какъ драматургъ. «Ежегод Импер. Театровъ», 1894 — 1895, Прил. 1, стор. 72; Варнеке Б. — Исторія русскаго театра, стор. 468—483).

Що до п'єси «Мать-испанка» (друкована в петербурзькому «Русскомъ Вѣстникѣ», 1842, т. VI, а також у «Драматическихъ сочиненіяхъ и переводахъ» Н. А. Полевого; СПб. 1842—1843, ч. IV), то цілком слушно відзначив її Шевченко, як «дюжинную драму». Поставлена в Петербурзі р. 1842 (Вольф, II, 87), успіху п'єса не мала і більш її там не виставляли. Критика зазначала відсутність у їй жвавої дії (Боцяновский, стор. 76), а Белінський висловився був рішучіше — «вся п'єса проникнута чем-то в роде... не то детскости, не то старчества: все в ней делается по шучьему велению, по моему прошению...» І, зазначивши, що «во всей пьесе испанского [нет ничего], завважив критик, що тільки Каратигин у ролі Филипа IV врятував п'єсу (Белінський В. — Полное собрание соч., под ред. С. Венгерова, т. VII, стр. 345). Шевченко теж звернув увагу на гарний образ тієї-ж таки ролі у виконанні Климовського, і дуже можливо, що тільки це й примусило його не висловитись рішучіше.

Рл.

Стор. 125, ряд. 34—35. «Просительное письмо» до гр. Ф. Толстого до нас не дійшло. Шевченка, видимо, дуже турбували і сама форма, і наслідки «сего хитрого сочинения», зміст якого підказали поетові сами ж таки Толсті (див. запис під 17 жовтня та відповідний лист М. Лазаревського в «Кіевской Старинѣ», 1901, кн. II, стор. 289—290). 18 листопаду Шевченко запитує М. Лазаревського, чи дійшли його листи до Толстих і додає: «напиши мені, чи доладу я написав письмо графу Ф. П., бо я на такі химерні письма не великий майстер» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 417). Відповідь Лазаревського була заспокійлива: «Письмо твое к графу, как он говорит, написано хорошо» («Кіев-

ская Старина», 1901, кн. II, стор. 292). Легко зрозуміти турботи Шевченка: адже цей його лист мав бути для Толстого підставою, щоб прохати дозволу поетові жити в Петербурзі та працювати в Академії Мистецтв.

С. Є.

Стор. 125, рядок 41. Цей лист до Щепкіна, датований 12-м листопаду, перший відомий нам лист Шевченків до великого артиста. Вже зворушливий, урочистий початок його («із далекої Киргизької пустині, із тяжкої неволі вітав я тебе, мій голубе сизий, щирими сердечними поклонами») показує, що не випадково згадав поет артиста саме під той час, коли знайомі в Нижньому «начали понемногу пошлеть» (запис під 17 листопаду). «Так щоб подивиться мені на тебе, великий мій друже, — писав Шевченко, — я, сидячи отут, от що видумав: чи не знайдеться коло Москви якого-небудь села, дачі, або хутора з добрим чоловіком? Як що єсть у тебе такий чолов'яга з теплою хатою, то напиши мені, батьку, брате мій рідний, а я приїду хоч на один день, хоч на одну годиночку... Порадись з своїм розумним серцем, мій друже єдиний!» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 415). Далі з журналу видно буде, що, порадившись «з своїм розумним серцем», вигдав «славний артист-ветеран».

С. Є.

Стор. 126, рядок 6. Лист од Бр. Залеського з Слуцького, датований 5-м листопаду, див. у «Кіевской Старинѣ», 1897, кн. III, стор. 471—473). Основна тема цього листа—відомості за Є. Скірмунт (про неї згадано попереду, в примітці до стор. 17). Як видно, Шевченко в своїй відповіді, що до нас не дійшла, на попередній лист Залеського щось писав про цю пані («о которой ты так прекрасно пишешь»—згадує тут Залеський) і тепер дістав докладну рекомендацію «чистой, прямой, мыслящей и чувствующей все изящное женщины».

С. Є.

Стор. 127, рядок 8. Лазаревський Федір Матвієвич народився 20 квітня 1820 р. на хуторі біля с. Гут під Конотопом (Чернігівщина). Скінчив гімназію у Чернігові 1840 р., словесний факультет у Харківському університеті 1844 р. З осені 1845 р. вступив на службу до Оренбурзької пограничної комісії, де прослужив до 1854 р., коли перейшов до Петербургу на посаду урядовця особливих дорученнів при губернаторі. Р. 1857 перевівсь на службу в департамент уділів і довгий час з 859 р. керував відділами удільного відомства на провінції,—остання посада в м. Ставрополі. 1882 р. Лазаревський подається в одставку й доживає віку на хуторі своєму Побиванці, Гадяцького повіту, де й помер 31 серпня 1890 р.

Сам Ф. Лазаревський дає точну дату своєї з Шевченком знайомости. «9 (певніш 10-го) июня 1847 года, — пише він у своїх згадках,—сидел я в своей пограничной комиссии и усердно занимался текущими делами», коли принесено звістку, що вночі жандарми привезли Шевченка. «Не

отдавая себе отчета, я побежал в казармы и с трудом отыскал там новопривезенного арестанта. Лежал он ничком на нарах, углубившись в чтение библии. До этого времени я никогда не видал Шевченка, а знал только его «Кобзаря» и «Гайдамак». Забывая о присутствующих соглядатаях, в юношеском увлечении я бросился к нему на шею. Неохотно поднявшись с нар, Тарас Григорьевич заговорил со мной недоверчиво, отвечая отрывисто на мои вопросы. Понятно, мог ли он сразу довериться человеку, явившемуся к нему ни с того, ни с сего в первые часы его прибытия на место ссылки?» (Лазаревский Ф. М.—Изъ воспоминаній о Шевченкѣ. «Кіевская Старина», 1899, кн. II, стор. 152). Крига недовір'я незабаром скресла і «через два дня,—пише далі Лазаревський,—Шевченко пришел к нам на квартиру. Со мной жил тогда Левицкий, и Тарас Гр—ч с обоими нами был сердечно прост, и мы сразу стали друзьями» (Там само, стор. 153). Ця сердечна зустріч на чужині, та ще й на засланні, запала, видно, глибоко в душу й самому Шевченкові, бо вже згодом, 1850 року, подаючи кн. Репніній на листування з ним адресу Ф. Лазаревського, поет додає: «Это один из самых благородных людей! Он первый не устыдился моей серой шинели и первый встретил меня по возвращении моем из Кирг. степи и спросил, есть ли у меня что пообедать. Да, подобный привет дорог для меня; напишите ему, благодарите его, потому что я благодарить не умею за его приязнь» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 365). Згадані спомини Ф. Лазаревського про Шевченка дуже цінні, бо подають побутові обставини перебування поетового в Оренбурзі і довгий час були мало не єдиним джерелом про нову халепу, що спіткала Шевченка 1850 р. й одбилася була трохи й на самому Лазаревському. З засланням Шевченка до Новопетровського, приятелі надовго розлучилися; за цей час маємо тільки два листи поетові до Ф. Лазаревського, переслані певне з окаязією (1852 р.) та в листах до інших кореспондентів (Бр. Залеського, М. Лазаревського) Шевченко незмінно переказує привітання Федорові та перепитує за його. Зустрілися вони знов аж у Петербурзі 1857 р.,—«встретились мы, как братья, без возгласов и восклицаний, но... с уверенностью в том, что мы остались так же близки друг другу» (Лазаревский Ф.—Изъ воспоминаній... «Кіевская Старина», 1899, кн. II, стор. 166). Потім приятелі бачилися ще один тільки раз, 1859 р., на Чернігівщині, але, як зазначає Лазаревський про свого роду заповіт йому поетів на од'їзді на посаду управителя уділів («любите крестьян»), «в ушах моїх при всяком деле с крестьянами постоянно звучали эти знаменательные два слова» (Там само). Можливо, що служба по високих урядах эле відбилася на Лазаревському, що він запанів і не завжди поводився з громадського боку добре. Принаймні в згадках М. Лобача, другого чоловіка Марка Вовчка, маємо виразні скарги на «тяжелые условия жизни там (в Ставрополі), созданные Лазаревским, некогда ярым украинофилом и покровителем Шевченка в изгнании, а в то время (1880 р.)—чиновником в

самом отвратительном значении этого слова, который за последнее время своей службы писал на меня по начальству даже доносы, аттестуя меня социалистом. В 1882 году М. А. (Марко Вовчок) ездила в Петербург специально хлопотать у людей, знавших ее литературное имя, чтобы нас избавили от Лазаревского. Вскоре после этого Лазаревский был уволен в отставку, и мы в 1883 году опять могли переехать в Ставрополь» (Твори Марка Вовчка, т. I. Життепис і життеписні матеріали. Київ-Ляйпціг, стор. 177—178). Коли взяти на увагу, що Лазаревський напевно був знайомий з Марком Вовчком ще з Петербургу і знав добре її заслуги перед українською літературою, то ця звістка набуває особливого громадського значіння. С. Є.

Стор. 127, ряд. 14—15. «Вместо фигурной лжи я сказал ложь лаконическую». Інцидент, що не дав Шевченкові бачитися з Ф. Лазаревським, видимо, дуже муляв поетові й лежав на йому «как страшный упрек на совести». Це тим більше, що М. Лазаревський попереджав його про переїзд через Нижній брата: «На-днях будет ехать из Вятки сюда через Нижний брат Федор; он, вероятно, будет видеться с Далем; постарайся и ты увидеться и Расскажи ему побольше, нежели на письме» («Письма М. М. Лазаревского къ Т. Г. Шевченку». Киевская Старина», 1901, кн. II, стор. 291). «Лаконическую ложь» ще раз мусів Шевченко прописати і в листі до М. Лазаревського (див. далі запис під 29 листопаду): «Позавчера чортові не було чого робить, то він носив мене в Балахну трохи не за тридцять верст од Нижнього. а Федор як-раз в той день і переїхав через Нижній! І щоб йому було підодждать до завтра. Недобрый він, поцілуй і його за мене» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 417. Цей лист помилкою датовано 18-м листопаду,— треба: 29). На це М. Лазаревський одписував: «И Федор сильно, сильно жалеет, что не мог отыскать тебя в Нижнем (он не знал о твоём выезде в Балахну), но дожидаться никак не мог: он сильно спешил сюда» («Киевская Старина», 1901, кн. II, стор. 291). Ця мітична «Балахна» ще раз фігурує в Шевченковому журналі. 15 грудня поет записує, що дістав листа від Ф. Лазаревського: «Пишет он, что незабаром поедет опять куда-то через Нижний и просит меня не ездить в Балахну. Не поеду—цур їй!» С. Є.

Стор. 127, рядок 38. Владимирова характеризують «Нижегородскія Губ. Вѣдомости» як талановитого, а головним чином дуже старанного актора, що однаково гарно удавав і комічні, й драматичні ролі (1858 р., ч. 43). У своїй рецензії (про неї далі, примітка до стор. 142) дав Шевченко досить прихильну цьому акторові характеристику. «В г. Владимирове виден весьма опытный артист, занимавшийся своим искусством добросовестно. Он вовсе не односторонен и игра его в особенности замечательна в пьесах, имеющих литературное достоинство, к какому бы роду они ни принадлежали... Вообще, о г. Владимирове

мало отозваться лестно, в нем видно развитие и необыденное понимание искусства».

Рл.

Стор. 128, ряд. 4 — 39. Записаний тут вірш Василя (у Шевченка помилкою—Е.) Курочкина взято в редакції майже однаковій з друкованою в збірнику творів Курочкина (див. Собрание стихотворений Василия Курочкина, т. I, СПб, 1869, стор. 296—298). Порівнявши обидва тексти, знайдемо у Шевченка тільки дві одміни: рядок 28-й («Отведав горького плода») у Курочкина надруковано: «Вкусив от горького плода», та рядок 35-й («Господній мир—и никогда») у Курочкина: «Господень мир—и никогда». Як зазначено в журналі, Шевченко знав цей вірш на пам'ять і вважав його за «прекрасное создание поэта» і навіть за «гениальное стихотворение» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 560; попереду наведено цілком першу строфу). Відомий був Шевченкові цей вірш з «Библиотеки для чтения» (1856 р., грудень), де він уперше був надрукований.

Уривок з переписаного тут вірша Шевченко вже цитував раз і в журналі. Під 1 липня, згадавши про звичай у «порядочных людей» на першому ставити місці повинність, поет додає: «А я и тенью боюсь быть похожим на безалаберного разгильдяя. Кутнул и я на свой пай когда-то. Довольно.

Пора, пора душой смириться!
Над жизнью нечего глумиться,
Отведав горького плода».

Видимо, цей справді не поганий вірш Курочкина зробив був на Шевченка велике вражіння.

С. Є.

Стор. 128, рядок 40. Група з трьох приятелів—Шрейдерса, Кадинського і Фрейліха—що її почав був 30 листопаду з захопленням Шевченко, так і не була доведена до кінця. Довелося рисувати портрети приятелів кожного окремо, як і припускає тут Шевченко. 10 січня він змалював, «и довольно удачно», портрет Шрейдерса; 12 лютого—Кадинського. Про Фрейліха не маємо згадки: певне він лишився без портрета. Портрет Шрейдерса становить власність акад. О. Новицького; доля портрета Кадинського—невідома (Новицький Ол. — Шевченко як маляр, стор. 48).

С. Є.

Стор. 129, рядок 1. Лист Щепкина, датований 27-м листопаду, був відповіддю на Шевченкового листа з 12 листопаду, в якому поет поривається приїхати десь під Москву на побачення з старим приятелем. Щепкин, не одкидаючи Шевченкового плану, пропонує другий: «Не приехать-ли мне в Нижний? И это не для того только, чтобы повидаться, а поговорить бы о многом нужно. Может быть, моя старая голова навела бы и твою на добрую мысль», — додає розважний дідусь (Щепкин М. А. — Мих. Сем. Щепкин. СПб. 1914, стор. 189). Цей новий план Шевченко

приняв з ентузіазмом і зародилась у його навіть думка щоб поширити цей дружній зліт, притягши до Нижнього й Куліша (див. далі запис під 4 грудня). С. Є.

Стор. 129, рядок 19. Гюден (Gudin) Жан-Антуан-Теодор (1802 — 1880), французський маляр, відомий найбільш своїми морськими малюнками. Між иншим він зробив подорож на схід, а тоді, 1841 р., був і в Росії. Продукційність його була надзвичайна, через те він незабаром вкинувся у манерність та надмірну ефектовність, а під кінець свого життя втратив свою колишню славу і вмер майже цілком забутий. Ол. Н.

Стор. 129, ряд. 25—26. Бетховен Людвиг (1770—1827)—один із велетнів німецької музики. Великий демократ у житті й гордий аристократ самітнього духу, великий страдник, повне любови серце, що ніколи не знало од людей такої любови до себе, як бажало, кремезний дуб у своїх переконаннях, людина з могутнім вулканичним темпераментом—так казав Бетховен про музику: «Солодкість годиться тільки для жінок, у чоловіка музика повинна бути вогнем з душі!» Натура рідна Шевченковій. Що Шевченко взагалі високо ставив музику Бетховена, можна бачити також із того місця оповідання «Музыкант», де він говорить про «одну из божественных сонат божественного Бетховена» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 615). Иншим разом Шевченко згадує про свій захват «квинтетом Бетховена..., где солировал знаменитый Бемъ» (Там само, стор. 303). Дм. Р.

Стор. 129, рядок 29. Улибишев Олександр Дмитрович (Шевченко пише: Улыбашев Д. А.) народився в Дрездені в родині російського посла 1794 р., до 16 років виховувався в Німеччині; переїхавши до Росії, вступив на службу (департамент соляних справ, потім колегія закордонних справ). Був членом «Союза Благоденствия» («Зеленая лампа») і через те його р. 1826-го було притягнуто до справи декабристів. «По показанию князя Трубецкого, — читаємо в «Алфавите декабристов», — Улыбышев принадлежал к числу членов Общества Зеленой Лампы, учрежденного Всеволожским и получившего название сие от лампы, висевшей в зале дома Всеволожского, где собирались члены. По изыскании комиссии оказалось, что предметом сего Общества было единственно чтение вновь выходящих литературных произведений и что оно уничтожено еще до 1821 года. Комиссия, видя, что Общество сие не имело никакой политической цели, оставило оно без внимания» («Восстание декабристов». Центрархив. Материалы, т. VIII. Ленинград, 1925, стор. 191; порівн. стор. 408). Р. 1830 Улибишев подався в одставку й оселився спершу в своєму нижегородському маєтку, а опісля в Нижньому, де й зробився однією з найпопулярніших постатів, авторитетом надто в театральних та музичних справах. У музиці був самоуком, проте стільки праці доложив, стільки любовного захоплення та начитаности

виявив у двох життєписах—Моцарта (СПБ. 1843 р.) і Бетховена (Липськ, 1857), писаних французькою мовою, що ці книги надовго зробилися настольними і в нас, і особливо за кордоном. Улибишев уважав твори Моцарта за кульмінаційний пункт усієї німецької музики й приділяв Бетховенові місце значно нижче від Моцарта. З приводу цього виникла була полемика між Улибишевим та Серовим і симпатії публіки лишилися за останнім. Шевченко, як видно, дуже поважав Улибишева й посилавсь на його, як на авторитет у театральних справах. «Старий Улибишев,—писав він до Щепкина,—той самий, що написав біографію Бетховена, не пропускає ні одного спектакля: так щиро любить театр; а як тебе побачить, то він, старий, як мала дитина заридає» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 418). Шевченкові довелося й ховати Улибишева,—див. запис під 27 січня, а також у листі до Щепкина 3 лютого: «27 генваря поховали славного старого Улибишева, і не знайдеться нікого в Нижньому некролог йому написати!» («Твори», т. II, стор. 422).

Дм. Р.

Стор. 129, рядок 35. Лист до Щепкина повен захоплення і всяких планів, зв'язаних з приїздом артиста до Нижнього. Між иншим Шевченко подає думку виставити тут «Москаля-Чарівника»: «Чи не взяв би ти з собою рукопись «Москаля-Чарівника»? Тут єсть прехороша дівчина і талантлива артистка Піунова. То може б ви чи не вшкварили б сього Чарівника навдивовижу нижегородським людям?» А внизу приписка: «Москаль-Чарівник» єсть тут печатний. І Піунова сьогодні вчиться по-нашому говорить заходилась. Зраділо дівча — аж заплакало» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 418).

До Куліша, подякувавши за книги та де-які літературні плани подавши, Шевченко писав: «Зроби ти ось що. Старий Щепкин на тім тиждні хоче до мене приїхати в гості; а що, як би й ти, молодий, забіг за ним в Москву та вкупочці й прилетіли б до мене? Дуже б, дуже б добре ви зробили, други мої іскренні! Тут би ми порадились з старим майстром і на счет твоїх «Записокъ», і на счет мого нікчемного добра. Прилітай, мій голубе сизий, хоч на тиждень, хоч на один день» (Там само, стор. 419). Як дуже бажав Шевченко приїзду Кулішевого, бачимо з того, що він і Щепкина намовляє, щоб натиснув на Куліша: «Напиши, будь ласкав, і ти йому: може він тебе, батька нашого, лучче послухає. Посоромиться не послухать» (Там само, стор. 418). Ще поперед аналогічне прохання слав Шевченко до М. Лазаревського, закликаючи його з Кулішем те С. Гулак-Артемівським приїхати на хутір до Щепкина під Москвою (Там само, стор. 417).

С. Є.

Стор. 130, рядок 1. Як видно з цього запису, поему, що пішла в світ таки з назвою «Неофити», написано протягом 5—8 грудня 1857 року. За місяць, 4 січня 1858 р., Шевченко писав Кулішеві: «Тепер посылаю тобі з оцим добрим чоловіком, з Овсянниковим, свої «Неофити». Ще недобре викон-

чені. Перепиши їх гарненько і пошли з цим же Овсянниковим старому Щепкину» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 421). А в журналі того ж дня записує: «Кулішу при письме послал свої «Неофити». Интересно мне знать его мнение о сем новом моем произведении». Ця дружня посилка викликала менторську репліку від Куліша. «Твої «Неофити», брате Тарасе,—писав він 20 січня,—гарна штука, да не для друку. Не годиться нагадувати синові про батька, ждучи од сина якого би не було добра. Він же в нас тепер первий чоловік: як би не він, то й дихнуть нам не дали б. А воля кріпаків—тож його діло. Найближчі тепер до його люде по душі—ми, писателі (!), а не пузатії чини. Він любить нас (!), він йме нам віри, і віра не посрамить його. Не тільки друкувати сю вещь рано, да позволь мені, брате, не посилати і Щепкину, бо він з нею всюду носитиметься, і піде про тебе така чутка, що притьмом не слід пускати тебе у столицю. Тут же саме се діло наклюнулось. Так-то, брате!» («Письма П. А. Кулиша къ Шевченку». «Кіевская Старина», 1898, кн. II, стор. 232—233). Видко, це трохи було занепокоїло й Шевченка, хоч він своєї думки що-до Щепкина не занехаяв. «Який там тобі нечистий казав,—одписує він Кулішеві 26 січня,—що я приготував свої «Неофити» для друку? І гадки, і думки не було. Я послав їх тобі тільки прочитати, щоб ти бачив, що я тут не склавши руки сижу. І старий Щепкин не такий, щоб він там возився по Москві з ними, як з писаною торбою. І ти оддай гарненько переписати їх і пошли старому, бо він уже знає, що «Неофити» в твоїх руках» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 421). Легко зрозуміти, чому Шевченко домагався так, щоб «Неофитів» конче таки послати Щепкинові: він присвятив їх славному артистові на спомин про 24 грудня 1857 р.—день першої їх по заслання зустрічі радісної; та напевне в Нижньому Шевченко говорив Щепкинові про свою нову поему, а може й читав її йому. Куліш мусів погодитись. «Неофити» пошлемо по словеси твоєму,—одповів він на останнє нагадування автора...—Перешлемо й тобі екземпляр, щоб ти бачив, що воно таке—добра редакція» («Кіевская Старина» 1898, кн. II, стор. 233). І з інших листах з того часу маємо звістки про нову поему. «Візьми у Куліша та прочитай мої «Неофити». Вони ще не викончені,—писав поет М. Лазаревському (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 421; порівн. стор. 424). «Скомпонував ще я тут з нудьги, — читаємо в листі до Я. Кухаренка, — одну штуку, поему «Неофити», ніби-то із римської історії. Але вона ще не вироблена, тим і не посилаю. Як викончу, то пришлю» (Там само, стор. 425). Нарешті самого Щепкина Шевченко повідомляє: «Незабаром получиш ти од Куліша мої «Неофити». Тільки се така штука, що друкувати її тепер не можна, а колись згодом. Її ще треба доробити» («Шевченко та його доба», т. I, стор. 195). З цього дружнього листування видко, що сам Шевченко дививсь на свою поему як на річ не викінчену, «не вироблену», а друге—що і сам автор, і перші читачі «Неофитів» цій поемі «ніби-то з римської історії» надавали цілком сучасного значіння. Особливо підкреслив це виразно Куліш, підставивши замість Нерона—

Миколу I та обороняючи сина його, себто Олександра II. Отже цілком резонно новіші дослідники вбачають у «Неофитах» поему «не про Нерона і замучених та переслідуваних перших християн, а про Миколу I і декабристів» (Ф и л и п о в и ч П.—Шевченко і декабристи, стор. 34). Надруковано «Неофітів» вже по смерті автора: в «Основі» (1862 р. кн. IV) та львівських «Вечерницях» (1862 р., ч. 31—33). С. Є.

Стор. 130, ряд. 13—14. Варенцов привіз Шевченкові листа від Куліша, датованого 27-м листопаду; писано його, як видно, на-швидку: «твій приятель зараз їде, то й не схаменешся, з якого кінця почати» («Письма П. А. Кулиша къ Шевченку». «Кіевская Старина», 1898, кн. II, стор. 231). З тим листом прибула й Кулішева «ГраMATка», що свіжо вийшла в Петербурзі (цензурний дозвіл—23 червня і 11 листопаду 1857 р.). Що «ГраMATка» дуже вподобалася Шевченкові, бачимо не тільки з цього запису в журналі, а і з листа Шевченкового до Куліша: «ГраMATка» твоя так мені на серце пала, що я не знаю, як тобі і розказати. Розкажу колись, як, дасть бог, побачимось, а тепер тільки дякую і ще раз дякую і більш нічого» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 421). Між иншим у «ГраMATці» Куліш надрукував Шевченків переспів трьох псалмів Давидових: 12-го («Боже милий, чи ти мене на вік забуваєш»), 53-го («Суди, спаси мене Боже») та 132-го («Чи є що краще, лучче в світі»). С. Є.

Стор. 130, рядок 20. Бодянський Осип Максимович (псевдоніми: Бода Варвинець, Ісько Материнка, Мастак) народився 31 жовтня 1808 року в м. Варві, на Полтавщині, вчився в Полтавській духовній семінарії та в Московському університеті. Скінчивши університет, подорожував по слов'янських землях, де зав'язав був теплі стосунки з місцевими діячами. Року 1842-го Бодянський посів катедру історії й письменства слов'янських, а як секретарь Московського «Общества історіи и древностей Россійскихъ» розгорнув надзвичайно широку та енергійну діяльність, давши силу історичного та літературного матеріалу в «Чтеніяхъ» того Товариства (між иншим «Історію Русовъ», що тоді надписувалась ім'ям Георгія Кониського). З видавничче-редакторською діяльністю Бодянського зв'язана була і велика для його прикрість: за надрукування в «Чтеніяхъ» 1848 р. відомої праці Флетчера про Московщину XVI в. Бодянського звелено було скинути з секретарювання й пересунути до Казанського університету. Бодянський зрікся їхати до Казані і його звільнено зовсім,—правда, не надовго. Професором московського університету й редактором «Чтеній» Бодянський був опісля до самої смерті, 1877 р., давши по-над 100 томів «Чтеній» з надзвичайно цінним матеріалом, як от відома 3-томова збірка пісень Я. Головацького, історія Галичини Д. Зубрицького та ин. Важніші наукові праці Бодянського: «О мнѣніяхъ касательно происхожденія Руси» (1835), «О народной поэзіи Славянскихъ племенъ» (1837), «О древнемъ языкѣ сѣвер-

ныхъ и южныхъ Руссовъ» (1835), згадана у Шевченка «О времени происхожденія славянскихъ письменъ» (1855), переклад Шафарикових «Славянскихъ древностей» та ин. По-українському Бодянський містив вірші в «Молвѣ» 1833 р., видав у Москві книжечкою «Наські українські казки» (1835, під псевд. Запорожець Ісько Материнка), де-що в «Молодику», зібрав по-над 8000 народніх пісень. Під псевдонімом Мастак надрукував кілька критичних статей, між иншим про Квітчині повісті (1835). З Бодянського взагалі була постать визначна не тільки з наукового боку на світанні української ідеї. «Запорожець Ісько Материнка, — характеризував Бодянського Драгоманов, — і за наукою про «письмена церковно-слов'янські» не залишив у собі запорозької натури, не переставав бути громадським чоловіком з козацьким серцем! Запорозька натура проступала в Бодянському і в тому, що він на чому вже раз став — з того не міг його збити вже ніхто — ні міністр, ні царь» (Драгоманов М. — Україна і центри. «Громада», т. II, стор. 526—527; див. ще: «Пыпин А. Н. — Історія русской этнографіи, т. III. СПб, 1891, стор. 104—113; Франко Ів. — Передмова до львівського видання «Наських українських казок», 1903; Василенко Н. — Бодянський и его заслуги для изученія Малороссіи. «Кіев. Старина» 1903, кн. I, III, V, X, XI та XII і окремо); Василенко — О. М Бодянський... «Україна», 1914, кн. III—IV.

Знайомість між Шевченком та Бодянським одбулася десь певне 1843 р. під час переїзду Шевченка через Москву на Україну чи з України. З 1844 р. між ними почалося вже й листування, яке показує, як глибоко вони шанували один одного. Задумавши Шевченко видавати «Живописную Украину» — не до кого, як до Бодянського, обертається з пропозицією писати текст до історичних картин (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 348, 349); старший літами Бодянський не тільки згоджувався допомогти Шевченкові у його замірах, а ще й підкреслює, що він уважає молодого Шевченка за «поводиря усіх нас», що «й пером і палітрою» однаково орудує» (Зайцев П. — Лист Бодянського до Шевченка. «Наше Минуте», 1919, кн. I—II, стор. 18); як Бодянський обороняв Шевченка перед Гоголем — див. попереду, в примітці до стор. 22. Збереглося також кілька листів поетових до Бодянського з заслання вже, посланих здебільшого з оказіями. В них Шевченко обертається з усякими своїми проханнями, найбільш що-до постачання йому книг, — і це Бодянський робив, — та описує своє злиденне життя в неволі. Перебуваючи в Москві у березні 1858 р., Шевченко першого ж дня, коли хвороба випустила його з хати, одвідав Бодянського: «Наговорились до-сыта о славянах вообще и о земляках в особенности», — записує Шевченко в журналі (під 18 березня). Як видно з цього, стосунки між Шевченком та Бодянським не були надто близькі, зате глибокі, міцні й обопільною пошаною переняті. С. Є.

Стор. 130, ряд. 27—28. Згаданий тут портрет Герцена репродуковано в натуральну його величину на стор. 131. Типом своїм він нагадує той пор-

трет Герцена, що зробив тоді відомий худ. С. Зарянка. Репродукція Зарянкового портрета в колекції Мих. Коцюбинського переховується в Історичному Музеї в Чернігові. С. Є.

Стор. 130, ряд. 31—32. «Станционный смотритель»—переробка відомого оповідання Пушкіна. Виставлена в сезон 1853—54 р.р. у Петербурзі, особливого успіху ця п'єса не мала (А. Вольф, т. II, стр. 194, 206, XXXII). Під час гастролів Самойлова виставляли її в Москві, і суворий, хоч і безсторонній рецензент А. Баженов висловився рішуче: «Плохо составленная из материала пушкинской повести, она тоже не бог знает что дает исполнителю. На половину сентиментальная и слезливая, аляповато приукрашенная сценами проклятия и смерти, роль эта (Симеона Вырина) заставляет артиста быть особенно сдержанным» (Баженов А. Н.—Сочинения и переводы, т. II, Москва, 1869, стор. 169—170). Не знаючи цієї п'єси в друку, бракує в нас твердого ґрунту, щоб вирішити, чим власне привабила до себе Шевченка ця переробка, досить, очевидно, од тексту Пушкінового далека, як про це свідчить прізвище Лепешкиної. Можливо, що справа була тут не в самій п'єсі, а в грі акторів. Рл.

Стор. 130, рядок 39. Е. Трусова, родом Вышеславцева, грала на нижегородській сцені вже при кінці 30-х років, очевидно, не перші ролі (Гацицкий А.—Нижегородский театр, стор. 30; пор. 57, 58). За Шевченкових часів виконувала вона здебільшого побутові ролі немолодих жінок; непогана була вона і в другорядних драматичних ролях («Нижегор. Губ. Вѣд.», 1858, ч. 44). Рл.

Стор. 133, рядок 10. Цим листом (дата—11 грудня) Щепкин сповіщав Шевченка, що згоджується дати кілька вистав у Нижньому, визначає свій репертуар і час від'їзду з Москви кладе на 20 або 21 грудня (Щепкин М. А.—Мих. Сем. Щепкинъ, стор. 190).

М. Лазаревський (дата листа—9 грудня) відповідає на Шевченкового листа з 29 листопаду—про пригоду з Ф. Лазаревським у Нижньому, про клопотання Толстих за Шевченка та інші новини з петербурзького життя. Між иншим Лазаревський подає новий план побачення з Шевченком: «Праздниками, может быть, и вырвал бы дня два-три, чтобы съездить в Москву и благодатный хутор, если он близко от Москвы. Да я думаю, что тебе можно бы приехать в Царское Село и тут жить: тогда бы с тобою много кто бы виделся и часто» («Письма М. М. Лазаревского къ Т. Г. Шевченку». «Кіевская Старина», 1901, кн. II, стор. 292). С. Є.

Стор. 133, рядок 21. «Сегодня же принимаюсь за «Сатрапа и Дервиша». Про замір Шевченка ще в Новопетровському писати під цим заголовком поему—див. примітку до стор. 58. Тут варто відзначити деякі подробиці в зв'язку з контекстом.

Отже з редакції наведеного запису можна гадати, що Шевченко таки почав цю поему. Діставши від Лазаревського звістку про допомогу Л. Жемчужникова з умовою не називати його ймення, зворушений поет записує в журналі: «Жертва тайная, великодушная! Чем же я заплачу вам, добрые, великодушные земляки мои, за эту искреннюю жертву? Свободной, искренней песней, песней благодарности и молитвы! Сегодня же»... і т. д. Виходить, ніби такою «свободной, искренней песней» і мала бути розпочата поема, яку поет хотів присвятити «честным, щедрым и благородным землякам моим», у першій лінії, мабуть, тому самому Жемчужникову, допомога якого так зворушила поета. Коли до цього додати, що єдиний відомий список «Юродивого» переховувався у Л. Жемчужникова (див. примітку до стор. 124), то матимемо ще один доказ за ідентичність «Сатрапа и Дервиша» та «Юродивого». Шевченко розпочав поему. Через якісь причини вона спинилася на самому початку. Але поет пам'ятав, хто саме благородним учинком дав безпосередній стимул до її написання, і оту свою «свободную, искреннюю песню, песню благодарности», яку збирався присвятити між іншим і Жемчужникову—йому ж і подарував потім у тому єдиному примірнику, що мав. Цей здогад так пасує і до звичаю Шевченка—віддариватися за добро писанням и своєї руки, і самій вдачі його,—тій рисі, що так гарно відзначив той самий Жемчужников: «Нежная теплая душа его была благодарна каждому, кто любил его. Благодарность за участие не покидала его никогда. Обвиняемый некоторыми в неблагодарности, он горько был этим оскорблен» (Жемчужников Л. — Воспоминание о Шевченкѣ... «Основа», 1861, кн. III, стор. 2). І може свідомство саме Жемчужникова в цьому разі брешить особливо промовисто.

С. Є.

Стор. 133, ряд. 36—37. Лист од Ф. Лазаревського, датований 8-м грудня, з Петербургу, надруковано в «Кіевской Старинѣ», 1897, кн. II, стор. 152—153 («Изъ переписки Т. Г. Шевченка съ разными лицами». Сообщ. М. Чалый). Між іншим у листі міститься доручення до Вол. Даля, і через те Шевченко другого дня вибрався до його.

С. Є.

Стор. 134, ряд. 17—18. «Собственный перевод откровения с толкованием». Про цей переклад біограф і приятель В. Даля, П. Мельников-Печерський, пише: «В. И. Даль увлекался учением Сведенборга. Когда я сблизился с ним, а это было еще в сороковых годах, он уже был увлечен сочинениями шведского духовидца... Даль увлекался видениями Сведенборга о состоянии человеческих душ в вечной жизни и его истолкованиями Св. Писания. В Нижнем, в 1852 году, он даже переложил Апокалипсис по словарю тайнственных слов, указанных Сведенборгом. Вышла история христианской церкви после апостолов». «Это переложение (в рукописи) находится у М. П. Погодина»—

додає в примітці Мельников-Печерський (П. Мельников—В. И. Даль. Критико-біографическій очеркъ—при «Полномъ собраніи сочиненій В. Даля», т. I, СПб. 1897, стор. LXXXVIII). Шевченко взагалі не любив містики і тому він ні самого перекладу не ухвалив, ні навіть не зрозумів, на віщо було такому «умному человеку, как В. И.» — перекладати оцю, мовляв, «аллегорическую чепуху» и «боговдохновенную галиматью».

С. Є.

Стор. 134, рядок 23. Лист Куліша містить відповідь на запитання Шевченка—вибратись до Нижнього разом з Щепкиним (див. запис під 4 грудня). «Не подобає мені, друже мій Тарасе,—писав Куліш,—їздить на розмову з тобою, бо про тебе побиваються, як би тебе залучить до столиці; як же піде слава, що вже й тепер до тебе збираються земляки, як жиди до рабина, то гляди—й поспується твоє діло в великих панів. Я ж, собі на лихо, чоловік у громаді замітний, то зараз усі й дознаються, що поїхав за сім миль киселю їсти. Коли б же то люде толкували діло по правді, а то таке вигадують, що й не снилось нашому брату. Так не жди мене і не пеняй на мене. Мені сей з'їзд не зашкодив би, а тобі певно зашкодить» («Письма П. А. Кулиша къ Шевченку». «Кіевская Старина», 1898, кн. II, стор. 229). Видимо, ця відповідь була не до душі Шевченкові, бо він записав тільки в журналі: «Я с ним почти согласен». Що до згаданого тут у журналі «Третьего тома З[аписокъ] о Южной Руси», то певне сталося з цим непорозуміння. Куліш писав: «А я оце ко п а в с ь у старосвітських шпаргалах, доводив до ладу всяку всячину для «Записокъ», а далі печатав Гоголя» (Там само, стор. 230), — отже мова все про скінчені вже роботи, себто про II-й, а не про III-й том «Записокъ». Про нову свою роботу Куліш словіщав так: «...почав я писать таке, чого опріч мене—чи гарно воно чи й не так то—ніхто не напише. Як би ти був тут коло мене, прочитав би я тобі в смак, а ти б мені запоміг розумною радою, як довести діло до кінця. Тепер же мені ні з ким і порадитись. Усе то, бач, народ або судовий, або военний, або дуже розумний з книжної науки, а такого, щоб розум брав од самого бога, як ти, мій брате, і нема коло мене» (Там само). Яка це була «робота велика»—не вгадати. Певно одно тільки, що Куліш тоді додруковував Марка Вовчка «Народні оповідання» та захожувався коло передруку повістей Квітки, додавши до обох письменників свої передмови («Григорий Квітка и ёго повісті», СПб, 1858)—то чи не про них мова?

С. .

Стор. 134, ряд. 32—33. «Праздничный сон до обеда» (у Шевченка — «Дообеденный сон») Островського—виставлено вперше за два тижні перед тим у Москві. Що-до присуду про цю п'єсу Шевченкового, то знайдемо йому де-які паралелі в тодішніх документах. Добролюбов занотовує у своєму щоденнику, що, зустрівшись з братом драматурга, М. Н. Островським, він «только по забывчивости не ругнул, говоря о 2 № Современни-

ка» (цитую з Л е м к е, — Полное собр. соч. Н. Добролюбова, т. I), де було надруковано цю комедію. А Писемський пише в листі до Островського: . . . «твої сценки в «Современнике» я прочитав і прочитав з удовольством, и когда читал их другим, — все хохотали; но мнение большинства литературного таково, что в них ты повторяешься; хотя в то же время все очень хорошо убеждены, что виноват в этом не ты, а среда, и душевное желание всех людей, тебя любящих и понимающих, чтобы ты переходил в другие сферы». Зазначивши ще де-які дефекти — неопрацьованість типу Бальзамина, де-що од водевільної техніки, знайшов проте цей автор чимало і гарних постатів. («Вѣстн. Европы», 1916, кн. X, стор. 51 — 52). Що-ж до повторення, то знав Писемський геть усі комедії Островського («Праздничный сон» — була вже 11-ю), Шевченко ж напевне не читав нічого, крім «Доходного Места» та «Свои люди»; можливо, що де-які типи та ситуації цієї останньої п'єси нагадали йому знаменитого первенця Островського. Проте, невисоко оцінюючи цю пієсу, не йшов Шевченко далеко од загального присуду. Хоч і писав Григор'єв у листі до Дружинина про особливу вартість цієї комедії, що з'єднала «всю силу и правду комического представления, все эти невероятные разговоры купчих» і разом з тим «глубину и серьезность воззрения» (Григор'єв А. П. — Матеріали для біографії, под ред. Влад. Княжнина, Петроград, 1917, стор. 163), але не висловлював він цієї думки в дальших своїх статтях про Островського. Інший же приятель Островського, Едельсон, підкреслював загальне значіння того фантастичного світу, що його змалював автор у цій п'єсі (Зелінський — Критический комментарий къ сочиненіямъ Островскаго, т. I, стор. 76). Але все це даремно: комедія успіху не мала, і серед усіх п'єс Островського займає вона одне з останніх місць що-до числа постановок («Отеч. Записки», 1856, т. CXV. Собр. хроника; порівн. Н. Каши́н — Мартиролог Островскаго, в збірнику «А. Н. Островский». Иванов-Вознесенск, 1923, стор. 52, 64).

Рл.

Стор. 134. ряд. 36 — 37. Цей двовірш узято з епіграми Василя Капниста на самого себе. Р. 1796-го Капнист видав у Петербурзі свої твори і закінчив їх буквально так:

Капниста я прочел и сердцем сокрушился,
Зачем читать учился.

Таких «самоєпіграм» у Капниста було кілька — див у Венгерова С. — Русская поэзия, т. I, СПб, 1897, стор. 727 — 728, 740.

С. Є.

Стор. 135, ряд. 22—39. Можливо, що описана тут «трагедія» — та сама, про яку була звістка в Герценовому «Колоколѣ» 1857 р. Надрукувавши листа з Москви про поліцію, що помагала хазяйка́м до́мів розпустити, Герцен додає: «Какіе деньгі платят полициии содержательницы за такіе страшные преступления? Не дешево берут и полицейские за убійства!»

А Закревский-то! Ведь и не подумает седой сатрап, что не нынче-завтра умрет, а небось в ад и рай верит!» (Герцен А. И. — Полное собр. соч. и писемъ, т. IX, стор. 55). С. Є.

Стор. 136, рядок 19. [Коротеньким листом з 17 грудня Щепкин сповіщав Шевченка, що має виїхати з Москви 21 грудня. «Если приеду днем, то заверну к тебе; а ежели ночью, то где-нибудь остановлюсь в гостинице, а там уж разберем, як чому быть» (Щепкин М. — Мих. Сем. Щепкин, стор. 190) Про помешкання в Нижньому Шевченко писав попереду Щепкинові: «Як приїдеш, то зараз пришли почталіона на квартиру Овсянникова, щоб тобі не турбуватися на счет поміщення». І потім приписка: «Старий Улибишев просив написать од себе глубочайший поклон і просить тебе, щоб ти приїхав просто до його на квартиру» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 418). С. Є.

Стор. 136, ряд. 26—27. Лист цей до Шевченка від гр. Толстої нам невідомий. «М. Н.» — президент Академії Мистецтв, вел. кн. Марія Николаевна. Худ. Осипову Шевченко написав 23 грудня; лист той мав пояснити Осипову причину перебування поетового в Нижньому, але, по-за тим, він повен, сказати б, Щепкина. «Я, — писав Шевченко, — жду к себе из Москвы дорогого гостя на праздник, даже сегодня. И кого бы, вы думали, я так трепетно дожидаю? 70-летнего знаменитого старца и сердечного друга моего М. С. Щепкина. Не правда ли, дорогой гость у меня будет? Да еще какой дорогой! единственный! И действительно, это единственный и счастливейший человек между людьми: дожить до дряхлости и сохранить всю юношескую свежесть нравственную! Это явление необыкновенное. Мы не видались с ним с 1847 (1) г. и как мне воспрещен в'езд в столицы, то он, старец-юноша, несмотря на мороз и вьюгу, едет ко мне единственно для того, чтобы поцеловать меня! Не правда ли — юноша? И какой сердечный, пламенный юноша! Я горжусь моим старым, моим гениальным другом, и горжусь справедливо» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 419). Звичайно, побачитися з Шевченком — було не єдиною метою у Щепкина; з цим він поєднав і свій виступ на Нижегородській сцені. Старому артистові до останніх днів його життя доводилося «підробляти» гастроллями, щоб удержувати свою численну родину. С. Є.

Стор. 136, ряд. 35 — 37. «Праздникам праздник и торжество есть из торжеств» — такими урочистими словами одзначив Шевченко свою зустріч і перебування протягом «шести дней полной, радостно-торжественной жизни» з Щепкиним. Протягом цих шести днів він нічого не писав у журналі, тим-то ми не маємо автентичного опису зустрічі старих приятелів. Це дало привід до легендарних переказів, ніби Шевченко і Щепкин зустрілись у господі в нижегородського губернатора, Муравйова (Комаров М. — Изъ записной книжки. «Кіевская Старина».

1887, кн. III, стор. 58) — 581), або що Щепкин приїхав, щоб дати виставу на користь Шевченка (Демьянов Г. П. — Т. Г. Шевченко в Нижнем Новгородѣ. «Исторический Вѣстникъ», 1893, кн. V, стор. 344). Скидається на правду тільки те з цих переказів, що «когда Щепкин и Шевченко встретились после одиннадцатилетней разлуки, то бросились друг другу в объятия и долго не могли сказать ни одного слова; слышались только судорожные рыдания» (Там само). Про «радостные, сладкие слезы» пише в журналі й сам поет.

Відгук цієї події маємо тільки в Шевченкових листах того часу. Перепрохуючи гр. Толстому за те, що не одписав зараз же на її листа, поет за причину виставляє гостювання у його Щепкина. «Он гостил у меня по 30-е декабря; подарил нижегородцам три спектакля, привел их в трепетный восторг, а меня — меня вознес не на седьмое, а на семидесятое небо... Проводив Михайла Семеновича, я долго не мог придти в себя от этого переполненного счастья» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 420). «Приїзжав до мене колядувати старий М. С. Щепкин, — одписує незабаром Шевченко і М. Лазаревському, — то я після його колядки ще й досі хожу неначе після похмілля» (Там само). «Наробив він мені, оцей старий, лиха, — хвалиться поет і Кулішеві, — приїзжав до мене на святках колядувати. Я й досі ще хожу неначе з тяжкого похмілля од його колядок. Учистив старий, аж пальці знать, і де в його взялась така жива, сердечно трепещуща, жива натура» (Там само, стор. 421). І навіть Ускову Шевченко аж через півтора місяці все ж хвалиться найперше нічим іншим, як приїздом Щепкина (Там само, стор. 423). Нарешті самому Щепкинові Шевченко незабаром по від'їзді артиста з Нижнього, 4 січня, доводив: «Я ще і досі не вгамувавсь од того великого свята, що ти мені завдав на самоті! Як що не полегша трохи згодом, то я не знаю, що мені й робить з моєю дурною головою; думаю... та я й сам тепер не знаю, що я думаю» (Яворницький Д. — Матеріяли до біографії Т. Г. Шевченка, стор. 47). Наведені уривки з листів, та й піднесені згадки в журналі, показують, якої радості та разом і хвилювання завдав поетові своїм приїздом Щепкин.

С. Є.

Стор. 136, рядок 39. Про Олейникова не маємо докладніших відомостей. З того, що Шевченко списав з його портрета «с условием, чтобы он написал фельетонную статейку для «Московских Вѣдомостей» о пребывании М. С. Щепкина в Нижнем» (запис під 9 січня) — мало б виходити, що це був якийсь місцевий письменник. Доля цього портрета також невідома. Олейникова Шевченко розшукував був згодом у Петербурзі, але не знайшов, — див. запис під 8 квітня.

С. Є.

Стор. 137, ряд. 7—8. Перелічені тут ролі Щепкина показують, з чого склалися ті вистави, які «подарував нижегородцам» на той раз Щепкин. Це були: «Ревизор» (роля городничого), «Матрос», «Москаль-Чарівник» та

«Бедность не порок» (порів. Ярцев А. — Шевченко и Щепкинъ. «Кіевская Старина». 1878 кн. II, стор. 203).

До Нижнього приїздив Щепкин либонь уперше. В листі до гр. Толстої зазначає Шевченко, що дав у Нижньому Щепкин три вистави («Твори», т. II, стор. 420); у журналі ж згадано чотири ролі. Проте суперечности тут нема, бо «Москаля-Чарівника», як одноактівку, могли грати, та й напевне грали, додатком до серйозніших драм, і таким чином укладеться занотований у журналі репертуар у три вистави. Повстають отже тут де-які інші сумніви, що за них мова має бути далі.

Три перші з названих ролів — давні вже образи, утворені талантом Щепкина ще з 30-их років (Кизеветтер А. — Щепкинъ. Москва. 1916, стор. 66—68) і напевно бачив Шевченко його в цих ролях ще під час приїзду знаменитого артиста до Петербургу р. 1844. Щепкинів городничий — класичний тип, що найкраще, здається, викривав творчий задум письменника (див. Тихонравов Н. С. — Гоголь и Щепкинъ. Сочиненія. Москва, 1899, т. III вып. I, стор. 550—599; Шенрок В. И. — Матеріали для біографії Гоголя, т. III, Москва, 1895, стор. 555—569; Михайловский В. — Комедии Гоголя и ихъ исполнители на сценѣ Московскаго театра. «Русская Мысль», 1902, кн. V; Эфрос Н. — М. С. Щепкин. Пбг, 1920, стор. 47—49). Образ, [що його давав у цій ролі Щепкин, повинен був Шевченкові подобатися яскравим своїм реалізмом. «Матрос», перекладний водевіль Шевельова, давав Щепкинові змогу виявити органічне поєднання комизму з драматизмом (Кизеветтер, стор. 68). Що ж до «Москаля-Чарівника», то портрет Щепкина в цій ролі видруковано в згаданій книзі Ефроса, а про виконання згадував Шевченко ще в Новопетровському (запис під 20 липня). Останній із згаданих Щепкинових утворів — був очевидячки його першим виступом у цій ролі. Скоро Шевченко згадує Любима Торцова поміж інших ролів Щепкина, то не може бути сумніву, що цю роль грав артист у Нижньому. Проте, в листі своєму до сина пише Щепкин згодом, 27 серпня 1858 р., так: «Я выучил летом роль Любима Торцова из комедии «Бедность не порок» Островского, в которой Садовский так хорош. Сыграть мне ее нужно было во что бы то ни стало. Это являлось потребностью моей души. В Москве я ее не мог сыграть, потому что это было бы не товарищески: я как будто стал бы просить себе сорок рублей разовых, между тем Садовский еще не получает и полного оклада. Роль сама по себе грязна, но и в ней есть светлые стороны. Моя старая голова верно поняла, разогретое воображение затронуло неведомые дотеле струны, которые сильно звучали и подействовали на сердце зрителя. П. В. Анненков хотел написать статью, которая расшевелила бы Садовского. Он бедный, успокоился, на лаврах, думая, что искусство дальше идти не может, что при его таланте очень и очень обидно» (Щепкин М. А. — Мих. Сем. Щепкинъ, стор. 199). Цього листа не так-то легко погодити з записом у Шевченковому журналі, з якого виходить, що вперше грав цю роль Щепкин ще року 1857-го. Проте, не маючи, як сказано, жад-

ної підстави не йняти віри Шевченкові, можемо погодити обидві звістки тільки так: за Шевченка у Нижньому грав Щепкин ролю Любима Торцова один раз, це була його немов перша спроба; року 1858-го, коли мав він у тому-ж таки Нижньому 19 вистав, доводилося йому напевне не один раз у цій ролі виступати; тут почув артист себе твердіше і тому й написав так докладно синові про цей свій виступ. Щепкинові був такий виступ дійсно за серйозний іспит. Любим Торцов, найяскравіша постать у п'єсі «Бедность не порок», був наче б то за якесь гасло для слов'янофілів — друзів Островського. І це гасло знайшло своє втілення в грі Прова Садовського, що ім'я його так тісно зв'язалося з Островським. Репертуар Островського доступивсь на російську сцену в останнє вже десятиріччя Щепкинового життя. Отже Щепкин, який утворив класичні типи в репертуарі Грибоедова та Гоголя, не сприйняв Островського. Яскравий, скульптурний стиль Гоголя значно відрізнявся од м'яких тонів Островського, і до комедії цього письменника поставився був Щепкин негативно, навіть вороже. Проте, звичайно, цікаво було йому спробувати своїх старечих сил у новій для його ролі; але зважитися на це міг він не в Москві, де всі звикли бачити Торцова-Садовського (див. далі, примітку до стор. 183), а десь инде,—отже й зробив ці спроби Щепкин року 1857 та 1858 у Нижньому. Як дійсно вдав він цю ролю—сказати тепер за браком певних даних ми не можемо; один з його сучасників зазначає, що в цій ролі «игра Щепкина была только посредственна, между тем как Садовский играл как бог» (Михайловский В. — Великий актер. «Голосъ Минувшаго», 1913, кн. VIII, стор. 17). І це річ можлива: за останні роки свого життя Щепкин підупадав на силах і в нових ролях не мав такого вже успіху, як попередю (Россиенв—Щепкинъ-гастролеръ. «Ежег, Имп. Театровъ», 1912, т. III, стор. 66 — 67; Кизеветтер, стор. 70 — 71; Эфрос, стор. 54 — 56).

Рл.

Стор. 137, ряд. 23 — 35. Записана з слів Щепкина байка в друкованому тексті має заголовок «Помойная яма» і ніяких майже одмін од Шевченкового тексту, опріч останньої, третьої, строфи, якої нема там зовсім (див. «Лютня» II. Потаенная литература XIX столѣтія, стор. 305). В «хазяїні» легко пізнати Александра II з його надто нерішучими заходами коло оздоровлення державного життя в Росії.

С. Є.

Стор. 137, рядок 37. Ленський Дмитро Тимофійевич (1805—1860, справжнє прізвище—Воробйов), відомий водевіліст того часу, написав більш, як 70 водевілів, переважно переробки з французького (популярніші—«Лев Гурыч Синичкин», «Простушка и воспитанная», «Гамлет Сидорыч и Офелия Кузьминишна» та ин.). Протягом 20 років був він одним з найпопулярніших драматургів, чимало акторів завдячують йому своїми успіхами (див. Варнеке Б. — История русскаго театра, стор. 386 — 391). Чи писав Ленський байки—цього література про його не згадує. Метр,

яким наведено в Шевченка байку написано, дійсно відрізняється од водевільних куплетів. Взагалі ж володів Ленський віршем гарно й вільно, задовольняючи з цього боку навіть такого суворого критика, як А. Баженов (див. його—Сочиненія и переводы, т. I, Москва, 1861, стор. 619), Ленському належить кілька непоганих перекладів з Беранже, — один із них («Старый холостяк») Шевченко списав у журналі під 5 лютого.

Рл.

Стор. 138, ряд. 1 — 2. «Как благодетельно подействовал Михайло Семенович на это милое и даровитое создание». Мова—про Піунову та її виступ разом з Щепкиним у «Москалі-Чарівнику». Як згадано вже (див. примітку до стор. 129), чекаючи до Нижнього Щепкина, що мав виступити на тамтешній сцені, згадав Шевченко про той успіх, якого зазнав Щепкин у «Москалі-Чарівнику», і радив йому поставити цю комедійку, вибравши на роль Тетяни Піунову (лист з 5 грудня 1857 р.). Отже, бажаючи успіху й самій п'єсі, і Щепкинові з Піуною, що в ній мали грати, почав Шевченко сам учити цієї ролі молоду актрису. А згодом допоміг їй в цьому ще й Щепкин. Цілком зрозумілий буде тоді й той успіх, що його мала в «Москалі-Чарівнику» Піунова, і те порівняння її з Самойловою, що зробив був тоді Щепкин. Про Самойлову в цій ролі навіть стороння до України людина, А. Вольф, писала: «Она превосходно спела куплеты, но на малороссийскую крестьянку вовсе не была похожа и даже не усвоила себе украинского акцента (А. Вольф—Хроника, т. I, стор. 110).

Рл.

Стор. 138, рядок 7. Самойлова Надія Васильовна (на сцені з р. 1832; померла р. 1899) за часів Шевченкового життя в Петербурзі була найвидатнішою водевільною актрисою, маючи всі для цього данні, — «ловкость, бойкость, выразительное лицо и прекрасную манеру петь куплеты» (А. Вольф—Хроника, I, стор. 72); особливо успіх її зростає після смерті Асенкової («Столѣтіе семьи Самойловыхъ на русской сценѣ». «Ежегодник Имп. Театров», 1903—1904; Прил., стор. 60—61).

Рл.

Стор. 138, ряд. 13—45. «Прекрасное, сердечное стихотворение» Курочкина Шевченко мав справді таки в дуже лихому спискові. Наводимо тут цей вірш цілком із «Собранія стихотвореній Василя Курочкина» (т. I, СПб. 1869, стор. 43—44), підкресливши варіанти проти Шевченкового тексту.

1 июля 1857 года.

Зачем Париж в смятении опять?
 На площадях и улицах солдаты,
 Народных волн не может взор обнять...
 Кому спешат последний долг воздать?

Чей это гроб и катафалк богатый?
Тревожный слух в Париже пролетел:

Угас поэт—народ осиротел.

Великая скатилась звезда,
Светившая полвека кротким светом
Над алтарем страданья и труда;
Простой народ простился навсегда
С своим родным учителем-поэтом.
Воспевшим блеск его великих дел.

Угас поэт—народ осиротел.

Зачем пальба и колокольный звон,
Мундиры войск и ризы духовенства,
Торжественность тщеславных похорон
Тому, кто жил так искренно, как он,
Певцом любви, свободы и равенства?
Несчастливым льстил, но с сильным был смел.

Угас поэт—народ осиротел.

Зачем певцу напрасный фимиам,
Дым пороха в невыносимом громе—
Дым дорогой тщеславным богачам—
Зачем ему? Когда Бог добрых сам,
Благословив младенца на соломе,
Не быть ничем поэту повелел?

Угас поэт—народ осиротел,

Народ всех стран—страдание и труд
И сладких слез над песнями отрада
Громчей пальбы к бессмертию зовут!
И в них, поэт, тебе верховный суд—
Великому великая награда,

Когда поэт песнь лебедя пропел—

И внемя ей, народ осиротел.

С. Є.

Стор. 139, рядок 1. «От тобі, брате Тарасе, гроші—аж 250 цілкових,—писав у листі з 23 грудня Куліш. — Тут не знайшлось охочих, так я писав до наших панів, оцінивши 17 штук у 250 р. Хотілось мені, щоб споминки про твою святу для нас неволю були не в чужих, а в рідних руках, і чого бажав, те Господь і поміг мені вчинити» («Письма П. А. Кулиша къ Шевченку», «Кіевская Старина», 1898, кн. II, стор. 232). Поясненням до останньої фрази може бути уривок з Кулішевого ж листа (1 листопаду 1857 р.) до Вас. Вас. Тарновського: «Тарас у Нижньому Новгороді дожидається якогось листу на проживання. Хваляться, що йому добре. Прислав сюди 17 акварелей, которі представляють усі тії сторони, по которим він блукав невольником. Тут розиграють їх у лотерею, і шкода, що історія заточення нашого поета розійдеться по чужим рукам. Годилось би панам нашим захватить у свої руки такі клейоти.

250 срібних їм ціна. Стоять того: душа Тарасова з тих видах пустинних так і сяє. Коли схочете ви, або Галаган купить, то зараз пишть, а гроші шліть у слід; ще можна захопить рисунки» «Кіевская Старица», 1899, кн. I, стор. 81—82; порівн. Дорошкевич О.—Шевченко в приватному листуванні. «Записки І. Ф. Від. Укр. Академії Наук», т. VII—VIII, стор. 375—376).

Тарновський і був тим «щедрым земляком-любителем», що придбав, разом з Гр. Галаганом, Шевченкові акварелі. Шевченко тіі рисунки послав був не «сюди», а Бр. Залеському на продаж ще 15 травня 1857 р., збираючи гроші на свій поворот з Новопетровського (див. Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 409) С. С.

Стор. 139, рядок 4. Сераковський Сигізмунд, польський політичний діяч, учасник повстання 1863 року, народився р. 1826 на Волині; після смерті батька, малою дитиною жив у бабки Моравської в Луцькому повіті. Житомирську гімназію скінчив р. 1845. Мав вступити до інженерної школи в Петербурзі, але туди його не прийнято,—тому вчився на математичному факультеті в Петербурзькім університеті. Року 1846-го Сераковський заснував серед польської молоді політичний гурток, в якому брали участь студенти, офіцери й навіть кадети. Серед членів гуртка був відомий згодом політичний і культурний діяч польський Йосафат Огризко. Університета Сераковський не скінчив; р. 1847 він перейшов був з другого курсу математичного відділу на відділ камеральних (себто юридичних) наук, але року 1848 його арештовано на Волині, в Почаєві, за намір ніби перейти кордон і після суду в «III-м Отделении» заслано салдатом до Оренбургу, а звідти до Новопетровського. В Оренбурзі Сераковський зустрів чимало поляків-засланців: поета Желіговського (Сову), Бр. Залеського, Станевича та ин.; там стрівся він і з Шевченком, що перебував в Оренбурзі після своєї Аральської експедиції з листопаду 1849 до квітня 1850 р. Сераковський, що мав право вислуги, вже 1856 р. дослужився офіцерської ранги і вступив незабаром до Академії генерального штабу. Скінчивши Академію, лишився на службі при генеральному штабі, одбув кілька службових подорожів за кордон і в Лондоні познайомився 1860 р. з Герценом та з Гарибальді. Разом не кидався Сераковський і політичної роботи, буди членом політичного гуртка польських офіцерів. До цього часу належить його меморандум про польську справу (надруковано в «Русской Старині» 1884 р., кн. I), в якому він доводив потребу автономії для Польщі й рівноправности польської мови в інтересах розв'язання слов'янського питання у всій його цілості.

Коли почалося в Польщі повстання, Сераковський 25 березня 1863 р. виїхав у відпустку за кордон на два тижні, але вже на службу не повернувся, а пішов у повстання, як полковник і військовий начальник Ковенського воеводства, під ім'ям Доленги. План у його був — іти з повстанчими загонами до Курляндії, по дорозі проголошуючи передачу

землі селянам у власність та знищення всяких слідів кріпацтва. Загони Сераковського справді втягли були в себе багацько литовських селян, що з косами, замість зброї, приставали до його загонів. Повстанців коло його зібралось було, як він сам визначав, близько 500 чоловіка. 27 квітня 1863 р. в бою під с. Медейкою загони Сераковського розбито, а його самого, раненого в груди на виліт, узято в полон. 15 червня 1863 р. Сераковський скінчив своє життя на шибениці у Вільні. На суді Сераковський odmówився відповідати, а перед стратою різко протестував, апелюючи до народу. Герцен у своїй статті про Сераковського в «Колоколъ» оповів російським салдатам, «кого они вздергивали на веревке». Чернишевський вивів Сераковського, під прізвиськом Соколовського, в романі «Пролог Пролога» (Герцен А. И. — Сигизмундъ Сѣраковскій, «Колоколъ», 1863 р. ч. 168, — передруковано в «Полномъ собраніи сочиненій и писемъ», т. XVI, стор. 406—408; в коментарії до статті Герцена М. Лемке подає найголовніші біографічні матеріали з справ «III Отделения» (стор. 408—420); Ветринский Ч. — Стаття Герцена: «Сигизмундъ Сѣраковскій (къ исторіи отмѣны телесныхъ наказаній», з великим додатком біографічного характеру В. Семевського, — «Голосъ Минувшаго», 1913, кн. XI, стор. 210 — 214; Н. Цылов — Сигизмундъ Сѣраковскій и его казнь. Вільке, 1867; J. Białynia Chłodecki — Pamiętnik powstania styczniowego. Lwów, 1915, стор. 11; В. Limanowski — Historia powstania narodu polskiego 1863 i 1864 r. Lwów, 1913).

Як згадано, перша зустріч Шевченка з Сераковським одбулася в Оренбурзі при кінці 1849 р., в гуртку засланих поляків, з якими дружив на засланні український поет. Знайомість із Сераковським помітний лишила слід у пам'яті Шевченка. Молодий завзятець притяг до себе поетову увагу натхненністю своєї натури. «Письмо вдохновенного Сигизмунда я с наслаждением прочитал. Настоящий поэт!» — так писав про його Шевченко («Твори», т. II, стор. 389; цікаво, що цей епітет — «поэт» — прикладав до Сераковського й Дубельт). «Что мне Сигизмунд ничего не пишет? — запитує Шевченко другим разом того ж таки Бр. Залеського, — что он и где он? Напиши хоть об нем пару слов» (Там само, стор. 385). Згадки та привітання «Сигизмундові», «Сигмундові» розкидані по багатьох інших листах Шевченка до Залеського. Не задовго перед своїм визволенням Шевченко через Сераковського посилав гр. Толстій свої малюнки. «Не знаю, — писав Шевченко М. М. Лазаревському 18 жовтня, — чи получила вона мое киргизя від Сигизмунда» (Там само, стор. 414). Сераковський, вже повернувшись до Петербургу, кілька разів одвідував гр. Толстую в Шевченкових справах. У листуванні Шевченка з Бр. Залеським є вказівки на кілька листів Сераковського до поета і Шевченкових до Сераковського, але серед відомих листів Шевченка друкується тільки один лист, з датою 6 квітня 1856 року, писаний у відповідь на «ласковое, сердечное украинское слово», себ-то лист Сераковського українською мовою. Короткого листа Шевченкового

наповнено відгуками оренбурзьких інтересів та знайомств. Коли Шевченко р. 1850 опинився в Новопетровському, то Сераковського вже там не було. Шевченко мав надію зустрінутися з Сераковським р. 1855 в Ак-Мечеті. Але зустріч сталася вже тоді, коли Шевченко був вільний— у Петербурзі 1858 року. В. М.

Стор. 139, рядок 11. З «полдюжини посланий», зазначених тут, — лист до С. Аксакова нам невідомий. Кулішеві Шевченко дякує за прислані гроші, прохав книжок і сповіщає про приїзд Щепкина (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 421). Те ж саме і в коротенькому листі до М. Лазаревського (Там само, стор. 420 — 421). В листі до Щепкина Шевченко згадує пережиті недавно вкупі дні та подає план свого приїзду до Щепкина в Никольське чи в Москву (Яворницький Д. — Матеріали до біографії Т. Г. Шевченка, стор. 47). Листи ції переслано певне оказією—через Овсянникова, що його того ж дня Шевченко випровадив до Петербургу. Які були ще інші, oprіч згаданих, листи—не видно ні з журналу, ні з надрукованого досі листування поетового. С. Є.

Стор. 139, рядок 22. Коротенький лист од Щепкина, не датований, містить «несколько слов» про те, як старому артистові їхалося до Москви. «И тело устало, и душе некогда... До сих пор ничего не видел и ничего не слышал: дай душе отдохнуть, а то она все время была в таком волнении, что немножко и не под силу, а приехал домой — все взвнурилось в старой душе моей»—звісткою про смерть сина Дмитра (Щепкин М. А.—Мих. Сем. Щепкин, стор. 191). С. Є.

Стор. 139, рядок 26. Щепкин Дмитро Михайлович (1817 — 1857), магістр астрономії і разом з тим тямущий філолог, найстарший з численої родини великого артиста (див. «Родословная Щепкиных» у книзі М. А. Щепкина, стор. 230). Людина це була надзвичайно і всіма сторонами обдарована. Ще малесеньким хлопчиком, під час перебування Щепкина в Полтаві та Києві, виходив разом з батьком у де-яких п'єсах на сцену в дитячих ролях (див. рукописні спогади дружини артиста Олени Дмитровни; переховуються у Державному Театральному музеї ім. А. Бахрушина в Москві). Пребуваючи за кордоном, захопився Д. Щепкин студіями з археології, мітології та історії мистецтва. 12 грудня 1857 року помер він на остр. Малазі. Про його див. у статті Н. Ф. Павлова при 1-ому випуску праці Д. М. Щепкина «Объ источникахъ и формахъ русскаго баснословія», Москва, 1859—1861. Рл.

Стор. 139, рядок 27. «Простушка и воспитанная» — водевіль Д. Т. Ленського. Уперше виставлено його в Петербурзі р. 1855. Тодішня критика зустріла цю виставу суворо:—«ничтожный водевильчик с переодеванием (Дудышкин С. в «Отечеств. Запискахъ», 1856, т. CIV. Совр. хроника, стор. 27); «нелепый до крайности» («Библиотека для чтенія»,

1856, т. 135, Смѣсь, стор. 106). Проте, як зазначає А. Вольф,—«благодаря куплетам, написанным на русские мотивы, водевильчик играется безпрерывно и до сих пор (тобто р. 1884) как в столицах, так и в провинции». У Петербурзі ролю Піунової грала очевидячки Н. В. Самойлова: «была чрезвычайно мила и превосходно спела куплеты» (Вольф—Хроника, т. III, стор. 10). Рл.

Стор. 139, рядок 34. Круликевич—треба думати один з польських за-сланців, з якими Шевченко стрівався і здружився на засланні. Докладніших про його відомостей не маємо. С. Є.

Стор. 140, рядок 14. «Московскія Вѣдомости»—газета, що належала Московському університетові, почала виходити з 1756 р. Спочатку видання мало чисто офіційальні завдання і тільки відомий Мик. Новиков, узявши її од університета в посесію, зробив був з неї досить живий на той час орган громадського життя (1779—1789). Після Новикова газета знов занепадає, набравши попереднього офіційального вигляду, і так животіла аж до половини XIX в. 1850 р. бере в посесію «Моск. Вѣдомости» вперше Мих. Катков і робить спроби їх оживити, але найбільшого значіння набирає газета з 1863 р., коли взяв її Катков з Леонтьєвим удруге. Катков (див. примітку до стор. 141), темпераментний публіцист, використав польське повстання 863 р. і зробив «Моск. Вѣдомости» виразницею тієї переляканої реакції й крайнього шовінізму, що охопили тоді середні верстви громадянства в Росії. Всюду йому звижалася державна зрада, інтриги проти Росії, і «Моск. Вѣдомости» по черзі громили поляків, українців, німців, фінів і інші народності, що виявляли ознаки національного життя, вишукуючи сепаратизм серед них та накликаючи урядові репресії. Це надало «Моск. Вѣдомостямъ» високого авторитету в урядових сферах, використовуваного газетою на скріплення реакції, а для громадянства вони зробилися з того часу синонімом крайнього обскурантизму, безоглядної та найчорнішої реакції, і таку репутацію зберегли й за наступників Каткова (В. Грингмут, Петровський С., розкаяний революціонер Лев Тихомиров та ин.), що провадили газету в тому самому Катковському дусі, тільки без його хисту. Газета припинилася в жовтні 1917 р.

За Шевченкових часів «Моск. Вѣдомости» ще не мали, звісно, своєї одіозної репутації. Чи була в них надрукована обіцяна за портрет Олейникова «фельетонная статейка» про гастролі Щепкина в Нижньому, нам не довелось перевірити. Певніше, справдився скептицизм Шевченка («хорошо, если бы не соврал») і статті так і не було там.

С. Є.

Стор. 141, рядок 9. Старушка Шаховская—певне княжна Шаховська, сестра жінки губернатора Муравйова. Одній з небог Муравйова,—може згаданій у Шевченка П. М. Голинської—присвячено чимало місця

в пасквильному вірші «Муравіада» (див. «Русская Старина», 1897, кн. IX, стор. 549—552), повному брудних пліток і натяків.

С. Є.

Стор. 141, рядок 23. «Смерть Людовика XVI», короля французького (народ. 1774 р.), сталася 21 січня 1793 р. Короля в Конвенті обвинувачено за державну зраду й присуджено до гільотини. Характерно, що картину на цю тему Шевченко взиває «назидательным изображением».

С. Є.

Стор. 141, ряд. 24—25. Портрет із «собственной персоны» Е. А. Бабкина, змальований на віддачунок за подаровану Шевченкові акватинту,—не знати чи зберігся.

С. Є.

Стор. 141, рядок 27. Лист С. Аксакова, характеризований тут, як «самое любезное, самое сердечное письмо»—до нас не дійшов. Про його ось що писав Шевченко Щепкинові 17 січня: «Позавчора я получил не письмо, а просто панегирик од Сергея Тимофеевича. Як би я хоч трошки дурніший був, то я б учадів од його панегирика, а то, слава богу, выдержав. Поцілуй його, доброго, благородного тричі за мене. Та напиши мені його адрес, бо він мабуть забув написати мені свій адрес» (Збірник «Шевченко та його доба», т. I, стор. 194—195).

С. Є.

Стор. 141, рядок 30. Катков Михайло Никифорович (1818—1887) впливовий російський публіцист, спершу ліберального, потім ультра-реакційного напрямку. За-молоду, в університеті, належав до відомого гуртка Станкевича, приятелював з Бакуниним та Белінським, поруч з ними й почав був свою літературну діяльність в «Отечественныхъ Запискахъ». Прослухавши філософію у Шеллінга в Берліні, Катков 1845 р. обороняє дисертацію й займає катедру філософії в Московському університеті. Але не професура була його справжнім покликанням, а публіцистика. Р. 1850 Катков стає на якийсь час за редактора університетської газети «Московскія Вѣдомости» (див. примітку до стор. 140), потім р. 1856 за-сновує власний орган-місячник «Русскій Вѣстникъ» (див. примітку до стор. 79), де збирає кращі в тодішній журналістиці сили. Катков захоплювався тоді англійськими державними установами і провадив свій журнал у ліберальному напрямі. З 1863 року він разом з своїм приятелем, проф. П. Леонтьєвим, бере в посесію «Московскія Вѣдомости», і коли зараз же потому почалося польське повстання—робить з газети орган крайнього шовіністичного напрямку, всюду розшукуючи «польську інтригу» та вбачаючи сепаратизм у всіх національних рухах недержавних народів у Росії. До цього саме часу належить і початок виступів Каткова проти українства. «Поднялась в «Московских Вѣдомостях»,—пише згодом про це Костомаров,—буря против малорусского литературного движения, коснувшаяся меня тем более, что в этой газете имя мое было выставлено на позор, как одного из преступных соста-

вительей замыслов, по мнению противников, грозивших опасностью государственному порядку. Пошли в ход слова: сепаратизм и украинфильство» (Костомаров Н. И. — Автобиография, стор. 360; порівн. Костомаров Н. И. — «Украинский сепаратизм». Неизвестные запрещенные страницы. Редакция проф. Ю. Оксмана, Одеса, 1921). До Костомарова, що збірив тоді гроші на видання популярної українською мовою літератури (заклик до жертв надрукували між иншим і «Моск Вѣдомости»), Катков обертається з недвозначним натакянням: «Лучше бросить эти деньги... Бог с ними! Они жгутся!» («М. В.», ч. 136). Пливучи на гребні реакційної хвилі, Катков усе більш і більш підносить тон, починає валяти все те, що сам будував за попереднього періоду своєї діяльності, й робиться на якийсь час диктатором і монополістом громадської думки, затикаючи своїм опонентам рота обвинуваченнями, на які вони через цензурні того часу обставини відпов не могли. Цим він здобуває величезного впливу на уряд, бо навіть фрондуєчи іноді проти того чи иншого міністра, він навсправжки робив те, чого бажали по міністерських канцеляріях. Не дурно і в Росії, й за кордоном видання Каткова скрізь уважали за урядові офіціози. Твердих переконаннів, сталої думки цей випадковий диктатор не мав і не було, здається, жадного питання в державному і громадському житті, про яке він не міняв би, і то не раз, своєї думки в залежності від подувів зверху або ображеної амбіції (суд, народня освіта, фінансові справи, межинародні стосунки і т. и). Це був голос дикої, нестримної, в край переляканої реакції, що кидалась на всі боки й борсалася в несходимих суперечностях; тільки в моменти занепаду й міг він мати вплив. — не дурно ж діяльність Каткова збігається з часами найдужчої урядової реакції та найглибшої громадської депресії. Вплив його чезне незабаром по його смерті: навіть на зібрання його творів не спромоглися його запальні прибічники. Дні реакції було вже почислено, і Катков будувавсь на порожньому власне місці (Неведенский С. — Катковъ и его время, СПб. 1888; Любимов Н. — М. Н. Катковъ и его историческая заслуга. СПб. 1889; Сементковский Р. — М. Н. Катковъ. СПб. 1891). С. Є.

Стор. 141, рядок 37. Прокофьева — казанська актриса. Року 1858, перейшовши до казанського театру, дійсно знайшла таки Піунова в Прокоф'євій собі суперницю. Згадує вона про це так: «Делилась тогда молодежь на партіи: Стрелковисты, Прокописты и Піунисты. И беда была в тот спектакль, когда бывало все мы — Стрелкова, Прокофьева и я играем. Чья возьмет?» («Артистъ», кн. VII, 1890 р. квітень, стор. 181).

Рл.

Стор. 141, ряд. 38 — 39. «В таком горе я предложил ей (Пиуновой) усиленные услуги». Чимало могло бути в Шевченка причин, щоб так охоче зняти справу про переїзд Піунової саме до Харкова. Перш за все був Нижній для його місто випадкове, з якого він

мріяв як-мога швидче вибратися або до Петербургу, або на Україну. До того ж, побачивши Піунову в українській ролі, міг він гадати, що матиме вона успіх і в українському місті. А крім усього, обгортав його сум, коли він думав про майбутнє Піунової—«як що бог не допоможе йому вилізти на світ божий із цього старовірського гнилого болота, то воно так захрясне і зогние» як писав він до Щепкина (див. збірник «Шевченко та його доба», т. I, стор. 194). Можливо, що на таку думку навели Шевченка ще й специфічні умови побуту в нижегородському театрі. Становище актриси, особливо молодої й чепурної, завжди було дуже нелегке; але фактичний господарь нижегородського театру був тут особливо небезпечний. Принаймні А. П. Ленський, що працював у його року 1865, згадує за це так: «бездарная, красивая, распущенная актриса пользовалась его особым расположением и льготами, чего не могло дать никакое дарование»,—і далі наводить він де-які деталі, що яскравими рисами показують, як цинично ставився до жіноцтва Смольков («Русская Мысль», 1909, кн. IV, стор. 40). Рл.

Стор. 141, ряд. 39—40. «Я напишу письмо директору харьковского театра». За директора харківського театру, починаючи з 1857 р., був Іван Олександрович Щербина; р. 1860 антреприза була ще в його руках (Черняев Н. И. — Харьковскій иллюстрированный театральный альманахъ. Матеріали для історії харьковской сцены. Харків, 1900, стор. 20, 41—51). Де і коли спіткався був з ним Шевченко—не відомо; фактів, що стверджували б приятельські між ними стосунки, ми не маємо. Навпаки, в листі до Щепкина, що разом з цим написав Шевченко, він просто каже: «мені на горенько, у Харкові нема у мене ні одного доброго і можливого чоловіка», і звертається до великого артиста, щоб той допоміг у цій справі. Видимо, не думав Шевченко, що досить буде одного його листа до Щербини, коли прохав за рекомендацію Піуновій і свого «великого друга» (див. збірник «Шевченко та його доба», т. I, стор. 194—195). Шевченків лист до Щербини нам невідомий. Рл.

Стор. 142, ряд. 2—3. Лист до Щепкина, що писався протягом трьох днів, має дату 17—18 січня. Більшу його частину займає справа Піунової, якою був захопився тоді так Шевченко. Після явно перебільшеної оцінки молоденької артистки («алмаз! ей-богу, алмаз!») Шевченко пише: «Воно тут получає 25 рублів в місяць і два бенефиса в год. А на сей год лукавий Варенцов і того не хоче дати, бо бачить, що нікуди їй, сердешній, дітись. Велика сім'я її, небогу, осіла, а то б вона і сама собі, розумна, найшла шлях до раю... Воно аж плаче та просить тебе, щоб ти укрити її своєю великою славою. Зроби ж так, як воно і я тебе прошу, мій голубе сизий!» («Невиданий лист Т. Г. Шевченка до М. С. Щепкина»,—збірник «Шевченко та його доба», т. I, стор. 194).

С. Є.

Стор. 142, ряд. 10—11. Лист Щепкина, в датою 15 січня 1858 р., дає звіт про виконані в Москві доручення Шевченка та обговорює справу приїзду поета до Москви чи до Никольського (Щепкин М.—Мих. Сем. Щепкин, стор. 19 — 92). С. Є.

Стор. 142, ряд. 29—30. Думку, що заключулася на бенефисі Пиунової—написати про це «газетную статейку», Шевченко таки довів до діла. Незабаром у місцевій газеті надруковано таку статтю-рецензію (без підпису).

Бенефис Г-жи Пиуновой. Января 21. 1858 г.

Приняв в соображение нравы нижегородских обитателей, в особенности обитательниц, я не мало удивился, войдя в театр и найдя его почти полным. «Что бы значило это?»—спросил я у знакомого мне отъявленного не театрала.—«Как что? сегодня бенефис миленькой Пиуновой.—Еще девочкой поступила она на нашу сцену; миловидностью и грациозностью своею обратила на себя внимание и, надо отдать ей справедливость, умела это вниманье поддержать и заслужить любовь нашей, не очень щедро-расточающей свои чувства, публики. Вы сами увидите сейчас, на сколько это справедливо».

И действительно Г-жа Пиунова достойно поддержала лестное мнение о себе. Независимо от юности и располагающей наружности, она так мила и естественна, что, глядя на нее, забываешь театральные подмостки.—Давали в этот вечер драму «Парижские нищие» и водевиль «Бедовая бабушка». Водевиль сам по себе хорош, но в исполнении Г-жи Пиуновой и Г-жи Трусовой (бабушка), это вышла такая миленькая игрушка, что хоть на любую столичную сцену: так грациозна наивностью своею Глаша и так добродушно-комична бабушка.

Бенефициантка обладает всеми задатками сценического искусства, а это вместе с молодостью ее, конечно, подает большие надежды и в будущем. Но мы не скроем, что самые успехи ее поражают и большие требования. Сколько можно судить, Г-жа Пиунова с особенным пристрастием выбирает роли наивно-милых девушек. Слова нет: это лучшие ее роли; но она не должна забывать, что в них же кроется однообразие и легкость, которые могут вредить ее таланту. Мы искренно думаем, что она может смело расширить свой репертуар; труда будет больше и вдумываться в роли нужно будет серьезнее; но зато талант развернется шире. Наше мнение подтверждает сама Г-жа Пиунова: в комедии Островского «Бедность не порок» она играла разбитную вдовушку, и выполнила эту роль с большим тактом, а тут, конечно, обыкновенными способностями не обойдешься; особливо в 17 лет. Сюда же можно отнести и роль Татьяны в «Москале-Чаривнике» пьеса эта была поставлена в два дня по желанию Михайла Семеновича Щепкина, приехавшего случайно в Нижний и согласившегося участвовать в трех спектаклях и, несмотря на поспешность постановки, а также незнание малороссийского языка,—Г-жа Пиунова в роли Татьяны была очень хо-

роша, так что наш ветеран-артист был в восторге и говорил, что он ни с кем с таким удовольствием не играл, а мнение Щепкина может служить авторитетом. В нашей милой бенефициантке он принял сердечное участие, советывал ей серьезно трудиться и, конечно, советы и напутствие вполне оценены ею. В «Парижских нищих» Г-жа Пиунова исполнила роль Антуанеты весьма совестливо, но видно, что у ней не было сочувствия к роли. Еще как-то мы заметили в одном месте, именно в свиданьи с дочерью Банкира, когда она приходит просить работы, неправильность в дикции и позволяем обратить ее внимание на этот предмет.

Господин Владимиров выполнил роль бродяги Гастона чрезвычайно рельефно и талантливо; в сцене—когда его берут в рабочий дом и когда он своему бывшему патрону с поклоном говорит—«мерзавец», он удивительно хорош. В Г. Владимирове виден весьма опытный артист, занимавшийся своим искусством добросовестно. Он вовсе не односторонен, и игра его в особенности замечательна в пьесах, имеющих литературное достоинство, к какому бы роду они ни принадлежали; тут он вполне выказывает себя. В гримировке и костюмировке он просто совершенен.

Вообще о Г. Владимирове мало отозваться лестно—в нем видно и развитие и необыденное понимание искусства. Почти то же можно сказать и о Г-не Климовском. Судить его нужно не по пустой роли Д'Обиньи. Кажется, целью его поступления на Нижегородскую сцену были испытание себя и окончательный выбор тех ролей, которые более подойдут к свойству его таланта. Нам он в особенности понравился в пьесе «Суд людской не божий» и в пьесах Г. Островского.

Г-жа Васильева передала очень верно тщеславную и своевольную Алиду, дочь Банкира. Мимика ее замечательна, роль же сама по себе не может дать полного понятия об ее игре. Лучше всего она в «Бедной невесте». Но странное впечатление оставляет Г-жа Васильева: видна какая-то законченность в ее игре, какъ будто она выказала все свои средства и что дальше ожидать нечего; впечатление, не говорящее в пользу будущего развития; признать же совершенно установившимся талантом Г. Васильеву нельзя.

Очень желательно бы было, если-б Г-жа Васильева вникнула в причину такого явления, и нам кажется, что выяснение этого себе может принести ей большую пользу» («Нижегородскія Губернскія Вѣдомости». Часть неофициальная. Февраля 1-го 1858 года, ч. 5, стор. 17—18; передруковано в «Московск. Вѣдомостяхъ» 1858 г., ч. 18; в перекладі подав цю рецензію (не всю) О. Кониський—«Зоря», 1894 р., ч. 5).

3-го лютого Шевченко читає цю рецензію при Піуновій. «Тут-же при ней,—записав він у журналі,—прочитал я вслух уже напечатанную статейку собственного изделия о ее бенефисе. Быть может, ей не понравилось мое нелестливое рукоделье—и она поторопилась уехать». Легко зрозуміти, що молоденькій, з гонором, актрисі не до душі припало те, що її хвалено не без деяких уваг і що другим при-

свячено мало не стільки ж місця, як і їй. Але далеко дивніше, що рецензія Шевченкова викликала цілу полемику, яка закінчилася аж тоді, як поета не було вже в Нижньому. Першою надрукована була оця стаття з приміткою від редакції: «Следуя своей программе, мы помещаем в своей газете статьи, расходящиеся с нами во взгляде, в убеждении, что из разносторонних воззрений возникает истина».

Заметки на статью о бенефисе Г-жи Пиуновой
(въ 5-мъ № «Н. Г. В.»).

Статья о бенефисе Г-жи Пиуновой, кажется, много шуму наделала по городу. И как-же не сделать шуму, когда прошло столько времени и никто не прочел строчки о Нижегородском театре. На сцене нового было много, а писать никто не хотел—непростительное равнодушие! Но слава богу, долго ждали, да много взяли! Мы очень благодарны автору за сюрприз, и ни от кого не скроем, что в статье его мы нашли много оригинального. Например: Г. автор искренно думает, что Г-жа Пиунова смело может расширить свой репертуар. Еще прежде совета автора, Г-жа Пиунова делала попытки перейти за черту своего ампуа—въ Ревизоре, Детском докторе, Царской невесте и многих других пьесахъ, и, вероятно, от души поздравит автора статьи своего бенефиса, что он напрасно искренно так думает.

Автор статьи уверяет Г-жу Пиунову, что, если она будет разрабатывать исключительно свое ампуа, то это пристрастие повредит ее таланту.—Будто? Если я, например, порядочно пишу деловые бумаги, разве я непременно должен браться писать и статьи о бенефисах, чтоб расширить свои способности? А если я не умею писать статей о бенефисах? Зачем же мне браться за то, чего я не могу сделать? И Г-жа Пиунова заставляла сожалеть о себе, когда была не на своем месте.

Автор статьи говорит, что М. С. Щепкин ни с кем с таким удовольствием не играл, как с Г-жей Пиуновой. Жаль, что Щепкин мог поздно встретиться с Г-жей Пиуновой; может быть, через это мы многое потеряли от таланта Щепкина.

О Г-же Васильевой автор пишет: «Лучше всего она въ Бедной невесте».—«Где же этому доказательство?» спрашивает любопытный. А мы и отвечаем: въ 5-ом № «Нижегородскихъ Губернскихъ Вѣдомостей», на второй странице, во втором столбце, сверху на 30 строке. Далее о Г-же Васильевой автор продолжает: «Но странное впечатление оставляет (т. е. в авторе) Г-жа Васильева: видна какая-то законченность в ее игре, как будто она выказала все свои средства и что дальше ожидать нечего; впечатление (автора), не говорящее в пользу будущего развития, признать же совершенно установившимся талантом Г-жу Васильеву нельзя.—Автор видит законченность в игре неустановившегося таланта (т. е. еще развивающегося). Этого мы не понимаем и сомневаемся, чтобы сам автор понимал.

Эти впечатления Г. автор высказывает об артистке, которая с каждой новой ролью более и более удивляет разнообразием своего таланта. Но

об игре Г-жи Васильевой здесь говорить не место, да и нижегородская публика сама, без всяких посторонних разговоров, знает, за что оглушает рукоплесканиями свою любимицу.

О Г. Владимирове автор говорит, что роль свою в Парижских нищих он выполнил чрезвычайно рельефно и талантливо. Сам Г. Владимиров сознается, что первое представление Парижских нищих он только читал роль.

Далее Г. автор в статье о бенефисе Г-жи Пиуновой очень кстати разговаривает о домашних делах Г. Климовского,—а как это дело для нас темное, то мы и прекращаем заметки.

Виноват! забыл еще про одно впечатление автора. Когда Г. автор вошел в театр в день представления бенефиса Г-жи Пиуновой, он очень удивился, что много было народу в театре. А удивился он потому, что принял в соображение нравы нижегородских обитателей как мужского, так и женского пола. Удивившись, он обратился с вопросом к отъявленному не театралу: почему же нынче много народу в театре? А отъявленный нетеатрал ему и отвечал: потому же, что нынче бенефис Г-жи Пиуновой, а не другой чей, стало быть и удивляться нечего. («Я, мол, уж на что, и то здѣсь»).

Будто другие актеры и актрисы менее Г-жи Пиуновой, пользуются вниманием публики!

Г. автор хотя и высказал и сильно высказал, что от игры Г-жи Васильевой он всегда чувствует грустное впечатление, а от игры Г-жи Пиуновой необыкновенное удовольствие, однако ж посовестился-таки сказать, что то же самое чувствовал и в Парижских нищих. Он сделал даже более: сожалел, что Г-жа Пиунова была слаба, а в особенности в той сцене, когда с ней, как говорится, столкнулась на одной доске Г-жа Васильева. А Г-жа Пиунова с своей ролью могла бы торжествовать над Г-жей Васильевой. А если бы роли были розданы наоборот—тогда бы что?

Ще го л е в.

(«Ниж. Губ. Вѣдомости», часть неофици., суббота, февраля 22-го, 1858 года, ч. 8; стор. 29—30).

В журналі поетовому ця різка й ушиплива відповідь — може бути — одного з ображених прихильників Васильєвої не викликала ніяких одгуків. Можливо тому, що саме тоді він сам переживав гостре розчарування в своїх стосунках до Піунової (див. записи під 23 і 24 лютого). Але згодом у тих самих «Нижегородскихъ Губ. Вѣдомостяхъ» (ч. 43, в 18 жовтня 1858 р.) за підписом «...й...й», знаходимо ще одну замітку про Піунову та полеміку за неї. Ось ця замітка:

«Г-жа Пиунова, которая, можно сказать, родилась и выросла на нижегородской сцене, даровитая актриса; она очень мила во всех легких водевильных и комических ролях, кроме ролей с переодеванием: для них у ней еще мало разнообразия; также у ней, как и Г-жи Васильевой, голос слаб в пении, и даже не совсем приятен, визглив. Г-жа Пиунова пробовала было являться в первых драматических ролях, но не имела

успеха, несмотря на то, что некоторые из любителей здешнего театра хотели поддержать ее на этом амплоа; что и произвело полемику в здешней газете. Кажется, что противники Г-жи Пиуновой в своей статье гнались только за резкостью выражений, и ровно ничего не доказали, кроме того, что умеют делать кой-какие намеки, и то не впопад. Вопрос: может ли Г-жа Пиунова впоследствии занять первое амплоа в драме, или не может?—разрешит время. Г-жа Пиунова очень молода,—ей не более 18 лет; при старании и изучении хороших образцов (но отнюдь не при копировке их) талант ее может широко развернуться. Бывают и с дарованиями метаморфозы: стоит вспомнить Асенкову, которую в школе сам Сосницкий считал бездарностью, стоит вспомнить Косицкую, что нам всего ближе, промелькнувшую на здешней сцене не замеченной»,

М. Н.

Стор. 142, рядок 32. Лазаревський Яків Матвієвич, все з тієї ж близької Шевченкові родини, народився 1829 р. в Гирявці під Конотопом, побірав військову освіту, служив офіцером, брав участь у кампанії на Угорщину 1848 р. З 1850 р. перейшов на службу до удільного відомства, був у 70-х роках за управителя в Ливадії. Помер 27 грудня 1880 року в Ялті. До зазначеної в журналі зустрічі Шевченко не був з Як. Лазаревським знайомий. 19 січня 1858 р. Мих. Лазаревський писав Шевченкові: «Вероятно, к тебе заходил брат Яков (которого ты не знаешь). Он поехал на службу в Вятку, и я просил зайти к тебе» («Письма М. М. Лазаревскаго к Т. Г. Шевченку». «Кіевск. Старина», 1901, кн. II, стор. 294). Згодом, 10 лютого, Михайло знов згадував про брата: «Спасибо тебе, ты приватал моего брата Якова: он не нахвалится тобой, и из Вятки уже прислал твои письма» (Там само, стор. 25). Шевченко на це одписував: «Був у мене в гостях Яков: славний хлопець» («Твори», т. II, стор. 424). Мабуть, на цьому й спинилася знайомість поетова з Я. Лазаревським.

С. Є.

Стор. 142, ряд. 33—35. «... Рассказал... о грустном Екатеринославском восстании 1856 года». Селянський рух на Степовій Україні в 1856 р. стався в зв'язку з Кримською війною й тими чутками про волю, що вона була зродила. Спочатку пішла була поголоска в народі, що уряд викликає охочих у Таврію на переселення, і хто піде—той буде вільний. Далі розійшлися чутки, що десь на Перекопі на горі (або за Дніпром на степу) сидить якийсь царь у золотій шапці й роздає волю; хто не прийде, або спізниться, той лишиться за панами. Подейкувано також, що англійці та французи усім кріпакам дали вже волю і що треба лиш дійти до Таврії, щоб здихатися панів на-віки, бо там начальство не має вже сили. Подекуди говорили навіть, що царя не треба, а можна обрати собі короля, а поки те буде, то слухатися своїх вибраних отаманів. Усі ці чутки й викликали тоді рух, який розгорнувся під гаслом—«на Таврію по волю». На весні 1856 р. селянство на

Катеринославщині, на Херсонщині та й по інших місцях масами почало кидати роботи, зривалося з родинами й скарбом з місця і йшло до Перекопу. Два тільки повіти на Катеринославщині (Катеринославський та Верхньодніпровський) дали 9000 утікачів на Таврію, а всього таких шукачів волі було кілька десятків тисяч. Херсонський маршалок доносив, що «все дороги и все поля, сколько можно было окинуть глазом, ими были усеяны». Здебільшого виходили з дому селяне мирно, іноді навіть на прощання дякували поміщикам своїм за клопіт. У дорогу рушали озброєні—косами, вилами, дрючками. Коли пробували їх спинити військовою силою, то починались справжні бої, з убитими й пораненими з обох боків. Уряд вислав проти селянства військову силу під командою гр. Адлерберга; всіх перевозів на Дніпрі та на Дністрі доглядали патрулі, на Перекопі став цілий військовий табор. Не вважаючи на такі заходи, тільки аж на кінець року селянство переконалося, що ніякої волі в Таврії нема, і почало розходитись по домівках. Цей масовий рух селянства викликав був великий страх в урядових кругах і там не раз згадувано його, як вельми небезпечний симптом (Див. Антонюк—Четверть вѣка назадъ. «Историческій Вѣстникъ», 1857, кн. XI; Романов А. — В Таврію за волей. «Истор. Вѣстникъ», 1911, кн. IV; Игнатович И.—Помещичьи крестьяне накануне освобождения. Ленинград, 1925, стор. 311—314; Игнатович И.—Борьба крестьян за освобождение. Ленинград-Москва, 1924, стор. 206—208; Коц Е.—Крестьянское движение в России. Петроград, 1924, стор. 93—94). С. 6.

Стор. 142, рядок 36. Білозерський Микола Данилович, брат у перших Білозерським Михайловичам, служив Борзенським повітовим суддею р. 1824—1841; потім жив у своєму маєтку. З Шевченком познайомився в Мотронівці 1847 р., коли псет був за старшого боярина у Кулішів. Про зустріч їх Кулішева (Ганна Барвінок) розповідає так: «Тим часом під'їхав завжди бажаний нам гість—Миколай Данилович Білозерський. Він же буде й нашим посаженим батьком. Як він з'явився, то у Шевченка якось лице змінилося, перестав співати, мов голос однявся. Їх познайомили, але ж Шевченко скоса, суворо дивиться на його, бо це джентельтмен пан, поміщик, то вже не варт ніякої поваги... А це такий—що при його джентельтменстві увесь пахучий цвіт цивілізації перевитий був з знаттям свого народу, дорогої своєї вітчизни. Він знав свою мову не гірше, ніж як знав її Шевченко... І коли Шевченко познайомився ближче з Миколаєм Даниловичем, то зробились вони великими приятелями» («Спомини А. М. Куліш». «Українська Хата», 1911, кн. V і VI, стор. 309). На іншому місці та сама авторка це оповідання ще новими деталями розписала. Шевченко при М. Білозерському довго не згожувався співати, нарешті переміг себе і заспівав: «Ой, Морозе, Морозенку!» «Он кончил,—оповідає Кулішева,—и тут произошло нечто невиданное и неслыханное: Николай Данилович быстро сошел с места, бросился к Шевченку, обнял его и зарыдал на груди. Шевченко едва мог

его успокоить... С этой минуты Николай Данилович никогда не забывал его и потом посылал ему в ссылку деньги» (Шенрок В. — П. А. Кулишъ. «Кіевская Старина», 1901, кн. III, стор. 487; порівн. Білозерський Н. — Т. Г. Шевченко по воспоминаніямъ разныхъ лицъ. «Кіевская Старина», 1882, кн. X, стор. 71). Кулішева, видимо, дуже уквітчала квітками фантазії те, що було навсправжки, а останнє — про посилення грошей Шевченкові — то вже безперечно вигадка. З листування поетового видко, хто не забував його на засланні, і між тими Мик. Білозерського не знайдемо. Записана на цьому місці в журналі новина про Білозерського («оголил своих крестьян») цілком, здається нам, пояснює антипатію до його Шевченка. С. Є.

Стор. 143, рядок 10. «Дочь второго полка», опера на 2 акти, музика Доницетті, слова С. Бояра та С. Жорж (Стасов Б. — Русскія и иностранныя оперы, исполнявшіяся на императорскихъ театрахъ въ Россіи въ XVIII и XIX-мъ столѣтіяхъ. СПб., 1893, стор. 15). Чи дійсно таки бачив цю п'єсу в Петербурзі Шевченко, сказати про це щось певне не можна: Вольф (Хроника, т. I, стор. 120) зазначає, що почали її виставляти в сезоні 1846 — 47 р., коли Шевченко був уже на Україні. Проте присуд його про неї в журналі дуже цікавий. П'єса ця була не сподобалась у виконанні італійських акторів, але мала успіх у російської драматичної трупи. «Винувницею такого странного событія.—розповідає Вольф,—была бесспорно Н. В. Самойлова. Роль Марии она спела несравненно лучше г-жи Марфы, итальянской примадонны; вышел успех феноменальный—

это он, это он,
мѣй полк родной
любимец славы—

сделался напевом самым популярным» (Хроника, т. I, стор. 120). І цей успіх цілком зрозумілий в обставинах того часу: військові мотиви в певному освітленні подобалися не тільки «коронованому фельдфебелєві», але й тій петербурзькій публіці, що за його думками йшла. І пізніше спостерегаємо ми також прихильне до цієї оперети відношення. Приятель Островського, відомий Тертій Филипов, хоч і знайшов, що в основі цієї п'єси лежить нісенітниця, але все-ж таки був зачарований певною грацією головної жіночої ролі («Москвитянинъ», 1851, листопад, кн. I, стор. 47—49). Історик російської опери В. Морков характеризує її: «небольшая прелестная оперетта» (Морков В. — Историческій очеркъ русской оперы съ самого ея начала по 1862 годъ. СПб., 1862, стор. 107); в тому-ж Нижньому її любили протягом і 60-х років (Морозов П. — Воспоминанія, стор. 16). Але Шевченкові вона рішуче була не до смаку: взагалі гидким здавався йому отой військовий дух ще в Петербурзі, а надто остогид на засланні, коли зрадлива доля пхнула його «в самый воюющий осадок этого христолюбивого сословия», як писав поет 19 червня в журналі. Рл.

Стор. 143, рядок 10. Доніцетті Гаetano (1797—1848)—популярний італійський композитор. Дуже працездатна людина: протягом 26 років своєї діяльності написав самих опер 64. Добрий мелодист і взагалі високоталановитий музикант, він часто писав дуже на-швидку й недбало. Найкраща опера його — «Дон-Пасквале». Крім того мала успіх «Лінда ди Шамуні», «Лукреція Борджія», «Трунок кохання», «Фаворитка». Згадана тут опера, «Дочь второго полка», написана була для паризького театру, лібретто її—це дійсно зразок нескладності та немотивованості. Краща «Лінда ди Шамуні» (згадана у Шевченка під 21 квітня), хоч і тій, як і взагалі всім операм Доніцетті, бракує рівності та зовнішньої обробки. Проте, це вже швидче saeculi vitia, non hominis. Дм. Р.

Стор. 143, рядок 17. Гедеонов Олександр Михайлович (1790—1867), спершу служив на військовій службі, року 1833 призначено його на директора імператорських петербурзьких театрів; р. 1847 і московських; р. 1858—звільнено. Звичайний службовець, нічим до театру непричетний, був він характерним, як на часи Миколи I, керувником театрального мистецтва. З акторами поводився грубо; навіть до актрис звертався на «ты». Яскравий матеріал для характеристики театального побуту за його керування дають «Записки» П. А. Каратигина (СПБ, 1880) та спогади актора Ф. Бурдина—Матеріали для історії русскаго театра. «Вѣстникъ Европы», 1910 кн. X, стр. 576—600). Рл.

Стор. 143, рядок 18. «Старуха Шмітгоф» — очевидячки Евеліна Карловна Шмітгоф (або Шмідков, народ. 1830, померла 1850 р.). Старших за неї актрис Шмітгоф у Нижньому не було. Але чому-ж назвав Шевченко актрису 27 років «старухою»? Вперше приїхала Шмітгоф до Нижнього 1849 р., маючи за собою вже десять гучну славу; крім того, «при появленіи ея всѣ были поражены ея молодостью и прекрасною наружностью» (Гацицкий А. — Нижегородскій театр, стор. 33—34; пор. 37). Особливо вподобала публіка її голос—великий і гарно оброблений. Якийсь час грала вона в Москві, вже хвора на сухоти, а це відбивалося, звичайно, на її голосі; що ж до самої гри її, то була вона малоцікава (Там само, стор. 57). У Нижньому ж справа у неї пішла напевне ще гірше; можливо, що через це й назвав Шевченко цю передчасно скінчену актрису «старухою». Зрозуміємо в зв'язку з цим і те, чому не подобалась Шевченкові опера Доніцетті. Не цікава сама по собі, не мала вона й того, чим зваблювала петербурзців—гарної співачки на першу роль. Рл.

Стор. 143, ряд. 21—22. Кулішів лист, датований 20-м січня, весь присвячено літературним справам: про Шевченкових «Неофітів», про «Івана Гуса», дрібні поезії та повісті російською мовою. В кінці Куліш подає думку видати на-ново друковані вже твори Шевченка, обіцяючи поспитати цензора Крузе, «нашого щирого поспішника, чи не пропустив

би він другим виданням «Кобзаря» і «Гайдамак?» («Письма П. А. Кулиша къ Шевченку». «Кіевская Старина», 1898, кн. II, стор. 233).

Лист М. Лазаревського, датований 19-м січня, повен петербурзьких новинок; між иншим сповіщає Лазаревський, що присланий йому портрет поета він віддав ефотографувати й має вислати Шевченкові 4 копії. Тут також подає Лазаревський звістку про переїзд через Нижній свого брата, згаданого в запису під 22 січня Якова («Письма М. М. Лазаревскаго къ Т. Г. Шевченку». «Кіевская Старина», 1901, кн. II, стор. 293—294).

Згаданий під 25 січня лист від Костомарова нам невідомий. С. Є.

Стор. 144, рядок 1. Болтин Микола Петрович, капітан-лейтенант, спершу сергачський повітовий, а потім нижегородський губерніяльний маршалок. Документи цілком ствержують характеристику Шевченка, зроблену Болтинові в журналі. Муравйов, захожуючись біля підготовчої до визволення селян праці, висунув Болтина на голову комітета, що мав тії заходи обміркувати. Болтин увесь час, поруч Муравйова, боровся з дворянською більшістю, що гальмувала справу визволення в комітеті. і навіть демонстративно подався був в одставку, коли кріпостники взяли в комітеті гору. Болтинові належить цікава промова на бенкеті з приводу від'їзду з Нижнього Муравйова в 1861 р., що викликала величезне обурення реакціонерів (див. Савельев А.—Нѣскольکو словъ о бывшемъ нижегородскомъ губернаторѣ А. Н. Муравьевѣ. «Русская Старина», 1898, кн. VI і VII; Снежневский В.—Крѣпостные крестьяне и помѣщики... «Дѣйствія Нижегород. Губ. Уч. Арх. Комиссиі, т. III. Н.-Новгород, 1898). С. Є.

Стор. 144, ряд. 9—34. Увесь лист до Піунґвої, навіть і підпис, у журналі не поетовою писано рукою. Чиею—визначити напевно не можливо, можливі лиш здогади. З усіх автографів, яких чимало стріваємо в Шевченковому журналі, найбільш запис цей скидається на писання руки В. Кишкина, але цього не було вже тоді в Нижньому, бо під 11 січня записано, що Шевченко випровадив його кудись казанським шляхом. Може деякий на цю темну справу світ могла б пролити фраза в запису наступного дня, 31 січня: «Обращуся к моему другу, А. Дороховой», щоб вона ніби-то напустила й образумила Піунову. Отже Дорохова мала бути конфіденткою, повірницею в сердечних справах поета,—то чи не її рукою писано й листа? Але це звісно, лиш здогад за який обстоювати я б не зважився.

Так само темно і те, чому в журналі саме ці листки написано чужою рукою. Як знаємо, Шевченко часто сторінки своїх записок давав до вжитку своїм знайомим, але то були або звичайні автографи на спомин або жартовливі записи у виключних оказіях, як напр. під час «глушення п'янственнаго» 11 вересня. Тут же була виключна з другого боку, бо занадто інтимна справа. І все ж...

Єдине пояснення, яке можна в цих дивних обставинах знайти—це, мені здається, душевний у ті дні стан Шевченка. 29 січня записано лаконично: «Аляповатий бенефис г-жи Васильевой и сплетни». 31 січня поміж іншими тривожними словами стривається просто розпачлива фраза: «сам я ей этого не умею рассказать». Отже щось у стосунках до Піунові настигало до того фатального дня, яким датовано листа, щось саме тоді прорвалося, вибухнуло—м.же отими плітками, поговором, що їх одзначено напередодні. Це вибило поета з рівноваги; за таких незвичних обставин він розгубився з думками, не вмів знайти їм ладу й вислову. Характерна деталь: у надрукованій геть-геть згодом полемичній якогось Щеголева (треба думати—псевдонім) замітці проти рецензії Шевченка на бенефис Піунової (див. примітку до стор. 142) також фігурує головним чином Васильєва, яку автор, видимо підкреслено, ставить навпроти Піунові, та й Шевченка. Чи не стоїть і це в тіснім зв'язку з плітками про бенефиси двох супірниць на сцені, де заплутано було й Шевченка? А коли так, то напевне оте розворушене гніздо провінціяльних пліткарів, та ще в специфічній театральній атмосфері занадто дошкульно вдарило по поетові й примусило його зробити рішучий крок—посвататись до своєї «любої Тетясі», як він звав Піунову після її виступу в «Москалі-Чарівнику». Те, що сталося за сватанням, а надто незрозумілий поворот Піуновою не прочитаних, треба думати, книг, «ставит меня—читает в листі—решительно втупик, особенно если принять во внимание наш сегодняшний разговор. Уж не ответ-ли это на мое предложение?» Обурений, не зорієнтований, запаморочений, не досвідчений у таких делікатних справах, поет не зміркувавсь («сам я ей этого не умею рассказать») і обернувся за підмогою до когось із своїх ближчих приятелів,—може до згаданої другого вже дня в зв'язку з цією справою Дорохової. Так і повстав отой загадковий, чужою рукою, запис Шевченкового листа в журналі. Думати, що Шевченко диктував, а хтось тільки записував—очевидно не можна, бо коли б він міг зібрати до ладу свої думки, щоб диктувати, то, натурально, не припустив би чужу людину до такої делікатної справи. Ясно, що поетові потрібна була на той час допомога в самій формі вислову. В біографії Шевченка маємо один аналогічний факт—тоді, як йому довелося писати свою автобіографію Знервований справою визволу своїх рідних, пригнічений тяжкими з свого страшного минулого згадками, поет і тоді не довів до краю розпочатого писання—це зробив за його Куліш,—і так повстала знаменита автобіографія в формі листа до редактора «Народнаго Чтенія».

Одно можна на підставі цього листа в журналі напевне сказати: 30 січня було тим днем коли Шевченко спробував був поставити одверто свої стосунки з Піуновою, посватавшись до неї. Вирази: «наш сегодняшний разговор» та «мое предложение» не лишають жадних про це сумнівів. Роман, що досі одбився був на сторінках журналу лиш ележенька, більш натяками, вступає в нову—бурхливу

та болісну — фазу, якій самий вже початок назнаменував катастрофічне закінчення. І воно прийшло незабаром. С. Є.

Стор. 145, рядок 1. Цього листа Щепкиного загублено. Надрукований у збірці М. А. Щепкина (стор. 192—194) не датований лист Щепкина очевидно пізніший, бо в йому говориться вже про певну цифру платні, що її бажала одержувати в Харкові Піунова, тим часом як тут Щепкин тільки «желает знать ея условия». Рл.

Стор. 145, ряд. 5—6. «Делать нечего: принимаюсь опять за послание». Цей другий згаданий тут лист Шевченка до Піунової до нас не дійшов, як і решта листів поетових до тієї адресатки, — див. Рулін П. — Шевченко і Піунова. «Україна», 1925, кн. I—II, стор. 130—131. С. Є.

Стор. 145, рядок 14. Піунов Борис, батько актриси, замолоду був танцюристом; сцена йому не подобалася, тому й перейшов він на посаду управителя театру (див. спогади К. Б. Піунової в журн. «Артист», кн. VII, 1890, квітень, стор. 176).

Стосунки Піунової й усієї її рідні до Шевченка в ці дні і дальша їх зміна тоді, коли посунулась уперед справа з переходом актриси до Харкова, показують виразно інтересантський їх характер. Цікавилась ця родина поетом лиш доти, доки він міг бути їй своїми впливами і знайомостями користний. Піунови не перечили Шевченкові, не говорили одверто («старик не высказал прямо своего мнения»), отягалися і вичікували, а закоханий поет нервувався, переходив од сумнівів та розпачу до надій, домагався відповіді — і зустрічав нещире крутіство. Рл.

Стор. 145, ряд. 18—19. Гогарт Вільям (William Hogarth), англійський художник (1697—1764). Головним чином визначається він у мистецтві як мораліст. Він дивився на своє завдання, як на проповідництво, малярство було йому замість мови, він давав у своїх малюнках навчальні комедії та драми, щоб ними робити відповідний на громаду вплив. Його картини — це драми у п'ятьох діях і кінчаються завжди перемогою правди та суворою карою на кривду. Гогарт сам казав про себе: «я дбав про те, щоб розробляти свої теми як драматичний письменник; картини для мене — сцена, чоловіки та жінки — мої актори, їх рухи та вчинки — теж німа сцена». Але разом з тим був з Гогарта ширий артист. Коли він виступав — правда, не часто — не як мораліст-проповідник, його картини можна поставити врівні з найкращими утворами великих майстрів. Та й у самих моральних творах, де все занадто обмірковано, усяку річ поставлено так, щоб підкреслити упередню гадку, все ж характерні фігури бувають такі виразні, рухи їх та міміку змальовано з таким захватом і з такою технічною вмілістю, що вони справляють

сильне вражіння й на людей, що зовсім не цікавляться їх моралізаторським змістом і тенденціями.

Треба зазначити, що до Гогарта зближається Шевченко в своєму розробленні «Притчі про блудного сина». Досить нагадати Гогартове «Життя гульця» або «Життя загубленої дівчини», щоб побачити, як багато є тут між двома художниками спільного (Новицький Ол.—Шевченко та Гогарт. «Шевченківський збірник», т. I. СПб. 1914). Ол. Н.

Стор. 145, ряд. 20—21. «Парижские нищие» — перекладна драма Ф. Бурдина; уперше виставлено її на петербурзькій сцені р. 1856. Критика зустріла її неприхильно: «...бедный выродок парижских тряпичников,—читаемо про неї в «Отеч. Записках».—Все в этой драме ведет к тому, чтобы убедить зрителя, как все богатые злы и как все бедные добры, а нравоучение ее, высказываемое в конце, заключается в совете подавать милостыню всем встречающимся на улице нищим» («Отеч. Записки», 1856, т. 114. Соврем. хрон., стор. 35—36). Антуанета—героїня цієї драми; в Петербурзі грала цю роль видатна, як на ті часи, актриса З. Снеткова. (Вольф А.—Хроника, т. III, ст. 17, XIV; «От. Записки», 1856, т. 115, Совр. хр., 45). Рл.

Стор. 146, ряд. 6—7. Вебер Карл-Марія-Фридрих-Ернст (1786—1826), якого оперу «Фрейшюц» тут згадано,—основоположник романтичної школи в музиці, знаменитий німецький композитор. Під час неподільного панування в німецькій опері Россіні з його італіянщиною Вебер свідомо став на шлях національної німецької оперної творчості, і гучна слава покрила його опери: «Фрейшюц» (1821), «Евріянту» (1823) та драму з музикою «Преціоза» (1820). Крім опер Вебер уславився ще численними творами для фортепіано. Шевченко, видимо, знав не тільки «Фрейшюца», бо в повісті «Музыкант» він згадує увертюру з «Преціози» («Поэмы, повѣсти и рассказы ...», стор. 600) та арію з тієї ж драми (Там само, стор. 633). Дм. Р.

Стор. 146, ряд. 7—8. Гайдн Йозеф (1732—1809)—знаменитий австрійський композитор, один із найпопулярніших інструментальних творців кінця XVIII й початку XIX вв. Найбільш уславився своїми ораторіями—операми на духовні сюжети. В автобіографічній повісті Шевченка «Музыкант» надibuємо трохи юмористичний відгук Гайднової творчості в устах головного героя повісті: «В продолжение поста я читал только афиши и только раз был в Большом театре, когда давали ораторию Гайдна «Сотворение мира». Это истинное сотворение мира. Только для Большого театра слишком громко: трудно слушать. Тут нужно, по крайней мере, Михайловский манеж» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 636). Дм. Р.

Стор. 147, ряд. 33—35. Згаданий тут вірш «девицы Беляевой» надруковано в «Нижегородскихъ Губерн. Вѣдомостяхъ» (1858 р., ч. 9, част. неофіц.,

стор. 33—35). Це звичайний зразок інститутської музи не тільки тих, а й пізніших часів:

Прошло то время золотое,
Прошли дни счастья и забав;
Воспоминание святое
О них горит во всех сердцах
і т. д.

«Для ее возраста стихи хороши»,—оцінив вірш Шевченко, обіцяючи подарувати молоденькій авторці твори Козлова, «если найду в Нижнем». М. Н.

Стор. 147, рядок 36. Козлов Іван Іванович (1779—1840), російський Пушкінської доби поет, почав складати вірші, осліпнувши й бувши прикутим до ліжка після паралічу.

Певец, когда перед тобой
Во мгле сокрылся мир земной,
Мгновенно твой проснулся гений—

писав Козлову Пушкін. Позбавлений радощів життя, Колов став співцем спогадів і надій. Він багато перекладав, ставши одним з пересадників байронізму, в значно пом'якшеному вигляді, на російський ґрунт. Величезний успіх мала поема Козлова «Чернец» (1824), менший поема «Княгиня Наталья Борисовна Долгорукая» (1828) і «Безумная». Перше видання поезій Козлова з'явилося 1828 р., друге—1834, третє, в двох частинах, 1840; повне зібрання творів, теж у двох частинах—1855 року. Можливо, що це зібрання й мав на увазі Шевченко, обіцяючи подарувати «девице Беляевой» твори Козлова.

Вибір Шевченка не випадковий: Козлов належав до тих поетів, які свого часу на його впливали. Особливо це помітно, як доводить С. І. Родзевич (Сюжет і стиль в ранніх поемах Шевченка—«Шевченко та його доба», т. II), в російській поемі Шевченка «Слепая». В ній є навіть текстуральні ремінісценції з поеми Козлова «Княгиня Наталья Борисовна Долгорукая», напр:

«С л е п а я»:

..... опустели
Хоромы барские давно;
Широкий двор порос травой.

«К н. Д о л г о р у к а я»:

Его хоромы опустели,
Широкий двор зарос травой...

Помітний також вплив «Чернеца» на «Варнака»,—про це писали Йоз. Третяк і докладніше—проф. Ол. Колесса («Шевченко і Міцкевич»—«Записки Наук Тов. ім. Шевченка», т. III), з де-якими застереженнями М. Марковський (Російські і українські твори Шевченка в їх порівнянні, — «Україна», 1918 кн. 1—2; див. також нотатки про вплив Козлова на Шевченка в книзі Ол. В. Багрія—Шевченко в літературній обстановке, Баку, 1925).

Слід занотувати ще одну деталь. У поезії Козлова «Сон» наводяться відомі Дантові слова:

О, нет мученья боле,

Как вспоминать дни счастья в тяжелой доле!

Шевченко в листі до Бодянського (1852) писав: «покойний Данте говорит, что в нашей жизни нет горьшого горя, как в несчастьи вспоминать о прошлом счастье» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 369). Звичайно, міг Шевченко запам'ятати ці слова, читаючи переклад Дантового твору; їх узяв був і Рилеев епіграфом до «Войнаровського», що вплинув на Шевченка, але й поезія Козлова мабуть сприяла тому, що Шевченко зберіг у пам'яті цю цитату. П. Ф.

Стор. 148, ряд. 1—2. Перша і надзвичайно зворушлива згадка в Шевченковому журналі про Герценів «Колоколь»: «я в первый раз сегодня увидел газету и с благоговением облобызал».

«Колоколь» почав виходити з 1 липня 1857 р. в Лондоні, з епіграфом «Vivos voco» (кличу живих) і як «прибавочные листы къ «Полярной Звѣздѣ». Спершу, до 15 лютого 1858 р., виходила газета раз на місяць, а після двічі—рівно 10 років, до 1 липня 1867 р. Вийшло 245 чисел; з ч. 197-го (1 квітня 1865 р.) видання перенесено до Женеви. Напряму «Колокола» сам Герцен у 1-м числі сформулював так: «Везде, во всем, всегда быть со стороны воли против насилия, со стороны разума против предрассудков, со стороны науки против изуверства, со стороны развивающихся народов против отстающих правительств» (Герцен А. И.—Полное собрание сочинений и писемъ, т. VIII, стор. 524). Програму нового видання там само виложено такими словами: «Освобождение слова от цензуры! Освобождение крестьян от помещиков! Освобождение податного состояния от побоев!» (Там само, стор. 525). Серед співробітників «Колокола» бачимо не тільки найближчих до Герцена людей, як Огарев та оди час Бакунин, але й Тургеневих Івана та Миколу, Кавеліна, Мельгунова, Ів. Аксакова, Самарина і ин.,—певна річ, друкованих анонімно. Найбільше ж постачала Герценові матеріялу та безвістна маса, що безпосередно стрівалася з фактами насильства й кривди, і через те «Колоколь» завжди мав факти, відомості й документи ваги першорядної і з перших рук. Сам Герцен надавав своїм виданням чисто службової й тимчасової ролі. «Мы ждем с нетерпением,—писав він 1858 р. в «Полярной Звѣздѣ»,—того времени, когда «Полярная Звѣзда» потонет при полном дневном свете, и «Колоколь» не будет слышен при громком говоре свободной русской речи дома» (Полн. собр. соч. и писемъ, т. IX, стор. 156). Сподівання великого публіциста не справдились і його видання задушила тільки п'ятьма та загальне пригнічення й реакція...

Як сказано, «Колоколь» спершу поставив був собі чисто практичну програму-мінімум, завдання його—«быть протестом России, ее криком освобождения и криком боли». В першому періоді свого існування, до 1860 р., газета ще сподівалась мирної переміни державного життя в

Росії, і Герцен ентузіястично стрів був напр. перші кроки на шляху визволення селянства. Дійсність показала йому, що надії ці марні, і «Колоколь» ступає на радикальнішу позицію, вимагаючи обмеження самодержавія, і тоді досяг був він найбільшого впливу. Його читали всюду — від царського палацу до найскромнішого помешкання звичайного інтелігента, або військових шкіл. Він непомітно, сотнями шляхів з'являвся, «сваливаюсь с неба», якимись невідомими дорогами проходячи, неволімими руками розсилаючись. Його більш боялись, ніж уряду. Ходило безліч оповіданнів, майже легенд про той страх, що почували перед «Колоколом» тодішні можновладці. «Попасть в Колоколь» — було для них найгіршою карою. «Его сарказмы не давали спать людям, спокойствие которых вполне было обеспечено существованием у нас предварительной цензуры» (Ветринский Ч.—Герцен, стор. 312). Критичним для газети моментом став 1863 рік: невдача польського повстання, якого руку безоглядно держала газета, потягла й її за собою донизу і з того часу і розповсюдження, і вплив «Колокола» занепадає. Про стосунки «Колокола» до Шевченка й до українства взагалі, а також і бібліографічні вказівки — див. примітку про Герцена, до стор. 87.

С. Є.

Стор. 148, ряд. 3—4. Зазначений тут лист від директора Харківського театру Щербини нам невідомий. Це була відповідь на Шевченкового листа з 15 січня.

С. Є.

Стор. 148, ряд. 23—24 і далі «... Без малейшего усилия написал эту вещь», — далі йде текст трьох поезій: «Доля», «Муза» і «Слава». «Доля», справді, без жаднісінької виправки; «Муза» і «Слава» мають по 7 виправок — їх наведено в «Додатках до тексту» (стор. 206—207). Нечисленні до них варіанти з іншого автографа Шевченкового подано у В. Доманицького — Критичний розслід над текстом «Кобзаря», стор. 319—321.

С. Є.

Стор. 150, ряд. 36—37. Датований 7-м серпня Кухаренків лист — це відповідь на Шевченкові листи ще з Новопетровського, з 22 квітня та 3 липня, коли поет послав йому свого портрета, а потім «Москалеву криницю», «Ченця» та «Вечір». Не маючи довго відповіді на ці, та й на третього листа свого з Астрахані, Шевченко турбувався за приятеля й нетерпляче дожидав дружнього присуду про свої вірші, — кілька разів знайдемо про це згадку в журналі (див. записи під 1 липня, 10 серпня та 17 жовтня). Пояснення довгої мовчанки Кухаренка маємо і в його листі, і в поетовому журналі. Кухаренко сповіщає про одержані вірші та портрет, подає деякі новини з України («Та й люблять же тебе на Україні, брате!»), запрошує до себе в гості Шевченка, а кінчає тим присудом, що його так дожидав поет: «Не кидайся діла, сіріч не оставляй писати. Погасило кляте лихо огнище твого талану, але добрий вітерок повіяв, позносив золу,

анайшов искорку, що не погасла, та й почав роздувати огонь,—отже і гляди як покотить пожарами. Поплюй в колочки та й строй кобзу сміло, а далі грай, як грав вси!» («Изъ переписки Т. Г. Шевченка съ разными лицами». «Кіевская Старина», 1897 кн. III, стор. 455—456). С. Є.

Стор. 151, рядок 1. Лист від Ускова, з датою 7 січня, це відповідь на Шевченкового листа з 12 листопаду. Усков розповідає про закінчення відомої історії з відпусткою поета з Новопетровського та подає всякі місцеві новини, які й викликали поетову репліку в журналі: «Не завидую вашому благополучию». З листа Ускова видно, що він переслав разом і Кухаренкового листа (Заряно Н.—Воспоминанія Н. И. Усковой о Шевченкѣ. «Кіевская Старина», 1889, кн. II, стор. 308—309). С. Є.

Стор. 151, ряд. 5—7. «Пустка», про яку тут мова, це Шевченків вірш ще з 1844 р. присвячений Щепкинові—«Заворожи мені, волхве, друже си-воусий». Очевидно, Щепкин любив читати людям цей вірш, згадуючи засланоного автора. Кухаренко, описуючи Шевченкові своє перебування в Москві 1856 р., повідомляє: «В Москві Щепкин прочитав мені на пам'ять «Пустку», я зараз одгадав. Хіба диво пізнати мову Тарасову, знавши Тараса добре?» і далі—що він тую «Пустку» списав собі («Изъ переписки Т. Г. Шевченка съ разными лицами». «Кіевская Старина», 1897, кн. III, стор. 454). Шевченко і тоді так само висловив здивування, запитуючи у відповіді своїй Кухаренка: «Яку він там тобі «Пустку» читав? Я—поганий з мене батько—забув свою рідну дитину» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 405). Оце листування й поясняє слова в журналі: «Совершенно не помню этой вещи. А слышу об ней уже не в первый раз». С. Є.

Стор. 151, ряд. 8—14. Щепкин у не датованому листі так писав «о безалаберном и нетрезвом существовании» Шевченка: «Не вытерплю—скажу! Ти, кажуть, дуже кутнув трохи? Никакая пощечина меня бы так не оскорбила. Бог тебе судья! Не щадишь ты ни себя, ни друзей своих. Погано, дуже погано! Не набрасывай этого на свою натуру и характер. Я этого не допускаю: человек тем и отличается от животных, что у него есть воля. Пантелей Иванович до 60-ти лет кутил, а потом воля взяла верх и он во всю жизнь не поддавался этой кутне. Не взыщи за мои грубые слова. Дружба строга, а ты сам произвел меня в друзья и потому пеняй на себя» (Щепкин М.—Мих. Сем. Щепкинъ, стор. 194). Дуже вразила і зрушила поета ця дружня догана. Це видно не тільки з запису в журналі, але й з того, що він зараз же заходився писати Щепкинові, в'ясняючи оті перебільшені чутки, що дійшли до його, і навіть забув цього свого листа, датованого 10-м лютого, занотувати в журналі. «Друже мій єдиний!—писав тоді Шевченко.—Яка оце тобі сорока-брехуха на хвості принесла, що я тут нічого не роблю, тільки бенькетую? Брехня, ей-же-богу брехня! Ти й сам таки подумай гарненько: хто ж

нас шануватиме, як ми сами себе не шануем? Я ж уже не хлопець нерозумний і од старости, слава богу, не одурів щоб таке вироблять, як ти пишеш. Плюнь, мій голубе сизий, на цю паскудну брехню і знай—коли мене неволя і горе не поборили, то сам я не звалюся. А тобі велике-превелике спасибі за щирую любов твою, мій голубе сизий, мій друже єдиний. Я аж заплакав на старість, як прочитав твоє письмо, полное самої чистої, не купленої любови. Ще раз спасибі тобі, мое серце єдине!» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 423. Лист цей, треба завважити, надписувано досі, як адресований до М. Максимовича, але зміст не лишає сумнівів, що це відповідь на наведеного листа Щепкина, — див. «Кіевская Старина» 1885, кн. II, стор. 334). Важко сказати, на яких «добрих людей» натякає в журналі Шевченко, але весь цей інцидент ще раз підкреслює, в якій тяжкій атмосфері наговорів та спліток опинився врешті, може через свої театральні знайомості, поет у Нижньому.

Той самий не датований лист Щепкина приніс Шевченкові й ще одну прикрість, яка тільки легенько відбилася в журналі словами про переїзд Піунової до Харкова: «Он сомневается, чтобы ей дали там требуемое ею содержание» (рядки 16—17). Навсправжки Щепкин не «сомневается», а просто, «по праву дружбы», холодною водою кропить розмріяного поета («ваша милость вся такая поэтическая, огненная натура»), говорить про «маленькие средства» Піунової й про її надмірні претензії, яких, очевидно, задовольнити не можна. «В Харькове,—писав практично досвідчений у театральних справах Щепкин,—ее роли теперь занимает жена комического актера—Васильева, который для дирекции необходим; несмотря на все это, она получает 850 рублей жалованья и бенифис, а ты толкуешь, что Пиуновой надо дать 1500 рублей. И кому же? Существу, которого совершенно не знает дирекция. Ты полагаешь, что она доверяет моей рекомендации. Знай же, что никакая дирекция за глаза не сделает контракта заочно, разве сама пошлет доверенного человека для выбора труппы. Ехать же по письменному приглашению неудобно. Представь: что если по приезде в Харьков она сделает дебют и дирекция или из расчетов, или по близорукости не найдет того, что мы находим? Тогда она просто скажет, что не может дать ей такого жалованья, а не угодно-ли ей остаться на таком жалованьи, которое она ей предложит: каково тогда будет ее положение? Конечно, твоей восторженной поэзии и не приходит это в голову, а в действительности это очень, очень может быть» (Щепкин М.—Мих. Сем. Щепкин, стор. 192—193). Ця частина листа Щепкиного знов же дає надзвичайно яскраву картину Шевченкового становища в Нижньому. Піунова, покладаючись очевидно на протекцію Щепкина та Шевченка, виявила такі надмірні апетити і такий кар'єризм, які на досвідченого артиста справили дуже немиле вражіння. Він цілком резонно, бо фактами, показує всю фантастичність тих сподіванок і ставить справу на цілком практичний ґрунт. А поет навпроти цих порад досвідченого практика може поставити

лиш своє гаряче бажання: «Боже мой! Как бы мне хотелось вырвать ее из этой тухлой грязи»,—не помічаючи поки, що той бруд вже і його торкнувся, та певне в Харкові нічим кращий не буде за нижегородський, і що його вибранниця на його дивиться тільки як на добрий спосіб зразу ж зробити велику театральну кар'єру. С. Є.

Стор. 151, рядок 37. Лист до Кухаренка, не датований, містить опис останніх місяців: виїзд поета з Новопетровського («кров холодне, як згадаю»), перебування в Нижньому («помилювали, та тільки до половини»), приїзд до Нижнього Щепкина. Разом Шевченко послав Кухаренкові «Долю», «Музу» та «Славу» й обіцяв прислати і «Неофітів», обробивши.

Лист до Аксакова досі не відомий. С. Є.

Стор. 152, рядок 13. Майоров—декоратор і разом актор нижегородського театру (Гацисский А.—Нижегородский театр, стор. 58; Ленский А.—Пережитое. «Русская Мысль», 1909, кн. V, стор. 38). Рл.

Стор. 152, ряд. 19—20. «Выбор мой пал на последнюю сцену из «Фауста» Гете, перевод Губера». Останню сцену першої частини «Фауста» (Фауст одвідує Маргариту у в'язниці) Шевченко чув у читанні самого перекладача. В автобіографічній повісті «Художник» Шевченко згадує про такий епізод напередодні свого визволення з кріпацтва. В майстерні Брюлова він одного разу застав Жуковського і гр. Віельгорського—з ними радився Брюлов у справі Шевченкового викупу; приходить Губер «уже не в путейском мундире, а в черном щегольском фраке. Едва успел он раскланяться, как подошел к нему Жуковский и, дружески пожимая ему руку, просил его прочитать последнюю сцену из Фауста, и Губер прочитал. Впечатление было полное, и поэт был награжден искренним поцелуем поэта» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 272).

Губер едуард Іванович (1814—1847), другорядний поет 30—40-х років, скінчив інститут шляхів і служив у канцелярії в міністра шляхів Клейнміхеля, разом працюючи в журналах—«Современникъ», «Библиотека для чтения» та інші; р. 1845 вийшла книга його віршів. Найбільш уславивсь Губер отим своїм перекладом першої частини «Фауста» (СПБ. 1838), відомим і Шевченкові. З Губером, як бачимо з «Художника», наш поет був знайомий особисто (див. ще стор. 269—273). П. Ф.

Стор. 152, рядок 22. Ретш (Retzsch) Фридрих-Август-Мориц (1779—1857) німецький маляр і гравер старої класичної школи. Найбільшої слави зажив Ретш своїми ілюстраціями (гравюри в рисах) до Шиллерового «Дзвону» (1822) та до «Фауста» Гете (26 малюнків, 1828 р.). Останні й мав тут на увазі Шевченко, розшукуючи для Піунової переклад «Фауста»,—ілюстрації Ретша мали бути матеріалом для інсценізації в театрі останньої сцени з «Фауста». Ол. Н.

Стор. 152, рядок 36. Ця перша згадка в журналі про Марка Вовчка (Марію Олександровну Маркович, 1834—1907): «какое возвышенно прекрасное создание эта женщина» з її «вдохновенной книгой» — показує, що твори Марка Вовчка Шевченко вже знав, хоча й не зазначив чомусь цього, як звичайно робив, у своїх записках. При кінці 1857 р. Куліш додруковував «Народні оповідання (повістки) Марка Вовчка» і писав Шевченкові 26 листопаду: «Хотів я послать тобі, мій друже шановний Тарасе, дещо з нових книжок, котрі в мене друкуються, та трудно набрать по листку з-під великих куп друкованого паперу. Нехай як доведеться все до ладу, тоді й пришлю. Побачиш, які дива в нас творяться: уже й каміння починає вопіяти! Де ж бач не диво, що Московка преобразилась в Українку да такі повісті вдрала, що хоть би й тобі, мій друже, то прийшлись би в міру» («Письма П. А. Кулиша къ Шевченку»- «Кіевская Старина», 1898, кн. II, стор. 231). 22 грудня книжку Марка Вовчка Куліш таки й вислав Шевченкові, сповіщаючи його: «Посилаю тобі, брате Тарасе, з сею почтою «Оповідання Вовчка». Як то ти їх уподобаеш? Пиши щиро, як думаеш, бо ти в нас голова на всю Україну» (Там само). Допитується Шевченкової думки про М. Вовчка Куліш і в листі з 20 січня: «Вовчок тобі давно послано. Яке твоє буде про його слово?» (Там само, стор. 233). Але Шевченко чомусь цієї саме посилки й не одержав, бо 4 січня одписував Кулішеві: «Оповідання Вовчка ще не получив», а 26 січня знов ніби аж роздратовано: «Вовчка твого і в очі не бачив. На кого ти його адресував?» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 421 і 422). Після цього Куліш 1 лютого посилав Вовчкову книгу вдруге, приписуючи: «Як прочитаеш, то, далєбі, помолодшаєш. А все-таки до мене зараз пиши твоє щире про його слово» («Кіевская Старина», 1898, кн. II, стор. 233). Цим разом «Оповідання» вже дійшли до Шевченка, бо 18 лютого він про них мав розмову з переїзжими земляками Волконським та Малюгою, од яких і дізнався, хто затаївсь під псевдонімом Марко Вовчок. Мабуть од них він небагато дізнався, бо і в журналі згадує про «псевдоним некоей Маркович», і в листі до М. Лазаревського 22 лютого пише: «Марко Вовчок—це псевдонім якоїсь пані Маркович. Чи не знаєш ти її адреса? Як не знаєш, то спитай у Каменецького в типографії Кулиша. Я чув, що він її добре знає. Як довідаєшся, то напиши мені: треба буде хоч письмом подякувати їй за її сердечні щирі «Оповідання» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 424). У відповідях Лазаревського ми не знайдемо М. Вовчкової адреси. Очевидно, сподіваючись незабаром Шевченка до Петербургу, він не виконав цього доручення Шевченкового, і поет з Нижнього так і не писав М. Вовчкові, як не писав про своє од «Оповіданнів» вражіння Кулішеві, бо той саме виїхав тоді за кордон. Вперше заманіфестованим відгуком від Шевченка на літературну творчість Марка Вовчка була присвята письменниці поезії «Сон» («На панщині пшеницю жала»), що нею кінчається поетів журнал, з датою 13 липня 1858 р. Тоді Шевченко ще не був з Марком Вовчком знайомий і присвятив їй «Сон» просто

певне як картинку на ту-ж таки тему про кріпацтво, що нею вславила авторка «Народніх Оповіданнів». Особиста знайомість їх належить певне до початку 1859 р., бо саме тоді Марковичі прибули до Петербургу, а 17 лютого Шевченко написав відоме «Марку Вовчку», означивши його «На пам'ять 24 генваря 1859 р.»—можливо, день першої їх зустрічі.

Ця надзвичайно тепла і висока оцінка «кроткого пророка і обличителя жестоких людей неситих», своєї літературної «доні», як назвав Марка Вовчка в тій поезії Шевченко, власне й лишилася без одмін до самої смерті поета. Вже в 1860 р. він так надписує авторського примірника «Кобзаря», подарованого Марії Олександрівні: «Моїй ідиній дони Маруси Маркев. и ридный и хрещеный батько Тарась Шевченко» (цей примірник на руках у гр. Леншина в Конотопі). Він високо ставив літературну діяльність Марковички, та певне так само шанував її й як людину. На жаль, з їхнього між собою листування, якого сліди маємо, не лишилось майже нічого, окрім одного листа Шевченкового, з 25 травня 1859 р. з такими значущими епітетами, як «моя доню любая, моя единая», «серденько мое». Але в листах інших кореспондентів Марка Вовчка (Тургенева, Макарова, Мокрицького то-що) повно звісток про Шевченка,—видко, знали вони, чим догодити адресатці. «Шевченко,—по прежнему очень любит Вас,—писав напр. Н. Макаров 3 листопаду 1859 р.,—кажется даже более прежнего. Он часто задумывается и, кажется, обдумывает и уже сочиняет что-то очень хорошее» («Твори Марка Вовчка», т. I. Київ-Ляйпціг, стор. 105). «О вас... Шевченко вспоминает всегда с самою нежною любовью и жаждет получить портрет ваш» (стор. 111) —одписував той самий Макаров трохи згодом. «Він, як заїздив до мене позапрошлий год у Пирятин,—писав Марії Олександрівні П. Мокрицький вже по смерті Шевченка, — то тільки й розмови було у нас, що про вас, наша радість! Співає мені ваших пісень, да—«ні, каже, далеко куцому до зайця», не заспіває б то так» (стор. 134). У відомих згадках Ів. Тургенева маємо повідомлення, що на питання—кого з українських авторів треба читати, щоб вивчитись мови, Шевченко «с живостью отвечал: Марко Вовчка! Он один владеет нашей речью!» (Шевченко Т.—Кобзарь. У Празі 1876. Споминки... І. С. Тургенева, стор. VI; Марко Вовчок і познайомила Тургенева з Шевченком,—стор. III—IV). Навіть Куліш пізнішого часу подає дуже оригінальне свідчення того, як високо Шевченко ставив твори Марка Вовчка: «Я й чув, — писав Куліш в одному з листів опісля,—що Тарас на мене ремствував: як я смію поправляти Марку Вовчкові його оповідання! «Він їх опрозить! гукав неборак» (Яворницький Д.—Матеріяли до біографії Т. Г. Шевченка, стор. 13). Можливо, що і взагалі холоднеча між Шевченком та Кулішем сталася на ґрунті стосунків цього до Марка Вовчка —але це справа ще зовсім не в'яснена і вимагає спеціального дослідження. (Про Марка Вовчка див.: Доманицький В.—М. О. Маркович—авторка «Народніх Оповідань». «Л. Н. Вістник», 1908, кн. I; Бойко В.—Марко Вовчок. Історико-літературний начерк. Київ,

1918; Лепкий Б.—Життєпис при 1-м томі «Творів Марка Вовчка». Київ-Ляйпціг).

З свого боку М. О. Маркович ставилася з великою пошаною до свого літературного батька. Діставши од його біблію, як посмертний дар («Червоний Шлях», 1923, кн. VIII, стор. 239), вона разом з тим дістала і свого роду заповіт—узятись до обробки народніх казок. Поворот свій до української літератури авторка «Народніх Оповіданнів» зробила казкою «Чортова пригода» (1902 р.), присвяченою Шевченкові, як і раніше йому ж таки присвятила свою «Інститутку». На жаль, не лишила вона своїх про Шевченка згадок, хоч були спроби, та й не раз, добути їх од неї (Дорошкевич О.—Шевченко в приватному листуванні. «Записки І.-Ф. Відділу Укр. Академії Наук. т. VII—VIII, стор. 382—385).

С. Є.

Стор. 152, рядок 38. Каменецький Данило Семенович († 1881 р.), родом з Кролевецького повіту на Чернігівщині, скінчив Київський університет р. 1852, спершу служив у Києві, а з 1857 р. перебравсь до Петербургу, де й став за управителя в друкарні Куліша. Про його ролю тут так свідчить сам Куліш у листі до Шевченка: «Иноді може тобі припаде нужда, і під такий поганий час готов ти будеш або запродаць, або не знать як надрукувать свої вірші. То лучче от як нехай буде: пиши до мене, що пробі грошей треба, і пиши таки сюди, а не в Брюссель, хоть мене тут і нема. Листи получатиме тут мій секретарь (Каменецький), він же й хазяїн, і коректор, і издатель. То він, прочитавши всякий лист, так зробить, як і я... Він за мене все тобі зробить, ще краще од мене» («Письма П. А. Кулиша къ Шевченку». «Кіевская Старина», 1898 г., кн. II, стор. 236). Коли Шевченко з заслання повернувсь до Петербургу, Каменецький зараз же став йому до послуг; передав йому всі його «сочинения, переписанные Кулишем, кроме Еретика» (запис у журналі під 4 квітня), та взяв на себе й клопіт у цензурному комітеті про дозвіл «напечатать «Кобзаря» и «Гайдамаки» під фирмою «Позвія Т. Ш.» (під 11 квітня). Справа з виданням, як знаємо, дуже затяглася, і цензурний дозвіл дано тільки 28 листопаду 1859 р., а «Кобзарь» вийшов аж у січні 1860 р., за грошовою допомогою П. Симиренка. Переказують, що найбільш відповідальні місця в «Кобзарі» складав у друкарні сам Каменецький, щоб запобігти помилкам (Лукич В.—Закордонська Україна в 1881 р. «Зоря», 1882 р., стор. 41). Каменецький видавав книжки для народу українською мовою; думка та й саме її виконання (так звані «метелики») належать йому. Серед них були й «Українські пісні зь голосами. Десятокъ первий». Петерб. 1861 р. (з передмовою П. Куліша). Цей інтерес Каменецького до народньої української пісні та замилювання до неї Шевченка і мали наслідком сторінку в журналі під 13 травня 1858 р. Пісня, що записав тут власноручно Каменецький, одна з найкращих (див. її з незначними відмінами в 2 вип. «Збірника українських пісень» М. Лисенка, № 15); метрична її міра характерна

для історичних та чумацьких пісень XVIII в. Шевченкова примітка до цієї пісні свідчить, що поет спостережливо ставився як до змісту, мелодії, так і до деталей у формі пісень, але не звернув уваги, що тут 17-тискладова міра і має виразну риму або хоч асонанс у більшості випадків: його—його, умру—труну, додолоньку—головоньку, чорніло—марніло. З Каменецького був, як свідчить З. Недоборовський, найкращий знавець українського співу в петербурзькій громаді, що збиралась неділями в помешканні інженера Ф. Ів. Чарненка в 60-х роках (Недоборовський З.—Воспсминанія. «Кіевская Старина», 1893, кн. II, стор. 195). Між иншим Каменецький свою збірку пісень віддав М. Лисенкові, звідки покійний композитор і покористувався у своїх виданнях (див. «Ой Січмати» в II-му десятку для хору та ин.). Каменецький визначавсь добрим серцем та громадською влачею і його невеличка квартира в Петербурзі в глуху пору реакції 70-х років була сталим пристановищем для української молоді (Лукич В.—Закордонська Україна в 1881 р. «Зоря», 1882, стор. 40—41; дуже цікавий матеріал дають «Письма П. А. Кулиша къ Д. С. Каменецкому»,—«Кіевская Старина», 1878, кн. V—VIII, XII, в останній книзі і згадки про його Г. Вашкевича, стор. 350—352; пізнішу, надзвичайно злосливу вихватку Кулиша проти Каменецького знайдемо в поемі «Куліш у пеклі» та в дописках до неї,—див. «Сочиненія и Письма П. А. Кулиша», т. 3-й. Київ, 1909, стор. 156 і 27—29).

А. П.

Стор. 153, рядок 2. Листа від М. Лазаревського датовано 10-м лютого. Лазаревський писав про фотографічну репродукцію з Шевченкового власноручного портрета і подавав чимало петербурзьких новин—про від'їзд за кордон Кулиша, про Марка Вовчка, нові книги і т. и. («Письма М. М. Лазаревского къ Т. Г. Шевченку», «Кіевская Старина», 1901, кн. II, стор. 294—295).

С. Б.

Стор. 153, ряд. 6—13. Комітет офіційально звався не так категорично, як у Шевченка: «Губернский Комитет по устройству и улучшению быта помещичьих крестьян». Муравйов, видимо, фюрсував усю справу. Скористувавшись з царського рескрипта генерал-губернаторові віленському Назимову з 20 листопаду 1857 р., Муравйов звелів опсвітити про його нижегородське дворянство і коли воно в грудні з'їхалося на чергове своє виборче зібрання, поставив перед ним питання про поліпшення долі селян. Кілька передових поміщиків подали думку про те, що треба покінчити на завжди з кріпацтвом, і не давши опам'ятатись більшості, зараз же, 17 грудня, написали відповідну постанову, яку Муравйов, не гаючись ані хвилини, вночі під 18 грудня вже одіслав до Петербургу з своїми листами й телеграмами. Вже 24 грудня вийшов царський рескрипт, у якому нижегородське дворянство поймає «первым, поспешившим воспользоваться случаем дать пример своей готовности в важном деле улучшения быта своих крестьян». І тоді «многие и многие по-

чесали свои затылки, но было уже поздно» (див. Савельев А.—Нѣсколько словъ о бывшемъ нижегородскомъ губернаторѣ А. Н. Муравьевѣ. «Русская Старина», 1898, кн. VI, стор. 612—621; Снежневский В.—Крѣпостные крестьяне и помѣщики Нижегород. губ... «Дѣйствія Нижегород. Губ. Уч. Арх. Комиссiи», т. III, стор. 76). Потім Муравйову довелося велику видержати боротьбу з тими, що чухали потилиці.

В «Нижегородскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ» (ч. 10, з 8 березня 1858 р.) маємо опис урочистого відкриття Комітету з промовами Муравйова та заступників од дворянства. Яскраво офіціальний стиль цього опису не заважає бачити, хто справді був ініціатором справи. Наводимо цей характерний опис.

«19-е февраля сего года ознаменовалось для Нижнего-Новгорода двойным торжеством. В день восшествия на престол Его Императорского Величества Императора Александра Николаевича Нижний также праздновал открытие Комитета об устройстве и улучшении быта помещичьих крестьян... Отслужив божественную литургию и молебствие в Спасо-Преображенском Кафедральном Соборе, Дворянство, члены Комитета и губернские чины отправились в дом дворянского собрания, куда прибыли Его Преосвященство Антоний, Епископ Нижегородский и Арзамасский и Его Превосходительство Господин Нижегородский Военный Губернатор Александр Николаевич Муравьев.

Его Преосвященство совершил молебствие о здравии Того, за которого вечно будет молиться Россия, и о ниспослании благодати на предстоящее великое дело. После сего Г.г. члены Комитета заняли свои места. Г. Военный Губернатор А. Н. Муравьев открыл заседание следующей речью:

Милостивые Государи!

По соглашению с Г. Предводителем Дворянства, Комитет для составления проекта положения об устройстве и улучшении быта помещичьих крестьян, Комитет, которому Государь Император оказывает столь высокое доверие, вместо предположенного 20 числа открывається ныне, 19 февраля, в день восшествия на престол Монарха, который, как восходящее солнце России, благотворными лучами своими являет миру утреннюю зарю ее обновления и возрождения.

Можно ли избрать более приличный день для начала такого собрания, который сосредоточивает в себе надежды Царевы, надежды Отечества, надежды 25 миллионов обоого пола братьих наших, ожидающих возвращения утраченных ими прав гражданской жизни и достоинства человека?

Милостивые Государи! Испытайте высокое призвание Ваше! Не посланные ли Вы Того, в руках Которого сердце Царево, чтоб осуществить слова, Им изреченные: «отпустите сокрушенные во отраду: проповѣдати лѣто Господне пріятно». И если так, то помыслите: на какую высокую степень Вы между людьми поставлены! Не сходите же со степени сей, не давайте житейским расчетам, необходимым для дела Вашего, пере-

веса над благом преданных великодушию Вашему. Выше сих расчетов стоят расчеты нравственного быта нашего,— и вот Ваше призвание! Я сказал: нравственного быта нашего: да, Милостивые Государи, вопрос этот бесспорно поставит нас на высшую степень нравственного просвещения, возвысит нравственное достоинство того сословия, коему суждено разрешить его самоотвержением и сознанием прав человечества!

Из числа тех, коих вещественный быт предполагается устроить, есть столь довольные своим состоянием, что лучшего не желают. Честь и благодарение их владельцам! Однако, не одна-ли это случайность? Вам же предоставлено оградить от произвола и положить основание не случайности, а незыблемости. Но как достигнуть сего, если взирать на человека, как на одну производительную силу, подобную силе других животных? Как достигнуть сего, если не воззванием к жизни тлеющего под пеплом чувства человека, если не развитием вольного труда?

Тогда только на разумные, а не произвольные требования отзовутся соответственные им производительные силы, не мертвые, как ныне, но живые, прямо человеческие!

И так одушевите необходимые вещественные расчеты уважением к потребностям истинно человеческим; воздайте человеку то, что подобает человеку, и вы оправдаете доверие Царя, ожидание России, и, смею сказать, Дивное явите вселенной, устремившей на Вас взоры свои. Тогда труды Ваши обратят на главы Ваши благословение Господне, благословение рода человеческого и Вы, как зародыш правды и любви в отечестве нашем, как первенцы в деле его возрождения, внесете имена Ваши в книгу жизни России».

Затем его Преосв. Антоний, Епископ Нижегородский и Арзамасский сказал приличное торжеству краткое слово.

В ответ Его Преосвященству и Его Превосходительству Г. Губернский Предводитель высказал следующее:

«Позвольте мне Вас, Ваше Преосвященство и Вас, Ваше Превосходительство, благодарить от лица Дворянства Нижегородской Губернии за выраженное вами искреннее желание о благополучном окончании начатого дела. Мы все твердо убеждены, что при благословении Вашего Преосвященства и при просвещенном содействии Вашего Превосходительства, начатое нами ныне дело будет приведено к благополучному и счастливому окончанию».

В заключение член Комитета Коллежский Советник В. И. Яшерев обратился к Г. Начальнику Губернии с следующими словами:

«Ваше Превосходительство!

Глубоко-проникнутые высоким доверием возлюбленного монарха и облеченною нас обязанностью, мы твердо уповаем, что при помощи Божией и руководимые Вашим Превосходительством, мы свято исполним этот святой наш долг Отечеству и потомки наши с гордостью и признательностью найдут в нас верных сынов Отечества, достойных имени Русского».

Шевченко своїм записом докидає кілька характерних штрихів до цього офіційного опису. Відповіді губерніяльного маршалка та члена Комітету Яшерова він, мабуть, уважав не за голос рядового панства, а тільки обов'язковий акт ввічливості, а як інших промов, з гущі панства, не було, то в поета і сталося вражіння, що «банда своекорыстных помещиков не отозвалася ни одним звуком на человеческое святое слово»,—вражіння, яке він сформулював одним словом: «Лакеи!». В оцінці промови Муравйова історики місцевого края розійшлися: Снежневський називає її «прекрасною» (стор. 76), а Савельєву вона здалась «довольно туманной и высокопарной» (стор. 621). Що-до Шевченка, то він так нею був захопився, що забув навіть свого нехитя до Муравйова й прохав Дорохову, щоб вона дістала йому копію промови (запис під 20 лютого). Можна думати, що він мав її друквану, бо виїхав з Нижнього вже по тому, як промова з'явилася в «Нижегор. Губ. Вѣдомостях».

М. Н.

Стор. 153, рядок 8. Єпископом у Нижньому був на той час Антоний, до постригу Олександр, Павлинський (1804—1878). В Нижньому пробув він на катедрі р.р. 1857—1860; лишив після себе кілька промов на всякі урочисті okazji.

С. Є.

Стор. 153, рядок 18. Лист до Лазаревського, датований 22 лютого, містить головним чином плани поетові на найближчу будуччину «Думаю,—писав Шевченко,— на тім тижні покинуть оцей поганий Нижній», перебравшись до Щепкина під Москву, а на весну—в Харків або в Київ. В кінці листа прохав поет подати йому адресу Марка Вовчка. В листі була й копія з останніх творів Шевченка—«Доля», «Муза», «Слава» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор 424).

С. Є.

Стор. 153, ряд. 20—21. «Начал переписывать свою поэзию для печати, писанную с 1847 года по 1858 год». Це той автограф поезій Шевченкових, що В. Доманицький зве їх Б (себто «Більша книжечка»). Шевченко почав цю книжечку, як видно з наведеного запису, в Нижньому 21 лютого (ще під 24 лютого: «отдохну и на досуге займусь перепиской для печати моей невольничьей поэзии»), а в Москві 18 березня записує в журналі: «Кончил переписывание или процеживание своей поэзии за 1847 год». Скінчивши згодом оце «переціжування» давніших своїх творів, Шевченко потім систематично вписував до цієї книжечки усе, що писав нового, кінчаючи аж 1860-м роком. Тут маємо останній варіант майже всіх Шевченкових творів, починаючи з «Думи мої, думи, ви мої єдині» (1847 р.) і кінчаючи «Зійшлись, побрались» (1860 р.).

Згадки про цей коштовний збір автографів не раз були вже в літературі (Науменко В.—Къ вопросу о научномъ изданіи «Кобзаря». «Кіевская Старина», 1892, кн. II; Недоборовский З.—Мои воспоми-

нанія. «Кіевская Старина», 1893, кн. II; Кониський О.—Проба улаштування хронології до творів Т. Шевченка. «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. XVII). Докладний опис і зміст книжечки подав В. Доманицький—Критичний розслід над текстом «Кобзаря», стор. 180—184, 144.

Після смерти Шевченка автографи його, між іншими й ця книжечка, перейшли до Лазаревського. Коли готувався до друку «Кобзарь» 1867 р. («Кожанчиківський»), над нею працювали Костомаров і Вашкевич; мали її в руках і редактори Празького видання, Хв. Вовк та Ол. Русов, але не використали гаразд, як і попередні редактори. Потому книжечка була ввесь час у редактора «Кіевской Старини» В. Науменка, що давав її на використання. В. Доманицькому під час його роботи над текстом «Кобзаря». Тепер цей дорогоцінний рукопис зберігається в Українській Академії Наук, стаючи основою для наукового видання Шевченкових творів, що розпочинається саме оцим томом з Шевченковим журналом.

С. Є.

Стор. 153, рядок 36. Мирцев Н. И. був директором не нижегородського, але казанського театру. По-перше, нічого не відомо про те, щоб був у Нижньому такий директор: довгі роки панував там Смольков. До того ж згадує опісля Піунова, що запросив її на казанську сцену р. 1858 «Н. И. М-це-ъ», що бачив її гру в Нижньому. Антрепренер Мирцев дійсно таки мав трупу в Казані р. 1858. («Дѣло 3 Отд. Собств. Е. И. В. Канцеляріи», 1846, № 4 в Архиві цензурних фондів у Ленінграді).

Рл.

Стор. 154, рядок 1. Листа Кулішевого, датованого 14-м лютого, досить докладно переказано в журналі. Куліш, зазначивши, що «панський вік кінчається, а людський починається», розгортає широкі перспективи задуманої справи, нагадавши Шевченкові колишню його «Живописную Украину»: «... і будуть вони (рисунок) продаватись по всіх ярмарках, і будуть вони наліплюватись у кожній хаті замість московського плюгавства, і буде старе й мале на їх дивитись і оті підписи вчитувати, і розійдеться по Україні наше «слово забуте, наше слово тихосумне, богобоязливе», і воскресить воно не одну душу,—і мала твоя праця станеться з часом причиною великого діла всесвітнього... Я й сам по-нарисовував би, і вийшло б воно не згірш од московщини, да в мене тії абриси не будуть такі характеристичні, як у тебе. Ти як не поведеш пером, то все воно закарлючиться по-художницьки» («Письма П. А. Кулиша къ Шевченку». «Кіевская Старина», 1898, кн. II, стор. 236—237). До цієї «прекрасной благородной мысли» Шевченко все ж поставився розважно і не захопивсь нею так, як надиктовував Куліш.

С. Є.

Стор. 154, рядок 26. Володимир—місто під 56°8' півн. шир. та 35°25' східн. довг. на ріках Клязьмі та Либеді; існує з XII в., був якийсь час

центром північних земель, заступивши на тім становищі давніші міста, Ростов і Суздаль, та в XIV в. схилився перед Москвою. З 1778 р.—звичайне губерніяльне місто з цікавими пам'ятками старовини (Семенов В. П.—Россія, т. I, стор. 295—299). Шевченко був тут уперше і в-останнє переїздом з Нижнього до Москви (див. запис під 10 березня). С. Є.

Стор. 154, рядок 32. «Удачные стишки», переписані слідом—це сатиричний на Миколу. I вірш, яких тоді чимало ходило в рукописах. Автор його невідомий. Так само анонімно надруковано його в збірці «потаенной литературы XIX столѣтія»—«Лютня» (вип. II, 3-те видання, Берлін, стор. 93—94) під заголовком «Русскій Императоръ». У цьому тексті є й деякі одміни проти поданого у Шевченка, ось головніші:

Рядки 41—45: Ты знаеш, в рай трудна дорога
К тому же райские врата
Узеньки,—видишь: теснота.
— «Да что же это все за сброд?
Цари или простой народ?»

Ряд. 8—9 на стор. 155:

Коль подданных своих ты любишь.
Богатством только их погубишь: С. Є.

Стор. 155, ряд. 12—14. М. Лазаревський писав: «... по просьбе графа Федора Петровича тебе дозволено жить в Петербурге (под надзором полиции) и под руководством графа Ф. П. для продолжения изучения живописи при Академии Художеств. Графиня... просит тебя, чтобы ты поспешил, а главное—не обижался условиями, потому что это только форма. Она говорит, что ты должен представиться президенту (Ея Высочеству) Академии, что тобою теперь интересуются все художники и желают скорейшего твоего приезда». Далі—про умови од'їзду з Нижнього та про деякі деталі клопотання за Шевченка в Петербурзі. Видно бажання, щоб Шевченко швидче покинув Нижній. Мабуть Лазаревський чув дещо про роман поета з Піуноюю од Овсянникова та Шрейдерса («зная из слов Овсянникова и Шрейдерса, что ты свыкся уже с Нижним»...) і тому бажав вирвати його з Нижнього. Варіацію слів у журналі: «лучшего поздравления с днем ангела нельзя желать» зустрічаємо і в листуванні. «25 февраля, в 7 часов утра получил я твое письмо,—описував Лазаревському зараз же поет.—Ніхто зроду не поздравляв мене з іменинами так весело, як ти мене сьогодні поздравив Спасибі. Поцілуй тричі графиню Н. І. і графа Ф. П., а через тиждень або два я їх сам поцілую, і тебе, і Семена, і всіх добрих людей, суших в Петербурзі. Твій іменинник Т. Шевченко» («Твори», т. II, стор. 424). Це показує, як зустрів добру новину Шевченко, тим більше, що з Піуноюю вже було скінчено. С. Є.

Стор. 156, рядок 7. Міністром внутрішніх справ був тоді Ланської Сергій Степанович (1787—1862), що заступив цю посаду зараз після

смерти Миколи I і продержався до 1861 р., коли реакція знов почала брати гору. Людина мало активна і без певних поглядів, Ланської не мав великого впливу на тогочасну політику. С. Є

Стор. 156, ряд. 8—9. «Бумага о дозволенни проживать мне в Петербурге». 10 лютого, за підписом міністра царського двора, гр. Адлерберга, послано до президента Академії Мистецтв такого папера:

«Главный начальник III Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии сообщил мне, что по всеподданнейшему докладу его Вашего Императорского Высочества о дозволенни отставному рядовому Шевченко проживать в СПетербурге и для усовершенствования в живописи посещать классы Академии, Государь Император изволил на таковое ходатайство из'явить Всемилостивейшее соизволение с тем, чтобы Шевченко подвергнут был здесь строгому полицейскому надзору, и чтобы начальство Академии имело должное наблюдение, дабы он не обращал во зло своего таланта» (Широцький К.—Документи про Т. Шевченка в архива С.-Петербурзької Академії Художеств. «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. СХІХ—СХХ, стор. 67).

Видимо, на підставі цього паперу й послано було повідомлення до Нижегородського губернатора, що його занотував поет у журналі під 1 березня. С. Є.

Стор. 156, рядок 10. Сучасниками Шевченка було кілька Адлербергів. Епітет «старий» показує, що поет розумів либонь гр. Володимира Федоровича Адлерберга (1791—1884), улюбленого ад'ютанта й прибічника царя Миколи I, з 1852 р. міністра царського двора аж до 1872 р. Шевченко вважає його за причину, чому йому дозволено жити в Петербурзі тільки під доглядом поліції: «это работа старого распутного японца Адлерберга». Як особа близька до Миколи I, Адлерберг напевне знав добре справу Шевченка і дійсно міг настренчити проти поета й молодого царя. Наданий од Шевченка Адлербергові епітет «распутный» цілком ствержується тією репутацією, яку мав цей прибічник аж двох царів. Добролюбов так поясняє початок приятелювання між Миколою I та Адлербергом: «Мать Адлерберга была начальницею Смольного монастыря в то время, как Николай еще был легковерен и молод (так говорят поэты, хоть, правду сказать, Николай всегда отличался легковерием в некоторых отношениях, по общему примеру всех необразованных, хотя и сильных людей). В то время, пользуясь близким родством с начальницей и имея, таким образом, свободный вход в монастырь, молодой Адлерберг позволял себе довольно много с молодыми девицами и, чтобы обезпечить вполне свой успех, предложил свои услуги Николаю Павловичу. Оба они и начали охотиться в монастыре, а матушка Адлерберга облегчала им победы, устраивая свидания и т. п. После этого, по восшествии Николая на

престол, Адлерберг исполинскими шагами пошел по пути почестей». Так само і «театральные воспитанницы (т. е. хорошенькие из них) делались прежде всего достоянием его (Николая), Адлерберга и Гедеонова» (Добролюбов Н.—Разврат Николая Павловича и его приближенных любимцев. «Голос Минувшего», 1922, кн I, стор 65—66). З такою твердо встановленою репутацією Адлерберг порядкував у царському дворі й за Олександра II. В Герценовому «Колоколѣ» дуже часто згадується ім'я Адлерберга в зв'язку з усякими скандальними пригодами в Зимовому палаці, раз-у-раз поруч з ім'ям його потужної фаворитки Міни Буркової. Згадавши одну з таких Адлербергових історій, теж з ученицею театральної школи, Герцен вичитує самодержцеві всеросійському: «Как не гадко Александру Николаевичу в этом обществе? Вот что значит плохое воспитание и дурные привычки. Конечно, и Христос был распят между Паткулями и Адлербергами, но ведь он был распят, а кутить с ними, с шапкой Мономаха набекрень, не хорошо» (Герцен А. И.—Полное собрание сочинений и писемъ, т. XV, стор. 236). Мабуть і другий Шевченків епітет, наданий Адлербергові, «распутный японец», теж натякає на якусь таку історію, що Шевченко міг її знати ще в часів свого петербурзького життя. С. Є.

Стор. 156, рядок 11. Гр. Толстая коротенько сповіщала поета про дозвіл йому їхати до Петербургу. «Итак, заветные мечты мои,—писала вона,—сбываются: я увижу вас скоро, наш желанный гость, Тарас Григорьевич! Вот уже неделя, как пришла бумага с разрешением государя жить вам в столице и посещать Академию. Приезжайте скорей! Не могу больше писать: руки дрожат от нетерпения и радости» (Благовещенский А.—Шевченко въ Петербургѣ. «Историческій Вѣстникъ», 1896, кн. VI, стор. 897). «Доброе, благородное создание!»—озвався на це в журналі Шевченко, а на прощальній вечері в Нижньому «заклучил... тостом за здоровье моей святой заступницы, графини А. И. Толстой» (запис під 7 березня). С. Є.

Стор. 156, рядок 18. Книга С. Аксакова «Дѣтскіе годы Багрова внука», дальша частина його знаменитої «Семейной хроники», вийшла в Москві 1858 р. Згаданий тут примірник—певне той самий, що зберігся в бібліотеці Шевченка «с надписью автора» (Айзеншток І.—Замітки й матеріали про Т. Шевченка. «Червоний Шлях», 1923, кн. VIII, стор. 237). Про книгу Аксакова маємо згадку в Шевченковім листі до гр. Толстої з 5 березня. Сповіщаючи про свою нетерплячку вибратись швидче з Нижнього, Шевченко писав: «Я в эти долгие дни буквально не владею собою. Не только писать—читать не могу. На днях получил я от Сергея Тимофеевича Аксакова его новую книгу «Дѣтство Багрова». И она у меня так и лежит, не разрезанною. Несносное томительное состояние» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 425) С. Є.

Стор. 156, рядок 30. Поема «Відьма» написана ще до арешту (дата 7 березня 1847 р.); ця первісна редакція мала заголовок «Осика». Під час арешту взято в Шевченка поміж иншими рукописами і зшиток з переписаними, очевидно для друку, поемами: «Лілея», «Русалка» й «Осика», з надзвичайно цікавою передмовою, в якій поет висловлює свої думки на літературу та народню мову. Це той зшиток, що його в «III-м Отделении» характеризовано, як «тетрадь стихотворений Шевченко незамечательного содержания, но в предисловии к одному из них он бранит русских и между прочим говорит: «Променяли мы свою добрую родину на пьяницу непотребную (Россию)!» (Новицький М.—Шевченко в процесі 1847 р. і Шевченкові папери. «Україна», 1925, кн. I—II, стор. 89, порівн. стор. 72—73). Саме при «Осиці» й була згадана передмова. До 1906 р., коли цей зшиток знайдено в архіві Департаменту поліції, відома була лиш друга редакція поеми,—та, що під заголовком «Відьма». Очевидно, вже на засланні Шевченко переробив її, потім ще раз поправив у Нижньому і в остаточній редакції переписав до того зшитку своїх поезій, що його Доманицький назвав «Більшою книжечкою» (Доманицький В.—Критичний розслід над текстом «Кобзаря», стор. 141, 144). Записи в журналі протягом трьох днів, 4—6 березня, показують інтенсивний процес роботи над «Відьмою»: «нашел много длинного и недоделанного»,—записує поет першого дня, а в кінці: «я слишком плотно принялся за свою «Відьму». Так плотно, что сегодня кончил, а работы было порядочно,—и кажется, порядочно кончил» (запис під 6 березня). С. Є.

Стор. 156, рядок 33. Шевченко повідомляє гр. Толстому, що папір з дозволом йому їхати до Петербургу вже прислано і що 7 березня він має вирушити з Нижнього, на кілька годин спиниться в Москві, аби тільки «поцеловать моего искреннего друга, знаменитого старца М. С. Щепкина», а тоді—«до скорого свидания» в Петербурзі (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 424—425). С. Є.

Стор. 157, рядок 1. «Лілея» і «Русалка»—поєми, написані також ще до арешту в Києві: перша має дату—25 липня 1846 р., а друга—9 серпня того ж таки року. Разом з «Осикою» вони були в тому зшитку, переписаному для друку, що взято у Шевченка під час арешту. На засланні поет їх виправив, а в Нижньому, як бачимо з цього запису, переписав до того зшитку своїх поезій, що тепер зветься «Більшою книжечкою» (див примітку до стор. 153 та 156). До «невольнической музы» ці поеми звісно, не належать, поет згадав тут про неї певне тому, що в його тоді йшла інтенсивна робота з переписуванням поезій 1847—1858 рр. (див. запис під 21 лютого); за одним заходом він переписав з переробленою «Відьмою» і «Лілею» та «Русалку», як об'єднані в одну цілість ще зшитком 1847 р. С. Є.

Стор. 157, рядок 11. Вільде Микола Остапович (1832—1896)—відомий московський актор та автор кількох п'єс. Дружина його була з родини Улибишева (див. Н. Вільде—По поводу столѣтія со дня рожденія Щепкина—в книзі М. А. Щепкин—Мих. Сем. Щепкинъ, стор. 323—327).

Рл.

Стор. 157, рядок 11—12. «Встретил... мамзелей Шмитгоф и брата их». Окрім згаданої попереду (див. примітку до стор. 143) Евеліни Шмітгоф, приїхала р. 1855 разом з нею до Нижнього й її молодша сестра—Люція. Вихованка московської балетної школи, захоплювала вона до того казанську публіку своїми танками; у Нижньому виступала вона у водевілях.

Брат їх—«молодой весьма талантливый скрипач и сценический артист», як про його згадує Шевченко в журналі—це, очевидно, Максиміліян Карлович Шмітгоф,—за його пішла, згодом заміж Піунова. Шмітгофи були діти директора оперової польсько-німецької трупи; приїхавши в 40-х роках на Україну («Опера въ Кіевѣ», «Кіевскія Губ. Вѣдомости», 1845, ч. 9), частина трупи тут і оселилася на завжди,—між ними були й Шмітгофи. Максиміліян К. Шмітгоф грав потім разом з Піуною у водевілях («Артистъ», кн. VII, стор. 181). Пізнішого часу зустрічаємо напевне того ж таки Шмітгофа як опереточного та комедійного актора, співака і навіть композитора—у Харькові (Черняев Н. И.—Харьковскій иллюстр. театральный альманахъ. Харків, 1900, стор. 67—69).

Рл.

Стор. 157, ряд. 29—30. Бутаков Олексій Іванович (помер 1869 р. контр-адміралом) р. 1848-го дістав доручення дослідити й описати Аральське море. Можливо, що він знав про заслання Шевченка (Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 26), і підшукуючи собі співробітників, він спинився на політичних засланцях і двох із них, поляка Тому Вернера та Шевченка, узяв із собою, вважаючи на їх спеціальні знання: Вернер був йому потрібний для геологічних та ботаничних праць, а Шевченко, як писав Бутаков у своїм офіційальнім повідомленні «был назначен г. корпусным командиром для сниманія видов в степи и на берегах Аральского моря». Повертаючись до Оренбургу 1848—9 р., Бутаков прохав придати до його поета й на далі «для окончательной отделки живописных видов, чего в море сделать невозможно, и для перенесения гидрографических видов на карту после того, как она будет составлена в Оренбурге» (Васильев Н.—Къ біографіи Т. Г. Шевченка. «Кіевская Старина», 1896, кн. II, стор. 131) Шевченко й працював в експедиції Бутакова з половини 1848 до кінця 1849 р. (див. примітку до стор. 51), а потім кінчав роботу вже в Оренбурзі. Бутаков таким чином перший спробував був зламати царську заборону Шевченкові малювати, і поки справа не виходила за межі місцевих стосунків, йому справді пощастило поліпшити долю поета. Вернув-

шись з експедиції в кінці 1849 р., поет в Оренбурзі жив досить вільно, на приватному помешканні, ходив у цивільній одежі, працюючи над обробленням зібраного на Аральському морі матеріялу. А як Бутаков з тим поспішався, то він прохав «в помощь рядовому Шевченке, для отделки гидрографических видов берегов Аральского моря» прикомандирувати ще й Бр. Залеського, що теж умів малювати (Там само, стор. 132; порівн. Гаршин Є.—Шевченко въ ссылкѣ. «Историч. Вѣстникъ», 1886, кн. I, стор. 164). Все це розбив донос Ісаєва та новий арешт поета 1850 р., що закінчився засланням до Новопетровського. В цій історії дісталася трохи й Бутакову. Обручов, одержавши з Петербургу присуд у Шевченковій справі, звернув увагу на пункт «о должном взыскании с виновных» за те, що Шевченко ходив у партикулярній одежі, і всю вину скинув на Бутакова: «Относительно допущения рядового Шевченка ходить иногда в партикулярном платье, то вся вина в этом должна быть отнесена на капитан-лейтенанта Бутакова, о чем и сообщитъ по месту его служения в 9-м флотском экипаже» (Гаршин Є.—Шевченко въ ссылкѣ. «Истор. Вѣстникъ», 1886, кн. I, стор. 175). Наслідком цього була вже справа про самого Бутакова. Саме тоді військове міністерство збиралося послати його до Швеції в службовій справі, але «III Отделение» його затримало і тільки після нагаду од міністерства відповіло, що не має перешкод на командировання Бутакова (Новицький М.—До історії арешту Шевченка 1850 р. Збірник «Шевченко та його доба», т. I, стор. 164—165, 166, 185). Треба додати, що за опис Аральського моря Бутакова обрано, з пропозиції Гумбольдта, почесним членом Берлінського географічного Товариства, а згодом за те ж саме він одержав медаль від Королівського географічного Товариства в Лондоні. Коли Шевченко стрівся з Бутаковим у Володимирі, цей їхав у нову експедицію на Аму-Дарью; «у меня при одном воспоминании об этой пустыне сердце холодеет»,—записав про цю експедицію в журналі Шевченко.

З Бутаковим були у його добрі, товариські стосунки. «Проживая в Одессе,—писав поет до кн. Репниної після своєї аральської експедиції 14 листопаду 1849 р.,—может быть, встретитесь с Алексеем Ивановичем Бутаковым; это флотский офицер и иногда бывает в Одессе; у него в Николаеве родственники и родные. Это друг, товарищ и командир при описании Аральского моря. Сойдитесь с ним, благодарите его за его доброе, братское со мною обращение. Он, ежели встретитесь с ним, сообщит все подробности обо мне» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 359). Згодом, р. 1854, поет переказує Бутакову з жінкою через Бр. Залеського побажання «всех благ» та подяку за пам'ять (Там само, стор. 376),—видима річ, між ними були якісь, не зафіксовані документально, зносини.

С. Є.

Стор. 158, ряд. 2—4. Свою хворобу так описує Шевченко в листі до Лазаревського з 12 березня: «Я в Москві. Нездужаю. Око розпухло і

почервоніло,—трохи з лоба не вилазить. Доктор посадив мене на діету і не звелів виходить на улицу. От тобі й столиця! Сам чорт простягся поперек шляху та й не пускає мене до вас. Нічого робить! Протів його, сучого сина, нічого не вдію. Доктор говорить, що я неділю або й дві остануся в Москві. Прошу тебе, зайти до графині Настасії Івановни і розкажи їй про моє лихо» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 425—426). Лазаревський на це одписував 16 березня: «Сегодня я был опять у нея (гр. Толстої) с твоим письмом из Москвы: она чрезвычайно жалеет о твоей болезни и боится, чтобы Михайло Семенович не удержал тебя в Москве и на Пасху; она даже сомневается в твоей болезни и думает, что ты остался там для Мих. Сем-ча... Выздоровливай же скорее и приезжай сюда, а то уж и нам скучно так долго ждать» («Письма М. М. Лазаревского къ Т. Г. Шевченку». «Кіевская Старина», 1901, кн. II, стор. 297—298). 21 березня Шевченко знов пише до Лазаревського: «Рад би на крилах летіть до вас, та прокляте око—щоб воно не вилізло!—не пускає. Сьогодні був у мене доктор і раньше великодної неділі не пускає мене в дорогу. А його, розумного, треба послухать, а то не буде чим дивиться на світ божий і на тебе, мій друже єдиний». А потім дописка: «Сідай на чугунку та й до мене, та вкупі й вернемося в Пітер. Ёй-богу, добре-б було-б» («Твори», т. II, стор. 426). Лазаревський був, здається, не від того, щоб уволити волю поетову. «Жаль,—писав він, вітаючи Шевченка з великоднем,—що твоє око наробило так погано; а мы ждали тебя сегодня непременно. Пожалуйста, не мешкай, когда выздоровеешь... Третьего дня я думал было махнуть в Москву и уже было собрался, да обстоятельства изменились и теперь мои дела в таком положении, что из П.-Бурга я не могу выехать; впрочем, м. б. на праздниках и удастся; но едва-ли» («Кіевск. Стар.» 1901, кн. II, стор. 299). Потім Шевченко примирився з своєю загайкою в Москві: «Грешно роптать мне на судьбу,—занотовує він у журналі під 21 березня,—что она затормозила мой поезд в Питер. В продолжение недели я здесь встретился и познакомился с такими людьми, с какими в продолжение многих лет не удалось бы встретиться. Итак—нет худа без добра». «В Москве,—ще раз пише він на від'їзді,—более всего радовало меня то, что я встретил в просвещенных москвичах самое теплое радушие лично ко мне и непритворное сочувствие к моей поэзии. Особенно в семействе С. Т. Аксакова» (запис під 26 березня). С. Є.

Стор. 158, рядок 15. Максимович Михайло Олександрович (1804—1873), походив з старого козацького роду і народився недалеко від Золотоноші. Закінчивши 1823 року Московський університет і залишений при університеті для наукових студій з ботаніки, 1829 року Максимович був уже ад'юнкт-професором, а 1833 р. ординарним професором ботаніки. Але разом—чи не більше Максимович цікавився народньою словесністю, року 1827 видав «Малороссійскія пѣсни»—збірник народніх пісень українських, що мав велике значіння для розвитку не тільки

української етнографії, а й літератури. Р. 1834 він випустив нову збірку «Українскія народныя пѣсни», а р. 1849-го «Сборникъ украинскихъ пѣсенъ». Коли в Києві, р. 1834-го, було засновано університет, Максимович попрохавсь туди, бо стан його здоров'я примушував його жити на півдні. Максимовича волю вволено, але з умовою, що він перейде на катедру російської словесности; крім того призначено його ще виконувати й обов'язки ректора. 1841 р. Максимович подався в одставку й оселився на Михайловій горі, Золотоноського повіту, провадячи далі свої наукової студії. 1843—45 р. він знов читає свій курс у Київському університеті, потім знову проживає на Михайловій горі, наїзжаючи час-од-часу до Києва та Москви. 1857 р. Максимович перебравсь до Москви, щоб редакувати журнал «Русская Бесѣда». Того ж року в Києві вийшла «Пѣснь о полку Игоревѣ, переведенная на украинское нарѣчіе Михайломъ Максимовичемъ». Найбільше Максимович написав проць в історії та археології; чимале значіння мали його відомі «Филологическія письма къ М. П. Погодину», надруковані 1856 р. в «Русской Бесѣдѣ», де він доводив хибність Погодиної думки, ніби до XIII віку людність Київської Руси складалася з великоросів. Збірне видання наукових праць Максимовича вийшло у Києві в трьох томах («Сочиненія», 1876—1880); про Максимовича див.: Драгоманов М.—М. А. Максимович. «Розвідки», т. I. Львів, 1899; Науменко В.—Скорбная страничка изъ жизни М. А. Максимовича. «Кіевская Старина», 1898, кн. XI; Автобіографія М. А. Максимовича. «Кіевская Старина», 1904, кн. IX, і поруч стаття про його Ів. Стешенка.

Шевченко, безперечно, добре знайомий був з Максимовичем ще з київського періоду свого життя до заслання. 5 грудня 1857 року він пише з Нижнього-Новгорода до М. С. Щепкина: «Поцілуй старого Максимовича за мене; та чому він не шле мені своє слово о Полку Ігоревім?» («Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 418). Максимович, надсилаючи свій переклад Шевченкові (через Щепкина) писав 20 грудня 1857 р.: «Прийми оці книжиці моєї праці! Бач, і я на старості став віршовник і з письменного книжного Ігоря зробив співаку-українця» («Кіевская Старина», 1884, кн. IV, стор. 645). Написано цього листа з великою симпатією до поета,—наводимо початок: «Привіт і поклін тобі, наш славний Тарасе, од щирого серця і повности душевної! Радів і тужив я, чуючи про тебе, читаючи твої вірші красномовні і кріпкодумні, і на останку твої листи до Щепкина, сього дивно-милого чоловіка, що й надзаходи віку світить і гріє душею своєю, як вранці світить і гріє яснее сонце. Полетів би й я оце із ним до Нижнього—да ба! Нужда не пуска з Москви... (Там само). Коли Шевченко, їдучи до Петербургу, спинивсь у Москві, Максимович 25 березня 1858 р. спорудив урочистий на честь поета обід і прочитав «застольну віршу» (див. далі примітку до стор. 163). Збираючись з Петербургу на Україну, Шевченко писав дружині Максимовича, Марії Васильовні (22 листопаду 1858 р.): «...ви, мабуть, уже і забули мою прозьбу? то от вам нагадаю. Я вас

просив, щоб ви мене оженили. Оженіть, будьте ласкаві! А то ви не ожените, то й сам бог не оженить, так і пропаду бурлакою на чужині. На те літо, як бог pomoже, буду в Києві і на Михайловій Горі, а ви там де-небудь під явором, або під вербою і поставте мою завітчану княгиню, а я піду погулять та й зостріну її». Максимович вітав цю думку і писав Шевченкові 1 грудня 1858 р. з Москви: «А що як би й справді бог поміг нам одружити тебе бурлаку на Михайловій Горі!.. То-то б удрали весілля—таке, що аж сині гори Дніпровії здвигнулись би на radoшах» («Наше Минуле», 1919, кн. I—II, стор. 27). У червні 1859 р. Шевченко побував на Михайловій Горі, потім поїхав у Керелівку, а повертаючись звіттіля був заарештований і писав з Мошен (22 липня) Максимовичам: «Мої єдиніі други! Я опинився аж у Мошнах, а чого я тут опинився, про те скажу вам як побачимось, а на сей раз вручителю сего вручіте мої вєщі й гроші, і сорочку, як пошита, і бриль» («Русскій Библиофиль», 1914, кн. I, стор. 15). 26 липня поет сповіщав Максимовичів: «По требованію начальства я завтра буду в Києве. Добре б ви зробили, як би й ви рушили в Київ: помолилися б богу і за одним заходом зо мною б побачилися, бо на Михайловій Горі не знаю чи швидко нам доведеться бачитися?» (Там само). Побачитись більш не довелось. На Чернечій Горі 10 травня 1861 р. прочитав Максимович свою поезію «На похорон Т. Г. Шевченка». Подаємо з неї уривки:

Сподівалися Шевченка
Цей год на Вкраїну,
А діждалися побачить
Його домовину.
.....
Плачуть, тужать твої други,
Весь народ сумує,
Сиплють землю тобі й кажуть:
Нехай він царствує!
Прощай, славний наш Тарасе!
Прощай, милий брате!
Справді лучче в своїй землі
І кісткам лежати!

Один з перших біографів Шевченка, М. Чалий, прицитувавши цю поезію, писав («Жизнь и произведения Т. Шевченка», стор. 201—202): «Прошло два года. Тот же самый маститый стихотворец, в годовщину смерти поэта, на могиле его сказал такое слово, какого земляки его не ожидали от человека, благоговевшего перед Шевченком при его жизни, как мы видели из его писем к покойнику и из частных интимных бесед с Михайлом Александровичем во время пребывания его в Києве:

Прощай, Тарасе, брате милий!
 Оце ми в тебе побули
 І роковини край могили,
 Як подобає. одбули.
 Ми помолились і впились,
 Як упивався ти колись.
 Горілкою впивався дуже,
 Нехай тобі земля пером:
 А наповав ти, славний друже,
 Сладкоспівучим нас вином:
 Твой хміль задавсь не много літ,
 А слава стала на весь світ»...

Чалого вразив підкреслений рядок, але важко погодитись, ніби Максимович хотів дати в йому образливий осуд Шевченка (він же і про себе з приятелями пише—«мы... впились...») — слова про горілку вжито як певну антитезу до «сладкоспівучого вина» поетового, вжито у вірші, складеному (можливо, експромтом) з якимсь елегійним юмором і пошаною до «єдиного нашого Кобзаря», «любимця України». Але, безперечно, після перебування Шевченка на Михайловій Горі, Максимович почав холодніше ставитись до Шевченка, як до людини, а листи його стають якимись офіційними («Ви» замість «ти» і т. и.) і не йдуть у лад з попередніми задушевними звертаннями до «коханого земляка». Згодом Максимович почав до Шевченка ставитись ще гостріше і 1872 року він «не советовал Маслову писать биографию Шевченка, находя в жизни его столько грязного и безнравственного, что изображение этой стороны затмит все хорошее» (Чалый, стор. 202). Так само й до творів Шевченкових Максимович підходив тепер, як свідчить Маслов, несправедливо суворо («мало художественности», «бедность рифм», «недостаток образования и лень мешали ему строго относиться к своим произведениям», «писал он большею частию в пьяном виде» і т. и.). С. Пономарев, що знав добре Максимовича, заступився за його, не зовсім вдало і змякшивши фарби, але й він мусів констатувати: «было под конец некоторое охлаждение» («Кіевская Старина» 1884, кн. IV, стор. 644). Причин Пономарев не зазначає. Можна висловити де-які здогади. Драгоманов чув од Максимовича скаргу на «кошунственные» слова поета. Чалий з слів Максимовича так пише про перебування Шевченка на Михайловій Горі: «он (Шевченко) приходил только ночевать к нему, а остальное время проводил в поле и других местах, где рисовал, беседовал с крестьянами и пьянствовал; а в разговорах с женою его кошунствовал, что весьма часто делал и в больших компаниях» (Чалый, стор. 202). Зупинившись на обвинуваченнях Шевченка в «кошунстве и богоотступничестве», П. І. Зайцев довів («Русский Библиофиль», 1914, кн. I, стор. 14), що автор «Кобзаря» писав тоді саме славнозвісну «Марію» і ті «кошунственные» слова могли бути в дусі думок цієї поеми. Такі розмови Шенченкові з жінкою Максимовича, звичайно, останньому не

подобались, тим більше що він також міг ревнувати свою дружину до поета, на якого вона ще з першої зустрічі 1858 р. справила велике вражіння: «И где он, старый актикварий, выкопал такое светлое, чистое добро?» (запис у журналі під 18 березня). Докладніше аргументувати цей здогад друковані матеріяли поки що не дають змоги (Див. П. Ф и л и п о в и ч—Листи Максимовича до Шевченка. «Наше Минуте», 1919, кн. I—II).

Треба ще додати, що в творах Максимовича згадується Шевченко не часто і лиш прїнагідно. Найцікавіше місце—це думка про троїстий геній Шевченка: «...Заслушивались мы поющего Шевченка—этой художественной натуры, так богато выражающей себя в живописи, стихотворстве, а всего сильнее и краше—в пении украинских народных песен» (М а к с и м о в и ч М.—Собрание сочинений, т. I, стор. 529). Думка, будь що будь, цікава, хоч вона, очевидно, не суперечить вражінню самого Шевченка, занотованому в журналі: «Максимович—тот просто благоговееет перед моим стихом» (запис під 18 березня). П. Ф.

Стор. 158, рядок 19. Кетчер Микола Христофорович (1809—1886), член гуртка Станкевича і близький приятель Герцена та Огарева ще з молодих літ. Був лікарем з професії (скінчив Медично-хирургичну академію), але більш улюбив літературу. Йому належать переклади Шіллера та всіх драматичних творів Шекспіра (Москва, 1841—1850), що його особливо любив Кетчер і перекладав з увагою та захопленням, близькими до побожності. Цей переклад був напевне відомий Шевченкові ще з Петербургу, бо в Нижнього він дає М. Лазаревському доручення: «а ти, мій друже єдиний, купи мені Шекспіра, перевод Кетчера, і пісні Беранже, Курочкина, та як успієш, то оддай і переплести Шекспіра» (Ш е в ч е н к о Т.—Твори, т. II, стор. 421). Лазаревський цього доручення не виконав: «Шекспир в переводе Кетчера редок и стоит не меньше 25 р., а потому до твоего разрешения я не купил его» («Письма М. М. Лазаревского къ Т. Г. Шевченку». «Кіевская Старина» 1901, кн. II, стор. 295). Ціна злякала й Шевченка: «Добре зробив,—одписує він,—що не купив Шекспіра: цур йому який дорогий!» («Твори», т. II, стор. 424). Згадка про переклад Шекспіра в журналі (під 21 березня) стосується, очевидно, нового видання, яке незабаром почало справді й виходити. Яскраву характеристику Кетчера, цього «старого студента», маємо в «Былом и думах» Герцена, де, опріч згадок у розділах про студентські часи, Кетчерові присвячено ще й спеціальний розділ (Г е р ц е н А. И.—Полное собрание сочинений и писемъ, т. XIII, стор. 204—233). С. Є.

Стор. 158, рядок 19. Бабст Іван Кондратович (1824—1881), економіст та історик, професор Казанського, а з 1857 р. Московського університету, потім директор Лазаревського інституту. Подаровану Шевченкові (див. запис під 21 березня) промову «О нѣкоторыхъ условіяхъ, способствующихъ умноженію народнаго капитала» Бабст виголосив 6 червня 1856 р. на

урочистому акті Казанського університету. В цій ліберальній промові Бабст обстоює «обезпечение труда и собственности», чому сприяє гарна адміністрація і народня освіта, а на перешкоді стоять станові привілеї. Влада була незадоволена з цієї промови, але вона здобула Бабстові популярність і спричинилася до його обрання на катедру політичної економії в Московському університеті. Коли вийшов відомий рескрипт Олександра II (20 листопаду 1857 р.) Віленському генерал-губернаторові про поліпшення долі поміщицьких селян, московські літератори й громадські діячі спорудили 28 грудня з ініціативи Кавеліна бенкет. Л. М. Толстой писав про цей бенкет В. П. Боткинові: «Был здесь обед в купеческом клубе, устроенный Кавелиным, по случаю эманципации. Были речи Каткова, Станкевича, Погодина, Кавелина, Павлова, Бабста и Кокорева. Только Павлова и Бабста речи были замечательны. Обед этот произвел озлобление во всей публике дворянской. Славянофилы не хотели участвовать в обеде» («Толстой. Памятники жизни и творчества, в. 4-й, стор. 58. Опис бенкету й промови див. у журналі «Русский Вѣстникъ», 1857, грудень, і в окремії брошюрі «Обѣдъ 28 декабря»). Бабст у своїй промові говорив про значіння вільної праці, що незабаром має запанувати скрізь; промова ця справила на присутніх вражіння. Взагалі, коли на початку 1858 р. Шевченко стрівся з Бабстом, це була в Москві відома, визначна постать. Згодом, 1860—1870 рр. Бабст був директором Московського купецького банку і поставив блискуче його справи, а це викликало епіграму Некрасова (див. «Некрасов по неизданным материалам Пушкинского Дома». Петроград, 1922, стор. 122) на ту okazji, що Бабста балотовано в члени Літературного Фонда:

Окончив курс, на лекции студентам
 Ученый Бабст с энергией внушал
 Любовь к труду, презрение к процентам,
 Громя тариф, налоги, капитал.
 Сочувственно ему внимали классы...
 А ныне он... директор ссудной кассы.

Треба ще одзначити, що поміж численних праць Бабстових є одна, що безпосередньо торкається України—«Объ украинских ярмаркахъ»—її надруковано того-ж 1858 р. в журналі «Атеней». П. Ф.

Стор. 158, рядок 20. Афанасьев Олександр Миколаевич (1826—1871 рр.), відомий дослідник російської та слов'янської народньої творчості, близький знайомий М. С. Щепкіна та його родини. Він служив тоді при головному архіві міністерства закордонних справ, але більш цікавився, як сказано, народньою творчістю. Головні праці Афанасьєва: «Русскія народныя сказки» (8 випусків, Москва, 1855—863 р.; 3-те видання 1897 р.) та «Поэтическія воззрѣнія славянъ на природу» (3 томи, Москва, 1865—1869). Належачи до школи Я. Грима, Афанасьєв в останній праці зібрав і систематизував численний матеріал, що у фактичній своїй

частині має значіння ще й тепер (Пыпин А.—Исторія русской этнографіи, т. II. СПб 1891; біографія Афанасьєва при I-му томі третього видання «Русскихъ народныхъ сказокъ», 1897 р.). А. Л.

Стор. 158, рядок 27. Мін Дмитро Єгорович (1818—1885), поет-перекладач і доктор медицини. Найбільше вславився перекладом Дантової «Божественної Комедії», що з'явився року 1855-го окремою книжкою: «Адъ Данте Алигьери». Крім того перекладав Шіллера («Пѣснь о колоколѣ», видано 1856 р.), Байрона, Шекспіра, Теннісона та инш. Оригінальні поезії друкував у журналах «Современникъ», «Зритель» то-що. Див. Языков Д.—Обзоръ жизни и трудовъ покойныхъ русскихъ писателей за 1886 г. П. Ф.

Стор. 158, рядок 28. «Сын Н. Марковича» — Миколи Андрієвича Маркевича (1804—1860), відомого колись поета-романтика та українського історика й етнографа. Скінчивши «благородний пансіон» при університеті в Петербурзі, він служив якийсь час у війську, але вже р. 1824 вийшов в одставку. Тоді ж таки він захопився поезією, до того ж поезією з українським напрямом, бо писав до К. Рилєєва з приводу його «Исповеди Наливайка» та «Войнаровского»: «Позвольте мне вам писать, как истинный гражданин своего любезного отечества, как добрый малороссиянин. Итак, могу ли я хладнокровно читать «Войнаровского» и «Наливайку»? Примите мою и всех знакомых мне моих соотечественников благодарность... Мы не потеряли еще из виду деяний великих мужей малороссиян, во многих сердцах не уменьшилась еще прежняя сила чувств и преданность к отчизне. Вы еще найдете у нас живым дух Полуботка... «Исповедь Наливайка» врезана в сердцах наших и моем также» («Русская Старина», 1888, кн. XII, стор. 59). Наслідком такого настрою були власні Маркевичеві «Українськія Мелодіи», що вийшли р. 1831 в Москві. Вже тут, у передмові та примітках, Маркевич подає чимало етнографічних та історичних деталей, власне те, що потім стало його спеціальністю. Р. 1842—1843 вийшла «Исторія Малороссіи» (5 томів), складена на підставі неопублікованої ще тоді «Исторіи Русовъ», але з великим додатком документів. З инших праць Маркевича варта уваги книга «Обычаи, повѣрья, кухня и напитки малороссіянь» (Київ, 1860), де між иншим уперше надруковано текст вертепа. Маркевич цікавився й народною музикою, надрукувавши «Народные украинскіе напѣвы, положенные на фортепіано» (Москва, 1840) та взагалі збираючи народні мотиви (Макаров Н.—Воспоминаніе о Н. А. Маркевичѣ. «Основа» 1861, кн. I; Жемчужников Л.—Замѣтка къ статьѣ «Воспоминаніе о Н. А. Маркевичѣ». «Основа» 1861, кн. II; до останньої статті додано й портрет Марковича, що списав також Л. Жемчужников).

З Мик. Маркевичем Шевченко був знайомий либонь ще з петербурзьких часів. Р. 1840 він присвятив Маркевичеві свій вірш «Бандуристе, орле

сизий!», маючи певне на увазі як-раз оті «Народные украинские напѣвы», що тоді саме випустив був Маркевич. На них натякає певне й вираз у листі до Гр. Тарновського, в якому Шевченко прохав адресата один примірник «Гайдамаків» передати «Николаю Андреевичу maestro Маркевичу» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 345). Іздючи потім по Полтавщині, Шевченко не раз стрівався з Маркевичем, а може й бував у його в Турівці на Прилуччині. «З батьком твоїм, друже мій,—писав з Новопетровського Шевченко до Андрія Маркевича,—ми були колись великі приятелі і стрічалися з ним не в одній Качанівці. Чи здравствує він тепер? Цілуй його од мене. А матір твою тільки раз бачив у Качанівці» (Там само, стор. 406). Оповідючи М. Лазаревського про лист од А. Маркевича, Шевченко також додає: «це буде син того самого Миколая Маркевича, що написав Малоросійську історію. З батьком його ми були колись великі приятелі» (Там само).

Який це був «сын Н. Марковича», що одвідав Шевченка в Москві, сказати тепер неможливо: їх було кілька. В усякім разі не був це мабуть згаданий допіру Андрій. Важко припустити, щоб Шевченко, після свого теплового листа до його (див. примітку до стор. 17), та згадав його в такій безособовій формі, як чийогось тільки сина, та ще й з відтінком досади, як у запису під 16 березня. Швидче це був котрийсь із молодших братів Андрієвих—Олександр або Михайло (Модзалевский В.—Малоросійській Родословникъ, т. III, стор. 421).
С. Є.

Стор. 158, ряд. 29—30. Згадана тут праця М. Максимовича надрукована була в «Кіевлянинѣ» в 1850 р. і має заголовок: «Сказаніе о Гетманѣ Петрѣ Конашевичѣ Сагайдачномъ» (передрукована в I-м томі «Сочиненій М. А. Максимовича»). Видимо, це була окрема відбітка, що й збереглася в бібліотечі Шевченка (Айзеншток І.—Замітки й матеріали про Шевченка. «Червоний Шлях», 1923, кн. VIII, стор. 239).
С. Є.

Стор. 158, ряд. 32—33. «Два рисунка» призначені були в подарунок президентові Академії Мистецтв, вел. княгині Марії Миколаєвні (див. примітку до стор. 117).
С. Є.

Стор. 159, рядок 12. Щепкин Петро Михайлович (1824—1877), був за товариша голови Московського окружного суду (див. «Родословная»). Називаючи його «старшим сином» артиста, Шевченко помиляється (див. прим. до стор. 139 про Д. Щепкина): Петро був тільки старшим із тих синів, що проживали тоді з батьком.
Рл.

Стор. 159, рядок 15. Портрет Щепкина, змальований у Москві 16 березня, тепер зберігається в Московському Історичному Музеї (Новицький Ол.—Шевченко як маляр, стор. 48; на стор. 24—репродукція з його).
С. Є.

Стор. 160, рядок 6. «Весенній вечір»—це відомий вірш, що починається словами: «Садок вишневий коло хати», написаний у цитаделі 1847 р. Шевченко не раз давав автографи саме цієї поезії на спомин. Так у журналі під 16 квітня записано: «Грицько Галаган приїхав просить записати йому мой «Весенній вечір». Я охотно исполнил его желание». Автограф тієї ж поезії дістала від поета В. Карташевська («Изъ воспоминаній В. Я. Карташевской о Т. Г. Шевченкѣ», «Кіевская Старина», 1900, кн. II, Документи, стор. 62). Єсть автограф з посвятою матері Лазаревських. С. Є.

Стор. 160, ряд. 10—11. Мокрицький Аполон Миколаєвич (1811—1871) художник, учень К. П. Брюлова з 1836 р. 1842 р. він поїхав на власні кошти до Риму, де пробув до 1848 р з допомогою від Академії Мистецтв. Повернувшись звідтіля, Мокрицький одержав 1849 р. звання академіка за портрет митрополита Никанора й був професором в «Училище живописи, ваяння и зодчества» в Москві. З Шевченком знайомість у його була ще з академіцьких часів: у повісті «Художник» кілька разів згадує його поет з епітетом «Бельведерский», як «страстного поклонника Шіллера» (Шевченко Т.—Позми, повѣсти и рассказы..., стор. 279). В листі до В. Григоровича з 1843 р. Шевченко також посилається на Мокрицького: «зарабивши (грошей) думаю чкурнуть, як Аполлон Николаевич»—очевидно, за кордон (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 347). Цей час знайомости означає в журналі й сам Шевченко, пишучи: «мы с ним с 1842 года не видались». В Москві був у Мокрицького поет не раз, а потім бачився з ним і в Петербурзі (запис під 25 квітня). Про М—ого див.: «Гимназія высшихъ наукъ и музей кн. Безбородко». Ол. Н.

Стор. 160, рядок 13. Щепкин Микола Михайлович (1820—1886)—другий син артиста, досить видатний на той час громадський діяч у Москві. Багато працював, як власник книгарні та видавець. Видав він твори Кольцова, Огарева, Полежаєва, Белінського, Шекспіра в перекладі Кетчера, етнографічні збірки Афанасьєва, то-що,—очевидно, дещо з цих виданнів Шевченко й дістав у дарунок (запис під 21 березня): Кольцов, Огарев і Полежаєв знайшлися в його бібліотеці (Айзеншток І—Замітки й матеріали про Шевченка, «Червоний Шлях», 1923, кн. VIII, стор. 237). Бездоганно чесна людина, користувався Микола Щепкин великою пошаною серед московської інтелігенції того часу. Рл.

Стор. 160, рядок 13. Над прізвищем Якушкина (в запису під 21 березня) М. М. Лазаревський зробив зазначку олівцем «Евгеній»; це помагає визначити, про якого саме Якушкина мова.

Євген Іванович Якушкин (1826—1905) був одним з двох синів відомого декабриста Ів. Дм. Якушкина, виявив себе як юрист-етнограф, дослідник звичаєвого права. Є. І. Якушкин брав участь у переведенні «селянської реформи» в Ярославській губ., друкував по журналах

статті на громадські й літературні теми, збирав і видавав матеріали про декабристів (між иншим упорядкував і надрукував р. 1905 відомі записки свого батька, частину яких од його ж і записав сам). Л. Ф.

Стор. 160, рядок 14. Новиков Микола Іванович (1744—1818)—сласновістний російський культурний діяч XVIII віку. Видавав знамениті сатиричні журнали («Трутень», «Живописец» та ин.), в яких гостро полемизував з Катериною II, як авторкою статтів у журналі «Всякая Всячина». Потім перейшов до видавання масонських і наукових книг («Древняя Россійская Вивліюфика» та ин.) і заснував був для цього «Дружеское Ученое Общество». Через свою невтомну енергію Новиков надзвичайно поширив видавничу справу, налагодив зв'язок з провінцією, просуваючи книгу в найглухіші кутки Росії. Широка культурно-освітня та громадська діяльність Новикова перелякала Катерину II, вона припинила її, а через де-який час зазнав Новиков Шлісельбурзької в'язниці, куди засуджено його 1792 р. на 15 років; але пробув він там усього 4½ роки: звільнив його Павло I. (В. Боголюбов—Новиковъ и его время. Москва, 1916). Рл.

Стор. 160, рядок 28. Станкевич Олена Костянтинівна—це певне дружина згадано.о далі, під 20 березня, Станкевича. Де і коли познайомився з нею Шевченко, як із згаданою поруч О. Мينيцькою—ми відомостей не маємо. Станкевич Олександр Володимирович (народ. 1821 р.), брат знаменитого в історії російської самосвідомости Миколи Станкевича, письменник і громадський діяч, автор біографії Грановського («Т. Н. Грановскій». Москва, 1865). С Є.

Стор. 161, рядок 7. Савич—знайомий Шевченків ще з заслання. І травня 1854 р. Шевченко писав Бодянському, пересилаючи цього листа з Савичем: «Привітай, друже мій єдиний, оцього уральського козачину; я познайомився не дуже давно, він мені тоді здавався добрим чоловіком і щирим уральським козаком, може тепер зопсувався у вашій Білокаменній». Далі він пише про де-які потрібні йому книги, між иншим і про Літопис Величка, і кінчає проханням: «достань, був ласкав, та передай цьому козачині» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 379—380). Потім і ще раз згадує поет у листі до Бодянського з 3 листопаду того ж року про Савича: «Писав я до тебе недавно через одного мого великого приятеля, уральського козака, та й досі не знаю, чи отримав ти од його ту цидулю, чи ні» (Там само, стор. 381). Як довідуємося з запису на цьому місці в журналі «уральський козачина» показав себе не дуже-то акуратним що-до приятельських дорученнів, бо, одержавши від Бодянського Величків Літопис для Шевченка, два роки «держал у себя, сам не знает с каким намерением». С. Є.

Стор. 161, рядок 8. Величко Самойло Васильович († 1728 р.), один з найцікавіших українських літописців. Служивши у військовій канцелярії—

«канцеляриста негдись войска Запорожского», як він сам себе називає,—Величко пильно зібрав документальний і літературний матеріал на свою працю і широко використав його, піддавши своєрідній обробці: «понудохся,—писав він у передмові,—для выгоды твоей, любопытствующий чительнику Малоросійській, вывести простымъ стилемъ и нарѣчіемъ Козацкимъ, а частыми і роздѣлами розположити гісторію о войнѣхъ Поляки Хмельницкого и запусѣнни тогобочномъ Украина-малоросійскомъ». У своїх передмовах «до чителника» він підноситься часом до справжнього патосу, як напр. у знаменитім опису «запусѣнія тогобочного Украина-малоросійского»; а скрізь виступає гарячим патріотом своєї землі, що болить її стражданням й бажає їй кращої долі. Літопис цей надрукувала, але з дефектами, Київська «Комісія для разбора древнихъ актовъ» в 4-х томах (1849—1864); нового видання том I випустила 1926 р. Археографічна Комісія Української Академії Наук.

Шевченко дуже цікавився Величком, а можливо, що й знав його з рукопису. «Писав я ще в Київ Іванишеву,—скаржився він Бодянському з Новопетровського 1 травня 1854 р.—щоб прислав мені літопис Величка, так от уже другий рік жду—не дождуся, та мабуть Іванишев (без сорому казка) забув, як мене і зовуть, а коли так воно робиться на сім світі, то не забувай хоч ти мене, мій єдиний друже! Чи нема в тебе якого-небудь заваляшого ледащички-екземпляра того літопису Величка; як маєш, то оддай сьому козачині, а він мені перешле її, а я о твоім здоров'ї богу помолюся» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 380). Не діставши Величка від Бодянського, Шевченко вже з Нижнього писав Кулішеві: «Чи не трапиться в тебе Літописи Величка? Як поїдеш, то возьми з собою, а як не поїдеш, то передай Варенцову» (Там само, стор. 419). Як бачимо з цього місця в журналі, Бодянський уволив був Шевченкову волю, але «сей козачина», себто Савич, не дуже квапився пересилати Літопис поетові, і Шевченко забрав книгу тільки аж у Москві. В бібліотеці Шевченковій, по його смерті, знайшлося три томи Величка,—усі, що до того часу вийшли (Айзеншток І.—Замітки й матеріали про Шевченка. «Червоний Шлях», 1923, кн. VIII, стор. 236).

С. Є.

Стор. 161, рядок 28. Декабрист, князь Сергій Григорович Волконський (1788—1865), один з найвизначніших членів «Союза Благоденствия» і Південного таємного товариства, був заарештований 7 січня 1826 р.; обвинувачення було йому сформульовано так: «генерал-майор князь Волконский участвовал согласием в умысле на царубийство и истребление императорской фамилии; участвовал в управлении Южным обществом и старался о соединении его с Северным; действовал в умысле на отторжение областей от империи и употреблял поддельную печать полевого аудиториата» (Оксман Ю. Г.—Декабристы. Изд. Централрхива, стор. 447). Волконського приділено було до злочинців першої категорії й заслано на Сибір на каторгу. Туди до його приїхала його дружина Марія Мико-

лаевна, дочка генерала Раєвського, оспівана згодом у «Русских Женщинах» Некрасова. З Сибіру Волконські повернулися після амністії 1856 р.

С. Г. Волконський був рідний брат кн. Миколи Григоровича Рєпнина (прізвище Рєпнин було йому дано згідно з царським указом 1801 р., бо його мати Александра Миколаївна була останньою в роді). Микола І не дозволяв дружинам декабристів узяти до Сибіру дітей, і кн. М. М. Волконська залишила свого сина Николеньку в сем'ї Рєпниних, де він був «всеобщим любимцем» (помер 17 січня 1828 р.). Перебуваючи в Рєпниних у Яготині, Шевченко, безперечно, міг де-що почути про декабриста Волконського та його героїчну дружину (див. П. Ф и л и п о в и ч—Шевченко і декабристи, стор. 73—84). 25 березня (див. запис у журналі) Шевченко й особисто спіткався з засланим-декабристом і слухав його оповідання з минулого. Цінні «Записки» Сергія Гр. Волконського вийшли 1902 року в Петербурзі, записки його дружини з'явилися 1904 р. французькою, згодом, 1914 р., російською мовою (їх видав П. Щоголев; його стаття «Мария Волконская» вийшла окремою книжкою 1922 р.). П. Ф.

Стор. 161, рядок 29. Забелін Іван Єгорович (1820—1908), відомий історик російської культури. Скінчивши початкову школу, провадити далі свою шкільну освіту він не міг через дуже скрутні матеріальні обставини. Але попавши на посаду канцелярського службовця в Оружейну палату, Забелін захопився тими науковими скарбами, що переховувались там, і почав свою наукову працю. Перші ж його статті звернули на його увагу, і він став близьким членом відомого гуртка Станкевича. Вплив цього гуртка, а особливо проф. Грановського, дуже добре відбився на розвитку таланту Забеліна. Р. 1871. київський університет ушанував його ступенем доктора руської історії *honoris causa*. Помер Забелін на посаді товариша голови в Російському Історичному Музеї, членом-кореспондентом і почесним членом Російської Академії Наук, почесним членом Академії Мистецтв, Московського та Петербурзького університетів та різних наукових товариств. Головніші твори Забеліна: «Домашній бытъ русскихъ царей въ XVI—XVII в.в.» (1862), «Домашній бытъ русскихъ царицъ въ XVI—XVII в.» (1869), «Исторія русской жизни» два томи (1876—1879), «Опыты изученія русскихъ древностей», два томи (1872—1873) та ін.

Не диво, що Щепкин повіз Шевченка до Забеліна: старий артист добре знав його, як члена згаданого гуртка Станкевича; Забелін і потім не поривав своїх зв'язків з людьми, так чи інакше до того гуртка причетними. Ол. Н.

Стор. 161, рядок 33. Вельтман Олександр Хомич (1801—1870), белетрист і археолог. Вчився у Московському благородному пансіоні, але науку цю перепинив наступ французів на Москву 1812 р.; 1816 р. вступив до «корпуса «колонновожатых» і до 1831 р. був на військовій службі. Вийшовши в одставку, Вельтман віддався літературним та науковим пра-

цям. 1842 р. його призначено на помішника директора Оружейної палати в Москві, а з 1852 до кінця свого віку був у тій же таки палаті за директора. Опріч безлічі романів, повістей та оповіданнів віршем і прозою, Вельтман лишив по собі ніби наукові праці: «О Господинъ Великомъ Новгородѣ» (1834), «Древнія славянскія собственныя имена» (1840), «Достопамятности Московскаго Кремля» (1843), «Оружейная Палата» (1844) та інші. Науки в них не гурт, зате багато вигадок і фантазії, як і в белетристичних творах Вельтмана. Ол. Н.

Стор. 162, рядок 17. Дашкова Катерина Романівна (1743—1810), княгиня, дочка гр. Воронцова, одна з найбільш освічених у Росії жінок XVIII в., приятелька Вольтера, Дидро, Адама Сміта, прибічниця цариці Катерини II, якій вона допомагала здобути корону 1762 р. З ініціативи Дашкової засновано Російську Академію (1783), в якій вона ж і була першим президентом. Велику участь брала Дашкова і в знаменитих журналах XVIII в. («Собесѣдникъ любителей російскаго слова» 1783—1784, «Новыя ежемѣсячныя сочиненія», 1786—1796), а також у першій «Толковомъ Словарѣ русскаго языка». З 1795 р. Дашкова розійшлася в царицею і до самої смерті вже більш не брала близької участі в петербурзькому житті. Записки Дашкової опубліковано 1840 р. англійською мовою,—це важливе, хоч і не завжди об'єктивне джерело до історії царювання Катерини II (Огарков—Е. Р. Дашкова. СПб., 1893).

Стаття про записки Дашкової, яку читав Шевченко, належить Герценові і має заголовок «Княгиня Екатерина Романовна Дашкова»; надрукована в III-ій книзі «Полярной Звѣзды» (1857 р.), передрукована в VIII томі «Полнаго собранія сочиненій и писемъ» Герцена. С. Є.

Стор. 162, рядок 31. Самарин Іван Васильович (1817—1885)—знаменитий московський актор; учень московської театральної школи, де його виховував М. Щепкин. Копіюючи до певної міри Щепкина, Самарин добре грав городничого та Фамусова, але найкращі його виступи були у французькій мелодрамі. Публіка добре ставилася до Самарина аж до останніх днів довгої його сценічної кар'єри (Карнеев М. В.—Пятьдесятъ лѣтъ изъ жизни артиста. И. В. Самаринъ и критики его сценической игры. Москва, 1882; Коропчевский Д. А.—И. В. Самаринъ. «Ежег. Имп. Театровъ», 1896—97; Прил. 2, стор. 41—68). Увесь свій вік був Самарин у гарних із Щепкиним стосунках. Рл.

Стор. 162, рядок 35. Щербина Микола Федорович (1821—1869), відомий свого часу російський поет-антологіст (образи елінського світу найбільше приваблювали його) і сатирик, походженням українець з домішкою грецької крові. Був з 1841 року студентом Харківського університету, але не скінчив його. На літературне поле виступив 1838 р., друкував свої поезії, між іншим, і в «Молодику». Поезії Щербини видано 1857 р.

в двох томах; р. 1873 вийшло повне зібрання творів (Багрий А. В.—Заметки о Н. Ф. Щербине. Баку, 1925).

Шевченко, безперечно, ще до заслання був обізнаний з поезіями Щербини і коли почув, що вони з'явилися (року 1850-го, в Одесі) окремою книжкою, зацікавився ними. 1 травня 1854 р. він писав О. М. Бодянському: «Чи не побачишся коли-небудь з Головачовим, поцілуй його за мене і скажи йому, що я й досі жду Щербину. Бо бачиш: як ми з ним бачилися позаторік у цім поганім укріпленні, то він читав мені де-які вірші Щербини і обіцявся вислати мені з Москви один екземпляр, та й досі нема» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 380). Особисто спізнався Шевченко з Щербиною, як свідчить запис у журналі, 6 квітня 1858 р. у графині Н. І. Толстої. В сем'ї у Толстих Щербина був свій: «был душой нашего общества», як згадувала дочка гр. Толстого (Юнге Е. Ф.—Воспоминания, стор. 62). Збереглася недатована записка Толстої до Щербини: «Не приедете ли к нам завтра обедать? Только один Шевченко будет у нас... Не приедете ли, непременно приходите и познакомитесь с Тарасом Григорьевичем, он вам во многом понравится, и он желает видеть вас завтра, т. е. в четверг к 4-м часам» (Багрий А. В.—Т. Г. Шевченко в русских переводах. Баку, 1925, стор. 81). 12 квітня гр. Толстая спорудила «званный обед» на честь Шевченка. Щербина виступав там з привітальним «словом». Бачились вони й потім не раз у Толстої. Вона писала, напр., 24 грудня Щербині: «Родной наш Николай Федорович, приезжайте к нам завтра обедать, как бы вы поехали к родным. Ник. Ив. Костомаров обещался быть и Тарас Григорьевич и Северцов» (Там само, ст. 82). Про близьку знайомість Щербини з Шевченком свідчить і лист Корсуна до Щербини в 11 вересня 1858 р. «Кланяйтесь Т. Г. Шевченку. У Семенова К. Пав. я спрашивал его книги: украли юнкера. Все-таки я вышлю ему 30 р. сер. Пусть поклонится от меня Кулишу» (недрукований до цього часу лист Корсунів переховується в Пушкінському Домі, в Ленінграді). Записана у Шевченка епіграма Щербини на «Русский Вѣстникъ» та на його поетів до «Полного собрания сочинений Николая Федоровича Щербини» (СПБ. 1873) не ввійшла, як і низка інших епіграм та сатир. Поет часто каюся за свої сатиричні виступи і в передмові до «Альбома иппохондрика» писав (1863 р.) про «распушенную запальчивость» своїх «заблуждений мысли и чувства». Ол. В. Багрий у згаданих «Заметках о Н. Ф. Щербине» пише: «Трудно найти какое-либо единое основание, от которого исходил в своих едких эпиграммах Щербина; в них он клеймит одинаково остро и сурово и прогрессивные течения в русской жизни (Чернышевский, Лавров, начинающееся революционное движение), и русское правительство, и официальную церковь».

П. Ф.

Стор. 163, рядок 41. Шумський Сергій Васильович, справжнє прізвище—Чесноков (1821—1878)—один з найталановитіших московських акторів, учень Щепкина, довгі роки навіть жив у його в домі (Кизеветтер А.—

Щепкинъ, стор. 41). Протягом свого життя грав Шумський найрізноманітніші ролі, починаючи з водевілів і кінчаючи ролями Чацького, Хлестакова, а також і старих персонажів Островського (Коропчевський Д. А.—С. В. Шумский. Изъ воспоминаній о московскомъ театрѣ. «Ежегодн. Имп. Театровъ» 1895—96, III, стор. 22—58). *Рл.*

Стор. 163, рядок 18. Чичерин Борис Миколаєвич (1828—1904), відомий юрист і філософ, учень Грановського, потім професор до 1866 р. державного права в Московському університеті; 1882—1883 р. Московський міський голова, але мусів податися в одставку в зв'язку з промовою під час коронації Олександра III; потім жив здебільшого на селі й працював у Тамбовському земстві. Значніші його праці: «Областныя учрежденія въ Россіи в XVII в.» (1857), «Опыты по исторіи русскаго права (1859), «О народномъ представительствѣ» (1899), «Исторія политическихъ ученій», п'ять томів, «Собственность и государство», два томи (1882—1883), «Философія права» (1901), «Курсъ государственной науки», три томи (1894—1893), «Политическіе мыслители древняго и новаго міра», два томи (1897) і багато інших. З Чичерина був типовий і консеквентний представник ліберальної доктрини, що додержував її до дрібниць і через те розходився з більш широкими натурами навіть із свого табору. Характеристику його див. у Герцена—Полное собрание сочиненій и писемъ, т. XIII, стор. 226—232, т. IX, стор. 404—424).

С. Є.

Стор. 163, рядок 19. Кронеберг-сын—мабуть Олексій Іванович Кронеберг, син відомого класика-латиниста, професора і ректора Харківського університету, Івана Кронеберга. Олексій Кронеберг і сам був відомий як перекладчик (з латинської мови «Лѣтопись Кая Корнелія Тацита», два томи, Москва, 1859 р.; з Шекспіра—«Гамлетъ» 1860 р. і «Макбетъ» 1862, то-що).

С.

Стор. 163, рядок 19. Корш Євген Федорович (1810—1897), один з членів гуртка Грановського, громадський діяч і журналіст. Р. 1843—1848 редагував «Московскія Вѣдомости», р. 1858—1859 видавав журнал «Атеней». Відомий своїми перекладами. Син його, академик Федір Корш, близько стояв до української справи, особливо під час видавання в Москві журналу «Украинская Жизнь» (з 1912 р.), і навіть писав по-українському (вірші і наукові статті). В «Былом и думах» Герцена чимало згадок, присвячених Є. Коршеві.

С. Є.

Стор. 163, рядок 20. Фон-Крузе Микола Федорович (1823—1901), громадський діяч. Скінчив Харківський університет і з 1855 року служив за цензора в Москві, але на цій одіозній посаді поведився так, що лишився приятелем поступовим письменникам, бо пропускав те, що інші цензори забороняли. Це про Крузе писав Некрасов:

Впервые чрез тебя до бедного народа
 Дошли великие слова:
 Наука, истина, отечество, свобода,
 Гражданские права.

Р. 1858-го через це мусів Крузе покинути цензорську службу, працював потім у земстві і в земельному банку, був співробітником «С.-Петербурзьких Вѣдомостей» (ліберальної редакції) та «Вѣстника Европы». Ім'я Крузе було вже відоме Шевченкові, бо не за довго до того Куліш писав йому: «Я поспитаюсь у Крузе, нашого щирого поспішника, чи не пропустив би він другим виданням «Кобзаря» і «Гайдамак», («Письма П. А. Кулиша къ Шевченку», «Кіевская Старина», 1898, кн. II, стор. 233). Самому Кулішеві Крузе пропустив «Записки о Южной Руси», «Грамотку» та ин. С. Є.

Стор. 163, рядок 32. Пог о д и н Михайло Петрович (1800—1875), відомий історик і журналіст, походив з кріпацької родини, скінчив р. 1823-го Московський університет і в йому ж таки й професорував до 1844 р.; член Російської Академії Наук. Найважливіша праця Погодина— «Исслѣдованія, лекціи и замѣчанія» (сім томів, 1846—1854). Належачи до теоретиків та оборонців «офіційної народности», Пог о д и н зав'язав стосунки з слов'янськими землями й спеціально з галицькими українцями (Д. Зубрицький та ин.) і нахилив їх до офіційної Росії (П о п о в Н и л— Письма къ Погодину изъ славянскихъ земель. Москва, 1879—1880); галицьке москвофільство знайшло в йому аж надто авторитетну для себя підпору і довгий час так і йменувалося «Погодинською колонією» (Т и ш и н с ь к а Є.—Погодин і Зубрицький. «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. 110). Р. 1856-го Пог о д и н виступив з теорією великорусизма дотатарської України, проти цього завзято полемизував тоді ж таки М. Максимович («Филологическія письма къ М. П. Погодину», «Отвѣтныя письма къ М. П. Погодину», «О мнимомъ запустѣніи Украины въ нашествіе Батыево и о населеніи ея новопришлымъ народомъ»,—усі в «Русской Бесѣдѣ», 1856—1857 рр.; порівн. Л а в р о в с к и й П.—Отвѣтъ на письма г. Максимовича къ г. Погодину о нарѣчїи малорусскомъ. «Основа», 1861, кн. VIII). Ця «Погодинська теорія» потім ще раз була воскресла, вже в 80 р., під пером проф. О. Соболевського (К р и м с ь к и й А.—Филологія и Погодинская гипотеза. Київ, 1904). 1860 р. відбувся у Погодина з Костомаровим прилюдний диспут з приводу походження перших руських князів, що наробив був тоді великого галасу. Вихований на Карамзїні, Пог о д и н увесь вік свій лишився його вірним учеником у громадському розумінні—російським патріотом, близьким до слов'янофільства (Скрупулезно-докладну біографію Погодина дав Б а р с у к о в Н. П.—Жизнь и труды М. П. Погодина, т. I—XXII, СПб. 1894—1910). С. Є.

Стор. 163, рядок 32. Ш е в и р е в Степан Петрович (1806—1864 рр.), історик літератури і критик, професор Московського університету, не дуже гли-

бокий, але красномовець, мало поважаний і од професорів, і од студентів, так що вражіння Шевченка цілком відповідало дійсності. Великий приятель Погодина, Шевирев був його вірним співробітником і в своїх критичних статтях у Погодиному «Московскомъ Вѣстникѣ» та інших виданнях обстоював той самий напрям офіційної народности, який був любий і Погодинові, та виступав проти западництва, з'окрема проти В. Белінського. Більш відомі праці Шевирева: «Історія поезії» (1836), «Теорія поезії» (1836), «Чтенія по історії русской словесности» (1845—1860). Добру характеристику Шевирева зробив Чернишевський у своїх «Очеркахъ Гоголевскаго періода русской литературы». А. Л.

Стор. 163, ряд. 36—37. «Прочел в честь мою стихи собственного сочинения». Вірш Максимовича «25 марта 1858» Шевченко одержав 28 березня вже в Петербурзі через Галагана разом з листом од Максимовича та рукописом «Івана Гуса» (див. запис під 28 березня); вірша цього надруковано згодом в «Основі» (1861 р., червень):

На святе Благовіщення
Тебе привітаю,
Що ти, друже мій, вернувся
З далекого краю!
Ой, як дуже за тобою
Тужила Україна;
Усе тебе споминала,
А як мати сина.
Твої думки—туманами
По лугах вставали;
Твої сльози росицею
По степах спадали;
Твої пісні—соловейком
В садах щебетали...
Да що й казати! Треба, кажуть,
Великої хусти,
А щоб людям зав'язати

Говорливі усти.
А тепера вже й не треба,
Бо вже врем'я інше:
Тепер людям говорити
І дихать вільніше.
Хвалить бога!.. Вже й ти з нами,
Наш любий кобзарю!
Бувай здоров нам на радість,
А собі на славу!
Перебув ти тяжке лихо
І лиху недолю;
Заспівай же нових пісень
Про людську волю;
Заспівай нам таких пісень,
Щоб мати Україна
Веселилась, що на славу
Тебе породила!

Лист Григорія Галагана до жінки з 1 квітня 1858 р. з Петербургу дає цікаві подробиці обіду, що спорудив Шевченкові Максимович: «В Москві я разделял время между моим семейством и славянофилами... У славянофилов я проводил время весьма приятно. Максимович дал нам обед на Благовещение по случаю возвращения Шевченка. Наш поет сильно переменялся, постарел; над его широким лбом распространилась лысина, густая борода с проседью при его глубоком взгляде дает ему вид одного из мудрых наших дидов-полковников, к которым часто приходят за советом. Обедали у Максимовича: Кошелев с женой, два Аксаковых, Хомяков, Погодин, Шевырев, Бартенев, старушка Елагина и старик Щепкин. За шампанским Максимович прочел премилые стихи

в честь Шевченка, в которых сказал, сколько он не доставал для Украины. Между прочим, там он говорит, что без тебя:

«Твої думки туманами по лугах вставали,
Твої сльози росицею по степах спадали,
Твої пісні соловейком в садах щебетали!»

Неправда-ли, прелестно? Старик Щепкин навзрыд плакал—он щирый Малороссиянин. После обеда Шевченко прелестно пел с женою Максимовича. А москали слушали хорошо, потому что все хороший народ» (Дорошкевич Ол.—Шевченко в приватному листуванні. «Записки Іст.-Філол. Відділу Укр. Академії Наук», кн. VII—VIII, стор. 378—9).

П. Ф.

Стор. 163, ряд. 43—44. «Семейство Аксаковых» Шевченко не раз із подякою згадує за свого перебування в Москві, як симпатичне для його, де йому було легко і тепло, де приймали його з любов'ю і як людину, і як поета. Опріч самого високошанованого С. Т. Аксакова (див. примітку до стор. 80), поет наш стрівся у цій талановитій та інтелігентній родині з Костянтином Сергієвичем (1817—1860), цим «пророком настоящим, до мозга костей воодушевленным своими идеями, глашатаем правды, понимаемой им, конечно, по своему, но исповедуемой им с такою горячею искренностью, с такою святою чистотою, что они будят хорошие чувства в каждом, кто приходит с ними в соприкосновение» (Венгеров С.—Передовой боець славянофильства,—в «Очерках по истории русской литературы», СПб. 1907, стор. 492). Був тут також Іван Сергієвич (1823—1886), вже тоді відомий письменник, а згодом впливовий публіцист і привідця слов'янофильського табору аж до половини 80-х років. З сестер Аксакових Шевченко познайомився тоді з Вірою Сергієвною (1819—1864), авторкою відомого щоденника 1854—1855 рр. (виданий 1913 р.) та Надією Сергієвною († 1869), що її співу українських пісень «с наслаждением» слухав Шевченко. Цілком натурально, що поет був просто зачарований цією родиною.

Яке вражіння зробив на родину Аксакових Шевченко, бачимо з листа Віри С. Аксакової до М. Г. Карташевської, писаного другого по останній візиті поетовій дня, себто 26 березня. «...После обеда, часов в 7, Шевченко должен быть у нас—он и приехал несколько неудачно... Шевченко на всех—и на отесенку, и братьев—произвел приятное впечатление; он умен и прост, и если в нем есть дурные стороны, дурные минуты в его жизни, то кажется, как будто это не смешивается с его природой. В самом деле, стихи его всегда чисты и нравственны. Он стихов не читал, попел немного малороссийские песни, и Наденька, хотя не вдруг, но решила спеть ему некоторые; что для него значат песни вообще, малороссийская поэзия—нечего и говорить. Говорят, Максимовичка особенно мила между хохлов и Шевченко от нее в восхищении. От нас все поехали к Кошелевым... С Шевченком можно было бы о многом разговориться, и он начинал было рассказывать, но некогда

было» (не друкований лист В. Аксакової у Пушкінському Домі в Ленінграді,—знайшов М. Новицький). У згаданому щоденнику В. Аксакової знайдемо цікаві вражіння від перебування в домі у них Куліша 1854 р. і між иншим подробиця: «каждый вечер после чаю Кулиш учил Наденьку петь малороссийские песни» («Дневникъ В. С. Аксаковой». СПб. 1913, стор. 2),—цими піснями, очевидно, Н. Аксакова і втішила Шевченка в 1858 р., хоч, як видно з наведеного листа, і не зразу на це зважилася.

Минуло 24 роки—і Іван Аксаков, який багато дечого тоді вже розгубив із свого колишнього світогляду, надумав використати перебування у його в родині Шевченка—проти українства... В полеміці р. 1882 з українською газетою «Діло» (Львів) він писав про «излишества» українців і виставляв їм на зразок... Шевченка! «Когда, во второй половине 50-х годов,—згадує Ів. Аксаков,—Шевченко был возвращен и довольно долго прожил в Москве, мы имели возможность узнать его довольно близко. Он часто посещал больного в то время автора «Семейной Хроники», сердечно любил его, и в настоящую минуту пред глазами нашими—подаренный ему, с собственноручною надписью Шевченка, оттиск (едва ли не единственный) портрета, снятого поэтом с себя самого и вырезанный им на меди или на дереве... Мы можем свидетельствовать, что ни малейшего озлобления на нас, «москалей», Тарас Шевченко в то время не питал, восхищался,—как и все мы и при том как своими родными—мастерскими созданиями русского литературного языка, да, наконец, он и сам свой собственный дневник в степи писал не по малорусски и не по «русински», а по русски или «по российски», как любит выражаться газета «Дѣло»... Для нас нет ни малейшего сомнения, что то варварское искажение, которому подвергают Пушкина и других писателей, в том числе и самого Гоголя, усердные переводчики их творений на «русинский» или «украинский» язык, привело бы его в ужас и негодование, и не только как сына Русской земли, а даже просто как художника: эти переводы ведь—верх безвкусицы и безобразия, и мы думаем, что даже Гете переведенный на плят-дейтш или Корнель на бретанское патуа—выходят лучше. Ничего общего не имеет кобзарь Тарас с его малосмысленными и при том, очевидно, лишними всякого художественного чутья поклонниками, пытающимися сделать из его имени какой-то политический символ!» (Аксаков И. С.—Полное собрание сочинений, т. III. Москва, 1886, стор. 603—604). Коментаріїв оця предивенна тирада, певна річ, не потребує. Хіба додати, що цю звичку Аксакова—підміняти змагання по суті сторонніми вигадками та московською загонистістю одзначив був ще 1861 р. Костомаров, поставивши епіграфом до своєї полемичної проти Аксакова статті «Правда москвичамъ о Руси» («Основа», 1861, кн. X) відомий афоризм: «Вознесися оумомъ высоты ради сана своего, яко отъ Москвы ириде, величаяся гражданиномъ, яко и племенемъ ихъ укори» (див. ще: Куліш П.—Отвѣтъ Московскому «Дню». «Основа», 1862, кн. III;

порівн. «И. С. Аксаковъ въ его письмахъ», ч. II. СПб. 1896, стор. 257—268).

Незабаром і сам Шевченко переконався, що в «симпатіях» принаймні Ів. Аксакова до українства не все гаразд. 15 листопаду 1858 р. М. Максимович писав до Шевченка: «Іван Аксаков притьмом просить, чтоб йому друкувати в газеті його «Парусъ» тії вірші твої («Вечір», «Пустку»), що ти zostавив мені за-для «Бесѣды»... Чи не можна інших твсіх віршей йому наділити для первого нумеру в «Парусъ»? Будь ласкав, звісти і напиши про сее» (Филипович П.—Листи Максимовича до Шевченка. «Наше Минуте», 1919, кн. I—II, стор. 26). Запросини ці дали привід Шевченкові до надзвичайно цікавого листа, в якому він справу співробітництва з Аксаковим становить на широкий принципіальний ґрунт. «Дивуюсь я, читаючи ваш лист,—одписував він Максимовичеві,—та й не надивуюсь: чого б то мені плисти з своїми віршами по сусі під «Парусом»? Хіба я Олег, нехай бог криє, чи що? «Парусъ» у своєму універсалі перелічив усі народності, тільки забув про нашу, бо ми, бач, дуже однакові, близькіі родичі: як наш батько горів, так їх грівся! Не годиться мені давати свої вірші під «Парусъ» і того ради, що його надуває чоловік, которий вступивсь за князя, любителя хлости... Наш народ вийшов уже із того росту, щоб їсти березову кашу, а хазяїн «Паруса», маючи нашу народність ні за що, думає, що «для хохлов усякий закон брядъ» (Чалый М.—Жизнь и произведения Т. Шевченка, стор. 136). Хоча Чалый цього листа наділив Кулішеві, але вже В. Доманицький довів («Новознайдени твори Шевченка»,—«Громадська Думка», 1906, ч. 162), що це лист Шевченків, а саме—відповідь на наведені Максимовичеві запросини до «Паруса». Це доводить і відповідь Максимовича Шевченкові: «А що ти тепер мені написав, то, здається, і дивуватися нічого, що я передав тобі прозьбу Аксакова Івана об твоїх віршах ва-для його «Паруса»: дурний би лоцман був, коли б не забажав і не запрохав такого плавця, як ти, споряжаючи собі нового дуба чи паруса! А що він не догадлив був, задумавши упоруч себе посадити і нас всіх, тоді як треба було спорядити особливу лаву, то не зовсім гарно, да ще ж і не так погано, щоб уже і зовсім цуратися доброго чоловіка. Недоладня дуже була і його оборона того вельможного, що збрехнув погане слівце про березову кашу—і то правда! Мені так же, як і тобі, прийшлось воно дуже не по нутру, а коли б ти бачив, як розходився був тут старий Михайло наш (Щепкин С. Є.)—і Господи як!.. Да знаєш що: те вельможне княжа само зроду нікому не дало ні одної ложки березової каші, і мабуть не бачило зроду, як і годують єю, хоч і наварило такого кулешу, що, як кажуть у нас—крупина за крупиною ганяється з дубиною... Бачить сердешний, що накоїв тревоги, да вже й кається тепер на весь світ і цурається од тої несмачної страви, да ще й дякує добрим і всім людям, що так приплювали на його мисочку». І далі прохає Максимович Шевченка таки «пересердіє змінити на милосердіє» (Филипович П.—Листи... «Наше Минуте», 1919,

кн. I—II, стор. 27—28). Вже саме порівняння поглядів обох кореспондентів показує, як високо поставив себе Шевченко в своїй оцінці виступів Аксакова над опортуністичного Максимовича. «Князь любитель хлости» або «вельможне княжа»—це відомий кн. Вол. Черкаський ('824—1878), що близько стояв до московських слов'янофілів, а проте в «Сельскомъ Благоустройствѣ» (1858 р. ч. 9) надрукував статтю «Нѣкоторыя черты будущаго сельскаго управленія», а в ній обстоював право панів навіть після скасування кріпацтва карати селян різками («до 18 ударов!»). Цей проект викликав загальне тоді обурення у всіх, окрім Ів. Аксакова, і кн. Черкаський мусів був публічно покаятись у тому ж таки «Сельскомъ Благоустройствѣ» (ч. 11). Правда, не на довго, бо коли р. 1860-го Редакційна Комісія поставила питання про кару на тілі для визволених селян, то голоси в Комісії розділились на-рівно, і князь Черкаський голосував за різки,—різка через те надовго ще лишилася в селянському праві (Джаншиев Гр.—Епоха великихъ реформъ. Москва, 1898, стор. 249 і 254). Шевченко і в цьому інциденті завважив і оцінив недемократичну й антинародню позицію Ів. Аксакова.

С. Є.

Стор. 164, рядок 2. Кошелев Олександр Іванович (1806—1883) відомий публіцист слов'янофільського напрямку та громадський діяч, знавець фінансової справи. Вчився в Московському університеті, якийсь час служив, але рано захопився письменством («Мнемозина», 1824). Знайомість з Хомяковим 1827 р. зробила з Кошелева запального слов'янофила, в крашому значінні цього слова,—ним він лишився до самої смерті і в своїй видавничій діяльності («Русская Бесѣда» 1856—1857, «Бесѣда» 1871—1872, «Земство» 1880—1882), і в неухильній боротьбі за скасування кріпацтва з землею для селян, і в толерантному урядуванні в Польщі, і в роботі своїй в земстві. Чимало своїх праць на політичні теми, щоб не підлягати цензурі, друкував Кошелев за повним підписом своїм за кордоном: «Какой исходъ Россіи изъ нынѣшняго ея положенія», «Конституція, самодержавіе и земская дума» (1862), «Наше положеніе» (1875), «Что же теперь?» (1882) та ин.

С. Є.

Стор. 164, рядок 24. Галаган Григорій Павлович (1819—1888), громадський діяч. Виховувався в Петербурзькiм університеті, але справжнє виховання дістав од свого вчителя-ідеаліста Ф. Чижова, що заложив у багатого українського аристократа насіння ліберального слов'янофільства. Починаючи з 40-х років, заводяться у Галагана знайомості в українських кругах (Максимович, Куліш, Метлинський та ин.), які виявились у його заінтересуванням до фольклору та літератури української. Велику участь брав Галаган у селянській реформі, виступаючи оборонцем селян проти кріпостників-поміщиків на Чернігівщині та Київщині: дбав чимало про освіту (в Прилуцькому повіті, гімназії в Прилуці, Колегія Павла Галагана в Києві і т. и.), заснував у своєму маєтку

Сокиринцях перше селянське позичкове товариство. Був головою «Юго-Западнаго Отдѣла» Географичного Товариства в Києві, а в «Кіевской Старинѣ», яку Галаган підтримував і матеріяльно, він надрукував статтю «Малорусскій вертеп» (1882). Помер на становищі члена Державної Ради, значно розгубивши свої помірковано-ліберальні та українофільські погляди (Мищенко Ф.—Г. П. Галаганъ. «Кіевская Старина», 1888, кн. XII; Драгоманов М.—Г. Галаган—для духу. «Политическія сочиненія», т. II; Paris, 1906, стор. 490; Дорошкевич О.—Український рух в оцінці поміщика 80-х років. «Червоний Шлях», 1924, кн. VI; листування Галагана—в «Кіевской Старинѣ» 1899, кн. V, VI, VII і IX).

Коли і де познайомився з Галаганом Шевченко—наші матеріяли не дають певної відповіді. З того, що кн. Репнина в листі 1844 р. серед людей, яких приятелювання вона бажала б для Шевченка («Кіевская Старина», 1897, кн. II, стор. 166), згадує і Галагана,—видко, що вже тоді поет з ним був знайомий, а може й бував у його в Сокиринцях переїздом. Стрілися вони знов аж у Москві в Максимовича 25 березня за обідом, і з листа Галагана до жінки видко, що він знав Шевченка давніше: «Наш поет сильно переменился, постарел» (Дорошкевич О.—Шевченко в приватному листуванні. «Записки І.-Ф. Відділу Укр. Академії Наук», кн. VII—VIII, стор. 378). Кілька разів, як бачимо з журналу, стрівалися вони і в Петербурзі,—напр. 16 квітня Галаган попросив у Шевченка автограф «Вечера» і сам записав у його в журналі вірш Хомякова «Россій». В усякому разі стосунки у Шевченка з Галаганом не були близькі,—такі, як напр. з Тарновськими. С. Є.

Стор. 161, рядок 24. Коротенького листа від Максимовича, датованого 26 березня, досить повно переказано в журналі. Центральне його місце—звістка про «в Москве обретшегося Еретика, т. е., Яна Гуса», що його Максимович разом з листом переслав Шевченкові (Филипович П.—Листи Максимовича до Шевченка. «Наше Минуте», 1919, кн. I—II, стор. 26). С. Є.

Стор. 164, рядок 27. «Еретик»—знаменита поема Шевченка про Івана Гуса, яку сучасники мали за один з найкращих творів нашого поета. Пригода з нею досить цікава для історії тексту Шевченкових творів. Написана ще до заслання (дата 10 жовтня 1845 р.), вона попала до рук жандармам разом з іншими творами в рукопису «Три літа», але на цього примірника Шевченко, певна річ, не міг надіятись і розшукував поему у своїх приятелів, мавши звичай давати на спомин свої автографи. 5 грудня 1857 р., прочитавши надруковану в «Запискахъ о Южной Руси» свою «Наймичку» з приміткою, що її ніби знайдено в альбомі у якоїсь панночки-хуторяночки, поет писав Кулішеві: «Спасибі тобі за «Наймичку». Чи не найдеш там у панночки-хуторяночки в альбомі мого «Івана Гуса»? Добре було б, як би найшов, а то шкода буде, як пропаде» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 418—419). Куліш мабуть шукав, або розпиту-

вав, бо на це відписав Шевченкові: «Нема твого «Гуса» ні в кого, пане-брате! А згадай сам, що здумаєш, а що забув, то скомпонуй наново. Сим ти нам догодиш краще од караваю, далєбі!» («Письма П. А. Кулиша къ Шевченку», «Кіевская Старина», 1898, кн. II, стор. 230). А незабаром, 22 грудня, знов нагадує: «От як би «Гуса» ти згадав, або наново скомпонував! Ми знаємо тільки початок:

Кругом тіснота і неволя,
Народ закований мовчить,
А на апостольським престолі
Чернець годований сидить,—и проч.

У 4-й книжці «Русской Бесѣды» єсть дещо про Гуса. Прочитай да й виведи свою красну мову про його» (Там само, стор. 231—232). Не раючи друкувати «Неофітів», Куліш іще раз вертається до «Гуса»: «Инша б була річ, як би ти докінчив «Гуса»,—там би тобі було де розгуляться... Тут же й лицарство в тебе під боком, і вассали, і слав'яне з німцями, і жидова грошовита—широка вийде поема!» (Там само, стор. 233). Шевченко проте не тратив надії знайти поему, бо 26 січня дає тому ж таки Кулішеві вказівки, у кого вона може бути: «Ян Гус» повинен быть у Василя Вас. Тарновського, що жив колись у Потоках Київської губернії. Перероблять його або знову робить у мене щось руки не підіймаються» («Твори», т. II, стор. 421—422). «А «Гуса» нема в Тарновського,—збиває й цю надію Куліш,—я сього пана добре знаю, і нігде таки нема й не чутно по Вкраїні—се певно!» («Кіевская Старина», 1898, кн. II, стор. 234). Очевидно, примірника, що дав поет Тарновському, знищено, як і багато тоді понищено було рукописів Шевченка після його арешту,—і після цієї невдачі, «Єретика» він «считал безвозвратно погибшим». Аж ось, перебуваючи в Москві, натрапив несподівано Шевченко—мабуть через Максимовича—на слід своєї поеми, що була в руках у якогось Бутенева, і через Максимовича ж таки й добув її. Та роздивившись, побачив автор, що йому прислано тільки частину поеми. «Єретик мій не весь тут: його й половини нема,—писав Шевченко до Максимовича 5 квітня 1858 р.—Подякуй за мене Бутенева і попроси, чи не достане він де-небудь другу половину, а то я без неї нічого не вдію» («Твори», т. II, стор. 426). Не добув і тут Шевченко загубленої половини, але не кидав шукати й потім. Редактор «Кіевской Старины» Т. Лебединцев оповідає, що перебуваючи 1859 р. в Київі, «просил он меня поискать, не найдется ли где в Кіеве списка его поэмы «Іван Гус»... Поиски за «Гусом» оказались совершенно безуспешными... В поисках за Гусом Шевченко припоминал некоторые места из этой поэмы и мурлыкал их про себя; но и то, что можно было расслышать, давно улетело из памяти моей» (Лобода Ф. (Лебединцев)—Мимолетное знакомство мое съ Т. Г. Шевченкомъ и мои объ немъ воспоминанія. «Кіевская Старина», 1887, кн. XI, стор. 572—573). Уривки з найденої частини «Єретика» видрукувано в «Основі» (1861 р., кн. I і VIII), але шукання за цілою поемою не припинялося. Шукали по Україні, шукали у сина Шафарикового, бо ж поему

було присвячено Шафарикові—усе марно. Р. 1875-го, готуючи до друку Правьке видання «Кобзаря», писав з Праги Ол. Русов до М. О. Маркович (Марка Вовчка): «Але знов прошу вас дуже: розшукайте «Гуса» Шевченкового і усе друге, що тільки ви знаєте з його діл або маєте, та й зашліть мені. Сором великий буде нам усім, як того не зробимо: скажуть, що не вміємо як слід поважати свого поета. У 1866 році обіцялися ще вишукати того «Гуса» та й досі—слово тепле! У сина Шафарика тут є тільки «Послание» Шевченка до його батька, а самої поеми—нема. Окрім вас, ніхто у тому ділі допомогти не може. Не поскупіться вже на розшукування тієї поеми його». І незабаром знов—«Просьба моя к вам... прислать тоже «Гуса-Єретика», если можете возвратить его из неизвестности будущему потомству на обладание и поучение» (Дорошкевич О.—Шевченко в приватному листуванні, «Записки Іст.-Філ. Відділу Укр. Академії Наук», т. VII—VIII, стор. 383 і 384). Вже в 90-х роках цю справу, як чергове завдання Шевченкознавства ставив був біограф Шевченків Ол. Кониський і—пам'ятаю—не раз снував усякі комбінації, що могли б викрити загублену частину «Єретика». Завдання це розв'язано простіше—доступом до архиву Департамента Поліції, де в рукопису «Три літа» й знайдено повний текст поеми. Вперше невідому частину повернуто «из неизвестности будущему потомству на обладание и поучение» в журналі «Былое» 1906, кн. VI (про «Єретика» див. спеціальну працю: Ів. Брик—Шевченкова поема «Іван Гус», «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. 119—120 і 126—127).

С. 6.

Стор. 164, ряд. 34—42. До зустрічі з Шевченком родина Толстих готувалася заздалегідь. Із згадок дочки Толстого ми знаємо, що в їхній господі р. 1857 споружено було домашню виставу, щоб добути на переїзд Шевченкові коштів (Юнге Е.—Воспоминанія, стор. 134). 16 березня Лазаревський писав Шевченкові до Москви: «На днях графиня Настасья Ивановна присылала за мною и убедительно просила—как только ты приедешь, сейчас же дать ей знать и привезть тебя самого» («Письма М. М. Лазаревскаго къ Т. Г. Шевченку», «Кіевская Старина», 1901, кн. II, стор. 277). Як бачимо з запису в журналі, Шевченко з Лазаревським другого ж дня по приїзді був у Толстих. Цікаві про цю подію згадки подає не раз цитована вже у нас К. Юнге. «Событием был приезд Шевченка, нашего долгожданного Тараса Григорьевича. Отец, кажется, поехал встречать его на станцию железной дороги, а мы дома с замиранием сердца ждали, смотрели в окошко и, как всегда бывает, просмотрели, так что возглас кого-то: «приехали!» застал нас врасплох; мы не успели выбежать навстречу,—Т. Гр. уже вошел в залу. Среднего роста, скорее полный, чем худой, с окладистой бородою, с добрыми, полными слез глазами, он простер к нам свои объятия. Все мы были под влиянием такой полной, такой светлой, такой трогательной радости! Все обнимались, плакали, смеялись, а он мог только повторять: «Серденьки мои! други мои! —и крепко

прижимал нас к своему сердцу»... (Юнге Е.—Воспоминания, стор. 164). Не вважаючи на деякі неточності (зустріч Шевченка Толстим на станції), ця згадка цілком ствержує і збагачує на нові деталі запис у поетовому журналі: «Сердечнее и радостнее не встречал меня никто и я никого... Эта встреча была душевнее всякой родственной встречи».

С. Є.

Стор. 167, рядок 1. Білозерський Василь Михайлович, що його тут Шевченко називає своїм «соузнником и соседом по каземату в 1847 г.»—народився р. 1825, на хуторі Мотронівці, вчився в Київському університеті й зійшовся в Києві тоді з Кулішем, а через його і з іншими українцями, що згодом фігурували в справі Кирило-Методієвського Братства. Тоді ж таки спізнався він і з Шевченком, хоч мав з ним тільки «короткие встречи», як поясняв опісля на слідстві. Закінчивши р. 1845-го університета кандидатом словесних наук, Білозерський заняв посаду навчителя в кадетському корпусі в Полтаві; р. 1847-го він разом з подружжям Кулішів (Куліш був жонатий з його сестрою), рушив був за кордон, але у Варшаві обох їх заарештовано. В справі Кирило-Методієвського Братства Білозерський давав широкі свідчення, хоча більш загального змісту і не тільки не виказував на товаришів, а навпаки силкувався їх одвести від справи (див. його відповіді в «Збірнику памяти Т. Г. Шевченка», Київ, 1915, стор. 184—211). У своїй доповіді цареві гр. Орлов характеризує Білозерського як людину, що «особенно заслуживает доверия, ибо он столько показал благородства и откровенности, что без сомнения не скрыл бы, если бы в предположениях их имели место революционные идеи» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 115). Присуд йому був досить лагідний: «в уважение» за щирі признання та каяття—4 місяці ув'язнення в кріпості, а потім на службу по-за межами України. Микола I ще пом'якшив цей присуд: «За откровенность прямо на службу в Олонецкую губернию под надзор» (Там само, стор. 122). З Петрозаводська, де він служив при канцелярії губернатора, в 50-х роках Білозерський перейшов на службу до Петербургу і р. 1861—1862 редагував «Основу», хоча сам не писав нічого. Історія «Основи» ще не написана і роля в журналі Білозерського не висвітлена гаразд; відомо тільки, що він, як редактор, викликав чимало докорів та наріканнів, особливо од Куліша, за опортунізм та брак твердої лінії. «Журнал Василию Мих. разрешен,—писав напр. Куліш Марку Вовчкові ще 1860 р.,—но Василий Мих. хочет издавать его в духе примирения с панями... Поместив ваши рассказы ради их известности, вероятно будет у Кочубеев говеть, у Галагана исповедываться, а у Тарновского причащаться, во отпущение греха своего» («Твори Марка Вовчка», т. I, Київ-Ляйпціг, стор. 115—116). Як не стало «Основи», Білозерський служив якийсь час у Варшаві (в «Учредительном Комитете Царства Польского» та у Варшавській судовій палаті), а вийшовши в одставку жив у Петербурзі, потім переїхав на Україну і 20 лютого 1899 р. помер у Мотронівці («В. М. Білозер-

ській» (Некрологъ). «Кіевская Старина», 1899, кн. III, Документи..., стор. 143; Ш (у г у р) о в Н.—У могиль П. А. Кулиша и В. М. Білозерскаго. «Кіевская Старина», 1899, кн. IX; Петров В.—Шевченко, Куліш, В. Білозерський—їх перші стрічі, «Україна», 1925, кн. I—II; чи. мало матеріалу для характеристики Білозерського розкидано в опублікованому листуванні Куліша).

Як видно, Шевченко не був надто близький з Білозерським. Опріч згадки про його в одному з листів до Бр. Залеського (див. «Твори», т. II, стор. 376) і кількох записів у журналі, з одного боку, та промови Білозерського над Шевченковою труною («Основа», 1861, кн. III, стор. 6—7), їхні стосунки нічим у нашому матеріалі не відбилися. Хіба ще можна додати, що Білозерський, користуючись з родинних зв'язків своїх, клопотавсь про Шевченка, як його затримано в Нижньому. «Білозерський, — читаємо в листі М. Лазаревського до Шевченка з 12 жовтня 1857 р.—женат на родственнице Катенина и обещает, что ему еще напишет о тебе, и он советует тебе не возвращаться, если можно, в Оренбург, а ожидать паспорта в Нижнем» («Письма М. М. Лазаревскаго къ Т. Г. Шевченку». «Кіевская Старина», 1901, кн. II, стор. 290).

С. Є.

Стор. 167, рядок 4. Желіговський (у Шевченка—Желяковський) Едвард Вітольд (псевдонім Антоній Сова)—польський поет і політичний засланець¹⁾. Народився р. 1816 в Маріямполі Віленської губернії, вілейського повіту. Вчився в дорпатському університеті, де zorganizував гурток польської молоді, яку закликав до поважнішої роботи всупереч «буршівським» звичаям німецької молоді. За участь у таємних товариствах, що зв'язані були з справою Конарського р. 1839, сидів деякий час під арештом. Скінчивши університет, жив у маєтку в вілейському повіті й у Вільні. Желіговський ідейно був близький до того гуртка польських поетів (Вольський, Зморський, Дзіеконьський та інші), що в творах своїх виявляли бунт проти рабських завичок тодішнього громадянства. Наближення до люду навіть у зовнішніх формах життя, оспівування народу в своїх творах були характерною ознакою цієї групи, яка була провістником пізнішого хлопоманства, а згодом народництва. Ідеаліст і романтик, Желіговський підійшов до сучасного громадянства з певними ідейними вимогами, які виставив у своєму творі «Jordan. Fantazyja dramatyczna» (Wilno, 1846). «Jordan» зробив велике вражіння, його розкупили за кілька місяців, так що того ж таки 1846 року зроблено було нове видання. Характерно, що цей твір знайдено було при арешті в Сераковського (р. 1848) і що його, як видно

¹⁾ В біографіях Е. Желіговського по енциклопедіях та загальних книжках з історії польського письменства трапляється багацько фактичних помилок. Часто помилково зазначається місце народження—Гродненська губ., місце університетських студій—Київ, а місце заслання—Сибір (на 10 років). Дату народження беремо з найбільш точної і докладної замітки в примітках до мемуарів Гейштора; звичайно ж подається 1820 рік.

з листів до Бр. Залеського, добре знає й Шевченко. В сучасній оцінці цього твору зазначається, що тільки деякі місця його можна визнати за художні, але на свій час він мав велике громадське значіння. Сам автор не зв'язував себе строгою формою і тому надав своєму твору вигляд драматичної поеми. Три головніших мотиви її переймають. По-перше, це—гостра сатира на шляхетську громаду, в якій плямується відсутність духових інтересів, пиха, самолюбство, утиск підданих. Другий мотив—це змалювання групи молоді що живе кращими ідеями й бажанням діяльності; вона на один шабель стоїть вище за першу групу. Желіговський змальовує тут гурток молоді, що збирається в «печерах» і обмірковує, як видно з натяків, справу визволення селян. Третій мотив—ідеал найвищої духом людини. Це Йордан, який проголошує ідею братерської любови до всіх і прагне до вищої досконалости.

Ці ідеї та народницькі настрої Желіговського, які одбилися в його статтях, були причиною висилки поета р. 1851 з Литви до Петрозаводська, де він жив був один час разом з Василем Білозерським. Згодом Желіговського переведено було до Оренбургу, а потім до Уфи. В Оренбурзі, очевидно, вперше й зустрівся з ним Шевченко. З листів поетових до Бр. Залеського видно, що Шевченко більше знав його з творів та ще може з оповідань приятелів-поляків, ніж особисто. Року 1856 він писав: «я знаю его как поэта и ничего больше» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 395). Року 1853 тому ж Залеському він признається: «мне давно хочется завести переписку с Совой, но не знаю, как и начать. По-польски я писать не умею, а по-русски как то неловко, но на всякий случай сообщи мне его подробный адрес. Будешь писать ему, кланяйся и поцелуй его за меня» (Там само, стор. 371). «Йордана и Сову я знаю, как твое сердце»—писав він тому ж таки Залеському пів-року пізніше (Там само, стор. 376). Шевченко високо ставив поезію Желіговського, як і Желіговський Шевченкову. На рукопису «Варнака», що послав Шевченко Залеському, поет просить надписати присвяту Желіговському: «на Варнаке напиши Желиховскому, или оставь так: как ты найдешь лучше, так и сделай». Желіговський збірився перекладати на польську мову Шевченкову «Катерину». З приводу цього поет писав Залеському: «Переводы Совы так прекрасны, как и его оригинальная поэзия, и я не из скромности авторской, а говорю, как понимаю вещь. Катерина моя не так хороша, а главное не так цела, чтобы ее переводить, и переводить Сове, а впрочем, он может быть, это лучше меня знает» (Там само, стор. 382). В іншому листі Шевченко бажає Желіговському «много-много возвышенных мыслей и стихов». Коли в вересні 1855 р. Бр. Залеський прислав йому портрет Желіговського, Шевченко з піднесенням писав: «Я не знаю, как тебя благодарить, друже мой, за этот подарок. Что-то близкое, родное, я вижу в этом добром, задумчивом лице; мне так любо, так отрадно смотреть на это изображение, что я нахожу в нем самого искреннего, самого задушевного собеседника. О, с каким бы наслаждением я прочитал бы

теперь его Иордана! Но это желание несбыточное. Благодарю тебя, тысячу раз благодарю за этот сердечный подарок. Ты пишешь, что желал бы сблизить меня с ним покороче. Дай бог, чтобы все люди были так коротко близки между собою, как мы с ним; тогда бы на земле было счастье! Пиши ему и целуй его за меня, как моего родного брата» (Там само, стор. 389—390). Шевченко співчував Желіговському як поетові-засланцю, що був близький йому мотивами своїх творів. Це співчуття вилилося в тому ж листі, з якого взято попередню цитату: «Напиши мне подробнее... о бедном нашем Сове: как и чем он живет и что делает? Напиши все: меня глубоко трогает этот страдалец» (Там само, стор. 389). Р. 1857 Желіговського було повернуто з заслання. Він оселився в Петербурзі і видав тут (при кінці 1857 р.) збірник віршів, що написані були на засланні, під заголовком «Poezye Antoniego Sowu». Тут між иншим було вміщено вірш, якого Желіговський, трохи переробивши, присвятив Шевченкові і навіть власноручно переписав до поетового журналу (див. під 13 травня). Увага В. Щурата («Літературні начерки». Львів, 1913, стор. 95), що в первістному тексті в збірнику віршів стоїть підзаголовок «z bułgarskiego», змінено деякі вирази й немає останніх 4 рядків, все ж не відкидає можливості, що й первістний текст був написаний з думкою про Шевченка, а всі одміни двох текстів, як і самий підзаголовок, це все могло бути зроблено, як тоді часто бувало, про цензорське око.

По своєму повороті з заслання Шевченко знову зустрівся з Желіговським, уперше в Петербурзі на квартирі в Білозерського 28 березня 1858 р.,—другого ж по приїзді дня. 11 квітня, знову таки в Білозерського, Шевченко слухав нову драму Желіговського. Це був невиданий і посі драматичний твір Сови «Zorski», який мав бути протягом «Jordana». 5-ти-актова драма малювала постать визначної людини вже в практичному житті. Цей Зорський дає кріпакам землю, впливає на інших пропагандою своїх ідей. У драмі мова мовиться про стосунки з народом, піднесення його духового розвитку. Один з дієвих людей Водзич має намір закріпити братання з народом шлюбом з селянкою. В журналі Шевченко не занотував ніяких подробиць читання цієї драми. Крім віршів, Желіговський видав у Петербурзі ще оповідання «Dziś i wczoraj», «Wajki Onegdajskiego» (два томи, 1858 р.) і працю «Rysy biorgaficzne i obyczajowe». В петербурзький період життя Желіговський, як публіцист, брав участь у польському часопису «Слово», що його дуже короткий час (р. 1859) видавав Йозефат Огризко. Тим же роком датовано Шевченкового вірша «Подражаніє» з присвятою «Едвардові Сові». Як це встановив В. Щурат, вірш цей уявляє з себе переробку з польського поета Чечота.

Року 1860 Желіговський виїхав за кордон, щоб більш не повертатися, бо, як зазначила одна сучасниця: «по Олонецьку і закритті «Слова» йому занадто душно було навіть і на рідній Литві». Желіговський поїхав до Парижу, а потім до Женеві. За кордоном він пере-

жив поразку польського повстання 1863 р. і решту життя віддав на роботу серед емігрантів-поляків. Між иншим він заложив «Товариство братньої допомоги», багацько робив для об'єднання й підтримки емігрантів. Помер при кінці 1864 р. Земляк його й товариш на засланні Брон. Залеський присвятив Желіговському некролога в «Roczniku Towarzystwa histor.-literack.» в Парижі р. 1866 (Щурат В. — Літературні начерки. Львів, 1913, стаття—«Шевченко - Желіговський - Чечот»; Piotr Chmielowski—Historia literatury polskiej. Warszawa, 1900, t. V, 225—233; Leonard Sowiński—O niewydanym dramacie Antoniego Sowy. «Ateneum», 1884, t. 4; Paulina z L. Wilkońska—Moje wspomnienia o życiu towarzyskiem w Warszawie. cz. III. Warszawa 1907, розділ—Edward Żeligowski, стор. 141—146; Pamiętniki Jakóba Gieysztora z lat 1857—1865. Wilno 1913, т. I, стор. 299). В. М.

Стор. 167, рядок 8. Та волга-Мокрицький Іван Миколаєвич, управитель канцелярії Петербурзького обер-поліціймейстера, українець з Пирятинського повіту, давній знайомий Шевченків.—мабуть через Є. Гребінку, якому по жінці доводився небожем (див. Модзалевский В. Л.—Малоросійській Родословникъ, т. IV, Київ, 1914, стор. 582—583). Поет не кидався цієї знайомости й потім. Так, під 6 квітня маємо запис про зустріч з дружиною Мокрицького, Марією Львівною, з якою—пише Шевченко—«встретились, как старые знакомые». Останній лист Шевченка, з 24 лютого 1861 р., був адресований тому ж таки Мокрицькому—це привітання з іменинами й бажання «повеселиться по прошлогоднему». З листа видно, що Шевченко бував у Мокрицьких, С. Є.

Стор. 167, ряд. 10—12. «Он (Мокрицкий) мне посоветовал сбрить бороду, чтобы не произвести неприятного впечатления на его патрона, графа Шувалова». Кониський зауважає, що ця «порада—зголоти бороду—мала на той час свою рацію. Жовнірам, хоч би й вислуженим вже, не можна було носити бороди; а Шевченко перед поліцією був нічим більше, як тільки «вислужений жовнір», і йому не варт було дратувати свого «опікуна» (Кониський О.—Тарас Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 218). Тим «опікуном» був Петербурзький обер-поліціймейстер, гр. Шувалов, перед якого мусів ставитися, вернувшись до столиці, Шевченко. С. Є.

Стор. 167, ряд. 11—12. Шувалов Петро Андрієвич, граф (1827—1889) був обер-поліціймейстером у Петербурзі, з 1861 р. управителем «III Отделения», далі Остзейським генерал-губернатором, а з 1866 р., після замаху Каракозова на царя—шефом жандармів до 1874 р. Згодом послушав у Лондоні й був представником Росії на Берлінському конгресі 1878 р. Шувалов на посаді обер-поліціймейстера мав не злу репутацію («выгодное для себя впечатление» зробив він тоді й на Шевченка,—див. у

журналі під 6 квітня) і навіть ніби проти своєї волі мусів прийняти призначення до «III Отделения». «Если Шувалов дорожит своим именем,—провів його туди Герцен,—то приняв, как говорят, à contre sens место (непростительная слабость!), пусть же он сделает его ненужным» (Герцен А. И.—Полное собрание сочинений и писем, т. XI, стор. 100). Один з кореспондентів Герцена прохав навіть його—якийсь час не зачіпати Шувалова, «пока он подает надежды» (Там само). Чекати довелося не довго,—вже студентські розрухи 1861 р., потім процеси Михайлова, Шелгунова та Чернишевського показали, що Шувалов цілком на місці в «III Отделении»—і Герцен друкує в «Колоколъ» ушипливу статтю «Оклеветанный графъ», яку закінчує такими словами. «Счастлив начальник, окруженный семьей таких сотрудников! Счастлива семья, собирающая вести и подслушивающая всю вселенную для передачи такому графу!» (Там само, стор. 363). Згодом, коли Шувалов став уже шефом жандармів, Герцен назвав його «Петром IV-м», натякаючи на його політичний вплив на царя. «А ты очень удачно назвал Шувалова Петром IV», — писав до Герцена з приводу цього Бакунин («Письма М. А. Бакунина къ А. И. Герцену и Н. П. Огареву. Видання М. П. Драгоманова. Женева, 1896, стор. 208). Це прізвище так і лишилось за потужним фаворитом.

С. Є.

Стор. 167, ряд. 16—17. Лазаревський Василь Михайлович (1817—1890), найстарший з братів Лазаревських, народився в хуторі під Конотопом, вчився в повітовій школі в Конотопі, скінчив 1841 р. Харківський університет кандидатом і служив у Харкові, в Оренбурзі (1847—1848 р.), потім у Петербурзі аж до самої смерті—спершу в удільному відомстві, а потім членом ради міністра внутрішніх справ та головного управління в справах друку. Пробирав себе В. Лазаревський і в літературі, переклавши з Шекспіра «Отелло» (1845), «Короля Лира» (1863) та «Макбета» (не надрукований) і низку повістей з французької мови (друкувалися в «Музеї иностранной литературы», 1847 р.). Йому ж належить кілька оригінальних нарисів, друкованих в «Отечественных Записках» і «Литературной Газеті» 40-х років, а також видана 1873 р. праця «Объ истреблении волками домашнего скота и дичи и объ истреблении волка»—про неї писав авторові Ів. Тургенев: «Монография ваша останется в литературе на ряду с подобными сочинениями С. Т. Аксакова». Після В. Лазаревського лишилось кілька не скінчених рукописів, а між ними спроба українського словника під заголовком—«Полный малороссийский Словарь».

Що-до знайомости з В. Лазаревським Шевченка, то тут стріваємося з якимсь видимим непорозумінням. У журналі читаємо: «Василь принял меня, как давно невиданного своего друга. А мы с ним в первый раз в жизни встречаемся». Тим часом вже з Орської фортеці, 20 грудня 1847 р., Шевченко послав до В. Лазаревського листа, повного таких подробиць і таким тоном писаного, які виразно вказують на

знайомість чи навіть на певну близькість кореспондентів (див. Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 353—354). Так само в дальших листах до Федора та Михайла Лазаревських Шевченко не раз згадує й про Василя, переказуючи йому привітання та запитуючи «де він тепер?» (Там само, стор. 369, 397, 400, 407), а в листі до С. Артемовського 1852 р. просто радить познайомитися з братами Лазаревськими: «Чи не зустрінешся часом з Василем або Михайлом Лазаревськими, то познакомся з ними» (Там само, стор. 367). До людей і про людей не знайомих так не пишуть і так про них не піклуються. Отже виходить наче б то, всупереч аж надто категоричному записові в журналі, що Шевченко таки здивався з Василем Лазаревським попереду. І це цілком можливо. Як знаємо з життєпису В. Лазаревського, він р.р. 1847—1848 служив у Оренбурзі, — отже міг там стрінутися з ним Шевченко, як і з братами його Федором та Михайлом. Так воно певне й було, тільки що ця знайомість менш відбилася в пам'яті поета і він про неї просто забувся, записуючи в журналі оце—«мы с ним в первый раз в жизни встречаемся». Коли Шевченко міг забути дещо з своїх творів, напр. «Пустку», зв'язану з М. Щепкиним (див. запис під 10 лютого та примітку до стор. 151), то чому не припустити, що й недовга знайомість з В. Лазаревським в Оренбурзі не зафіксувалася в його пам'яті? С. Є.

Стор. 167, ряд. 17—19. «На удивление симпатические люди эти прекрасные братья Лазаревские, и все шесть братьев как один,—замечательная редкость». Про чотирьох братів Лазаревських—Михайла, Федора, Якова й Василя—відомості подано вже попереду,—див. примітки до стор. 4, 127 і 142 та попередню до цієї сторінки примітку. Лишаються ще два, наймолодші—Олександр та Іван.

Лазаревський Олександр Матвієвич (1834—1902), знаменитий історик, народився в с. Гірявці Конотопського повіту, багато в дитинстві подорожував з старшими братами (Харків, Оренбург, Петербург), аж поки дістався до гімназії в Петербурзі; скінчив Петербурзький університет 1858 р. Ще гімназистом і студентом надрукував свої перші праці (в 1853 р.—«Указатель источниковъ для изученія Малороссійскаго края», «Украинская литературная лѣтопись» та ин.), близько стояв до редакції «Основи». З 1861 р., коли почала переводитись селянська реформа, О. Лазаревського потягло на Україну, і тут він прослужив увесь свій вік до смерті—в Чернігові, Полтаві, Ніжині й Києві. Помер на посаді члена Київської судової палати. Але по-за урядовою службою ввесь свій час віддавав О. Лазаревський науковій роботі, переважно з історії України («Малороссійскіе посполитые крестьяне» 1866 р., «Очерки малороссійскихъ фамилій», 1875—1876 р., «Павель Полуботокъ» 1880 р. і т. и.). Особливо розгорнулася його наукова діяльність з 1882 р., коли засновано було «Кіевскую Старину»: тут та ще в «Чтеніяхъ Историч. О-ва Нестора-Лѣтописца» й появились головніші праці О. Лазаревсько-

го: «Люди старой Малороссии», «Описание старой Малороссии», три томи, 1887—1901; «Очерки, замѣтки и документы по исторіи Малороссии» і багато інших. До «Кіевск. Старини» особливо тепло ставивсь небіжчик і, кажуть, пишався тією полицею, де довгим рядком стояли у його томи цього журналу. Великий і запальний бібліофіл, Лазаревський склав надзвичайно цінну збірку книг і документів, що по його смерті перейшла була до бібліотеки Київського університету. Див. «Отрывки изъ автобіографіи», «Кіевская Старина» 1902, кн. VI; «Отрывки изъ Черниговскихъ воспоминаній» (Там само, 1901, кн. III і IV), а також низку статтів про його й бібліографію в «Кіевской Старинѣ» 1902, кн. V.

Близько спізнався з Шевченком О. Лазаревський у Петербурзі, починаючи з 1858 р., що-дня стріваючись з ним у брата Михайла. «Каждый день за обедом сходились мы с Шевченком,—згадував згодом О. Лазаревський,—и каждый день приходилось слушать нам его одушевленную беседу, большею частью, впрочем, вертевшуюся на событіях дня» (Лазаревский) А.—Новопетровское укрѣпленіе. «Кіевская Старина», 1899, кн. II, стор. 293). Лазаревському довелося бути при останніх годинах життя Шевченка, а потім проважати труну його з Петербургу до Києва й Канева,—і про це він лишив цінні згадки («Послѣдній день жизни Т. Г. Шевченка»—в «Сѣверной Пчелѣ», 1861 р., ч. 48; «Гробъ Т. Г. въ Кіевѣ»,—«Кіевская Старина», 1894, кн. II). Він же перший поклав підвалини й під біографію поета, надрукувавши статтю «Дѣтство Шевченка» («Основа», 1862, кн. III). Особа поета на завжди полишила на його молодому приятелі великий слід. Ось закінчення цитованої вже статті «Новопетровское укрѣпленіе»: «Много лет прошло со времени этих ежедневных встреч с поэтом, но у меня и до сих пор сохранилась ясная память о тогдашнем благодущии Т. Г., о его живости, о его любви-обилии... Как то легко и светло было впечатление от общения с этим человеком... Живой человек, а не мертвый—был Т. Г. Шевченко!» («Кіевская Старина», 1899, кн. II, стор. 294—295).

Лазаревський й Іван Матвієвич (ї 1887 р.), скінчив курс у Петербурзькому університеті 1860 р., служив в орловському «по крестьянским делам присутствіи», потім на тій ж таки посаді в Царстві Польському. Дещо друкував з сфери законодавчої роботи в Польщі. З Шевченком стрівався, як і Олександр, що-дня у брата Михайла і часто переписував поетові його нові твори (Там само, стор. 294). У журналі поетовому рукою Ів. Лазаревського переписано лісню про Кармелюка (під 20 травня).

С. Є.

Стор. 167, ряд. 22—23. «Вечером отправились мы... слушать живописную лекцію геологии профессора Роде»... Шевченко був на останній лекції Роде: «Оптическія картины къ исторіи образования земной коры» (субота 29 березня). Відчит про «картины» Роде дає рецензія Ф. Лесгафта в «Сѣверной

Пчелѣ» за 1858 р. ч. 68: «Нѣсколько словъ о геологическихъ картинахъ г. Роде», і спомини Е. Штакеншнейдер. «Были мы, — пише вона, — в театре-цирке на представлении Роде: Образование земной коры. Это представление в 40 картинах изображает постепенное развитие поверхности до ее нынешнего состояния. Наглядно и понятно изображена земля в ее жидком состоянии газа; потом этот газ горит и после этого наружная сторона шара кристаллизуется, хладеет и твердеет и на ней показывается растительность, но потоки воды ее заносят и таким образом образуется первый слой земли, и так далее. Затем показываются превращения и в недрах ее и различные минералы и иные свойства. Картины меняются безпрестанно. И, наконец, после разных чудовищ, нам незнакомых, появляются животные знакомые и, наконец, человек. Затем были показаны, в ряде картин, твердь небесная, со светилами и их система. Затем ряд картин нашего времени и в заключение играл большой калейдоскоп» (Штакеншнейдер Е. А. — Дневникъ. «Голосъ Минувшаго», 1915, кн. XI, стор. 199).

Незабаром влада припинила лекції Роде. Як що вірити Герценовому «Колоколу» (замітка — «Архипастырское рвеніе о мракѣ»), то до заборони цієї спричинився відомий митрополит петербурзький Григорій, пославши таку скаргу до обер-прокурора Синода:

«Неоднократно доходили до меня слухи, что некто иностранец Роде в СПб., в разных высших учебных заведениях, разными картинами, не упоминая ни слова о божь-создателе, показывает, что образование нашей земли со всеми ее растениями и животными, не исключая и людей, произошло только от действия естественных сил какой-то первобытной материи, в продолжение не простых шести дней, а шести более или менее длинных периодов.

В настоящее же время, как сказывают, этот Роде уже делает свои представления публично, близ Большого театра, в цирке и, для большего привлечения народа, с торжественною музыкою.

Такое представление, явно колеблющее основание христианства и истребляющее в народе всеми христианскими народами благоговейно признаваемую и чтимую истину в создании нашей земли от Всемогущего, Премудрого и Всеблагого Творца-Бога, весьма вредно для народной веры и нравственности.

Посему покорнейше прошу ваше сиятельство, чтобы означенное даваемое в цирке представление было прекращено».

«Может, — ущипливо завважае Герцен, навівши цього доноса в «Колоколѣ», — пастыри наши умиленно мечтают, что, уничтожая свет дневной, они усугубят продажу свечей церковных!» (Герцен А. И. — Полное собрание сочинений и писемъ, т. IX, стор. 256). М. Н.

Стор. 167, рядок 33. Лавров Микола Андрієвич (1820—1875), маляр-портретник. Він був разом з Шевченком учнем у К. Брюлова та за портрет В. І. Григоровича одержав звання академіка. Ол. Н.

Стор. 167, ряд. 39—40. «Боюся, как бы мне не сделаться модной фигурой в Питере. А на то похоже». Шевченка стріли в Петербурзі справді надзвичайно тепло і земляки й чужі, і знайомі й незнайомі. Насамперед були це його давні приятелі, як М. Лазаревський, С. Артемовський; далі з нових—родина Толстих, у яких поет бував мало не кожен день (див. «Воспоминанія Т. П. Пассекъ»,—«Русская Старина», 1877, кн. X, стор. 266; порівн. «Воспоминанія Е. Ф. Юнге», стор. 166). Опріч того, сила людей хотіла бачити прославленого поета-засланця, привітати його й завести з ним знайомість. «Товарищи-художники меня полюбили,—писав сам поет до Ір. Ускова 4 липня 1858 р.,—а безчисленные земляки меня просто на руках носят» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 427). Публічно Шевченко показувався рідко, але його виступи так само притягали збільшену увагу. 21 листопаду 1860 р. відбувся якийсь добродійний вечір з участю літераторів і серед тодішніх популярних російських письменників найбільший все ж захват серед публіки збудив виступ Шевченка. «Было литературное чтение в Пассаже,—писав відомий Н. Н. Обручев, тоді офіцер генерального штаба, до Добролюбова 11 грудня 1860 р.,—с участием Достоевского, Бенедиктова, Майкова и Шевченко. Стихотворцев Б(енедиктова) и М(айкова) принимали с большими аплодисментами, по два раза заставляли читать стихи. Шевченку же приняли с таким восторгом, какой бывает только в Итал(ьянской) опере. Шевченко не выдержал, прослезился и, чтобы оправиться, должен был уйти на несколько минут за кулисы. Потом читал малороссийские стихи, слов публика большею частью не поняла, но за то насладились мелодичностью его говора» (Княжнин В.—Добролюбовскій архивъ. «Завѣты», 1913, кн. II, стр. 93—94). Характерно, що листа свого Обручев писав з Парижу—отже і його про цей виступ хтось повідомив з Петербургу, а він, як цікаву новину — переказав далі. Про той пам'ятний виступ Шевченка та надзвичайно теплу зустріч, що йому зробила тоді публіка, маємо і ще кілька переказів (див. Пантелеев Л. Ф.—Изъ воспоминаній прошлаго. СПб, 1905, стор. 152; Штакеншнейдер Е. А.—Дневникъ. «Русскій Вѣстникъ», 1901 кн. VIII стор. 415—416; порівн. «Кіевская Старина» 1901, кн. IX, Документы..., стор. 96). Не можна сказати, щоб ця популярність не шкодила поетові, не обтяжала його, бо заважала не тільки працювати, а й просто увійти в себе, з'осередитися після десятирічного перебування в пустині. Розповідаючи про свої щоденні зустрічі з Шевченком, О. Лазаревський свідчить, що в розмовах своїх він переважно спiniaвся тоді «на событіях дня, на встречах... с старыми приятелями и жалобах на постоянное приобретение новых, спешивших знаменовать свое знакомство с поэтом дорогими обедами у разных Дононов» (Лазаревскій А.—Новопетровское укрѣпленіе. «Кіевская Старина», 1899, кн. II, стор. 293). Та і в самого Шевченка з приводу одного з таких несчисленних обідів вирвалося досадливе: «Нужно где-нибудь спрятаться» (запис під 3 квітня); або ин-

шим разом: «Приїжджал Смаковський просить меня обедать... Я спал, — меня, спасибо, не разбудили. И я под предлогом болезни не поехал на лукулловский обед» (під 5 квітня). Починаючи з приїзду Шевченка до Петербургу, журнал його робиться суцям калейдоскопом зустрічів, знайомостей, осіб; сторінки журналу аж рябіють од прізвищ давніх і нових знайомих; поета просто ловлять, обгодовують обідами і вечерями. Звичайно, це була не сама тільки мода на все надзвичайне, а й потреба виявити своє спочуття жертві режиму, і цілком слушно вбачає тут біограф Шевченків «живий суд історії»: «Суд цей розпочавсь іще в Астрахані в серпні р. 1857... Історія казала: судити з одного боку Шевченка за його «баламутні вірші», а з другого — третеодділенську юстицію за її «справедливість». Скрізь по дорозі з Астрахані до Петербурга ми чули той суд і присуд. Тепер прийшла черга до Петербурга» (К о н и с ь к и й О. — Тарас Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 220—221). С. Є.

Стор. 167, рядок 41. Л у к а ш е в и ч Олекса, художник, скінчив Академію Мистецтв р. 1839, як стипендіят «Корпуса путей сообщения». Шевченко звиває його «учеником и любимцем великого Брюлова» (запис під 5 травня). Певне в майстерні спільного вчителя вони й сприятеливали. Ол. Н.

Стор. 168, ряд. 2—3. Образ «дресированного медведя», що пригадавсь Шевченкові, як він побачив новий будинок Ермітажу, не вперше оце прикладає поет до Миколи І. Порівн. у «Сні»: двері відчинились і —
Неначе з берлоги
Ведмідь виліз. Ледве-ледве.
Переносить ноги.

І далі:

Дивлюся я, що дальш буде,
Що буде робити
Мій ведмедик? Стоїть собі.
Голову понурив
Сіромаха. Де ж ділася
Ведмежа натура?

Образ до Миколи І, з його, мовляв Герцен, «железной лапой», справді дуже влучно добраний. С. Є.

Стор. 168, рядок 7. Дзюбина Л. Н., — очевидно знайомого ще з академіцьких часів, Шевченко згадував на засланні, в листі до В. Лазаревського: «Поклоніться гарненько од мене Дзюбину, як побачите. Добряга чоловік [коли ви знакомі]. Нагадайте йому про Излера і ростягаї, про Адольфинку і прочіі дива. Скажіть, що я його частенько згадую» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 354). Ім'я Дзюбина стрінемо кілька разів і далі в журналі. С. Є.

Стор. 168, рядок 15. К о ж о р е в Василь Олександрович (1817—1889), що його далі Шевченко зве «откупщиком-литератором», вийшов з міщанських

низів і через свої фінансові здібності доробився до мільйонів. Розжився він найбільше на горілчаних «откупах». В кінці 50-х років виступав з ліберальними промовами й горнувся до літераторів; йому належить і кілька статтів на економічні теми в «Русскомъ Вѣстникѣ». Де і як познайомився з ним Шевченко, а також чим у йому зацікавився—не відомо.

С. Є.

Стор. 168, рядок 20. Сошальського ймення часто згадується на останніх сторінках журналу, часом з епітетом «обязательный». Він то гостить поета у себе, то розвозить його по знайомих, по ресторанах та інших таких місцях. Відомостей про його не маємо. Кониський зве його багатим дідичем, «багатирем-дуксю» («Шевченко-Грушівський», т. II, стор. 332).

С. Є.

Стор. 168, ряд. 20—21. Кржисевич Марія Степанівна (1824—1905), по батькові Задорожня, була небогою Гр С. Тарновського, однією з тих «молоденьких дівчат», що їм у листі до Тарновського з 1842 р. Шевченко обіцяв переслати «Черницю Мар'яну» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 345 і 347). В тому ж році молоденька Задорожня вийшла заміж за Кржисевича (Шевченко це прізвище пише—Гжисевич і Гресевич) і переїхала до Петербургу, де з нею певне й познайомився Шевченко особисто. Кржисевич була дуже близька до музичного гуртка М. Глінки та його сестри Л. І. Шестакової; з Глінкою вона познайомилася ще 1838 р. в Качанівці у Тарновського («Записки М. И. Глинки», «Русская Старина», 1870, кн. IX, стор. 277; кн. X, стор. 393—394; порівн. Кузнецов К. А.—Глинка и его современники. Москва, 1926, стор. 10) і з ним опісля багато листувалася (див. в «Полномъ собраніи писемъ М. И. Глинки». СПб. 1907). Між иншим Глинка присвятив їй свій романс «Не называй ее небесной» («Русская Музыкальная Газета», 1905, ч. 18, стор. 535) і через неї листувався з своєю нареченою Е. Керн («К биографии Глинки». «Музыкальная Летопись», сб. II. Петроград, 1923, стор. 49). «Хорошенькая, веселая и приветливая барынька», як її описує Глинка, Кржисевич не була щаслива в своєму особистому житті, розійшовшись з чоловіком. Мабуть на це й натякає Шевченко в журналі: «Зашли к землячке М. С. Гресевич и она нас встретила резвая, веселая, молодая, как и десять лет назад. Чудная женщина,—ее и горе не берет. А горя у нее не мало» (запис під 6 травня).

С. Є.

Стор. 168, ряд. 30—31. «Бронзовый конь» — опера Обера. Обер Даніель-Франсуа-Еспрі (1782—1871)—знаменитий французький композитор. Уславився операми, здебільшого в стилі комичному. Найцікавіша з них «Фенелла» (1828), що проложила дорогу для «Вільгельма Телля» Россіні та «Роберта-Диявола» Меєрбера. З комичних опер Оберових найпопулярніші «Фра-Дияволо» та «Бронзовий кінь»,—«Фра-Дияволо» ще й досі не виходить з репертуару. За часів Шевченка на петербурзькій сцені ставилися з опер Обера ще такі: «Баядерка», «Наречена», «Чорне

доміно», «Гонзаго»; «Фенелла» в сезоні 1857—58 р. мала величезний успіх. А. Вольф зазначає, що «постановка оперы была довольно прилична для того времени» («Хрон. Петерб. театр. съ 1855 по 1881 г.», стор. 110) Того-ж сезону відновлений «Бронзовий кінь» ішов з меншим успіхом (див. наступну примітку про Петрова). *Дм. Р.*

Стор. 168, рядок 32. Петров Осип Опанасович народився 1807 р. в Єлисаветі, помер 1878 року в Петербурзі Був родом з «податного сословия» (Вольф А.—Хроника Пет. театровъ. СПб. 1877, стор. 42). Надзвичайно талановитий самовродок. Змалку мав велику охоту до співу і за це дядько його, гуртовщик, у якого жив сирота-хлопець, прогнав його від себе. Року 1826 Петров дебютував у Єлисаветі в п'єсі «Казак-стихотворец» (текст Шаховського, муз. Кавоса, 1812 р.). Року 1830 Петров дебютував у Петербурзі в ролі Зороастра в опері Моцарта «Волшебная флейта» з великим успіхом і з того часу невпинно працює над своїм артистичним розвитком до самої смерті, виконавши протягом свого життя по-над 130 найрізноманітніших ролів. Петров мав могутній голос надзвичайно широкого діапазону (низький бас із прекрасними баритоновими верхами) і чудесного тембру, до того ж мав однакову здібність як до комічних, так і до драматичних ролів. Для його писав ролі Сусанина й Руслана Глінка, Мельника—Даргомижський і т. и. Так само добре співав Петров і в італійських операх, де він з славою конкурував із найкращими світовими італійськими співаками. Голосовий орган (що-до витривалості) мав Петров надзвичайно міцний і зберіг свій голос до самої смерті, не вважаючи на те, що йому доводилось іноді виступати по двічі одного дня, а також співати й хворому¹⁾. На протязі всієї своєї артистичної кар'єри Петров пропустив тільки один спектакль—того дня, як умер у його син, і ще за чотири дні до своєї смерті співав на сцені. В кінці п'ятдесятих років, коли слухав Петрова Шевченко, повернувшись із заслання, Петров був в апогеї свого таланту. Як справжній, серйозний і глибокий артист, Петров ніколи не вимагав для себе тільки головних ролів і охоче виконував також ролі другорядні, завжди даючи в них яскравий художній тип.

У незначній опері Обера «Бронзовий кінь» Петров співав ролю мандарина Теїн-Синча, що літає в повітрі на бронзовому коні. Опера ставилася розкішно і з 1837 року до 1855 йшла 53 рази, а з 1858 року (по відновленні в цьому році) до 1881 р. йшла всього 12 раз,—це з'ясовується зростом музичної культурності серед петербурзької публіки. (Вольф А.—Хроника, ч. I, стор. 54; ч. II, стор. 111, 147). Шевченко, як людина тонкої артистичної вдачі, до діла зазначив, що весь успіх цієї опери полягав у розкішній постановці, «а все остальное—чепуха». *Дм. Р.*

¹⁾ Як зазначає В. Стасов, у тридцятих роках, та й далі якийсь час, склад співаків державної опери був дуже невеликий, і дирекція над міру експлуатувала видатніших артистів.

Стор. 168, ряд. 34—43, стор. 169, ряд. 1—48. Переписаний на цьому місці в журналі вірш Беранже, в перекладі В. Курочкина, «Навуходоносоре» — певна річ, не міг тоді бути надрукований з цензурних причин. «Прекрасное и меткое стихотворение», як охарактеризував його Шевченко, і збереглося в його власноручному записові. С. Є.

Стор. 170, рядок 5. Елькан Олександр Львович (1819—1869) — третьорядний театральний і музикальний критик, фельетонист та перекладач 30—60 років минулого століття, співробітник «Съверной Пчелы», «С.-Петербургских Вѣдомостей», «Театрального и Музыкального Вѣстника», «Иллюстрацій» та інших виданнів. Була це постать надзвичайно колоритна з побутового боку. «Элькан—по происхождению иерусалимский гражданин, но выдававший себя потомком татарского или арабского владыки—наверное не знаю—Эль-Хана», — так характеризувала його сестра Пушкина (Павлищев Л.—Изъ семейной хроники. Воспоминанія объ А. С. Пушкинѣ. Москва, 1870, стор. 107). «Встретила Элькана,—писала вона ж таки в листі до чоловіка в 1836 р.—Такой же как был. Попрежнему подражает Александру в costume, в бакенбардах, даже в походке... Он очень умен и любезен» (Там само, стор. 410). Элькана не раз під більш-менш прозорими псевдонімами виводила тодішня преса. «Кто это: L. Сапе?—читаемо напр. у фельетоні «Съверного Меркурія» і далі відповідь:—Если ты не имел случая встретиться с ним где-нибудь, то должен знать его по слуху. От Триумфальных ворот до Выборгской заставы он почти в каждом доме известен. На него стоит только взглянуть, чтобы отгадать его родоприсхождение. Неужели никогда не случалось тебе видеть среднего роста человечка, довольно хорошо одетого, в очках, сутуловатого, с плутовскими глазами, как ворона крыло волосами и такими же огромными бакенбардами, уподобляющими его орангутангу?... Покойный Княжнин для комедии «Хвастун» и Лафонтен наш, Крылов, для басни «Лжец» — могли бы позаимствоваться от сего человечка еще многими чертами для изображения характера своих героев: едва ли в целом Петербурге найдется кто другой, могущий превзойти его в этих двух свойствах. Но как ложь и хвастовство не поставляются в наше время пороками, то и L. Сапе был бы еще сносен, если бы не имел многих других худших качеств. Покойный Грибоедов удачно срисовал с него многие черты для своего Загорецкого о котором сказал Чацкий:

При нем остерегись—переносить горазд,
И в карты не садись—продаст.

Впрочем, если ты хочешь покороче познакомиться, то прочти в «Сириусѣ» статью под названием «Человѣкъ со вкусомъ» («Пушкинѣ и его современники. Матеріалы и изслѣдованія. Вып. XXIX—XXX, Петроград, 1918, стор. 108—110; порівн. Л(ернер) Н.—Прототипъ Загорѣцкаго. «Русская Старина», 1908, кн. XII, стор. 609—610). І не тільки прототипом Загорецького можна б назвати цю колоритну постать,

що пізніше була б певне ідеальним репортером: в в йому дещо й од Хлестакова (див. у цитованій праці Павлищева, стор. 107—108, оповідання про те, як він перед приїзжою провінціалкою удав із себе Пушкіна), — і цілком можливо, що й Гоголь не однією покористувався од Елькана рисою, пишучи свого невмірущого Івана Олександровича з його класичним—«ну, что, брат Пушкин!»

Власне таким показується перед нами Елькан і в записках Шевченка: «вездесущий, вечный жид, брехун Елькан», «всеведущий Елькан». З листів Шевченка до Кухаренка, Гулака-Артемовського та автобіографічної повісті «Художник»—видко, що Елькан належав до гуртка перших петербурзьких «ширих приятелів» поета, себто—до тієї богеми, серед якої обертався Шевченко за своїх академіцьких часів (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 345). Елькан не був учнем Академії Мистецтв, як гадав Кониський («Тарас Шевченко-Грушівський», т. I, стор. 91); він служив за перекладача при головному управлінні «путей сообщения» (цим і пояснюється вираз поета в листі до Кухаренка: «Елькан джеркоче на всіх языках так, як і перше»,—див. «Твори», т. II, стор. 349). Постать цього приятеля описав Шевченко в повісті «Художник» рисами, що нагадують наведену вже його характеристику. «Странное явление этот Элькан (у тексті повісті помилково—«Элькин» и «Лев Александрович». С. Є.): нет языка, на котором бы он не говорил, нет общества, в котором бы он не встречался, начиная с нашей братии и кончая графами и князьями. Он как сказочный волшебник, везде и нигде: и на Английской набережной, у конторы пароходства, приятеля за границу провожает, и в конторе дилижансов, или даже у средней рогатки тоже провожает какого-нибудь задушевного москвича, и на свадьбе, и на крестинах, и на похоронах, и все это впродолжении одного дня, который он заключает присутствием своим во всех трех театрах. Настоящий Пинетти! Его иные остерегаются, как шпиона, но я в нем не вижу ничего похожего на подобное создание. Онъ в сущности неумолкаемый говорун и добрый малый и в добавок плохой фельетонист. Его еще в шутку называют вечным жидом, и этот титул он сам находит для себя приличным. Он со мною иначе не говорит, как по-французски, за что я ему весьма благодарен, так как это для меня хорошая практика» (Шевченко Т. — Поэмы, повести и рассказы..., стор. 321—322). Ельканові Шевченко переказує привітання з Новопетровського в 1852 році («Твори», т. II, стор. 367), а з другого боку певне і «всеведущий» Елькан не спускав з ока поета, бо ж то від його Кухаренка дізнався 1851 р. про справу Шевченка та його перебування на засланні («Изъ переписки Шевченка съ разными лицами». «Кіевская Старина», 1897, кн. III, стор. 453). С. Є.

Стор. 170, ряд. 32 — 33. Відчит про тодішню художню виставку в Академії Мистецтв подала «Съверная Пчела» (1858 р., ч. 81,—фельетон «Газетныя замѣтки»). Автор відчиту теж зазначає дві картини Ерассі, «написан-

ные им под руководством Калама». З картин самого Калама зазначено: «Лес, часть озера четырех лесных городов (sic!) и еще 2 вида Швейцарии, гравированные им самим».

М. Н.

Стор. 170, рядок 38. Контський Антон Григорович (1816—1899)—талановитий польський піаніст та композитор салонного характеру. З гучним успіхом концертував, як піаніст-віртуоз, по великих державах усього світу. З 1857 року заснував у Петербурзі школу фортепіанової гри й осів там на постійне перебування. За оповіданням К. Юнге Кониський переказує, що Контський часто долучався в господі у Толстих до Шевченка й знаменитого трагика Ольдріджа, коли вони співали одно одному своїх народніх пісень: Контський «або підгравав Тарасові українські пісні або наганяв тугу величними звуками Моцартового Requiem або після того звеселяв слухачів мазуркою Шопена» (Кониський О.—Тарас Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 250).

Дм. Р.

Стор. 171, рядок 1. Соколов Іван Іванович (1823—1910), професор Академії Мистецтв; один з перших між російськими малярами взявся до картин з українського побуту, хоч сам не був українцем («Проводы в город парубков, назначенных в рекруты», «Малороссийские девушки, гадающие по венкам о замужестве», «Кобзарь», «Возвращение с ярмарки», «Малороссийская свадьба» та ин.).

Ол. Н.

Стор. 171, рядок 13. «Бедный безталанный генерал Корбе»—мабуть чи не генерал-майор Іларіон Михайлович Корбе (народ. 1811 р.). Це був катеринославський поміщик, але мав невеличкий маєток і на Чернігівщині поблизу Тарновських (Милорадович Гр.—Родословная книга Черниговскаго дворянства. СПб. 1901, т. I, стор. 262, т. II, стор. 187; порівн. «Записки М. И. Глинки» «Русская Старина», 1870, кн. IX, стор. 280). Певне через Гр. Тарновського спізнався був з Корбе і Шевченко; 1842 р. поет писав Тарновському про надруковану вже тоді поему «Гайдамаки»: «по вашему реестру я поручил И. М. Корбе раздать экземпляры» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 345).

С. Є.

Стор. 171, рядок 10. Так звану «Севастопольскую песню», надзвичайно популярну в свій час, склали офіцери, що збирались вечорами у начальника штаба артилерії Крижановського, — серед них був і Л. М. Толстой (тоді приписано було йому цілу пісню). В цій пісні, як писав «один из участников в составлении севастопольской песни» («Русская Старина», 1884, кн. II, стор. 455), виявилось «настроение умов севастопольцев, с горечью и присущим русским людям юмором видевших неумелость некоторых из своих вождей». Наводимо початок пісні з списку М. Венюкова («Русск. Старина», 1875, кн. II, стор. 442—443),—мова в ній про бій 4 серпня 1855 р. на р. Чорній:

Как четвертого числа
Нас нелегкая несла
Горы обирать,
Горы обирать.
Барон Вревский-генерал
К Горчакову пристававал,

Когда под шофе,
Когда под шофе:
«Князь, возьми ты эту гору,
Не входи со мною в ссору:
Не то донесу,
Не то донесу»... і т. д.

В «Толстовскомъ Ежегодникѣ» (1912 р., стор. 300) вміщено «Напев сева-
стопольской песни» в запису С. Л. Толстого з голосу Л. М. Толстого.
П. Ф.

Стор. 171, ряд. 19—20. Хрулев Степан Олександрович (1807—1870), відомий тоді бойовий генерал, один з оборонців Севастополя. Попереду брав участь у польській кампанії 1831 р., в поході на Угорщину 1849 р., в Ак-Мечетській експедиції 1853 р. Під Севастополем 1855 р. Хрулев виявив велику одвагу, був ранений. Згодом командував армейським корпусом.
С. Є.

Стор. 171, рядок 24. Рамазанов Микола Олександрович (1815—1867), різьбяр, родом з акторської родини і сам з 7 років танцював на сцені Великого театру. Скінчивши р. 1839-го курс в Академії Мистецтв, Рамазанов посланий був державним коштом до Італії й повернувся звітлія 1846 р. та віддався педагогічній праці в Московській школі маллярства. Праць різьбярських залишилося після Рамазанова багато, але видатних між ними нема. Для нас найбільш із них цікава — погруддя Шевченка, якого мармуровий примірник був на Шевченківській ювілейній виставці 1911 р. у Москві (з збірки княжни Кугушевої; є також алебастрові копії). Крім того видав Рамазанов книжку «Матеріали для історії художествъ въ Россіи» (Москва, 1863).
Ол. Н.

Стор. 171, ряд. 25—26. «Смотрел в цирке-театре «Москаля-Чарівника». Очаровательный Семен». Довелося, таким чином, Шевченкові побачити трьох найкращих виконавців цієї ролі — Щепкина, Соленика й Артемовського. Усі три — актори сильної, хоч і різної вдачі; гарно знали вони український побут, але кожен з них, звичайно, утворював свій власний тип. Соленик здавався Шевченкові «проще и изящнее» за Щепкина. Куліш, присвятивши грі Солениковій в цій ролі докладну статтю, з захопленням писав, що Чупрун Артемовського—«это полное олицетворение малорусского простолюдина, простодушного, веселого и совершенно довольного своим положением. Вы видите перед собою не дурака, над которым смеетесь... Он смешит вас и в то же время нравится вам, как личность...» А далі зазначає Куліш такі риси, що вони, очевидно, особливо приваблювали до себе українських глядачів. Артемовський, якому частенько доводилося співати драматичні партії в операх, умів і в цій ролі передати серйозне почуття до Тетяни, чого ми не знаємо в інших виконавців (П. Ку-

лишь — Объ игрѣ г. Артемовскаго въ малороссійской оперѣ «Москаль-Чарівникъ». «Русскій Вѣстникъ», 1857, дек., кн. 2, «Соврем. Лѣтопись», стор. 224—227). Не диво, що Артемовським так захопився в цій виставі Шевченко. Рл.

Стор. 171, рядок 31. Воробйова (Петрова) Ганна Яковлевна (1816 — 1901) — дружина славнозвісного баса Осипа Петрова — видатна оперова співачка. Змалечку вчилася в балетному класі Дидло, а потім у класі співу Сапієнці в Петербурзькій театральній школі. Була хористкою державної опери, а з 1833 року почала виступати й на відповідальних ролях і завжди з великим успіхом. Мала чудового тембру, сили й краси контральто. М. І. Глінка захопився прекрасними голосовими даними співачки, а також її надзвичайною музичністю та темпераментністю виконання й написав для неї нову сцену в опері «Жизнь за царя» («У монастыря»), що з того часу зробилася найулюбленішою частиною всієї опери. Була Г. Я. також першим чудесним виконавцем ролі Ратмира в опері «Руслан и Людмила». Мала такого широкого регістру голос, що дирекція доручила їй виконання партії для чоловічого голосу в опері «I Puritani» Белліні. Отже ця партія зірвала чудовий голос співачки, і вона мусіла 1845 р. покинути сцену, проспівавши всього десять років. П. Веймар (див. статтю в «Музыкальномъ Словарѣ» Г. Римана, стор. 263) зазначає, що Петровій було доручено співати 1844 року партію чоловічого голосу і ставить у зв'язок із цим те, що Петрова бевпосередньо після цього залишила сцену (1845 р.). Отже А. Вольф, описуючи ще сезон 1839 — 40 року, зазначає: «Госпожа Петрова, между прочим, пела баритонную партію (Ричарда) в «Пуританах». Такой неслыханный факт в летописях оперы, кажется, не произвел в то время никакой сенсации. Критика даже не обратила на это внимания» («Хроника» .., ч. I, стор. 83). З Петровим вона одружилася року 1837, а 1886 року осліпла. Народилася, жила й померла в Петербурзі.

А. И. Вольф так описує виступ Воробйової 27 листопаду 1836 р. в залі Великого театру (перша вистава «Жизни за царя»): «Поднялась завеса третьей раз, на сцене Воробьева-Ваня, и она запела чудную свою арию; звуки ея бархатного чистейшего контральто полились прямо из души, хватая за душу самых хладнокровных слушателей. Самый закоренелый немец-контрапунктист и тот бы растаял. Так певали только Виардо и Лавровская» («Хрон. Пет. театровъ», т. I, стор. 56). 18 жовтня 1837 р. в бенефіс Петрова Воробйова, вже жінка його, співала тільки що написану для неї Глінкою сцену «У монастыря». «Новая ария, исполненная Петровою с необыкновенным жаром и увлечением, произвела решительный фурор» (Там само, стор. 65). Дм. Р.

Стор. 171, рядок 37. Некрасов Микола Олексієвич (1821—1877) знаменитий російський поет і журналіст, почав літературну діяльність 1839 р.; в

1858 р., коли Шевченко записав у журналі: «с успехом... доказал..., что Некрасов не только не поет, но даже стихотворец аляповатый» — він мав уже чималу популярність, хоч більшість його найкращих творів вийшла пізніше, після смерти Шевченка. Цим почасти й пояснюється занадто сувора, зневажлива оцінка поезії Некрасова, «печальника горя народного», хоча з боку Шевченка вона взагалі ніби трохи несподівана, а тим більше, що не була випадкова, нав'язана якимсь тимчасовим настроєм. Чалий згадує, що й пізніш, коли у його в Києві р. 1859 був Шевченко, він, оповідаючи про свої знайомості з петербурзькими літераторами, «критиковал Некрасова» («Жизнь и произведения Т. Шевченка», стр. 147). А в той же час, як знаємо з журналу, Шевченко дуже захоплювався творами громадянського змісту Бенедиктова, В. Курочкина та ин. Що за причина, що до Некрасова він ставився инакше — з певністю не можна сказати. Може, заважив тут вплив С. Т. Аксакова, котрий «так не любил» Некрасова (лист до С. Т. Аксакова 1854 р. І. С. Тургенева. — Гутьяр Н. М. — И. С. Тургеневъ. Юрьев, 1907, стор. 255), а до думок Аксакова тоді ставився Шевченко з особливою увагою. Згадаймо також, що й Куліш, до літературних поглядів якого Шевченко дослухався, вважав Некрасова за «ворога» («Письма П. А. Куліша». «Чтенія въ Истор. Об-вѣ Нестора-Лѣтописца», кн. XVI, в. 4, стор. 111). Відограла може свою роль й чутки про особисте життя Некрасова, які вже тоді ставили під підозріння народолобство цього поета, а трохи згодом викликали в «Колоколѣ» Герцена такі рядки: «Мы не привыкли к барышникам, отдающим в рост свои слезы о народном страдании, ни к промышленникам, делающим из сочувствия к пролетарию оброчную статью» (Гутьяр Н. М. — И. С. Тургеневъ, стор. 237). Можливо й те, що Шевченко не міг забути різкої критики Белінського та свою нелюбов до його переніс і на Некрасова, що його високо ставив Белінський.

Важко нам тепер установити напевне, чи був навіть знайомий особисто Шевченко з Некрасовим. У мемуарах Никитенка читаємо: «10 марта 1859 г. Вторник. Обед у Дюссо, данный литераторами в честь актера Мартынова. Собралось человек сорок. Мартынову поднесли письмо, подписанное всеми присутствовавшими, и портреты их в прекрасно переплетенном альбоме. Письмо прочитал за обедом Дружинин, во время тоста. Потом Некрасов прочел стихи в честь Мартынова. Обед был весел и оживлен, но без криков, возгласов и всяких излишеств, какими обыкновенно отличаются наши триумфальные обеды. Все было искренно, просто и потому хорошо. Да, я забыл еще, что А. Н. Островский произнес довольно длинную речь от имени драматических писателей. Я за обедом сидел между Шевченко и Языковым» (Никитенко А. В. — Записки и дневникъ, т. II, стор. 140). Беручи на увагу, що людей на обіді було не дуже багато та що «обед был весел и оживлен... все было искренно, просто», Некрасов та Шевченко могли легко познайомитися, як що тільки не були вже знайомі попереду. Але все ж певне

знайомість їхня лишилась тільки формальною й ніяких слідів її ми не знайдемо. Парадоксальний присуд Шевченка в журналі, — правда, не одинокий у великій літературі про Некрасова, — був чи не єдиним виявом взаємних стосунків з Шевченкового боку.

З боку Некрасова маємо ще кілька. Насамперед треба нагадати, що на смерть Шевченка Некрасов озвався таким віршем:

Не предавайтесь особой унылости:
 Случай предвиденный, даже желательный —
 Так погибает по божьей по милости
 Русской земли человек замечательный.
 С давняго времени—молодость трудная,
 Полная страсти, надежд, увлечения,
 Смелыя речи, борьба безразсудная,
 Вслед за тем—долгие дни заключения...
 Все он изведал: тюрьму петербургскую,
 Справки, доносы, жандармов любезности,—
 Все—и раздольную степь оренбургскую
 И ее крепость. В нужде, неизвестности
 Жил он солдатом, с солдатами жалкими,
 Жил оскорбляемый всяким невеждою;
 Мог умереть он, конечно, под палками,
 Может, и жил только этой надеждою...
 Но сократить не желая страдания,
 Поберегло его в годы изгнания
 Русских людей провиденье игривое;
 Кончилось время его несчастливое,—
 Все, чего с юности ранней не видывал,
 Милое сердцу ему улыбалось...
 Тут ему бог позавидовал:
 Жизнь оборвалася!..

Вірш цей, датований лютим 1861 р., Некрасов ніби подиктував був 1876 р., вже зовсім слабим, своїй сестрі («Зоря», 1886, стор. 87) але є й інша історія його. В. Веденев подав таку версію: Некрасов зложив цього вірша на Шевченковому похороні і тоді ж таки списав його на папері; але з огляду на небезпечні часи папірець той розірвав на двоє і зберіг саму ту половину, що з римами, і тільки перед смертю поновив цілий текст (Веденев В.—Памяти Т. Г. Шевченка. «Русскія Вѣдомости», 1901 р. ч.ч. 56 — 57; порівн. Ефремов С.—Шевченкові роковини і російська преса. «Л.-Н. Вістник», 1901, кн. VII, стор. 45). Вперше надрукувала цей вірш «Зоря» в 1886 р., а з російських виданнів увійшов він, з невеличкими одмінами, лиш в останнє видання 1920 р. під ред. К. Чуковського.

Вдруге довелося Некрасову висловити свою про Шевченка думку в 1867 р., як експертові, разом з О. Пипіним та М. Костомаровим, у судовій справі між двома видавцями Шевченкових творів, Лисенковим та

Кожанчиковим. Некрасов поставив собі за мету довести внутрішній зв'язок поміж усіма творами Шевченка і неможливість через те розривати їх, видаючи якимись окремими випадковими збірками. По дорозі торкнувся він і загальної оцінки Шевченка, як поета. З Шевченка, на думку Некрасова, «был поэт глубоко и исключительно национальный, специализировавшийся для себя отдельную область, воспроизведению которой он посвятил всю свою жизнь и из которой не выходил ни однажды, — именно, задачей его поэзии было изображение народной жизни родной ему Украины» (Єфремов С. — Шевченко на літературних позвах. «Наше Минувле», 1919, кн. I — II, стор. 47). Цю думку Некрасов ілюстрував прикладами з-поміж Шевченкових поезій, виявляючи глибокий пієтет до творчості українського поета. (Докладніше див. у акад. Лободи А. — Шевченко і Некрасов. Збірник «Шевченко та його доба», т. I, стор. 99 — 108; загальні праці про Некрасова: Александровский Г. В. — Н. А. Некрасовъ и его поэзия. Київ, 1903; Мережковский Д. — Двѣ тайны русской поэзии. Некрасовъ и Тютчевъ. СПб. 1915; Евгеньев В. — Н. А. Некрасовъ. СПб. 1914; Чуковский К. — Некрасов как художник. Петербург, 1922; Эйхенбаум Б. — Сквозь литературу. Зб. «Вопросы поэтики», в. IV. Ленинград, 1924).

А. Л.

Стор. 172, рядок 3. Про «званный обед» у Толстих 12 квітня кілька додаткових подробиць подає К. Юнге. «Через несколько дней (по приїзді поета) у нас был обед в честь Шевченка, на котором присутствовали, кроме наших общих друзей, еще многие его земляки-малороссы, между прочими и Маркович (Марко Вовчок); говорилось много искренних и трогательных речей; говорил и отец мой; Шевченко был так растроган, что не мог кончить своей речи от слез» (Юнге Е. — Воспоминанія, стор. 164 — 165). Пишучи свої згадки через багато літ, Юнге помилилася тільки що-до присутності на обіді Марка Вовчка: до Петербургу Марковичі перебралися геть пізніше і Шевченко з авторкою «Народніх Оповіданнів» тоді не був ще знайомий, інакше напевне одзначив би оту цікаву для його знайомість у журналі.

С. Є.

Стор. 172, рядок 8. Старов Микола Дмитрович був учителем у дочки гр. Толстого, К. Юнге. Вона так його характеризує в своїх згадках: «Поклонник Грановского, Белинского и Герцена, был большой идеалист и мечтатель, но вместе с тем удивительно живой человек. Большой шутник и весельчак, он хранил в душе постоянное недовольство собой и горячую скорбь о страданиях человечества... Он был до бесконечности впечатлителен, страшно увлекался, меры ни в чем не было у этого человека... Несмотря на свой ум и начитанность, он был настолько необуздан, что заносился в своих речах иногда до абсурдов, но всегда был вполне искренен, и потому имел влияние на окружающих, в особенности на молодые умы, и влияние, во всяком случае, хорошее»

(Юнге Э. — Воспоминанія, стор. 145 — 146; порівн. «Кіевская Старина», 1885, кн. II, стор. 237). Його «почти либеральное слово», сказане на обіді, записано в журналі під 17 квітня. Цікава сама думка цього «признательного слова» Шевченкові за те, що він подав «великий пример всем современным нашим художникам и поэтам». С. Є.

Стор. 172, ряд. 17 — 18. Остроградський Михайло Васильович (1801 — 1861), знаменитий математик, член не тільки Російської, а й багатьох закордонних академій, народився на Полтавщині, початкову освіту побірав у Полтаві, університет скінчив у Харкові. Шевченків запис у журналі подає незнану рису з біографії цього видатного вченого, а саме — що він, очевидно, не цурався українських справ і був близький з українськими діячами. В автобіографічній повісті «Художник» Шевченко розповідає про Остроградського цікавий факт з приводу «усердних поклонников веселого бога Бахуса». «Я лично и хорошо знал гениального математика нашего О. (а математики вообще люди не увлекающиеся); с ним мне случалось несколько раз обедать вместе. Он, кроме воды, ничего не пил за столом. Я и спросил его однажды: «Неужели вы никогда вина не пьете?» — «В Харькове еще когда-то я выпил два погребка, да и забастовал», — ответил он мне простодушно» (Шевченко Т. — Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 338 — 339). С. Є.

Стор. 172, рядок 25. Жадовська Юлія Валеріянівна (1824 — 1883) народилася калікою — без лівої руки, з трьома пальцями на правиці — тому Шевченко й назвав її «жалкой бедной девушкой». На літературне поле Жадовська вийшла 1844 р. Року 1846 її поезії надруковано окремою книжкою; вони викликали прихильні рецензії в журналах і тільки Бєлінський критичніше поставився був до них («в них нельзя отрицать чего-то в роде поэтического таланта. Жаль только, что источник вдохновения этого таланта не жизнь, а мечта». («Полное собр. сочинений», ред. С. Венгерова, т. X, стор. 414). В 1858 р. з'явилась нова книжка поезій Жадовської. Про неї прихильно писав Добролюбов: «Задуманность, полная искренность чувства и спокойная простота его выражения — вот главные достоинства стихотворений г-жи Жадовской» («Сочинения», т. II, СПб, 1896, стор. 181). Окремі поезії Жадовської («Нива, моя нива», «Ты скоро меня позабудешь») здобули чималої популярності. Менш успіху мали її прозові твори. Повне зібрання творів Жадовської з'явилося в 4-х томах з біографічним нарисом 1885 — 1886 р. у виданні брата поетеси П. В. Жадовського. П. Ф.

Стор. 172, ряд. 26 — 27. Енгельгардт Василь Павлович (1828 — 1910), син діди́ча, колишнього пана Шевченкового, належав до старого російського дворянського роду з Смоленської губернії. Це визначна постать поміж музичними діячами петербурзькими в другій половині дев'ятнадцятого століття: він був друг-приятель Серова, братів Стасових, Львова,

К. Булгакова, Даргомижського, особливо Глінки, з яким жив у найкращих стосунках, як свідчить про це листування його з Глінкою та спогади Л. Шестакової, сестри Глінчиної («Записки М. И. Глинки и переписка его съ родными и друзьями», СПб. 1887). Маючи добре музичне виховання, Енгельгардт брав ретельну участь у житті музичному, виступаючи й сам, як музикант. Добре грав він на фортеп'яні («Записки Глинки», «Рус. Старина» 1870, т. II, стор. 451). Головний же інтерес його життя, можна сказати—завдання всього життя був культ Глінки (теж смоленця з походження), збирання рукописів його й переховування їх од загибелі. Л. Шестакова свідчить, що Енгельгардт надзвичайно любив її брата і завжди уряджав для його музичні зібрання. В господі батьків своїх він упорядив одного разу (1850 р.) виконання написаного ще в 30-х роках F—дурного квартету Глінки,—і з таким старанням, що композитор просто не впізнав свого юнацького твору. Ще з молодих років Енгельгардт заприятелював з Глінкою, і той надзвичайно цинив цю приятель, бо Енгельгардт належав до того дуже обмеженого кола людей, які ще за життя Глінчиного встигли зрозуміти й скласти ціну його творчості. Збирання рукописів Глінчиних це величезна громадська заслуга Енгельгардтова, що на завжди дала йому місце в історії російської музики. Свою збірку, опрацьовану в тринадцятьох томах, Енгельгардт 1867 року подарував СПб. Публічній Бібліотеці, а потім ще протягом багатьох років (1885, 1887, 1890, 1891 рр.) поповнював її новими цінними вкладками (Финдейзен Н.—Каталогъ нотныхъ рукописей, писемъ и портретовъ М. И. Глинки, хран. в рукоп. отд. И. П. Б., СПб. 1898). Глінка дуже добре розумів усю вагу тієї роботи, що взяв на себе «многолюбимый и неподобный барин» (так звав Енгельгардта в листах своїх Глінка) і сам наслав до його свої рукописи, навіть виписав для цього всі свої рукописи з с. Новоспаського. Дарував Глінка Енгельгардтові й такі цінні речі, як родовий свій перстень та інше, і все це Енгельгардт передав до Публічної Бібліотеки. Як видно з листування Глінчиного, композитор доручав Енгельгартові й клопоти про видання своїх творів або переписування їх і посилання за кордон особам, що ними цікавились. Енгельгардт листувався ще з Г. Берліозом, Фр. Лістом, Д. Мейербером. У своїх «Записках» Глінка в таких теплих словах згадує Енгельгардта: «Я часто бывал у Павла Васильевича Энгельгардта: жена его, женщина приятной наружности и еще молодая, часто приглашала меня. После болезни присылали за мною карету, обшитую внутри мехом, а сверх того шубки, чтобы меня более укутать. Софья Григорьевна любила музыку. Я написал для нее романс: «Как сладко с тобою мне быть...», сл. П. П. Рындики, часто игрывал ей отрывки из новой моей оперы, в особенности сцену Людмилы в замке Черномора... Итак, мне там было очень хорошо» («Рус. Старина» 1870, т. II, стор. 377). Очевидно, сім'я Енгельгардтів давала Глінці той затишок, якого не мав самітній музикант, розійшовшись із дружиною, а надто Енгельгардт - син.

У Шевченка цей «весьма приличный юноша» викликав теж, очевидно, симпатію і не тільки «забвение прошедшему», а й «мир и любовь настоящему» та бажання мати з ним далі знайомість (див. записи під 6 і 16 травня).

По-за своїм захопленням російською музикою й культом творчості Глінкиної, В. Енгельгардт мав ще широку популярність у науковому світі як визначний астроном; власну обсерваторію свою, що містилася в Дрездені, де В. Енгельгардт проживав постійно, він подарував 1897 року Казанському університетові. Дм. Р.

Стор. 172, ряд. 28—29. Поміщиком у Шевченка, що його поет згадує тут так незлосливо («забвение прошедшему!»); був Павло Васильович Енгельгардт, «русский немец» і полковник гвардії, що жив то в Києві то у Вільні, то в Петербурзі. Р. 1829, коли 16-літній Тарас просився в науку до хлипнівського маляра, «помещику, Павлу Васильевичу Енгельгардту, только что наследовавшему достояние побочного отца своего, понадобился расторопный мальчик, и оборванный школяр-бродяга попал прямо в тиковую куртку и в такие же шаровары и, наконец, в комнатные козачки» (Яворницький Д. І.—Матеріяли до біографії Т. Г. Шевченка, стор. 8 і 18). В тій ж таки автобіографії подає поет відомості про свої обов'язки, як «комнатного козачка», про подорожування з поміщиком до Києва, Вільна та Петербургу, про сікуцію за малювання, про законтрактування в Петербурзі до Ширяєва (Там само, стор. 9—10, 18—20. Порівн. Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. 1, стор. 38—39, 45—56 і далі). Кілька аж надто виразних рисочок до характеристики Енгельгардта подано і в повісті «Художник». «Это самая крупная свинья в торжковских гуфлях»,—так охарактеризовано там його устами Брюлова, що спробував був поговорити з поміщиком про його талановитого кріпака (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 275, 276). Ту ж таки думку про Енгельгардта, тільки висловлену м'якше, вложено і в уста Венеціанову: «Помещик—как помещик! Правда, он меня с час продержал в передней; ну, да у них уж обычай такой. Что делать, обычай—тот же закон. Принял он меня в кабинете... Сначала я повел речь о просвещении вообще и филантропии в особенности. Он молча долго меня слушал со вниманием и наконец прервал: «да вы скажите прямо, просто, чего вы хотите от меня с вашим Брюловым? Одолжил он меня вчера, этот настоящий американский дикарь!» И он громко захотал. Я было сконфузился, но вскоре оправился и хладнокровно, просто об'яснил ему дело. «Вот так бы давно сказали, а то филантропия... какая тут филантропия! Деньги и больше ничего!» прибавил он самодовольно» (Там само, стор. 278). Гроші, як знаємо, й рішили долю Шевченкову перед його поміщиком, довівши справу до 22 квітня 1838 р. (Там само, стор. 288—291), коли молодий художник і прийдущий поет міг на віки обтрусити кріпацький порох із ніг своїх. С. Є.

Стор. 172, рядок 31. Згадані тут «землячки» Карташевські — це Варвара Яковлевна та її дочка Надія Володимирівна Карташевські. Варвара Яковлевна — рідна сестра Миколи Я. Макарова, чернігівця, людини активної в тодішніх українських кругах у Петербурзі. Заміжем вона була за Володимиром Григоровичем Карташевським, сином сенатора Гр. Ів. Карташевського († 1840), жонатого з сестрою С. Т. Аксакова («Полное собрание сочинений С. Т. Аксакова», т. II, вид. 1886 р., стор. 305). У Карташевських одбувались тоді українські вечірки, на яких бували, окрім петербурзьких українців, і російські літератори — Анненков, Жемчужников, Писемський, Тургенев (порівн. у листі М. Макарова до Марка Вовчка: «на вечерах моей сестры кроме Тургенева начал появляться в последнее время Писемский», — «Твори Марка Вовчка», т. I, Київ-Ляйпціг, стор. 111; лист Тургенева до тієї ж адресатки: «я часто вижусь с Шевченко, с Картошевским» — там само, стор. 26). Шевченко здружився з Карташевськими, часто бував у них, змалював портрета з Карташевської-дочки. В своїх пізніших згадках про Шевченка, «за давністю лет и старостью» дуже коротеньких, В. Я. Карташевська все ж подає кілька цікавих деталей із тодішнього життя поетового. Між иншим розповідає вона й про останній роман Шевченка з Лекерею Полусмаковою, кріпачкою Макарових, що відбувся ввесь у господі Карташевських («Изъ воспоминаній В. Я. Карташевской о Т. Г. Шевченкѣ», «Кіевская Старина», 1900, кн. II, Документи..., стор. 61—63). С. Є.

Стор. 172, ряд. 34. Долгоруков Василь Андрієвич (1804—1868), князь, на той час шеф жандармів і головний начальник «III-го Отделения», почав свою кар'єру з 1825 р., коли під час подій на Сенатському пляцу стояв на обороні Зимового палацу. Микола I закріпив ретельного корнета і потім раз-у-раз ставивсь до його прихильно. 1848 р. Долгорукова призначено на товариша військового міністра, 1853-го — на військового міністра, і він мусів прийняти на себе ввесь сором Кримської кампанії (про його тоді говорено: «по всему заметно, что военный министр пороку не выдумал»). З 1856 р. — шеф жандармів і був ним до 1866 р., коли мусів покинути свою посаду, бо «не вберіг царя» від замаху Каракозова, хоча й дуже ретельно справляв своє жандармське діло, аранжувавши напр. справу Чернишевського. Яскраву характеристику «начальника всех донощиков в России» зробив Герцен («Полное собрание сочинений и писемъ», т. IX, стор. 279 і далі). С. Є.

Стор. 172, рядок 36. Тупиця Трохим Семенович († 1870) вихованець Ніжинського лицею кн. Безбородка, де скінчив р. 1843. Служив у Петербурзі за начальника відділу в Інспекторському департаменті. Надрукував 1844 р. «О цѣли жизни челоуѣческой, по учению древнихъ греческихъ философовъ» (в «Прибавленіи къ Журналу Мин. Нар. Просв.» («Гимназія высшихъ наукъ и лицей кн. Безбородко», СПб, 1831, стор. LXXX—CXLVI). С. Є.

Стор. 172, рядок 37. Громека Степан Степанович (1823—1877), полковник корпусу жандармів, під кінець 50-х років служив за столоначальника в міністерстві внутрішніх справ і разом виступав у літературі з живо написаними статтями з приводу внутрішніх справ (в «Русскомъ Вѣстникѣ» про поліцію, в «Отечественныхъ Запискахъ», «Современникѣ», «С.-Петербургскихъ Вѣдомостяхъ»), а також кореспондував Герцену. Та він же перший розпочав з Герценом і полеміку в легальній пресі (стаття «Аннапольское дѣло» 1862 р.). 1861 р. Громеку мало не звільнили були з служби за те, що підписав відомий протест у справі Михайлова, але вже з початком польського повстання лібералізм Громеки хутко линяє й він кінчає так, як і почав. Року 1863 він іде на адміністративну посаду в Польщу, де згодом був роки з десять губернатором у Седльці. Губернатор Громека вславився своїми жорстокими заходами що-до приєднання уніятів до православія, заробивши собі тим чин тайного совітника. У французькому «Kolokol'і» за 1868 р., в замітці «Groméka le persécuteur, Groméka l'orthodoxe et furieux byzantin», Герцен так описує православну діяльність Громеки: «Французские газеты говорят об одном свирепом ландскнехте, который заставляет стрелять из ружей в крестьян-униатов, атакует деревни и пересылает сотнями узников из Дубно в Седлец. Кто же этот Громека? Двоюродный ли, или родной брат, или сын Громеки, бывшего жандарма, бывшего литератора; вольнодумец, писавший против полиции удивительные, еще не опубликованные письма и пр. и пр.? Мы будем очень признательны за некоторые подробности об этом Громеке-Домициане, истребителе униатов» (Герцен А. И. Полное собрание сочинений и писемъ, т. XX, стор. 376; порівн. Конон А. Ф. — На жизненномъ пути, т. I. СПб, 1912, стор. 511—537). Треба зазначити, що, будиши ще жандармом, р. 1854, Громека мав якусь неясну місію до Галичини, — принаймні, в своїх згадках він сам оповідає про знайомости з галицькими москвофилами у Львові. Тут, як розповідав Громека, «в городском саду, взойдя на гору, мы встретили еще несколько русинов, профессоров и учителей. Все они выразили такую же искреннюю радость, узнав, что я русский. Они показали мне сад со всеми его превосходными видами, из которых особенно рекомендовали один — именно, вид на восток, говоря, что это самый любимый их вид и что они постоянно смотрят в ту сторону» (Громека С. — Воспоминание о поѣздкѣ въ Австрію. «Отечественные Записки», 1858, кн. IX, стор. 95; порівн. Коцовський В. — Огляд національної праці галицьких русинівъ. «Зоря», 1887, стор. 376).

Стор. 172, ряд. 38—39. Особи з прізвищем «Персидський» ми серед декабристів не знаємо. Ні відомий «Алфавит декабристов», ні інші джерела та дослідники такого прізвища не дають; не дають навіть близько до його підхожого (Филипович П. — Шевченко і декабристи, стор. 51—52). Видима річ, що Шевченко тут помилився. Або це був дійсно Персидський, особа нам невідома, — тоді це не був декабрист; або ж це був

декабрист, але тоді він не звався Персидський. У чому ж помилився Шевченко?

Знаючи з якою шанобою, навіть свого роду побожністю ставився поет до «первых русских благовестителей свободы» (запис під 3 листопаду), як він пильно нотує в журналі не тільки зустрічі з декабристами, але й незначні про їх деталі, як він навіть графікою вирізняє саме слово «декабрист», раз-у-раз пишучи його з великої літери і каліграфічно виписуючи — можемо зміркувати, що в цьому Шевченкові було важко помилитися. Та в додачу ще і в самому характері цього запису маємо одну показову з графічного боку деталь. У рукопису стоїть: «...познакомился съ старикомъ Персидскимъ». І далі, після крапки і дрібнішим письмом: «Съ Декабристомъ». Отже вражіння таке, ніби автор запису отой додаток зробив не разом з цілим

Значка, и поименование ее старикомъ Персидскимъ. а декабристомъ.

записом, а вже згодом. А коли так, то помилка що-до титулу «декабрист» ще менш можлива. Коли чоловік робить пізніші додатки, то, очевидно, має якісь до того підстави. Він міг перевірити, розпитатись про цікаву йому справу і взагалі діє вже з певним наміслом. Отже певніше, що стрівся Шевченко таки з декабристом, тільки що то був, звісно, не Персидський. Помилка сталася в прізвищі, і це тим можливіше, що рекомендуючись люде звичайно вимовляють своє прізвище дуже невиразно, недбало, на-швидку, початок часто зовсім зникає, і це дає зовсім інший звуковий ефект. У Шевченка з прізвищами трапляється це раз-у-раз: напр. Рибочкин замість Рыбушкин, або Гресевич замість Кржисевич, Грубнер замість Гринберг і т. и. Отже треба знайти декабриста з таким прізвищем, яке у швидкій і недбалій вимові могло б скидатися на «Персидський».

Переглядаючи список декабристів, випадає може спинитися на прізвищі «Оржицький». Коли вимовити його неясно, невиразно, з притиском на закінченні, то може вийти щось ніби «Персицький» або в етимологічному запису — «Персидський». Обставини життя самого Оржицького ствержують, що він міг стріватися з Шевченком у Петербурзі 1858 р. Микола Миколаєвич Оржицький (1796 — 1861), мав тоді 62 роки — «старик» у запису поета. Це був онук Кирила Розумовського. Присудом прилучений до дев'ятої категорії декабристів, одбув він службу на Кавказі і вже з 1834 року живе в Орієнбаумі, а з 1843 р. мав дозвіл наїздити до Петербургу; амністія 1856 р. зняла з його всі обмеження, і він видимо проживав таки в столиці, принаймні під Петербургом похований (див. «Восстание декабристов. Материалы, т. VIII. Централархив, стор. 369). Мені здається, що на Оржицькому й можна спинитися, йдучи по шляху вирішення справи з загадковим «декабристом Персидським». Звичайно, це тільки здогад, що його

підперти можна було б хіба тоді, коли б пощастило довідатися більше про самого Оржицького, напр. визначити круг його знайомостей, зв'язки і т. и.

С. 6.

Стор. 173, рядок 9. Мей Лев Олександрович (1822—1862), російський поет, драматург і повістяр, на думку С. Венгерова, «литературное явление, пропущенное критикою». Правда, Гербель, напр., зазначав, що Мей «принадлежит к числу замечательных русских поэтов» (Зб. «Русские поэты въ біографіяхъ и образцахъ, вид. 3, 1888 р., стор. 458); згодом П. В. Биков у критично-біографичному нарисі до повного зібрання творів Мея (вид. т-ва Маркс, 1911 р., т. I, стор. 5) писав про видатний і різноманітний хист поета-«художника до мозга костей»; високу оцінку поезії Мея дав В. Пяст в імпресіонистичній статті до століття народження поета (вибрані поезії у вид. «Парфенон», 1922 р.), але мусів також визнати, що «Мей утопаєт в слабостях. В кучах сырой земли надо отыскивать его жемчуга». Все ж такі оцінки (їх можна було б збільшити) не порушують загальної неуваги критики й читачів до Мея. В. Р. Зотов у критично-біографичному нарисі про Мея з приводу двадцятиріччя смерті (СПБ. 1887) констатував «равнодушие критики и публики к поэту». Причина цього полягала, безперечно, в обмеженості творчості Мея, в певному громадському індеферентизмі його та в підфарбованій патріотичній народності. Як людина, Мей приваблював багатьох доброзичливою, людяною вдачею («добрейший из добрейших русских писателей», мовляв Я. Полонський).

Мей багато перекладав, зокрема з слов'янських поетів. Перший його переклад з Шевченка і був згаданий тут вірш М. Чалый («Жизнь и произведения Т. Шевченка», стор. 131), надрукував Меєвого листа до якогось приятеля: «Ты вчера улыбнулся, когда я сказал, что попытаюсь перевести Шевченка. Так вот же тебе: худо-ли, хорошо-ли, а взял да и перевел. Передай ему этот перевод («Весенний вечер») вместо моей визитной карточки, а вместо ответа, доставь мне поэта». Цього вірша знаходимо в повному зібранні творів Мея (т. I, ст. 357—58) з датою — 11 травня 1859 р. Та сама дата стоїть під перекладом «Хустини». Мабуть переклад першої поезії, зроблений у квітні 1858 р., через рік (11 травня) виправлено. Наводимо його текст:

Вишневый садик возле хаты;	Семья их ждет, и все готово;
Жуки над вишнями гудятъ;	Звезда вечерняя встает,
Плуг с нивы пахари ташатъ;	И дочка ужин подает,
И, распѣваючи, девчаты	А мать сказала бы ей слово,
Домой на вечерю спешат.	Да соловейка не дает.

Мать уложила возле хаты
 Малюток-деточек своих,
 Сама заснула возле них...
 Затихло все: одни девчаты
 Да соловейка не затих.

Крім поезії «Садок вишневий» та «Хустина», Мей переклав з Шевченка «Наймичку» («Батрачка») й уривки з «Гайдамаків» (переклав ще поезію Щоголева «Гей, у мене був коняка» й кілька народніх пісень). П. Граб(овський) у «Зорі» (1896, № 5) гостро критикував Мееві переклади в Шевченка, особливо відзначаючи їх численні хиби супроти складу мовного, напр. у «Наймичці» — «Після Пречистої в неділю» передано: «Введеніє рзломало уж леденье». І в цитованому перекладі прикро вражають «девчаты» та «соловейка». В. Р. Зотов, вихваляючи Мееві переклади з Міцкевича і Сирокомлі, пише: «Если переводы его из Шевченко оставляют менее сильное впечатление, то потому, что обширные поэмы «Гайдамаки» и «Батрачка» и в подлиннике не принадлежат к лучшим произведениям украинского поэта» (ст. XLVIII). Звичайно, такими аргументами не можна захистити невдалі переклади... П. Ф.

Стор. 174, ряд. 21 — 22. Кавелін Костянтин Дмитрович (1818 — 1885), широко відомий письменник та громадський діяч, виховувався під керівництвом В. Белінського, скінчив блискуче Московський університет 1839 р., опосів катедру цивільного, а потім і державного права в Московському університеті 1844 р. Кавелінів курс державного права, сконспектований у статті «Взглядъ на юридическій бытъ древней Руси» (1847), зробив велике вражіння на слухачів філософичними своїми основами. Проте р. 1848 Кавелін мусів покинути професуру, перебравсь до Петербургу й заробляв службою. Р. 1855 він написав знаменитий меморіал, у якому доводив неминучість визволення селян конче з землею, і надрукував по журналах чимало статтів з приводу селянської реформи. З 1857 р. Кавелін знов опосідає катедру цивільного права в Петербурзькому університеті і разом одержує доручення викладати юриспруденцію царському наслідникові. З цієї посади його звільнено незабаром з царського наказу, як занадто для царевича ліберального професора, а катедру в університеті він кинув сам, подавшись р. 1861 в одставку разом з Ко́стомаровим, Пипінім, Стасюлевичем та ин., — це була форма протесту кращої частини петербурзької професури проти жорстокого втихомирення студентських розрухів. З того часу Кавелін виступає виключно в літературі з своїми історичними, юридичними, етнографічними та філософичними працями, близько ставши до журналу «Вѣстникъ Европы» Стасюлевича. Разом він підтримував і стосунки з Герценом: «Письма К. Д. Кавелина къ А. И. Герцену» видав р. 1892 в Женеві М. Драгоманов. Важніші праці Кавеліна: «Мысли и замѣтки о русской исторіи» (1866), «Крестьянскій вопросъ» (1881), «Задачи психологіи» (1872), «Задачи этики» (1884), «Что есть гражданское право» (1880), «Права семейственныя» (1884), «Право наслѣдованія» (1885) та ин. При кінці життя Кавелін вернувся був до професури й якийсь час був за президента у Вольному Економічному Товаристві. Твори Кавеліна видано в 4-х томах («Собраніе сочиненій»..., СПб. 1897 — 1900; при першому томі додано статтю про його проф. Д. Корсаковѣ).

Як видно з запису в журналі, на Шевченка зробив Кавелін дуже гарне враження: «привлекательно-симпатическая натура». Стрівався з ним поет і потім. Про одну з таких зустрічей маємо цікаву звістку в журналі: «Из театра зашел к Беловерскому и застал у него К. Д. Кавелина. С разговора о минувшей и будущей судьбе славян мы перешли к психологии и философии. И просидели до трех часов утра. Школьничество. Но очаровательное школьничество!» (запис під 21 квітня).

С. Є.

Стор. 174, ряд. 23—24. Три брати Жемчужникови — Лев, Олексій і Володимир Михайловичі, сини сенатора. Про середнього з них — Льва, художника — див. примітку до стор. 124. Старший його брат, Олексій Михайлович (1821 — 1908), закінчивши «училище правоведения», служив у сенаті, потім був помішником статс-секретаря в «Государственном Совете», але 1 січня 1858 р. подався в одставку. В своїй автобіографії, поданій до «Стихотворений А. М. Жемчужникова въ двухъ томахъ» (СПБ. 1901, т. I), він поділяє своє життя на два періоди «резко отличающиеся друг от друга по внутреннему своему содержанию: до отставки в 1858 г. и после отставки»... «Во втором было более сосредоточенности, размышления и критики. Критическое отношение к окружающему меня обществу заставило меня обернуться задом ко всему прошлому и пойти другой дорогой». У своїй поезії Ол. Мих. Жемчужников схилявся до громадських тем загально-поступового характеру, оспівував «доблесть» громадянина, добу «реформи» і т. и. На думку В. Брюсова, «только в своих старческих стихотворениях А. М. Жемчужников сумел взять совершенно самостоятельный тон, смог показать всю самобытность своей души и поэзии» («Далекіе и близкіе». Москва, 1912, стор. 153). Разом із своїм молодшим братом Володимиром та відомим поетом гр. Олексієм Толстим, Ол. Жемчужников складав сатирично-гумористичні твори, узявши для них своєрідне ім'я «Козьми Пруткова». Багато з цих творів друковано було в журналах: «Современникъ», «Искра» та инш. Згодом «Полное собрание сочинений Козьмы Пруткова съ портретомъ, fac-simile и біографическими свѣдѣніями» з'являлось багатьома виданнями й набуло великої популярності. Де-які твори з цензурних причин не могли з'явитися в свій час і їх надруковано уже за нашої доби.

Наймолодший з братів Жемчужникових, Володимир (1830 — 1884) до 1857 служив у війську, згодом увійшов у сферу інтересів торговельних та промислових, був найближчим співробітником фундаторів «Русского Общества пароходства и торговли». Біограф (Б. М.), відзначаючи велику працездатність Вол. Мих., пише, що це була «натура богато одаренная, пылкая, отзывчивая и увлекающаяся» («Русский біографическій Словарь», том «Жабокритскій-Зяловскій», СПб. 1915, стор. 27—28). П. Ф.

Стор. 174, рядок 25. «Жизнь за царя», оперу М. Глінки, вперше виставлено в сезоні 1836 — 37 р. Головні виконавці — Петров (Сусанин) та Воробйова-Петрова (див. примітку до стор. 171) — мали величезний ус-

пiх (Вольфъ — Хроника... I, стор. 56). I з того часу опера не виходила з репертуару. До сезону 1844 — 45 р. виставлявано її 88 разiв, i Шевченко мав досить часу, щоб вивчити виконання навиць рiзних акторiв. Партiю Ванi Воробйова-Петрова залишила за собою i надалi (Вольф, стор. I, 65, 74, 90) i Шевченко зазначає тут, що чув її 1845 р. Року 1852 дебютувала в цiй партiї Леонова «и сразу очаровала всех своим контральто» (I, 163). Але, хоч i одзначає її Вольф, як «заслуженную и любимую артистку» (III, 132 — 133), проте матерiял його ж таки «Хроники» не стверджує того, щоб належало їй особливо помiтне мiсце в складi тодiшньої опери (I, 177; III, 116, 117, 125). *Рл.*

Стор. 174, рядок 26. Глiнка Михайло Iванович (1804 — 1857) — батько російської національної музики. Народився в с. Новоспаському на Смоленщинi. Написав не дуже багато, але вельми високої вартостi музичних творiв. «Жизнь за царя» написана 1836 року. Другу його славнозвiсну оперу «Руслан и Людмила» (написано 1842 р.) вважають знавцi за досконаліший твiр; отже в першiй оперi Глiнка значно бiльше користувався матерiялами російської народної пiснi, i тому ясно, чому ця саме опера так захоплює Шевченка (вiн сам зазначає, що бачив її й попереду — 1845 року). Правда, подобалася Шевченковi й опера «Руслан и Людмила», як це ми бачимо з листа його до Гр. Ст. Тарновського з Петербургу 25 сiчня 1843 р.: «А ось що шкода, що ви сю зиму не приїхали. У нас була виставка в Академiї i дуже добра, а тепер через день дають «Руслана и Людмилу». Так що то за опера, так ну! А надто, як Артемовський співа Руслана, то так, що аж потилицю почухаєш — далєбi, правда! Добрий співака, нічого сказати» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 346). Взагалi Глiнка незалежно вiд того, чи користувався вiн народними елементами чи нi, уявляється нам як один iз найбільших слов'янських музикiв, i Шевченко — член Кирило-Методiєвського братства — теж почував це душею. М. Мiкешин у своїх спогадах («Кобзарь». Прага, 1876, стор. XXI) каже, що Шевченко «Глинку боготворилъ». *Дм. Р.*

Стор. 174, рядок 27. Леонова Дарiя Михайлiвна (1835 — 1896) — вiдома оперова співачка — контральто дуже великого дiяпазону, донька офiцера, родом з Вишнього Волочка. М. I. Глiнци дуже подобався голос Леоновоi. Вiн охоче працював з нею i написав для неї «Молитву». Леонова дебютувала в ролi Ванi в оперi «Жизнь за царя» i мала в цiй ролi великий успiх, як i взагалi всюди, де вона співала. Леонова багато працювала в сферi свого мистецтва i була для того часу в своєму колi людиною дуже iнтелiгентною i з широкими iнтересами, як про це свiдчать i її «Воспоминанiя» («Истор. Вѣстникъ», 1891). Кiнець свого життя й кар'єри Леонова вiддала пропагандi творiв «нової музичної російської школи». Живучи в Петербурзi в 60-х роках, Леонова об'єднувала круг себе чимале коло артистiв: у неї бували Серов О., Контський А., Ма-

каров П., Никольський Ф. (знаменитий тенор), Вильбоа К., Артемовський С. та інші. Не цуралася Леонова й українського співу: як свідчить В. М. Сикевич («Истор. Вѣстникъ» 1893, кн. IV, стор. 111—112). Артемовський для Леонової писав ролю Оксани в «Запорожці за Дунаєм», і вона в цій ролі виступала з великим успіхом. Леонова дуже любила їздити в художні турне (між иншим об'їхала кругом світу — через Сибір, Китай, Японію, Америку й Європу). Маємо відомості, що 1864 року Леонова з Никольським у Казані співала дует із «Запорожця за Дунаєм» («Антрактъ — приложение къ театр. афишамъ», Москва, 1864 р. 24 вересня). Виступала Леонова і в ролі Тетяни з п'єси «Москаль-Чарівник» Котляревського, де особливо гарно співала пісню «Спать мені не хочеться» («Антрактъ — прил. къ театр. аф.» Москва, 1864 р. 19 жовтня). Під кінець життя працювала в Москві, як професор співу в Театральній школі (1888 — 92). Померла в Петербурзі. Дм. Р.

Стор. 174, ряд. 30—31. Можна тільки догадуватись, про який саме лист од С. Аксакова тут мова. У книзі М. Чалого («Жизнь и произведения Т. Шевченка», стор. 119—120) наведено листа Аксакова, але з увагою, що його «писано в марте». Тим часом зміст листа показує, що датувати його треба пізнішим часом. У березні ж Шевченко сам був у Москві й бачився з Аксаковим та Максимовичем, а в листі Аксаков між иншим сповіщає, що «Максимович заторопился на свою Михайлову гору», а сам він ще «не попал в свою подмосковную деревню». Отже цілком можливо припустити, що це той самий лист, якого Шевченко одержав 18 квітня і збирався зараз же другого дня на його відписувати. В цьому листі Аксаков не радить Шевченкові друкувати його повість (мова про «Прогулку с удовольствием и не без морали»), кажучи, що вона «несравненно ниже вашего огромного стихотворного таланта, особенно вторая половина» (докладніше про це в примітці до стор. 80, про С. Аксакова). «Крепко обнимаю вас заочно,—писав на закінчення Аксаков.—Каждая ваша строчка доставит мне сердечное удовольствие». С. Є.

Стор. 174, ряд. 31—33. «Сегодня я увлекся своею «Лунатикою». Не маємо жадних відомостей, окрім цієї невиразної звістки, що був за твір у Шевченка під цим заголовком. Більш він про його нігде не згадує, хоча, як видно з цього запису («если бы не помешал обязательный Сошальский, то я кончил бы «Лунатику»), твір був мало не зовсім готовий, закінчений. Мало поясняє справу і зроблена рукою М. Лазаревського дописка на рукопису журналу проти заголовку «Лунатики»: «Как то, где то совсем пропала». На цьому власне й кінчаються усі відомості про цей затрачений або може власними руками знищений твір нашого поета. Можливо, що саме того твору торкається недатований лист В. Тарновського (старшого) до Шевченка: «Когда вы рассказывали мне, милый друг, Тарас Григорьевич, содержа-

ние сочинения вашего, я со всею откровенностью выразил вам мою мысль о главном недостатке его и догадывался, что оно не удастся и в исполнении... Теперь я убедился, что самый высокий талант падает, когда выбирает ложный путь: исполнение ниже вашего таланта. Умоляю вас, сожгите вашу рукопись. Горько нам было бы, если бы мимолетное заблуждение положило пятно на вашу славу и вместе с тем и на нашу народную литературу» («Кіевская Старина», 1901, кн. II, Документы..., стор. 72).

С. Є.

Стор. 174, ряд. 37—38. Грубнер—так записав Шевченко тут прізвище Гринберг. Гринберг Ізабела Львівна—прекрасна співачка. Спершу жила з батьком своїм, доктором, у Варшаві, де проїздом із-за кордону чув її М. І. Глінка. Особливо гарно виходили в неї, на думку самого Глінки, його власні пісні (див. лист Глінчин до В. П. Енгельгардта з Варшави 5/17. X. 1849 р.—«Полное собрание писемъ М. И. Глинки», изд. Финдейзена, СПб, 1907, стор. 279). В своїх «Запискахъ» М. Глінка теж згадує про неї: «Младшая (дочка д-ра Гринберга) Изабелла пела с увлечением и смыслом (intelligence)... «Очень любезна и талантлива»... («Рус. Старина» 1870 р., т. II, стор. 442—443). «Уже немолодая девушка, но очень кокетливая, она была талантлива, умца, жива и обладала большим и хорошо обработанным голосом»,—говорить про неї К. Юнге («Воспоминанія», стор. 135). Близька знайома Толстих, вона між иншим брала участь у виставі на користь Шевченка, споруженій в господі Толстих ще як поет був у Нижньому. Мабуть у Толстих і познайомився Шевченко з Гринберг, охоче бував у неї і, як свідчить Мікешин, «с восторгом слушал» її співу («Кобзарь», Прага 1876, стор. XXI). Та й у самого Шевченка маємо згадку про гостювання у «маленькой Гринберг»: «она много и прекрасно пела. Досадно, что она мала ростом, для сцены не годится, а какая бы славная, пламенная была актриса»—завважає Шевченко (запис під 9 травня).

Дм. Р.

Стор. 174, ряд. 38—39. Даргомижський—Олександр Сергійович (1813—1869)—славнозвісний російський композитор. Даргомижський написав багато художніх пісень («романсів»); із них чимало таки солодковатих, дилетантських, якими він потрапляв на смак тодішніх співців-аматорів, що був дуже не високий. Та крім зазначених річей, написав він і справжні перлини художньої пісні («Паладин», «О дева роза»..., «Не скажу никому», «Старый капрал», «Мельник» та інші, особливо комичні пісні). Всі ці пісні написано в прекраснім декламаційнім стилі, і ми маємо відомості, що сам Даргомижський їх прегарно виконував. Його голос робив дійсно комичне вражіння на багатьох людей. М. І. Глінка в своїх «Запискахъ» згадує Даргомижського, як «маленького человека... который говорилъ пискливымъ сопрано». Ю. Арнольд («Воспоминанія») теж каже: голос Даргомижського «невольню поражалъ почти комически вследствие неожиданного пискливого тембра фистульного тенориню»

Певне, Даргомижський співав при Шевченкові щось із свого «салонного» репертуару, бо інакше навряд би Шевченко, людина тонкої музичної вдачі, знайшов би в його співі тільки «приторное смѣшное мяуканье». Варто тут нагадати ще слова відомого критика-музики Ц. Кюї про Даргомижського, як співця: «У Даргомыжского был истинно композиторский голос: несколько хороших высочайших теноровых нот, а остальной регистр слабоватый, хрипловатый и какой-то смѣшной по звуку. Несмотря на это, он певал охотно, выражал в совершенстве и всегда производил сильнейшее впечатление и в комическом, и в драматическом» («Русский романсъ»). Про знайомість Шевченка з Даргомижським згадує ще М. Мікешин, що поет «глубоко почитал Даргомыжского; познакомился с ним случайно у меня и потом часто встречался в семействе Гринберг» («Кобзарь». Прага, 1876, стор. XXI). Дм. Р.

Стор. 175, рядок 4. Барон Штейнгель Володимир Іванович (1783—1862), член Північного товариства декабристів, одержав присуд III-ої категорії (обвинувачення: «знал об умысле на царубийство и лишение свободы, с согласием на последнее; принадлежал к Тайному обществу с знанием цели и участвовал в приуготовлении к мятежу планами, советами, сочинением Манифеста и Приказа войскам», — див. «Декабристы», сост. Ю. Оксман, изд. Центрархива, стор. 451). Кари було йому призначено—20 років каторги (Там само, стор. 459). Штейнгель був людина дуже освічена і ще до грудневих подій 1825 року намагався переконати уряд різними «записками» в потребі реформ. Напр. 1818 р. він подав записку—«о законах, касающихся до гражданственности в России», де доводив, що відповідно до тогочасного «городового положения»—«все права даны деньгам, а не лицам, и всякий бесчестный богач предпочтен честнейшему бедняку». Серед декабристів Штейнгель визначався поміркованістю поглядів, боявся негайного запровадження республіканського ладу. Відбувши каторжні роботи, Штейнгель пішов 1836 р. «на поселение» і де-який час—з березня 1840 р. до червня 1843 р. жив у Тобольську, де приятелював з М. Лазаревським, як видно з Шевченкового запису в журналі 14 травня. Познайомившись з Михайлом Лазаревським 1847 р. в Оренбурзі, Шевченко, мабуть, ще тоді чув від його про Штейнгеля. Повернувся Штейнгель з Сибіру 1856 року і здобув дозвіл жити в Петербурзі у сина Вячеслава, інспектора Олександрівського ліцею. Два роки був за ним секретний догляд поліції. Написав спогади, надруковані в збірнику «Общественныя движения въ Россіи въ XIX вѣкѣ» (СПБ. 1905). Головні хронологічні відомості про Штейнгеля, як і інших декабристів, див. у книзі: «Восстание декабристов. Материалы т. VIII. Алфавит декабристов», стор. 210—211, 426—427. Згадані в журналі запросини гр. Толстої наведено в книзі М. Чалого: «Друже наш, Тарас Григорьевич! Приходите к нам сегодня обедать, я угощу вас беседой Штейнгеля (декабриста) Н. Т.» («Жизнь и произведения Т. Шевченка», стор. 130). П. Ф.

Стор. 175, рядок 8. Голенищев Аркадій Васильович, генерал-лейтенант, був «состоящим по морскому министерству» («Адресь-календарь. Общая роспись всѣхъ чиновныхъ особъ въ государствѣ на 1859—1860 г. Изд. Имп. Академіи Наук. Ч. I, стор. 345). У Голенищева Шевченко познайомився з декабристом бар. В. Штейнгелем (запис під 14 травня). С. Є.

Стор. 175, ряд. II—IV. «Он (Галаган) прочитал описание своего будинка, збудованного им в старом малороссийском вкусе в Прилуцком уезде». Мова тут про Галаганів будинок, збудований р. 1856 в с. Лебединці Прилуцького повіту з плану акад. Червинського. Опис, що читав Галаган 19 квітня, мабуть цілому товариству, серед якого був і Шевченко, зберігся: це, треба думати, той самий лист до невідомого (може Л. Жемчужникова?), що надруковала була свого часу «Кіевская Старина». Галаган докладно оповідає, як він перебірав різні стилі, задумавши поставити в Лебединці дім, і як на жадному не міг спинитися, бо ніякий не відповідав «характеру местности и... обстановке». «Тут родилась во мне мысль,—писав Галаган,—попытаюсь воссоздать нашу старинную малороссийскую постройку. Я не смею сказать: архитектуру,—в ней нам отказывают совершенно. Да, впрочем, разве не отказывают нам люди близорукие даже в отдельности языка и в своеобразности всей нашей народности, называя все это случайными оттенками? Многие не понимали вовсе, как можно выстроить дом малороссийский, в котором ожили бы стены так, как ожил язык наш в речах наших поэтов. «Что же это будет? большая мужицкая хата?»—так спрашивали меня многие, выросшие в Малороссии, но так отделившиеся от всего родного, что в их памяти оно уже потеряло всякую цену и значение. За разными барскими и полубарскими постройками, введенными в наш край, они уже не замечали еще существовавших лет за 25 остатков старосветских домов, уютных, своеобразных, полных самой нежной идиллической роскоши... В моей постройке я должен был прокладывать путь новый или, скорее, возобновлять старый, сильно заглушенный» («Письмо Г. П. Галагана о Малороссийскомъ будынкѣ»... «Кіевская Старина», 1904, кн. VII—VIII, Документы..., стор. 2—3). Тенденцію будівничого підкреслює й один з написів на сволоці: «Домъ сей сооруженъ для оживленія преданія о жизни предковъ въ памяти потомковъ» (Там само, стор. 5). Початок, зроблений у Галагана, викликав тоді велике заінтересування в українських кругах і довів до висновків, що лишали вже позаду замір Галагана. Так, Л. Жемчужников, який ще раніше пробував пропагувати ідею національного українського стилю в архітектурі (див. його «Мои воспоминанія» у «Вѣсти. Европы», 1899, кн. XI, стор. 242—243), використав Галаганів будинок для утворення цілої теорії національного мистецтва і поставив це питання сміливо і різко, в зв'язку з іншими сторонами народнього побуту. Описавши посвячення будинку в Лебединці, Жемчужников так писав в «Основі»: «Все радостно приветство-

вали это старосветское, вновь рожденное дитя. Будинок смотрел так уютно, так приветливо; своею физиономиею он переносил нас в жизнь давно прошедшую и невольно порождал во многих присутствовавших желание сделать и у себя такой же. Зачем т а к о й же? Гр. П. Галаган попытался, и очень удачно, воскресить прошлое; всякою мелочью в доме он хотел напомнить нам жизнь дедов и прадедов; это очень похвально,—шаг все-таки сделан, но подражание, всегда нас преследующее, явилось и тут. Почему бы не сделать шаг вперед и не идти далее, чем могли наши предки?» (Жемчужников в Л.—Полтавщина. Изъ записной книжки 1856 г. «Основа», 1861, кн. X, стор. 86).

І Жемчужников цей дальший ступінь робить. Виходячи з думки, що «каждый народ имеет свой вкус, свои потребности,—дайте только им возможность проявляться, а не подавляйте их»—Жемчужников розгортає перспективи українського архітектурного стилю, кладучи — цілком справедливо—в основу його українську селянську хату. «Чтобы понять народный вкус и изучать его,—писав Жемчужников,—надо обратиться не к тем храмам и зданиям, которые строились иноземными выходцами (они непременно внесли туда свой элемент), а к тем, которые строились самим народом: Источник народного вкуса—его быт: его-то и должно изучать вместе с обычаями, обрядами, песнями и даже складом народной речи... Тогда мы увидим народную своеобразность, которая откроет нам глаза на новое дело народной архитектуры. Пора, наконец, выступить вперед и пред'явить свои права в этом искусстве. Пора кончить с чужеземщиной, почти не имеющей для нас смысла. Это не бред,—это твердая вера в благое начинание и уважение к личности народа. Глядя на х а т у,—підкреслює Жемчужников,—ясно видишь везде мысль и удовлетворение известной потребности. Все в хате утверждено здравым рассудком, а мы пренебрегаем и не замечаем этих проявлений народного разума—по той причине, по которой доньше не обращали внимания на самый народ... Образцом для общих форм дома должна служить хата, в ней есть все данные, во всей их чистоте; старосветские же будинки и камениці должны рассматриваться с оглядкой, потому что и туда внесена порча. Для архитектурных украшений следует изучать резьбу: на карнизах, окнах, дверях, сволоках, млинах и вітряках, воротах, коморах, подпорах, ярах и чумацких мажах, коромыслах, працах, скамьях, столах, солонках, божницах, полицях, речных дубах (суднах); шитье рубах, рушников, хусток; рисунки: плахт, крашанок, писанок и... этих материалов без конца. Обо всем этом,—кінчає Жемчужников,—стоит подумать, этим стоит заняться» (Там само, стор. 86—88). Починання Галагана викликало цікавий одгук і в Куліша. «Ездили... в Лебединец (в 20 верстах от Сокиринец), где построен будинок малороссийский,—писав він до дружини 21 серпня 1856 р.—Под'ехав к нему, чувствуешь в душе легкость, как будто сбросил иго навязанной нам насильно цивилизации. Простота и богатство давно уже перестали у нас сочета-

ваться одно с другим. Вкус к иномоземному подавил все, что свойственно нашей сельской жизни, и панские дома между мужичьими такие же иностранцы, как и сами паны между народом. Будинок Галагана сделал первый и весьма удачный шаг к примирению двух враждебных сословий во внешней форме. Посмотрим, каково-то будет внутреннее примирение» (Петров В.—Перебування Куліша на Україні в літку р. 1856. Збірник «Пант. Куліш», Київ, 1927). Зацікавила, видно, ця справа і самого Шевченка, хоч і з трохи специфічного погляду, що показує лаконичний його запис у журналі: «Барская, но хорошая и достойная подражания затея». І коли згодом самому Шевченкові довелося складати план хати для проектованої садиби над Дніпром, то він складає його, звичайно, в формах селянської хати (див. у Кониського Ол.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 309 і 312). С. Є.

Стор. 175, рядок. 16. Галахов Олексій Дмитрович (1807—1892), історик російського письменства і критик. Педагогічну працю розпочав у Москві, 1856 р. переїхав до Петербургу, де мав катедру російської словесности в Академії генерального штабу. Автор хрестоматій та підручника російської словесности, що довгий час не виходили з шкільного вжитку. П. Ф.

Стор. 175, рядок 20. Сетов (Сетгоф або Сетгофер) Осип Якович (1835—1894)—відомий співак-тенор, єврей з Угорщини. Дебютував на державній сцені в Петербурзі 20 вересня 1855 р. в «Лючії» Доніцетті з величезним успіхом. Голос мав він не дуже великий, проте добре оброблений; співав з великим почуттям і дуже виразно; актор був чудесний. Сетова одразу ж улюбила публіка, і театр був завжди повний на його виставах (Вольф А.—Хрон. Пет. театр. съ 1855 по 1881 годъ, стор. 108). Найкращі його партії були: Ліонель в оп. «Марта» Флотова, Артур у «Пуританах» Белліні, Елеазар в оп. «Жидівка» Галеві, Рауль у «Гугенотах» Меєрбера. Незабаром Сетов все ж позбувся голоса,—може тому й не подобався він Шевченкові. А. Вольф зазначає, що вже 1860 року Сетов «потерпел полнейшее фиаско» в оп. «Карл Смілий», бо йому не вистарчало голосу (Там само, стор. 115). Вже 1864 року Сетов залишив державну оперу (Там само, стор. 144). Після того він був антрепренером оперової трупи і працював здебільшого в Києві, де йому вдавалося залучати собі найкращі сили і завжди тримати справу на певній високості. Дм. Р.

Стор. 175, рядок 36. Гумбольдт (von Humboldt) Олександр-Фридрих-Вільгельм (1769 — 1859) — знаменитий німецький природознавець, що полишив великі сліди мало не по всіх наукових дисциплінах від астрономії та геології аж до філології, етнографії та первісної культури. Величезний і широкий матеріял дала Гумбольдтові його відома подорож до Америки (1799 р.), якої результати зібрано було з участю найвидатніших

учених того часу в тридцятьох томах («Voyage aux régions équinoxiales du nouveau continent», 1799—1804). Року 1829 Гумбольдт з доручення російського уряду вирушив у наукову експедицію на схід (Урал, Алтай, Середня Азія, Каспійське море), що дала так само чималі наукові здобутки в формі різних колекцій та відкриття місць металургічного значіння («Fragments de géologie et de climatologie asiatique», СПб., 1831; «Asie centrale», СПб., 1843). Найвидатніша праця Гумбольдта, синтез його довгої наукової роботи—це згаданий у Шевченка «Kosmos» (1845—1858), конспект якого Гумбольдт дав був ще 1827—1828 р. в своєму університетському курсі з космографії. «Космос», виданий у чотирьох томах, був грандіозною спробою висвітлити основні проблеми світу на підставі усіх даних, які посідала того часу наука; ця праця, широко розійшовшись усіма мовами, здобула авторові величезну популярність по всьому світі.

Шевченко не вперше згадує тут про «Космос». Він знав його та мабуть і захоплювався, так само читаючи його в гурті, ще на засланні, бо писав в одному листі до Бр. Залеського з Новопетровського: «О, как бы мне хотелось теперь поговорить с тобой о «Космосе» и послушать, как ты читаешь песни «Вайделоты!» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 404).

С. Є.

Стор. 176, рядок 3. Барон Клодт-фон-Юргенсбург Петро Карлович (1805—1867), професор різьярства, був спершу артилерійським офіцером, але покинув військову службу й присвятив себе мистецтву. Мав надзвичайну любов до тварин, а особливо до коней, і майстерня його була раз-у-раз повна всякої звірини. Коням його, що на Аничковому мості в Ленінграді, стільки надано руху, стільки вогню й сили, і такі вони гармонійні, що безперечно належать до найкращих творів різьярства. Що-до пам'ятника Крилову, в Літньому саді, так суворо огудженому в Шевченковому журналі (див. під 30 квітня), то й тут звіряче царство на барельєфах пам'ятника виконано досконало. Та й у самій постаті славного байкаря видно майстерну руку. Шевченко поставивсь до цього пам'ятника пристрасно. Треба завважити, що тут уперше скульптор, замість шаблонних до того часу античних тог, одяг Крилова в його звичайне вбрання, — і це заслуга Клодта, якої Шевченко не добачив може тому, що звик до псевдокласичних статуй. До Клодта взагалі Шевченко ставивсь неприхильно: під 25 квітня він іронічно записує, що був у Клодтовій майстерні і «полюбовался монументом Неудобозабываемому», себто Миколі I, над яким саме тоді скульптор працював; про пам'ятник кн. Володимирові в Києві М. Чалий записав таку думку поетову: «Що то за пам'ятник? Поставив якусь каланчу, а зверху Владимира, мов часового на варті: стоїть та дивиться, чи не горить що на Подолі» (Чалий М. — Жизнь и произведения Т. Шевченка, стор. 148).

Ол. Н.

Стор. 176, рядок 6. Борисполецъ Платон Тимофієвич (1805 — 1880), художник, народився у с. Гоголеві, Остерського повіту на Чернігівщині. Був артилерійським офіцером і разом його призначено 1836 р. до класи батального малярства в Академії Мистецтв, якою керував професор Зауервейд. Згодом Борисполецъ спеціалізувався на копіюванні картин великих майстрів. Вийшовши потім у чині полковника в одставку, цілком присвятив себе мистецтву. Скінчивши курс Академії, Борисполецъ поїхав за кордон, де працював головним чином над копіюванням визначніших творів західно-європейського малярства. Копіючи для Академії Мистецтв картину Тіціана «Смерть Петра Домініканця», що була в дуже поганому освітленні, Борисполецъ так попсував собі очі, що незабаром зовсім отемнів. Р. 1859 Академія дала йому титул «почетного вольного общника». Останні часи свого життя жив Борисполецъ у дуже скрутних обставинах. Бориспольця згадував поет на засланні, — див. лист до В. Лазаревського й до Кухаренка («Твори», т. II, стор. 354 і 378).

Ол. Н.

Стор. 176, рядок 15. Сухомлинов Михайло Іванович (1828 — 1901), історик письменства, академик. Народився в Харкові, там же таки скінчив і університет 1848 р., з 1852 р. професорував у Петербурзькiм університеті, 1872 р. обраний був на академіка. Капітальна праця Сухомлинова: «Исторія Російской Академіи», вісім томів (1874 — 1888) та «Матеріали для історії Академіи Наукъ», в 9-х томах. Менші досліди й статті Сухомлинова з історії давнього і новішого письменства в Росії зібрано в двох томах — «Изслѣдованія и статьи по русской литературѣ и просвѣщенію» (СПБ, 1889). Коли і де познайомився з ним Шевченко — наші матеріали не дають відповіді.

С. Є.

Стор. 176, ряд. 21—22. Петров Микола Іванович († 1878 р.) — скінчив Чернігівську гімназію та лицей кн. Безбородка в Ніжині 1844 р. Служив у Петербурзі, а опісля був за управителя казенної палати в Радомі. Разом виступав иноді в літературі. Йому між иншим належить кілька біографій у книзі М. В. Гербеля «Гимназія высшихъ наукъ и лицей кн. Безбородко» (1858 р. і друге видання 1881 р.).

Дм. Р.

Стор. 176, рядок 25. Курочкин Микола Степанович (1830 — 1884), поет, перекладач і бібліограф, допомагав братові, Василю Степановичу, редагувати «Искру». Його поезії не сягали на ту височінь громадської сатири, якою вславивсь тоді старший Курочкин; але на думку де-кого (напр. М. Лемке) не нижчі були від загального рівня тогочасної громадянської поезії. Зазнайомившись з Шевченком, він переклав кілька його поезій. Про ці переклади згадується в двох відомих листах М. Курочкина до Шевченка; ці листи свідчать про дружні відносини поміж поетами. Наводимо текст першого листа: «Перевел я, Тарасенька, твои «Слезы», удачно-ли—не знаю. Что это тебя не видно? Я был у тебя в тот

день, как ты назначил, но не застал. Если Гербель будет у тебя просить этих переводов, то ему даром их не отдавай. Душевно любящий тебя Курочкин. P. S. Еще стихов, да самых сердечных!» («Ч а л ы й М. — Жизнь и произведения Т. Шевченка, стор 134 — 135). Гербель умістив переклади Курочкина в збірнику «Кобзарь Т. Шевченка въ переводѣ русскихъ поэтовъ», що вийшов 1860 р., але ще попереду вони почали з'являтися в журналі «Народное Чтеніе». Шевченко писав року 1859 редакторові цього журналу Оболенському: «Стихотворения, которыя вам нравятся, выпишите из прилагаемой рукописи; я не имею времени. Рукопись оставьте у себя до будущей субботы... Предложите перевести Курочкину то, что вы найдете удобопереводимым» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 443). В IV-ій книзі «Народнаго Чтенія» за 1859 р. з'явився переклад Шевченкового вірша «Один у другого питаем» («Мы все живем и все не знаем»), в IV-ій книзі за 1860 переклад «Огні горять...» («Бал»), у V-ій книзі «Муза» і «Доля». Ці переклади, за винятком останнього, передрукував Гербель. З тексту перекладу поезії «Огні горять, музыка грае...» видно, що її мав на увазі Курочкин, пишучи Шевченкові: «перевел я твої «Слезы», удачно ли—не знаю». Сумнів перекладача не безпідставний: 14 стислих Шевченкових рядків він розклав на 20 безбарвних рядків. Ось кінець обох поезій:

... Тільки я,
Неначе заклятий дивлюся
І нишком плачу, плачу я...
Чого-ж я плачу? Мабуть, шкода,
Що без пригоди, мов негода,
Минула молодість моя.

Лишь я один толпы веселой
Минут счастливых не делю.
Как страшный сон, как гнет тя-
желый,
Я вспомнил молодость свою —
И горьких слез поток невольный
Едва удерживаю я:
В труде, в слезах, в тоске без-
молвной
Минула молодость моя!

В «Основі» за 1861 р., кн. III, серед інших промов над Шевченковою труною надруковане повне глибокого почуття й пошани до автора «Кобзаря» слово М. Курочкина (Амфитеатров А. — Забытый смѣхъ. Поморная муза. Сб. I. Беранжеровцы). П. Ф.

Стор. 176, ряд. 36 — 37. «Посланиє», якого рукопис лишив на пам'ять Дзюбинові Шевченко, має в єдиному, що дійшов до нас, автографі такий заголовок: «І мертвим і живим і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні мое дружнєє посланиє». Написано його ще до заслання (дата 14 грудня 1845 р.) у В'юнищах, як підсумок тих спостереженнів, що робив тоді поет серед українського панства. Гострий тон «Послания» цілком відповідає тим думкам про стосунки на Україні між панством і народом, до яких дійшов Шевченко за «три літа» попередні, з часу першого свого приїзду на Україну. Вперше надруковано «Посланиє» ще за життя автора, але певне без його відома у виданій за кордоном книжечці «Новыя стихотворенія Пушкина и Шавченки» (sic! Лейпциг, 1859), а в ро-

сійських виданнях «Кобзаря» друкувалося з великими купюрами аж до видання В. Доманицького 1907 р. Мабуть жаден із Шевченкових творів не викликав стільки суперечностей у критики, як це «Посланіє». «У славнім сім «Посланію», — перший писав про його О. Огоновський, — промовив Тарас огненним словом до своїх земляків, хотів би їх зогріти до патріотизму і братолюбія і бажав цілим серцем, щоб вони любили правду... «Посланіє» Шевченкове вноситься по-над щоденну дидактику, бо представляється нам у словах таких, якії хіба лише один раз на кілька віків виголошуються пророками народніми... В сьому «Посланію» висказав отже поет такі високі і гарні гадки, що воно може назватись його заповітом, списаним для всеї будучої жизни нашого народу» (Огоновський О. — Критично-естетичний погляд на де-котрі поезії Т. Шевченка. «Правда», 1873, ч. 1, стор. 24—25, 26). У «Посланії», — писав незабаром потому і Хв. Вовк, — «Шевченко, осягнувши вже повного розвою як писатель, виложив усі свої погляди й на історію України, й на її тогорішній (sic!) стан. З надзвичайною силою й енергією й з нещадним аналізом виступив він проти пішовшого тоді панського, доволі казенного й православного, слов'янофільства, проти лібералів-панів..., проти того ж панського романтичного козакофільства... (С (і р к) о — Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя. «Громада», українська збірка, № 4. Женева, 1879, стор. 46 — 47). Навпаки, для М. Драгоманова «Посланіє — один із найслабших у Шевченка творів: «в безсвязному і далеко не так мудрому, як звичайно думають «Посланію до земляків», — знайшов критик чимало «нісенітниць», національну виключність і взагалі «примір розтріпанности» що-до форми (Драгоманов М. — Шевченко, українофили й соціалізм. «Громада», № 4, стор. 130, 153, 187). Цей погляд безоглядно був прийняв і молодий Франко, назвавши Шевченкове «Посланіє» зразком містики й ретроградности в дусі московських слов'янофілів (Франко Ів. — Хуторна поезія П. А. Куліша. «Світ», 1882, стор. 267), хоча потім і одмінив свій погляд, давши 1903 р. докладну й дуже прихильну вже тим разом оцінку «Посланія». Нарешті, на думку С. Єфремова (1907 р.), «Посланіє й досі влучає в дуже болюче місце свогочасного нашого життя, хоч і як з того часу зверхні обставини його одмінились», «ворушить серце, неначе наш сучасник промовляє про теперішні болі лєкучі» (Єфремов С. — Шевченкове «Посланіє». Збірка «Шевченко». Київ, 1914, стор. 90 і 100).

Рукопис, надписаний Дзюбинові «на пам'ять 1 мая», до нас не дійшов.

С. Є.

Стор. 176, рядок 39. Кузьмин Роман Іванович (1819—1875)—професор архітектури. Скінчивши курс в Академії Мистецтв, поїхав Кузьмин на державний кошт за кордон, добре вистудіював у Греції пам'ятки візантійського мистецтва й повернувся найліпшим його знавцем між російськими архітекторами. Найвидатнішими будівлями Кузьмина були:

церква російського посольства у Парижі та церква грецького посольства у Петербурзі: їх можна вважати за перші хронологічно будівлі в руському стилі. Парижська Академія обрала Кузьміна на свого члена. Шевченко зве Кузьміна «старым и хорошим знакомым»,—певне познайомився ще за академіцьких часів. Ол. Н.

Стор. 177, рядок 1. «Картина Брюлова», яку дивитись ходив Шевченко до Казанського Собору й за яку так обурюється на попів, — це великий запрестольний образ «Взяття Матері божої на небо». В автобіографічній повісті «Художник» Шевченко згадує один епізод, зв'язаний з цією картиною. На великдень Брюлов збирався з автором оповідання «идти к заутрени в Казанский собор, чтобы посмотреть свою картину при огненном освещении и крестный ход», але зачиталися, поснули і проспали потрібний момент (Шевченко Т. — Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 322—323). Про ту ж саму картину Брюлова є згадка в одному з листів Куліша до М. Юзефовича,—він пише: «Я видел в Казанском соборе его (Брюлова) «Вознесение божіей Матери» и не понял» («Кіевская Старина», 1899, кн. II, стор. 206). С. Є.

Стор. 177, ряд. 5—6. «Монумент Крылова, прославленный «Пчелой» и прочими газетами...» Шевченко розуміє тут певною статейку з «Съвѣрной Пчелы»:

«На днях поставлен на одной из площадок в Летнем Саду памятник Ивану Андреевичу Крылову, работы нашего знаменитого художника барона Петра Карловича Клодта-фон-Юргенсбурга. Баснописец изображен сидящим, с книгою в руках. Основание, на котором утверждена статуя, представляет по сторонам басни И. А. Крылова, изображенные в виде животных, в них описанных. Весь памятник больших размеров, поражает своею красотою, и теперь постоянно привлекает к себе любопытствующих. Изображение И. А. Крылова и животные, представленные им в его баснях, отлиты из бронзы» («Съверная Пчела», 1855, ч. 105 у відділі «Петербургскія городскія извѣстія»). Треба думати, що Шевченко наводить присуд газети з пам'яті, переказує загальне вражіння, яке у його склалося ще тоді, коли в Новопетровському читав він газетні звістки про пам'ятник Крылову. М. Н.

Стор. 177, рядок 18. Тиранов Олекса Васильович (1801—1859), художник. Син бежецького міщанина, вчився він у тверській гімназії, але за браком коштів не скінчив курсу й повернувся до Бежецька, де разом з братом узявся був малювати ікони. Тут познайомився з ним відомий художник і добра людина («человеколюбец-художник», як звав його Шевченко), Венеціанов, зацікавивсь ним і допоміг йому вступити до Академії Мистецтв. Курс Академії скінчив Тиранов 1830 р. Коли повернувся з-за кордону Брюлов, то Тиранов пішов до його в учні, 1839 року одержав звання академіка й поїхав, коштом «Общества поощрения ху-

дожеств» до Риму. Вернувшись до Росії, він зробився був модним портретником, але нещасливе кохання довело його мало не до божевілля (1844 р.). В такому стані певне була змальована й та картина, про яку пише Шевченко, як про «болезненное мараение». З картин Тиранова найбільш відомі: «Мати Мойсеева на березі Нилу», «Янгол з оливковою гількою», «Майстерня художника», портрети І. Лажечникова, І. Айвазовського та ин. Шевченко в повісті «Художник», зазначаючи успіх однієї картини свого героя, робить це, порівнюючи з Тирановим: «Она сделала в публике такой шум, какой, помнишь, когда-то сделала «Девушка с тамбурином» Тыранова» (Шевченко Т. — Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 375). Можна взагалі поставити питання, чи не навіяно трагичний кінець цієї повісти (родинна драма і божевілля героя) долею саме Тиранова? Ол. Н.

Стор. 177, рядок 21. Дациаро мав дуже популярний у художньому світі магазин художніх річей на Васильовському Острові, поблизу Академії Мистецтв. В повісті «Художник» Шевченко згадує, що навіть Брюлов не минав цього магазину. «Проходя мимо магазина Дациаро, он вмешался в толпу зевак и остановился у окна, увешанного роскошными французскими литографиями. Боже мой, подумал я, глядя на него, и этот самый гений, который сейчас только так высоко парил в области прекрасного искусства, теперь любитесь приторными красавицами Греводока. Непонятно!» (Шевченко Т. — Поэмы, повѣсти и рассказы..., стр. 295). С. Є.

Стор. 177, рядок 25. Єкатерингоф — парк з палацом під самим Петербургом, по лівий бік гірла Неви. Збудовано Єкатерингоф 1711 р. За Шевченкових часів там одбувалась традиційна гулянка на 1 травня. С. Є.

Стор. 177, рядок 38. Тенерані Пьетро (у Шевченка помилково — Танерани або Танерани) італійський різьбяр, народився 1789, помер 1869 р. Вчився у Канови й Торвальдсена. Перші його праці: «Психея з скринєю Пандори» та «Амур і Венера» одразу звернули на його увагу й він незабаром обраний був на професора до римської Академії св. Луки, яку посаду мав аж до смерти. Його холодна краса форм захоплювала цілу Європу й він мав раз-у-раз силу замовлень і залишив чимало статуй, груп і портретних погруддів. Найліпша його праця — це «Зняття з хреста», що тепер у Латерані. Тут Шевченко згадує про «Психею» цього скульптора. Ол. Н.

Стор. 178, рядок 1. «Из Эрмитажа прошли мы на выставку цветов» В сучасних газетах про цю виставку знаходимо таку замітку: «Первая Выставка предметов садоводства, с Высочайшего соизволения учрежденная Российским Обществом Садоводства в Петербурге, будет устроена с 27-го сего Апреля по 1 Мая включительно, в здании Гвар-

дейского Штаба, на Дворцовой площади, в экзерциргаузе, первая публичная выставка предметов садоводства. Выставка будет открыта для публики: в воскресенье 27 Апреля с 12 ч. утра, а в последующие дни — с 9 час утра до 8 час. пополудни. Билеты на выставку можно будет получать в кассе, при входе в экзерциргауз, по следующим ценам: в первый день 27 Апр. по 2 руб.; 28 числа — по рублю; 29 и 30 Апр. по 50 коп., а в последний день 1-го Мая — по 25 коп. Публика входит на выставку с Дворцовой Площади, а выходит на Зимнюю Канавку». («Русский Инвалидъ», 1858, ч. 90, неділя 27 квітня). Интерес громадянства до цієї виставки примусив адміністрацію затягти її ще на декілька день. Шевченко одвідав виставку в останні дні перед закриттям — 2 та 3 травня із захопленням пише про неї в журналі під 3 травня.

М. Н.

Стор. 178, ряд. 5—6. «Толстейшего Сережу Уварова, — не графа, а просто Уварова», Шевченко знав ще з академицьких часів. «Праздник встретил я, — пише він у повісті «Художник», — в семействе Уваровых, — не подумайте графов: боже сохрани, мы еще так высоко не летаем. Это простое, скромное семейство, но такое доброе, милое, гармоничное, что дай бог, чтобы все семейства на свете были таковы: Я принят у них, как самый близкий родной» (Шевченко Т — Поэмы, повѣсти и рассказы..., стор. 323 — 324). На іншому місці Шевченко описує своє гостювання на дачі в Уварових разом з Брюловим (Там само, стор. 344). Вернувшись до Петербургу, Шевченко поновив давню знайомість і бував у родині Уварових (записи під 4 і 20 травня). Під останнім днем записано: «Обедал у моих старых друзей Уваровых» і слідом наводить Шевченко віршований експромпт «веселейшего толстяка на свете» С Уварова.

С. Є.

Стор. 178, рядок 16. Мурілло Бартоломе Естебан (Murillo), знаменитий еспанський художник (1617—1682). Як ніхто інший, умів він єднати реалістичність разом з містичним патосом і через те мав величезний у сучасників і довго потім успіх, особливо коли взяти на увагу, що праця його випадає як-раз на добу контр-реформації. Муріллові мадони, Христос дитятком та янголи, даючи звичайні селянські типи, разом з тим так сильно перейняті духовним екстазом, що здаються небесними привидами. Особливо такого вигляду надають їм очі, в які художник вкладав якийсь таємничий вираз, що ніби аж гіпнотизує глядача. Додати ще треба, що з Мурілло був чудовий кольорист. Усими цими рисами Мурілло так уподобавсь Шевченкові, що той першу спробу власної гравюри зробив з його картини «Свята родина», що в Ермітажі («гениальный эскиз»).

Ол. Н.

Стор. 178, рядок 40. Слуджинський Франциск (Шевченко помилково пише — Служинский), син дозорчого державних лісів, гравер, учився

в Академії Мистецтв у відомого гравера Н. І. Уткина й 1837 р. одержав звання «свободного некласного художника по часті гравирования».

Ол. Н.

Стор. 179, рядок 15. Рембрандт ван-Рейн (Rembrandt van Rejn), славнозвістний голандський художник і гравер, народився в Лейдені 15 липня 1606 р., помер в Амстердамі у жовтні 1669 року. Що-до його скнарости («неслыханное скаредничество»), про яку згадує тут Шевченко, то це тільки міт, і склався він через те мабуть, що колись-то Рембрандт заробляв великі гроші, але всі їх витратив на колекціонерство, наробив чимало боргів і останні роки свого віку доживав у дуже скрутних обставинах.

Про Рембрандта Шевченко згадав тут випадково, з дрібненького приводу і між иншим; але тема про стосунки його до великого голандського майстра вимагає спеціальної уваги. У творах Шевченка є стільки спільного з творами Рембрандта, що ще за перебування Шевченка в Академії його прозивали там «русским Рембрандтом»,—тодішнім звичаєм усяку визначну в Росії людину наділяти йменням відомої на тому ж полі чужоземної людини з додатком епітета «руський». Дійсно обидва вони не вибирали для своїх малюнків тем відповідно до кодексів античної краси: вони брали натуру таку, як вона була перед ними, ані трохи її не прикрашуючи. Але зате вони виявляли внутрішню красу, так що чим більше додивляєшся до їхніх малюнків, тим більш вони приваблюють до себе. Рембрандт дуже охоче малював нижчі верстви в громаді,—Шевченко теж захоплювався типами старців, покриток, киргизів і т. и. Обидва вони багато малювали автопортретів. Що ж до освітлення в картинах, то воно власне й звернуло головну увагу тих, хто прозвав Шевченка «русским Рембрандтом». Тут саме й виявляється між ними найяскравіша подібність, хоча є й певна різниця.

«Рембрандт,—каже Верман,—виявляв душевні переживання в фарбах і світлотіні, цілком можливих самотійно, але позбавлених усякої прозаїчної реальности». «Рембрандт,—читаємо у С. Рейнаха,—витворив світ, який належить тільки йому, світ можливий, хоч і не реальний, і в цьому золотому світі він затопив усю природу». «Вплив таємного освітлення, для якого нема реальних підвалин,— каже Кнакфус,— у Рембрандта цілком непереможний; джерелом цього освітлення була художницька фантазія, що творить власне сонце». Схожі до цих думки висловлюють і інші вчені. Шевченко перейняв у Рембрандта його гру світла й тіні, проте у його завжди це яскраве освітлення й ці густі тіні мають цілком реальну підставу. З цього боку він більший реаліст, аніж Рембрандт. Що-до вибору тем для своїх малюнків, то обидва вони не обмежували себе,—вони малювали все, що тільки звертало на себе їхню увагу. У Шевченка ми бачимо й автопортрети, і портрети, і краєвиди, й побутові малюнки, й історичні та релігійні, й алегорії та мітологічні, навіть ілюстрації до літературних творів. Майже те ж саме

треба сказати й про Рембрандта. Але й тут є такі сфери, де між ними велика подібність, але є й такі, де значна різниця переважає.

У портретах і взагалі в людських обличчях обидва художники дбали головним чином про те, щоб виявити душевний настрій, обидва звертали увагу найбільш на обличчя, особливо Шевченко, обмежуючись самим погруддям, хоч іноді і той, і другий дуже ретельно виписували й аксесуари, особливо Рембрандт. Але коли справа торкалась археологічних речей, то тут між ними виявляється велика різниця. Рембрандт, хоч і дуже любив збирати стародавні речі й мав свою власну велику збірку їх, але цікавивсь ними з самого художнього боку: йому байдуже було, чи відповідала яка річ сюжетові картини, чи ні, аби тільки відповідала вона його художньому заміру. Шевченко ж, навпаки, завжди цікавився археологією, студіював її, скільки мав на це можливості. Щоб написати тільки портрет Л. Кочубея, він перекидав усі скарби Академії й приватних збірок, шукаючи там відповідного матеріалу (Суханов-Подколзин Б. — Воспоминание о Шевченкѣ его случайного ученика. «Кіевская Старина», 1885, II, стор. 233).

Майже те ж саме треба сказати й про мітологічні сюжети. Обидва художники дуже мало торкались їх; але Рембрандт, коли й зазначав де-коли свої твори мітологічними назвами, то в них, окрім назви, нічого властиво мітологічного не давав. Шевченко ж не міг не знати мітології, бо за перебування його в Академії там усе було нею перейнято, всі художники майже тільки звідти й черпали своє натхнення. Але мітологія мало Шевченка цікавила, і він дуже рідко торкався її, та й то тільки за часів академіцьких.

Що-до краєвидів, то і Рембрандт, і Шевченко вмели знаходити якусь таємну поезію в таких навіть пейзажах, де звичайне око не помітило б нічого цікавого.

Таким чином, ми бачимо, що в Шевченка мимоволі повинно було виявитися чимало спільного з Рембрандтом через споріднення їхніх талантів, смаку, вподобання. Та до того український художник і свідомо міг дещо перейняти у свого попередника, великого голандця: він зняв і добре студіював його твори. Крім чудових офортів, що залишив нам Шевченко з ермітажних картин Рембрандта — «Притча про виноградарів» та «Сцена в торговельній конторі», маємо ще три його малюнки з Рембрандтової гравюри «Смерть Марії». Як згадував опісля Шевченків ученик Суханов-Подколзин, працюючи над офортом, поет «избрал себе в руководители и наставники величайшего мастера этого дела, Рембрандта, и усердно копировал его неподражаемые рисунки. Бывало, что мое рисование прерывалось предложением идти вместе в академическую библиотеку, эрмитаж или к кому-либо из коллекционеров, чтобы посмотреть какой-нибудь невиданный еще рембрандтовский офорт» (Суханов-Подколзин Б. — Воспоминание... «Кіевская Старина», 1885, кн. II, стор. 233). Оце захоплення Рембрандтом у Шевченка полягає, певна річ, у спільності соціяльних умов, серед яких довелось працювати

обом художникам. Рембрандт був у мистецтві виразником ідеалів трудящого люду в Голандії тих часів, коли той тільки що здобув перевагу над своїми ворогами; з Шевченка ж виразник українського народу тих часів, коли почався його національний рух: примат людового, належного широким масам і надав стільки спільних рис обом художникам. (Про Шевченка і Рембрандта докладніше див.: Щавинський В.—Шевченко як маляр, і Новицький Ол.—Шевченко та Рембрандт,—обидві в «Україні», 1925, кн. I—II; Широцький К.—«Сама собі в хаті господиня», картина Т. Шевченка. «Записки Наук Т-ва ім. Шевченка», т. 101).

Ол. Н.

Стор. 179, рядок 21. Уткин Микола Іванович (1780—1868) знаменитий російський гравер. Учень Клаубера, а потім Бервика, він перейняв від обох найкращі їх риси, але не наслідував їх безоглядно, а переробляв манеру їхню по своєму. Мало не кожній своїй роботі надавав Уткин певного оригінального відтінку, так щоб, мовляв він сам, «кожна річ мала свій власний характер». З його був, до того ж, ще й чудовий рисовник. Як учитель, Уткин тішився надзвичайною популярністю в своїх учнів, бо вводив їх у всі таємниці свого мистецтва, ні з чим одних не таючись. Не тільки в Російській Академії Мистецтв займав цей гравер поважне місце, а й за кордоном,—так, обрала його на свого члена Дрезденська Академія.

Ол. Н.

Стор. 179, рядок 36. Юзефович Віктор Володимирович (1817—1871) служив спершу на військовій службі, але 1842 р. вступив до Синоду, де прослужив до 1859 р. В цей час і стрівся з ним Шевченко. Потім Юзефович служив уже по-за Петербургом (Калуга, Смоленськ, Київ, Вятка).

С. Є.

Стор. 179, ряд. 39—40. Юзефович, якого Шевченко йменує тут «предателем киевским»,—це Володимир Михайлович Юзефович. Народився 1802 р. на Полтавщині, в маєтку своїх батьків; скінчив «благородный пансион» при Московському університеті 1819 р. Спершу служив на військовій службі й брав участь у турецькій війні 1827—1828 року. Р. 1839 облишив військову службу й почав працювати як археолог. Року 1840 Юзефовича призначено за інспектора казенних шкіл у Києві, з 1842 до 1858 р. був помішником куратора Київської шкільної округи, з 1857 до смерті—головою Київської археографічної комісії. Помер 21 травня 1889 р. в чині тайного совітника. Бувши родичем Тарновських, Юзефович в 40-х роках близько стояв до українських діячів—до Максимовича, Костомарова, особливо до Куліша, якому протегував, якого виводив у люде, зводив з науковими кругами, то-що (цікаві листи Куліша до Юзефовича опубліковано в «Кіевской Старині», 1899 р. кн. II і III; Куліш зве в листах Юзефовича—«почтеннейший мой благодетель»). Розбив ті приятні стосунки 1847 р., власне арешт Костома-

рова, під час якого Юзефович поведився так непевно, що єдиною оцінкою його міг бути епітет, наданий йому і в Шевченковому журналі. Ось оповідання самого Костомарова про тодішню ролю Юзефовича. «...Напившись чаю, я отправился в свою спальню, но не успел раздеться, как вошел ко мне помощник попечителя учебного округа Юзефович и сказал: «На вас донос, я пришел вас спасти; если у вас есть что писанного, возбуждающего подозрение, давайте сюда»... Я вспомнил, что в кармане моего наружного пальто была черновая полуизорванная рукопись того сочинения о славянской федерации, которую еще на святках я сообщил для переписки Гулаку. Я достал эту рукопись и искал огня, чтобы сжечь ее, как вдруг, незаметно для меня, она очутилась в руках моего мнимого спасителя, который сказал: «soyez tranquille, ничего не бойтесь». Он вышел и вслед за тем вошел снова, а за ним нахлынули ко мне губернатор, попечитель, жандармский полковник и полицеймейстер». Далі трус у Костомарова, арешт і допит. «Меня привезли,—оповідає Костомаров,— в квартиру губернатора и сказали: «вы знаете Гулака?» — «Знаю», — отвечал я. — «Он сделал на вас донос, явился в III Отделение собственной его величества канцелярии и представил рукопись, в которой излагалось о будущем соединении славян». — «Я не знаю этой рукописи», — сказал я. Но черновая рукопись, взятая у меня помощником попечителя, предстала предо мною в обличение моих слов: улыбка была на лице» («Автобіографія Н. И. Костомарова», вид. «Задруги», стор. 197 — 198). З цієї сцени епітет «предателя» дістає повну санкцію і непохитне стверження. Та й не тільки Костомаров і Шевченко так дивилися на Юзефовича, — навіть Куліш, поновляючи р. 1855-го з ним листування, говорить про те, як «тяжко отвергнуть от души человека, с которым связаны святыя воспоминания юности», та про якесь «ужасное заблуждение касательно вас», що його Юзефовичеві, певне, пощастило перед одним тільки Кулішем розвіяти («Письма П. А. Кулиша къ М. В. Юзефовичу», «Кіевская Старина», 1899, кн. III, стор. 312). Юзефович тоді знов пробує наблизитися до українських кругів, містить в «Основі» «Объяснение по поводу древнихъ югозападныхъ актовъ» (1861 р. кн. III) і «Отвѣтъ... на обвиненія нѣкоторыхъ газетъ и журналовъ» (кн. X), а Кулішеві підсоложує: «Мы не так чужды друг другу на почве нашего национального вопроса. Меня радует и то, что наши громады, как явление жизни, имеют громадную силу» («Кіевская Старина», 1899, кн. III, стор. 323). Зате вже в 70-х роках Юзефович вертається до давнішої своєї тактики і посилає в «III Отделение» доноса на Київську Громаду, на окремих її членів (особливо на Драгоманова) і на все українство («До історії указа 1876 р. про заборону українського письменства», «Україна», 1907, кн. V, стор. 136 — 150), — наслідком цього доносу й було видання знаменитого акту 18 травня 1876 р., що на-віки прип'яв до себе ім'я свого ініціатора й автора, діставши назву — «lex Josephoviana». Юзефович взагалі вже тоді був одвертим привідцею крайньої реакції в Києві, що не гребував

ніякими способами в боротьбі, і ім'я «предателя» так і лишилося на йому до кінця його віку (Некролог Юзефовича див. — «Кіевская Старина», 1889, кн. VII, Документи..., стор. 291; порівн. «Кіевская Старина» 1899, кн. II, стор. 185 — 187). С. Є.

Стор. 180, ряд. 1—2. Никитенко Олександр Васильович (1814 — 1877), відомий свого часу критик, цензор, професор, з 1853 р. академик. Родом українець, з кріпаків Острогжського повіту на Вороніжщині, Никитенко з великими труднощами здобув собі волю й освіту, скінчив університет у Петербурзі й потім упертою працею пробив дорогу в житті. Людина поміркованих поглядів, він, як цензор, стояв проти пригнічення літератури і чимало робив послуг своїм сучасникам-письменникам. Дуже цікаві Никитенкові записки — «Моя повѣсть о самомъ себѣ и чему свидѣтель въ жизни былъ» (1893), початі з 14-го року його життя: тут зібрано надзвичайно багатий фактичний матеріал до історії російської громадськості та адміністрації. Шевченко був знайомий з Никитенком, видко, змолоду та не поривав зв'язків і по повероті до Петербургу. В згаданих записках Никитенка знайдемо кілька дрібних згадок про Шевченка (про зустріч на обіді актора Мартинова, про цензурування Шевченкових творів, то-що). С. Є.

Стор. 180, рядок 19. Згаданий на цьому місці лист до Брилкина нам невідомий. С. Є.

Стор. 180, рядок 21. Вільбоа Костянтин Петрович (1817 — 1882) — композитор без серйозної музично-теоретичної підготовки, автор численних творів для співу з акомпаніментом фортепіяно (з них особливо популярний дует «Моряки»), автор двох збірок російських народніх пісень (усього — 175 пісень), що не мають особливого інтересу ні що-до гармонізації, ні що-до точности запису. Вільбоа належить і три опери — «Наташа или волжские разбойники», «Тарас Бульба» й «Циганка». З них видруковано тільки першу і вона була виставлена на сцені (Москва 1861 р., СПб. 1863), останні дві лишилися в рукописах і не були виставлені. Очевидно про ту першу оперу мова і в Шевченка. Критика визнала цей твір за поверхове й слабо наслідування Глінці, хоча опера Вільбоа витримала 15 вистав, бо головну роль талановито співала Д. М. Леонова, для якої композитор переробив роль Наташі. В. Сикевич у своїх спогадах («Истор. Вѣстн.» 1893, IV, стор. 112 — 113) характеризує Вільбоа, як дуже талановиту людину, яку занапастило «пристрастие к вину». Між иншим, як свідчить той самий мемуарист, Вільбоа, маючи сипкий і майже зовсім беззвучний голос, надзвичайно мистецьки виконував улюблені свої речі для співу, як наприклад «В двенадцать часов по ночам». Дм. Р.

Стор. 180, рядок 26. Павловськ — місто в Петербурзькій губернії, на р. Слав'янці під 59°41' півн. шир. і 30°27' схід. довготи, славне розкішним великим парком. С. Є.

Стор. 180, рядок 39. Ісакієвський собор у Петербурзі в його теперішньому вигляді почато будівництвом 26 липня 1819 р., закінчено і посвячено 30 травня 1858 р. Проект зробив і ввесь час роботами керував архітектор Август Августович Монферран (1786—1858). Історію й опис собору, а також церемонію посвячення маємо в тогочасному виданні: «Описание Санктпетербургскаго кафедральнаго собора во имя святаго Исаакія Далматскаго. Отдѣльный оттискъ № 5 Живописнаго Сборника 1858 года. Изданіе А. Плюшара и В. Генкеля. СПб. 1858». До посвячення публіки, звичайно, без білетів не пускали. С. Є.

Стор. 180, рядок 41. Васильчиков Віктор Ларіонович (1820—1878), князь, брав участь у війні на Кавказі, в поході на Угорщину 1849 р., але особливо відзначився обороною Севастополя 1854—1855 р. В 1857 р. був директором канцелярії у військовому міністерстві, з 1857 до 1860 р. керував військовим міністерством. Вийшовши в відставку, Васильчиков оселився в Тамбовській губернії, де й придбав собі ім'я, як знавець у сільсько-господарській справі. Васильчиков був членом «комиссии о построении Исакиевского собора» («Исакієвській соборъ». СПб, 1883, стор. 8). — тому то його підпис і був на білеті. С. Є.

Стор. 180, рядок 41. Гур'єв Олександр Дмитрович, граф (1786—1865), сенатор і голова департаменту економії в державній раді, був головою «комиссии о построении Исакиевского собора» («Адресь-календарь. Общая роспись всѣхъ чиновныхъ особъ въ государствѣ на 1859—1860 годъ», Изд. Имп. Академіи Наукъ. Ч. 1, стор. 79; порівн. «Исакієвській соборъ». СПб, 1883, стор. 8). С. Є.

Стор. 181, рядок 3. «Słowo» — польська газета в Петербурзі, яку задумав був видавати І. Огризко ще в 1857 р.; уряд отягався з дозволом, так що тільки з початку 1859 р. газета почала була виходити. Вийшло її всього 15 чисел. В останньому числі Огризко надрукував листа від знаменитого польського історика І. Лелевеля з невеличкою редакційною приміткою, — і це викликало заборону газети й репресії проти редактора, якого було посажено в каземат Петропавловської фортеці. Лист Лелевеля нічого не мав у собі протицензурного, але саме його ім'я було тоді в Росії заборонене, як одного з привідців у повстанні 1830 року, що перший підписав революційний акт скинення Миколи I з польського престолу (Історію «Słowa» розповів М. Лемке в примітці до творів Герцена, — див. Герцен А. И. — Полное собрание сочинений и писемъ», т. IX, стор. 544—550). С. Є.

Стор. 181, ряд. 9—11. «Пошел к графине Н. И. с целью устроить себе постоянную квартиру в Академии». Вже 10 травня Шевченко записує в журналі, що почав працювати в Ермітажі. Але, видимо, поет переконався, що не можна художникові працювати, не маючи власного помешкання. Спинився він, як знаємо з запису 27 березня, у М. Лазаревського і, живучи в гостях, мусів і підлягати «законам гостинности», зробившись немов громадською власністю, на яку претендував кожен знайомий і багато незнайомих. Це, як ми вже бачили, обтяжало поета, заважало йому працювати. «Сколько помню, — писав згодом О. Лазаревський, — в эти первые месяцы своей петербургской жизни Т. Гр-ч вел жизнь довольно рассеянную, чему главною причиною было, повидимому, неимение своего угла» (Лазаревский) А. — Новопетровское укрѣпленіе. «Кіевская Старина», 1899, кн. II, стор. 293). Офіційально Шевченко, відданий на відповідальність гр. Толстого, повинен був у його й жити (Кониський О. — Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 228), але він не хотів ні обтяжати собою людей, ні бути від їх у залежності. Звідси й виникла певне думка «устроить себе постоянную квартиру в Академии», ніби теж під доглядом віцепрезидента, гр. Толстого. Графиня обіцяла йому це і свого слова, справді таки, додержала. На початку червня Шевченко одержав невеличку квартиру в будинку Академії, опостінь з церквою — ту саму, в якій він дожив аж до смерті, — і міг взятися до роботи вже навсправжки в своєму власному кутку. С. Є.

Стор. 181, ряд. 12—13. Мікешин Михайло Осипович (1836—1896), художник і скульптор, народився у Рославлі, Смоленської губ. В Академії Мистецтв він був учнем баталіста Б. Вілевальда й р. 1858 одержав велику золоту медаль, що давала йому право їхати за кордон державним коштом, але цього права не використав тому, що взяв участь у конкурсі на проект пам'ятника в Новгороді з приводу тисячоліття Росії. Проект Мікешина прийнято, і з того часу він придбав репутацію видатного російського скульптора. За пам'ятник Катерини II йому дано р. 1869 звання академіка; після того він скомпонував ще чимало пам'ятників, між іншими — пам'ятник Богданові Хмельницькому в Києві та Мінінові в Нижньому-Новгороді. Крім того, був Мікешин відомий як ілюстратор, хоча ілюстрації його здебільшого грубі й свідчать хіба про претензії на дешевий ефект. Невдатні ілюстрації й до Гоголевого Вія та до «Кобзаря» Шевченка: «Иллюстрированный Кобзарь» (СПБ. 1896). Мікешинові належить портрет Шевченка, надрукований у виданні «Кобзаря» 1860 р. В 70-х роках Мікешин видавав ілюстрований часопис «Пчела», де вперше появились де-які Шевченкові малюнки, з статтею А. Прахова. У празькому виданні «Кобзаря» 1876 р. надруковано згадки Мікешина про Шевченка, але вони зовсім непевні, а в деяких деталях обмовні й неприємні своїм амікошонським тоном. Наприклад, Мікешин оповідає про своє приятелювання з Шевченком, але дочка графа Ф. Толстого,

К. Ф. Юнге, людина безперечно шира та правдива, писала до Ол. Кониського: «Шевченко був з ним тільки знайомий, як і з усіма іншими художниками; зовсім не знати, було приятелювання його з Мікешиним,—він часто ганьбив його» (Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 224). Ще різчий протест згадки Мікешина викликали в Шевченкового учня Суханова: «Мне очень досадно было читать в книге М. К. Чалого описание дорогой мне по воспоминаниям мастерской, в котором она изображается известным монументных дел мастером (себто Мікешиним. Ол. Н.) чем-то в роде отвратительного свишника... Не могу согласиться с безобразной картиной валяющихся повсюду гадостей, неубранной постели и прочих проявлений неряшливости, описанных вышесказанным отливателем комковидных памятников... Нерящества, грязи и безобразия в ней было столько же, сколько правды в описаниях господ, уподобляющих ее кабаку или чему то хуже» (Суханов-Подколзин Б.—Воспоминание о Т. Г. Шевченке его случайного ученика. «Киевская Старина», 1885, кн. II, стор. 232). Годиться ще згадати, що Мікешин у своєму проекті пам'ятника тисячоліття Росії, серед інших письменників, помістив був і барельєф Шевченка, але його, певне річ, викинуто з готового пам'ятника (див. примітку до стор. 96, про Дубельта). Ол. Н.

Стор. 181, рядок 15 Троцина Костянтин Єлисеєвич (народ. 1827 р.), громадський діяч, освіту здобув у Ніжинському лицей кн. Безбородка (1847 р.), брав участь у підготовчій до скасування кріпацтва праці, був почесним мировим суддею й маршалком у Ніжинському повіті, а також працював у місцевому земстві, де особливо дбав про народню освіту. Надрукував кілька праць з історії судових установ та про становище селянства (див. «Гимназія высших наук и лицей кн. Безбородко», стор. 464—469 і LXXX). 1858 р. Троцина жив у Петербурзі, як депутат від Полтавщини в комітеті для розмежування губерній Чернігівської та Полтавської (Там само, стор. 467). Тоді, видно, й познайомився з ним Шевченко. С. Є.

Стор. 181, рядок 18. Макаров Микола Яковлевич (1828—1899) з чернігівських дворян, освіту одержав у Ніжинському лицей кн. Безбородка (скінчив 1848 р.), вступив на службу до відомого Мик. Писарева (див. примітку до стор. 58), що був саме тоді призначений на Олонецького губернатора, і з ним разом поїхав до Петрозаводська. В Петрозаводську близько зійшовся з В. Білозерським, що відбував там своє заслання, і під його впливом навернувся до українства, хоч і позбавивсь через те ласки Писарева й мусів буквально тікати з Петрозаводська. Потому служив у Петербурзі й на провінції в финансовому відомстві. Помер у чині тайного совітника і члена ради міністра фінансів. Замолоду мав Макаров потяг до літератури, надрукувавши низку географічних праць у «Вѣстникѣ Имп. Русскаго Географическаго Общества» та компілятивних

статтів у «Современникъ»; останньою його статтею було «Воспоминаніє о Н. А. Маркевичѣ» в «Основі» 1861, кн. I. («Гимназія высшихъ наукъ и лицей кн. Безбородко», стор. 416—421, LX—LXI). Годиться ще згадати, що йменням Макарова користувався якийсь час Куліш, поки ще не мав дозволу друкуватись під власним іменням, підписуючи свої праці криптонімом «Николай М.» Коли петербурзькі українці заходилися видавати «Основу» і Кулішеві не дозволено було підписуватись за редактора, то кандидатом на редактора журналу був і Макаров (Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 326). Взагалі в ті часи Макаров стояв у центрі українського гуртка в Петербурзі і його листи до М. О. Марковички показують, що він близько приймав до серця й був у курсі всіх подій, що займали тоді українську громаду (див. «Твори Марка Вовчка», т. I, Київ-Ляйпціг). В тих листах знайдемо й чимало звісток, які торкаються Шевченка, що був близький з Макаровим. Позналилися вони вже по повороті Шевченка до Петербургу, і пам'яткою добрих між ними стосунків був присвячений Макарову «на пам'ять 14 сентября» вірш Шевченка «Барвінок цвів і зеленів» виразно інтимного характеру. Кониський догадується, що той вірш торкається історії поетового женихання з Ликерею, кріпачкою Макарових та їхньої сестри Карташевської («Т. Шевченко-Грушівський», т. II, стор. 355).

С. Є.

Стор. 183, рядок 28. І дь і н — російський драматург, наслідувач Коцебу; пристосовуючи його стиль та сюжети до російських обставин, був він дуже популярним на свої часи письменником (див. Варнеке Б.—Исторія русскаго театра, стор. 326—327; Игнатов—Театръ и зрители, стор. 95—101). За це читання згадує й К. Юнге у відомих своїх «Воспоминаніяхъ» (стор. 241).

Рл.

Стор. 183, ряд. 30—33. «По обещанию, и я с горем пополам прочитал им свои «Неофити». Публично, хоча б і в невеликих гуртках, виступав Шевченко з читанням своїх творів рідко і неохоче. Попереду (примітка до стор. 167) подано вже відомості про інцидент, який трапився з ним на одному з публічних виступів: він мусів вернутись за лаштунки, щоб заспокоїтись.

С. Є.

Стор. 183, рядок 36. Садовський Пров Михайлович (1818—1872)—знаменитий російський актор, що його разом із Щепкиним вважають за реформатора російського драматичного мистецтва в напрямку реалістичному. Щепкин, що виховався на мелодрамі, не пішов далі за реалізм Грибоєдова та Гоголя. Садовський, значно молодший од Щепкина, ще за молодих літ почав грати Осипа в «Ревизорѣ», але найбільш рідним йому репертуаром були твори Островського. Почавши з першої п'єси цього драматурга, грав його твори Садовський аж до самої своєї смерті, мало не у всіх п'єсах Островського беручи участь (29 ролей у 28 п'єсах).

Важко сказати, хто кому більше мав би завдячувати—чи Островський Садовському, чи навпаки. Головною ознакою Садовського була здібність так увійти в роль, зжитися з нею, що техніка її виконання була єдиним можливим із цього висновком. За Садовського завжди говорено, що він не грає на сцені, а живе. «В Щепкине есть много школы — писал композитор Серов,—в Садовском—природный дар. В Садовском везде натура, правда в настоящем художественном осуществлении» (Коропчевский Д. А.—Пр. М. Садовский. Изъ воспоминаний о московскомъ театрѣ. Ежегодн. Импер. Театровъ, 1894—95, т. II, стор. 41; порівн. Эфрос Н.—Пров Садовский. Опыт характеристики. ПБГ. 1920; Варнеке Б.—Исторія русскаго театра, стор. 570—577). Садовський, граючи Расплюева, не задовольнив був автора. «Он играл хама — пропойцу, а не прогоревшего помещика» — скаржився Сухово-Кобилін. Але згодом, переконавшись, що успіх п'єси значною мірою залежить як-раз од Садовського, змінив він свою думку. «Дай им подлинного Расплюева — его бы не поняли. Этот дешевле, безобразнее, а потому более понятен» (Переселенков С.,—стор. 132—133). І те трактування ролі, що його дав Садовський, залишилося традиційним і на пізніші часи (Эфрос, стор. 43; тут видруковано й портрета Садовського в ролі Расплюева).

Не знати, що розумів власне Шевченко, коли порівнював Садовського з Самойловим (див. далі). Поет не міг брати на увагу їхню гру саме в «Свадьбе Кречинского», бо тут кожен з їх виконував іншу роль. Що ж до сили коміану, то «нутро» переживання ролі в Садовського значно сприяло тому, щоб уважати його за дужчого коміка. Проте цим не обмежувалась акторська влада Садовського. У знаменитій своїй ролі Любима Торцова удавав він і певні моменти трагізму, а Д. Коропчевський, що в багатьох ролях бачив Садовського, писав навіть про його: «В ролях, где драматического элемента вовсе не было.... талант Садовского вполне или отчасти отказывался служить ему» («Ежегодн. Импер. Театровъ» 1894 — 95, т. I, стр. 38, 42 — 48). Рл.

Стор. 183, рядок. 37. «Свадьба Кречинского» п'єса, що надзвичайно високо піднесла ім'я мало цікавого в інших своїх драматичних та філософичних творах А. В. Сухово-Кобиліна (1818 — 1903). Скептично були поставилися театральні кола до цієї п'єси і в Петербурзі, і в Москві. Неприємно вражало те, що сюжет її взято з усім відомого скандального процесу; чимало спричинилось тут і те, що не зарекомендував себе нічим автор перед публікою до того часу. Але вже перші вистави цієї п'єси зазнали колосального успіху і по столичних, і так само й по провінціальних сценах. У Петербурзі за 25 років виставлено її 100 разів, тим часом як «Горе отъ ума» — 105, а «Ревизор» — 158 (Вольф — Хроника, III, стор. 78). Критика зустріла п'єсу досить суворо (Переселенков С. — В. А. Сухово-Кобылин. Ежегод. Петроград. Гос. Театров, 1918 — 1919. Петроград, 1922, стор. 133), але це не зменшило успіху п'єси, яким чимало була зобов'язана вона надзви-

чайно вдалим виконавцям ролів: Садовському-Расплюеву—в Москві та
Самойлову-Кречинському—в Петербурзі. Рл.

Стор. 183, рядок. 38. Самойлов Василь Васильович (1812—1887) надзви-
чайно талановитий петербурзький актор, «віртуоз драматичної техніки»,
як про його говорили. Всупереч московським акторам «нутра», був він
актором, що довго і вдумливо готував свою роль з олівцем і навіть
із пензлем в руках. Надзвичайна гнучкість усієї його фізичної істоти,
йшла на зустріч його творчим замірам, а тонкі характерні грими до-
повнювали його роботу. Така техніка давала Самойлову змогу грати
найрізноманітніші ролі: «его достаєт на всех, — писав А. Баженов, — от
Шекспира до Кони...» (Сочиненія, т. I, стор. 165). Самойлов, удаючи
Кречинського, не обмежився авторовими даними, що йому й закидала
критика (Баженов А. — Сочиненія, т. I, стор. 170, 281). З Кре-
чинського зробив Самойлов поляка; всі манери його, інтонація, загаль-
ний вигляд нарешті — усе це справляло суцільний та переконливий об-
раз. «Мы в нем видим, — пише А. Вольф, — светского авантюриста с
изящными манерами, с привислинским гонором, у которого под светским
лоском проглядывает шулерская дерзость, нахальство и хищничество»
(Вольф А. — Хроника, III, стор. 11). І сам автор, нарешті, не мав
нічого вже проти такого оброблення цього типу (див. його листа до Са-
мойлова в «Ежег. Имп. Театров», 1913, т. I, стор. 55; там і власноруч-
ний малюнок Самойлова в ролі Кречинського). Рл.

Стор. 183, ряд. 38—39. Снеткова 2-га—малопомітна актриса Александрин-
ського театру (грала р.р. 1852—1877, див. Вольф—Хроника, т. III,
стор. 80). У п'єсі Сухово-Кобиліна виконувала роль Лідочки, яка не
займає багато місця в дії. Рл.

Стор. 184, рядок. 19. «Трубадур» — опера Верді Джюзеппе (1813—1901),
знаменитого італійського композитора. Син простого шинкаря, Верді за
грошовою допомогою Барацці вчився у відомого музики Лавінья і на
26 році життя написав уже першу свою оперу. За нею йде ціла низка—
усіх 26 — більш та менш популярних опер. Із них за найкращі вважа-
ють отакі: «Ріголетто» (1851), «Трубадур» (1853 — «Il Trovatore»), «Траві-
ята» (1853) та «Аїда» (1871). В ранніх операх Верді йшов слідом Белліні
(арії, дуети та хори, зв'язані легенькими речитативами). До опер такого
типу можна залічити й «Трубадура», де все ж немало можна знайти
прегарних сторінок. Отже в пізніших операх Верді під впливом Вагне-
ра перейшов до типу опери-драми, де музика цілком стежить за розвит-
ком драматичної дії. З таких опер найкраща «Аїда». Взагалі ж широ-
кий, співучий мелодизм і прекрасна оркестровка — головні риси вердіє-
вого таланту. Дм. Р.

Стор. 187, рядок 6. Кармелюк або Кармалюк — популярний герой народніх оповідань і пісень. Народився 1790 року в с. Головчинцях Літинського пов. на Поділлі, був кріпаком-дворовим у пана Пігловського. Завданий у москалі, він не міг перенести розлуки з родиною (у його була жінка й три сини), втік і зробився злочинцем. Кілька разів його ловили, засилали на Сибір, але він знову повертався до рідного краю, поки в 1835 р. його було забито під час сутички з поліцією. В народній пам'яті Кармелюк залишився «справедливим розбійником», що карав тільки багатих, допомагав бідним (Якимович С. — Устин Кармалюк в судових актах. «Червоний Шлях», 1923 р., кн. VIII). Коли в другій половині 20-х років XIX в. біля графа Вацлава Ржевуського утворився гурток аматорів народньої пісні й музики, один з членів цього гуртка склав пісню про Кармелюка, яка набула в народі великої популярности й відома в багатьох варіантах; її саме й зазначає Шевченко. Є відомости, що автором її був каноник кременецький Ян Комарницький (Русов А. — Теорбанисты Грегоръ, Казтанъ и Францъ Видорты. «Кіевская Старина», 1892 кн. III, стор. 372). Шевченко називає автором Падуру, як найвидатнішого члена гуртка, котрий, сказати б, покривав собою діяльність інших членів; проте, серед творів Падури пісні про Кармелюка нема.

А. Л.

Стор. 187, рядок 7. Падура Тимко (Tomasz Padurra, 1801 — 1871) народився від небагатого польського шляхтича на Київщині, вчивсь у Вінниці та Кременецькому ліцеї, належав до української школи в польській літературі й захоплювався українською козацькою старовиною так, що складав «українки», «думки» в дусі цієї старовини і навіть писав їх українською мовою, тільки польськими літерами. В польських колах «думки» Падурині мали великий успіх, хоча вже з 30-х р.р. дехто ставився до них критично. Инакше ставилися до Падури українці, напр., Куліш: вони зазначали, що Падура не засвоїв ні мови української, ані духу й характеру української народньої поезії (Див. Равита Ф. — Падура. «Кіевская Старина», 1889, кн. IX; Пыпин А. — Исторія русской этнографіи, т. III; твори Падури — *Ukrainky z nutoju Tymka Padurry*, Warszawa, 1844; *Pyśma Padurry*. Lwów, 1873; Твори Тимка Падури — Руска письменність III, 1, видання друге, додаток другий).

А. Л.

Стор. 187, ряд. 8—34. Записаною тут поезією «Сон» кінчається журнал Шевченків. Власне кінчився він ще 20 травня, і цей запис, зроблений з таким великим перемежком — 13 липня, можна вважати за випадковий, тим більше, що поет вже не був тоді й власником свого журналу, бо напередодні подарував його М. Лазаревському. Після поезії «Сон» на звороті рукою М. Лазаревського написано: «Этотъ дневникъ подарень Т. Г. Шевченкомъ М. М. Лазаревскому 12 Іюля 1858 года, въ день именинь Лазаревскаго». Можна думати, що подарувавши журналу Ла-

заревському, Шевченко дописав ще й того вірша, що другого дня склав — і на тому скінчив усеньку справу з своїми записками.

Познайомившись з М. О. Марковичкою (Марко Вовчок), Шевченко присвятив потім «Сон» їй, мабуть виходячи з спільности теми, зачепленої в цій поезії, з темами Вовчкових творів. Окрім автографа в журналі, маємо ще кілька—у збірному рукопису (книжка Б), в листі до М. В. Максимовички, то-що. Посилаючи їй переписану поезію, Шевченко додав: «Шлю замість парчового очіпка мій невеличкий «Сон»... Не здивуйте — який удався» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 428). Надруковано «Сон» уперше в «Русской Бесѣдѣ» 1858 р. кн. III. С. Є.

Проминуто з недогляду.

Стор. 136, рядок 29. Осипов Микола Осипович, художник, був близьким приятелем у родині гр. Ф. П. Толстого й першим учителем малярства у дочки графа, К. Ф. Юнге. Вона згадує про його у «Воспоминаніяхъ» своїх, як про людину дуже цікаву, веселу й дотепну, пригадує, як він гарно читав та грав на домашніх виставах; з його ж, власне, ініціативи почали відбуватися в Толстих і ті «середи», що про їх так багато доводиться читати найкращих згадок у ріжних людей того часу. Коли подружжя Толстих почало клопотатися про визвіл Шевченка з заслання, то гр. Толстая використовувала Осипова як посередника на початку своїх зносин з поетом аж до самої Кримської війни. Як почалась війна, Осипов зібрався йти до ополчення і подав до Академії Мистецтв прохання, висловивши в йому бажання «поступить в ополчение, где он, неся службу наравне с прочими ополченцами, может быть полезен как, рисовальщик, и собрать много интересних рисунков в походной и боевой жизни; но так как он не имеет состояния, которое обезпечивало бы его во время службы, то остается ему только одна возможность осуществить свое желание,—получив звание академика и поступив затем в ополчение поручиком; поелику же поспешность, с которою составляется ополчение, не позволяет ему надеяться успеть исполнить программу для получения звания академика, то просит Совет Академии рассмотреть представленный им при том миниатюрный акварельный портрет г. Вице-Президента Академии (себ-то гр. Ф. П. Толстого. *Ол. Н.*), и если эта работа его ручается за возможность выполнить программу по миниатюрной живописи на звание академика, то просит удостоить его этого звания». В таких надзвичайних умовах одержав Осипов звання академика мініатюрного малярства. Що він дійсно поїхав до війська, це ми бачимо з листування гр. Толстої з Шевченком, бо вона після того почала вже сама з ним листуватись. З двох листів Шевченкових до Осипова, що тільки й збереглися з їхнього листування, надзвичайно цікавий і важливий з біографічного боку перший, писаний 20 травня 1855 р. з Новопетровського. В йому Шевченко подає відомості про побутову сторону свого існування в Новопетровському й висловлює свою «радість

неизреченную» з приводу клопотання за його родини Толстих (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 385—388). Другий лист, посланий з Нижнього 23 грудня 1857 р., чомусь не занотований у журналі. Знов стрівся Шевченко з Осиповим вже в Петербурзі, бо Осипов тоді повернувся з своєї військової мандрівки і приймав участь у зустрічі Шевченка.

Ол. Н.

«Стор. 142, ряд. 16—19. Погожев Василь Миколаевич (народ. 1802 року в Москві) походив з купецького стану, виховувався в кадетському корпусі в Петербурзі, служив у війську, згодом у міністерстві шляхів. Дочки Погожева, Віра і Наталя, звернули були в 40-х роках на себе загальну увагу надзвичайним музичним хистом, і їм пророкували блискучу будуччину. З приводу одного концерта в 1846 р. «Литературная Газета» писала про сестер Погожевих: «Маленькие артистки обличают в себе замечательный талант, особенно девица Вера. Туше ее мягок, силен; много энергии и уверенности в игре. Несмотря на свои маленькие ручки, она делает самые трудные пассажи и пальчики ее бегают по клавишам с изумительною быстротой... Слушатели и в особенности слушательницы были от нее в восторге» («Воспоминанія В. Н. Погожева». «Истор. Вѣстникъ», 1893, кн. VIII, стор. 370). На жаль, обидві Погожеви померли за-молоду. Через дочок Погожев увійшов у музичні та літературні круги в Петербурзі, був близький особливо з Гребінкою, а через його познайомився певне і з Шевченком. Принаймні сам Погожев у своїх згадках серед літераторів, що сприяли його дочкам (Гребінка, акад. Остроградський, Ишимова, Плетнев та ин.) згадує й «поэта и живописца Шевченко» (Там само, стор. 372). Несподівана зустріч з Погожевим у Нижньому нагадала певне Шевченкові незабутні дні молодости та круг тодішніх петербурзьких знайомих і поновила зносини з самим Погожевим. Під 10 лютого в журналі маємо згадку про лист од його, нам невідомий.

ПОЯСНЕННЯ ДО ПОРТРЕТІВ.

I (перед текстом). Автопортрет—погрудний, у бороді, майже en face, голова трошки схилилася долу. Над лівим плечем дата—1857, а під нею монограма III, себто Т. Ш. Під портретом підпис: «Михайлу Семеновичу Щепкину на память 24 декабря 1857 отъ Тараса Шевченка». Зберігається в збірці І. Є. Цветкова у Москві.

Що-до наведеного підпису, то досить нагадати слова з журналу під 24 грудня 1857 р.: «Праздникам праздник и торжество есть из торжеств! В три часа ночи приехал Михайло Семенович Шепкин».

II (між стор. 16 і 17). Автопортрет, що Шевченко подарував Я. Г. Кухаренкові,—фотографія з його в музеї кол. Тарновського (№ 564).

З приводу цього портрета Шевченко писав у своєму журналі 20 червня 1857 р., що послав Я. Г. Кухаренкові листа «со вложением собственного поличья», а в листі з 22 квітня 1857 р. пише: «Умисне пишу тобі на одному листочку, щоб було де поличчя положить і щоб конверт не дуже важив»; 3 червня Шевченко запитував Кухаренка: «Не знаю, чи поличчя, завинуте в невеличку цидулку?» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 405 і 410).

III (між стор. 48 і 49). Автопортрет Шевченка—з бородою, з великою лисиною, погрудний, у сорочці з великим коміром, але не вишиваним. Олівцем, на кольоровому папері. Розмір 70 × 100 мм.

На другому боці портрета написи оповідають цілу його історію.

«Портрет этот,—читаемо ми там,—передан мне в пятидесятих годах прошедшего столетия сосланным в Оренбургский край поляком, по поручению Т. Г. Шевченка, нарисован им самим в то время, когда он томился в изгнании в пустынях Каспия с запрещением не только писать, но и рисовать. Этот дорогой мне подарок передаю, достигши 86 лет, Обществу, основанному в память Т. Г. Шевченка. Октября 1906 года. Бывший Оренбургский губернатор Е. И. Барановский».

Далі йде приписка: «С разрешения дорогого друга моего, Егора Ивановича Барановского, передаю этот портрет на хранение в музей В. Тарновского, 17 января 1911 г. Лев Жемчужников».

До цього додано ще витяг з листа Л. М. Жемчужникова, з 23 січня 1911 р., себ-то через 6 днів після того напису; в листі він пише про цей портрет так: «На днях отправлен мною в Чернигов, на имя Ильи Людвиговича Шрага, портрет Тараса Григ. Шевченка, рисованный им во время ссылки и переданный от его имени Егору Ивановичу Барановскому (тогдашнему уфимскому (sic) губернатору), в благодарность за доброе участие к его несчастью. Почтенный и уважаемый друг мой Егор Иванович (которому ныне 92-й год) очень ценил и ценит этот подарок».

IV (між стор. 152 і 153). Автопортрет—з бородою, без шапки, погрудний. Над лівим плечем білим олівцем позначено дату: 1858, а під нею монограма III, себ-то Т. Ш. (дата і монограма на репродукції не вийшли). Білим і чорним олівцем. Розмір 254 × 212. У Чернігівському музеї, кол. Тарновського, № 375.

Дуже цікаво порівняти цей автопортрет з фотографією, що перейшла до мене від К. А. Шрейдерса. Вона зроблена з автопортрету Шевченка й має його власноручний напис: «Константину Ивановичу Шрейдерсу на память. Т. Шевченко». Фотографія обрізана в формі овалу, і через це зрізано частину підпису, який був на самому образі, й від якого залишилося: «...рому другу моему Михай...» Коли, як я сказав, порівняти цю фотографію з автопортретом № 375 Чернігівського музею, то ми побачимо, що тут так збігаються навіть поодинокі штрихи, що ніяк не можна припустити, щоб художник міг так по-рабському скопіювати свій власний малюнок. Мусимо визнати, що це фотографія з цього самого малюнка. Чому ж і як зник згаданий підпис, — цього я не беруся вирішати, а тільки що це та ж сама річ — у тому нема жадного сумніву.

Кілька ще слів про самий підпис. Можна було-б цю посвяту приділити до Михайла Щепкина, але ми маємо портрет, що Шевченко подарував його за цей час М. С. Щепкинові в збірці І. Є. Цветкова; тому цей підпис слід читати так: «[Ста]рому другу моему «Миха[йлу] Матвеевичу Лазаревскому)». Це той самий портрет, що про його Шевченко писав М. М. Лазаревському 18 листопаду 1857 р.: «Нарисовав я карандашем для тебе свое поличья, та нема з ким прислать його, а по почті боюся—зотреться; думав переслать з Федором (братом М. М. Лазаревського), так чорт, враг добрих наших помишлений, бачиш, що зробив» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 417). Коли Федір Лазаревський приїздив до Нижнього, то він не знайшов Шевченка й виїхав, не бачившись з ним (про це в журналі під 26—29 листопаду). А 22 лютого 1858 р. Шевченко писав тому ж таки М. Лазаревському: «19 февраля вернулся Шрейдерс из Петербурга, привіз мені... чотири екземпляра нерукотворенного образа і твоє братнє сердечне писаніє. Спасибі тобі, друже мій єдиний, за все і за вся. Добре еси зробив, що заказав 50 штук пом'янутого образа: нехай, поки-що, земляки дивляться хоч на сей облик бородатого недобитого кобзаря свого («Твори», т. II, стор. 424).

Пояснення до портретів

Нарешті залишається ще питання про саму дату 1858 р., коли, як ми допіру що бачили, портрет був написаний у листопаді 1857 р. Але це не важко примирити: Шевченко міг намалювати портрет у кінці 1857 р. й тоді не підписати його, а посилаючи 1858 р., він підписав монограму й дату того часу, коли послав.

V. (між стор. 176 і 177). Фотографія в кожусі й шапці. Певне це та фотографія, про яку маємо згадку в журналі: «Заказал фотографический портрет в шапке и тулупе для М. А. Дороховой» (запис під 30 березня 1858 р.).

VI (між стор. 336 і 337). Автопортрет—у кожусі й смушевій шапці, з бородою, поясний, видна уся рука. Кути малюнку зрізані. Підпис: «Т. Шевченко. 1860». Офорт. Розмір малюнка 126×170. Розмір дошки 160×221. Дата показує, коли роблено офорта, а самий портрет раніший, 1858 р., бо бороду носив Шевченко тільки тоді. Певне цей офорт зроблено з поданої попереду фотографії, тільки що Шевченко рисував на дошці, не перевертаючи виображення, й тому на офорті воно вийшло навпаки.

Ол. Н.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А.

- А. (фаворит Молчалін) 267.
 А—в, Л. С. 346.
 Абрамов, Я. 251, 390.
 Август. 14, 299.
 Авдотья. 45, 75.
 Аврелій. 312.
 Аделунг, Ф. П. 259.
 Адлерберг, граф. 656.
 Адлерберг, В. Ф. 156, 678—679.
 Адольфина. 172, 183, 717.
 Айвазовський, І. К. 749.
 Айвеншток, І. Я. VI, XVI, XXXVI, XXXVII. 221, 232, 248, 287, 319, 402, 403, 507, 509, 586, 603, 604, 620, 621, 679, 690, 691, 693.
 Аксаков, І. С. 164, 473, 605, 664, 700, 701, 702, 703.
 Аксаков, К. С. 164, 441, 570, 700.
 Аксаков, С. Т. XXXV, 80, 139, 141, 151, 156, 162, 163, 164, 174, 506, 507—510, 547, 601, 646, 648, 668, 679, 683, 700, 725, 731, 738.
 Аксакова, В. С. 700, 701.
 Аксакова, Н. С. 163, 700, 701.
 Аксакови. 351, 699, 700—703, 712.
 Александровський, Г. 727.
 Алексеев, М. П. 524.
 Алчевська, Х. 387.
 Альбано. 577.
 Аляб'єв. 500.
 Амаля. 103.
 Амфітеатров, О. (А.) 384, 746.
 Анджело, Мікель. 481.
 Андрієвич, (Соловйов, Є). 397.
 Андрієвський, М. 511.
 Андрузський, Ю. Л. 95, 550—552.
 Анненков, І. О. (И. А.) 117, 123, 124, 471, 573, 576, 596.
 Анненков, П. В. 185, 562, 731.
 Анненкова - Гебль - Анненкова, П. Є. 617.
 Анненкови. 617.
 Антоній, єп. нижегород. 673, 674, 675.
 Антонович, В. Б. Л. 253, 394, 435, 511.
 Антонович, Д. 338, 341, 445.
 Антуанетта. 145, 146, 153.
 Апрельев, В. П. 33, 393.
 Аракчєєв, Ол. А. гр. 123, 324, 562, 616, 617.
 Арапов, П. 375.
 Арбен'єв. 110.
 Арбен'єви. 110.
 Арій. 366.
 Аріосто. 305.
 Армашевський, П. 253.
 Арнольд, Ю. 739.
 Арсен'єв, К. К. 562.
 Асенкова, 642, 655.
 Аскоченський, В. 252, 441.
 Афанасьєв, К. 545.
 Афанасьєв, О. М. (А. Н.) 158, 163, 688—689, 691.
 Афанасьєв, О. С. (А. С.) див. Чужбинський
 Ахвердови. 258.

Б.

- Б. М. 736.
 Бабкин, Є. А. 141, 181, 648.
 Бабст, І. К. 158, 161, 163, 167, 687—688.
 Багалій, Д. І. 251.
 Багрій, О. В. (А. В.) 274, 318, 422, 556, 663, 696.
 Бажанов, М. Є. 9, 45, 60, 266—267, 488.
 Бажанова. 55, 62.
 Баженов, А. 634, 642, 761.
 Байков, І. 123, 616, 617.
 Байрон, Г. XXI, 97, 276, 556—557, 689.
 Бакунин, М. 255, 398, 406, 648, 664, 712.
 Балагуров, О. В. 70, 488.
 Балика, А. 277.
 Балінський, М. 519.
 Бальмонт, К. 524.
 Барановський, Є. 765, 766.
 Барацці. 761.
 Барб'є, 87, 97, 121, 170, 306, 523—524, 557.
 Барков, І. С. 41, 418.
 Барсуков, Н. 469, 521, 698.
 Бартенев, П. 307, 699.
 Бархвиц. 33, 393.
 Батуринський, В. П. 528.
 Батюшков, К. 503.
 Бахрушин, А. 646.
 Безбородко, кн. 234, 691, 731, 745, 758, 759.
 Безобразов. 171.
 Безобразов, П. В. 507.
 Бєкович-Черкаський, кн. 217.
 Белінгсгаєн. 375.

- Белліні. 498, 724, 743, 761.
 Бем, О. 499, 629.
 Бенедиктов, В. Г. 87, 110, 170, 174, 303, 524—526, 716, 725.
 Бенкендорф, О. Х. (А. Х.) 536, 618.
 Бер, К. 56, 261, 297, 360, 463—464.
 Беранже. 31, 127, 138, 146, 153, 168, 383, 384—387, 642, 687, 720.
 Бервик. 753.
 Бервинський, Р. 406.
 Беренштам, В. 433.
 Берлінський. 252.
 Берліоз, Г. 729.
 Бертенсон, С. 352.
 Бестужев - Марлінський. 558.
 Бестужев - Рюмін, К. 507, 519.
 Бетховен, Л. 129, 143, 163, 497, 500, 629, 630.
 Белінський, В. Г. 231, 232, 301, 305, 326, 351, 396, 416, 485, 505, 525, 530, 555, 611, 624, 648, 691, 699, 727, 735.
 Белов. 146.
 Беляева. 147, 632—633.
 Бибииков, Д. Г. 58, 466, 467, 468—472, 514.
 Бибиикова, С. Г. 467.
 Биков, П. В. 388, 605, 734.
 Бистрицький. 586.
 Білозерська, Н. О. 522.
 Білозерський, В. М. 167, 168, 171, 174, 175, 177, 181, 442, 622, 707—708, 709, 710, 736, 758.
 Білозерський, М. Д. (Н. Д.) 142, 435, 438, 440, 441, 475, 656—657.
 Благовещенський, А. 679.
 Благой, Д. 605.
 Боборикин, П. Д. 383.
 Бобржецький, О. (А.) 104, 563.
 Богацький, П. 611.
 Богданович, Іпол. 376.
 Боголюбов, В. 692.
 Богорський. 453.
 Богучарський, В. Я. 528.
 Бодянський, О. М. 130, 159, 160, 161, 238, 245, 298, 304, 309, 352, 356, 357, 358, 370, 452, 508, 622, 632—533, 664, 692, 693, 696, 725.
 Бойко, В. 670.
 Бокль, 408.
 Болтин, М. П. (Н. П.) 144, 659.
 Болховитинов, е. 450—451.
 Бона, (королева). 518, 519.
 Боратинський, 420, 524.
 Борель. 172, 183.
 Борзаковський. XIV.
 Борисполець, П. Т. 176, 745.
 Боровиковський, Л. 503.
 Боткин, В. П. 688.
 Боцяновський, В. 624.
 Бояр, С. 657.
 Бояренко, Г. 224, 225.
 Брайловський, С. 417.
 Брандт, (співр. Петра І.) 567.
 Брандт, Р. Ф. 526.
 Брас. 135.
 Брик, І. 706.
 Брилкин, М. О. (Н. А.) XXIII, 104, 105, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 118, 127, 136, 137, 141, 142, 155, 563—564, 570, 571, 755.
 Брилкина, А. О. (А. А.) 112, 564.
 Брилкини 567.
 Бродвинський. 540.
 Брониковський. 519.
 Бруні, Ф. А. (Брюно). XXX, 43, 44, 47, 94, 427.
 Брюлов, А. 292.
 Брюлов, К. П. XXVI, 22, 30, 31, 35, 42, 43, 44, 48, 66, 113, 177, 179, 180, 288, 312, 316, 325, 338, 340, 341, 342, 343, 343—345, 378, 379, 380, 381, 382, 398, 410, 412, 418, 420, 421, 422, 425, 427, 464, 484, 487, 545, 577, 668, 691, 715, 717, 730, 748, 749.
 Брюсов, В. 273, 736.
 Брянський, А. 396.
 Буало. 392, 508.
 Бубнов. 155.
 Булавин, К. О. 48, 449, 450.
 Буланова, О. К. 618.
 Булахов, П. П. 445.
 Булгаков, К. 729.
 Булгарин, Т. 591, 592.
 Бунге. 506.
 Бурдин, Ф. 658, 662.
 Буркова, М. 679.
 Бурковський. 394.
 Бурцев, Л. О. 73, 75, 77, 79, 80, 493, 494, 513, 514.
 Бутаков, О. І. (А. И.) 157, 254, 306, 307, 329, 331, 451, 452, 455, 490, 491, 681—682.
 Бутенев. 705.
 Буяльський. 410.
 Бюрно, К. І. 61, 170, 479—480.

В.

- Вагнер. 761.
 Вазарі, Д. 63, 481.
 Вайнштейн, М. Ч. VIII.
 Варваці, І. А. 77, 501.
 Варенцов, (директор театра). 139, 592, 593, 650.
 Варенцов, купець-муз. 163, 593.
 Варенцов, В. Г. 116, 119, 121, 122, 130, 592, 632, 693.
 Варенцов, О. П. (А. П.) 125, 135, 136, 592.
 Варенцова, М. 126, 577, 592.
 Варламов. 500.
 Варнеке, Б. 365, 373, 374, 375, 580, 624, 641, 759, 760.

- Василенко, М. П. (Н. П.) 633.
 Васильєв, бухгалтер. 79.
 Васильєв, віце-адм. 38, 54, 416.
 Васильєв, Н. 306, 331, 681.
 Васильєв, С. 580.
 Васильєва, К. М. 113, 125, 144, 580, 588, 624, 652, 653, 654, 660, 667.
 Васильєва, Н. С. 580.
 Васильківський, М. 334.
 Васильчиков. 180, 576.
 Ватт, Д. ХХХІ, 83, 517, 518, 533.
 Вашкевич, Г. 672, 676.
 Вебер, К. 146, 496, 497, 662.
 Веденєєв, В. 725.
 Веймар, П. 724.
 Веймарн. 112, 115, 124, 578.
 Величко, С. В. XIV, 161, 370, 692—693.
 Вельтман, О. Х. (А. Ф.). 161, 694—695.
 Венгеров, С. О. (С. А.). 326, 352, 392, 414, 416, 525, 530, 624, 637, 700, 728, 734.
 Венжик. 519.
 Веневитинов, М. А. 618.
 Венеціанов, О. Г. (А. Г.). 379, 412, 420, 730, 743.
 Венюков. М. 535, 722.
 Венявський. 516.
 Верден.* 217.
 Верді. 497, 498, 761.
 Верман. 751.
 Верне, К. Ж. (Claude-Joseph Vernet). 42, 419, 421.
 Вернер, Т. 681.
 Верстовський. 498, 500.
 Веселовський, Олександр. 421.
 Веселовський, Олексій. 386.
 Ветринський, Ч. 528, 564, 665.
 В'етан. 499.
 Вишневецькі, (кн.). 539.
 Віардо. 724.
 Відлер, (фельд'єгер). 233, 291.
 Відорті. 762.
 Віельгорський, М. Ю. 412, 420, 486, 499, 668.
 Віельгорські. 516.
 Вілевальд. 757.
 Вілінська. 387.
 Вільбоа, К. 180, 733, 755.
 Вільде, М. О. (Н. О.) 157, 681.
 Вільде, Н. 681.
 Wilkońska, P. 711.
 Вільмен. 541.
 Вішну. 106.
 Владимиров. 127, 130, 143, 153, 155, 588, 627—628, 652, 654.
 Власенко, Н. А. 440.
 Вовк, Хв. 676, 747.
 Вознишин, Я. О. 93.
 Возняк, М. 611.
 Волинський. 392.
 Володимир Мономах. 463, 679.
 Володимир, Св. 289, 744.
 Волконська, М. М. 614, 619, 693, 694.
 Волконський, (земляк Ш-ка). 669.
 Волконський, М. С. (Николенка). 694.
 Волконський, С. Г. 152, 161, 164, 234, 553, 559, 693—694.
 Волховська, Т. 388.
 Вольневич, 405.
 Вольський, 708.
 Вольтер. 517, 695.
 Вольф, А. 247, 365, 374, 375, 563, 576, 580, 624, 634, 642, 647, 657, 662, 709, 724, 736, 743, 760, 761.
 Вольф, М. О. 526.
 Воробйов, М. Н. 424.
 Вороб'єва, Г. Я. (А. Я.) 724, 736, 737.
 Воронцов, (батько кн. Дашкової, К. Р.) 695.
 Воронцов, М. С. 91, 539, 542, 543.
 Врангель, барон. 57.
 Всеволжський. 629.
 Вяземський, П. А. 43, 231, 373, 386, 427, 503.

Г.

- Гайдн, Йозеф. 146, 500, 662.
 Галаган, Г. П. 164, 170, 172, 173, 175, 181, 320, 394, 395, 531, 644, 691, 699, 703 — 704, 707, 741—743.
 Галаган, П. Г. 703.
 Галахов, О. Д. (А. Д.) 175, 743.
 Галєві. 743.
 Галєвинський, (писар). 291.
 Галкин. 218.
 Галинська, П. М. 135, 141, 585, 647.
 Галич, О. І. (А. И.) 36, 410—411.
 Гальберг, С. І. 545, 547.
 Ганна Дмитрівна. 130.
 Ганцова-Берникова, В. 553.
 Гарибальді, Д. 644.
 Гартвінг. 110, 112, 113, 120, 573.
 Гаршин, В. М. 612.
 Гаршин, є. 682.
 Гатуук, А. 235, 250.
 Гауцський, А. С. 237, 500, 573, 575, 580, 588, 634, 656, 668.
 Гваренги. 74, 494—495.
 Гверчино (Д. Ф. Бар'єрі). 111, 577.
 Ге, М. М. (Н. Н.) 529.
 Гебель. 422.
 Гегель. 403, 407, 408, 526.
 Гедєонов, О. М. (А. М.) 143, 182, 658, 679.
 Гєдимин, (князь). 257.
 Гейне, Г. 612.
 Гейштор. 708.
 Гельвєцій. 517.
 Гельтман. 409.
 Генкель. 756.

- Гербель, М. В. (Н. В.) 462, 524, 529, 734, 745, 746.
 Гер, О. VIII.
 Гер'є, В. 507.
 Гермайзе, О. 430, 459.
 Герман, проф. 259.
 Герн, К. І. 61, 67, 293, 433, 465, 480, 491, 501, 600.
 Герцен, О. і. (А. И.) ХХХ, 87, 115, 116, 122, 123, 130, 159, 231, 247, 249, 264, 300, 301, 303, 322, 323, 398, 469, 470, 484, 485, 506, 526—529, 530, 531, 539, 553, 554, 556, 562, 564, 576, 587, 594, 595, 596, 599, 616, 617, 618, 619, 633—634, 637—638, 644, 645, 664, 665, 679, 687, 695, 697, 712, 715, 717, 725, 727, 731, 732, 735, 756.
 Гершензон, М. О. 610.
 Гессе, П. 43, 423.
 Гете, В. 21, 153, 273, 332—333, 579, 668, 701.
 Гильде. XVI, XXII, 118, 121, 127, 130, 137.
 Гиппиус, В. 352.
 Гиппократ. 13.
 Гізо. 541.
 Глебовський. 181.
 Глібов, Л. 418.
 Глінка, М. І. 174, 444, 445, 446, 498, 500, 718, 719, 722, 724, 729, 730, 736—737, 739, 755, 445, 446, 498, 500.
 Глушко, С. 623.
 Гнедич, М. І. (Н. И.) 436, 558.
 Гоголь, М. В. (Н. В.) ХХХ, 22, 41, 50, 66, 80, 89, 119, 122, 141, 247, 274, 276, 287, 294, 301, 326, 349—359, 370, 383, 451, 475, 486, 506, 507, 508, 532, 533, 602, 608, 612, 613, 633, 636, 640, 641, 701, 721, 757, 759.
 Гогарт, В. 145, 346, 347, 661—662.
 Годунов, Б. 78.
 Голензовський, С. 540.
 Голенишев, (А. В.). 175, 182.
 Голиховська. 116.
 Голиховський, П. П. 116.
 Голицин, В. Ф. 125, 126, 127, 592.
 Голицин, О. М. 616.
 Головатий, А. 250.
 Головацький, Я. 632.
 Головачев. 696.
 Головачева, П. М. 477, 596.
 Головкин, О. 28.
 Головко, М. С. (Н. А.) 293, 465.
 Голоскевич, Г. К. 515.
 Голубев, С. Т. 453.
 Гольбах. 517.
 Гольбейн, Г. 43, 426.
 Гомер. 317, 365, 436.
 Гонг. 90, 534—536.
 Гонта. 489.
 Гончаренко, Аг. 529.
 Гончаров, І. О. (И. А.) 413.
 Гоппе. 388.
 Гораций. 418.
 Горбунов. І. Ф. 374.
 Гординський, Я. 255.
 Горленко, В. 336, 431, 591.
 Горнфельд, А. 508.
 Гошинський, С. 540.
 Грабина. 387.
 Грабовський, П. 735.
 Грабовський, М. 91, 540—542, 544.
 Грабянко, Г. XIV.
 Градович. 168, 181, 183.
 Гранд. 122.
 Грановський, Т. 376, 692, 694, 697, 727.
 Грасс, 110, 111, 120, 141, 564.
 Грачев, (купец-сектант). 536.
 Гребінка, Є. П. 381, 387, 388, 476, 602, 603, 711, 764.
 Греводок. 749.
 Грекова. 159.
 Греч, М. І. (Н. И.). 364, 383, 553, 591, 595.
 Гречулевич, 276, 531.
 Грибовдов, О. С. (А. С.) 247, 477, 641, 720, 759.
 Григорій, митроп. 715.
 Григорович, В. І. 36, 262, 356, 410, 411—413, 420, 424, 426, 691, 715.
 Григорович, Д. В. 413.
 Григор'єв, А. 568, 574.
 Григор'єв, Ап. 348, 349, 637.
 Гримм, барон. 494.
 Гримм, О. А. 218.
 Гримм, Я. 688.
 Гринберг, Із. Л. 174, 180, 183, 441, 498, 733, 739, 740.
 Грингмут, В. 647.
 Грифиов, Б. 547.
 Грінченко, Б. Д. 218, 250, 277, 390, 442.
 Голенишев, А. В. 741.
 Громека, С. С. 172, 179, 506, 732.
 Грот, Я. 547.
 Грубер, (патер). 259.
 Грушевський, М. С. 352, 459, 528.
 Грушевський, О. С. 247, 277.
 Губер, Є. І. (Э И.) 152, 153, 332, 668.
 Гудович, граф. 307.
 Гудович, І. В. 29, 376.
 Гулак, М. І. 754.
 Гулак-Артемівська, В. А. 447.
 Гулак-Артемівська, О. І. (А. И.) 178, 180, 183, 184, 487—488, 497.
 Гулак-Артемівський, П. П. 350, 444, 503, 602.
 Гулак-Артемівський, С. С. 46, 55, 61, 69, 105, 164, 168, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 218, 221, 222, 223, 224, 229, 234, 235, 249, 296, 309, 316, 355, 370, 381, 444—448, 462, 487, 488, 498, 499, 546, 572, 630, 677, 713, 716, 723, 724, 738.
 Гумбольдт, О. (А-Ф-В.) 175, 682, 743—744.
 Гурильов. 500.

Гурьев. 180, 756.
Гурьев, прапорщик. 487.
Гурьев, Д. О. 616.
Гус, І. 367.

Гусев, (жандарм). 556.
Гусиковська, Д. (Гашовська, Д.), 89, 257, 531—532.

Гутьяр, М. 725.
Гюден, Ж. 129, 629.
Gieysztor, I. 711.

Д.

Давид. (библ.) 134.
Давидов, Д. 384, 503.
Дадьянов. 103, 563.
Даль, В. І. (Казак Луганський). 9, 47, 125, 126, 127, 133, 134, 135, 156, 263, 264—266, 309, 324, 425, 454, 487, 499, 612, 627, 635, 636.
Данилевський, Г. П. 162, 353, 357, 358, 359, 381, 475, 603.
Данилевський, М. Я. (Н. Я.). 23, 56, 261, 359—361, 403.
Данте, А. 14, 158, 300, 304—306, 664, 689.
Даргомижський, О. С. (А. С.). 174, 441, 498, 719, 729, 739—740.
Дахмишин. 67.
Даціяро. 177, 749.
Дашкевич, М. П. (Н. П.) 363.
Дашкова, К. Р. (Е. Р.) 162, 695.
Дельвіг. 558.
Дембовський, Е. 403.
Демидов. 124, 619.
Демидов, А. В. 619.
Демидов, Д. В. 619.
Демидови. 619.
Дем'янов, Г. 572, 581, 582, 584, 639.
Державин, Г. 503, 504, 547—548, 549.
Дестрем-(Нордстрем.) 96, 556.

Джаншієв, Г. 325, 414, 703.
Джениксон. 217.
Дзієконський. 708.
Дзюбин, Л. Н. 168, 170, 173, 176, 180, 717, 746—747.
Диккенс. 612.
Діонісій, архимандрит, 114.
Діонісій, преп. 568.
Дідло. 259, 724.
Дідро. 517, 695.
Дідрон. 502.
Дмитревський. 374.
Дмитрієв. 503.
Дмитро-Самозванец. 443, 444.
Добролюбов, М. О. (Н. А.) 231, 348, 349, 386, 387, 396, 397, 398, 508, 568, 636, 637, 678, 679, 716, 728.
Долгов, Н. 348, 349.
Долгоруков, В. А. 172, 731.
Доманицький, В. ХХХІV, 315, 321, 665, 670, 675, 676, 680, 702, 747.
Помарацький, С. 500.
Доменикино. 345, 380, 577.
Доніцетті, Г. 143, 493, 590, 657, 658, 743.
Дорохов, І. С. 32, 391—392.
Дорохов, Р. І. 607.
Дорохова, А. Я. 32, 392.

Дорохова, М. О. (М. А.) 120, 121, 122, 124, 136, 140, 144, 147, 153, 157, 167, 577, 607, 614, 615, 659, 660, 675, 767.
Дорошенко, В. 402.
Дорошенко, Д. 277, 338, 339, 459.
Дорошенко, П. 289.
Дорошкевич, О. К. (А. К.) 644, 671, 700, 704, 706.
Достоевський, М. П. ХХІV, ХХV.
Достоевський, Ф. М. 293, 301, 307, 325, 347, 533, 716.
Драгоманов, М. П. (М. Т-овъ). V, 255, 334, 352, 376, 398, 401, 430, 435, 459, 506, 511, 559, 633, 684, 686, 704, 712, 735, 747, 754.
Дружинин. 383, 569, 570, 637, 725.
Дубельт, Л. В. 96, 232, 288, 307, 308, 309, 480, 553—555, 645, 758.
Дубровин, Н. 616.
Дудишкін, С. 646.
Дульський, П. 547, 548.
Дуров, С. 306, 524.
Дюма, О. (А.) батько. 617.
Дюма, О. (А.) 79, 123, 505.
Дюрер, А. 43, 426—427.
Дюссо. 181, 725.

Е.

Едельсон. 637.
Ейгерт (Еггерт). 25, 366.
Ейнар, Ш. 608.
Ейхенбаум, Б. М. 547, 569, 727.

Елькан. 170, 243, 720—721.
Енгельгардт, В. П. 172, 179, 183, 728—730, 739.
Енгельгардт, П. 377, 431, 730.

Енгельгардт, С. 729.
Ерасі. 721.
Ефрос, М. (Н.) 247, 640, 641, 760.

Є.

вгеній, митроп. 48.
503.
Євгенъев, В. 727.
Єлагина, 721.
Єнтальцеви, 618.
Єпифанов, Т. З. 87.
Єрмолов, 375.
Єфименко, А. Я. 352.
Єфрем, диякон. 489.
Єфремов, С. О. (С. Є)
VIII, IX, XL, 213—
214, 124—226, 229—
240, 250—254, 257—
258, 260—264, 267—
272, 274, 274—275, 275,
275—285, 285—288,
288—289, 289—290,
290—292, 294—296,
297, 298, 299, 300—
304, 306, 307—308,
308—311, 311—312,
313—315, 319—321,
321—322, 322—323,
323—324, 324—325;
327—330, 330—332,

333, 333—334, 334—
336, 336—341, 341—
342, 345, 345—347,
349—359, 362—363,
363—364, 365—366,
366—367, 367—368, 369,
369—373, 375—376,
377, 379,—381, 381—
382, 383—384, 387—
390, 390—391, 392—
393, 393—395, 396—
398, 399—403, 409,
410—411, 413—414,
414—415, 416, 419,
419,—420, 427—428,
430, 442—444, 448,
451—452, 453—454,
455, 457, 464—465,
466—468, 468—472,
473—474, 477—479,
480—481, 482, 484—
486, 487, 488—494,
495—496, 500, 501—502,
503—505, 505—516,
517, 518—521, 523,

526—534, 536—540,
544, 546—547, 548—556,
557—558, 561—562,
563—567, 569, 570—
573, 576, 577—579, 581,
587, 591—592, 593—
595, 596, 597—601,
602—605, 606, 607—
612, 613, 615—616, 617,
619—623, 624—627,
628—629, 641, 642—
646, 647—649, 650—
651, 655—657, 658—
661, 664—668, 669—
681, 683, 687, 689—690,
691, 692—693, 695,
697—698, 700—708,
711, 714, 716—717, 718,
720—721, 722, 723,
726, 727—728, 730—734,
735—736, 738 739, 741—
743, 744, 745, 746—747,
748, 749, 750, 753—757,
758—759, 762—763.

Ж.

Жадовська, Ю. 172, 728.
Жадовський, 125, 728.
Жасмен, 358.
Железнов, І. І. 47, 449.
Желіговський, (Сова).
167, 171, 180, 182, 644,
708—711.
Жемчужников, В. 736.
Жемчужников, Л. М. 124,
133, 176, 307, 472, 621.

623, 635, 689, 731, 736,
741, 742, 765, 766.
Жемчужников, О. М. (А.
М.) 622, 736.
Жемчужникови, 174, 623,
736.
Жефрис, 596.
Живокіні, 587.
Жирард, 418.
Житецький, П. 435.

Жихарев, С. 374.
Жорж-Занд, 532.
Жорж, С. 657.
Жуйков, 494.
Жуковський, В. А. 42,
43, 44, 231, 309, 344,
350, 351, 352, 411, 412,
413, 420—422, 480, 488,
503, 556, 558, 607, 668.

З.

Забелин, І. Є. 161,
694.
Забіла, Я. П. 321.
Заболотський, П. О (П.
А.) 352.
Завадовський, 477.
Завадовський, П. В. 495.
Завалішин, Д. І. 614.
Загоскин, М. П. (Н. П.)
592.
Зайцев, П. І. 560, 633,
686.

Закревський, А. А. 29,
375—376, 638.
Закревський, В. О. (В. А)
393, 394, 395, 432, 608.
Закревський, М. В. (Н.
В.) 253.
Залеський, Богдан. 540.
Залеський, Бронислав.
8, 60, 117, 118, 126
139, 222, 229, 243, 253,
254—257, 258, 261, 267,
268, 269, 271, 272, 274,

295, 298, 304, 307, 308,
309, 340, 341, 342, 345,
346, 355, 361, 370, 397,
411, 454, 479, 480, 491,
501, 598, 600, 625, 626,
644, 645, 682, 708, 709,
711, 744.
Залізник, 489.
Зальц, 140.
Заряно, С. К. 48, 449,
634.
Заряно, Н. С. 218, 224,

225, 226, 268, 297, 377,
430, 490, 494, 666.
Зарудний. 506.
Засодимський, П. 537.
Захарченко, М. 253.
Зауервейд. 745.
Зауервейдова. 380.
Зброжек, Т. 81, 512, 515.
Зелінський, В. 568, 569,
570, 637.

Зелінська, К. 403.
Зеров, М. К. 300.
Зигмунтовська, С. С. 26,
27, 28, 29.
Зигмунтовський, К. М.
(К. Н.). 26, 27, 28, 29.
Зигмунтовські, (Телемон
і Бавкида). 26, 27,
28, 29, 49, 50, 299,
367—368, 372.

Зиза, В. І. VIII.
Зимбулатов. 176.
Зірка, С. XIV.
Зморський. 708—709.
Зотов, Р. 374, 734, 735.
Зубинська. 441.
Зубрицький, Д. 632,
698.
Зуйченко, П. 284.

І.

І, А. 273, 295, 331, 346.
Іван Богослов. 345.
Іван Лютий. (Грозний).
78, 95, 547, 552, 557.
Іванець, Г. А. VIII.
Іванишев. 693.
Іванов. 545.
Іванов, (капітан) 258.
Іванов, М. 63.
Іванов, О. А. (А. А.) XXX,
65, 66, 482—484, 486.

Івашев. 123, 618.
Івашева, К. 617, 618,
619.
Івашеви. 617.
Ігнатів, П. 562, 574, 580,
759.
Ігнатович, І. 656.
Ігнат'єв, (сторож). 95.
Ігнат'єв, унт.-оф. 70.
Ізлер. 717.
Ілія, пророк. 59, 119, 606.

Ільїн, М. І. (Н. И.).
183, 759.
Іордан, Ф. І. 122, 176,
178, 613.
Іосиф, митроп. 78, 85,
521.
Ісаєв. 293.
Ішимова, О. 764.
Іскандер, див: Гер-
цен.

К.

К-ев. 498.
К-в, М. 375.
Кавелін (генер.-ад'ют.).
254.
Кавелін, К. Д. 174, 175,
183, 664, 688, 735—736.
Кавос, 378, 719.
Кадинський, А. К. 118,
127, 140, 151, 155, 577,
602, 628.
Калам, 35, 170, 274, 396,
722.
Каллаш, В. 503, 504.
Калнишевський, кошов.
289.
Калькбреннер. 497.
Каманин, І. 277, 317.
Каменецький, Д. С. 152,
169, 170, 171, 182, 434,
669, 671—672.
Каменський. 403, 405.
Каминський, Ф. 609, 610.
Кампйоні, А. А. XXII,
XXV, XXVII, XXVIII,
XXXIV, 23, 24, 25, 29,
62, 363, 366, 490, 491.
Канова. 312, 749.
Кантемир, А. Д. 418

Капніст, В. В. 28, 373 —
377, 637.
Капніст, О. В. (А. В.)
394, 608.
Караваджіо. 577.
Каракозов, Д. 711.
Карамзін, М. М. (Н. М.)
79, 92, 93, 503, 504,
508, 544—545, 698.
Каратигін, В. А. 28, 375,
624, 658.
Караччі. 577.
Карелін, Г. С. 217.
Карл II. 586.
Карл Великий. (Брюлов,
К. П.) 44.
Кармелюк. 178, 429.
Карнеєв, М. В. 695.
Карнович, Є. 539.
Карташевська, В. Я. 691,
731, 759.
Карташевська, М. Г. 700.
Карташевська, Н. 731.
Карташевські. 172, 731.
Карташевський, Г. І.,
731.
Картуш, (Луї-Д. Бур-
гін'єв). 116, 595.

Карцов, (видавець). 508.
Каспрович, Є. 524.
Катенин, О. А. (А. А.)
17, 322—323, 493, 572,
708.
Катенин, П. О. (П. А.)
375.
Катерина II. 95, 278,
279, 289, 376, 547, 548—
549, 692, 695, 757.
Катков, М. Н. 141, 505,
506, 547, 601, 547, 648—
649, 688.
Каульбах. 423.
Каченовський, М. 503.
Кашин, Н. П. 364, 636.
Кашкин. 231, 387.
Квітка - Основ'яненко,
Г. Ф. 119, 221, 247,
251, 276, 381, 476, 508,
546, 602, 603—605, 633,
636.
Кебер, Г. В. 129, 142.
де-Кенсі. 66, 486.
Кеппен. 504.
Кернер. 333.
Кетчер, М. Х. (Н. Х.) 158,
161, 163, 526, 687, 691.

- Кибальчич, Н. М. 435.
 Кизеветтер, А. 640, 641, 696.
 Киндяков. 117.
 Кипренський. 316.
 Кипріян, митроп. 606.
 Киреевський, І. О. (И. А.) 17, 18, 318—319.
 Киреевський, П. В. 450, 524.
 Кирилов. 292.
 Киркор, А. 253, 257.
 Кишкин, В. 81, 82, 87, 94, 98, 105, 115, 140, 512, 515, 546, 558, 571, 659.
 Клапрот. 259.
 Кларк, В. 371, 425, 513, 514, 515.
 Клаубер. 753.
 Клей. 154.
 Клейнмихелі. 485.
 Клейнмихель, П. А. 102, 562, 668.
 Кленце. 43, 423.
 Климовський, 110, 125, 127, 130, 134, 142, 155, 363, 575—576, 588, 624, 652.
 Климченко. 545.
 Клодт, П. 176, 177, 545, 744, 748.
 Клопотовський, І. 80, 512, 513, 514.
 Княжнин, В. 637, 716.
 Ковалевський, Є. П. 114, 585—586.
 Кожанчиков, О. Д. (А. Д.) 368, 676, 727.
 Кожин, 217.
 Козаченко, К. Н. 85, 93, 96, 521.
 Козачковський, А. О. 221, 245, 401, 434, 437.
 Козлов, І. І. 147, 318, 663—664.
 Кокорев, В. О. (В. А.) 168, 171, 688, 717—718.
 Колесса, О. 318, 422, 633.
 Кольцов, О. В. (А. В.) 140, 230—232, 273, 429, 462, 529, 691.
 Комар, М. (Комаров, М.) 231, 253, 352, 638.
 Камарницький, Я. 762.
 Комаровський, М. П. 97, 105, 521.
 Конарський. 708.
 Конашевич-Сагайдачний, П. 158, 690.
 Кониський, О. Я. (А. Я.) ХХІХ, 214, 218, 223, 230, 232, 233, 237, 238, 239, 252, 268, 271, 277, 291, 293, 298, 307, 308, 310, 315, 327, 331, 379, 381, 388, 391, 395, 401, 421, 2431, 438, 441, 45, 455, 459, 464, 472, 481, 486, 488, 491, 514, 531, 532, 554, 555, 622, 623, 652, 676, 681, 706, 711, 717, 718, 721, 722, 730, 743, 757, 758, 759.
 Кониський, Г. 632.
 Коні, А. 732.
 Коні, Ф. 761.
 Константин Васильович, кн. 152.
 Константин Миколаєвич, в. кн. 38, 54, 265, 413—414, 594.
 Константин Павлович. 296, 300.
 Конт. 408.
 Контський, А. 170, 499, 722, 737.
 Корбе, І. М. 171, 722.
 Корженевський, Ю. 542.
 Корнеліус, Т. 43, 47, 422—423, 427, 482, 483.
 Корнель. 701.
 Корнилов, А. 586.
 Короленко, В. Г. 357, 450, 583.
 Коропчевський, Д. А. 695, 697, 760.
 Корсаков, Д. 735.
 Корсун, О. 696.
 Корш, В. 376.
 Корш, Є. Ф. 163, 697.
 Корш, Ф. Є. 440, 697.
 Косарев, Юрій. (єгор). 38, 39, 54, 63, 96, 124, 218, 221, 263, 288, 296, 366, 367, 370, 372, 414—415, 440, 490.
 Косицька. 655.
 Костомаров, М. І. (Н. И.) 55, 85, 86, 116, 122, 123, 143, 254, 276, 277, 352, 357, 397, 401, 429, 434, 453, 457—463, 497, 498, 514, 520, 521, 52, 825, 536, 550, 2, 551, 554, 555, 565, 566, 591, 593—594, 600, 603, 612, 615, 648, 649, 659, 676, 696, 698, 701, 726, 735, 753, 754.
 Костомарова, Т. П. 85, 86, 521—523.
 Котельников, В. 458, 601.
 Котляревський, І. 247, 251, 350, 363, 476, 499, 595, 608, 738.
 Котляревський, Нестор. 352, 561.
 Коц, є. 516, 656.
 Коцебу, А. Ф. 113, 579—580, 759.
 Коцебу, madame. 124, 614.
 Коцовський, В. 732.
 Коцюбинський, М. М. 247, 391, 634.
 Кочубей, Л. 752.
 Кочубеї. 707.
 Кошелєв, О. І. (А. И.) 164, 469, 602, 699, 700, 703.
 Кошелева. 699.
 Кошелеві. 700.
 Кошиць, свящ. 453.
 Краєвський. 611.
 Красинський, Ж. 255.
 Красковська. 434.
 Красковський, І. Д. 434.
 Креховецький, Ян. 540.
 Крижановський. 722.
 Кржисевич, М. С. 168, 172, 179, 181, 183, 718, 733.
 Кривенко, С. 533.
 Кривецький, Ів. 398.
 Крилов, (генерал). 173.
 Крилов, І. А. 140, 176, 177, 347, 383, 429—430, 558, 720, 744, 748.
 Кримський, А. Є. 698.
 Кронеберг, І. 697.
 Кронеберг, О. І. (А. И.) 163, 697.
 Кроневиц. 170, 171.
 Кроникевич. 171.
 Круг, Ф. І. 259.
 Крузе, М. Ф. (Н. Ф.) 163, 658, 697—698.

- Круликевич. 139, 647.
 Крупський, М. 335.
 Крюков. 82, 499.
 Кубасов. 416.
 Кугушева, кн. 723
 Кудлай. 112, 113, 127,
 154, 155, 157, 578—579.
 Кудрявцев, П. Н. 506.
 Кузнецов, К. А. 718.
 Кузьмин. 174, 747—748.
 Кузьмин, є. 337, 338.
 Кукольник, Н. 504, 574.
 Куліх. 36, 39, 40, 48,
 60, 61, 62, 67, 409, 478.
 Куліш, О. М. (Ганна
 Барвінок). 46, 276, 439,
 442—443, 656, 707.
 Куліш, П. О. (П. А.)
 Николай, М. 12, 35,
 55, 69, 116, 119, 122,
 124, 129, 130, 134, 139,
 143, 152, 154, 159, 170,
 245, 252, 275—285,
 285—288, 289, 305, 317,
 320, 372, 397, 400, 403,
 437, 439, 442, 443, 445,
 459, 488, 506, 508, 513,
 541, 456, 565, 578, 592,
 593, 601, 602—603, 612,
 620, 621, 622, 623, 629,
 630, 631, 632, 636, 639,
 643, 646, 656, 657, 658—
 659, 660, 669, 671, 672,
 676, 693, 696, 698, 701,
 702, 703, 704, 705, 707,
 708, 721, 723, 724, 725,
 742, 747, 748, 753, 754,
 759, 762.
 Кульман, Н. 427.
 Кулябко, С. 318.
 Курочкин, В. С. 31, 127,
 128, 138, 140, 153, 168,
 176, 179, 180, 181, 183,
 383, 384, 385, 386, 387,
 524, 612, 628, 642—643,
 687, 720, 725, 745.
 Курочкин, М. С. (Н. С.)
 176, 745—746.
 Кутерем. 142.
 Куторга. 259, 410.
 Кухаренко, Я. Г. 7, 12,
 16, 31, 60, 77, 117, 150,
 151, 214, 222, 239, 241—
 247, 258, 263, 274, 285,
 286, 287, 290, 300, 313,
 314, 315, 320, 321, 369,
 383, 435, 439, 447, 478,
 501, 503, 631, 666, 668,
 745, 765.
 Кюі, Ц. 740.

Л.

- Лабзин, О. Ф. (А. Ф.)
 123, 616—617.
 Лабзина, А. 616.
 Лавінья. 761.
 Лавров, М. А. (Н. А.)
 167, 715.
 Лавров, П. Л. 101, 102,
 167, 561—562, 563, 696.
 Лавровська. 724.
 Лавровський, П. 698.
 Ладинський. XIV.
 Лажечников. I. 555, 749.
 Лазарев, М. П. 28, 375.
 Лазаревська, А. (мати.)
 691.
 Лазаревська, А. О. (А. А.)
 234.
 Лазаревський В. М. 167,
 171, 176, 234, 264, 273,
 309, 422, 567, 591, 712—
 713, 717, 745.
 Лазаревський, І. М. 713—
 714.
 Лазаревський, М. М. XVII,
 4, 8, 10, 21, 29, 30, 33,
 34, 44, 57, 60, 61, 69,
 77, 105, 111, 112, 114,
 117, 118, 127, 130, 143,
 153, 155, 158, 164, 167,
 171, 174, 175, 176, 179,
 180, 183, 213, 214, 230,
 234—237, 243, 244, 258,
 272, 274, 275, 286, 287,
 288, 290, 293, 308, 318,
 319, 320, 346, 360, 369,
 370, 372, 376, 377, 384,
 390, 433, 447, 462, 468,
 278, 480, 489, 501, 513,
 522, 561, 564, 565, 572,
 577, 578, 581, 584, 592,
 593, 598, 699, 600, 622,
 624, 626, 627, 631, 634,
 635, 639, 645, 655, 659,
 669, 672, 676, 677, 683,
 687, 690, 706, 708, 713,
 714, 716, 738, 740, 757,
 762, 763, 766.
 Лазаревський, О. М. (А.
 М.) XIV, 217, 218, 221,
 237, 251, 438, 713, 714,
 716, 757.
 Лазаревський, Ф. М. 127,
 129, 133, 222, 256, 291,
 293, 331, 433, 465, 625—
 627, 634, 635, 713, 766.
 Лазаревський, Я. М. 142,
 655, 659, 713.
 Ланської, С. С. 156,
 677, 678.
 Лапа, П. В. 109, 110, 112,
 121, 155, 181, 182, 568—
 569, 571.
 Латкин, Н. 217.
 Лафонтен. 720.
 Лебедев, 424.
 Лебединцев, Т. 705.
 Левашев, В. В. 117, 597.
 Левицький, О. І. 340, 391,
 470.
 Левицький, С. П. 57,
 293, 433, 465—466, 626.
 Лелевель. 756.
 Лемке, М. 302, 349, 528,
 553, 591, 594, 595, 637,
 645, 745, 756.
 Ленин, Н. (В. І.) 527.
 Ленський, А. П. 386,
 568, 569, 574, 590, 650,
 668.
 Ленський, Д. Т. 137, 139,
 149, 641—642, 646.
 Леонардо-да-Вінчі, 259,
 486.
 Леонова, Д. М. 174, 737—
 738, 755.
 Леонтьев, П. 510, 511,
 512, 647, 648.
 Лепкий, Б. 671.
 Лепрі. 484.
 Лермонтов, М. Ю. 59,
 68, 272—274, 301, 318,
 332, 524, 525.
 Лернер, М. (Н.) 526, 720.
 Лесгафт, Ф. 714.
 Лесков, М. С. (Н. С.)
 307.

- Ливанов, Ф. В. 536.
 Ливогуб, А. І. 221, 231, 273, 309, 329, 370, 452.
 Липський, В. І. 217, 223, 225.
 Лисенко, (видав.). 726.
 Лисенко, М. В. 241, 431, 433, 671, 672.
 Литвинов, П. 478.
 Лишин, Н. 337.
 Лібельт, К. ХХХ, ХХХІІ, 36, 37, 39, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 56, 60, 62, 63, 341, 403—409, 410, 411, 419.
 Lipanowski, В. 404, 409, 645.
 Ліст. 497, 729.
 Лобач, М. 626.
 Лобода, А. М. VIII, 241—247, 375, 403, 428—429, 448—449, 449 — 450, 472, 500—501, 592—593, 595, 671 — 672, 688 — 689, 698 — 699, 724 — 727, 762.
 Лобода, Ф. 705.
 Лободовський, М. 334.
 Лозинський, М. 334, 398.
 Ломоносов, М. Д. 376.
 Лонфранко, 577.
 Лосенко, 613.
 Лохвицький. 506.
 Лукашевич, О. (А.) 167, 176, 179, 717.
 Лукашевич, В. 394.
 Лукашевич, Пл. 395, 437.
 Лукич, В. 671, 672.
 Лукул, 304.
 Лунин, декабр. 614.
 Лукомський. XIV.
 Лук'янович. 433.
 Львов (бат. командир). 13, 294, 296, 366, 415, 481.
 Львов. 728.
 Любимов, Н. 649.
 Людовик І. 423.
 Людовик, XIV. 648.
 Люценко. 512.
 Люцій Вер. 312.

М.

- М. («миледи») 10, 267.
 Магнушевський. 519.
 Майков, А. М. (А. Н.) 162, 595, 716.
 Маковей, О. 277.
 Мазепа, І. (гетьман). 317.
 Майков, В. Н. 326, 327, 611.
 Майков, Л. Н. 562.
 Майоров. 152, 668.
 Макаров, М. Я. (Н. Я.) 181, 670, 689, 731.
 Макаров, П. 737—738.
 Максиміліян-Лейхтенбергський. 598.
 Максимов. 413.
 Максимов, С. В. 575.
 Максимович, М. О. (М. А.) 158, 159, 160, 163, 164, 249, 252—253, 275, 276, 289, 351, 352, 433, 435, 437, 438, 441, 504, 508, 509, 510, 602, 667, 683—687, 690, 698, 699, 702, 703, 704, 705, 738, 756.
 Максимович, М. В. 161, 684, 699, 700, 763.
 Максимовичі. 685.
 Малюга. 152, 669.
 Мандельштам, І. 352.
 Ману. 106.
 Мар, (арт-ка). 657.
 Марія Магдаліна. 66.
 Марія Миколаївна, в. кн. (М. Н.) 117, 136, 158, 260, 421, 598, 599, 638, 677, 690.
 Марко - Вовчок. (Маркович, М. О.) 152, 245, 276, 280, 284, 506, 626, 627, 636, 669—671, 672, 675, 706, 707.
 Марков. 53.
 Маркович, А. М. (А. Н.) 17, 158, 159, 286, 287, 318, 319—321, 369, 444, 689—690, 727, 759, 763.
 Маркович, М. А. 17, 158, 319, 320, 395, 439, 559, 689, 690, 759.
 Маркович, Як. XIV.
 Марковичі, (Олександр, Михайло). 690.
 Марковський, М. 663.
 Маркс, А. Ф. 353, 374, 605, 734.
 Маркс К. 594.
 Martersteig, Мах. 579.
 Мартинов. 475, 580, 725, 755.
 Мартос, І. 563.
 Мартос, П. 307, 387, 382.
 Маслов, В. П. 441.
 Маслов, В. І. 561.
 Маслов, С. 177.
 Марцинкевич. 133.
 Мар'яна. 120.
 Масальський, К. 395.
 Матвеев. 293.
 Мате, В. 339.
 Матушевський, Ф. 345.
 Медем. 94.
 Меєр. 396.
 Меєрбер, Ж. 120, 129, 134, 496, 498, 718, 729, 743.
 Мей, Л. О. (Л. А.) 173, 734—735.
 Мельгунов, (співр. «Колокола»). 664.
 Мельгунов, С. П. 553, 554.
 Мельников, Л. 246, 352, 354.
 Мельников - Печерський, А. П. 264, 265, 635, 636.
 Менгс, Рафаель. 494.
 Мендельсон. 500.
 Мережковський, Д. 772.
 Метлинський (Могила), А. Л. 243, 245, 352, 703.
 Мещерський, А. І. 396.
 Мерославський. 405.
 Мешков. 14, 63, 68, 306, 331, 482.
 Мизко. 473, 476.
 Микешин, М. О. 181, 273, 317, 400, 401, 441, 457, 498, 739, 740, 758—759.
 Миколай І. ХХІІ, ХХХV 14, 87, 89, 92, 98, 104, 122, 140, 143, 154, 168, 176, 229, 233, 240, 299, 300—304, 307, 311, 323,

- 330, 377, 413, 450, 465, 474, 484, 502, 527, 562, 577, 597, 598, 608, 617, 618, 619, 624, 632, 658, 677, 678, 679, 694, 707, 717, 731, 744.
597, 598, 608, 617, 618, 619, 624, 632, 658, 677, 678, 679, 694, 707, 717, 731, 744.
- Миколай, еп. Мирлікійський. 26, 366.
Милорадович, Гр. 722.
Мильник, Петро. 521.
Мілюков, П. 508.
Миницька, О. 160, 692.
Мирцев, Н. І. 153, 676.
Мичурин, В. К. 586.
Михаїл, Св. 399.
Михаїл Павлович. 347.
Михаїл Федорович. (цар). 586.
Михайло. 112, 113.
Михайлов, М. Л. 413, 712, 732.
Михайловський, В. 640, 641.
Михайловський, М. К. (Н. К.) 533, 562, 612.
Михальський, полков. 493, 500.
Михальчук, К. П. 394.
- Михайлов, Г. К. 30, 35, 37, 171, 179, 379.
Мищенко, Ф. 704.
Міллер, Г. 376.
Мін, Д. Є. 158, 159, 163, 305, 689.
Міна. 120.
Мінін, К. 104, 563.
Міцкевич, А. 284, 318, 540, 735.
Міяковський, В. В. (В. М.) VIII, 254—257, 403—409, 540—542, 563, 711.
Мнишек, Марина. 78.
Могила, Петро. XIV, 52, 453—454.
Могилянський, М. М. 277.
Модзалевський, Б. Л. 323, 368, 392, 418, 477, 607.
Модзалевський, В. Л. 319, 418, 473, 523, 690, 711.
Мойсей, прор. 94.
Мокрицька, М. Л. (Свічка) 170, 175, 711.
Мокрицький, А. М. (А. Н.) 160, 161, 176, 691.
Мокрицький — (Таволга), І. М. (И. Н.) 167, 170, 711.
Мокрицький, П. 670.
Моллер, Ф. А. 66, 486—487, 613.
- Мольєр. 247, 358.
Монтескьє, Ш.—Л. 504, 505.
Монферран, А. 756.
Моравська. 644.
Моравський. 513.
Морачевський, А. 403.
Мордовцев, Д. Л. 276, 352, 376, 397, 520.
Морков, В. 657.
Морозов, П. О. 567, 573, 582, 657.
Мостовський. 9, 10, 34, 44, 54, 55, 63, 67, 68, 72, 75, 76, 267, 481, 489, 491, 494, 500.
Моцарт. 111, 113, 143, 163, 278, 497, 499, 500, 576, 630, 719, 722.
Мочалов. 375, 575.
Мочалова, М. В. 110, 575.
Мочульський. 248, 249, 250.
Муравйов—(Віленський). 257.
Муравйов, О. М. (А. Н.) 152, 571, 581, 582—585, 619, 620, 638, 647, 659, 672, 673, 674, 675.
Мурильо. 178, 343, 750.
Мурчисон. 455.
Муханов, П. А. 519.

Н.

- Н. Д. Н. 221, 296, 490.
Навроцький, О. 520, 550.
Навуходоносор. 168, 169, 720.
Нагаєв, Г. М. 15, 118, 119, 601, 312—313.
Надеждин. 503.
Наполеон, Бонапарт. 385.
Наполеон, III. 386, 595.
Наришкин, Д. О. 577.
Науменко, В. П. 675, 676, 684.
Небольсин, П. І. 47, 448—449.
Неведенський, С. 547, 649.
Невельський, прапорщик. 487.
Недоборовський, З. Ф. 246, 446, 672, 675.
- Незабитовський, С. 80, 512, 515.
Некрасов, Є. 374.
Некрасов, Ігнат. 450.
Некрасов, М. О. (Н. А.) 171, 396, 605, 611, 612, 688, 694, 697, 724—727.
Нестор-Літописець. XIV.
Никанор, митр. 691.
Никитенко, О. В. (А. В.) 180, 410, 725, 755.
Никольський, С. Р. 13, 15, 29, 44, 54, 271, 297—298.
Никольський, Ф. 738.
Ніковський, А. В. (Василько, А.). 398, 402.
Николай, М. див. Куліш, П. О.
- Нікон, патр. 120, 568, 606.
Новиков, М. І. (Н. И.) 160, 450, 647, 692.
Nowicki, K. 81, 512, 515.
Новицький, Мик. 414.
Новицький, М. М. (М. Н.) VI, VIII, 266—267, 293, 298, 306, 310, 312—313, 318—319, 359—361, 363, 366, 368, 381, 391, 393, 409, 413, 416, 463—464, 465—466, 479, 480, 481, 487, 488, 494, 501, 534—536, 542—544, 556, 596, 601, 609, 651—655, 662—663, 672—675, 680, 682, 701, 715, 721—722, 648, 749—750.

Новицький, О. П. (Ол. П. VIII, 258—260, 267, 288, 325, 339, 340, 342—343, 343—345, 346, 347—348, 367, 377—378, 793—394, 411—413, 418, 419, 422—423, 424—426, 427, 449,

450—451, 454, 457—463, 482—484, 486—487, 494—495, 502—503, 513, 516, 520, 521, 521—523, 537, 545, 552, 563, 568, 577, 582, 584, 587, 591, 605, 606, 613, 616—617, 628, 629,

661—662, 668, 690, 694, 695, 715, 722, 723, 744—745, 747, 748, 749—750, 753, 757—758, 763—767, 794—795.
Ноздровський, 180.
Нордстрем, 556.
Норов, А. С. 59, 472.

О.

Обер, Д. 718—719.
Обеременко, А. 67, 68, 69, 70, 71, 72, 263, 322, 369, 437, 488, 489, 491, 569.
Обреїмов, В. 537.
Оберучев, К. 222, 224, 274, 275, 414.
Оболенський, 746.
Обручев, В. О. (В. А.) XXVIII, 20, 87, 288, 306, 308, 329, 330—332.
Обручов, Н. Н. 716.
Обрядин, Я. М. 39, 40, 416.
Овербек, 423, 482, 483.
Овидій Назон, 14, 264, 299—300, 305, 365.
Овсянико - Куликовський, Д. 352.
Овсянников, П. А. XXIII, 104, 105, 109, 112, 116, 117, 118, 121, 124, 125, 136, 139, 140, 156, 564—565, 571, 581, 638, 648, 677.
Огарков, 695.

Огарьов, М. П. (Н. П.) 526, 664, 687, 691, 712.
Огинський, 516.
Оглоблин, Є. 575.
Огоновський, О. 422, 747.
Огривко, І. 644, 710, 756.
Одинцев, Є. 512, 515.
Одоевський, (кн.). 504.
Озеров, 373.
Окольський, XIV—XV.
Оксман, Ю. Г. 368, 477, 582, 596, 597, 614, 649, 693, 740.
Олейников, 136, 137, 138, 140, 171, 639.
Олександр I. 616, 617.
Олександр II. 155, 260, 311, 376, 596, 632, 641, 673, 679, 688.
Олександр III. 697.
Олександр, (ресторатор). 379.
Олександр Македонський. 217.
Олександра Федорівна. 65, 484—486.
Олексій, митрополит. 120, 606.

Ольшевський, Е. 500.
Ольридж, 722.
Оникс, 238.
Опоків, Ів. 225.
Оржеховський, Ст. 519.
Оржицький, М. 733-734.
Орлов, О. Ф. (А. Ф.) 298, 309, 465, 550, 551, 554, 609, 707.
Орлов, М. О. 325.
Осипов, М. О. (Н. О.) 136, 222, 229, 230, 241, 261, 262, 274, 299, 365, 449, 638, 763—764.
Остафьева, В. 140.
Островський, О. М. (А. Н.) XXXII, 22, 23, 109, 134, 348—349, 384, 506, 567, 568, 636, 637, 640, 641, 651, 652, 657, 697, 725, 759.
Остроградська, В. Д. 177.
Остроградський, М. В. 172, 177, 728, 764.
Острозькі, (кн.). 289.
Очеретникова, О. (Саша). 155, 156.
Очкин, А. 376.

П.

Павел, апостол. 366.
Павел I. 296, 300, 376, 617, 692.
Павлищев, Л. 720, 721.
Павлов, Пл. проф. 688.
Павлов, Н. Ф. 646.
Павлов - Сильванський, М. П. (Н. П.) 414.
Павловський, І. Ф. 251.
Паганіні, XXI, 83, 110, 499, 517.
Падура, Т. 187, 762.

Пальмов, Г. 76, 78.
Панаєв, І. І. 396.
Панов, О. П. (А. П.) 82, 110, 516.
Пантелеєв, Л. 586, 716.
Панченко, Є. Л. (П.) 89, 98, 521, 558.
Парот, 259.
Пассек, Т. П. 716.
Паткулі. 679.
Пекарський, П. 392.
Пеллікс, С. XXI.

Переселенков, С. 760.
Перовський, В. О. (В. А.) 14, 15, 17, 18, 139, 140, 218, 264, 268, 295, 306—308, 309, 479, 480, 481, 487, 554, 585.
Перовський, Л. О. (Л. А.) 510, 512.
Перовські. 621.
Персидський, XXXVII, 172, 732—734.
Перфил, 81.

- Пец. 180.
 Петрарка. 306.
 Петрашевський. 387.
 Петро, апостол. 154, 366.
 Петро Великий. 54, 55, 78, 90, 217, 240, 364, 455—457, 548, 549, 567.
 Петров, (писар). 26, 38, 366.
 Петров, О. 558.
 Петров, В. П. 277, 319, 708, 743.
 Петров, М. І. (Н. И.) 273, 364, 422.
 Петров, Н. І. (Н. И.) 176, 179, 180, 715.
 Петров, О. О. (О. А.) 168, 170, 171, 174, 445, 446, 498, 499, 546, 719—720, 724, 736.
 Петрова, (унтер - офіцерша). 10.
 Петрова, Г. Я. (А. Я.) 171, 174.
 Петрович, (капітан.) 155.
 Петровська, П. С. 379.
 Петровський, Р. емісар. 466.
 Петровський, Павло. 167.
 Петровський, П. С. 30, 112, 113, 378—379.
 Петровський, П. С. (брат худож.) 112, 579.
 Петровський, С. 647.
 Пимен. 158, 159, 161.
 Пиндар. 317.
 Пипін, О. М. (А. Н.) 264, 265, 392, 413, 416, 520, 555, 616, 633, 689, 726, 735, 762.
 Писарев. 386.
 Писарев, М. Е. (Н. Э.) 58, 466—468, 471, 758.
 Писарев, М. І. 349.
 Писарева, С. Г. 58, 467.
 Писаревський. 397.
 Писемський, О. Ф. (А. Ф.) 383, 413, 512, 567, 637, 731.
 Пігловський. 762.
 Пінетті. 721.
 Піунов, Б. 145, 148, 152, 661.
 Піунова, (матн). 148.
 Піунова, К. Б. (Е. Б.) XXXIV, 115, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 145, 148, 151, 152, 153, 154, 183, 316, 329, 472, 587, 590, 630, 642, 647, 649, 650, 651—655, 659—660, 661, 676, 677, 681.
 Платонов. 113, 130, 580.
 Плетньов, П. О. (П. А.) 276, 396, 764.
 Плеханов, Г. В. 527.
 Плещеев, О. М. (А. Н.) 162, 222, 293, 295, 301, 397, 481.
 Плещеев, О. О. (А. А.) 607.
 Плутарх. 579.
 Плюшар, А. 756.
 Побратим, А. В. 441.
 Поггенполь. 595.
 Погодин, М. П. 163, 249, 469, 503, 595, 635, 684, 688, 698, 699.
 Погожев, В. М. (В. Н.) 142, 151, 764.
 Погожеви. 764.
 Погоський. 322.
 Пожарський, князь. 104, 563.
 Познанський, Б. С. 394.
 Полевой, К. 525.
 Полевой, М. (Н. А.) 504, 574, 624.
 Полежаев. 322, 691.
 Полонський, В. 526.
 Полонський, Я. 400, 734.
 Полуботок, (гетьман). 689.
 Полусмакова, Л. 731, 759.
 Польш. 123.
 Поляков, А. С. 396.
 Пономарьов. 378.
 Попов, (маркитант) 8, 10
 Попов, М. І. * 121, 155.
 Попов, Н. О. (Н. А.) 84, 89, 519—520, 698.
 Попов, О. М. (А. Н.) 532.
 Попов, М. М. 96, 555.
 Попова, Г. М. (А. Н.) 115, 116, 117, 577, 587.
 Попові. 117.
 Порцієнко, (син). 18, 19, 20, 323—324.
 Порцієнко, А. І. (батько) 323.
 Поскочин, лейтенант. 54.
 Посошков, Т. 94.
 Пospelов. 465.
 Посяда, І. Я. 95, 550.
 Потехін, О. А. (А. А.) 110, 574.
 Потоцький, (польський магнат). 537.
 Похилевич, Л. 289, 489, 537, 538, 540.
 Пресняков, Є. 301, 302.
 Прахов, А. 757.
 Прокофьева, арт. 141, 649.
 Прудон. 526.
 Прутков, К. 736.
 Псіол, Г. 610.
 Пугачев, є. 292, 316, 547.
 Путерен-Ван. 158.
 Пушкин, В. Л. 386.
 Пушкин, О. С. (А. С.) 58, 130, 141, 183, 231, 239, 259, 292, 301, 315—318, 328, 350, 358, 373, 384, 386, 396, 400, 416, 417, 420, 504, 508, 524, 532, 539, 558, 585, 607, 613, 617, 634, 663, 701, 720, 721, 746.
 Пушин, І. І. 122, 124, 607, 613—615.
 Пушина, М. Н. 614.
 Пчілка, О. 352.
 Пшевлоцький, С. 36, 62, 409, 491.
 Пяст, В. 734.
 Равита, Ф. 762.
 Радивил, К. 253.
 Радивилівна, В. (королева Варвара). 84, 518, 519, 520.
 Radziejowski, P. 81, 512, 515.
 Раевський, М. М. (Н. Н.) генерал. 607, 694.
 Раевські. 553.
 Разин, С. Т. (Стенька)- 45, 47, 78, 84, 85, 428—429, 520—521, 534, 566.
 Рамазанов, М. О. (Н. А.) 171, 545, 723.

Р.

- Разумовський, К. 608, 733.
 Райнов, Т. 606.
 Рафаель. 421, 486, 613.
 Рашель. 102, 562.
 Ревуцький, Д. VIII, 430—441, 444—448, 487—488, 496—500, 516—517, 576, 590—591, 629—630, 658, 662, 718—719, 722, 724, 728—730, 737—738, 739—740, 743, 745, 755.
 Резр, Я. 254.
 Рейковський, лікар. 139.
 Рейнах, С. 751.
 Рейсигер. 500.
 Рембрандт. 179, 751—753.
 Ренненкамф, капітан. 93.
 Рені, Гвідо. 35, 395—396, 577.
 Репнин, М. Г. (Н. Г.) 247, 418, 559, 607, 608, 609, 694.
 Репнина, В. М. (В. Н.) XX, 121, 159, 163, 221, 233, 263, 294, 309, 326, 329, 335, 353, 354, 355, 370, 394, 395, 420, 422, 440, 465, 486, 490, 560, 579—580, 587—590, 607—611, 682, 704.
 Репнині. 608, 694.
 Ретш, Ф. 152, 668.
 Ржевуський, В. 762.
 Рибушкин, М. С. XXXV, 79, 80, 500—501, 733.
 Ригельман, О. І. (А. И.) 36, 403.
 Рилев, К. 98, 304, 558—561, 664, 689.
 Риман, Г. 724.
 Римов. 474.
 Риндюк, П. 729.
 Ровинський, Д. А. 324, 325, 622.
 Роде. 167, 714—715.
 Родзевич, А. І. 492, 572.
 Родзянко, А. Г. 41, 288, 417—418.
 Родзянко, В. 418.
 Родзянко, Г. А. 417.
 Родзянко, Н. А. 417.
 Родзянко, П. Г. 42, 60, 418.
 Родзянкі. 60, 395.
 Розанов, І. Н. 427.
 Рогожин, Іван, див: Чельцов, Ф.
 Роман, митрополит. 606.
 Романов, А. 656.
 Ромберг. 499.
 Россіев. 641.
 Россіні. 115, 496, 497, 590—591, 718.
 Рубенс. 421.
 Руге, А. 406.
 Рудченко, І. Я. 432, 433.
 Ружицький. 255.
 Рулін, П. І. (Рл.) III, 247—250, 348—349, 364—365, 373—374, 375, 396, 474—476, 562—563, 567—568, 569, 573—576, 579—580, 587—590, 624—627—628, 634, 639—641, 642, 646—647, 649—650, 657—658, 661, 662, 668, 676, 681, 690, 691, 692, 695, 696—697, 718, 719, 722, 723—724, 728—730, 736—738, 739—740, 743, 745, 755, 759, 760—761.
 Русов, О. (А) 337, 477, 676, 706, 762.
 Русанов, Н. 562.
 Рязанов, Н. 594.

С.

- Савельєв, А. А. 583, 619, 620, 659, 673, 675.
 Савич, М. І. (Н. И.) 692.
 Саводник, В. 574.
 Садовський, М. 352.
 Садовський, (арт. рос.) 640, 641.
 Садовський, П. М. 183, 759—760, 761.
 Садовської, Б. 525, 547.
 Сазонов, М. І. (К. Штахель). 116, 594—595.
 Сазонович, А. П. 614.
 Сакен, Ф. В. 48; 450.
 Сакулін, П. 386.
 Салтиков-Щедрин М. Є. XXX, 89, 301, 356, 506, 532—534, 611, 612.
 Самарин, І. В. (арт.) 695.
 Самарин, Ю. Ф. 162, 664.
 Самійленко, В. 385, 387.
 Самойлов, П. 183.
 Самойлов (арт.). 634, 760, 761.
 Самойлова, В. 138, 217.
 Самойлова, Н. В. (ар-ка) 642, 647, 657.
 Сапієнці. 724.
 Сапожников, Петро. 495.
 Сапожников, О. О. (А. А.) XXXVII, 74, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 89, 97, 98, 100, 104, 105, 161, 179, 371, 495—496, 513, 515, 521, 523, 530, 558, 570.
 Сапожникова Н. О. (Н. А.) 83, 97.
 Сапожникови. 573.
 Сатурн. 311.
 Сахаров. (письмен.-етн.) 504.
 Сведенборг. 635.
 Сверчков. 104.
 Свидзинський, граф. 565.
 Свиньин, П. 611.
 Светов. 90, 536.
 Свічка, Леонтій. 473.
 Свічка, М. П. (Н. П.) 473.
 Свічка, П. В. (= Свічка, Л. М.) 59, 473—474.
 Святослав, кн. 91.
 Семашко. 469.
 Семевський, В. І. 598, 645.
 Семевський, М. І. 462.
 Семенов, В. П. 443, 463, 472, 495, 515, 520, 521, 534, 537, 544, 545, 547, 552, 558, 578, 581, 677.
 Семенов. 464.
 Семенов, К. П. 696.
 Семенов - Тян - Шанський П. П. 217, 223, 292, 390, 465.

- Сементковський, Р. 649.
 Сенковський, О. 383.
 Сен-Симон. 385, 387, 526.
 Сенчилло-Стефанович, О.
 Ф. 438.
 Серве, Ф. 499.
 Северцов. 596, 696.
 Сераковський, С. 139,
 167, 169, 171, 644—
 646, 708.
 Серов, (комп.) 446, 630,
 728, 760.
 Сетов, О. 175, 743.
 Сикевич, В. 738, 755.
 Сирокомля. 735.
 Скабичевський, О. М. (А.
 М.) 574.
 Скирмунт, Олена. 126,
 598, 600, 625.
 Скобелев, (рядов.) 39, 40,
 41, 261, 322, 325, 416,
 439.
 Скобелев, І. Н. 265, 416.
 Скворода Гр. 364.
 Скоробогатий, Ф. 409.
 Скотт, Вальтер. 343, 541,
 597.
 Сластіон, О. 340.
 Служинський, Ф. 178,
 179, 750—751.
 Смаковський. 170.
 Смаль-Стоцький, С. 440.
 Смирнов, В. Д. 528.
 Смирнов, В. 508.
 Смирнова, Ю. В. 168,
 386.
 Смирнова, С. І. 386.
 Смирновський, П. 365.
 Сміт, Адам. 695.
 Смольков, К. Ф. 573, 650,
 676.
 Смуров. 172.
 Снежневський, В. 563,
 619, 620, 659, 673.
 Снеткова, П. 183, 761.
 Снеткова, З. 662.
 Соболевський, О. І. (А. И.)
 362—363, 698.
 Соболевський, С. О. (С.
 А.) 384.
 Sowiński. Л. 405, 711.
 Соколов, 378.
 Соколов, І. І. 171, 180,
 613, 722.
 Соколовська, Т. П. 85, 86.
 Соколовський. 33, 393.
 Соленик, К. Т. 59, 474—
 476, 723.
 Соловійов, В. С. 361.
 Соловійов, Н. В. 421.
 Соловійов, С. М.
 80, 89, 489, 506, 507,
 519, 520, 549.
 Солонина, З. К. 523.
 Солонина, М. Г. 86, 523.
 Солтановський, А. 469.
 Софія Федорівна. 180.
 Софокл. 317, 508.
 Сошальський. 168, 172,
 174, 175, 176, 183, 717,
 718, 738.
 Сошенко, І. 377, 378,
 382, 411, 420, 421.
 Сперанський, М. М. 505.
 Спиридонов, В. С. 349.
 Спіноза. 403.
 Срезневський, І. 352.
 Ставассер, П. А. 92, 177,
 545.
 Станевич, Іван. 167, 644.
 Станислав, Август. 255.
 Станкевич, А. В. 606,
 648, 687, 688, 694.
 Станкевич, В. А. 161, 163.
 Станкевич, М. 692.
 Станкевич, О. В. 692.
 Станкевич, О. К. (Е. К.)
 160, 692.
 Станкевичі. 160, 161, 163.
 Старицька - Черняхівсь-
 ка, Л. М. 442.
 Старицький, М. 241.
 Старов, М. Д. (Н. Д.)
 172, 174, 180, 727—
 728.
 Старчевський. 383.
 Стасов, В. 426, 445, 657.
 Стасови. 728.
 Стасюлович, М. 735.
 Стебницький, П. Я. 320,
 321.
 Степанов, І. 48.
 Степанові. 179.
 Стефенсон, 238.
 Стешенко, І. 245, 300,
 352, 684.
 Стороженко, М. І. (проф.)
 247, 248, 250, 308, 440,
 554, 604, 611.
 Стрем. 105.
 Стрелкова, (арт.) 649.
 Струков, Д. 305.
 Суворин, О. (А.) 579.
 Сукачев, В. 368.
 Сумцов, М. Ф. 251, 273,
 340, 439, 605.
 Сусанин, І. 174, 719.
 Суханов-Подколзин, Б.
 752, 758.
 Сухово-Кобилін, А. В.
 760—761.
 Сухомлинов, М. І. 176,
 179, 180, 745.
 Сушицький, Т. 250.
 Сю, Е. 20, 79, 326—327,
 355.

Т.

- Табельов. 601.
 Тагеев, Б. 414.
 Тайпинги. 534—536.
 Танерині. (Танерані.)
 177, 749.
 Таранов, Н. И. 229.
 Таранушенко, (проф.)
 273.
 Тарновській, В. В. (мол.)
 214, 218, 321, 513, 516,
 520, 552, 567, 568, 587,
 606, 643, 644, 765, 766.
 Тарновській, В. В. (ст.)
 238, 395, 705, 707, 738,
 739.
 Тарновський, Г. С. 413,
 416, 424, 445, 498, 608,
 690, 718.
 Тарновські. 395, 704, 722,
 753.
 Тассо, Т. 305.
 Татаринов, (піанист) 120,
 146, 157, 498.
 Татищев, В. Н. 519.
 Тауберт. 376.
 Тацит. 697.
 Теннісон. 689.
 Теньєр, Д. 21, 342—343,
 424.
 Терещенко, О. (А.) 512

- Терновський, Ф. 453.
Тимашев, О. Є. 117, 596.
Тиранов. 177, 748—749.
Титловський. XIV.
Тихомиров, Л. 647.
Тихонравов, М. С. (Н. С.) 451, 486, 612, 640.
Тишинська, Є. 698.
Тишинський, Ол. 418.
Товбич. 155.
Толбин, В. 388.
Толмачев. 291.
Толстая, А. І. (А. И.). XVII, XXXIV, XXXV, 8, 47, 61, 64, 65, 105, 117, 118, 125, 136, 156, 157, 164, 167, 168, 170, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 230, 236, 253, 258—259, 304, 310, 448, 482, 572, 615, 623, 638, 639, 640, 645, 677, 679, 680, 683, 690, 696, 706, 740, 757, 763.
Толсті. 236, 258—260, 260—263, 482, 529, 581, 624, 634, 696, 706—707, 716, 722, 727, 739.
Толсті, (род. Жемчужн.) 621.
Толстой (генер.) 225.
Толстой, Д. (граф). 594.
Толстой, Л. М. (Л. Н.) XXXII, 110, 171, 396, 506, 567, 589—590, 605, 688, 722—723.
Толстой, О. К. (А. К.). 307, 506, 736.
Толстой, С. 723.
Толстой, Ф. П. XXXIII, XXXVI, 8, 61, 63, 64, 117, 119, 125, 136, 164, 172, 175, 229, 236, 258—260, 308, 310, 342, 345, 356, 396, 413, 464, 480, 598, 600, 624, 625, 677, 696, 757, 763.
Тон, К. А. 78, 104, 502—503, 547.
Торвальдсен. 749.
Торнау, барон Ф. Ф. 114, 582.
Траскин. 558.
Тредьяковський, В. К. 33, 392.
Третьак, Йов. 663.
Троцина, (сестра). 181.
Троцина, К. 181, 182, 759.
Трошинський, Д. 350.
Трубецької, кн. 120.
Трубецької, С. П. 629.
Трусова, Є. (Вишеславцева). 130, 588, 634, 651.
Тупиця. 172, 731.
Туптало, Д. (Дмитрій Ростовський). XIV.
Тур, Є. 506.
Тур, З. 121, 612.
Тургенев, І. С. (И. С.). 301, 308, 356, 396, 400, 403, 506, 595, 598, 605, 664, 670, 712, 725, 731.
Тургенев, М. І. (Н. И.). 117, 597—598, 664.
Тургенев, О. М. (А. М.). 296, 297, 420, 503.
Тхоржевський, С. І. 429.
Тютчев, Ф. І. 119, 161, 595, 605—606.

У.

- Уваров, О. С. (А. С.). 234, 235, 237.
Уваров, С. 178, 184, 750.
Українець (Драгоманов). 352.
Улибашев, О. Д. (А. Д.) 129, 133, 143, 629—630, 638.
Ультрамарк. 129.
Унковський. 506.
Ус, Васька. 428, 521.
Усков, І. О. (И. А.). 17, 18, 45, 63, 65, 151, 217, 224, 242, 258, 268—272, 274, 295, 308, 318, 319, 369, 370, 464, 490, 491—494, 501, 571, 578, 584, 623, 666, 716.
Ускова, А. О. (А. Е.) 11, 55, 268—272, 297, 298, 304, 307, 308, 377, 430, 454, 481, 491, 639.
Ускова, А. І. (Наташенька). 11, 45, 218, 220, 225, 226, 267, 268, 494, 494, 501, 666.
Ускова, Н. І. (Наденька). 11.
Ускови, (діти). 569.
Усов, П. С. 292.
Успенський, Г. 612.
Устимович, П. 477.
Утин. 506.
Уткин, М. І. (Н. И.). 179, 613, 751, 753.
Ухтомський, Є. 376.

Ф.

- Файербах. 526.
Фамусов. 304, 695.
Фан-Дим, Ф. 305.
Федір Іванович (цар). 114, 568.
ФедірОлексієвич,(цар).89
Федоров, П. 576, 580.
Федотов, П. А. 22, 346, 347—348.
Федр. 418.
Фелінський. 519.
Феска. 500.
Фет, О. О. (А. А.). 162, 605, 612.
Филип, IV. 125, 624.
Филипов, Т. 602, 657.
Филипович, А. XIV.
Филипович, П. П. (П. Ф.) VIII, 264—266, 272—274, 299—300, 304—306, 315—318, 326—327, 332—333, 384, 384—387, 417—418, 420—422, 427, 429—430, 466, 477, 505, 517—518, 523—526, 544—545, 547—548, 556—557.

- 558 — 561, 569 — 570, 596, 605—606, 607, 612, 613 — 615, 617 — 619, 632, 663—664, 684—687, 687—688, 689, 691 — 692, 693 — 694, 695 — 696, 699 — 700, 702, 704, 722—723, 728, 734—735, 736, 740, 743, 745—746.
 Фирсов, Н. 429.
 Финдейзен, Н. 729.
 Фідій. 66, 486.
- Фіялковський, Ф. 60, 61, 62, 66, 67, 68, 75, 479, 491, 500.
 Флакман. 305.
 Флетчер, Д. 632.
 Флотов. 743.
 Фонвизин, М. (дек.). 596, 614.
 Фонвизина, Н. Д. 614.
 Фотій, (арх.). 616.
 Франко, Ів. 255, 304, 359, 388, 394, 633, 747.
 Фрейліх, Н. О. 127, 129, 140, 142, 151, 155, 573, 577, 628.
 Фрейман, Г. А. 63, 295, 481, 493.
 Фрецоліні. 102, 562-563.
 Фридрих - Вільгельм III. 484.
 Фукс, Б. 327.
 Фультон, Р. XXI, 7, 83, 238, 517, 518, 533.
 Фундуклей, І. І. 459.
 Фур'є, Ш. 385, 387.
 Фус, Е. Н. 259.

Х.

- Ханенко, М. XIV.
 Харон. 311.
 Хатченко, А. (Б. Кістяковський). 528.
 Хвостов, Д. І. 79, 504.
 Хлюпин, І. 324.
 Chmielowski, П. 711.
 Хмельник, М. (батько, Б. Х.). 489.
- Хмельницький, Б. XIV, 12, 105, 288, 429, 489, 507, 565—566, 693, 757.
 Chłodęcki (Białynia). 645.
 Хомяков, О. С. (А. С.). 88, 164, 173, 508, 515, 530—531, 699, 703, 704.
- Хорошхин, М. П. 263.
 Хотинський. 397.
 Храбчинський, О. 500.
 Хранцовський, М. І. (Н. І.). 114, 567, 586—587.
 Хрульов, С. (С. А.). 171, 722.

Ц.

- Цампієрі, Д. 111, 380, 577.
- Цетков, І. Є. 765, 766.
 Цейтлин, А. 561.
- Цертелев., М. (Н). 437.
 Цилов, Н. 645.

Ч.

- Чалий, М. К., XXIX, 229, 230, 255, 256, 261, 262, 277, 307, 321, 346, 377, 378, 382, 394, 395, 420, 421, 439, 441, 448, 449, 454, 460, 465, 482, 509, 510, 512, 601, 608, 610, 611, 635, 686, 702, 725, 734, 738, 740, 744, 746, 758.
 Чалий Сава. 431, 436.
 Чарненко, Ф. І. 672.
 Чарторогов, (есаул). 53.
 Чарц. 9, 11, 37, 267.
 Чеганов. 34, 42, 289.
 Чекмарьов. 86, 523.
- Чельцов, Ф. (Рогожин, Іван). 81, 512, 515.
 Черкас, А. 265.
 Черкаський, В. 703.
 Чернишев, О. І. (А. И.). 117, 596—597.
 Чернишевський, Н. Г. 264, 351, 396, 397, 398, 520, 533, 731, 645, 696, 699, 712, 731.
 Черняев, Н. І. 650, 681.
 Черняков. 225.
 Честаховський, Г. Н. 441, 561.
 Чечет. 710, 711.
 Чижев, Ф. 703.
- Чичагов. 253.
 Чичерин, Б. М. (Б. Н.) 163, 697.
 Чорний, М. (Рильський, Т.) 394.
 Чубинський, П. П. 438, 453.
 Чужбинський - Афанасьев, О. С. (А. С.). 32, 33, 34, 382, 387—390, 392—393; 394, 401; 413, 432, 434, 440, 556.
 Чуковський, К. XXIX, XL, 726, 727.
 Чулков, Г. 972.

Ш.

- Szalewicz, T. 81, 512, 518.
 Шаповал, М. 442.
 Шатобріан, 304, 305, 358.
 Шаубе, А. (гувернантка) 109, 113, 564, 567.
 Шаховська, 141, 647, 648.
 Шаховської, Ол. О. (А. А.) 23, 363—364, 573, 719.
 Шафарик, (батько), 706.
 Шафарик, 633, 705, 706.
 Шафонський, А. 473.
 Швачка, М. 430.
 Шевельов, (водевил.) 640.
 Шевирьов, С. П. 163, 249, 698—699.
 Шевченко, В. 239, 240.
 Шевченко, Гринь, 87.
 Шекспир, В. 161, 276, 375, 400, 687, 689, 691, 697, 761.
 Шелгунов, 712.
 Шеллінг, 410, 648.
 Шелухин, С. 352.
 Шереметьев, С. 427, 153, 155, 573, 577, 581—582, 594, 628, 677, 766.
 Штейн, (бар.) 597.
 Штейнгель, В. В. 740.
 Штейнгель, В. І. (В. И.) 175, 183, 614, 740, 741.
 Штекельберг, Н. С. 302.
 Штакеншнейдер, Е. А. 715, 716.
 Штелін, 376.
 Штернберг, В. 43; 161, 356, 379, 413, 424—426, 484.
 Штрайх, С. 583, 607, 614, 615.
 Шуберт, Ф. І. 259.
 Шувалов, 167, 170, 711—712.
 Шугуров, Н. 340, 708.
 Szuman, 406.
 Шумахер, П. 147.
 Шумський, С. В. 163, 696—697.
 Шушерин, (арт.) 374.

Щ.

- Щавинський, В. 753.
 Щепкин, Д. М. 139, 646, 690.
 Щепкин, М. А. 248, 281, 396; 476, 628, 634, 640, 646, 666, 667, 681.
 Щепкин, М. М. (Н. М.) 160, 161, 163, 164, 691.
 Щепкин, М. С. XVI, 7, 35, 59, 105, 120, 125, 129, 130, 133, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 145, 151, 153, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 182, 183, 238, 243, 247—250, 396, 475, 476, 498, 508, 509, 564, 565, 572, 575, 578, 588, 589, 592, 601, 608, 625, 628—629, 630, 631, 634, 636, 638, 639, 640, 641, 642, 646, 648, 650, 651, 653, 661, 666, 668, 675, 681, 683, 684, 690, 695, 696, 697, 699, 700, 702, 713, 723, 760, 765, 766.
 Щепкин, П. М. 159, 690.
 Щепкина, О. Д. 646.
 Щепотьєва, 158.
 Щербина, І. О. (И. А.) 151, 153, 650, 665.
 Щербина М. Ф. (Н. Ф.) 162, 170, 172, 695—696.
 Щербини, 539.
 Щоголев, (арт.) 654, 660.
 Щоголев, П. Е. 614, 694.
 Щурат, В. 225, 710, 711.

Ю.

- Юдин, 307.
 Юзефович, В. В. 753.
 Юзефович, М. В. 179, 180, 748, 753—755.
 Юлій Цезар, 113, 579.
 Юнге, К. Ф. 231, 260, 262, 261, 462, 482, 486, 529, 599, 696, 706—707, 716, 722, 727, 728, 739, 758, 759, 763.
 Юноша, В. 348.
 Юргенс, (madame), 425.
 Юрій Всеволодович, 115.
 Юшкевич, 466.

Я.

Явленська Л. Г. 98, 100, 530.	233, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245,	Яковлев, О. С. (А. С.) 28, 374, 375.
Явленський, І. Н. (И. Н.) 87, 89, 90, 91, 95, 100, 105, 371, 530.	249, 250, 253, 254, 255, 257, 258, 261, 264, 267, 269, 272, 273, 274, 275,	Якубович, І. І. (И. И.) 60, 477.
Яворницький, Д. 257, 283, 284, 377, 380, 381, 400, 411, 420, 431, 492, 500, 571, 639, 646, 670, 730.	281, 286, 290, 291, 292, 294, 295, 298, 299, 300, 302, 304, 307, 309, 310,	Якубович, І. О. (И. А.) 60, 477.
Язиков, Д. 613, 689.	314, 315, 316, 319, 321, 323, 329, 335, 342, 345,	Якубович, О. І (А. И.) 60, 447.
Якимович, С. 762.	346, 353, 354, 355, 360, 365, 369, 370, 372, 377,	Якубович, (П. Я.) 524.
Якобі, madame. 123, 124.	399, 411, 416, 422, 435, 445, 447, 448, 452, 454,	Якубський, Б. В. XXXIX, 317, 440.
Якобі, Н. К. 111, 112, 115, 116, 117, 120, 123, 124, 130, 576.	464, 480, 481, 482, 487, 501, 503.	Якушкин, Є. І. 691—692.
Яков ІІ. 596.	Яковлев (лейб - гус.) 446.	Якушкин, І. Д. 597, 691.
Яковенко, В. XXXVI, XXXVII, 214, 232,		Якушкин, П. 160, 161.
		Ярцев, А. 248, 250, 365, 589, 640.
		Ястребцов. 330.
		Ящеров, В. І. 674, 675.

БІБЛІОТЕКА
Київського Бульвару Вченості
Інв. № 3172

Ціна 5 крб. 25 к.

Р

Національна бібліотека України
імені В.І.Вернадського
Відділ стародруків
та рідкісних видань

